

શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા અંથમાળા અંથાંક-૭

વાચક શ્રી ઉમાસ્વાતિ વિરચિત

પ્રશ્ન મરતિ

[વિસ્તૃત ગુજરાતી વિવેચન સહિત]

વિવેચક

સ્વ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા
બી. એ., એલ.એલ. બી., સોલિસિટર અને નોટરી પબ્લિક

પ્રકાશક

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

એગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ

મુંબઈ-૪૦૦૦૩૬

શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા અંથમાળા અંક-૭

વાચક શ્રી ઉમાસ્વાતિ વિરચિત

પ્રશ્નમરતિ

[વિસ્તૃત ગુજરાતી વિવેચન સહિત]

વિવેચક

સ્વ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા
બી. એ., એલએલ. બી., સોલિસિટર અને નોટરી પબ્લિક

પ્રકાશક

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

ઓગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ

મુંબઈ-૪૦૦૦૩૬

प्रकाशक :

जयतीलाल रतनचंद शाह

जगज्जन पोपटलाल शाह

रमणुलाल यमिनलाल शाह

मानाहं मंत्रालय :

श्री महावीर जैन विद्यालय

ज्योत्सुक क्रांति मार्ग

मुम्बई-३६

पहिली आवृत्ति : नवंबर २०००

वीर नि. सं. २५१२

वि. सं. २०४२

मे, १९८६

किंमत : ^{५०}~~१००~~ रुपिया

मुद्रक :

डा.के.रत्नाच गोविंदलाल शाह

शारदा मुद्रणालय

पानडोर नाका, गांधी मार्ग,

अमदावाद-३८० ००१

પ્રકાશકીય નિવેદન

પરમ પૂજ્ય વાચક શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે રચેલ 'પ્રશમરતિ' ગ્રંથ જૈન આચારનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. તે ૩૧૪ સંસ્કૃત શાબ્દોમાં રચાયેલો છે. તેમાં દુઃખના કારણભૂત રાગદ્વેષને છૂતવાના જિનોપદિષ્ટ ઉપાયોનું વિશદ નિરૂપણ છે. આ નિરૂપણ સરળ અને સુહૃદિગમ્ય છે, હૃદયસ્પર્શી અને વિચારપ્રેરક છે, વૈરાગ્યજનક અને આત્મલાવપ્રબોધક છે. પ્રધાનપણે આચારનો ગ્રંથ હોવાથી તેમાં તાર્કિક ચર્ચાઓ અને ખંડન-મંડન નથી. આગમોમાં પ્રતિષ્ઠિત સમગ્ર આચારનું તેમાં આલેખન છે. જૈનદર્શન આચારપ્રધાન છે એ હકીકત જો ધ્યાનમાં રાખીએ તો જૈનદર્શનના ખરા હાર્દનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો આ ગ્રંથ ગણાય. આગમમર્મજ્ઞ ઉમાસ્વાતિ મહારાજે જેમ તરવાર્થસૂત્રમાં જૈન આગમોના પદાર્થોનો સંબંધ કર્યો છે તેમ પ્રશમરતિમાં જૈન આગમોના આચારને — ખાસ કરીને આચારાંગસૂત્રના આચારને — સંબંધ કર્યો છે.

આ મનનીય કૃતિ ઉપર શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ માનાઈ મંત્રી શ્રી મોતીચંદલાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ સરળ લાપાન્તર સાથે વિસ્તૃત વિવેચન ઈ. સ. ૧૯૪૬-૫૦માં લખ્યું હતું. તે આજ સુધી અપ્રકાશિત હતું. તેને સૌપ્રથમ પ્રકાશિત કરતાં અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. તેઓ વિદ્યાપ્રેમી, જ્ઞાનોપાસક, ધાર્મિક વૃત્તિવાળા, આત્માલિમુખ ગૃહસ્થ સાધક હતા. તેમને શાસ્ત્રોનું જિંદું જ્ઞાન હતું. તેઓએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે એ હકીકત સ્વાધ્યાય કરવામાં તેમની નિયમિતતાની ઘોતક છે. વીસ વર્ષની વયે તેમણે શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિવિરચિત સંસ્કૃત રૂપકથા 'શ્રી ઉપમિત્તિલવપ્રપંચકથા' જેવા મહાગ્રંથના પ્રથમ પ્રસ્તાવનો અનુવાદ કર્યો ત્યારથી શરૂ થયેલો સ્વાધ્યાય નવેમ્બર ૧૯૫૦માં પ્રશમરતિનું આ વિવેચન પૂરું થયું ત્યાં સુધી ચાલ્યો છે. લેખનરૂપ સ્વાધ્યાય નવેમ્બર ૧૯૫૦માં સમાપ્ત થયો છે. વિવેચનની શરૂઆતમાં ઉમાસ્વાતિ મહારાજ વિશે પોતે પ્રસ્તાવનામાં લખશે એવી ધ્રુવજ તેમણે વ્યક્ત કરી છે, પરંતુ તેઓ પ્રસ્તાવના જ લખી શક્યા નથી તેનું કારણ તેમની સ્વહસ્તે કરેલી નોંધ ઉપરથી કલ્પી શકાય તેમ છે. નોંધ અનુસાર તેમણે નવેમ્બર ૧૯૫૦માં વિવેચન પૂર્ણ કર્યું છે અને આપણે જાણીએ છીએ કે ૨૭ માચ ૧૯૫૧માં આ પુસ્તકપુસ્તકનું નિધન થયું છે એટલે કદાચ તબિયતની પ્રતિ-કૂળતાને કારણે છેલ્લા ચાર મહિના તેઓ લેખનકાર્ય કરી શક્યા લાગતા નથી અને પછી તો તેઓનું દેહાવસાન થાય છે. આ કારણે જ તેમને પોતાના આ લખાણને ફરીથી વાંચી સુધારવાનો સમય પણ મળ્યો નથી. આમ પ્રશમરતિનું વિવેચન તેમની છેલ્લી કૃતિ જણાય છે. તેમનું વિવેચન એક શ્રદ્ધાળુ સાધકનું વિવેચન છે. તેમની વાણીમાં નિરાડંબરતા, ગંભીરતા, અનુભૂતિનો રણકાર અને જિંદી પ્રતીતિ દષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્રી મોતીચંદલાઈએ વિદ્યાલયને આપેલી દીર્ઘકાલીન સેવાઓથી પ્રેરાઈ તેમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા સર મણિલાલ નાણાવટીના અધ્યક્ષસ્થાને લવ્ય સમારંભ યોજાયો હતો, જે પ્રસંગે ડા. ૭૦,૦૦૧ની થેલીની રકમમાં ડા. ૫૦૦૧ ઉમેરી એ કુલ રકમ જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન માટે તેઓએ વિદ્યાલયને અર્પણ કરી હતી. એને પરિણામે વિદ્યાલયે શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળા શરૂ કરેલ છે. તેમાં આજ સુધી છ ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે. આ વિવેચન સાતમો ગ્રંથ છે.

શ્રી મોતીચંદલાઈના પુત્રવધૂ શ્રીમતી વેણીબહેન તરફથી તા ૨૪-૬-'૮૫ના રોજ ડા. ૫૦૦૦ સ્વ. વિનયચંદલાઈ કાપડીયાની સ્મૃતિમાં, ડા. ૫૦૦૦ તેઓના પૌત્ર કુ. શસ્વથ જગત કાપડીયા અને

રૂ. ૫,૦૦૦ શ્રીમતી વેણીબહેનના પિતાશ્રી વનમાળીદાસ રાયચંદ વારૈયાની સ્મૃતિમાં એમ કુલ રૂપિયા પંદર હજાર મળેલ છે. વડીલની સ્મૃતિમાં શરૂ થયેલ આ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહિત કરવા તર્પણરૂપે તેમણે આપેલ આ રકમ બદલ અમે શ્રીમતી વેણીબહેન કાપડીઆનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

પ્રશમરતિના આ વિવેચનમાં શ્રી મોતીચંદલાઈ આપણને તેમણે પોતે લખેલા કમ'વિષયક મોટા નિબંધને જોવાની ભલામણ કરે છે. આ નિબંધનું શીર્ષક છે 'જૈન દર્શિએ કમ'.' તે આજ સુધી અપ્રકાશિત છે. આ નિબંધ ગ્રંથરૂપે બને તેટલો વહેલો પ્રકાશિત કરવાની અમારી હિમેદ છે.

આ વિવેચનના સંપાદનનું કાર્ય સાહિત્યોપાસક શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે કાર્યનો આરંભ પણ કરી દીધેલો, પરંતુ પોતાની શારીરિક બિમારીના કારણે તેઓ તેમાં આગળ વધી શક્યા નહિ. એટલે તેમણે જ લા. દ. વિદ્યામંદિરના ડૉ. નગીનલાઈ જી. શાહને આ કામ સોંપવાની ભલામણ કરી. વિદ્યાલયે ડૉ. શાહને આ કામ કરવા નિમંત્રણ આપ્યું, જેનો તેમણે સહયોગ સ્વીકાર કર્યો. આમ આ વિવેચનનું સંપાદન કરી આપવા બદલ અમે ડૉ. શાહનો આભાર માનીએ છીએ. આ પ્રસંગે આ ગ્રંથમાળાના સંપાદન-પ્રકાશનકાર્ય સાથે પ્રારંભથી સંકળાયેલા સદગત શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈનું અમે પ્રેમપૂર્વક અને કૃતજ્ઞાપૂર્વક સ્મરણ કરીએ છીએ અને તેમને ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ. તેમની હયાતીમાં આ ગ્રંથનું પ્રકાશન ન થઈ શક્યું તેનું અમને દુઃખ છે.

આ ગ્રંથનું સ્વચ્છ અને સુધડ મુદ્રણ અમદાવાદના શારદા મુદ્રણાલયે કરી આપ્યું છે. જેના પ્રુફરીડિંગની જવાબદારી લા. દ. વિદ્યામંદિરના ડૉ. શ્રી રમણીકલાઈ મ. શાહે સંભાળી છે અને આનું બાઇન્ડિંગ મહાવીર જી. બાઇન્ડિંગ વર્ક્સે કરી આપ્યું છે. આ બધા પ્રત્યે અમે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરીએ છીએ.

ઓગસ્ટ ક્રાંતિ માગ', મુંબઈ-૩૬
મહાવીર જન્મ કલ્યાણક પર્વ
વિ. સં. ૨૦૪૨, તા. ૨૨-૪-૮૬

જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
જગજીવન પોપટલાલ શાહ
રમણલાલ ચીમનલાલ શાહ
માનાઈ મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

શ્રી મોલીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા

◀જન્મ: તા ૭-૧૨-૧૮૭૬, ભાવનગર • અવસાન તા. ૨૭-૩-૧૯૫૧ મુંબઈ▶

સંપાદકીય નિવેદન

૩૧૪ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં રચાયેલા 'પ્રશમરતિ' ગ્રંથમાં જૈનધર્મનું સારભૂત તત્ત્વ આલિખિત છે. તેની શૈક્ષી વિશદ અને સરળ છે, તેનું વિષયપ્રતિપાદન વ્યવસ્થિત અને સુગ્રથિત છે. આપણે સૌએ તેનો સ્વાધ્યાય, તેનું વાચન તેમ જ મનન કરવાં જોઈએ. તેનો ઉપદેશ એવો છે કે તેને વિવેકપૂર્વક નિષ્કાથી આચરણમાં ઊતારવાથી આત્મશુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અવશ્ય થાય જ. આવા તે ગ્રંથનો પરિચય આપણે કરીએ.

શીર્ષક—આ કૃતિનું શીર્ષક 'પ્રશમરતિ' છે. 'પ્રશમરતિ' એ 'પ્રશમ' અને 'રતિ' એ બે શબ્દોનો અનેલો સામાસિક શબ્દ છે. પ્રશમરતિ એટલે પ્રશમનો આનંદ. 'પ્રશમ'માં 'શમ' શબ્દ શમન, ઉપશાન્તિનો અર્થ આપે છે. શમનમાં ફરીથી આવિર્ભાવનો સંભવ છે. પરંતુ 'શમ'ની આગળ રહેલા 'પ્ર' ઉપસર્ગનો અર્થ છે 'આત્યંતિક.' આ શમન આત્યંતિક છે, એનો અર્થ એ કે જેમનું શમન થયું હોય તેમના આવિર્ભાવનો ફરી સંભવ જ નથી. આમ 'પ્રશમ'નો અર્થ 'આત્યંતિક શમન' છે, અર્થાત્ 'પ્રશમ'નો જૈન પારિભાષિક અર્થ થશે 'ક્ષય.' પ્રશમ કેનો ? રાગદ્વેષનો. પ્રશમરતિ એટલે રાગદ્વેષના ક્ષયનો આનંદ—રાગદ્વેષના ક્ષયથી જન્મતો આનંદ.

જેટલા રાગદ્વેષ ઓછા તેટલી ચિત્તની શાન્તિ વધારે અને પરિણામે સુખ વધારે. આ તો સૌના અનુભવની વાત છે. હવે જો રાગદ્વેષનો આત્યંતિક નાશ સંભવતો હોય તો આત્યંતિક શાન્તિ અને સુખ સંભવે. પરંતુ કેટલાક રાગદ્વેષના આત્યંતિક નાશનો સંભવ સ્વીકારતા નથી. તેઓ નીચે પ્રમાણે કહી શકે છે—વ્યક્તિ જન્મે છે ત્યારે રાગદ્વેષ સાથે જ જન્મે છે અને મરે છે ત્યારે પણ તેના રાગદ્વેષ નાશ પામ્યા હોતા નથી. રાગદ્વેષની સંતતિ સ્વાભાવિક છે, અનાદિ છે. એટલે તેનો ઉચ્છેદ શક્ય નથી. આની સામે લગભગ બધા જ ભારતીય દાર્શનિકો જણાવે છે કે રાગદ્વેષનો ઉચ્છેદ શક્ય છે તે સુપુષ્ટિના દૃષ્ટાન્તથી સમબ્ધ છે. સ્વપ્નરહિત સુપુષ્ટિમાં રાગદ્વેષ ઉદ્ભવતા નથી. સુપુષ્ટિની અવસ્થા થોડા સમયગાળાની હોય છે જ્યારે મોક્ષની અવસ્થા અનન્ત કાળની હોય છે. સુપુષ્ટિમાંથી જાગૃતાવસ્થા થાય છે પરંતુ મોક્ષાવસ્થામાંથી સંસારાવસ્થા થતી નથી. એટલે સુપુષ્ટિમાંથી જાગૃતાવસ્થાને પુનઃ રાગદ્વેષ ઉદ્ભવે છે, જ્યારે મુક્તને પુનઃ રાગદ્વેષ ઉદ્ભવવાનો સંભવ નથી. આમ કેમ ? સુપુષ્ટિની અવસ્થા રાગદ્વેષની ઉપશાન્તિની છે જ્યારે મોક્ષની અવસ્થા રાગદ્વેષના ક્ષયની છે. રાગદ્વેષોપશાન્તિની અલ્પકાલીન અવસ્થા રાગદ્વેષના આત્યંતિક ક્ષયની અનંતકાલીન અવસ્થાની સંભવિતતાને સૂચવે છે. વળી, તેઓ કહે છે કે રાગદ્વેષ આત્મદ્રવ્યના ધર્મો હોવા છતાં આત્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ જેમ નિત્ય છે તેમ તેઓ નિત્ય નથી. તેથી તેમનો અત્યંત ઉચ્છેદ શક્ય છે. ઉપરાંત, તેઓ જણાવે છે કે રાગદ્વેષ સ્વાભાવિક નથી એટલે તેમનું કારણ છે. રાગદ્વેષનું કારણ મિથ્યાજ્ઞાન-મિથ્યાદર્શન છે. આ મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ તેના

પ્રતિપક્ષ તત્ત્વજ્ઞાનથી-સમ્યગ્દર્શનથી થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થતાં રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિનું કારણ રહેતું નથી. પરિણામે રાગદ્વેષ પણ નાશ પામે છે. રાગદ્વેષનો નાશ તેમની પ્રતિપક્ષ મૈત્રી આદિ ભાવનાથી પણ થાય છે. રાગદ્વેષનો નાશ કરવાના ધીજા પણ ઉપાયો છે. આમ રાગદ્વેષ નિત્ય નથી, સ્વાભાવિક નથી, તેમનું કારણ જાણીતું છે અને તે કારણને દૂર કરવા સમર્થ એવો તેનો વિરોધી પણ જાણીતો છે. એટલે રાગદ્વેષનો ક્ષય શક્ય છે જ. પરિણામે રાગદ્વેષના ક્ષયથી જન્ય આત્યંતિક અનંત આનંદ પણ શક્ય છે. એથી તેના માટે સૌએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તે જ પરમ પુરુષાર્થ છે. 'પ્રશમરતિ' શીર્ષકનું આ હાદ' છે.

વિષય—'પ્રશમરતિ' શીર્ષક જ તેના વિષયને યથાર્થપણે સૂચવે છે. આ કૃતિ પ્રથમ રાગદ્વેષનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. રાગની તે મમકાર તરીકે વ્યાખ્યા કરે છે અને દ્વેષની અહંકાર તરીકે વ્યાખ્યા કરે છે. તે જણાવે છે કે રાગનો વિસ્તાર મત્યા અને લોભમાં થાય છે જ્યારે દ્વેષનો વિસ્તાર ક્રોધ અને માનમાં થાય છે. પછી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોનું તે નિરૂપણ કરે છે. રાગદ્વેષને યંધનાં કારણો તરીકે જણાવી રાગદ્વેષને દૂર કરવાના વિવિધ ઉપાયોનું તે વિસ્તારથી આલેખન કરે છે. તે ઉપાયો છે—પાંચ વ્રતો, ચાર ભાવના, દશ યતિધર્મો, ત્રિવિધ મોક્ષમાર્ગ અને ધ્યાન. આચારાંગસૂત્રમાં વર્ણવેલ આચારનો તે યોગ્ય રીતે સંગ્રહ કરે છે. ઉપરાંત, નવ તત્ત્વો, છ દ્રવ્યો, કેવલિસમુદ્ધાત આદિનું પણ તે નિરૂપણ કરે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર એ કઠિન દાર્શનિક કૃતિ છે, જ્યારે પ્રશમરતિ સરળ આચાર-પ્રધાન કૃતિ છે, જે યતિ અને શ્રાવક બન્નેને અનુલક્ષી રચાયેલ છે. તેનો વિષય તત્ત્વાર્થ-સૂત્રના વિષયથી કંઈ વધારે નથી. તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને પ્રશમરતિની સમાંતર વિચારણા નીચે દર્શાવી છે.

પ્રશમરતિ

તત્ત્વાર્થસૂત્ર

૧. મિથ્યાદૃષ્ટિયવિરમણપ્રમાદયોગાસ્તયોર્બલં દૃષ્ટમ્ । તદુપગ્રહીતાવષ્ટવિષયકર્મબન્ધસ્ય હેતુ તૌ ॥૩૩॥ एवं रागो द्वेषो मोहो मिथ्यात्वमविरतिश्चैव । एभिः प्रमादयोगानुगैः समादीयते कर्म ॥५६॥	મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગા બન્ધહેતવઃ । (૮.૧)
૨. स ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहायुषां तथा नाम्नः । गोत्रान्तराययोश्चेति कर्मबन्धोऽष्टधा मौलः ॥३४॥	આજ્ઞો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુષ્કનામગોત્રા- ન્તરાયાઃ । (૮.૫)
૩. पञ्चनवद्वयष्टाविंशतिकश्चतुःषट्कसप्तगुणभेदः । द्विपञ्चभेद इति सप्तनवतिभेदास्तथोत्तरतः ॥३५॥	પચ્ચનવદ્વયષ્ટાવિંશતિક્ષતુર્દ્વિક્ષત્વાવિંશદ્વિપચ્ચભેદો યથાકમમ્ । (૮.૬)
૪. प्रकृतिरियमनेकविधा स्थित्यनुभागप्रदेशस्तत्त्वाः ।... ॥३६॥	પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશાસ્તદ્વિષયઃ । (૮.૪)

५. प्राणवधानृतभाषणपरधनमैधुनममस्वत्रिरतस्य ।..॥६०॥ हिंसानृत्तस्तेषाम्ब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्ब्रतम् । (७.१)
६. ... तपसो निर्जरा फलं दृष्टम् । ७३ तपसा निर्जरा च । (८.३)
७. परपरिभवपरिवादात्मौत्कर्षाच्च बध्यते कर्म । नीचैर्गोत्रं...॥१००॥ परात्मानन्दाप्रशंसे...नीचैर्गोत्रस्य । (६.२४)
८. भावयितव्यमनित्यस्वमशरणस्व तथैकतान्यस्वे । अनित्यशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचिस्वास्ववसंवरनिर्ज-
अशुचित्वं संसारः कर्माश्रवसंवरविधिश्च ॥१४९॥ रालोकबीधुर्लभधर्मस्वास्वत्त्वानुचिन्तनमनु-
निर्जरणलोकविस्तरधर्मस्वास्वत्त्वचिन्ताश्च । प्रेक्षाः । (९.७)
९. सेव्यः क्षान्तिमार्दवमार्जवशौचे च संयमस्यागौ । उत्तमः क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्यागाकिंचन्य-
सत्यतपोब्रह्माकिंचन्यानीत्येष धर्मविधिः ॥१६७॥ ब्रह्मचर्याणि धर्मः । (९. ६)
१०. अविस्वादनयोगः कायमनोवागजिह्वता चैव । योगवक्रता विस्वादनं चाशुभस्य नाभ्यः । विपरीतं
१७४ शुभस्य । (६. २१-२२)
११. अनशनमूनोदरता वृत्तेः संक्षेपणं रसस्यागः । अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानंतरसपरित्यागविविक्तशय्या-
कायकलेशः संलीनतेति बाह्यं तपः प्रोक्तम् । सनकायकलेशा बाह्यं तपः । (९. १९)
१२. प्रायश्चित्तध्याने वैयावृत्त्यविनयावधोरसर्गः । प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्यु-
स्वाध्याय इति तपः षट्प्रकारमाभ्यन्तरं भवति । तस्य । (९.२०)
१३. अध्यात्मविदो मूर्च्छां परिग्रहं वर्णयन्ति निश्चयतः । मूर्च्छां परिग्रहः । (७.१२)
१४. जीवाजीवाः पुण्यं पापाश्रवसंवराः सनिर्जरणाः । जीवाजीवास्वबन्धसंवरनिर्जरा मोक्षास्तत्त्वम् । (१.४)
१५. जीवा मुक्ताः संसारिणश्च...॥१९०॥ संसारिणो मुक्ताश्च । (२.१०)
१६. द्विविधाश्चराचराख्याः...॥१९१॥ संसारिणस्त्रसस्थावराः । (२.१२)
१७. पञ्चविधास्वेकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियास्तु निर्दिष्टाः । पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावराः । तेजोवायु द्दीन्द्रियाद-
क्षिस्थम्बुवह्निपवनतरवस्त्रसाश्च षड्भेदाः ॥१९२॥ यश्च त्रसाः । पञ्चेन्द्रियाणि । (२.१३-१५)
१८. सामान्यं खलु लक्षणमुपयोगो भवति सर्व- उपयोगो लक्षणम् । स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ।
जीवानाम् । साकारोऽनाकारश्च सोऽष्टभेद- (२.८-९) स उपयोगो द्विविधः- साकारोऽनाकारश्च ।
श्चतुर्धा च ॥१९४॥ (भाष्य २.९)

१९. ज्ञानाज्ञाने पञ्चत्रिविकल्पे सोऽष्टधा तु साकारः ।
चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदृग्विषयस्वनाकारः ॥१९५॥
ज्ञानोपयोगोऽष्टविधः—मतिज्ञानोपयोगः, श्रुतज्ञानो-
पयोगः, अवधिज्ञानोपयोगः, मनःपर्यायज्ञानोपयोगः,
केवलज्ञानोपयोग इति, मर्यज्ञानोपयोगः, श्रुताज्ञानोप-
योगः, विभङ्गज्ञानोपयोग इति । दर्शनोपयोगश्चतुर्भेदः,
तद्यथा—चक्षुर्दर्शनोपयोगः, अचक्षुर्दर्शनोपयोगः, अवधि-
दर्शनोपयोगः, केवलदर्शनोपयोग इति (भाष्य २.९)
२०. भावा भवन्ति जीवस्योदयिकः पारिणामिक-
श्चैव । औपशमिकः क्षयोत्थः क्षयोपशमजश्च
पञ्चेति ॥१९६॥
औपशमिकश्चायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतस्व-
मौदयिकपारिणामिकौ च । (२.१)
२०. ते त्वेकविंशतित्रिद्विनवाष्टादशविधास्तु
विशेषाः ॥१९७॥
द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ।
(२.२)
२१. उत्पादविगमनित्यस्वल्क्षणं यत्तदस्ति सर्वमपि ।
सदसद्वा भवतीत्यन्यथापितानपितविशेषात्
॥२०४॥
उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् । तद्भावव्ययं नित्यम् ।
अपितानपितसिद्धेः । (५. २९-३१)
२२. धर्माधर्माकाशानि पुद्गलाः काल एव चाजीवाः ।
पुद्गलवज्रमरूपं तु रूपिणः पुद्गलाः प्रोक्ताः
॥२०७॥
अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः । कालश्चेत्येके ।
रूपिणः पुद्गलाः । (५. १, ३८, ४)
२३. द्वयादिप्रदेशवन्तो यावदनन्तप्रदेशकाः स्कन्धाः ।
परमाणुरप्रदेशो वर्णादिगुणेषु भजनीयः ॥२०८॥
आकाशस्यानन्ताः । संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ।
नाणोः । (५. ९-११)
२४. सप्तविधाऽधोलोक्तिर्वर्गलोको भवत्यनेकविधः ।
पञ्चदशविधानः पुनरुर्ध्वलोकः समासेन ॥२१२॥
रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घना-
म्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधाऽधः पृथुतराः ।
जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः । लीध-
मेशानसानत्कुमारमा हेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुकसहस्रा-
रेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्निवसुः प्रैवेयकेषु विजयवै-
जयन्तजयन्ताऽपराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च । (३. १, ७
तथा ४. २०)
२५. लोकव्यापि चतुष्टयमवशेषं त्वेकजीवो वा ॥२१३॥
लोकाकाशेऽवगाहः । धर्माधर्मयोः कृत्स्ने । एकप्रदे-
शादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् । असंख्येयभागादिषु
जीवानाम् । (५. १२-१५)
२६. धर्माधर्माकाशान्येकैकमतःपरं त्रिकमनन्तम् ।
कालं विनास्तिकाया जीवमृते चाप्यकर्तुं
॥२१४॥
अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः । द्रव्याणि जीवाश्च ।
आऽऽकाशादेकद्रव्याणि । निष्क्रियाणि च । (५. १, ५, ६)

२७. धर्मो गतिस्थितिमतां द्रव्याणां गत्युपग्रहविधाता ।
स्थित्युपकर्ताऽधर्मोऽवकाशदानोपकृद्गगनम्
॥२१५॥ गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः । आकाशस्या-
वगाहः । (५. १७-१८)
२८. स्पर्शरसगन्धवर्णाः शब्दो बन्धश्च सूक्ष्मता स्थौ-
ल्यम् । संस्थानं भेदतमश्छायोद्योतातपश्चेति
॥२१६॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः । शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्य-
संस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्योतवन्तश्च । (५. २३-२४)
२९. कर्मशरीरमनोवाग्बिचेष्टितोच्छ्वासदुःखसुखदाः
स्थुः । जीवितमरणोपग्रहकराश्च संसारिणः स्कन्धाः ॥
॥२१७॥ शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् । सुखदुःख-
जीवितमरणोपग्रहाश्च । (५. १९-२०)
३०. परिणामवर्तनाविधिपरापरस्वगुणलक्षणः कालः ।
सभ्यकृत्वज्ञानचारित्रवीर्यशिक्षागुणा जीवाः
॥२१८॥ वर्तना परिणामः क्रिया परस्वापरस्वे च कालस्य ।
परस्परोपग्रहो जीवानाम् । (५.२२,२१)
३१. पुद्गलकर्म शुभं यत्तत्पुण्यमिति जिनशासने दृष्टम् ।
यदशुभमथ तस्यापमिति भवति सर्वज्ञनिर्दिष्टम्
॥२१९॥ योगः शुद्धः पुण्याश्रवस्तु पापस्य तद्वि-
पर्यासः । वाक्कायमनोगुणित्तनिराश्रवः संवरस्तूक्तः
॥२२०॥ कायवाङ्मनःकर्म योगः । स आश्रवः । शुभः पुण्यस्य ।
अशुभः पापस्य । (६.१-४) आश्रवनिरोधः संवरः ।
(९.१)
३२. संवृततपउपधानात् निर्जरा कर्मसन्ततिर्बन्धः ।
बन्धवियोगो मोक्षस्त्विति...॥२२१॥ तपसा निर्जरा च । सकृदायत्वाच्चीवः कर्मणो योग्यान्पु-
द्गलानादरो । स बन्धः । कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ।
(९.३, ८.२-३, १०.३)
३३. एतेष्वध्ववसायो योऽर्थेषु विनिश्चयेन तत्त्वमिति ।
सभ्यदर्शनमेतत्तु तन्निसर्गादधिगमाद्वा
॥२२२॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं सभ्यदर्शनम् । तन्निसर्गादधिगमाद्वा ।
(१.२-३) तेषां श्रद्धानं तेषु प्रत्ययावधारणम् ।
(भा० १.२)
३४. शिक्षागमोपदेशश्रवणान्येकार्थिकान्यधि-
गमस्य । एकार्थः परिणामो भवति
निसर्गः स्वभावश्च ॥२२३॥ निसर्गः परिणामः स्वभावः अपरोपदेश इत्य-
नर्थान्तरम् ।...अधिगमः अधिगम आगमो
निमित्तं श्रवणं शिक्षा उपदेश इत्यनर्थान्त-
रम् । (भा० १. ३)
३५. ... । ज्ञानमथ पञ्चमेदं तत् प्रत्यक्षं परीक्षं च ॥
तत्र परीक्षं द्विविधं ध्रुतमाभिनिबोधिकं च
विज्ञेयम् । प्रत्यक्षं चावधिमनःपर्यायौ केवलं
चेति ॥२२४-२२५॥ मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् । तत् प्रमाणे ।
आद्ये परीक्षम् । प्रत्यक्षमन्यत् (१.९-१२)
३६. एकादीन्येकस्मिन् भाज्यानि त्वाचतुर्भ्य
इति ॥२२६॥ एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाश-
तुर्भ्यः (१. ३१)

३७. सभ्यग्रहणं सभ्यज्ञानमितिनियतः सिद्धम् ।
आद्यत्रयमज्ञानमपि भवति मिथ्यात्वसंयुक्तम् ॥२२७॥
अप्रमाणन्यैव वा । कुतः? मिथ्यादर्शनपरिग्रहात्...
मिथ्याहृष्टेर्हि मतिभ्रुतावश्यो नियतमज्ञानमेवेति वक्ष्यते ।
(भा० १.१२)...सभ्यदर्शनपरिग्रहीतं मत्वादि ज्ञानं
भवत्यन्यथाऽज्ञानमेवेति । (भा० १.३२)
३८. सामायिकच्छेदीपस्थापनं द्वितीयं तु ।
परिहारविशुद्धिः सूक्ष्मसंपरायं च यथाख्यातम् ॥२२८॥
सामायिकच्छेदीपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपराययथा-
ख्यातानि चारित्र्यम् । (९. १८)
३९. सभ्यस्वज्ञानचारित्र्यसंपदः साधनानि मोक्षस्य ।
तास्वेकतराभावेऽपि मोक्षमार्गोऽव्यसिद्धिकरः
॥२३०॥ पूर्वद्वयसंपद्यपि तेषां भजनीयमुत्तरं
भवति । पूर्वद्वयलाभः पुनरुत्तरलाभे
भवति सिद्धः ॥२३१॥
सभ्यदर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः । (१.१) एतानि
च समस्तानि मोक्षसाधनानि । एकतराभावेऽप्य-
साधनानीत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम् । एषां च पूर्वस्य
लाभे भजनीयमुत्तरम् । उत्तरलाभे तु नियतः
पूर्वलाभः । (भा० १.१)
४०. आशाविचयमपायविचयं च सद्धानयोगमुपसृत्य ।
तस्माद्दिपाकविचयमुपयाति संस्थानविचयं च । २४७
आशाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य ।
(९. ३७)
४१. तद्वत्कर्मविनाशो हि मोहनीयक्षये नित्यम् ॥२६७॥
युगपद् विविधावरणान्तरायकर्मक्षयमवाप्य ॥२६८॥
शाश्वतमनन्तमनतिशयमनुपममनुत्तरं निरवशेषम् ।
संपूर्णमप्रतिहतं संप्राप्तः स केवलं ज्ञानम् ॥२६९॥
मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् । (१०.१)
सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य । (१. ३०)
४२. सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति काययोगोपयोगतो ध्यात्वा ।
विगतक्रियमनिवर्तिवद्भुत्तरं ध्यायति परेण ॥२८१॥
प्रथमवैकल्यवितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिष्ठ-
त्तानि । (९. ४१)
४३. देहत्रयविनिर्मुक्तः प्राप्यकुञ्जेभिर्वीतिमस्वर्षाम् ।
समवेनैकेनाविग्रहेण गत्वोर्ध्वमप्रतिषः ॥२८८॥
सिद्धिक्षेत्रे विमले जन्मजरामरणरोगनिर्मुक्तः ।
लोकप्रगतः सिद्धयति साकारेणोपयोगेन ॥२८९॥
अकुञ्जेभि गतिः । अविग्रहात् । जीवस्य । विग्रहवती च
संसारिणः प्राक् चतुर्ध्वः । एकसमथोऽविग्रहः ।
(२. २७-३०) तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्याऽऽलोकान्तात् ।
(१०.५)
४४. सिद्धस्योर्ध्वं मुक्तस्याऽऽलोकान्ताद् गतिर्भवति
॥२९४॥
तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्याऽऽलोकान्तात् (१०.५)
४५. पूर्वप्रयोगसिद्धेर्ध्वच्छेदात्संभवावाच्यं ।
गतिपरिणामाच्च तथा सिद्धस्योर्ध्वं गतिः
सिद्धा ॥२९५॥
पूर्वप्रयोगात्सिद्धत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरि-
णामाच्च तद्गतिः । (१०. ६)

પ્રશમરતિનું કેવલ્ત્વ — “પ્રશમરતિની શાખા અને વિચારસરણી એ બ્રથ ઉમાસ્વામિકૃત્ક હોવાનું માતવાને લક્ષ્યાને છે,” એવો પંડિતશ્રી સુખલક્ષ્મણનો અભિપ્રાય છે. (ગુચ્ચો તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ગુજરાતી પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૦). તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની પોતાની વૃત્તિમાં એક સ્થાને (૫.૬) સિદ્ધસેન ગણી કહે છે કે ‘કારણ કે પ્રશમરતિમાં તેમણે જ કહ્યું છે કે.... (યતઃ પ્રશમરતૌ અનેનૈવોક્તમ્)’ અને વળી બીજે સ્થાને (૬.૬) તે કહે છે ‘વાચકે આને જ ‘બલ’ નામથી પ્રશમરતિમાં (ગાથા ૮૦) રજૂ કરેલ છે (વાચકેન ત્વેતદેવ લલસંજ્ઞમ પ્રશમરતૌ ઉવાક્તમ્).’ આ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે સિદ્ધસેન ઉમાસ્વામિને જ પ્રશમરતિના કર્તા માને છે. યાજ્ઞીસૂત્ર હરિભદ્રસૂરિ (ઈ. સ. આઠમી શતાબ્દી) પણ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની પોતાની ટીકામાં ‘આ જ સૂરિએ અન્ય પ્રકરણગ્રંથમાં આમ કહ્યું છે (યત્રોક્તમનેનૈવ સૂરિણા પ્રકરણાન્તરે)’ એમ કહી પ્રશમરતિની જ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરે છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે હરિભદ્રસૂરિ પણ ઉમાસ્વામિને જ પ્રશમરતિના રચયિતા ગણે છે. ધર્મરત્નપ્રકરણ ઉપરની પોતાની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં (રચનાસંવત ૧૨૭૧) શાન્તિસૂરિ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે ‘પૂર્વગતવેદી ઉમાસ્વામિવાચકે જિનપ્રવચનની ઉન્નતિ કરવા માટે પ્રશમરતિ, તત્ત્વાર્થ આદિ અનેક મહાશાસ્ત્રો રચ્યાં છે (પૂર્વગતવેદિના ચોમાસ્વામિ-વાચકેન પ્રણીતપ્રવચનોન્નતિદેતુપ્રશમરતિતત્ત્વાર્થાગ્રનેકમહાશાસ્ત્રેણ...).’ આમ શાન્તિસૂરિના મતે પણ પ્રશમરતિના કર્તા ઉમાસ્વામિ જ છે. વળી, પ્રશમરતિ અને તત્ત્વાર્થસૂત્રની સરખામણીમાં આર્થિક અને શાબ્દિક સામ્ય અમે દર્શાવ્યું છે, તે સામ્ય બંને કૃતિઓના કર્તા એક જ હોય એવું સૂચવે છે. અર્થાત્, ઉમાસ્વામિ જ પ્રશમરતિના કર્તા છે. ઉપરાંત, સંબંધકારિકા ૨૩ - ૨૬માં આગમોના પદાર્થોના સંગ્રહ કરવામાં રહેલી મુશ્કેલીનો જ ઉલ્લેખ છે તેનો જ પડઘો પ્રશમરતિના પ્રલોક ૩ - ૪માં પડ્યો છે. આમ સમગ્રપણે વિચારતાં ઉમાસ્વામિ જ પ્રશમરતિના કર્તા સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશમરતિની રચના ઉમાસ્વામિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રની રચના કર્યા પછી કરી હોય એમ લાગે છે. નીચેની વિગતો આ માન્યતાને મુદ્ધિ આપે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સાત તત્ત્વો ગણાવવામાં આવ્યા છે, જ્યારે પ્રશમરતિ ત્રણ તત્ત્વોની સમજૂતી આપે છે અને એ દ્વારા સહાચારના ફળ તરીકે શ્રાવકને સ્વર્ગની ખાતરી આપતો અંશ ઉમેરે છે (ગાથા ૩૦૩ - ૩૦૬). તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ત સમગ્રવચનામાં અષ્ટેસી કેવલ્લિસમુદ્ધાતની પ્રક્રિયા આડી સમજાવવામાં આવી છે (૨૭૩ - ૨૭૭). તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કાળનો દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર નથી, જ્યારે આડી પ્રશમરતિમાં કાળનો દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર છે (૨૦૭). તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સ્થાવરોને ત્રણ પ્રકારના ગણાવ્યા છે, જ્યારે પ્રશમરતિમાં તેમને પાંચ પ્રકારના ગણાવ્યા છે (૧૬૨). તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પરસ્પરોપગ્રહને જીવનું કાર્ય (ઉપકાર) ગણ્યું છે, જ્યારે પ્રશમરતિમાં સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્ય અને શિક્ષાને જીવનું કાર્ય (ઉપકાર) ગણ્યું છે (૨૧૮). આમ ઉમાસ્વામિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ન હોય એવી કોઈક નવી ખાબતને પ્રશમરતિમાં ઉમેરી છે

અને કેટલેક સ્થાને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જે લખ્યું છે તેમાં સુધારો કરી પ્રશમરતિમાં તેને દાખલ કર્યું છે. આ દર્શાવે છે કે ઉમાસ્વાતિ મહારાજે પ્રશમરતિની રચના નિઃશંકપણે તત્ત્વાર્થસૂત્ર પછી કરી લાગે છે.

પ્રશમરતિના કર્તા ઉમાસ્વાતિનો પરિચય—

ઉમાસ્વાતિ જૈન ધર્મની બધી શાખાઓને પહેલેથી આજ સુધી એકસરખા માન્ય છે. શ્વેતાંબરો તેમને પોતાની શાખામાં થયેલા માને છે અને દિગંબરો તેમને પોતાની શાખામાં થયેલા માને છે. દિગંબર પરંપરા તેમને ઉમાસ્વામી નામે પણ ઓળખે છે.

ઉમાસ્વાતિએ રચેલા તત્ત્વાર્થભાષ્યને અંતે પ્રશસ્તિ છે. આ પ્રશસ્તિ ઉમાસ્વાતિએ પોતે જ રચેલી છે. તેમાં નીચેની હકીકતો છે. (૧) તેમના ગુરુના ગુરુ વાચકમુખ્ય શિવશ્રી હતા. (૨) તેમના દીક્ષાગુરુ અગિયાર અંગના બ્રહ્મકાર ઘોષન-દ્વી ક્ષમણ હતા. (૩) તેમના વિદ્યાગુરુ મૂલ નામના વાચકાચાર્ય હતા. (૪) તેમના વિદ્યાગુરુના ગુરુ મહાવાચક મુંડપાદ ક્ષમણ હતા. (૫) તેમનું ગોત્ર કૌલીવણ્ણિ હતું. (૬) તેમના પિતાનું નામ સ્વાતિ હતું. (૭) તેમની માતાનું નામ વાત્સી હતું. (૮) તેમનો જન્મ ન્યગ્રોધિકામાં થયો હતો. (૯) તેઓ ઉચ્ચનાગર શાખાના હતા. (૧૦) તેમણે તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની રચના કુસુમપુર (પાટલિપુત્ર, હાલનું બિહારમાં આવેલું પટણા)માં કરી હતી. પ્રામાણિક સંદેહ વિનાની આટલી જ ઐતિહાસિક વિગતો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

તેમણે તત્ત્વાર્થાધિગમની રચના પાટલિપુત્રમાં કરી હતી એ હકીકત એવી સંભાવના સૂચવે છે કે તેમનું જન્મસ્થાન ન્યગ્રોધિકા પાટલિપુત્રની નજીક હશે.

તેઓ ક્યારે થયા એ બાબતે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઈ. સ.ની પ્રથમથી ત્રીજી શતાબ્દીના ગાળામાં તે થયા હોવા જોઈએ. તેમના તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર ઉપરની સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ ટીકા પૂજ્યપાદની સર્વાર્થસિદ્ધિ છે. પૂજ્યપાદનો સમય ઈ.સ.ની પાંચમી શતાબ્દી છે. એટલે તે ઈ.સ.ના પાંચમા સૈકા પહેલાં ક્યારેક થયા છે. આનાથી કંઈક વધુ નિશ્ચિતતા તરફ જવું હોય તો તેમના તત્ત્વાર્થભાષ્ય અને દર્શનાન્તરના ગ્રંથોની શાબ્દિક અને આર્થિક સરખામણી કરવી જોઈએ. તત્ત્વાર્થભાષ્ય અને યોગસૂત્ર પરના વ્યાસભાષ્યમાં સોપક્રમ - નિરુપક્રમ આયુષ્યવિષયક જે ચર્ચા છે તેમાં શાબ્દિક અને આર્થિક સામ્ય ધ્રુવું છે. તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં જે ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે તે અંગગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ વ્યાસભાષ્યમાં છે. સંભવિત છે કે તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર વ્યાસભાષ્યની અસર હોય. જો એમ હોય તો તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઈ.સ.ના બીજા સૈકાથી પ્રાચીન ન હોઈ શકે, કારણ કે વ્યાસભાષ્ય ઈ.સ.ના બીજા સૈકાથી પ્રાચીન હોય એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી.

ઉમાસ્વાતિ મહાવિદ્વાન છે. અત્યાર સુધીમાં ઉપલબ્ધ સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં ઉમાસ્વાતિ જ પ્રથમ સંસ્કૃત લેખક છે. જૈન આગમોના બધા પદાર્થોનો સંગ્રહ કુશળતાપૂર્વક સારી રીતે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તેમણે કર્યો છે. તેથી તે અગિયાર અંગોનું ૬૬ જ્ઞાન ધરાવતા હતા એ પુરવાર થાય છે. આ કારણે જ પ્રશંસાસ્પદ 'પૂર્વવિત્' વિશેષણ સ્વેતામ્બરાચાર્યો અને 'શ્રુતકેવલિદેશીય' વિશેષણ દ્વિગમ્બરાચાર્યો તેમને આપે છે. આગમોના પદાર્થોનો સંગ્રહ તેમણે ઉત્કૃષ્ટ રીતે કર્યો હોઈ, હેમચંદ્રાચાર્ય તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ સંગ્રહકાર ગણે છે. ભાષ્યસહિતના તત્ત્વાર્થસૂત્રનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે તેઓ વૈશેષિક, ન્યાય, યોગ અને બૌદ્ધ આદિ દાર્શનિક સાહિત્યથી સારી રીતે પરિચિત હતા. તેમણે તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં પાણ્ણિનિવ્યાકરણનાં સૂત્રો ટાંક્યાં છે, આ હકીકત તેમના પાણ્ણિનિવ્યાકરણના અભ્યાસની સાક્ષી પૂરે છે. તેમની બહુશ્રુતતા અને લેખક તરીકેના તેમના સામર્થ્યના આધારે સ્વેતામ્બરાચાર્યો તેમને પાંચસો ગ્રંથના કર્તા તરીકે સ્વીકારે છે.

ઉમાસ્વાતિની કૃતિઓ—પરંપરા અનુસાર ઉમાસ્વાતિએ પાંચસો પ્રકરણોની રચના કરી હતી. હરિભદ્રસૂરિ (ઈ.સ. બારમી શતાબ્દી) પોતાની પ્રશમરતિટીકામાં આનો ઉલ્લેખ કરે છે. હાલ ઉપલબ્ધ કૃતિઓથી વધારે કૃતિઓ તેમણે રચી છે, કારણ કે ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિના કર્તા ભાવવિજયજી ઉમાસ્વાતિને નામે કેટલાંક ઉદ્ધરણો આપે છે જે તેમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં મળતાં નથી, તેમ જ સિદ્ધસેન ગણી પોતાની તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની વૃત્તિમાં (૭-૧૦ પૃ. ૭૮) ઉમાસ્વાતિના 'શૌચપ્રકરણ' નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. વળી, તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરાંત પ્રશમરતિ, જંબૂદ્વીપસમાસ, પૂજાપ્રકરણ અને સાવયપણ્ણવૃત્તિને પરંપરા તેમની કૃતિઓ ગણે છે. પ્રશમરતિ આદિ આ ચારમાંથી પ્રથમ એને તો સામાન્યપણે તેમની કૃતિઓ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે, પરંતુ બાકીની એને તેમની કૃતિઓ તરીકે પ્રાયઃ સ્વીકારવામાં આવેલ નથી. આ ચારમાંથી કોઈ પણ કૃતિ તેમનું નામ ધરાવતી નથી. તેમણે તત્ત્વાર્થસૂત્ર તેમ જ તત્ત્વાર્થભાષ્યની રચનાને જ પોતાનું મુખ્ય જીવનકાર્ય ગણ્યું લાગે છે. પ્રશમરતિનો પરિચય તો આપણે કરી લીધો. એટલે હવે બાકીની કૃતિઓનો પરિચય કરી લેવો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) **તત્ત્વાર્થસૂત્ર**—જૈન સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રની જે પ્રતિષ્ઠા છે તેવી પ્રતિષ્ઠા ભાગ્યે જ બીજા કોઈ ગ્રંથની છે. જૈન સમાજના બધા ફિરકાઓમાં તેનો સમાન આદર છે. જૈન આગમોના બધા પદાર્થોનો તે શ્રેષ્ઠ સંગ્રહ છે. એમાં લગભગ સાડા ત્રણસો સંસ્કૃત સૂત્રો છે. નાનામાં નાનાં સૂત્રો એકબે શબ્દો ધરાવે છે જ્યારે મોટાં સૂત્રો વધારેમાં વધારે પાંચસાત શબ્દો ધરાવે છે. એમને કંઠસ્થ કરી લેવાથી તેમ જ સમજી લેવાથી જૈન સિદ્ધાન્તનું ખાસ્તું પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ સૂત્રો દસ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને સમસ્તપણે મોક્ષનો ઉપાય જણાવી, સમ્યક્-

દર્શનની વ્યાખ્યા કરી છે, જીવ વગેરે સાત તત્ત્વો ગણાવ્યાં છે અને તે તત્ત્વોને જાણવાનાં ઉપાયભૂત જ્ઞાનોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ અધ્યાયમાં મતિ, શ્રુત, અવધિ, મના:પર્યાય અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનોનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વળી, આ જ અધ્યાયમાં નામ આદિ ચાર નિક્ષેપો, નિર્દેશ આદિ ચૌદ અનુયોગદ્વારો અને નૈગમ આદિ પાંચ નયોને જણાવવામાં આવ્યાં છે. બીજા અધ્યાયમાં જીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ, સંસારી જીવના પ્રકારો, ઇન્દ્રિયોનાં ભેદ-પ્રભેદ, ઇન્દ્રિયોના વિષયો, જીવવર્ગોમાં ઇન્દ્રિયોની વહેંચણી, અંતરાલગતિ, જન્મના પ્રકારો, યોનિઓ, ઔદારિક આદિ પાંચ શરીરો, ચાર ગતિઓમાં લિંગની વહેંચણી અને અનપવર્તી આયુષ્યને લોગવનારાઓનો નિર્દેશ આવે છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં નારકોનું અને મધ્યલોકનું વર્ણન છે. ચોથા અધ્યાયમાં દેવો અને દેવલોકનું વર્ણન છે. પાંચમા અધ્યાયમાં દ્રવ્યના પ્રકારો, તેમનાં સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય, તેમનું સ્થિતિક્ષેત્ર, તેમનાં કાર્યો, પુદ્ગલનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકારો અને તેનાં ઉત્પાદક કારણો, પૌદ્ગલિક બંધ, દ્રવ્ય-સામાન્યનું લક્ષણ, કાળનું સ્વરૂપ, ગુણ અને પરિણામનાં લક્ષણો નિરૂપવામાં આવ્યાં છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આસ્રવનું સ્વરૂપ, આસ્રવના પ્રકારો અને ક્રમા પ્રકારના આસ્રવથી કર્મો બંધાય છે તેનું વર્ણન છે. સાતમા અધ્યાયમાં વ્રતનું સ્વરૂપ, અણુવ્રત અને મહાવ્રત, વ્રતની સ્થિરતાના ઉપાયો, હિંસા આદિ દોષોનું સ્વરૂપ, વ્રતના અભિચારો, દાનનું સ્વરૂપ એ બંધાની વિચારણા છે. આઠમા અધ્યાયમાં કર્મબંધના મૂળ હેતુઓ, કર્મબંધનું સ્વરૂપ, બંધના પ્રકૃતિ આદિ ચાર પ્રકાર, અને મૂલપ્રકૃતિ અને ઉત્તરપ્રકૃતિના ભેદોનું નિરૂપણ છે. નવમા અધ્યાયમાં સંવરનું સ્વરૂપ અને તેના ઉપાયો જણાવવામાં છે. ઉપાયોમાં ગુપ્તિ, સન્નિતિ, ધર્મ, અતુષ્ટેક્ષા, પરીવહજય, ચારિત્ર અને લપની વિચારણા છે. દસમા અધ્યાયમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુઓ, કર્મના આત્યંતિક ક્ષયનાં કારણો, મોક્ષનું સ્વરૂપ, મુખ્યમાન જીવનું ઊર્ધ્વગમન, ઊર્ધ્વગતિનાં કારણો, ક્ષેત્ર આદિ બાર બાબતો વડે સિદ્ધની વિશેષ વિચારણા આ બધું આલેખાયું છે. દૂકમાં, પ્રથમ અધ્યાયમાં જ્ઞાનમીમાંસા છે, બીજાથી પાંચમા અધ્યાયોમાં જ્ઞેયમીમાંસા છે અને બાકીના પાંચ અધ્યાયોમાં ચારિત્રમીમાંસા છે.

આ મૂળ સૂત્રો ઉપર ઉમાસ્વાતિએ પોતે જ લાખ્ય લખ્યું છે. ત્યાર પછી દિગંબર આચાર્ય પૂજ્યપાદે સૂત્રો ઉપર સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની ટીકા રચી છે. તેના પછી દિગંબર આચાર્ય બદ્ધ અકલંકે તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર રાજવાર્તિક નામની ટીકા રચી છે. પૂજ્યપાદનાં સર્વાર્થસિદ્ધિગત મુદાવાળા વાક્યોને તારવી, ગોઠવી અકલંકે તેમના ઉપર સ્કુટ વિવરણ લખ્યું છે. આ દષ્ટિએ તેને સર્વાર્થસિદ્ધિનું વિવરણ કહેવાય. પરંતુ રાજવાર્તિકમાં દાર્શનિક ચર્ચાઓ અનેકાંતને આશ્રીને તેમ જ વિસ્તારથી કરવામાં આવી હોઈ તે વસ્તુતઃ સ્વતંત્ર ગ્રંથ જ બની રહે છે. ત્યાર બાદ વિદ્યાનન્દે સૂત્રો ઉપર તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક નામની ટીકા રચી છે. પંડિતશ્રી સુખલાલજી રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિક વિશે લખે છે કે “તત્ત્વાર્થ ઉપરના ઉપલબ્ધ શ્લોકાંજરીય સાહિત્યમાંથી એકે ગ્રંથ ‘રાજવાર્તિક’ કે ‘શ્લોકવાર્તિક’ની

સરખામણી કરી શકે તેવો દેખાયો નથી. લાખ્યમાં દેખાતો આછો દાર્શનિક અભ્યાસ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં કંઈક ઘેરો અને છે અને તે રાજવાર્તિકમાં વિશેષ ઘટ્ટ થઈ, છેવટે શ્લોકવાર્તિકમાં ખૂબ જામે છે.” શ્લોકવાર્તિકમાં પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન જૈનેતરોએ કરેલ હુમલાઓનો સમર્થ ઉત્તર છે. મૂળ સૂત્રો ઉપર લખાયેલી લાખ્ય સિવાયની બધી મહત્વની વ્યાખ્યાઓ દિગંબર આચાર્યોની છે.

(૨) તત્ત્વાર્થલાખ્ય—આ લાખ્ય તત્ત્વાર્થસૂત્રની વ્યાખ્યા છે. તે ઉમાસ્વાતિની જ રચના છે, પરંતુ તેમાં દિગંબર પરંપરાને માન્ય ન હોય એવી કેટલીક બાબતોનો સ્વીકાર હોઈ, દિગંબરો તેને ઉમાસ્વાતિની કૃતિ નથી ગણતા. લાખ્યમાં ‘અમે કહીશું’ (= વક્ષ્યામિ, વક્ષ્યામઃ) એ રીતે જે વસ્તુ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે તે વસ્તુ પછી સૂત્રમાં જ કહેવામાં આવી છે. તેથી સૂત્ર અને લાખ્ય બંનેના કર્તા નિઃસંદેહ એક જ છે એ પુરવાર થાય છે. સિદ્ધસેન ગણી તથા યાકિનીસૂત્ર હરિભદ્રસૂરિ પણ લાખ્યકાર તથા સૂત્રકારને એક જ માને છે. વળી દશવૈકલિકની અગસ્ત્યસિંહકૃત ચૂલ્લિમાં ઉમાસ્વાતિના નામે જ સૂત્ર અને લાખ્ય બંને ઉદ્દૃષ્ટ છે (પૃ. ૮૫). લાખ્યની શૈલી પ્રાચીન છે. લાખ્યમાં આગમાનુસારી વિવરણ વિશેષ છે, દાર્શનિક ચર્ચાઓ પ્રમાણમાં અદ્ય છે. કાળતત્ત્વ, કેવલિકવલાહાર, અથેલકત્ત્વ, સ્ત્રીમોક્ષ જેવી જે બાબતોએ તીવ્ર મતભેદનું રૂપ ધારણ કર્યું છે તે બાબતો પરત્વેનો સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ લાખ્યમાં દેખાતો નથી.

તત્ત્વાર્થલાખ્ય ઉપર સિદ્ધસેન ગણીએ આગમાનુસારી ટીકા રચી છે. યાકિનીસૂત્ર હરિભદ્રસૂરિએ સાડા પાંચ અધ્યાય સુધી લાખ્ય ઉપર વૃત્તિ લખી છે, ત્યાંથી આગળ દસમા અધ્યાયના અંતિમ સૂત્રના લાખ્યને બાદ કરતાં બાકીના લાખ્ય પર યશોભદ્ર આચાર્યે વૃત્તિ રચી છે અને દસમા અધ્યાયના માત્ર અંતિમ સૂત્રના લાખ્ય પર યશોભદ્ર આચાર્યના અજ્ઞાતનામક શિષ્યે વૃત્તિ રચી છે. દેવગુપ્તસૂરિએ લાખ્યની સંબંધકારિકાઓ ઉપર લખેલી વ્યાખ્યા મળે છે પણ લાખ્ય ઉપર લખવા ધારેલ વ્યાખ્યા લખી હશે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આચાર્ય મલયગિરિએ તત્ત્વાર્થલાખ્ય ઉપર લખેલી વ્યાખ્યા ઉપલબ્ધ નથી. વાચક શ્રી યશોવિજયજીએ લાખ્ય પર લખેલી વૃત્તિનો અપૂર્ણ પ્રથમ અધ્યાય જેટલો ભાગ મળે છે. આમ શ્વેતાંબર આચાર્યોનું વલણ મૂળ સૂત્રો પર નહિ પણ લાખ્ય પર ટીકાઓ લખવાનું રહ્યું છે.

(૩) જંબૂદ્વીપસમાસ—આ કૃતિ ચાર આહિકમાં વિભક્ત છે, છતાં અત્યંત લઘુ છે. પ્રથમ બે આહિક જંબૂદ્વીપની ભૂગોળનું વર્ણન કરે છે. ત્રીજું આહિક દ્વીપો અને સમુદ્રોનું નિરૂપણ કરે છે. ચોથા આહિકમાં માપનાં સૂત્રોની ચર્ચા છે તેમ જ જંબૂદ્વીપની લાક્ષણિકતાઓનો સંગ્રહ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રના ૩.૧૫ના લાખ્યમાં અન્તર્દ્વીપોનાં જે નામે આખ્યાં છે તે નામે જંબૂદ્વીપસમાસના ત્રીજા આહિકમાં આપેલાં નામે સાથે બરાબર મળતાં છે,

પરંતુ તે નામે આગમિક કે અનાગમિક યાદીઓ સાથે પૂરેપૂરા અંધબેસતા નથી. ઉમાસ્વાતિ જ'બૂદ્ધીપસમાસના કર્તા છે એ પારંપરિક માન્યતાના સમર્થનમાં આ હુકીકત બળ પૂરે છે. જ'બૂદ્ધીપસમાસના ચોથા આહ્નિકમાં માપનાં જે સૂત્રો આપેલાં છે તે અને તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૩.૧૧ના ભાષ્યમાં માપનાં જે સૂત્રો આપેલાં છે તે એકસરખાં છે, કેવળ એક જ સૂત્ર તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યમાં આપેલ સૂત્રથી જરા લિન્ન છે. તત્ત્વાર્થભાષ્યનું આ સૂત્ર વધારે ચોક્કસ ગાણિતિક પરિણામ આપે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જ'બૂદ્ધીપસમાસના તે સૂત્રમાં સુધારો કરી તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં વધુ સારું સૂત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આ બતાવે છે કે તત્ત્વાર્થભાષ્ય કરતાં કંઈક પહેલાં જ'બૂદ્ધીપસમાસની રચના ઉમાસ્વાતિએ કરી છે. એ સંભવ છે કે તત્ત્વાર્થ-સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયની રચનાની પૂર્વતૈયારી રૂપે ઉમાસ્વાતિએ જ'બૂદ્ધીપસમાસની રચના કરી હોય. કદાચ આ કારણે જ તત્ત્વાર્થસૂત્રનો ત્રીજો અધ્યાય અત્યંત સારભૂત અને સંક્ષિપ્ત બની ગયો છે.

(૪) પૂજાપ્રકરણ—૧૯ સંસ્કૃત શ્લોકમાં નિબદ્ધ પૂજાપ્રકરણ શ્રાવકને માટે એક-વીસ પ્રકારની પૂજાઓ નિરૂપે છે. પ્રશમરતિના ૩૦પમા શ્લોકમાં ગંધ, માલ્ય, અધિવાસ, ધૂપ, દીપ વગેરેને ગણ્યાવવા દ્વારા પૂજાનો નિર્દેશ છે પરંતુ એથી વિશેષ કંઈ નથી. પૂજા પ્રકરણમાં તે પૂજાવિધિનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. જુદા જુદા પ્રકારની પૂજાઓ દિવસના જુદા જુદા સમયે કરવાનું જણાવ્યું છે. ચક્ષુઓ નીચી કરી મૌન ધરી પદ્માસનમાં રહી પૂજા કરવાનું વિધાન કયું છે. વળી નવ અંગે નવ તિલકો કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પૂજા કરનારે પશ્ચિમાભિમુખ રહી પૂજા કરવી જોઈએ એમ કહ્યું છે. આવા વિસ્તૃત ક્રિયાકાંડના ઉદ્ભવને ઉમાસ્વાતિના જ્ઞાત ગ્રંથોમાં કોઈ સ્થાન નથી, જે આ કૃતિ ઉમાસ્વાતિની હોય એ વિશે શંકા પેદા કરે છે. ચારિત્રસુંદર ગણીએ પોતાના સંવત ૧૪૮૭માં રચેલા આચારો-પદેશ નામના ગ્રંથમાં આ જ પૂજાપ્રકારો નિરૂપ્યા છે. તેથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે પૂજાપ્રકરણ ઈ. સ. ની ૧૪મી શતાબ્દીથી ભાગ્યે જ જૂનું હોય.

(૫) સાવયપણ્ણુત્તિ—આ ગ્રંથ ૪૦૦ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં રચાયેલો છે. તે શ્રાવકના બાર વ્રતોનું (અણુવ્રતો, ગુણુવ્રતો અને શિક્ષાવ્રતોનું) નિરૂપણ કરે છે. તે વ્રતોના અતિચારો અને તે વ્રતો સાથે સંબદ્ધ આવશ્યકોનું આલેખન પણ તે કરે છે. અનેક સ્થાનોએ તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાંથી ઉદ્દરણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. સાવયપણ્ણુત્તિમાં નિરૂપવામાં આવેલો મુખ્ય વિષય તત્ત્વાર્થસૂત્રના સાતમા અધ્યાયમાં છે. બાર વ્રતો અને તેમના અતિચારોના નિરૂપણની બાબતમાં સાવયપણ્ણુત્તિ તત્ત્વાર્થસૂત્રથી જુદી પડે છે, પરંતુ સાવયપણ્ણુત્તિગત તે નિરૂપણ ઉપાસકદશાની પરંપરાને બરાબર અંધ બેસે છે. વળી, સિદ્ધોના લેહ કરવાની રીતો (ગાથા ૭૬-૭૭) પ્રજ્ઞાપના ૧.૭.૭-૧૦માં જણાવેલી તે રીતો સાથે બરાબર મેળ ખાય છે, તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવેલી તે રીતો સાથે મેળ ખાતી નથી. ઉપરાંત, સાવયપણ્ણુત્તિ પ્રાકૃત

રચના છે. આ બધા મુદ્દાઓ આ કૃતિને ઉભાસ્વાતિના નામે ચકાવવાની વિરુદ્ધ બધ છે. કેટલાક વિદ્વાનો તેને હરિભદ્રસૂરિની કૃતિ માને છે.

પ્રશમરતિ પરની સંસ્કૃત ટીકાઓ—પ્રશમરતિ ઉપર બે સંસ્કૃત ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે—એક હરિભદ્રસૂરિએ (ઈ. સ.ની બારમી શતાબ્દી) લખેલી અને બીજી અજ્ઞાતકર્તૃક. અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા અવચૂરિસહિત છે. આ બંને ટીકાઓ શ્વેતાંબર પરંપરાની છે. કેઈ દિગંબર આચાર્યે તેના ઉપર ટીકા રચી નથી. તેનું કારણ એ બળાય છે કે પ્રશમરતિમાં મુનિનાં વજ્રપાત્ર વિશે વિસ્તૃત નિરૂપણ છે, જે દિગંબરોને ઇષ્ટ નથી. આ બે સિવાય બીજી કેઈ ટીકા અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ આ બે સિવાયની બીજી ટીકાઓ હતી એ હરિભદ્રસૂરિની ટીકાને અંતે આપેલી ટીકાકારની પ્રશસ્તિના આધારે નક્કી થાય છે. હરિભદ્રસૂરિ કહે છે કે પોતે આ ટીકા પ્રાચીન ટીકાઓનું અધ્યયન કરીને લખી છે (વરિમાન્ય વૃદ્ધટીકા: - પ્રશસ્તિ ૩)

આ ટીકાકાર હરિભદ્રસૂરિ ઈસ્વી સવની બારમી શતાબ્દીના કોઈ, આઠમી શતાબ્દીના યાકિનીસુતુ હરિભદ્રસૂરિથી જુદા છે. વળી, નેમિતાહચરિઉના કર્તા વડગચ્છીય હરિભદ્રથી (૧૨૧૬ વિ. સં=૧૧૬૦ ઈ.સ.) પણ એ જુદા છે. ટીકાને અંતે આપેલ પ્રશસ્તિમાંથી જ્ઞાત થાય છે કે આ ટીકાકાર હરિભદ્રસૂરિ દેવસૂરિશિષ્ય ત્રિનદેવના શિષ્ય હતા. તેમણે આ ટીકા જયસિંહદેવના રાજ્યકાળમાં અલુહિલપુરપાટણમાં વિ. સં. ૧૧૮૫માં રચી છે.

હરિભદ્રસૂરિ પ્રશમરતિને બાવીસ અધિકારમાં (પ્રકરણમાં) વિભક્ત કરે છે. તેમની ટીકા સંક્ષિપ્ત અને સરળ છે. શ્લોકોનો શબ્દાર્થમાત્ર તે આપે છે. કેઈ પણ મુદ્દાની વિસ્તૃત ચર્ચા તેમાં નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાંથી મહત્ત્વનાં ઉદ્ધરણો તે આપતી નથી. આગ-ભોમાંથી બહુ જ થોડાં ઉદ્ધરણો હરિભદ્રે ટીકામાં આપ્યાં છે. આ તેમણે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને અનુરૂપ છે. તેમની પ્રતિજ્ઞા દૂકમાં (સમસેન) સમજૂતી આપવાની છે.

બીજી અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા હરિભદ્રની ટીકાથી વધારે પ્રાચીન લાગે છે. આ ટીકા હરિભદ્રીય ટીકાથી વધારે વિસ્તારવાળી છે. તે શ્લોકોનો શબ્દાર્થ કરવા ઉપરાંત આચારને લગતા કે દાર્શનિક મહત્ત્વના સિદ્ધાન્ત જ્ઞાન વિસ્તારથી સમજૂતી આપે છે, એટલું જ વધી પણ મહત્ત્વનાં ઉદ્ધરણો પણ શાસ્ત્રમાંથી આપે છે.

હરિભદ્રસૂરિની સમક્ષ આ અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા હોવાનો સંભવ લાગે છે. હરિભદ્રસૂરિ કેટલાક એવાં પાઠાન્તરોનો ઉલ્લેખ કરે છે જે અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકાની સ્વીકૃત વાચનામાં મળે છે. બીજું, હરિભદ્રસૂરિ બાવીસ અધિકરણોમાં પ્રશમરતિને વિભક્ત કરે છે, બ્યારે અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકામાં કે તેણે સ્વીકારેલ વાચનામાં પ્રશમરતિને કેઈ પણ રીતે વિભક્ત કરવામાં આવેલ નથી. એ અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા હરિભદ્રીય ટીકા પછીની હોત તો અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકામાં તે તે વિભાગનો સ્વીકાર અથવા નિર્દેશ હોત, પરંતુ તેમ નથી. ત્રીજું, અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકાએ

સ્વીકારેલ કેટલાક ઘોટા પાઠોને હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની ટીકામાં સુધાર્યા છે. વળી, પ્રશ-
મરતિનો ૨૪૩મો શ્લોક (સમ્યગ્દષ્ટિર્જ્ઞાની ચિરતિતપોબલયુતોડ્યનુપશાન્તઃ ।) જે અજ્ઞાતકર્તૃક
ટીકાની વાચનામાં છે તે ૧૨૭મા શ્લોકનું જ શ્લોક ફેરફાર સાથે પુનરાવર્તન છે. આ ભૂલ
હરિભદ્રીય ટીકામાં સુધારી લેવામાં આવી છે. ઉપરાંત, અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકાએ સ્વીકારેલી
વાચનામાં અગત્યનો શ્લોક ૨૭૭ (કાર્મણશરીરયોગી) છોડી દેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ હરિ-
ભદ્રીય ટીકાએ સ્વીકારેલી વાચનામાં તેને સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. શ્રી મોતીચંદલાઈના
વિવેચનવાળા આ સંસ્કરણમાં કુલ શ્લોકો ૩૧૩ના બદલે ૩૧૪ કેમ છે એનો ખુલાસો
આમાંથી મળી રહે છે. તેમાં કોઈ પણ શ્લોક છોડી દેવામાં આવ્યો નથી.

પ્રશમરતિની મહત્તા—યાકિનીસૂત્ર હરિભદ્રસૂરિ (ઈ. સ. આઠમી શતાબ્દી)
પોતાની તત્ત્વાર્થભાષ્યટીકામાં તેમ જ શાન્તિસૂરિ (ઈ. સ. ૧૨૧૫) પોતાની ધર્મરત્નપ્રકરણ
ઉપરની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં પ્રશમરતિમાંથી શ્લોકો ટાંકે છે. આનો નિર્દેશ આપણે અગાઉ
કરી ગયા છીએ. પોતાના મતને ઉભાસ્વાતિનું સમર્થન છે એ બતાવવા અભયદેવસૂરિ
(ઈ. સ. દસમી શતાબ્દી) પોતાની સન્મતિતર્કપ્રકરણટીકામાં પ્રશમરતિમાંથી એક શ્લોક
ટાંકે છે. પ્રશમરતિની ૧૨૦મી કારિકાને ‘આચાર્યે’ કહ્યું છે કે (આચાર્ય આહ) એમ કહીને
પોતાની નિશીથચૂર્ણિમાં જિનદાસ મહત્તર ઉદ્દ્યુત કરે છે. આમ વિદ્વાન આચાર્યો પ્રશમરતિને
જૈન આચાર્યનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ માને છે. આ પ્રશમરતિની મહત્તા સૂચવે છે.

શ્રી મોતીચંદલાઈનું ગુજરાતી વિવેચન—શ્રી મોતીચંદલાઈએ કરેલું પ્રશમ-
રતિનું વિવેચન વિસ્તૃત અને વિશદ છે. એક જ મુદ્દાને અનેક રીતે રજૂ કરી સમજાવવાની
કળા શ્રી મોતીચંદલાઈને સિદ્ધ છે. ક્યારેક પુનરુક્તિ કરવી પડે તો તે પણ કરે છે.
દાખલા—દલીલો પુષ્કળ આપે છે. શાસ્ત્રગ્રંથોનાં વચનોને પણ સમર્થનમાં ટાંકે છે. જૈન અને
જૈનેતર, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોમાંથી સમીચીન ઉદ્ધરણો ઉદ્દ્યુત કરે છે. લોકોક્તિઓ અને
દષ્ટાંતકથાઓ આપીને વિષયને સુગ્રાહ્ય બનાવે છે. તેમની બહુશ્રુતતા અને તાર્કિકતા પદે
પદે પ્રગટ થાય છે. ૧૧૪-૧૧૭ આ ચાર કારિકાઓની સમજૂતી આપતાં સમગ્ર આચાર્ય-
સૂત્રનો વ્યવસ્થિત સાર જ એમણે આપી દીધો છે. પ્રશમરતિના દરેક શ્લોકના પ્રત્યેક
શબ્દની સમજૂતી આપી પછી આખા શ્લોકના આશયને સ્પષ્ટ કરતું પોતાનું વિવેચન તેઓ
આપે છે. તેમણે આખા ગ્રંથને વિષય પ્રમાણે એકવીસ પ્રકરણોમાં વિભક્ત કર્યો છે. પ્રત્યેક
પ્રકરણનો ઉપક્રમ સંક્ષેપમાં પોતે રજૂ કરે છે અને એ રીતે પ્રકરણમાં આવનાર વિષયમાં
સરળ રીતે પ્રવેશ કરાવે છે. પ્રકરણને અંતે પોતે ઉપસંહાર પણ લખે છે અને એ રીતે
આખા પ્રકરણના બધા મુદ્દાઓને પોતાની રીતે સંક્ષેપમાં મૂકી આપે છે, જે વાચકને
સમગ્રનો ખ્યાલ આપે છે. વિવેચનમાં આધ્યાત્મિક અડતલપણું તેમ જ ઔદિક પ્રામાણિકતા
અભિવ્યક્ત થાય છે. આ નર્યો વાણીવિદાસ નથી. બાપા આડંબરરહિત, સીધી અને
સચોટ છે.

શ્રી મોતીચંદલાઈએ વિવેચનના પ્રારંભે (પૃ. ૫) જણાવ્યું છે કે પોતે શરૂઆતમાં ઉમાસ્વાતિનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે. આનો અર્થ એ કે વિવેચનની પ્રસ્તાવનામાં ઉમાસ્વાતિ વિશે લખવાની એમની ધારણા હતી. પરંતુ તેઓ પ્રસ્તાવના જ લખી શક્યા નથી. તેમની સ્વહસ્તે લખેલી નોંધ અનુસાર નવેમ્બર ૧૯૫૦માં તેમણે વિવેચન પૂરું કર્યું છે, અને ચાર માસ પછી ૨૭ માર્ચ ૧૯૫૧માં તેમનું દેહાવસાન થયું છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે સ્વાસ્થ્યની પ્રતિકૂળતાને કારણે તેઓ પ્રસ્તાવના લખી શક્યા નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતે લખેલ વિવેચનને તેઓ ફરી સળંગ વાંચી શક્યા પણ નથી. વળી, આ ઉપરથી આપણે સહેલાઈથી અનુમાન કરી શકીએ કે આ વિવેચન તેમની અંતિમ કૃતિ હોવી જોઈએ. આ વિવેચનમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે તેમનો કર્મ ઉપરનો વિસ્તૃત નિબંધ આજ સુધી અપ્રકાશિત છે. તેને વિદ્યાલય જેમ અને તેમ જલદી પ્રકાશિત કરવા ઇચ્છે છે.

આભારદર્શન—સંપાદન કરવાને બહાને મને પ્રશમરતિનો સ્વાધ્યાય કરવાનો અવસર આપ્યો તે માટે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો તેમ જ સદ્ગત મુરખી શ્રી રતિલાલ હીપચંદ દેસાઈનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ઉપરાંત, આ કાર્ય કરવા મને પ્રોત્સાહિત કરવા બદલ વિદ્યાલયના ડાયરેક્ટર શ્રી કેરાસાહેબનો હું અત્યંત ઋણી છું. લા. દ. વિદ્યામંદિરના ડો. રમણીકભાઈ મ. શાહે પ્રુફવાચન કરી મને સહાય કરી છે, તે બદલ તેમનો પણ હું આભાર માનું છું.

પ્રશમરતિ ગ્રંથ પોતે જ જૈન આચારની એક પ્રાંજલ રચના છે. વળી તેને અહીં શ્રી મોતીચંદલાઈ જેવા સમર્થ વિવેચક પ્રાપ્ત થયા છે. એટલે પ્રસ્તુત પ્રકાશન વાચકોને અતિ ઉપયોગી બની રહેશે એ નિઃશંક છે.

૨૩, વાલકેશ્વર સોસાયટી,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫.
અક્ષય તૃતીયા, ૨૦૪૨
તા. ૧૨-૫-૮૬

નગીનદાસ જીવણલાલ શાહ

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકીય નિવેદન
સંપાદકીય નિવેદન
પ્રકરણ નં.

૧. નમસ્કાર
૨. વૈરાગ્ય
૩. કષાયો અને વિષયો
૪. આચાર
૫. સુખ
૬. ભાવના
૭. ચતિધર્મ
૮. કથા
૯. તત્ત્વ
૧૦. સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર
૧૧. પ્રશમ
૧૨. શીલાંગ
૧૩. ધ્યાન
૧૪. ક્ષપકત્રેણી
૧૫. સમુદ્ધાત
૧૬. યોગનિરોધ
૧૭. શૈલેશીકરણ
૧૮. મોક્ષ
૧૯. મુનિને
૨૦. ગૃહસ્થને
૨૧. ઉપસંહાર

શુદ્ધિપત્રક

૩
૫
પાના નં.
૩-૨૮
૨૯-૪૫
૪૬-૨૪૦
૨૪૧-૩૧૬
૩૧૭-૩૬૯
૩૭૦-૪૪૭
૪૪૮-૪૮૯
૪૯૦-૫૦૬
૫૦૫-૫૬૪
૫૬૫-૫૮૬
૫૮૭-૬૦૧
૬૦૨-૬૧૪
૬૧૫-૬૩૭
૬૩૮-૬૫૮
૬૫૯-૬૬૬
૬૬૭-૬૭૫
૬૭૬-૬૮૩
૬૮૪-૬૯૪
૬૯૫-૭૦૪
૭૦૫-૭૧૬
૭૧૭-૭૨૩
૭૨૪

प्रशमरति

[अर्थ तथा विवेचन सहित]

ઉમાસ્વાતિ મહારાજકૃત

પ્રશમરતિ

પ્રકરણ ૧૯ : નમસ્કાર

સંસ્કૃત કવિઓનો એક નિયમ છે : ગ્રંથની પરિસમાપ્તિ નિર્વિઘ્ને થાય તે માટે ગ્રંથની આદિમાં મંગળાચરણ કરવું જોઈએ. આશીર્વાદસ્વરૂપ વસ્તુનિર્દેશો વાપિ તન્મુલ્કમ્ । એટલે ગ્રંથની શરૂઆતમાં કાં તો આશિષ આપવી, કાં તો કોઈ ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવો અને કાં તો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શો વિષય આવવાનો છે, તે જણાવવું. આ ત્રણ : આશિષ, નમસ્કાર અને વસ્તુનિર્દેશ અથવા તેમાંનો કોઈ એકાદ વિષય ગ્રંથની શરૂઆતમાં જણાવવાની શૈલી છે, પદ્ધતિ છે. આ વાતને શૈલી અથવા પદ્ધતિ કહેવાનું કારણ તર્ક-સંગ્રહની શરૂઆતમાં આપ્યું છે. તેઓ ખેવડી દલીલ કરે છે : કાઠંબરી વગેરે ગ્રંથોમાં બાણભદ્રે નમસ્કાર કર્યો, છતાં તે ગ્રંથ તેનાથી પૂરો ન થઈ શક્યો; ગ્રંથ પૂરો થવા પહેલાં તેમનું મરણ થઈ ગયું અને તેટલા માટે નમસ્કાર નિરર્થક છે, એમ દલીલ ત્યાં કરી છે. અને અનેક લેખકોએ નમસ્કાર કે આશિષ કે વસ્તુનિર્દેશ વગર ગ્રંથ શરૂ કરી દીધો તેઓના દશકુમારચરિતાદિ ગ્રંથો પૂરા થઈ ગયાના દાખલા મોજૂદ છે. આથી બંને રીતે નમસ્કાર કરવા છતાં ગ્રંથ પૂરો ન થયો અને નમસ્કારાદિ ત્રણમાંથી એકે શિષ્ટ સંપ્રદાયનું અનુસરણ ન કરવા છતાં ગ્રંથ પૂરો થયો, એવા દાખલા છે. તેથી ન્યાયના લેખકે દલીલ કરી છે કે, નમસ્કારાદિ ત્રણે વાત અર્થ વગરની હોઈ નકામી છે. આ પણ એક જાતની દલીલ છે, પણ આપણે તો પ્રાચીન સંપ્રદાયમાં માનનારા હોઈ આ સાંપ્રદાયિક પદ્ધતિને અનુસરવાનું માનવાવાળા છીએ. ત્યારે શરૂઆતમાં ત્રણમાંથી એક વાત કરવાની પદ્ધતિને આપણે સ્વીકારીએ છીએ.

તેમાં પ્રથમ નમસ્કારની વાત કરીએ. ત્યાં પોતાને ઇષ્ટ કોઈ પણ પુરુષ હોય, પોતાને જેના તરફ પૂજ્યભાવ હોય, પોતાના જે કોઈ ઇષ્ટદેવ હોય, તેનું નામ શરૂઆતમાં લેવું અથવા પોતાના ઉપકારી ગુરુ કે અન્ય જે કોઈના આભાર તળે પોતે હોય તેને યાદ કરવા, એ શિષ્ટ સંપ્રદાય છે. અમુકને જ નમસ્કાર કરવો અને ખીજને નહિ એવી સાંકડ નથી. અનેક ગ્રંથોમાં શંકર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શારદા (સરસ્વતી), જિન, તીર્થંકર અથવા પોતાના ગુરુને યાદ કરવામાં આવે છે. અને ઉપકારીને શરૂઆતમાં નમસ્કાર કરવો તે સારી વાત લાગે છે. મતઔદાયને કારણે તે પદ્ધતિ ખોટી નથી એમ લાગે છે.

આ ત્રણમાંની એક બાબત હોવી જ જોઈએ એવો આગ્રહ ન રાખવો જરૂરી છે. અંગ્રેજ અનેક મોટા નવલો તથા ગ્રંથોમાં આમાંનું કાંઈ હોતું નથી; વર્તમાન પદ્ધતિએ

લખાયેલા ગુજરાતી નવલકથા કે વિજ્ઞાનતા અર્થમાં ત્રણેમાંથી એક કે વધારે હોતું નથી, તેથી ન હોય તો વાંધો નથી, એટલી મતઉદારતા રાખવી એવી નમ્ર વિજ્ઞપિત છે. આ આપણા પ્રશમરતિ અર્થના કર્તાએ આ પ્રકૃતિ સ્વીકારી છે. તે આ પ્રકરણને અંતે જણાશે.

બાકી, શુભ આશિષથી અર્થની શરૂઆત કરવી, તમારું સાડું થાયો એમ વાંચનાર માટે ઇચ્છતું અને સારા દેવો વાંચનારનું સાડું કરે એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવી, એ લખનાર અને વાંચનાર બન્નેને માટે સારું છે. લેખકની શુભ ઇચ્છા અને તેનું અભિવ્યક્ત્ય બધી રીતે સુંદર છે, પણ તે પ્રાસંગિક અને પ્રસ્તુત હોય તો સાડું લાગે; નહીંતો ઇચ્છાર કરવો નહિ, તે વાત સ્વીકારવા જેવી છે, અને તેથી પ્રસ્તુત હોય તેવે વખતે અથવા તેવા વ્યતના માણસોને સારી ઇચ્છાઓ બતાવી આશીર્વાદ આપવા તે પ્રાસંગિક હોય તે તેમાં કાંઈ વાંધો લેવા જેવું નથી.

અને, ત્રીજી વાત વસ્તુનિર્દેશની છે, એટલે આ અર્થમાં કયા પ્રકારની વસ્તુ અપશે તે વાત તો આ જમાનામાં ઉપોદ્દ્યાતમાં પણ સ્વીકારાયલી છે. ઉપોદ્દ્યાતમાં આ (પ્રસ્તુત) અર્થનો વિષય શો છે તેની પ્રાસંગિક વિગતો આપવામાં આવે છે, તેથી આ અર્થની શરૂઆતમાં બતાવી હોય તે તેમાં કાંઈ ખોટું નથી, કારણ કે પૂર્વકાળમાં ઉપોદ્દ્યાત કે પ્રસ્તાવના લખવાનો રિવાજ નહોતો, પણ આપણે નામ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. વાંચનારને વસ્તુનિર્દેશ બરાબર કસવવામાં આવે, તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે, કારણ કે પોતાના રસ કે આવડતને અંગે સહર સહર અર્થ વાંચવા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને અંગે તે પ્રાસંગિક થઈ પડે છે.

તેથી આશીર્વાદ, નમસ્કાર અથવા વસ્તુનિર્દેશ—એ ત્રણે રીત અસહના લોકોએ હડાપણથી સ્વીકારી હતી અને તે અંતપર્યન્ત પાળવામાં આવતી હતી. તેનું અનુસરણ કરવાની સલામણુ કરવામાં આવતી નથી, કારણ કે સુદ્રણની સગવડ થઈ ગયા પછી, જુદો જ ઉપોદ્દ્યાત લખાય, તેમાં કે પ્રસ્તાવનામાં જરૂરી વાતો આવી બાય છે, પણ અસહની રીતિમાં વાંધો લેવા જેવી કોઈ બાબત નથી.

આ અર્થના કર્તા ઉભાસ્વાતિ બહુ મોટા માનવંતા લેખક હતા, તે તેમના ચરિત્રની ઉપલબ્ધ થતી હકીકતથી જણાશે. જૈનની નીતિને લગતી લખણ બધી બાબત તેમણે વેધક રીતે અર્થમાં દાખલ કરી છે. અને એક અનુકરણ્યોએ જૈન નાગરિક બનવા માટે આ અર્થના સાધંત અભ્યાસની જરૂર છે.

અર્થની શરૂઆતમાં ૨૪ ચિન્હને નમસ્કાર—

નામેયાઘ્યાઃ સિદ્ધાર્થરાજસૂત્રુચરમાશ્વરમદેહાઃ ।

પૃચ્ચનવદણ ચ દશવિધધર્મવિધિવિદો જયાન્ત ઝિનાઃ ॥૧॥

અર્થ—આદીશ્વર વગેરે અને સિદ્ધાર્થરાજના રાજપુત્ર—મહાવીરસ્વામી અને છેલ્લા શરીરવાળા, પાંચ વધતા નવ અને દશ એટલે ચોવીશે જિનો દશ પ્રકારની ધર્મવિધિને જાણનારા જયવંતા વર્તે છે. (૧)

વિવેચન—આ પ્રથમ ગાથામાં મંગલિક સૂચવે છે.

નાલેય—નાભિ રાજના પુત્ર તે આદીશ્વર લગવાન અથવા ઋષભદેવ. મહાવીર-સ્વામી જે છેલ્લા શરીરધારી તીર્થંકર થઈ મોક્ષ ગયા હતા, અને જેઓ શલાકાપુરુષની ગણતરીમાં આવી ગયા છે, તેમને અને સાથે પાંચ, નવ અને દશ એટલે ચોવીશે તીર્થંકરોને નમસ્કાર કરીને, તેઓનો વિજય ઇચ્છીને આ ગ્રંથની શુભ શરૂઆત કરવામાં આવે છે. આવી રીતે સ્તુતિ કરી તેઓ વિજયવંત વર્તે છે એમ ગ્રંથકર્તાએ તેઓને યાદ કર્યા અને વિનય બતાવ્યો તે ચોચ્ય છે. આશીર્વાદ, નમસ્કાર અથવા વસ્તુનિર્દેશથી ગ્રંથની શરૂઆત કરવી, એ સનાતન નિયમ છે.

આ ગ્રંથના કર્તા ઉમાસ્વાતિવાચકનું ચરિત્ર શરૂઆતમાં આપ્યું છે, એ ઉપરથી જણાશે કે તેઓ મહાપ્રતાપી પુરુષ હતા અને તેમણે યોગ અથવા ચારે અનુયોગને નવીન ઝોક આપ્યો છે.

દશ યતિધર્મ—સાધુ મહારાજ, જે યતિધર્મને પાળે, તે યતિધર્મ. આ જ ગ્રંથનું પ્રકરણ સાતમું સ્લોક ૧૬૭-૧૮૧માં એનો વિસ્તાર કર્યો છે. આ યતિધર્મને જાણનાર અને પાળનાર તીર્થંકરો હતા અને તેમણે ઉપકારબુદ્ધિએ તે આપણને જણાવ્યા છે. ગ્રંથકર્તાએ એની મહત્તા ગ્રંથ શરૂ કરતાં જ પ્રથમ ગાથામાં બતાવી છે, તે ઘણી મહત્વની વાત છે અને આપણું ધ્યાન તેની તરફ ખેંચે છે. આને માટે તદ્વિષયક પ્રકરણ જોવું.

સિદ્ધાર્થરાજસૂત્ર—મહાવીરસ્વામી, ચોવીશમા તીર્થંકર. તેઓ આપણા આસન્ન ઉપકારી હોવાથી તેમને ખાસ યાદ કર્યા છે. અત્યારે મહાવીરસ્વામીનું શાસન વર્તે છે. તેઓ છેલ્લા તીર્થંકર હોવાથી તેઓને અત્ર ખાસ સંભાર્યા છે.

ચરમદેહા—તીર્થંકરોને તે લવમાં આ છેલ્લું શરીર હોય છે, ત્યાર પછી તેઓ મોક્ષમાં ગયેલ હોવાથી, તેમને શરીર ધારણ કરવાનું હોતું જ નથી. તેઓ ચોક્કસ મોક્ષ જનાર હોવાથી તેઓ શલાકાપુરુષ પણ કહેવાય છે. દરેક આરામાં એવા ત્રેસઠ પુરુષો થાય છે : ચોવીશ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ, નવ પ્રતિવાસુદેવ અને નવ બળદેવ મળીને ત્રેસઠ શલાકાપુરુષો થાય છે. ચરમ દેહવાળા તે માત્ર તીર્થંકરો હોય છે; સર્વ ચક્રવર્તી, વાસુદેવ કે પ્રતિવાસુદેવ ચરમદેહવાળા હોતા નથી.

પાંચ, નવ, દશ—એ ચોવીશની સંખ્યા સૂચવનાર શબ્દ છે. પાંચમાં નવ બળે અને તેમાં દશ બળે ત્યારે ચોવીશ થાય. એવી રીતે અષ્ટાપદની રચનામાં ચત્તારી-અઠ્ઠ-દસ-હોય એટલે ચાર, આઠ, દશ અને બે મળીને ચાર બાજુએ ચોવીશ તીર્થંકર હોય છે. અહીં

તેમાં ફેરફાર કેમ કર્યો અને ૪, ૮, ૧૦ અને રને બદલે પાંચ, નવ અને દશ શબ્દ કેમ મૂક્યો તેનો હેતુ મને સમજાતો નથી. આવી રીતે લગવાનું નામ લઈ ચોવીશે તીર્થંકરને સંભારી આ ઉત્તમ ગ્રંથની શરૂઆત કરે છે અને નમસ્કારવિધિનો ઉપચાર ગ્રંથકર્તા બળવે છે.

દશ પ્રકારના યતિધર્મનું વિવેચન કરી શકાય, પણ તે વિષયના સાતમા પ્રકરણ ઉપર, ગ્રંથગૌરવભયે મુલતવી રાખ્યું છે. 'પાંચ, દશ, નવ' શબ્દના ઉપયોગનો કેઈ ખુલાસો વાચકને જડે અને મળેલ હોય તો આ વિવેચકને લખી જણાવવા તરફી દે. મને તેનો ચોવીશના સરવાળા ઉપરાંત કાંઈ ખુલાસો જડ્યો નથી. (૧)

વધારે નમસ્કાર અને તેનું કારણ —

જિનસિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયાન્ પ્રણિપત્ય સર્વસાધુંશ્ચ ।

પ્રશમરતિસ્થૈર્યાર્થં વક્ષ્યે જિનશાસનાત્ કિञ્ચિત્ ॥૨॥

અર્થ—તીર્થંકર, સિદ્ધના સર્વ જીવો, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સર્વ સાધુને નમસ્કાર કરીને પ્રશમભાવની સ્થિરતા કરવાને માટે જૈન શાસનમાંથી કાંઈક કહીશ. (૨)

વિવેચન—આ ગ્રંથ કરવાનું કારણ ગ્રંથકર્તા પોતે આ બીજી ગાથામાં જણાવે છે. નમસ્કાર કરવાથી કરેલી શરૂઆત અત્ર પણ ચાલુ છે.

પ્રણિપત્ય—પ્રથમની આગલી ગાથામાં કરેલ નમસ્કાર કરવાનો ઉપચાર આ ગાથામાં પણ ચાલુ રાખે છે.

જિન—અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય, જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય, પૂજાતિશય અને અપાયા-પગમાતિશય—એ બાર ગુણે કરી બિરાજમાન તીર્થંપતિ, એ જિનેશ્વરદેવ; તેમને નમસ્કાર કરીને ગ્રંથની શરૂઆત કરે છે. આ અરિહંત અને સામાન્ય કેવળીમાં ઘણો તફાવત છે. કેવળીને ઋદ્ધિ સામાન્ય પ્રકારની હોય. કેટલાક તે મૂંગા કેવળી થાય છે. ઋદ્ધિ ન જ હોય એમ નહિ પણ હોય કે ન પણ હોય. તીર્થંકરને તો અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય, ચોત્રીશ અતિશય, સમવસરણી ઋદ્ધિ જરૂર હોય છે. આ સંસારમાં જે ધર્મતીર્થં પ્રવર્તાવે તે તીર્થંકર કહેવાય છે.

સિદ્ધ—અષ્ટકર્મથી મુક્ત થઈ ગયેલા સામાન્ય કેવળજ્ઞાની કે તીર્થંકરો એ સર્વ સિદ્ધમાં સમાય છે. કર્મથી રહિત સર્વ સિદ્ધ. આ સિદ્ધમાં અંતિમ અવસ્થાને આંગે સર્વ અરિહંતો-તીર્થંકરનો પણ સમાવેશ થાય છે. સંસારમાં હોય ત્યાં સુધી તે જુદા છે.

આચાર્ય—પંચેન્દ્રિય સૂત્રમાં ગતાવેલા છત્રીશ ગુણથી બિરાજમાન અને મૂળસૂત્ર ને પાઠ ગતાવનાર, તે આચાર્ય—ગચ્છાધિપતિ. તે ગુણો આ પ્રમાણે છે : પાંચ ઇન્દ્રિયોનો સંવર કરનાર, નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિને ધારણ કરનાર; ચાર કષાય—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી મુક્ત; પાંચ મહાવ્રતના ધારણ કરનાર; પાંચ પ્રકારના આચારને ધારણ કરનાર અને પાંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિ મળીને આઠ પ્રવચન માતાને પાળનાર. આ

છત્રીશ ગુણુનું વિવેચન વિસ્તારથી મેં નમસ્કાર મહામંત્રના લેખમાં કર્યું છે; તે છપાવાનો વખો સંભવ છે.

ઉપાધ્યાય—ગચ્છના નવદ્વીક્ષિતોને અર્થ લખાવનાર, અઠ્ઠાવીશ ગુણુના ધારણ કરનાર આ ઉપાધ્યાયે ગચ્છના બહુ ઉપયોગી અંગ છે. એના ગુણુના વિસ્તાર માટે જુઓ મારો લખેલ સદર નમસ્કાર મહામંત્રનો લેખ. આચાર્ય મૂળ સૂત્રપાઠ આપે છે અને ઉપાધ્યાય તેનો અર્થ કરે છે, વિસ્તાર અને રહસ્ય શિષ્યને પૂરાં પાડે છે, અને કોઈ પ્રકારના બદલાગી અપેક્ષા વિના શિષ્યને ધર્મમાં સ્થિર કરે છે.

સર્વસાધુ—ભરત વગેરે પંદર ક્ષેત્રોમાં વર્તાતા સર્વ સાધુઓ. આ ‘સર્વ’ શબ્દ ઇરાદાપૂર્વક સમજાવેલ મૂક્યો છે. એનું રહસ્ય મેં મારા લખેલા મહામંત્ર નમસ્કારના લેખમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે, તે વાંચવો. સત્તાવીશ ગુણુ ધારણ કરનાર સાધુઓ જે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં હોય તેને નમીને અંથકર્તા શરૂ કરે છે.

અશમરતિ—ઉપશમપ્રીતિ, નિશ્ચલતા. આવા મહાન પુરુષો, જેઓ પોતે ઉપશમભાવને પામ્યા છે, તેને યાદ કરવાથી આપણામાં પણ ઉપશમભાવ પાડે થઈ જાય. જે પોતે પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હોય તે બીજામાં એ ગુણુને ઝળકાવે, ટકાવે, સ્થિર કરે.

જિનશાસન—સર્વજ્ઞદર્શિત આગમો. એટલે આ અંથ હું મારી મતિ અનુસાર નથી લખતો, પણ સર્વજ્ઞ આગમમાં જે લખેલ છે, જે વાત ભગવંતે અપૂર્વ જ્ઞાનથી કહી છે, તે અનુસાર તેની તારવણી કરી હું લખું છું. મારો આમાં સ્વતંત્ર લેખ લખવાનો દાવો નથી. આ અંથકર્તાની અત્યંત મોટી નમ્રતા બતાવે છે. તેઓ જે કોઈ કહેશે તે ગુરુપરંપરાથી ચાલી આવતી સર્વજ્ઞ આગમમાં કહેલી વાત છે. ઘણા અંથકર્તા સ્વતંત્ર અંથને લખવાનો દાવો કરે, ત્યારે ઉમાસ્વાતિએ ખુલ્લું જણાવ્યું છે કે, તેઓનો દાવો સ્વતંત્રતાનો નથી, તેમણે જે લખ્યું છે, તે ગુરુપરંપરાથી સર્વજ્ઞકથિત વાત છે; તેમાંની અગત્યની વાત છે.

અને, અંથ લખવાનો હેતુ કોઈ ધન કે આબરૂ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, પણ ઉપશમ ગુણુની પ્રાપ્તિ ને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનો મહાન હેતુ છે. આ ઉપશમમાં પ્રીતિ કરવી, જમાવવી, સ્થાયી કરવી એ ઘણી અગત્યની વાત છે અને તે માટે તેઓ આ અંથ લખે છે. પોતાનું વાચન બતાવવા નહિ, પણ આવા વિશિષ્ટ હેતુથી અંથ લખવાની શરૂઆત કરે છે અને લેખકશ્રીની સરણતા એટલી બધી છે કે, તેઓ આ અંથને સ્વતંત્ર કહી શકત, છતાં ગુરુપરંપરાનો કમ બળવવાના ઇરાદાથી સર્વજ્ઞશાસનનો ઉલ્લેખ સહેતુક કરે છે. નમસ્કાર અને વસ્તુનિર્દેશ એ બન્ને જુદા આ શ્લોકમાં અંથકર્તાએ સાધ્યા છે. હજુ નમસ્કારનો હેતુ તો ચાલુ છે; આગળના હવે પછીના શ્લોકમાં પણ જોવાશે. (૨)

અંતકર્તાની નમ્રતા—

યદ્યપ્યનન્તગમપર્યયાર્થહેતુનયશ્ચ્ચરત્નાલ્બમ્ ।
સર્વજ્ઞશાસનપુરં પ્રવેષ્ટુમવહુશ્રુતૈર્દુઃસ્વમ્ ॥૩॥

અર્થ—જોકે અનંત સમાન અર્થવાળા શબ્દો, તેના અર્થ, તેના હેતુ, તેના દષ્ટિ-
બિન્દુઓ અને શબ્દોથી શાસનશહેર ભરપૂર છે અને મારા જેવા સાધારણ ભણેલાથી
તેમાં કાબલ થવું મુશ્કેલ છે. (૩)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં અંતકર્તા પોતાની વધારે પડતી નમ્રતા બતાવે છે, તે
આપણે વાંચીએ.

અત્ર બતાવેલો વિચાર ચોથા શ્લોકનો પૂરક હોઈ આ અધૂરા વિચાર પ્રથમ સમજવા
યત્ન કરીએ. અંતકર્તાએ પોતાની જાતને બહુ નહિ ભણેલા સાથે સરખાવવાની વાત કરી
છે, તે તેમની નમ્રતા બતાવે છે. તેઓ કેવા અપૂર્વ વિદ્વાન છે, તે આ અંત જોવાથી અને
તેને અંગે અત્ર રજૂ કરેલ ચરિત્ર વાંચવાથી જણાશે.

પ્રથમ જે દષ્ટિબિન્દુથી અંતકર્તા પોતાની જાતને અભણ અથવા અબહુશ્રુત કહે છે,
તે જોઈએ. આપણી નજરે તે તેઓ વિદ્વાન ગણાય, તે તેઓનું ચરિત્ર જોવાથી માલૂમ
પડશે. અંતકર્તા કહે છે કે અનેક રત્નોથી ભરપૂર સર્વજ્ઞશાસન નામના શહેરમાં પેસવાને
પોતાની યોગ્યતા નથી; ઇચ્છા છે પણ લાયકાત નથી. આ સર્વજ્ઞશાસન પુર કેવું છે, તે
અંતકર્તાની નજરે પ્રથમ જોઈએ. બીજાના ગામમાં પેસીને કબજો કરીને ઉમાસ્વાતિ મહારાજ
તે ત્યાં ઘર બાંધવા ઇચ્છે છે. અને છતાં કહે છે કે, તેમ કરવાની—તેમાં પ્રવેશ કરવાની—
પણ પોતાની યોગ્યતા નથી. આ અતિ નમ્રતાનું વચન છે. કર્તાના એવા મત સાથે આપણે
મળતા થતા નથી, તે અંત અને તેમાં બતાવેલા ગંભીર વિચારો અને વિચારો બતાવવાની
પદ્ધતિ પર આધાર રાખે છે, અને તેમાં જણાય છે કે, જે સરળ રીતે ગંભીર વિચારનો
પ્રવાહ લેખકશ્રીએ બતાવ્યો છે, તે તેમના આ વચનને નમ્રતાનું વચન જ કહી શકે. તેઓ
સર્વેગરંગથી રંગાયલા છે, છતાં સર્વજ્ઞની અપેક્ષાએ તેઓ સર્વજ્ઞશાસનપુરમાં પ્રવેશ
કરવાને પણ લાયક નથી, એવી વાત તેમણે કરી હોય તેમ લાગે છે.

ગમ—એકસરખા પાઠ. મૂળ સૂત્ર વાચનાર જાણે છે કે, એકસરખા અનેક પાઠો
મૂળ આગમ અથવા સિદ્ધાંતમાં આવે છે. જેઓ સામાન્ય બુદ્ધિના સાધુ હોય છે, તેનાથી
આ અનેક સરખા પાઠોમાં ગૂંચવણ થઈ જાય છે. તેઓના ગમ પાઠ રહેતા નથી અને
અનેક ગમ હોવાથી તેઓ આગમસમુદ્રમાં એ મોટો દરિયો હોવાથી, બરાબર પ્રવેશ
કરી શકતા નથી. કહેવાની વાત એ છે કે આગમસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો કે તેનો પાર
પામવો એ મારા જેવા સાધારણ બુદ્ધિવાળા માટે અશક્ય છે.

પર્યાય—એકસરખા અર્થવાળા શબ્દોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. આ સામાન્ય શબ્દ એટલા બધા છે કે સામાન્ય બુદ્ધિવાળા ગૂંચવણમાં લેપાઈ જાય છે. આ આગમ તે મોટો દરિયો છે. તેમાં 'બુદ્ધિ' અને 'મતિ' જેવા એટલા બધા પર્યાયો આવે છે કે, માણસની સામાન્ય બુદ્ધિ આ શાસનપુસ્તકમાં પ્રવેશ જ કરી શકે નહિ, અથવા તેની ગૂંચવણ વધી જાય. અથવા એક શબ્દને બીજું નામ આપવું, તે તેનો પર્યાયવાચી શબ્દ કહેવાય છે. ઘણા સામાન્ય બુદ્ધિવાળા આ પર્યાયની ગૂંચવણમાં પડી જાય છે. આપણા અંધકર્તા જરા પણ ગૂંચવણમાં પડ્યા નથી, તેથી આ તેઓની નમ્રતા બતાવનાર વચન છે, એમ અંધનો જીંડો અભ્યાસ કરવાથી લાગશે.

અર્થ—ભાવ અથવા રહસ્ય. જે વાત શાસ્ત્રમાં કરેલ હોય તેનું રહસ્ય બહુવું વધારે મુશ્કેલ છે. સાધારણ બુદ્ધિવાળા આ રહસ્યને બાણી શકતા નથી. આપણા અંધકર્તા (ઉમાસ્વામિ) તે આ સામાન્ય કોટિના લેખક નથી. તે અંધ વાંચવાથી જણાશે.

હેતુ—જે તેનું કારણ સમજાય, ત્યારે જ મૂળ વસ્તુ સમજાય છે. અન્યથા અનુપ-પત્તિ લક્ષણા. દાખલા તરીકે મધ્યમપદલેખી સમાસમાં વચ્ચેના પદમાં શું અધ્યાહાર છે, તે શોધવું. અથવા હેતુ નામની વ્યાપ્તિ ન જોસે તે બધી મહેનત નકામી થાય છે. આ હેતુ સમજવો કે સમજાવવો તે જરા મુશ્કેલ બાબત છે. જો વ્યાપ્તિ બરાબર ન હોય, તો પરિણામ (Conclusion) ખોટું આવે છે; દા. ત.

All poets are extraordinary men.
Hepolion was an extraordinary man.
Therefore Hepolion was a poet.

આ વ્યાપ્તિ તફાવત ખોટી છે; તે શોધવા માટે બુદ્ધિનો વિકાસ જોઈએ. એવા અનેક હેતુઓ જૈન આગમગ્રંથોમાં વિદ્યમાન છે, તે ન સમજાય તેવી સામાન્ય બુદ્ધિ જેને હોય તે સર્વજ્ઞપુસ્તકમાં પ્રવેશ કરવાને માટે નાલાયક છે.

નય—દૃષ્ટિબિંદુ. નૈગમ વગેરે સાત નય છે. એક નયનો આધાર લઈ અમુક દૃષ્ટિ-બિંદુને વળગી રહી બોલવું કે વિચાર કરવો તે. જેમ અંધ પુરુષો હાથીને દોરડા જેવો કે સૂપડા જેવો કહે, પણ સર્વ દેખતા તે દૃષ્ટિબિંદુને સ્વીકારે નહિ, તેમ અમુક દૃષ્ટિ-બિંદુ લક્ષ્યમાં રાખે, પણ બીજા આંખ કે બીજા દૃષ્ટિબિંદુ જુએ નહીં, તે નય. નય જૂઠા નથી, પણ એકદેશીય છે. આ નયજ્ઞાનથી જૈન અર્જુવ ભરેલો છે.

શબ્દ—અમુક વસ્તુને ઓળખાવનાર 'ઘટ' શબ્દ છે. અમુકને ઓળખાવનાર 'પટ' શબ્દ છે. આવા અનેક શબ્દ જૈન આગમસમુદ્રમાં ભરેલા છે. એમાં અંધકર્તા નમ્રતા બતાવતાં કહે છે કે, મારા જેવાનો ગજ કયાં વાગે? હું બધા શબ્દોને કેમ બાણું? આથી એ પુસ્તકમાં પ્રવેશ કરવાની મારી યોગ્યતા નથી. આ વધારે નમ્રતા બતાવવાનું કર્તાનું વચન છે.

રત્ન—આવા જમ, પર્માય, હેતુ, નય, શબ્દરૂપ રત્નોથી એ સર્વજ્ઞશાસનપુર ભરેલું છે, તેમાં મારા જેવા સામાન્ય માણસનું ગળુ' શું? આ નમ્રતા વધારે પડતી છે. તે આ અંથ જેવાથી માલૂમ પડશે.

શાસનપુર—આવાં અનેક કારણોથી શાસનને એક નગર કે ગ્રામ સાથે સરખાવવામાં આવે તો તેમાં મારા જેવાને પ્રવેશ કરવો પણ મુશ્કેલ છે. આ નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા છે. અંથની શરૂઆતમાં આ અંથ લખવાની પોતાની યોગ્યતા નથી, એમ અનેક લેખકો જણાવે છે. ઉમાસ્વાતિજી તો કહે છે કે, જૈનપુરપ્રવેશ માટે પોતાની યોગ્યતા નથી, અથવા મારા જેવા અબહુશ્રુત તેમાં દાખલ થઈ શકે તે પણ મુશ્કેલ છે.

દુઃખ—ક્રિયાવિશેષણ છે. મુશ્કેલીથી એવો એનો અર્થ થાય છે. આ અવ્યય કર્તાએ કેટલી યોગ્ય રીતે વાપર્યું છે, તે ખાસ વિચારવા લાયક છે.

પ્રવેષ્ટું—અંદર દાખલ થવું તે. ગામમાં પેસવાની પણ ઘણી મુશ્કેલી છે. ગામમાં પેસવાના સાંસાં હોય, ત્યાં અંચુપ્રવેશ કેમ થઈ શકે? આ અતિ નમ્રતા બતાવનારું લેખકનું વચન છે. છતાં પણ લેખકે અતિ સુંદર અંથ લખી આ વાત નમ્રતાને જ માટે બતાવી છે, એમ સમજવું જોઈું નથી. અંથ આખો વાંચી આ અભિપ્રાય પર વાચક આવી જશે, એમ વિવેચનકારની ખાતરી છે. (૩)

વધારે નમ્રતા—

શ્રુતબુદ્ધિવિભવપરિહીણકસ્તથાઽપ્યહમશક્તિમવિચિન્ત્ય ।

દ્રમક દ્વાવયવોચ્છકમન્વેષ્ટું તત્પ્રવેશેષ્સુઃ ॥૪॥

અર્થ—શાસ્ત્ર (આગમ) જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી અથવા આવતી બુદ્ધિથી રહિત એવો હું (અંથકર્તા) પોતાની અશક્તિને અવિચારતા થકો રાંકની પેઠે વધેલું-સધેલું એકકું કરવા અને તે નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો ઇચ્છુક છું. (૪)

વિવેચન—જે નમ્રતા અંથકર્તાએ આ અંથની શરૂઆતમાં બતાવી છે, તે જ રંગમાં તે તે વિશેષ રજૂ કરે છે.

શ્રુતબુદ્ધિ—બુદ્ધિના ચાર પ્રકાર છે : ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ, વૈનયિકી બુદ્ધિ, કાર્મણિકી બુદ્ધિ, પારિણામિકી બુદ્ધિ. આની વધારે વિગત માટે જુઓ મારો કર્મ પરનો લેખ. ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ કુદરતી. અને વારંવાર એક ને એક કામ કરતાં તે કામ કરવાની સરખતા પ્રાપ્ત થઈ જાય, તે કાર્મણિકી બુદ્ધિ સમજવી. આવા પ્રકારની કુદરતી બુદ્ધિ કે વારંવાર એક ને એક કામ કરવાથી થતી બુદ્ધિથી હું રહિત છું. મારામાં કોઈ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ નથી કે ખાસ આવડત નથી. અંથકર્તા શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજનું આ અતિ-નમ્રતાનું વચન છે.

વિભવ—ધન. જે પ્રકારની બુદ્ધિઓ આગળ જણાવી તેવી સંપત્તિ વગરનો, મારા જેવો રાંક માણસ, તે મોટા ધનવાન નગરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, તે એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા છે. ધનવાળા નગરમાં પ્રવેશ તો તાલેવંતે જ કરવો, કારણ કે તેમાં અધિકચરો ગરીબ તો તણાઈ જ મરે.

પરિહીણુક—તે વગરનો મારા જેવો સામાન્ય રાંક માણસ, ખાસ બુદ્ધિશક્તિ વગરનો—તે આમ મોટા ધનવાન તાલેવંતનું અનુકરણ કરવા જાય, તે એક પ્રકારની નાને મોઢે મોટી વાત કરવા જેવું છે.

દ્રમક—રાંકની જેવો હું, રાંકડો, લિખારી. હું તો એક તદ્દન રાંક માણસ છું. મારામાં કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિ નથી, પણ લિખારીનું અનુકરણ હું કરું છું. અથવા મહાન લેખક આ વધારે પડતી નમ્રતા દાખવે છે.

અવ્યવ—લાંગેલા ધાન્યને. તમે દાણાખંજરમાં જોયું હશે કે, ત્યાં લિખારી કે રાંક લોકો લાંગેલ-તૂટેલ અરધા દાણા ખંજરમાં પડ્યા હોય તે વીણવા જાય છે, તેવી રીતે હું તો તીર્થંકર અને ધીબા પૂર્વકાળના મહાસાનીઓએ ગાપટી નાખેલ અનાજના દાણા વીણી વીણીને તમારી પાસે રજૂ કરવા દ્વારા તે નગરમાં દાખલ થવા ઇચ્છું છું.

ઉંછક—ઝીલન; ઉપાડી લેવું તે. એ નગરમાં વેરાઈ ગયેલા અર્ધા લાંગેલા તૂટેલા દાણાને હું તો મેળવવા અને તે મેળવીને આપની પાસે રજૂ કરવા ઇચ્છું છું. અથકર્તાનો મૌલિકતા પર જરા પણ દાવો નથી, તે અત્ર નોંધ કરવા જેવું છે.

અન્વેદુમ્—શોધવાને માટે. જામમાં જે દાણા લાંગ્યા તૂટ્યા પડેલા હોય તે વીણીને તમારે માટે શોધીને એકઠા કરવા હું ઇચ્છું છું. દાણા મારા નથી, તે આખા પણ નથી. તે સર્વજ્ઞ શાસનપુરમાં અહીં-તહીં પડેલા છે. તે એકઠા કરવા હું ઇચ્છું છું.

પ્રવેશેષુ—એ નગરમાં પ્રવેશ કરવાને હું ઇચ્છા રાખું છું. હું તો ત્યાં પડેલા અર્ધાપર્ધા હોય તે દાણા શોધવા માટે તે નગરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.

આ વધારે પડતી નમ્રતા બતાવે છે. આપણે 'ઉપમિતિભવપ્રપચ્યા કથા' પણ દ્રમકથી જ શરૂ થતી જોઈએ છીએ. તે જેમ દાણા ઉપાડવા કે તેની શોધ કરવા જામમાં જાય છે, તેના જેવો હું છું, એમ અથકર્તા નમ્રભાવે કહે છે. અથવા દ્રમકને અર્ધ વામનજી-નીચો માણસ પણ થાય. નાનો માણસ ધૂળધોવાનો ધંધો કરી જેમ જામમાં પડેલા દાણા વીણવા અને તે દ્વારા પોતાનો નિર્વાહ કરવા અહીં-તહીં આંટા મારે છે, તેના જેવો યાઠ ભજવવા હું સર્વજ્ઞપુરમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખું છું. પોતે કોઈ જાતની મૌલિકતાનો દાવો ન કરતાં, આવી રીતે દાણા વીણવાનો ધંધો કરનાર છે, તે કેટલું નમ્રતાનું વચન છે, તે અથનો અભ્યાસ કરશે તે જાણશે.

વતો—હું, વતું હું. એ શબ્દ અધ્યાહાર છે એમ ટીકાકાર કહે છે. અને ગાથાને છેડે તે અક્ષર હોય તો ભાવ બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે. હું સર્વશુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાવાળો “વતું હું” (૪)

પૂર્વકવિઓની પ્રશંસા—

बहुभिर्जिनवचनार्णवपारगतैः कविवृषैर्महामतिभिः ।

पूर्वमनेकाः प्रथिताः प्रशमजननशास्त्रपद्धतयः ॥૫॥

અર્થ—જિનવચનરૂપ સમુદ્રનો પાર પામેલા અનેક કવિવૃષભો, જેઓ મહાબુદ્ધિશાળી હતા, તેઓએ શાંતિને ઉત્પન્ન કરનાર શાસ્ત્ર-પદ્ધતિઓ અનેક પ્રસિદ્ધ કરી છે. (૫)

વિવેચન—આવા પ્રશમના અંથ પૂર્વકાળના મહાપંડિત કવિઓએ અનેક બનાવ્યા છે. અને ગુદી ગુદી પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, તે બતાવીને અંથની શરૂઆતમાં પોતાનું ગૌણપણું આ ગાથામાં બતાવે છે.

જિનવચનાર્ણવ—હજુ કવિ-લેખક પોતાની નમ્રતા બતાવતાં કહે છે કે, અગાઉના વિશિષ્ટ લેખકો અને ખાસ કરીને મહાકવિઓ મોટા દરિયા જેવા જૈન શાસનની પ્રશમ-પદ્ધતિઓનો પાર પામેલા છે. આવા તો અનેક વિદ્વાનો થઈ ગયા છે. તો તેવા મોટા વિદ્વાન કવિઓ પાસે હું કોણુ માત્ર ? આ અતિ નમ્રતા બતાવવાનું વચન છે. એમની પહેલાં કોઈ મહાકવિઓએ પ્રશમને માટે પદ્ધતિ બતાવી હોય તો તે આપણે માટે જળવાઈ રહેલ નથી. અથવા બીજી રીતે જૈન શાસનના સર્વ અંથોનો સાર પ્રશમ-ઉપશમ છે. તેથી તેમાં પદ્ધતિ હોય પણ ખરી; પણ આ નવીન વાત નવીન પ્રકારે બતાવવામાં ઉમાસ્વાતિ કૃતેહમંદ થયા છે. આ ગાથા દ્વારા લેખક પોતાની વધારે પડતી નમ્રતા બતાવે છે.

કવિવૃષૈઃ—કવિ-વૃષભ, વિશિષ્ટ કવિ. તેઓએ કોઈ કવિનું ખાસ નામ નથી લખ્યું, તેથી આ પણ નમ્રતા બતાવનાર વચન સમજવું.

મહામતિભિઃ—અતિ બુદ્ધિશાળી. પૂર્વકાળના મોટા કવિઓ મહાબુદ્ધિશાળી થઈ ગયા છે. તેઓએ પ્રશમની ગુદી ગુદી પદ્ધતિ બતાવી છે, તેને અનુસરીને પોતે લખે છે એમ આવતી ગાથાથી સ્પષ્ટ થશે. આ અંથમાં મૌલિકતાનો દાવો નથી, પણ પદ્ધતિ બતાવવાની વાત છે. અને નમ્રતા બતાવવામાં તેઓ (અંથકર્તા) ખૂબ આગળ વધતા બન્યા છે, તે સાતમી ગાથામાં જોવામાં આવશે.

પૂર્વમ્—પૂર્વકાળે. ઉમાસ્વાતિ વાચકોએ એવા દાખલા આપ્યા હોત તો તેમનો સુગતિર્ણવ કરવામાં ઘણી મદદ મળત, પણ અહીં તો બાધેભરમે લખ્યું છે, તે વચન આપણે સ્વીકારવું કે સમજવું જ રહ્યું. બાકી દાખલાઓ આપ્યા હોત તો તેનો ભાવ સમજાત અને ઉમાસ્વાતિની તારીખ મુકરર કરવામાં તે બહુ ઉપયોગી થાત અને આપણને

પ્રશમરસના છવંત દાખલાઓ મળત. મારી પહેલાંના ઔદ્યુધારી અને મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષોએ શાસ્ત્ર પદ્ધતિએ આ પ્રશમની વાત કરી છે. તેમની પાસે હું તો અનુકરણ કરનાર બાળક છું.

પ્રશમજનનશાસ્ત્રપદ્ધતયઃ—શાંતિ, ઉપશમ. આ વાક્ય દ્વારા શાંતિની કે પ્રશમ અથવા ઉપશમની કેટલી જરૂર છે, તે અંધકર્તા સૂચવે છે. આવો પ્રશમરસ કેવી રીતે થાય તેની શાસ્ત્રપદ્ધિત પૂર્વકાળમાં અનેક પરોપકારી બુદ્ધિશાળી લખી ગયા છે. એટલે હું તો તેઓને પગલે ચાલી, તેમનું અનુકરણ કરું છું. પણ શાસ્ત્રપદ્ધિ અને મૌલિકતા તો તેઓના અંધોથી જોઈ શકાત. આ બધી વાત અહીં બતાવી હોત તો ઘણી ઉપયોગી માહિતગારી આપણને મળત.

આ શ્લોકમાં અંધકર્તાએ પૂર્વકાળનું મહત્ત્વ વધાર્યું અને, પોતાની નમ્રતા બતાવવા દ્વારા, પૂર્વપુરુષોને મહાબુદ્ધિ-વૈભવશાળી વાસ્તવિક રીતે કહ્યા. આ અંધ પ્રશમનો છે, અને તે મહામતિ પુરુષોનું અનુકરણ છે, તે મૌલિક અંધ નથી, તેમ જણાવવું, એ નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ઉમાસ્વાતિના વખતમાં શાંતરસના અનેક અંધો વિદ્યમાન હશે. આપણે કમનસીબે એવો કેઈપણ પ્રાચીન અંધ મળતો નથી, પણ એવા અંધો ઉમાસ્વાતિના સમયે વિદ્યમાન હશે એમ જણાય છે (૫).

કર્તાની વિશેષ નમ્રતા (અને) અનુકરણ—

તામ્યો વિસ્મૃતાઃ શ્રુતવાકપુલાકિકાઃ પ્રવચનાશ્રિતાઃ કાશ્ચિત્ ।

પારમ્પર્યાદુચ્છેષિકાઃ કૃપણકેન સંહત્ય ॥૬॥

તદ્ભક્તિબલાર્પિતયા મયાડપ્યવિમલાલ્પયા સ્વમતિશક્ત્યા ।

પ્રશમેષ્ટતયાડનુસૃતા વિરાગમાર્ગૈકપદિકેયમ્ ॥૭॥

અર્થ—તે પુરુષોના શ્રુતઅંધનું રહી ગયેલ તુચ્છ ધાન્ય પણ પ્રવચનની પદ્ધતિને આશ્રય લેનાર અને પરંપરાથી ચાલી આવતા આધાનું અવશેષ, તે તુચ્છ રાંકડાએ એકઠું કરીને તેની ભક્તિના બળે આપેલ જાડી અને થોડી બુદ્ધિ-શક્તિને આધીન કરીને, મને પોતાને પ્રશમનો શોખ હોવાથી, મેં આ વૈરાગ્યના રસ્તાની એક માણસ ચાલી શકે તેવી પગદંડી જેવા અંધની રચના કરી છે. (૬-૭)

વિવેચન (છઠ્ઠા શ્લોકનું)—આ શ્લોકમાં પાંચમા શ્લોકથી શરૂ કરેલ નમ્રતા હજુ ચાલુ અને અધૂરી છે. વર્તમાન પદ્ધતિએ નમ્રતા બતાવવાની એક રીતિ હોય છે, તેને લેખકશ્રી સ્વીકારતા હોય છે; તે સાતમા શ્લોકથી જણાશે.

વિસ્મૃતાઃ—તેમનામાંથી ગળી આવેલી, વધારાસુધારાની. એઓ તો મોટા દરિયા જેવા હતા, તેમાંથી વધારાની રહી ગયેલી એવી. એટલે તેઓએ તો પેટ ભરીને ભોગવેલી, પણ જરૂયા પછી જેમ કેટલાક પાછું (સાવકારી) મૂકે છે, તેની માફક વધારા-ઘટાડાની ચીજ.

પુલાકિકા:—અંગ્રેજી કોશ પ્રમાણે આનો અર્થ 'ટૂંકાણે' "ચોખ્ખાનું ઘોણું" એમ થાય છે. ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે ધાન્ય-અનાજના અવયવ તરીકે રહેલા; મારા ધારવા પ્રમાણે, સંબંધ પરથી, તેનો અર્થ જમ્યા પછીનું એકું—સાવકારી કરવો યોગ્ય છે. ધાન્યનો અવયવ પણ એ જ આશયથી વપરાયો હોય તેમ જણાય છે. એટલે શ્રુતજ્ઞાનના ઘણા શબ્દો નીકળ્યા હતા; તેના અવયવભૂત, તેના વધારાના—ઉચ્છિષ્ટ શબ્દો હાલ રહેલા છે. આ ભાવ "ઉચ્છેષિકા" શબ્દથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

પારંપર્ય—આ વાત અંધકર્તા પોતાના ઘરની નથી કહેતા, ગુરુપરંપરાથી જણાયેલી તે કહે છે. મૌલિકતાનો દાવો આ રીતે કર્તાશ્રી મૂકી દે છે; છતાં અમુક ગોઠવણે પુસ્તક બનાવવું, અમુક વાત આગળ-પાછળ મૂકવી તે દરેક મૌલિકતા માગી લે છે. એટલે આપણે એમનો અમૌલિકતાનો દાવો સ્વીકારતા નથી. પરંપરા-ગુરુપરંપરા માટે લેખકને કેટલું માન છે, તે અત્ર નોંધ કરવા અને અનુકરણ કરવા જેવું છે.

ઉચ્છેષિકા—ટૂંકામાં કહેતાં, બાકી રહી ગયેલા. આ જ ભાવ ઉપર "પુલાકિકા"માંથી નીકળે છે. પુલાકિકા શબ્દ મારી પાસેના કોઈ પણ કોષમાંથી નીકળતો નથી. પુલાક-લખ્ષિ એટલે નાના થઈ જવાની લખ્ષિ; તેમાંથી આ શબ્દ નીકળ્યો હશે એમ માનું અનુમાન છે.

કૃપણુ—તુચ્છ-રાંક, લિખારી. જેમ રાંક લિખારી, વધુ ઘટ્યું હોય તે પણ સંઘડી રાખે, તેમ મહાશ્રુતસાગરરૂપ દરિયામાંથી કોઈ ઘટાડો-વધારો હોય તે અહીં સંઘરી રાખ્યો છે. પોતાની નમ્રતા બતાવતાં પોતાને લિખારીની ઉપમા આપતાં પણ અંધકર્તાને ખેદ નથી થતો, તે નોંધ કરવા જેવું છે.

સંઘૃત્ય—સંઘરીને, બળવી રાખ્યો છે. એક લિખારી હોય તે બાધા પછી વધેલ વસ્તુ નાખી ન દેતાં, સંઘરી રાખે તેમ મહાશ્રુતસમુદ્રનો સંઘરો અહીં કર્યો છે. (૬)

વિવેચન (સાતમા શ્લોકનું)—આ ગાથા આગલી ગાથાના અનુસંધાનમાં છે. અંધકર્તા એમાં પણ લેખકને શોભે તેવી નમ્રતા બતાવે છે.

લક્ષિતબલ—મને જે પ્રથમમાં રસ થયો છે, તે તેમની લક્ષિતના બળે કરીને થયો છે. મારી તેમની તરફની લક્ષિતનું મને ભેર મળ્યું, પણ આ સંબંધી પ્રેરણા (inspiration) મારી લક્ષિતથી આવેલ છે. એટલે અહીં જે કાંઈ લખાયું છે, તેની પ્રેરણા મને તેમનાથી—પ્રભુ મહાવીર અને તેના પશ્ચાતકાલીન મહામતિ શિષ્યોથી—મળી છે.

અવિમલા—ખડખચડી, કલુષા. મેં તે આમાં જે ભાષા વાપરી છે, તે ભાંગીતૂટી છે. અને એ મહામતિ પૂર્વપુરુષોની આગળ ટકે તેવી નથી. અંધ આખો ભેતાં તેમને જે કહેવાનું હતું તે સ્પષ્ટ છે, સમજાય તેવી ભાષામાં લખી જણાવ્યું છે. તેથી, મારી નજરે તે આ પણ નમ્રતાનું વચન છે.

સ્વમતિશક્ત્યા—મારી બુદ્ધિના બળથી. મારી શક્તિ તે અદ્ય છે; મારી બાળબુદ્ધિની શક્તિ અનુસાર. આ નમ્રતા બતાવવા જતાં અંથકર્તાએ મૌલિકતા બતાવી દીધી છે. આ અંથ તે કોઈ અંથનું અનુકરણ નથી, પણ પોતામાં શક્તિ હોય તેના પ્રમાણમાં ખડબચડી ભાષામાં, નાનકડો અંથ લખી નાખ્યો છે. આમાં અંથકર્તાની મૌલિકતા જણાઈ આવે છે.

પ્રશમેષ્ટતયા—પ્રશમ ઉપશમ મને ગમતો હોવાથી. આથી અંથકર્તાએ આ અંથ પૂરા રસથી લખ્યો છે, કારણ કે, તેમને પ્રશમરસ ગમે છે. લેખક જ્યારે ઇષ્ટ વિષય પર લખે, ત્યારે ઘણું સાદું લખે છે; એ વેઠ ઉતારવા લખતો નથી.

એકપદિકા—વૈરાગ્યનો મોટો રસ્તો છે; તેમાં માત્ર એક એક માણસ જ ચાલી શકે તેમ પગદંડી-નાની કેડી. આ અંથ કાંઈ મોટી સડક નથી, વૈરાગ્યના રસ્તાને જોડનાર એક પગદંડી જેવો આ અંથ છે. એકદંડી પગથી હોય, ત્યાં માત્ર પગ જ મુકાય; એમાં સામેથી કોઈ આવી શકે જ નહિ અને તેથી નાનકડા રસ્તાને પગદંડી કહેવામાં આવે છે. રેલવે અને એરોપ્લેનના આ યુગમાં આ એકદંડીની મહત્તા આપણને સમજાય નહિ, પણ એ ઉપયોગી તો જરૂર હતી. નાળોમાં એક ગાડું જ ચાલે, પણ “નાળનાં ગાડાં નાળમાં ન રહે,” તેવી રીતે એક માણસ માત્ર ચાલી શકે તેને એકપદી કહેવામાં આવતી હતી. ખેતરને છેડે તે ઘણીવાર હોય છે અને નાના રસ્તા અથવા મોટા રસ્તાને ટૂંકાણમાં જોડનાર આવી એકપગી હોવી એ ઘણી ઉપયોગી છે. પણ અંથકર્તા તેને રસ્તાના પ્રમાણમાં એકપદી કહીને તેની કિંમત ઓછી આંકે છે. આ પદ્ધતિ ખૂબ વિચારવા લાયક છે, પોતાની પદ્ધતિના બળુગા કૂંકનાર ઉપોદ્ઘાતના લેખકોએ અનુસરવા યોગ્ય છે.

અદ્યપયા—અને પોતે બહુ નથી લખ્યું, પણ ઘણું થોડું લખ્યું છે. આ પણ વિવેક-વચન છે; લેખકની નમ્રતા બતાવે છે. એક વિષય-કષાય ઉપર તેમણે ૮૭ ગાથાઓ લખી છે, છતાં તેઓ અદ્યપતાનો દાવો કરે, તે મારે મન વધારે પડતી વાત છે. હું તો એને પણ નમ્રતાનું વચન ગણું છું.

આ અંથની રચના કરતાં, ઉપમિતિભવપ્રપંચાના લેખક સિદ્ધર્ષિ પેઠે, તેમને જીર્ણ પાંદડાંને લાવવા પડ્યાં નથી, કે પોતાનો બચાવ તાણી ખેંચીને કરવો પડ્યો નથી, પણ અંથની શરૂઆત બહુ સુંદર રીતે કરી છે. આ સંબંધી વધારે ચર્ચા તેમના ચરિત્ર વિભાગમાં કરવાનું રાખવામાં આવે છે.

આ આખો અંથ “આર્યા”માં લખાયેલો છે. આર્યા માત્રામેળ છંદ છે. એની ચાર પંક્તિમાં ૧૨-૧૮, ૧૨-૧૮ માત્રા હોય છે. તેઓ પિંગળશાસ્ત્રને બરાબર જાણવી રહ્યા છે. (૭)

અંથકારની પૂર્વપુરુષો તરફની ભક્તિ નોંધવા જેવી છે.

સામાન્ય માફી—

યદ્યપ્યવગીતાર્થાં ન વા કઠોરપ્રકૃષ્ટમાવાર્થાં ।
સદ્ગિસ્તથાઽપિ મય્યનુકમ્પૈકરસૈરનુગ્રાહ્યા ॥૮॥

અર્થ—જેકે આ ગ્રંથ જાણેલી હકીકતને કહેનાર છે અને સખત, આકરા તથા ગૂંચવણભર્યા ભાવાર્થવાળો નથી. તો પણ સન્નજન પુરુષોએ મારી ઉપર દયા કરીને કૃપા કરવી. (૮)

વિવેચન—આ ગાથામાં સામાન્ય માફી માગવામાં આવી છે. આ વિવેકનું વચન છે, પણ હૃદયપૂર્વકનું છે.

અવગીતાર્થાં—મોટા માણસોને આ પુસ્તકમાં કંઈ ખાસ નવીન ન લાગે, તો તેમણે આ ગ્રંથ વાંચવાની તસ્દી માટે, મને ક્ષમા કરવાની મારી ઉપર કૃપા કરવી. આ ક્ષમા માગવાની એક રીત છે. આ ઉમાસ્વાતિથી વધારે જાણકારને અંગે લખાયેલ છે. નવીનતાનો દાવો છોડી દેવો એ ઘણી વધારે પડતી નમ્રતા બતાવે છે.

કઠોર—આકરી. વિદ્વાન માણસોને આહુ વાર્તા ગમતી નથી; તેઓને તો કઠોર-આકરી, સમજણમાં તરત ન જિતરે તેવી વાત વધારે ગમે છે. આ ગ્રંથ એવો આકરી અને પંડિતોને મુશ્કેલીમાં નાખે તેવો નથી. 'ન વા' એટલે આમાં કઠોર ભાષાપ્રયોગ નથી; સાદી સીધી સરળ વાત કરી છે. તે તેઓને ન ગમે તો તેઓએ મને ક્ષમા કરવી. મેં તો સાદી વાત સાદા શબ્દોમાં કરી છે.

પ્રકૃષ્ટ—ખુબ જીડી જીડી ગંભીર વાત આ ગ્રંથમાં નથી. વિદ્વાન બુદ્ધિવાનો એવી ગંભીર વાત આ પુસ્તકમાં ન જુએ, સાદી વાત સાદી રીતે કરેલી જુએ અને તેમને તેમાં કંટાળો આવે તો મને ક્ષમા કરવી. કહેવાની વાત એ છે કે, આ ગ્રંથમાં ઘણી મુશ્કેલ કે ન સમજાય તેવી વાત કરી નથી, પણ સાદી વાતો સાદી રીતે કરી છે. તે પંડિતોને લાગે કે, આવી સાદી વાત કરવા માટે પુસ્તક શું લખ્યું? તો તેઓએ મને ક્ષમા કરવી.

સદ્ભિઃ—સન્નજન, બુદ્ધિમાન. જેમને અધરાં પુસ્તકો વાંચવાની ટેવ પડેલી છે તેઓએ સાદી વાત તરફ દયા કરવી.

અનુકંપારસૈઃ—સહાનુભૂતિ, દયા. તેઓને આ વાત સાદી લાગે, તો મારા પર કૃપા કરીને મારો ગ્રંથ વાંચવો.

અનુગ્રાહ્ય—મારા પર દયા કરવી; મારા પર કૃપા કરીને મારો આ ગ્રંથ વાંચવો. આ ગ્રંથમાં કંઈ નવીનતા નહિ લાગે, તો પણ તેમણે આ ગ્રંથ વાંચવાની લીધેલ તસ્દી માટે મને માફ કરશો.

અગાઉના વખતમાં કઠોર લાષાએ લખાયેલા અંથને આવકાર મળતો હશે એમ લાગે છે. જે મોટા મોટા સમાસો વાપરે અથવા અતિ ગંભીર વાતો કરે, તે અંથ વખણાતો હશે, ને અંથકર્તાને વખાણ મળતા હશે. તેઓ (તેવા અંથકારો) મોટા ગણાતા હશે, તેથી આ પ્રમાણે લખ્યું છે. [પણ] આજકાલ તો મહાત્મા ગાંધીએ ગુજરાતી લેખનશૈલી એવી સાદી કરી નાખી છે કે, ચાર ચોપડી લખેલ પણ તે ખુશીથી સમજી શકે. તે પદ્ધતિનું અનુસરણ હાલ તો સાર્વાત્રિક છે, તેથી આવી માફી માગવાની કે ખુલાસો આપવાની જરૂર ન હોય તેમ લાગે છે, પણ બાણ કે દંડીની પદ્ધતિ બેતાં આવા ખુલાસાની જરૂર રહે છે. (૮)

સન્નન-લક્ષણ—

કોડ્ર નિમિત્તં વક્ષ્યતિ નિસર્ગમતિસુનિપુણોઽપિ વાઘન્યત્ ।
દોષમલિનેઽપિ સન્તો યદ્ ગુણસારમ્રહણદક્ષાઃ ॥૧॥

અર્થ—કુદરતી રીતે અતિ હોંશિયાર-પ્રવીણ હોવાથી, દોષથી મલિન થયેલા હોય તો પણ, સન્નન પુરુષ (સંત) સાર લેવાને માટે કુશળ હોય છે—આ બીજું કારણ છે. અને સદોષ વસ્તુ હોય તેના પણ સારગુણો શ્રદ્ધા કરવામાં અને દોષનો ત્યાગ કરવામાં ચતુર હોય છે. આનું કારણ જણાવે છે. (૯)

વિવેચન—વાંચનાર સારા માણસ છે એમ ધારીને પોતાની નમ્રતાની વાત અંગે અંથકર્તા, આ ગાથામાં, વધારે નમ્રતા બતાવે છે.

નિમિત્ત—આવી રીતે અંથ કરવાનું કારણ શું? પ્રસંગ શો? તો તેના જવાબમાં વાચકની સન્નનતાનું જ બીજું કારણ બતાવે છે, બાકી કાંઈ ખાસ પ્રસંગ નથી. તે વાત અત્ર સ્પષ્ટ કરે છે.

નિસર્ગ—પોતાની ખુદ્ધિથી સ્વ-બાવને પામેલા, એટલે સન્નન પુરુષોમાં આવા પ્રકારની ખુદ્ધિ સાહજિક હોય છે. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ગુણ શ્રદ્ધા કરવામાં ચતુર હોય છે.

સુનિપુણ—ભારે હોંશિયાર હોય છે. વસ્તુનું રહસ્ય બાણી લેવું અને માત્ર સારી ચીજ ઉપાડી લઈ તેને જ પકડી લેવી એ કામમાં સન્નન પુરુષો પણ કાબેલ હોય છે.

વાઘન્યત્—ખીબ અસંત પુરુષોની વાત જવા દો. 'દી' એટલે વિનાશ (decay) એવો અર્થ થાય છે. અહીં તો સારા માણસની વાત કરી છે, આપણે તો અત્ર સન્નનની વાત આલે છે, તેથી અસન્નન કેવા, તેની વાત જ જવા દો. 'વાદી અન્યત્' એમ પણ વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે. વાદી એટલે બોલનારો.

દોષમલિન—દોષથી મલિન થયેલી વસ્તુ, સદોષ વસ્તુ. સન્નજન માણસો તે સદોષ વસ્તુમાંથી પણ રહસ્ય-સારતત્ત્વ ગ્રહણ કરે છે. ખરાબમાંથી પણ સાર શોધે એવી સન્નજનની રીત હોય છે. રસ્તે મરેલ કૂતરું જોયું તો, કૃષ્ણે તેના મૃત શરીર પર મુખ ન મચકોડ્યું, પણ તેની સરસ દાંતપંક્તિનાં વખાણુ કર્યાં ‘અહો! આની દાંતની હાર કેવી સુંદર છે?’ એમ મહામાંથી પણ કૃષ્ણે સાર શોધી કાઢ્યો.

સારગ્રહણ—દોષવાળી વસ્તુમાંથી પણ સાર કે તત્ત્વ ગ્રહણ કરવામાં તેઓ ધણુ કાબેલ હોય છે.

કુદરતી રીતે સારી બુદ્ધિ હોય કે ગમે તેવું બોલનાર હોય તો પણ તેઓ ખરાબમાંથી સારી વાતને ગ્રહણ કરે, એ જ આ પુસ્તક લખવાનું નિમિત્ત છે. મારે કોઈ નામ-પ્રસિદ્ધિ મેળવવી નથી. પણ મારી સન્નજન માણસોને વિજ્ઞપ્તિ છે કે, તેમણે આવા સાધારણ અંથમાંથી પણ, તેઓના સ્વભાવ પ્રમાણે, સાર ગ્રહણ કરવો; એમ કરવું એ એમનો સ્વભાવ છે, અને મારી વિનંતી છે કે, તેઓએ પોતાની દક્ષતાનો આવો ઉપયોગ કરવો. આ રીતે, નિમિત્ત કારણુ બતાવવા દ્વારા પણ, અંથકર્તાએ (ઉમાસ્વાતિ વાચકે) પોતાની નમ્રતા બતાવી છે. આવી રીતે નમ્રતા બતાવવી એ સાધારણ વાત નથી. માણસ કે લેખક પોતાનાં ગુણગાન અને પ્રશંસા કરવા લલચાઈ જાય છે, તેને બદલે આ અંથના લેખકે બીજી જ નીતિ સ્વીકારી છે; એ અત્યંત આનંદપ્રદ છે. (૯)

સન્નજન-સ્વીકાર એટલે જ પ્રકાશ—

સદ્ધિઃ સુપરિગૃહીતં યત્કિઞ્ચિદપિ પ્રકાશતાં યાતિ ।

મલિનોઽપિ યથા હરિણઃ પ્રકાશતે પૂર્ણચન્દ્રસ્યઃ ॥૧૦॥

અર્થ—સારા માણસો (સન્નજનો)એ સારી રીતે સ્વીકારેલ હોય, તે ગમે તેવું હોય તો પણ, તે જાહેરાતમાં જરૂર આવે છે; દાખલા તરીકે હરણિયું મેલુંધેલું હોય, પણ પૂરેપૂરા અંદરમાં રહેલું હોય તો જેમ પ્રકાશ-જાહેરાત પામે છે, શોભે છે તેમ. (૧૦)

વિવરણુ—પોતાનું પુસ્તક સન્નજનો સ્વીકારે તો વધારે સારું, એ જે આલુ માગણી કર્તાની છે, તેના સમર્થનમાં વાત કરે છે.

સુપરિગૃહિત—સારી રીતે સ્વીકારેલું. સન્નજનની પાસે પોતાનો અંથ પસાર કરાવવા આટલી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. તે સહેતુક છે. એનો દાખલો પણ અત્ર આવે છે. અંથ સારો હોવો જોઈએ. અને સન્નજનોએ તેનો સારા અંથ તરીકે ખૂબ સ્વીકાર કર્યો હોય તો, જેમી તેવી ગાંડીઘેલી વાત હોય તો પણ, અન્ય તેનો સ્વીકાર કરે છે અને પુસ્તકની જાહેરાત થાય છે. વાત એ છે કે, વાત ગમે તેવી અંથમાં લખેલ હોય, તેના પર આધાર નથી, પણ સન્નજન-સંત પુરુષોએ તેનો સારી રીતે અંગીકાર કરવો જોઈએ. તમે સન્નજન

હો, તો આ અંથનો સ્વીકાર કરો, પછી તેમાં કાંઈ કાલું-ઘેલું લખ્યું હશે તે પણ સ્વીકારને કારણે પસાર થઈ જશે. સજ્જનોએ તેનો સ્વીકાર કરવાની વાત તેટલા માટે મહત્વની છે.

ચત્કિચિદપિ પ્રકાશતાં—જરા જેટલી, સાર વગરની વસ્તુ હશે તે પણ. ભલે વાત બરાબર છણાયલી ન હોય કે સામાન્ય બાબત હોય, પણ જો સજ્જન પુરુષો તેનો સ્વીકાર કરશે તો તે પ્રસિદ્ધિને પાત્ર થશે. તેથી સજ્જનોને મારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે, તેઓએ આ જેવી તેવી રીતે લખાયેલું પુસ્તક સ્વીકારી લેવું, તેમ કરીને તેની મહત્તા વધારવી. આટલી મારી સજ્જનોને પ્રાર્થના છે, અને તેના સમર્થનમાં એક લોકપ્રસિદ્ધ દાખલો આપે છે.

મલિનો હરિણુઃ—મેલોઘેલો હરણુ. પ્રાચીન કાળમાં એવી માન્યતા હતી કે ચંદ્રમાં હરણુ છે; અત્યારના વૈજ્ઞાનિકો એને પર્વતની હારમાળા કહે છે. આપણે આ પ્રાચીન માન્યતાને દૃષ્ટાંત તરીકે સમજવા યત્ન કરીએ.

પૂર્ણચંદ્રસ્થઃ—પૂનમને દિવસે આખી રાત પૂર્ણચંદ્ર જાગે, તેમાં રહેલ મલિન હરણિયું પણ પ્રકાશ પામે છે, તેવી રીતે જો સન્મનુષ્યો આ અંથનો સ્વીકાર કરે, તો તે પણ પ્રસિદ્ધિને પામે, એટલા માટે તેમના સ્વીકાર માટે હું પ્રાર્થના કરું છું. સજ્જન પુરુષના આ અંથના સારી રીતે સ્વીકારવાથી મારી મહેનત લેખે લાગશે. તેથી, તેઓના સ્વભાવ અનુસાર, તેઓ આ પુસ્તકનો સ્વીકાર કરે એમ હું (ઉમાસ્વાતિ) પ્રાર્થના કરું છું. તો જો સજ્જન પુરુષો આ અંથને પકડી લેશે, તો તેની મહત્તા થશે. મારી વિજ્ઞપ્તિ તો એક જ છે કે આપ સજ્જન પુરુષો આ અંથનો સ્વીકાર કરો, પછી બધા સારાં વાનાં થઈ રહેશે; કારણ કે મને સજ્જન પુરુષોની સજ્જનતાની ખાતરી છે. માટે મારી વિજ્ઞપ્તિ આપ માનો. ચંદ્રમાં પર્વત, ડુંગરા કે જંગલ છે કે હરણિયું છે, તેની આ ચર્ચા કરવાનું સ્થાન નથી. અહીં તો પ્રાચીન માન્યતા ઉપર રૂપક આપવામાં આવે છે. (૧૦)

બાળકનું કાલું વચન—

बालस्य यथा वचनं काहलमपि शोभते पितृसकाशे ।

तद्वत् सज्जनमध्ये प्रलपितमपि सिद्धिमुपयाति ॥૧૧॥

અર્થ—બચ્ચાંઓનું વચન કાલુંઘેલું હોય તે માબાપની પાસે જેમ શોભાને પામે છે, તે પ્રમાણે સજ્જન પુરુષોમાં અર્થ વગરની બોલાયેલી વાત પણ ખ્યાતિ પામે છે. (૧૧)

વિવેચન—સજ્જનની પાસે આ અંથનો સ્વીકાર કરાવવામાં શો લાભ છે, તેની તે જ વાત બીજા દાખલાથી સિદ્ધ કરે છે. મતલબ, સજ્જનને પ્રાર્થના અને તે માટેની અંથકર્તાની વિજ્ઞપ્તિ આ ગાથામાં પણ ચાલુ જ છે.

ખાલસ્ય—નાનું બચ્ચું હજુ જરા બોલતું થયું હોય, તે કદાપિ તોતડું-બોબડું કે કાલુંઘેલું બોલે તો પણ માતા-પિતા કે ઘરનાં સર્વને ગમે છે તેની પેઠે. (આગળ કહેવાશે)

કાહલ—કાલુંઘેલું, અસ્પષ્ટ. બાળક ગમે તેવું અચોક્કસ કે કાલુંઘેલું વચન બોલે, તે સક્ષરપારાને સકલપાલા કહે કે ઘીને “ભ” કહે, બાપાને આપા કહે, તો પણ માત-પિતા મોટાભાઈ આદિ ઘરનાં સર્વને તે વચન સારું લાગે છે. કોઈ બાળક-બચ્ચાને સાંભળી એવું નથી કહેતું કે આ અસ્પષ્ટ વચન બોલે છે. તેનું કાલુંઘેલું વચન સાંભળીને પણ માખાપ વગેરે રાજી થાય છે.

પિતૃ—માખાપ, મોટાભાઈ, કાકા-એમ આ એક પિતૃ શબ્દથી તે બાળકના જન્મ્યા પહેલાં જન્મેલનો આખો વર્ગ સમજવો.

બ્રહ્મપત્—લવેલું, ગમે તેમ બોલાયલું, વગર વિચારે કાઢેલ-લવેલ, એ એનો અસલ અર્થ છે. જેમ બાળક માખાપ પાસે કાલુંઘેલું કે અસ્પષ્ટ વચન બોલે તે ટીકાપાત્ર થતું નથી, પણ ઊલટા માખાપ વગેરે વડીલવર્ગ તેથી રાજી થાય છે, તેમ હું આ ગ્રંથમાં ગાંડી ઘેલી કે જેવીતેવી વાત કરી જાઉં, તો તે પણ સંજ્ઞન પુરુષો સારા અર્થમાં લઈ લેશે એવી સંજ્ઞન પુરુષો માટે મને ખાતરી છે. તેઓ કહેશે કે, ‘હશે! હજુ એ બાળક છે! કદાચ જેવું તેવું બોલી નાખે તો આપણે તેને સારા અર્થમાં સમજવું જોઈએ, અથવા તેનો ખરાબ અર્થ હોય તો તેને સારા અર્થમાં લેવો જોઈએ.’

સિદ્ધિ—ખ્યાતિ, આખરૂં. કદાચ આ પુસ્તકમાં મેં જેવુંતેવું લખ્યું હોય તો પણ સંજ્ઞનપુરુષો જો આ ગ્રંથનો સ્વીકાર કરે તો ખસ છે. કારણ કે મારા બચ્ચા જેવાં કાલાં-ઘેલાં વચનને પણ તેઓ સારા અર્થમાં સમજી જશે. કારણ કે, આગળ જણાવ્યું તેમ, સંજ્ઞનનો એ સ્વભાવ છે.

લેખકને પોતાનું પુસ્તક મનનીય થાય તે માટે કેવી કેવી દલીલ કરવી પડે છે, તે ખાસ વિચારવા લાયક છે. આ ગ્રંથના લેખક નમ્ર ભાવે કહે છે કે, આ પુસ્તકની ખ્યાતિનો બધો આધાર સંજ્ઞન પુરુષો તેની ગણના કરી સ્વીકાર કરે તેમાં છે. કદાચ કોઈ સ્થાને મેં અગડ-બગડ લખ્યું હશે તો તેને પણ તેઓ સારા અર્થમાં સમજી લેશે અને મારા અપલાપને પણ ચક્ષાવી લેશે. આ એક દલીલ કરવાની પદ્ધતિ છે. અને પ્રાચીન પુરુષોએ એવી અનેક માગણીઓ કરી છે, તે ખતાવે છે કે, લેખક અત્યંત નમ્રતા ખતાવે છે. આ વાતની ખાતરી પુસ્તક વાંચવાથી જ થાય તેમ છે. (૧૧)

પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી, તે જરૂરી છે—

ये तीर्थकृतप्रणीता भावास्तदनन्तरैश्च परिकथिताः ।

तेषां बहुशोऽप्यनुकीर्तनं भवति पुष्टिकरमेव ॥१२॥

અર્થ—જે ભાવોને તીર્થંકર મહારાજે કહેલા છે, અને તેના પછીના બહુ જ નજીક રહેનાર ગણધરો વગેરેએ જે ભાવોને અનેકવાર ચર્ચ્યા છે, તે ભાવોને વારંવાર કહેવામાં આવે તો, તે વચન પુષ્ટિને માટે જ થાય છે. (૧૨).

વિવેચન—આમાં પુનરુક્તિ દોષ નથી થતો, અને એક ને એક જ વાત કરી છે તે જરૂરી છે, લાભકર છે, દોષરૂપે ગણવાની નથી. તે હુકીકત આ ગાથામાં વધારે ચોખવટથી કહે છે.

તીર્થંકૃતપ્રણીતા:—તીર્થંકર મહારાજે કહેલી વાતો. આ સર્વાનું મૂળ તીર્થંકરે કહેલા ભાવોનું પુનરાવર્તન છે. તીર્થંકરોએ જે કહ્યું તેમાનું બન્યું તેટલું ગણધરે ઝીલ્યું અને ઝીલવામાંથી બન્યું તેટલું સૂત્રમાં ગૂંથ્યું. જેમ એક ધૂળનું ઢેકું પાણીવાળું હોય તેને ભીંત સાથે લગાવવામાં આવે અને ઘણો ભાગ ભીંતે ચોંટી જાય અને તેનો થોડો ભાગ જમીન પર પડી જાય, તેમ તેમનો ભાવ ઘટતા ઘટતા આટલું રહેલ છે, તેમાં પુનરુક્તિનો સવાલ જ નથી. આ વાત આગળ જતાં તેરમા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરશે. અધ્યાત્મ શરીરની પુષ્ટિનો જ મુદ્દો છે.

અનન્તરૈ:—તીર્થંકર મહારાજના વખતમાં ગણધરો વગેરેએ એ ભાવ ઝીલી એનું વારંવાર કીર્તન કર્યું; તે જ ભાવો-ઓછા થઈ ગયેલા ભાવો-તે વારંવાર ખોલવા એ તો અધ્યાત્મશરીરને પુષ્ટ બનાવવાનું કામ છે. એને એ ભાવ કાંઈક ઓછો હોય, તેમાં પુનરુક્તિના દોષની કલ્પના કરવી એ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે એ ખોલનારનો હેતુ અધ્યાત્મ-આંતર શરીરને પુષ્ટિ કરવાનો છે.

બહુશ:—અનેક વાર અને અનેક રીતે. એમાં પુનરુક્તિદોષનો સવાલ નથી, પણ એ તો એવા પવિત્ર ભાવો છે કે, તેનો થોડો અંશ વારંવાર ખોલવો ખોલાવવો જોઈએ.

અનુકીર્તન—એમાં શ્રવણ, મનન વગેરે પાંચે પ્રકારના સ્વાધ્યાયનો સમાવેશ થાય છે. એ ભાવો જ એટલી ઊંચી હલતા છે કે, તેને વારંવાર કહેવામાં આવે, તેમ અધ્યાત્મ શરીરને પુષ્ટ-મજબૂત કરે તેવા હોય છે. તીર્થંકરે કહેલા અને ગણધરે સૂત્રરૂપે ગૂંથેલા ભાવોનું ફરી ફરીને કહેવું, સમજાવવા તે આત્મ-શરીરને કે અધ્યાત્મશરીરને પુષ્ટિ કરનાર છે; જેમ ઘી-દૂધનો ખોરાક સ્થૂળ ઔદારિક શરીરને પુષ્ટિ કરે છે, તેમ તીર્થંકર મહારાજે કહેલ ભાવો એક અથવા બીજા રૂપમાં કહેવામાં આવે, તે અધ્યાત્મ-શરીરને પૌષ્ટિક જ છે; આમ અધ્યાત્મશરીરનું પોષણ થાય છે, તેથી તે વારંવાર ખોલવા જરૂરી છે. અને અંધકર્તા કહે છે કે તેમ કરવું જરૂરી છે.

આ અંધમાં આ ગાથાથી મૌલિકતાનો દાવો અંધકર્તા તદ્દન છોડી દે છે. તેઓ કહે છે કે, ભગવાન તીર્થંપતિએ કહેલા ભાવોને ફરીફરીને ખોલવા તે જરૂરી છે, અને મારા પૂર્વપુરુષોએ જે ભાવ રજૂ કર્યા તે કોઈ વાર તે શબ્દમાં અને કોઈ વાર મેં મારા શબ્દોમાં

રજૂ કર્યા છે. મારો મૌલિકતાનો દાવો નથી. આમ લખવા છતાં તેઓએ ભારે મૌલિકતા ખતાવી છે. તે અથ વાંચવાથી જણાશે. મતલબ, તેઓ તીર્થપતિને, તેમના પૂર્વાચાર્યોને અનુકૂળ રહ્યા છે, તેઓએ ધરની એક પણુ વાત કરી નથી. કદાચ નવીન ભાવ આપ્યો હશે, તો તે અસલના ભાવને અનુકૂળ રહીને હશે. અહીં નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા ખતાવી છે. (૧૨)

૧૧ માટે પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી?—

યદ્વદ્વિષઘાતાર્થ મન્ત્રપદે ન પુનરુક્તદોષોઽસ્તિ ।
તદ્વદ્વાગવિષઘનં પુનરુક્તમદુષ્ટમર્થપદમ્ ॥૧૩॥

અર્થ—જે પ્રમાણે ઝેર કે અફીણની અસર નાશ કરવાને અંગે એક ને એક મંત્રપદ વારંવાર બોલાય, તેમાં પુનરુક્તિ દોષ નથી, તેમ રાગરૂપ ઝેરને હરવાને અંગે, તે ઝેર આકરું હોવાથી, એમાં પુનરુક્તિનો દોષ થતો નથી. (૧૩)

વિવેચન—પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી, તેનું કારણ આ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરતાં તેને લાગુ પડે તેવો દાખલો આપે છે.

વિષઘાત—ઝેર ઉતારવા માટે, સર્પનું કે ગરલનું ઝેર લાગી ગયું હોય તો તે મટાડવા માટે મંત્રપદ—એકનો એક મંત્રપાઠ બે-દશ-સો-વાર-અનેકવાર બોલવામાં આવે છે, કારણ કે મંત્ર તો થોડા અક્ષરોનો જ હોય. ગારુડી કે ઝેર ઉતારનાર આખો વખત મંત્રના તેના તે જ અક્ષરો બોલ્યા કરે છે, ફરી ફરીને બોલ્યા કરે છે. મંત્રોચ્ચાર કરનાર, મંત્રને માનનાર, પુનરાવર્તનનો દોષ કરતો નથી, પણ ઝેર ઊતરતાં સુધી મંત્રનું પુનરાવર્તન કર્યા જ કરે છે, તેમાં કાંઈ દોષ લાગતો નથી.

પુનરુક્ત—ફરી ફરીને તે ને તે જ પદ કે પાઠ બોલવાનો દોષ તે કરે છે, એવો તેને ખ્યાલ પણ આવતો નથી અને તેના ફફડતા હોઠ જોઈ અથવા મંત્રપદ સાંભળી, તે ને તે પાઠ વારંવાર સાંભળે, તેમને પણ ઝેર ઉતારનાર કોઈ જાતનો દોષ કરતો હોય એમ લાગતું નથી, એટલું જ નહિ, પણ એ એનો ગુણ ગણાય છે, એ એની લાયકાત ગણાય છે.

રાગવિષ—રાગ અને દ્વેષ મનનાં ઝેર છે. એ ઝેરનો નાશ કરનાર જે મંત્ર છે, તેનું જુદી જુદી રીતે ફરી ફરીને ઉચ્ચારણ થાય, તેમાં પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી. રાગદ્વેષનો આ આધિ કેટલો આકરો છે, તે આપણે ત્રીજા પ્રકરણમાં જોશું.

અદુષ્ટ—“અદૂષણવત્” એવો અર્થ ટીકાકાર કરે છે; એમાં કાંઈ વાંધો નથી. સર્પનું ઝેર ઉતારનાર મંત્રાક્ષરોને વારંવાર બોલ્યા કરે છે, તેમ રાગદ્વેષનું વિષ એટલું આકરું છે કે એ મંત્રાક્ષરો ગમે તેટલી વાર બોલાય, તેમાં પુનરુક્તિ જેવા દોષનો સફલાવ નથી.

પદમ—સૂત્રના રહસ્યને સમજાવનાર હોઈ એ ચલાવી લેવા જેવી હુકીકત છે. અને એમાં શાસ્ત્રદષ્ટિએ કાંઈ વાંધા નથી.

જેમ ઝેર ઉતારનાર એક ને એક મંત્ર ફરી ફરીને ઉચ્ચારે છે અને ધીમે ધીમે ઝેરની અસર ઊતરતી જાય છે અને પીડા-વેદના ઘટતી જાય છે, તેમ રાગદ્રેષ તેા ઝેરથી પણ વધારે સખત આંતરવિષ છે, તેને દૂર કરવાના પદમાં પુનરુક્તિનો સવાલ જ નથી.

સંસ્કૃતના અભ્યાસીને પુનરુક્તિ દોષ શો છે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી. એક વાત ફરીવાર કરવી તેને પુનરુક્તિ દોષ અલંકારશાસ્ત્રમાં બતાવ્યો છે. આવો કોઈ દોષ આ અંથ લખવામાં થતો નથી, એવો આ અંથકર્તાનો બચાવ છે. તેઓ કહે છે કે, પ્રાણીને રાગદ્રેષનું ઝેર એવું લાગી ગયેલું છે કે, તેનો નાશ કરનાર શબ્દ વારંવાર વપરાય તો તેમાં દોષ નથી. મંત્રોચ્ચાર કરતાં “ફુદ ફુદ સ્વાહા” કે એવા શબ્દો, અને ઘણી વાર આખો મંત્ર, ફરી ફરીને બોલાયા કરે છે, એમાં બોલનાર પુનરુક્તિ દોષ કરે છે, એવો બોલનાર કે સાંભળનારને ખ્યાલ પણ આવતો નથી. અંથકર્તા અનેક દાખલા આપી જણાવે છે કે, રાગદ્રેષનું ઝેર પ્રાણીને એવું સખત ચઢી ગયેલું છે કે તેને દૂર કરનાર મંત્ર તીર્થકરે કહેલા કે ગણધરે ગૂંથેલા શબ્દોમાં ફરી ફરીને કહેવામાં આવે તો તેને પુનરુક્તિ ન ગણવી. આ બચાવ ખીબ દાખલાઓ આપી લેખક સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે આપણે જોઈએ. (૧૩)

પુનરુક્તિને દોષ ન કહેવાનો બીજો દાખલો—

યદ્વદુપયુક્તપૂર્વમપિ મેષજં સેવ્યતેડર્તિનાશાય ।

તદ્દ્રાગાર્તિહરં ચક્રુશોપ્યનુયોજ્યમર્થપદમ્ ॥૧૪॥

અર્થ—જેમ વ્યાધિના નાશને માટે પ્રથમ ઉપયોગમાં લીધેલું ઓસડ વ્યાધિના નાશ માટે ફરીવાર વપરાય છે, તેમ રાગરૂપી પીડા-વ્યાધિને હરનાર ઓસડ હોય તે અનેકવાર ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. (૧૪)

વિવેચન—આ અંથ પુનરુક્તિ દોષ કરતો નથી, તેને માટે વળી એક વધારે દલીલ આ ગાથામાં આપે છે.

ઉપયુક્ત—અગાઉ પ્રયુક્ત. તમે કોઈ વૈદ્ય કે દાકતરને ત્યાં જાઓ ત્યારે સારું છે એમ જણાય એટલે વૈદ્ય અથવા દાકતર તેની તે દવા આપે છે, એવો સાધારણ નિયમ છે. એ દવામાં જેમ પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી, તેમ રાગદ્રેષના આકરા ઝેરના ઓસડને વારંવાર તેના તે જ આકારમાં અપાય, તેમાં પુનરુક્તિદોષનો સવાલ જ રહેતો નથી.

લેખજ—ઔષધ. તમે હોસ્પિટલમાં જાઓ કે કોઈ દાકતર કે વૈદ્ય પાસે દવા કરાવવા જાઓ, તે જેમ તેની તે દવા ચાલુ રાખે છે તેને પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી, તેમ તીર્થકરે કહેલું રાગ-દ્રેષનું ઓસડ એનું એ આપતાં, એમાં પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી.

સેવ્યતે—ફરી વખત લેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે. અર્તિનાશય-પીડાનો-રોગનો નાશ કરવાના હેતુથી. ઘણી વખત ટી. બી. કે એવા રાજરોગ જેવા વ્યાધિમાં એકની એક દવા સાત માસ કે તેથી વધારે વખત લેવામાં આવે, તે લેનારને તેમાં પુનરુક્તિ દોષ જણાતો નથી; આપનારને તેમાં વાંધો લાગતો નથી. રાગ-દ્રેષ એવા આકરાં દરદો છે કે તેને માટે જે ઉપચાર કરવામાં આવે, તેમાં પુનરુક્તિ દોષ થાય છે એવો સવાલ થવો જ ખોટો છે. એમાં ઉદ્દેશ એકની એક વાત ફરી ફરીને કરવાનો નથી, પણ સંસારી પ્રાણીને રાગદ્રેષથી બચાવવાનો છે. આ કારણે પુનરુક્તિ દોષનો સવાલ જ રહેતો નથી.

રાગાર્તિ—રાગની પીડાને હરનાર જે ઉપાય-ઓસડ છે, તેને માટે વારંવાર કહેવામાં આવે તો કોઈ પ્રકારનો પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી. પુનરુક્તિ દોષ તો લેખનમાં થાય, અહીં તો ઉદ્દેશ જ જુદો છે. આશય ફરે દોષનો સવાલ જ રહેતો નથી.

બહુશઃ—અનેક રીતે એ ઓસડ આપવામાં આવે, કોઈ વાર અતુપાન ફેરવવામાં આવે, પણ તેનું તે ઓસડ અપાય તો તેમાં ફરી ફરીને એવી વાત કરવાનો દોષ થતો નથી.

અર્થપદ્મ—સૂત્રનાં અર્થ કરે, વસ્તુને સમજાવે તેવું પદ, વચન અથવા ઉપદેશનો વિસ્તાર, વચન સમજાય તેવું ખોલવું તે. આ જ અર્થમાં સદર શબ્દ આવતી ગાથામાં પણ થોભાયેલ છે.

કહેવાની બાબત એ છે, મંત્રના પદને વારંવાર ફરીફરીને ખોલવામાં આવે છે, તેમ રાગરૂપ ઝેરના વચનને એક ને એક રૂપમાં ફરીફરીને ખોલવું, એમાં પુનરુક્તિદોષ થાય છે, એવો વિચાર પણ ખરાબર નથી. તેથી અગાઉના તીર્થંકર અને ગણધરોએ તેમ જ ઋષિમુનિએ કહેલી વાત ફરીફરીને કહેવી, તેમાં પુનરુક્તિદોષ થાય છે એ વિચાર જ ખોટો છે. આ તો આકરું ઝેર છે, તેથી તેને દૂર કરનાર ઓસડ પણ ફરીફરીને અપાય તેમાં પુનરુક્તિદોષની કટપના કરવી પણ અનુચિત છે; મતલબ, એવો કોઈ દોષ થતો નથી. એમાં ખોલવા ખાતર કોઈ વાત ખોલાતી નથી, પણ મંત્રની જેમ આ એકની એક વાત અનેક રૂપે કહેવાય છે. આમાં કર્તાની ઇરાદો જેવા જેવો છે. (૧૪)

એક વધુ દાખલો તે જ સુદા પર—

वृत्त्यर्थं कर्म यथा तदेव लोकः पुनः पुनः कुरुते ।

एवं विरागवार्ताहेतुरपि पुनः पुनश्चिन्त्यः ॥૧૫॥

અર્થ—ભવન માટે જેમ લોકો તેનું તે કામ ફરી ફરીને કરે છે, તેમ જ વૈરાગ્ય-વાર્તાના કારણને વારંવાર વિચારવું ઘટે છે. (૧૫)

વિવેચન—આમાં પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી, તે જ વાત એક વધારે દાખલો આપીને આ ગાથામાં કર્તા કહે છે.

વૃત્તિ—જીવન માટે, આજીવિકા માટે, પોતાનું પેટ ભરવા માટે.

લોક—લોક પેટ ભરવા માટે તેનું તે જ કામ ફરીફરીને કરે છે. નિશાળીઓ તેના તે જ પાઠો ફરીફરીને દરરોજ વાંચશે, વકીલ હશે તો ઉપરનો વાદી જણાવે છે કે, એમ લખી દરરોજ અનેક દાવાઅરજી લખશે, દાકતર દવાના ભરતિયા (prescription) લખ્યા જ કરશે. આવી રીતે તે એકનું એક કામ કરે છે, તેમાં તેને પુનરુક્તિ લાગતી નથી, તેમ જ આ પુસ્તક માટે સમજવું. વેપારી કે કડિયા-સુતારનું કામ ભરણુ-પોષણને અંગે છે, તેમ મારો ઇરાદો તમને શુદ્ધ હકીકત સમજાવવાનો છે, તેથી અગાઉ કવિએ કે તીર્થપતિએ કહેલી વાત ફરીફરીને કરવાથી પુનરુક્તિદોષ થતો નથી, કારણકે ઇરાદો ફેર છે.

તદેવ—દુનિયાદારી ચલાવવા, ભરણુ-પોષણ કરવા લોકો એક ને એક કામ કરતા જોવામાં આવે છે; તેઓને પુનરુક્તિદોષ લાગતો નથી, તેમ મને પણ એની એ વાત કરવામાં પુનરુક્તિદોષ લાગતો નથી. જેમ જોડૂત ખેતી કરે તેને એનું એ કામ વર્ષો સુધી દરરોજ જીડીને કરવાનું હોય છે, તેમાં તેને પુનરુક્તિદોષ લાગતો નથી, તેમ મારે માટે સમજવું.

વિરાગવાર્તાહેતુ—રાગદ્વેષ જીડી જાય એવી વાતોનું કારણ ગમે કેટલી વાર ફરીફરીને કહેવામાં આવે, તેમાં પુનરુક્તિદોષ થતો નથી.

ચિંત્ય—એ વિરાગ ઉત્પન્ન કરે તેવી વાતનો હેતુભૂત વારંવાર ચિંતવવો, ખૂબ ધ્યાન પર - મન પર લેવો અને લક્ષ્યમાં રાખવો.

તમે ગમે તે ધંધા લો, કાપડિયો હશે તો નેનકલાકથી માંડીને ગામડી (સ્વદેશી) માલ, એ ને એ અનુક્રમમાં, એક પછી એક આવતા આડતિયાને ખતાવશે; હુડાર ગરમ લોહાને દરરોજ સવારના ટીખ્યા કરશે. એમાં મુદાની વાત એ છે કે, એમાં કોઈને પુનરુક્તિદોષ લાગતો નથી, તેમ તમારે આ દાખલાથી જાણવું કે, એકનો એક મંત્ર વારંવાર બોલવામાં આવે, તેમાં વિષધાત કે એવો કોઈ ઉદ્દેશ હોય છે; દવા લેવામાં આધિ મટવાનો હેતુ હોય છે અને વેપાર ધંધા કે કારીગીરીમાં પૈસા કમાવાનો હેતુ હોય છે, તેમ પૂર્વના અત્યંત જ્ઞાની પુરુષો અને તીર્થકરે કરેલી વાત તેને તે આકારમાં કહેવામાં આવે, તેમાં ઉદ્દેશ વિરાગતા લાવવાનો કે રાગદ્વેષ ઘટાડવાનો હોઈ, પુનરુક્તિદોષ થતો નથી; તેમ મેં અહીં જે વાત કરી છે, તેમાં પુનરુક્તિદોષનો સવાલ જ નથી.

આ આધિ આકરો, જિંડો અને અનંતભવનો હોઈ, તેના ઉપાયો ખતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં પુનરુક્તિનો કોઈ મારી સામે દોષ લાવે તો તે અસ્થાને છે, અયોગ્ય છે. (૧૫)

અભ્યાસ કરવાનું કારણ—

દૃઢતામુપૈતિ વૈરાગ્યભાવના યેન યેન ભાવેન ।

તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ કાર્યઃ કાયમનોવાગ્મિરભ્યાસઃ ॥૧૬॥

અર્થ—જે જે પ્રકારે વૈરાગ્યભાવના વધારે મજબૂત થાય અને જામી જાય તે સર્વમાં મન-વચન-કાયાના યોગથી અભ્યાસ કરવો. (૧૬)

વિવેચન—પોતાની કહેવાની વાતનો અંતરમાં ઉપસંહાર કરતાં છેવટે ખચાવ કરે છે અને તેમ કરીને આ પ્રકરણ પૂરું કરે છે.

દૃઢતા—સ્થિરતા, મજબૂતાઈ, જે કોઈ રીતે વૈરાગ્યભાવ મજબૂત થાય, તેનો મન-વચન-કાયાથી અભ્યાસ કરવો.

વૈરાગ્યભાવના—વિરાગભાવ, સંસાર કે સંસારી પ્રાણી તે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપરનો રાગ જીડી જાય, એવી ભાવનાવૃત્તિ થાય તેમાં, કોઈ પણ વિચાર ન કરતાં, મન-વચન-કાયાથી અભ્યાસ પાડવો, અમુક કરવાથી એમાં પુનરાવૃત્તિ થશે એવો ખ્યાલ પણ ન કરવો. આપણો ઉદ્દેશ વિરાગભાવને મેળવવાનો, તેને પોષવાનો અને તે માટે મજબૂત થવાનો છે, એ નિરંતર લક્ષમાં રાખવું.

ભાવ—ભાવના ગમે તેમ વિરાગને પોષે તેવી વાત કરવાની કે થવાની હોય, તેને યોજનાપૂર્વક પુષ્ટિ આપવી અને તેમાં પુનરાવૃત્તિ થશે કે બીજું થશે એવી ભાંજગડમાં ન પડવું.

કાય-મનો-વાગ્—મનથી, વચનથી અને કાયાથી. એમાંના બે કે ત્રણથી—જેટલાથી અને તેટલાથી.

અભ્યાસ—એની સુંદર વ્યાખ્યા “પાતાંજલ યોગદર્શન”માં આપી છે. નિરંતર પ્રયાસ કરવો અને તેનો અભ્યાસ કરવો.

મતલબ, એમાં આ દોષ થશે કે પેલો દોષ થશે એવી મથામણમાં ન પડતાં મનથી, વચનથી અને કાયાથી, બેથી કે ત્રણેથી અભ્યાસ પાડવો અને વગર આંતરે પાડે તેને માટે પોતાની સર્વ શક્તિ કે આવડતનો ઉપયોગ કરવો, એ દૂંકો સાર છે.

આ પ્રાણીને સંસારનો રસ એવો છે કે, અનાદિ વાસનાને લીધે એ તેમાં પડ્યા જ કરે છે. એ લાગ જ જોઈ રહે છે અને એ પુરુષ કે સ્ત્રી, વસ્તુ કે પૌદ્ગલિક પદાર્થ તરફના આકર્ષણમાં પડી જાય છે. તેને છેવટે જ પુનરુક્તિનું બહાનું મળે અને રાગમાં પડવાનું થાય, તો તેને તે ચોંટી પડે છે, કારણ કે એ એની ઘણા વખતની રીત છે, માટે એનો રાગ એછો થતો હોય તો તેનો તેણે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ, અને તેમાં પુનરાવૃત્તિ દોષ થશે, એવું બહાનું એને મળવું જ ન જોઈએ. આ જીવ એવો છે કે એને બહાનું મળે તો તુરત સરકી જાય છે, કારણ કે, ઘણા વખતથી તે તેની ભાવપ્રકૃતિ થઈ ગઈ છે. પણ પ્રત્યેક પ્રાણીની ડરજ છે કે વિરાગભાવ જેનાથી થાય તે વાતને કોઈ પણ યોગથી પકડી લેવી અને તે વાતને મજબૂતપણે વળગી રહેવું.

આ તો અભ્યાસ કરવાની વાત છે; અભ્યાસ કરતાં કરતાં લીટાં દોરવાના એકડા થઈ જશે, આવો અવસર ફરીફરીને નહિ મળે. સમજ-શક્તિ, મનુષ્યજન્મ, દેવ-ગુરુ-ધર્મની જોગવાઈ એ બધાંનો લાભ લેવાનો અભ્યાસ પાડવાની આ તક છે. માટે, નકામી ખટપટમાં ન પડતાં વિરાગભાવનો અભ્યાસ પાડો અને તેમાં પુનરુક્તિદોષ થશે કે નહિ થાય, તેવા બહાનાનો વિચાર ન કરો.

સંસાર એને લાત મારે, તો પણ, ઘણા કાળના અભ્યાસને લઈને, પ્રાણી તેને ચાટતો બધ છે. તેથી, પુનરુક્તિ થતી હોય તો તેનો દોષ વહોરીને પણ, આ વિરાગ-વીતરાગ ભાવના-ફરીફરીને કરવી, એમ કહેવામાં આવે છે. અભ્યાસ કરવાનો અનંત ભવે પણ જોગ મળે, ત્યારે કાં તો તેમાં મન લગાડતો નથી, કાં તો વચન બોલતો નથી, કાં તો શરીરથી ગોટા વાળે છે. એણે મન-વચન-કાયાથી અભ્યાસ કર્યો નથી, નહિ તો તેની આ દશા ન જ હોય. તેટલા માટે પુનરુક્તિ થતી હોય તો, તેને ભોગે કહેવામાં આવે છે કે, આ વિરાગનો ભાવ જે રસ્તે થાય તે રસ્તે પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રાણી તો, જે અક્ષર લખતાં આવડે એટલે, પોતાને વિરાગભાવ થયો છે એમ માની આત્મવચના કરે છે. આ વૈરાગ્ય-ભાવને બને તે રીતે, મજબૂત કરવાનું પોતાના હિત માટે આવશ્યક છે. એટલે આ પુનરુક્તિથી દોષિત અંથ છે, એવી ચર્ચા કે ભાંજગડમાં ન પડતાં આત્મહિત સાધો. (૧૬)

*

*

*

આ રીતે અહીં પ્રથમ પ્રકરણ પૂરું થાય છે. તેમાં નમસ્કાર ઉપરાંત આ અંથમાં શું કહેવાનું છે, અને ક્યા હેતુથી કહેવાનું છે, તે સંબંધી વાત કરી છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ, અંથની શરૂઆતમાં આશીર્વાદ, નમસ્કાર અને વસ્તુનિદેશ—આ ત્રણ બતાવવાનો ક્રમ ભારતીય સંસ્કૃતિએ સ્વીકાર્યો છે. કેવી યુક્તિથી આ વાત કરાવે સાબિત કરી છે, તેની પદ્ધતિ ખાસ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

આ અંથની શરૂઆતમાં નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે અને પછી આ અંથમાં આવવાના ઉદ્દેશને જાણવી રાખ્યો છે અને આશીર્વાદ ધ્વનિમાં છે, એટલે ત્રણે હકીકતનો સીધી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખકની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ બતાવે છે. એમણે ખૂબ વિચાર કરીને અસાધારણ રીતે અંથની શરૂઆત કરવામાં પ્રથમથી જ સંપ્રદાયથી આવી આવતી આ ત્રણે બાબતો જાણવી લીધી છે. આ રીતે તેઓએ સંપ્રદાય જાળવવામાં બહુ દીર્ઘદષ્ટિથી કામ કર્યું છે અને લોકોને પોતાની નમ્રતા બતાવતાં, અતિ સુંદર અંથની યોજના કરી આપી છે.

આ અંથ લખતાં તેઓએ જરા પણ મૌલિકતાનો દાવો કર્યો નથી, છતાં આખો અંથ તદ્દન મૌલિક છે. કોઈ પણ વિદ્વાન માણસ તે અમુક બીજા અંથનું અનુકરણ છે એમ બતાવી શકશે નહિ. આ ભારે ખૂબીની વાત છે. અને તેઓએ આ અંથમાં આવેલી બાબતો

ફરીફરીને કહેવાની વાતના બચાવમાં ત્રણ દાખલાઓ મૂકીને કમાલ કરી છે. વિષદાત માટે મંત્રનો પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચાર, વ્યાધિ દૂર કરવા માટે ઔષધનું દિવસાનુદિવસ સેવન અને આજીવિકા માટે એનું એ જ કામ દરરોજ કરવામાં પુનરુક્તિદોષ થતો નથી. આ ત્રણે દાખલા, જે બાબત તેઓ ઠસાવવા માગે છે તેને એટલા બરાબર લાગતા છે કે, હૃદયને સીધો સ્પર્શ કરે છે. આ અંધકર્તાની એ બલિહારી છે, કે તેમણે લીધેલી વાતને તેઓ બરાબર ન્યાય આપી શક્યા છે. અને સાથે અંધકર્તાની વીતરાગ તીર્થંકર તરફની ભક્તિ ખૂબ અનુકરણ કરવા અને પ્રશંસવા યોગ્ય, તરી આવે તેવી રીતે નમસ્કારની નીચે એવી સરસ રીતે અને અસરકારક રીતે ગોઠવેલી છે, કે તે સહૃદય વાચકને જરૂર અસર કરે. અને તીર્થંકરોએ કહેલા અને ગણધરે રચેલા ભાવોનું ફરીવાર કથન થાય તો તે તંદુરસ્ત છે, પુષ્ટિકર છે અને એમાં પુનરુક્તિનો દોષ થતો નથી, તેથી આ અંધમાં કહેલા ભાવો ફરીવાર કદાચ કહેવામાં આવ્યા હોય, તો તેમાં દોષાપત્તિ નથી, પણ લાભ જ છે. આ રીતે પુનરુક્તિદોષ આ અંધને અંગે થતો નથી એમ કોઈ પણ દૃષ્ટિબિંદુએ જોવામાં આવશે.

વર્તમાનમાં જે પદ્ધતિએ ઉપોદ્દઘાત લખાય છે અને તેમાં લેખક પોતાની વાત કહે છે, તે પદ્ધતિએ આ પહેલું પ્રકરણ લખાયેલું છે. અને અંધકર્તાએ તે લખીને ઘણા અગત્યના ખુલાસા કરી વાચકને ન્યાય આપ્યો છે. અને પોતે કરેલ પુનરાવર્તન કદાચ માનવામાં આવે તો તેમાં પણ કાંઈ દોષ નથી, એ ઘણી દલીલથી અને દાખલાઓથી બતાવી આપ્યું છે. અને લેખકશ્રીએ શ્રોતા કે વાચકને વિદ્વાન કહી એક પ્રકારે તેની ખુશામત પણ સહેતુક કરી છે. 'સમજન' શબ્દ એમણે વિદ્વાન વાચક માટે વાપરી તેઓને પણ મુખ્ય સ્થાન તરફ ખેંચ્યા છે અને એ રીતે અંધની ઘણી સુંદર શરૂઆત કરી છે. આવી સુંદર શરૂઆત ઘણાં એવાં પુસ્તકોમાં જોવામાં આવે છે. કેટલાક લેખકો તો પોતાની લાંબી લાંબી અપ્રસ્તુત વાતો કરે છે, ત્યાગ કરવા યોગ્ય આ પદ્ધતિ ઉપર અંધકર્તા ગયા જ નથી અને ઘણી સારી રીતે નમસ્કારનું કામ કરતાં તેઓએ જે કહેલું જોઈએ, તે કહી દીધું છે. આ મહત્તા સમજવા માટે આપણે અંધમાં પ્રવેશ કરીએ અને બાકી કોઈ કથન રહી ગયું હશે તો ઉપોદ્દઘાતમાં આવશે એમ ધારી અત્ર વિરમીએ.

॥ इति प्रथमं नमस्कारप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૨૭ : વૈરાગ્ય

હવે આપણે રાગ-દ્વેષ પર વિજય મેળવવાનું નવું પ્રકરણ શરૂ કરીએ છીએ. કષ એટલે સંસાર. જેનાથી સંસારનો લાભ થાય, જેથી સ્વર્ગ-મોક્ષ દૂર જતાં જાય, તે કષાય. આ કષાય પર વિજય મેળવવાની બહુ જરૂર છે, એમાં જે પ્રાણી સંસારને વધારવા ઇચ્છતાં હોય, તેઓ કષાયને ચાહે છે. તેઓ જેના તેના પર ક્રોધ કરે છે અને માન તો Self-respectના નામે આઠ પ્રકારે કરી જાણે પોતાની દુરજ બલવતાં હોય તેમ વર્તે છે. દંભસેવી ધર્મિષ્ઠ તરીકે મનાય છે અને છેવટે લોભ કરી સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે. આ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચારનો સમુચ્ચય કષાય છે. એથી સંસાર ઘણો વધી જાય છે. એમાં સારો દેખાવ માત્ર જ હોય છે, પણ પરિણામે અંદર તો પ્રાણી કષાયોથી ભરપૂર ભરેલો હોય છે, અને કેટલીક વાર ગૃહસ્થાઈમાં લેવાઈ જઈ, મોટા દેખાવા ખાતર, કષાય કરી સંસારને વધારે છે. તેટલા માટે આપણે સંસારના મૂળને પોષનાર આ કષાયો - ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ—ને, સંસાર વૃદ્ધિ પામી ન જાય અને આવો અપૂર્વ માનવદેહ મળેલો છે, તે હારી ન જોસાય, તેટલા માટે, બરાબર પિછાનવા જોઈએ. તેને પિછાની લે ત્યાર પછી પ્રાણી કષાયથી આગળ વધી જઈ, ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરી, અંતે સસુદ્ધાત કરી, કર્મને સરખાં કરી નાખે છે અને છેવટે તેથી મુક્ત થઈ પોતે અજર-અમર થાય છે અને સંસારનો હુમ્મશ માટે ત્યાગ કરે છે. આવા અજર-અમર, સિદ્ધ-પુદ્ગ થવાનો માર્ગ અથવા મોક્ષે પહોંચવાનો માર્ગ કષાય પર વિજયમાં છે. એટલા માટે આપણે પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયોને (સ્થૂળ ચીજને) ઓળખવી પડશે અને પછી કષાયો કેવા કેવા હોય છે તે બરાબર સમજી તે પ્રત્યેકના વિજયની ચાવીઓ હસ્તગત કરવી જોઈશે. જે આપણને જન્મ-જરા-મરણનો કંટાળો આવ્યો હોય અને આ સર્વ પ્રકારની ઉપાધિમાંથી મુક્ત થઈ મોક્ષે જવા ઇચ્છતા હોઈએ, તો કષાયોને બરાબર ઓળખવા જોઈએ અને તે પર કયા માર્ગે વિજય કરવો, તેની ચાવી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. નહિ તો એક ખાડામાંથી બીજામાં એમ ને એમ આપણે અનંત સંસાર વધારી મૂકીએ છીએ. તેટલા માટે કષાય પર વિજય કેણુ અને કેની રીતે કરી શકે તે ચાવી, આ ગ્રંથમાં બતાવવામાં આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અને કષાયોને ઓળખી તે પર વિજય કરવાની ચાવી બતાવી છે. તેટલા માટે સંસારનો નાશ કરવાની અને જન્મ-જરા-મરણના આંટાફેરા દૂર કરવાની આપણી ઇચ્છા પાકા પાયા પર સ્થાયલી હોય, તો આપણે પ્રથમ તો કષાયોને ઓળખવા જોઈએ અને તેના વિજયની ચાવીઓ હસ્તગત કરવી જોઈએ.

એમાં જે વાત બતાવવામાં આવી છે, તેમાં સંસારની મર્યાદા બાંધી તેનો નાશ કરવાની ચાવીઓ બતાવવામાં આવશે, તે આપણે સમજવી જોઈએ અને કષાય પર વિજય મેળવવા

માટે શું શું કરવું પડે, તે જાણી અતિ કષાય પર સંપૂર્ણ વિજય કરવો જોઈએ. અને મનુષ્યપણાની નબળાઈ ન જણવી, કારણ કે સર્વ મનોવિકારને છોડ્યા વગર આપણો આરો નથી અને મનોવિકારના વિજયમાં કષાયો ભારે અગત્ય ધરાવતા હોઈ આપણે તે અગત્યનો મુદ્દો હાથ કરીને, તે કષાયોને અસ્થસ્વરૂપે ઝોળખીને ધ્યાનમાર્ગ પર આગળ વધવું જોઈએ. એમાં આપણે ગોટા વાળીએ અથવા મનમનામણાં કરીએ, તે આપણા પોતાના હિત ખાતર આપણને પરવડે તેમ નથી. તેટલા માટે આપણે કષાયોને ઝોળખી લઈ, તે પરના વિજયના માર્ગોને સંભાળી લઈએ. આપણો ઉદ્દેશ સંસારનો નાશ કરવાનો છે, તેના ત્રાસને ઘટાડવાનો છે અને તેમાંથી જયવાના માર્ગો શોધવાનો છે.

આ પ્રકરણ અતિ અગત્યનું હોઈ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. અને તે વારંવાર વિચારવા-લાયક હોઈ ખૂબ ચર્ચા, નિદિધ્યાસન, અભ્યાસ માગે છે. અને ખાસ ધ્યાન રાખવું કે એમાં લગભગ મૂળમૂત મૌલિક વાતો જ કહેવામાં આવી છે. તમે કષાયોને સમજો અને તે પર વિજય મેળવો, તેટલા માટે વૈરાગ્યની વાત પ્રથમ કહેવામાં આવી છે, અને તેના પર્યાયો કેવા કેવા છે તે બતાવ્યું છે. આ સર્વનો મુદ્દો વૈરાગ્ય દ્વારા આપણે કષાયને સમજવાનો છે, તે સમજો.

વૈરાગ્યના પર્યાયો—

માધ્યસ્થ્યં વૈરાગ્યં વિરાગતા શાન્તિરુપશમઃ પ્રશમઃ ।

દોષક્ષયઃ કષાયવિજયશ્ચ વૈરાગ્યપર્યાયાઃ ॥૧૭॥

અર્થ—માધ્યસ્થ્ય, વૈરાગ્ય, વિરાગતા, શાંતિ, ઉપશમ, પ્રશમ, દોષક્ષય, કષાયવિજય — એ સર્વ વૈરાગ્યના પર્યાયો છે. (૧૭)

વિવેચન—આ વૈરાગ્યના પ્રકરણમાં પ્રથમ વૈરાગ્ય માટે કયા કયા શબ્દો શાસ્ત્રકારે બતાવ્યાં છે, તે કોશકારની પદ્ધતિએ આપે છે અને તમે કોઈ પણ અંથ વાંચતા હો, તેમાં એ શબ્દો આવે તો તે વૈરાગ્યના બીજા શબ્દો (other words) છે, એમ સમજી લેજો. આ પ્રકરણને છેડે વૈરાગ્યની વ્યાખ્યા આપવામાં આવશે અને યોગ્ય અંકારો એને માટે જે કહે છે તે વખતે તેમાં કેટલો અમત્કાર છે તે તમારા ખ્યાલમાં આવશે. આઠે શબ્દો વૈરાગ્યના પર્યાયવાચી છે તે સમજવા માટે આપણે આઠે શબ્દ સમજી લેવા પ્રયત્ન કરીએ.

૧. માધ્યસ્થ્ય—મધ્યસ્થતા, રાગરહિત પ્રાણીને મધ્યસ્થ કહેવાય. તેવાપણું તે માધ્યસ્થ્ય. એ અતિ ઊંચો ગુણ છે. એને સમજવા માટે “શાંત સુધારસ”માં સોળમી ભાવના માધ્યસ્થ્યની આપવામાં આવી છે, તે બરાબર વાંચી જવી અને તેનો હેતુ હૃદયમાં ઉતારવો. મધ્યસ્થ માણસ કોઈનો ગેરવાજબી પક્ષ કરતો નથી અને એના મધ્યસ્થપણાના ગુણથી એ આગળ વધે છે. “કુમારસંભવ”માં કાલિદાસે કહ્યું છે કે, અમ્યર્થનામંગમયેન

સાધુ-માધ્યસ્થમિષ્ટેડ્વ્યવલંબતેડ્વે' । એટલે સાધુ પુરુષ કોઈ પાસે માંગણી કરે, તેનો ભંગ થાય તે ખાતર મધ્યસ્થપણું ઇચ્છે છે. અને તેના અવલંબનથી સંસાર તરી બંધ છે, અને કોઈ વસ્તુની યાચના કરતા નથી. એ મધ્યસ્થપણું વૈરાગ્યનું કારણ છે અને તેટલા માટે ખીજા શબ્દ તરીકે વપરાય છે.

૨. વૈરાગ્ય—વૈરાગ્ય. વૈરાગ્યના પર્યાય બતાવવાના શ્લોકમાં 'વૈરાગ્ય' શબ્દ શા માટે મૂક્યો હશે, તે મને સમજાતું નથી. કદાચ પાદપૂરણ અર્થે, સાત્રામેળના છંદમાં મૂક્યો હોય તેમ લાગે છે. એ ગમે તેમ હો, તેનો અર્થ ઉપરના તથા છેલ્લા વિવેચનમાં સ્પષ્ટ થશે. રાગનો અભાવ, વિરાગ, એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે. સર્વવસ્તુ મયાન્વિતં મુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવાક્ષયમ્—આવું અભય આપનાર અને બધી વસ્તુ આ દુનિયાની ભયથી ભરેલી હોઈ વૈરાગ્ય, અભયને પોકારે છે; તે અહિંસાપોકાર સર્વત્ર અભય હોય, તેમાં નવાઈ નથી.

૩. વિરાગતા—રાગરહિતપણું, તે વિરાગ. તે શબ્દની પણ વૈરાગ્યના પર્યાયવાચી શબ્દ તરીકે ઉપયુક્તતા નથી, કારણ કે વૈરાગ્યમાં વિરાગતા આવી જાય છે. વાચક ખોટે માર્ગે દોરાઈ ન જાય તે માટે આ શબ્દ પણ વૈરાગ્યનો પર્યાયવાચી છે, એમ અત્ર જણાવ્યું છે.

૪. શાંતિ—એ પણ વૈરાગ્યનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે, યત્કિંચિદ્વસ્તુ સંપ્રાપ્ય સ્વરૂપં વા યદિ વા વહુ । યા તુષ્ટિર્જાયતે ચિત્તે સા શાંતિઃ કથ્યતે ભુષઃ ॥ એટલે વસ્તુ થોડી મળે કે વધારે મળે, પણ મનમાં મળ્યાનો આનંદ થાય અથવા અદૃષ્ટ મળવાનો ખેદ થાય નહિ, તેને ડાહ્યા માણસો શાંતિ કહે છે. વિષયથી મનને નિવારવું, તે પણ શાંતિનો અર્થ થાય છે. મન ઉપર અંકુશ રાખવો તે પણ શાંતિ છે અને કષાયો પર વિજય મેળવવો તે પણ શાંતિ છે. ઉપદ્રવના નિવારણને પણ શાંતિ ગણવામાં આવે છે. અને કોઈને વારવું તે તેની શાંતિ કરવા બરાબર છે. આ સર્વ વૈરાગ્યના પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

૫. ઉપશમ—અંદર ભડભડ ગળતી વાતને દાખી દઈ ઉપર ઉપરથી વૈરાગ્ય ધારણ કરવો તે પણ વૈરાગ્યનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે “ઉપશમ સાર છે પ્રવચને.” આ કોષનો ત્યાગ અથવા ઉપશમ, તેને જૈન ધર્મનો સાર કહેવામાં આવ્યો છે, તે વાત બહુ સમજવા યોગ્ય છે. ઉપશમ પણ વૈરાગ્યનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે એ અત્ર જણાવ્યું છે.

૬. પ્રશમ—એટલે શાંતિ. અંતરથી ધૂંધવાતા અગ્નિ ઉપર રાખોડી વળી જાય ત્યારે—દેખાય નહિ તે ઉપશમ અને અગ્નિ છુપાયેલો પણ ન હોય, તે પ્રશમ. પ્રશમ એટલે શાંતિ અથવા નિવૃત્તિ, એમાં વૈરાગ્યવાસના હોય તો તે પ્રશમના નામને યોગ્ય છે અને તે પણ વૈરાગ્યનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે.

૭. દોષક્ષય—દોષોનો સર્વથા નાશ થવો, તેને દોષક્ષય કહેવામાં આવે છે. વીતરાગમાં આ ગુણ જરૂર હોય છે. બાકી દાવો કરવામાં આવે, તો તે ગુણની લજ્જતા સમજવી. દોષક્ષય એટલે વાંક ભગાડવા પૂરતો પ્રસંગ ન આવે તેવી આત્મસ્થિતિ. એ વૈરાગ્યના પર્યાય તરીકે વપરાય છે.

૮. ક્ષાયવિજ્ય—આ આક્રમો વૈરાગ્યનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. ક્ષાયથી સંસારનો લાભ થાય છે. એ જ્ઞાનનો પારિભાષિક શબ્દ છે. એમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો સમાવેશ થાય છે. ક્ષાયવિજ્ય એ વૈરાગ્યનો પર્યાયવાચી શબ્દ ગણાય છે; એ ક્ષાયો મનોવિકારને કરનારા છે અને ક્ષાયનો અંશ પણ અંદર હોય ત્યાં સુધી એ સંસારને વધારનાર છે. એટલા માટે એના વિજ્યને અંથકારે વૈરાગ્યનો પર્યાયવાચી શબ્દ કહ્યો છે. તે સુયોગ્ય છે.

આ રીતે વૈરાગ્યના આઠ પર્યાયવાચી શબ્દો છે, તે તમે વૈરાગ્યના કોઈ પણ અંથમાં જોશો અને બરાબર ઓળખી લેશો. શબ્દ ગમે તે વાપર્યો હોય, પણ તે વૈરાગ્યનો વિષય છે એમ સમજવું. (૧૭)

રાગના પર્યાયો—

इच्छा मूर्च्छा कामः स्नेहो गार्ध्वं ममत्वममिनन्दः ।

अभिलाष इत्यनेकानि रागपर्यायवचनानि ॥१८॥

અર્થ—ઇચ્છા, મૂર્છા, કામ, સ્નેહ, ગાર્ધ્વં, મમત્વ, અમિનંદ, અભિલાષા વગેરે અનેક રાગનાં પર્યાયવચનો છે. (૧૮)

વિવેચન—વૈરાગ્યમાં જે રાગની વાત કરી, તે રાગ માટે પણ અનેક અંથકારે જુદા જુદા શબ્દો વાપર્યા છે. તે વૈરાગ્યવાસિત પુરુષોએ જરૂર લક્ષમાં લેવા જોઈએ. રાગને દૂર કરવા માટે એ પ્રત્યેક શબ્દ ખાસ ઉપયોગી હોઈ એના પર્યાયવાચી શબ્દો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ; એટલે આપણને અંથવાચન વખતે અથવા તેને સમજવા માટે તે બહુ ઉપયોગી થાય, કારણ કે વૈરાગ્ય એટલે વિરાગપણાનો ભાવ હોવાથી આપણે રાગને બરાબર સમજવો જોઈએ, એનો પર્યાયવાચી શબ્દ ધીજ્ઞ અંથોમાં આવે, તો તે રાગને અગે શબ્દ વપરાયેલ છે એમ સમજવું. આ વાત મગજની ચોખવટ માટે ઘણી જરૂરી છે અને તેને અંથકારે અહીં સહેતુક દાખલ કરી છે. તે પ્રકરણને છેડે સમજાઈ જશે. રાગના પર્યાયવાચી શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે, તે ધારી રાખવા—

૧. ઇચ્છા—ઈષ્ ધાતુ પરથી નીકળેલો એ શબ્દ છે. જેનું મન થાય તે કરવું તે ઇચ્છા છે. અત્ર વક્તવ્ય એ છે કે, ઇચ્છા શબ્દને પણ રાગના પર્યાયવાચી શબ્દ તરીકે અનેક અંથકારે વાપર્યો છે. ઇચ્છાનિવૃત્તિ કરીને છેવટે ઇચ્છાનો શોધ કરવામાં આવે,

ત્યારે જ મુક્તિ થાય છે અને મોક્ષ અને સંસારને સરખા ગણવા પડે છે. માટે ઇચ્છાને રાગના વિભાગ તરીકે રાગનો પર્યાયવાચી શબ્દ ગણવામાં આવેલ છે. બીજા અર્થ વાંચતાં ઇચ્છાના રોધની વાત આવે, ત્યાં રાગનો ક્ષય કરવાની વાત છે એમ સમજવું.

૨. મૂર્છા—બાહ્ય વસ્તુ માટે એટલું લાગે કે પ્રાણી તેની સાથે એક થઈ જાય, તે જાણે છે કે વસ્તુ પર છે, પરની છે, સાથે આવવાની નથી, છતાં તેની ખાતર બેલાન થઈ જાય તે મૂર્છા. તેની સાથે વિયોગ થાય ત્યારે રડવા બેસે તે મૂર્છા. મૂર્છા પ્રાણી અથવા પદાર્થની હોઈ શકે છે. એને માટે જ્યારે કે જ્યાં વર્ણન આવે તે રાગનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે એમ સમજવું. મોહનો એ પર્યાયવાચી શબ્દ છે અને અહં મમેતિ મંત્રોડય મોહસ્ય જગદાન્ધ્યકૃત્ । એટલે ‘હું’ અને ‘મારું’ એ મોહ આંધી લાવનાર છે અને આખું જગત તેનાથી કસાય છે. તેને ચેતવણીરૂપે આ મૂર્છા-મોહનો મહિમા જ્યાં બતાવવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં તેને રાગના બીજા શબ્દ તરીકે જાણવો. બાહ્ય વસ્તુ સાથે પ્રાણી એટલો તદ્દાકાર થઈ જાય છે કે તેને ચેતવણી આપવા યોગ્ય છે.

૩. કામ—એટલે પ્રીતિ, અભિલાષ. કામનો અર્થ આંખાનું ગાડ એમ પણ કોશકાર બતાવે છે, પણ અહીં પ્રેમ-પ્રીતિની વાત છે, કારણ, આપણે તેને રાગના પર્યાય તરીકે બતાવવો છે. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાર્થના એ પણ કામ છે. જ્યાં જ્યાં આ શબ્દ વપરાયો હોય અથવા શાસ્ત્રમાં એના વિશે ચર્ચા-વિચારણા આવી હોય, ત્યાં તે રાગના પર્યાય તરીકે વપરાયેલ છે, એમ સમજી લેવું.

૪. સ્નેહ—જે આપણને વહાલા હોય, તેના તરફ આકર્ષણ થાય તે સ્નેહ. દુનિયાદારી સ્નેહ તો બહુ લાંબો વખત ટકતો નથી. ઘડપણ આવે તે જીતરી જાય છે, અને મરણ વખતે ઓળખાણ રહેતી નથી. આવો સ્નેહ કેટલો નકામો છે, તેનું વર્ણન યથાસ્થાને કરવામાં આવ્યું છે. અહીં તો લાવ એટલો છે કે એ શબ્દ જ્યાં વપરાયો હોય ત્યાં તે રાગનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે એમ સમજવું.

૫. ગાદ્ય—એક વસ્તુ ઉપરના પ્રેમથી કે મનુષ્યના આકર્ષણથી જે આઈને તેની ખાતર જિંડા ઉતરાઈ જવાય, તે ગાદ્ય. એનો ‘લોભિયાપણું’ એમ અર્થ કોશકાર કરે છે, પણ અહીં તેનો અમર્યાદ આકાંક્ષા અથવા વસ્તુ કે માણસમાં મર્યાદા મૂકીને જિંડા જીતરવું તેમ અર્થ સમજવો. જ્યારે હદ-મર્યાદા ઓળખી પ્રાણી એની ખાતર ન કરવા યોગ્ય કરી બેસે છે, ત્યારે તેને ગાદ્ય કહેવાય છે. એ રાગનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે.

૬. મમત્વ—આ પણ મોહનો જ પર્યાયવાચી શબ્દ છે. ‘અહ’ અને ‘મમ’ એના મંત્રોએ જગતને આંધળું કરેલું છે. એટલે જ્યાં જ્યાં મમત્વની વાત આવે, અથવા જ્યાં મારાપણું જણાય ત્યાં મમતા છે. તે મમત્વ શબ્દ રાગનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. અને

મારાપણું પોતાની માન્યતા પર જ આધાર રાખનાર રાગનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે, એટલું ધ્યાનમાં રહે. આ વસ્તુ મારી છે અને તે મારા તાબાની છે કે હું તેનો સ્વામી છું, એ રાગથી જ થાય છે.

૭. અભિનન્દ—આ પણ રાગનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. કોશ પ્રમાણે તેનો અર્થ 'થોડું સુખ' થાય છે. ઇષ્ટ વસ્તુ મળતાં મનમાં આનંદ થાય, તે અભિનન્દ. કોઈ આપણી તારીફ કરે, ત્યારે આપણા મનમાં આનંદ થાય તે અભિનન્દ. એ પણ રાગનો જ પર્યાયવાચી શબ્દ છે.

૮. અભિલાષ—ઇચ્છા અથવા લોભને અભિલાષ કહેવામાં આવે છે. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે મનોરથ સેવવા, તે અભિલાષ. તે મને મળે તો સારું, એમ ઇચ્છવું તે અભિલાષ. એવા પ્રકારની ચાહના કરવી, વસ્તુ કે માણસને ઇચ્છવા તે અભિલાષ શબ્દમાં આવે છે. એ પણ રાગનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

આ આખા વર્ગમાં આઠ શબ્દો બતાવ્યા. એવા અનેક શબ્દો રાગના પર્યાય તરીકે જણાય છે. તે માટે સંબંધ પરથી તે સમજી લેવા. આ શ્લોકથી પર્યાય શબ્દનો સંકેત બતાવવામાં આવ્યો છે. હવે પછીના શ્લોકમાં રાગથી જીલટો દ્રેષ શબ્દ છે, તેનો સંકેત બતાવશે. અને ત્યાજ્ય છે, એમ 'ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથા'ના કર્તા શ્રીસિદ્ધર્ષિ કહે છે. એકને 'રાગકેસરી' અને બીજાને 'દ્રેષગ્નેન્દ્ર'નું ત્યાં ઉપનામ આપ્યું છે. (૧૮)

દ્રેષના પર્યાયવાચી શબ્દો—

ईर्ष्या रोषो दोषो द्वेषः परिवामत्सरासूयाः ।

वैरप्रचण्डनाद्या नैके द्वेषस्य पर्यायाः ॥१९॥

અર્થ—ઈર્ષ્યા, રોષ, દોષ, દ્રેષ, પરિવાદ, મત્સર, અસૂયા, વૈર, પ્રચંડન આદિ અનેક દ્રેષના પર્યાયશબ્દો છે. (૧૯)

વિવેચન—આગળના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે દ્રેષને હાથી સાથે સરખાવી તેનું 'દ્રેષગ્નેન્દ્ર' નામ શ્રીસિદ્ધર્ષિએ આપ્યું છે. એના પર્યાયવાચી અનેક શબ્દો છે, તે આવે ત્યારે દ્રેષને ઉદ્દેશીને તે વર્ણવાયા છે, એમ સમજવું. આપણે તે પર્યાયવાચી શબ્દો વિચારીએ.

૧. ઈર્ષ્યા—કોઈ માણસ ક્ષતેહ પામતો હોય, તેની અદેખાઈ કરવી, તેની પાસે વસ્તુ હોય તે આપણી થાયો અને તે તે વસ્તુ વગરનો થઈ જાય, એમ ઇચ્છવું તે ઈર્ષ્યા; એમાં ઈર્ષ્યા અને ઈર્ષા બન્ને સાચા શબ્દો છે અને તે ઈર્ષ્ય ધાતુમાંથી નીકળે છે. એ જ્યાં જ્યાં વપરાય, ત્યાં ત્યાં તે દ્રેષનું એક રૂપ છે, એમ સમજવું. પડોશીની અદેખાઈ કરવી, તેની પાસે પૈસા તો કાળા બજારના છે એમ કહેવું તે સર્વ ઈર્ષ્યાના વિભાગમાં આવે છે.

૨. રોષ—એનો અર્થ ક્રોધ, કોપ થાય છે. જે ઘરમાં આગ જાળે અને પાણીનો જોગ ન થાય, તો તે ઘરને પ્રથમ બાળે છે. ક્રોધનો પણ એવો જ સ્વભાવ છે; એ ક્રોધ કરનારને તો જરૂર બાળે છે, પણ એને ખમાવનાર કોઈ હાજર ન હોય, તો તે ચેપી રોગ થઈ સામાને અથવા બાગુનાને પણ ક્રોધી બનાવે છે. એનાથી ચેતવાની જરૂર બતાવવા એને દ્રેષનો પર્યાયવાચી શબ્દ કહ્યો છે. લડલડ સળગતા ક્રોધને કૃશાનુ કહ્યો છે. તે રોષનો બીજો શબ્દ છે. એ સર્વથી ચેતવા સંદેષમાં જણાવી દીધું કે તે પણ દ્રેષનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. અને ક્રોધ હંમેશા દ્રેષના ઘરનો જ હોય છે, જ્યારે માન અને માયા રાગના ઘરના હોય છે. લોભ રાગથી થાય છે. આતું કપાયનું સ્વરૂપ છે તે આપણે આવતા ત્રીજા પ્રકરણમાં જોઈશું.

૩. દોષ—અપરાધ, કસૂર, વાંક એ સર્વ આત્માને મલિન કરનાર છે. અને દ્રેષ એને જન્મ આપનાર હોવાથી એને દ્રેષનો પર્યાયવાચી શબ્દ ગણવામાં આવ્યો. જ્યાં દોષો સંબંધી વાત આવે ત્યાં મૂળે તે વાત દ્રેષના ઘરની છે, એમ સમજવું.

૪. દ્રેષ—દ્રેષનો પર્યાય દ્રેષ શા માટે હોઈ શકે, તે મને સમજાયું નથી. પણ તે, એક જ અર્થના શબ્દો એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, તે કારણે હોવું જોઈએ. આ આત્માને મલિન કરનાર દુર્ગુણ છે અને ગમે તે રીતે કારવા યોગ્ય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, વીતરાગ હોય તે વીતદ્રેષ પણ જરૂર હોય. આની વ્યાખ્યા આવતા પ્રકરણમાં થશે.

૫. પરિવાદ—પારકાની નિંદા, પર ઉપર આરોપ તે પરિવાદ. ખોટું તહોમતનામું આપવું તે દ્રેષના ઘરની વાત છે. સામાનો ઉત્કર્ષ થતો હોય, તે ન જોતાં એને આળ ચઢાવવું, તે પણ આ પરિવાદમાં સમાય છે. એ શબ્દ જ્યાં વપરાયો હોય, ત્યાં તે દ્રેષના ઘરનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે એમ જાણવું.

૬. મત્સર—આમાં અને પહેલા શબ્દ ઈર્ષ્યામાં ફેર શું છે તે જાણવો મુશ્કેલ છે. મત્સરમાં અદેખાઈનું તત્ત્વ છે. તેમ ઈર્ષ્યામાં અદેખાઈનું તત્ત્વ છે. અહીં તો કહેવાનો લાવાર્થ એમ જણાય છે કે, જ્યાં મત્સર શબ્દ પર વિવેચન થાય ત્યાં દ્રેષના પર્યાયવાચી શબ્દ તરીકે તમારે સમજી લેવું.

૭. અસૂયા—શુભ ઉપર દોષનું આરોપણ કરવું, તે અસૂયા. તેવી વૃત્તિ અદેખાઈથી થાય છે. તે પણ દ્રેષજન્ય પર્યાયવાચી શબ્દ છે, તેમ સમજવું. આ સર્વ અને બીજા અનેક દ્રેષના પર્યાયવાચી શબ્દો છે એ સંકેત ધ્યાનમાં રાખવો.

૮. વૈર—એનો અર્થ ક્રોશકાર વીરપણું પણ કરે છે. અહીં તો તેને દુશ્મનાવટ-સામી પ્રીત-ના અર્થમાં વાપર્યો છે. જ્યાં વૈર શબ્દ પર વિવેચન આવે ત્યાં તે દ્રેષના ઘરનું છે એમ સમજવું.

૯. પ્રચંડ—હુનર-કળાથી ભારી થયેલને પ્રચંડ-આકરો કહે છે. એ નામનો એક દાનવ છે, એમ કૈશકાર કહે છે. ઘણા અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે.

એવા દેવ માટે અનેક શબ્દો સમાનાર્થ છે, તે વિદ્વાન વાંચકોએ સમજી લેવા. (૧૯)

કષાયી જીવની વ્યાખ્યા—

રાગદ્વેષપરિગતો મિથ્યાત્વોપહતકલુષયા દૃષ્ટયા ।

પન્ચાક્ષવમલુવહુલાઽઽર્તૃત્રીત્રામિસન્ધાનઃ ॥૨૦॥

અર્થ—રાગ-દ્વેષથી ચારે બાજુએ ઘેરાઈ ગયેલો, મિથ્યાત્વથી મેલી થયેલી કલુષિત દષ્ટિ વડે, પાંચે આશ્રવો રૂપ પુષ્કળ મળને પરિણામે, આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનના પરિણામવાળો. (૨૦)

વિવેચન—આ ગાથામાં કષાયી જીવનું વર્ણન કરે છે. તે તેવીસમી ગાથા સુધી આલવાનું છે. તેના ઉપર પછી કષાયનું આવતા પ્રકરણમાં વર્ણન કરશે. આ અંશકારનો ક્રમ છે. દીનદુઃખી, કષાયી જીવને ઓળખવો હોય, તો તે આવા પ્રકારનો હોય છે. એના જે વિશેષણો આ અને પછીની ત્રણ ગાથામાં આપ્યાં છે તે ધરાધર સમજવાં. એટલે એવા પુરુષનું ઓળખાણુ પડે અને આપણામાં કેવી રીતે તે વિશેષણો લાગુ પડે છે, તે પર વિચાર કરવાથી આ ત્રીજા પુરુષને આપવાનો ઉપદેશ આપણને પણ લાગુ પડે અને આ એક ફેરો નકામો ન થતાં કામ થઈ જાય. એ કષાયી માણસોને ઓળખવા માટે આ ગાથામાં ત્રણ વિશેષણો આપવામાં આવ્યાં છે. બધો મેળ ત્રેવીશમી ગાથામાં મળશે. ધ્યાન રાખીને આ વિશેષણોને સમજી લેવાં અને પોતાની જાતને લાગુ કરવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ. એ વિશેષણો આપણે એક પછી એક વિચારીએ—

રાગ-દ્વેષથી ઘેરાયેલો. જે રાગ-દ્વેષના પર્યાયવાચી શબ્દો આ ગદી ગાથામાં આપવામાં આવ્યા, તેનાથી ચારે બાજુએ ઘેરાઈ ગયેલો આ કષાયી માણસ હોય. એની દીનતા અને દુઃખો પણ કષાયને પરિણામે થાય છે. અને મહામુશ્કેલીએ મળેલો મનુષ્યભવ એ હારી જાય છે. કર્મ આવવાના જે ઘણા રસ્તા છે, તે સર્વને આશ્રવ કહેવામાં આવે છે અને તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, અને યોગમાં આવી જાય છે. તેમાં કષાયો રાગ દ્વેષને લાગે છે અને પ્રાણીને હતાશ કરી નાખે છે. રાગદ્વેષ તેના ઉપર એક પ્રકારનો ઘેરો ઘાલે છે. અને એને એક ખાડામાંથી ધીજામાં નાખે છે, અને પ્રાણી આ અનાદિ-અનાંત સંસારમાં પરિભ્રમણુ કર્યા કરે છે. અને તે ભવ્ય હોય તો પણ અસંખ્યાત ભવ્યોની પેઠે એ અભવ્યને કોટે વળગે છે. આ સંસાર કદી ભવ્યમય થવાનો નથી, કારણ કે ભવ્ય હોય તો પણ અભવ્યને ગળે વળગેલા તેઓ અભવ્ય જેવા જ છે. અને મિથ્યાત્વ એની દષ્ટિને કલુષિત બનાવે છે. આ મિથ્યાત્વને ધરાધર સમજવા યોગ્ય છે. એના તત્વાર્થમાં ઉમાસ્વાતિ મહારાજે ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે : અભિગ્રહીત મિથ્યાત્વ, અનભિગ્રહીત મિથ્યાત્વ અને સંકેહાત્મક

મિથ્યાત્વ. એનો વિસ્તાર સમજવા માટે તત્વાર્થની ટિપ્પણ વગેરે જોવાં. આ મિથ્યાત્વના જોરથી નજર કલુષિત થઈ જાય છે, એટલે પ્રાણી સાચી વાતોને ખોટી માને છે અને ખોટી વાતને સાચી માને છે. જેની નજર ખગડેલી છે, એવા કમળાના વ્યાધિવાળાને સર્વ પીણું દેખાય છે, તેમ જ મિથ્યાત્વથી જેની નજર કલુષિત થયેલી હોય છે, તે સાચી વાતને સાચી ન જાણતાં બધે ખોટો જ રંગ જુએ છે અને એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં પડે છે. એને સંસારનો આરો દેખાતો નથી કે જડતો નથી. એવી રીતે મિથ્યાત્વ એની નજરને પાપમય બનાવી દે છે. અને એ મિથ્યાત્વથી હેરાન-પરેશાન થઈ જાય છે. આવા પ્રાણીને સાચી વાત કદી પણ સમજાતી નથી. એને સંસારનો અભરંગ ણતાવવામાં આવે તો તે સ્થાયી રંગ છે એમ માને છે, અને તેના પર સ્થાયી તરીકે આસક્તિ કરે છે. એવા ઊંધા ચશ્મા પહેરી એ દુનિયાના સંબંધોને સ્થાયી કે ધરના માને છે અને પુદ્ગળમાં આસક્તિ રાખે છે. અથવા ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોને એ પોતાનાં અને સ્થાયી માને છે. મતલબ, એની કલુષિત-પાપી દષ્ટિમાં જે કંઈ આવે છે તે ઊલટું જ આવ્યા કરે છે અને તે સંસાર વધારનાર જ હોય છે. આવી રીતે તેનાં દીનતા અને દુઃખમાં વધારો થયા કરે છે. અને પાંચે આશ્રવો (પ્રાણાતિવાહ, સૃષાવાહ, અહતાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ) એતું આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન સાથે અભિ-સંધાન કરાવે છે. એને આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનમાં રસ એટલો પડી જાય છે કે, એને સંસાર જ સૂઝે છે. એ જાણે છે કે, આ સર્વ અસ્થિર, અદ્યકાળની રમત છે, તો પણ તેમાં તે આસક્ત થાય છે અને પરિણામે એને મિથ્યાત્વના જોરથી સ્થિર કે અનંતકાળની જાણે છે અને સંસારમાં રખડપટ્ટી કરી વધારે હેરાન-પરેશાન થાય છે. આ આર્તધ્યાન અને રૌદ્ર-ધ્યાનને ધરાબર ઓળખવા માટે “જૈનદષ્ટિએ યોગ” જોવા વિજ્ઞપિત છે. એ આશ્રવનાં ધ્યાનો છે અને સંસારી જીવના ઉધામા છે.

હવે આપણે વિશેષ સમજણ માટે મિથ્યાત્વને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. મિથ્યાત્વ એટલે મિથ્યાદર્શન. આ સમ્યગ્દર્શનથી ઊલટું હોય છે. સમ્યગ્દર્શનમાં તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા હોય છે; ન્યારે મિથ્યાત્વમાં તેનો અભાવ હોય છે. યથાર્થ શ્રદ્ધાનો અભાવ અથવા અયથાર્થ વસ્તુ પર શ્રદ્ધા એવા એના લેહ પડે છે. ચકલા, મેના, પોપટ વગેરે તદ્દન મૂઠ દશામાં હોય, તે એક વિભાગમાં મૂઠ દશામાં પડે છે. ઉપરનો અયથાર્થ વસ્તુમાં શ્રદ્ધા થવી એ બીજો વિભાગ છે અને તે વિચારદશામાં હોય છે. વિચારશક્તિનો વિકાસ થયો હોય, છતાં અભિ-નિવેશ કે પૂર્વગ્રહથી અયથાર્થ વસ્તુ ઉપર શ્રદ્ધા લાગે, ત્યારે વિચારદશામાં આ મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમાં વિચારક પ્રાણી પણ એકાંત સેવે છે, એક પ્રકારના ધોરણ પર ચઢી જાય છે અને શ્રદ્ધા ઉપર કુઠારાઘાત કરે છે. ઉપદેશજન્ય આ મિથ્યાત્વને અભિગ્રહીત મિથ્યાત્વ કહે છે, ત્યારે ઉપર કહેલાં મેના, પોપટને અનભિગ્રહીત મિથ્યાત્વ હોય છે. અનાદિકાળના ભારને લીધે આ મિથ્યાત્વ દશા થાય છે, તે અનભિગ્રહીતની કોટીમાં આવે છે. ક્રીટ, પતાંગ

વગેરેને અમુક ગતિના થયા તે ખાતર થાય તે અનભિગ્રહીત મિથ્યાત્વની કોટીમાં આવે છે. જેની ચેતના મૂર્છા પામેલ હોય અને જે સ્વતંત્ર મત ખાંધી શકે તેમ ન હોય, તેમનું ઉપદેશશૂન્ય મિથ્યાત્વ અનભિગ્રહીતની કોટીમાં આવે છે; જેની ચેતના જ હ્રાસ પામેલી હોય છે, એ સ્વતંત્ર વિચાર પોતા માટે કરી શકતા નથી. આ મિથ્યાત્વથી દષ્ટિ ક્લુષિત-પાપમય થાય છે અને, સમજણપૂર્વક અથવા વગર સમજ્યે, પ્રાણી શ્રદ્ધા વગરનો યર્થ ભય, તેને “ મિથ્યાત્વપહત કલુષયા દૃષ્ટયા ” એમ ઉપર વર્ણવ્યો છે.

પાંચાશ્રવ—પાંચ આશ્રવો તે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, બ્રહ્મચર્યનો ત્યાગ અને પરિશ્રદ્ધનો સ્વીકાર એ પાંચને ગણવામાં આવ્યા છે. એનાથી પ્રત્યેકથી દોષ-મેલ ઘણો થાય છે. એ ત્યાગવા યોગ્ય છે. એના વિસ્તાર માટે અને એને સમજવા માટે આ જ ગ્રંથ-કારના તત્ત્વાર્થસૂત્રનો સાતમો અધ્યાય ગુણ્યો. એના દેશત્યાગ અને સર્વાત્યાગ માટે એ જ સાતમા અધ્યાયનું ખીચું સૂત્ર જેવું. (૨૦).

કષાયી જીવની વધારે વ્યાખ્યા (પૂરક)—

કાર્યાકાર્યવિનિશ્ચયસંકલેશવિશુદ્ધિલક્ષણૈર્મૂઢઃ ।

આહારમયપરિગ્રહમૈથુનસંજ્ઞાકલિગ્રસ્તઃ ॥૨૧॥

અર્થ—કરવા જેવું છે કે નહિ કરવા જેવું છે, તેના વિવેકનિશ્ચયથી મૂઢ રહેલો પ્રાણી અને સંકલેશ તથા વિશુદ્ધિનાં લક્ષણોથી મૂઢ પ્રાણી, આહાર, ભય, મૈથુન તથા પરિશ્રદ્ધ સંજ્ઞારૂપ કલેશથી લેવાઈ ગયેલો-હણુઈ ગયેલો (પ્રાણી)-(કષાયી પ્રાણી છે,) એમ વધારે સમજવું. (૨૧)

વિવેચન—કાર્યાકાર્ય-વિચાર, અમુક કામ કરવા જેવું છે, કે અમુક કામ કરવા જેવું નથી, તેનું જેને જ્ઞાન હોય છે, તે વિવેકી પ્રાણી કહેવાય છે. આવડતની ખામીને લીધે અથવા નિર્ણય કરવાની અશક્તિને કારણે, જે કરવા ન કરવાનો વિવેક જ કરી શકતો નથી અને ક્યા વર્તનથી પ્રાણીનું ચિત્ત કિલબ-વધારે ખરાબ-થાય છે અને ક્યા વર્તનથી તે સારું-વિશુદ્ધ થાય છે, આવા પ્રકારના કાર્યાકાર્યના વિચારને ન સમજનાર અને ખરાબ મન અને વિશુદ્ધ મન ક્યાં કારણોથી અને કેવા વર્તનથી થાય છે, તે ન સમજનાર પ્રાણી હુલ્લેસ દુઃખોને ખમે છે અને સંસારમાં રખડપટ્ટી કરે છે, અને સિદ્ધ-બુદ્ધ થઈ કદી મોક્ષ જતો નથી. એ છેતરનો ભાગ ત્રેવીશમા શ્લોકથી સમજવો, તે રાગથી અને દ્વેષથી પીડાઈ, કાર્યાકાર્યના વિવેકને ભણતો નથી; આવા કાર્ય-અકાર્યને નહિ ભણનાર પ્રાણી પણ સંસારમાં ખૂબ રખડે છે અને મનને સંકલેશ કરનાર અને મનની શુદ્ધિતાં જે લક્ષણો છે, તેને ભણવાની પણ ચિંતા કરતો નથી અને સંસારમાં રખડયા કરે છે અને મોત આવે ત્યારે મરીને એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં પડીને આયુષ્ય પૂરું કરે છે.

સંકલેશ—ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષઃ ईश्वरः—એટલે જેને કલેશ, કર્મ અને તેના વિપાકો ન લાગે, તે પુરુષવિશેષ ઈશ્વર (આદર્શ તરીકે) છે. અને જે પ્રાણીના મન પર કલેશ અસર કરતા હોય તે સંસારી છે. અને સંસારમાં રખડનાર છે. આવા પ્રકારના કલેશથી મૂઠ પ્રાણી સંસારી હોઈ દીન-દુઃખી થાય છે, તે ત્રેવીશમા શ્લોકથી જાણવું.

સંશુદ્ધિ—‘કલેશે વાસિત મન સંસાર’—એવા મનને વિશુદ્ધ કરવાના ઉપાયો સમજવા અને અમલમાં મૂકવા તે મનગી સંશુદ્ધિ જાણવી. કલેશ અને સંકલેશ લગલગ એક જ છે. વધારે પડતો કલેશ સહન કરવો તે સંકલેશ છે. આવા સંકલેશમય મનને વિશુદ્ધ કરવાના ઉપાયો શાસ્ત્રકારે બતાવ્યા છે, તે જેને કદી ન આવડે તે સંકલેશ-વિશુદ્ધિના ઉપાયના જ્ઞાનથી વિમૂઠ આત્મા છે. ‘સંકલેશ’ અને ‘વિશુદ્ધિ’ યોગના શબ્દો છે; તે પાતંજલ યોગદર્શનના અભ્યાસીને નવા નથી.

સંજ્ઞા—આહાર, લય, મૈથુન અને પરિગ્રહ એટલે ખાવું-પીવું, ખીવું, સ્ત્રી સાથે વિષય સેવવો અને વસ્તુનો સંઘરો કરવો એ ચારે સંજ્ઞા સર્વ પ્રાણીને સાધારણ છે, એટલે પશુ, પક્ષી, જળચર વગેરે સર્વ પ્રાણીને આ ચારે સંજ્ઞા આવડે છે. એ ચારે સંજ્ઞા અનેક તોફાન કરાવે છે. એ તોફાનમાં ફસાઈ જે સંસારમાં રખડે તે સંજ્ઞાને આધીન થાય છે અને નકામો દીન-દુઃખી થાય છે અને કષાયને આધીન થાય છે.

આ ૨૧-૨૪ શ્લોકમાં કષાયના ઠપકાને પાત્ર કેવો પ્રાણી થાય છે તેનું વર્ણન શરૂ કરી કષાયો કેવા છે, કેવા પરિણામવાળા છે, અને એનાથી પ્રાણીઓ કેવા દીન-દુઃખી થાય છે, તેનું વર્ણન શરૂ કરી તે દ્વારા કષાયને નોતરે છે અને આવો કષાયનો વિષય તે રાગ-દ્વેષનો વિષય છે, એમ જણાવી તે વિષય શરૂ કરે છે તે આપણે આવતા પ્રકરણમાં જોશું. સંજ્ઞાથી પ્રાણીને કલેશ થાય છે અને સંસારમાં રાગ્યો-માર્યો રહે છે અને સંસારને સર્વસ્વ માને છે અને તેના વગર પોતાનું શું થશે—એમ વિચારે છે. તે સર્વનું કારણ આ સંજ્ઞાઓ છે અને તે સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય છે. તે ગમે તે ગતિમાં જાય ત્યાં આ આહારાદિ ચાર સંજ્ઞા તેને સંસાર સાથે એકમેક રાખે છે અને પ્રાણી તેનાથી ઉપરવટ થવા તૈયારી કરે ત્યારે પશુ, સંજ્ઞા નૈસર્ગિક હોઈ, તેને હેરાન કરે છે અને સંસારમાં વધારે રખડાવે છે. આ સંજ્ઞા નૈસર્ગિક હોવા છતાં પ્રાણીને તોફાનમાં રાખે છે અને તેમાં પ્રાણી એટલો ઊંડો ઊતરી જાય છે કે, તે પછી (તેને સ્થિતિ) જાણે કુદરતી જેવી જ લાગે છે.

જન્મ-મરણ—આવી રીતે વારંવાર જન્મવું અને સર્વને છોડીને મરી જવું, એ એને સાધારણ થઈ ગયું છે. તેના જન્મ-મરણના આ ફેરા મટાડવા આ અર્થનો ઉદ્દેશ છે, એટલે હવે કષાય સંબંધી વાત થાય તે પર ધ્યાન આપજો. (૨૧).

સંસારી જીવનું વર્ણન ચાલુ—

ક્ષિપ્રાષ્ટકર્મબંધનવદ્ધનિકાચિત્તગુર્મ્ભતિષુ ।

જન્મમરણૈરજસ્રં बहुविधपरिवर्तनाभ्रान्तः ॥૨૨॥

અર્થ—તે મલિન છે, આઠ કર્મનાં બંધનોથી બંધાયેલો છે, સખત બંધાયેલો હોઈ ભારે થયેલો છે, અને જન્મ-મરણ દ્વારા સતત અનેક પ્રકારની સેંકડો ગતિઓમાં ચકરાવા મારતો ભમે છે. (૨૨)

વિવેચન—કિલ્બટ—કલેશોથી દૂષિત. રાગદ્વેષ બે કે ક્રોધ આદિ ચાર કલેશો છે. જૈન પરિભાષામાં તે કષાયો છે.

અષ્ટકર્મબંધનબદ્ધ—કર્મો આઠ પ્રકારનાં છે—જ્ઞાનાવરણીય વગેરે. તે કર્મો પૌદ્ગલિક છે. તે આત્માને લાગે છે. આત્માને કર્મો લાગવાનું કારણ કષાયો છે.

નિકાચિત્—કર્મોથી ગાઢ રીતે બંધાયેલો. નિકાચના એ કર્મની દસ દશાઓમાંની એક છે. કર્મની આ દશા હોય તો કર્મને ભોગવ્યે જ છૂટકો.

ગુરુ—ભારે. આત્માને બંધાયેલા કર્મના ભારથી આત્મા ભારે થાય છે અને પરિણામે તેની સ્વાભાવિક ભ્રમ્મગતિ થતી નથી.

ગતિશત—મૂળ તો ચાર ગતિઓ છે—દેવ આદિ. પરંતુ અવાન્તર સેંકડો ગતિઓ છે. વધુમાં વધુ ચોરાશી લાખ જીવયોગિ છે.

જન્મ-મરણ દ્વારા—જીવ એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જન્મ-મરણ દ્વારા ભય છે.

પરિવર્તના—ચકરાવા. ‘પુદ્ગલપરાવર્ત’ શબ્દમાં આ શબ્દ વપરાયેલો છે. (૨૨)

સંસારી જીવનું વધારે વર્ણન—

दुःखसहस्रनिरन्तरगुरुभाराक्रान्तकर्षितः कल्पः ।

विषयसुखानुगततृषः कषायवक्तव्यतामेति ॥૨૩॥

અર્થ—આંતરા વગર હુબરો દુઃખના આકરા ભારથી દબાઈ ગયેલો અને કડુણા ઉપજાવે તેવો અને વિષયસુખની તરસવાળો એવો જીવ હોય છે. એના સંબંધના કષાયોને હવે જણાવવામાં આવે છે. (૨૩).

વિવેચન—આ ચાર શ્લોક સાથે વાંચવા યોગ્ય છે. રાગદ્વેષથી હેરાન થયેલો અને મિથ્યાત્વે જેની દષ્ટિ કલુષિત કરેલ છે એવો આ દુઃખી આત્મા, કાર્યાકાર્યાના વિવેક વગરનો અને આ સર્વ કલેશનું કારણ શું છે, તે નહિ સમજનારા મૂઢ માણસની માફક, આ સંસારમાં જન્મ-મરણના ફેરામાં ફર્યા કરે છે. તેની દીનતા તરફ નજર કરીએ તો

એ ભારે દયાને પાત્ર છે. અને કેટલીક વાર નિકાચિત બંધન બાંધતો અને જ્યાં ત્યાં ગમે તે ગતિમાં ભમી ભમીને થાકી ગયેલો આ ચેતન દયા ઉપજાવે તેવી સ્થિતિમાં હોય છે. એમાં એની સ્થિતિ પર વૈરાગ્ય લાવવા આ ગાથામાં વધારો કરે છે. એણે નરકગતિમાં હજારો દુઃખો સહન કર્યાં છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહે છે કે—

ન સા જાઈ, ન સા જોળી, ન તં ઠાળં ન તં કુલં ।

ન જાયા, ન મુઝા જત્ય સઠ્ઠે જીવાઽણંતસો ॥

(એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોગિ નથી, એ યોગિમાં એવું કોઈ સ્થાન નથી અને એવું કોઈ કુલ નથી, જ્યાં પ્રત્યેક પ્રાણી અનંત વાર જન્મમરણ ન પામ્યો હોય.) મતલબ, આ જીવ સામાન્ય રીતે બધી ગતિમાં જઈ આવ્યો છે અને એક કરતાં વધારે વાર પણ ગયો છે. આવી રખડપટ્ટીના ભારથી એ હેરાન હેરાન થઈ ગયો છે, કારણ કે દરેક ગતિમાં તે અનેક દુઃખ પામ્યો છે અને જેમ બળદ ઉપર ભાર લાદવામાં આવે તો તેના ભારથી તે હેરાન થઈ જાય છે, તેમ આકરા જન્મ-મરણનાં દુઃખોથી આ જીવ હેરાન-પરેશાન થઈ ગયો છે. પ્રાણી આવાં અનેક દુઃખથી ભરેલો છે, તેથી તેના ઉપર કરુણા-દયા ઉત્પન્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. એવો આ જીવ છે. એના તરફ નજર કરતાં, એનો ઈતિહાસ વિચારતાં, એ સર્વ સ્થાનકે અનંત વાર જઈ આવ્યો હોઈ એ કરુણાપાત્ર છે. અને વિષયસુખની એની તરસ જોઈએ તો એ કદી છિપાતી જ નથી. એટલે એની તરફ વધારે કરુણા ઉત્પન્ન થાય છે. પણ એ તો પૌદ્ગલિક વિષયો અને ઈન્દ્રિયના સુખની પછવાડે દોટ મૂકીને વગર સમજ્યે મૂઠ માનસવાળો થઈ દોડ્યા જ કરે છે; એની વિષયસુખની લાલસા કદી તૃપ્ત થતી નથી, અને એ દોટ મૂકીને દોડ્યા કરે છે. એમાં વસ્તુતઃ સુખ ન હોવાથી એ નકામો અટવાયા કરે છે અને સાચું સુખ-આત્મિક સુખ-તેનામાં છે, તેની પાસે છે, તેને તે મૂઠ હોઈ જાણતો નથી. અને આવી રીતે હેરાન થયા કરે છે. એની પાંચે ઈન્દ્રિયનાં સુખ મેળવવાની તરસ જોઈ હોય તો તે કદી છિપાતી જ નથી અને જન્મમરણમાં જીવ પાણી માટે વલખાં મારે અને સુખ મેળવવા ઇચ્છા કરે, પણ ત્યાં એની તરસ કદી છિપાતી નથી, કારણ કે જેને તે પાણી ધારે છે, તે ઝાંઝવાનાં ખોટાં જળ છે, તેમ વિષયમાંથી હવે શાંતિ મળશે, એવી ઇચ્છાથી એ વિષયો તરફ દોડે છે, પણ એનું એમાં કાંઈ વળતું નથી. જેમ રણમાં મૃગજળ છે, જળ હોય જ નહિ, તેમ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં સુખ હોય જ નહિ, એ મૂર્ખ પ્રાણી જાણતો નથી, અને સુખ અહીંથી મળશે, પહોંથી મળશે, ત્યાંથી મળશે, એવી આશામાં દોડ્યા કરે છે.

એટલા માટે કષાય પ્રાણીને કેટલો હેરાન કરે છે, તે વાત જાણવી ઉચિત હોઈ આપણે આવતા પ્રકરણમાં કષાયને ખરાખર સમજી લઈએ. કષાય પર સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ

આવતા પ્રકરણમાં આવશે. તે માટે આ વૈરાગ્યની ભૂમિકા કરી. કષાયનો અત્યંત અગત્યનો વિષય આવતા પ્રકરણમાં આવનાર છે. એ કષાયનો વિષય ઠપકાને પાત્ર છે એવો પણ અર્થ વક્તવ્યનો ના થઈ શકે. (૨૩)

*

*

*

આ પ્રમાણે અહીં વૈરાગ્ય પ્રકરણ પૂરું થાય છે. એમાં આ સંસારનો કોઈ પણ પદાર્થ રાગ કરવા લાયક નથી, પછી તે ગમે તેવો દેખાવમાં સારો લાગતો હોય પણ તે પૌદ્ગલિક હોઈ અંતે નાશ પામવાનો છે, અને આપણી પ્રીતિને તે પાત્ર નથી. આપણે વૈરાગ્યની વાત પાતંજલની નજરે વિચારીએ. તેઓ કહે છે કે, દૃષ્ટાનુશ્રવિક-વિષયવિનુષ્ણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્—પ્રથમ અધ્યાયના પંદરમા સૂત્રમાં તૃષ્ણારહિત માણુસના વૈરાગ્યની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી છે. તેટલા ઉપરથી દીઠેલ અને સાંભળેલ સર્વ આખતો ઉપર વશીકાર સંજ્ઞા થાય, તે તૃષ્ણારહિત માણુસમાં વૈરાગ્ય કહેવાય છે. દેખેલ વિષય, તે આપણી નજરની વાત છે અને દેવલોક, સ્વર્ગ, અપવર્ગ એ સાંભળેલ વાત છે. બન્ને દીઠેલ અને સાંભળેલ વાત જેને ન હોય અથવા વશ થયેલી હોય, તે તૃષ્ણારહિત માણુસમાં વૈરાગ્ય હોય છે. આવી વ્યાખ્યા ત્યાં વૈરાગ્યની કરવામાં આવી છે, તે ધ્યાન યોચનારી છે અને મુદ્દાસરની છે. સર્વ પ્રકારના ઇન્દ્રિયલોભો તરફ રાગ કે ઇચ્છા જવી ન જોઈએ. આનું નામ ખરે વૈરાગ્ય છે અને તેવો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવા આપણો પ્રયાસ છે. એમાં કોઈ દંભ નથી. એવા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ ઉપર જ્યારે નિરોધ આવે, એટલે કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા ન થાય, ત્યારે ત્યાં ખરો વૈરાગ્યની જન્માવટ થઈ છે એમ સમજવું. રાગથી કષાય ન થાય અને મનમાંથી તૃષ્ણા મરી જાય, ત્યારે પછી મન વશ આવે, તે મન ચિત્તવૃત્તિનો સાચો નિરોધ કરે છે અને તેવા પ્રકારનું મન બનાવવું તે સાચો યોગ છે, એમ યોગની જે વ્યાખ્યા ભગવાન પતંજલિએ કરી છે, તે પરથી સહજ માલૂમ પડે છે.

આ વૈરાગ્યની બાબતમાં જૈન કવિઓએ પણ ઘણું લખ્યું છે. આખા શાસ્ત્રનો સાર આપતાં શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય કહે છે કે, ‘ઉપશમસાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન પ્રમાણે રે,’ એટલે ઉપશમ આખા જૈન શાસ્ત્રનો સાર છે. એટલે કષાયો, જેના પર વિવેચન આવતા પ્રકરણમાં થવાનું છે, તે પર વિજય મેળવીને ઉપશમભાવને ખીલવવો એ આખા જૈન શાસ્ત્રનો સાર છે. સોમપ્રભાચાર્ય ‘સિંદૂરપ્રકર’માં વૈરાગ્યને અંગે કહે છે કે, વૈરાગ્ય સઘળાં કર્મોના ક્ષય કરે છે અને તેને નિર્મૂળ કરી નાખે છે :

चण्डानिलस्फुरितमद्घटां द्वाचिर्वृक्षव्रजं तिमिरमण्डलमर्कविषम् ।

वज्रं महीध्रनिवहं नयते यथान्तम्, वैराग्यमेकमपि कर्म तथा समग्रम् ॥૧૦॥

—‘પ્રચંડ પવનનું સ્ફુરણ મેઘઘટાનો જેમ સપાટામાં નાશ કરે છે, અથવા દલની આકરી જ્વાળા વૃક્ષસમૂહને નાશ પમાડે છે, અને સૂર્યનું નાનું સરખું બિંબ અંધારાને

ઉડાડી દે છે, અથવા નાનકડું વજ્ર પર્વતોના સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ એકલો વૈરાગ્ય સર્વ કર્મોનો નાશ કરે છે.”

તે જ ગ્રંથકાર આગળ લખે છે :—

ભોગાન્ કૃષ્ણમુજહ્ગભોગવિષમાન્ રાજ્યં રજઃસન્નિર્મં,
 બંધૂન્ બંધનિબંધનાનિ વિષયગ્રામં વિષાન્નોપમમ્ ।
 ભૂતિં ભૂતિસહોદરાં તૃણમિવ સ્ત્રેણં વિદિત્વા ત્યજં-
 સ્તેષ્વાસક્તિમનાવિલો વિલભતે મુક્તિં વિરક્તઃ પુમાન્ ॥

—‘વૈરાગ્યયુક્ત માણસ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે? તો કહે છે કે શબ્દાદિ ભોગોને કૃષ્ણસર્પના દેહસમાન જાણીને અને રાજ્યને ધૂળ સમાન જાણીને તથા બંધુ સ્વજનને બંધનના કારણરૂપ જાણીને તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયસમૂહને વિષ ભેળવેલા ભોગન (અન્ન) સમાન જાણીને તથા ઋદ્ધિને વિભૂતિની બહેન-ભસ્મ સમાન જાણીને તથા સ્ત્રીસમૂહને તણુખલાની માફક ત્યાગીને મુક્તિને પામે છે. તે પુરુષ કેવો છે? આસક્તિનો ત્યાગ કરનાર છે અને તે પ્રાણી રાગ-દ્વેષથી અનાકુળ છે.’ આમ સોમપ્રભાચાર્ય કહે છે તે સમજવું.

આવી રીતે જૈન શાસ્ત્રકારોએ વૈરાગ્યને અંતે અનેક સ્થાને રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાની વાત કરી છે, તેમ સમજીને આ ૧૭-૨૩ આઠ શ્લોકમાં જે હકીકત કહી છે તે બરાબર સમજવી. એને માટે ભર્તૃહરિ કહે છે કે, આ દુનિયાની સર્વ વસ્તુ ભયથી ભરેલી છે, પણ વૈરાગ્યમેવામયમ્ એટલે માત્ર વૈરાગ્ય જ અભય-ભય વગરનો છે. તમે જ્યાં જાઓ અને જે વસ્તુને જોશો, અરે, ખુદ મનુષ્યપણું કે કોઈ સારી પૌદ્ગલિક ચીજ જોશો, તો તેને પિતાને પુત્રનો અને સ્ત્રીને પતિનો એમ દુન્યવી સર્વ મનુષ્યો કે વસ્તુઓને—કુદરતી કે કૃત્રિમ ભય લાગેલો છે, પણ વૈરાગ્યને કોઈનો ભય નથી અને તેના પર તે બલિઅનુભવથી ભાર મૂકે છે અને સાથે ‘નિશ્ચયાત્મક’ ‘જ’ (જવ)નો ઉચ્ચાર છે—વૈરાગ્ય જ માત્ર ભય વગરનો છે એમ કહે છે.

અને તમે વાસ્તવિક જોશો તો રાગ કે દ્વેષ કોઈ પ્રાણી ઉપર થાય, તેમાં આખરી પૃથક્કરણમાં સ્વાર્થ જ દેખાશે; ઘરડા માણસમાં કોઈને સ્વાર્થ નહિ હોવાથી ‘આ ડોસો તો ખાટલો કે તેની ખાંગત મૂકતો જ નથી,’ ‘મરે નહિ ને માંચડો મેલે નહિ,’ આવી આવી કહેવતો ઘડપણને અકારું બનાવે છે, અને તે બતાવે છે કે સ્નેહ કે દ્વેષ સ્વાર્થમય છે. આ વાત પૂર્ણ પૃથક્કરણ કરીને ગ્રંથકર્તાએ નક્કી કરી છે અને આપણો અનુભવ તેની સાક્ષી પૂરે છે. અને તમે રાગ અને દ્વેષનું બરાબર અવલોકન કરશો, તો તેની પાછળ પણ સ્વાર્થનો ભાવ જણાશે. તમે જોશો કે, જુવાન દીકરા અરખાઉ હોય અથવા ગાંડો કે રોગી

હોય, તો માખાપ, જે સ્વાર્થ વગરનો પ્રેમ રાખનારા ગણાય છે, તેમનો પુત્ર ઉપર સ્નેહ હોતો નથી અને ઘડપણમાં સ્ત્રીનો પ્રેમ ઓછો થતાં થતાં અંતે ક્ષય પામી જાય છે. વૈરાગ્યમાં આવા પ્રકારનો સ્વાર્થ ન હોવાથી એને નિશ્ચયપૂર્વક અલય કહેવામાં આવ્યું છે. તે અનુભવ કરવા જેવું છે. આ વાત તો સ્વાર્થના સંઘટ્ટ વખતે પણ દેખાય છે અને તેવે પ્રસંગે સગો ભાઈ કે સગી બહેન પણ ઊભાં રહેતાં નથી. તે ઉપરાંત આપણે સમજવું ઘટે કે, સ્વાર્થ, સ્નેહ એ સર્વ થોડા દિનના મહેમાન છે. અંતે જ્યારે મરણ નક્કી છે અને ઘરખાર, પુત્ર-સ્ત્રી-કોઈ આપણું નથી, ‘આવ્યા ત્યારે બંધ હાથે હતા, જઈશું ત્યારે ઉઘાડે હાથે જઈશું’ એવી સ્થિતિ હોવાને કારણે કામ કાઠી લીધા જેવો આ મનુષ્યાવતાર છે અને પોતાનું કામ કાઢવા માટે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તેવા પ્રસંગો હાથ ધરવા અથવા તેવાના દાખલા લેવા સમુચિત છે.

આપણે કાળા બજારના વેપારો જોયા અને તે કરનાર તરફ ઘૂણા બતાવી; તો હવે આપણે આપણું કામ કાઠી લેવા પૂરતી સંસાર ઉપર નજર નાખીએ અને કામ કરીએ, તો આ મનુષ્યત્વની જિંદગાની સફળ થાય, નહિ તો, અનંતા ભવ કર્યાં, તેમાં આ ભવનો એકનો વધારો થાય અને આપણે ખાલી સંસારને ભૂલી જઈએ. રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવા માટે વૈરાગ્યના પ્રસંગો તો જીવનમાં ઘણાને ઘણા આવે છે, પણ તે ઉપર ધ્યાન રહેવું જોઈએ. એ પ્રસંગો નોંધવા જોઈએ અને બને તેટલો તેમાંથી વૈરાગ્ય તારવવો જોઈએ. બાકી દરેક માણસ પોતાનું જીવન તપાસશે, તો તેને બહુ વૈરાગ્યના પ્રસંગો યાદ આવશે. કેટલી વાર પાછા પડ્યા અને પોતાના ક્યા ક્યા મિત્રો, જેની સાથે રમ્યા-હસ્યા હોઈશું તે ગયા, તે એક જ વાત વૈરાગ્ય માટે પૂરતી છે. પણ વાત એમ છે કે પ્રાણી આવી બાબતમાં ઘણી યાદશક્તિ ધરાવતો નથી અને ગયા તેને જવા દઈ પોતે કરતો હોય તે દરે છે. આ પ્રાણી કાર્ય-અકાર્યને જાણતો નથી અને મનની વિશુદ્ધિ કરવી જોઈએ તેનાથી અજાણ્યો રહે છે અને મૂરખ માણસ જેવા ચેનચાળા કરે છે, તેથી હેરાન-પરેશાન થાય છે.

વાસ્તવિક રીતે માણસ જેના ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરે છે તેમાં રાગ કે દ્વેષ કરવા લાયક કંઈ નથી. એ થોડા અહીં ખેંસી રહેનાર છે? અને વસ્તુઓ પણ કાળક્રમે સડન, પડન કે વિધ્વંસણને પામી, ન ગમે તેવી થઈ જાય છે. અને દ્વેષ તો અહ્યો માણસ કરે જ નહિ, કારણ કે એ તો એક પ્રકારનો વલવલાટ કે ઉશ્કેરાટ છે અને સમગ્ર માણસ કદી ઉશ્કેરાય નહિ તેમ લેવાઈ જાય નહિ, તેમ બીજાને લે નહિ. એટલે એકંદરે રાગ કે દ્વેષ કરવા લાયક નથી. તમે જોશો તો જણાશે કે, વીતરાગને તેટલા માટે વીતરાગ કહ્યા છે. એની નજરે સર્વ જીવ સરખા છે, એને કોઈ મારો અને પારકો નથી. અને વીતરાગ હોય તે સાથે જ વીતદ્વેષ પણ હોય છે. એટલે વીતરાગત્વમાં રાગ-દ્વેષનો નિષેધ જ સમજવો.

તમે જૈન ધર્મનો કોઈ પણ અર્થ વાંચો, તો તેમાં વૈરાગ્યની વાતો આવશે. તમારે તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચવી અને સમજવું કે, આપણે પોતે પણ અહીં બેસી રહેનાર નથી અને પરભવમાં ઢોલિયા ઢાળી રાખ્યા નથી. એટલે જે આવે તે સહન કરવું અને વસ્તુ વસ્તુ-ગતે પોતાના ધર્મ તરફ ખેંચાય છે. અને સ્ત્રી, પુત્ર કે માતા-પિતા કે મિત્રો કે સંબંધીઓ કોઈ આપણાં નથી. આ જીવ એકલો આત્મો છે અને એકલો જીવનો છે અને ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ સર્વ અહીંનું અહીં રહી જનાર છે. એમાં જે સારાં કે ખરાબ કામ કર્યાં, તે જ માત્ર સાથે આવે છે. અને આ જીવનની ક્ષતેહનો આધાર તો તેમાં સાપેલી મોક્ષસન્મુખતામાં જ છે. એટલે આપણે સમજણપૂર્વક મોક્ષ નજીક ગયા તો ફેરો સફળ છે અને ખીજાં સર્વ ફાંફાં છે.

વૈરાગ્ય સમજવા માટે જૈનનો કોઈ પણ અર્થ વાંચવો અથવા તેનાં ભાષાંતર વાંચવાં. વૈરાગ્ય કરવા માટે કોઈ પણ ધર્મઅર્થ અનુકરણીય છે. 'યોગવાસિષ્ઠ' અથવા ભર્તૃહરિનું 'વૈરાગ્યશતક' કે જૈનનું 'વૈરાગ્યશતક' વૈરાગ્યની ભાવનાને આસ પાષે છે. એટલે જીવન સફળ કરવા માટે વૈરાગ્યઅર્થો વાંચવા અને વૈરાગ્યની વાસનાનો નિરંતર અભ્યાસ રાખવો. એ વાત ચીવટથી વળગી રહેવા લાયક છે અને જીવનની ક્ષતેહમાં ખરાખર મદદ કરનારી છે, માટે વાંચવાનો અભ્યાસ રાખવો અને વાંચીને પચાવવું અને તેને જીવી જવું. નકામી કુવાર્તા કે કુકથા ન કરવી અને વૈરાગ્યભાવને જમાવવો. તે માટે આત્માવલોકન અને જગદવલોકન, ઉઘાડી આંખ રાખીને, કરવું અને જીવનની અસ્થિરતા વિચારવી.

॥ इति वैराग्यप्रकरण ॥

પ્રકરણ ૩૭ : કષાયો અને વિષયો

કષાય એ કર્મબંધનનો પાંચ પૈકી એક હેતુ છે, એટલે વૈરાગ્ય માટે એમને બરાબર સમજવા જોઈએ. કારણ કે તે [કષાયો] કર્મબંધનના આંતરિક હેતુઓ છે. અને જેમ એક કપડાને રંગ કેટલો ચઢાવવો તેનો નિર્ણય પ્રાણી કરે છે, તેમ કર્મ કેવું છે, ક્યારે ક્ષણ આપશે, કેવું ક્ષણ આપશે અને કર્મના ઉદય વખતે તે કેવો લાગ લગવશે તેનો નિર્ણય કષાય કરનાર હોવાથી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, યોગ અને પ્રમાદ સાથે એને કર્મના બંધનના હેતુનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તે માટે કષાયોને વિગતવાર સમજવાની જરૂર છે અને સમજીને તેમનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

કષાયને સમજવા માટે બાળ જીવોને માટે ઉદયરત્નની ચારે કષાય પરની સજ્જાય બાણવા યોગ્ય છે. એમણે સાદી અને વહેવારુ ભાષામાં સમજાય તેટલા માટે સાદું વિવેચન કર્યું છે, અને પાંચ પ્રતિક્રમણના પુસ્તકમાં તેને યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આપણે કષાયોને તેટલા માટે બરાબર સમજીને તેમનું સ્થાન ક્યાં છે, તે સારી રીતે જાણી લઈએ જેથી કર્મબંધનની intensity, એનું ભારે-હળવાપણું શું થાય છે અને કેમ થાય છે, તે ગ્રાહ્યમાં બરાબર આવી જાય. કર્મથી ડરી જવાની જરૂર નથી, કારણ કે પુરુષાર્થથી કર્મ પર પણ સામ્રાજ્ય મેળવી શકાય છે. અને ઘણાએ તેના પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. એટલે કષાયને સમજવાની બહુ જરૂર છે, આત્માને હિતકારી છે અને અંતે આ સર્વ ઉપાધિનો ત્યાગ કરાવનાર છે. આપણે અંતકારના વચનને સમજીએ તો, તેમાંથી આત્મ-કલ્યાણ થાય તેમ છે. આપણે તે સમજવા પ્રયત્ન કરશું. પણ તે પહેલાં એ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને બરાબર સમજવા અહીં યત્ન કરીએ, કારણ કે કષાયમાં એ ચારે મનોવિકારનો સમાવેશ થાય છે.

ક્રોધ—આ પ્રથમ કષાય છે; એ દ્વેષના ધરનો હોય છે. જેમ આગ લાગી હોય અને ધરને બાળે છે અને જળનો ભેગ ન થાય તો, પાસેની વસ્તુને પણ બાળે છે, તેમ ક્રોધનું પણ છે. ક્રોધને યશોવિજય અને ઉદયરત્ને કુશાનુ (અગ્નિ) સાથે સરખાવ્યો છે અને અગ્નિ જેમ ધરને અને, પાણીનો ભેગ ન થતાં, પાસેની ચીજ, ગમે તેવી હોય તેને, બાળી મૂકે છે તેમ ક્રોધ પણ કરે છે. એટલે એની અગ્નિ સાથે સરખામણી, સ્વભાવની બાબતમાં, કરવામાં આવી છે.

માન—માનના આ લેખક (ઉમાસ્વાતિ મહારાજ) આઠ વિભાગ પાડશે અને તે દરેક પર દૃષ્ટાંત આપશે. નીચેનું સ્વાધ્યાય [સભ્યાય] વાંચવા-વિચારવાલાયક છે. માન યોતે લે અને બહારથી લે અને આ જમાનામાં તો તે Self-respect (સ્વમાન) ના નામથી ઓળખાય છે. એને વર્તી લેવા જોઈએ. આઠ મહનો સ્વાધ્યાય (સભ્યાય) કવિશ્રી માનવિજયજીનો છે, તે પ્રથમ સમજી લેવો—

- મદ આઠ મહામુનિ વારીએ, જે દુર્ગતિના દાતારો રે;
શ્રી વીર જિજ્ઞેસર ઉપદીશે, લાખે સોહમ ગણધારો રે. મદ૦ ૧
- હાં જી જાતિનો મદ પહેલો કહ્યો, પૂવે હરિકેશીએ કીધો રે;
ચંડાળતણે કૂળ ઉપન્યો, તપથી સવી કારજ સીધ્યો રે. મદ૦ ૨
- હાં જી કુળમદ ખીજો દાખીઓ, મરિચી ભવે કીધો પ્રાણી રે;
કોહાકોડી સાગર ભવમાં ભમ્યો, મદ મ કરો કોઈ ઇમ મન જાણી રે. મદ૦ ૩
- હાં જી બળમદથી દુઃખ પામીઆ, શ્રેણિક વસુભૂતિ જીવો રે;
ભોગબ્યાં દુઃખ નરકતણ્યાં, સુખ પાડતા નિત રાડો રે. મદ૦ ૪
- હાં જી સનકુમાર નરેસકુ, સુર આગળ રૂપ વખાણ્યું રે;
રોમ રોમ કાયા બગડી ગઈ, મદ ચોથાનું એ ટાણું રે. મદ૦ ૫
- હાં જી મુનિવર સંયમ પાળતાં, તપનો મદ મનમાં આયો રે;
થયા કુરગડુ રૂપિરાજીઆ, પામ્યા તપનો અંતરાયો રે. મદ૦ ૬
- હાં જી દેશ દશારજીનો ધણી, રાય દશાણુભદ્ર અભિમાની રે;
ઈદ્રની ભુદ્ધિ દેખી ભુજિયો, સંસાર તણ થયો જ્ઞાની રે. મદ૦ ૭
- હાં જી સ્થૂલિભદ્રે વિદ્યાનો કર્યો, મદ સાતમો જે દુઃખદાઈ રે;
શ્રુતપૂરણ અર્થ ન પામીઆ, જુઓ માનતણી અધિકાઈ રે. મદ૦ ૮
- રાય સુભૂમ પદખંડનો ધણી, લોભનો મદ કીધો અપાર રે;
હય ગય સ્થ સખ સાગર ગજ્યું, ગયો સાતમી નરક મોઝાર રે. મદ૦ ૯
- ઇમ તન, ધન, જોબન, રાજ્યનો, મ ધરો મનમાં અહંકારો રે;
એ અસ્થિર અસત્ય સવી કારમું, વિલસે ક્ષણમાં બહુ વારો રે. મદ૦ ૧૦
- મદ આઠ નિવારો વ્રત ધરી, પાળો સંયમ સુખકારી રે;
કહે માનવિજય તે પામશે, અવિચળ પદવી નરનારી રે. મદ૦ ૧૧

આ સ્વાધ્યાય અહીં જરા લાંબો થયો છે, પણ આખા સભ્યાયને હેતુસર દાખલ કરેલ છે. એના દાખલા આઠે મહના વિચારવા યોગ્ય છે. યથાસ્થાન તેનું નિરૂપણ છે.

ઉદયરત્ન કહે છે કે, માનથી વિનય ન આવે, વિનય વગર વિદ્યા ન ચઢે, વિદ્યા વગર સમકિત-શ્રદ્ધા ન આવે, સમ્યક્ત્વ વગર ચારિત્ર ન આવે અને ચારિત્ર વગર મોક્ષ થાય નહિ. એટલે માન દરેકે નિવારવા યોગ્ય છે. આપણે એ સર્વ માનને યથાસ્થાને વિચારીશું. માનસંગ્રંથમાં દુર્યોધનનું દષ્ટાંત વિચારવા યોગ્ય છે. રાવણુ માનમાં સર્વસ્વ હારી ગયો એ જાણીતી વાત છે. હું રાવણુ—આવું અભિમાની વચન બોલનારનાં માન પણ અંતે રહ્યાં નહિ; અને રામલક્ષ્મણને હાથે એ ભારે હાર પામ્યો, એનો ઇતિહાસ જાણીતો છે. એ રાગથી અને પોતાના વખાણની ટેવથી ઉત્પન્ન થાય છે.

માયા—એ ત્રીજો કષાય છે. એમાં અને કપટ અથવા દંભમાં ફેર નથી. એ પણ રાગજન્ય કષાય છે. ગરજ હોય ત્યારે તેનો પોતાનો થઈ જાય, પણ મનમાં આંતરે રાખે અને પ્રેમ કરીને તેને દગો દે, એ માયાનું મુખ્ય લક્ષણ છે, તે આપણે આગળ જોશું. મોઢે ‘જી જી’ કરે અને હૃદયમાં કિન્નો રાખે, એ એનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આવા માયાવી માણસથી ચેતવાની બહુ જરૂર છે.

લોભ—એ છેલ્લો અથવા ચોથો કષાય છે. એ એક ગુણનો નાશ નથી કરતો, પણ સર્વ ગુણનો નાશ કરે છે. લોભથી પ્રાણી કાળા બનતર કરે છે, અને જાણે ધનમાં જ બધું આવી રહ્યું છે, તેમ માને છે. લોભી માણસ સગપણ કે સ્નેહ જોતો નથી અને સગા ભાઈ કે બહેનને મીઠું મીઠું બોલી લોભવે છે. ઉપર સુભૂમ ચકવર્તીનું દષ્ટાંત આપ્યું છે તે લોભ નામના મનોવિકારને લાગુ પડશે.

એમ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે મનોવિકારો અત્યંત હાનિ કરનારા છે, તે હવે જે પ્રકરણ શરૂ થાય છે, તેમાંથી જણાશે. વાત એવી છે કે કર્મની ગાઢતા એ કષાયગ્રંથનના પર આધાર રાખે છે એટલે કષાય એ ખરેખર, સંસારમાં બહુ રખડાવનાર અને સંસારને વધારી મૂકનાર છે. એમને ધરાધર ઓળખવા. લોભને આકાશ સાથે સરખાવેલ છે. આકાશનો છેડો આવે, તે લોભનો છેડો આવે. અને લોભના ત્યાગીને વંદન કરવાની જે વાત ઉદયરત્ને કરી છે તે ઉચિત છે. ઘણી વખતે બીજા કષાયોનો ત્યાગ જરાક હળવા મનોવિકાર હોવાથી સહેલાઈથી થઈ શકે છે, પણ લોભનો ત્યાગ કરવો વધારે મુશ્કેલ છે. એ ચારે કષાયનું સ્વરૂપ જુદી જુદી રીતે સમજવા જેવું છે અને સમજીને ત્યાગવા યોગ્ય છે. જે કષાય ત્યાગે અથવા તેના પર વિજય મેળવે, તેનો સંસાર ઘણો ઓછો રહે છે. માટે આપણે કષાયને સમજીએ. તે કષાયો પર વિજય મેળવવા માટે આ આખું પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે.

એટલો જ મહત્વનો વિષય પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયો છે. તે પણ કષાયની પેઠે પ્રાણીને સંસારમાં ખૂબ રખડાવે છે. તે વિષયો કોણુ કોણુ છે, કેવા છે, તેનું પણ આ પ્રકરણમાં ઓળખાણ કરવામાં આવશે. રાગ અને દેવે કરેલા આ વિષયો અને કષાયોને ઓળખ્યા,

એટલે કર્મ-બંધનમાં—ખાસ કરીને રસબંધનને અંગે—ઘણો ફેર પડી જાય તેમ છે. આપણે એમને ઓળખવા બનતો પ્રયત્ન કરીએ.

કષાયોની ઓળખાણ—

સ ક્રોધમાનમાયાલોભૈરતિદુર્જયૈઃ પરામૃષ્ટઃ ।

પ્રાપ્નોતિ યાનનર્થાન્ કસ્તાનુદ્દેષ્ટુમપિ શક્તઃ ? ॥૨૪॥

અર્થ—તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી લેવાઈ ગયેલો જીવ જે અનર્થોને પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું કથન કરવાને પણ કોણુ સમર્થ હોય છે? અથવા કોણુ સમર્થ થાય છે? (૨૪)

વિવેચન—આવા પ્રકારના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના સંબંધમાં જે પ્રાણી આવે છે, તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. તમારે તે માટે જોવું હોય તો ‘ઉપમિતિભવ-પ્રપંચા કથા’ વાંચવી. તેમાં આ ચારે કષાય માટે એક એક પ્રસ્તાવ રચાયે છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ક્રોધનો વિસ્તાર છે; ચોથા પ્રસ્તાવમાં માનનો વિસ્તાર છે; પાંચમા પ્રસ્તાવમાં માયાનો વિસ્તાર છે અને છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં લોભનો વિસ્તાર છે. એમણે અનર્થપરંપરા કેટલી કરી છે, તે વર્ણવવાની જરૂર જ નથી; પૂર્વ કવિઓએ તે વર્ણવી છે, અને એક-બે નહિ, પણ સેંકડો અનર્થો આ ક્રોધ, માન, માયાથી થાય છે, એની અનર્થ-પરંપરા જાણવી હોય તો મહાસમર્થ સિદ્ધર્ષિ જેવા કવિઓ જોઈએ. એકાદ અનર્થ હોય તો તે જાણે સમજ્યા, પણ અનર્થની પરંપરા હોય તેને વર્ણવવાને કોણુ શક્તિમાન થાય? છતાં એવા દાખલા તરીકે એક એક કે વધારે અનર્થો આ ગ્રંથમાં બતાવશે.

એટલે ક્રોધ, માન, માયા અથવા લોભ અથવા એ ચારે અતિ દુર્જય છે, એનો વિન્ય કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે અને એનાથી જે પ્રાણી લેવાઈ જાય છે તે અનર્થ-પરંપરાને હારબંધ વહોરી લે છે. એ અનર્થની હારમાળા જાણવી હોય તો, અમે તે કામ માટે અશક્ત છીએ, પણ એકાદ દાખલો આપી તે અત્યંત દુર્જય છે એમ જણાવીએ છીએ. એક એક અનર્થો, જે હુવે ગણાવવામાં આવશે, તે પણ એટલા આકરા અને ભયંકર છે કે, સમજુ માણસ કષાયને દુર્જય જ ગણે અને તેને વશ ન પડવાની ભલામણ કરે. આવા આકરા કષાયો છે. તેની સામે પડીને તે પર વિન્ય મેળવવો ભારે આકરો છે. આ બે વાત લક્ષમાં રાખી આપણે કષાયને અનર્થ-પરંપરા લાવનાર તરીકે ઓળખીએ અને એના સંબંધમાં જ ન આવવા નિશ્ચય કરીએ. બાકી કષાયની વચ્ચે રહી તે પર વિન્ય મેળવનાર ધન્ય છે. પણ તમે આવતા શ્લોકમાં વાંચશો, તે અનર્થો પણ આકરા છે, ભયંકર છે, એટલે કષાયને અહીં અતિ દુર્જય ગણવામાં આવ્યા છે. તમે તેના સંબંધમાં જ ન આવો તે સારી વાત છે; અથવા કષાય આકરા છે એટલું સમજી તેનાથી દૂર હટી જાઓ એવી ચેતવણી રૂપે અત્ર કષાયોને વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

અનર્થ એટલે અનિષ્ટ, આપણને ન ગમે તેવું. આપણે ખીલને પણ ન ઇચ્છીએ તેને - અર્થ વગરનાને - અનર્થો કહેવાય. (૨૪)

પ્રત્યેક કષાયથી થતા અનર્થોની રૂપરેખા—

ક્રોધાત્ પ્રીતિવિનાશં માનાદ્વિનયોપઘાતમાપ્નોતિ ।

શ્વાઠ્યાત્ પ્રત્યયહાનિં, સર્વગુણવિનાશનં લેભાત્ ॥૨૫॥

અર્થ—ક્રોધથી પ્રીતિનો નાશ થાય, માનથી વિનય ગુણનો નાશ થાય, માયાથી વિદ્યાસનો નાશ થાય અને લોભથી સર્વ ગુણોની ઉપર હુડતાલ પડે છે. (૨૫)

વિવરણ—આ ચારે પૈકી પ્રત્યેક કષાયથી સુધરી ન શકે તેવું નુકસાન થાય છે. માટે એ કષાયો કરવા જેવા કે અનુસરવા જેવા નથી. તે પ્રત્યેક કષાયથી કેટલી હાનિ થાય છે તે વિચારીએ—

ક્રોધથી પ્રીતિનો નાશ થાય છે. પ્રીતિનો અર્થ કોશકાર આનંદ, હર્ષ અથવા સંતોષ આપે છે. અત્યારની ભાષામાં જેને પ્રેમ અથવા love, affection કહે છે, તેની ગેર-હાજરી કરી નાખે છે. એટલે ક્રોધી સ્વભાવના પુરુષના સંબંધમાં કોઈ વહાલી સ્ત્રી તેના પર પ્રેમ કરતી નથી કે ભાઈઓ ભાઈઓમાં અથડામણુ જાલી થાય છે. ક્રોધથી આવડું બધું નુકસાન થાય છે. ક્રોધીની પડખે કોઈ ચડતો નથી. એવા ક્રોધી ધમધમતા માણસને ઓળે પણ અંતે કોઈ જાતરતો નથી. એવા માણસનું કોઈ સગું થતું નથી. એને બંધા દૂરથી નમસ્કાર કરે છે અને એવો માણસ દૂરનો દૂર રહે એમ ઇચ્છે છે. એ પાસે આવે તો સારો નહિ, એટલે કોઈ માણસની નજીક કોઈ આવતું નથી અને તેનું કોઈ સાટું બોલતું નથી. એને તો ન જ દીઠા હોય તો સારા, એમ ક્રોધી માણસને માટે સર્વ ધારે છે.

માનથી વિનય-નમ્રતા ગુણનો નાશ થાય છે. અભિમાની માણસો પોતાના આડમાંથી કોઈ પણ બાબતનો મદ કરે છે. (એ આઠે જાત પર હવે પછી વર્ણન આવશે) જ્યાં અભિમાન હોય ત્યાં પ્રાણી વિનયગુણને હાનિ કરે છે અને વિનય તો ધર્મનું મૂળ હોવાથી ધર્મનો નાશ કરે છે. વિનયી માણસને શરમાળપણું કે નમ્રતા વધારે હોય છે. એ ગુણનો માન નામનો કષાય ઘાત કરે છે. અભિમાની માણસને પોતાની જ વાત યાદ આવ્યા કરે છે, એટલે એ ખીલના સંબંધની વાત કરતો નથી અને પોતામાં ગુણ હોય કે પોતાનું કુળ કે જાતિ સારી હોઈ તેની વાત કર્યા કરે છે. અમારા બાપદાદા આવા, તેમણે કેટલાં દેશતોડાં કર્યાં, કેટલા માણસોને જમાડ્યા અને પોતે તો અદ્ભુત જ્ઞાની કે બહાદૂર લડવૈયો છે, એવી એવી ડીંગ મારે કે સારી વાત કરે; તેને ખીલ માટે કોઈ લાગતું નથી. પોતે પોતાની વાત કરવી, એ અશિષ્ટ છે; સારા માણસોને તે ગમતું નથી અને વિનયગુણ આપે

ભીડી જાય છે. એટલે આવા માણસ પાસે કોઈ મોટો નથી, અને કોઈની વાત કરવાની તેને કુરસદ પણ હોતી નથી; એ તો પોતાની વાતમાં નિર્ભર રહી પોતાનું જ હાંકર્યે રાખે છે અને પોતા માટે જ જાણે આખી દુનિયા હોય એવો વર્તાવ નાના-મોટા પાસે કરે છે.

માયાથી લોકોનો વિશ્વાસ ભીડી જાય છે. એના સંબંધમાં એવી ચેતવણી મળે કે, એ કાળાખજારિયો છે, સગી ખહેનને પણ છોડે તેવો નથી, આવી જેની આખરૂ થાય, તેના ઉપર કોઈનો વિશ્વાસ રહેતો નથી. આવી રીતે લોકોનો વિશ્વાસ જાય તો પછી આ જીવનમાં જીવવા જેવું કાંઈ લાગ્યે જ રહે છે. લોકો તો એવા પ્રાણીનો વિશ્વાસ ન કરે, એની આખરૂ જાય. આ માયાથી થતો અનર્થ બતાવ્યો.

અને લોભ નામનો દુર્યુષ્ણ તો સર્વ ગુણોનો ઘાત કરે છે. બીજા કષાયો તો એક એક દુર્યુષ્ણ લાવે, પણ આ લોભ તો સર્વ ગુણોનો નાશ કરે. દશ યતિધર્મ, ક્ષમા, આર્દ્રવ, માર્જવ વગેરે આગળ આવનાર છે, તે અથવા શ્રાવકના ખત્રીશ ગુણ એ લોભથી નાશ પામે છે; કારણ કે લોભિયો બહુધા ધનેચ્છુ હોય છે; એને ગુણની બહુ પડેલી હોતી નથી. એ તો વહેવાર માત્ર ધનની આરાધના માટે કરે છે. આવી રીતે બીજા કષાયો કરતાં લોભ આકરો કષાય છે, કારણ કે બીજા કષાયો એક એક ગુણની હાનિ કરે છે, પણ લોભ તો બધા કષાયોને રહેવા દઈ સર્વ ગુણની હાનિ કરે છે. એટલું કહેવું જ પૂરતું છે. (૨૫)

વ્યકિતગત ક્રોધ(કષાય)થી અનર્થપરંપરા—

ક્રોધઃ પરિતાપકરઃ સર્વસ્યોદ્દેગકારકઃ. ક્રોધઃ ।

વૈરાનુષંગ્ગજનકઃ ક્રોધઃ ક્રોધઃ સુગતિહન્તા ॥૨૬॥

અર્થ—ક્રોધ મનની અવ્યવસ્થાને કરનાર છે, સર્વને ઉદ્દેગ કરનાર છે, વેરને વધારનાર છે અને ક્રોધ સારી ગતિને હણનાર છે. (૨૬)

વિવેચન—ઉપરની ગાથામાં આરે કષાયો કેવી અનર્થપરંપરા કરે છે, તે બતાવે છે. તેમાં આપણે પ્રથમ ક્રોધને ઓળખી લઈએ.

ક્રોધ તો ચેતરફ અવ્યવસ્થાને કરનાર છે. તમે કોઈ કોઈ માણસના પરિચયમાં આવ્યા હો તો તે ચેતરફ વ્યવસ્થા કરવાને બદલે અવ્યવસ્થા કેટલી ફેલાવે છે, તે જણાય. ક્રોધને પરિણામે એનું મગજ જ કામ કરતું નથી. એવા ક્રોધને કયો ઠાણો માણસ કરે? અપિતુ ન જ કરે. અનર્થપરંપરામાંની આ પહેલી વસ્તુ છે. હવે બીજી જાણો: ક્રોધ સર્વને ઉદ્દેગ કરાવે છે. ઉદ્દેગ એ ભયનું બીજું નામ છે; પ્રાણી ગમે તે કામ કરે, તેમાં સ્થિરતા હોવી જોઈએ અને ઉદ્દેગી માણસ કદી સ્થિર ચિત્તે, વગર ભયે કામ કરી શકતો નથી. સર્વ પ્રાણીને સર્વ ગતિમાં મહા ધમાલ અને ભય કરાવનાર ક્રોધ આ રીતે પ્રાણીને એક

સ્થાનકે બેસવા દેતો નથી. અને બધાંનાં મન જા'ચા-નીચાં કરાવી તેને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે, અને સર્વને ઉદ્દેગ કરાવે છે. ક્રોધ થાય ત્યારે માણસ લાલચોળ થઈ જાય છે. અને લાલચોળ-જા'ચાનીચા થઈ જવું એ અંતઃકરણના સાચા ક્રોધની નિશાની છે. એ પોતે સ્થિર રહેતો નથી અને બીજાને સ્થિર રહેવા દેતો નથી, અને પોતાના વાતાવરણમાં પણ અસ્થિરતા કરે છે. અને પોતે અસ્થિર હોઈ બીજાને અવ્યવસ્થામય કરી દે છે. અને ચોતરફ અવ્યવસ્થા કરે છે.

વળી ક્રોધ, વેર અને તેને મળતા પદાર્થોને જન્મ આપે છે. એટલે ક્રોધી માણસ પોતે ક્રોધ કરે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં સામેથી વેર વધારે છે. વેરનો બહુલો વેરમાં જ તેને મળી રહે છે, એટલે વેર સાથે લાગેલા સર્વ પદાર્થો તેને મળે છે. અને છેવટે અનર્થ-પરંપરા બતાવતાં કહે છે કે, ક્રોધ સારી ગતિનો હજીનાર નીવડે છે અને ક્રોધી માણસ મરીને સારી ગતિને પામતો નથી. તમે સુભૂમનું ચરિત્ર વાંચ્યું હશે, પરશુરામનું ચરિત્ર જાણ્યું હશે. તેઓ ક્રોધી હતા. તેઓ મરીને કેવા નરકદુઃખ પામ્યા! એટલે આ ભવમાં પરિતાપ અને ઉદ્દેગ કરાવનાર ક્રોધ પરભવમાં પણ સારી ગતિને હણી નાખનાર છે; આતું જાણી આ ભવ અને પરભવમાં અનેક રીતે અગવડ કરનાર, વ્યવસ્થાનો નાશ કરનાર, સારી ગતિને હજીનાર ક્રોધ કરવા યોગ્ય નથી. એ દ્વેષજન્ય પહેલો કષાય છે, અને શાસ્ત્ર-કારે તેનાં વખાણુ (૧) એટલા માટે ચેતવણીરૂપે કર્યાં છે. તમે એને બરાબર ઓળખી લો, કારણ કે એ તમને સારી ગતિમાં પણ જવા દે તેમ નથી. તમે 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા-કથા'માં નંદીવર્ધનનું ચરિત્ર વાંચ્યું હશે. એક ગામ કેટલા માઈલ દૂર છે, તેના જવાબમાં એ ક્રોધીએ વેર, અવ્યવસ્થા વધારી દીધી અને ખૂન-કાપાકૂપી કરી મૂકી. આવા ક્રોધ છે. તેને પોતાનો કરી માનવો, એ ભૂલ છે. સિંદૂરપ્રકરકાર કહે છે કે, યઃ ક્રોધઃ દહતિ દ્રુમં વડવો નીતિં લતાં । એમણે પણ ક્રોધનો આદર ન કરવાની અને તેનો ત્યાગ કરવાની બહુ બહુ રીતે સમજણ આપી છે. આવા આખા વનને બાળી મૂકનાર ક્રોધને કયો ડાહ્યો માણસ અવકાશ આપે? તમારે ડાહ્યામાં ખપવું હોય તો ક્રોધનો ત્યાગ કરો અને આવા ધર્મવૃક્ષને બાળી મૂકનાર ક્રોધને બાળી જ મૂકો. ક્રોધનાં રૂળ લોગમાં બહુ આકરાં છે, તે માટે આ ચેતવણીરૂપ વચન અનુભવીનું છે. (૨૬)

વ્યકિતગત માન-કષાય : અનર્થપરંપરા—

શ્રુતશીલવિનયસન્દૂષણસ્ય ધર્માર્થકામવિઘ્નસ્ય ।

માનસ્ય કોઽવકાશં મુહૂર્તમપિ પિણ્ડિતો દદ્યાત્ ॥૨૭॥

અર્થ—જ્ઞાન, શીલ અને વિનયને દૂષણ આપનાર અને ધર્મ, અર્થ અને કામને વિઘ્ન કરનાર માનને કયો ડાહ્યો માણસ એક મુહૂર્તમાત્ર (જે ઘડીનો સામાયિક કાળ) પણ અવકાશ આપે? (૨૭)

વિવેચન—આ ગાથામાં બીજા કષાયનું દુઃશીલપણું બતાવવામાં આવ્યું છે. તે સમજીને કોઈ ડાહ્યા માણસે એક-બે ઘડી પણ માનને તક ન આપવી. તેનાં કારણો નીચે આપવામાં આવે છે. ડહાપણું લક્ષણ જે કરીએ તે વિચારીને કરવામાં છે. એમાં જો માનને સમજી લઈએ, તો તેને બે ઘડી પણ તક આપવી ન ઘટે.

શ્રુતજ્ઞાન, શીલ અને વિનયને એ દૂષણ આપનાર છે. જ્ઞાનને જે દૂષણ લગાડે તેવું હોય, અથવા શીલ (શુભ આચરણ)ને દોષ લગાડનાર હોય અને જે ધર્મનું મૂળ વિનય ગુણ ગણાય છે, તેને પણ દૂષણ લગાડનાર હોય તેનો નાશ કરવો. શ્રુતજ્ઞાનનો જ મદ ચઢે અથવા શીલ માટે માણસ અભિમાન કરે કે વિનય માટે મહત્તા બતાવે—આવા માનને કોણ ડાહ્યો માણસ એક-બે ઘડી પણ તક આપે? માન એવી વસ્તુ છે કે, સારા જ્ઞાન જેવા ગુણને પણ અપવિત્ર કરે છે અને શુભ આચરણમય શીલને પણ ખરાબ કરે છે અને ધર્મના મૂળ જેવા વિનયને માટે પણ અભિમાન દાખવે છે. એવા માનને કયો ડાહ્યો માણસ, બે ઘડી કાળ માટે પણ, તક આપે? અપિતુ ન જ આપે. જો જ્ઞાન કે શીલ કે વિનયનું પણ અભિમાન થતું હોય તો, એને કોઈ ડાહ્યા માણસે સ્થાન આપવું ન ઘટે. આવી રીતે જ્ઞાની, શીલવાન કે વિનયી મનુષ્યને પણ દૂષણ આપનાર કે તેનો ગર્વ કરનાર માનને આપણે એક સમય કે બે ઘડી પણ તક ન આપી શકીએ. આપવા જઈએ તો તણાઈ જઈએ અને ખૂરી ગતિ થાય.

વળી તેનું બીજું પણ કારણ છે. એ અર્થ અને કામને અને ધર્મને વિધ્ન કરનાર છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, જ્ઞાનને, સારી ચાલચલગતને અને ધર્મના મૂળ વિનયને જે દૂષણ આપનાર છે અને ધર્મ, અર્થ, કામ જેવા પુરુષાર્થને પણ અડચણ કરનાર છે, તેવા માનને સમજી માણસ એક-બે ઘડી પણ અવકાશ ન આપે. ‘હવે પછી જોયું જશે’ કે ‘પડશે તેવા દેવાશે’—એવી વૃત્તિ માનના સંબંધમાં રાખવા લાયક નથી. માટે એને તો ઉચ્ચાળો ભરાવવો.

મુહૂર્ત—બે ઘડી, આ ગ્રંથ લખાયો ત્યારનું સાધન છે. મુહૂર્તને બદલે અત્યારે મિનિટ કે સેકન્ડ ગણાય છે. કહેવાની મતલબ માનને જરા પણ અવકાશ ન આપવાની છે.

વિધ્ન—કેટલાક એનો અર્થ વિધ્ન કરનાર તરીકે માનને ગણીને તેનો લાવ ધર્મ-અર્થ ઉપર લાવવા પ્રયત્ન કરે છે; તે અર્થ બિનજરૂરી છે. અર્થ સીધો, સરળ અને બેસે તેવો હોય, ત્યાં મરડી મચડીને અર્થ કરવો નહિ. ધર્મ, અર્થ, કામ સાધવામાં માન વિધ્ન કરે છે. એવો અર્થ કરવામાં પણ વાંધો નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે, કારણોને લઈને માન ન કરવા યોગ્ય છે (૨૭).

વ્યકિતગત માયાના પરિણામે : અનર્થપરંપરા—

માયાશીલઃ પુરુષો યદ્યપિ ન કરોતિ કંચિદપરાધમ્ ।

સર્પ ઇવાવિશ્વાસ્યો ભવતિ તથાપ્યાત્મદોષહતઃ ॥૨૮॥

અર્થ—માયાવી માણસ કોઈ પણ અપરાધ ન કરે તો પણ સર્પની પેઠે, તે પોતાના દોષથી હુણાયલો હોઈને, કોઈને ભરોસો મૂકવાલાયક થતો નથી. (૨૮).

વિવેચન—આ ગાથામાં માયા કેવી અનર્થપરંપરા કરે છે, તે પર વિવરણ કરે છે.

માયાવી, ઢોંગી, દંભી, ધુતારો માણસ કોઈ વખત કાંઈ પીકા, ઉપાધિ કે અપરાધ ન કરે, તો પણ તેના દોષથી તે સામા માણસ માટે સર્પની માફક ભરોસો મૂકવાલાયક કે વિશ્વાસને પાત્ર બની શકતો નથી. જેમ વ્યવહારમાં કહ્યું છે કે, સર્પનો વિશ્વાસ ન કરવો, તેમ માયાવી માણસ કદાચ અપરાધ ન કરે તો પણ તે ક્યારે હજો દેશે તેમ આપણે બાણતા ન હોવાથી તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકતા નથી, અને નામીચો વાણીઓ રળી ખાય અને નામીચો ચોર માર્યો બધ, તેમ તેના માયા-કૂડકપટ કરનારા માણસ ઉપર કોઈ વિશ્વાસ મૂકતું નથી.

સર્પ ઇવ અવિશ્વાસ્યઃ—એટલે સર્પની પેઠે તેના પર કોઈ વિશ્વાસ મૂકતું નથી. અને તેના ઉપર વિશ્વાસ મુકાય તે માટે તે લાયક પણ રહી શકતો નથી. એ માયાવી હોવાને કારણે, કેને ક્યારે હજો દેશે તેની ખબર પડતી નથી પણ તેને પડખે ચઢનારને એ ગમે ત્યારે હજો દેશે, એવી એને માટે શંકા રહ્યા કરે છે. એટલે એ પોતાના આપ્તજન વગેરે સર્પનો ભરોસો ગુમાવી બેસે છે. અને લોકોનો વિશ્વાસ ગુમાવનાર તો પત્રી કેટલી નુકસાની સહન કરે અને તેની અનર્થપરંપરા થાય, તે ગણતરી તમે સમજી શકો તેમ છે. આ ભરોસો ગુમાવવાની અને પરિણામે અનર્થપરંપરા સહન કરવાની વાત ખૂબ વિચારવા લાયક છે. એ અનર્થ પરંપરાને આણનાર છે, એમાં તો શક નથી, અને વિશ્વાસ ગુમાવેલ માણસ કાંઈ નફો કરતો નથી, હેરાન થાય છે અને હેરાન કરે છે. વિશ્વાસ ગુમાવનારને ત્યાં ઘરાકો આવતા નથી અને તેવો માણસ હરીફાઈમાં ટકી શકતો નથી. તેને ઘેર કોઈનું મરણ થાય અથવા તેનું પોતાનું મરણ થાય, ત્યારે પણ તે લોકોની સહાનુભૂતિ ખોઈ બેસે છે. આ વખતે લોકો બાણતા હોય છે કે તેનો કાંઈ વાંક-ગુનો નથી, પણ સાથે બાણ છે કે એ ક્યારે ફરી બેસશે તે કહેવાય નહિ, કારણ કે તેણે લોકોનો વિશ્વાસ ખોઈ દીધેલો હોય છે.

આત્મદોષહતઃ—આ વાક્યને કોઈ સર્પ સાથે લગાડે છે. પોતાના દોષથી હુણાયેલા-માયાવી માણસને મેં ઉપરનો અર્થ કરતાં લગાડેલ છે, પણ સર્પ પોતાના દોષથી હુણાયેલો જ છે, એટલે એ વિશેષણ તેને પણ લગાડવામાં આવે તો તેમાં મારે કાંઈ વાધો નથી.

એ અર્થ પશુ સુયુક્ત છે. માયાવી પુરુષની નીચતા, બાહ્યરચના અને બહારત એવી હોય છે કે, બધી રીતે એને સર્પની ઉપમા આપવામાં આવે તે સામે મારે કાંઈ વાંધો નથી. એટલે 'આત્મદોષહતઃ'—એને સર્પ સાથે અને માણસ (માયાવી જન) સાથે સરખાવવામાં અર્થ વધારે મજબૂત થાય છે. સારાંશ એ છે કે, માયાવી માણસે કાંઈ વાંક ગુન-હો ન કર્યો, તો પશુ તેની લોકોમાં શાખ એવી થયેલી હોય છે કે, સર્પની જેવા તે માયાવી પુરુષમાં કોઈ વિશ્વાસ રાખતું નથી. અને વિશ્વાસે તો વહાણ ચાલે છે, અને જે માણસ પરથી વિશ્વાસ જાય, તે આ દુનિયામાં જીવતે મુવા જેવો છે. માયા આવી અનર્થપરંપરા મૂકીને જાય છે. અને પરિણામે એ નવાણીઓ કુટાઈ જાય છે અને બળરમાં કે કોઈ ધંધાદારી પાસે તેની આખરૂં રહેતી નથી. એટલે એ પશુ, માયાના પરિણામે, અનેક અનર્થોને હારખંધ પામે છે. લોકો એનો ભરોસો કરતા નથી અને ભરોસો ન કરવાને પરિણામે જ તેને અનર્થપરંપરા થાય છે. એટલે ક્રોધ અને માનની પેઠે માયા પશુ ત્યાજ્ય છે, હવે આપણે લોભ નામના ચોથા કષાય પર વિચાર કરીએ. (૨૮).

વ્યક્તિગત લોભથી અનર્થપરંપરા—

सर्वविनाशाश्रयिणः सर्वव्यसनैकराजमार्गस्य ।

लोभस्य को मुखगतः क्षणमपि दुःखान्तरमुपेयात् ? ॥૨૯॥

અર્થ—બધા પ્રકારના વિનાશનો આશ્રય કરનાર અને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોના એક બહાર રસ્તા જેવા લોભ પાસે આવેલ હોય તો, એક ક્ષણમાત્ર પશુ બીજા દુઃખ તરફ નજર માત્ર પશુ કોણ કરે? લોભ જ એને જોઈએ તેટલું દુઃખ આપવા તૈયાર છે. (૨૯).

વિવેચન—લોભ સર્વથી અધમ અને નિકૃષ્ટ મનોવિકાર છે, કષાય છે. એ ઉદયમાંથી પણ દશમે ગુણઠાણે (ગુણસ્થાનકે) જાય છે; જ્યારે ઉદયમાંથી બીજા બધા કષાયો નવમે ગુણઠાણેથી જાય છે. એનાં બંને વિશેષણો વિચારવા લાયક.

એ, સર્વ વિનાશને દોરનાર છે અથવા તેનો આશ્રય કરનાર છે, એવો એ લોભ નામનો છેડેલો કષાય છે. એ અત્યંત નિકૃષ્ટ અને અધમાધમ છે અને ઠાઠા માણસ એના માર્ગે આ કારણે જતા જ નથી. આવા અધમ લોભને પાલવે પડ્યા તો માર્યા ગયા, એ સમજવું. દુનિયાની વસ્તુઓ, પછી તે પરિવ્રજાના આકારમાં કે બીજા કોઈ આકારમાં હોય, તેનો સંતોષ ન થાય તો તે લોભનો આકાર ધારણ કરે છે. અને લોભ તો ઘણા વખત સુધી જતો નથી અને સર્વ વિનાશને એ નજીક કરે છે, કારણ કે, એ લોભ નામનો મનોવિકાર શાંત ખેંસી જ રહેતો નથી અને પ્રાણીને ખરાબમાં ખરાબ સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. આવા સર્વવિનાશનો આશ્રય કરનાર લોભ કદાચ પાસે આવી ગયો હોય, તો દુઃખનું તો પૂછવું જ શું? કારણ કે લોભ દુઃખોનો સનેહી અથવા દુઃખમય જ છે. અથવા

લોભ પોતાની પછવાડે દુઃખોને મૂકી જાય છે. તમારે દુઃખની શોધમાં જવું નહિ પડે કારણ કે આ સર્વ વિનાશનો આશ્રય કરનાર લોભ નામનો મનોવિકાર જાતે જ દુઃખમય છે. લોભ એ રાગના ઘરનો હોઈ દુઃખને વહોરી લાવનાર છે. આ પ્રમાણે ભાવ મને ખેડો છે.

સર્વ પ્રકારની આફતનો તો એ રાજમાર્ગ છે. એટલે કોણ ડાહ્યો માણસ આવા સર્વ વિનાશના આશ્રય કરનાર અને સર્વપ્રકારની આફતના રાજમાર્ગ જેવા લોભનો આશ્રય કરે? આફતથી દૂર નાસતા કરનારાને જ ડાહ્યા માણસ કહી શકાય છે. લોભને અંગે દુઃખને શોધવું પડે તેમ નથી, કારણ, લોભ પોતે જ દુઃખમય છે. અને તે પોતાની સાથે દુઃખને લેતો આવે છે, પછી બીજા દુઃખની શોધખોળમાં જવું જ ન પડે. એક ઘણુ વાર પણ ચલાવી લેવા જેવો એ દોષ નથી. તમે તમારું સાડું ઇચ્છતા હો તો, લલા થઈને, લોભને પનારે પડશો નહિ, કારણ કે એ સર્વવિનાશનો આશ્રય કરનાર, સર્વ દુઃખોનો રાજમાર્ગ છે અને જાતે દુઃખમય છે. આટલું જાણ્યા પછી ક્યો સમગ્ર માણસ લોભને વશ પડે? સર્વ વસ્તુને-ધન, માલ કે ફરનીચરને-અહીં મૂકી જવું પડે તેમ છે, અને કોઈ વસ્તુ સાથે આવવાની નથી, એટલો એક જ વિચાર લોભને અવકાશ ન આપવા માટે પૂરતો છે, અને આમાં વિશેષણ લગાડી લોભને તજવા યોગ્ય બતાવ્યો છે. (૨૯).

કષાયો માટે સામાન્ય ઉપસંહાર—

एवं क्रोधो मानो माया लोभश्च दुःखहेतुत्वात् ।

सत्त्वानां भवसंसारदुर्गमार्गप्रणेतारः ॥૩૦॥

અર્થ—એ પ્રકારે ક્રોધ, માન, માયા અથવા લોભરૂપ ચારે કષાયો દુઃખને આપનાર હોવાથી આ સંસારરૂપ ચારે ગતિઓના સકંજના માર્ગને બતાવનાર છે. (૩૦)

વિવેચન—હવે આ ચારે કષાયોનો વિષય ઉપસંહારી તે પર સામાન્ય વિવેચન કરે છે અને આપણું ધ્યાન ખેંચે છે કે, એ ચારે કષાયો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ કરવા યોગ્ય નથી. તે ઉપસંહાર કરતાં પણ એ ઘણાં અગત્યનાં કારણો કહી નાખે છે. આ પ્રાચીનોની રીતિ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. તેઓ કષાયોની તુચ્છતા સમજાવતાં તેનાં કારણો પણ કહી નાખે છે. પ્રાચીનો તેનું જે પરિણામ લાવવા ઇચ્છે છે, તે કષાય પૈકી એકે એકનું અકર્તવ્યપણું છે, તે વાંચી-વિચારી કષાયોમાંથી કોઈને ન કરવાનો નિર્ણય કરી નાખવો ઘટે છે, એમ તેઓનો આદેશ છે અને આપણા સિદ્ધ માર્ગનો ઉપાય છે. ઉપર જણાવેલાં બંને કારણો વિચારી કષાયોને અંગે ઘટવું કરીએ. તે કારણો આ રહ્યાં :

દુઃખહેતુ—તેમાં પ્રથમ કારણ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. તે નરક, તિર્યંચ વગેરેની હીન ગતિમાં અનેક દુઃખનું કારણ છે, તેટલા માટે કષાય પૈકી કોઈ પણ કરવાલાયક નથી અને

સમજી માણસે તે ન કરવા જોઈએ. આપણે આ વિષય અહીં પૂરો કરતા નથી, કારણ કે હજી કષાયનું વર્ણન આવવાનું છે અને આઠ મહસ્થાનનું જુદું પ્રકરણ પાડવું આપણને સંબંધ પરથી પરવડે તેમ નથી, એટલે સમજી લઈએ કે, એ ચારે કષાયો સર્વગતિમાં દુઃખના હેતુભૂત કેમ છે? દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકી એ ચાર ગતિ છે. પ્રત્યેકમાં કષાયો દુઃખદાયી નીવડે છે, કારણ તે કર્મબંધનનું કારણ છે અને કર્મની ગાઢતા-મંદતા તે સુકરર કરે છે, તરતમતાને જણાવે છે અને કર્મને તે રંગ આપે છે. જેમ લાડવો ગળપણુમાં એછો વધતો થાય, તે નક્કી કરનારું ગળપણુ છે, તે વધારે એછી સાકર કે ગોળ પર આધાર રાખે છે, તેમ કર્મની ચીકણાશ વગેરે બાબત કષાયો પર આધાર રાખે છે. હવે નારકી ગતિમાં તો સ્પષ્ટ દુઃખ જ છે, અને દુઃખ સિવાય કંઈ નથી. તે પણ કષાયો જ સુકરર કરે છે, તે કોઈ પણ ચરિત્રનું હાઈ વિચારતાં સમજાશે. દેવગતિમાં વિયોગ કરનાર કર્મ, કષાય પર આધાર રાખે છે, એટલે એ ગતિમાં પણ કષાયો દુઃખના હેતુ છે. અને મનુષ્ય તથા તિર્યંચગતિમાં જે માનસિક કે શારીરિક દુઃખ થાય છે, તે ખાર વગરનાં છે; તેની ગાઢતા વગેરે નક્કી કરનાર કષાયો છે. આવી રીતે ચારે ગતિમાં દુઃખ આપનાર આ કષાયો હોવાથી, તે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, ત્યાજ્ય છે એમ સમજવું.

આ ભવ સંસાર છે, રખડપટ્ટી છે, તેનો માર્ગ બતાવનાર આ ચારે અથવા એકથી વધારે કષાયો છે. એ પ્રાણીને કેવી હેરાનગતિ કરનાર અને રખડાવનાર છે, તેનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ જોવું હોય તો શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણીએ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાં ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે, તે જોવું કે વિચારવું. ત્યાં ભવપ્રપંચ જે અર્થમાં વપરાયેલ છે તે જ અર્થમાં અત્ર ભવસંસાર શબ્દ બતાવ્યો છે. એનો અર્થ કરતાં દુર્ગપુર નો અર્થ કોશકાર કિલ્લાવાળું શહેર એમ કરે છે. આ સંસારરૂપ કિલ્લાવાળા શહેરનો માર્ગ બતાવનાર અને તેમાં તમને જકડી રાખનાર આ કષાયો હોવાથી તેના પર વિજય મેળવવા યોગ્ય છે—એમ સર્વ કષાયોના સંબંધમાં કર્તા કહે છે. આવા ખરાબ કિલ્લાને કોઈ હુંશિયાર સિપાઈ ન બતાવે, તેવું કામ સંસારદુર્ગને અંગે આ કષાયો કરે છે; તે કારણે તેના ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ ન રાખવો, બલકે ત્યાજ્ય સમજવા, એમ કહેવાનો આશય છે. દુર્ગસંચાર માટે જે ઉપદેશ આપે, તે આપણો હિતશત્રુ હોવો જોઈએ, એટલે કષાયનો ઉપદેશ સ્વીકારી તે અનુસાર તમારા પોતાના હિત ખાતર આલવું નહિ; એનાં કારણો આ શ્લોકમાં બતાવ્યાં છે. (૩૦).

મમત્વ-અહંકાર વર્ણનમાં મોહમાહાત્મ્ય—

મમકારાહકારાવેષાં મૂલં પદદ્વયં ભવતિ ।

રાગદ્વેષાવિત્યપિ તસ્યેવાન્યસ્તુ પર્યાયઃ ॥૩૧॥

અર્થ—આ કષાયોનું મૂળ ‘મમકાર’ અને ‘અહંકાર’ એ બે શબ્દમાં સમાવેશ પામે છે. રાગદ્વેષ તેનાં જ બીજાં પર્યાયવાચી નામે છે. (૩૧).

વિવેચન—અહં મમેતિ મંત્રોડયં મોહસ્ય જગદાન્ધ્યકૃત્ એટલે ‘હું’ અને ‘મારું’ એ આખા જગતને આંધળું બનાવનાર મંત્ર છે. આ મોહ છે, વ્યામોહ છે, ખુબ નેષ્ટ પદાર્થ છે અને એ માણસને આંધળો બનાવનાર અને સંસાર સન્મુખ રાખનાર છે. ઉપરનું જ્ઞાનસારમાં ઉચ્ચારાયેલું અને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ સ્વીકારેલું વાક્ય અત્ર પ્રસ્તુત છે. બે પદ ‘મમકાર’ અને ‘અહંકાર’ એ સર્વ કષાયોનું મૂળ છે. ‘આ વસ્તુ મારી છે’ એવું મમત્વ તે મમકાર છે. અને નીચે આઠ મહસ્થાન બતાવશે. આ પ્રકરણમાં તે પર વિસ્તારથી વિવેચન થવાનું છે. મમકાર અને અહંકાર એ બંને આ કષાયના ઉત્તેજક પદાર્થો છે. એમને બરાબર બાળી નાખવા જોઈએ, જેને પરિણામે આ સંસાર કપાઈ જાય.

સાધુઓને કોઈ વસ્તુ પોતાની હોતી નથી, અને જ્યાં મમત્વભાવ નથી ત્યાં, એ વસ્તુ પર માલિકી હક્ક કે કોઈ પ્રકારનો હક્ક રહેતો નથી. આ મમકાર તે કબજા હક્ક કે માલિકી હક્ક બતાવનાર છે. અને આખા સંસારનું તે એક કારણ છે. કોઈ પણ વસ્તુ જેની સાથે પોણોસો વર્ષ સંબંધ રહેવાનો છે, જે મૂકીને ચાલ્યા જવાનું છે, તે પોતાની વસ્તુ છે એ માન્યતામાં અંધતા રહેલી છે, એ અંધતા જાય એટલે મમતા-પોતાપણું જાય. અને એ જાય એટલે સંસાર-ભવ જાય એ સ્વાભાવિક છે; કારણ, સંસારમાં રખડાવનાર એ અંધતા છે. અને મારું કાંઈ નથી, હું કોઈનો નથી, મારું છે તે મારી પાસે જ રહેનાર છે, એવી જ્યારે બુદ્ધિ થાય, ત્યારે મોહ પર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. આ મમકાર તથા અહંકાર કષાયને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે કોઈ વસ્તુને અંતઃકરણથી પોતાની ન મનાય, ત્યારે મોહ જીડી જાય છે અને પ્રાણીનો સંસાર તૂટી જાય છે. આ રીતે મમકાર અને મમત્વને એક જાણુવા અને અહંકાર પર આગળ ઉપર આ પ્રકરણમાં વિગત આપવાની છે.

અહંકાર—હું કાંઈક છું અને સર્વનો ઉપરી છું, એવી બુદ્ધિ થાય અને બળ, તપ કે લાભ, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા અથવા પોતાની કોઈ પ્રકારની વિશિષ્ટતા પોતામાં હોય, તેનો ગર્વ થઈ જાય તે અહંકાર છે. આ મમત્વ અને અહંકાર કષાયનાં ઘર છે, કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર અને કષાયને પ્રેરનાર છે, એટલા માટે આત્મા સિવાયની સર્વ પર વસ્તુને પોતાની ન માનવી, અને તેની પ્રાપ્તિનો સારા-સમગ્ર માણસે ગર્વ ન કરવો. એટલે તમે જોશો કે મોહરાજા આ મમકાર અને અહંકાર ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવે છે. તમે જોશો તો, ક્રોધ અને લોભ દ્વેષથી થાય છે જ્યારે માન અને માયા તો ચોખ્ખા રાગના જ પરિવારનાં માણસો છે. ઠાઠા માણસ એમને વશ ના પડે. કાળાબજાર માયાના પુત્રો છે અથવા લોભથી થાય છે, તેને ધીરજ રહેતી નથી અને લાખે લેખાં લખાય છે. એ રીતે આ કષાયને પૂરતો અવકાશ આપનાર આ મમકાર અને અહંકાર છે, તે બરાબર સમજી લેવું.

રાગદ્વેષ—રાગ અને દ્વેષ તેના બીજા શબ્દો છે. રાગથી માન અને માયા થાય છે, દ્વેષથી ક્રોધ અને લોભ થાય છે. અથવા લોભ રાગજન્ય પણ હોય છે અને દ્વેષજન્ય પણ હોય છે. આવી રીતે મમકાર અને અહંકાર રાગદ્વેષના ધરના હોઈ, બન્નેને રાગદ્વેષ તરીકે ઓળખવામાં આવે તો તેમાં પણ વાંધો નથી. એમને બરાબર ઓળખી તમારું કામ નીલાવો અને એમની સાથે વર્તન કરો, તેમાં તમારું હિત હોવાથી આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે. તમે રાગદ્વેષને ઓળખો અથવા મમકાર અને અહંકારને ઓળખી એમની સાથે કામ પાડો તો તમારું જ ઇષ્ટ છે. તેથી તમને આ વાત કહેવામાં આવી છે, તે તમારા હિતને માટે જ છે. ઉપર કહ્યું તેમ, એ દુર્ગતિના હેતુભૂત છે. આવી દુર્ગતિમાં તમે જઈ ન પડો, એ માટે એનું બરાબર ઓળખાણ કરી લેવાની જરૂર છે. આવતા શ્લોકમાં ક્રોધ-માનને રાગના ધરના કહેશે અને માયા તથા લોભને દ્વેષના ધરના કહેશે, તે અપેક્ષિત વચન છે. આપણે તે વિચારીએ. (૩૧)

કષાયો રાગ-દ્વેષનો વિસ્તાર છે—

માયા લોભકષાયશ્ચેતદ્રાગસંજ્ઞિતં દ્વન્દ્વમ્ ।

ક્રોધો માનશ્ચ પુનર્દ્વેષ इति समासनिर्दिष्टः ॥૩૨॥

અર્થ—માયા અને લોભ નામના કષાયો તે રાગની સંજ્ઞા પામેલ બેનો સમૂહ છે અને ક્રોધ અને માન નામના કષાયોને દ્વેષ નામની સંજ્ઞા આપવામાં આવેલ છે. (૩૨).

વિવેચન—આ અંશમાં માયા અને લોભને રાગસંજ્ઞા આપવામાં આવી છે, એટલે વાંચનારે જ્યાં રાગની વાત હોય ત્યાં માયા અને લોભને સમજી લેવાં, એટલે જ્યાં જ્યાં રાગનું વર્ણન આવે, ત્યાં માયા અને લોભ તેના સહકારી લાવો છે, એમ સમજી લેવું. રાગના ધરનાં માયા અને લોભ હોય, એ વાતમાં કેટલાક વાંચનારને શંકા આવશે, કારણ કે આપણે અગાઉ લોભને તો રાગના ધરનો બતાવ્યો છે, પણ માયાને દ્વેષના ધરની બતાવી છે. સંજ્ઞા એટલે સૂત્ર છે, સંજ્ઞા ગમે તે રીતની નક્કી કરવામાં આવે, તે આ અંશપૂરતું જ સમજવું. રાગના ધરનો લોભ હોય, તે તો સમજાય તેવું છે, કારણ લોભ એ પૈસા કે વસ્તુ તરફ આકર્ષણ બતાવે છે. અને તેને રાગથી ઉત્પન્ન થનાર ગણવો, તેમાં કોઈ બાતની શંકાને સ્થાન નથી. એટલી સ્પષ્ટતા માયાને અંગે નથી. પણ આ અંશ પૂરતી વાત હોય તો, સંજ્ઞા તરીકે માયા અને લોભ રાગમાંથી જન્મ પામે છે, એ રીતે અંશકાર (ઉમાસ્વાતિજી) કહે છે, તે કબૂલ કરવું. ક્રોધ અને માન નામના કષાયો છે, તે દ્વેષના ધરનાં છે, તેથી તેને દ્વેષ એવી સંજ્ઞા આપી છે. બાકી ક્રોધ અથવા અભિમાન દ્વેષના ધરનાં હોઈ શકે, એમ કહી શકાય છે. પણ આ અંશમાં જ્યાં દ્વેષનું વર્ણન આવે ત્યાં અંતર્ગત ક્રોધ અને માનનું વર્ણન સમજી લેવું. એવી અત્ર સંજ્ઞા બાંધવામાં આવે છે, એમાં સંદેહ કે સવાલ-જવાબ હોય નહિ; કારણ કે અંશકારે આ વાત આખ્યા તરીકે મૂકી

નથી. અંકારે જ્યાં સંજ્ઞા બાંધી હોય ત્યાં વ્યાખ્યાને સ્થાન નથી અને એ અંકારપૂરતી જ છે, એમ સ્પષ્ટતા ખાતર કહેવાની જરૂર છે. સંજ્ઞા અને વ્યાખ્યા (definition)માં ક્ષણે ફેર છે. સંજ્ઞા એ લગભગ postulate (સ્વમાન્યતા) જેવી છે, એમાં દલીલને અવકાશ નથી, એ આ અંક પૂરતી જ છે. (૩૨).

કર્મબંધના હેતુઓ—

મિથ્યાદૃષ્ટ્યવિરમણપ્રમાદયોગાસ્તયોર્બલં દૃષ્ટમ્ ।

તદુપગૃહીતાવૃષ્ટિવિધકર્મબંધસ્ય હેતુ તૌ ॥૩૩॥

અર્થ—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને મનવચન-કાયાના યોગો એ રાગદ્વેષનું બળ છે, તેમની મદદથી આઠે પ્રકારના કર્મબંધનાં એ રાગ-દ્વેષ કારણ છે. (૩૩).

વિવેચન—ધર્મ ઉપર અશ્રદ્ધાન, ત્યાગવૃત્તિનો અભાવ, મદ, વિષય, ક્ષાય, વિકૃત્યા અને નિદ્રારૂપ પ્રમાદ, મન-વચન-કાયાના યોગ, એ રાગદ્વેષનું બળ છે. અને તેના ભેટવાથી આઠે પ્રકારનાં કર્મબંધન થાય છે. એટલે કર્મબંધના આ રાગદ્વેષ કારણ થાય છે. આપણે એ આઠે કર્મની પણ નીચે પિછાન કરશું—

મિથ્યાદૃષ્ટિ—કર્મબંધનાં ચાર કારણ બતાવ્યાં છે : મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, ક્ષાય અને યોગ. તે પૈકી આત્માને અનાત્મા કહેવો, અનાત્માને આત્મા કહેવો, ધર્મને અધર્મ માનવો કે મનાવવો, અધર્મને ધર્મ કહેવો કે મનાવવો, તે સર્વનો સમાવેશ મિથ્યાત્વમાં થાય છે. અવસ્તુને વસ્તુ માનવી, એ પણ મિથ્યાત્વ છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રને મોક્ષનાં કારણ ન માનવાં અને બીજાં જ સાધનોને મોક્ષનાં કારણ માનવાં અથવા ખોટો અભિનિવેશ કરવો, તે સર્વનો મિથ્યાત્વમાં સમાવેશ થાય છે. અથવા ખોટી માન્યતાનો સમાવેશ મિથ્યાત્વમાં થાય છે. આ અભિનિવેશ એ અસદ્બુદ્ધ છે. અને કર્મબંધ એટલે આત્મા સાથે કર્મવર્ગણાનું જોડાણ થાય, તેનું પ્રથમ કારણ આવી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આ મિથ્યાદૃષ્ટિ રાગદ્વેષના બળરૂપ છે. ખાસ કરીને અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યા આ રાગદ્વેષના અને પરિણામે મિથ્યાત્વના કારણભૂત છે. એ મિથ્યાત્વના પ્રકારો આપણે વિગતવાર જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

મિથ્યાત્વમાં આભિબુદ્ધિક મિથ્યાત્વ પહેલું આવે છે. કેટલાક અંકારો મિથ્યાત્વનો ક્ષાયમાં સમાવેશ કરી ક્ષાય અને યોગ એ બેને જ કર્મના હેતુ ગણે છે. સમ્યગ્દર્શન તત્ત્વમાં શ્રદ્ધાનરૂપ છે. તેનાથી જીલદું જે હોય તે મિથ્યાત્વ કહેવાય. એટલે સમ્યગ્દર્શન જ્યાં ન હોય ત્યાં મિથ્યાદર્શન અથવા મિથ્યાત્વ છે, એમ સમજવું. યથાર્થ વસ્તુમાં શ્રદ્ધાનનો અભાવ અને અયથાર્થ વસ્તુમાં શ્રદ્ધાન, તે પણ મિથ્યાત્વ છે. તદ્દન મૂઠ દશામાં પ્રાણીને હોય તેને કોઈ અંકાર અનાલોગિક મિથ્યાત્વ કહે છે. કીટ, પતંગ વગેરે પશુઓને મિથ્યાત્વ હોય, તે વિચારદષ્ટિના અભાવથી હોય છે. કોઈએ પક ડાવેલ હોય તે

અભિગૃહીત મિથ્યાત્વમાં આવે. મનુષ્યોને અભિગૃહીત અથવા અનભિગૃહીત બન્ને-પ્રકારના મિથ્યાત્વ સંભવે. મૂર્છિત ચૈતન્યવાળા તિર્યંચોને તો અનાલોગિક મિથ્યાત્વનો સંભવ છે. મૂર્છિત દશાવાળા જીવોને અભિગૃહીત મિથ્યાત્વનો પ્રાયઃ સંભવ નથી. જે દશ અથવા પોતાને યોગ્ય પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ. પ્રાણુ દશ છે : પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ યોગ (મન, વચન અને કાયાના), શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય.

સર્વ જીવ આ સંસારમાં વર્તે છે. પણ કોઈ દેવતા થાય છે, કોઈ નારકીમાં જાય છે, કોઈ રાજા થાય છે, કોઈ રાજાના જોડા ઉપાડનાર થાય છે—એ વગેરે જે ફેરફાર પ્રાણીઓમાં જીવવામાં આવે છે, તેને સર્વ કર્મો કર્મ તરીકે જુદા જુદા નામથી સ્વીકારે છે. સંયોગ-વિયોગ પણ એ કર્મો બનાવે છે. સોનાનો માટી સાથે અનાદિ કાળથી સંબંધ છે, પણ પ્રયાસ કે પ્રયોગથી તેનો નાશ થઈ જાય છે; એ સર્વ શક્ય વાત છે; એમાં કોઈની દરમ્યાનગીરી જોઈતી નથી. એટલે અનાદિ કાળથી ચાલતી સૃષ્ટિમાં આપણે તો માત્ર જેલ ભજવનાર એક નાટકિયા જ છીએ અને જેલ પૂરે થતાં વીસરામ થઈ જવાના છીએ. આ મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે. આપણે અનાલોગિક અને આલોગિક અથવા અભિગૃહીત, અનભિગૃહીત ત્રણ પ્રકારના મિથ્યાત્વનો વિચાર કરી ગયા. અગ્નિ ગમે તેવા સંયોગનો વિયોગ કરાવી શકે છે, તેમ ધ્યાનાગ્નિ કર્મનો અનાદિ સંબંધ આત્મા સાથે થયેલો હોય, તે દૂર કરાવી શકે છે. મિથ્યાત્વ જે કર્મો બંધાવે છે, તે આ રીતે ધ્યાનાગ્નિથી દૂર કે ક્ષય કરી શકાય છે, એટલે એનો વિયોગ સંભવે છે.

આ ઉપરાંત બીજાં મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. તે આપણે વિચારીએ. તેમાં અભિનિવેશને પણ મિથ્યાત્વ કહેવાય. ગ્રાહણનો દિકરો ગ્રાહણ થાય અથવા ક્ષત્રિયનો પુત્ર ક્ષત્રિય થાય તે અથવા ગતાનુગતિક ક્રિયા અભિનિવેશ મિથ્યાત્વમાં ઘણી વખત હોય છે. એમાં પોતાની કુદરતી યુદ્ધિ કે વ્યાપારનો ઉપયોગ થતો નથી, પણ બાપદાદા કે વડીલો કરતા હતા, તે ચાલુ રાખવાની યુદ્ધિ હોય છે. આ અભિનિવેશ મિથ્યાત્વ કહેવાય. પાંચમું સાંશયિક મિથ્યાત્વ. એમાં વારંવાર શંકા, સંશય પડવા કરે; આ સત્ય હશે કે તે—આવા પ્રકારના મિથ્યાત્વને સાંશયિક મિથ્યાત્વ કહે છે. શંકાશીલ મનવાળાને સાંશયિક મિથ્યાત્વી કહેવામાં આવે છે,

એ રીતે મિથ્યાત્વના પાંચ ભેદ થયા. આ સર્વનો સમાવેશ કષાય અને યોગમાં થઈ શકે છે, કારણ કે નીચે મનોયોગની વ્યાખ્યા કરતાં પોતાની અક્કલ ચલાવવાની વાત આવે છે. એટલે અભિનિવેશ મિથ્યાત્વનો તેમાં સમાવેશ થઈ શકે અને અભિગૃહમાં પણ મનોયોગ ચલાવવો પડે અને અનાલોગિક મિથ્યાત્વમાં અક્કલનો અભાવ હોય છે. એટલે કેટલાક પ્રવચનકારો કષાય અને યોગને જ માત્ર બંધહેતુ ગણે છે; તે વાજબી વાત છે. આ રીતે મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર થયા.

હવે આપણે અવિરતિને બંધહેતુ તરીકે વિચારીએ. અવિરતિ એટલે શ્રાવકના ખાર વ્રત-અણુવ્રત ન લેવા. એ રીતે એના ખાર ભેદ કર્યા છે. દોષેથી ન વિરમણુ એતું નામ અવિરતિ. ત્યાં કોઈ પણ જીવનો ઘાત કરવો તે હિંસા છે. કોઈ પણ જીવનો જીવ ન લેવો તે અહિંસા છે. પણ શ્રાવકથી સર્વ આરંભ-સમારંભનો સર્વથા ત્યાગ ન થઈ શકે, એટલે એની અહિંસા અણુવ્રત-સ્થૂળવ્રતમાં-આવે છે, જ્યારે સાધુ વ્રત-નિયમ કરી હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકે છે; એમને મહાવ્રત હોય છે. એ જ પ્રમાણે ખીજા અસત્ય ત્યાગવ્રતને માટે સમજવું. શ્રાવક, ખારવ્રતધારી થાય ત્યારે, તે મોટાં જૂઠાં ન બોલે; તેને અણુવ્રત હોય. સાધુને અસત્યનો સર્વથા ત્યાગ હોય, તેથી તેઓ મહાવ્રતધારી કહેવાય છે. પારકી વસ્તુ ધણીની પરવાનગી વગર ચોરવી કે તફડાવી કાઢવી નહીં તે અચૌર્યવ્રત ત્રીજામાં આવે છે. એ અવિરતિમાં પણ સાધુ સર્વથા ચોરીનો ત્યાગ કરે છે. જ્યારે શ્રાવક અણુ-વ્રતમાં રહે છે, પણ એને પડેલ કે વીસરેલના તો પરચખાણુ-વ્રત-નિયમ હોય છે. ચોથું અબ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મચર્ય ન પાળવું તે, તેમાં પણ શ્રાવકના વ્રત તો અપરિણિત સ્ત્રી સુધી અથવા વિધવા, બાળકુમારી સુધી જ હોય છે; સાધુ સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. એટલે એમની મર્યાદા મહાવ્રત છે, જ્યારે શ્રાવકો અણુવ્રત પાળે છે. અને છેલ્લા અપરિબ્રહ્મ વ્રતમાં પોતાના ફર્નીચર, માલ-મત્તા અથવા રૂપિયા-નાણાનો સમાવેશ થાય છે. અમુક રકમથી પરિબ્રહ્મ વધારવો નહિ તેવી મર્યાદા શ્રાવકની હોય, તે અણુવ્રત પાળે છે. સાધુ પરિબ્રહ્મને સર્વથા ત્યાગ કરે માટે તેમને મહાવ્રત હોય છે.

આ પાંચ અણુવ્રત અથવા મહાવ્રત ઉપરાંત ત્રણ શિક્ષા એટલે આત્માને શિખામણુ આપવાનાં વ્રતો હોય છે, તે આપણે જોઈ જઈએ. છઠ્ઠા વ્રતમાં ચારે દિશાએ જવા-આવવાનો નિયમ હોય છે. તેને દિગ્પરિમાણુવ્રત કહે છે, એમાં કાંકરો પણ દિશામાં ન નખાય અથવા પોતાની હાજરી નિશાનીથી ન જણાવાય તેવો નિયમ હોય છે. સાતમા ભોગોપલોગ વ્રતમાં એક વખત ભોગમાં આવે તેવી વસ્તુને ભોગ્ય કહેવાય છે, અને આસન, શયન કે સ્ત્રીને ઉપલોગની-વારંવાર વપરાતી-ચીજ કહી છે, તેમાં પંદર કર્માદાનના વ્યાપાર ગણ્યા છે. એટલે હિંસા કરે તેવા વ્યાપારનો પણ પ્રતિબંધ છે અને અભક્ષ્ય, અનંતકાય ન ખાવાનો નિયમ હોય છે. આઠમા અનર્થદંડમાં વિના કારણે થતા પાપો નાટક-સિનેમાનો નિયમ હોય છે અને તે હુદ ન ઓળંગવાની આજ્ઞા હોય છે. આ દિક્ષપરિમાણુવ્રત, ભોગો-પલોગ વ્રત અને અનર્થદંડવિરમણુવ્રત એ ત્રણ વ્રતોને શિક્ષાવ્રત કહેવામાં આવે છે.

આ રીતે આઠ વ્રત થયાં, હવે ચાર ગુણુવ્રત કહેવામાં આવે છે. એ શ્રાવકના મૂળ ગુણુને ગુણુ કરનાર હોવાથી અને ખાસ કરીને અહિંસાભાવને પોષનારા હોવાથી ગુણુવ્રત કહેવાય છે. તે નવમાથી ખારમા વ્રતમાં આવે છે. આત્માને બે ઘડી-૪૮ મિનિટ-સમતામાં, જ્ઞાન-ધ્યાનમાં રાખવો તે નવમું સામાયિકવ્રત છે. શ્રાવકે દરરોજ એક સામાયિક તો અવશ્ય

કરવી જોઈએ. દશ મનના, દશ વચનના અને બાર કાયાના કોઈ દોષ સામાયિક કાળમાં એટલે અડતાળીશ મિનિટમાં શ્રાવકે ન સેવવા ઘટે. એ દોષની વિગત પાંચ પ્રતિક્રમણની બુકમાં જોઈ લેવી. દશમા પૌષધવ્રતમાં આખા દિવસ માટે સામાયિક રાખવી અને મનમાં આહુક-દોહુક ચિંતવન ન કરવું, પાપવચન બોલવું નહિ અને નિરવઘ વચન બોલવું, પાપો-પદેશ કાંઈ કરવો નહિ અને ઉપવાસ, આંબેલ કે એકાસણું એક દિવસ કરવું, એને પૌષધ કહેવામાં આવે છે. પર્વતિથિએ ખાસ કરીને પૌષધ કરવાં તે શ્રાવકનો આચાર છે. અને છક્ર વ્રતમાં જે નીચે ઉપર કે આબુબાબુની ચાર દિશાએ જવા આવવાનો નિશ્ચય કરેલ હોય છે, તે [મર્યાદા] એક દિવસ માટે સંક્ષેપવી, એ અગિયારમું વ્રત છે. બારમા વ્રતમાં અતિથિ-વગર નોતરેલ-યોગ્ય શ્રાવક કે સાધુ, આવે તેને ભાત-પાણી, ભોજન, પાતરાંથી કે બીજી રીતે તેમને સત્કાર કરવો અને આહાં-અવળાં ખડાનાં કાઠી પોતાની સત્કાર-જવાબદારીમાંથી જીડી ન જવું, એ રીતે બારમું અતિથિસત્કારવ્રત થાય. આ સામાયિક-વ્રત, દ્વિગૂપરિમાણુવ્રત, પૌષધવ્રત અને અતિથિસત્કારવ્રત, એ ચારે વ્રતને ગુણુવ્રત કહેવામાં આવે છે. આ બાર વ્રત ન લેવાં, તે અવિરતિના બાર વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે. સમક્રિત કે મિશ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર અને અવિરતિના બાર પ્રકાર એટલે કર્મબંધના હેતુ તરીકે આપણે સત્તર ભેદનો વિચાર કર્યો.

હવે આપણે કુમપ્રાપ્ત પ્રમાદના ભેદોનું વર્ણન કરીએ. પ્રમાદ એટલે આજસ અથવા શુભ સંવરકાર્યમાં વિરોધ અને આશ્રવમાં મળા આવે. આ પ્રમાદનું સ્થૂળ નામ પાંચ પ્રકારનું છે, અસંયમ એનો વિષય છે. મઘ, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રામાં સમય કાઢવો, અસંયમ કરવો તે પ્રમાદ છે. મઘ તે મદ અથવા અદ્વીષ્ટિયા કે દારૂડિયા જેવી સ્થિતિ ચાલુ રહે તે. વિષય તે પાંચે ઇદ્રિયોના વિષયો સેવવા તે. કષાયના ૨૫ પ્રકાર છે. તે નીચે વર્ણવવામાં આવશે. વિકથા ચાર પ્રકારે કહેવાય છે : રાજકથા, દેશકથા, ભોજનકથા અને સ્ત્રી સંબંધી કથા. (આ સંબંધી આગળ એક પ્રકરણ આવવાનું છે.) આમાં રાજકથામાં Politics-રાજકારણનો સમાવેશ થાય છે. એમાં અમુક પ્રધાને આમ કર્યું અને ફલાણા પ્રધાને આમ ન કર્યું, એવી એવી રાજદારી વાતનો સમાવેશ થાય છે. અને દેશકથામાં દેશસંબંધી દરરોજ કે અઠવાડિક પેપરમાં આવતી વાત બીજાને કરવી અને એ રીતે સમય પસાર કરવો, એ સર્વનો દેશકથામાં સમાવેશ થાય છે. ભક્ત અથવા ભોજન કથામાં આજે રસોઈ ફલાણી ખનાવી છે કે ખનાવી નથી અથવા ભોજનમાં મીકું-મરચું જોઈએ કે વધારે હતાં, તેની વર્તમાન કે ભૂતકાળની વાતો કરવી, કે દેશતેડાં, નોતરાં વગેરેની વાતો કરવી તેવી ભોજનસંબંધી વાતનો સમાવેશ થાય છે. નિદ્રા એટલે જીવમાં સમય પસાર કરવો તે. નિદ્રાના પ્રકારો પાંચ છે, એની વાત પ્રસંગે થશે. આ સર્વનો પાંચ પ્રકારના પ્રમાદમાં સમાવેશ થાય છે. એને ઘણાખરા લેખકો કર્મબંધના હેતુભૂત ગણતા

નથી, પણ કોઈક કોઈક ગણે છે, એટલે તેનો અત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે; પણ એ પ્રમાદનો સમાવેશ સત્તાવન બંધ-હેતુમાં થતો નથી.

કષાયના પચીશ વિભાગ છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેકના ચાર-ચાર પ્રકાર છે. યાવતજીવન રહે અને સમ્યક્ત્વ ગુણનો ઘાત કરે, તે અનંતાનુબંધી કષાય કહેવાય છે. ચાર માસ રહે અને પચ્ચખખાણુ ગુણુ ન આવવા દે, તે અપ્રત્યાખ્યાની કષાય. એક માસ રહે અને પચ્ચખખાણુને થોડો જ આવવા દે તે પ્રત્યાખ્યાની કષાય કહેવાય છે. પંદર દિવસ રહે અને કેવલજ્ઞાન ગુણને અટકાવે તે સંજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા કે લોભને કારણે હોય છે. આ રીતે ચાર અનંતાનુબંધી, ચાર અપ્રત્યાખ્યાની, ચાર પ્રત્યાખ્યાની અને ચાર સંજ્વલન, એમ સોળ પ્રકારના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ થાય. આ રીતે કષાયના સોળ પ્રકાર થાય. અને કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર નવ નોકષાય છે; તે આ રહ્યા : હાસ્ય એટલે હસવું, ખડખડ હસવું; તે કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રથમ નોકષાય. બીજો રતિ નોકષાય; એમાં પૌદ્ગલિક બાબતોમાં મશગૂલ થવું તે. ત્રીજો અરતિ નામનો નોકષાય; એ રતિથી જીલટો છે. એમાં આનંદની ગેરહાજરી અને કકળાટની હાજરી હોય છે. શોક નામના ચોથા નોકષાયમાં ચાલુ દિલગીરી અને ધમાલ હોય છે; ખાસ કરીને એને વિયોગ સાથે સંબંધ છે. લય નામનો પાંચમો નોકષાય છે; નિમિત્ત કારણે કે વિનાકારણ ખીક લાગે તે લય નોકષાયમાં આવે છે. દુશુંછા નામનો છઠ્ઠો નોકષાય દુશુંછા, નાક મચકોડવું અથવા ખીલ રીતે પોતાનો વિશેષ બતાવવો. એ દુશુંછા નામનો છઠ્ઠો નોકષાય છે. પુરુષવેદ સાતમો નોકષાય છે. એનો જ્યારે ઉદય હોય ત્યારે સ્ત્રીની ઇચ્છા ભોગ ભોગવવાને અંગે થાય છે, અને આઠમા સ્ત્રીવેદ નામના નોકષાયમાં પુરુષને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે. નવમા નપુંસકવેદનો ઉદય હોય, ત્યારે સ્ત્રી ને પુરુષને ભોગવવાની સમકાળે ઇચ્છા થાય છે. આ રીતે ૧૭ હાસ્ય, ૧૮ રતિ, ૧૯. અરતિ, ૨૦. શોક, ૨૧. લય, ૨૨. દુશુંછા, ૨૩. સ્ત્રીવેદ, ૨૪. પુરુષવેદ અને ૨૫. નપુંસકવેદ મળીને ૨૫ કષાય થાય છે. તેમા સોળ તો પોતે જ કષાય છે અને તેમનાં કારણભૂત નોકષાય બંધહેતુ છે.

આ રીતે પાંચ મિથ્યાત્વ, બાર અવિરતિ એટલે દોષોથી ન વિરમણું ને પચીશ કષાય અને પંદર યોગ મળીને ૫૭ (સત્તાવન) કર્મબંધનના હેતુ ગણવામાં આવ્યા છે. એમાં પ્રમાદને ગણવામાં આવતો નથી અને કેટલાક વડીલો પચીશ કષાય અને પંદર યોગ એ ચાળીશને જ માત્ર કર્મબંધનનું કારણ ગણે છે. તેઓ અવિરતિ અને મિથ્યાત્વને પણ યોગમાં દાખલ કરી દે છે. આમાં કમ એવો છે કે, પૂર્વ પૂર્વાના હેતુ હોય ત્યારે તેના પછીના હેતુઓ હોય જ, એટલે યોગો સર્વથી છેલ્લા જાય છે. કર્મબંધન થાય ત્યારે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ, એમ ચાર બાબત નક્કી થાય છે. એ સંબંધી મોદકનો દાખલો આપવામાં આવે છે, તે દેવેંદ્રસૂરિના કર્મત્રય પ્રથમથી જાણવા યોગ્ય છે.

પ્રકૃતિબંધમાં કર્મની પ્રકૃતિ-ભૂતિ બંધાય; તે વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર, અંતરાય, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય છે; અર્થાત્ બંધાયેલાં કર્મો શું કરવાનાં છે એ પ્રકૃતિબંધમાં નક્કી થાય. સ્થિતિબંધમાં એ ક્યારે ઉદયમાં આવશે અને કેટલો કાળ ઉદયમાં રહેશે એ નક્કી થાય છે. સ્વભાવનું નિર્માણ થવા સાથે, તેમાં જે તીવ્રતા, મંદતા કરે-કરાવે તે વિશેષતાઓ તે અનુભાવબંધ અને આવી રીતે કર્મો ગ્રહણ કરવામાં આવે, તે અમુક જગ્યામાં બંધાય છે, તે કર્મરાશિને પ્રદેશબંધ કહેવામાં આવે છે. આમાં ખીજે અને ત્રીજે - સ્થિતિ અને અનુભાવ - આપણા આહુ કષાય વિભાગ ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે આ કર્મના હેતુભૂત થયેલા કષાયો એની સ્થિતિ અને અનુભાવ અથવા રસબંધ નિર્માણ કરે છે. એટલે કર્મબંધન વખતે આ કષાયો ક્રોધ, માન, માયા અથવા લોભ કેવા વર્તે છે, કેવા પ્રમાણમાં છે, તે કર્મની સ્થિતિ અને રસને નક્કી કરે છે, એટલે કષાયનો વિભાગ ખૂબ અગત્યનો છે.

આ કર્મબંધનના હેતુભૂત રાગદ્રેષ - મમકાર અને અહંકાર - છે, કર્મબંધનની મુખ્ય આધારભૂત ખરેખર રાગદ્રેષની તરતમતા જ છે. રાગદ્રેષ જેવા ચીકણાશવાળા કે મોળા હોય, તે પ્રમાણે કર્મબંધ પૈકી તેનો રસબંધ અને તેની સ્થિતિ મુકરર થાય છે. એનું કારણ એ છે કે, ક્રોધ, માન, માયા અથવા લોભ સર્વનાં એકસરખાં હોતાં નથી; એની તીવ્રતા-મંદતા ઘણી વધતી-ઓછી હોય છે. પણ એ કર્મનો અનુભાવ - રસ અને સ્થિતિ-બંધ મુકરર કરતા હોવાથી ઘણા અગત્યના ગણાય છે.

કર્મના આઠ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે : જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય. એ પ્રત્યેક કેટલો કાળ ટકશે અને ક્યારે ઉદયમાં આવશે, તે બાબત કષાયો મુકરર કરે છે. એટલે મમકાર અને અહંકાર, જેઓ રાગદ્રેષના પાયા છે, તે કર્મથી સ્થિતિ અને રસબંધ મુકરર કરનાર આંતરિક મનોવિકાર હોઈ એને વિસ્તારથી સમજવા બહુ જરૂરી છે. એની વધારે પિછાણ કરવા માટે પ્રથમ કર્મબંધ જોવો. ખાકી શાસ્ત્રના ઘણા ગ્રંથોમાં કષાયને વર્ણવ્યા છે, ત્યાંથી વાંચી લેવું, કારણ કે કર્મબંધનને અંગે એ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આઠ પ્રકારનાં કર્મ - જે કર્મ આત્માના જ્ઞાનગુણને આચ્છાદિત કરે, તેને પ્રથમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે આત્માના દર્શન ગુણને આચ્છાદિત કરી દે તેને દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે આત્માને સુખદુઃખ પહોંચાડે તેને ત્રીજું વેદનીય નામનું કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે બુદ્ધિને આચ્છાદિત કરે, તથા સ્વપરવિવેકમાં અને સ્વરૂપરમણમાં અસ્થણ કરે, તે ચોથું મોહનીય કર્મ કહેવાય છે. આ કર્મ સર્વથી આકરું છે અને પ્રાણીને સંસારમાં ખેંચનાર મહા આકરું કર્મ છે. એના લશ્કરી સેનાનીનું વર્ણન 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા' નામની કથામાં શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ચોથા પ્રસ્તાવમાં આપ્યું છે, તે

જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે. મોહનીય કર્મ સમ્યક્વશુણ્ણો અને ચારિત્રશુણ્ણોના ઘાત કરે છે. જે કર્મ હોય તેટલો વખત પ્રાણી જીવતો રહે અને કર્મક્ષય થઈ બંધ અથવા ખપી બંધ, ત્યારે પ્રાણી મરણ પામે તે પાંચમું આયુષ્યકર્મ કહેવાય છે. જે કર્મના ઉદ્ભવથી પ્રાણી નારક, તિર્યંચ વગેરે તરીકે સંબોધાય છે, એટલે કોઈ પ્રાણીને નારક કે તિર્યંચ નામ અપાય, અથવા પ્રાણીને દેવ તરીકે કે મનુષ્ય તરીકે સંબોધાય, તે નામકર્મ કહેવાય છે; આ છઠ્ઠું કર્મ થયું. જે કર્મ આત્માને જિંચાનીચા કુળમાં જન્મ અપાવે, તેને સાતમું ગોત્રકર્મ કહેવામાં આવે છે. આઠમું અંતરાયકર્મ કહેવાય છે. દામ, લાભ, લોભ, ઉપલોભ રૂપ આત્માની મૂળશક્તિને આ કર્મ રોકે છે. આ આઠમું કર્મ થયું.

એ આઠ કર્મ પૈકી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મ આત્માના મૂળશુણ્ણોના ઘાત કરનાર હોવાથી એ ચાર કર્મને ઘાતીકર્મ કહેવામાં આવે છે. ઘાતીકર્મોના ક્ષયથી કૈવલ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર કર્મો અઘાતી કહેવાય છે. એટલે આઠ પૈકી ચાર ઘાતી કર્મ છે અને ચાર અઘાતી કર્મ છે.

તેઓનું રાગ-દ્વેષજન્ય બળ કેટલું હોય છે, તે આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા છીએ. આ આઠ કર્મને ઓળખવાં એ જૈનીઓની ખરેખરી ફરજ છે; કારણ, એ આઠ કર્મની રચના પર અથવા પાંચ કારણોમાંના આ સુદામ કારણ પર જૈન ધર્મની રચના થયેલી છે. કર્મના વિષયનું મહત્વ દર્શાવનાર અને આ આઠ કર્મના વિવેચન પર મેં એક સ્વતંત્ર નિબંધ લખ્યો છે, તે પણ યથાવકાશ પ્રકટ થવા સંભવ છે. તે વાંચી કર્મનું સામ્રાજ્ય વિચારવું અને રાગદ્વેષને બંને તેટલા કાળમાં રાખવા, કારણ કે એ રાગ કે દ્વેષ વગર આઠ પ્રકારનાં કર્મ બંધાતાં નથી. એટલે પરિણામે વાત એમ છે કે, એ આઠ કર્મથી ચેતવા માટે રાગ-દ્વેષ પર વિજય મેળવવો અને એમને કદી તાળે થવું નહિ. રાગદ્વેષ વગર કર્મ બંધાતા નથી, માટે કર્મબંધનનું ખરું કારણ રાગદ્વેષ છે. એના પર વિજય મેળવવાનો અને તે આવતાં હોય ત્યારે તેમનાથી ચેતવાનો આ સર્વ પ્રયાસ છે. રાગદ્વેષ આવે ત્યારે ઓળખી લેવાની ચેતવણીરૂપ આ શ્લોક છે. આપણે એ ચારે કષાય અથવા તેના હેતુભૂત રાગ-દ્વેષનું સ્વરૂપ કાંઈક જાણ્યું (ઉપર). હવે તેને વધારે ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ. આ ગાથાનું મહત્ત્વ જોઈ-વિચારી આ ગાથાનું વિવરણ વસ્તારથી સમજાવે કરેલ છે. (૩૩)

આઠ કર્મનાં નામ—

સ જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદમોહાયુષાં તથા નામ્નઃ ।

ગોત્રાન્તરાયયોથેતિ કર્મવન્ધોઽષ્ટઘા મૌલઃ ॥૩૪॥

અર્થ—એ કર્મબંધ આઠ પ્રકારનો થાય છે, મૂળથી જિતરી આવેલ છે. તેનાં નામો અનુક્રમે ૧. જ્ઞાનાવરણીય. ૨. દર્શનાવરણીય. ૩. વેદનીય. ૪. મોહનીય. ૫. આયુષ્ય ૬. નામકર્મ ૭. ગોત્ર અને ૮. અંતરાય છે. (૩૪)

વિવેચન—આગલી ગાથામાં કષાયના પ્રણેતા રાગ-દ્વેષ આઠ કર્મને જન્મ આપે છે. તેમનાં એ જ નામો શાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. તે આઠ મૂળ કર્મ પ્રત્યેક સમયે બંધાય છે. તેમાં ચાદ રાખવાનું એ છે કે આંખ મીચીને ઉઘાડવામાં આવે તેવા દૂંકા વખતમાં તો અસંખ્ય સમય થઈ જાય છે. તમે માનો કે ન માનો, પણ અનંત જ્ઞાનથી જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે, એ સાત કે આઠ કર્મો દરેક સમયે બંધાય છે. તેથી તેની ચેતવણીરૂપે એ આઠ કર્મોનાં સ્વરૂપ બતાવ્યાં અને તેનાથી મુકાવા જેવું લાગે, તો સમજાણુપૂર્વક એ કર્મોને બાળી નાંખવાં. કર્મથી ડરાવવા માટે આ હુકીકત કહી નથી, પણ કર્મ આત્મા સાથે જોડાતાં હોઈ તેમની બરાબર ઓળખાણ કરાવવા માટે એમના જનયિતા રાગદ્વેષને ઓળખાવી એમના પર્યાયવાચી શબ્દોને પણ જણાવી આઠ કર્મોને બરાબર ઓળખાવ્યાં છે.

કેટલાક કે ઘણાંબરાં અંગ્રેજો ઓળખાણુ (introduction) વગર વહેવાર કે વાતચીત કરતા નથી. તેનો અર્થ ડર કે ગભરામણુ નથી. તે એક વ્યવહાર છે. તેવી જ રીતે કર્મોથી જરાપણુ ડરામણુ લગાડ્યા વગર જો તેઓને જાણ્યા હોય તો તેઓનું ઓળખાણુ થાય, એ હેતુ બરાબર ધ્યાનમાં રાખી આ સંસારની અટામણુ (=અથડામણુ) દૂર કરવા કર્મના આઠ પ્રકાર છે, તેમનાં નામો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે. કર્મથી સંસાર મંડાય છે. અને સર્વ કર્મથી મોક્ષ થાય તો તેને મુક્તિસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલે કષાયના એક મોટા વડીલ વિભાગ તરીકે આ કર્મોની ઓળખાણુ, કષાયના પ્રકારણુ નીચે, આપવામાં આવી છે—

આઠ પ્રકારનાં કર્મો—વાંચનાર કે લાણુનારની સગવડ ખાતર આ કર્મોને આઠ વિભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યાં છે. આપણે કર્મ બાંધીએ, તે વખતે તેમાં કાંઈ લાગ પડતા નથી, પણ તે બાબત બરાબર સમજૂતી થાય માટે કર્મના આઠ વિભાગ સગવડ ખાતર આપ્યા છે. આપણે આગલી ગાથાના વિવેચનમાં કર્મના એ આઠ પ્રકાર જોઈ આવ્યા છીએ, અને તે દરેક વિભાગની વિસ્તારથી સમજાણુ થઈ ગઈ છે. તેનો અત્ર માત્ર ઉલ્લેખ કરી એટલું જ જણાવીશું કે, આ આઠ વિભાગ માત્ર સગવડ ખાતર પાડવામાં આવ્યા છે. વળી તે કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ આવતી ગાથા (૩૫)માં કહેવામાં આવશે, તે પણ સગવડ ખાતરની જ વાત છે. કર્મબંધન અનુક્રમ પ્રમાણે ન થાય, ત્યાં સંખ્યા કે તેનું એક પછી એક થવાનું હોય નહિ. એ કર્મના વિષય પર કમ્પયડી તથા કર્મગ્રંથ જેવા ખાસ ગ્રંથો રચાયેલા છે. મેં પણ કર્મસંબંધી એક સ્વતંત્ર લેખ લખ્યો છે, તે છપાઈ જવાનો પૂરતો સંભવ છે. તેની સાક્ષી આપી આ આઠ પ્રકારનાં કર્મમાંથી સાત અથવા આઠ પ્રત્યેક સમયે બંધાય છે. એટલી જ વાત પ્રસ્તુત છે, એમ અત્ર જણાવી દેવું જોઈએ. એ આઠ કર્મમાંથી કેટલાંક તો પરસ્પરવિરોધી છે. જેમ કે દેવગતિ, દેવજાતિ હોય ત્યાં મનુષ્યગતિ કે મનુષ્યજાતિના કોઈ વિભાગ પણ હોતા નથી. એટલા માટે એમને એકબીજાથી સ્વતંત્ર

ધારવા, અને તેમનું બરાબર ઓળખાણ પાડવું. એ સંબંધી વિશેષ ઘણી હકીકત જાણવા જેવી છે; કયા ગુણસ્થાનકે કેવાં કર્મો અને કેટલાં કર્મો બંધ, ઉદય, ઉદીરણ તથા સત્તામાં હોય, લેશ્યા સાથે કર્મનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો અથવા કેટલાનો હોય, એવી અનેક વાતો જણાવવા આખો કર્મનો વિષય શાસ્ત્રકારે વૈજ્ઞાનિક રીતે અર્થો છે. તેનું જ્ઞાન તે તે અંથેથી કરવું, એ જ્ઞાનદષ્ટિએ અને સમજણ-વિવેકદષ્ટિએ ઘણું જરૂરી છે. એ દષ્ટિ પામવા માટે અને રહસ્યભૂત કર્મના અંથે સમજવા માટે તમને યુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાયો અને કર્મનું બરાબર ઓળખાણ કરી તમે કર્મ પર સામ્રાજ્ય મેળવવા ભાગ્યશાળી થાઓ, તેથી તે અંથેના નામ અહીં લખ્યાં છે, તે જૂજમાત્ર છે, શાસ્ત્ર તો ગંભીર દરિયો છે અને અપરંપાર છે. તેનાથી ડરી જવા જેવું નથી, કારણ કે કર્મના કરનાર તો પોતે જ છે, પણ પ્રયત્નથી સુક્રિત સાધ્ય છે. તે માટે તમે કર્મને બરાબર ઓળખી લો તો સારું. કર્મના વિષય પર ધ્યાન આપશો અને તે વિષયના અંથે વાંચશો, વિચારશો અને કર્મનું બળ જોશો. તેથી તે ઉપર સામ્રાજ્ય પણ મેળવી શકાય તેમ છે એટલી વાત તમારી નિગાહમાં આવશે. (૩૪)

કર્મના ઉત્તર ભેદો—

પञ्चनवद्वयष्टाविंशतिकश्चतुःषट्कसप्तगुणभेदः ।

द्विपञ्चभेद इति सप्तनवतिभेदास्तथोत्तरतः ॥૩૫॥

અર્થ—પાંચ, નવ, બે, અઠ્ઠાવીસ, ચાર, બેતાળીશ, બે અને પાંચ ભેદો (પ્રકારો) એકઠા કરતાં, તેના ઉત્તર ભેદો સત્તાણું થાય. (૩૫)

વિવેચન—એ રીતે આ આઠ કર્મો આપણે આઠમી ગાથામાં જોઈ ગયા. તેના ઉત્તરભેદો સત્તાણું નીચેની રીતે થાય છે, તે સમજી લેવું. આ સંબંધમાં કર્મઅંથાદિ અંથેના અભ્યાસની જરૂર જણાય તો તે વિષયના અંથેથી જાણી લેવું. તેના મૂળ આઠ પ્રકાર ઉપર વિગતવાર જોયા છે. (બુઓ, તેત્રીશમી તથા ચોત્રીશમી ગાથાનું વિવેચન). હવે તેમના ઉત્તરભેદો સમજી લઈએ, તે નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે : ૧. મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ એટલે દીવાની પેઠે આડું કપડું. ધરવામાં આવે અને જે પ્રકાશને રોકે, તેની પેઠે મતિજ્ઞાનનું આવરણ કરનાર હોવાથી મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવામાં આવે છે. મતિજ્ઞાન એ પોતાની યુદ્ધિનો વિષય છે, તેનાં ઘણાં ભેદોપભેદ છે. ભેદોપભેદ એટલે ભેદ અને તેના પેટાભેદો, તે આ પ્રમાણે છે : મતિ એટલે યુદ્ધિ. મતિજ્ઞાનના ૨૮ પ્રકાર છે. ‘આ કાંઈક છે’ એવી યુદ્ધિ થાય તે વ્યંજનાવગ્રહ. એમાં વસ્તુનો સન્નિકર્ષ (સંબંધ) થાય છે; ચક્ષુ અને મન વસ્તુના સન્નિકર્ષ વગર જાણે છે. એટલે ચક્ષુને તથા મનને વ્યંજનાવગ્રહ ન હોય, બાકીની ચારે ઈદ્રિયોને (સ્પર્શ, જિહ્વા, ઘ્રાણ અને કાનને) વ્યંજનાવગ્રહ

હોય. એ ચાર પેટાલેદ, મતિજ્ઞાનના થયા. પદાર્થના અવ્યક્ત જ્ઞાનને 'અર્થાવગ્રહ' કહેવામાં આવે છે. તેમાં તો વસ્તુનું અવ્યક્તજ્ઞાન થાય, એટલે અર્થાવગ્રહ મતિજ્ઞાન પાંચે ઇંદ્રિયો અને છઠ્ઠા મનને લાગે છે. એ રીતે મતિજ્ઞાનના ૧૦ લેદ થયા. એના આડું આવરણ આવે તે મતિજ્ઞાનાવરણીય. જેમ સૂર્ય અને આપણી વચ્ચે વાદળ આવે તો પ્રકાશ સ્વયં આવતો નથી. એ રીતે મતિજ્ઞાનાવરણના દશ લેદ થયા.

જે પદાર્થ પોતાની નજીક આવે, તેનું જ્ઞાન થાય તે ઇંડા નામનું મતિજ્ઞાન છે. અર્થાવગ્રહમાં જે અવ્યક્ત જ્ઞાન થયું હતું, તેમાંવિકલ્પો કરનારું ઇંડા મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. તેનું આવરણ થાય, તે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. એમાં પણ વસ્તુ અને ઇંદ્રિય નજીક આવતાંહોવાથી અને મન દ્વારા પણ ઇંડા થતી હોવાથી મતિજ્ઞાનના છ લેદ થાય છે. તેનું આવરણ થવું, તે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ. 'આ સ્તંભો છે, મનુષ્યો નથી', એવું સંદેહ વગરનું જ્ઞાન થાય, એને 'અપાયમતિજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. એમાં હજુ જરા શંકા રહે છે, પણ 'ઇંડા' કરતાં સ્પષ્ટતર જ્ઞાન હોવાથી એ મતિજ્ઞાનનો વિષય છે. એમાં પણ એ પાંચે ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન હોવાથી અને મન સહકારી હોવાથી એ અપાયના છ લેદ પડે છે. અને ધારણામાં એ 'સ્તંભ કે થાંભલો નથી, પણ નિશ્ચય મનુષ્ય છે' એ ચોક્કસ જ્ઞાનને ધારણા વિભાગમાં ગણ્યું છે. એમાં પણ પાંચે ઇંદ્રિયો અને મન દ્વારા એ જ્ઞાન થતું હોવાથી એના છ વિભાગ પડે. એ રીતે મતિજ્ઞાનાવરણીયના ૨૮ પ્રકાર થાય છે. વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, ઇંડા, અપાય અને ધારણા એ પાંચમાં પ્રથમ-વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર હોવાથી, એમાં આંખ અને મનને વસ્તુ અને ઇંદ્રિયનો સન્નિકર્ષ થતો ન હોવાથી તેમાં ચાર પ્રકાર પ્રકટ થાય છે અને અર્થાવગ્રહ, ઇંડા, અપાય અને ધારણામાં છ છ પ્રકાર થાય છે. આવી રીતે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના અઠ્ઠાવીશ (૨૮) પ્રકાર થાય છે. એનું ધીજુ' નામ આભિનિષેધિક જ્ઞાન પણ કહેવાય છે.

શ્રુતજ્ઞાન—શાસ્ત્રના વાંચનથી કે સાંભળવાથી જે જ્ઞાન થાય તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એનું આવરણ જે કરે તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ ધીજુ' છે. તેમાં વૈનયિકી-વિનય કરીને મેળવેલ જ્ઞાન, કાર્મિકી (by constant practice-સતત અભ્યાસથી) જે વિદ્યા મેળવી હોય તે, ત્રીજી ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ, કામ પડે તે વખતે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તે પારિણામિકી બુદ્ધિ-અનુભવથી થયેલી બુદ્ધિ, એમ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે. એ બુદ્ધિ સાથે શ્રુતજ્ઞાનના ૩૩૬ લેદ થાય છે, તેનું આવરણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કરે છે. એ રીતે પેટાલેદ ધીજો થયો. આ શ્રુતજ્ઞાનના ૩૩૬ લેદની વિગત માટે મારો કર્મનો નિબંધ વાંચવો.

આ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયના ૧૪ (ચૌદ) લેદ તથા ૨૦ (વીશ) લેદ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—

અક્ષરશ્રુત—અક્ષર ને તેના ત્રણ પ્રકાર છે. અ થી માંડીને હ સુધી ઉચ્ચાર કરવામાં આવે, તેને વ્યંજનાક્ષર કહેવામાં આવે છે. વ્યંજન બીજાને પોતાનો આશય જણાવે છે, માટે તેને વ્યંજન અક્ષર કહ્યા છે. આનો બોલવામાં ઉપયોગ થાય છે. એટલે તેને વ્યંજનાક્ષર સંજ્ઞા યોગ્ય રીતે આપવામાં આવી છે. શબ્દ જાણતાં જ તેના અર્થનું જ્ઞાન થાય તે લઘ્વ્યક્ષર કહેવાય છે. અને અક્ષરની સંજ્ઞા જોતાં તે અમુક અક્ષર છે એમ કહેવાય તે સંજ્ઞાક્ષર. આમાં સંજ્ઞા અને વ્યંજન અક્ષરને દ્રવ્યશ્રુત અને લઘ્વ્યક્ષરને ભાવશ્રુત કહે છે.

બીજુ અનક્ષરશ્રુત છે—પાંચે દ્રિય જીવને સંજ્ઞા હોય છે. તે સંજ્ઞાથી જાણે તે અક્ષરશ્રુતનું પ્રતિપક્ષી અનક્ષરશ્રુત છે. એટલે ઓડકાર, છીંક કે ખાંસીથી કોઈ પદાર્થ કે વસ્તુનું કે માણસની હાજરીનું જ્ઞાન થાય તે, અનક્ષર શ્રુતના વિભાગમાં આવે છે.

ત્રીજુ સંજ્ઞિશ્રુત કહેવાય છે—હેતુપદેશ, દીર્ઘકાલિકી અને દષ્ટિવાદોપદેશિકી એમ ત્રણ સંજ્ઞા હોય છે. દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાથી જીવના મનોગત ભાવ જણાય, તેને સંજ્ઞિશ્રુત-જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. અને જે કોઈ કામ કરી ચૂકેલો હોય અથવા અમુક કામ કરુ છું અને અમુક કાર્ય હું ભવિષ્યકાળમાં કરીશ, તે હેતુપદેશ સંજ્ઞિશ્રુત. આ પ્રમાણે ઔદ પૂર્વધર મુનિને જે જ્ઞાન થાય તે દષ્ટિવાદી પ્રાદેશિકી સંજ્ઞા કહેવાય છે.

મન વગરના જીવો અસંજ્ઞી કહેવાય છે. તેને 'ઇન્સ્ટીક્ટ'—જાતિબળથી જે જ્ઞાન થાય, તેને સંજ્ઞિશ્રુતનું પ્રતિપક્ષી અસંજ્ઞિશ્રુત કહેવામાં આવે છે. આવાને મન વગર માત્ર ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાન થાય છે. એ શ્રુતજ્ઞાનનો ચોથો પ્રકાર છે.

સમક્રિત દષ્ટિ જીવને જે જ્ઞાન થાય, તે પાંચમુ સમ્યક્ શ્રુત કહેવાય છે. અને તેનું પ્રતિપક્ષી છઠું મિથ્યાશ્રુત કહેવાય છે. એમાં ખોટાનું ખરા તરીકે અને ખરાનું ખોટા તરીકે જ્ઞાન થાય છે. આ શ્રુતજ્ઞાનનો છઠો વિભાગ થયો.

સાતમું જે જ્ઞાનની આદિ હોય છે, તેને સાતમું સાદિશ્રુત કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ આના (સાદિશ્રુતના) ચાર વિભાગ છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન સાદિ અને સપર્યવસિત છે, સમ્યક્ત્વ વમતી વખતે અથવા કેવળજ્ઞાન પામતી વખતે શ્રુતજ્ઞાન જાય તે સપર્યવસિત જ્ઞાન કહેવાય છે. સર્વ જીવને ખ્યાલમાં રાખતાં, શ્રુતજ્ઞાન આનાદિ અને અપર્યવસિત છે, કારણ કે કોઈને કોઈ જીવને શ્રુતજ્ઞાન સદા હોય છે એમ કહી શકાય, એ બંને પ્રકારો દ્રવ્યથી સમજવા. ભરત-ઐરવતમાં પ્રથમ તીર્થ પ્રવર્તે તે દિવસથી શ્રુતજ્ઞાનની આદિ થઈ, એટલે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સાદિશ્રુત કહેવાય અને તીર્થ-વિસ્તેદ થાય ત્યારે શ્રુતજ્ઞાનનો પણ વિસ્તેદ થાય, આ કારણે એને સાંતશ્રુત કહેવાય. એ શ્રુતજ્ઞાનનો છઠો ભેદ થયો. એ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વાત થઈ. કાળની અપેક્ષાએ જોઈએ. ચોથા અને પાંચમા અવસર્પિણી આરામાં તે હોવાથી સાદિસાંત કહેવાય, અને છઠા

આરાની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત કહેવાય(?). આ પ્રમાણે કાળથી આરો અને તેનાથી થતું જ્ઞાન સમજવું અને મહાવિદેહની અપેક્ષાએ તો શ્રુતજ્ઞાનનો અનાદિ અનંત વિભાગ જ સંભવે. સમ્યક્ત્વ પામે ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન થાય, તે સાદિશ્રુત કહેવાય અને તે ભાવની અપેક્ષાએ ધાય છે. આ રીતે સાદિ અને અનાદિ તથા પર્યાવસિત શ્રુત અને અપર્યાવસિતશ્રુત એમ સાતથી દશ પ્રકાર થયા.

એક સરખા પાઠ કે ગીતિ-આર્યા (આદિ), તેને ગમિકશ્રુત કહેવામાં આવે છે. દષ્ટિવાદ નામનું બારમું અંગ એકસરખા પાઠનું હોવાથી તે ગમિકશ્રુત કહેવાય છે. જેના એકસરખા પાઠ ન હોય તે અગમિકશ્રુત કહેવાય છે. તે ગમિકશ્રુતનું પ્રતિપક્ષી છે. આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનો અગિયારમો અને બારમો પ્રકાર થયો. તેરમા પ્રકારમાં અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત આવે છે. ભગવતીસૂત્ર પ્રમુખ બાર અંગ તે અંગનું શ્રુત અને તેમાં બારે અંગના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. અંગબાહ્યશ્રુત તે ચૌદમો પ્રકાર છે. તેમાં અંગ બહારના સર્વથ્રથો, કર્મથ્રથ, પ્રકરણો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન એ સર્વ અંગબાહ્ય શ્રુતમાં આવે છે. આવા પ્રકારના ચૌદ વિભાગના શ્રુતજ્ઞાનનું આવરણ કરેલું તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે. એમાં ચૌદ પ્રકારમાંથી ગમે તે પ્રકારનું આવરણ થઈ શકે છે, તે ત્યાં સમજી લેવું.

કર્મથ્રથના શ્રુતજ્ઞાનના વીશ પ્રકાર પણ સાતમી ગાથામાં બતાવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે-

નિચોદનો અપર્યાપ્તો જીવ પ્રથમ સમયે જેટલો જઘન્ય કુશ્રુત, તેનો એક અંશ વધે, તે પ્રથમ પર્યાયશ્રુત અને તેમાં બે-ચાર કુશ્રુતપર્યાયનું જ્ઞાન વધે, તે પર્યાયસમાસશ્રુત. હવે ત્રીજા અક્ષરશ્રુતની વાત કરીએ. અકારાદિ લઘ્વ્યક્ષરમાંથી એક અક્ષરને વ્યંજનપર્યાય સહિત બાજુવે, તે અક્ષરશ્રુત કહેવાય છે. આમાં સ્વર કે વ્યંજન આદિ, પણ તેમાંથી એકનું જ જ્ઞાન અક્ષરશ્રુત કહેવાય છે. તેમાં તેને હ્રસ્વ ઇ, ઉ વગેરે લાગે, તે પણ અક્ષરશ્રુતના એક અક્ષરના જ્ઞાનમાં આવે છે. અક્ષરસંયોગે બે-ત્રણ-ચાર કે વધારે અક્ષરો થાય તે અક્ષર-સમાસશ્રુત. તેમાં એકથી વધારે અક્ષરોનું જ્ઞાન થાય છે. પાંચમું પદશ્રુત આવે છે. ઘણા અક્ષરો મળવાથી એક પદ થાય છે. એમાં અર્થનું જ્ઞાન પણ આવે છે, પદનું માત્ર જ્ઞાન થાય, પણ તેના અર્થનો ભાસ થાય તે પદશ્રુતમાં આવે છે. આવા એકથી વધારે પદનું જ્ઞાન થાય, તે પદસમાસ શ્રુતજ્ઞાન છકું જ્ઞાન કહેવાય છે. પદનો અર્થ આમાં બરાબર સમજાય છે. અને એકથી વધારે પદમાં એકથી વધારે પદનો અર્થ સમજાય છે, તે પદ-સમાસશ્રુત નામનો છઠ્ઠો પ્રકાર થાય છે. એક માર્ગણાનું સંપૂર્ણજ્ઞાન થાય, તે સાતમું સંઘાતશ્રુત કહેવાય છે અને ચૌદ માર્ગણા પૈકી એકથી વધારે માર્ગણાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તે આઠમું સંઘાતસમાસશ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. આમાં જીવાદિકને અવતરવાનું જ્ઞાન પણ માર્ગણાજ્ઞાનમાં સમાય છે. એ માર્ગણાનું એક વિષયી પૂર્ણજ્ઞાન છે. આના સમાસશ્રુતમાં

એકથી વધારે માર્ગોનાં જ્ઞાન થાય છે. ગતિ વગેરે દ્વારા પૈકી એકનું ઘણું કે સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય, તે નવમું પ્રતિપત્તિ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. અને ગતિ વગેરે બે-ચાર દ્વારનું જ્ઞાન થાય, તે પ્રતિપત્તિસમાસશ્રુત કહેવાય છે. આ રીતે દશમું શ્રુતજ્ઞાન અને તેનો પ્રકાર થયો. ‘સંતપયપરુવળયા દઢ્વપમાર્ણ ચ ચિત્તફુસણા’ એ ગાથામાં બતાવેલ દ્વારા પૈકી એક દ્વારનું જ્ઞાન, જેની વિગતો અનુયોગદ્વારમાં જણાવવામાં આવેલ છે, તે અગિયારમું અનુયોગ-શ્રુત અને તેવા બે-ત્રણ-ચાર કે તેથી વધારે દ્વારનું જ્ઞાન થાય તે બારમું અનુયોગસમાસશ્રુત જ્ઞાન કહેવાય. આમાં છતાં પદની વ્યાખ્યા સમજવી; “ખરશૃંગ” જેવા શબ્દને આમાં સ્થાન નથી. પ્રાભૂત પ્રાભૂત નામનો અધિકાર - પ્રકરણ દષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગમાં છે. એના કોઈપણ એક અધિકારનું જ્ઞાન, તે તેરમું પ્રાભૂત પ્રાભૂત શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. અને એવા બે-ચાર કે વધારે અધિકારનું જ્ઞાન થાય તે ચૌદમું પ્રાભૂત પ્રાભૂત સમાસશ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. આ દષ્ટિવાદ અંગ હાલ મોજૂદ નથી. શ્રુતજ્ઞાનનો આ ૧૩મો અને ૧૪મો વિભાગ થયો. જેમ ઘણા ઉદ્દેશો એક અધ્યયન થાય, તેમ ઘણાં પ્રાભૂત પ્રાભૂત મળવાથી એક પ્રાભૂત થાય; તેનું પ્રાભૂતશ્રુત અને એવાં એકથી વધારે પ્રાભૂતોનું જ્ઞાન થાય, તે પ્રાભૂત સમાસશ્રુત કહેવાય છે. આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનો પંદરમો અને સોળમો પ્રકાર થયો. ઘણાં પ્રાભૂતોથી એક વસ્તુ જણાય અથવા જેને અગાઉના કાળમાં પૂર્વ કહેતા હતા, તે પૈકી એ વિચ્છેદ ગયેલામાંના એક પૂર્વનું જ્ઞાન થાય, તે સત્તરમું વસ્તુ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. એ ચૌદ પૂર્વનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે : ૧. ઉત્પાદ, ૨. અગ્રાધણીય, ૩. વીર્યપ્રવાહ, ૪. અસ્તિપ્રવાહ, ૫. જ્ઞાન-પ્રવાહ, ૬. સત્યપ્રવાહ, ૭. આત્મપ્રવાહ, ૮. કર્મપ્રવાહ, ૯. પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાહ, ૧૦. વિદ્યા-પ્રવાહ, ૧૧. કલ્યાણપ્રવાહ, ૧૨. પ્રાણપ્રવાહ, ૧૩. ક્રિયાવિશાલપ્રવાહ, ૧૪. લોકભિન્દુસાર : એ ચૌદ પૂર્વનાં નામો છે. તે ઘણા હાથીપ્રમાણ મસીને લખવા સારું રોકે છે. આવા એક એક પૂર્વનું જ્ઞાન થવું, તે પૂર્વશ્રુત કહેવાય છે. પૂર્વમાં એકથી વધારે વસ્તુ આવે. તે તો જેણે પૂર્વ વાંચ્યાં હોય તે જાણે. અને એકથી વધારે પૂર્વનું જ્ઞાન થવું તે પૂર્વસમાસશ્રુત-જ્ઞાન કહેવાય. આ ૧૯મો અને ૨૦મો પ્રકાર થયો. એનું આવરણ અથવા આચ્છાદન થાય તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય.

એમાં ‘આ કાંઈક છે’ એવું અવ્યક્ત જ્ઞાન થાય, તેને વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે, તે આપણે ઉપર જોયું. તેમાં વસ્તુ અને ઇન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ-સંબંધ ન હોય, તેથી નેત્ર અને મનને વ્યંજનાવગ્રહ ન લાગે, પણ બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયને લાગે. અને ઇંહા, અપાય અને ધારણા તથા અર્થાવગ્રહને એમ એ પ્રત્યેકના છ છ ભેદ ભેજવતાં ૨૮ ભેદ મતિજ્ઞાનના થાય.

તેવા દરેક અકૃતિને બેદને બીજા બાર પ્રકાર લાગે છે. કાબલા તરીકે જીવો, ઘણાં જીવના શબ્દ સાંભળે છે, તેથી જીવ તેમાં ઘણા શબ્દો ગ્રહે અને કોઈ જીવ એક ઠાલ

કે પિપ્પીનો સ્વર સાંભળે. ક્ષયોપશમ પ્રમાણે સર્વ સાંભળે તે બહુ લેહ અને કોઈ છવ થોડા જ શબ્દ ગ્રહણ કરે તે અબહુ. કોઈ છવ તારના અવાજ સાંભળે તેમાં કોઈ તીવ્ર સ્વર હોય અને કોઈ મંદ, આવી રીતે ધણા વિશેષ બાણે તે ત્રીજું 'બહુવિધ' મતિજ્ઞાન કહેવાય છે; અને એક, જે કે ત્રણ સ્વર બાણે યાવત્ સર્વથી એકાદ પણ એછો સ્વર બાણે તે 'અબહુવિધ' નામનો એથી મતિજ્ઞાનનો પ્રકાર થાય છે. કોઈક તુરત ગ્રહે તે પાંચમો ક્ષિપ્ર લેહ બાણવો, પણ કોઈ હળવે હળવે ગ્રહે તે છઠ્ઠો 'અક્ષિપ્ર' લેહ બાણવો. કોઈ ધુમ્મદિક્ક લિંગે કરી અગ્નિને અનુમાનથી બાણે તે સાતમો 'સલિંગ' લેહ કહેવાય છે. અને લિંગ વગર અનુમાન કરી તે અગ્નિને બાણે, તે આઠમો 'અલિંગ' મતિજ્ઞાનનો લેહ બાણવો. કોઈ સંદેહસહિત તે વસ્તુને બાણે તે નવમો 'સંદિગ્ધ' લેહ બાણવો અને એમાં જરા પણ સંદેહ, શંકા કે કુશંકા ન રહે, તે દશમો 'અસંદિગ્ધ' લેહ બાણવો. કોઈ એક વાર કહેલી ચીજ તુરત બાણે, તે 'ક્રુવ' નામનો અગિચ્છરમો લેહ અને કોઈ વારંવાર કહ્યા છતાં ન બાણે અથવા બાણે તે બારમો 'અક્રુવ' મતિજ્ઞાનનો લેહ. આ રીતે બાર લેહ મતિજ્ઞાનના થયા. તેને ઉપરના અઠ્ઠાવીશ લેહે (વ્યંજનાવગ્રહના ચાર, અર્થાવગ્રહના છ, ઇંદાના છ, અપાયના છ અને ધારણાના છ - કુલ ૨૮) ગુણતાં ૩૩૬ પ્રકાર થયા. તેમાં ઉપર જણાવેલ ઔપાતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની યુદ્ધિ એળવતાં ત્રણસો ને ચાળીશ લેહ મતિજ્ઞાનના થાય. તેના પૈકી કોઈનું આવરણ થવું તેટલા પૂરતું મતિજ્ઞાનાવસ્થીય કર્મ છે.

આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાનનો છે, તે સ્વભાવ આડો વિભાવ આવી ખેલી જાય છે. શુત-જ્ઞાનના આ રીતે, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી, અનેક લેહ થાય છે.

અવધિજ્ઞાનના છ પ્રકાર છે તે આપણે હવે વિચારીએ : ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એવા અવધિ (હક) જ્ઞાનના બે પ્રકાર પડી શકે. સર્વ દેવો અને નારકોને ભવપ્રત્યયી અવધિજ્ઞાન હોય છે, જ્યારે કોઈક કોઈક મનુષ્ય અને તિર્થ અને ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન હોય છે અથવા થાય છે. એના છ પ્રકાર આ રીતે પાઠવામાં આવ્યા છે : જે ક્ષેત્ર દેખાતું હોય તે, લોચનની પેઠે, જ્યાં પ્રાણી જાય ત્યાં તેટલું ક્ષેત્ર દેખાય તેને 'અનુગામી' અવધિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એને આંખ-ચક્ષુ-લોચનની ઉપમા થોડા રીતે આપાઈ છે, કારણ કે લોચન પણ માણસની સાથે જ જાય છે. એનાથી જિલ્લા અવધિજ્ઞાનને 'અનનુગામી' અવધિજ્ઞાન કહે છે. આ બીજા પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન ખીજા સ્થાન પર જવથી થતું અટકી જાય છે. તેનો આત્મા સાથે સંબંધ બંધ થઈ જાય છે અને તેથી તેને અનનુગામિ અવધિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. જે અવધિજ્ઞાન થયા પછી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ કે ભાવની અપેક્ષાએ વધતું જાય, તે વર્ધમાન નામનું ત્રીજું અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. અને પરિણામોની અશુદ્ધિને લઈને એક વાપ્ત થયા પછી ઘટતું જાય, તે હીનમાન અવધિજ્ઞાનના પ્રકારમાં આવે છે. જે અવધિ-

જ્ઞાન ભવક્ષયે ચાહ્યું જાય અથવા કાળે કાઠતાં શિષ્યને થયું, તેણે ઈંદ્રાણીને પગે લાગતાં ઈન્દ્રને જ્ઞેતાં ચાહ્યું ગયું, તે પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન પાંચમું થયું. હાસ્ય નામના મોહનીયતું પરિણામ હતું. પણ ગુણક્ષયે તેને મશ્કરી-ઠેકડી સૂઝતાં કાળે કાઠવાતું ગુણપ્રત્યથી ઉત્પન્ન થતું અવધિજ્ઞાન ગયું, તે પાંચમું 'પ્રતિપાતિ', અવધિજ્ઞાનનો પાંચમો પ્રકાર જાણવો. દીવાની માફક આવેલો પ્રકાશ એ જ્ઞાનમાં ચાહ્યો જાય છે, લાંબો અથવા જરા વખત પણ ટકતો નથી, તે આ પાંચમા પ્રકારના પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનમાં આવે છે, અને જે અવધિજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની અંતર્મુહૂર્ત પહેલાં પ્રકટે અને આવેલું જાય નહિ, તે છઠ્ઠો પ્રકાર અવધિજ્ઞાનનો 'અપ્રતિપાતિ' વિભાગમાં આવે છે. અવધિજ્ઞાન છદ્મસ્થ જીવને પણ હોય છે. આવા છ પ્રકારમાંથી કોઈપણ પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન ન થાય, એનું આવરણ થાય, તે અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. મિથ્યાત્વીનું અવધિજ્ઞાન - વિભંગજ્ઞાન કહેવાય છે. તે દ્રવ્યથી રૂપી દ્રવ્યને જાણે છે અને ક્ષેત્રથી એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે, અને અલોકમાં કોઈ પદાર્થ નથી તે પણ એના જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે. આ અસત્કલ્પના અવધિજ્ઞાનના સ્વરૂપને સમજાવવા માટે કરવામાં આવી છે. કાળથી અવધિ આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે અને ઉત્કૃષ્ટ ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સર્વ રૂપી પદાર્થોને દેખે. ભાવથી સ્વરૂપ દર્શાવતાં રૂપીદ્રવ્યના ભાવોને અવધિજ્ઞાની દેખે અને અનંતભાવોને દેખે. અનંતના અનંત ભેદ છે. પણ આ ઉત્કૃષ્ટ નવમે અનંતે રહેલ છે. આવા અવધિજ્ઞાનનું આવરણ થવું, તે અવધિઆવરણ કર્મ કહેવાય છે.

હવે ચોથા મનઃપર્યવજ્ઞાનની વાત કરીએ. મનના વિચારો પણ પૌદ્ગલિક છે અને પૌદ્ગલિક આકારને ધારણ કરનારા છે, તેને જાણવા-દેખવા તે મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય છે. ખીજાના મનના વિચારોને સામાન્ય પ્રકારે દેખવા તે ઋગ્નુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. આવા અનેક પર્યાય - વિચારો ખીજાના મનમાં થાય, તે દેખવા તે વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. ઋગ્નુમતિ અનંત વિચારસ્કંધોને જાણે, એનાથી વધારે પ્રદેશ દેખે તે દ્રવ્યથી વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. ક્ષેત્રથી અઢીઢીપમાં રહેલ પ્રાણીના વિચારોને જાણે અને જાણે જ્યેષ્ઠિયક પર્યાયમાં રહેલ પ્રાણીના વિચારો દેખે તે ક્ષેત્રથી મનઃપર્યવજ્ઞાન અને નીચે ક્ષેત્રથી તેનો વિષય પહેલી નારકી સુધીનો છે. કાળથી ઋગ્નુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાવ દેખે છે. તે ભૂતકાળમાં પણ તે કાળ લાભે અને ભવિષ્ય કાળમાં પણ લાભે, એનાથી કાંઈક વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વધારે સમય માટે વિચારોને દેખે, ત્યારે તેને કાળથી વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. ભાવથી મનઃપર્યવજ્ઞાની અસંખ્ય પર્યાયોને જાણે, તે ભાવથી ઋગ્નુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. કાંઈક વધારે પર્યાયોને દેખે ત્યારે તે વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. આવા ભેદ - પ્રકારવાળું મનઃપર્યવજ્ઞાન ન થાય તે મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્મા સામે આચ્છાદન - અંતરાય કરે છે.

સંપૂર્ણજ્ઞાનને કેવળજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એમાં ભેદ કાંઈ નથી. સર્વમાં કોઈ ભતનો અપવાદ ન જ હોય, સર્વ જાણવું એટલે સર્વ જાણવું. એવું કેવળજ્ઞાન ન થવા દે, તે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ આચ્છાદન કરનાર તરીકે કામ કરે છે. આ રીતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ નામના પ્રથમ ભેદના પાંચ પેટા ભેદ થયા. તેના અનુક્રમે નામો આ પ્રમાણે છે : મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અવધિજ્ઞાનાવરણીય, મનઃપર્યાવજ્ઞાનાવરણીય અને પાંચમું કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ. આ પ્રમાણે 'પાંચ શબ્દ' પર વિવેચન થયું.

નવ—હવે આપણે 'નવ' શબ્દ પર વિવેચન કરીએ છીએ. દર્શનના નવ પ્રકાર છે. દર્શન એટલે દેખવું, એમાં આવરણ એટલે અંતરાય થાય છે, પણ સર્વથા પ્રકાશનો અભાવ થતો નથી. એટલે દરેક આત્મા થોડુંઘણું તો જરૂર જાણે છે, કારણ કે છેવટે અક્ષરનો અનંતમો ભાગ સર્વ જીવને માટે જાણવા પૂરતો ખુલ્લો છે, જેમ આંખ આડી કાપડની પટ્ટી લગાવી હોય તો તેથી દેખાતું તો નથી, પણ તદ્દન અંધકાર નથી થતો, કાંઈક આંખા પ્રકાશ જેવું પણ સહજસાજ રહે છે. આ આવરણ વધારે ઓછું હોય છે, પણ તદ્દન અંધકાર થતો નથી, એમ સમજવું. પોતાની ચક્ષુથી જોવું તે ચક્ષુદર્શન કહેવાય છે અને ચક્ષુ સિવાયની કોઈ પણ ઈન્દ્રિય દ્વારા જોવું તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. દૂર રહેલ પદાર્થોને જાણવા કે દેખવા નહિ તે અવધિદર્શનાવરણ કહેવાય છે અને સંપૂર્ણ વસ્તુ વસ્તુસ્વરૂપ જણાય-દેખાય નહિ તે કેવળદર્શનાવરણ. આવી રીતે ૧. ચક્ષુદર્શનાવરણ, ૨. અચક્ષુદર્શનાવરણ, ૩. અવધિદર્શનાવરણ અને ૪. કેવળદર્શનાવરણ એમ દર્શનાવરણના ચાર પ્રકાર થયા. મનઃપર્યાવ તો વસ્તુઓના વિશેષ ધર્મોને જાણે છે, તેથી તેનું દર્શનાવરણ બતાવ્યું નથી. અને દર્શનાવરણ કર્મમાં પાંચ પ્રકારની નિદ્રા આવે છે, તેને આપણે અનુક્રમે સમજી લઈએ. કારણ કે નિદ્રા વગેરે પાંચ પ્રકારના કર્મના ઉદયથી પણ તે ચાલે તેટલો વખત દર્શન અંધ થઈ જાય છે. આમાં સમસ્ત દર્શનનું આવરણ થાય છે, તેથી પાંચે પ્રકારની નિદ્રાને દર્શનાવરણીય કર્મમાં ગણવામાં આવે છે. આઠમી ભરજીંઘમાં સૂતેલ હોય, પણ જરા અવાજ આવતાં સુષોથી જાગી જાય તેને 'નિદ્રા' નામની પ્રથમ પ્રકારની નિદ્રા કહે છે. આ કર્મપ્રકૃતિ સર્વધાતિની છે. એટલે એનો દર્શનાવરણમાં સમાવેશ થાય છે. આમાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર છે. ખૂબ મહેનત આપીને, ઘાંટા પડાવીને દુઃખે ભગે તે નિદ્રાનો બીજો પ્રકાર નિદ્રાનિદ્રા નામનો છે. જેમાં જાણા જાણા કે ખેડા ખેડા નિદ્રા આવે, તે નિદ્રાને 'પ્રચલા' નામની નિદ્રા કહેવામાં આવે છે. ચાલતા-ફરતા ફરતા જે નિદ્રા આવે તે નિદ્રાને 'પ્રચલાપ્રચલા' નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઘોડાને ઘણી વખત આવી જીંઘ આવે છે. તે ચાલતો દેખાય, પણ જીંઘતો હોય છે. તેને ચીમકી વાગે અથવા તેના ખોરાકમાં કાંકરો આવે ત્યારે તે ચીમકી જાગી જાય છે. આ ચોથા પ્રકારની નિદ્રા ધર્મ. દિવસે ચિંતવેલ કાર્ય રાતના જીંઘમાં કરે તે થીણુદિ નિદ્રા કહેવાય. એમાં માણસો

યાનનાં યાન વધેરી નાંખે છે અને ભ્રમમાં અવ્યવસ્થિત પૂન સુદાં કરે છે. એ પાંચમા પ્રકારની ભ્રમ થઈ. આ છેલ્લી ભ્રમ અર્ધચક્રીના અડધા બળવાળી એટલે બળદેવના જેવી બળવાન હોય છે. શિષ્ય રાતે ભીડી હાથીના દંતૂશળે ખેંચી કાઢે તેટલું તે ભ્રમમાં બળ હોય છે એને સંસ્કૃતમાં સ્થાનગૃહ્નિ-સ્થાનર્થિ નિદ્રા કહેવામાં આવે છે અને તે હલકા પ્રકારની નિદ્રા ગણાય છે.

દ્વિ—ત્રીજા શાતાવેદનીય કર્મના શાતા અને અશાતા નામે બે પ્રકારે વિલેહ થઈ શકે. શાતાથી સુખનો અનુભવ થાય છે, અશાતાથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે. એ કર્મને મધુલિપ્ત તરવારધાર સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. શાતાવેદનીય પણ પરિણામે દુઃખકારક છે અને સુખદુઃખ તો આવે જાય છે. એટલે આ કર્મની બે પ્રકૃતિ વિચારવાલાયક છે. ચાટવાની વાત શાતાવેદનીય સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે, પણ મધુથી લેપાયેલી ધારને અશાતા સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. આમાં જીવની સરખામણી મધુલિપ્ત તરવારની ધાર ચાટનારી જીભ સાથે કરવી યોગ્ય છે.

અષ્ટાવિંશતિ—આ મોહનીય કર્મના અઠાવીશ પ્રકારની વાત છે. આ મોહનીય કર્મને કમેનિ રાજ ગણવામાં આવેલ છે અને હાડ જેવી અસર કરનાર છે. માણસને પડેલ અને ચડેલ ઘેનમાં રાખનાર આ કર્મના અઠાવીશ પ્રકાર છે, તેમાં દર્શનમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે : સમકિતમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વમોહનીય. આમાં મિશ્ર-મોહનીયમાં નાજિયેર ક્રીપના મનુષ્યોને અન્ન પર રુચિ થાય નહિ, કે તેનો વિરોધ થાય નહીં, કારણ કે એ કદી અન્નને જોતા જ નથી. તેમ અરુચિ થાય તો તે મિથ્યાદર્શની સમજવો અને રુચિવંત જીવને સમકિતી કહેવામાં આવે છે. આમાં મિશ્ર સ્થિતિ બતાવી તે માત્ર અંતમુહૂર્ત ટકે છે; પછી તો પ્રાણી મિથ્યાત્વમાં કે સમકિતમાં ચાલ્યો જાય છે. અને સમકિતી તરીકે સાત અથવા નવ તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા ધરે છે; તેને તત્ત્વસદ્ગુણ થાય છે અને જૈનધર્મ પસંદ પડે છે. આમાં મિશ્રસ્થિતિ અડતાળીશ મિનિટથી વધારે વંચત ટકતી નથી, તે વાત બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. દર્શનમોહનીયના આ ત્રણ પ્રકાર થયા. ચારિત્રમોહનીયની પચીશ (૨૫) પ્રકૃતિ છે, તેમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના ચાર ચાર ભેદ, એની તરતમતાને અંગે, ઉપર જણાવ્યું તેમ, પાડવામાં આવ્યા છે તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે : અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સંજ્વલન. અનંતાનુબંધી કષાય (ક્રોધ, માન, માયા અથવા લોભ) જાવજીવ રહે; અપ્રત્યાખ્યાની એક વરસ રહે; પ્રત્યાખ્યાની ચાર મહિના રહે અને સંજ્વલન કષાય વધારેમાં વધારે પંદર દિવસ રહે. એમાં અનંતાનુબંધી કષાય સમકિતનો ઘાત કરે; બીજા પ્રત્યાખ્યાની કષાય સર્વવિરતિપણાનો ઘાત કરે; ત્રીજા અપ્રત્યાખ્યાની દેશવિરતિપણા (અભુવતનો) ઘાત કરે અને ચોથા સંજ્વલન પ્રકાર સર્વવિરતિને દૂષિત કરે છે. એ ચારે કષાયો કોઈ કોઈવાર અનુક્રમે પ્રાણીને દેવગતિ,

મનુષ્યગતિ, તિર્થંચગતિ અને નરકગતિમાં ખેંચી બંધ છે. આ રીતે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ દરેકના અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સંબંધન એવા ચાર ચાર પ્રકાર પડતા હોવાથી સોળ પ્રકાર થાય છે. આ સોળ ચારિત્રમોહનીયના વિભાગો કર્મબંધમાં રસવિભાગ પૂરા પાડનારા છે. એની વિગતો સમજાય અને એનો ત્યાગ થાય એટલે જોડો પાર છે.

આપણે હવે એના (ચારિત્રમોહનીયના) યાક્રીના વિભાગ તપાસીએ. તેમાં ભાંડ વગેરેની વિદુષક-ચેષ્ટા જોઈને અથવા વિનાકારણ હસવું આવે તે હાસ્ય નામનો નોકષાય છે. નોકષાય હાસ્ય કષાયનાં કારણ હોય છે. કષાયને ઉદ્દીપન કરનાર આ નવ નોકષાયો છે. તેનાં નામ પણ “પાર્થઅસદમહણ્યુવો” માં જ અક્ષર નીચે (પૃ. ૨૧૨માં) આપવામાં આવ્યાં છે. પદાર્થ ઉપર અનુરાગ સકારણ કે વિનાકારણ થાય, તે રતિ નામનો કષાયને ઉદ્દીપન કરનાર નોકષાય એ ખીજો નોકષાય છે. કોઈ આને અનુરાગ અથવા પ્રેમનું નામ આપે છે, એ સર્વ રતિ કરનાર-કરાવનાર પદાર્થનો રતિ અર્થમાં ઉપયોગ કરવો. એથી ભલટી જો રતિ કે પ્રેમ ન થતાં અપ્રીતિ થાય અથવા ઉદ્વેગ થાય, તેને અરતિ નામનો ત્રીજો નોકષાય કહેવામાં આવે છે. હાસ્ય, રતિ અને અરતિ નામના નોકષાયો ચારિત્રમોહનીયના ત્રણ વિભાગો છે અને કષાયને ઉદ્દીપન કરનારા છે. વિનાકારણ કે સકારણ જે કર્મના ઉદયથી જે શોક થાય, તે શોક નામનો ચોથો નોકષાય છે. અને એ કર્મ પણ કષાયને ઉદ્દીપન કરનારું હોઈ ચારિત્રમોહનીયમાં ગણવામાં આવ્યું છે. કારણ વગર કે સકારણ ભય-ખીક લાગ્યા કરે, તે ભય નામનો પાંચમો નોકષાય છે. અને એ પણ ચારિત્રમોહનીયનો વિભાગ છે. આવા ભયો સાત પ્રકારના જૈન શાસ્ત્રકારે વર્ણવ્યા છે. કોઈ તોફાની અથવા બળવાનને કે તેવા પ્રકારના માણસને દેખી ખીક લાગ્યા કરે, તે ‘ઇહલોક’ ભય; મરી ગયા પછી આપણી શી ગતિ થશે, તેની ખીક લાગ્યા કરે તે ખીજો ‘પરલોક ભય’; ચાર-હુટારાનો ભય લાગ્યા કરે અને જંગલમાં પોતાની વસ્તુ છુપાવવાની જરૂર લાગે તે ‘આદાનભય’; વીજળી પડવાથી, ઘર પડવાથી, મોટર કે રેલ્વેનાં અકસ્માતોથી જે થાય છે, તે સર્વ આ ચોથા પ્રકારના ‘અકસ્માતભય’માં આવે છે. જીવનનિર્વાહ માટે કે મોંઘારતને લઈને ચિંતા થયા કરે, તે પાંચમો ‘આજીવિકાભય’ કહેવાય છે. અસુક કામ કરવાથી મરણ થશે એમ મરણથી ડરવું તે છઠ્ઠો ‘મૃત્યુભય’. લોકોમાં પોતાની અપકીર્તિ જોલાશે, તેની વારંવાર ચીવટ રાખવી પડે તે સાતમો ‘અપ-યશભય’. આ રીતે ભય સાત પ્રકારના હોય છે. પુરુષને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રીવેદનો ઉદય સમજવો; અને સ્ત્રીને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે પુરુષવેદ સમજવો અને પુરુષ અને સ્ત્રી બન્નેને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે નપુંસકવેદ. તેમાં પુરુષવેદ ખડ-ધાસના તાપ જેવો ક્ષણિક બતાવવામાં આવ્યો છે. એને અતિવેદ ન હોય. સ્ત્રીવેદને સૂકા ગોખરના અડાયા છાણાના અગ્નિ સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે; અને આખા શહેરને

આગ લાગી હોય તે સાથે નપુંસકવેદને સરખાવવામાં આવેલ છે. આ રીતે નવ નોકપાય છે. તેને સોળ કપાય સાથે મેળવતાં પચીશ કપાયો થાય. તેને ત્રણ દર્શન મોહનીય સાથે મેળવતાં 'અઠાવીશ' એવો શબ્દ-ધ્વનિ નીકળે છે.

અનુ:—પાંચમા આયુષ્ય કર્મના ચાર વિભાગનો અત્ર ઉદ્દેશ છે. સુર, નર (મનુષ્ય), તિર્યંચ અને નારકના આયુષ્યના ચાર પ્રકાર છે, એ ગમે તે ચાર પૈકીની ગતિમાં કેટલો વખત રહેવું થશે, એ આ પાંચમું આયુષ્યકર્મ નિર્માણ કરે છે. આ આયુષ્યકર્મને હેડની સાથે સરખાવવામાં આવે છે.

એંતાળીશ—નામકર્મ છટું (જુઓ આગલી ગાથા); તેમાં એંતાળીશ પ્રકાર છે. તેમાં સંયુક્ત અથવા પેટાલેદવાળી પ્રકૃતિ છે, તે વિભાગીય બાર લેદ અને દશ પ્રકૃતિ વૈયક્તિક એક એક લેદવાળી છે અને તે રીતે બાવીશ પ્રકૃતિ અને ત્રસ દસકા તથા ઊલટા થાવર દશકા—એમ પ્રત્યેક દશ-દશ પ્રકૃતિ ગણાવશું; તે રીતે એંતાળીશ પ્રકાર આ નામકર્મના થાય છે. એ એંતાળીશની વાત એ રીતે મૂળ શ્લોકમાં કહી છે, તે આ પ્રમાણે છે. એમાં જે ચૌદ સંયુક્તપ્રકૃતિ છે, તેના પેટાલેદો ગણવામાં આવે, તે તેનો સરવાળો ત્રાણું પ્રકૃતિ થાય છે, એટલે પિંડ પ્રકૃતિ ચૌદના ત્રાણું લેદ, પ્રત્યેક પ્રકૃતિના આઠ લેદ અને ત્રસ દશકા તથા થાવર દશકાના દશ-દશ લેદ. હવે આપણે કમપ્રાપ્ત ચૌદપિંડ સમૂહગત સંયુક્ત પ્રકૃતિને પ્રથમ વિચારીએ. ત્યાં પ્રથમ પિંડ પ્રકૃતિ-ગતિ આવે; તેના પેટામાં ચાર પ્રકૃતિ આવે છે : દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યંચગતિ અને નરકગતિ. આ દરેકની સાથે નામ એટલે નામકર્મ લેદ છે, માટે નામયોજી લેવું. આ ચાર ગતિ મળે પ્રથમ ગતિનામક પિંડપ્રકૃતિ થઈ. ગતિનામક ખીજી નામકર્મની પ્રકૃતિના પેટામાં એકેંદ્રિય, બેઠંદ્રિય, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા, ચાર ઇંદ્રિયવાળા અને પાંચ ઇંદ્રિયવાળા સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ત્વચા (સ્પર્શ-કરનાર—આમડી), સ્વાદ લેનાર જીભ, સૂંઘનાર નાક, દેખનાર આંખો અને અવાજ સૂણનાર શ્રોત્ર (કાન) એ અનુક્રમે પાંચ ઇંદ્રિયો છે. એમાં એકેંદ્રિયને પ્રથમની એક સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોય, બે ઇંદ્રિય જીવોને સ્પર્શ ઉપરાંત જીભ હોય; તે ઇંદ્રિય જીવોને સ્પર્શ, જીહ્વા ઉપરાંત નાસિકા હોય, તે જીવો દા.ત., ગંડોળા, માંકડ, જૂ વગેરે. ચૌરિન્દ્રિય જીવોને ત્રણ ઉપરની ઇંદ્રિયો ઉપરાંત જીવોની આંખ હોય છે, એમાં વીંછી, તીડ, માખી વગેરે જીવોનો સમાવેશ થાય છે. અને પાંચેંદ્રિય જીવોને સ્પર્શ, જીહ્વા, નાસિકા, આંખ અને કાન એમ મળીને પાંચે ઇંદ્રિયો હોય છે. આ પાંચ વિભાગીય પ્રકૃતિ સાથે અથવા પેટાવિભાગો સાથે નામકર્મ જોડવું. આ રીતે ત્રીજી પિંડપ્રકૃતિ થઈ. ચોથા પેટા વિભાગમાં શરીર નામકર્મ આવે છે. આ પિંડપ્રકૃતિના પાંચ પેટાવિભાગ છે. પ્રધાન, ઉદાર પુદ્ગલોથી બનેલાં શરીરને ઔદારિક શરીર કહેવામાં આવે છે. અનેક ક્રિયાઓ જે શરીરથી બની શકે, તે 'વૈક્રિય શરીર' આ ચોથા પેટા વિભાગમાં આવે છે. ચૌદપૂર્વધારી મુનિ તીર્થંકરને સંદેહ પૂછવા

અથવા એનો મહિમા જોવા જે ખાસ શરીરને બનાવે, તે શરીરને ત્રીજું 'આહારક' શરીર કહેવામાં આવે છે. દેવતાઓ પૈકી વૈમાનિક દેવતાઓ સંદેહ પૂછવા આવું શરીર બનાવી શકે છે. આવું શરીર કરવાની મુનિઓને અને વૈમાનિક દેવેને લખિષ પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ:પુદ્ગળોના બનેલા શરીરને ચોથું તેજ:શરીર કહે છે. આ તેજસ્થી શરીરની પાચનક્રિયા આવે છે, અને આત્માની સાથે લાગેલ કર્મનો સમૂહ, તેનો સંયોગ કાર્મણુ શરીર નામકર્મના ઉદયથી થાય છે. આ તેજસ્ અને કાર્મણુ શરીર મરતી વખત બીજા ભવાંતરમાં પણ સાથે જાય છે, અને ત્યાં આહાર લેવામાં મદદ કરીને ત્યાં લેવામાં મદદ કરે છે અને શરીર બંધાવી આપે છે. આપણે તે શરીરનું વિશેષ કાર્ય યથાસ્થાન વિચારીશું. આવી રીતની ચોથી શરીર નામની પિંડપ્રકૃતિનો વિચાર કર્યો.

પાંચમી પિંડપ્રકૃતિ બંધનનામકર્મના નામથી ઓળખાય છે. પહેલેથી ગ્રહણ કરેલા ઔદારિક આદિ પુદ્ગળોની સાથે ગ્રહાતાં (ગૃહમાણુ) તેવાં પુદ્ગલોનો સંબંધ કરાવે, એ બંધનનામકર્મ. ઔદારિક પુદ્ગલોનો ઔદારિક પુદ્ગલો સાથે, વૈક્રિય પુદ્ગલોનો વૈક્રિય પુદ્ગલો સાથે ઇત્યાદિ. પહેલેથી ગ્રહણ કરેલાં વૈક્રિય પુદ્ગલો સાથે ગ્રહાતાં વૈક્રિય પુદ્ગળોનો સંબંધ કરાવે તે વૈક્રિય બંધક નામકર્મ. તે જ પ્રમાણે આહારકાદિ પુદ્ગલોનું સમજી લેવું. બંધાયેલા પુદ્ગલોને તે તે શરીરના આકારમાં ગોઠવી આપનાર કર્મને સંઘાતન નામકર્મ નામની છઠ્ઠી પિંડપ્રકૃતિ કહેવાય છે.

સાતમી પિંડપ્રકૃતિને સંહનન અને સંઘયણુ નામકર્મના નામથી ઓળખાવાય છે. એ કર્મના ઉદયથી શરીરમાં હાડકાં સાંધો મજબૂત અથવા નબળી બને છે. પટ્ટીથી જેમ કમાડ મજબૂત કરવામાં આવે છે, તે પટ્ટીનું કામ કરનાર સાતમું પિંડપ્રકૃતિ નામનું નામકર્મ થાય છે. તેના છ પ્રકાર સમજવા યોગ્ય છે. પ્રથમ સંઘયણુને વજ્રઋષલનારાય સંઘયણુ કહે છે; તેમાં હાડકાં વચ્ચે મજબૂત પકકડ થાય છે. વજ્ર એટલે ખીલી, તેને ફરતો ઋષલ એટલે બાંધવાનો ફરતો પટ્ટો અને તે બે હાડકાં ફરતો મર્કટબંધ હોય તેને નારાય કહેવામાં આવે છે. આવું વચ્ચે પકકડ, ફરતો બંધ અને બંધ ફરતો પટ્ટો એવું સખ્ત શરીરનું બંધારણ હોય તેને વજ્રઋષલનારાય સંહનન (સંઘયણુ) કહેવામાં આવે છે. પટ્ટો (ઋષલ) હોય અને બન્ને તરફ મર્કટ બંધ (નારાય) હોય પણ તેને જોડનાર વચ્ચેનો મણિબંધ ના હોય, તે 'ઋષલનારાય' નામનું બીજું સંઘયણુ કહેવાય છે. ત્રીજા સંઘયણુને 'નારાય' નામ આપવામાં આવ્યું છે. એમાં મર્કટબંધ બન્ને હાડકાંની બાજુએ હોય, પણ વચ્ચે ખીલી કે ફરતો પટ્ટો ન હોય તે ત્રીજું સંઘયણુ છે. જેમાં એક બાજુ મર્કટબંધ હોય અને બીજી બાજુ ખીલી હોય, તે ચોથું સંઘયણુ 'અર્ધનારાય' નામનું કહેવાય છે. મર્કટબંધ અને પટ્ટા વગર બે હાડકા વચ્ચે ખીલી હોય તેને પાંચમું-કીલિકા નામનું—સંઘયણુ કહેવામાં આવે છે. અને છઠ્ઠા સંઘયણુને 'છેવટકું-સેવાર્ત' નામનું સંઘયણુ કહેવામાં આવે છે. એમાં મર્કટબંધ પણ નહિ, પટ્ટો પણ નહિ અને ખીલી પણ

નહિ; માત્ર હાડકાં એકબીજાના જોરથી ચાલ્યા કરે, પણ તે જોડનાર કોઈ પૌદ્ગલિક વસ્તુ નહિ અને ફરતો ચામડીનો બંધ નહિ, તે આ છેલ્લું સંઘયણ કહેવાય છે.

હવે આપણે શરીરની આકૃતિ બનાવનાર છ સંસ્થાન નામ કર્મ નામની આઠમી પિંડપ્રકૃતિના પેટાભેદો સમજી લઈએ. શરીરના આકારને સંસ્થાન કહેવામાં આવે છે. આસન અને કપાળનું અંતર, બન્ને પગના અંતર, જમણા સ્કંધ અને ડાબા પગનું અંતર અને ડાબા સ્કંધ અને જમણા પગનું અંતર સરખું હોય તેને પ્રથમ 'સમચતુરસ' સંસ્થાન કહે છે. અને સામુદ્રિકશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ જે શરીર રૂપાળું અને સંપૂર્ણ અવયવવાળું હોય, તે 'સમચતુરસ' સંસ્થાન સમજવું. આવું શરીર સમચતુરસ નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા પ્રકારમાં 'ન્યગ્રોધ' સંસ્થાન આવે છે. ન્યગ્રોધ એટલે વડનું ઝાડ. એટલે જમીન પર ન્યગ્રોધ ફાલેલ-ફૂલેલ દેખાય છે, તેમ નાભિ-ડૂંટી ઉપરનો શરીરનો ભાગ સુંદર હોય, તેને 'ન્યગ્રોધ' સંસ્થાન કહેવામાં આવે છે, નાભિ-ડૂંટી નીચેનો ભાગ સરસ હોય તે ત્રીજું 'સાદિ' સંસ્થાન કહેવાય છે. જે સંસ્થાનમાં હાથ, પગ, માથું, ગરદન વગેરે અવયવો ઠીક હોય, પણ છાતી, પેટ હીન હોય, ખરાબ હોય, તે ચોથું 'કુબ્જ' નામનું સંસ્થાન કહેવાય છે. જેમાં હાથ, પગ, વગેરે અવયવ ખરાબ કે કદરૂપા હોય, પણ જેમાં છાતી અને પેટ ખરાબર હોય, તે પાંચમું 'વામન' સંસ્થાન. જેમાં બધા અવયવ કદરૂપા અને ઠેકાણાં વગરનાં હોય તે છેલ્લું અથવા છઠ્ઠું 'હુડક' સંસ્થાન કહેવાય છે. આવું શરીર જે કર્મના ઉદયથી મળે તે 'હુડકસંસ્થાન' નામકર્મ સમજવું.

નવમી વર્ણ નામની પિંડપ્રકૃતિ આવે છે; કૃષ્ણ (કાળો), નીલવર્ણ (લીલો), લાલ (લોહિતવર્ણ), હારિદ્ર (પીળો) અને સફેદ, એ પાંચ રંગમાંથી જે કોઈ વર્ણવાળું શરીર થાય, તે તે કર્મ પ્રમાણે આ નવમી વર્ણપિંડપ્રકૃતિ-નામકર્મના ઉદયવાળી પ્રકૃતિ સમજવી. 'સુરભિ અને દુરિભ' અથવા સુગંધ અને દુર્ગંધ એવું દશમી પિંડપ્રકૃતિનું વર્ણન આપણે વાંચીએ છીએ. કેટલાંક શરીરો સુગંધીમય અને કેટલાંક દુર્ગંધમય લાગે, તે પ્રત્યેક આ નામકર્મનો ઉદય સમજવો. ત્યાર પછી દશમી પાંચ પ્રકારની રસયુક્તતાનું વર્ણન આવે છે. એ દશમી પિંડપ્રકૃતિના પાંચ પેટાભાગો છે, તે પ્રથમ જોઈ લઈએ. તીખા મરી જેવો શરીરનો રસ થાય, તે પ્રથમ તિક્ત રસ. સૂકું અથવા કાળા મરચા જેવો શરીરનો રસ થાય, તે 'કટુરસ' નામનો બીજો રસ સમજવો. આંબળા અથવા બહેડા જેવો શરીરનો રસને 'કષાય' રસ કહેવામાં આવે છે; તે ત્રીજો રસ થયો. ચોથો રસ લીંબુ અથવા આંબલી જેવો ખાટો રસ હોય તેને શાસ્ત્રકાર કષાયરસ-નામકર્મ કહે છે. અને છેલ્લે શેરડી જેવો મીઠો રસ આવે છે, તે પાંચમો મધુર રસ કહેવાય છે.

પછી અગિયારમી સ્પર્શ નામની પિંડપ્રકૃતિ છે. શરીરના બુદ્ધાબુદ્ધા સ્પર્શ નામની પિંડપ્રકૃતિ છે. જેના ઉદયથી શરીર લેહા જેવું ભારે થાય, તે 'શુક્રસ્પર્શનામકર્મ' અને

એનાથી ઊલટું શરીર રૂ જેવું હબવું થાય તે 'લઘુસ્પર્શનામકર્મ' કહેવાય છે. માખણ જેવા મુક્તચમ શરીરનો સ્પર્શ થાય, તે 'મૃદુસ્પર્શનામ' કહેવાય છે. એનાથી ઊલટું શરીર ગાયની જીભ જેવું ખરખચડું થાય, તેને 'ખરસ્પર્શનામકર્મ' કહેવામાં આવે છે. જે કર્મના ઉદયથી ખરફ જેવો ઠંડો શરીરસ્પર્શ થાય, તેને 'શીતસ્પર્શનામકર્મ' કહેવામાં આવે છે. અને તેનાથી ઊલટું અગ્નિ સમાન ધમધમાટવાળા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય અને શરીર ગરમ રહે, તેને 'ઉષ્ણસ્પર્શનામકર્મ' કહેવામાં આવે છે. તેલ જેવો સ્નિગ્ધ સ્પર્શ શરીરનો જે કર્મના ઉદયથી થાય તે 'સ્નિગ્ધસ્પર્શનામકર્મ' અને તેનાથી ઊલટો સાખની સમાન રુક્ષ શરીરસ્પર્શ થાય, તેને 'રુક્ષસ્પર્શનામકર્મ' કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શના પેટા વિભાગ કહ્યા. એ પૈકી નીલવર્ણ અને કાળોવર્ણ, કુગંધી, કડવું અને સુરુકર્મ પાપથી ભરેલું છે અને પાપપ્રકૃતિમાં ગણાય છે. અને ખર-સ્પર્શ, લુખો સ્પર્શ, અને ઠંડો તથા શીત સ્પર્શ પણ એ રીતે પાપપ્રકૃતિનો ગણાય છે. અને ખાકીની શુભ ગણાય છે.

હવે આપણે તેરમી પિંડપ્રકૃતિ-આનુપૂર્વી નામની છે, તે સમજી લઈએ. એ પ્રાણીને તદ્દોગ્ય ગતિમાં જેવી લાચનાર છે અને દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ અને નારકી, એમ આરે ગતિ તત્ તત્ યોગ્ય કર્માનુસાર જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો જન્મોત્તરે જતો પ્રાણી આરોગ્યવલો થઈ બાય, તો તેને કર્માનુસાર કેટલાં લઈ આવનાર તેરમી પિંડપ્રકૃતિ છે. ઔદમી પિંડપ્રકૃતિ 'વિદ્યાયોગતિ' નામકર્મની છે. તે સારી અથવા ખરાબ જે પ્રકારની હોય છે. તેમાં ઊંટ કે ગધેડા જેવી અશુભ વિદ્યાયોગતિ-આલવાની રીત-કેટલાંક પ્રાણીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે અશુભ છે અને હંસ અથવા હાથી જેવી હાલવા આલવાની રીત કેટલાંક પ્રાણીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે શુભ છે. આ ઔદમી પિંડપ્રકૃતિ થઈ. એમાં બંધનને પંદર પ્રકારનું ગણવામાં આવે, તો પિંડપ્રકૃતિના પંચોત્તર (૭૫) પેટાવિભાગ થાય છે.

હવે આપણે પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ વિચારીએ. પ્રત્યેક એટલે પિંડ વગરની, દરેક સુદ્ધી પ્રકૃતિ, એમાં પેટા ભાગ પાડવાના રહેતા નથી. કારણ કે પેટાભેદ ન હોવાથી જ તે પ્રત્યેક પ્રકૃતિ કહેવાય છે. અન્ય જળવાન પ્રાણીને પણ દુર્ભં થાય, તે 'પરાઘાત' નામકર્મનો ઉદય સમજવો, તે પ્રથમ પ્રત્યેક પ્રકૃતિ સમજવી. શ્વાસ લેવામૂકવાની શક્તિનું નિયામક કર્મ તે શ્વાસોચ્છવાસનામ, તે બીજી પ્રત્યેક પ્રકૃતિ છે. સૂર્યના બિંબમાં જે તેજ છે, તે એવું છે કે તેની સામે કોઈ જોઈ શકે નહિ, પણ અગ્નિના ભડકા સામે ન જોવાય તેવું નથી. તેથી સૂર્યવિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવને 'આતપનામકર્મ'નો ઉદય હોય છે અથવા આગિયાને આતપનામકર્મનો ઉદય હોવો નથી, પણ સૂર્યમંડળના વિમાનના એકેદ્રિય જીવોને આ 'આતપનામકર્મ'નો ઉદય હોય છે. એ રીતે ત્રીજી પ્રત્યેક નામકર્મની પ્રકૃતિ આપણે વિચારી અંદ્રના વિમાનના જીવોને 'ઉદ્યોત નામકર્મ' નામની પ્રકૃતિ ઉદયમાં આવેલી

હોય છે. તે ઉચ્ચ પ્રકારનો ગરમાવો નથી, પણ ઠંડી સ્પર્શવાળી સ્થિતિ તેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે ચંદ્રનો પ્રકાશ 'ઉદ્યોત નામકર્મ' નામની ચોથી પ્રત્યેક પ્રકૃતિમાં આવે છે. શરીર બારે નહિ, તેમ જ હળવું નહિ, એવું શરીર પ્રાપ્ત થાય, તેને પાંચમું 'અગરુલદ્ધુ નામકર્મ' કહેવામાં આવે છે અને છઠ્ઠા 'તીર્થ'કર નામકર્મ'ના ઉદ્યથી અમુક જીવ ઘણી પૂજા પ્રભાવના નામે છે. કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી કેવળી થાય, પણ તીર્થ'કરનામકર્મના ઉદ્યથી પ્રાણીની પૂજા-પ્રભાવના વધી જાય છે અને તેની નામના બારે નીકળે છે. સાતમા 'નિર્માણુ નામકર્મ'ના ઉદ્યથી પ્રાણીનાં અંગોપાંગ યથાસ્થાને થાય છે અને સુતારની પેઠે અંગોપાંગનું નિર્માણુ આ કર્મ કરે છે. પોતાના શારીરિક અવયવથી પીડા પામવી, તે 'ઉપઘાત નામકર્મ' નામની આઠમી અશુભ નામકર્મની પ્રત્યેક પ્રકૃતિ છે. આમાં 'ઉપઘાત નામકર્મ' અશુભ છે, ખાકીની પ્રત્યેક કર્મપ્રકૃતિ મહા પુષ્ટ્યોદય સૂચવે છે.

હવે આપણે ત્રસ દશકાનું વર્ણન સંક્ષેપમાં કરીએ અને પછી સ્થાવર દશકાનું વર્ણન કરવામાં આ ગાથાનું વિવેચન સંપૂર્ણ થશે. ત્રસ નામકર્મના ઉદ્યથી પ્રાણી બેઈદ્રિય, તેઈદ્રિય, ચૌરિદ્રિય કે પંચેદ્રિયપણું પામે છે. જેના ઉદ્યથી સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય તે સ્થાવર નામકર્મ. બાહર નામકર્મ એટલે સ્થૂળ નામકર્મ. આંખ જેને જોઈ શકે તે બાહર. આ પ્રથમ બાહર નામકર્મના ઉદ્યથી સર્વ જીવો બાહર બેઈદ્રિય પ્રથમ થાય છે, પણ આંખ જેને જોઈ શકે તેવા પૃથ્વીકાયાદિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ઉપરનો અર્થ બરાબર નથી. આ જીવવિપાકિની પ્રકૃતિ છે અને ઉદ્યમાં આવે ત્યારે જીવને બાહર-પણું ઉપજાવે છે. એનાથી જીલટા, સૂક્ષ્મ જીવોનાં એકેદ્રિય શરીરો જોઈ શકાતા નથી, હાલતા-ચાલતા નથી, તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. બીજા બેઈદ્રિય, તેઈદ્રિય, ચૌરિદ્રિય, પંચેદ્રિય જીવો ત્રસ કહેવાય છે. એ 'ત્રસનામકર્મ' નામની પ્રકૃતિના ઉદ્યથી થાય છે. સ્થાવર અને સૂક્ષ્મ અશુભ છે. એનાથી જીલટી પ્રકૃતિ શુભ છે.

હવે આપણે પર્યાપ્ત નામકર્મનો વિચાર કરીએ. પર્યાપ્ત છે : જેના ઉદ્યથી જીવ સ્વયંચ પ્ર્યાપ્તિ પૂરી કરે તેને 'પર્યાપ્ત નામકર્મ' કહેવામાં આવે છે. આહાર, શરીર અને ઇદ્રિય-એ ત્રણ પર્યાપ્તિ પૂરી કરે ત્યારે જીવ લઙ્ઘિપર્યાપ્તો કહેવાય છે. એકેદ્રિયને ચાર પર્યાપ્તિ (આહાર, શરીર, ઇદ્રિય, શ્વાસોચ્છવાસ) હોય છે. એટલે જીવ લઙ્ઘિપર્યાપ્તો હોય, છતાં કરણપર્યાપ્તો તો સ્વયંચ પર્યાપ્તિ પૂરી કરવાથી થાય. આવી રીતે નામકર્મના પાંચ ભેદ થયા. છઠ્ઠી પ્રકૃતિને 'પ્રત્યેક નામકર્મ' કહેવામાં આવે છે, એક શરીર પર એક જીવ થાય; કૂલ કે આડનો જીવ એક, એ એવું દર્શાવે છે. એનાથી જીલટી 'સાધારણ કર્મ' નામની સાતમી પ્રકૃતિ છે. એમાં એક એક શરીર ઉપર અનંતકાય પેઠે અનંત જીવો થાય છે, કંઈમૂળ એ તેનો દાખલો છે. પાંચમી પ્રકૃતિ 'સ્થિર નામકર્મ'ના નામથી ઓળખાય છે. દા.ત. દાંત, હાડકાં, ડોક વગેરે શરીરના અવયવો નિશ્ચલ હોય તે 'સ્થિર નામકર્મ' નામની આઠમી

નામકર્મની પ્રકૃતિ છે અને તેની સામે ‘અસ્થિર નામકર્મ’ નામની પ્રકૃતિ છે, એમાં શરીરનાં અવયવો સરખા ન થાય, તે ‘અસ્થિર નામકર્મ’ કહેવાય છે. હવે દસમી ખાદર પ્રકૃતિ ‘શુભનામકર્મ’ નામની હોય છે; એમાં નાભિ ઉપરનો શરીરનો અરધો ભાગ સુંદર થાય છે. અને હાથને અડવાથી અવયવ ખરાબ ન લાગે, તે શુભ નામકર્મનો ઉદય સમજવો. એનાથી ઊલટી પ્રકૃતિ “અશુભ નામકર્મ” નામની અગિઆરમી પ્રકૃતિ છે, એમાં નાભિની નીચેના અવયવ ઉપકારક હોય, તો પણ ખરાબ લાગે. એ પ્રકૃતિ ખરાબ છે અને પાપને સૂચવનારી છે. જીવ સર્વનો પ્રીતિપાત્ર થાય—જે કે તેજી તેટલા માટે ખીજા ઉપર કાંઈ ખાસ ઉપકાર કર્યો ન હોય—તે “સુભગ નામકર્મ” નામની ખારમી નામકર્મની પ્રકૃતિ સમજવી. એનાથી ઊલટી “દુર્ભાગનામકર્મ” નામની પ્રકૃતિ છે, એ તેરમી પ્રકૃતિ છે. એનો ઉદય થાય ત્યારે ઉપકાર કરવા છતાં પણ જીવ સર્વ મનુષ્યને પ્રિય ન થાય. એ રીતે તેર નામકર્મની પ્રકૃતિ થઈ. હવે ચૌદમી પ્રકૃતિ “સુસ્વર નામકર્મ”ના નામથી ઓળખાય છે. મધુર—મીઠો અવાજ, સર્વમાન્ય થઈ પડે તેવી પ્રિય પ્રાણીની ભાષા થાય, તે ચૌદમી “સુસ્વર નામકર્મ” પ્રકૃતિનો ઉદય જાણવો. અને તેનાથી ઊલટી “દુસ્વર નામકર્મ” નામની પંદરમી પ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાણીને તદ્દન કર્કશ અને ખીજાને અપ્રિય લાગે તેવો ખરાબ અવાજ મળે. એ જાહેરમાં ભાષણ કરે તો લોકો ટપોટપ ઊઠી જાય અને એની ભાષા કોઈને ગમે નહિ, તે “દુસ્વર” નામની પંદરમી પ્રકૃતિ સમજવી. અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં કાળ કરે, તે સોળમી ‘અપર્યાપ્ત નામકર્મ’ કહેવાય છે, અને પૂરી કરે ત્યારે તેને “પર્યાપ્ત નામકર્મ” નામની પ્રકૃતિનો ઉદય છે એમ જાણવું. વચન આદરણીય હોય અને નીવડે તે સત્તરમું “આદેય શુભનામકર્મ” સમજવું, અને તેનાથી ઊલટી અદારમી “અનાદેયનામકર્મ” નામની પ્રકૃતિથી પ્રાણીનું વચન અનાદરણીય બને છે. એ જ્યાં જાય ત્યાં વચનને કારણે હાડહાડ થાય છે. પરદેશમાં યશકીર્તિ થવી તે ઓગણીશમું ‘યશકીર્તિનામકર્મ’ ગતાવે છે, અને તેનાથી ઊલટી ‘અયશકીર્તિ નામકર્મ’થી પ્રાણીને અપયશ સાર્વત્રિક થાય છે. આ વીશ પ્રકૃતિમાં વીશ-દશ સ્થાવર દશક અને દશ ત્રસ દશક) આવી ગયા. આ રીતે એતાળીશ પ્રકૃતિનો મેળ મળે છે.

આ પ્રમાણે એતાળીશ શબ્દ પર વિવેચન થયું. તેના (પિંડપ્રકૃતિના) પેટાલેદો ગણીએ તો ૯૩ અથવા પંદર બંધનને ગણતાં ૧૦૩ લેદ થાય અથવા કોઈ અપેક્ષાએ એના ૬૭ લેદ પણ ગણી શકાય છે. બંધ અને ઉદયમાં આ ૬૭ પ્રકૃતિ ગણવામાં આવે, એમ સગવડ પડે છે, તેથી ખીજા કર્મગ્રંથમાં તેમ જણાવે છે. પુણ્યપ્રકૃતિના ૪૨ પ્રકાર છે અને પાપના ૮૨ છે. તે રીતે જ્ઞતાં નામકર્મની ૧૨૪ પ્રકૃતિ થાય, સત્તામાં પણ ૧૨૩ પ્રકૃતિ ખીજા કર્મગ્રંથમાં ગણી છે. આપણે એતાળીશના આ વિવેચન પર આધાર રાખવો. પ્રકૃતિના પેટાલેદ વધારે—ઓછા થાય, તે અપેક્ષાએ લેદ પડે છે. દાખલા તરીકે પુણ્યના ૪૨ અને પાપના ૮૨ પ્રકાર નવતત્ત્વમાં ગણ્યા છે તે આ રીતે : છ શાતાવેદનીય,

ઉચ્ચગોત્ર, મનુષ્યદ્વિક (ગતિ અને આનુપૂર્વી), સુરદ્વિક (દેવગતિ અને ગણદેને નાથે તે રીતે કામ કરે તે દેવ આનુપૂર્વી), પાંચેદ્રિયભતિ, પાંચે શરીર (ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, લેજસ અને કાર્મણ). પ્રથમના વધુ શરીરના (ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક), અંબોપાંગો, પ્રથમ બજ્જકવલનારામ સંહનન, અને પ્રથમ સંસ્થાન, એ સર્વ ૧૭ પુણ્ય-સુખનો અનુભવ કરાવે તેવી પ્રકૃતિ છે.

તે (સત્તર) પછી પુણ્ય પ્રકૃતિ બાકી રહી તે કહીએ છીએ. વર્ણ અનુક્રમાં સારો વર્ણ, સારી ગંધ, સારો રસ અને સારો સ્પર્શ એમ એક જ ગણવા. અચુલધુ નામની બાવીશમી પુણ્ય પ્રકૃતિથી મધ્યમ વજનદાર શરીરની પ્રાપ્તિ સમજવી. પરાઘાત નામકર્મ, શ્વાસોચ્છવાસ, આતપનામકર્મ, ઉદોત નામકર્મ—એ ચાર પ્રત્યેક પ્રકૃતિ છે. એનું વર્ણન ઉપર થઈ ગયું. આ રીતે ૨૬ પ્રકૃતિ સારો અનુભવ કરાવી સુખ આપે તેવી પુણ્ય પ્રકૃતિ થઈ અને શુભ વિહાયોગતિ—જવા—અવવાની ચાલ, તે શુભ—પુણ્ય પ્રકૃતિ થઈ, નિર્માણ નામકર્મ એ અદકાવીશમી પુણ્યપ્રકૃતિ છે. ત્રણ દશકાની દશે પ્રકૃતિ (ત્રસપણું, બાદરપણું, પર્યાસપણું, પ્રત્યેકપણું, સ્થિર નામકર્મ, શુભનામકર્મ, સૌભાગ્ય નામકર્મ, દુસ્વર નામકર્મ, આદેય નામકર્મ અને જસનામકર્મ) —આ પુણ્યપ્રકૃતિ છે. દેવતાનું આયુષ્ય અને મનુષ્યનું આયુષ્ય, તેમ જ તિર્થચનું આયુષ્ય મળે તે પુણ્યપ્રકૃતિ સમજવી. પ્રત્યેકમાં તીર્થકર નામકર્મ એ એતાળીશમી પુણ્યપ્રકૃતિ છે.

હવે આપણે પાપના ૮૨ ભેદો તપાસીએ. જ્ઞાનાવરણીયની પાંચે પાપ પ્રકૃતિ છે, પાંચે પ્રકારના અંતરાયો પાપકર્મ છે અને દર્શનાવરણીયના નવે પ્રકારો પાપપ્રકૃતિ છે. નીચે એ ત્રણ પણુ પાપ પ્રકૃતિ છે. અશાતાવેદનીય એ પચુ પાપ પ્રકૃતિનો પ્રકાર છે. મિથ્યાત્વ-મોહનીય પાપપ્રકૃતિ છે, જ્યારે સમકિત કે મિશ્ર મોહનીય તેમ નથી. નારકી ગતિનું ત્રિક (ગતિ, આયુષ્ય અને આનુપૂર્વી) મળે, તે પાપનો ઉદય બાજુવો. પચીશ કષાયો અને નેરકાયો પણુ પાપનો ઉદય સૂચવનાર છે. આ રીતે ૬૨ પ્રકૃતિ (પાંચ જ્ઞાનાવરણીયની, નવ દર્શનાવરણીયની, એક વેદનીય કર્મની, છવીશ મોહનીયની અને એક આયુષ્યની અને પાંચે અંતરાયોની તથા બાકીની [૧૫] નામકર્મ મળી ૬૨ પાપની પ્રકૃતિઓ થઈ. એકેન્દ્રિય, એઈદ્રિય, તેઈદ્રિય અને ચૌરેદ્રિય ચારે જાત પાપકર્મનાં ઉદયથી મળે છે. અશુભવિહાયોગતિ, એ એનો સહસઠમો પાપપ્રકૃતિનો પ્રકાર છે. ઉપઘાત નામકર્મ, જેનું વર્ણન ઉપર થઈ ગયું છે, તે અહસઠમો પાપપ્રકૃતિનો પ્રકાર છે. ખરાળ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના ચારભેદ, પાપ પ્રકૃતિના ગણતાં ઘોંતેર પ્રકૃતિ પાપની થાય છે. અને પાંચે સંભયણો (પ્રથમ સિવાયના) પાપપ્રકૃતિના પરિણામો છે, અને પાંચે સંસ્થાનો (પ્રથમ સિવાયના) પણુ પાપ પ્રકૃતિનો ઉદય યતાવે છે. એ રીતે ૮૨ પાપ પ્રકૃતિ સમજવી. ધાવરપણું, સૂક્ષ્મપણું, અપર્યાપ્ત અવસ્થા, સાધારણ શરીર, અસ્થિર નામકર્મ, અશુભનામકર્મ, દુસ્વર નામકર્મ, દુર્ભાગ્યત્વ

નામકર્મ, દુસ્વર નામકર્મ અને અનાદેય નામકર્મ એ ધાવર દશકો પણ પાપને સૂચવે છે. આમાં નારકીની ગતિ, આયુષ્ય અને આતુપૂર્વી ગણવી ઉપર રહી ગયેલ છે. આવી રીતે યુષ્યની ઝંતાળીશ અને દુઃખનો અતુલવ કરાવે તેવી ખ્યારી પ્રકૃતિ ગણવી. એ મુદામુદા દષ્ટિબિંદુ છે. વાત સર્વમાં એકની એક જ છે. એ જ પ્રમાણે બંધ, ઉદય, સત્તાની સમજણ પડે તેટલા માટે ચોખવટ કરવામાં આવી છે.

દ્વિ—ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્ર એવી ગોત્રકર્મની બે પ્રકૃતિ છે. તે 'એ' અક્ષરથી મૂળમાં બતાવી છે, સારા ગોત્રમાં જન્મ થવો તે ઉચ્ચગોત્ર બતાવે છે. એને કુલાલ (કુંભાર) સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. એ સારા ઘડો પણ બનાવે, અને દારૂ રાખવા માટે શીશો પણ બનાવે.

પાંચ—અંતરાય પાંચ પ્રકારના છે. દાન ન આપી શકાય તે દાનાંતરાય પ્રથમ. એક વાર લોગવવા યોગ્ય વસ્તુ લોગવી ન શકાય તે લોગાંતરાય બીજી. તેની તે વસ્તુ ઘણીવાર ન લોગવાય તે ત્રીજી ઉપલોગાંતરાય અને લાલ ન થવા કે તે લાલાંતરાય અને પાંચમો વીર્યાંતરાય. સાંસારિક કામ કરવાની શક્તિ હોય તો પણ તે ન થઈ શકે, આડો આવે તે આ વીર્યાંતરાય.

સપ્તનવતિ—સત્તાણું. ઉપર બે સપ્તાંતરાય પાંચ કહ્યા, તથા દર્શનાંતર નવ કહ્યા, વેદનીયના બે, મોહનીયના અઠ્ઠાવીશ, આયુષ્યના ચાર, નામકર્મના ઝંતાલીશ, ગોત્ર કર્મના બે અને અંતરાયો પાંચ—એનો સરવાળો કરતાં સત્તાણું પ્રકાર થાય. આ સત્તાણું પ્રકાર વિમતવાર સમજવા અને મૂકવા યોગ્ય છે. આ રીતે પાંચીશમી ગાથાનાં અર્થ-વિવેચન થયાં.

બંધ—ઉદયમાં ૧૨૦ લેહ થાય છે, કારણ કે સમકિત મોહનીય અને મિશ્રમોહનીયનો બંધ થતો નથી. એ આઠે કર્મના આ રીતે ૧૨૦ લેહ થાય. મિથ્યાત્વનાં દળિયાં શુદ્ધ થાય, ત્યારે તે પ્રથમ મિશ્રરૂપ ધારણ કરે છે અને પછી સમકિત મોહનીય થાય છે. તેનો બંધ કરવાની કે ઉદયમાં લઈ આવવાની જરૂર પડતી નથી. આઠે કર્મબંધ ઉદયમાં આ રીતે ૧૨૦ પ્રકૃતિ આવે છે. જ્ઞાનાવરણીયની પાંચ પ્રકૃતિ, દર્શનાવરણીયની નવ પ્રકૃતિ, વેદનીયકર્મની બે પ્રકૃતિ, મોહનીયની છવીશ (૨૬ પ્રકૃતિ), આયુષ્યકર્મની ચાર પ્રકૃતિ, નામ કર્મની ૬૭ (સડસઠ) પ્રકૃતિ, ગોત્ર કર્મની બે પ્રકૃતિ અને અંતરાયની પાંચ—એમ કુલ ૧૨૦નો પ્રાણી બંધ કરે છે અને ઉદય સમય થાય ત્યારે તે લોગવે છે. આ કર્મ અને એના પેટા પિલાઓ ખરાબર સમજવા યોગ્ય છે. સમજીને ન બેસે ત્યાં તેના બલુકાર પાસેથી અથવા ગુરુગમથી તેને બાણવા. (૩૫).

બંધ વખતે સુકરર થતી બાબતો—

પ્રકૃતિરિયમનેકવિધા સ્થિત્યનુભાવપ્રદેશતસ્તસ્યા: ।

તીવ્રો મન્દો મધ્ય इति भवति बन्धोदयविशेष: ॥૩૬॥

અર્થ—આ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ વડે કરીને અનેક પ્રકારે થાય છે અને તીવ્ર, મંદ અને મધ્યમ તેનો બંધવિશેષ અને ઉદયવિશેષ હોય છે. (૩૬)

વિવેચન—આપણે આગલી ગાથામાં જોયું કે બંધ અને ઉદયમાં ૧૨૦ પ્રકૃતિ હોય છે. તે પ્રકૃતિ કેવા પ્રકારની તે લાડવાના દાખલાથી અગાઉ સમજાવ્યું છે. તે ઉદયમાં ક્યારે આવશે તે સ્થિતિ નક્કી કરે છે અને ઉદયમાં આવશે ત્યારે ક્ષણ વધારે-ઓછું કેવું આવશે તે રસબંધમાં જાડા-પાતળાપણું સુકરર કરે છે, અને તે પ્રકૃતિ કેટલી પુદ્ગલ-વર્ગણીની જાડી-પાતળી, લાડવાની જેમ બનેલી છે, તે પ્રદેશબંધમાં સુકરર થાય છે. આ રીતે બંધ અને ઉદય જાડા-પાતળા થવાનો આધાર તેની તરતમતામાં રહે છે. આ સર્વ હકીકત કર્મબંધની છે. અને બીજી ગાથામાં આવે છે. ત્યાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશબંધ તેમ જ ઉદયનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

પ્રકૃતિબંધ—જીવે શુભ કરેલાં કર્મપુદ્ગળોમાં જે સ્વભાવની ભિન્નતા આવે છે, અને ફેર પડે છે તે પ્રકૃતિ-બંધ છે; જેમ કે કોઈ લાડવો વાયુનો નાશ કરનાર હોય, કોઈ પિત્તનો વજેરે તે પ્રમાણે કર્મ આઠ રૂપ લે અથવા તેમાં જે વિધવિધતા આવે, તે પ્રકૃતિબંધ સુકરર કરે છે. આઠે કર્મના સ્વભાવ એટલે જ્ઞાનગુણને આવરણ કરનાર, દર્શનગુણને આવરણ કરનાર, સંસારમાં રખાડાવનાર મોહનીય કર્મ એ વજેરે આઠે કર્મો આ પ્રકૃતિબંધમાં સુકરર થાય છે. અને તે પ્રમાણે બંધ સમયે તેનો જેવો પ્રકૃતિબંધ કાર્યો હોય તેવો ઉદય થાય છે; એટલે જ્ઞાનાવરણીયનો આવરણ-આચ્છાદન ધર્મ છે, આવરવાનું કાર્ય પ્રકૃતિબંધમાં સુકરર થાય છે.

સ્થિતિબંધ—જીવ કર્મ બાંધે, ત્યારે અમુક સમય-ટાઈમ સુધી તે ઉદયમાં આવે નહિ, પછી આવે. આવેા કાળનિર્ણય સ્થિતિબંધમાં થાય છે. એટલેા વખત કર્મ સત્તામાં પડ્યા રહે છે, પણ અંતે તો વહેલાં અથવા મોડાં તેમને ભોગવવાં જરૂર પડે છે. આ સ્થિતિ કર્મબંધ વખતે જ સુકરર થાય છે. લાડવાના દૃષ્ટાંતમાં કેટલાક લાડવા અમુક વખત સુધી બગડતા નથી, સાત, દશ, પંદર દિવસ સુધી ચાલે છે, એમ જુદી જુદી કાળમર્યાદા સુકરર થાય છે તેને સ્થિતિબંધ કહેવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ પૂરી થાય ત્યારે લાડવો ગળ્યો મટી ખાટો થઈ જાય છે તે દાખલો બરાબર લાગુ પડે છે. કર્મ અમુક વખત સુધી ઉદયમાં ન આવે તે કાળમાન બતાવવામાં આવ્યું છે. પણ વાત તો આપણે એ યાદ રાખવાની છે કે સ્થિતિ-કાળમર્યાદા બંધ સમયે સુકરર થાય તે પ્રમાણે કર્મ જરૂર ભોગવવાનું છે.

એ કર્મ ભોગવ્યા વગર જતું નથી અને એનો ભોગવનાર બીજો કોઈ નથી. એ કામ તેો કુદરતના ન્યાય પ્રમાણે રીતસર ચાલ્યા જ કરે છે.

રસબંધ—જીવ દ્વારા ચહુ કરેલા કર્મ-પુદ્ગળોમાં તરતમતા હોય, કોઈ લાડવો ખૂબ ગળ્યો હોય, કોઈ મોળો હોય, કોઈ બહુ ગળ્યો નહિ અને બહુ મોળો નહિ તેવો હોય, આ રસબંધનો આધાર કષાય પર, તેની તરતમતા પર છે, એ આ સર્વ વક્તવ્યનો સાર એટલે કર્મ આકરાં ન થઈ જાય, માટે આ કષાયને ઓળખવાની જરૂર છે.

પ્રદેશબંધ—જીવનો કર્મ સાથે સંબંધ કરાવનાર આ પ્રદેશબંધ છે, લાડવામાં અમુક દળિયા હોય, તે પ્રમાણે તે જાડો, પાતળો, મોટો, નાનો થાય તે પ્રદેશબંધ કહેવાય છે.

સ્વભાવઃ પ્રકૃતિઃ પ્રોક્તઃ સ્થિતિઃ કાલાવધારણમ્ ।

અનુભાગો રસો જ્ઞેયઃ પ્રદેશો દલસંચયઃ ॥

અર્થ—ઓછા અથવા વધુ પરમાણુનો જીવ સાથે સંબંધ કરાવનાર એટલે આત્માને પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથે સંબંધ કરાવનાર આ પ્રદેશબંધ છે. સ્વભાવને પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. કાળની મર્યાદાને સ્થિતિ કહેવાય છે. અનુભાગ એટલે રસ, અને પ્રદેશની એટલે કર્મ-પરમાણુની સંખ્યા અથવા દળને પ્રદેશબંધ ઉપરની ગાથામાં કહ્યો. તેમાં આપણા કષાયો કયો ભાગ લજવે છે, તે જાણી લેવાની બહુ જરૂર છે અને તે આ પ્રકરણનો વિષય છે. કોઈ લાડવો નવટાંકનો હોય, કોઈ લાડવો પાશેરનો હોય, તે તેનું માપ, તોલ અને સંખ્યા સર્વ પ્રદેશબંધમાં સ્પષ્ટ થાય છે, એટલે આ ગાથામાં કર્મનું જાડા-પાતળાપણું કહ્યું, તે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ બંધ પર આધાર રાખે છે એમ સમજવું અને તેમાં જે તરતમતા આવે છે એ કર્મના પ્રકાર ઘણા છે. તેનો વિસ્તાર આપણે આગલી ગાથામાં કર્યો, કર્મ કેવા પ્રકારનું ઉદય વખતે ક્ષણ આપશે, તેનો આધાર આ ચાર પ્રકારના (પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશબંધ) પર આધાર રાખે છે.

વિવેચન—સ્થિતિને અંગે [એ] જાણવું જરૂરી છે કે, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીય તેમ જ અંતકાય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમનો કાળ છે. અને મોહનીય કર્મનો સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમનો કાળ છે. નામ અને ગોત્રકર્મનો વીશ કોડાકોડ સાગરોપમનો કાળ ઉત્કૃષ્ટ [કાળ છે.] બંધ વખતે સ્થિતિબંધ વધારેમાં વધારે પડે છે. વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુહૂર્તની છે. મુહૂર્ત એટલે અડતાળીશ મિનિટ. નામકર્મની અને ગોત્રકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુહૂર્તની છે અને બીજાં પાંચે કર્મની જઘન્ય કાળસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. એટલે એ જઘન્યથી ઓછી નહિ અને વધારેમાં વધારે ઉત્કૃષ્ટથી વધારે નહિ, એ પ્રમાણે બંધસ્થિતિ થાય. આ દુનિયામાં

સારા માણસને દુઃખી કે હેરાન થતા જોઈએ, તે તે કર્મનો ઉદ્ધ સમજવો. એ રીતે આપણી ઘણી ગૂંચવણો નાશ પામે છે. ઉપરના કર્મબંધના ચાર પ્રકાર સમજવા યોગ્ય છે. તેથી અત્ર તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૩૬)

કર્મબંધનાં કારણો—

તત્ર પ્રદેશબન્ધો યોગાત્ તદનુભવનં કષાયવશાત્ ।

સ્થિતિપાકવિશેષસ્તસ્ય ભવતિ લેશ્યાવિશેષેણ ॥૩૭॥

અર્થ—તેમાં પ્રદેશબંધ મન-વચન-કાયાના યોગથી થાય છે, કષાયના વશથી અનુભાગ બંધ થાય છે અને લેશ્યા પ્રમાણે સ્થિતિબંધ નક્કી થાય છે. (૩૭)

વિવેચન—આ ગાથામાં ચાર પ્રકારના બંધો કેવી કેવી રીતે અને કયાં કારણોથી થાય છે, તે બતાવવામાં આવશે—

પ્રદેશબંધો યોગાત્—યોગો મન, વચન અને કાયાના પ્રવર્તે છે. એ યોગાનુસારે પ્રદેશબંધ મુકરર થાય છે. એટલે મન-વચન-કાયાને જે રીતે ચલાવી હોય તે પ્રમાણે પ્રદેશ કર્મના [દહિયા] ઓછા-વત્તા લેવામાં આવે છે. આથી જે મન, વચન અને કાયાને સારી રીતે પ્રવર્તાવી શકે, તે ઓછો અને ઓછો કર્મબંધ કરે છે, કારણ કે મન-વચન-કાયાના પ્રશસ્ત યોગો કર્મને કાં તો મુદ્દલ બાંધવા દેતા નથી, અથવા દે તો ખરી પડે તેવા સહેલા સુતર અને ઘણાખરા તો પ્રદેશોદ્યથી ખરી પડે તેવા પ્રકારના હોય છે. એટલે એકંદરે મન-વચન-કાયા ઉપર પ્રદેશબંધ, કર્મની સંખ્યા અને તેના જોરનો આધાર રહે છે. આ પૈકી મનના દશ દોષ, વચનના દશ દોષ અને કાયાના ખાર દોષ જેને આપણે સામાયિકમાં ખમાવીએ છીએ તે સમજવા ઉચિત છે. આપણે તેનું યથાસ્થાન નિરૂપણ કરીશું.

તદનુભવનં કષાયવશાત્—અનુભવનં એટલે અનુભાવ બંધ કે રસબંધ કષાયવશ છે. એટલે કષાય જે પ્રકારનો તીવ્ર કે મંદ હોય અથવા અપ્રત્યાખ્યાની કે પ્રત્યાખ્યાની, અનંતાનુબંધી કે સંજ્વલન પ્રકારનો મંદ કે આકરો હોય, તેના પર એટલે જે પ્રકારનો કષાય તે પ્રકારનો રસબંધ કે અનુભાગ બંધ પડે છે. ચાલુ પ્રકરણ કષાય સંબંધી હોઈ. એ કર્મબંધમાં કયું સ્થાન ભોગવે છે, તે અનુભાગ બંધ કે રસબંધની વ્યાખ્યા ઉપરથી માણુમ પડી જરૂં જોઈએ. જેવા ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ તેવો કર્મનો રસ પડે છે. અને ઉદ્ય વખતે જરૂર તે પ્રમાણે લાભાલાભ આપે છે ભવાંતરમાં કર્મ જ્યારે કૃળ આપે, ત્યારે એની ચીકણાશ-મોળાશ બંધ વખતે [સિવેલ] કષાય ઉપર આધાર રાખે છે. એટલા માટે પ્રાણીએ કષાયોથી ચેતતા રહેવું જોઈએ.

સ્થિતિપાકવિશેષઃ ભવતિ લેશ્યાવિશેષેણ—એટલે કર્મ ક્યારે ઉદ્યમાં આવશે અને કેટલો કાળ પડ્યું રહેશે તે, તે વખતે એટલે બંધ વખતે લેશ્યા કેવા પ્રકારની હોય છે, તે લેશ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. આ લેશ્યા ઉપર વિવેચન હવે ચાલે છે અને

તદનુસાર થશે. પણ અહીં જણાવવું ઉચિત અને પ્રસ્તુત છે કે, લેશ્યા એટલે મનની દરમિયાનગીરી વગરના આત્મિક અધ્યવસાય. એટલે લેશ્યા સર્વ જીવને યોગી વધતી હોય છે, પણ દરેક પશુ, પ્રાણી, પક્ષીને લેશ્યા જરૂર હોય છે. એની સંખ્યામાં ફેર પડે પણ આત્મિક અધ્યવસાય લેશ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. લેશ્યા બંધે પૌદ્ગલિક છે. તેને રંગવર્ણ હોય છે અને તેને પારખવા માટે લેશ્યાના છ પ્રકાર પાઠવામાં આવ્યા છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેલ, પદ્મ અને શુકલ. આમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા ખરાબ છે; બાકીની ત્રણ સારી છે. તે ઉપર નીચેના બે દાખલા શાસ્ત્રકારે આપ્યા છે તે પણ સમજવા યોગ્ય છે. આપણે તે બંને દાખલા વિચારીએ.

લેશ્યા—એટલે આત્માના પરિણામ. લેશ્યા બે પ્રકારની છે, દ્રવ્યલેશ્યા અને જ્વાલ લેશ્યા. દ્રવ્યલેશ્યા પુદ્ગળવિશેષાત્મક છે, પણ જ્વાલલેશ્યા તો આત્માના પરિણામ રૂપ છે. એનો વિશેષ સંબંધ યોગ અને સંકલેશ પર આધાર રાખે છે. જેમ સંકલેશ તીવ્ર, તીવ્રતર અથવા તીવ્રતમ હોય, મંદ, મંદતર કે મંદતમ હોય, તેમ લેશ્યા જુદી પડે છે. આ સંબંધમાં જાણુકળ લેવા જાણુવૃક્ષ પાસે આવેલા છ મનુષ્યનો દાખલો આપવામાં આવેલ છે. તે વખતે એક માણસે કહ્યું કે “લો! લાઈ! જાણુવૃક્ષ તો આવી ગયું. હવે તેના કળ લેવા માટે ઉપર ચઢવાની અપેક્ષાએ એ વૃક્ષને કાપી નાંખવું જોઈએ અથવા ખલાસ કરવું જોઈએ.” એની સાથે બીજે માણસે હતો, તેણે કહ્યું કે, “વૃક્ષ કાઢી નાખવાનું કે કાપવાનું આપણે શું કામ છે? એની જે શાખા પર જાણુકળ છે તે કાપો. આપણો સ્વાર્થ તો જાણુ આવનારો છે.” ત્યારે સાથે આવેલ ત્રીજા પુરુષે કહ્યું: “એ પણ તમારી વાત ખરોખર નથી. બધી નાની મોટી ડાળીઓ કાપવાથી શું લાભ છે? જેના પર જાણુ છે તે જ નાની ડાળી કાપો.” ચોથા માણસે કહ્યું: “એને પણ કાપવી શા માટે જોઈએ? આપણે તો જાણુ સાથે કામ છે, માટે જે જૂમળા ખાજ્યા હોય તે તોડી લઈએ.” પાંચમા પુરુષે કહ્યું: “આખા શુરુજા લેવાનું આપણને શું પ્રયોજવ છે? આપણે તો જાણુ સાથે કામ છે તે જ માત્ર લઈને આપણે સંતોષ પામવો જોઈએ.” તેમની સાથે એક છઠ્ઠો પુરુષ આવ્યો હતો તે બોલ્યો: “આ તમારી વાત નિર્થક છે. ઝાડ નીચે પણ કેટલાંક જાણુકળ પડેલાં છે. આપણું કામ ખાવાનું છે, તે નીચે એની મેળાએ તૂટેલાં જાણુથી સરતું નથી?” આ છ માણસોમાંથી પહેલાની કૃષ્ણલેશ્યા કહેવાય; બીજાની નીલ-લેશ્યા કહેવાય; ત્રીજાની કાપોતલેશ્યા કહેવાય; એ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર ચોથી તેલ, પાંચમી પદ્મ, અને છઠ્ઠી શુકલલેશ્યા કહેવાય.

એક બીજા દાખલો ધન લૂંટવા માટે ગયેલા છ પુરુષોનો છે. તે પણ અત્ર વિચારણીય છે. રસ્તામાં ગામ આવ્યું તે વખતે છ પુરુષ પૈકી પ્રથમ બોલ્યો: “આ ગામ આવ્યું, તેને ખલાસ કરી દો. વચ્ચે પશુ-પક્ષી કોઈ પણ આવે, તેને પણ ખલાસ કરી દો.

અને આડે આવનાર માણસને પણ મારી નાંખે." બીજા પુરુષે કહ્યું : "પશુપક્ષીને શા માટે મારવું? માત્ર વિરોધ કરવાવાળા માણસને જ ખલસ કરવો એ આપણું કામ છે." ત્રીજા પુરુષે કહ્યું : "આપણે સ્ત્રીઓને શા માટે મારવી? માત્ર પુરુષને જ મારવા, કારણ કે તે આપણા વિરોધી છે. સ્ત્રીને મારવાથી પાપ લાગે છે. સ્ત્રીહત્યા ધ્યાય છે." ચોથા માણસે કહ્યું : "સર્વ પુરુષને મારવા ન ઘટે, પુરુષમાં પણ જે સશસ્ત્ર હોય, તેને જ મારવો ઘટે." પાંચમા માણસે કહ્યું : "સશસ્ત્ર પુરુષમાં પણ જે વિરોધ ન કરતો હોય તેને આપણે ન મારવો ઘટે. જે સશસ્ત્ર પુરુષ આપણો વિરોધ કરે, તેને જ મારવો ઘટે." છઠ્ઠા પુરુષે કહ્યું : "આપણે તો ધન લેવા આવ્યા છીએ; તે આપણું કામ છે. એટલે કોઈ માણસને મારવો નહિ. આપણું કામ ધન લેવાનું છે તે કરો."

આમાં પ્રથમ પુરુષ કૃષ્ણલેશ્યાવાળો છે. એમ ઉત્તરેત્તર છ લેશ્યાવાળા છ પુરુષો છે, તે અંશભર અર્થ સાથે, આત્માના પરિણામ સાથે ઘટાવવા. આત્માના પરિણામ તે ઉપરની છ લેશ્યા છે. આમાં એટલું ધ્યાનમાં રહે કે, દ્રવ્યલેશ્યા પુદ્ગળાત્મક છે. ઉપર જે દષ્ટાંત આપવામાં આવ્યાં છે, તે દ્રવ્યલેશ્યાનાં સમજવાં. એના સંબંધમાં ત્રણ મત છે : એક લેશ્યાને કર્મવર્ગજ્ઞાનિષ્પન્ન ગણે છે; બીજો મતે તે કર્મના નિબંધ રૂપે છે; ત્રીજો મતે તે યોગ પરિણામ છે. આ ત્રણ મતમાં કયો સ્વીકાર્ય છે, તે જ્ઞાનીગમ છે, પણ આયુષ્યકર્મ તો આમાં જીવનમાં એક જ વાર બંધાય છે. આયુષ્ય ત્રીજા, નવમા અને સત્તાવીશમા ભાગે બાકી રહે છે, ત્યારે આયુષ્યની સ્થિતિ આવતા લવ માટે એક વાર બંધાય છે, એટલે બાકીના સાત કર્મો તો પ્રત્યેક સમયે બંધાયા કરે છે, તે વખતે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ (રસ) અને તેની યોજના લેવાનાં કર્મદલિક, તે પ્રદેશબંધ, એ ચારે સુકરર થાય છે. તે વખતે જેવી લેશ્યામાં પ્રાણી વતીતો હોય તે પ્રમાણે તેનો પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને અનુભાવ બંધ થાય છે. સર્વે જીવોના સંબંધમાં આ કર્મબંધન એકસરખું વર્તે છે અને ચોથા કર્મબંધમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે નિચેની ગાથા ધ્યાનમાં રાખવી : સંનિદુષો છ લેસ અપજ્જવાવરે પદમ વચ્ચિ સેસેસુ । સત્તદ્દ વન્નુદીરેણ સંતુદ્દયા અદ્દ તેરસસુ ॥૭॥ એટલે સંજીવિકમાં છ લેશ્યા વર્તે છે; અપર્ચાપ્ત અને પર્યાપ્ત દશમાં સંજીવિન્દ્રિય પ્રાણીમાં છ લેશ્યાઓ વર્તે છે; અપર્ચાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિયમાં પહેલી ચાર લેશ્યાઓ (કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજલેશ્યા) વર્તે છે; બાકીના અગિયારે પ્રકાસમાં; અપર્ચાપ્ત અને પર્યાપ્ત સુક્ષ્મ એકેન્દ્રિયમાં; પર્યાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિયમાં, અપર્ચાપ્ત-પર્ચાપ્ત દ્વીઈન્દ્રિયવાળા જીવોમાં, અપર્ચાપ્ત-પર્ચાપ્ત તેઈન્દ્રિય જીવોમાં; અપર્ચાપ્ત-પર્ચાપ્ત ચૌરિન્દ્રિય જીવોમાં, અપર્ચાપ્ત-પર્ચાપ્ત અસંજીવિન્દ્રિય જીવોમાં ત્રણ લેશ્યા (કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોતલેશ્યા) હોય છે એમ સમજવું. સાત કર્મોનો કર્મબંધ બધા જીવોને પ્રત્યેક સમયે થાય છે અને કોઈ વખત આઠ કર્મોનો થાય છે. સત્તા અને ઉદય તો પ્રત્યેક સમયે સાત અથવા આઠ કર્મોનો થાય છે.

આ લેશ્યાઓ ખરાબ રીતે વતે તો ઉત્કૃષ્ટ કર્મબંધ કરાવે છે; બાકી ધણાખરા જીવો તો મધ્યમવર્તી હોવાથી મધ્યસ્થિતિવાળો કર્મબંધ કરે છે. આપણે જે આ ગાથામાં જોવાનું છે તે સ્થિતિબંધ કષાય ઉપર કેટલો અને કેવો આધાર રાખે છે, તે યાદ રાખી કષાય ઉપર અંકુશ રાખવો અથવા તેનું ત્યાજ્યપણું સમજી તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એ છે. (૩૭)

લેશ્યાનાં નામો અને વિશેષ પરિચય—

તા: કૃષ્ણનીલકાપોતૈજસીપદ્મચુલ્લનામાન: ।

શ્લેષ इव वर्णबन्धस्य कर्मबन्धस्थितिविधाभ्य: ॥૩૮॥

અર્થ—તેઓ [લેશ્યાઓ] અનુક્રમે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજસી, પદ્મ અને શુકલ નામ ધરનારી છે, કર્મબંધમાં એ સરેશ જેવી છે. અને યોતાના પરિણામ પ્રમાણે કર્મબંધની સ્થિતિને કરનારી છે. (૩૮)

વિવેચન—એ લેશ્યાનાં, ઉપર જણાવ્યાં તે પ્રમાણે, અનુક્રમે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજસ, પદ્મ અને શુકલ એમ નામો છે. કૃષ્ણ એટલે કાળો રંગ એ તો સમગ્રય તેવી હકીકત છે. નીલનો રંગ મોરથૂથા જેવો હોય છે, કાંઈ એને ગળી જેવો રંગ પણ કહે છે. કાપોત એટલે કપૂતરના જેવો રંગ, કાંઈક કાળાશ પડતો લૂખરો રંગ છે. તેજ એટલે તેજવાન લેશ્યા, એનો વર્ણ સફેદ છે. અને એ સારી લેશ્યા છે. પદ્મ એટલે કમળ. નજરે જોવાથી એનો રંગ સમગ્રશે. તે(કમળ)ના જેવો જે લેશ્યાનો—મનના કે આત્મના વિચારનો રંગ હોય, તે પદ્મલેશ્યા સારી સમજવી. અને શુકલ લેશ્યા એટલે મનના તથા આત્માના પરિણામ ધોળા હોય, તેને શુકલલેશ્યા કહેવામાં આવે છે. આ છેવટની ત્રણ લેશ્યા (તેજસ, પદ્મ અને શુકલ) સારી લેશ્યા એટલે શુભ મન:પ્રવૃત્તિ અથવા આત્મિક વિચાર—અધ્યવસાય ખતાવનાર છે. આ ગાથામાં તે છએ લેશ્યાનાં નામ ખતાવવામાં આવ્યાં છે. એનું સ્વરૂપ આગલી એ ગાથામાં વર્ણવ્યું છે.

સ્થિતિ—એટલે અમુક કર્મ કયે સમયે ઉદયમાં આવશે અને એનો અગાધાકાળ કેટલો વખત રહેશે, એટલે કેટલો વખત એ સત્તમાં પડી રહેશે, તેનો નિર્ણય આ સ્થિતિબંધમાં થાય છે, અને તે પણ ઉપયોગી છે. સ્થિતિબંધનો આધાર લેશ્યા ખરું રહે છે એ વાત અહીં પ્રસંગાનુરૂપ કહી દીધી.

શ્લેષ—એટલે સરેશ. ચિત્રકામ કરવું હોય તો તેમાં સરેશ પ્રાપ્તવે પડે છે. એમાં ગોટા જાળવાનું પાલવે, કર્મબંધમાં સ્થિતિબંધ આ રીતે કામ કરતો હોવાથી એ સરેશનું કામ કરે છે. ખાસ કરીને એ ચિત્રને વધારે મજબૂત કરે છે, એટલે કર્મબંધ કેવો મજબૂત થાય છે તેનો આધાર આત્મપરિણતિ પર અથવા મનમચન:કાયાના યોગની પરિણતિ

પર થાય છે. આત્મપરિણતિ સર્વ જીવને હોય છે એ નજરમાં રાખી શાસ્ત્રકારે, લેશ્યા જોઈ આત્મિક અધ્યવસાય પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું. અને જેમણે મન-વચન-કાયાના યોગો વિચાર્યા એમણે સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યને ધ્યાનમાં રાખ્યા. તે આત્મપરિણતિ અનુસાર કે યોગાનુસાર લેશ્યા એમ બે મત પડ્યા, પણ એ બે મતમાં મને વિરોધ જેવું કંઈ લાગતું નથી. આગલા શ્લોકમાં પણ કર્મસ્થિતિબંધનો લેશ્યા ઉપર આધાર છે એમ કહ્યું છે. અને આ શ્લોકમાં તે વાત પાકી કરી છે. અહીં કર્મની વાત ચાલે છે, તેમાં કર્મ-બંધને અંગે કયાંયે શું સ્થાન છે, તે વાતની મુખ્યતા છે, તે જણાવતાં આત્મપરિણતિ અથવા યોગપ્રવૃત્તિની આ શ્લોકમાં વાત કરી છે, તેની સાથે કયાંયના વિષયને સંબંધ હોવાથી એ અપ્રસ્તુત જ્ઞાતને પણ પ્રસ્તુત વાત મણવામાં આવેલ છે, એમ સમજવું.

ફળ—આ લેશ્યાઓ પૈકી અશુભ ફળને આપનારી કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યા છે અને તૈજસી, પદ્મ અને શુકલ લેશ્યાઓ શુભ છે; તે સારા ફળને અનુભાવ કરાવનારી છે, એમ લક્ષમાં રાખવું. સરેશ જે રીતે કામ કરે છે, એટલે રંગને ચીકાશ આપવા તથા તેને મજબૂત કરવા માટે સરેશ વાપરવાની જરૂર છે, એ રીતનું કર્મબંધનને અંગે આ લેશ્યાઓ કામ કરે છે. તેમને વિવિધ રંગોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે, તે બતાવે છે કે એ સર્વ જીવને હોય છે અને કર્મબંધ વખતે ઘણા ઉપયોગી લાગ બજાવે છે. આ રીતે વિચારતાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય માટે તેના યોગો વિચારવા જોઈએ. એનાં મન, વચન અને કાયા જે પ્રવૃત્તિમાં ચાલુ હોય છે, તેવાં તેને કર્મબંધ થાય છે, અને કર્મબંધ થતી વખતે જે ચાર વસ્તુ મુકરર થાય છે તેમાં સ્થિતિબંધને એક સ્થાન છે. સ્થિતિબંધ લેશ્યા પ્રમાણે થતો હોવાથી એ પ્રશસ્ત વાત છે, એ પ્રમાણે મન વચન-કાયાના યોગોને અગત્યનું સ્થાન સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય પૂરતું છે અને અધ્યવસાય અનુસારે સર્વ જીવને સ્થાન છે. સર્વ જીવમાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યનો સમાવેશ થાય છે. (૩૮)

વિષયો : સુખદુઃખનું કારણ—

કર્મોદયાદ્ભવગતિર્ભવગતિમૂલા શરીરત્તિર્વૃત્તિઃ ।

દેહાદિન્દ્રિયવિષયા વિષયનિમિત્તે ચ સુખદુઃખે ॥૨૧॥

અર્થ—કર્મના ઉદયથી સંસારની ગતિ થાય છે. અને ભવગતિ એ શરીરના નિર્માણના કારણભૂત છે. શરીરથી ઈન્દ્રિયના વિષયો થાય છે અને વિષયને કારણે સુખદુઃખ થાય છે. (૩૯)

વિવેચન—આ ગાથામાં ક્રમસર વાત બતાવવામાં આવી છે. ઉપર જે કર્મોને બતાવવામાં આવ્યા છે તેને લઈને ગતિમાં-સંસારમાં પ્રાણી પરિભ્રમણ કરે છે. આ સંસાર વધવાનું કંઈ કારણ હોય તો તે કર્મોદય ઉપર, એટલે આઠ કર્મના ઉદય ઉપર આધાર રાખે છે. ચારે ગતિ (નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય તથા દેવ)માં ભ્રમણ કરવું, અહીંથી ત્યાં જવું અને ત્યાંથી અહીં આવવું અને પાછા ખીણ કોઈ પણ ગતિમાં જવું એ કર્મબંધ પર આધાર રાખે

છે. ભવ એટલે સંસાર જે પ્રપંચથી ભરેલો છે, તે આખો સંસાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ વર્ણવ્યો છે. તે આખા સંસારનું મૂળ આઠ પ્રકારનાં કર્મો છે. આ રીતે કર્મોદયાત્ મવગતિઃ શબ્દો પર વિવેચન થયું.

આપણે મોહરાજનું કે વિષયોનું સામ્રાજ્ય માનીએ તો તે સર્વ કર્મના ઉદય ઉપર આધાર રાખે છે એમ સમજવું. કર્મના ઉદય પ્રમાણે ગતિમાં આંટા મરાય છે. અને આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે, ન સા જાઈ ન સા જોળી ન તં ઠાળં ન તં કુલં; ન જાયા ન મુઆ જત્ય સવ્વે જીવાડણંતસો ! આ જીવ અધે સ્થાને, અધી યોનિમાં જઈ આવ્યો છે અને એવું એક પણ સ્થાન નથી કે કુળ નથી કે જ્યાં આ જીવ અનંતવાર ઉત્પન્ન થયો અને મર્યો ન હોય. એ શ્લોકમાં જે ભાવ બતાવ્યો છે એનું કારણ કર્મ છે એમ જાણી લેવું.

ભવગતિમૂલા શરીરનિવૃત્તિ—ચારે ગતિમાં જે શરીર (બીજી પર્યાપ્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે, તે સંસારગતિને અનુસારે થાય છે. એટલે નારકી વૈક્રિય દેહ મળે કે તિર્યંચ ગતિનાં ગમે તે સંઘયણ કે સંસ્થાન મળે, તે સર્વ શરીર (બીજી પર્યાપ્તિ) ભવ પ્રમાણે થાય છે. તદોગ્ય શરીરનું સંઘયણ તથા સંસ્થાન જીવને મળે છે. આ રીતે આપણી છ પર્યાપ્તિ પૈકી બીજી શરીરપર્યાપ્તિ આપણને મળે છે. પર્યાપ્તિ છ છે : આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, આસોસ્પૃશ, ભાષા અને મન. આમાં એકેન્દ્રિયને પ્રથમની ચાર પર્યાપ્તિ છે; વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી મનુષ્યને પ્રથમની પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે અને સંજી પંચેન્દ્રિયને છ પર્યાપ્તિ હોય છે. એ પર્યાપ્તિ બાંધવી અને પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં કાળ ન કરવો, તે સર્વનો આધાર શરીરપર્યાપ્તિ અને શરીરપર્યાપ્તિનો આધાર કર્મ ઉપર, ઉદય કાળમાં રહે છે. એટલે શરીરપર્યાપ્તિનું કારણ તો કર્મ જ આવે છે. એટલે હવે દેહાદિકના આંતિમ કારણ તો કર્મ જ થયાં, આ વાત લક્ષ પર રહે.

દેહાદિન્દ્રિયવિષયાઃ—શરીર સંસારગતિ અનુસાર મળ્યું અને બીજી શરીર-પર્યાપ્તિ પૂરી થઈ અને ભવયોગ્ય શરીર મળ્યું. આ રીતે બીજી પર્યાપ્તિ થઈ અને પ્રાણી કરણઅપર્યાપ્તો થયો. આ શરીરથી ઇન્દ્રિયના વિષયો થાય છે. સ્પર્શવાળા એકેન્દ્રિયને એકલો સ્પર્શેન્દ્રિય વિષય અને સ્પર્શ-રસવાળા દ્વીન્દ્રિયને બે પ્રકારનો વિષય; તેમ જ સ્પર્શ, રસના અને દ્રાણ્યઇન્દ્રિયવાળા ત્રિઇન્દ્રિયને આ ત્રણે વિષયો; તેમ જ સ્પર્શ, રસ, દ્રાણ્ય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય એવી ચાર ઇન્દ્રિયવાળાને એ ચારે ઇન્દ્રિયના વિષયો અને સ્પર્શ, રસ, દ્રાણ્ય, ચક્ષુ અને શ્રોત્રવાળા પંચેન્દ્રિય જીવો (તિર્યંચ, દેવો, નારકો અને મનુષ્ય)ને પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયો આ શરીર વડે ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વનું મૂળ કારણ કર્મો અને કર્મથી શરીર અને શરીરથી ઇન્દ્રિય-વિષયો આ પ્રમાણે ક્રમસર થયા.

વિષયનિમિત્તે ચ સુખદુઃખે—અને પ્રાણીને સુખ અને દુઃખ થાય છે, તેનું નિમિત્ત ઉપર જણાવેલા વિષયો છે. સુખ એટલે વ્યવહાર નજરે શુભ અનુભવ અને દુઃખ

એટલે કહેવો અનુભવ. એ સારા અથવા ખરાબ અનુભવનો આધાર ઈદ્રિય વિષયો પર રહે છે. એટલે છેવટે કર્મ તો આવે જ છે, કારણ કે શાતાવેદનીય સુખનો અનુભવ કરાવે છે અને અશાતાવેદનીય દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. આ સર્વનું મૂળ કારણ તો કર્મો જ છે. કારણ કે શાતા-અશાતા પામવી, તે પણ કર્મનિમિત્તક જ છે; પણ એ કર્મોનું નિમિત્ત કારણ તો ઈદ્રિયો અને તેના વિષયો જ છે. સારાની સાથે સંયોગ થાય અથવા આપણને ન ગમે તેવા વિષયો સાથે મળવાનું થાય, એ સર્વનો આધાર આપણી પાસે ચેત્ન્ય કેટલી ઈદ્રિયો છે અને આપણે તેમની સાથે કેવો સંબંધ છે, અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ, અને તેમ થવામાં કારણભૂત છે કર્મ, એટલે સર્વનું પરંપરાકારણ તો કર્મોનો ઉદય જ થાય છે. તત્કાલિક કારણ વિષયો છે તે ધ્યાનમાં રહે. આવતી ગાથામાં તે સ્પષ્ટ થશે. (૩૬)

દુઃખ દુઃખ અને દુઃખ—

દુઃસદ્વિટ્ સુસલિપ્સુમેહાન્ધક્ત્ત્વદદ્દમ્પાદોષઃ ।

યાં યાં કરોતિ વેદાં તયા તયા દુઃસમ્પદત્તે ॥૪૦॥

અર્થ—દુઃખનો દ્રેષ કરનાર અને સુખને ઈચ્છનાર, મોહથી અંધ થયેલ હોવાથી, શુભદોષને ખરાબર ન જોતો, જે જે ચેષ્ટા કરે છે, તેથી પ્રત્યેક દુઃખને વહોરી લે છે, નોતરે છે. (૪૦)

વિવેચન—સર્વ પ્રાણીને દુઃખ ગમતું નથી, તેથી તેનો દ્રેષ કરે છે અને તેમાંથી દૂર નાસવા પ્રયત્ન કરે છે અને સુખને ઈચ્છે છે. તમે કોઈ પણ પ્રાણીને જોશો, તો તેને દુઃખ તરફ દ્રેષ હોય છે અને પોતાને સુખ કેમ થાય તે મેળવવાની ઈચ્છા તેના મગજમાં હોય છે, અને પોતાને સુખ કેમ મળે અને પોતાનાં જેને માન્યાં હોય તે સુખી કેમ થાય તેવી ઈચ્છા તે રાખે છે. પણ એનાં કામો ઈચ્છાને અનુરૂપ હોય છે કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે; અને સુખની ઈચ્છા રાખનારાં કેવાં કર્મો કરી રહ્યાં છે તે જોવા જેવું છે. સુખની ખરી ઈચ્છા હોય તો સુખને અનુરૂપ કામો કરવાં જોઈએ. એને બદલે આપણે હવે પછી જોશું તો માલૂમ પડશે કે સુખને અનુરૂપ ઈચ્છા થયા કરે છે, પણ તે સુખી થાય તેવાં તેનાં કામો હોતાં નથી. એનું કારણ મોહની લાગેલી આંધી છે. એટલે જેમ અંધ માણસ સાચું સ્વરૂપ જોઈ શકતો નથી, તેમ આ માણસ ઉપર મોહનું સામ્રાજ્ય એટલું બધું ચાલે છે કે, દારૂ પીધેલ માણસની પેઠે એ શુભ-દોષને દેખતો નથી અને મોહરાજ એને જેમ નચાવે તેમ તે નાચે છે. એટલે છતી આંખે એ મોહની આંધીને લઈને આંધળા જેવો થઈ જાય છે અને દુનિયામાં જે તે ચેતનાળા કરે છે. તેનામાં અને આંધળા માણસમાં કાંઈ તફાવત લાગતો નથી. તેની ચેષ્ટા ઉપરથી એ અસદ્ગાહમાં એવો પ્રસાદલો છે કે, એને મોહની આંધીમાં અંધ થયેલ કહેવો, તેમાં જરા પણ અનુગતું નથી, અને જો છતી આંખે મોહરાજ અથવા ચેષ્ટા મોહનીય કર્મની અસરતળે આંધળા જેવાં

કામો કરે છે, તે ઉઘાડી આંખે દેખતે નથી. દરેક ઇન્દ્રિય એને એવો દેખાવે છે અને પ્રત્યેક કથાયે એને એવો હેરાન કરી મૂક્યો હોય છે કે તેને પરિણામે તેને ઉઘાડી આંખ હોય તો પણ એનું વર્તન એને આંધળો બનાવે છે, એટલે એને દુઃખનો દ્રેષ થાય છે અને સુખની ઇચ્છા થાય છે. તેમાં તેનીયે વર્ણવવામાં આવેલ છે, તેવા બેનયાળા કરીને ઊલટા ન ગમે તેવાં દુઃખને જ એ વહોરી લે છે; એટલે એનો દુઃખનો દ્રેષ અને સુખની ઇચ્છા તદ્દન ખોટી છે, એનાં કામોની વિરુદ્ધ છે. આપણે એનો વ્યાવહારિક ક્રમ નીચે જોઈએ તો, તે સર્વ તેના દુઃખ, દ્રેષ અને સુખની ઇચ્છા સાથે મેળ ખાઈ તેવાં હોતાં નથી.

મોહાન્ધસ્વાત્—મોહ કરેલી આંધી, એટલે પાયેલ દાડ; એનાં પરિણામમાં તમે દાડક્રિયાની ચેષ્ટા જોશો, તો તમને જણાશે કે તે પણ સારો હોય; દાડની અક્ષરમાં ન હોય, તે વખતે હડામણથી વાતો કરે છે અને પછી દાડ દીચે છે, એને પરિણામે લથડિયાં ખાય છે કે ગટકમાં પડે છે અને ન કરવા યોગ્ય માંગણી કે કામો કરે છે અને પોતાની જાત ઉપરનો કાળુ ગુમાવી બેસે છે.

ચેષ્ટા—હવે આ જુઓ ચેષ્ટાઓ. જુઓ કામવ્યવસ્થામાં એનું નામ પહેલે નંબરે આવશે. અને જૂઠું ખોલવું કે ડિંધા કરવી તેમજ મન રમત વાલું લાગશે. તે ઇચ્છશે પોતાનું અને પોતાનાનું સુખ, પણ ખોટા સોગન, જૂઠી સાક્ષી કે ખોટા હસ્તાવેજમાં એ સાક્ષી કરશે અને એવાં વર્તન પછી એનો દુઃખનો અને સુખી થવાની ઇચ્છાનો મેળ મળશે જ નહિ; એ સામાન્ય લાભ ખાતર અનેક જૂઠાણાં ખોલશે, સહધર્મી બાઈ એને આંગણે આવ્યો હશે, તો તેને ગળો દેશે, પછી એ શા મોંએ દુઃખનો દ્રેષ અને સુખની ઇચ્છા કરી શકે? દરેક ઇન્દ્રિયનાં વિવેકો મારણસરને દુઃખમાં નાખે છે; તો આને તો પાંચે ઇન્દ્રિયો મોકળાં હોય, કોઈની ઉંચેર જરાય એક રાખતો નથી; છતાં એ સુખની ઇચ્છા રાખે છે અને દુઃખનો દ્રેષ કરે છે. એના એ દ્રેષ અને ઇચ્છાને કોઈ વાતનો મેળ મળતો નથી. આ પ્રમાણે ચોથા મોહનીય ક્રમે કરેલી આંધીને પરિણામે એ એવાં કામો કરે છે; કે એના દુઃખના દ્રેષને અને સુખી થવાની ઇચ્છાને અનુરૂપ એનું વર્તન એટલે ચેષ્ટા થતી નથી અને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એને ઇન્દ્રિયના વિષયો કેટલું દુઃખ કસવે છે, એ આપણે આવતી ગાથાઓમાં જોઈશું. આ સર્વનું કારણ તેનું અજ્ઞાન અને તે સર્વનું કારણ મોહરાજાએ એને પાયેલ દાડ અને દાડએ કરેલ આંધી છે. એનું વર્તન કેવું છે, તે સમજાવેલું અથવા પોતાનાં વર્તન પર નજર રાખવી અને તેમાં દુઃખના દ્રેષ અને સુખની ઇચ્છાને અનુરૂપ ચેષ્ટા કેવી છે, તે વિચારી લેવું. ચેષ્ટા કાળા બજારની કરવી, ચેષ્ટા પરદ્રેષની કરવી, ચેષ્ટા માયા-મોહની કરવી, અને ઇચ્છા સુખની રાખવી, એ વાતને મેળ ખાય તેવું લાગે છે? આ સર્વનું કારણ મોહરાજાએ કરેલ આંધી છે. આંધી ચલાવવામાં આવે, ત્યારે બાઈ શ્રીનો પોતાનો દુઃખનો દ્રેષ અને સુખની ઇચ્છાને તેવાં હોય પણ તદ્દનુરૂપ એનું

વર્તન ન હોવાથી તે પિસાય છે. એની એટા અંતે ફળ આપનારી છે અને એનાં અહારે પાપસ્થાનકો. એને દાવાનળમાં નાંખનાર છે, એવું એ જાણે, છતાં પોતાની ખાતર કે પોતાનાંની ખાતર એ વર્તન એવું કરે છે કે એ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે અને સાચી વાત કહેનારને તે સાંભળતો નથી, અને રોહિણીઆ એર પેઠે કાને આંગળાં ઘાલે છે. (૪૦)

પાંચ ઇદ્રિયોથી થતી પીડા—

કલરિમિતમધુરગાન્ધર્વતૂર્યયોપિદ્વિભૂષ્ણરવાઘૈઃ ।

શ્રોત્રાવબદ્ધહૃદયો હરિષ્ણ ઇવ વિનાશમુપયાતિ ॥૪૧॥

અર્થ—સુંદર અવાજ, તુર્ય [તૂરી] નામના સંગીતના સાજ અથવા કાનને મધુર લાગતા અવાજથી અથવા સ્ત્રીના અવાજથી કે સ્ત્રીના આલુપણના અવાજથી જે કાનને (શ્રવણે દ્રિયને) આસક્ત હૃદયવાળો થાય છે, તે હરણની પેઠે, પોતાનો નાશ વહોરી લે છે. (૪૧)

ગતિવિભ્રમેઙ્ગિતાકારહાસ્યલીલાકટાક્ષવિક્ષિપ્તઃ ।

રૂપાવેશિતચક્ષુઃ શભ ઇવ વિપચ્ચતે વિવશ્ચ ॥૪૨॥

અર્થ—લાલિત્યપૂર્ણ ચાલ, સ્નેહપૂર્ણ દષ્ટિ, અંગોપાંગો, વિલાસી હાસ્ય અને નેત્રકટાક્ષોથી વનિતાના રૂપમાં આકર્ષાયેલા ચક્ષુવાળો માણસ પતંગની જેમ વિવશ થઈ નાશ પામે છે. (૪૨)

સ્નાનાઙ્ગરાગવર્તિકર્ણકધૂપાધિવાસપટવાસૈઃ ।

ગન્ધમિતમનસ્કો મધુકર ઇવ નાશમુપયાતિ ॥૪૩॥

અર્થ—અત્તરમિશ્રિત સ્નાનોદક, ચંદનાદિ વિલેપન, અગરબત્તીનો અને કૃષ્ણાશુરુનો ધૂપ, યુષ્પ, સુગંધી ચૂર્ણ વગેરેની સુગંધથી મોહ પામેલા મનવાળો માણસ ભમરાની જેમ નાશ પામે છે. (૪૩)

મિષ્ટાન્નપાનમાંસૌદનાદિમધુરરસવિષયગૃહ્ણાત્મા ।

ગલ્યંત્રપાશબદ્ધો મીન ઇવ વિનાશમુપયાતિ ॥૪૪॥

અર્થ—અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અન્ન, પાન, માંસ, ભાત વગેરે મધુર રસવાળા દ્રવ્યોમાં લોભાયેલો માણસ, આંકડામાં ભરાવેલા માંસથી લોભાઈ આંકડામાં ફસાઈ ગયેલા માછલા જેમ નાશ પામે છે. (૪૪)

શયનાસનસંવાધનસુરતસ્નાનાનુલેપનાસક્તઃ ।

સ્પર્શન્યાકુલિતમર્તિર્ગનેન્દ્ર ઇવ વચ્ચતે મૃદઃ ॥૪૫॥

અર્થ—પોચી પધારી, મૂઠ્ઠા આસન, કોમલાંગીનું આલિંગન, સ્નાન, અનુલેપન વગેરેના સુખદ સ્પર્શમાં આસક્ત માણસ, પ્રિયાના (હાથણીના) અંગના સ્પર્શથી વ્યાકુળ બની ગયેલા મૂઠ્ઠા હાથીની જેમ બંધનમાં પડે છે. (૪૫)

વિવેચન—આ પાંચે શ્લોકો (૪૧-૪૫) પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંથી એકને વશ પડેલા માણસ કેટલો હેરાન થાય છે, તેની વાત દાખલા-દલીલથી સમજાવે છે.

એક એક ઇન્દ્રિયને વશ પડેલો પ્રાણી કેટલો હેરાન થાય છે, તેના દાખલા આપ્યા છે. આપણે સર્વ દાખલાઓ યથાર્થને વિચારીશું. એક ઇન્દ્રિયને વશ પડીને પ્રાણી હેરાન થાય છે; તે પાંચે મોકળી મૂકનાર માણસ કેટલો હેરાન થાય, તેનો વિચાર કરીને ઇન્દ્રિયને વશ કરવી ઘટે અથવા તેના પર અકુશ-એક લાવવી ઘટે, એ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. (૪૧-૪૫)

પાંચે પરવશ હોય તેને દુઃખો—

एवमनेके दोषाः प्रणष्टशिष्टेष्टदृष्टिचेष्टानाम् ।

दुर्नियमितेन्द्रियाणां भवन्ति बाधाकरा बहुशः ॥૪૬॥

અર્થ—“જેઓની સારા માણસને છાજે તેવી દૃષ્ટિ અને ચેષ્ટા (હિલચાલ) નાશ પામી છે, અને જે માણસો ઇન્દ્રિયોને તાબે પડેલા છે તેઓ બહુ વખત બહુ રીતે અનેક હેરાનગતિઓ-પીડા-બાધા સહન કરનાર થાય છે.” (૪૬)

વિવેચન—છેલ્લી પાંચ બાધામાં બતાવેલી હેરાનગતિઓ પ્રાણીને અનેક પ્રકારનું દુઃખ આપે છે, પીડા ઉપજાવે છે અને પ્રાણી તેનાથી ઠાકી, હેરાન પરેશાન થાય છે અને એક બાધામાંથી બીજા બાધામાં સખડે છે, રખડે છે અને દુઃખી થાય છે. એ પ્રાણીઓ કેવા હોય છે, તેનું વર્ણન નીચે આપવામાં આવ્યું છે. કહેવાની વાત ચિદાનંદજીએ સ્પષ્ટ કહી છે :—

“એક એક કે કારણ ચેતન, બહુત બહુત દુઃખ પાવે રે;
તે તો પ્રગટપણે જગદીશ્વર, ઇણવિધ ભાવ લખાવે રે. ૨
વિષયવાસના ત્યાગો ચેતન સાચે મારગ લાગો રે.”

અને તેઓ પદને છેડે કહે છે કે :

“પંચ પ્રબળ વર્તે નિત્ય જાકું, તાકું કહા જ્યું કહીએ રે;
“ચિદાનંદ”એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમે રહીયે રે. ૭
“વિષયવાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગો રે.”

એક એક ઇન્દ્રિય દુઃખ આપનાર નીવડે છે, તો જેણે પાંચ ઇન્દ્રિયોને છૂટી મૂકી હોય, તેને બાધા-પીડા કેવી થાય તે સમજાઈ-કલ્પાઈ બંધ તેવું છે. હવે એ કેવા પ્રકારના પ્રાણી હોય તેનું વર્ણન કરે છે.

પ્રણુષ્ટ....ચેષ્ટા—વહેવારુ માણસને હોય અથવા છાજે એવી ક્રિયા અને દષ્ટિ અને કર્તાત્ત અને નજર જેના નાશ પામ્યા છે, એટલે હરિભદ્રસૂરિ કહે છે તેમ વિવેક વગરના અને જેનું અનુકરણ શિષ્ટ-સારા માણસો કરે તેવી ચેષ્ટા જેની નાશ પામી છે, તેવા માણસો એટલે અવિવેકી માણસો. ‘દષ્ટચેષ્ટાનામ્’નો પણ પાઠાંતરે એ જ અર્થ થાય છે : “દષ્ટિ ચેષ્ટે ચ” એટલે જેમની ચેષ્ટા એટલે ક્રિયા-કામ અને નજર નાશ પામી ગયેલાં છે અને જેઓ સંસારને સર્વાસ્વ સમજી તેમાં સ્વ્યાપર્યા રહે છે અને ઇન્દ્રિયસુખને સર્વાસ્વ માને છે.

ઇન્દ્રિયાણાં—એટલે જેમણે કોઈ જાતનો સંયમ કર્યો નથી અને દોષથી જેની ઇન્દ્રિય અસાયેલી છે. આવા સંયમ વગરના અને વહેવારુ માણસ હોય, તેવા ચેષ્ટા કે નજર વગરના માણસો આ દુનિયામાં જ ઘણા જ દોષને બહુ રીતે વહોરી લે છે. તેઓ ઇન્દ્રિય-સુખ ઉપર કોઈ જાતનો સંયમ રાખતા નથી અને જરા ભૂખ લાગે કે તાઠ તડકા લાગે કે ઠંડા-ગરમ થઈ જાય છે અને જાણે પોતે જ ઠંડા થઈ જતાં હોય અથવા બહુ-બહુ થઈ જતાં હોય એમ ઇન્દ્રિય હેરાન થાય તેમાં પોતાની જાતને-પોતાને જ હેરાન થતા માને છે. આ પ્રાણીઓ પોતે હેરાન થાય છે અને ઘરના બીજા માણસોને હેરાન કરે છે, ઉભાગરો કરે-કરાવે છે અને તેઓને પીડા ઘણા પ્રકારની થાય છે. સંયમ વગર ઉપાય નથી અને આવા શિષ્ટ જનને ન છાજે તેવા બૂમ-બરાડા પાડવા અને ઇન્દ્રિયને પીડા થઈ તે પોતાને જ થઈ એમ માનવું તે અજ્ઞતા અથવા મોહનું સામ્રાજ્ય જ છે અને એને લઈને પ્રાણી અનેક પ્રકારની માનસિક અને શારીરિક પીડા સહન કરે છે, ખમે છે અને જાણે પીડા એ જ સર્વાસ્વ હોય એમ માને છે. અને પીડા પોતાને અનેક પ્રકારે થાય છે, તેના સંયમભાવ પોતામાં જ છે, એટલું અવિવેકને કારણે, પોતે જાણતો નથી. શિષ્ટ માણસો જે ચેષ્ટા શુભે અને કબૂલ કરે-પસંદ કરે તે ‘શિષ્ટદષ્ટચેષ્ટાનામ્’. આ જેની નાશ પામી ગયેલી હોય તે ‘પ્રણુષ્ટશિષ્ટદષ્ટિચેષ્ટાનામ્’ એ અર્થ સમજવો.

બાધા—પીડા. અનેક વખત તેને માનસિક અને શારીરિક પીડા થાય છે.

દોષ—હેરાનગતિ. પીડાઓ માનસિક અને શારીરિક અનેક પ્રકારની થાય છે, તે ઇન્દ્રિયોમાં આસક્ત મનુષ્યોને થાય છે.

‘દુર્નિયમિતેંદ્રિયાણાં’ આ બીજું વિશેષણ છે. એટલે જે માણસોએ ઇન્દ્રિયોને નિયમિત ન રાખી હોય, તેવા અને ‘પ્રણુષ્ટશિષ્ટદષ્ટિચેષ્ટાનામ્’ એ પ્રથમ વિશેષણ સમજવું.

પાઠાંતર—દોષ સ્તે જિતરી પડેલી ઇન્દ્રિયો અને ‘પ્રણુષ્ટશિષ્ટદષ્ટિચેષ્ટાનામ્’

એ પ્રમાણે દૃષ્ટિને સ્થાનકે દુષ્ટ પાઠાંતર કોઈ કોઈ પ્રતમાં છે. પણ એ પાઠાંતર લલિયાઓનો દોષ હોય તેમ લાગે છે, આ પાઠાંતરની નોંધ નીચે નોટમાં મિ. મોદીએ કરી છે, કારણ કે, દૃષ્ટિ-નજર અને ચેષ્ટા એટલે વર્તન બરાબર અર્થ આપે છે. દૃષ્ટિનો અર્થ હરિભદ્ર-સૂરિ પોતાની ટીકામાં 'જ્ઞાનમ્' એવો કરે છે, તે વધારે સારો છે. અને 'ચેષ્ટા'નો અર્થ તેઓ 'ક્રિયા' કરે છે, તે આગળપાછળનો સંબંધ જોતાં સમીચીન અર્થમાં વપરાયો છે. 'જાણવું' અર્થ પણ બંધ બેસતો આવી જાય છે. એટલે જ્ઞાનીની નજર અને વ્યવહાર, દક્ષ માણસો, જે પ્રિય-અનુકરણીય હોય, તે અર્થ એકસરખો જ છે. સંવાહન એટલે 'અંગનું મહાન' અર્થ થાય છે, તેથી એ પાઠાંતર નોંધ્યો નથી. (૪૫)

ઇન્દ્રિયપારતંત્ર્યનાં પરિણામો—

एकैकविषयसङ्गाद्रागद्वेषातुरा विनष्टास्ते ।

किं पुनरनियमितात्मा जीवः पञ्चेन्द्रियवशार्तः ? ॥४७॥

અર્થ—'એક એક વિષયના સંગથી રાગ અને દ્વેષને પરવશ પડેલ પ્રાણી નાશ પામ્યા છે, તો પછી, અનિયમિત આત્મા પાંચે ઇન્દ્રિયોથી કેટલી પીડા પામે ? (૪૭)

વિવેચન—રાગદ્વેષ : આ પ્રાણીને રાગદ્વેષ, મારાતારાપણું જે ઇન્દ્રિયો પરત્વે થાય છે, તે જ આતુરતા-ચેગીપણાનું-આસક્તિભાવનું કારણ છે. રાગદ્વેષ ઇન્દ્રિયોને ન હોય તો, તેને પીડા કાંઈ થતી નથી; એને મન તો દૂધપાક અને ડાંગર બરાબર છે, એની એક દાઢ ખીજ દાઢનો સ્વાદ જાણતી નથી. એ ખાય છે એ તો ધર્મસાધન કરનાર દેહને ટકાવવા માટે, પણ એની કોઈ પણ ઇન્દ્રિયમાં રાગદ્વેષ, મારા-તારાપણાની આસક્તિ હોતી નથી. ઇન્દ્રિયો તો ત્યાગીને કે યોગીને પણ હોય છે, પણ એમાં આસક્તિ રાખવી, રાગદ્વેષ તે પર કરવા, તે પીડા કરનારા છે.

વિનષ્ટાસ્તે—તેઓએ તો પોતાનાં જીવનનો નાશ કર્યો છે, એમ સમજવું. એક એક ઇન્દ્રિયને પરવશ પડેલો પ્રાણી કેવો હેરાન થાય છે, તે આપણે આગલી પાંચ ગાથામાં જોયું. આ ગાથામાં કહે છે કે, જેને પાંચે ઇન્દ્રિયો કોઈ જાતના અંકુશ વગરની હોય, તે રાગદ્વેષને વશ પડીને નાશ પામે છે. આપણા એ સંસ્કાર થવાના છે, કારણ કે આપણે ઇન્દ્રિયો પર જરા યે સંયમ રાખતા નથી; રાખવાની જરૂર પડે છે, એટલી વાતનો સ્વીકાર પણ કરતા નથી, તો આપણે પણ વિનાશના માર્ગે છીએ એમ જાણવું. કુપથ્ય કરવું છે અને તેનાં ફળથી ડરવું છે એ જે વાત કેમ બને ?

અનિયમિતાત્મા—જેનો આત્મા સંયમ વગરનો છે તેવો પ્રાણી. સંયમ વગરના પ્રાણીને અનિયમિતાત્મા કહે છે; એટલે એણે પોતાના આત્માને કોઈ એકસરખો રાખેલ નથી, એવો પ્રાણી, સંયમહીન; પવન પ્રમાણે દિશાએ ફરનારા આત્મા, આ હાલતે આ

છવ તો પાંચે મોકળી મૂકેલ ઇન્દ્રિયવાળો હોઈ પવન આવે તેમ જાય છે અને વિનાશને વહોરી લે છે અને હેરાન થાય છે. એ ઇન્દ્રિયોને પોતાની માની, તે દોષને પકડાવે છે. આ વિશેષણ તે ધીમું છે. પ્રથમનું વિશેષણ 'રાગદ્વેષાતુરાઃ'. ભાવાર્થ એકસરખો આવે છે. અને જેઓ ઇન્દ્રિયને પરવશ પડી ચાર પ્રકારની પીડાથી પીડાયેલા હોય અને જેઓ એ પાંચ ઇન્દ્રિયને મોકળી મૂકી દઈને અને તે પૌદ્ગલિક ઐહિક સુખમાં રાચતા-મોજ માણતા હોય છે, તેમને તે જ પ્રકારે પીડા કરનારા થઈ પડે છે. 'પીડા' શબ્દ પણ ઉમાસ્વાતિવાચકે વાપર્યો છે.

આર્ત—પીડા કરનારા વિષયો માટે અહીં યોજાયેલ છે. તે વિષયો લાંબો વખત ટકતા નથી. અને પ્રાણીને એ છોડી જાય, ત્યારે જરૂર કચવાટ થાય છે. ઘડપણમાં દાંત પડી જાય અને ગાંઠિયા ભાવતાં હોય, તો પછી ગાંઠિયાનો લોટ કરવો પડે છે. અને એમ દરેક ઇન્દ્રિયના વિષયો પીડા આપે છે અને હેરાનગતિ કરે છે. આ સર્વ, ઇન્દ્રિયને અનિયમિત રાખવાનું પરિણામ છે અને તે હુમ્મશા પોતાની પાછળ પીડાને જ મૂકી જાય છે. વિયોગ અને આપ્તજનનું મરણ, એ એના પ્રત્યક્ષ અનુભવેલા દાખલાઓ છે અને એનો કચવાટ કેટલો થાય છે તે અનુભવે જ સમજાય તેવું છે અને પીડા કે કચવાટ એક પ્રકારનાં થતા નથી, પણ તે અનેક પ્રકારનાં થાય છે અને તે દુનિયાના અનુભવી માણસો જ્યારે ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ પડવા માટે ત્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

મોકળી—આવી રીતે એક એક વિષયને વળગી પ્રાણી વિનાશને વહોરી લે છે, તો પછી પાંચે ઇન્દ્રિયો જેની મોકળી હોય, એટલે જેના ઉપર કોઈ જાતનો સંયમ ન હોય, તે કેવાં જિંયા વિનાશને વહોરી લે, તે કહી લેવા જેવું છે. શ્રી ચિદાનંદજી પોતાના એકતાળીશમા પદમાં કહે છે કે :—

“પાંચ પ્રબળ વર્તે નિત્ય જાકું, તાકું કહા જયું કહીએ રે;

“ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નીજ સ્વભાવમાં રહીએ રે.” ૭

અને એ જ પદમાં, તેઓશ્રી, જે ઓગણીશમી સદીમાં યોગી હતા તે, કહે છે કે :—

“તપજપ સંયમ દાનાદિક સહુ, ગિણુતી એક ન આવે રે;”

“ઇન્દ્રિયસુખમે ભૈલૌ એમન, વક તુરંગ જિમ ધ્યાવે રે. ૨

“વિષયવાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગો રે;

વાંકો ઘોડો અનુભવવા જેવો છે, એને જિભા રહેવાની રેન ખેંચવામાં આવે, તો એ દોડે છે અને રેન છૂટી મૂકવામાં આવે તો તે અટકી જાય છે. આવા વાંકા ઘોડા જેવી ઇન્દ્રિયો છે. એ ઘોડો રીતસર ચાલે જ નહિ. એને દોડવાનું કહો ત્યારે એ અટકી જાય, એમ ઇન્દ્રિયો પણ વાંકા ઘોડા જેવી છે, એને આર્તરૌદ્ર ધ્યાન કરવું અને પ્રાણીને હેરાન કરવા એ એનો સ્વીકારાયલો ધર્મ છે. અને પ્રાણીને તો કડવા-મીઠા અનુભવ આ

સંસારખાડામાં કરવાનાં જ હોય છે. એમાં કડવા અનુભવ વધારે અને અનુકૂળ અનુભવો નહિ હોવા, એટલા માટે ઉપર ‘બહુશઃ’—અનેક પ્રકારે શબ્દ વાંચવા યોગ્ય છે, વાંચીને વિચારવા યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિય પર સંયમ રાખવાની આ કારણે બહુ જરૂર છે. (૪૭)

ઇન્દ્રિયો કદી ધરાતી નથી—

न हि सोऽस्तीन्द्रियविषयो येनाभ्यस्तेन नित्यतृषितानि ।

तृप्तिं प्राप्नुयुरक्षाण्यनेकमार्गप्रલીनानि ॥૪૮॥

અર્થ—“ઇન્દ્રિયનો એવો કોઈ પણ વિષય નથી કે જેને તૃપ્ત કરવાથી ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થાય, કારણ તે અનેક માર્ગે” બહુ વિષયના માર્ગમાં લીન—આસક્ત થયેલી અને પોતાના વિષયોની વારંવાર આકાંક્ષા કરનારી છે.” (૪૮)

વિવેચન—નિત્યતૃષિતાનિ—આ ઇન્દ્રિયો(અક્ષાણિ)નું વિશેષણ છે. એને જમે તેટલું ખવરાવો કે તૃપ્ત કરો, પણ એ તો સર્વદા ભૂખી અને કોરીધાકોર જેવી હોય છે અને ચાલુ રહે છે. આજે તો એના વિષયો ખૂબ તૃપ્ત થયા અને એ કાલે તો ખાવા નહિ માગે, એવું ઇન્દ્રિયના વિષયોના સંબંધમાં કદી બનતું જ નથી. એને તો એના વિષયો જેમ જેમ પૂરા પાડો, તેમ તેમ એ આઉધરી ઇન્દ્રિયો વધારે વધારે માગે છે, માટે એને નિત્ય તૃષિત એટલે ‘હ’મેશની તરસી’ કહેવામાં આવી છે. એની તરસ સંયમથી ઓલાય, પણ એને જેમ તૃપ્ત કરો, એમ તે વધારે માગે અને તરસ જેમ પાણીથી છીંચે નહિ તેમ ઇન્દ્રિયો કદી વિષયો એને પૂરા પાડવાથી તૃપ્ત થતી નથી. તેટલા માટે એ સદાયની તરસી ઇન્દ્રિયો માટે નિત્યતૃષિત વિશેષણ સાવ ઉચિત છે. એને જેમ જેમ વિષયો મળે તેમ તેમ એ વધારે ભૂખી અને વિષયોમાં આસક્ત થતી જાય છે. એના પર સંયમ રાખવો એ જ, એ નિરંતરની તરસી ઇન્દ્રિયને ભૂખી મારવી એ જ, એનો સંયમ છે. આપવાથી, વિષયો પૂરા પાડવાથી, એ કદી ધરાતી જ નથી, માટે એ નિત્ય તૃષિત ઇન્દ્રિયોને સંયમથી કાબૂમાં રાખવી.

અનેકમાર્ગપ્રલીનાનિ—આ ઇન્દ્રિયોનું બીજું વિશેષણ છે, એનું વિશેષ્ય અક્ષાણિ છે. અનેક માર્ગે એ દોડનારી અને મનમાં આવે તેમ કરનારી છે, પણ એના સંબંધમાં કોઈ ધોરણ નથી, એને તાણે કરવાનો રસ્તો કોઈ નથી અને અનેક પ્રકારે એ પોતાના વિષયોને વારંવાર માગે છે, એને કદી ધરપત થતી નથી, અને જેને ધરપત ન હોય, તેને ખવરાવવાથી તો તે અકરાંતિયું થાય, તેની તૃષા કે ભૂખ ભાંગે નહિ અને એ વિષયો પુનઃ પુનઃ લોગવતાં કદી તૃપ્તિ થાય જ નહિ. બહુ વિષયમાં ઇન્દ્રિયો આસક્ત હોવાથી તેને ‘અનેકમાર્ગપ્રલીનાનિ’ કહેવામાં આવે છે. હરિભદ્રસૂરિએ તો અસલ પાઠ જ કાયમ રાખ્યો છે અને તેનો અર્થ કર્યો છે. જે માગે તે પૂરા પાડવાનો નથી, પણ તેને વિષયો જ ન આપવા અને ભૂખી રાખવાનો અને ઇન્દ્રિયો તરફ મન જ ન જાય, તે રસ્તો છે.

એને માટે જાગૃત રહેવું જ પડે, નહિ તો ઇદ્રિયના સુખમાં આ યુગમાં માણસ જરૂર ખેંચાઈ જાય, કારણ કે ભૂખી ઇદ્રિયો તો વિષયોને માગ્યા જ કરે, પણ જેમ જેમ તે પાંચ પૈકી એક પણ ઇદ્રિયને તેના વિષયો મળ્યા, એટલે એ વધારે બહેકી જાય છે, એને કદી સંતોષ થતો નથી, અને પોતે કદી “હાશ” કરતી નથી. એને વિષયો પૂરા પાડવાથી તો એ ઊલટું વધારે ઘર ઘાલે છે અને પ્રાણીને સંસારમાં રચનાવે છે. એના પર વિજય મેળવવાનો માર્ગ એને વિષયો પૂરા પાડવાનો નથી, પણ એને ભૂખી મારવાનો છે. એ ભૂખી રહે તો તમને ઇચ્છા થાય તેવું તે કામ કરી તમારી ઠાસી થઈને રહેશે.

અભ્યસ્તેન—વારંવાર આસેવન કરવાથી ઇદ્રિયો ધરાતી નથી. એ તો વધારે વધારે મજબૂત થતી જાય છે. ઇદ્રિયો પૌદ્ગલિક છે, એમાં સારાવાટની આશા રાખવી એ અશક્ય વસ્તુ ઇચ્છવા જેવું છે. એને મારવી હોય તો એના કોઈ પણ વિષય પૂરા ન પાડતાં એને ભૂખી રાખવી, તો એ ઠેકાણે આવે અને વિષયમાં મન ન જાય, તે માટે માનસિક સંયમનો જ માર્ગ છે. “પ્રલીન”ને સ્થાને “મલિન” એવો પાઠ કોઈ પ્રતમાં આવે છે. મલિનનો અર્થ દૂષિત અથવા મેલું થાય છે. અનેક માર્ગે એ કાળી થઈ આવેલ છે. અને પોતાના વિષયના લોગ લોગવીને એ દૂષિત થયેલી છે. મળવાળું એવો એનો અર્થ કરીએ, તે મેલું જ છે, એટલે આ પાઠાંતરથી અર્થમાં ફેર પડતો નથી. મલિનની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત કોષ પ્રમાણે ખરાખર છે. પ્રલીનની પણ ખરાખર છે, પણ માત્રામેળ મળતો નથી. એટલે એ પાઠ વિચારણીય છે. આ શ્લોકમાં જે વાત કરી છે તે માનસી વિદ્યાની છે. ઇદ્રિયોને ધરવવી અશક્ય છે. જેમ જેમ એને વિષયો પૂરા પાડવામાં આવે તેમ તેમ આ લઈ અને તે લઈ એમ એ પાંચ પૈકી દરેક ઇદ્રિયને થાય છે અને આખી જિંદગી સુધી એને પંપાળ્યા કરો અને તે માર્ગે એ આખ્યા કરો, તોએ કદી ધરાવાની નથી. એને તો એવી ભૂખ લાગી છે કે એક ભસ્મક નામના વ્યાધિમાં પડ્યો હોય, તો ગમે તેટલું ખાય તેને ભૂખ લાગ્યા જ કરે છે. એનો ઉપાય કેળા ખવરાવવાનો છે, તેમ આ ઇદ્રિયના વિષયો પૂરા પાડવાથી એ ધરાતી નથી, પણ એને તો ભૂખી જ રાખવી ઘટે. જેને ચીજ આપવાથી ભૂખ ઓછી થાય નહિ, તેને ધરાવવાનું સાધન લાંઘણુ છે, સંયમ છે, તો ઇદ્રિય પર વિજય મેળવવાનું સાધન એને વિષયો પૂરા ન પાડવાનું છે, કારણ કે, સીધી રીતે તો એ ધરાતી જ નથી. દરેક ઇદ્રિયને આવી રીતે નિરંકુશ મૂકવાથી પ્રાણીનો ભવ ખગાડી નાખે છે અને સંસારના છેડાને તેની નજરમાં આવવા દેતી નથી; એ સંબંધી અનેક ટાંચણા મૂકી શકાય, તે પૈકી કોઈકને આપણે વિચારીએ. સોમપ્રભાચાર્ય સિંહરૂપકરમાં કહે છે કે—
પ્રતિષ્ઠાં યન્નિષ્ઠાં નયતિ નયનિષ્ઠાં વિષ્ટયત્યકલ્પ્યેષ્વાધત્તે, મતિમતપસિ પ્રેમ તનુતે; વિવેકયોત્સેકં વિદલયતિ દત્તે ચ વિપદમ્ પદં તદ્દોષાણાં કરણનિકુરંવં કુરુ વશે ॥૭૦॥ શિખરિણીવૃત્તના આ શ્લોકમાં સોમપ્રભાચાર્ય જણાવે છે કે, હે ભવ્ય! તું તે ઇદ્રિયસમૂહને વશ કર, તે ઇદ્રિય-નિકુરંબ કેવો છે, તો કે જે પ્રતિષ્ઠાને ક્ષય પમાડે છે, વળી જે ઇન્દ્રિયનિકુરંબ

ન્યાયની સ્થિતિનું સ્કેટન કરે છે, વળી નહિ કરવા યોગ્ય અનાચાર તેને વિશે યુદ્ધને ધારણ કરે છે, વળી અવિરતિને વિશે રનેહને વિસ્તારે છે. વળી આ કરવા યોગ્ય (કૃત્ય) અને ન કરવાયોગ્ય (અકૃત્ય) આ કામ છે, એવા વિચારના ઉન્નતપણાનો નાશ કરે છે, વળી વિપત્તિને આપે છે. માટે ઇન્દ્રિયસમૂહ પોતાને વશ રાખવો, કારણ તે ઇન્દ્રિયસમૂહ સર્વ દોષોનું સ્થાન છે. આ રીતે સિંહસપ્તકરના ૬૯-૭૨ ચારે શ્લોકો ઇન્દ્રિયદમનના વિષયને મજબૂત કરે છે. તમે જ્ઞેન વૈરાગ્યશતક કે ઇન્દ્રિયપરાજયશતક વાંચો તો તે એકમતે ઇન્દ્રિયોને નિશ્ચલ કરવાની અને, કાંઈ નહિ તો છેવટે તેના ઉપર ચાંપ રાખવાની એને અંગે શ્રાવકોને પણ ભલામણ કરે છે.

આપણે ઉપર પાંચ દાખલાથી જ્ઞેયું કે એક એક ઇન્દ્રિયને વશ પડી જીવ કેટલો દુઃખી થાય છે. સ્પર્શેન્દ્રિયથી હાથી, રસેન્દ્રિયથી માછલું, ઘ્રાણેન્દ્રિય(નાસિકા)થી જમર, અક્ષુરિન્દ્રિયપરવશતાથી પતંગ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયપરવશતાથી હેરાન થતાં અને ત્રાસ પામતા હરણના દાખલાઓ જ્ઞેયા. આ તો એક એક ઇન્દ્રિયને પરવશ પડી, આવું દુઃખ પામે છે, તો આપણે મનુષ્યો તો પાંચે ઇન્દ્રિયોને મોકળી મૂકીએ છીએ, તો આપણા શા હાલ થાય, તે સમજી લેવું. ઇન્દ્રિય સારા વિષયોને પણ અશુભ બનાવી દે છે તે હવે પછી જ્ઞેવામાં આવશે. આવી ઇન્દ્રિયો વડે કામ લેવું, પણ એમને મોકળી મૂકવી નહિ, તેમના પર અંકુશ રાખવો અને તેમને નિયમમાં રાખવી. આપણે તેમની મારફત કામ લેવાનું છે, તેટલા ખાતર તેમની સાથે સહાનુભૂતિ રાખવી, પણ તેમને માર્ગ આપવો નહિ અને તે કહે તેમ કરવું નહિ. અને સર્વથી અગત્યનું કારણ મૂળ શ્લોકમાં આપ્યું છે તે એ છે કે ઇન્દ્રિયવિષયોને જેમ માર્ગ અપાય, અથવા સેવાય તેમ તે પુષ્ટ થતા જાય છે અને કદી ધરાતા નથી. આને તો દાખી દેવાનો એક જ માર્ગ છે. એને દબાવવા અને એને ભૂખ્યા રાખી લાંબણે ચઢાવવા અને તેમના પર બનતો સંયમ કરવો. સંયમ કરવાથી તે વશ થાય છે, નહિ તો આપણી યુદ્ધિને બહેર મારે, આપણને ન્યાયમાર્ગ વીસરાવે અને અનેક પીડાઓ કરે તેવી ઇન્દ્રિયો છે, તેની આ શ્લોકમાં ચેતવણી છે. એ નિત્યતરસી ઇન્દ્રિયો તો કાંઈ કાંઈ મલિન કામો કરી પ્રાણીને સપડાવે છે. (૪૮)

વિષયો ઠેકાણા વગરના છે—

કશ્ચિદ્દુઃખોઽપિ વિષયઃ પરિણામવશાત્પુનર્ભવત્યશુભઃ ।

કશ્ચિદશુભોઽપિ ભૂત્વા કાલેન પુનઃ શુભીભવતિ ॥૪૯॥

અર્થ—“કોઈ શુભ વિષય હોય તે પરિણામવશ હોવાથી અશુભ થઈ જાય છે અને કોઈ વખત અશુભ થયેલો વિષય, કાળ ગયા પછી, અમુક વખત પછી, ફરીવાર શુભ થઈ જાય છે.” (૪૯)

વિવેચન—વિષય પોતે અથવા વિષયથી થયેલું સુખ અનિત્ય છે. આજે વાળ

ગમે, તે આવતી કાલે તાવ આવે તો કંટાળો આપનાર થઈ પડે છે અને કોઈ વિષય અશુભ હોય તે થોડો વખત ગયા પછી કાંઈ કારણ અને અને શુભ થઈ પડે છે; એટલે વિષયો તો પૌદ્ગલિક હોઈ, અશાશ્વત છે. તેથી જીલહું જે વિષયો આને અશુભ-અકારાં લાગતાં હોય તે વખત જતાં કોઈ કારણ અને શુભ થઈ જાય છે, સારાં લાગે છે, ગમે છે. એટલે ઇન્દ્રિયના વિષયો પોતે સારા કે ખરાબ નથી, પણ આપણું મન પ્રસંગ મળતાં સારું હોય તે ખરાબ થઈ જાય છે અને ખરાબ હોય તે વિષયો પ્રત્યે મન સારું થઈ જાય છે. નમિ રાજર્ષિને દાહજ્વર થયો, તેને ખેરાંઓના હાથનો અવાજ ન ગર્યો, સ્ત્રીઓએ સૌભાગ્યકંકણ માત્ર એક એક જ રાખ્યું. નમિ રાજર્ષિ થોડા વખત પછી પૂછે છે કે ‘અવાજ કેમ ગંધ થયો?’ સ્ત્રીઓના કંકણનો તે અવાજ હતો, માત્ર એક કંકણ સ્ત્રીઓએ રાખ્યું છે, તેથી, નમિ રાજર્ષિને ઓધ થયો કે એકલામાં જ—એકલાને જ સુખ છે; જેમ વધારે સંખ્યામાં હોય ત્યાં ખડખડાટ જ છે. એ પ્રત્યેકબુદ્ધ નમિ રાજર્ષિ ઉદ્દેગ પાત્રી સંસાર છોડી ચાલી નીકળ્યા અને એકતા બંધને અનુભવી. આવી વાત હોય તો બધી રીતે યોગ્ય છે. પાંચે ઇન્દ્રિયોને જે સુખો મળે, એટલે વેણુ, વીણુ, મૃદંગનો શ્રોત્રેન્દ્રિયને આનંદ આવે અને મીઠા લોજનનો રસનાને આનંદ આવે તે સુખ ક્ષણિક છે, તેમ જ સ્ત્રી આદિકના સ્પર્શથી સ્પર્શેન્દ્રિયને સુખ થાય કે સુગંધી અક્તર, તેલથી ઘ્રાણેન્દ્રિયને સુખ થાય અથવા સુંદર વસ્તુ કે સિનેમાનાટક જોતાં ચક્ષુરિન્દ્રિયને સુખ થાય તે સ્થાયી સુખ નથી, અનિત્ય છે, ક્ષણિક છે, માટે એમાં કાંઈ સારાવાટ નથી, અને એને સુખ માનવાની બ્રમણ્યામાં પડવા જેવું નથી. એ તો આજે જે સારું લાગતું હોય તે થોડા વખત પછી ખરાબ થઈ જાય. એટલે એ સુખથી લેવાઈ જવા જેવું નથી. તે જ પ્રમાણે અશુભ સુખ અથવા દુઃખ માટે સમજવું, તેને બદલાતાં વાર લાગતી નથી. વસ્તુતઃ સુખ મળે, ત્યારે પણ તે ક્ષણિક હોઈ નકામું નીવડે છે. આવા ઇન્દ્રિયના વિષયો છે! એમાં સારાવાટ, સુખ જેવું લાગે ત્યારે પણ નથી અને દુઃખ આપે ત્યારે કચવાટ અને કકળાટનો પાર નથી. એમાં શુભત્વ કે અશુભત્વ કાંઈ નથી, કારણ કે માન્યતાનું સુખ કે દુઃખ ક્ષણિક હોઈ, તે લાંગો વખત ટકતું નથી. પૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુનાં સુખદુઃખો આવાં છે. માટે દુઃખ આવે ત્યારે સુખાહું નહિ અને સુખ આવે તેમાં લેવાહું નહિ, તેમાં આસક્તિ રાખવી નહિ, પણ જે સંયોગોમાં આપણે મૂકાયા હોઈએ તદનુસાર મળતાં સુખ અથવા દુઃખ ભોગવી લેવાં. (૪૯).

વિષયોની શુભ-અશુભતાની કલ્પના—

कारणवशेन यद्यत् प्रयोजनं जायते यथा यत्र ।

तेन तथा तं विषयं शुभमशुभं वा प्रकल्पयति ॥५०॥

અર્થ—કારણને વશ હોવાથી જ્યાં અને જેમ પ્રયોજન થાય છે, તે વડે તે વિષયોને પણ તે (પ્રાણી) સારા અથવા ખરાબ કલ્પી લે છે. (૫૦)

વિવેચન—પ્રયોજન—કર્તાવ્ય. કાર્યની સિદ્ધિ માટે, તે સાધવામાં હરકોઈ પદાર્થ કે ક્રિયાનું અવશ્યપણું - એને પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે. મતલબ કહેવાની એ છે કે, કારણને આધીન પડીને આ અવશ્ય ભાવો જરૂર વર્તે છે. તે પ્રયોજન જેવા પ્રકારનું અને જ્યાં હોય, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયના વિષયો શુભ છે અથવા અશુભ છે એવી કલ્પના માણસ કરી શકે છે. રાગ અને દ્રેષ જેવા વર્તે તે વખતે રાગનો વિષય દ્રેષનો વિષય બની જતાં પ્રયોજન જે અવશ્યભાવી આગલું કારણ છે તે અશુભ પણ થઈ જતું આપણે જોઈએ છીએ. વસ્તુ પોતે કાંઈ શુભ કે અશુભ નથી, પણ આપણા સંયોગો અને આપણું મન સારું કે ખરાબ હોય, તો પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયો સારા કે ખરાબ થઈ જાય છે. આપણે હાર્મોનિયમ, વાયોલીન કે નરદાનો અવાજ સારો જાણીએ, પણ આપણું માથું ભમતું હોય, ત્યારે તે જ અવાજ દુઃખ આપનાર થઈ પડે છે, આપણને તે સ્વર લેંકાર લાગે છે અને તે સ્વર વાગતો ક્યારે બંધ થાય, એમ ઇચ્છાય છે. આ પ્રયોજન છે. રાગદ્રેષ એ પ્રયોજન છે. આપણે આનંદમાં હોઈએ તો ઇન્દ્રિયના વિષયો આકર્ષક નીવડી આપણને સુખ આપે અને વિપરિત સંયોગ થાય તો, તે વિષયો માથાને દુઃખવનાર અને ત્રાસ અપાવનાર - આપનાર લાગે છે. તે જ પ્રમાણે મધુર સ્વાદ આપણને શુભ સ્વાદ લાગે છે, પણ મંદ-વાડમાં પડ્યા હોઈએ ત્યારે અશુભ લાગે છે.

પ્રયોજન—આ શબ્દ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો અર્થ હેતુ, સળખ અથવા કારણ થાય છે. હરકોઈ ક્રિયાનું કાર્ય હોય, તે પરિણામને પણ પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે. જે વસ્તુનો જેવો ઉપયોગ થાય અથવા જે કામમાં તેને લગાડવામાં આવે તે પ્રયોજન છે. પ્રયોજનમનુહિરય જ મન્દોઽપિ પ્રવર્ત્તે—મૂર્ખ માણસ પણ પ્રયોજન વગર, ઉદ્દેશ વગર પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. આ પ્રયોજન કારણ પછીના હેતુના ઉપયોગના અર્થમાં વપરાય છે. જેવું જે પ્રકારનું અને જ્યાં પ્રયોજન હોય તે પ્રયોજન જ - ઉપયોગ જ વિષયને શુભ અથવા અશુભ બનાવે છે. પ્રયોજન એ યોજનાપૂર્વક, ઉદ્દેશપૂર્વક-હેતુપૂર્વકનું હોય છે. જેવું જેવું પ્રયોજન તે પ્રમાણે તે સ્થાને વસ્તુ સારી કે ખરાબ થાય છે. એટલે કારણ ગમે તેવું હોય તેના પર જોવાનું રહેતું નથી. પણ શા કામ માટે અને ક્યાં તથા ક્યારે અને કઈ રીતે તે વસ્તુનો ઉપયોગ થાય છે તે પ્રયોજન પર ઘણો આધાર રહે છે અને તે વસ્તુને સારી નરસી બનાવે છે. એકની એક સાકર હોય, પણ માંદા માણસને તે નુકસાન કરે અને મજબૂત તંદુરસ્ત માણસને તે પુષ્ટિ કરનાર થાય. આ રીતે જે કામમાં જે વસ્તુનો ઉપયોગ થાય તેમાં તે સારીનરસી નીવડે છે. એમાં વસ્તુનું કાંઈ સ્વતઃ સારા કે ખરાબપણું નથી, પણ તેનું પ્રયોજન શું છે, ક્યારે, કેવી રીતે, કેવા વિવેકથી તે વપરાય છે તે પર તે વસ્તુ સારી છે કે નહિ તેનો આધાર રહે છે.

આ પ્રયોજન કારણને લઈને કે સંસારની ગૃહિ કે વાસનાને લઈને ઉત્પન્ન થયું

હોય તો વસ્તુ સારી કે નરસી નીવડે છે. મતલબ પ્રયોજન એટલે ઉપયોગ ઉપર વસ્તુના સારાનરસાપણાનો આધાર રહે છે. જો સારા ઉદ્દેશથી વસ્તુ વપરાય તો તે સારી - શુભ નીવડે છે અને અંદર ગોટો હોય તો વસ્તુ ખરાબ લાગે છે. વસ્તુ એટલે પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયો અહીં સમજવા.

પ્રકલ્પયતિ—તે પ્રમાણે વસ્તુ સારી છે કે ખરાબ છે એમ પ્રાણી કલ્પના કરે છે કારણ કે વસ્તુ પોતે સારી કે ખરાબ નથી, પણ જે હેતુ માટે જ્યાં અને જે રીતે તેનો, વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તે પ્રમાણે તે સારી કે નરસી છે એમ પ્રાણી કલ્પના કરે છે, ધારે છે, માને છે; એટલે ઇન્દ્રિયના વિષયો પોતે ખરાબ કે સારા સ્વતઃ નથી, પણ જે પ્રયોજન માટે અને જ્યાં જેવી રીતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યાં તેવી રીતે તે સારા છે કે ખરાબ છે એમ પ્રાણી કલ્પના કરી ધારી લે છે. સાકર ઘણી મીઠી લાગે, પણ ગધેડાને તે કડવી લાગે અને માંદાને તે ચિંતા કે ઉદ્વેગનું કારણ થાય; એટલે વસ્તુ પોતે સારી નથી કે ખરાબ નથી પણ તેને યોજનારની કલ્પના અને તેના ઉપયોગ ઉપર તે વસ્તુના સારાખરાબપણાનો આધાર રહે છે. એટલે પ્રયોજનનું કારણ રાગદ્વેષ હોય છે. કોઈ રાગથી લલચાઈ-ખેંચાઈ વસ્તુને-વિષયને સારા માને અને કોઈ દ્વેષથી તેને તિરસ્કારી કાઢે. એમ ન હોય તો તે વિષયો સારા અને ખરાબ ન હોવા જોઈએ, પણ તેમ થાય છે એ આ જીવનનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. એટલે વસ્તુનો જેવો અને જેવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તેને આધારે તે સારીનરસી બને છે અથવા તેનો યોજક સારો-નરસો ગણાય છે. વસ્તુ પોતે સારી કે ખરાબ નથી, પણ પ્રયોજન ઉપયોગ ઉપર ઘણો આધાર રહે છે. પર્યાલોચન કરવું એટલે ધારવું. ધ્યાન રાખીને કરેલ અવલોકનને પર્યાલોચન કહેવામાં આવે છે. એ અર્થમાં હરિભદ્રસૂરિ આ શબ્દ અહીં વપરાયેલો ધારે છે અને તે વાત સમીચીન લાગે છે. પર્યાલોચયતિ એ 'પ્રકલ્પયતિ'નો અર્થ છે. અને તે હરિ-ભદ્રસૂરિની ટીકા અનુસાર અને ખેસતો અર્થ છે.

કારણ અને પ્રયોજન—પ્રયોજન પહેલાં હોય તે કારણ અને યોજના-હેતુ-ઉપયોગ-પૂર્વક જે વસ્તુ ત્યાર પછી થાય તે પ્રયોજન. પ્રયોજન પહેલાં કારણ હોય છે અને તેથી જ કારણ અને પ્રયોજનમાં ઘણો તફાવત છે. કારણ રાગદ્વેષનું હોય છે અને પ્રયોજન-ઉપયોગ મતિકલ્પનામાં હોય છે. એટલે કારણ અને પ્રયોજન જુદાં હોવા છતાં, પ્રયોજન મતિકલ્પના પ્રમાણે કલ્પાય છે - તે વાત આગળ જતાં સ્પષ્ટ થશે. (૫૦)

અભિપ્રાય અને મતિકલ્પના—

अन्येषां यो विषयः स्वामिप्रायेण भवति पुष्टिकरः ।
स्वमतिविकल्पाभिरतास्तमेव भूयो द्विषन्त्यन्ये ॥५१॥

અર્થ—બીજા પ્રાણીઓને જે વિષય પોતાના મતે પુષ્ટિ કરનાર હોય, તે જ વિષયને બીજા, પોતાના અભિપ્રાય-મતમાં આસક્ત બની દ્વેષને આધીન થઈ, ધિક્કારે છે. (૫૧)

વિવેચન—પ્રાણીઓનું અવલોકન કરતાં એમ જણાય છે કે બીજા પ્રાણીઓને જે વિષયમાં પોતાની કલ્પનાના જોરથી અથવા તેમાં આસક્ત થઈ રાગને કારણે મળત આવે છે, તે જ વિષયોને બીજા માણસો ધિક્કારે છે. તે તેમને દુઃખ આપનાર થઈ પડે છે. એક જ વસ્તુ કેવા કેવા ઉપયોગમાં અને સંયોગોમાં ફરી જાય છે, તેનું કારણ રાગદ્વેષ સમજવું. એકને જે આનંદ થોડો વખત આવે છે, તે અન્યને દ્વેષ જીલો કરે છે. આવું સ્પર્શનાદિ સર્વ ઈંદ્રિયોના વિષય માટે સમજી લેવું. એમાં મતિકલ્પના અને પોતાના સંયોગાનુસાર બંધાયેલા મત પ્રમાણે પ્રાણી ચાલે છે. એટલે ઈંદ્રિયના વિષયો પૌદ્ગલિક હોવાથી એકને શાંતિ કરનાર થાય છે, ત્યારે બીજા પ્રાણીઓ તે જ વિષયો તરફ દ્વેષ કરે છે. એટલે વિષયો પોતે અનુકૂળ, શુભ અથવા સારા નથી પણ જે એક પ્રાણીને સારા વિષયો લાગે છે, તેના તરફ બીજા દ્વેષપુદ્ધિથી જુએ છે.

સ્વાભિપ્રાયેણ—રાગથી, પોતાના મતથી. જે સાધારણ રીતે સારા માને છે તે અભિપ્રાયને આસક્ત થયેલ પ્રાણીઓને આ અભિપ્રાય લાગુ પડે છે. સ્વાભિપ્રાયેણ એટલે પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, નિજ મતે એવો એનો આશય છે. તેના વડે એ જ વસ્તુ સારી કે ખરાબ છે. પરંતુ પૌદ્ગલિક હોવાને કારણે સારી કે ખરાબ છે એમ પોતાનું ધારવું થાય છે.

પુષ્ટિકર—કેઈ પ્રતમાં ‘તુષ્ટિકર’ એવો પાઠ છે. અર્થ લગભગ સરખા છે. પુષ્ટિકર એટલે પોષણને કરનાર અને તુષ્ટિકર એટલે સંતોષને આપનાર. આ પુષ્ટિ અથવા તુષ્ટિ રાગજન્ય છે અને રાગ તેના તરફ અનુકૂળ નજરે જુએ તો તે શાંતિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ કરનાર થાય છે. આ પાઠાંતર ગમે તે કારણે કે લહિયાના લખાણહોષથી થયું હોય, પણ અર્થને અંગે જરાએ ફેર પડતો નથી; એકને શારીરિક પુષ્ટિના અર્થમાં વાપરવો અને બીજાને માનસિક સંતોષના અર્થમાં વાપરવો. બંને સમાનાર્થવાળા પાઠાંતરો છે. એનાથી મૂળના અર્થમાં જરાયે ફેર પડતો નથી અને વિષય બદલાતો નથી.

સ્વમતિકલ્પના—પોતાની મતિકલ્પના. કલ્પના એ માનસિક વસ્તુ છે, મતિજ્ઞાનનો વિષય છે. તે કલ્પના પ્રમાણે બીજા માણસો તે વસ્તુ પર દ્વેષ કરનારા મળી આવે છે, બીજા એક પ્રકારના મનુષ્યો તે વિષયોને સંતોષ આપનાર અને પુષ્ટિ કરનાર માને છે. વિષયો આવા છે! તે માણસ અનુસાર સારાનરસા, શુભ અથવા અશુભ નીવડે છે. એટલે વિષયોને મતિકલ્પના સારા અથવા ખરાબ, શુભ અથવા અશુભ ધારે છે, કલ્પે છે, પર્યાલોચન કરે છે. આમાં જેવા જેવી પોતાની યુદ્ધિ છે. વિષયો સારા પણ નથી કે સ્વતઃ

ખરાબ પણ નથી, પણ માણસ કે પ્રાણી તેને પોતાની મતિકલ્પના અનુસાર સારા અથવા ખરાબ ધારે છે, શુભ અથવા અશુભ ગણે છે.

મતિકલ્પના પ્રમાણે અમુક માણસો એક વિષય તરફ રાગના આકર્ષણથી રાગે છે, તે જ વિષયને બીજા કેટલાક માણસો દ્વેષથી ખરાબ-અશુભ ધારે છે; એટલે મતિકલ્પના જ વિષયને સારા અથવા ખરાબ બનાવે છે, એને સારા કે ખરાબ, શુભ કે અશુભ બનાવવાનું કારણ મતિકલ્પના જ છે. વિષય તો પૌદ્ગલિક હોઈ, તે પોતે સારા કે ખરાબ હોતો નથી, પણ જેવા સંયોગોમાં પ્રાણી મૂકાયલો હોય, તે પ્રમાણે તેને સારા કે ખરાબ કલ્પે છે. આ પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયો માટે સમજવું અને આ નિયમ સર્વકાળ માટે લાગતો નથી. આજે જે વિષય સારા લાગે તે જ વિષય પાંચ દિવસ પછી કે કોઈ પણ કાળે અશુભ કલ્પાય. વિષયો અશાશ્વત છે અને તે પોતે અણવ હોઈ સારા કે ખરાબ - શુભ વા અશુભ બાતે સ્વતઃ સ્વયં છે જ નહિ, આપણી કલ્પના જ તેને સારા કે ખરાબ અમુક કાળે અને અમુક કાળ માટે બનાવે છે.

તમેવ—તે જ વિષયને બીજા પ્રાણીઓ દ્વેષથી અશુભ ધારે છે અથવા તેના તરફ દ્રેષ કરે છે. વિષયો પૌદ્ગલિક છે અને આજે સારા લાગે, તે જ થોડા વખત પછી ખરાબ લાગે એવું પણ બને છે. અને વર્તમાનકાળે થોડાએક મનુષ્યો અથવા મનુષ્યનો વિભાગ જેને સારા માને, બીજા વિભાગ અત્યારે તે ઉપર દ્રેષ કલ્પે એ પણ બને તેવી વાત છે. આ બધી કલ્પના પર વાત છે અને કલ્પના સંયોગાનુસાર ફર્યા જ કરે છે. (૫૧)

કોઈ વસ્તુ ખરી રીતે ઇંટ નથી કે અનિંટ નથી—

તાનેવાર્થાન્ દ્વિષતસ્તાનેવાર્થાન્ પ્રલીયમાનસ્ય ।

નિશ્ચયતોઽસ્યાનિષ્ટં ન વિઘતે કિશ્ચિદિષ્ટં વા ॥૫૨॥

અર્થ—“ તે જ વસ્તુઓનો-અર્થોનો દ્રેષ થાય છે, તે જ પદાર્થોનો આશ્રય કરીને તે સારા લાગે છે, તેથી નિશ્ચયે કરીને (આ દુનિયામાં) પાકે પાયે કોઈ વસ્તુ આપણને હિંમેશને માટે ન ગમે તેવી અને કોઈ વસ્તુ વહાલી-પોતાને સારી હોય એવું નથી.” (૫૨)

વિવેચન—**તાનેવ**—તે જ અર્થો. એટલે ઇન્દ્રિયના વિષયો જેનો આજે દ્રેષ કરવામાં આવે છે, તે જ અર્થો-પદાર્થો-વસ્તુઓ. આમાં વિષયો બદલાતા નથી. પણ પોતાના સંયોગો બદલાય છે, તેથી પ્રાણી જે વિષયો તરફ આજે દ્રેષ કરે છે તેને જ આવતી કાલે વખાણે છે. એટલે પાકે પાયે (નિશ્ચયથી) તે વસ્તુ બાતે ખરાબ કે સારી - શુભ કે અશુભ નથી, પણ શુભ-અશુભપણાની આપણી કલ્પના જ છે. આપણે આ વિનશ્વર વિષયોને જેવા કલ્પીએ તેવા તે થાય છે. એ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી અણવ છે એટલે એ સ્વતઃ સારા કે ખરાબ હોતા નથી, પણ આપણી મતિકલ્પનાથી આપણે તેને સારા કે ખરાબ ધારી

હાઈએ છીએ. અને આને જે વિષયો ઉપર આપણા સંયોગોને કારણે, આપણને દ્રેષ થાય તે સારાં છે એમ તેમને આશ્રીને કાળાંતરે લાગે. માટે કોઈ વસ્તુ નિશ્ચયતઃ એટલે નિશ્ચયપૂર્વક સ્વતઃ સારી કે ખરાબ, હંમેશાને માટે સારી કે ખરાબ નથી, પણ આપણી તેને અંગેની કલ્પના સારી અથવા ખરાબ હોય છે. આપણને જે તરફ આકર્ષણ થવાના સંયોગો થાય ત્યારે તેટલો વખત તે સારું અને જ્યારે આપણા સંયોગો ફરે, ત્યારે તે ખરાબ પણ નિશ્ચયથી આપણને કોઈ પણ ઇન્દ્રિયનો વિષય નિશ્ચયથી સારો કે ખરાબ હંમેશાને માટે લાગતો નથી કારણ કે મતિકલ્પનાનો તે વિષય હોઈ આને ખરાબ હોય, તે કાલે સારો વિષય થઈ પડે છે.

નિશ્ચયતો—પાકે પાયે, હંમેશાને માટે, ચોક્કસ રીતે. કોઈ પણ વસ્તુ હંમેશાને માટે વહાલી નથી અને કોઈ વસ્તુ હંમેશાને માટે દવલી, દ્રેષ કરવા યોગ્ય નથી, એમાં એકસરખી મતિકલ્પના આને હોય, તેથી હંમેશા ખની રહેતી નથી. તેથી કોઈ વિષયને સારો કે ખરાબ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતો નથી. આને માટે ઘણા હાખલાઓ આપી શકાય.

પ્રતીયમાનસ્થ—આનો અર્થ હરિભદ્રસૂરિજી પોતાની સંસ્કૃત ટીકામાં ‘આશ્રયતઃ’ એટલે ‘આશ્રય લેતો’ કરે છે. એક જ વિષયનો દ્રેષ કરે અને થોડા દિવસમાં તે તેને સારા લાગે એટલે એનો આશ્રય કરે અને એનો રાગ ધરે. આ ઉપરથી કોઈ ઇન્દ્રિયનો વિષય પોતે સારો કે ખરાબ અથવા શુભ અથવા અશુભ સ્વતઃ નથી, પણ આપણે તેને જેવા કલ્પીએ તેવા તે તે વિષયો સારા કે ખરાબ થઈ જાય છે.

અસ્થ—આ જીવને કોઈ વસ્તુ ચોક્કસ ખરાબ છે, અસુંદર છે અથવા ઇષ્ટ છે એટલે વહાલી છે, એવું નક્કી કહેવાય તેવું નથી. આને જે વસ્તુ સારી લાગે તે કાલે અથવા થોડા દિવસ પછી તિરસ્કાર્ય થઈ જાય અને અનિષ્ટ વસ્તુ આને ન ગમતી હોય તે કાલે ગમે, એટલે અમુક વિષય સારો છે કે ખરાબ છે, તેવું નક્કી કહી શકાય તેમ નથી, એટલે તેના તરફ જે આકર્ષણ કે તિરસ્કાર થાય છે, તે પણ પરિકલ્પના પર જ આધાર રાખનારા છે, હંમેશાના સ્થાયી નથી, વખતોવખત ફરનારા છે, એટલે એ વિષયો સારા કે ખરાબ છે એમ કલ્પના કરવી નકામી છે. વસ્તુતઃ સારા હોય તે સારા જ રહે અને ખરાબ હોય તે ખરાબ જ રહે, પણ આ તો એના એ જ વિષયો એક વખત સારા લાગે અને બીજે વખતે થોડા સંયોગો ફરતાં ખરાબ લાગે; એવી અચોક્કસ વસ્તુ જે એક વખતે પ્રેમાત્પાદક છે તે ફરી વખત બીજે વખતે, તિરસ્કારજનકમાં ફરી જતી હોઈ આપણે કોઈ વિષય માટે નિર્ણયપૂર્વક તેના સારાખરાબપણા માટે નક્કી કાંઈ કહી શકતા નથી.

ઇષ્ટ—એટલે પ્રેમાત્પાદક, વહાલું લાગે તેવું. અનિષ્ટ એ ઇષ્ટથી જિજ્ઞાસો શબ્દ છે. તમે કોઈ વિષયને માટે તે વહાલો છે કે દવલો છે એમ કહી શકો નહિ, કારણ કે એ ઐદ્વંદ્વિક ચીજ છે અને પારકી વસ્તુ, પરવસ્તુ છે, એનો ભરાસો કરવો નહિ, અને તે

સ્થાયી-સ્થિર ન હોવાથી આપણા પ્રેમને લાયક પણ નથી. જે આજે તિરસ્કારને યોગ્ય હોય, અને થોડા વખતમાં વહાલી લાગે, તેના ઉપર ક્યો કાલો માણસ પ્રેમ કરે, કે તિરસ્કાર કરે? કોઈ મોક્ષ જેવી વસ્તુ હોય, જે સર્વ કાળ એકસરખી રહે, તેની વાત જુદી છે. આ તો ઈંદ્રિયના વિષયો રહ્યા! તે નક્કીપણે વહાલા હોય, તે વહાલા રહેતા નથી, કોઈ કાળે અથવા ઉંમર થતાં તે તરફ પ્રેમ થતો નથી અથવા ટકતો નથી. માટે એવા વિષયો વહાલા કે દવલા છે એમ હુમ્મેશને માટે માનવાયોગ્ય નથી અને આપણા પ્રેમ કે દ્રેષને તે પાત્ર નથી. (૫૨)

પરવિષયોથી થતો કર્મબંધ—

રાગદ્રેષોપહતસ્ય કેવલં કર્મબંધ एवास् ।

नान्यः स्वल्पोऽपि गुणोऽस्ति यः परत्रेह च श्रेयान् ॥૫૩॥

અર્થ—“રાગદ્રેષથી તિરસ્કારાયેલા એને (એ પ્રાણીને) માત્ર કર્મબંધ જ થાય છે. તેને એનું કામ સુધરે એવો આ ભવમાં કે પરભવમાં જરાસરખો પણ ગુણ થતો નથી.” (૫૩)

વિવેચન—ઉપહત—એનો શબ્દાર્થ તિરસ્કારાયેલો એવો થાય છે. રાગદ્રેષથી આ ઉપર વર્ણવેલા સર્વ વિષયો જાગે છે અને રાગદ્રેષને લીધે આ પ્રાણી તિરસ્કારને પામે છે, હેરાન પરેશાન થઈ જાય છે અને દુઃખનાં પોટલાં થઈ જાય છે. ઉપહત એટલે તિરસ્કારાયેલો અથવા તેનાથી ઈજા પામેલો આ પ્રાણી વિષયો તરફ વારંવાર જાય છે. આ રાગદ્રેષ પ્રાણીને મારીને એને હેરાન પરેશાન કરે છે અને એને હેરાન હેરાન કરી તેને ઈજા કરે છે; એટલે રાગદ્રેષથી આ પ્રાણી ઈજા પામેલ છે. એ અર્થમાં રાગદ્રેષ એના મિત્ર થઈ, સાથે રહી, શત્રુનું કામ કરે છે. તેથી રાગદ્રેષ જેનાં કારણો છે, તેવા ઈંદ્રિયના વિષયને લોગવી છૂટા થવા કરતાં, તેને તાબે જ ન થવું અને તેના પર સંયમ રાખવો એ લાભકારક વસ્તુ છે.

કર્મબંધ—રાગદ્રેષથી કર્મ બંધાય છે, અને તે જરૂર લોગવવાં પડે છે; તે વખતે હુબરો વિચાર આવે અને મનમાં ખેદ થાય, તે નકામો છે. રાગદ્રેષ કર્મબંધનાં કારણો છે. આપણે જોશું તો જણાશે કે દેવેન્દ્રસૂરિ પોતાના કર્મબંધની શરૂઆતમાં જ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, ક્ષાય અને યોગ એમ ચાર કર્મબંધનાં કારણો કહે છે. રાગદ્રેષ એ ચારમાં ભરેલા હોય છે અને કર્મોદય વખતે તો જેવાં કર્મો બાંધ્યા હોય તેવાં ઉદયમાં આવે છે. એટલે આ રાગદ્રેષથી તો નકામો કર્મબંધ જ થાય છે. કર્મબંધ વખતે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ચાર બાબત સુકરર થાય છે, પણ કર્મબંધનાં કારણોમાં રાગદ્રેષને ગણાવ્યાં છે. રાગદ્રેષ જે શત્રુભાવે કામ કરી રહ્યા છે, તે નકામો આ કર્મબંધ મૂકી જાય છે, એટલે રાગદ્રેષ એ કર્મબંધનું ખરું કારણ છે અને તેનાથી લાભ થતો હોય તો સંસારમાં ભટકવાનો

જ થાય છે, બીજો કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી. ઇદ્રિયના વિષયો ભોગવવાના નશ્માં કર્મ-બંધ માત્ર જ થાય છે. તે કર્મબંધ ઉપર મોહકનું દષ્ટાંત ત્યાં કર્મગ્રંથમાં આપ્યું છે તે ગુરુગમથી સમજી લેવું. અત્ર પ્રસ્તુત વાત એ છે કે ઇદ્રિયના વિષયોથી કાંઈ લાભ થતો હોય તો તે માત્ર કર્મબંધનો જ છે. આપણે વિષયો સેવીને માત્ર વિષયનું ક્ષણિક સુખ ભોગવીએ છીએ. પણ કર્મબંધ જરૂર થાય છે, એ પણ સાદી નજરે સમજી લેવું જોઈએ.

સ્વસ્થોડધિ—જરા પણ એ વિષયોથી જરા પણ લાભ થતો નથી, પણ કર્મબંધ થાય છે અને તે કર્મ ભોગવવાં જ પડે છે. પ્રાણીએ કર્મ બાંધેલા હોય તે ભોગવે જ છૂટકો છે. એમાં જરા પણ ગોટો ચાલે તેમ નથી. માટે ઇદ્રિયના વિષયથી જરૂર કર્મબંધ થાય છે. કર્મબંધ બાંધતી વખતે ચેતવું નહિ અને કર્મના ઉદય વખતે કકળાટ કરવો કે શરમાવું કે વિચારમાં પડી જવું, એ ડહાપણનો માર્ગ નથી. કરેલાં કર્મ ઉદયમાં આવે ત્યારે માણસ ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તેમને જરૂર ભોગવવાં જ પડે છે.

પરલેહ—પરલવમાં કે આ ભવમાં એની કોઈ બીજી સારવાર થતી નથી. માણસ કામ કરે તે લાભ માટે કરે છે, પણ ઇદ્રિયના વિષયોમાં લાભનો સવાલ જ નથી. ત્યાં તો આ ભવમાં કે પરલવ માટે કર્મબંધ થાય છે. એ જ માત્ર વિષયસેવનનું પરિણામ છે. આ કર્મબંધ નિખિડ એટલે આકરો થાય છે અને કર્મ ઉદયમાં આવે ત્યારે તેમને ભોગવવાં જ પડે છે. આ કર્મબંધ કોઈ માણસની કે વસ્તુની શરમ રાખતો નથી, એ તો કર્માનુસાર ફળ આપે છે. આ રાગદ્વેષનું પરિણામ છે. તમારે સંસારમાં રખડવું હોય તો વિષયોને સેવો, બાકી એનાં ફળ ભોગવવાનો વખત આવે, ત્યારે ગ્લાનિ કે દુઃખ દેખાડવું એ તો અર્થ વગરની વાત છે. કર્મરાજ કોઈની શરમ રાખતો હોય એમ બંધવું નથી. ખુદ તીર્થંકર જેવાને પણ કર્મ તો ભોગવવાં જ પડે. માત્ર પ્રદેશોદયથી કોઈ કોઈ કર્મ ભોગવાઈ જાય, પણ કર્મનાં ફળો તો ભોગવવા જ પડે, અને ભોગવતી વખતે નિઃસાસા નખાવે. તેટલા માટે, આ સંસારમાં, આ ભવમાં અને પરલવમાં એ વિષયો શ્રેયકારી થતા નથી; એટલે એ ભોગવવા જ પડે છે અને પછી તે પર વિચાર કરવો તે ક્ષણ મોહું થઈ પડે છે અને ભોગવણી કર્મના ઉદય વખતે રડાવે તો તેથી ગભરાવું ન થટે, કારણ કે કર્મ કોઈ (અગાઉને) વખતે આપણે ચેતે જ બાંધેલ હોય છે.

ગુણો—અહીં લાભના અર્થમાં વપરાયેલ છે. એનાથી કાંઈ લાભ નથી, અને કર્મ-બંધને લાભ ગણવો એના જેવી એકે ભૂલ નથી. એ તો સંસારમાં રખડાવનાર છે અને હેરાન કરી દુઃખી કરનાર છે; એમાં કોઈ પ્રકારનો મહત્ત્વનો લાભ નથી. કર્મબંધ જરૂર થાય છે અને સંસારમાં આંટા મરાય છે. એ જો ન કરવું હોય, અથવા એમ જ ન થવા દેવું હોય તો શું કરવું યોગ્ય છે તે આગળ પર બતાવાશે. (૫૩)

શુભાશુભ વિષયના ભોગ વખતે રાગદ્વેષ—

યસ્મિન્નિન્દ્રિયવિષયે શુભમશુભં વા નિવેશયતિ ભાવમ્ ।

રક્તો વા દ્વિષ્ટો વા સ વન્ધહેતુર્ભવતિ તસ્ય ॥૫૪॥

અર્થ—“જે કોઈ ઈન્દ્રિયના વિષયમાં સારો અથવા ખરાબ ભાવ ધારણ કરવામાં આવે છે તે રાગયુક્ત અથવા દ્વેષયુક્ત હોવાથી તે પ્રાણીને બંધહેતુ થાય છે.” (૫૪)

વિવેચન—ઈન્દ્રિયના વિષયો ઉપર સારો ભાવ રાખે તો તે રાગથી તેમાં આસક્ત થાય છે અને ખરાબ ભાવ રાખે તો દ્વેષથી તેમાં તિરસ્કારભાવ જાગે છે; રાગદ્વેષથી કર્મ-બંધ થાય છે. એટલે ઈન્દ્રિયના વિષયોનું કારણ રાગદ્વેષ છે. તે રાગદ્વેષ સર્વ બંધહેતુ-કર્મબંધનું કારણ થાય છે. આપણે જોયું કે વિષયો પોતે ખરાબ કરનારા કે સારું કરનારા નથી, પણ તેના ઉપર જે પ્રકારની નજર આસક્તિ-અનાસક્તિ અથવા રાગદ્વેષ રાખવામાં આવે છે તે સંસારનું-કર્મબંધનું કારણ થાય છે. શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજની બનાવેલ કથામાં કોઈપણ ઈન્દ્રિયનો વિષય પોતે રખડાવનાર નથી એમ આપણે જોઈ ગયા છીએ, પણ એમાં આસક્તિભાવ જ દુનિયામાં રખડાવનાર છે તે આપણે ત્રીજાથી માંડીને સાતમા પ્રસ્તાવ સુધી જોયું છે. એ સર્વ સારી રીતે વાંચવાની અને એનો આશય સમજવાની જરૂર છે.

નંદિવર્ધન સંસારમાં રખડ્યો, તે વૈશ્વાનરની સોબતે ખમડ્યો એમ આપણે ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં જોયું. અને ચોથા પ્રસ્તાવમાં રિપુદારણ તરીકે સંસારી જીવ થાય છે, ત્યાં પણ તેની રસનાલોલુપતા આડી આવે છે. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં સંસારી-જીવ વામદેવ થાય છે, ત્યાં પણ રસનાઆસક્તિનાં ફળો તે અનુભવે છે. અને છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં ધનશેખર દ્રાણમાં આસક્તિ બતાવે છે; અને સાતમા પ્રસ્તાવમાં અમૃતોદર સંસારી જીવ છે ત્યાં પણ ચક્ષુરિન્દ્રિયને વશ એ પડી જાય છે; અને છેવટે આઠમા પ્રસ્તાવમાં એ ગુણુધારણ થાય છે, ત્યાં પણ એ શ્રોત્રમાં આસક્તિ બતાવે છે. એટલે વિષયોમાં આસક્તિ અથવા એમાં રસ દેવો તે કર્મબંધનું કારણ છે અને દ્વેષ ધરવો તે પણ કર્મબંધનું કારણ છે.

શુભમશુભ—એટલે વસ્તુ પર સારો અથવા ખરાબ ભાવ રાખવો તે. રાગદ્વેષ એનું કારણ છે. રાગથી અમુક વિષય તરફ એવાણુ-આકર્ષણુ થાય છે અને દ્વેષથી એ વસ્તુનો કે વિષયનો પ્રતિકાર થાય છે અને તેના તરફ તિરસ્કાર છૂટે છે. રાગને વ્યવહારથી અત્ર શુભ ભાવમાં ગણવો અને દ્વેષ તો અશુભ ભાવમાં જ છે એટલે એને અશુભ ખરાબ ગણવો.

રક્તો વા દ્વિષ્ટો વા—રાગયુક્ત અથવા દ્વેષયુક્ત. ખરી રીતે વિષયો પોતે સારા કે ખરાબ નથી, પણ આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે રાગદ્વેષ આપણી આસક્તિ કે અનાસક્તિનાં કારણ હોવાથી તે અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ-સારા અથવા ખરાબ લાગે છે.

રાગદ્વેષ એના ખરાબ કે સારાપણાનું કારણ હોવાથી વિષયો પોતે સારા કે ખરાબ લાગે છે. જો રાગથી તણાયા કે દ્વેષથી એ વસ્તુ આપણે ન જોઈએ એમ ધારી બેઠા, તો આપણે સંસારમાં રખડયા. એટલે વિષયો પોતે રખડાવનારા થતા નથી પણ તે તરફ રાગદ્વેષ આપણે કેટલો અને કેવો થયેલ છે તે વિચારવાનું રહે છે. રખડાવનાર અને સંસારને મોટો ખરેખર આ રાગદ્વેષનો ભાવ જ બનાવે છે. જો આપણે આત્માને મોકળાં મૂકી, રાગદ્વેષથી વેચાઈ જઈએ, તો આ સંસારમાં રખડવાનું શાષ છે અને દ્વેષથી વસ્તુને તણએ તો તે પણ સંસારને વધારનાર થાય છે. એટલે ઈન્દ્રિયના વિષયો ખરાબ બને નથી, પણ રાગ અને દ્વેષ તે વસ્તુને સારી અથવા ખરાબ બનાવનાર નીવડે છે અને સંસાર વધારનાર કર્મબંધ કરે છે. કર્મબંધ મિશ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી થાય છે અને તેથી વિષયોને સંસારવૃદ્ધિનાં કારણો ગણવાં ન ઘટે; પણ તેમના તરફ આપણે ખેંચાણ (રાગ) રાખીએ અથવા દ્વેષ-તિરસ્કાર રાખીએ, તેથી કર્મબંધ થાય છે. કર્મબંધનું મૂળ કારણ આપણને આ રીતે મળે છે અને એ રાગદ્વેષ જ છે જે સંસારને વધારનાર નીવડે છે. એટલે સંયમ રાખી રાગદ્વેષને વશ કરવા અને તેનાથી ચેતતા રહેવાની બહુ જરૂર છે. આવી રીતે સંસારને વધારનાર, કર્મબંધનું કારણ રાગ કે દ્વેષ છે એ સિદ્ધ થયું. આ સંબંધમાં આંતરિક દૃષ્ટિ રાખવાથી સંસારનું મૂળ કઈ જગો પર રહેલું છે, તે જણાઈ આવે છે અને એક વખત રાગદ્વેષ કબજામાં આવ્યા તો કર્મબંધનું કારણ કાંઈ રહેતું નથી. કર્મસંબંધમાં એક વાત કહી દેવી જરૂરી છે કે કર્મ કર્યાં હોય તે ઉદ્યમાં જરૂર આવે અને કર્મોદ્યને ટાળવા આપણે સમર્થ નથી. મોટા ચક્રવર્તીને પણ કરેલાં કર્મો તો જરૂર લોગવવાં જ પડે છે. માટે કર્મબંધનું કારણ શું છે અને ક્યાં છે તે સમજી, તેને પકડી પાડવું જરૂરી છે. (૫૪)

દાખલો (વિચારવા યોગ્ય)—

સ્નેહાભ્યક્તશરીરસ્ય રેણુના ત્વિલ્લયતે યથા માત્રમ્ ।
રાગદ્વેષવિલન્નસ્ય કર્મવન્ધો ભવત્યેવમ્ ॥૫૫॥

અર્થ—શરીરે ચીકાશ-તેલ લગાડેલ હોય તે માણસનાં અવયવો જેમ ધૂળથી ભરાઈ જાય છે તેમ રાગથી અથવા દ્વેષથી ભીના થયેલા માણસને કર્મબંધ જ તે પ્રમાણે થાય છે. (૫૫)

વિવેચન—સ્નેહ : ચીકણો કોઈ પણ પદાર્થ, તેલ અથવા વીંધ અથવા બીજી કોઈ ચીકણી વસ્તુ. ચીકાશ શરીર ઉપર લાગેલી અથવા લગાવેલ હોય તે માણસનાં અવયવો જેમ ધૂળથી ભરાઈ જાય છે, એટલે શરીરે ચીકાશ લગાવેલ હોય તેવો માણસ ચીકાશના

જોરથી ધૂળથી આખું શરીર અને શરીરનાં અવયવો ભરી પાડે છે. તમને કોઈ તેલીઆ રાબને જોયો હોય તો તેનું શરીર અને ખાસ કરીને તેનાં શરીરનાં અવયવો તમને ધૂળથી ભરેલાં દેખાશે. આત્મા તે આત્મિક વસ્તુ છે તેની સાથે કર્મ જેવી પૌદ્ગલિક વસ્તુ કેમ લાગે તે પર આ દૃષ્ટાંત છે. જેમ શરીરને તેલ લગાડીને તે માણસ પોતાના શરીરને ધૂળથી લપેટી દે છે, તેમ આત્માને તેલસ્થાનીય રાગદ્રેષથી લેપી જીવ તેને કર્મસ્થાનીય ધૂળથી ભરી દે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગો કર્મરજને આકર્ષનારા છે. રાગદ્રેષથી આત્માને કર્મબંધ થાય છે અને ધૂળની ઘેટે તે કર્મો આત્મા સાથે ચોંટી જાય છે.

રાગ અને દ્રેષની અહીં ખેંચાણ કરનાર બળ (force) સાથે સરખામણી કરી છે. જેમ વગર પ્રયત્ને તેલીઓ રાબ શરીરે ધૂળથી ભરાઈ ખરડાઈ જાય છે તેમ રાગદ્રેષરૂપ આકર્ષણથી આત્માને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગના જોરથી - આકર્ષણથી કર્મ લાગે છે. એ જેને ન હોય તેણે ડરવાનું નથી, કારણ કે આત્મા પોતે તો શુદ્ધ છે પણ રાગદ્રેષો આકર્ષક લોહચુંબકનું કામ કરી કર્મ અને આત્માનો સંબંધ કરાવી આપે છે.

કર્મબંધ—યાદ રહે કે કર્મો તો પોતે પૌદ્ગલિક છે. તેનો આત્મા સાથે બંધ આ રીતે રાગદ્રેષથી થાય છે અને તે રાગદ્રેષને ચીકણા પદાર્થ સાથે સરખાવી સમજવા યોગ્ય છે. એ જે સમજે તે કર્મનું આખું રહસ્ય સમજે અને કોઈ સ્થાને ચોપડા રાખવાની કે તે પર ન્યાય આપવાની જરૂર નથી. એકવાર રાગદ્રેષ પર વિજય થયો એટલે કર્મ આત્મા સાથે લાગતાં નથી, કારણ તેની ચીકાશ નથી. ચીકાશ વગર આત્મા અને કર્મનો સંબંધ થતો નથી, કારણ આત્મા આત્મિક વસ્તુ છે અને કર્મ પૌદ્ગલિક વસ્તુ છે. તેનો સંયોગ સંબંધ કરાવનાર રાગદ્રેષ છે. આથી કર્મનો આત્મા સાથે સંબંધ કેમ થાય છે, કેવી રીતે થાય છે અને કોણ કરાવે છે તે સ્પષ્ટ થતાં આખા સૃષ્ટિકર્તૃત્વના સવાલનો ખુલાસો થઈ જાય છે. ઈશ્વર, પરમેશ્વર કે પ્રભુ જેવી કોઈ ચીજની જરૂર જ નથી. આપણાં કર્મો આપણે લોગવીએ છીએ અને તેમાં કોઈની દખલગીરી કે દરમ્યાનગીરીની જરૂરિયાત રહેતી નથી. અને જ્યાં ઈશ્વર કે પરમેશ્વર કર્મને જ અધીન હોય અને રાગદ્રેષ એના જુદા જુદા આકારમાં અસર કરતો હોય ત્યાં તે ઈશ્વર કે કોઈ આડતીઆની કૃણ આપનાર તરીકે જરૂર જ રહેતી નથી. બાકી ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે કર્મો જરૂર કૃણ આપે છે અને તે લોગવવાં જ પડે છે. એ વખતે કકળાટ કે અફસોસ કરવામાં આવે, તો પ્રાણીનું કે તેવા ઈશ્વરનું કાંઈ ચાલતું નથી. ત્યારે ઈશ્વર પણ સ્વતંત્ર નથી, તેથી કર્મસત્તા બળવાન છે.

એવમ્—આ રીતે. ચીકણા શરીરવાળાને જેમ ધૂળ લાગે, લાગવી તે સ્વાભાવિક છે. તે લગાડનાર કે લાગી છે એમ જોનાર કોઈ નથી અને એવા વચ્ચે પડનારની કાંઈ જરૂર જ નથી. કર્મ જ્યારે એનો અભાષાકાળ પૂરો કરી ઉદયમાં આવે, ત્યારે એવો ઈશ્વર પણ

તેનું કૃષ અટકાવતો નથી. કર્મ કૃષોને આપે છે અને આત્માને તે કર્મનાં કૃષો જરૂર લોગવવાં પડે છે. એમાં કોઈ ત્રીજા માણસની દરમ્યાનગીરી ચાલતી નથી, તેમ જરૂરી પણ નથી. આ આખા સૃષ્ટિકર્તૃત્વના સવાલને વિચારવા જેવો છે. પ્રભુ સૃષ્ટિ બનાવે કે નહિ અને બનાવે તો આવી કલેશમય બનાવે કે નહિ તે સર્વ વાતનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, સૃષ્ટિના કરનાર કોઈની આવશ્યકતા લાગતી નથી અને આવી સૃષ્ટિ કરનાર કોઈ હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે તેવી દખલગીરીની જરૂર જ નથી; અને સૃષ્ટિ બનાવે તો આવી દુઃખમય સૃષ્ટિ કોઈ સમગ્ર માણસ બનાવે નહિ, કારણ કે સમગ્ર માણસ બનાવે, તમે પોતે જ બનાવો, તો આવી દુઃખદર્હારી, કચવાટભરી, કકળાટભરી, નિઃશ્વાસમય સૃષ્ટિ બનાવો જ નહિ. આ આખો સૃષ્ટિકર્તાઓનો સવાલ બહુ દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારવા જેવો છે. કર્મના ભેદો અને પેટાભેદો કેટલા છે અને તેની વર્ગબાંધો જીવને ઉપર જણાવેલી રીતે લાગે છે તે વિશે વધારે જોવા માટે મારા કર્મ વિષય પર લખેલો લેખ જોવો. (૫૫)

કર્મબંધના હેતુઓ—

एवं रागो द्वेषो मोहो मिथ्यात्वमविरतिश्चैव ।

एभिः प्रमादयोगानुगैः समादीयते कर्म ॥૫૬॥

અર્થ—આ પ્રમાણે રાગ અને દ્વેષ તથા મોહ અને મિથ્યાત્વ તથા અવિરતિ હોય અને પ્રમાદ તથા મન-વચન-ક્રયાના યોગ તેની પાછળ ધસતા હોય તો, ત્યારે પ્રાણી કર્મ પ્રાપ્ત કરે છે. ” (૫૬)

વિવેચન—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને પ્રમાદ તથા યોગો કર્મ બંધાવે છે, આત્માને કર્મ સાથે જોડે છે. કારણ કીરડ જિણણ જેઈહિં હેતુને પ્રાપ્ત કરીને જે કરાય તે કર્મ—આવી વ્યાખ્યા દેવેન્દ્રસૂરિએ કર્મબંધ શરૂ કરતાં કરી છે. પાંચ મિથ્યાત્વો, બાર અવિરતિ, પચીસ કષાય (૧૬ કષાય અને ૯ નોકષાય) અને પંદર યોગો એ સત્તાવન (૫૭) બંધહેતુને પ્રાપ્ત કરીને પ્રાણીઓ કર્મબંધ કરે છે. કર્મ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે પણ તેનો અને આત્માનો સંબંધ થાય છે. કેટલાક પાંચ પ્રકારની વિકથાને વધારી પાંચ પ્રમાદને પણ કર્મબંધનાં કારણ ગણે છે. કેટલાક રાગદ્વેષને એ કર્મબંધના કારણ કહ્યા છતાં કારણમાં કાર્યનો આરોપ કરી પાંચ પ્રકારના પ્રમાદોને અથવા સત્તાવન બંધહેતુને કર્મબંધનના કારણભૂત ગણે છે. આ કર્મબંધનનાં કારણોને પ્રાપ્ત કરી જીવ કર્મબંધ કરે છે—એ એક વાત થઈ. વાત એ છે કે જ્ઞાનબળથી પહેલાં બાંધેલા કર્મને ગાળી દેવાં, નવા કર્મબંધન થતાં અટકાવવાં અને પ્રારબ્ધ કર્મોને લોગવીને ક્ષીણ કરી નાખવાં અને પરબ્રહ્મને (મોક્ષને) સ્વરૂપમાં અનંતકાળ સુધી બંધુ બનાવ્યું રાખવું અને ત્યાં આનંદ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે અને આ પ્રયાસ તે માટે છે. આખા શાસ્ત્રનો સાર આટલી વાતમાં આવી બાધ છે. તે સમજવા યત્ન કરવો.

રાગદ્વેષ—ઉપરના પ્રલોકોથી પ્રતીતિ થઈ હશે કે, પ્રાણી રાગદ્વેષ કરે છે તે કર્મ-બંધનું કારણ છે. સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શ, રસનેન્દ્રિયનો સ્વાદ, શ્રાણુન્દ્રિયનો સુવાસ, ચક્ષુરિન્દ્રિયનો દેખાવ અને શ્રોત્રનો અવાજ તે પોતે કાંઈ ખોટાં નથી, પણ એ રાગદ્વેષ કરાવે છે. એટલે એના પર જે રાગદ્વેષ થાય તે કર્મબંધનું કારણ બને છે. પ્રાણીની કલ્પના પ્રમાણે વિષય શુભ અથવા અશુભ, સારા અથવા ખરાબ તેને લાગે છે. એટલે એના તરફ જેવો રાગદ્વેષ હોય, તે પ્રમાણે તે સારા અથવા ખરાબ લાગે છે. આ રીતે વિષય તરફ રાગદ્વેષ સારાખરાબપણાનું કારણ છે અને એ વાત આપણે આ અંતના પૂર્વભાગમાં અને ખાસ કરીને ૫૦મી ગાથામાં જોઈ ગયા છીએ. એટલે રાગદ્વેષ સંસારમાં રખડાવનાર છે અને તેના પર સંયમ કરવો હોય અને સ્થિતિ એવી બનાવી હોય કે વિષયો તરફ રાગ અથવા દ્વેષ ન થાય તો કર્મબંધન સર્વ દૂર થાય છે અને આપણા જીવનનું મનો-ચત્ન ખુલાસાવાર સાબિત થાય છે. પછી રાગદ્વેષ જાય એટલે આપણે કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી. માટે આ કર્મબંધનું કારણો રાગદ્વેષ પર સંયમ રાખવો, સંયમ કરવો અને તે આપણને હુકમ કરે તેમ ન કરતાં, અથવા તેવું થવા ન દેતાં, આપણે તેમના પર સામ્રાજ્ય જમાવવું અને તે પર સંયમ કરવો. રાગને સ્થિતિપિંગણિએ રાગકેસરીનું રૂપ આપ્યું છે અને દ્વેષને દ્વેષશબ્દે દ્વેષવામાં આવ્યો છે. તેમનું સ્વરૂપ પ્રાણી અને એ બંને નાના-મોટા ભાઈના ઉપર વિજય મેળવી, એમનાથી સ્વતંત્ર થવું અને એ પર સંયમ રાખવો, એ પ્રાણી સુશકેલ વાત છે, પણ તે જરૂરી છે.

મિથ્યાત્વ—મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર છે. જ્યાં સુધી આ પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વ પર ત્યાગભાગ ન આવે, ત્યાં સુધી સંસાર ઘટતો નથી અને પ્રાણીનો અંત આવતો નથી અને તેનો મોક્ષ ઘટતો નથી. આ મિથ્યાત્વના પ્રકારો સમજીને તે પર વિજય મેળવવો અને શુદ્ધ દેવ-શુદ્ધકર્મ ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા રાખવી, એટલે કર્મબંધ મિથ્યાત્વ પૂરતો ન થાય. મિથ્યાત્વ ઉપર સંયમ થવાથી કર્મબંધ ન જ થાય એમ સમજવું નહિ, પણ એ કર્મ-બંધનું અતિ અગત્યનું કારણ છે એટલે એક કર્મબંધનનું કારણ ઓછું થયું એમ સમજવું. શુદ્ધ શ્રદ્ધાને પાસે મિથ્યાત્વ ટકતું નથી એટલા માટે શુદ્ધ દેવ-શુદ્ધકર્મની પરીક્ષા કરી, તેમને સ્વીકારવા અને એકવાર સ્વીકાર્યા પછી તેમને કદી ન છોડવા. આ સમકિતનું અને સમકિતીનું લક્ષણ છે અને તેમાં કોઈ ભ્રમનો અવવાહ નથી.

અવિરતિ—વિરતિભાવનો ત્યાગ તે અવિરતિ છે. જ્યાં સુધી પ્રતપચ્ચખખાણુ લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અવિરતિ છે અને વિરતિનો—ત્યાગભાવનો અભાવ એ કર્મ-બંધનું કારણ છે. પ્રાણી ખાર પ્રત ન લે તે ખાર પ્રકારની અવિરતિ છે. નહિ તો અહીં બેઠા કે રહ્યા છતાં ક્ષીરસમુદ્ર કે આટલાંટિકના પ્રાણીના વપરાશનો દોષ પણ લાગે, એટલે તેનો ત્યાગ—વિરતિ કરવી જોઈએ અને એ રીતે બંધાતાં અનેક કર્મોને શમાવી દેવાં

જેઈએ. આમ તો આટલાંટિક દૂર ઘણાં લાગે, પણ હુવાઈજહાજના દહાડામાં ત્યાં કલાક બેમાં જવું, હાલ તો અશક્ય નથી અને તેના જળના ઉપયોગનો દોષ અહીં રહેવા છતાં લાગે એવો ભય ધધો વિરતિભાવના ત્યાગને લીધે આપણે કરીએ છીએ અને નકામા સંસારમાં રજીનીએ છીએ. આ અવિરતિપણું એ કર્મબંધનું પણ એક કારણ છે, તેને મૂકી દઈ વિરતિભાવ સ્વીકારવો, પ્રેમથી હોંશથી સ્વીકારવો અને આત્માનું શ્રેય કરવું અને કારણ વગર, લાલ વગર થતો કર્મબંધ અટકાવવો. અવિરતિભાવ એ કર્મબંધનું એક કારણ છે એમ અત્ર સમજવાની જરૂર છે અને સમજીને વિરતિભાવ આદરવા ચોચ્ય છે.

પ્રમાદ—મધ, વિષય, કષાય, વિકૃતિ (સ્ત્રી, રાજ, દેશ અને ભોજનસંબંધી વાતો) અને નિદ્રા એ પાંચના સમૂહને પ્રમાદ કહેવામાં આવે છે. એ પાંચનો સમૂહ જ્યાં હોય ત્યાં તેમનો સમૂહ પ્રમાદને નામે ઓળખાય છે.

યોગ—મન, વચન અને ક્રિયાની પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવામાં આવે છે. કર્મ પ્રાપ્ત કરવાના અથવા આત્મા સાથે તે પૌદ્ગલિક વસ્તુનું બંધન થવા માટે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એના પેટાલેદ સાથે સત્તાવન બંધહેતુ હોય છે. કષાયને સ્થાને અથવા વધારામાં કોઈ પ્રમાદને કર્મબંધનું કારણ ગણે છે. પ્રમાદની વ્યાખ્યા ઉપર થઈ ગઈ.

સમાહીયતે—ગૃહ્યતે. જીવ કર્મનો બંધ કરે છે, તેનાં કારણો - હેતુઓ ઉપર જણાવ્યા. એ હેતુને પ્રાપ્ત કરીને એટલે એમાં રાચીમાચીને જીવ કર્મબંધ કરે છે. (૫૬)

રાગદ્વેષ સંસારનું અને દુઃખનું મૂળ—

કર્મમયઃ સંસારઃ સંસારનિમિત્તકં પુનર્દુઃખમ્ ।

તસ્માદ્રાગદ્વેષાદયસ્તુ ભવસન્તતેર્મૂલમ્ ॥૫૭॥

અર્થ—કર્મમય આ સંસાર છે અને સંસારનિમિત્તે દુઃખ પાછું થયા કરે છે, તેટલા માટે રાગ અને દ્વેષ વગેરે સંસાર વિસ્તારનું મૂળ છે. (૫૭)

વિવેચન—વિષયોનો અને રાગદ્વેષનો સંબંધ આપણે ઉપર જોયો. અહીં બતાવે છે કે એ સંસાર જે સરી પડે તેવો છે તેનાથી દુઃખ થાય છે એટલે કારણના કારણ તરીકે રાગદ્વેષાદિક માનસિક મનોવિકાર છે. આ વાત સ્પષ્ટ થઈ હશે, કારણ કે સંસારને વધારનાર કર્મો છે અને ઉપર જોઈ આવ્યા તે પ્રમાણે કર્મબંધનાં કારણ વિષયો પરના રાગદ્વેષરૂપ મનોવિકારો છે, તેથી લવપરંપરાનું એક કારણ રાગદ્વેષ વગેરે મનોવિકારો છે. મતલબ આ સંસારવિસ્તાર જે થાય છે, વધી પડે છે અને તેની પરંપરા ચાલે છે, તેનું મૂળ રાગદ્વેષ છે. પાંચે ઈન્દ્રિયના વિષયો તો પૌદ્ગલિક છે, તેમને દોષ ન આપવો જોઈએ. પણ એને મજબૂત કરનાર જે રાગદ્વેષ વગેરે મનોવિકારો છે, તેમને બરાબર સમજવા જોઈએ અને તેમના પર સંયમ રાખવો જોઈએ. જો સંસારમાં રહેવું હોય, જો સંસાર

ગમ્યો હોય, જે સંસાર પર પ્રેમ આવતો હોય તો આ રાગદ્વેષને પંપાળવા, નહિ તો એના પર સંયમ કરવો, એના પર અંકુશ રાખવો અને તેમને માર્ગ ન આપવો, કારણ કે સંસાર વિસ્તારનું એ પરંપરાકારણ છે. જેમ સંતતિ ચાલે, જેમ વંશવેલો વધે તેમ સંસારનો વંશવેલો રાગદ્વેષથી વધે છે. એટલે આ રાગદ્વેષને ખરાબર ઓળખવા અને સમજવા જ રહ્યા; એમનો વિજય કેમ થાય તે આ જ અંતમાં આગળ તુરતમાં બતાવવામાં આવશે. આપણે આ હેતુઓને પ્રાપ્ત કરીને જે બાંધીએ તે કર્મ, એને ઓળખવાનો આ સર્વ પ્રયાસ છે.

કર્મ—આપણે જે કાંઈ ક્રિયા કરીએ, વચન બોલીએ અથવા કાયાને હલાવીએ ચલાવીએ તે વખતે કર્મબંધન થાય છે. કર્મ શું છે, કેવાં છે? પૌદ્ગલિક છે. તે માટે મારો કર્મબંધી લેખ જુઓ. આ સંસાર કર્મમય છે, કર્મથી બરેલ છે, કર્મસ્વરૂપ છે અને સંસાર અને કર્મનો કાંઈ તફાવત નથી. આ રીતે સંસાર એટલે કર્મમયતા જ છે એમ સમજવું. એ સંસારનો છેડો લાવવો હોય તો કર્મ ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવવું, એટલે કર્મ ન કરવાં, ન થવા દેવાં, હોય તેને ભોગવી લેવાં અને કર્મથી મુક્ત થવું. અહીં સંયોગ, વિયોગ, મરણ, પૈસાની આકૃત વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો થાય છે તે સંસારને કારણે થાય છે, તેથી રાગદ્વેષ ઉપર તેમનો આધાર રહે છે. કારણ કે વિષયો પોતે સારા કે ખરાબ નથી, પણ તેને અંગેનો રાગ અથવા દ્વેષ તેમને સારા અથવા ખરાબ બનાવે છે. અને વિયોગ, ધનનું ખોવાવું, મરણ, શોક વગેરે જે આ સંસારમાં દુઃખો થાય છે તેનું કારણ કર્મ છે અને કર્મો રાગદ્વેષથી બંધાય છે.

ભવસંતતિ—સંસારવિસ્તાર, સંસારપરંપરા. એનું મૂળ કારણ રાગદ્વેષ છે, કારણ કે રાગદ્વેષથી કર્મ ચીકણાં થાય છે. એટલે કારણનાં કારણ તરીકે જોતાં આ સંસારની પરંપરા જે ચાલે છે તે સર્વનું મૂળ રાગદ્વેષ છે. રાગદ્વેષ પર વિજય થાય એટલે આ આખી સંસારપરંપરા નકામી થઈ જાય છે, એ રીતે ભવસંતતિનો છેડો આવી જાય છે અને પ્રાણી મુક્તિમાં જાય છે. મુક્ત પ્રાણીને કોઈ કર્મ રહેતું નથી અને લાગતું પણ નથી. તેથી આ સંસારપરંપરાનું મૂળ રાગદ્વેષ છે તે ખરાબર સમજી લઈએ. રાગદ્વેષ ન કરવા અને તે કરવાનો પ્રસંગ આવે તો સંયમ રાખવો. આને માટે શો માર્ગ લેવો તે આ અંતમાં બતાવવામાં આવશે.

ઉપાય—

एतदोषमहासञ्चयजालं शक्यमप्रमत्तेन ।

प्रशमस्थितेन घनप्युद्वेष्टयितुं निरवशेषम् ॥૫૮॥

અર્થ—આ દોષોના મોટા સંચય (એકઠા કરવા)રૂપ જાળાને અપ્રમત્ત તથા પ્રશમ-રસમાં સ્થિત થયેલો મૂળથી ઉચ્છેદી શકે છે, નાશ કરી કાપી નાખે છે. (૫૮)

વિવેચન—આ રાગદ્રેષથી થયેલા દોષોને દૂર કરવા હોય તો તે થઈ શકે તેમ છે. તેમને અપ્રમત્ત એટલે અપ્રમાદી માણસો (સાતમે ગુણુસ્થાનકે) અને પ્રશમરસમાં નિમગ્ન થયેલા માણસો દૂર કરી શકે. આ દોષના સંચયને [એકઠા થતાં જોઈને ગભરાવાનું નથી, પણ] તે અપ્રમાદી માણસો-સર્વમદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રાનો પરિહાર કરનાર માણસો-અને પ્રશમમાં સ્થિત એટલે રહેલા માણસો જ દૂરી કરી શકે તેમ છે. એટલે આટલા મહાન દોષોનો સંચય થયા કરે છે, તેથી ગભરાવાનું કારણુ નથી. જે માણસો અપ્રમાદી હોય અને પ્રશમભાવમાં રહેલા હોય તે આ સર્વ દોષના જાળાને કાપી શકે છે. પણ તે અપ્રમત્ત અવસ્થામાં વર્તનાર, સંસારના ત્યાગી, સર્વવિરતિભાવને આદરનાર અને પ્રશમભાવમાં રહેલા મુનિ અથવા એવા પ્રકારના માણસો જોઈએ. અપ્રમાદી રહીને અને પ્રશમભાવમાં આવીને આ કષાયો પર અને રાગદ્રેષના જે અનેક પ્રાદુર્ભાવો છે તે પર વિજય મેળવવાનો છે અને મેળવી શકાય તેવું હાથમાં જ છે. એટલે દોષોની સંખ્યા, અને વિવિધતા જોઈને ગભરાઈ જવા જેવું નથી, પણ તે પર વિજય મળે તેના રસ્તા શોધવાનું કાર્ય કરવાનું છે. એમને એમ ખેસી રહેવાથી દોષસંચય પર વિજય થતો નથી. આમ દોષસંચયને નહન દૂર કરવાની મુખ્ય વાત કરી અને તેને દૂર કરનાર માણસ કેવા હોય તે બતાવ્યું. આપણે પણ દોષસંચય નિવારવા માટે તેવા-તેમાં વર્ણવેલા માણસ જેવા થવાની જરૂર છે.

અપ્રમત્ત—અપ્રમાદી. પ્રમાદના પાંચ વિભાગ છે : મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને યોગ. આ પાંચે પ્રકારના પ્રમાદનો ત્યાગ કરનાર એટલે દારૂ ન પીનાર હોય, વિષય-કષાયમાં આસક્ત ન હોય, વિકથા ન કરનાર હોય અને મન-વચન-કાયાના યોગો પર સંયમ રાખી શકતો હોય, તેવો માણસ આકરામાં આકરી દોષોની જાળને પણ વીંધી શકે છે. એટલે આપણું કામ અત્ર વર્ણવેલા સાતમે ગુણુસ્થાનકે રહેલા અપ્રમત્ત યતિ જેવું હોવું જોઈએ. અપ્રમત્ત યત્ર કેવું હોય અને કેવી રીતે ગતિ કરે તે માટે ગુણો ઉપમિતિ-ભવપ્રપંચા કથા, ત્યાં અપ્રમાદ યત્રનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રશમસ્થિત—એટલે પ્રશમરસમાં જાગવાન પેઠે જામી ગયેલા. જાગવાનું વર્ણન આપણે વાંચીએ છીએ કે તે પ્રશમરસમાં નિમગ્ન છે. એવી શાંતિ જોઈએ. જેને ઉકળાટ, ઉચાટ કાંઈ ન હોય તે દોષસંચયને મૂળથી કાઢી નાંખવા હિંમત ધરી શકે. આપણે તેવા અપ્રમાદી અને પ્રશમસ્થિત થવું જોઈએ અને મનોવિકારને માર્ગ આપવો ન જોઈએ.

ધનમ્—આવી ગહન જાળ જે કર્મની છે તેને મૂળથી ઉકેલવા અને તેનો નાશ કરવા આવા પ્રકારના અપ્રમત્ત અથવા પ્રશમસ્થિત માણસો શક્તિમાન થાય છે. એટલે દોષસંચય ઉપર નજર ન રાખવી, પણ તેનો નાશ કરનારા જગતમાં પડ્યા છે અને આપણે તેવા યોગ્ય પ્રયત્નથી થઈ શકીએ છીએ અને નીચે બતાવેલી વિચારણા કરી શકીએ છીએ તેમ ધારવું. આ સત્યવાર્તા છે.

ઉદ્દેષ્યિતું—તેને દૂર કરવા માટે. અપનેતું એવો અર્થ આ શબ્દનો હરિભદ્રટીકામાં છે, તેનો અર્થ પણ એ જ થાય છે. કેઈ પ્રતમાં ઉદ્દેશ્યિતું એવો પાઠાંતર છે. ઉદ્દેષ્યિતુંનો અર્થ તેને ખસેડવાને, દૂર કરવાને, એમ થાય છે.

નિરવશેષમ્—આખી. આવી આકરી વાત હોય તેને સર્વથા દૂર કરવા પ્રાણીએ સમર્થ થઈ શકે છે. તે કેવા પ્રકારના હોય છે તેનું સ્વરૂપ અત્ર ખતાવ્યું છે. નિરવશેષમ્નો અર્થ આખીને આખી એમ થાય છે. એ જાળસમસ્તને આખીને આખી પ્રાણી કાપી શકે છે અને તેના પર સત્રાન્ય મેળવી શકે છે. માણસ નયુંસક કે હીનસત્ત્વ અથવા પુરુષાર્થ વગરનો નથી. બાધિલા કર્મોને ખસેડવાને અને નવાં આવતાં કર્મોને રોકવાને તેનામાં પુરુષાર્થ છે. એટલે ગમે તેવાં આકરાં કર્મોને ઉપાય કરવાથી ખસેડી દૂર કરી શકાય છે અને નવાં કર્મોને આવતાં-અધાતાં રોકી શકાય છે અને છેવટે કેવળીસમુદ્ધાતમાં બાકીનાં કર્મોને સરખાં કરી શકાય છે. તેથી આ કર્મોથી ડરવા માટે આ વાત નથી કરી, પણ તેમનાથી ચેતતા રહેવા માટે આ વાત કરી છે. જો નવાં કર્મો વધારે અધાય તો બધી વાતે પ્રાણી ભારે થઈ જાય છે અને ભારેકર્મો જીવને આ રીતે પુરુષાર્થ કરી કર્મો દૂર કરવા ઘણા મુશ્કેલ પડે છે, તેના તરફ ધ્યાન ખેંચવા આટલી વાત કરી છે. કર્મોને બાંધવામાં રાગદ્વેષ કેવું કામ કરે છે, તેમને કારણ શા માટે ગણવામાં આવે છે અને ઈંદ્રિયના વિષયો ક્ષણિક છે અને ચાલે ત્યારે બહુ થોડો વખત સુખ આપતાં લાગે છે, પણ તે જાય ત્યારે એવો કચવાટ મૂકતા જાય છે કે માત્ર ખિન્નતા જ રહે છે—એ સર્વ વાતની ખરી હકીકત સમજાવવા આ વાત કરી છે. પ્રાણીને ગભરાવવા એક પણ વાત કરી નથી, પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા સર્વ વાત કરી છે. પ્રાણી ધારે ત્યારે સર્વથા બધાં કર્મો પર સાત્રાન્ય મેળવી શકે છે. પણ તેણે તે ધારવું જોઈએ અને તે માટે કર્મોને ઓળખવાં જોઈએ, વિષયોની વિરૂપતા જાણવી જોઈએ અને તેમને ઉઘાડા આકારમાં સમજવા જોઈએ. એ હકીકત સમજાવવાને સર્વ પ્રયાસ છે. આમાંની કેટલીક વાત તો અંધકાર પોતે જ કહેશે, તે બરાબર લક્ષમાં રાખવી. (૫૮)

કર્મમળ દૂર કરવાના ઉપાય—

अस्य तु मूलनिबन्धं ज्ञात्वा तच्छेदनोद्यमपरस्य ।

दर्शनचारित्रतपःस्वाध्यायध्यानयुक्तस्य ॥૫૯॥

અર્થ—આનું મૂળ કારણ જાણીને તેને છેડવાનો પ્રયાસ કરવા તત્પર થનાર તથા દર્શન, ચારિત્ર, તપ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનથી યુક્ત માણસને (આ શુભ વિચારણા હોય છે.) (૫૯).

વિવેચન—કર્મો ઘણાં છે, તેના પ્રકાર ઘણા છે અને તે પ્રત્યેક સમયે લાગે છે. તેથી તેમને દૂર કરવાની મુશ્કેલીથી ડરી જવા જેવું નથી. કેવા પ્રકારના માણસો કર્મને દૂર

કરી શકે છે તેનું અત્ર વર્ણન છે. તેને સાધનારા માણસો કેવા છે એનું પ્રથમ ઓળખાણ કરાવીએ.

નિબંધ—કારણ. કર્મનું મૂળ ક્યાં છે તે પ્રથમ શોધવું જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે કર્મ પોતે તો પૌદ્ગલિક છે, વિષયો અભવ છે અને આપણો તે પરનો રાગદ્વેષ જ આ સંસારનું કારણ છે. આ વસ્તુને જે પ્રાણીઓ સમજ્યા છે તેઓ કર્મને સમજી ગયેલા છે. તેવા માણસોનું અહીં ઓળખાણ કરાવે છે. આપણે જે સારી સોખતમાં હોઈએ તો બધાં વાનાં સારાં થાય; આવા માણસો આપણને કર્તા ઓળખાવે છે. એવાની સોખત થાય તો વધારે સારું. એમની પાસેથી જાણવા-સમજવાનું ઘણું મળે અને તેમને અનુસરવાનું આપણને મન થાય.

છેદન—ઘાત, નાશ. આપણે રાગદ્વેષાદિ મનોવિકારને ઓળખ્યા. તે (કર્મ) સુખ આપે, તો તે પણ અસ્થાયી અને ટૂંક વખતનું છે અને તેનું મૂળ રાગદ્વેષમાં છે એટલે આપણો વિચાર જરૂર એનો નાશ કરવાનો થાય. આવા મનોવિકાર કરવા યોગ્ય નથી એટલે બુદ્ધિશાળી, વિચક્ષણ માણસ એમનો આશ્રય ન જ કરે, પણ એમનો નાશ કરવાનો વિચાર કરે અને તેમનાથી દૂર નાસે. અહીં પ્રથમ તો એમનો ઘાત કરનાર માણસો કેવા હોય તે બતાવે છે. પછી તેનો ઉપાય આપણે વિચારશું. કોઈ કામ કરવું હોય તો કેવા માણસો તે કરી શકે, તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. એ રાગદ્વેષ કાંઈ કાચાપોચા કે જેવાતેવા નથી. એ વિકારો પણ પૌદ્ગલિક હોઈ, આપણા પર બરાબર સામ્રાજ્ય કરનારા છે. તેથી સંભાળપૂર્વક અહીં તેમનો નાશ કરનારા માણસના સંબંધમાં વિવેચન કર્યું છે તે આપણે જાણી લેવું જોઈએ.

દર્શનચારિત્રતપઃસ્વાધ્યાયધ્યાનયુક્તઃ—આવો માણસ અર્થાત તેનો-રાગદ્વેષનો નાશ કરનાર પ્રથમ તો દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનથી યુક્ત હોય. એ કામ કાંઈ રેંજુપેંજુથી થઈ શકે નહિ. એની પહેલી શરત એ છે કે એનો નાશ કરવા ઉચુક્ત થયેલો માણસ દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનથી યુક્તહોય. એટલે જે આ કામ કરવા તૈયાર થયા હોય તેમણે આ પાંચે બાબતમાં જોડાવું ઘટે.

દર્શનચારિત્ર—તત્ત્વશ્રદ્ધાન સાધનાર માણસ દર્શનયુક્ત કહેવાય છે અને તેને (તત્ત્વને) બરાબર યથાસ્વરૂપે ઓળખનાર માણસ જ્ઞાનયુક્ત અથવા જ્ઞાનવાન ગણાય છે. ચારિત્રના અનેક પ્રકાર છે. હરિભદ્રસૂરિ પોતાની આ શ્લોક પરની ટીકામાં કહે છે કે પાંચ પ્રકારના ચારિત્રવાન પ્રાણી આમાં વર્ણવેલ છે. એ પાંચ પ્રકારના ચારિત્રમાં સામાયિક પ્રથમ, પછી છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપ્રસાય અને પાંચમું યથાખ્યાત ચારિત્ર, એમ પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર સમજવા. સમતાનો લાભ થાય તે પ્રથમ સામાયિક ચારિત્ર. એ સાધુને

હોય. એ સામાયિકચારિત્રવાન પોતાના પૂર્વપર્યાયનો છેદ કરે અને શબ્દથી તથા અર્થથી નાનાપ્રકારપણું ભજે ત્યારે છેદોપસ્થાનનીય ચારિત્ર તેને મળે. આ ચારિત્ર ગચ્છના અધિપતિ આપે છે અને તે વખતે પાંચ મહાવ્રત ઉચરાવે છે. ત્રીજું પરિહારવિશુદ્ધિ એક પ્રકારનો તપ છે. એ તપ વિશુદ્ધિ કરાવનાર છે. એમાં ગચ્છમાંથી ચાર માણસ ખહાર નીકળે છે અને ચાર તેની આસેવના કરે છે. આ છ મહિનાનો આકરો તપ કરે છે અને કુલ અઢાર મહિના સુધી એ તપ ચાલે છે અને પરસ્પર વૈયાવચ્ચ થાય છે. એથા સૂક્ષ્મસપરાય ચારિત્રમાં કષાયો તદ્દન નહવા થઈ જાય છે. આ દશમા ગુણસ્થાનકની વાત છે અને કષાયવિન્યયનો ઉત્કૃષ્ટ દાખલો પડે તેવી વાત છે. અને પાંચમું યથાખ્યાત ચારિત્ર શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેવું અને કષાયનો સર્વથા નાશ થાય તેવું ચારિત્ર છે, તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન ચૌદમે ગુણકાણે છે. આ રીતના ચારિત્રવાળો માણસ હોય તે ચારિત્રયુક્ત કહેવાય.

સ્વાધ્યાય—અભ્યાસ, વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા—એ પાંચ લક્ષણે યુક્ત હોય તેને સ્વાધ્યાય કહ્યો છે. આ સ્વાધ્યાય કરનાર માણસને વાંચવા સિવાય અન્યત્ર કાંઈ ચેન પડતું નથી. એ તો વાંચ વાંચ કર્યા કરે છે. પૃચ્છનામાં પૂછે અને પરાવર્તનામાં વાંચેલાનું પુનરાવર્તન (revision) કર્યા કરે. એ કોઈ વાત ભૂલે નહિ અને ભણેલાને વીસરે નહિ. [અનુપ્રેક્ષા એટલે શબ્દપાઠ કે તેના અર્થનું મનન, ધર્મકથા એટલે ધર્મકથન-ધર્મનો ઉપદેશ.] આવી રીતે સ્વાધ્યાયમાં તો મોટા પૂર્વના કાળ નીકળી જાય તેની પછી તેને ખબર પડતી નથી. એ તો ‘જ્ઞાન ધ્યાન કિરિયા સાધતો, કાઠે પૂર્વના કાળ’—એટલે ચોરાશી લાખ વર્ષને ચોરાશી ચોરાશી લાખે જે વાર ગુણીએ ત્યારે એક પૂર્વ વર્ષો થાય, એવા ચોરાશી લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય હોય તો પછી તેને સ્વાધ્યાયને લઈને બધો સમય આનંદમાં નીકળી જાય છે. અને સમય-વખત ક્યાં ગયો તે તેને લાગતું નથી. એ તો સ્વાધ્યાયમાં યુક્ત રહી કામ કરે છે.

ધ્યાન—ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન એ દરેકના ચાર ચાર લોહો છે, બહુ સમજવા યોગ્ય છે, આ અર્થમાં આગળ જતાં આવશે. મારા ‘જૈન દષ્ટિએ યોગ’માં એનું શાસ્ત્રીય વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને ‘યોગશાસ્ત્ર’ (હિમચંદ્રાચાર્યકૃત) અને શુભચંદ્રાચાર્યના ‘જ્ઞાનાર્ણવ’માં એની વિગતો મળશે. આ અર્થમાં જરૂર આગળ આવશે. આવો જ્ઞાન, દર્શન, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં જે પ્રાણી જોડાયો હોય તે આ વિષયોનો અને તેમાં કારણિક રાગ દ્વેષનો સંયમ કરવા લાયક બને છે. આ કેવા પ્રકારનો માણસ હોય તેની પ્રથમ વિગત થઈ.

આવા પ્રકારનો ચારિત્રવાન હોય, સમ્મદ્-શ્રદ્ધાવાન હોય, તપસ્યા કરતો હોય અને સ્વાધ્યાય જે આંતરિક તપ છે તે કરતો હોય. તેને જે વિચાર-ચિંતા થાય છે તે ત્રેસકમા પ્રલોકમાં કહેશે અને શી વિચારણા થાય તે ત્યારપછીના જે પ્રલોકમાં કહેશે. આ પછીના ૬૦મા પ્રલોકમાં તો પ્રાણી જેને વિચારણા થાય છે તે કેવો નિર્મળ ગુણવાળો હોય તેનું વિશેષ વિવેચન છે. (૫૯).

આવા પ્રાણીનું વિશેષ વાણું—

પ્રાણવધાનૃતભાષણપરધનમૈથુનમમત્વવિરતસ્ય ।

નવકોટયુદ્ગમશુદ્ધોછમાત્રયાત્રાઽવિકારસ્ય ॥૬૦॥

અર્થ—પ્રાણુવધ, અસત્ય ભાષણુ, પારકા ધનની ચોરી, પરસ્ત્રીમાં આસક્તિ અને હું અથવા મારાના મમત્વથી અટકેલો—વિરમેલો અને નવકોટિ વિશુદ્ધ અને ત્યાગમાર્ગે ત્યજ્યેલ આહારથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવનારને (આ શુભ વિચારણા હોય છે.) (૬૦)

વિવેચન—પ્રાણુવધ—પ્રાણુ લેવાથી જે નિવૃત્ત થયેલ હોય. ત્યાગના જે પ્રકાર શાસ્ત્ર-કારે બતાવ્યા છે. એક સર્વથા ત્યાગ અને બીજો દેશથી ત્યાગ. દેશવિરતિવાળા શ્રાવકને મહાત્યાગ ન હોય. આ તે પ્રાણુવધથી સર્વથા વિરત થયેલા પ્રાણીની વાત છે : સન્ઘાઓ પાળાઈવાઓ વેરમળ—એટલે જે સર્વ જીવના કોઈ પ્રકારના પ્રાણુ—દશ પ્રાણુ (પાંચ ઈન્દ્રિય, શ્વાસોરચ્વાસ, ભાષા, મન, કાયા અને આયુ)માંથી કોઈ પણ એક અથવા એકથી વધારે પ્રાણુ ન લેવાનો નિર્ણય કરનારા, આવી સર્વ જીવવધનો ત્યાગ કરવાની તત્પરતા સાધુજીવન વગર બની શકે નહિ. સાધુ પ્રાણુતિપાતથી સર્વથા વિરત હોય છે, જ્યારે શ્રાવકો દેશથી—અંશથી તે નિયમ લે છે, પણ તેની ભાવના તે સર્વ પ્રકારના પ્રાણુતિપાતથી દૂર રહેવાની હોય છે. આ અહિંસાનો સિદ્ધાંત જેન ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવે છે અને અહિંસા કેવી તેનામાં હોય તેનો ખ્યાલ આપે છે. આરંભ, સમારંભ અને સમપણુમાં પડેલ કઠાચ તે (શ્રાવક) સર્વથા ત્યાગ ન કરી શકે તે પણ જેટલો બને તેટલો ઉપયોગથી એ વર્તે છે. આ પ્રથમ મહાવ્રત અને પ્રથમ અણુવ્રત થયાં. અહીં તે સાધુને અપ્રત્યક્ષીને વાત છે. તેથી સર્વથા ત્યાગની વાત જ સમજવી. સર્વ પ્રાણુવધથી વિરત થયેલા તે સર્વવિરતિધર સાધુ સમજવા.

અનૃતભાષણુ—અસત્ય ભાષણુનો સર્વથા ત્યાગ. ‘મુસાવાયઓ વેરમળ’ એમાં ચાર મોટકા જૂઠા આવે. તે ખોટી સાક્ષી, ખોટા દસ્તાવેજ અને એવાં કામો ન કરે તે સમજાય તેણું છે. તે કરનારનો આખો વિકાસમાર્ગ ખગડી જાય છે. સર્વથા મૂઠાવાદનો ત્યાગ તેા મુનિઓથી બને તેમ છે એમ સંબંધ જોતાં જણાય છે. એવો ત્યાગ કરનારની બલિહારી છે! એના મનમાં કેવા કેવા વિચારો થાય તે આગળ ત્રેસઠમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે. અહીં તે તે કેવો હોય તે જ કહેણું છે. તે પ્રાણુવધ અને અનૃતભાષણુ એટલે અસત્ય જ્ઞાનોચ્ચારથી સર્વથા વિરમેલ હોય. ભૂમિસંબંધી જૂઠું બોલણું, જનાવર જેને પૂર્વપુત્રુષો મન ગણુતા હતા તે સંબંધી ખોટી ખબર આપવી અને ત્રીજું કન્યાની વય, કન્યાનું રૂપ, ગુણસંબંધી અસત્ય બોલી ખોટા વખાણુ કરવા તે ત્રીજું કન્યાલીક. ખોટી સાક્ષી કોરટમાં પૂરવી અને જૂઠા દસ્તાવેજમાં સાક્ષી કરવી એ સર્વ સાક્ષી આપનારને અંગે ચોથું મહાન અસત્ય છે. આનો ત્યાગ શ્રાવકને જરૂર હોય, પણ સાધુઓ કોઈ પ્રકારનું જૂઠું બોલે

નહિ, ભળતું પણ ન જોલે. તેથી સર્વથા અસત્યથી વિરત થયેલ તેવા મોટા માણસોને અને સંસારભયથી બીધેલાને માટે આ સ્વરૂપકથન છે એમ સંબંધ ઉપરથી જણાય છે.

પરધન—પારકું ધન. જેને હવે પ્લેક માર્કેટીંગ કહે છે તે પડાવી લીધેલ સર્વ પ્રકારના અદત્તાની અત્રે વાત છે. એમાં રાજ કે કસ્ટમને અંગે તો એ અસત્ય ન જ જોલે, સાચી વાત છુપાવે નહિ, પણ કોઈ ખાખતમાં અસત્યને અવકાશ ન આપે. કાળા ખખર પોતે કરે નહિ અને કરનારને સારા માને નહિ, ઇન્કમટેક્સ સંબંધી જોટા ન વાળતાં સાચેસાચી વાત પોતાની આવકને અંગે કરી દે અને ઢાડ-એકસાઈઝ જેવી ખાખતમાં પૈસા રાખવા કે પારકા પડાવી લેવાનો સંકલ્પ પણ ન કરે, તે સાધુ પુરુષથી જ અને તેવું ત્રીજું મહાવ્રત છે. શ્રાવક તો અણુવ્રતી છે, પ્રમાણમાં તેનો ત્યાગ મર્યાદિત છે અને તેથી જ શ્રાવકોને અણુવ્રતધારી કહેવામાં આવે છે. પણ જે માણસનું અહીં વર્ણન કરીએ છીએ તે પારકા ધનનો સર્વથા ત્યાગ કરનાર છે.

મૈથુન—સ્ત્રીસંગ કરવાની પુરુષને અને પુરુષસંગ કરવાની સ્ત્રીને ઇચ્છા, અને નપું-સકને તે બંનેને ભોગવવાની ઇચ્છા તે મૈથુન અથવા મેહુણ. 'મેહુણાઓ વેરમણ' એ ચોથું વ્રત છે, પ્રહાયર્થ છે. આમા તિર્યાચ સાથે મૈથુન ભોગવવાનો અથવા હસ્તદોષનો અને સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કૃત્ય એમ સર્વ પ્રકારના મૈથુનનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વનો ત્યાગ કરવો અને અસ્ખલિત પ્રહાયર્થ પાળવું તે ચોથું વ્રત છે. એ સાધુપુરુષને હોય છે. શ્રાવકને સ્વહારાસંતોષ એટલે પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો એ એક ગુણ છે, અણુવ્રત છે; ચોથું અણુવ્રત આ રીતે સંભવે છે. પાંચમું પરિગ્રહવ્રત તે ઇચ્છાનો નિરોધ અને આ કાળમાં છઠું રાત્રિભોજનવ્રત એમ છ વ્રત મૂળ-મહાવ્રતની વાત કરી. આ પુરુષને જે વિચારણા થાય તે આગળ બાસઠમા અને ત્રેસઠમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે. તેવી યોગ્ય પ્રકારની મનુષ્યભવને સફળ કરનારી ચિંતા કરવા પહેલાં તે વિચારણા કરનાર કેવા યોગ્ય પુરુષો હોય છે તેની હાલ વિચારણા ચાલે છે. હવે આપણે ઉત્તર ગુણો તરફ વળી જઈએ.

નવકોટિઉદ્દગમશુદ્ધઉંછમાત્રયાત્રા—અહીં આહાર વિશુદ્ધ લેવાની વાત છે. નવ-કોટિનું અત્ર વર્ણન કરીએ. કોટિ એટલે અન્નાની ધાર, આવી નવ પ્રકારની કોટિથી વિશુદ્ધ થયેલ આહાર લેવો, તે, યાત્રા—એને સંસ્કૃતમાં શરીરયાત્રા કહે છે. ઉંછ એટલે 'વીણવું તે.' આ સંસ્કૃત શબ્દ છે. નવકોટિવિશુદ્ધ એટલે નવપ્રકારે શુદ્ધ આહાર. એ નવ પ્રકાર પ્રથમ વિચારીએ. પોતે અન્ય જીવને ન મારવા, અન્ય પાસે ન મરાવવા અને મરનાર કે મરાવનારની અનુમોહના ન કરવી—તે પ્રથમની ત્રણ કોટિ સમજવી. પોતે ખરીદ કરવું નહિ, ખીજા પાસે ખરીદ કરાવવું નહિ અને ખરીદનાર કે ખરીદાવનારની પ્રશંસા ન કરવી તે બીજી ત્રણ કોટિ થઈ. એટલે છ કોટિ (વિભાગ) થયા. પોતે રાંધવું નહિ, ખીજા પાસે રંધાવવું નહિ અને રાંધનારને સારા જણવા, પ્રશંસવા, અનુમોહવા નહિ એ ત્રીજી કોટિ.

કુલ નવકોટિ શુદ્ધ આહાર લે તેવા માણસ, તે 'શરીરમાલ્ય' સ્વલુ ધર્મસાધનમ્' એ સૂત્ર અરબર સમજીને શરીરને ધર્મસાધન તરીકે ગણીને તે જાળવે, પણ તેની શુશ્રૂષા વૈયાવચ્ચ આદિ ન કરે. આ નવ પ્રકારથી વિશુદ્ધ થયેલો આહાર લે. ગોચરીથી આહાર લેનારે ઉદ્દગમ-ઉત્પત્તિના વગેરે મળી એંતાળીશ (૪૨) દોષો ટાળવા જોઈએ. એ ગોચરીના ઉદ્દગમ વગેરે એંતાળીશ દોષો પર આખું પરિશિષ્ટ લખી ઉપમિતિના ભાષાંતરમાં બીજા ભાગને છેડે ચોથા પરિશિષ્ટ તરીકે પૃ. ૧૪૦૫ થી ૧૪૨૬ સુધીમાં આપેલ છે એટલે અહીં તેની પુનરુક્તિ નથી કરતા. કહેવાની વાત એ છે કે વીણેલ દાણાને જેમ પક્ષી ખાય, અથવા બ્રમર ફૂલને પીડા નીપજાવ્યા વગર જેમ મધ ચૂસી લે અને ફૂલને અખંડિત રાખે તેમ ગોચરી કરનાર મુનિ પોતાની જાતને અંદર ઉતાર્યા વગર, દોષ વગર, શરીરપોષણ માટે ધર્મદષ્ટિએ આહાર કરે. ઉંઘમાત્ર વિષે લખવાની ખાસ જરૂર છે. ગોચરીને અંગે એંતાળીશ દોષો વિચારતાં વીણવાની વિધિ સહજ ઉપલક્ષિત થઈ જશે, સમજાઈ જશે. આવો વિશુદ્ધ આહાર ઉદરનિર્વાહ પૂરતો જ લેવો, તે સાધુના ઉત્તર ગુણ છે અને તે પાળવા માટે ઉપયોગની જરૂર પડે છે. અને ઉત્તરગુણમાં તે જયણા અને ધ્યાન જરૂરી છે. આ ઉત્તર-ગુણોના દોષો ખાસ વિચારવાની જરૂર છે અને તેના પર ધ્યાન આપતાં અંતે ચારિત્રના મૂળ ગુણો મજબૂત થાય છે, એટલે એની જાળવણી કરવી તે પણ જરૂરી છે. ઉદ્દગમ દોષો સોળ (૧૬) છે, ઉત્પાદનના બીજા દોષો સોળ (૧૬) છે અને એવણાના દશ દોષ છે. એ સર્વ એંતાળીશ દોષ તજીને વીણેલ ધાન્ય તરીકે ગોચરી મધુકરની માફક કરવાની છે. નવ પ્રકારના ઉદ્દગમ દોષો નિવારવાનું આમાં સૂચન છે. આવા પ્રકારના, મૂળ વિરતિના પચ્ચખાણુ લીધેલ અને આ સર્વ ઉદ્દગમ એટલે ઉત્પત્તિના અથવા ઉત્પાદનના દોષો વારનાર સાધુઓ હોય છે, તેમને જ નીચે આપવામાં આવી છે તેવી વિચારણા થાય છે અને એવા સાધુઓ નહિ જ હોય એવી વિચારણા કદી કરવી નહિ કારણ કે 'બહુરત્ના વસુધરા' ના નિયમે આ દુનિયામાં અનેક રત્નો છે, પણ આપણે જવેરીપણું શીખ્યા ન હોઈ રત્નરૂપ માણસને નથી ઓળખી શકતા, બાકી તેમનો અભાવ નથી અને તેવા પુરુષનું અસ્તિત્વ જરૂર છે. હીરો પોતાના મુખથી પોતાનો મોલ કહેતો નથી, તેમ આવા પુરુષો પોતાની જાહેરાત જ્યાં ત્યાં કરતાં નથી અને પોતાની પ્રશંસા કરતાં નથી. તેથી તેવા પુરુષો હશે કે નહિ તેવી શંકા ન કરવી. અનેક રત્નો દુનિયાભરમાં પડ્યા છે. તેમને શોધી કાઢવા એ આપણું કર્તવ્ય છે. (૬૦)

એવા પ્રાણીનું વિશેષ વર્ણન—

જિનભાષિતાર્થસદ્ભાવમાવિનો વિદિતલોકતત્ત્વસ્ય ।

અષ્ટાદશશીલસહસ્રધારણે કૃતપ્રતિજ્ઞસ્ય ॥૬૧॥

અર્થ—તીર્થંકર મહારાજે કહેલાં તત્ત્વના અર્થને ભાવનારો, લોકનું સ્વરૂપ જેના

જાણવામાં આવ્યું છે તેવો અને અઢાર હજાર શીલરથને ધારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલ તેવો (શુભ વિચારણા કરે છે.) (૬૧)

વિવેચન—રાગદ્વેષને વિચારે અને વિષયનો સંયમ કરે તેવો માણસ કેવા સ્વરૂપ-વાળો હોય તેનું અત્ર વિવેચન આગળ ચાલે છે. આ સ્લોકમાં તે માણસને ઓળખવાની વિશેષ ત્રણ શરતો બતાવવામાં આવી છે તે પોતાની જાત પર વિચારવી અને અંતઃકરણથી અભ્યંતર રીતે પોતે તેવો છે કે નહિ તે વિચારવું. આ આખું પુસ્તક આત્મવિચારણા માટે જ છે એટલે પ્રથમ પુરુષે એટલે વાંચનારે પોતાની જાતને આ આખા પુસ્તકની દરેક હકીકત લગાડવાની છે.

જિનભાષિતાર્થસદ્ભાવભાવિન—તીર્થંકર મહારાજે તીર્થં કરવા માંડ્યું ત્યારે અને ત્યારપછી લોકલોકના સર્વ ભાવો જાણ્યા અને દેખ્યા છે, અને જાણ્યા અને દેખ્યા પ્રમાણેના ભાવો તેમણે પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવા જણાવવાને કહ્યા છે અને પરિષદમાં પણ કેટલાક ભાવો કહ્યા છે. તેનો અર્થ પોતે જાણે અને ખીજાને જણાવે, કહી બતાવે અને તે જ પ્રમાણે આ દુનિયાના ભાવો બની રહ્યા છે એમ પોતે જાણે તેવો માણસ શો વિચાર કરે અને કેવી ધારણા કરે તે આગળ કહેવાશે. તે તો તત્ત્વ અને લોકલોકના ભાવો જેવા તીર્થંકર મહારાજે બતાવ્યા છે તેવા જ જાણે અને તે પર મહત્તમ શ્રદ્ધા રાખે અને તીર્થંકરવચન અન્યથા ન જ હોય એમ માને અને કોઈ વાત પોતાને ન બેસે તો તીર્થંકરના અનંત કેવળજ્ઞાન પર સદ્ભાવ રાખી પોતાની સમજણ ન થાય તે માટે ખેદ પામે. એ તો માને કે તીર્થંકર મહારાજે કહેલું તે કોઈ જાતના સ્વાર્થરહિત હોવાથી તે પર શંકા કરવી ન ઘટે. તીર્થંકર મહારાજે કહેલા કેટલાક ભાવો પોતાને ન બેસે તો ખીજાને પૂછે અને એ રીતે સવાલ-જવાબ કરે, પણ તીર્થંકરે કહેલા એટલે જૈન ધર્મના ચાલ્યા આવતા ભાવ ઉપર એ શંકા ન કરે. એ તીર્થંકર મહારાજે કહેલા સદ્ભાવને સ્વીકારનાર માણસ હોય, તે કેવી વિચારણા કરે તે આગળ ત્રેસઠમા સ્લોકમાં વિચારાશે. કેટલાક ઊંઠા ભાવો પોતાની નગરમાં ન જાતરે અને કેટલાક ભાવો આધુનિક કેળવણીના સંસ્કારને યોગે પોતાને ન બેસે, તો પણ તે ભાવ ખોટા બતાવેલા ન જ હોય એવો પાકો વિશ્વાસ ધરાવનાર પોતે હોય. આ શ્રદ્ધા આ ધર્મમાં ઘણી અગત્યની વાત છે અને એ જરૂરી છે. જો તીર્થંકર મહારાજે પોતે બતાવેલા ભાવ ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય, તો તેને જિનભાષિતસદ્ભાવભાવિતાત્મા ન કહી શકાય.

વિહિતલોકતત્ત્વસ્થ—જેને લોકતત્ત્વનું જ્ઞાન છે એવો. લોકની અંદર અનેક ભાવો વર્તે છે, તે સર્વ તેના ધ્યાનમાં હોય છે. એનું શાસ્ત્રશ્રવણ અને અભ્યાસ એવા હોય છે કે એણે લવણસમુદ્ર કે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર હીઠા ન હોય તો પણ એ બન્ને સમુદ્રનું અને દ્રુકમાં કહેતા સમસ્ત લોકતત્ત્વનું એટલે લૌકિક તત્ત્વનું તેને જ્ઞાન હોય છે અને જ્ઞાનમાં

નજરે જોવાની જરૂર પડતી નથી. નવે તત્ત્વનું જ્ઞાન થયેલું જણાયેલું હોય છે, આ લોકમાં વર્તતા સર્વ તત્ત્વનું સુંદર જ્ઞાન હોય છે અને તે જ જ્ઞાન સાચું છે એવી શ્રદ્ધા અને અંતઃકરણથી પાકી થયેલી હોય છે. લોકતત્ત્વનું સ્વરૂપ તીર્થંકરે બતાવ્યું છે અને ગણધરે શાસ્ત્રમાં વૃથેલું છે અને ત્યાર પછીના મોટા આચાર્યોએ પ્રકરણબદ્ધ કરેલ છે, તે સર્વ તેણે બણેલું હોય છે. આનું જ્ઞાન થવું એ સાધુ અને શ્રાવકને જ શક્ય છે. અહીં જે વિવક્ષા કરી છે તે સાધુ - અપ્રમાદી યતિ માટે હોય તેવું સંબંધ પરથી અનુમાન થાય છે.

લોક—જીવ-અજીવને આધારનું ક્ષેત્ર. આ પ્રમાણે અર્થ હરિભદ્રસૂરિજીએ કરીને કૌંસમાં મૂક્યો છે. તે અર્થ પણ વિચારણીય છે. જીવ અને અજીવનું આધારક્ષેત્ર ગણીએ કે ગમે તે ગણીએ પણ લોકતત્ત્વમાં એ સર્વનો સમાવેશ છે, અને લોકમાં જીવ અને અજીવ ઉપરાંત લોકની psychology (માનસશાસ્ત્ર), લોકની ભૂગોળ, લોકની ચર્યા, લોકજીવનની પદ્ધતિ વગેરે અનેક બાબતનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે, એ અર્થમાં લોકતત્ત્વ શબ્દ મૂળ અંધકર્તાએ વાપર્યો છે એવી મારી સૂચના છે. એટલે લોકતત્ત્વ બહુનારને એ સર્વ શાસ્ત્રો જણાયેલાં હોય છે.

અષ્ટાદશશીલસહસ્ર—શીલાંગ એટલે વિશુદ્ધ વર્તનના અંગો, ચારિત્રની વર્તનાના વિશિષ્ટ અંગો. ત્રણ યોગ એટલે મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ. ત્રણ કરણ એટલે કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું. સંજ્ઞા ચાર છે—આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, પરિમહસંજ્ઞા અને મૈથુનસંજ્ઞા. ઈંદ્રિયો પાંચ છે—સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય. આરંભ પૃથ્વીકાયાદિક દશનો ધાય છે—પૃથ્વીકાયનો આરંભ, અપ્કાયનો આરંભ, તેજસ્કાયારંભ, વાયુકાયનો આરંભ, વનસ્પતિકાયનો આરંભ, ક્ષીન્દ્રિયજીવ સંબંધી આરંભ, ત્રીન્દ્રિય જીવ સંબંધી આરંભ, ચતુરિન્દ્રિય જીવને અંગે થતો આરંભ અને પંચેન્દ્રિય જીવને અંગે થતો આરંભ તથા અજીવ(પુદ્ગળ, જીવ વગરના)ને અંગે થતો આરંભ. તે ઉપરાંત દશ યતિધર્મો છે—ક્ષમા (ક્રોધત્યાગ), માર્દવ (માનત્યાગ), આજ્ઞવ (માયાત્યાગ), શૌચ (લોભત્યાગ), તપ, સંયમ, સત્ય, ત્યાગ (સદ્ગુણપ્રદાન), આકિંચન્ય (મમત્વત્યાગ) અને બ્રહ્મચર્ય. આ પ્રમાણે યોગ ત્રણ, કરણ ત્રણ, સંજ્ઞા ચાર, પાંચ ઈંદ્રિયો, દશ પ્રકારનો આરંભ અને દશ યતિધર્મો એમ છ-વિભાગ. તે પ્રત્યેકમાંથી એક એક આવે તેમ લો. દાખલા તરીકે, “મને કરી, આહારસંજ્ઞારહિત થઈ, શ્રોત્રેન્દ્રિયને સંવર કરી, ક્ષમાયુક્ત રહી, પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરે નહિ.” આવી રીતે એક લેદ ધાય. હવે આ વાક્યમાંથી બીજું બધું કાયમ રાખી ‘ક્ષમાયુક્ત’ ને બદલે ‘માર્દવયુક્ત’ એમ શબ્દફેર કરવાથી બીજો લેદ શીલાંગનો ધાય. તેવી જ રીતે ‘આજ્ઞવયુક્ત’ એ વાક્યમાં મૂકવાથી ત્રીજો શીલાંગનો લેદ ધાય. દશ યતિધર્મને વારાફરતી ઉત્તરોત્તર લેતાં દશ વાક્યો ધાય. આ

દશ વાક્યો લખી રાખવાં. એ સર્વ પૃથ્વીકાયના આરંભને અંગે થયા; એ દશે વાક્યોને પ્રથમથી વારાફરતી લઈ 'પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરે નહિ' એ વાક્યને બદલે અનુક્રમે 'અપ્કાયનો આરંભ કરે નહિ' અને પછી 'તેલકાયનો આરંભ કરે નહિ' એ રીતે દશ પ્રકારના આરંભને બદલતાં સો શીલાંગ થાય. તે સો શીલાંગો શ્રોત્રેન્દ્રિય સંવરને અંગે થયા. ત્યાર પછી અનુક્રમે સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ્ય (સુગંધ-દુર્ગંધ) અને ચક્ષુ લેતાં પાંચસો શીલાંગ થાય. તે પાંચસો વાક્યોમાં ત્યાર પછી લયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા તથા પરિચ્છેદસંજ્ઞા એટલો ફેરફાર થતાં ૨૦૦૦ (બે હજાર) શીલાંગો થાય. એ બે હજાર લખી રાખવા. આ સર્વ લેદો મને કરીને થયા. તે 'વચને કરી' તથા 'કાયાએ કરી' એટલો ફેરફાર કરવાથી શીલાંગો છ હજાર થાય. આ ફેરફાર તો નિયમને બરાબર અનુસરે છે. આ રીતે બે છ હજાર શીલાંગના લેદો થયા તે 'કરે નહિ' શબ્દની આસપાસ છે. તે બીજા પાસે 'કરાવે નહિ' એટલો શબ્દ લખતાં અને પછી 'કરાવે નહિ' તેને બદલે 'અનુમોદે નહિ' એ લખતા છ છ હજાર લેદો તેના વધે. એ રીતના અઠાર હજાર શીલાંગોને ધારણ કરનાર. આ અઠાર હજાર શીલાંગો રથના રૂપમાં મૂકી ગોઠવી શકાય છે. તેથી સાધુને અઠાર હજાર શીલાંગ-રથના ધોરી એમ પણ કહેવામાં આવે છે. આ શીલાંગોને બીજી રીતે પણ ગણી શકાય છે. તે માટે 'શીલાંગરથધોરી' નામની લીમશી માણ્ણકે બહાર પાડેલી ખાસ ચોપડી બેવી અને 'પ્રકરણરત્નાકર' ત્રીજા ભાગના પૃ. ૪૧૧માં આ હકીકત વિસ્તારથી રથના ચિત્ર સાથે આપેલ છે તે પણ વાંચવી. અત્ર વિસ્તારભયે તેનું પુનરાવર્તન કરેલ નથી. વિસ્તારરુચિએ સદરહુ પુસ્તકો બેવાં.

આ અઠાર હજાર શીલાંગને ધારણ કરવા જેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેવો માણસ-જૈન સાધુ જ્યારે સાધુ થાય છે ત્યારે પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે પોતે મરણાંત કષ્ટ આવે તો પણ આ શીલાંગોને પાળશે-બાળવશે અને અનુસરશે. આ કાર્ય આરંભ-સમારંભમાં મસ્ત ગૃહસ્થ - છદ્મસ્થથી બનતું નથી, પણ જેણે સર્વ પ્રકારના આરંભ છોડ્યા છે તેવા સાધુએ આ અઠાર હજાર શીલાંગો બરાબર પાળવા જોઈએ. એવા પ્રકારનાં માણસોને શી વિચારણા થાય છે તે આગળ ઉપર ચોસઠ તથા પાંસઠમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે. શીલાંગનું વર્ણન આ અંકમાં આવશે તો તે જોડું. ત્યાં આ અઠાર હજારની વિગત તરફ ફરીવાર લક્ષ બેંચવામાં આવશે. (૬૧)

તે વિચારણા કરનાર માણસ કેવો હોય તેનું વધારે વર્ણન—

परिणामपूर्वमुपागतस्य शुभभावनाऽध्यवसितस्य ।

अन्योऽन्यमुत्तरोत्तरविशेषमभिपद्यतः समये ॥६२॥

અર્થ—પોતાના પૂર્વે કદી નહિ થયેલા એવા પરિણામ સુધી પહોંચેલા માણસને,

શુભભાવનાથી રંગાઈ ગયેલાને અને જિનસિકાંતમાં અરસપરસ ઉત્તરૈત્તર વધારે ને વધારે કેમ્બરને [શુભ વિચારણા થાય છે]. (૬૨)

શિવેચન—અપૂર્વ—એવાં પરિણામ જેમનાં અગાઉ એઈ ભવમાં ન થયા હોય તેવા માણસને શુભ વિચારણા થાય છે. શી વિચારણા થાય છે તે આગળ ચોસઠમી તથા પાંચઠમી ગાથામાં કહેવામાં આવશે. અપૂર્વ અધ્યવસાય તેને થાય છે—એમ કહેવાનું કાણુ એ છે કે પૂર્વે કોઈ પણ કાળે જો તેવા અધ્યવસાય થયા હોય તો પ્રાણી અહીં રહે જ નહિ, એ તો ક્યારનો મોકો પહોંચી ગયો હોય. આ અપૂર્વ અધ્યવસાય અને પરિણામ થાય તે પણ અદ્ભુત વાત છે, મહા પુણ્યની નિશાની છે, યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણમાં જે અપૂર્વ શબ્દ આવે છે તે જ આ શબ્દ છે અને આપણે યોગ્ય સ્થાને આ અપૂર્વકરણનો અર્થ વિચારીશું. દૂકામાં જે કરણ પછી તુરત જ સમક્રિત થાય છે અને અંધિલેહ થાય છે તેને બીજું અપૂર્વકરણ કહેવામાં આવે છે, એવા કરણની પ્રાપ્તિ જે તે પ્રાણીને થતી નથી. બ્યારે પ્રાણી હારમાં આવે, ત્યારે તેને સમક્રિત થાય છે અને ત્યાર પછી તેના ભવ લેખામાં આવે છે. આટલા અનાદિકાળમાં અંધિલેહ થયો નહિ, કર્મવિભાગ પડ્યો નહિ અને આ વખતે થયો તેથી તેને અપૂર્વકરણ કહેવામાં આવે છે. અહીં અપૂર્વકરણનું સામાન્ય સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. વિશેષ રુચિવતે વિશેષ શ્રેયોથી તે બાણી હેલું. અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી, પણ તેમાં જે ‘અપૂર્વ’ શબ્દ આવ્યો છે તે ઉપયોગી છે. જેમ પ્રાણી અનેક ભવ ગયા પછી અપૂર્વકરણ કરી તુરત સગ્યકૃત્વ પામે છે, તે વાત પૂર્વે કોઈ કાળે થયેલી નથી, તેમ આવા પ્રકારના પરિણામ થવા અને આવી ચિંતા-વિચારણા બંધત થવી પણ અગાઉ કોઈ કાળે થઈ ન હતી, તેથી તેમને અપૂર્વ કહેવામાં આવેલ છે. તેટલું જ તેમને અપૂર્વકરણ સાથે સામ્ય છે. જીવનમાં આ વખતે જ અપૂર્વકરણ થયું અને ગાંઠ તૂટી ગઈ, તેથી તેને જેમ અપૂર્વકરણ કહેવામાં આવે છે તેમ ચિંતા-વિચારણા આવી થઈ હોય તો તે મૌક્ષાભિમુખ અને છે. તેથી આ પરિણામધારાને અત્ર અપૂર્વ તરીકે વર્ણવેલ છે.

શુભભાવના—અનિત્ય, અશરણાદિ ધાર ભાવના અથવા મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના અથવા હવે પછી આ ગાથામાં જ કહેવામાં આવનાર છે તે પાંચ મહાવ્રતોની પચીસ ભાવના ભાવનારને એટલે અપ્રમત્ત-અપ્રમાદી સાધુને આવી ચિંતા-વિચારણા થાય છે. તેને કેવી વિચારણા થાય છે તે આ જ અંથના ચોસઠમા અને પાંચઠમા શ્લોકમાં અસલ અંથકાર પોતે કહેશે. જેણે આ ભવમાં શુદ્ધિ ખૂબ કરી હોય તેને જ અપૂર્વ પરિણામ થાય છે. આ અપૂર્વ પરિણામનો પુસ્તો લાભ લેવો એ પરમ સ્વાય છે અને તેને સાધવામાં અને વિચારણા કરવામાં બધી રીતે લાભ જ છે. આ ભાવના ભાવીને મનને જેણે પવિત્ર કર્યું છે તેવા સંયત પુરુષોને જ હવે પછી કહેવામાં આવશે તેવી

વિચારણા અને ચિંતા થાય છે. એવો અપૂર્વ અવસર આવે તેનો લાભ ન લે તે મૂર્ખ માણસ મનખાદેહ પૂરો કરે છે અને આવ્યો તેવો ને તેવો ચાહ્યો જાય છે. ખાર ભાવના (અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોકસ્વભાવ, યોધિદુર્લભત્વ અને ધર્મસ્વાધ્યાતત્વ માટે જુઓ માટું લખેલું શ્રી વિનયવિજયજી કૃત શાંતસુધારસ.) ણીજી પાંચ વ્રતની પચીસ ભાવનાનો સાર અત્ર આપીએ છીએ.

૧. સ્વપરને કલેશ ન થાય તેવી રીતે યતનાપૂર્વક ગતિ કરવી તે ઇર્થાસમિતિ. મનને અશુભ ધ્યાનથી રોકી શુભ ધ્યાને લગાવવું તે મનોગુપ્તિ. વસ્તુનું ગવેષણુ, તેનું ગ્રહણુ કરવું કે તેનો ઉપયોગ કરવો એ ત્રણે પ્રકારની એષણુમાં દોષ ન આવે તે માટે ઉપયોગ રાખવો તે એષણુસમિતિ. વસ્તુને લેવા મૂકવામાં અવલોકન અને પ્રમાજ્ઞન આદિ યતના રાખવી તે આદાનનિક્ષેપણુસમિતિ. ખાવા-પીવાની વસ્તુ ખરાખર જોઈ તપાસીને જ લેવી અને લીધા પછી તેવી જ રીતે અવલોકન કરી ખાવી કે પીવી તે આલોકિતયાનલોજન.

૨. વિચારપૂર્વક યોલવું તે અનુવીચિક્ષાષણુ. ક્રોધ, લોભ, ભય અને હાસ્યનો ત્યાગ કરવો, તે અનુકંમે ખાકીની ચારે ભાવનાઓ છે.

૩. ખરાખર વિચાર કરીને વાપરવા માટે જોઈતા અવગ્રહ-સ્થાનની માગણી કરવી તે અનુવીચિઅવગ્રહયાચન. રાજ, કુટુંબપતિ, શય્યાતર (જેની જગ્યા માગી લીધી હોય તે), સાધર્મિક આદિ અનેક પ્રકારના સ્વામીઓ સંબંધે છે. તેમાંથી જે સ્વામી પાસેથી જે જે સ્થાન માંગવામાં વિશેષ ઔચિત્ય હોય, તે તે પાસેથી તે તે સ્થાન માંગવું તથા એકવાર આપીને માલિકે પાછાં લીધાં હોય છતાં રોગ આદિને કારણે ખાસ જરૂરી હોય તો તે સ્થાનો તેના માલિક પાસેથી તેને કલેશ ન થાય તે માટે વારંવાર માંગીને લેવાં તે અલીક્ષ્યાવગ્રહયાચન. માલિક પાસેથી માગતી વખતે જ અવગ્રહનું પરિમાણ નક્કી કરી દેવું, તે અવગ્રહાવધારણુ કહેવાય છે. પોતાની પહેલાં ણીજી સમાન ધર્મવાળાએ કોઈ સ્થાન મેળવી લીધું હોય અને તે સ્થાનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે, તો તે સાધર્મિક પાસેથી જ તે સ્થાન માંગી લેવું, તે 'સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહયાચન.' વિધિપૂર્વક અન્નપાનાદિ મેળવ્યા પછી ગુરુને ખતાવી તેમની અનુસા મેળવીને જ તેનો ઉપયોગ કરવો તે અનુસા-પિતલોજન.

૪. બ્રહ્મચારી પુરુષ કે સ્ત્રીએ પોતાથી વિજ્ઞાતીય વ્યક્તિ દ્વારા સેવાયેલ શયન કે આસનનો ત્યાગ કરવો, તે સ્ત્રીપશુપંડકસેવિતશયનાસનવર્જન. બ્રહ્મચારીએ કામવર્ધક વાતો ન કરવી તે રાગસંયુક્તાસ્ત્રીકથાવર્જન. બ્રહ્મચારીએ પોતાનાથી વિજ્ઞાતીય વ્યક્તિનાં કામોદી-પક અંગો ન જોવાં, તે મનોહરેન્દ્રયાલોકવર્જન. બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યા પહેલાં જે ભોગો પોતે ભોગવ્યા હોય તેમનું સ્મરણુ ન કરવું, તે 'પ્રથમના રતિવિલાસના સ્મરણુનું વર્જન'. કામોદીપક રસવાળાં ખાણુંપીણું ત્યજવાં તે પ્રીતિરસલોજનવર્જન.

૫. રાગ પેદા કરે તેવાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દમાં ન લલચાવું અને દ્વેષ કરે એવામાં ગુસ્સે ન થવું તે અનુક્રમે મનોજ્ઞામનોજ્ઞ સ્પર્શસમભાવ, મનોજ્ઞામનોજ્ઞ રસસમભાવ આદિ પાંચ ભાવના છે. આ નોટ પ્રજ્ઞાયક્ષુ સુખલાલજીના તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય સાતમો, સૂત્ર ૩ પરથી કોપી કરીને લખી લીધી છે. પાંચ વ્રતની ભાવના સાધુને જ હોય અને તે ઘણી મુશ્કેલ છે.

આ ભાવનામાં ઈર્ષ્યાસમિતિ, મનોગુપ્તિ, એષણાસમિતિ, આદાનનિક્ષેપણુસમિતિ અને આલોકિતપાનભોજન એ પાંચ ભાવનાઓ પ્રથમ અહિંસા વ્રતની છે. બીજા સત્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓમાં અનુવીચિભાષણુ, ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન, લોભપ્રત્યાખ્યાન, નિર્ભયતા અને હાસ્ય-પ્રત્યાખ્યાન આવે છે. હવે અનુક્રમે ત્રીજા અયૌર્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે : અનુવીચિઅવગ્રહયાચન, અભીક્ષુઅવગ્રહયાચન, અવગ્રહાવધારણુ, સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહ-યાચન અને અનુજ્ઞાપિતપાનભોજન. ચોથા બ્રહ્મચર્યવ્રતની પાંચ ભાવના આ પ્રમાણે છે : સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વડે સેવાયેલ શય્યા આદિનું વર્જન, રાગપૂર્વક સ્ત્રીકથાનું વર્જન, સ્ત્રીઓની મનોહર ઈન્દ્રિયોના અવલોકનનું વર્જન, પ્રથમ પોતે કરેલા રતિવિલાસ અને કામ-ભોગોના સ્મરણનું વર્જન અને પ્રણીત (ઇષ્ટ) રસના ભોજનનું વર્જન. આ બ્રહ્મચર્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ યઈ. અને પાંચમા પરિગ્રહ મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ—મનોજ્ઞ કે અમ-નોજ્ઞ સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દમાં સમભાવ રાખવો એ પરિગ્રહની પાંચ ભાવના છે.

અનિત્યાદિ બાર ભાવના સાથે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્યનું વર્ણન આપણે જોશું. તે આ ગુસ્તકમાં આવશે. અનિત્યાદિ બાર ભાવનાના વિસ્તાર માટે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો રચેલ શાંતસુધારસ અને તે પરનું મારું વિવેચન જોવું.

શુભભાવના અધ્યવસિતસ્ય—આવી રીતે પાંચ મહાવ્રતની પચીસ ભાવના અથવા અનિત્યાદિ બાર ભાવના કે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય ભાવના એ ચાર ભાવનાથી રંગાયેલો.

અન્યોન્ય સમયે—જિનશાસનના વિષય પરત્વે. તે એક ગુણને બીજા ગુણથી અન્યોન્ય અપેક્ષાએ વધારે લાભ કરનાર, આત્મહિત કરનાર જુએ. એને સામાયિક ચારિત્ર કરતાં છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર વધારે લાભકારી લાગે, એને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કરતાં પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર વધારે ઉત્તમ લાગે. એટલે પરસ્પર મૂલ્ય દરેક ચારિત્રનું કેટલું છે તે દેખે અને સમજે અને જેને જેટલું મૂલ્ય આપવું યોગ્ય હોય તેટલું જ આપે. ક્રિયા અને જ્ઞાનના વિષયમાં વિશેષતા કોની છે તે જાણે અને સમજીને બેસી ન રહેતાં જેમાં વિશેષતા પોતે દેખે તેનો સ્વીકાર કરે અને અમલ કરે. ઉત્તરોત્તર કેટલાક ગુણો હાર-માળામાં શાસ્ત્રમાં ખતાવ્યા છે, તે દરેકનું મૂલ્ય એ સમજે અને વધારે મૂલ્યવાન હોય તેને આદરવાનો અને ત્યાં પહોંચવાનો નિર્ણય કરે અને ગુણુસ્થાનકમાં પણ આગળના ગુણુસ્થાનકની

વિશેષતા તે બાણી અને જાણીને તેને આદરે, અને તે તરફ આગળ વધવા પોતાથી ખનતો પ્રયત્ન કરે. એટલે શાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન અથવા ક્રિયા ખતાવવામાં આવી છે તેની તરફમણી તે બાણી અને જાણીને તેને આદરવા અભક્ષ કરે. અમુક ખાખત દેશકાખાનુસાર અનાખર અને વંધારે સારી છે તેનો નિહુચ સે દેશકાખને અનુસારીને કરે. (૬૨)

તેવા પુરુષનું વિશેષ વર્ણન—

વૈરાગ્યમાર્ગસંસ્થિતસ્ય સંસારવાસચકિતસ્ય ।

સ્વહિતાર્થીભિરતમતેઃ શુભેયમુત્પદતે ચિન્તા ॥૬૩॥

અર્થ—વૈરાગ્ય માર્ગે રહેલા, સંસારવાસથી આશ્રય પામેલા અને પોતાને લાલકારી ખાખતમાં ઉદ્યુક્ત થયેલાને આવી સારી વિચારણા - પર્યાલોચના થાય છે. ” (૬૩)

વિવેચન—વૈરાગ્ય શબ્દનું વિવેચન પ્રથમ અધ્યાયમાં પંદરમા સૂત્રમાં કરતાં પતંજલિ કહે છે કે દષ્ટાનુશ્રવિકવિષયવિતુષ્ણસ્ય વર્ણીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ । એનો અર્થ એ થાય કે ‘જેને લૌકિક અને વૈદિક વિષયો પ્રતિ વિતુષ્ણા છે તેને વર્ણીકારસંજ્ઞા રૂપે વૈરાગ્ય છે.’ આ દષ્ટ અને આનુશ્રવિક (વેદમાં કહેલા) વિષયોમાં કોષ દર્શનથી થયેલી વિતુષ્ણા જેને યઈ છે તે સાધકને આવે. વૈરાગ્ય હોય છે. દષ્ટ એટલે લૌકિક પ્રમાણથી બાણી શકાય તેવા, અર્થાત્ આ લોકના. આનુશ્રવિકઃ ગુરુપાઠાદનુશ્રયતે ઇતિ । અનુશ્રવો વેદઃ તત્ર મવઃ આનુશ્રવિકઃ । શ્રી શુરુભુષથી જે શ્રવણ કરાય છે તે અનુશ્રવરૂપ વેદ છે, તેમાં કહેલા તે આનુશ્રવિક. વિષય શબ્દ વિદ્ય વર્ણને અર્થાત્ અંધનવાચક વિષ્ ધાતુ ઉપરથી આવે છે, તેથી અંધનના હેતુભૂત પદાર્થોનો વાચક છે. આથી સ્ત્રી, પુત્ર, અને વગેરે પદાર્થો લૌકિક પ્રમાણથી બાણી શકાય એવા હોવાથી તથા એમના પ્રતિનો પ્રેમ અંધનના હેતુભૂત હોવાથી એ સર્વ દષ્ટ વિષયમાં આવે છે. શ્રી સદ્ગુરુ, ઇષ્ટની પ્રતિમા વગેરે પદાર્થો લૌકિક પ્રમાણથી જણાય તેવા અથી અને તેમના પ્રતિનો પ્રેમ અંધનના હેતુભૂત નથી પણ કેવલ્યના હેતુરૂપ છે, તેથી એમણું દષ્ટ વિષયમાં શ્રદ્ધ થતું નથી. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગાદિ પદાર્થો વેદથી જણાતા હોવાથી તથા એ પ્રતિનો પ્રેમ અંધનના હેતુરૂપ હોવાથી એ પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષય છે. તેમ જ વેદેશ અને પ્રકૃતિલયપણું એ પણ વેદથી જણાતાં હોવાથી તથા અંધનના હેતુરૂપ હોવાથી એ પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષયો છે. શ્રી સદ્ગુરુ વા ઇષ્ટનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તથા વિવેકજ્ઞાતિ એ પદાર્થો યદ્યપિ વેદથી જણાય છે છતાં એ અંધનના હેતુરૂપ નથી, પણ કેવલ્યના હેતુરૂપ છે તેથી એ પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષય નથી. તેથી, એ સિદ્ધ થયું કે સ્ત્રી, પુરુષ, ધન, ક્ષેત્ર, સંખથી વગેરે પદાર્થો દષ્ટ વિષય છે અને સ્વર્ગાદિ લોક, વેદેશ અને પ્રકૃતિલય એ આનુશ્રવિક વિષય છે. એ બે પ્રકારના વિષયો પ્રતિ જે સાધકને વિતુષ્ણા યઈ છે તેને એ પ્રથમપદનો અર્થ છે. વર્ણીકારસંજ્ઞા એટલે પદાર્થો મારે વશ છે,

હું તેમને પણ નથી એ પ્રકારની સિદ્ધ વિતૃષ્ણા થાય છે તે વૈરાગ્ય, એટલે યોગસાધનરૂપ વૈરાગ્ય છે. આ ઉપરના પતંજલિના સૂત્રથી વૈરાગ્યનું લક્ષણ ક્યું છે. તેમાં વૈરાગ્યમ્ એ પદ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર છે અને વશીકારસંજ્ઞા એ પદ સુધીનું સર્વ લક્ષણ છે. ત્યાં વૈરાગ્યનું લક્ષણ ક્યું કે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ક્ષેત્ર વગેરે લૌકિક પ્રમાણ્યથી અજ્ઞાતા પદાર્થો અંધનના હેતુરૂપ છે, તેમ જ સ્વર્ગાદિક પદાર્થો પણ અંધનના હેતુરૂપ છે, તે ઉભયવિષય પદાર્થોમાં જે વશીકારસંજ્ઞા વિતૃષ્ણા છે તે યોગના સાધનભૂત વૈરાગ્ય છે.

અહીં દષ્ટાદિ પદાર્થોને અંધનના હેતુરૂપ કહેવાનું કારણ તો એ જ છે કે પદાર્થો દુઃખ આપનાર છે અને કલેશને દહાવનાર છે. એ વાત સહજ વિચારથી જણાય એમ છે. ત્યાં પ્રથમ દષ્ટ પદાર્થ લઈએ. દષ્ટ પદાર્થો વ્યક્તિરૂપે તો અનંત છે, તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ લઈ તેના દોષોનું અતિપાદન અંધમાં થવું અસંભવ છે. છતાં સામાન્યરૂપે એ પદાર્થોના પ્રભુ વિભાવ થઈ શકે છે. તે આ છે : ધન, સ્ત્રી-પુત્ર અને ધરણ. એ પ્રભુ પ્રકારના પદાર્થો પ્રતિનો પ્રેમ જોનું શારણમાં વિસૈવજ્ઞા, પુત્રદારવજ્ઞા અને લોકૈવજ્ઞા કહી વર્ણવું ક્યું છે તે, દુઃખ અને કલેશને જ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તેથી હુય છે. શ્રી જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે પુત્રૈવળ્યાચ્ચ વિસૈવજ્ઞાચ્ચ લોકૈવજ્ઞાચ્ચ ઠ્યુસ્થાય મિશ્તાચર્ચ ચરન્તિ । આત્મભાવનો સાક્ષાત્કાર કષયામાં અવૃત્ત થયેલા સાધકો પુત્રવજ્ઞાદિ ત્રિવિધ એવજ્ઞાનો ત્યાગ કરી સિક્ષા-ચર્ચને સેવે છે, ઇત્યાદિ વચનથી એ એવજ્ઞાઓને હેય કહી વર્ણવી છે તેનું કારણ એ જ છે કે એ એવજ્ઞાના વિષયભૂત પદાર્થો દોષથી ભરેલા છે. શ્રી પંચદશી પ્રહાનંદ પ્રકરણમાં અભ્યમાનસ્તનયઃ પિતરૌ ક્લેશયેચ્ચિવમ્ । લઙ્ઘોડપિ ગર્ભવાતેન પ્રસવેન ચ વાધતે ॥ ઇત્યાદિ વચનોથી એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી પુત્ર થયો નથી ત્યાં સુધી તો તે પોતાની અપ્રાપ્તિને લીધે માતાપિતાને દુઃખો આપે છે. પુત્ર ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે નાના પ્રકારનાં આધિવ્યાધિ વગેરે દુઃખો સાક્ષાત્ માતાને તથા એ ઉભય વિશે આસક્ત મૂર્ખ પિતાને આપે છે. ગર્ભમાં સ્થિતિ યામ્યા છતાં પણ મા-બાપને ગર્ભસાવ વગેરે વડે અનેક ભય-દુઃખને આપે છે. પ્રસવ સમયે માતાને પ્રાણીત સંકટ આપે છે. પ્રસૂત થયા પછી પોતાને વિશે આસક્ત માબાપને શ્લેષીકા તથા રોગાદિ નિમિત્તથી અપાર કષ્ટ સહન કરાવે છે. એમ કરતાં કૌમાર અવસ્થાનો થાય છે ત્યારે રજોને એ મૂર્ખ રહેશે એ પ્રકારના ભયથી માબાપના મન નિરંતર સંતપ્ત કરે છે, અને કદાચ દુર્દેવથી મૂર્ખ રહે છે તો પછી જીવનપર્થલ અપાર દુઃખોને ઉપજાવે છે. ઉપનયન થયા પછી જો વિદ્યા ભણતો નથી તો દુઃખ આપે છે. કદાચ વિદ્વાન થાય છે તો પછી તેને માટે સુલક્ષણી કન્યાની શોધ તથા તેની ચિંતાથી માબાપને અસહ્ય દુઃખના હેતુરૂપ થઈ પડે છે. કદાચ તેથી કન્યા મળે તો રજોને પરસ્ત્રીલપટલા વગેરે દોષવાળો થાય એ ચિંતાથી માબાપને બાળે છે, અને તેવા દોષવાળો થાય છે તો તે જીવતા જ દુઃખકાતા થાય છે, એટલું જ નહિ પણ માબાપના મૃત્યુ પછી પણ અનેક કષ્ટનો હેતુ નીવડે છે. કદાચ આ

સર્વ થાય છે છતાં કુટુંબી થઈ દરિદ્ર રહે છે તથા યશકીર્તિવાળો થતો નથી તો પણ માબાપને સંતાપનો હેતુ થાય છે. આ સર્વ થતાં જો મૃત્યુને આધીન થાય છે તો તો પછી અપાર કષ્ટને આપે છે. આ પ્રમાણે જન્મથી પૂર્વે, જન્મથી તે મૃત્યુપર્યંત અને મરણસમયે અને પછી એમ સર્વકાળે પુત્ર કલેશ દુઃખનો જ આપનાર છે, એ સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે, સ્ત્રી જે યોગવાસિષ્ઠમાં (વૈરાગ્યપ્રકરણ, સ્ત્રીગુણુપ્સા નામનો ૨૧મો સર્ગ) માંસપાચ્ચાલિકાવાસ્તુ યન્ત્રલોલેડક્ષ્પંજરે ધત્યાદિ શ્લોકથી કહ્યા પ્રમાણે અત્યંત દુર્ગંધયુક્ત માંસની પુત્રલિકા રૂપ છે, તથા ત્નાયુ, અસ્થિ, રુધિર, મજ્જા વગેરેથી તથા નાનાવિધ ત્રંધિથી જ ભરેલી છે, અર્થાત્ કોઈ પણ શુદ્ધ પદાર્થથી રહિત છે, તે પોતાની પ્રાપ્તિ પૂર્વે, પ્રાપ્ત થયા પછી અને મરણથી પતિને કેવળ દુઃખ આપનાર તથા પોતામાં મિથ્યામોહ ઉપજાવી ખરાં પરમાર્થથી તથા સંન્યાસરૂપ ઉચ્ચ આશ્રમથી બ્રહ્મ કરનાર છે. તે જ પ્રમાણે, ધન, ક્ષેત્ર વગેરે માટે પણ છે. એ પદાર્થો માટે કહ્યું છે કે અર્થાનામર્જને ક્લેશસ્તથૈવ પરિવાલને । નારો દુઃખં વ્યયે દુઃખં, ધિગર્થાન્ ક્લેશકારિણઃ ॥ એમની પ્રાપ્તિમાં નાનાવિધ અપાર સંકટ છે; પ્રાપ્ત થયા પછી પણ એ પોતાના રક્ષણ માટે રાત્રિદિવસ ચિંતા તથા રક્ષણના યોજવારૂપ નાનાવિધ કષ્ટ કરાવે છે; પોતાના વ્યયસમયે અસન્માર્ગે ન વ્યય થાય તેને માટે ચિંતાઓ કરાવે છે અને જો તેવે માર્ગે વ્યય થાય છે તો તો પછી અસંખ્ય શાખાવાળા દુઃખવૃક્ષનું ખીજ જ થાય છે; તેમ જ પ્રાણવાયુ, પૈસા અને મન સ્વભાવથી જ અંચળ હોવાથી તથા આ પ્રવાહરૂપ સંસારમાં પડેલો કોઈ પણ પદાર્થ સદાકાળ એકે સ્થળે સ્થિતિ કરીને રહે એ અસંભવ હોવાથી ચિંત્તામાં અપરિમિત દુઃખ આપી અંતે એ ધન જાય છે. આ પ્રમાણે આદિ, મધ્ય અને અંતે ધન કેવળ દુઃખરૂપ જ છે અને પોતામાં આસક્તિ કરાવી દેવઋણ વગેરે બંધનોને ઉપજાવનાર છે. આ જ પ્રમાણે વિદ્યા, રૂપ, યશ વગેરે સર્વ પદાર્થો માટે જણાય છે. તેમ જ અહંભાવે અધ્યાસને પામી દુઃખ અને કલેશના હેતુરૂપ થનાર જે પોતાનો દેહ તે પણ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે. તેથી દષ્ટ પદાર્થો તો સર્વ દુઃખના જ આપનાર છે અને તેથી પ્રેમના પાત્ર નથી. હવે આનુશ્રવિક પદાર્થો લઈએ. એ વિષયોમાં સ્વર્ગાદિ લોક, વૈદેહ્ય અને પ્રકૃતિલયપણું છે. ત્યાં સ્વર્ગાદિ લોક તો પ્રસિદ્ધ છે. વૈદેહ્ય એટલે વિદેહ થવું તે. જે જીવો ઉપાસનાના બળથી સ્થૂળ દેહ વિના માત્ર સૂક્ષ્મ દેહથી જ દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે તે વિદેહ કહેવાય છે. એ વિદેહ પુરુષો બ્રહ્માંડની અંદર જ રહીને દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે જે એથી પણ બળવતી ઉપાસનાએ કરીને અધિક બળયુક્ત છે તે આવરણસહિત બ્રહ્માંડથી બહાર જઈ ધનાકાશરૂપ પ્રધાનમાં લીન થઈને રહે છે તથા વિદેહ વગેરે દેવોનું પણ શાસન કરનાર છે, તે પ્રકૃતિલીન કહેવાય છે. એ બેમાં ફેર એટલો છે કે વિદેહ પુરુષો સાવરણ બ્રહ્માંડમાં રહેલા હોય છે અને પ્રકૃતિલીનની અપેક્ષાથી ન્યૂન ઐશ્વર્યવાળા હોય છે તથા મલિન વિષયોને ભોગવે છે. પ્રકૃતિલય પુરુષો બ્રહ્માંડની મર્યાદાથી બહાર ગયેલા

હોય છે તથા પોતાના શુદ્ધ સંકલ્પમાત્રથી અતિશુદ્ધ વિષયોને લોગવે છે. આ ત્રણે પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષય છે. તેથી એ સર્વ દોષવાળા જ છે. એમાં ક્ષય, અતિશય અને વિનાશ વગેરે દોષો છે. સ્વર્ગાદિ લોકથી તેમ જ વૈદેહ્યસ્થિતિથી પણ પુનઃ આવૃત્તિ થાય છે. તેથી એ સર્વ ક્ષયદોષવાળા છે. તેમ જ સ્વર્ગાદિ લોક કરતાં વિદેહનું સામર્થ્ય અધિક છે અને પ્રકૃતિક્ષય કરતાં પણ ઈશ્વરનું અધિક સામર્થ્ય છે. તેથી એ પદાર્થોમાં અતિશયરૂપ દોષ છે. તેમ જ પુનઃ આવૃત્તિ હોવાથી અંતે વિનાશ તો છે જ. તેથી એ સર્વ પદાર્થો પણ ક્ષયાદિ દોષવાળા છે. શ્રી સાંખ્યકારિકામાં પણ દૃષ્ટવદાનુશ્રવિકઃ સ દ્યવિશુદ્ધિક્ષયાતિશયયુક્તઃ એ કારિકાથી એ ત્રણે પદાર્થોને ક્ષયાદિ દોષવાળા કહ્યા છે, તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દૃષ્ટ અને આનુશ્રવિક પદાર્થો ંધનના હેતુરૂપ તથા દુઃખદ છે.

આ સર્વ વિષયોના આ પ્રકારના તથા અન્ય અનેક દોષો જે છે તે જાણીને તેનો પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવાથી, એ વિષયો પ્રતિ વિતૃષ્ણા થાય છે, અર્થાત્ એ પ્રતિનો પ્રેમ ક્રમે ક્રમે ઓછો થઈ અંતે નાશ પામે છે. એ વિતૃષ્ણાને જ સાધારણ રીતે વિરાગ કહે છે. એ વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો હોય છે : (૧) સાધ્ય અને (૨) સિદ્ધ. ત્યાં સાધ્ય વૈતૃષ્ણ્ય વા વૈરાગ્ય ભૂમિકાક્રમથી ત્રણ પ્રકારનો છે : (૧) યતમાનસંજ્ઞા (૨) વ્યતિરેકસંજ્ઞા અને (૩) એકેન્દ્રિયસંજ્ઞા. રાગદ્વેષાદિના જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્યના સાધનરૂપ દોષદર્શનાદિનું જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ ચિત્તમાં રહેનારા રાગાદિને પકવ કરવા માટે દોષદર્શનાદિમાં કરાતો આરંભયત્ન તે યતમાનસંજ્ઞા વૈરાગ્ય કહેવાય છે. તથા વૈરાગ્યની આ ભૂમિકાને પણ યતમાનસંજ્ઞા કહેવાય છે. એ ભૂમિકાની સિદ્ધિ અનંતર આ ઇન્દ્રિયનો જય થયો છે અને આટલી ઇન્દ્રિયોનો જય આક્રી છે, અથવા આટલા કષાય પકવ થયા છે અને આટલા પકવ થવાના આક્રી છે, એ પ્રકારના વિભાગરૂપ વ્યતિરેકનું અવધારણ કરવું તે વ્યતિરેકસંજ્ઞા ભૂમિકા છે. રૂપ, રસ વગેરે બાહ્યેન્દ્રિયના વિષય વિષે રાગાદિકનો ક્ષય થયા પછી માત્ર મનરૂપ એક જ ઇન્દ્રિયના માનાપમાનાદિ વિષય વિશે રહેલા રાગદ્વેષાદિનો જ્ઞાનપૂર્વક કરાતો ક્ષય તે એકેન્દ્રિય સંજ્ઞા ભૂમિકા છે; અથવા ઇન્દ્રિયોની બહિર્ભુજ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કષાય પકવ થયા પછી તે મનરૂપ એક ઇન્દ્રિયને વિશે જે ઔત્સુક્ય રહે છે, તેનો પકવ કરી ક્ષય કરવો તે એકેન્દ્રિય સંજ્ઞા ભૂમિકા છે. આ ત્રણ પ્રકારની ભૂમિકાવાળા વૈરાગ્યની સિદ્ધિ થયાથી પરિણામે સિદ્ધાવસ્થાવાળી વિતૃષ્ણા થાય છે, જે વશીકારસંજ્ઞા વિતૃષ્ણા કહેવાય છે. જ્યારે વિષયમાત્ર પોતાને અધીન થાય અને પોતાની દૃષ્ટ કે આનુશ્રવિક કોઈ પણ વિષય પ્રતિ અધીનતા ન રહે ત્યારે એવી વિતૃષ્ણાને વશીકારસંજ્ઞા કહેવાય છે.

આરંભના વિષયનું સાન્નિધ્ય થયે સાધકની ઇન્દ્રિયો ક્ષોભ પામી તે પ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરવા બંધ છે, તેમને દોષદર્શનાદિથી વિરક્તિ ઉત્પન્ન કરી તેમ કરતી અટકાવાય છે. એ અવસ્થાનું પ્રતિપાદન કરતાં શાસ્ત્રમાં વિરક્તિર્દોષદર્શનાત્ ‘વિષયમાં દોષ દર્શનથી વિરક્તિ

થાય છે એમ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે બ્યારે ધણો લાગો કાલ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે આજ્ઞાસના બલથી દોષદર્શનસિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ પાત્રી દોષદર્શન પ્રયત્ને કરીને ઉત્પન્ન કરવું પડતું નથી પણ પોતાની મેલો જ થાય છે. એ અવસ્થા સિદ્ધ થવાથી ઈન્દ્રિય તથા મન વિષય વિશે પ્રવૃત્ત થતાં જ નથી. એ અવસ્થાનું નામ વશીકાર સંસક વૈતૃષ્ય છે. આ પ્રકારનું વશીકારસંસક વૈતૃષ્ય તે જ યોગના સાધનરૂપ વૈરાગ્ય છે. સાધ્યભૂતિકામાંની વિતૃષ્ણા યોગના હેતુરૂપ નથી, કારણ કે એવી વિતૃષ્ણા છતાં સૌભરિ વગેરે મુનિને વિષયના સાન્નિધ્યથી ક્ષોભ પામેલી ઈન્દ્રિયો અંતર્મુખ થવા દેતી ન હતી એ પ્રખ્યાત છે. તેમ જ આરંભક અવસ્થા હોવાથી એ અવસ્થામાં દોષદર્શન સિદ્ધ થયેલું નથી તેથી સાધકે પ્રયત્ન વડે એ ઉત્પન્ન કરવું પડે છે. તેથી એ અવસ્થામાં સાધકનું મન દોષદર્શન ઉત્પન્ન કરવામાં મૂંઝાયેલું, રહેવાથી અંતર્મુખ થવાના પ્રયત્નમાં પાછળ પડે છે. તેથી યોગના સાધનરૂપ વિરક્તિ તો સાત વશીકારસંસકાવળી વિતૃષ્ણા છે. તેથી આ સૂત્રમાં વશીકારસંસકા એ પદ સુધીનું લક્ષણ લેવું જરૂરનું છે, કારણ કે નહિ તો પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાવાળી વિતૃષ્ણામાં એ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ આવે. (હિલ્લા ત્રણે પારા પ્રો. જેડીસન-દાસ જેઠાભાઈ કલ્પિઆએ સં. ૧૯૫૫માં લખેલ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છપાવેલ ગ્રંથને આધારે લખ્યા છે. તેમાંથી ઈશ્વરનું સૃષ્ટિકર્તૃત્વ માન્ય રાખ્યા વિનાય ગુદી ગુદી ભૂમિકાઓ જાણવી જરૂરી હોવાથી એ ગ્રંથ જે હાલ અલભ્ય છે તે અનુસાર અક્ષરે અક્ષર કેપી કરી આ ત્રણે પારાઓ ઉપયોગી લાગવાથી લખ્યા છે. તેમાં સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો સવાલ તથા અલગ છે અને તે સંબંધી અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે, પણ દૃશ્ય પદાર્થો અને આતુશ્રવિક વિષયો જરૂર મનન કરવા યોગ્ય છે.) વૈરાગ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં ક્ષબ્દચિંતામણિકૌષ કહે છે કે તેનો અર્થ વિષયવાસનારહિતપણું થાય છે. કીટથી તે બ્રહ્મપર્યંતના પદાર્થ કાકવિષ્ટા સમાન તુચ્છ ગણવા તે વૈરાગ્યનો અર્થ છે. અથવા તેનો અર્થ 'એવેની' અથવા 'કંટાળો' છે. એટલે વૈરાગ્યવાળા કેવા હોય અને કોણ હોય તે સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે.

સંસ્થિત—આશ્રિત. એટલે વૈરાગ્યમાર્ગને આશ્રય કરેલો હોય તેવા વૈરાગ્યમાર્ગે લાગેલા એવા સર્વ સાધુઓને સાચા અર્થમાં આ અર્થ લાગુ પડે છે.

સંસારવાસચકિતસ્ય—સંસારમાં રહેવાથી આશ્રય પામેલો, ત્રાસી ગયેલો એવો અર્થ હારિભદ્રીય ટીકામાં કર્યો છે. એને કોઈપણ કાર્ય કે પદાર્થ ટકાઉ ન હોવાથી સર્વ પદાર્થોની વચ્ચે પોતે કેમ ટકી રહ્યો અને આવા નશ્વર પદાર્થોમાં મોહાઈ શું ગયો? એવી વિચારણા થાય છે. શી વિચારણા થાય છે તે આગળ કહેવામાં આવશે. (જુઓ શ્લોક ૬૪-૬૫) આ સંસારમાં કયું ટકાઉ કે સ્થાયી સુખ હતું કે તેમાં પોતે અત્યાર સુધી ભર્યા જ કર્યો એવી વિચારણા તેના મનમાં થાય છે અને સંસારમાં રહેવા જેવું કે તેમાં આનંદ માનવા જેવું તેને કંઈ લાગતું નથી અને બધી પરિસ્થિતિ બેતાં એને આશ્રય

થાય છે કે આ સંસારમાં પડી રહેવા જેવું કે તેમાં મોહવા જેવું કંઈ નથી. અને પોતાની મૂર્ખાઈ ઉપર જ પોતે આશ્ચર્ય પામે છે અને એને સંસારને ખરેખર ત્રાસ લાગે છે. પોતાની બધે તરફ માણુઓને સંસારથી હેરાન થતા જોઈને એને ત્રાસ થાય છે અને પોતે આવા સંસાર ઉપર શું જોઈ મોહી રહ્યો તે માટે તેને ખરેખર ત્રાસ થાય છે. સંસારના કહેવાતા સુખો પણ ક્ષણિક હોય છે અને આવા શુભુશુને તો ત્રાસજનક જ લાગે. એ ત્રાસથી એને સંસાર ઉપર ત્રાસ જ આવે અને આ રીતે એ ઉદ્ધિગ્નચિત્તવાળો થઈ હાંફવોહાંફવો જણાય, એને કોઈ વાતમાં સુખ ન કેખાય. એને સંસારના પદાર્થોથી ત્રાસ લાગે અને આ પદાર્થો અને વિપથોથી ક્યારે જાગી છૂટું એવી એની વૃત્તિ થાય. વિચાર કરવાને યોગ્ય માણુસનું આવા પ્રકારનું મણુન યોગ્યસાક્ષી પ્રલોકથી ચાલ્યું આવે છે. તે કેવો હોય તે આ પ્રલોકમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે.

અભિરતમતિ—પોતાનું—આત્માનું હિત થાય તેમાં અભિ(મુખ્યેન) પ્રીતિ છે એવો એટલે તે માટે ઉદ્યુક્ત થયેલો માણુસ. આ ભવમાં પોતાનું આત્મિક હિત કેમ થાય તે માટે પ્રયાસ કરવાની જેની અંતઃકરણની ઈચ્છા છે તેવો માણુસ સંસારમાં તો કચકા ખાનારો અને પવન આવે ત્યાં જીડીને જનારો ન જ હોય. એ તો ત્યાગી આત્માર્થી જ હોય અને ઘણે જાગે સાધુ જ હોય. એટલે એ આત્મિક હિત કરવાની બાબતમાં પ્રયત્નશીલ હોય છે. આ મણુન પણ ત્યાગીએને જ ઘટે છે; એ કે પોતાના હિતને ઘાટે ઉચમ કરનાર સંસારી માણુઓની પણ શક્યતા છે, પણ અહીં સંમંથ એટાં એ મહુખનું મણુન ત્યાગીને વધારે ઘટતું લાગે છે. ત્યાગી તો હૃદયે આત્માર્થી હોય છે અને પોતાનું આત્મિક હિત કરવા લાગી ગયેલા હોય છે. એના ત્યાગીને વિચારણા થાય છે કે આ સર્વ શું? અને એને માટે? આમાંથી તો કેમ જલસી બળાય કે નાસી છૂટાય તો જ ખરું આત્મિક હિત થાય તેમ છે. નહિ તો માણુ એક ખાસમાંથી ખીબમાં પડવાના જ રસ્તા છે. એની પ્રીતિ મોક્ષસુખ મેળવવા માટે હોય છે, એને સંસારસુખ તરફ કંટાળો આવે છે. અને અંતરથી તે શુભુશુ હોઈ મોક્ષસુખ મેળવવા માટે નિરંતર ઈચ્છે છે.

શુભ—સારી, અગાઉ કહી ન ગયેલી વિચારણા. તે અથવા પ્રકાશના માણુસને થાય છે. છેલ્લા યોગ્યસાક્ષી પ્રલોકથી એ માણુસનું મણુન ચાલ્યું આવે છે તે અત્ર પૂરું થાય છે. તેવા માણુસમાં નીચેનાં નિરોપણો કહ્યાં તે પૂર્ણ મનન કરવા યોગ્ય છે.

૧. મૂળ હેતુ જાણીને તેનો ઉચ્છેદ કરવા તત્પર થનાર.
૨. દર્શન, ચારિત્ર, તપ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં જોડાયેલો રહેનાર.
૩. આણુવધ, અસત્યભાષણ, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહથી વિરમેલ (પંચમહાવ્રતધારી).
૪. નવકોટિ ઉદ્ગમ દોષથી રહિત આહાર લેનાર (સાધુ).

૫. અપૂર્વ પરિણામવાળો.
૬. શુભ લાવનાવાળો.
૭. અર્થનો જ્ઞાતા અને અસુક્ર બાબત અસુક્રથી વધારે સારી છે તે સમજનાર.
૮. વૈરાગ્ય માર્ગે લાભેલ.
૯. સંસારના વસ્તુવાટથી ત્રાસેલ.
૧૦. પોતાને હિત કરનાર અર્થમાં લાગેલ.

ચિંતા—વિચારણા. એવા પ્રકારના માણસને હવે પછીના દુઃખથી દુપમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવનારી વિચારણા થાય છે. જ્યાં સુધી મન સંસારમાં લાગેલું હોય અને પદાર્થો તથા વિષયો પર પ્રીતિ થતી હોય ત્યાં સુધી આવી શુભ વિચારણા થતી નથી. શુભ વિચારણા આવા નિલેપ માણસને જ થાય અને તે શું વિચારણા કરે તે આગળના શ્લોકમાં તથા પાંચઠમ શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે. (૬૩)

શુભ વિચારણા—

भवकोटीभिरसुलभं मानुष्यं प्राप्य कः प्रमादो मे ? ।

न च गतमायुर्मयः प्रत्येत्वपि देवराजस्य ॥६४॥

અર્થ—કરોડો ભવે પણ પ્રાપ્ત થવું સુરકેલ એવું આ મનુષ્યપણું પાત્રીને મારે પ્રમાદ (આજ્ઞા-મદ, વિવેક, વિકૃતિ, કપાય અને નિદ્રા એ સેટલા પાંચ પ્રમાદ) કરવા કેમ થટે ? કારણ કે ઇદ્ર પણ અપેલા આયુષ્યને પાછું મેળવવા અશક્ત છે, ગયેલું આયુષ્ય અને ખોચેલી તક તેને ફરી જલદી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. (૬૪)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં એ ભવ્ય જીવને કેવી વિચારણા થાય તે બતાવે છે. એ જીવ કેવો હોય તે આપણે આગળના પાંચ શ્લોકમાં જોઈ ગયા.

અસુલભ—જો તમે અનેક ગતિઓનો અને ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિનો વિચાર કરશો તો કરોડો ભવે આ મનુષ્યત્વ એકાદ વખત પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. અનાયાસે આલું કરોડો ભવે મળવું સુરકેલ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને એની ખરી કિંમત કરવી જોઈએ. એને વેડફી નાંખવું ન જોઈએ. આ તો શંકને સ્તન સાંપડે કે દીનને માયાપુલ મળી જાય તેવું છે. તે જેને તેને કે બ્યારે ત્યારે મળતું નથી. નારકોના અસંખ્ય વાસાઓ છે, એકેંદ્રિય સૂક્ષ્મ તો ઠાંસી ઠાંસીને અનંત દુનિયામાં ભરેલા છે અને દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિંદ્રિય અને ખેચર, ભૂચર અને જળચરોનો વિચાર કરીને અને તેમની પ્રત્યેક જાતિનો વિચાર કરીને વિચાર આવે છે કે આવા અનેક ભવોમાંથી આ મનુષ્યપણું તો કરોડો ભવે એકાદ વખત મળે છે. એ પ્રાપ્ત થવું મળવું જ સુરકેલ છે અને તેની પૈસાથી કે ધનથી કિંમત નથી થતી. એ બહારુ વસ્તુ નથી કે એ જ્યાં ત્યાંથી ખરીદી શકાય. કરોડો

જીવચેતિમાં આ જીવ ફરે ત્યારે કોઈ કોઈ વાર ચોકાદવાર આ મનખાદેહ મળે છે. એની દુર્લભતા બતાવનાર દશ દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. સિંદૂરપ્રકરની શરૂઆતમાં તે બતાવ્યાં છે. ત્યાંથી ઉદ્દેશ્ય અગ્ર થાય છે. રાજા રીજ્યો તો બ્રાહ્મણે તેની પાસે આખા હથે ખંડમાં અત્યેક ઘેર લોજન લેવાની માંગણી કરી. રાજાને ત્યાં જે રસોઈ પકાવેલી હતી તે તે તેના સ્વાદમાં જ રહી ગઈ. તેને હુમ્મેશા રાજાના ઘરનો વારો આવે તો સાકું એવી ઇચ્છા રહે, પણ હ ખંડમાં તો હુલારો લાગે કરોડે ઘર હોય. તે રાજાના ઘરનો વારો ફરી વાર આવ્યો નહિ. એટલે બ્રાહ્મણને મનની મનમાં રહી ગઈ. આ વારો રાજાને ત્યાં જમવાનો કઠાય આવે, પણ હારેલું મનુષ્યભવ ફરી મળવો ઘણો મુશ્કેલ છે, એ અશક્ય નહીં પણ અશક્ય જેવો મુશ્કેલ છે. આખા દશ દાખલાએ આખીને મનુષ્યભવ પામવો કેટલો દુર્લભ છે તે બતાવ્યું છે. તે દશ દાખલા પાંચમા જેવા છે. તે જોઈ જવા પ્રાર્થના છે.

મનુષ્ય મરીને જમે તે ગતિએ જાય; પણ તે મનુષ્યગતિએ જશે એવો કાંઈ નિશ્ચય નથી અને ચૌરાશી લાખના ફેસમાં એ ક્યાં જશે એનું ઠેકાણું નથી. અને આવો મનુષ્ય અવતાર વારંવાર તુરત મળી જાય એ તો અશક્ય છે. આવું મનુષ્યપણું પામીને મારે આજસ કરવું ન ઘટે, મારે મારું કામ સાધવું ઘટે. મારે સધાય તેટલું સાધી લેવું જોઈએ, કે આ મનખાદેહ મળ્યાનો જેટલો અને તેટલો લાભ લેવાય.

પ્રમાદો—પ્રમાદ એટલે આજસ, અથવા, મદ્ય, વિષય, કપાય, વિકંથા અને નિદ્રા. મારે મારી ફરજ બજાવવી ઘટે અને બને તેટલી મારી પેતાની પ્રગતિ સાધવી જોઈએ. આવો અવસર મળવો દુર્લભ છે. અને આવી તકને ગુમાવવી એ તો ઘણી ખરાબ અને અશોભતી વાત છે. જ્યારે મારી ઇચ્છા થાય ત્યારે મનુષ્યદેહ મળતો હોત, તો જાણે સમજ્યા, પણ આ તો કરોડો ભવે પણ મળવો દુર્લભ છે. એવો મનખાદેહ પ્રાપ્ત કરી હું આજસમાં વખત કાઢી નાંખું, અથવા મદ્ય-દારૂ પીવામાં, વિષયસેવનમાં, કપાય-પરિણતિ-માં અથવા ચાંડીચુગલી કે વાતો કરવામાં (દેશ, રાજ્ય સંબંધી કથા, લોજનની વાતો કે સ્ત્રી સંબંધી વાતોમાં) વખત કાઢી નાંખું અથવા નિદ્રામાં વખત કાઢું તો અમૂલ્ય અને મળવી મુશ્કેલ ચીજની ખરી પરખ મને ન થઈ અને મેં આજસ કે પાંચ પ્રમાદમાં વખત કાઢી મળેલા મનુષ્યદેહનો કાંઈ લાભ ન લીધો, એટલું જ નહિ પણ એને એજે ગુમાવ્યો અને ફરીવાર ન મળે તેવી અમૂલ્ય ચીજને મેં ગુમાવી દીધી એમ ગણાય.

આયુ—આયુષ્ય. એ તો ગયું તે ગયું, ભોગવાઈ ગયું એટલે એનો નાશ થઈ જાય છે અને મળેલી તક ગુમાવનાર મૂર્ખ માણસ જેવી એજે આયુષ્ય ગુમાવનાર મનુષ્યની સ્થિતિ થાય છે. ભગવાને મહાત્મીર સ્વામીને ઇંદ્રે કહ્યું કે આયુષ્ય ઘોડું બધારો કારણ કે મરણ સમયે ખરતો તારો આક્રમણ કરતો હોવાથી. જ્ઞાનને બહુ હાનિ થશે અને સાધુઓ અથવા શ્રાવકોને બહુ નુકસાન થશે. ત્યારે ભગવાન ઉત્તરમાં કહે છે કે તીર્થંકર પણ એ

કરવાને શક્તિમાન નથી; આયુષ્ય બાંધેલ હોય તેમાં એક ઘડીનો પણ વધારો કરવાની અકર્તાની શક્તિ નથી અને તીર્થ'કર પણ તે કામ કરવાને શક્તિમાન નથી. આવા મહાવીર સ્વામી જેવા ચોવીશમા તીર્થ'કર પણ આયુષ્ય ન વધારી શક્યા તે ઇન્દ્ર કે આપણે સામાન્ય મનુષ્યમાં એ તાકાત ક્યાંથી હોય ? મતલબ, આયુષ્ય વધારવા કે ઘટાડવાની કોઈની તાકાત નથી. ઇન્દ્રને પણ આયુષ્ય પૂરું થયું આવે છે ત્યારે સુદામ કોઈ કામ ન કરી શક્યા માટે એક દિલગીરી અને પશ્ચાન્નાપ થાય છે, પણ તે પોતાનું આયુષ્ય વધારી શકતો નથી, વધારવાના તેનાં શક્તિ નિષ્ફળ થાય છે અને જે કામ ખુદ મહાવીર સ્વામી બ કરી શક્યા તે ઇન્દ્ર પણ કરી શકતો નથી. મતલબ કે હારેલી ગુમાવેલી તક માટે લેને એક થાય છે, પણ તે આયુષ્યમાં એક ઘડીને પણ વધારો કરી ક્યાવી શકતો નથી. જે કામ ઇન્દ્રથી ન અને તે સાધાવજી માણસથી તો ન જ અને. એટલે કોઈ આયુષ્યને વધારી કે ઘટાડી શકતું નથી. એટલે આવા કરોડો ભવે પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને તેને અંગે આજસ કે પાંચ પ્રમાદ કરવા અને આયુષ્યને વૃથા (નકામું) પસાર કરી જવું તે એકબીજાની વિરુદ્ધ ભય છે. આ તો મળેલ તકનો બનતો લાભ લેવા જેવું છે. આવો મનપ્રાદેહ જેને તેને જ્યારે ત્યારે મળતો નથી; તેની સાથે આજસમાં વખત કાઢવો તે બંધબેસતી વાત નથી.

મત્યેતિ—પાછું આવવું, ગયેલું પાછું મેળવવું. ઇન્દ્રને પણ, એવા શક્તિવાળાને પણ, ગયેલું આયુષ્ય પાછું આવવું અશક્ય છે. ગયું તે ગયું, તક હાથમાં આવી હોય પણ એકવાર તે તક ગઈ, તો પછી તે સમયે તો પાછી આવતી નથી. એના ભાવ એવો છે કે ઇન્દ્ર જેવા શક્તિશાળીને પણ આયુષ્ય ગયું તે પાછું મળતું નથી. ગયું એ તો ગુમાવ્યું. 'મા જાણે કે દીકરો મોટો થયો, પણ આયુષ્યથી તેટલો ઓછો થયો,' એ જે ગુજરાતી કહેવત છે એના આશયમાં ભિતરવા જેવું છે. ગયેલું આયુષ્ય ગયું કે ગુમાવ્યું તે ગયું જ સમજવું, તે પાછું આવતું નથી, અને ગઈ ગુમાવેલી તક માટે એમ જ સમજવું. એટલે દીકરો મોટો થયો તો આયુષ્યમાં તેટલો ઓછો થયો એમ સમજવું. એટલે આયુષ્યની નજરે તે તેટલો મોટો નહિ પણ નાનો થયો છે એમ ગુજરાતી કહેવતનો ભાવ છે. મહાવીર સ્વામી કે મોટા ઇન્દ્ર જેવી શક્તિવાન વ્યક્તિઓ પણ પોતાના આયુષ્યમાં એક-એ ઘડીનો પણ વધારો કરી શકતા નથી એ હકીકત છે. ખુદ મહાવીરસ્વામી ઇન્દ્રની પ્રાર્થના છતાં તેમ કરી શક્યા નથી તે આપણે ઉપર જોયું. સિંદૂરપ્રકરકાર શ્રીસોમપ્રભાચાર્ય પોતાના પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે—

યઃ પ્રાપ્ય વુહપ્રાપ્યમિદં મરત્વં, ધર્મં ન યત્નેન કરોતિ મૃદઃ ।
ક્લેશપ્રબન્ધેન સ લબ્ધમમ્બી, ચિંતામણિ વાતયતિ પ્રમાદાત્ ॥

જે મૂઠ પુરુષ આ દુઃખે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય આ મનુષ્યપણું પામીને ઉઘમ કરીને ધર્મને કરતો નથી, તે પુરુષ અતિ મહેનતે પામેલા ચિંતામણિને આલસ્યે કરીને સમુદ્રમાં નાંખે છે. અર્થાત્ જે મોટા કપ્ટે પમાય એવો મનુષ્યજન્મ પામીને સાવધાનતાએ કરીને શ્રીવીતરાગપ્રણીત ધર્મને ન અંગીકાર કરે, તેણે અતિ દુઃખે મળેલો એવો પ્રત્યક્ષ ચિંતામણિ પ્રમાદ થકી સમુદ્રમાં નાંખ્યો એમ જાણવું. એ કારણે નરભવમાં ધર્મનું ઉપાજન કરવું. ચિંતામણિ રત્ન જેની પાસે હોય તે ચિંતવે તે વસ્તુને મેળવી ઉપયોગી શકે છે. હાલના કાળમાં એ રત્ન અલભ્ય છે, પણ પૂર્વકાળની કથાથી તેવું રત્ન મળતું હતું તેવી વાત છે. આ મનુષ્યભવને પામવો ચિંતામણિ રત્ન મેળવવા જેટલો દુર્લભ છે, તે મળે તે જિંદગીને એણે ગુમાવવી કે એશઆરામમાં વખત કાઢી નાંખવો અથવા આજસ પ્રમાદમાં વખત કાઢવો યોગ્ય નથી. ત્યાં દશ દાખલા વડે આ મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા બતાવી છે. તે દશે દાખલા વાંચવા જેવા છે. ચુલ્લા, પાસગ, ઘન્ને, જુણ, રયણે ય સુમિણે, ચક્ક અ, કૂમ્પ યુગ, પરમાણુ, દસ દિહંતા મણુઅજન્મે—આ દશ દષ્ટાંત આપીને મનુષ્યભવ પામવો કેટલો દુર્લભ છે તે ત્યાં બતાવ્યું છે. આલું દુર્લભ મનુષ્યપણું પામીને વિચારણા કરવી શકે કે મનુષ્યત્વ પામીને એને ગુમાવી દેવાની ભુદ્ધિ પરવડે નહિ, સુખ માટે થાય નહિ, હિતની દૃષ્ટિએ પણ પોતાને નુકસાનકર્તા છે. કુશળ માણસે આલું પ્રાપ્ત કરેલું મનુષ્યત્વ એ તે એણે ગુમાવે અથવા એશઆરામમાં પડી જઈ કે આજસમાં પડી જઈ ગુમાવે તો તેની કુશળ માણસમાં ગણના ન થાય. (૬૪)

મારું કર્તવ્ય—

आरोग्यायुर्वलसमुदयाश्चला वीर्यमनियतं धर्म ।

तल्लब्ध्वा हितकार्ये मयोद्यमः सर्वथा कार्यः ॥६५॥

અર્થ—આરોગ્ય (તાંદુરસ્તી), આયુષું, બળ એ સર્વનો સમુદાય અચળ છે અને ધર્મમાં શક્તિનો વપરાશ અચોક્કસ છે. એ સર્વ મેળવીને હિત થાય તેવાં કામોમાં મારે સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન (ઉદમ) કરવો જોઈએ. (૬૫)

વિવેચન—આરોગ્ય-તાંદુરસ્તી. એ પ્રાપ્ત થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. પોતે હાલી ચાલી કે બોલી શકે નહિ તે હિતકારી કામોમાં પ્રયત્ન કરી શકતો નથી. તેને ઇચ્છાએ કે વગર ઇચ્છાએ પોતાના દેહની ચિંતા જ કરવી પડે છે. માંદો માણસ તો ખાટલે પડ્યો પડ્યો ઊંડકારા લીધા કરે, તેને ઉદમ કરવો હોય તો પણ તેનામાં તેમ કરવાની શક્તિ નથી. માંદલો માણસ ઉદમને માટે નકામો છે. તે તે ઉધરસ આધા કરે અને લાકડીનુ ટેકે ચાલે; તેવાથી ઉદમ થઈ શકે નહિ; તેને મનમાં મનોરથ થાય તો તે નકામા નીવડે છે. એટલે હિતકારી કામ માટે, ઉદમ કરવા માટે પણ તાંદુરસ્તીની જરૂર છે.

આયુ—આયુષ્ય, આયુષું. નાની વયમાં મરી જાય, કે પ્રાણીને ગર્ભમાં નાશ થાય તો તે તદ્દન નકામું અને ફળરહિત કામ થાય છે. આયુષું એ તો પદ્મપત્રું જીવન છે. પ્રાણીને ગર્ભે તેવા અભિલાષો કે મનોસ્થા હોય, તે બધાં આયુષ્ય વગર નકામા થઈ પડે છે. એટલે અભિલાષો ફળવાન કરવા માટે, કે મનોસ્થમાં જે આવે તેનો અમલ કરવા માટે આયુષ્ય જરૂરી છે. આ તો સિત્તેર સિત્તેર વર્ષનો થાય, પણ સરવૈયા કાઢ્યા કરે અને આંટા માર્યા કરે એ વિચિત્ર વાત છે. જે આયુષું મળી જાય તો હિતકારી કામો કરી તેનો પૂરતો લાભ લેવો જોઈએ. આયુષ્ય મળ્યા પછી શું કરવું થટે તે હવે પછી કહેવામાં આવશે.

બળ—જેર. બળ-શક્તિ વગર કોઈ ઉદ્યમ થઈ શકતો નથી. નબળા માણસો કોઈ કરી શકતા નથી, બેઠા હોય તો જીભા થઈ શકતા નથી, બેસાડવા માટે પણ માણસ જોઈએ. આવી બળ મળવું તેમાં વીર્યાતરાયનો નાશ કારણભૂત છે. અને તે પ્રાપ્ત થયા પછી શું કરવું થટે તે હવે વિચારવામાં આવે છે.

સમુદય—હરિભદ્ર ટીકા પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો પૈસા. ધન કમાવામાં, ધનના રક્ષણમાં અને ધનના વ્યયમાં દુઃખ, પીડા હોઈ તે મેળવીને ધર્મ કરશું કે હિતકારી કામો કરશું, એ મેલ સરીરે લગાડીને ધોવા જેવું છે. એટલે ધન મળે તો તેનો પણ હિતકારી કાર્યોમાં વ્યય કરવો યોગ્ય છે, પણ તે કરવા ખાતર જ ધન કમાવું બિનજરૂરી છે, ભલકું નુકસાન કરનાર છે.

આ ચારે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. પ્રથમ તો મનુષ્ય ભવ જ કરોડો ભયે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં તંદુરસ્ત રહેવું, પૂરતું આયુષું રહેવું, શરીર મજબૂત-બળવાન હોવું અને પૈસા પ્રાપ્ત થવા એ ચારે વસ્તુ મળવી વધારે મુશ્કેલ છે. એ ચારેને પ્રાપ્ત કરીને પ્રાણીને પોતાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. હિતકારી કામ માટે ઉત્સાહ થાય અને ટકી રહે તે વધારે મુશ્કેલ છે.

આ સર્વ ચીજો—પ્રથમ મનુષ્ય ભવ, પછી આરોગ્ય, પછી આયુષ્ય, પછી બળ અને છેવટે લક્ષ્મી તથા હિતકારી કાર્ય કરવાની શક્તિ મળવી તે અચોક્કસ છે. ઘણા માણસોમાં બીજું સર્વ હોય પણ કામ કરવાની શક્તિ હોતી નથી તો એ સર્વ નકામું-નિર્થક થાય છે. એટલે પાંચે ચીજ સાથે વીર્ય-શક્તિ પણ એટલી જ જરૂરી છે. એટલે એ મળ્યા પછી કોઈ પણ સમગ્ર માણસ તેને શુભાવી ન દે, અથવા કાગડાને ઉડાવવા ચિંતામણિ રત્ન ન વાપરી નાખે, મનખાદેહ એળે જવા ન દે, મળેલ તંદુરસ્તી, આયુષ્ય અને બળ તથા લક્ષ્મીનો પૂરતો ઉપયોગ પોતાના આત્માનું હિત થાય તેવાં કામ કરવામાં કરે, મળેલ તકનો પોતે પૂરતો લાભ ઉઠાવે અને બીજાને લાભ આપે અને એ પાંચે (મનુષ્યત્વ, આરોગ્ય, આયુ, બળ અને લક્ષ્મી)નો દહાવો લે, તેમને વેડફી ન નાંખે.

હિતકાર્ય—પોતાનું હિત જે રીતે સાધી શકાતું હોય તેમાં એ પાંચે કે છએ વસ્તુનો ઉપયોગ કરે. તેમને નિર્થક જવા ન દે અને આવી સુંદર મળેલા તકને ગુમાવી ન જોડે. મળેલા આ મનખાદેહને હારી ન જવો. હારી જનાર બંધ હાથે આવી ઉઘાડે હાથે જાય છે. અને પોતાનાથી કંઈ ન થઈ શક્યું તે માટે પસ્તાય છે, પણ પછી તેમનો પસ્તાવો નકામો છે. આ તે આત્મચિંતવન કરી પોતાને હિત થાય તેવા કાર્યમાં તદ્દન ઉદ્યમ કરે અને ખીજે રસ્તે કે કામો બજારમાં લાખો રૂપિયા મળતા હોય તેમાં પ્રયત્ન ન કરે. એનો સર્વથા ઉદ્યમ હિતકારી કામમાં હોય અને તેની ચિંતવના-વિચારણા હોય. તેને એમ જ લાગે કે આવો મનુષ્યદેહ એકદમ મળતો નથી, આવી તંદુરસ્તી વારંવાર મળી મળતી નથી અને આવું સારું મોટું આયુષ્ય જેને તેને મળતું નથી. માટે, એ પોતાના પુણ્યમિત્રને યાદ કરી આ મનુષ્યજન્મમાં પોતાને જે આયુષ્ય, તંદુરસ્તી, પૈસા અને શક્તિ મળ્યાં તે પોતાના હિતકારી કામમાં લે અને તેનો બનતો લાભ લે.

પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાનું હિત શેમાં થાય તે તેણે શોધવું ઘટે. કેટલાકને શાસ્ત્ર-અધ્યયન કરવામાં અને કેટલાકને વૈયાવચ્ચ કરવામાં મળ આવે છે. આત્માને હિતકારી થાય તેવા કામમાં ઉદ્યમ કરવાની તેને વિચારણા થાય છે. આજા કરોડો ભવે મળવા મુરકેલ મનુષ્યભવ, તંદુરસ્તી, આયુષ્ય, શક્તિ અને પોતાની હિંમતનો આ મુસંગે તો પૂરપૂરા લાભ લેવો એવો એ વિચાર કરે છે. આ સર્વ શુભ મનોરથ છે. એનો અમલ થાય તો વધારે થોડું છે. મનના મનોરથ મનમાં શમી જવા ન જોઈએ. પોતાને હિતકારી કામ શું છે, કેવું છે તે સર્વ શોધી કાઢવું. તેમાં એક માણસને શુશ્રૂષા-સેવા ગમતી હોય તો તે કરવી, ખીજને અધ્યયન, અધ્યાપન ગમતા હોય તો તે કરવા, પણ એકંદરે આત્મ-હિત શું કરવામાં છે તે વિચારી શોધી કાઢવું. એમાં તે એકખીજનું અનુકરણ ન ચાલે, કારણ કે એકને હિતકારી, પુષ્ટિકારી કામ હોય તે ખીજને કાવે તેવું ન પણ હોય, એટલે પોતાનું હિત ક્યાં અને શેમાં રહેવું છે તેની વિચારણા કરવી. આ પ્રમાણે જે નીરોગીપણું, જીવન, બળ અને લક્ષ્મી છે તે અનિયમિત હોવાથી અત્યારે સાચે વખત વર્તતો હોય ત્યારે તેનો લાભ લેવો, કારણ કે આત્મેત્સાહ કાયમ રહેતો નથી અને શક્તિ રહેવી તે આપણા હાથની બાજુ નથી. ઘડપણ, રોગ અને અનેક ઉપાધિ, આધિ અને આધિથી ભરેલા સંસારમાં આપણું નીરોગીપણું અસ્થિર છે, આપણું જીવન પણ ચોક્કસ નથી અને આપણું બળ પણ કાયમ રહેવાનું નથી. માટે, આત્માને હિત થાય તેવા કામમાં તેમનો અત્યારના સારા વખતમાં ઉપયોગ કરી લેવો. આત્માને સ્થાયી હિત થાય તે કામ કરવાનો જ વિચાર રાખવો અને આજે થઈ શકે તેવું હિતકારી કામ આજે અને હમણાં જ કરવું, આવતી કાલ ઉપર મુલતવી ન રાખવું. આ પ્રમાણે અનેક ભવે મળવું હુલંભ મનુષ્યપણું પામીને અને સારી તંદુરસ્તી અને આયુષ્ય તેમ જ બળ અને શક્તિ મેળવીને

તે કાશ્યમ રહેવાની નથી એમ ચિન્મારી, અત્યારે આજે તેનો હિતકારી કામ કરવા માટે લાભ લેવો. 'આજનો ક્ષમાવો લીભ્યએ રે કાલ કોણે સીદી છે.' (૬૫)

વિનયની મહત્તા—

શાસ્ત્રાગમાદયે ન હિતમસ્તિ ન ચ જ્ઞાનમસ્તિ વિનયમૃતે ।

તસ્માજ્ઞાસામલિપ્સુના વિનયિતેન પ્રવિતવ્યમ્ ॥૬૬॥

અર્થ—શાસ્ત્ર અને આગમ વગર હિત થતું નથી અને વિનય વગર શાસ્ત્ર શાસ્ત્ર તરીકે થઈ શકતું નથી. તેટલા માટે જેણે શાસ્ત્ર અને આગમનો અભ્યાસ કરવો હોય તેણે વિનયવાન નમ્ર શિષ્ય બનવું જોઈએ. (૬૬)

વિવેચન—આપણું હિત ક્યાં અને શું છે તેનું જ્ઞાન શાસ્ત્રના અને આગમના જ્ઞાન વગર થતું નથી. જ્યાં ત્યાં ગોટે ન ચઢી જવાય તે માટે શાસ્ત્રનો ધરાધર અભ્યાસ તેને માટે બતાવેલ વિધિ પ્રમાણે કરવો. પોતાનું સ્થાયી હિત શોધી કાઢવા માટે શાસ્ત્ર અને આગમનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે, કારણ કે દુનિયાદારીના અભ્યાસો તો કદાચ આ ભવમાં ફતેહ અપાવે, પણ એ ફતેહ તો ગંજવાના જળ જેવી છે અને સ્થાયી ન હોઈ અંતે નકામી નીવડે છે. શાસ્ત્ર આપણા માટે પૂર્વાચાર્યો રચી ગયાં છે, તેમને કંઈ સ્વાર્થ ન હતો. તેઓએ આપણું હિત ક્ષેમાં થાય તે શાસ્ત્ર અને આગમમાં બતાવ્યું છે. તેથી આપણા સ્થાયી હિતની જે ચિંતવના કરીએ છીએ તે માટે શાસ્ત્રનું અધ્યયન જરૂરી છે. ભવિષ્યની પ્રબલનું એકાંત હિત થાય તે માટે રચાયેલાં આગમો અતિ મહત્ત્વનાં છે. તેમના પ્રણેતાઓએ શાસ્ત્ર આપણી હિતબુદ્ધિથી કહેલાં છે અને પછવાડેની પ્રબલએ શાસ્ત્ર અને આગમનું જ્ઞાન આપણા લાભ માટે બળવી રાખ્યું છે. એટલે એ શાસ્ત્રનો અને આગમોનો વિધિસર અભ્યાસ કરવો. એ માર્ગે આપણી જાતને આપણે ધરાધર એળખશું અને આપણું સ્થાન આ યુગમાં શું છે તે સમજશું, કારણ કે સર્વસાસન ત્રિકાલાબાધિત છે અને ત્રણે કાળમાં ચાલે તેવું, મહાન સત્યથી ભરેલું અને એકાંત હિતબુદ્ધિએ કહેલું છે. એટલે જે પોતાના સ્થાયી આત્મહિત માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો એમ ફક્તિ થાય છે.

હિત—જે સ્થાયી ટકે તેવો લાભ હોય તે હિત કહેવાય છે. તે શાસ્ત્રાભ્યાસ વગર થઈ શકતો નથી. જે પરગતિમાં દુઃખથી અટકાવે તે શાસ્ત્ર કહેવાય. શાસ્ત્ર વગર તો કાંઈ હિતકારી-સ્થાયી હિત કરનાર નીવડતું નથી. વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન વગેરે ખીલ' ગમે તેવાં શાસ્ત્રો હોય, પણ જેનાથી સ્થાયી હિત થાય તે શાસ્ત્ર તો ધાર્મિક આગમનિગમનું કહેવાય છે. તીર્થ'કરે મહારાજે જે વાણી કહી બતાવી, તેને ગણુધરોએ (ભગવાનના મુખ્ય શિષ્યોએ) ચૂંથી, અને તે ચાલી આવે છે, તે આગમનો ઇતિહાસ બાલુનાર સારી રીતે નાણે છે. એટલે જે પોતાનું સ્થાયી હિત કરવું હોય તો શાસ્ત્ર અને આગમના જ્ઞાનની જરૂર છે.

આચારંગ, સૂચકાંગ, ઠાણાંગ, ભગવતીસૂત્ર વગેરે મૂળ આગમો છે. તેમના અથવા મધ્યમરુચિએ હાલમાં પ્રગટ થયેલાં તેમનાં ભાષાંતરોના જ્ઞાનની અતિ આવશ્યકતા છે. જો આત્માનું સ્થાયી હિત સાધવું હોય તો શાસ્ત્ર અને આગમના જ્ઞાન વગર માત્ર વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી તે થઈ શકે તેમ નથી. માટે ધર્મશાસ્ત્રોમાં બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે શાસ્ત્ર અને આગમનો અભ્યાસ કરવો. શ્રાવકો આગમ ન વાંચી શકે તો તેમણે પોતાનું સ્થાયી હિત સાધવા માટે તેમનાં ભાષાંતરોનો અભ્યાસ કરવો અથવા સાધુ પાસે તેમનું શ્રવણ કરવું, પણ સ્થાયી હિત સાધવા માટે તેમના જ્ઞાનની જરૂર છે. સાધુએ પણ શાસ્ત્રમાં બતાવેલ યોગોદ્ધવહનની વિધિ કરવાની બહુ જરૂર છે, કારણ કે તેથી જ સ્થાયી હિત થઈ શકે તેમ છે. નહિ તો, આવા મનુષ્યને તબિયતની અનુકૂળતા, બળ, બુદ્ધિ અને શક્તિ મળવાનો અર્થ કાંઈ રહેતો નથી.

ઋતે વિનયતા—વિનય વિના, વિનય વગર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ થઈ શકતો નથી. જો વિનય-વિવેક ન હોય તો અભ્યાસ ટકતો નથી અથવા પોતાની યાદશક્તિ જે એક બાતનું બળ છે તેમાં ટકતો નથી, રહેતો નથી, સ્થાયી થતો નથી. વિનય એટલે જેની પાસે અભ્યાસ કર્યો હોય તેનો વિનય-વિવેક કરવો, તેને બદલે બીજાને શુરુ કહેવો નહિ અને શુરુ મહારાજના હુકમને અધીન રહેવું. તે વિનય વગર વિદ્યા ચઢે નહિ અને ચઢે તે ટકે નહિ. બ્યારે શ્રેણિક રાજાએ હરિજનનો વિનય કર્યો અને તેને આસન પર બેસાડ્યો, ત્યારે જ તેનો યોગ્ય વિનય થવાથી, વિદ્યા પોતાને આવડી.

વિનીત—નમ્રતાવાળો, શિષ્ય, યોગ્ય વિવેક બળવાન, નાનામોટાને ઓળખનાર અને ઓળખીને યોગ્યને-વડીલને યોગ્ય માન આપનાર અને શિષ્યભાવને ફેલાવનાર અને તેમાં જ અંતે પરમહિત—પોતાનું અને પારકું—રહેલું છે તે સમજનાર. વિનીતનો બીજો અર્થ 'ઠંડા સ્વભાવનું' એમ થાય છે. હુળના બળને પણ વિનીત કહેવામાં આવે છે. શિષ્યે એવા નમ્ર સ્વભાવના થવું જોઈએ. જે બણેલ માણસ શિષ્યભાવે વર્તાતો હોય છે તેને અને કદામાં રહેનારને વિનીત શિષ્ય કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે પોતાનું ખરું-ખરું અને ચિરકાળપર્યંત ટકે તેવું સ્થાયી હિત કરવું હોય તો વિનયવાન નમ્ર શિષ્ય બનવું જોઈએ. વિદ્યા કાકા થઈને લેવાતી નથી, પણ સત્રીબ થઈને જ પોતાની કરી શકાય છે. એટલે એણે પૂજા નમ્ર અને શુરુને બહાલા થઈ તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આપણે મનુષ્યપણાથી તે છેવટે આ વિનય સુધી આવ્યા. જેઓ પોતાનું સ્થાયી હિત કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે વિનયી થવું. સહુને મહાલાલ કરનાર, દુર્ગતિ ઉચ્છેદનર અને પડતાને ધારણ કરનાર ધર્મનું જ્ઞાન શાસ્ત્ર અને આગમ વગર થવું નથી, અને આગમના જ્ઞાન માટે વિનીત શિષ્ય થવાની પોતાના સ્થાયી હિત માટે જરૂર છે. શાસ્ત્ર

આગમનેા અભ્યાસ વિનીત શિષ્ય મેળવી શકે છે અને આપણો ઈરાદો આપણું સ્થાયી હિત સાધવાનો છે, તેથી આપણે ગુરુ પ્રત્યે વિનીત-વિવેકવાળા શિષ્ય બનીને તેમની પાસેથી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો. અભ્યાસની કેટલી આવશ્યકતા છે તે આથી ધ્યાનમાં આવ્યું હશે. ખાસ અભ્યાસની જરૂર સ્થાયી હિત માટે છે. (૬૬)

વિનયની મહત્તા વિશે વિશેષ વક્તવ્ય—

કુલરૂપવચનયૌવનધનમિત્રૈશ્વર્યસંપદપિ પુંસામ્ ।

વિનયપ્રશમવિહીના ન શોભતે નિર્જલેવ નદી ॥૬૭॥

અર્થ—માણસ પાસે કુળ, રૂપ, વચન, જુવાની, ધન, મિત્ર અને પ્રભુતા વગેરે સંપત્તિ હોય પણ જો તેનામાં વિનય, વિવેક અને શાંતિ ન હોય—તે વગરનો તે હોય તો પાણી વગરની નદીની પેઠે તે સંપત્તિ શોભતી નથી. (૬૭).

વિવેચન—કુળ-રૂપ-વચન-યૌવન—માણસ કુળવાન હોય, રૂપવાન હોય, વચનવાન હોય, જુવાનીમાં મસ્ત હોય, એને ધન, મિત્ર, ઐશ્વર્ય વગેરે મળેલાં હોય, પણ જો તે વિનય અને પ્રશમ એટલે વિવેક અને શાંતિ વગરનો હોય તો ઉપર જણાવેલી સાંતે ચીજ છતાં એ માણસ શોભતો નથી. જેમ નદી ગમે તેટલી મોટી હોય પણ જો તેમાં પાણી ન હોય તો તે શોભતી નથી, તેમ માણસ સારા કુળમાં જન્મેલ હોય, જાતે રૂપવાન હોય, અનેક વચન આપે તેવો હોય, પોતે જુવાન (સર્વશક્તિસંપન્ન) હોય, તેને મિત્રો પણ હોય અને તેને ઐશ્વર્ય સાંપડેલ હોય, પણ જો તેનામાં શાંતિ અને વિવેક અથવા વિનય અને શાંતિ ન હોય તો તે શોભતો નથી. આ રીતે આઠ મહસ્થાનના વિષયને ગ્રંથકર્તા પ્રસ્તુત કરે છે. આઠ મહસ્થાનોને આ પ્રકરણમાં લઈ આવી તે એક એકથી કેટલું નુકસાન થાય છે તે બતાવે છે અને તેને ધ્યાનમાં રાખી તેનો ત્યાગ કરવા સૂચના કરે છે. આવી રીતે પોતાને મળેલ વસ્તુનું પણ અભિમાન ન કરવાની બાબત પ્રસ્તુત થાય છે. તે આખો મહસ્થાનોનો પ્રશ્ન વિચારણીય છે.

નિર્જલા નદી—પાણી વગરની નદી. એને કાંઠે ઝાડની ઘટા હોય, એ સુંદર લહેર કરતી હોય, મોટો તટ હોય પણ પાણી વગર નદી જેમ શોભતી નથી તેમ ઐશ્વર્ય, કુળ, રૂપ, વચન, યૌવન, ધન અને ઐશ્વર્યવાળો માણસ પણ વિનય અને શાંતિ વગર શોભતો નથી. અહીં ધન, કુળ, રૂપ, યૌવન, મિત્ર અને ઐશ્વર્યને ઝાડ સાથે સરખાવ્યા અને વિનય અને પ્રશમને જળ સાથે સરખાવ્યા. માણસને શોભવા માટે માણસાઈ જોઈએ. તે કાંઈ ધન, ઐશ્વર્ય કે જુવાનીથી આવતી નથી. માણસ ધન, ઐશ્વર્ય અથવા રૂપથી શોભતો નથી પણ માણસાઈના ગુણોથી શોભે છે. અહીં ધન, રૂપ અને ઐશ્વર્યનો મહિમા ઓછો કરી વિનય અને શાંતિને વખાણે છે. આ પ્રશમ અને વિનય પર આગળ જતાં આ ગ્રંથમાં

વર્ણન આવશે. અહીં મનુષ્યલવ પામ્યાનો ખરો લાભ લેવાને માટે તે ઘણા જ ઉપયોગી છે એમ બતાવ્યું છે.

અમે અમુક કુળના છીએ, અમારા બાપદાદાએ દેશતેડાં કર્યા હતાં અને ઉઘાડી તાંબડીએ ઘી પીરસ્યા હતાં તે કુળમદ-જાતિમદ કેટલો નુકસાન કરનાર છે તે જાણવાએ સાથે આપણે ૮૨-૮૩-૮૪ શ્લોકમાં જોઈશું; અને ત્યારે એ સંસારમાં કેવો ફસાવનારો દુર્ગુણ છે અને પ્રાણીના હિતની આડે કેવો આવનાર છે તે આપણને સમજાશે.

ઐશ્વર્ય—પ્રભુતા, શેઠાઈ. આ ઐશ્વર્યનો મદ છેવટે કેવો દુઃખદાયી નીવડે છે તે હવે પછી બતાવવામાં આવશે. (ગુઓ શ્લોક ૬૩-૬૪ અને તે પરનું દષ્ટાંત). વાત એમ છે કે જરા સરખી પ્રભુતા-શેઠાઈ મળે ત્યાં આ પ્રાણી મોટો થઈ જાય છે અને પોતાની શેઠાઈમાં મસ્ત બને છે. પણ એ એની શેઠાઈ કેવી રીતે નાશ પામી જાય છે તે આપણે તે શ્લોકોમાં જોઈશું. કોઈ વસ્તુ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તો તે વાતનું અભિમાન શિષ્યે ન રાખવું જોઈએ. અભિમાન કરવાથી પોતાની જાતને કેટલું નુકસાન થાય છે અને પરિણામે મનખાદેહ નકામો બને છે અથવા વેડકી નંખાય છે તે સર્વ હવે પછી જોવામાં આવશે. વિનયવાન, સમતાધારી માણસે પોતાની જાતને ઓળખી કોઈ વાતની ખડેકાટી ન કરવી, તે વાતમાં પોતે મોટો છે એમ ન ધારવું, પણ વિનયી અને શાંત થઈ પોતાનું જે હોય તે લોગવી લેવું અને લક્ષ્યમાં તે મળ્યા કરે તેવી ચાહના પણ ન કરવી, કારણ કે ચાહના કરવાથી જે ગુણ થવાનો હોય છે તે અટકી જાય છે અને અંતે પોતાની જાતને સામાન્ય કક્ષામાં મૂકી દેવાય છે.

વચન—મધુરપણું વગેરેથી બોલવું કહેવું તે. જેને મધુર ગુણ, સુસ્વર નામકર્મ પ્રાપ્ત હોય તે મધુરભાષી ગણાય છે અને તે એક લાભ છે. એથી ઘણા માણસોની સલાનું મનરંજન કરીને લોકોને પોતા તરફ ખેંચી શકાય છે. આ સુસ્વર નામકર્મ એ પણ સંપત્તિ છે, અને તે નસીબદાર માણસને મળે છે. એથી હજારોનાં કામ થયાં છે અને એ સંપત્તિ સાંપડી હોય તો ઘણી ઉપયોગી કાર્યકર નીવડે છે. એથી માણસ લોકપ્રિય થાય છે. આવી વચનલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયેલો માણસ જ્યારે વિનીત હોય છે અને શાંતરસથી રંગાયેલો હોય છે ત્યારે તેનામાં સોનામાં સુગંધ મળે છે, અને તેનું વચન સર્વ માન્ય રાખે છે.

ધૌવન—ગુવાની. એનો મદ કરનાર અને ધનનો મદ કરનારા અને અમયમ ખૂટે ચાલનારા ઘણા જોયા છે અને તેમની ગુવાની જતી જોઈ છે અને તેમને લિખારી થતાં પણ જોયા છે, એટલે એવી ગુવાની કે ધનનું અભિમાન ન કરવું અને વિનયવાન, શાંત, ધીરગંભીર થવું. મનુષ્યજન્મ આત્મહિત સાધવા દ્વારા સફળ કરવાનો આ ઉપદેશ છે.

સંપત્—સંપત્તિ, લક્ષ્મી. કુળ, રૂપ, વચન, વૌષન, ધન અને મિત્રો એ પ્રત્યેક શબ્દોની સાથે આ સંપત્તિ શબ્દ લાગે એમ હારિભદ્રીય ટીકામાં કહેલ છે.

પાણી વગર નદી ઉનાળામાં કેવી લાગે છે તે અનુભવ કરીને જોવા જેવું છે. આ પ્રલોકમાં કહેલી કુળ વગેરે સર્વ સંપત્તિ હોય પણ વિનય અને શાંતિ ન હોય તો નિર્ગળા નદીની પેઠે માણસ શોભતો નથી. આ રીતે મનુષ્યભવની સફળતાનો ખરો માર્ગ આ વિનય અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. એ રીતે આઠ મહસ્થાનોને પ્રસ્તુત બનાવી હવે તે પ્રત્યેક પર તે ન કરનાર અને મનુષ્યભવનો પૂરો લાભ લેનારના દાખલા આપશે. (૬૭)

વિનયની મહત્તા વિશે વધુ—

ન તથા સુમહાઘ્યૈરપિ વસ્ત્રાભરણૈરલંકૃતો માતિ ।

શ્રુતશીલમૂલનિકષો વિનીતવિનયો યથા માતિ ॥૬૮॥

અર્થ—જ્ઞાન તેમ જ ચારિત્ર-શીલ(વર્તન)ની મૂળ કસોટીમાંથી પાર થયેલો વિનયયુક્ત શિષ્ય જેવો શોભે છે તેવો મહામૂલ્યવાન વસ્ત્ર અને ઘરેણાંથી ખડકાયેલો માણસ શોભતો નથી. (૬૮)

વિવેચન—વસ્ત્ર અને આભરણ (ઘરેણાં) માટે ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે ‘એક નૂર આદમી, હજાર નૂર કપડાં, લાખ નૂર ઘરેણાં, કરોડ નૂર નખરાં, એટલે માણસે મૂલ્યવાન અને શરીરને ઘાટે એસતાં કપડાં અને ઘરેણાં પહેર્યાં હોય તો તે માણસની હજારો લાખો ગણી કિંમત થાય છે, અને તે મૂલ્યવાન હોય તેથી પણ વધારે મૂલ્યવાન બને છે. લૂગડાં, ઘરેણાં એ કાઠી નાંખવા જેવી ચીજ નથી, બરાબર અંગને લાગતાં અને જરાયે લાંબાદૂંધાં ન હોય એવાં કપડાં અને ઘરેણાં યોગ્ય સ્થાને પહેર્યાં હોય તો તે માણસની કિંમત દશગણી, હજારગણી અને કોઈ કોઈવાર દશહજારગણી થાય છે. આવાં કપડાં અને થોડાં પણ જરૂરી ઘરેણાં પહેર્યાં હોય તો ખડુ સારી વાત છે, પણ એથી માણસનું જે મૂલ્ય થાય છે તેને એક બાજુએ રાખીએ અને શ્રુત (જ્ઞાન) અને શીલ (વર્તન)ને કારણે તેનું મૂલ્ય ગણીએ તો તે વધારે મૂલ્યવાન થાય છે. લૂગડાં કે ઘરેણાં પહેરનાર તેના જેવો શોભતો નથી. મતલબ માણસ વર્તનથી અને અઠાર હજાર શીલાંગથી જેવો શોભે છે તેવો લૂગડા, ઘરેણાં ગમે તેવા મૂલ્યવાન પહેર્યાં હોય પણ તેથી પ્રમાણમાં વધારે શોભતો નથી. આનું કારણ એ છે કે લૂગડાં-ઘરેણાં ગમે તેમ પણ સ્થૂળ છે, ખારિવ છે, તેથી માણસ શોભે પણ જેટલો તે પોતાના જ્ઞાન અને સદ્વર્તનથી શોભે છે તેટલો લૂગડાં-ઘરેણાંથી શોભતો નથી, એટલે ખરી કિંમત જ્ઞાન અને પ્રશમની, અભ્યાસ અને શાંતિની છે. તે મૂલ્યવાન માણસને વધારે મૂલ્યવાન બનાવે છે. બાકી બાહ્યાડંબરી-મગરૂબ માણસ જેટલી ટુકસાની કરે છે, તે હવે પછી આપણે જોઈશું. વસ્ત્રાલંકારને

દાખલો વ્યવહારુ માણસને સમજાવવા માટે આપ્યો. બની શકે ત્યાં સુધી ચાહુ વહેવારુ અને શક્ય બાણીતા દાખલા આપવા. એવા દાખલાઓ તુરત ગળે જિતરી બાય છે અને વહેવારુ માણસને તે તુરત ખરાબર લાગુ પડતા અને હિતકારક જણાય છે; અને ગુરુ-મહારાજનો યોગ કરાવવાનો ઉદ્દેશ ખરાબર પાર પાડે છે. માટે, જીવનમાંથી જીવતાં અને બાણીતા દાખલાઓ આપવા જોઈએ અને હેતુને સ્પષ્ટ કરનાર અને ખાસ કરીને શ્રોતાને તુરત ગળે જિતરી બાય તેવા દાખલા આપવા જોઈએ. લુગડાં અને ઘરેણાંને દાખલો બાણીતો અને દરરોજનો વિષય હોઈ ખરાબર તે નિયમને અનુસરે છે. આવો જ દાખલો નિર્જા નદીનો ગચા સ્લોકમાં આપ્યો. ઘણું કરીને દરેક ગમે નદી હોય છે અને ઘણી નદીઓ ઉનાળામાં સુકાઈ બાય છે. આવી નદીનો દાખલો ગમકાના વહેવારુ માણસોને તુરત સમજાઈ બાય છે અને ગળે જિતરી બાય છે અને કર્તાનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે.

શ્રુત—કેળવણી, આજમ, ધાર્મિક કેળવણીવાળો માણસ. આવા માણસની કસોટી પણ થાય છે અને તેમાં જે તે પસાર થઈ બાય તો બહુ મૂલ્યવાન ગણાય છે. એટલે કેળવણી અને શીલ (વર્તન) એ કસોટીસ્થાને છે અને વિનય-નમ્રતા તે ગુણને બહુ દીપાવે છે. હજુ વિનયગુણ માટે ઘણું કહેવાતું છે. એ ગુણને ખરાબર સમજી લેવો.

નિકષ—કસોટી. જેમ સોનાની પરીક્ષા કસોટીથી થાય છે, તેમ શ્રુતજ્ઞાન અને શીલની પરીક્ષા પણ વિનયથી થાય છે. અગુક માણસમાં અહાર હબાર શીલાંગો છે કે નહિ તે સર્વની પરીક્ષા વિનયગુણથી થાય છે. જેમ માણસ વડીલ વર્ષનો વિનય બળને તેમ તે સારો અને લાયક ગણાય છે. વિનયગુણથી તેની પરીક્ષા થાય છે. તે ગમે તેટલું બચ્ચો હોય, પણ તેનામાં નમ્રતા-વિનયગુણ ન આવેલો હોય તો અતે તે ઉઘાડો પડી બાય છે અને શોભતો નથી. માણસની શોભા વજ્ર કે ધરેણાંથી થતી નથી; તેનું જ્ઞાન અને વર્તન (શીલ) જોઈ તેની પરીક્ષા થાય છે અને સારો કે ખરાબ કહેવાય છે. લુગડાં-ધરેણાંથી એ એટલો શોભતો નથી એટલો વિનયથી શોભે છે. વિનય આવો એટલો ગુણ છે. આપણે હજુ પણ આમળ ચાલતાં તેની મહત્તા જોઈશું. (૬૮).

વિનયની મહત્તા વિશે વધુ—

गुर्वायत्ता यस्माच्छास्त्रारम्भा भवन्ति सर्वेऽपि ।

तस्माद् गुर्वाराधनपरेण हितकाङ्क्षिणा मान्यम् ॥૬૯॥

અર્થ—શાસ્ત્રની શરૂઆત કરવી તે ગુરુને અર્પીત હોવાથી અને સર્વ શાસ્ત્રનો આરંભ તે કરવો જ જોઈએ, તેથી જે માણસ પોતાનું હિત કરવા ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે ગુરુમહારાજનો વિનય કરવા તત્પર રહેવું જ જોઈએ. (૬૯).

વિવેચન—આપણે હિત કોનું નામ કહેવાય અને તે ક્યારે મળે અને કોને મળે તે વિચારીએ છીએ. હવે કોઈપણ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો, તેની શરૂઆત ગુરુ મહારાજ કરે તો જ શક્ય બને છે, નહિ તો શાસ્ત્રનો આરંભ થાય જ નહિ. ગુરુ પાસે તો તેનો અર્થ જરૂર ધારવો જોઈએ. એટલે કોઈપણ વસ્તુનું અધ્યયન કરવું હોય તો ગુરુમહારાજ તમારી યોગ્યતા અને અધિકાર જોઈને પ્રથમની શરૂઆત કરાવે છે. હવે આપણે જોઈ આવ્યા કે આપણું આ ભવનું અને પરભવનું હિત થાય, આપણો દરજ્જો યોગ્ય થાય તેવું કાર્ય આ દુર્લભ મનુષ્યભવ પામીને કરવું જ જોઈએ. આપણા હિતનો આધાર ગમે તે ગતિમાંથી તારે તેવા શાસ્ત્રના અધ્યયન પર છે, એટલે જો આપણે આ મનુષ્યદેહ પામ્યા તેનો લાભ લેવો હોય તો બધો આધાર ગુરુ ઉપર છે. ચોપડીઓ વાંચવાથી કાંઈ વળે તેવું નથી, એનું નામ અભ્યાસ કહેવાય નહિ, સૂત્રસિદ્ધાંતની શૈલીએ લખેલા અથવા ગુરુના આપેલા જ્ઞાન વગર સમજાતાં નથી અને તેટલા માટે ગુરુ ઉપરની પરાધીનતા જરૂરી છે. અને તેમની પાસેથી વિનિત શિષ્યની જેમ જ્ઞાન મેળવવું ઘટે. ગુરુમહારાજ પણ આપણી લાયકાત જોઈને જ્ઞાન આપે છે. તેને એમ થાય કે જાણવાની રુચિવાળો શિષ્ય વિનયી છે તો જ્ઞાન તેને જરૂર આપે જ. એટલે જ પ્રાણી પોતાનું હિત સાધવા ઇચ્છતો હોય તેણે ગુરુઆરાધનપરાયણ અથવા વિનયી થવું જરૂરી છે.

આમાં ગુરુની ઉપરની પરાધીનતા ન સમજવી. આપણી નજર હિતસાધના તરફ છે અને શાસ્ત્રનું બધું જ્ઞાન લખાયેલું હોતું નથી. એ તો શિષ્યને સામે બેસાડી ગુરુ મહારાજ શીખવે તો ભવનું કામ થઈ જાય અને ખરું સ્થાયી આત્મહિત સધાય અને એક વખત મેળવેલો તેવો લાભ દરરોજને માટે બન્યો રહે. વળી, કાળગ્રહણ વગેરે તદ્દન ગુર્વાધીન છે, એટલે ગુરુનો વિનય કરી વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું જરૂરી છે. એમાં આપણો પોતાનો લાભ છે અને તે લાભ ગુરુને આધીન છે. અહીં સવાલ એ થાય છે કે ગુરુમહારાજ વિનયની શા માટે અપેક્ષા રાખે? એ તો શીખવવા ખાતર જ શીખવે. પણ એ ગુરુમહારાજે સમજવાનું છે. એમને શિષ્યનો વિનય તેના લાભ ખાતર, તેની લાયકાત જોવા-તોળવા ખાતર ઇષ્ટ છે. એથી આપણું જો ખરેખરું હિત આ દુર્લભ મનુષ્યભવ પામીને સાધી લેવું હોય તો સારા શિષ્ય પેઠે વર્તવું અને અભ્યાસને લાયક થવું. વિદ્યા વિનય વગર ચઢતી નથી, તે પર આપણે શ્રેણિક રાજાનો દાખલો વાંચી વિચારી ગયા. તમારે તમારું સ્થાયી પરમહિત સાધવું હોય તો ગુરુમહારાજની વિનયી થઈ આરાધના કરવી ઘટે અને તે દ્વારા જ તમારું હિત રહેલું છે. આ વિનયગુણ એક ઘરેણા સમાન છે. અને આપણે તો આપણું હિત સાધવું છે તેથી જે રીતે દુનિયાદારીનો કામ હોય તે રીતે કામ લેવું અને આપણું હિત સાધી લેવું. એમાં આપણે પરાધીન થતા નથી કે મોળા બાપના થતા નથી. જો ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન લેવું હોય તો તેમની સેવા શુશ્રૂષા કરવી જ જોઈએ.

શાસ્ત્રારંભ—શાસ્ત્ર ભણવા-ભણાવવાની શરૂઆત કરવી તે. તેનો અર્થ આધાર ગુરુ ઉપર રહે છે. બનારસ (કાશી) પદ્ધતિએ ગુરુની સેવા કરે, તેને શાકપાંદડું લાવી આપે, તે ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે. એમ હોવું જોઈએ કે નહિ તે વિચાર કરવાનો આ વખત નથી, પણ પાઠ્યપોથીના યુગમાં ગુરુમહારાજ ભણાવે તો જ વિદ્યા ચઢે અને ટકે તેમ હતું.

ગુર્વાચ્ચતા—ગુરુ ઉપર આધાર રાખનારી ચીજ છે. તેમની આપેલી અને તેમના આશીર્વાદથી વિદ્યા મળે અને ચઢે. ગુરુ ઉપરની પરાધીનતાને હિંદે-ભારતે કદી પરાધીનતા ગણી નથી, એ તો જીલદું ઘણું લાયક કામ ગણાતું. અને વિનયી શિષ્યો વિદ્યાનું મૂલ્ય પોતાના વિનયધર્મથી સારી રીતે અભ્યાસકાળમાં જ વાળી આપતા. નવા યુગમાં તે જરા પરાધીનતા લાગે, પણ હિંદની ભાવના ગુર્વાચ્ચતામાં કદી પરાધીનતા માનવાની હતી જ નહિ અને ગુરુ એને કદી પરાધીનતા ગણતા જ નહિ. આ શિક્ષણનો આધાર શિષ્યના વિનયધર્મ પર છે. અને તે માટે જ વિનીતનો ખીજો અર્થ વિનયી શિષ્ય થાય છે. જે આ વિનયગુણમાં પરાધીનતા માને છે તે પોતાનું આત્મહિત અથવા પરમહિત સાધી શકતો નથી અને અંતે હેરાન થઈ પોતાની ઉપર આધાર રાખનારને પણ હેરાન કરે છે.

હિતકાંક્ષી—જેને પોતાનું સારું અને ઉપર જણાવ્યું તેવું હંમેશાનું હિત સાધવાની આકાંક્ષા, ઇચ્છા હોય તેણે વિનીત-વિનયી શિષ્ય થવું જોઈએ. સ્થાયી હિત સાધી લેવાની અને મનખાજ-મ સફળ કરવાની આ ચાવી છે, તે ભૂલવા જેવી, વીસરવા જેવી અથવા બેદરકારીથી ફેંકી દેવા જેવી નથી. એ વાતમાં ખૂબ રહસ્ય છે અને પોતાનું હિત કરનાર અને તે માટે ચીવટ રાખનારની ફરજ છે કે તેણે પોતાનું જો હિત સાધવું હોય અને આ પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યદેહને ફળવાન કરવો હોય તો તેણે ગુરુઆરાધનાતત્પર થવું. એમ જે તત્પર થશે તે સુખી થશે અને પોતાનું પરમહિત સાધી અંતે મોક્ષે જશે. આ ચાવી છે, બળ હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવો. (૬૯)

ગુરુનું વચન નસીબદારને મળે—

ધન્યસ્યોપરિ નિપતત્યહિતસમાચરણધર્મનિર્વાપી ।

ગુરુવદનમલયનિસૃતો વચનરસશ્રવ્દનસ્પર્શઃ ॥૭૦॥

અર્થ—ભાગ્યશાળી માણસોને જ અહિત કરનાર (હિત ન કરનાર) આચારોને ઓલવી નાંખનાર ગુરુમહારાજનો સુંદર વચનરસ મળે છે, કે જે મલયાચલથી નીકળેલ સુખડનો સ્પર્શ ધરાવે છે. (૭૦)

વિવેચન—ભાગ્યવાન-નસીબદાર માણસોને આવા શાંત સ્પર્શનો સંયોગ થાય છે. એ વચન નિષ્કારણ નથી હોતાં, પણ આત્માને હિત ન કરે તેવા આચરણ રૂપ અગ્નિને ઓલવી નાંખવા અને સુખડ જેવી શીતલતા આપવા હોય છે. તે નસીબદાર-ભાગ્યવાન પ્રાણીને જ

પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે ગુરુમહારાજ જે સર્વવિદ્યાનો આરંભ કરનાર છે તેનું શાંત અને ટાહું વચન મલયાચલના પવન જેવું ઠંડા સ્પર્શવાળું હોય છે. અહિત આચરણમાંથી આપણને રોકનારું હોય તેથી આપણને તે કદાચ ન ગમે. પરંતુ મનમાં બાલુવું જોઈએ કે એવા વચનનો કાનને સ્પર્શ તે પણ મલયાચલના પવનના સ્પર્શ જેવો ઠંડો હોય છે, અને જે માણસનું ભાગ્ય હોય તેને જ તે વચન સાંભળવાની તક સાંપડે છે. એટલે પોતે વચન સાંભળતાં જરાપણ ગુસ્સે ન થતાં પોતાને ભાગ્યશાળી માની એવાં વચનનો સ્પર્શ થવો તે મલયાચલના પવન જેવો મીઠો છે એમ ગણી ગુરુ સામા ન થતાં પોતે તેને (વચનને) અનુસરવું અને ગુરુમહારાજ મારા ભાગ્યથોભે એ વચન ખોલ્યા છે એમ સમજવું.

ગુરુમહારાજ તો દુનિયાના અને હિતાહિત કરનાર કામના દૂરદેશીથી ફેસલો કરનાર હોય છે. તેથી તેઓ ટાઢો ઠપકો આપે તે પણ સાંભળી લેવો, તે વચન પોતે હિત કરનાર છે એમ તેમના અનુભવ ઉપરથી સમજી લેવું, વાંધા કે તકરાર કર્યા વગર તે વચનને અનુસરવું અને ગુરુમહારાજે અહિત થતું વારવાને જે ઉપદેશ આપ્યો કે સૂચના કરી અથવા તાઠના-તજના કરી તે માટે પોતાનો ભાગ્યોદય સમજવો. ગુરુમહારાજ તેવું વચન જ્યારે ત્યારે બોલે નહિ અને જેનું તેનું અહિતસમાચરણ રોકે નહિ. તેથી આ વાતની અથવા અમુક વાતની પ્રસિદ્ધિ તેઓએ શિષ્યના લાભ અર્થે જ આપી હશે એમ ધારી લઈ એવી વચનપ્રાપ્તિ માટે પોતાનું અહોભાગ્ય માનવું.

નિર્વાપી—આગને એક્લવવી તે. અહિત એટલે પરિભ્રુમે આત્માને અહિત કરનાર જે આચરણ છે તે, તે રૂપ અધર્મને એક્લવનાર એ ગુરુમહારાજનું વચન છે એ અર્થમાં તે સમજવું. જે શિષ્યે પોતાની ભોક્ષપ્રગતિ સાધવી હોય અને સંસારનો રોગ મટાડવો હોય તેણે ગુરુમહારાજનું વચન પોતાને ખોટે માર્ગથી રોકનાર અને અહિત આચારમાંથી વારનાર છે એમ સમજવું.

મલય—મલયાચલની લહેર. દક્ષિણ ભારતવર્ષમાં મદ્રાસ બાજુ જેણે મુસાફરી કરી હોય તે સમજી શકે. એ મલયાચલની લહેર ઠંડી હોય છે; તેમ ગુરુમહારાજ જે વચન બોલે તેનો પોતાના કાન સાથે સંસ્પર્શ ઠંડો હોય છે. ગુરુમહારાજે શિષ્યને નકામો ટોકવો નહિ, પણ તે હિતથી ચાતરતો હોય અથવા અહિતમાં પ્રવૃત્ત થતો હોય તો પ્રસંગ લઈ તેને અટકાવવો.

ચંદન—સુખડ. એનો સ્પર્શ ઠંડો હોય છે, ટાઢો હોય છે. એટલે ગુરુમહારાજ શિષ્યને ટોકવા જ-મેલા નથી હોતા, પણ તેનું હિતાહિત સમજનારા હોય છે, અને તેવો મીઠો ઠપકો કોઈવાર આપે તો પોતે નસીબદાર છે તેમ સમજી તે ઠપકો લેવો જોઈએ અને તેમની અનુભવી શિષ્યામણને અનુસરવું જોઈએ. એને બદલે કોઈ અવિનીત શિષ્ય તો ગુરુમહારાજ ઉપર ગુસ્સે થઈ વાતાવરણને ગરમાગરમ કરી નાખે છે. એને બદલે

પોતાના અરા સ્થાયી આત્મહિતની નજરે ઠપકો સમજી એનો લાભ લેવો જોઈએ અને પોતાની જાતને નસીબદાર માનવી જોઈએ કે આવા મીઠા ઠપકાને ધોતે ધાત્ર થયો. ઠપકા માટે આ નસીબની વાત કરી નથી, પણ ગુરુમહારાજ એ પ્રસંગ લઈને મીઠો ઠપકો આપવા ઉદ્ધુક્ત થયા માટે પોતાની જાતને લાઘ્યશાળી ગણવી. આ ગુરુમહારાજના ઠપકાની વાત આ યુગમાં નહિ બેસે, પણ તે ઘણી ઉપયોગી અને સમજવા જેવી વાત છે. જેઓમાં આવી નમ્રતા અને ગુર્વાયત્તા આવી જાય તેમનો રસ્તો સરળ અને માર્ગ આડાઠેકરા વિનાનો થઈ જાય છે. આવા શિષ્ય જે ગુરુમહારાજનો વિનય કરે છે અને ગુરુ જે અહિત આચરણ માંથી શિષ્યને વારે છે, તે બંને ધન્ય છે. આવો ઠંડો ઠપકો ગુરુ જે પિતાતુલ્ય છે તે જ આપી શકે અને વિનયી શિષ્ય તેને મહાયાયલના પવન જેવો ઠંડો ગણે અને પોતાનું અહોલાઘ્ય માને. (૭૦)

ગુરુનો બદલો આ જાંવે અને પરજાંવે ન વળે—

दुष्प्रतिकारौ मातापितरौ स्वामी गुरुश्च लोकैऽस्मिन् ।

तत्र गुरुरिहामुत्र च सुदुष्करतरप्रतीकारः ॥७१॥

અર્થ—ઉપકારનો બદલો માબાપ, શેઠ અને વહીવટગર્નો આ લોકમાં થવો અશક્ય છે. તેમાં પણ ગુરુનો બદલો તો આ જાંવમાં અને જાંવોજાંવમાં વધારે મુશ્કેલ છે. (૭૧).

વિવેચન—દુષ્પ્રતિકારૌ—આ ઉપકારનો બદલો આ જાંવમાં ચારે માણસનો વાળી આપવો અશક્ય છે. આપણા ઉપર નાની વયે માબાપે આપણને પાળી પોષી મોટા કર્યાં અને જાણાવ્યા તેનો બદલો વાળી આપવો તે અશક્ય વાત છે. આ જાંવમાં એવો કોઈપણ રસ્તો નથી કે માબાપ, ગુરુ અને શેઠ આપણા ઉપર તે વયે અને તે સમયે જે ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો વળી શકે. એમને પૈસા આપવાથી તે ગુરુનો બદલો વળે નહિ.

સ્વામી—હરિભદ્રની ટીકા પ્રમાણે રાજ વચ્ચે આમાં સમાય છે. આપણને આ યુગમાં શેઠ લાગુ પડે છે. મીઠામાં રોકનાર અને આપણને પચાર આપનાર આપણા શેઠ કહેવાય. પછી તે એજન્ટ હોય કે ઘણીચણી હોય, પણ નોકરની નજરે તે શેઠ છે. જેની નોકરી કરવામાં આવે તે શેઠ, સ્વામી, પોષક કહેવાય. અત્યારે જ્યે તે જ્યાંલો કરવામાં આવે પણ શેઠો તરફ આ જાંવ અસહ્ય હોતો, તે વિચારવું યોગ્ય છે. આપણી સર્વ આર્યસંસ્કૃતિ આ સેવ્ય અને સેવકતા ધર્મમાં સમાયેલી છે. અત્યારનો હડતાલનો પવન અને શેઠીઆને મૂંઝવવાનો પવન એ ધર્મ સાથે બંધબેસતો નથી. એના ઉપકારનો બદલો આ જાંવમાં વાળી શકાય તેવું નથી. આ જાંવનાં કાલ તુરત લો નાસી ગઈ હોય એમ દેખાય છે.

એમાં શેઠો ભૂલ નથી કરતાં એમ ભાગ્યે જ કહેવાય, પણ અસલ એને (નોકરને) ઘેર અવસર આવે ત્યારે શેઠો પોતાની પુણ્ય લઈને જતા હતા અને નોકરની આખર સાથે પોતાની આખર છે એમ માનતા હતા. તેવી ભાવના આજ રહે તેવું નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આ ઉપકારનો ખદલો આ ભવમાં વળી શકે તેવું નથી.

માતાપિતરી—માખાપ. એમણે તો પોતાના વખતને અને સગવડને ભોગે દીકરાનું નાની વયે ઠીક કરવામાં બાકી રાખ્યું હોતું નથી. ‘ડગમગ પણ ટકતો ન’ હોય તેવે વખતે માખાપ શીખવે અને દુનિયામાં સ્થિર કરે તે ઉપકારનો ખદલો વાળવો ઘણો મુશ્કેલ છે. માખાપનો ખદલો વળી શકે તેવું આ ભવમાં કાંઈ નથી. માખાપને ધર્મ પમાડનાર પુત્ર કદાચ ખદલો વાળી શકે છે, પણ સામાન્ય રીતે તો મૂળમાં વાત કહી છે તે ઘણે ભાગે ખરાબર છે.

ગુરુ—વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ કરાવનાર અને ધર્મ સમજાવનાર અને કોઈ વખતે થપ્પડ મારનાર તાડનાતજના કરનાર ગુરુનો ખદલો આ ભવમાં અને પરભવમાં કોઈ રીતે વળી શકતો નથી. માખાપ અને શેઠનો આ ભવમાં ખદલો ન વળી શકે, પણ ગુરુનો ખદલો તો ભવાંતરમાં કોઈ કાળે વળી શકે તેમ નથી. ગુરુમહારાજ રોકે, ટોકે કે સળ કરે તે સર્વ શિષ્યના હિત માટે જ હોય છે. તેઓનો ઠપકો કોઈ વખત આકરો લાગે તો વિચારવું કે તેમનો સ્વાર્થ શિષ્યના સ્થાયી હિત, પરમ હિતમાં જ છે, અને તે ખાતર જ તેઓ ઠપકો આપે છે. તેઓનો અંગત સ્વાર્થ કાંઈ હોતો નથી. અને ગુરુમહારાજનો અવિનય કરતાં વિચારવું કે તેમનો ખદલો તો આ ભવમાં અને ભવોભવમાં વળી શકે તેવું નથી. જે અક્ષરને આપનાર ગુરુને ઉવેએ તે શ્વાનયોનિમાં સેંકડોવાર જઈ, ચાંડાલ પણ થાય છે, એમ અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે. એટલે ગુરુમહારાજ કદાચ વિચિત્ર હોય, તો પણ તે ચલાવી લેવા જેવા છે અને તેમણે ધર્મમાર્ગ બતાવ્યો તેથી આપણું સ્થાયી કલ્યાણ થનારું હોવાથી, તેમનો ઉપકાર તો અમાપ છે અને તેનો ખદલો આ ભવે અને પરભવે આપી શકાતો નથી. ઉપદેશમાલામાં ધર્મદાસગણિએ લ્હમી ગાથામાં ગુરુનો પરાભવ કરનારનું પરભવમાં અને આ ભવમાં કેટલું ખરાબ થાય છે તે બતાવ્યું છે. તેઓ પણ ગુરુનો ખદલો કોઈ રીતે વાળી શકાય નહિ એમ જણાવે છે.

વ્યવહારમાં એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે ભગવંત અને ગુરુ બંને એકી જ વખતે મળ્યા હોય તો તે એમાં મારે વંદન કોને કરવું? ત્યાં જવાબ આપે છે કે ભગવાનને ઓળખાવનાર ગુરુમહારાજને પ્રથમ નમસ્કાર કરવો, એ એક દૃષ્ટિબિંદુથી યોગ્ય છે. ગુરુનો ખદલો આ ભવે અને પરભવે ન વળી શકે તેવો છે, કારણ કે તેમણે આપણું સ્થાયી હિત જે માર્ગે થાય તે રસ્તાને બતાવ્યો છે અને તેઓ કદાચ માની હોય, તો પણ તે કહે તે કરવું અને તેમની વૃદ્ધ ઉંમરે તેમની ખરાબર વૈયાવચ્ચ વિનયપૂર્વક કરી આપણું વિનીત શિષ્ય તરીકે નામ કાઢવું અને ગુરુ ઠપકો આપે તે ખમી ખાવો. (૭૧)

કેટલાંક મહાન સત્યો—

વિનયફલં શુશ્રૂષા ગુરુશુશ્રૂષાફલં શ્રુતજ્ઞાનમ્ ।

જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિર્વિરતિફલં ચાશ્રવનિરોધઃ ॥૭૨॥

અર્થ—વિનયનું ફળ સાંભળવાની ઇચ્છા અથવા ચાકરી, ગુરુમહારાજની સેવાનું ફળ જ્ઞાન થવું તે—જ્ઞાનપ્રાપ્તિ; જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ (ત્યાગભાવ) અને વિરતિનું ફળ આવતાં કર્મોનો અટકાવ તે છે. (૭૨)

વિવેચન—આટલી ગુરુમહારાજના ઉપકારની વાત કરી. હવે કેટલાંક સર્વસામાન્ય સત્ય કહે છે. એ ત્રણ કાળમાં સાચા અને લાભકારી છે, શાસ્ત્ર સમજવાની ચાવીરૂપ છે. આપણે આ શ્લોકમાં એવા ચાર સત્યો એક પછી એક બાણીશું.

વિનયફલં—આપણે વિનિત શિષ્યે ગુરુનો કેટલો વિનય કરવો જોઈએ તે સાંભળ્યું, વિચાર્યું અને આપણે નિશ્ચય કર્યો કે ધર્મ બતાવનાર અને તેમાં જોડનારનો વિનય કરવો. ગુરુમહારાજને વિનયપૂર્વક પોતાની પરિસ્થિતિ અથવા અશક્તિ જણાવવી. કોઈ કિંવસ ગુરુમહારાજનો વિનય ચૂકવેો નહિ અને કદી તેમની સામે થવું નહિ, પણ તેમના જેવા ઉપકારી પોતાને કપકો આપે તો તે વચનને પણ ચંદનના સ્પર્શ જેવું ગણવું, ઠંડું ગણવું અને તે ખાતર અંતરમાં પણ તેમની આમન્યાનો લોપ ન કરવો અને તેમનું અશુભ ન ચિંતવવું.

શુશ્રૂષા—એનો અર્થ હારિભદ્રીય ટીકાનુસાર સાંભળવાની ઇચ્છા, વધારે સાંભળવાની ઇચ્છા એમ થાય છે. ‘શબ્દ-ચિંતામણિ’ તેનો અર્થ સેવા-ચાકરી એમ બતાવે છે. એટલે કોઈપણ પ્રાણીમાં વિનયશુષુ તો જ બામ્યો ગણાય કે એને વધારે સાંભળવાની ઇચ્છા અને બોલનાર તરફ અભાવ થવાને બદલે તેની વધારે સેવાચાકરી કરવાની હોશ થઈ આવે. એટલે જો એ સાચો વિનયી શિષ્ય થયો છે તો વિનયનું ફળ વધારે સાંભળવાની ઇચ્છા અથવા સાંભળાવનારની વૈચાલ્ય-સેવાચાકરી એ કરે. એ વિનયનું ફળ છે. હવે પછીની ગ્રાંથમાં ‘દૃષ્ટમ્’ એવો શબ્દ આવે છે તે પ્રત્યેક વાક્યને છેડે અધ્યાહાર છે એમ સમજવું. હવે એક બીજું સર્વમાન્ય સત્ય કહે છે.

ગુરુશુશ્રૂષાફલં—ગુરુમહારાજની સેવાચાકરીનું ફળ છે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ. ગુરુમહારાજ જ્ઞાનનો આરંભ કરાવે છે, શીખવે છે, એ કાંઈ જેવોતેવો લાભ નથી. ઘણા તો આજે શીખે અને કાલે ભૂલી જાય. ગુરુ કહે તે સાંભળવું અને સાંભળીને તે પ્રમાણે વર્તન કરવું તેવો અર્થ શુશ્રૂષાનો હારિભદ્રીય ટીકાનુસાર અને આપ્ટેની ક્લિશનરી અનુસાર થાય છે. એટલે ગુરુ પાસે જે ભણ્યા તેને જ્ઞાનરૂપ ફળ બને છે. એટલે ગુરુમહારાજને સાંભળવા અને એક કાનેથી સાંભળીને બીજે કાને કાઢી ન નાંખતાં એ સાંભળ્યા પ્રમાણે

વર્તન કરવું એવો એ શુશ્રૂષાનો ભાવ છે. શુશ્રૂષારૂપ વૃક્ષને કૃષ્ણ તે જ આવ્યું ગણાય જ્યારે તેનાથી ખરાબર જ્ઞાન થઈ જાય અને તદનુસાર વર્તન થાય. આ શુશ્રૂષાનું કૃષ્ણ છે એ ખીજું મહાન સત્ય સર્વામાન્ય છે. શુરુમહારાજ સાક્ષી ઉપદેશ આપનાર હોય તો શ્રાવકની દેશવિરતિ અને સાધુની સર્વાનિરતિરૂપ ચારિત્રગુણ આડકતરી રીતે જરૂર ખીલે છે.

જ્ઞાનરૂપ કૃષ્ણ વિરતિ—જાણવાનું કૃષ્ણ ત્યાગભાવમાં આવે છે. આ ત્રીજું સાર્વાત્રિક સત્ય કહ્યું. એકલું જાણવથી ખાસ લાભ નથી, પણ જાણીને તે પ્રમાણે ત્યાગભાવ કરે તે ખરો જાણકાર છે, સાચો જાણકાર છે. ઘણા ચારિત્ર વગરના માણસો મોટી મોટી વાત કરે છે, ગજના ગજ માપે છે, પણ તરૂં વધેરતા નથી, ચારિત્ર-ચર્યામાં મીઠા હોય છે, તે તેમનું જ્ઞાન કૃષ્ણ વગરનું છે અર્થાત્ તેઓનું જ્ઞાન નિષ્કૃષ્ણ-નકામું છે એમ સમજવું. જો ખરો ત્યાગભાવ આવ્યો હોય તો જ જાણવણાનું, વાંચ્યા-વિચાર્યાનું, ભણ્યાનું કૃષ્ણ બેઠું છે એમ સમજવું. જ્ઞાનનું કૃષ્ણ ત્યાગભાવપ્રાપ્તિમાં છે. આ ઝાડ નકામું, જ્યારે રોકનારું નથી, પણ જો કૃષ્ણવતું ઝાડ છે અને જો કૃષ્ણવાન ઝાડ કૃષ્ણના જોરથી લચી રહ્યું છે. આંખાને કેરીટાણે કૃષ્ણ આવે તે વખતે એની ઘટા જોઈ હોય તો તે પ્રકુલ્લ થતું દેખાય છે અને કેરી પાકે ત્યારે તેને છાંયડો પણ કૃષ્ણવાન વૃક્ષને દીપાવે તેવો લાગે છે. જ્ઞાનરૂપ ઝાડને વિરતિરૂપ કૃષ્ણ આવે ત્યારે તે દીપે છે અને ખરું કૃષ્ણવાન થયું છે એમ દેખાય છે.

આશ્રવ—આ ત્રીજું તત્ત્વ છે. જે ગરનાળાને રસ્તે તળાવમાં પાણી આવે તે આશ્રવ કહેવાય છે. આશ્રવ એટલે માર્ગો અને આશ્રવ દ્વારા જ કર્મબંધ થાય છે. આપણે યોગ્ય પ્રસંગે પચીસ ક્રિયા વિચારશું ત્યારે આશ્રવેને ખરાબર ઓળખાશે. ગરનાળાથી તળાવ ભરાઈ જાય છે, એમ કર્મરૂપ આવક જેનાથી થાય તેને આશ્રવ કહેવામાં આવે છે.

આશ્રવનિરોધ—આશ્રવની અટકાયત એ જ સંવરપ્રાપ્તિ. સંવર એ પાંચમું તત્ત્વ છે. નવાં કર્મેને આવતાં અટકાવવા એનું નામ જ સંવર. ત્યાગનું કૃષ્ણ સંવર છે. ભાવના, યતિ-ધર્મો વગેરેનું આચરણ કરતાં કુદસ્તી રીતે નવાં આવતાં કર્મો અટકે છે, અને કર્મો આવતાં અટકે તે જ સંવર થયો. નવાં આવતાં કર્મોથી ભારે થતો અને સંસારમાં રખડતો આત્મા અટક્યો અને તેટલા પૂરતો સંવર થયો. પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, દશ યતિધર્મ વગેરે સંવરો છે. આશ્રવ થતો અટકે એ જાણવણાનું કૃષ્ણ છે. એટલે માણસને સાચું જ્ઞાન ક્યારે થાય કે તેને નવાં લાગતાં કર્મો અટકે અને કર્મ આવવાનું ગરનાળું બંધ થઈ જાય. આ આશ્રવનિરોધ ઘરાબર સમજવા યોગ્ય છે અને સમજીને આચરવા યોગ્ય છે. આ ત્રીજું અને ચોથું સર્વામાન્ય મહાન સત્ય જાણાવ્યું. (૭૨)

થોડાં વધારે સત્યો—

સંવરફલં તપોબલમથ તપસો નિર્જેરા ફલં દૃષ્ટમ્ ।
તસ્માત્ ક્રિયાનિવૃત્તિઃ ક્રિયાનિવૃત્તેરયોગિત્વમ્ ॥૭૩॥

અર્થ—સંવરનું ક્ષણ તપબળ છે, અને તપનું ક્ષણ નિર્જરા છે એમ અનુભવ્યું છે; તેનાથી (નિર્જરાથી) ક્રિયાથી નિવૃત્તિ થાય છે, અને ક્રિયાનિવૃત્તિપણથી અયોગીપણું થાય છે. (૭૩)

વિવેચન—સર્વામાન્ય સત્યોની જે વાત ચાલે છે તે કેટલીક આગળ કહે છે, એટલે આ શ્લોકમાં પણ સર્વામાન્ય સત્યો આવશે. આ સર્વ પ્રયાસ વિનયશુભ્યનું પ્રાધાન્ય, ઉપયોગીપણું બતાવવા માટે છે એ વાત ધ્યાનમાં રહે.

સંવર—સંવરતત્ત્વના સત્તાવન પ્રકાર છે. સંવર એટલે કર્મો લાવનારું જે ગરનાળું છે તેની આડા આરણ્યું બંધ કરવા અને આશ્રવ થતો અટકાવવો. આવી રીતે આવતાં કર્મોને રોકવા તે પાંચમું સંવરતત્ત્વ છે. ભાવના ભાવવાથી અને યતિધર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી અને અષ્ટ પ્રવચનમાતા (ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ, આદાનનિક્ષેપણુ-સમિતિ, પરિષ્ઠાપનિકાસમિતિ, મનોશુષ્પિ, વચનશુષ્પિ, કાયશુષ્પિ)નું પરિપાલન કરવાથી આવતાં કર્મો અટકે છે. સંવરનું ક્ષણ તપ છે. એક પ્રાણીમાં સંવર ક્યારે જાગ્યો કહેવાય કે એ તપ કરતો હોય ત્યારે. એટલે સંવરનું ક્ષણ તપોબળ છે એમ આ સર્વામાન્ય પ્રથમ સત્ય કહ્યું. યુદ્ધ ભગવાને તપને શરીરકલેશકારી ગણ્યું, પણ મહાવીર ભગવાને તેને નિર્જરાનું કારણ માન્યું અને સંવરનાં ક્ષણ તરીકે એને સ્વીકાર્યું અને પોતાના જીવનથી તપનો મહિમા બતાવી આપ્યો. તપ એ સંવરનું ક્ષણ છે. તપસ્વાથી શરીરે જોર પડતું નથી, પણ તાકાતમાં વધારો થાય છે એ વર્તમાન દાકતરી વિજ્ઞાને પણ બતાવી આપ્યું છે. એટલે દેહદમન તરફ એદરકાર ન રહી આ શરીરનો બને તેટલો લાભ લેવો અને તેમાં કોઈ જાતની શકા ન રાખવી. મોક્ષ જવા માટે અને કરેલાં કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે તપશક્તિ ઘણી જરૂરી છે. આગલી ગાથામાં આશ્રવનિસેધ કહેવામાં આવ્યો તે જ આ સંવર છે અને સંવરથી તપની શક્તિ મળી રહે છે. અને તેવી શક્તિ આવવી એ સંવરનું ક્ષણ છે. સંવર પોતે પાંચમું તત્ત્વ છે.

નિર્જરા—કર્મોનો વિપાકોદયથી કે પ્રદેશોદયથી નાશ થવો તે. જી બાહ્ય તપથી અને જી પ્રકારના આભ્યંતર તપથી કર્મની નિર્જરા થાય છે. નિર્જરા એ જૈન મતે જહું તત્ત્વ છે અને ઉપયોગી તત્ત્વમાંનું એક આદરણીય તત્ત્વ છે. બાહ્યતપ જી પ્રકારનું છે : (૧) 'અનશન' એટલે ન ખાકું. (૨) 'જીણોદરી' એટલે ભૂખથી પાંચસાત કોળિયા ઓછા ખાવા. અત્યારે ડોક્ટરો પણ ઓછું ખાવાનો ઉપદેશ આપે છે. (૩) 'વૃત્તિસંક્ષેપ' એટલે પોતાને કાંઈપણુ ઈચ્છા થઈ હોય તેને ઓછી કરવી તે. વૃત્તિને બહાર જતી અટકાવવી અને તેના ઉપર અંકુશ રાખવો. (૪) 'રસત્યાગ' એટલે દૂધ, દહીં, છાશ વગેરે અને હલવાઈએ તૈયાર કરેલી મિઠાઈનો ત્યાગ કરવો. (૫) 'કાયકલેશ' એટલે લૌચાદિક કષ્ટ સહન કરવા અને (૬) 'સંલીનતા' એટલે શરીરનાં અંજોપાંજ સંકોચીને રાખવાં. એ જ બાહ્ય તપ કહ્યાં. ઉપરાંત, જી આભ્યંતર તપ છે : (૧) 'પ્રાયશ્ચિત્ત'—જાણ્યુંતાં અજાણ્યુંતાં થયેલી ભૂલ માટે

પશ્ચાત્તાપ કરવો. (૨) 'વિનય'—વડીલવર્ગનો વિનય કરવો, તેમની સેવા કરવી તે. (૩) 'વૈયાવચ્ચ'—બાળ, વૃદ્ધ, માંઢા, તપસ્વીની સેવાચકરી કરવી તે. (૪) 'સ્વાધ્યાય'—ભણવું, ભણાવવું અને ભણનારને સર્વ પ્રકારની બનતી સગવડ કરી આપવી તે. (૫) 'ધ્યાન'—અરિહંત આદિ પોતાને પ્રિય જે દેવ હોય એના ઉપર એકાગ્રતા ધારવી. (૬) 'ઉત્સર્ગ'—કર્મક્ષય નિમિત્તે દશ-વીશ લોગસ્સનો કાઉસગ્ગ કરવો. આ બાર પ્રકારે (૭ બાહ્ય અને ૭ આભ્યંતર તપે) કર્મની નિર્જરા થાય છે. નિર્જરા એ તપરૂપ ગ્રાહનું ફળ છે, માટે સમજવું કે આ તપથી નિર્જરા થાય છે.

ક્રિયાનિવૃત્તિ—આ નિર્જરાથી પ્રાણીની ક્રિયાઓ થતી અટકે છે. કેટલાક અધિકાર વગર આજસથી ક્રિયા કરતા નથી એ ક્રિયાનિવૃત્તિ નથી, પણ નિર્જરારૂપ વૃક્ષને ફળ બેસે ત્યારે જે ક્રિયાનિવૃત્તિપણું યોગમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે સાચું અને લાભકારી ક્રિયાનિવૃત્તિ તત્ત્વ છે અને એ નિર્જરાવૃક્ષનું ફળ છે.

અયોગિત્વ—ચૌદમે ગુણકાણે જિનકેવળીને કે તીર્થંકર મહારાજને મન-વચન-કાયાના યોગને લક્ષી જે અયોગિત્વ મળે છે તે ક્રિયાનિવૃત્તિનું ફળ છે. ચૌદમે ગુણકાણે મન-વચન-કાયાના પંદરે યોગ જાય છે. તે પંદર યોગ આ પ્રમાણે છે : ૧. ઔદારિક મનોયોગ, ૨. ઔદારિક મિશ્ર મનોયોગ, ૩. ઔદારિક તૈજસ મનોયોગ, ૪. ઔદારિક કાર્મણ્ય મનોયોગ. એ ચાર મનના યોગો. વચનયોગના ચાર ઉપલેદ છે : ૫. અસત્ય વચનયોગ. ૬. અસત્યામૃષા વચનયોગ (સાચું ય નહિ અને જૂઠું ય નહિ, 'બેઠા છે ? જાઠયા ?' એવું નિર્દોષ વાક્ય તે અસત્યામૃષાયોગ). ૭. તૈજસ મિશ્ર વચનયોગ. ૮. કાર્મણ્ય મિશ્ર વચનયોગ. કાયાના સાત યોગ હોય છે : ૯. ઔદારિક કાયયોગ. ૧૦. વૈક્રિય કાયયોગ. ૧૧. આહારક કાયયોગ, ૧૨. ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ. ૧૩. વૈક્રિય મિશ્ર કાયયોગ. ૧૪. આહારક મિશ્ર કાયયોગ. અને ૧૫. તૈજસ મિશ્ર કાયયોગ. આ પંદરે યોગ છેલ્લા ચૌદમા ગુણસ્થાનકે કેવળીને ન લાભે. તેનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ પંચ હસ્વાક્ષર (અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ) બોલતાં જેટલો વખત લાગે તેટલો છે. આ અયોગિપણું મોક્ષ જતાં પહેલાં આવે છે, એ મહા ઉત્કૃષ્ટ યોગ છે. મન-વચન-કાયાનું તદ્દન રુધ્ધી નાંખવાપણું છે અને યોગચિત્તવૃત્તેર્નિરોધનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. આનું અયોગિપણું તે ક્રિયાનિવૃત્તિરૂપી વૃક્ષનું ફળ છે. પાંચ હસ્વાક્ષરકાળ પછી જરૂર મોક્ષ થાય છે. તે વખતે મન, વચન અને કાયાના સર્વ યોગો નાશ પામી જાય છે, અને તેવું અયોગિપણું પ્રાપ્ત કરવાના આપણા સર્વ પ્રયાસ છે. આ સર્વમાન્ય સત્ય સમજીને અનુસરવા યોગ્ય છે. (૭૩)

બાકીનાં સર્વમાન્ય સત્યો—

યોગનિરોધાદ્ભવસંતતિક્ષયઃ સંતતિક્ષયાન્મોક્ષઃ ।

તસ્માત્કલ્યાણાનાં સર્વેષાં ભાજનં વિનયઃ ॥૭૪॥

અર્થ—યોગનિરોધથી સંસારનો મૂળથી ક્ષય છે અને આખા સંસારનો મૂળથી ક્ષય થયે મોક્ષ થાય છે; તેટલા માટે સર્વ કલ્યાણનો આધાર વિનય છે. (૭૪)

વિવેચન—આવી રીતે આપણે પરંપરા જોતાં અયોગિત્વ સુધી પહોંચ્યા. આ ગાથામાં જે મહાન સત્યો જણાવે છે. મન, વચન, કાયાના ત્રણ યોગનો અથવા પંદર યોગનો નિરોધ થવાથી સંસારસંતતિ-ભવની રખડામણુ-ને અનંતકાળથી ચાલે છે તેનો નાશ થાય છે. આ સંસારસંતતિથી, ભવપરંપરાથી પ્રાણી એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં પડે છે અને બીજામાંથી ત્રીજા ખાડામાં પડે છે અને એમ ઉત્તરોત્તર ચાલ્યા કરે છે. સંસારી જીવને આ સંસારની ભવપદ્ધતિ કેવી રીતે લાગે છે અને વગર થાકયે એ એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં કેવી રીતે પડે છે તે માટે જુઓ 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા'માં વર્ણવેલ સંસારી જીવનું ચરિત્ર. આ ભવસંતતિ તો પરંપરાએ ચાલ્યા જ કરે છે, અને પ્રાણી અનેક ભવાંતરમાં ભટક્યા કરે છે, એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં જાય છે અને કોઈ કોઈ વાર તેની તે યોનીમાં પડ્યો રહે છે. તીર્થંકરના વખતમાં કદાચ આ જીવે તેમને સાંભળ્યા હશે તો તે ગપ્પાં મારનાર છે એમ ગણી તેની ભવસંતતિ વધારી હશે, પણ તેનામાં સદહણુ નહિ જ આવી હોય. આ ભવસંતતિનો ક્ષય યોગનિરોધનું ફળ છે અને એ ફળ ખાવાયોગ્ય અને સ્વાદે મધુર છે અને ખુશીથી ખવાય તેમ છે.

મોક્ષ—મૂકાવું તે. આ સંસારથી સર્વંદા નાસી જવું અને સાતમા તત્ત્વ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી એ ભવસંતતિક્ષયનું પરિણામ છે. ત્યાં કાંઈ ખાટલા ઢાળેલા નથી. ત્યાં તો આત્મા એના અસલ રૂપે રહી જોઈ બાણી શકે છે અને તે સર્વ ભવસંતતિ જે અત્યાર સુધી ચાલુ છે તેની સાંકળ તૂટી જાય છે અને ભવસંતતિક્ષયરૂપ ગ્રાહને મોક્ષનું ફળ બેસે છે. આ ફળ સમજવું. અને મોક્ષ ગયા પછી પુનઃ પાછા અહીં આવવાનું થતું નથી. માટે નિશ્ચિંત મને આ સાતમા તત્ત્વ મોક્ષને મેળવવાનું અત્ર પરંપરાથી જે કારણ આપ્યું છે તેને મોક્ષ મેળવવા ખાતર સેવવું અને આ અત્યારના આંટાફેરા અટકાવવા.

બાજન—આધાર. બાજનનો અર્થ અસલ તો પાત્ર થાય છે. સર્વ વસ્તુનો આધાર એટલે સર્વ વસ્તુને રહેવાનું પાત્ર, ઠામ, વાસણ વિનય છે તે આપણે હવે પછી જોશું. એ સર્વ વસ્તુનું મૂળ કારણ વિનય છે. વિનય તે ધરી રાખવાનું-ઉપાડવાનું મૂળ પાત્ર છે. એટલે તેની બાબતમાં શિષ્યે બહુ ચીવટ રાખવી અને પોતાને જરા અગવડ પડે, વધારે અગવડ પડે, તો પણ વિનય થવું.

વિનય—સર્વ વસ્તુને ધારણ કરનાર વિનય છે. મનુષ્યપણું મહામુશ્કેલીએ મળે છે, તે મળ્યું ! દેવરાજને કે ખુદ તીર્થંકરને એ મનુષ્યભવ મળી જાય તો ત્યાં આયુષ્ય-આયત્નું મળવું એ ઘણું મુશ્કેલ છે. એ પણ મળી ગયું ! ત્રીજી વાત આરોગ્યની છે. તે પણ મળવું મુશ્કેલ છે. તે પણ મળી ગયું. ચોથી વાત બળસમુદાયની, તે પણ મળ્યો ! પાંચમી

વાત, ધર્મના વિષયમાં વીર્યની પ્રાપ્તિ થવી મુશ્કેલ છે, તે પણ મળી ગયું. છઠ્ઠી વાત, શાસ્ત્ર-અધ્યયન, તે પણ મળી ગયું. સાતમી વાત, સારું કુળ. સારા કુળમાં જન્મ થવો તે મુશ્કેલ છે. તે પણ મળ્યું. આઠમી વાત, રૂપ મળવાની મુશ્કેલી છે. એ પણ મળ્યું. નવમી વાત આપણું વચન ખીજાને ગમે તેવું થવું તે પણ મુશ્કેલ છે. તેવું વચન પણ મળ્યું. નાનપણમાં ધર્મ કુચે નહિ અને શરીર ઘડપણમાં જવાબ આપે નહિ; તેટલા માટે દસમી દુર્લભ બાબત યુવાની છે, તે પણ મળી ગઈ. અગિયારમી વાત મિત્રની છે. મિત્રો અધર્મમાં પ્રેરે અથવા તેમની કુસોબતથી પ્રાણી આડે રસ્તે જતરી બંધ એવા મળે છે, સારા મળવા મુશ્કેલ છે. મિત્રો સારા અનુકૂળ મળ્યા છે. બારમી વાત, ધન-પૈસાની છે, તે પણ મળ્યા. તેરમી વાત શૈઠાઈ-ઐશ્વર્યની છે, તે પણ મળી ગઈ. આવી સર્વ અનુકૂળતા મળી, તેરે ય વાતે પોતે ભાગ્યવાન નીવડ્યો એનો આધાર વિનય પર, પ્રાણીની ગુરુ તરફની ભક્તિ પર છે. માટે જે વચન ગુરુ કહે તેને ધીની નાળ સમાન ગણીને, તેવાં વચન સાંભળવાને પોતે ભાગ્યવાન થયો એમ માની, ગુરુમહારાજ પર વિનય રાખવો અને તેઓ જે કહે છે તેનો સંસ્પર્શ અંદન જેવો શીતળ છે એમ ધારી, તેમના અનુભવને માન આપી, તેઓ ઉપર સઘળો આધાર રાખવો અને તેમને અધીન રહી તેમનું વચન ખર લાવવું. એ વાતમાં શંકા અથવા ચર્ચાને સ્થાન નથી એમ ગણી, ભાગ્યયોગે ગુરુનું વચન સાંભળવા કે તેનો સ્પર્શ કરવા પોતાના કાન ભાગ્યશાળી થયા છે તેમ ધારી ગુરુ મહારાજનો વિનય જરા પણ ચૂકવો નહિ. આ તેરેય બાબતોને વિનયગુણ આજી છે, અને જાતને ભાગ્યશાળી બનાવે છે એમ સમજી ગુરુનો વિનય ખરાબર જાળવવો અને તેમાં પોતાની જાતને પરત્ર ન માનવી, પણ દુનિયાના અનુભવી વૃદ્ધ ગુરુ જે કાંઈ કહે છે તે પોતાને હિત આપનાર છે અને અંતે મોક્ષ આપનાર છે એમ સમજી ગુરુનો વિનય કરવો અને તે જ પરિસ્થિતિ જાળવી રાખવી. આ દુનિયામાં જે અનુભવ ગુરુને હોય છે અને જે દીર્ઘદષ્ટિથી તેઓ શિષ્યનું સ્થાયી હિત ધરે છે તેવી નજર અન્યની હોઈ શકતી નથી, માટે ગુરુનો વિનય સમજી અને પોતાનું હિત સ્થાયીપણે ધાય તેમ ધરનાર શિષ્ય ચૂકે નહિ.

કલ્યાણ—સારું થયું તે. મોક્ષ જેવી ચીજ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, જે અપાવી શકે છે, તેવું કલ્યાણ જે કરી શકે છે તે ગુરુ મહારાજનો વિનય શિષ્યે જરૂર કરવો જોઈએ. આ દુનિયામાં વૃદ્ધ માતાપિતાનો વિનય કરવો જરૂરી છે, કારણ કે તેમનો ઉપકાર લઘુવયમાં ઘણો જખરો છે. શેઠ કે માલિકનો ઉપકાર પણ આ ભવની અપેક્ષાએ ઘણો ગણાય. પણ ગુરુના ઉપકારનો ખદલો તો આ ભવે કે પરભવે વાળી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તેમણે નિઃસ્વાર્થભાવે ધર્મ બતાવી મોક્ષમાર્ગ પ્રગટાવ્યો છે; અને સાચો ઉપકાર કદી ભૂલી શકાય નહિ, ભૂલે તે માણસ નહિ. માટે સર્વ કલ્યાણનું વાસણ, જેમાં ખીજી વસ્તુ ઝીલી શકાય તે, વિનય ગુણ છે. તેની મહત્તા અત્ર બતાવી છે. વિનયી શિષ્ય ગુરુને

એવા વશ કરી લે છે કે પછી ગુરુમહારાજ એવા શિષ્યને ઠપકો આપતા નથી, અને પોતાની મોટાઈ ખતાવતા નથી. (૭૪)

વિનય વગરનાનું આતે અહિત—

વિનયવ્યપેતમનસો ગુરુવિદ્વત્સાધુપરિભવનશીલાઃ ।

ઋટિમાત્રવિષયસક્લાદજરામરવન્નિરુદ્ધિગ્નાઃ ॥૭૫॥

અર્થ—વિનય રહિત મનવાળા, જેઓ ગુરુ અથવા વિદ્વાન પુરુષો અને સાધુઓનો તિરસ્કાર કરવામાં તત્પર હોય તેવા, એક જરામાત્ર વિષયના મેળાપથી જાણે કદી ધરડા થવું નથી કે કોઈ દિવસ મરવું નથી એવા નિર્ભય બની રહેલા માણસો (વિનાશને વહોરી લે છે.) (૭૫)

વિવેચન : વ્યપેત—ગયેલું. વિનય રહિત મનવાળો. એટલે ગુરુની સામે થનાર, વૃદ્ધ પુરુષનો વિનય ન રાખનાર. જેણે વિનય છોડી દીધો છે તેવા મનવાળા માણસના કેવા હાલ થાય તે આગલી ગાથામાં કહેવામાં આવશે. કેટલાક નાના મોઢે મોટી વાત કરનારા હોય છે અને નાને મોઢે પોતાને કાવે તેવું વર્તન કરનારા અને ગમે તેવું, સામાનો વિનય ન જળવાતો હોય તેવું, ફેંકનારા હોય છે. આવા માણસોનું શું થાય તે આગળની છોંતેરમી ગાથામાં કહેશે. આ ગાથામાં તો એવા માણસ કેવા હોય તેનું વર્ણન ચાલે છે. આવા ફેંકેલોણવાળા અને મનમાં આવે તેવું બોલનારા અને નાનામોટાનો વેરા ન રાખનાર કેટલાક માણસો હોય છે.

પરિભવન—અપમાન, નુકસાન. કેટલાક માણસો પોતાના ગુરુનું અને સાધુપુરુષોનું અપમાન, તિરસ્કાર કરનારા હોય છે. તેઓનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે ગુરુનું અપમાન કરવું; ગુરુ કહે કે સન્નજન—સાધુપુરુષ કહે તે ન કરવું; તેમને ગમે તે ન કરવું, પણ જાણીજાણેને વાંકા ચાલવું અને પોતાનો સ્વચ્છંદ ચલાવવો. ગુરુ કે કોઈ સાધુપુરુષ કહે તેમ કરવામાં પોતાની સ્વતંત્રતાનો તેઓ નાશ સમજે છે. તેઓ ગુરુ કહે તે ન કરવામાં જ પોતાની સ્વતંત્રતા જુએ છે. ગુરુનું નુકસાન કે અપમાન કરનારના શા હાલ થાય તે આગલી છોંતેરમી ગાથામાં કહેવામાં આવશે. આ ગાથામાં તો તેઓનો સ્વભાવ કેવો હોય છે તે ખતાવે છે, તેનું વર્ણન કરે છે. શીલ એટલે સ્વભાવ, પ્રકૃતિ. જેઓનો સ્વભાવ જ ગુરુ અથવા સાધુપુરુષોનું અપમાન કરવાનો અને જાહેરમાં તેમની સામે થવાનો હોય છે તેવા માણસો પોતાનું અહિત આચરે છે, અને તેઓ લોકોમાં ઊતરી પડે તેવું આચરણ કરે છે. આવો જ તેઓનો સ્વભાવ પડી જાય છે અને જાણે ગુરુનું અપમાન કરવું કે તેમને નુકસાન કરવું તેમાં જ તેઓની મોજ હોય છે. તેઓ ગુરુના ચાળા પાડે, તેમની સામે ઠાંતિયા કાઢે અને તેમની આજ્ઞા ન ઊકાવે.

ત્રુટિ—નાની એલાયચી. અલ્પ શબ્દને બતાવનાર આ શબ્દ છે. એટલે સુંઠને ગાંગડે ગાંધી બનેલા અને બાણે પોતે કદી ઘરડા થવાના કે મરવાના નથી એવું માનનારા. ત્રુટિ એટલે નાની એલાયચી જેવી વસ્તુ પોતાને મળી હોય તે બાણે ઘણું પોતાને મળી ગયું છે એવું ધારીને નિર્ભય થઈને ભટકનારા. એક નાના ગામડાનું પોતાને આધિપત્ય મળે કે નાનકડી સરખી શેઠાઈ ગામડામાં મળે કે જરા સરખી વિદ્યા કે બે વીધા જમીન મળે તે બાણે ઘણું બધું મળી ગયું છે એમ માને એટલે ધરતી ઉપર પણ પગ ન દે. આમ આમા માણસો નાનકડી વસ્તુ મળી જાય એમાં એને એવા વળગી પડે છે કે પોતે કોઈ પણ દિવસ ઘરડા થવાના નથી અથવા મરવાના નથી અને વિષયો સાથે પોતાને સંબંધ હોયેલા રહ્યા કરવાને છે એમ માની બાણે અજરામર થઈ ગયા છે એમ પોતાને માટે માને છે.

સંબંધ—સંબંધ, મળવું તે. એટલે એક માણસો કે જેને નળની આબરવના પદાર્થ મળી જાય, એટલે તે પદાર્થ સાથે સંબંધ મઈ જાય તેવા.

અજરામર—કદી ઘરડા થવાના નથી, કદી મરવાના નથી, આવું માની નિર્ભય થઈ ફરનારા અને સ્વચ્છંદે વર્તી કોઈની આજ્ઞામાં ન રહેનારા. એવા માણસો તે નાનકડી વસ્તુમાં એટલે મોહ પામી જાય છે કે બાણે પોતાને દુનિયાનું રાજ્ય મળ્યું હોય તેમ છાતી કાઢી, વાળ એળી, છેલબટાઉ થઈને ફરે છે. તેઓના હાલ કેવા થાય છે તે આગલી છોંતેરમી ગાથામાં કહેશે.

નિરુદ્ધિગ્ન—નિર્ભય. બાણે એને કદી ધડપણ-ઉત્તરાવસ્થા-જેકપણ આવવાનું નથી અને કદી પોતે મરવાના નથી, અને આ વસ્તુ સાથેનો સંબંધ અનંતકાળ સુધી ટકી રહેશે એમ ધારી નિર્ભયપણે ફરનારા અને વર્તનારા. તેઓ તે માને છે કે જરા-મરણ ખીજાઓ માટે છે. આવા માણસો આગળ-પ્રછળનો વિચાર કેમ નથી કરતા તે આવતી છોંતેરમી ગાથામાં જણાવશે. આ ગાથામાં એવા માણસો કેવા સ્વભાવના હોય છે તે વર્ણવ્યું.

વિષય—આ માંચે ઈન્દ્રિયા વિષયોને યોગે તેવા પદાર્થ સમજવા. તે તે એમ જ કમળે છે કે સ્પર્શ, વચન, પ્રાણ, અક્ષુ, કાનનો કોઈ પણ વિષય મળે કે કોઈ પદાર્થ નાનકડો મળી જાય તે બાણે પોતે વધુ નિર્ભય થઈ ગયા છે અને હવે પોતાને કોઈ કરવાનું રહેતું નથી અને સુરુની આજ્ઞામાં રહેવાની કે તેઓનો વિનય કરવાની કોઈ જરૂર નથી. (૭૫)

સમુદ્રવાયસ જેવા આ પુરુષો વિનારા પામી છે.—

કેચિત્ સાતદ્વિરસાતિગૌરવાત્ સાંપ્રતેક્ષિણઃ પુરુષાઃ ।

મોહાત્ સમુદ્રવાયસવદામિષપરા વિનશ્યન્તિ ॥૭૬॥

અર્થ—કેટલાક સુખશાતા, ઋદ્ધિ અને રસના અતિ ગૌરવથી તદ્દન વર્તમાનને જોનારા, દૂંડી નજરના પુરુષો મોહને વશ થઈને સમુદ્રના કાગડા પેઠે અભિમન(મંત્ર) લેવાને તત્પર થઈ વિનાશને વહોરી લે છે. (૭૬)

ગૌરવ—એ જૈન શાસ્ત્રોમાં ગારવ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગારવ એટલે અભિમાન અથવા લાલચા (પંડિત હરજોવનદાસના પાઈઅસદમહાદેવમાં એ અર્થ છે.) આવા અસ્વૈયો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. શાતાગારવ, ઋદ્ધિગારવ અને રસગારવ. આ ત્રણનું અભિમાન કે મોટાઈ ખુલાસો માંગે છે. શાતાગારવ એટલે તંદુરસ્તીની મોટાઈ. હું જલ્દી તંદુરસ્ત છું, મને કોઈ દિવસ તાવ આવ્યો નથી તેમ બેલખું અને પોતાની તંદુરસ્તીનાં બહુઈ કૂંકવા તે શાતાગારવ પ્રથમગારવ થયો. ઋદ્ધિગારવ એટલે પોતે પૈસાદાર હોવાનો ફાંકો રાખવો અને તેની બહાશ બીજા પાસે હાંકવી તે. રસ એટલે સ્વાદ—મીઠો, મધુરો અથવા ફરસાણુ. પોતાને રસપ્રાપ્તિ થઈ છે એમ કહેવું કે રસ ખાતાં ખાતાં તેના વખાણુ કરવા તે રસગારવ. આમાં અભિમાન કરવાની કે મોટાઈ લેવાની વાત મુખ્ય છે. કોઈક માણસો ત્રણે ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અને શાતાગારવનું અભિમાન કે મોટાઈ મનમાં લાવે છે અને બીજા પાસે તે ગણાવે છે અને તે ફાંકમાં આજો વખત પસાર કરે છે.

સાંપ્રતેક્ષિણુ—એટલે, વર્તમાનકાળને જોનારા. પોતાને કદાચ પૈસા, તંદુરસ્તી કે રસો મળ્યા હોય તો તેનાં બહુઈ ન કૂંકવા ભેઈએ. જેઓ એક પણ ગારવ અથવા ગૌરવમાં પડી જાય છે તેઓ એ તંદુરસ્તી, પૈસા કે રસો શા કારણે મળી ગયા છે તે વિચારતા નથી. લોગાંતરાય કર્મ કે ઉપલોગાંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી લાભ મળી જાય અને પોતે ગૌરવ અનુભવે તે દૂંડી નજરવાળા છે. તેઓ પોતાનો વર્તમાન લાભ જ જુએ છે. એકવાર જે વસ્તુ લોગવાય તે લોગાંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમે મળે છે અને જે એક ને એક વસ્તુ અનેકવાર લોગવાય (કપડાં વગેરે) તે ઉપલોગાંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમે મળે છે. એમાં ગૌરવ લેવા જેવી કોઈ વાત નથી. તેથી જે તેમાં પોતાની મોટાઈ માને છે તે વર્તમાનકાળને જ જુએ છે, તેઓની નજરે ભૂતકાળ અહોતો નથી, તેઓની નજર દૂંડી છે. તેઓ ભણુતા નથી કે કર્મ પ્રમાણે પ્રાણીને શાતા, ઘનદોલત કે રસાળા પદાર્થો મળે છે. આવા દૂંકલડોળીઆ અને માત્ર વર્તમાન ઉપર નજર રાખનારા માટે આ શબ્દ વપરાયેલો છે.

મોહથી—તેઓ અજ્ઞાનથી એટલા બધા ભરાઈ ગયેલા હોય છે કે તેઓ પોતાની નજરમાં ભૂતકાળ જ રાખતા નથી. એ કર્મ પોતે કરેલાં છે, એને માટે પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર પડી હશે, તપત્યાગ, સંયમ આદરવા—આચરવા પડ્યા હશે. મોહરૂપ હાડની અસર નીચે આવેલા તેઓ હેરાન થાય છે. તેઓ શાતા, ઋદ્ધિ અને રસમાં પોતાની આવડતનું

અભિમાન કે કાંકો રાખે છે અને નજર દૂંકી હોવાથી માત્ર વર્તમાન પ્રાપ્તિ ઉપર જ નજર રાખે છે.

સમુદ્રવાયસ—સમુદ્રમાં વસનાર કાગડો. સમુદ્રવાયસનો વિનાશ કેવી રીતે થાય તે પર આવી વાત છે: એક વખત કોઈ મરી ગયેલ હાથીનું શરીર જોઈ, તેના માંસમાં આસક્ત બની, કોઈ સમુદ્રકાંઠે વસનાર કાગડો તે હાથીના ગુદાદ્વારમાં પેકો. સમુદ્રમાં હાથીનું શરીર તણાયું. સાથે તે પણ તણાયો. પણ એને હાથીના માંસની લોહપતા મટી નહિ. આ સમુદ્રકાગડો અંતે હાથીના અપાનદ્વારા બહાર નીકળ્યો, પણ કોઈ ઠેકાણે એસવા લાયક સ્થાન ન મળવાથી તે આખરે સમુદ્રમાં જ ડૂબી મૂચ્યો. આવી રીતે મોહને લીધે પ્રાણી હોરાન થઈ ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અથવા શાતાગારવમાંથી કોઈમાં અથવા સર્વેમાં લલચાઈ જઈ, જેમ તે આમિષનો લાલચુ કાગડો સમુદ્રમાં ડૂબી મૂચ્યો, તેમ જ તે સંસાર-સમુદ્રમાં ધકેલાઈ જાય છે. આવી રીતે સમુદ્રવાયસ જેમ માંસ ખાતર વિનાશ પામ્યો તેમ માણસ મોહથી અજ્ઞાનને લીધે સંસારસમુદ્રમાં રખડી મરે છે, અને અંતે તેનો વિનાશ થાય છે.

વિનાશ—આ શબ્દ શુદ્ધ અર્થમાં અહીં વપરાયો નથી, પણ એક ખાંડામાંથી ખીજામાં પરવું અને એમ ને એમ સંસારમાં રખડવું તે આત્માના વિનાશ બરાબર છે, કારણ આત્મિક વિનાશ આ રીતે જ થાય છે. જે મોક્ષમાં જવા યોગ્ય કરણી ન કરી શકે તે સંસારમાં ધકેલાઈ જાય અને તેને સમુદ્રનો આરો ન દેખાય; તે વિનાશ તો નથી, પણ વિનાશ જેવું જ છે. આવી જાતના વિનાશને પ્રાણી સમુદ્રકાગડા જેમ વહોરી લે છે. જેવાં કર્મો કર્યાં હોય તેવાં ભોગવવાં પડે છે. વિનાશને માર્ગે પડી સારા માર્ગની કે મોક્ષની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે, એ ખરો આત્માનો વિનાશ જ છે. જેમ કાગડો અંતે ભર-દરિયે મોતને પામે છે તેમ મોહથી સાચી વાત ન સમજવાને કારણે પ્રાણી રખડે છે અને આંટા મારે છે. એ વસ્તુતઃ તેનો વિનાશ જ છે. (૭૬).

આવા માણસોને વધારે શું થાય છે ?

તે જાત્યહેતુદૃષ્ટાન્તસિદ્ધમવિરુદ્ધમજરમમયકરમ્ ।
સર્વજ્ઞવાગ્રસાયનમુપનીતં નામિનન્દન્તિ ॥૭૭॥

અર્થ—જાત્ય (શુદ્ધ, નિર્દોષ) હેતુ અને દાખલાથી સિદ્ધ, અવિરુદ્ધ (જેની વિરુદ્ધમાં કંઈ ન હોય તેવું), ઘરડું ન થાય તેવું, જરા પણ ભયને ન કરનાર એવું સર્વજ્ઞવચનરૂપી રસાયન તેઓની સામે હાજર હોવા છતાં તેને તેઓ આદરતા નથી. (૭૭)

વિવેચન : જાત્ય—શુદ્ધ, નિર્દોષ. હેતુ પક્ષની જાતની વસ્તુમાં હોય. એટલે એ જાતના ખીજે કોઈ પણ સ્થાનકે તે ન હોય તેવું અને નહિ. દાખલા તરીકે મોરનું પીછું, તો તે

સર્વ ભોરમાં હોય જ. એને સંસ્કૃતમાં સર્વક્ષે સત્ત્વ કહે છે, એટલે ચોતાના સપક્ષમાં તેનું હોવાપણું—હાજરી જરૂર હોય છે. વિપક્ષ એટલે વિરુદ્ધ પક્ષમાં તેની (હેતુની) ગેરહાજરી હોય છે. આને વિપક્ષે વ્યવૃત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આમ ન્યાયની પરિભાષામાં જણાવવામાં આવે છે.

હેતુ—નિર્દોષ હેતુમાં આ લક્ષણો હોય છે. અંગ્રેજી લેણકમાં એને middle term કહેવામાં આવે છે.

દાખલો—દાખલો આપવાથી પરિણામ લાવી શકાય છે. એટલે એક પરિણામ લાવવું હોય તો તેનો દાખલો આપવો. આ રીતે જ પરિણામ લાવી શકાય છે. તેમાં કોઈ જાતનો દોષ ન રહે તે જાત્ય. હેતુપૂર્વકનું દાખલા દલીલ સાથેનું અવ્યભિચારી સત્ય કહેવાય છે અને તે સર્વ વખત કામ આપે છે. આવું મહાન સત્ય જેનો કોઈક હેતુ (middle term) હોય અને દાખલાઓથી સિદ્ધ થયેલ હોય તે, એટલે જે વચન સર્વ-કાળમાં સર્વ સંયોગોમાં સત્ય હોય, જેના વિરુદ્ધનું એક પણ વચન ન હોય અને જે સર્વમાન્ય હોય તેવું.

અવિરુદ્ધ—જેની વિરુદ્ધ કોઈ વચન કે દાખલો ન હોઈ શકે એવું સાદું પણ સર્વમાન્ય સત્ય. દાખલા દલીલથી બેસી જાય તેવું સાર્વજનીન સત્ય, Universal Truth. એટલે એ અસત્ય છે એમ સાબિત કરવાનું ન્યાયસરનું કોઈપણ કારણ ન રહે તેવું સત્ય.

અજર—જે ઘરડું ન થાય તેવું અખૂટ વચન. સર્વદા યુવાન, વૃદ્ધ ન થાય તેવું, અજર વચન. પરબ્રહ્મને પણ અજર કહેવામાં આવે છે એમ શબ્દચિંતામણિકોષ કહે છે. અહીં સર્વજ્ઞ વચન એવું મજબૂત અને આગળ પાછળથી દલીલયુક્ત હોય કે તે સદા નવપલ્લવિત યુવાન જેવું અને ઘડપણ વગરનું લાગે છે. દેવતા ઘરડા થતા નથી. તેથી તેમને અજર કહેવામાં આવે છે. અહીં તો ઘરડા ન થાય તેવા, અખૂટ, સદા નવીન અને સદા યુવાન વચનને અજરવચન કહ્યું છે.

અભયકર—કોઈ પ્રકારનો ભય ન કરનાર વચન. તીર્થંકર મહારાજ કહે તેમાં કોઈ જાતનો ભય ન હોય. અગાઉ કહ્યા છે તે આજીવિકા કે અકરમાતના સાત પ્રકારના ભયમાંથી કોઈ જાતનો ભય એને અનુસરવામાં પ્રાણીને રહેતો નથી.

સર્વજ્ઞવાગ્—સર્વજ્ઞની વાણીરૂપ વચન. એ તો સર્વ વસ્તુ દેખે છે અને જુએ છે, એટલે એ વચન કોઈ જાતની વિરુદ્ધતાને ખમતું નથી. ત્યાં તો સર્વમાન્ય સત્ય હોય છે, ત્રિકાળાભાષિત હોય છે અને એકાંત હિત કરનારું હોય છે.

રસાયન—શોષેલ રસ, રસૌષધિવાળી દવા, રસાયણ. મારેલ પારો અથવા ગજવેલ બરાબર ખાવામાં આવે તો તે શરીરને ઘણું મજબૂત બનાવે છે અને રસાયણ લેવાનો

ઉદ્દેશ જસાવર પાર પડે છે. આવા રસાયણ જેવું વચન મૃતિ, કીર્તિ, કાંતિ, ખુદ્ધિ અને ભક્ત્યને વધારે છે. સર્વજનું વચન રસાયણ જેવું છે.

ઉપનીતમ્—પાસે આણેલ, તેની નજીકમાં લાવવામાં આવે તો પણ. આણું અવિરુદ્ધ, સર્વજ મહારાજે ઉચ્ચારેલું અને સ્વીકારેલું, રસાયણ હોય તેવું વચન નજીક હોય, પાસે લાવવામાં આવ્યું હોય, પોતે તે સાંભળી શકે તેટલા અંતરે વચન પડેલું હોય તે પણ.

નાભિનન્દન્તિ—આનંદ પમાડતું નથી. આણું વચન પાસે આવ્યું હોય તો પણ તેઓને, તેવા માણસોને, સંતોષ આપતું નથી. ખુદ તીર્થંકર મહાસજનું વચન હોય, અવિરુદ્ધ હોય, કોઈ ભત્તન્ય બાંધા વગરનું હોય, બરાબર હોય, અભયને બતાવનારું હોય તે પણ ઉપર વચ્ચે તેવા માણસોને સંતોષ પમાડતું નથી, સજી કરતું નથી, આનંદ આપનારું થતું નથી. વચન પાસે લાવવામાં આવ્યું તેટલા ખાતર માણસને તે પસંદ આવી જાય છે, એજ બહુનું નહિ. માણસ ઋદ્ધિ, રસ કે શાળના ગારકમાં પડી જાય છે તો તેને તે વચન આનંદ આપતું નથી. તે માણસ કેવા ઝકારનો છે તેના ઉપર તેનો આધાર રહે છે. રાહિણીઆ ચોરની પેઠે તે વચન પાસે લાવવામાં આવે તો તે તેઓને ગમતું નથી. સર્વમાં ઉત્પાદ, વ્યથ અને ક્રુવતા હોય છે તેવું સર્વજસિદ્ધ વચન પણ ઋદ્ધિ વગેરે ગારવવાળાને પસંદ પડતું નથી, અને એવા વચનથી તેઓ સજી થતા નથી. આણું બાલ્યહેતુ સિદ્ધ, દષ્ટાંતસિદ્ધ, અવિરુદ્ધ(સંખત), જે પોતે કહી ધરડું થાય તેવું નથી અને અભયને કરનારું છે તેવું વચન આવી રીતે સંસારસિક પ્રાણીને ગમતું નથી અને તેને સજી કરતું નથી. આવી રીતે, જે સંગત હોય, અજર અને અભયંકર હોય તેવું વચન રૂપ રસાયણ પણ ઋદ્ધિ રસગારવમાં પડેલા માણસને સજી કરતું નથી. આમાં દોષ વચનને નથી, પણ પહેલેથી બંધાઈ ગયેલ ગારવોનો દોષ છે. તે હજુ આગળ જતાં સ્પષ્ટ થઈ જશે. (૭૭)

તેનું દષ્ટાંત—

યદ્વત્ કશ્ચિત્ ક્ષીરં મધુશર્કરયા સુસંસ્કૃતં હૃદયમ્ ।

પિત્તાદિતેન્દ્રિયત્વાદિતથમતિર્મન્યતે કઠુકમ્ ॥૭૮॥

તદ્ગન્નિશ્ચયમધુરમનુકમ્પ્યા સદ્ગિરમિહિતં પથ્યમ્ ।

તથ્યમવમન્યમાના રાગદ્વેષોદયોદ્વૃતાઃ ॥૭૯॥

અર્થ—જેમ મધ અને સાકરથી સાકી રીતે જમાવેલા, હૃદયને વહાલા લાગે તેવા હૃદયને પિત્તથી હેરાન થયેલ દંદ્રિયપણાના કારણે કોઈ ભલટાનો કડવું માને છે, તેમ તેઓ રાગદ્વેષના ઉદયથી ઉદ્ભવ થઈને, સારા-સબગન પુરુષોએ સાચા લાવને જણાવનારાં, સહાનુભૂતિથી કહેલાં, પત્નિભૂમે સુંદર વચનોનો, પોતાને લાલ કરનાર અને ક્ષતિતુષ્ટિ કરનાર હોય તે પણ આહર કરતા નથી. (૭૮-૭૯)

વિવેચન—પિત્ત—કાત-પિત્ત-કર્કશી સરીરમાં રોગો થાય છે એવો જે દેશી વૈદ્યનો આશુવેદનો સિદ્ધાંત છે, તેને અલુસરીને પિત્ત જેવામાં વધી ગયેલું છે તેવો માણસ. અર્દિત એટલે વ્યાપ્ત. આ પિત્તપ્રકોષ 'કમળ' નામના વ્યધિવ્યાધિને સવિશેષ હોય છે. મિત્તનો ઉપદ્રવ થવો તે હિંદુસ્તાનનો પ્રસિદ્ધ વ્યાધિ છે.

ક્ષીર—હૂધને. સાકર અને મધ નાંખેલું અને તેને સારી રીતે સંસ્કારવાળું બનાવીને મીઠું રાંધેલું હોય તે પિત્તવાળાને કહવું લાગે અને તેને વમી અથવા થૂંકી નાંખે, તેને તે લાવે નહિ.

મધુશકર—મધ અને સાકર. મધ અને સાકર સાથે રાંધેલી કે ગરમ કરેલી, સંસ્કારવાન કરેલી ચીજ પણ પિત્તથી પીડા પામનારને ગળી લાગતી નથી, પણ કઠવી લાગે છે, કારણ કે એનો પિત્તદોષ એને કોઈ વસ્તુ ગળી લાગવા દેતો નથી, એને તો ગળી સાકર જેવી કે મધ જેવી અથવા બન્ને (મધ અને સાકર) સારી રીતે ભેળવેલી ચીજ પણ કઠવી લાગે, તેમ ઋદ્ધિ, રસ કે શાતાગારવથી જે પ્રાણી પીડાય તેને જે દુઃખરૂપ છે તે સુખરૂપ લાગે છે.

સુસંસ્કૃત—ધી, તેલ, મસાલા વગેરે નાંખી સુધારેલ વસ્તુ. સારી રીતે સાકર અને મધ નાંખી સાકરવાળું રાંધેલ અન્ન અથવા હૂધ જેની વસ્તુ.

હૃદય—હૃદયને ગમે તેવું. સારી રીતે રાંધેલું, સંસ્કારવાન અને મધ અને સાકર ભેળવેલું હૂધ હૃદયને વહાલું હોય, પણ પિત્તપ્રકોષવાળા અનુષ્ઠને તે કચ્છું લાગે છે.

વિતથ—ખોટું, અસત્ય, મિથ્યા. એટલે જે પ્રાણી પિત્તના પ્રકોષથી સાકર જેવા ગળ્યા અને સાથે મધ ભેળવેલા ગળ્યા પદાર્થને પણ કરડો લાગે છે, જુએ છે અને તેના ઉચ્ચ તેની પ્રીતિ થતી નથી, તેને સાકર અને મધ ભેળવેલા પદાર્થો પણ કઠવત જેર જેવા લાગે છે, તેમ એહના આવેશમાં અને સંસારમાં સમદ્રેષથી સજ્જર્ણ થયેલા પ્રાણીને શું થાય છે તે હવે પછી કહેશે.

કટુક—કડવું. કટુક એટલે રાઈ, મેથી જેવા સ્વાદભાગી તીખી અથવા કઠવી ચીજ. આ ગાથામાં તો પ્રાણીનું વર્તન માત્ર અપ્યું છે, તેને શું થાય છે તે આવતી ગાથામાં કહેશે. આ ગાથામાં પ્રાણીનું મર્ચન કરવામાં આવ્યું છે તે બરાબર આપણને લાગુ પડતું છે અને તે પોતાને કેટલું લાગુ પડે છે તે બેલું.

નિશ્ચય મધુર—ચોક્કસ મધુર, પરિશ્ચામે સુંદર. એવું જે વચન તેઓને મારે સંબંધન યુરુમે કહે છે તે વચન ઉપર ઉપરથી મધુર-મીઠું લાગે તેવું ન હોય, પણ પરિશ્ચામે તેઓને ખાસ સ્થાયી લાલ કરનાર હોય. કેટલાંક વચન દેખાવમાં તો મીઠાં હોય છે, પણ પરિશ્ચામે તેવાં વચન લાલ કરનાર નીવડતાં નથી. સંબંધન યુરુપેનું એ સંસ્કાર છે કે તેઓ

પરિણામે સારું થાય અને લાભ કરાવી આપે તેવું જ વચન બોલે. તેઓ પ્રાણીઓનો તાત્કાલિક લાભ જોતા નથી, પણ પરિણામે મીઠું નીકળે તેવું જ વચન બોલે છે. તેઓના વચનનો એ પ્રભાવ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. તેઓ પ્રાણીને સારું લગાડવા કાંઈ બોલતા નથી. પણ તેમના વચન પ્રમાણે વર્તન થાય તો પરિણામે અંતે લાભ જ થાય છે. આવું 'નિશ્ચય મધુર' વચન કાઢવું તે સજ્જન અને યુદ્ધિમાન માણસોથી જ બની શકે છે. ગમે તેવા લેભાણુ તો પ્રાણીને રાજી કરવા વચન બોલે છે, પણ ખરા સજ્જન તો પ્રાણીનું અંતિમ પારિણામિક સ્થાયી હિત કયાં થાય અને કેવી રીતે થાય તે દર્શાવતું જ વચન બોલે છે. પરિણામે સુંદર હોય તેવું વચન સારું ગણાય છે; પરિણામે એટલે છેવટે, અંતે જતાં. એકલું સામાને સારું લાગે તેવું બોલનારા તો ઘણા હોય છે, પણ જે વચન અંતે જતાં પરિણામે સારું કરે તેવું ન હોય, માત્ર વહાલું લાગે તેવું હોય, તે વચન નિશ્ચય મધુર કહેવાતું નથી. તેટલા માટે વચન બોલતી વખતે સામાને-સાંભળનારને વહાલું લાગે તેવું કે ખુશી કરે તેવું વચન હોવા ઉપરાંત તે તેને-સરવાળે-અંતે આખરે જતાં લાભકારી હોવું જોઈએ. તેટલા માટે કહ્યું છે કે વચનનું સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત અને તથ્ય હોવું જરૂરી છે. એમાં જે હિત નામનો ત્રીજો વિભાગ કહ્યો તે મુજબ વચન પરિણામે હિત કરનાર, તે સાંભળનારનું ભલું કરનાર હોવું જોઈએ. આ સાદી સરળ વાત કરી. વચન કેવું વાપરવું જોઈએ, કેવું બોલવું જોઈએ તે પણ આડકતરી રીતે જણાવી દીધું. મધુ-સાકર પણ પિત્ત દોષથી કડવાં લાગે તે દષ્ટાંત અત્ર બતાવાય છે.

અનુકંપા—કૃપા. મહેરબાની કરી સંત પુરુષો-સજ્જનો બોલે તેવી વાત. આ કૃપા એ ઘણી અગત્યની વસ્તુ છે. સારા માણસો બોલે છે તે બીજા ઉપર કૃપા કરવા માટે જ બોલે છે, બોલવા ખાતર કે પોતાના સંતોષ ખાતર કદી બોલતા નથી.

સહભિ—સારા માણસ, સજ્જન પુરુષો, સંત પુરુષો. સારા માણસો વિના લાભે કદી બોલતા નથી. મુલમસ્તિ ઇતિ વક્તવ્યમ્ 'મુખ છે માટે કાંઈ તો બોલવું જોઈએ' એ ધોરણે કદી બોલતા નથી. સજ્જન પુરુષો તો સામાને પરિણામે હિતકારક, અતિશયોક્તિ વગરનું અને તેને ગમે તેવું અને સંપૂર્ણ સત્ય વચન બોલે છે.

રાગદ્વેષોદયોદ્વૃત્તા—રાગદ્વેષથી લેવાઈ ગયેલા. રાગદ્વેષથી તણાઈ જઈ સામાન્ય માણસો ગમે તે બોલી નાખે છે અને સાંભળનારનો સ્વાર્થ ધ્યાનમાં લેતા નથી. પોતાના રાગદ્વેષથી તેઓ તણાઈ જઈ સ્વચ્છંદાચારી બની જાય છે. તેઓ પોતાના વિચાર રાગદ્વેષને આધીન રહી કરે છે. અથવા સામા સાંભળનાર તરફના રાગદ્વેષથી ખેંચાઈ જાય છે. અને તે બંને પ્રકારના મનોવિકારને આધીન રહી વચન કાઢે છે. જેમ મોહથી હત થયેલો પ્રાણી અજ્ઞાન કે પોતાના બાંધેલા વિચાર અનુસારે વચન કાઢે છે તેમ આવા રાગદ્વેષથી રંગાયેલા સ્વચ્છંદાચારી માણસો બહુભડીયા તરીકે મનમાં આવે તેવું બોલી દે છે અને

પછી તેમને પસ્તાવો થાય છે તો આવા રાગદ્વેષથી ભરેલા સ્વચ્છંદાચારીનો પસ્તાવો પણ અર્થ વગરનો થઈ પડે છે.

તથ્ય—યોગ્ય અને સાચું એવા સંતપુરુષોની નજરે સાચી વાત પણ સામાનું હિત કરનારી નજરે જ ઓલાતી હોય છે. તેઓ જેવી હોય તેવી સત્ય વાત પણ સામાના લાભની કે હિતની ખાતર જ ઓલે છે. તેઓ મનમાં આવે તેવું લવનારા અને મગજમાં આવે તેવું ઓલનારા હોતા નથી, પણ સામાના હિતને નજરમાં રાખી, એને પરિણામે હિત થાય તેવી જ ભાષા વાપરે છે.

રાગદ્વેષના ઉદ્વેષથી અવળે માર્ગે વળેલા જનો સદ્ગુણનાં કે સજ્જનોનાં અનુકંપાથી ઓલાયેલાં, પરિણામે હિતકર, નિશ્ચય મધુર, સત્ય વચનોને અવગણે છે અર્થાત્ અહણુ કરતા નથી જેમ પિત્તના પ્રકોપવાળી વ્યક્તિ મધુર ગળ્યા દૂધને કડવું ગણી અહણુ કરતી નથી તેમ. આવા પુરુષો કેવા હોય છે અને શું કરે તે હવે કહેવામાં આવશે. જુઓ નીચેની એંશીમી ગાથા (૭૬).

તેવા મનુષ્યોને શું થાય ?

જાતિકુલરૂપવલ્લામણુદ્ધિવાલ્લભ્યકશ્રુતમદાન્ધાઃ ।

ક્લીબાઃ પરત્ર ચેહ ચ હિતમપ્યર્થં ન પશ્યન્તિ ॥૮૦॥

અર્થ—જાતિ, કુળ, રૂપ, બળ, લાભ, બુદ્ધિ, વલ્લભતા અને શ્રુત(જ્ઞાન)ના મદથી અંધ થયેલા તેઓ તામકં થઈ પરભવે અને આ ભવે પોતાનું પરમ હિત થાય તેવી બાબતોને જોતા નથી. (૮૦)

વિવેચન—૧. જાતિ, ૨. કુળ, ૩. રૂપ, ૪. બળ, ૫. પોતાને થતો અથવા પોતે જમાવેલ લાભ, ૬. પોતાની બુદ્ધિ, ૭. પ્રિયતા (વાલ્લભ્ય) અને ૮. પોતાનું જ્ઞાન—આ આઠ મદના તેઓ ભોગ બનીને પોતાને આ ભવ અને પરભવમાં શાથી સુખદુઃખ થાય છે તે જોતા નથી. પણ પોતાની હોશિયારીમાં જ મોજ માણ્યા કરે છે અને જાતિ, કુળ, પ્રિયત્વ વગેરે પોતાને મળ્યા છે તે માટે પોતાની જાતને જ પ્રવીણ માને છે અને તેની સર્વ આવડત અક્કલ પોતામાં કેન્દ્રિત થયેલી છે એમ સમજીને કામ લે છે. આ રીતે આઠ મદસ્થાનોને ગણ્યાવ્યા અને હવે તે આઠ મદ પર વિવેચન ચાલશે.

અન્ધા—આંધળા થઈને. પુરુષ મદથી આંધળો થઈ જાય છે. એ કાંઈ દેખતો ન હોય તેમ મદથી વતે છે. મદાન્ધ અને આંધળા ન દેખી શકે તેમાં બહુ ફેરફાર નથી. મદાન્ધ એટલે મદથી અંધ થયેલાને તેટલા માટે આંધળા કહેવામાં આવે છે. તેઓને આંખ હોવા છતાં અંધ પુરુષની જેમ તેઓ વતે છે. આંધળો જેમ સાચું-સાચું કાંઈ જાણતો

દેખતો નથી તેમ પોતાના કુળ, જાતિ, રૂપ, બળ, બુદ્ધિ અને જ્ઞાનના મદથી અંધ થયેલા પુરુષો પોતાની જાતને જ જુએ છે, તે મંચ જાણે દુનિયા હોય એમ જાણે છે, બીજાને કે ખીણ વસ્તુને જાણતા-દેખતા નથી. આ આઠે મઠ પર હવે વિસ્તાર કરવાનો હોવાથી અત્ર તેના પર કાંઈ લખ્યું નથી. પણ આવા મઠ આઠ પ્રકારના છે અને માણસ તેમનાથી અંધ બની જાય છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે.

વાસ્તવ્યમ્—હારીભદ્રીય ટીકામાં આ શબ્દનો અર્થ પ્રિયત્વ કર્યો છે. આપણે એને આઠ મઠમાં લાવવા માગીએ છીએ એટલે એનો અર્થ પોતાની ઋદ્ધિનો મઠ એવો અર્થ કરવો પ્રાસંગિક થઈ પડશે.

શ્રુત—વિદ્યા, આગમ. આગળ તેના ઉપર વિવેચન થવાનું છે. અત્ર તે તેનો શબ્દાર્થ જ કર્યો છે. વિદ્યાના મઠમાં ક્યુલિભદ્રનું દષ્ટાંત યોગ્ય સ્થાનકે આવશે.

કલીબ—નપુંસક, અતૃપ્તા:—આવો અર્થ ટીકાકાર કરે છે. શબ્દચિંતામણિકેશકાર તેનો અર્થ અશક્ત, નિર્વીર્ય, બાયલો એવો કરે છે. આવા હીનસત્ત્વ, નપુંસક, અશક્ત લોકો જ્ઞાનીની વીતરાગવાણીને ઓળખતા નથી અને અંધ પુરુષની માફક વર્તન કરે છે. આંધળો જેમ વસ્તુ શેષવાના ક્ષણે મારે તેમ તેઓ પોતાને પરમ અને આખરે હિતકારી શું છે તે શોધી જાણી શકતા નથી. અપણે આઠે મઠ વિચારશું ત્યારે એક એક અથવા વધારે મદથી પ્રાણી કેટલો અંધ થાય છે તે જણાશે. અને તેવા માણસો અશક્ત તેમ જ નપુંસકની પેઠે ક્ષણે મારે તે વાત તદ્દન યોગ્ય છે.

પરત્ર—પરલવના વિષયમાં. આવા લોકો આ લવના વિષયમાં અને પરલવના સંબંધમાં આંધળા તેમ જ અશક્તની પેઠે વર્તે છે અને જ્યારે ત્યારે પોતાના મઠને આધીન થઈ આંધળાની જેમ દશ દિશાએ આ લવ સંબંધમાં અને પરલવ સંબંધમાં ક્ષણે મારે છે. અભિમાની માણસો પોતાની જ વાત કરે છે અને જાણે સામા માણસો આંધળા હશે એમ ધારી ખોટું વર્તન કરે છે, પણ અતે ફસાઈ જાય છે. પણ ખરી સમજણ એમને એટલી મોટી પ્રાપ્ત થાય છે કે તે દરમ્યાન તે તેઓ આંધળા માફક જ વર્તે છે.

બુદ્ધિ—આમાં હારીભદ્રીય ટીકાનુસાર ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ છે. ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ (કુદરતી બુદ્ધિ), વૈનયિકી બુદ્ધિ એટલે કોઈ મોટા પુરુષનો વિનય કર્યો હોય તેથી પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિ, ત્રીણ કાર્મણી બુદ્ધિ એટલે એકનું એક કામ વારંવાર કરવામાં આવે તેથી થતી બુદ્ધિને કાર્મણી બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે, પારિણામિકી બુદ્ધિ એ ચોથી બુદ્ધિ વચ્ચે પરિપાકપણાથી-અનુભવથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચાર બુદ્ધિ અલગ એકબે પોતાને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનું અભિમાન કરવું તે આઠ મઠસ્થાનમાં એક છે. આપણે એ બુદ્ધિમઠ પર હવે પછી વિવેચન વિચારીશું. (જુઓ ગાથા ૯૧ અને ૯૨)

હિતમ્—અહીં ખરેખરું સ્થાયી હિત, ઉપર ચોટિયું હિત નહિ. ચાર દહાડાં સાંતું લાગે અને પછી હુતી તેની તે સ્થિતિ થઈ જાય તે. હિતકારક તે દષ્ટિએ ન ગણાય એમ સમજવું.

ન **પશ્યન્તિ**—દેખતા નથી. તેઓ મદમાં આંધળા થઈ જાણે દારૂના કેશમાં હોય તેમ પોતાનું સ્થાયી ટકાઉ હિત જોઈ શકતા નથી, દેખતા નથી, અવલોકતા નથી. (૮૦)

જાતિમદ પર પ્રકાશ—

જ્ઞાત્વા ભવપરિવર્તે જાતીનાં કોટિચતસહસ્રેષુ ।

હીનોત્તમમધ્યત્વં કો જાતિમદં બુધઃ કુર્યાત્ ? ॥૮૧॥

અર્થ—સંસાર ચક્રમાં જાતિઓ કરોડો સેંકડો અને હજારો હોવાથી, કોઈ વખત હીનપણું મળે, કોઈ વખત ઉત્તમપણું મળે, કોઈ વખત મધ્યમપણું મળે, એમાં કયો કાલો માણસ અભિમાન કરે ? (૮૧)

વિવેચન—અહીં ‘ધારણાર્થઃ અધિકારદયમ્’ એવો શબ્દ વાપરીને જાણે હવે નવું પ્રકરણ ‘આઠ જાતિમદસ્થાનો’ નામનું આ પ્રલોકથી શરૂ થાય છે એમ કોઈ ટીકાકારો માને છે. મારે મન તો વિષયકષાયનું આ પ્રકરણ ચાલુ જ છે, એટલે એ પૂરું થતાં પ્રલોક ૧૧૧મે અથવા ત્યાર પછી હું પ્રકરણ પૂરું કરીશ. અહીં પ્રકરણ ફેરવવું એ અત્યાર સુધીનો વિષય જોતાં મને બિનજરૂરી લાગે છે. તેથી એ વડીલને હું તે બાબતમાં અનુસર્યો નથી.

પરિવર્ત—આ જીવ તો કોઈ વખત ફરતાં ફરતાં નારકી ગતિમાં ગયો, કોઈ વાર ગધેડો કે શિયાળવો થયો, કોઈ વખત ઘુવડ થયો. આવા ચક્રમાં ફરતો ફરતો અનેકવાર આવ્યો છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે જ્ઞાનીના વચન પ્રમાણે આ જીવે દરેક જાતિમાં, દરેક ધીનિમાં અને દરેક સ્થાનમાં ભારે હુળવાં કુળ કર્યાં છે. એ અધમ જાતિમાં અને બધી જાતિઓમાં ગયો છે.

જાતિમદ—હું અસુક જાતિમાં જન્મ્યો છું, હું પ્રાણી છું કે ક્ષત્રિય છું કે વાણિયો છું એવું અભિમાન તે જાતિમદ પ્રથમ મદ છે. મદનાં આઠ સ્થાનો અહીં બતાવ્યાં છે. તેમાં જાતિનો મદ પહેલો કહ્યો છે. પોતે પ્રાણી-ક્ષત્રિયાદિ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો તે વાતનું અભિમાન ધરવું તેનું નામ જાતિમદ કહેવાય. પોતે પ્રાણી-ક્ષત્રિયાદિ ઉત્તમ જાતિમાં ઉત્પન્ન થવું તે કાંઈ મદ નથી, પણ તે વાતનું અભિમાન કરવું અને ‘પ્રાણિયા મત થોડી, લીધી લેંસ ને વેચી થોડી’ એમ વાણિયા જોલે અને પોતાની જાતિને પ્રાણીની જાતિ કરતાં પણ ઉત્તમ મનાવવા પ્રયત્ન કરે તે જાતિમદ કહેવાય. મતલબ કે પોતે જે જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તે જાતિનું કોઈપણ પ્રકારે અભિમાન દાખવે તે જાતિમદ છે.

હરિકેશી—આપણે વાર્તામાં વાંચીએ છીએ કે હરિકેશી જાતના ચંડાળ હતા. તે ચંડાળના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા કારણ કે આગલે ભવે એમણે જાતિમદ કર્યો હતો. જાતિમદને પરિણામે તે બીજે ભવે ચંડાળપણુ—નીચપણુ પામ્યા. આ એક સમજવા લાયક દાખલો છે. માણસ જ્યારે પોતાની જાતિના કે પોતાના પ્રાણુ-વાણિયાપણુના વખાણ કરવા લાગે છે ત્યારે તેને પોતાની જાતિ જ ઉત્તમ લાગે છે અને પોતાના વખાણ કરવા મંડી જાય છે અને પોતાની પ્રાણુ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યપણુની જાતિ ઘણી ઉત્તમ છે, સર્વમાં સારી છે, એમ તે સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરિણામે, બીજે ભવે આવા મદ કરનારને અધમ જાતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને જે તેનામાં પોતાની જાતિ માટે અભિમાન હતું તે મૂકી દેવું પડે છે. એટલે જાતિ, લાભ, કુલ, ઐશ્વર્ય, તપ, રૂપ, બળ અને શ્રુત (જ્ઞાન) એમનું અભિમાન કરવાથી એ હલકા અને તુચ્છ પ્રકારના બીજે ભવે માણસને મળે છે: આમ ઉચ્ચ જાતિમાં જન્મ થવાથી નીચ જાતિમાં જવાનું થતું નથી, પણ તેનું અભિમાન કરવાથી પરભવમાં તે હીન-અધમ મળે છે. આવા ઘણા દાખલા છે. પ્રાણી જ્યારે પોતાની જાતિનો અહંકાર કરે છે ત્યારે તે પોતાની જાતિના મોહમાં પડી રાગદ્વેષ કરી પોતાની જાતિના વખાણ કરવા મંડી જાય છે અને બધા વિવેક ભૂલી જઈ પોતે જે જાતિનો હોય તે જ જાતિ જાચી છે એમ ખતાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

કોટશતસહસ્ર—કરોડ, સો અને હજારો જાતિઓ, એકેન્દ્રિયથી માંડીને પાંચેન્દ્રિયમાં છે. માણસોમાં પણ જાતિઓનો પાર નથી; બ્રહ્મક્ષત્રિય, ખત્રી, કોળી, મોચી વગેરે અનેક જાતિઓ છે. મારી યાદ પ્રમાણે સરકારે એક વખત ગુજરાતની જાતિઓ ગણી તો તે આઠ હજાર ઉપરાંત થઈ, એવો રિપોર્ટ વાંચ્યાનું યાદ છે. એટલે જાતિઓ કરોડો, લાખો અને હજારો છે. એમાં જ્યારે એકેન્દ્રિયની વનસ્પતિ આદિની જાતિઓ ઉમેરવામાં આવે અને બેદન્દ્રિયો શખની, કોડાની એમ અનેક જાતિઓ ગણવામાં આવે, તથા તેમાં તેદન્દ્રિય (સ્પર્શ, રસન અને દ્રાણુદન્દ્રિયોવાળા) જીવો જેવા કે ઈંદ્રગોપ અને માંકડની જાતિઓનો ઉમેરો કરવામાં આવે અને તેમાં ચૌરિન્દ્રિય(સ્પર્શન, રસન, દ્રાણુ અને ચક્ષુ)ના જીવો વીંછી, ભમરી, તીડનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે, અને પાંચેન્દ્રિય તિર્યંચના જળચર પ્રાણીઓ, સ્થળચર પ્રાણીઓ અને એચર પક્ષીઓની અનેક જાતિઓને ઉમેરવામાં આવે ત્યારે કરોડોની સંખ્યામાં જાતિઓ આવે. આપણે તો સર્વ જાતિમાં ઉછર્યા છીએ, અને ભમ્યા છીએ, કારણકે જેઓ જાણી શક્યા છે તેમણે કહ્યું છે કે ‘તેવી કોઈ જાતિ નથી, તેવી કોઈ યોનિ નથી, અને તેવું કોઈ સ્થાન નથી અને તેવું કોઈ કુળ નથી જ્યાં આ જીવ અનંત વખત ન ગયો હોય.’ એટલે નીચ હલકી જાતિમાં અનંતવાર આ જીવ જઈ આવ્યો છે અને અનંતનો જે ખ્યાલ ચોથા કર્મગ્રંથમાં આપ્યો છે તે છક્કડ ખવરાવે તેવા પ્રકારનો છે. જો આ વાત ખરી હોય અને આપણે અત્યારનો અનુભવ જોતાં એ

વાત ખોટી હોય એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી, તો આપણે અમુક જાતિ માટે અભિમાન કરવું કઈ રીતે યોગ્ય કે ઉચિત ગણાય ?

આપણે ક્યાં નથી ગયા ? અને શું નથી થયા ? તો પછી આપણે આ લવમાં જે જાતિમાં જન્મ્યા હોઈએ તેનું અભિમાન શેનું કરવું ? આપણે યોતે બધે ગયા છીએ અને બધી જાતિમાં ક્યાં છીએ. આ વખતે અમુક જાતિ મળી તેનું અભિમાન કરવું તે ઉચિત નથી. અભિમાન તો કદાચ તે જાતિમાં ન ગયેલાને ઘટે, જે કે તેણે તેમ કરવું યોગ્ય નથી.

હીનઉત્તમમધ્યત્વ—આપણે તો જાતિની અંદર પણ હીનપણું (અધમપણું), મધ્યમપણું અને ઉચ્ચપણું અનંતવાર પામ્યા છીએ તેથી આ વખતે કદાચ કોઈ જાતિમાં ઉત્તમપણું પામીએ તો તે વાતનું અભિમાન કરવું, તે વાતની બહાઈ કરવી યોગ્ય નથી.

બુધ—હાહ્યો માણસ. આ સ્થિતિ હોવાથી કયો હાહ્યો માણસ—સમજી માણસ જાતિનું અભિમાન કરે ? આવું અભિમાન કરનાર સમજી માણસ ન હોય. એમાં અભિમાન કરવા જેવું કાંઈ નથી.

યોતે જેને અધમ જાતિ કહેતો હોય તેવી વાળંદ, કાછીઆ, મોચીની જાતિમાં પણ આ જીવ અનેકવાર જઈ આવ્યો છે ત્યારે એણે જાતિમદ કરવો કેમ ઘટે ? અને તે કરનાર સમજી માણસમાં કેમ ગણાય ? યોતે બધી ત્યારે જાતિમાં સર્વ ઉચ્ચ, મધ્યમ અને નીચ જાતિ પામ્યો છે તેની એને બખર નથી. અત્યારે સારી જાતિમાં હોય તો પણ યોતાની અગાઉની સર્વ પ્રકારની જાતિ યાદ કરે તો એને સમજ પડે કે એ બાબતનું ગૌરવ લાજિમ નથી. તેથી હાહ્યા માણસ તરીકે ગણના થયેલી હોય તો તેણે જાતિમદ કરવો ઉચિત નથી. (૮૧)

કોઈની જાતિ એકસરખી રહેતી નથી—

नैकान् जातिविशेषानिन्द्रियनिवृत्तिपूर्वकान् सत्त्वाः ।

कर्मवशाद् गच्छन्त्यत्र कस्य का शाश्वती जातिः ? ॥८२॥

અર્થ—અનેક જાતિવિશેષમાં જે કરતી વખતે ઈન્દ્રિયોને બનાવવામાં અને ઘડવામાં પૂર્વકાળે આવે છે તેવી જાતિઓમાં, પ્રાણીઓ કર્મવશપણાને લઈને જાય છે; તેમાં કયા માણસની અથવા કોની જાતિ એકસરખી શાશ્વત-સ્થિર રહે છે ? (૮૨)

વિવેચન : નૈકાન્—આ માણસ અનેક જાતિ પામે છે. ઉપરની વ્યાખ્યાએ આ પ્રાણી બધી જાતિમાં જઈ આવ્યો છે, તેની કાંઈ એક જાત નથી, અનેક લાખો કરોડો બધી જાતિઓ છે. નૈકાન્ એટલે એકથી વધારે. આ પ્રાણી તો બધી જાતિમાં જઈ આવ્યો છે, એટલે એની એક જાતિ નથી તે આપણે આગળ જોઈશું.

ઇન્દ્રિય—આ જીવોને, આ મનુષ્યોને ચોતાપોતાને ચેગ્ય પર્યાપ્તિઓ હોય છે. એ પર્યાપ્તિ પૂરી કરે ત્યારે તે પર્યાપ્તો—લઙ્ઘિપર્યાપ્તો કહેવાય છે. તેમાં એક ઇન્દ્રિયવાળાને ચાર પર્યાપ્તિ હોય છે. વિકલેન્દ્રિય (એટલે એ કે ત્રણ કે ચાર) ઇન્દ્રિયવાળા જીવને પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે અને સંસી પંચેન્દ્રિય જીવોને છ પર્યાપ્તિ હોય છે, તે આ પ્રમાણે —

૧. આહાર. ૨. શરીર. ૩. ઇન્દ્રિયો અથવા ઇન્દ્રિય. ૪. શ્વાસોચ્છવાસ. ૫. લાષા.
૬. મન. આ છ પર્યાપ્તિ છે. ભવાંતરની ઉત્પત્તિને સમયે દરેક જીવમાં જે શક્તિ વડે આહાર લઈને તેને પરિણુમાવવાની જે વિશેષ શક્તિ હોય છે તે આહારપર્યાપ્તિ પ્રથમ. આ પર્યાપ્તિનું લક્ષણ પરિણુમન-નિર્વર્તન છે, જેમ દૂધમાં સ્વેતતા અને સ્નેહતા બને છે તે પ્રકારે. ત્યાર પછી બીજી શરીરપર્યાપ્તિ છે. તૈજસ-કાર્મણ્ય શરીર કે જે તેની સાથે જાય છે તેનાથી તેને પરિણુમન કરવાની શક્તિ બળે છે. આ શક્તિથી આહાર લઈને પછીને સમયે શરીરને બાંધે છે. તે બીજી શરીરપર્યાપ્તિ બાબતી. અને પછી એકેન્દ્રિય થયો હોય તે એક સ્પર્શન ઇન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિયમાં ગયો હોય તે સ્પર્શ ઉપરાંત બીજી રસનેન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય થયો હોય તો સ્પર્શન, રસન (જીભ) અને ત્રીજી ઘ્રાણ્ય (સુંઘવાની ઇન્દ્રિય) એમ ત્રણ હોય છે ચૌરેન્દ્રિય જીવોને ચાર ઇન્દ્રિય હોય છે. (સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ્ય અને ચોથી ચક્ષુ-જોવાની ઇન્દ્રિય) અને પંચેન્દ્રિય જીવોને—તિર્યંચ, નારકી, દેવો અને મનુષ્યને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ્ય, ચક્ષુ અને કાન (શ્રોત્ર) એમ પાંચ ઇન્દ્રિય હોય છે. તે જે જાતિમાં ગયો હોય તદ્દલોગ્ય ઇન્દ્રિય બાંધવી તેને ત્રીજી ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ કહે છે. એ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ન બાંધે ત્યાં સુધી કરણઅપર્યાપ્તો કહેવાય છે. અને ત્રણ પર્યાપ્તિ પૂરી કરે ત્યારે તે 'કરણપર્યાપ્તો' કહેવાય છે. સ્વયોગ્ય કુલ બધી પર્યાપ્તિ બાંધે ત્યારે તે લઙ્ઘિપર્યાપ્તો કહેવાય છે, અને ત્યાં સુધી તે લઙ્ઘિઅપર્યાપ્તો કહેવાય છે. એક જીવ કરણપર્યાપ્તો હોય, છતાં તે લઙ્ઘિઅપર્યાપ્તો હોઈ શકે છે, કારણ કે એકેન્દ્રિયને પણ ઓછામાં ઓછી ચાર પર્યાપ્તિ હોય છે. અને બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય જીવોને તથા ચૌરેન્દ્રિય જીવોને ઓછામાં ઓછી પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે. આ બે-ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને વિકલેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. શરીર પહેલાં આહારપર્યાપ્તિ પ્રથમ કહેવાનું કારણ એ છે કે તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીર તથા તદ્દલવયોગ્ય આયુષ્ય પરલભ્ય જતાં પણ સાથે જાય છે, જીવનાં એ સહચારી છે, તે માટે તે શરીરના બળે આહારપર્યાપ્તિ પ્રથમ કરીને પછી ભવયોગ્ય ઔદારિક કે વૈકિય શરીર કરીને શરીરપર્યાપ્તિ કરે. પછી ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ કરે છે. ત્યાર પછી ચોથી શ્વાસોચ્છવાસપર્યાપ્તિ કરે, પછી પાંચમી લાષા, અને ત્યાર પછી છઠ્ઠું મન માત્ર સંસી પંચેન્દ્રિય જીવ બાંધે. એ રીતે છ પર્યાપ્તિ અનુક્રમે બાંધે. આ પર્યાપ્તિનો વિષય જેમને ધરાધર ન સમજાય તેમણે અને કદાચ શંકા થાય કે વિકલેન્દ્રિય એટલે ન્યૂન ઇન્દ્રિયવાળા તો એકેન્દ્રિયો પણ છે છતાં તે શા માટે વિકલેન્દ્રિય કહેવાતા નથી તો તે માટે નવતત્ત્વની છઠ્ઠી ગથા જોવી, તેના ખુલાસામાં આ બાબતનો પણ ખુલાસો મળી આવશે.

ઇન્દ્રિયનિવૃત્તિપૂર્વક—કરણ—ઇન્દ્રિયનિવૃત્તિ: પૂર્વં ચેવાં. એટલે પોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિ પાંધે તેમાં કરણ સુધીની પ્રત્યેક પર્યાપ્તિ આગળ હોય જ. એટલે ત્રણ પર્યાપ્તિ અને ચોથી સ્વયોગ્ય ઇન્દ્રિયો એટલે એકેન્દ્રિયને એક સ્પર્શન, બેઇન્દ્રિયને સ્પર્શન સાથે રસન, તેઇન્દ્રિયને સ્પર્શન, રસન અને ક્રાણુ, ચૌરેન્દ્રિયને સ્પર્શન, રસન, ક્રાણુ અને ચક્ષુ (જ્ઞેવાની) અને પંચેન્દ્રિયને પાંચે ઇન્દ્રિયો સ્પર્શન, રસન, ક્રાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ રીતે ઇન્દ્રિયો અંધાય. એ અંધાય ત્યારે જીવ-પ્રાણી કરણપર્યાપ્તો કહેવાય છે.

કર્મવશાત્—આ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીની વિવિધ જાતિઓમાં આ જીવ કર્મને વશ થઈને જાય છે. કર્મો જે પૌદ્ગલિક છે તે આ પ્રાણીને તે તે ગતિમાં લઈ જાય છે અને આત્મા એવી રીતે કર્મને વશ પડી જાય છે. કર્મને અર્ધીન રહીને તે સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ અપ્કાય, સાત લાખ તેલકાય અને સાત લાખ વાઉકાય અને દશ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, ચૌદ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાય, બે લાખ બેઇન્દ્રિય, બે લાખ તેઇન્દ્રિય, બે લાખ ચૌરેન્દ્રિય, ચાર લાખ દેવયોનિ, ચાર લાખ નારકી અને ચાર લાખ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને ચૌદ લાખ મનુષ્યયોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચૌદાશી લાખ જીવયોનિ છે. ઉત્પત્તિસમયના ગુદા ગુદા વજુ, અંધ, રસ અને સ્પર્શને એક જીવયોનિ મણુભયાં આવે છે. આવી રીતે કર્મો કરી પ્રાણી ગુદી ગુદી યોનિમાં જાય છે. આ પ્રમાણે એવું કોઈપણ સ્થાન નથી, એથી કોઈ યોનિ નથી જ્યાં પ્રાણી અનંતવાર મરણ પામ્યો ન હોય. એટલે એમાં એક જાતિ ક્યાં રહી? કર્મવશ પડીને એ ગમે ત્યાં જાય છે, ચૌદાશીલાખ જીવયોનિઓમાં ભમે છે, ફરે છે, તો એમાં અમુક યોનિમાં રાચવું એ એના જૂલસારેલા વિચારો છે.

શાશ્વતી—સર્વકાળમાં ટકે તેવી તેની જાતિ કઈ છે? આજે એ લાલ થયો તો કાલે મૂળો થશે. અને આજનો આદાણ કાલે ક્ષત્રિય કે ચંડાળ થશે. જે ઠરીકામ રહેવાનું નથી, તો એક સ્થાયી, નિશ્ચિન જાતિ જ ક્યાં રહી?

ગચ્છતિ—જાય છે. કર્મ એને જ્યાં લઈ જાય ત્યાં એ પ્રાણી જાય છે.

જે જાતિ શાશ્વતી હોય, હુમ્મશા ટકી જવાની હોય, પોતે કાં તો ચંડાળાદિ અધમ જાતિમાં ગયો ન હોય કે જવાનો ન હોય તો તો કદાચ એનું અભિમાન વાજળી ગણાય. પણ એવું કાંઈ છે જ નહિ. અને તે ટકાનો ત્રણશેર વેચાયો છે અને ઉપર મક્ત પણ અપાયો છે. ત્યારે એનામાં જરાસરખું ક્ષ્માપણ હોય તો એણે પોતાની જાતિનો મદ કરવો યોગ્ય નથી. (૮૨)

કુળમદ—

સ્વપલશ્રુતિમતિશીલભિવપરિવર્જિત્સંસ્થા દૃષ્ટા ।

વિપુલકુલોસ્પન્માનપિ નમુ કુલમાનઃ પરિત્યાજ્યઃ ॥૮૩॥

અર્થ—રૂપ, બળ, શ્રુતિ (જ્ઞાન), બુદ્ધિ, શીલ (ચારિત્ર) તથા વૈભવ(લક્ષ્મી)થી ત્યજ્યેલાને ભેદને મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાએ પણ કુળનું અભિમાન ત્યાગવા યોગ્ય છે. (૮૩).

વિવેચન—આ ગાથામાં કુળમદ ત્યાગ કરવાનું બહુ સામાન્ય કારણ આપ્યું છે. તેવા સાધારણ કારણે પણ કુળમદ ન કરવો ઘટે. રૂપ, બળ, શ્રુત (જ્ઞાન), મતિ, શીલ અને વૈભવ આ છથી રહિત માણસે શા માટે અને કેના ઉપર હું અસુક કુળમાં જન્મ્યો છું કે અસુક બાપનો ખેટો છું એવું અભિમાન કરવું કેમ ઘટે? એવા છ એ વસ્તુના ધણી હોય તે પણ ચારિત્રવાન હોય છે, અને શુદ્ધ ચારિત્ર જેને હોય તે અભિમાન કરતા જ નથી, તો પછી જેને એમાંનું એક પણ ન હોય તેણે કુલાભિમાન કેમ કરવું ઘટે? તેને ઉત્તમ કુળમાં ઉપજવાથી જે લાભ થયો તે તો લીધો નહિ, અને બાપદાદા ખાનદાન કે આબરૂદાર હતા તે વાતનું ગૌરવ શા માટે લેવું ઘટે? તેઓએ તો વિચારવું ઘટે કે નથી પોતાનું કાંઈ રૂપ, નથી એવી કોઈ શક્તિ (બળ), કે નથી અસાધારણ જ્ઞાનમય પંડિતતા, નથી પોતામાં એવી આવડત કે નથી પોતામાં એવું શ્લાઘનીય ચારિત્ર અને નથી પોતાનો એવો વૈભવ-પૈસાદારપણું, તો અમે ફલાણા કુળમાં જન્મ્યા એનું ગૌરવ કરવું અમારે ન જ ઘટે. એણે તો વિચારવું ઘટે કે માણસને રૂપ, બળ, જ્ઞાન, બુદ્ધિ, શીલ (ચારિત્ર) અથવા વૈભવ (પૈસાદારપણું) મોટો બનાવે છે. તે તો પોતામાં કાંઈ છે જ નહિ અથવા રૂપ, બળ, જ્ઞાન કે બુદ્ધિ અને સચારિત્ર તો એને છોડી ગયાં છે અને પોતે તદ્દન ગરીબ છે, તો પછી અમારા બાપદાદાએ નાતો જમાડી હતી અને અમારા વડીલોએ દેશતેડાં કર્યાં હતાં કે લગ્નમાં આટલા દિવસ અમારા વડીલોએ નાત જમાડી હતી, અને ધીના દીવા કર્યાં હતા-આવી આવી વાત તેના મુખમાં કેમ શોભે? એ તો ખરેખર ગંદુ લાગે તેવું અને મોઢામાં ન શોભે તેવું લાકડું છે.

પરિવર્જિત—છોડી દેવાયેલ, એટલે રૂપ, બળ, જ્ઞાન વગેરે છ એ દુનિયાનાં મહત્વનાં ગણાય તેવા પદાર્થોથી હીન, એ વગરનો અથવા એ છએ પ્રકારની ચીજોથી ત્યજ્યેલો. પોતાના બાપદાદાએ આમ કર્યું હતું અને તેમ કર્યું હતું અને અમારા કુળમાંથી કોઈ છોકરાને પરણાવવા પણ સામા ન જાય અને અમારું કુળ બહુ ઉત્તમ છે એવું અભિમાન રાખવું કેમ ઘટે? અને રૂપ, બળ કે જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ચારિત્ર અને વૈભવ આજે હોય અને કાલે ન પણ હોય અને છતાં, રૂપ-બળ વગેરે છએ પદાર્થો પોતાને છોડી ગયેલા હોય તો પોતે ગમે તેવા મોટાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો પણ તેને ખાતર અભિમાન કરવું અને પોતાની જાતને કે પોતાના સગાસગંધીને ઉચ્ચ તરીકે જાહેર કરવા કેમ ઘટે? આ કુળનું અભિમાન તો ત્યજવા યોગ્ય જ છે. પોતે રૂપ, બળ, જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ચારિત્ર અને વૈભવમાં હીન હોય-મીંડુ હોય તો પોતાના બાપદાદા સારા હતા એ વાતનું ગૌરવ પોતાથી કેમ લેવાય? અને ધીજી માણસો એવા રૂપ, બળ વગેરેથી રહિત હોય તો પોતે તેમાંથી

બોધ લેવો ઘટે કે પોતે પણ રૂપ, બળ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ચારિત્ર કદાચ જોઈ બેસી, વૈભવ (ધનપતિપણ) જોઈ બેસશે અને તે ક્યારે અને કેમ જશે તે તો પોતે બહુતો નથી. આ છ અસ્થિર પદાર્થો છે અને તે કાયમી ટકતા નથી, પૌદ્ગલિક છે અને તે વગરના પોતે થાય અથવા બીજાને થતાં જુએ તેવા માણસે તો પોતાના કુળમદનો ત્યાગ કરવો ઘટે, કારણ કે સામાન્ય રીતે કોઈપણ પ્રકારનો મદ ત્યજવા યોગ્ય છે. તેમાં પણ કુળમદ તો ખાસ કરીને ત્યજવા યોગ્ય છે. બાપદાદા કે વડીલો સારા થયા હોય તો તેમાં આપણને શો લાભ ? તેઓ સારા હતા તો સારા કહેવાઈ ગયા, પણ આપણે તો તે વાતનું ગૌરવ કરવા સરખું નથી.

પરિત્યાગ્ય—કુળમદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ સારા હતા તો એમને લાભ મળ્યો, એમાં આપણને શો લાભ ? આપણામાં શુદ્ધ ચારિત્ર હોય તો જુદી વાત છે, પણ કુળનું અભિમાન ધારણ કરવું કે ગૌરવ રાખવું તે યોગ્ય નથી. એ વસ્તુ ત્યાગવા યોગ્ય છે. અભિમાન કોઈનું રહેતું નથી. વડીલો મોટા, સારા, ભદ્ર હતા તેવું જોલવું તે આપણને શોભે નહિ. ચારિત્રશાળી-શીલવાનને પોતાના જ્ઞેર ઉપર નાચવાનું છે, એણે અગાઉના માણસો કુળમાં સારા હતા એ વાતનું ગૌરવ કરવું ન ઘટે. એ સારા હતા તેટલા માટે કોઈ પણ અર્થ સરતો નથી. એ સારા હતા તેથી એના કુળના સર્વ માણસો સારા એવું પણ કોઈ છે જ નહિ. અને આપણા વડીલો સારા એટલે આપણું કુળ ઉત્તમ એવું અભિમાન ધારવું નહિ. સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા લોકોને પણ રૂપ, બળ વગેરેથી હીન દેખીને કુળમદનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. કુળમદને કાઢી નાખવા આ અને હવે પછીનો શ્લોક (૮૪) છે. તે બતાવે છે કે જાતિનો મદ અને કુળનો મદ એ બંને કરવા યોગ્ય નથી. (૮૩)

શીલવાન અને શીલવગરનાને કુળમદ અયોગ્ય છે—

यस्याशुद्धं शीलं प्रयोजनं तस्य किं कुलमदेन ? ।

स्वगुणालंकृतस्य हि किं शीलवतः कुलमदेन ? ॥૮૪॥

અર્થ—જેનું વર્તન અશુદ્ધ છે તેને કુળમદ કરવાથી શું ? અને શુદ્ધ ચારિત્રવાન જે પોતાના શુભોથી શોભતો હોય છે તેને કુળમદ કરવાથી શું ? (૮૪)

વિવેચન—જે વ્યક્તિનું પોતાનું ચારિત્ર અશુદ્ધ હોય, જે ગમે ત્યાં ભખળ થઈ ખાતો હોય, પારકાની સ્ત્રીઓમાં રખડતો હોય, દારૂ પીતો હોય, ગમે તેવા ઈંદ્રિયના લોભોમાં આસક્ત હોય અથવા લોકોમાં નિંદા પામે તેવાં આચરણો કરતો હોય અને જેનું નામ લખાડ, તાલીમબાજ, દુરાચારી કે વેશ્યાગામી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું હોય તેવો

માણસ શું જોઈને કુળમદ કરે? તેને કુળમદ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી. તેના મુખમાં પણ તે કુળમદ શોભતો નથી. તે શું જોઈને શેના ઉપર મદ ધરે? પોતાના બાપદાદા સારા હતા કે પોતે આત્મરામ ભુખણના કુળનો નથીરો છે એમ કહેવામાં કે એવું બોલવાનું તેને શું પ્રયોજન છે? એમ કહેવરાવવાનો તેને શો હક્ક છે? અને એ વાતનું પોતે ગૌરવ કરે તો તેમાં તેને લાભ શું થાય? ખરું તો પોતાનું ચારિત્ર ઉત્તમ જોઈએ. એને જાહેરે એ બોલે કે હું આત્મરામ ભુખણના કુળનો છું કે રામજી શોભાના કુટુંબનો છું તેમાં એનું વળ્યું શું? એ કયા મોઢે પોતાના કુળના વખાણ કરે? અને એવા વખાણ કરવાનો તેને હક્ક શો છે? માણસ પોતાની ચાલચલગતથી યોગબાધ છે. એ પોતાના કુળની વાતો કરે તે કરતાં તેની તેના ઉપર શી અસર છે તે સર્વથી અગત્યની બાબત છે. તેને તે વીસરી જ નાચ છે. ગમે તેવા મોટા કુળમાં જન્મેલા માણસને તે કુળની મહત્તા જાવા-ગવરાવવામાં મોટાઈ મળતી નથી. જિલટો તે હલકો, વધારે હલકો દેખાય છે. જેના દાદાઓએ મોટાં નાત-જમણુ કર્યા હોય તેના દીકરાઓ કેવા પાકયા છે તેનું તે દષ્ટાંત થઈ પડે છે અને જીજ્ઞ માણસ જિલટી તેની નિંદા કરે છે, ટીકા કરે છે. પોતે ગુણુથી ધરેણું પહેર્યાં હોય તો અમુક મોટા કુળમાં પોતે ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? તે તો પોતાના ગુણુથી દીપી નીકળે છે. પછી તે ઉત્તમ કુળનો અને અમુક કુટુંબમાં જન્મેલો છે એમ કહેવાથી કે એ વાત કસાવવાથી એને શું લાભ છે? એ તો પોતાના ચારિત્ર ગુણુથી એટલો દીપી નીકળે છે અને એની એટલી આખરૂ જામે છે કે અમુક ફલાણુ મોટા કુળનો પોતે છે તેથી તેની મહત્તામાં વધારો થતો નથી, તેની આખરૂ કે આ હુન્યવી વૈભવ કે પૈસામાં વધારો થતો નથી. મતલબ, શુદ્ધ ચારિત્રવાળાને પોતાના કુળનો મદ કરવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. તેનો ઉત્કર્ષ પોતાના શુદ્ધ વર્તનથી જ થાય છે. પોતે કોઈ મોટા કુળમાં જન્મેલો છે તેવું તે અભિમાન દાખવે તો તેથી તેનું એક પણ પ્રયોજન સરતું નથી.

માણસ કાં તો સારા વર્તનવાળો હોય, કાં તો ખરાબ વર્તનવાળો હોય. એ જાને પ્રકારના માણસને પોતાના કુળનો મદ કરવો ઉચિત નથી. શુદ્ધ વર્તનવાળાને કુળમદનું નામ લેવાથી કાંઈ લાભ નથી, કાંઈ પ્રયોજન નથી અને અશુભ વર્તનવાળાને તો જરાપણ લાભ થતો નથી. આવી રીતે કુળમદ સાર્વત્રિક અયોગ્ય છે. આ જીજ્ઞ કુળમદનું સ્થાન થયું. પ્રથમનો જાતિમદ જેટલો ખોટો છે તેટલો જ આ જીજ્ઞ કુળમદ ખરાબ છે અને કોઈ પ્રકારનો લાભ કરનાર નથી.

મરિચીના ભવમાં મહાવીર સ્વામીના જીવે આ કુળમદ કર્યો હતો. એથી એણે કોઠાકોઠી સાગરોપમ સંસાર વધારી નાંખ્યો. તે ભરત ચક્રવર્તીના પુત્ર હતા અને પોતે દીક્ષા લઈ આદીશ્વર ભગવાન પાસે રહ્યા હતા. એમની એક વખત તપિચત સારી ન હતી.

ત્યાં સુધી તો ઉપદેશ પામેલાને તેઓ ભગવાન અથવા સ્થવિર પાસે મોકલતા હતા પણ આ ખરાબ તબિયતમાં તેમની કોઈએ સારસંભાળ ન લીધી એટલે નવા ઉપદેશ પામેલાને તેઓએ દીક્ષા આપી અને તે જ વખતે ભરત ચક્રવર્તીએ આદીશ્વર ભગવાનને પક્ષ કર્યો કે તેમની પર્ષદામાં કોઈ આ ચોવીશીનો તીર્થંકર થનાર જીવ હોય તો તેને તેઓ નમે અને ઘટતું માનસન્માન આપે. ત્યારે તેના પુત્રને (ભરતના પુત્રને) ઉદ્દેશીને જણાવ્યું કે એનો જીવ આ ચોવીશીમાં થનાર ચોવીશમો તીર્થંકર હયાત છે અને પોતાના સાધુવર્ગમાં જ મોજૂદ છે. એટલે ભરત ચક્રવર્તી ભિક્ષા અને પોતાના પુત્રને વંદન કરી જણાવ્યું કે તેની વર્તમાન દશાને અંગે પોતે તેને નમતા નથી, પણ ભાવિ ચોવીશમા તીર્થંકર તરીકે તેને નમે છે.

ભરત તો ગયા. પછી એમના જવા પછી મરિચી ખૂબ નાચ્યા. પોતાના દાદા પ્રથમ તીર્થંકર, પોતાના પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તી અને પોતે પણ ચોવીશમા તીર્થંકર થશે, એટલે પોતાનું કુળ ઘણું ઉચ્ચ છે એમ ઊભી હર્ષમાં આવી જઈ પોતાના કુળની પ્રશંસા કરી અને નાચ્યા. એ વખતે કુળમદ કરવાથી એમણે અતિ આકર્ષક કર્મ બાંધ્યું. એને પરિણામે એક કોડાકોડી સાગરોપમનો કાળ તેઓ સંસારમાં રખડયા. આ કુળમદનું પરિણામ થયું અને મોક્ષમાં જવાને યોગ્ય જીવ એક કોડાકોડી સાગરોપમકાળ સંસારમાં રખડોળાયો, રખડ્યો અને અનેક નીચ ગતિએ ગયો. આ કુળમદનું કેવું પરિણામ આવે છે અને સંસાર કેવો વધે છે તે સમજી સારા કે ખરાબ કોઈ પણ માણસે પોતે અમુક કુળનો છે તેવી મોટાઈ હાંકવી નહિ, બડાશ કરવી નહિ.

કુલમદ—પિતાનો વંશ તે ‘કુળ’ કહેવાય. મારા બાપદાદા કે વડીલો ઉત્તમ હતા, હું ઉત્તમકુળનો છું એવું અભિમાન કરવું કે ઊભી બતાવવું તે. સારા માણસના અલંકારો તેનું ચારિત્ર છે, તેને બહારના વડીલોનાં ઘરેણાંથી કાંઈ વધારો થવાનો નથી. અને જેનું જીવન સદ્વર્તન વગરનું હોય તે બાપદાદા કે કુળને નામે ચરી ખાય તે અયોગ્ય છે, તેમાં બાપદાદાનું નામ આવતું જ નથી. તે લઈ તે નામે ચરી ખાવાનો તેને પ્રયત્ન બાલિશ છે. (૮૪)

રૂપમદ—

ક: શુક્રશૌણિતસમુદ્ભવસ્ય સતતં ચયાપચયિકસ્ય ।

રોગજરાપાશ્રયિણો મદાવકાશોઽસ્તિ રૂપસ્ય ॥૮૫॥

અર્થ—પિતાના શુક્ર અને માતાના શોષિતના સંયોગથી પેદા થયેલા, વધઘટની ક્રિયા જેમાં સતત ચાલ્યા કરે છે એવા, અને રોગ તેમ જ ઘડપણના ઘર જેવા રૂપની બાબતમાં અભિમાન કરવાને કયો અવકાશ છે? (૮૫)

વિવેચન—ઉપર જ્ઞતિમદ અને કુળમદની વાત કરી. તેવી જ રીતે પોતાના રૂપનો મદ ન કરવો જોઈએ તેનાં આ શ્લોકમાં ત્રણ કારણો બતાવે છે.

પહેલું કારણ—એક તો પોતાના વીર્યથી પોતે થયેલ છે, અથવા માતાના રુધિરમાં પોતે ઉછર્યો છે અને પોતાના શરીરખંધારણ પછી પોતામાં પણ એ પદાર્થો ભરેલા છે. આ શુક્ર અને લોહી એવા ઉચ્ચ પદાર્થો છે કે તેમની સામું જોવું પણ ન ગમે. છતાં એમાં આ જીવ થયેલો છે અને પોતામાં એ તુચ્છ પદાર્થો ભરેલા છે. આવા તુચ્છ પદાર્થોથી ઊછરેલા માણસે હું ગોરો છું કે મારું શરીર ઘાટીલું છે એવું કેમ ધારવું ઘટે? અશુચિભાવના છટ્ટી છે, તેમાં કહ્યું છે કે આ તો ખંધ બારણું બધું ઠીક ઠીક છે. પણ જો બારણું ઉઘાડવામાં આવે તો આ શરીર સામે થૂંકવું પણ ગમે તેવું નથી. એ તો માંસ, રુધિર, મેદ, રસ, અસ્થિ (હાડકાં), નરખીજ(શુક્ર)થી ભરેલું છે. એમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે તરફ આકર્ષણ થાય અને જેનો અહંકાર કરવાનું પરવડે? શરીરમાં કદાચ કંઈ રૂપ હોય તો વિચારવું કે તેની ઉત્પત્તિ એવા પદાર્થોથી થઈ છે અને એમાં એવા પદાર્થો ભરેલા છે કે એનું અભિમાન કરવું અને એ માટે ગૌરવ ધારણ કરવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.

અગાઉ સનત્ કુમાર જે એક ચક્રવર્તી હતા, તે બહુ રૂપાળો હતા. ઈંદ્રે ઈંદ્રસભામાં તેનું રૂપ વખાણ્યું. તેને જોવા કેટલાક દેવતાઓ આવ્યા. તે વખતે સનત્ કુમાર સ્નાન કરતા હતા, દેહ ઝેળભર્યો હતો, તેને જોઈ દેવતા રાજી થયા અને ઈંદ્રની પ્રશંસાને યોગ્ય રૂપ છે એમ જણાવ્યું. સનત્ કુમારે જ્યારે આ જાણ્યું ત્યારે અભિમાન ધરી કહ્યું કે “અત્યારે તો પોતે સ્નાન કરે છે, ઝેળભર્યો દેહ છે. જો રૂપ જોવું હોય તો રાજસભામાં આવજો.” પછી પોતે સ્નાનથી પરવારી કપડાં, અહંકાર વગેરે પહેર્યાં અને દેવતાઓ પણ સાંજે રાજસભામાં આવ્યા, પણ બહુ નારાજ થયા. રાજાએ નારાજ થવાનું કારણ પૂછતાં દેવતાઓએ જણાવ્યું કે “અત્યારે તો રાજશરીર ઝેરી થઈ ગયું છે અને તેની ખાતરી કરવી હોય તો તમે થૂંકો, તેના પર કોઈ પણ જીવ બેસશે, તો તરત મરી જશે.” રાજાએ ખાતરી કરી જોતાં પોતે સવારે રૂપનો મદ કર્યો હતો તેને પરિણામે શરીર આખું ઝેરી અને રૂપની દૃષ્ટિએ નકામું થઈ ગયું છે એમ દેખાયું અને રૂપમદ માટે પસ્તાવો થયો. આ માંસ-રુધિરના બનેલા શરીરમાં રૂપ માટે અભિમાન ધરવું કે કરવું કે યોગ્ય બતાવવું યોગ્ય નથી.

બીજું કારણ—આ શરીરના રૂપનો મદ ન કરવો. હું આવો રૂપાળો અને જનપ્રિય છું એ વાતની મોટાઈ ન કરવી ઘટે. તેનું બીજું કારણ કહે છે કે એ શરીરની વધઘટ થયા કરે છે; એટલે અનુકૂળ પદાર્થો મળે અને તાંદુરસ્તી સારી હોય ત્યારે એ શરીર વધે અને ક્ષયરોગ, ગૂમડાં તથા તેવાં નુકસાન કરનારા વ્યાધિઓ થાય ત્યારે ઘટે.

એવી રીતે તેમાં દરરોજ વધઘટ થયા કરે છે. તેવું તે શરીર છે. ઉનાળામાં એને ઠોંઠું હવા ખાવાને મહાખજેશ્વર જેવા સ્થાને વધારવા માટે લઈ જવું પડે છે અને બીજી ઋતુમાં અને ખાસ કરીને ચોમાસામાં એનો અપચય થાય છે. એટલે ગઈ કાલે આપણે તોલ હોય તે આજે વધી અથવા ઘટી જાય છે, આપણું શરીર એકસરખું રહેતું નથી. આવા વધારા-ઘટાડાને જે શરીર પાત્ર હોય તેના રૂપનો અહંકાર કેમ કરવો ઘટે? એ તો અનુકૂળ સંયોગોમાં વધી જાય અને પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં ઘટી જાય એવો એનો સ્વભાવ છે.

જો એ હોય તેવું ને તેવું રહેતું હોય, તો તો જાણે સમજ્યા, પણ આ તો શરીર જ એવા પ્રકારનું છે કે એમાં વધઘટ થયા કરે. જ્યાં શરીર ઘટી જાય ત્યાં ગાલમાં ખાડા પડી જાય છે અથવા મોંમાંથી લાળ પડે છે. એવા વધઘટને પાત્ર શરીરના રૂપનો ગર્વ કેમ કરવો ઘટે? આજે રૂપાણું લાગતું હોય તે કાલે ખેડોળ લાગે અને તેવી સ્થિતિ થતાં વાર લાગતી નથી. એ કાંઈ એવા પ્રકારનું શરીર નથી કે જેમાં નિત્ય યૌવન રહે. એવા ઘટાડા-વધારાને પાત્ર શરીરના રૂપનો ગર્વ કરવો કેમ ઉચિત ગણાય? ઉપર આપણે સનત-કુમાર ચક્રવર્તીની કથામાં જોયું કે તેનું શરીર ઝેરી, વિષમય થઈ ગયું, અને એટલો ફેર બપોર અને સાંજ વચ્ચેના વખત દરમ્યાનમાં થઈ ગયો. આ રૂપનો ગર્વ ન કરવાનું બીજું કારણ જણાવ્યું.

ત્રીજું કારણ—એ શરીર રોગ અને ઘડપણનું ઘર છે. રૂપ ટકે ટકે તોય કેટલું ટકે? માણસને આજે ટાઈફોઈડ તાવ થયો અને કાલે થોડા દિવસ પછી તે હુતો ન હુતો થઈ જાય છે. વળી જુવાનીનો ચટકો કેટલા દિવસ ચાલે? અંતે આવા વ્યાધિઓથી બચી જવાય તો ઘડપણ તો જરૂર આવે જ. તે વખતે રૂપ રહેતું જ નથી. રોગ અને ઘડપણને આ શરીર અધીન છે. રોગથી બચ્યા તો ઘડપણ તો જીલું જ છે. અને આ રૂપ તો જુવાનીના જોસમાં ભલે હોય, પણ તેને રોગનો આશ્રય કરતાં કેટલી વાર? અને કદાચ રોગમાંથી બચી જાય તો ઘડપણ તો તેનું થવાનું જ છે.

આશ્રય—ઘર. એ શરીર રોગનું ઘર છે. એમાં એક એક રોમે ચોણા જે વ્યાધિ રહેલાં છે. વ્યાધિ થાય તો શા હાલ થાય તે દુનિયામાં જોવા જેવું, અવલોકવા જેવું છે. અને એમાંથી મુક્તિ મળે તો પછી ઘડપણ તો ખેડું જ છે.

આવી રીતે ત્રણે કારણે—એક તો એ માંસ, વીર્ય અને રુધિરનું બનેલ છે તેથી, બીજું તેમાં વધઘટ થયા કરે છે તેથી અને ત્રીજું તે રોગ અને ઘડપણનો આશ્રય કરનાર છે તેથી શરીર કદાચ રૂપાણું હોય તો પણ તેનું અભિમાન કરવું ન ઘટે. એ અભિમાનને ચોચ આ ત્રણે કારણથી છે નહિ અને તેનું અભિમાન કરનારા તેના સંબંધી આ ત્રણે કારણોનો કે તેમાંના થોડાં થોડાંનો વિચાર કરતા નથી. આ ત્રણે કારણો એવાં છે કે તેમાંનું એક પણ કારણ હોય તો શરીરના રૂપનો ગર્વ કરવો ન ઘટે. તે કારણો

વિચારશો. આ શરીર તો રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થાનો આશ્રય કરનાર છે, તેનો ગર્વ શો ? તેના રૂપનું અભિમાન કેમ થાય ? કેમ કરવું ઘટે ? (૮૫)

રૂપમદ ન કરવાનાં વિશેષ કારણો—

નિત્યં પરિશીલનીયે ત્વજ્જ્માંસાચ્છાદિતે કલુષપૂર્ણે ।

નિશ્ચયવિનાશધર્મિણિ રૂપે મદકારણં કિં સ્યાત્ ॥૮૬॥

અર્થ—હંમેશા જેનું રક્ષણ રાખવું પડે છે, સારસંભાળ કરવી પડે છે, જે ચામડી અને માંસથી ઘેરાયેલું છે, કચરાપટ્ટીનું ધામ છે અને જરૂર વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે તેવા રૂપમાં મદ કરવાનું કારણ શું હોઈ શકે ? (૮૬)

વિવેચન—આગલી ૮૫મી ગાથામાં રૂપમદ ન કરવાનાં કારણો કહ્યાં તે આપણે વિસ્તારથી વિચાર્યાં. હજુ પણ રૂપમદ ન કરવાનાં વિશેષ કારણો આ છાશીમી ગાથામાં બતાવે છે.

ગ્રોથું કારણુ—આ શરીરને રૂપ મળેલું છે તેનું હંમેશા જતન કરવું પડે છે. માથે ઝોળવું, ચોટલો ગૂંથવો, મુખ ઉપર પોમેડસ કે અત્તર લગાવવું, તેના ઉપર કપડાં પહેરવાં, અને તેને સારું સારું ભોજન ખવરાવવું અને તળિયત બગડે તો કરી પાળવી અને વૈદ્ય અથવા ઠાકાર કહે તે જ ચીજો તેણે ખાવી. આવી રીતે અનેક બાબતો રૂપ બાળવવા શરીર ખાતર કરવી પડે છે. તેને ટાઢ-તડકો ન લાગે તે ખાતર તેને ઠંડા-ગરમ લૂગડાં પહેરાવવા પડે છે અને હવા ખાવા તેને માથેરાન, મહાબળેશ્વર, ઉટાકામંડ વગેરે સ્થાનોએ લઈ જવું પડે છે. રૂપવાન દેખાવા શરીર ઉપર કંઈક પ્રકારના સંસ્કાર કરવા પડે છે. તેનો વાળ વાંકો ન થાય અને કાંઈ નહિ તો હોય તેટલું રૂપ તેવું ને તેવું બન્યું રહે તે ખાતર તેની હંમેશાં તકેદારી રાખવી પડે છે અને રૂપ બાળવવા પ્રયાસ કરવા પડે છે.

પાંચમું કારણુ—શરીરનું રૂપ, ચામડી અને માંસથી આચ્છાદિત હોય છે ત્યાં સુધી જ સારું લાગે છે. જો ઉપરનો ચામડી અને માંસનો પડદો ઉઘડી બચ કે ખસી બચ તો તેની સામું જોવું પણ ન ગમે. અંદર તો બધી બતના ન ગમે તેવા પદાર્થો ભરેલા હોય છે. તે પદાર્થો માંસ, રુધિર (લોહી), મેદ, મજ્જા એ સર્વ એવા છે કે જો તે જોયા હોય તો તે આપણને પણ ધ્રુબવી નાંખે અને તેમની સામે થૂંકવું પણ ન ગમે તેવા તે અપ્રિય અને અરુચિકર પદાર્થો છે. મદિલનાથે જ્યારે છ રાજપુત્રો સાથે પરણવાની ના પાડી ત્યારે દરરોજ એક એક કોળિયો અન્ન એક કાષ્ઠપૂતળીમાં નાંખ્યું, રાજપુત્રોની સમક્ષ તેમાંનું દ્વાર ખોલ્યું અને ચોતરફ દુર્ગંધ ફેલાણી. રાજપુત્રોને કહ્યું કે આ એક એક કોળિયો સંધરનાર પૂતળીની આવી દશા છે, તો હું પોતે તો બત્રીશ કોળિયા

જમું છું, તેના બાહ્યરૂપમાં શું મોહો છે? હું તો ખાનારી પીનારી છું અને અનેક પ્રકારના રોગથી અને દુર્ગંધથી ભરેલી છું. બાહ્ય ચામડી કે માંસ ઉપર રાજી થવા કે આકર્ષણ કરવા તેણે કુમારોને ના પાડી અને વસ્તુસ્વરૂપના સાચા દર્શન કરાવી તેમને પોતપોતાને દેશ મોકલી આપ્યા.

છઠ્ઠું કારણ—એ શરીર જેનો તમે મદ કરો છે તે અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરપૂર છે. એમાં મદ કે અહંકાર કે ગર્વ કરવા જેવું કંઈ નથી. આવા શરીરને કદાચ સહજ રૂપ હોય તો તેનો અહંકાર શો કરવો?

સાતમું કારણ—કલુષપૂર્ણ અર્થાત્ પાપ અથવા પાતકથી પૂરું ભરેલું. આ શરીરનું રૂપ હોય તો તે પાતકથી ભરેલું છે. કોઈ તેના તરફ જોઈ આકર્ષાય અને કોઈ એના ઉપર નજર પણ ન નાંખે, કોઈ એને સુરૂપવાન ધારે અને કોઈની નજરે એ જ દેહ કુરૂપવાન લાગે; અને એ જે શરીરનું રૂપ છે તે શરીર પણ પાપનું ઘર છે. સ્ત્રીના બાર દ્વારો અને પુરુષના નવ દ્વારો ગટરની પેઠે નિરંતર વહાા કરે છે અને તે દ્વારા આખા શરીરનો કચરો નીકળ્યા કરે છે. આવી રીતે બાહ્ય દૃષ્ટિએ શરીર અને તેનું રૂપ પાપ એટલે પાતકથી ભરેલું છે. ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરવું તે પણ પાતક છે. એ રીતના પાપથી ભરેલું નિર્માલ્ય શરીર તે વળી રૂપનું ધામ-પ્રશંસાનું ધામ કેવી રીતે થાય? આ શરીરના રૂપનો ગર્વ ન કરવાનું સાતમું કારણ જણાવ્યું.

આઠમું કારણ—નિશ્ચય વિનાશધર્મી. આ શરીર અથવા તેના રૂપને ગમે તેટલું પોષો, પણ અંતે તે પડવાનું છે, વિનાશ પામવાનું છે. નામ એનો આ દુનિયામાં નાશ છે. આ શરીર બાળી દેવા યોગ્ય કે જમીનમાં અંતે દટાવાને યોગ્ય છે અને અહીં કદાચ દશ-વીસ ચાળીસ-પચાસ કે સો વર્ષ રહેવામાં આવે, પણ અંતે જરૂર તેનો નાશ થવાનો છે અને તે અગ્નિ કે ભૂમિ કે એવા કોઈ કુદરતી તત્ત્વને તાણે થવાનું છે. ઘડ-પણુમાં આ વિનાશશીલ ધર્મવાળા શરીરને કંઈ રૂપ રહેતું નથી, એટલે બધી રમત બહુ મર્યાદિત વર્ષોમાં આવી જાય છે અને 'મા જાણે કે હીકરો મોટો થયો પણ આયખામાંથી ઓછો થયો' એ ન્યાયે દરરોજ એ વિનાશની નજદીક આપણે જઈ રહ્યા છીએ. આ નિત્ય વિનાશધર્મવાળા શરીરનો કે તેમાં રૂપ હોય તો રૂપનો ગર્વ શેનો કરવો? અંતે એ માટીમાં મળી જવાનું છે.

આ આઠે કારણો વિચારતાં એમ જણાય છે કે તેમાંના એક અથવા બે અથવા વધારે કે ઓછાં કારણો હાજર હોય તો રૂપના વખાણુ ન કરવા કે રૂપનો ગર્વ ન કરવો ઘટે. એવા રૂપના વખાણુ કરવા તે આપણી વિચારશક્તિની ગેરહાજરી બતાવે છે. સમગ્ર માણસ એવા રૂપથી લેવાઈ ન જાય. આ રીતે આ કારણોથી રૂપ નામનું ત્રીજું મહસ્થાન અભિમાન કે મદને યોગ્ય નથી. આ રીતે આ ત્રીજા મહસ્થાનને-મદને

વર્જવાનો ઉપદેશ આપ્યો. આપણે પ્રથમ જાતિનો મદ અયોગ્ય છે તે વાત કરી, પછી તેમાં અમુક કુળમાં પેતાનો જન્મ થવાની વાતનો મદ ન ધરવો એ બીજી વાત કરી અને છેવટે ત્રીજા રૂપમદની વાત કરી. આ ત્રણે મદ નિવારવા યોગ્ય છે. હવે પેતાના શરીરે થતાં બળમદ-ચોથા મદને નિવારવા ઉપદેશ આપે છે. તમારું બાહુબળ કે ગમે તેવું મોટું શારીરિક બળ હોય, પણ તેનો મદ ન કરો એમ આજળ આવતી સત્તાશીખી અને ત્યાર પછીની ગાથાનો ઉપદેશ છે. તેનો ઉદ્દેશ સમજી મદ નિવારવો અને મદ થઈ જાય તે તે પર અંકુશ રાખવો. (૮૬)

બળમદ સમજીએ કરવા યોગ્ય નથી—

बलसमुदितोऽपि यस्मान्नरः क्षणेन विबलत्वमुपयाति ।

बलहीनोऽप्यथ बलवान् संस्कारवशात् पुनर्भवति ॥૮૭॥

અર્થ—બળથી ભરપૂર માણસ એક ક્ષણવારમાં બળ વગરનો થઈ જાય છે; બળહીન હોય તે સંસ્કારને કારણે ફરી વખત બળવાન થઈ જાય છે. (૮૭)

વિવેચન—વિબલત્વ—એક બહુ બળવાન-જેરૂકો માણસ હોય તે માંદો પડે તે એક ક્ષણવારમાં નબળો થઈ જતો જોવાય છે અને ઘણા બળવાન માણસો પણ બળ વગરના એક ક્ષણવારમાં થઈ જતા જોવામાં આવે છે. શરીરે તાવ આવે કે પેટમાં આંકડી થઈ આવે કે કોઈ બળવાન માણસના સંસર્ગમાં એ આવે અથવા ઘરડો થવા માંડે તે તદ્દન નબળો થઈ જતો તેને આપણે જોઈએ છીએ. એટલે બળવાનનું બળ હંમેશા ટકી રહેતું નથી. કુદરતી કારણે કે વયને કારણે કે શારીરિક કારણે જે માણસ બહુ બળવાન હોય તેને આપણે નબળો પડતો જોઈએ છીએ અને જોતજોતામાં તે તેનું શરીર બળ વગરનું થઈ જાય છે અને તે આપણી જ નજરે બળહીન લાગે છે. દુનિયામાં આંખ ઉઘાડી રાખીએ તો થોડા વખત પહેલાં જોયેલા બળવાન માણસને આપણે તદ્દન નિર્બળ-દુર્બળ થઈ ગયેલા જોઈએ છીએ. આપણો દરરોજનો અનુભવ છે કે બળવાન માણસનું બળ હંમેશા ટકતું નથી.

બલહીનો—તેથી ભલટી રીતે નિર્બળ, દુર્બળ, પાતળો માણસ જો કોઈ પૌષ્ટિક ખોરાક લે, કે પથ્ય સેવે તો બળવાન થતો જોવામાં આવે છે. અથવા અહિંસક પદાર્થો લઈને કે નિયમિત કસરત કરીને બળહીન માણસ બળવાન થતો જોવામાં આવે છે. બળ એ હંમેશા ટકે તેવી વસ્તુ નથી.

સંસ્કાર—ઉપાય, પ્રયત્ન. કેટલાક પ્રકારનો ખોરાકમાં સંસ્કાર હોય, ફેરફાર હોય તો માણસ બળવાન બની શકે છે. નબળો માણસ જો યોગ્ય ઉપચાર લે અને શું ખાવું, કેમ ખાવું, ક્યારે ખાવું, એની જાણ પકડી લે તો એ બળવાન થઈ શકે છે. નબળા માણસે તેટલા માટે ડરવાનું કે ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી, નબળા પણ સંસ્કાર એટલે

યોગ્ય કસરત કરવાથી સખળા બની શકે છે, એમ આપણને દુનિયાનો અભ્યાસ અને તેની અવલોકના કહે છે. એટલે કોઈ માણસ બળહીન હોય તેણે સદા તેવા ને તેવા જ બળહીન ચાલુ રહેવું એમ કાંઈ છે જ નહિ અને આંખો ઉઘાડી રાખી ચાલીએ તો આપણે નબળા અને હીનસત્ત્વોને પણ સખળા અને હૃષ્ટપુષ્ટ થતા જોઈએ છીએ.

ન્યારે બળવાન નિર્બળ થતાં જોવાય છે અને નબળા સંસ્કાર-પ્રયત્નથી બળવાન થઈ શકે છે, ત્યારે બળવાન માણસે પોતાના બળનો ગર્વ કરવો કે મદ ધારણ કરવો કેમ ઉચિત-યોગ્ય ગણાય? આજે બળ હોય અને કાલે નબળા-નિર્બળ થવાય, અને આજે નિર્બળ હોય તે કાલે સખળો થઈ જાય. આવી બળની બાબત અનિયત, અનિશ્ચિત હોવાથી કયો માણસ બળ માટે કે બળશક્તિ માટે ગર્વ ધારણ કરે? અથવા જે તેનો ગર્વ ધારણ કરે તેને સમગ્ર કે ડાહ્યો ગણવો કે કહેવો તે અક્લ વગરની વાત છે.

ક્ષણેન—એક ક્ષણવારમાં. જરા આંખ ઉઘાડીએ તેમાં સખળ પુરુષ હોય તે નિર્બળ-બાયલો, માયકાંગલો બનતો જોવામાં આવે છે અને ઘડપણમાં તો પગ ઘસડવા પડે અને ખીબા પાસે પગ દબાવવા પડે અને તદ્દન પરાધીન થઈ જાય છે. તો આમાં વખત શો લાગે? એક ક્ષણવારમાં સખળ મનુષ્યને નિર્બળ અને યોગ્ય સંસ્કારે નિર્બળને સખળ થતો જોવામાં આવે છે. તો આવા ચોક્કસ નહિ અને હંમેશા આપણી સેવામાં ન રહેનારા બળ જેવા પદાર્થોનો મદ કેમ કરાય? અને તેનો મદ કરવા યોગ્ય પણ નથી, કારણ કે એ અચોક્કસ વસ્તુ છે. વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી પણ બળમાં વધારો-ઘટાડો થાય છે અને ખાસ કરીને વધારો થાય છે. એટલે બળમાં વધારો કરવો કે ઘટાડો કરવો તે આપણા કબજાની વાત નથી. એવી કબજા ભોગવતા વગરની બાબતમાં કદાચ બળવત્તા સાંપડી હોય તો પણ તેનો મદ કરવો અને ખીબાની પાસે તેની વાત કરવી એ આપણા ગૌરવને ન છાજતી વાત છે. (૮૭)

માટે બળનો મદ ન કરવો યોગ્ય—

तस्मादनियतभावं बलस्य सम्यग् विभाव्य बुद्धिबलात् ।

मृत्युबले चाबलतां मदं न कुर्याद् बलेनापि ॥૮૮॥

અર્થ—તેટલા માટે પોતાની બુદ્ધિશક્તિથી બળનું અચોક્કસપણું જાણી જઈને અને મરણના બળ પાસે પોતાનું અબળપણું વિચારીને બળવાન માણસ હોય તેણે પણ પોતાના બળનો મદ ન કરવો ઘટે. (૮૮)

વિવેચન—બળમદ ન કરવાનું એક કારણ તેનું અચોક્કસપણું ઉપરના પ્રલોકમાં જણાવ્યું.

ખીચું કારણ—બળમદ કરવા યોગ્ય નથી અને આજનો બળવાન માણસ કાલે કે થોડા વખત પછી બળ વગરનો થઈ જતો જોવામાં આવે છે. તે પર્યાયોચીને હવે બળમદ ન કરવાનું ખીચું અને બહુ અગત્યનું કારણ કહે છે. મરણ આગળ તો ગમે તેવા બળવાનનું કાંઈ ચાલતું નથી. મરણ આવે ત્યારે ગમે તેવા બળવાન માણસ હોય તે પણ મરણને શરણ થાય છે. તે વખતે તેનું પોતાનું બળ કે તેના પરિવારનું બળ કાંઈ કામમાં આવતું નથી. તેની પાસે ગમે તેટલા પૈસા હોય તે પણ કામમાં આવતા નથી. મરણ તે કોઈને મૂકતું નથી. પછી તે ગમે તેવા બળવાન હોય કે દ્રવ્યવાન હોય કે ગમે તેટલા તેના સ્વજનસંબંધી હોય, પણ અતે સર્વસ્વ મૂકીને મરણને અધીન થવું પડે છે. ત્યાં તેની પાસે કોઈનું ચાલતું નથી. તેને તાબે થયે જ સર્વનો છૂટકો છે. આ મરણ પાસે ગમે તેવા બળવાનનું કાંઈ ચાલતું નથી, એ વાત મોટા ગમે તેવા બળુકાનાં ગાત્ર ગાળવાં માટે બસ છે.

આપણે હવે બળમદ ન કરવા અંગેના દશ કારણોનું પુનરાવર્તન કરી જોઈએ, એટલે આપણા ચારિત્ર પર તેની અસર થાય.

૧. આપણી ઉત્પત્તિ માતાના રુધિર અને પિતાના વીર્યથી થાય છે; તેથી થતાં બળનો મદ કેમ થટે ?

૨. શરીર વધઘટને અધીન છે.

૩. આ શરીર શેષ અને ઘડપણનું ઘર છે.

૪. આ શરીરના બળનું કે રૂપનું હમેશા જતન કરવું પડે છે, તેની સંભાળ સખવી પડે છે.

૫. શરીરની ઉપરની આમડી ઉઘાડી નાંખતા તેના રૂપની કે તેના બળની કાંઈ વાત રહેતી નથી, તેની સામે થૂંકવું પણ ગમે તેમ નથી.

૬. શરીરમાં મદ કરવા જેવો કોઈ પદાર્થ નથી.

૭. શરીર કલુષતાપૂર્ણ છે.

૮. શરીર નિશ્ચય વિનાશકર્મી છે.

૯. શરીર અષોક્ષસ મુક્ત માટેનું છે, તેના રૂપનો કે તેના બળનો મદ કરવો ન થટે.

૧૦. મૃત્યુ પાસે કોઈનું કાંઈ ચાલતું નથી અને મૃત્યુ જરૂર આવવાનું છે. જેનું નામ હોય તેનો નાશ થવાનો છે.

આ દશે કારણોમાં કેટલાંક રૂપને અને કેટલાંક બળને લાગુ પડે છે, પણ શરીરને જરૂર લાગે છે. આપણે તેટલા માટે તેમનો સમુચ્ચય કર્યો. શરીરના રૂપનો કે શરીરના બળનો મદ કરવો આ કારણોએ ઉચિત નથી, અને જે કરે તે સમગ્ર કે વ્યવહારકુશળ

માણસ ન હોય. મોટા સનતકુમાર જેવા અકી પલ્લુ બળમહમાં અતે ટકવા નહિ અને દેહ છોડી ચાલી નીકળ્યા તો આપણા બળમહ કેમ ચાલે ? અને ચાલે તો ખહુ ખહુ તો કેટલો વખત ચાલે ? અને તેવા ટૂંક વખતની રમત કોઈ કરે નહિ અને રમત કરે અને મદ કરે તો તે યોગ્ય પણ ન ગણાય. (૮૮)

લાભમદ કરવા યોગ્ય નથી—

उद्योपशमनिमित्तौ लाभालाभावनित्पकौ मत्वा ।

नालाभे वैकलव्यं न च कामे विस्मयः कार्यः ॥૮૯॥

અર્થ—ક્ષયોપશમને આધારે લાભ અને અલાભ થાય છે, એટલે તે અનિત્ય છે એમ માનીને લાભ ન થાય-અલાભ થાય તો તેથી ગભરામણ કે તોફાન કરવું ન ઘટે અને લાભ થઈ જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જામવા જેવું નથી. (૮૯)

વિવેચન : ઉપશમ—અહીં ઉપશમ એટલે ક્ષયોપશમ સમજાય છે. અમુક કર્મોના ક્ષય થાય અને ખીજનો ઉપશમ થાય તે ક્ષયોપશમ; આ અર્થમાં આ શબ્દ અહીં વપરાયો છે એમ હારિભદ્રીય ટીકા કહે છે અને તે ખરાબર બંધાયેલું છે, કારણ કે આ શબ્દ અત્યારે સાતમા ગુણસ્થાનકથી આગળ વધી શકતો નથી અને સાતમા ગુણસ્થાનક સુધી લાભાંતરાય કર્મોના ક્વચિત્ ક્ષય અને ખાડીનાંનો ઉપશમ થાય છે. ઉપશમ એટલે દબાવું; ઉપશમ એટલે ભારેલા અગ્નિ પેઠે તેનું અંદર પડી રહેવું. આ ક્ષયોપશમને ખરાબર સમજવા માટે દેવેન્દ્રસૂરિના કર્મઅર્થનો અભ્યાસ કરવો. ઉદયમાં આવતાં લાભાંતરાય કર્મોના ક્ષય કરવો અને સત્તામાં ખીજ લાભાંતરાય કર્મોના ઉપશમ કરવો તે ક્ષયોપશમ.

અનિત્યકી—આ લાભ થવો કે લાભ ન થવો તે ગયા જન્મમાં કરેલાં કર્મોના ક્ષયોપશમ પર આધાર રાખે છે. જો લાભ થવાનો હોય તો લાભ થાય જ, નહિ તો પચાસ ઘરે ભિક્ષા માગો પણ પોતાને લાકડાનું ફલક કે પાતરાં તથા ખીજ ખપની વસ્તુઓ ન મળે. આ લાભ થવો તે આપણા કબજાની વાત નથી. એક માણસને સાદાખી મળે અને તેના સગા ભાઈને ટાંટીયા ઘસતા ચાલવું પડે અને વાહન માટે જે પૈસા જોઈએ તેટલો પણ તેને લાભ ન થાય. એટલે લાભ થવો કે ન થવો તે લાભાંતરાય નક્કના કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. જો તે કર્મ પત્તી મ્યું હોય તો લાભ મળે. એટલે, પુસ્તક, પાનાં, લક્ષ્મી કે પાતરાંનો લાભ કે અલાભ થવો તે તે કર્મ(લાભાંતરાય)ના ક્ષયોપશમ પર આધાર રાખે છે. લાભ થઈ જાય તો તેમાં મોહી પડવા કે તેનો ગર્વ કરવા જેવું નથી, કારણ કે તેનો આધાર લાભાંતરાય નામના કર્મ પર રહે છે. અતે અત ભવમાં કે કોઈ પણ વખતે તે કર્મ આપણે જ કરેલાં હોય છે. એના ખતાપે કોઈ મોટો શોકો કે કરોડપતિ થઈ

પડે અને તેનો ભાઈ પણે ઘસાતો હેરાન થાય અને સાંજે થાકીને લોથપોથ થઈ જાય. આ લાલ થવો કે અલાલ થવો તે પરક્રીય અને આગળ કરેલી કર્મપ્રકૃતિ પર આધાર રાખે છે. એક ભિખારીને તુરત માગે ત્યાં મળે અને ખીજાને રગીરગીને હેરાન થઈ જાય તો પણ અતે જતાં ન મળે, ને મળે એ પણ થોડો વખત ટકે છે. ખીજાં પાસેથી મેળવેલ વસ્તુથી કાંઈ આખો ભવ નીકળતો નથી. એ તો સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુનું એવું સમજવું. આજે છે અને કાલે કે પરમ દિવસે ન હોય અને એનાથી કાંઈ આ આખો ભવ પૂરો ન થાય. એવા અસ્થિર લાલ કે અલાલ પર આધાર રાખીને જેસી ન રહેવાય. આપણે ઈચ્છીએ તે સર્વ વસ્તુ મળતી નથી અને કદાચ મળે તો આખી જીંદગી સુધી ટકી શકતી નથી. જે કર્મ પર આધાર રાખે છે તે લાલનો અહંકાર કે મદ કરવો કેમ થટે ?

વૈકલ્પ્ય—દીનતા, તોફાન, ગડબડ. લાલ થાય તો તેમાં મોટાઈ માણવાની નથી અને લાલ ન થાય તો તેથી ગભરાઈ જવાનું નથી. એ વસ્તુ કોઈ મનુષ્યને મોટો બનાવતી નથી. લાલ ન થાય તો તેથી પણ ગભરાઈ ઉચાટ કરવા જેવું નથી, કારણ કે એ કાંઈ આપણા હાથની બાજુ નથી. તેથી સમજવાની વાત એ છે કે જમે તેવો લાલ થઈ જાય તો તે લાલાંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે અને લાલ થયેલી વસ્તુ હુમ્મેશને માટે જેસી રહેવાની નથી. એવામાં કયાંય લાલ થઈ જાય તો તેનો અહંકાર કરવો અને પોતાની શક્તિની પ્રશંસા કરવી અને અનિત્ય વસ્તુ જેસી રહેશે એમ માનવું એ તો તદ્દન મૂર્ખાઈ છે. કોઈ વસ્તુ કે પૈસાના લાભમાં પોતાની શક્તિએ કામ કર્યું છે, એવું માનવા જેવું નથી. લાલાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમ પર અધો આધાર છે અને તે આપણે કેટલો કર્યો છે તે અત્યારના પરિમિત જ્ઞાનથી આપણે જાણતા નથી, પણ લાલ થઈ જાય તો તેનો મદ કરવા યોગ્ય નથી, એટલું તો આપણે જાણીએ છીએ.

વિસ્મય—આશ્ચર્ય, નવાઈની વાત. લાલ થઈ જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય માનવું નહિ અને તેનો મદ ન કરવો. એ તો લાલાંતરાય કર્મનાં ક્ષયોપશમનું પરિણામ છે. એટલે એમાં આપણી કાંઈ હોશિયારી કે આવડત નથી. આ રીતે વિચારવામાં આવે તો લાલ માટે કોઈ આશ્ચર્યનું કારણ ન રહે અને તેનો મદ ન થાય. (૮૯)

લાલમદ ન કરવો જોઈએ—

परशक्त्यभिप्रसादात्मकेन किंचिदुपयोगयोग्येन ।

विपुलेनापि यतिवृषा लाभेन मदं न गच्छन्ति ॥९०॥

અર્થ—ખીજા માણસની (પારકી) શક્તિ અને કૃપાથી કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી વસ્તુ મળી જાય, તેમાં યતિવરો મદ ધારણ કરતા નથી કે તે તરફ જતા નથી. (૯૦)

વિવેચન : પરશક્તિ—એક તો આ લાભ થાય છે તે બીજા પાસેથી દાનાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી તેણે પોતાની શક્તિથી મેળવેલી વસ્તુનો લાભ છે. હવે, બીજા માણસે પોતાની શક્તિથી મેળવેલ અને દાનમાં આપેલ વસ્તુ લેવાનો આપણો અધિકાર શું ? અને એવી રીતે કદાચ મળી જાય તો તેનો મદ કરવો કેમ ઉચિત ગણાય ? એવી રીતે મેળવેલ વસ્તુ કે પૈસામાં આપણી શક્તિનો શો ઉપયોગ કર્યો છે તે વિચારતાં આપણો હક્ક એવા દાન પર નથી, એમ મુનિએ ધારવું જોઈએ. અને દાન લેવાનો પોતાનો હક્ક હોય તો પણ બીજાએ રજોલું કે મેળવેલું ધન, લક્ષ્મી કે વસ્તુ આપણને દાનમાં મળે તેમાં મદ શેનો કરવો ? એ વાત કોઈ પણ રીતે યોગ્ય ન ગણાય. ફલાણા પ્રાવકને ત્યાં વહોરવા ગયા, તેણે લાડવા વહોરાવ્યા, ફલાણાએ દૂધપાક આપ્યો તો જે વસ્તુનો લાભ થાય તે યોગ્ય રીતે વાપરી નાખવી, પણ તેવા લાભનો મદ કેમ થાય ? અને મદ કરવો કેમ ઉચિત ગણાય ? એ ગૃહસ્થે તો તમને વિદ્વાન ધારીને, સમજુ કે સાચા ઉપદેશક ધારીને વસ્તુઓ આપી, પણ તે રજવામાં સાધુ-મુનિવરે કોઈ જાતનો ફાળો આપતા નથી. તો પછી એવી રીતે બીજાની શક્તિએ મેળવેલ અને મળેલ વસ્તુના લાભ આતર મદ શેનો કરવો ? આ વાત સાધુ મુનિવરને વધારે લાગે છે, પણ ગૃહસ્થે પણ લાભની આબતમાં અભિમાન કરવું ન ઘટે. તે તો વળી કાળાબનર કરીને, વ્યાજ મોટું લઈને, હિસાબમાં ગોટા વાળીને લાભ કરે છે. તો તેવા લાભનો મદ કરવો કેમ ઘટે ? એ તો જે મળ્યું હોય તે ઝોલ્યાચાલ્યા વગર અને અભિમાન કર્યા સિવાય પોતે વાપરી નાંખવું અને બને તો બીજાને આપી દેવું, પણ તેવી આયપત માટે મદ ન કરવો, એ સર્વથા ઉચિત વાત છે, અને મદ કરે તો તેને તે કરવો પણ ઘટતો નથી, કારણ તે વસ્તુને આ દુનિયામાં ઉત્પન્ન કરવામાં પોતે પુરુષાર્થ કર્યો નથી, અને ગમે તેમ મળેલ વસ્તુના લાભ માટે મદ કરવો યોગ્ય નથી.

અભિપ્રસાદ—તમને સારા માણસ ધારીને ગૃહસ્થે કરેલ મહેરબાની. તેણે એમ ધાર્યું કે મુનિને દાન આપવાથી પોતે પોતાનો પરભવ સુધારશે. તો તેણે તેવો લાભ લેવા માટે તમને (મુનિવરને) દાન કર્યું. એમાં પણ એણે કરેલી કૃપા જ છે. એ વસ્તુ મુનિને આપી હોય તો આપનારની મહેરબાની થઈ, પણ એમાં લેનાર પોતાને લાભ થયો તેનો અહંકાર કે મદ કયા કારણે કરી શકે ? વસ્તુતઃ એવી મહેરબાનીથી તો જરા નમ્ર-પણું કે દીનતા લાવવી ઘટે, પણ સુયોગ્ય દાનને પાત્ર થવા માટે તેવી વસ્તુ મળી ગઈ તેનો મદ કરવો ન જ ઘટે. આ સાધુ-મુનિ મહારાજને લાગુ પડતી વાત ગૃહસ્થને પણ લાગે છે. એને જે દાનમાં વસ્તુ મળે તે તો આપનાર પોતાનો પરભવ સુધારવા આપે છે. એવી રીતે લાભ થઈ જાય તેનો મદ કરવો કેમ યોગ્ય ગણાય ? અને એમાં ખૂબી હોય તો પારકા મહેરબાની કરનારની છે. તે મેળવવાના લાભ માટે તારે મદ શેનો અને શા માટે કરવો ઘટે ? તને તો વસ્તુ દાનમાં મળી છે, તો તે મેળવવામાં કે તે માટેની

સમભવટમાં તારો હાથ હોય તો પણ તારે તે વસ્તુના લાભ માટે મદ કરવો બંધી રીતે અનુચિત, અયોગ્ય અને અઘટિત છે.

ઉપયોગ—કંઈ આપણા ઉપયોગમાં આવે તેવી વસ્તુ, પાતરાં, કપડાં કે તેવી ઉપયોગી વસ્તુનો લાભ થાય. આવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કેટલાક મદ કરે છે, વસ્તુ મેળવવાની અને સામાને રીઝવવાની પોતાની કળાના વખાણ કરે છે અને બીજાને તો કોઈ પાઈ પણ ન આપે પણ પોતાની રીઝવવાની અલગ રીત છે, પોતાને ખુશામત આવડે છે કે પોતાને માજતાં આવડે છે એ વાતનું પણ કેટલાક ગૌરવ કરે છે અને પોતે માગવામાં અતિ કાબેલ અને કુશળ છે એવો દાવો ધરાવે છે. આ 'ઉપયોગ' સ્થાને કવચિત્ 'ઉપલોભ' પાઠ છે એનો અર્થ લેણાવટો અથવા 'અનુભવ' એવો થાય છે. અર્થમાં સુદામ ફેર પડતો ન હોવાથી એ પાઠ સારો અર્થ આપે છે એટલી એના પર ટીકા કરી એ પાઠને પણ ખુશીથી સ્વીકારીએ. આ લાભ મદસ્થાનને કોઈ સાહિત્યકારોએ લોભમદ-સ્થાન તરીકે વર્ણવ્યો છે. અને એના દષ્ટાંતમાં ઉપર શરૂઆતમાં આ પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે તેમ ચકવર્તી સુભૂમનો દાખલો તેઓ રજૂ કરે છે, પણ લાભ એ લોભનો એક વિભાગ હોવાથી મેં લાભને મદસ્થાનક ગણ્યું છે અને લાભ અને લોભ અંતે જતાં લગભગ સરખા હોવાથી તે ચાલે તેમ છે. સુભૂમને છ ખંડ ભરતક્ષેત્રનું લંબાણ-પહોળાણ અધુરું પડ્યું એટલે એણે ક્ષતક્રી ખંડના ભરતક્ષેત્રને સાધવાનો વિચાર કર્યો. પોતાના બળ ઉપર એ એટલો બધો મંકમ હતો કે એ છ ખંડનો ધણી થયો, તે પણ તેને ઓછું પડ્યું અને સાતમે ખંડે વિમાન ભારદ્વ પોતાને અને પોતાના લશ્કરને લઈ જવા દેવાઓને હુકમ કર્યો. દેવતાઓ રમત બેવા પ્રેરાયા, સમકાળે સર્વની સરખી ખુદ્દિ થઈ અને રમત બેવા ચાલી નીકળ્યા અને સર્વ દેવો જવાથી સુભૂમ રાજ ચકવર્તી દરિયામાં પડ્યો અને લોભનાં કૃણ નારકી ગતિમાં અનુભવવા મરણશરણ થયો. આ લોભના કરતા લાભ વધે છે. પોતાને મળતી વસ્તુ મેળવવામાં પોતે પ્રવીણ છે અને પોતે બ્લોકમાર્કેટ કરવામાં કે સામાને ખૂલવામાં કાબેલ છે, એ વાતનો મદ કરવો તેમાં લોભ કરતાં લાભ વધે છે, કારણ કે તેમાં દ્રવ્ય કે જમીન ઉપરાંત અનેક ચીજોનો સમાવેશ થાય છે અને એક એવો નિયમ છે કે વધારે વસ્તુને પોતાની નીચે લેતી વસ્તુ મળતી હોય તો તેને લેવી. આ દષ્ટિએ મને લાભને મદસ્થાન સ્વીકારવામાં કંઈ વાંધો લાગ્યો નથી. અસલ સખદ કયો હશે તે માટે આ રીતે ચેક એસે છે. બાકી સુભૂમના તે હથ (ધોડા), ગજ (હાથીઓ) અને રથ બધા દરિયામાં ગયાં તે વાત પ્રચ્છિદ છે અને તે લોભ વામના મદસ્થાનથી તણાઈ ગયો અને છ ખંડ પોતાના હતા તે પણ મરણ પામીને ગુમાવ્યા. તેનું પ્રેરકબળ લોભ નામનું મદ-સ્થાન હતું. આ દાખલો વિચારવા જેવો છે, પણ તેની સાથે કર્તાની પૂર્વતા અને બીજા બાબતો વિચારતાં અંતે લાભને, તેમાં વધારે પદાર્થોનો અવકાશ હોવાથી અત્ર સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. અમનું અરું તત્વ તો શાની મહારાજ જાણે.

યતિવૃષભ—આ ગ્રંથ સુખ્યત્વે કરીને જતિ-જૈન સાધુને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે, તેનો આ પુરાવો સમજી રાખવા યોગ્ય છે. યતિઓમાં જે સુખ્ય હોય તે યતિવૃષભ કહેવાય છે. યતિઓને કોઈ મહેરબાનીથી કે પોતાની મરજીથી વસતિ, પાત્ર, સ્થાન, ઔષધિ કે વસ્ત્રો આપે તો તેમાં પોતાની હોશિયારી છે એમ યતિવૃષભે ન ધારવું. આપનાર પોતાની શક્તિથી રણેલ વસ્તુ પુણ્ય કરવા અને તેનો બદલો મેળવવા આપે છે. તે પોતાના આવતા ભવના લાભ ખાતર આપે છે. એ વસ્તુ મેળવવાની વિદગ્ધતા માટે યતિવૃષભોએ મદ ન કરવો ઘટે, એમ આ શબ્દનો લાવાર્થ છે.

બલેનાપિ—પોતાની બળવાન હોશિયારી કદાચ તે કાર્યમાં હોય, સામે મગ્નચ્ચ શેઠ જેવો ચીકણો માણસ ઠેકાણે આવી ગયો હોય તો પણ તેણે-યતિવૃષભે મદ કરવો અયોગ્ય છે. જે પોતાની શક્તિથી ઉપાર્જન કરેલું કંઈક મહેરબાનીની રૂઠ્ઠી અને પોતાના ભવિષ્યના લાભ ખાતર આપ્યું છે તેમાં પોતાની લાભ પ્રાપ્ત કરવાની આવડત ખાખત મદ અયોગ્ય છે અને સામાને ગેરઈ-સાફ કરવા જેવું છે.

આ આઠ મદસ્થાન કહ્યાં છે. તેમાં કોઈ ઠેકાણે તપને મદસ્થાન કહ્યું છે. મેં છઠ કર્યો, અદ્ધમ કર્યો કે મોટાં તપ કર્યાં એ વાતનું અભિમાન ન કરવું. તપનો મદ કરવાથી કુરગડુ મુનિ ઘણું દુઃખ પામ્યા, અને તેમના કાબલાથી ચેતી જવું અને તપ કર્યાં બાબતને કોઈ જાતનો અહંકાર કરવો નહિ એમ આ ગાથાનો ઉપદેશ છે. આ રીતે મદસ્થાન તેમ આઠ જ રહે છે, પણ દષ્ટિબિંદુના ફેરફારથી તેમનાં નામમાં કોઈ કોઈ સ્થાને ફેર આવે તો આશય શું છે તે સમજી મદસ્થાનને જેમ બની શકે તેમ ત્યજવું.

મદ ન અસ્છન્તિ—મદ તરફ પણ યતિવૃષભો ન જાય. તેઓ સમજે કે એ લાભ મદ કરવા જતાં આત્મા અંતે ગુમાવે છે અને હોય તે પણ જાય છે. એ મદ કરવા યોગ્ય પણ નથી. સારા સમગ્ર માણસ કરતા પણ નથી. આ કારણે ગમે તે મદસ્થાન લેતાં તે કરવા યોગ્ય નથી. અને આપણી જરા ખુશામત થાય અને પોતે મોટો છે તેવું લાગે તે કરવા યોગ્ય નથી. અંતે તો આ બધું મૂકીને જવાનું છે અને જવાનું છે તે ચોક્કસ છે, તો પછી મદ કેમ કરવો ઘટે અને કેને માટે અને કેટલા વખત સુધી કરવો ઘટે? આ પ્રમાણે વિચારી સમગ્ર પ્રાણી એકે પ્રકારનો મદ ન કરે અને આજ કરીને લાભમદથી લલચાઈ જઈ પોતાની ખોટી આવડતના વખાણુ ન કરે અથવા પોતાની જાતને મોટી ન માને. (૬૦)

બુદ્ધિમદ ત્યાગવા યોગ્ય છે તેનાં કારણો—

ગ્રહણોદ્ગ્રાહણનવકૃતિવિચારણાર્થવિધારણાદિષુ ।

બુદ્ધચક્ષુવિધિવિકલ્પેષ્વનન્તપર્યાયવૃદ્ધેષુ ॥૧૧॥

पूर्वपुरुषसिंहानां विज्ञानातिशयसागरानन्त्यम् ।

શ્રુત્વા સાંપ્રતપુરુષાઃ કથં સ્વબુદ્ધ્યા મદં યાન્તિ ? ॥૧૨॥

અર્થ—શ્રુતનું ગ્રહણ, પ્રમાણપૂર્વક તેનું સ્થાપન કરવું, નવીન કૃતિ (બેઠકણી) કરવી, જીવાદિક પદાર્થોની વિચારણા કરવી અને પોતાને કહેવાતી વાતનો નિર્ણય વગેરે બાબતોમાં, બુદ્ધિના અંગને જાણવાની વિધિની બાબતમાં અને અનંતપર્યાયોની બાબતમાં પૂર્વપુરુષ-વૃષભોના વિજ્ઞાનઅતિશય અને બુદ્ધિવૈભવ રૂપ સમુદ્રનું અનંતપણું સાંભળીને અત્યારના જમાનાના પુરુષો (માણસો-પુરુષો અને સ્ત્રીઓ) પોતાની બુદ્ધિનો મદ કેમ કરીને કરે ? (૯૧-૯૨)

વિવેચન—આમાં છઠ્ઠા બુદ્ધિમહત્તા ત્યાગનો વિષય છે. તે સારી રીતે સમજવા યોગ્ય છે.

ગ્રહણ—એટલે વિદ્યા લેવી. આ ૯૧મા શ્લોકમાં ચાર વિષયો બતાવ્યા છે. તે આગળ જતાં માહુમ પડશે. ગ્રહણ એટલે પકડવું અથવા લેવું, મતલબ કે વિદ્યાને પચાવવી એ પહેલી વાત છે. આપણે ગુરુ પાસેથી કાંઈ લઈને ગોખીએ અથવા મનમાં ધારી રાખીએ તે ગ્રહણ કહેવાય. આવી રીતે પોતે જે વિદ્યા શીખ્યો હોય તે ખીજને પ્રસંગ મળતાં આપી શકાય છે. એટલે લઘુવયમાં આ ગ્રહણનો ગુણ વધારે મહત્ત્વનો ગણાય છે. અસલ ઉપાધ્યાય વગેરે પાસે અભ્યાસ કરવામાં આવતો હતો.

ઉદ્ગ્રહણ—પ્રમાણ પ્રમાણે તેનું મૂકવું. મૂકવાના અર્થમાં તે શબ્દ અહીં વાપર્યો છે. ખીજ પાસે ગ્રહણ કરાવવું તે ઉદ્ગ્રહણ કહેવાય છે. ન્યાય-તર્કના ધોરણે તે વાતને બહાર પ્રજ્ઞના હિતાર્થે ગ્રહણ માટે મૂકવી તે ઉપન્યાસ કહેવાય છે. જે વિષયને આપણે ગ્રહ્યો હોય તેને ખીજ માણસો સમજે અને એ ન્યાયસર તેને ગળે ઉતરે તે રીતે મૂકવો તે ઉદ્ગ્રહણ કહેવાય છે. આ ગ્રહણ નામના પહેલા ગુણ પછી બુદ્ધિનો ખીજે ઉપયોગ થયો. આ ખીજના સ્વીકારની વાત ન્યાય, પદ્ધતિ અને સમજાવવાની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. ઉદ્ગ્રહણમાં આપણા સિવાયના અન્ય પુરુષો અને સમજવાના કામમાં રોકાયેલા-ઓની વાત છે, જ્યારે ગ્રહણમાં પોતાની એકલાની જ વાત છે. બુદ્ધિનો ઉદ્ગ્રહણમાં પણ ખૂબ ઉપયોગ કરવો પડે છે.

નવકૃતિ—નવીન ગ્રંથ બનાવવો. આપણે ભણેલા હોઈએ તો તેના કૃતિ તરીકે વિસ્તારથી જીવવિચાર, નવતત્ત્વ, દંડક વગેરે સ્વતંત્ર લખવા. એ નવીન કૃતિ સ્વતંત્ર હોય, પણ પૂર્વ શીખેલા વાતને અનુરૂપ હોય. આ નવીન કૃતિ કે રચના એ વધારે બુદ્ધિ-વૈભવ દેખાડે છે, પણ તે પૂર્વ પુરુષસિંહોનું અનુકરણ હોવાથી એ લોકોની બુદ્ધિ આગળ નવીન કૃતિ કાંઈ જ નથી. એના સ્વીકારપૂર્વક જ આ નવીન રચના થાય છે. આ બુદ્ધિનો ત્રીજો પ્રકાર થયો. દેવેન્દ્રસૂરિએ કર્મગ્રંથ લખ્યા તે નવીન રચના કહેવાય, પણ તેમણે

પૂર્વકાળના તે સમયે ઉપલબ્ધ કર્મઅથવા, મહાસંઘયણ વગેરે અથવાનો આધાર લઈ તેને લોકો સમજી શકે તેવી વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવ્યા તે નવીન કૃતિ કહેવાય. એમાં વિષય નવો નથી, પણ કૃતિ અને તેની ગોઠવણ નવીન છે.

વિચારણા—પોતે ગ્રહણ કરેલા વિષયો પર વિચાર કરવો. એકલું ગોખી જવું એના કરતાં પોતે સમજીને તેના અર્થ પર સ્વતંત્ર વિચારણા કરવી તે બહુ જરૂરી છે. આ બુદ્ધિનો ચોથો ઉપયોગ થયો.

અવધારણા—એટલે કહેવા શું માગે છે તે પોતાના હૃદયમાં સ્વપરના લાભ માટે ધારી રાખવું. અવધારણા એટલે 'નિશ્ચય' અથવા 'ખાતરી.' એટલે પોતે જે બાબત શીખેલ હોય તે મનમાં બરાબર ધારી રાખવી અને પોતે જે સમજીને વાત લીધી છે તે બાબત ધારી રાખવી. 'સંશયાત્મા વિનશ્યતિ' એટલે જેને મનમાં સંશય હોય તે વિનાશ પામે છે, પણ પૃથક્કરણ કરીને જે અવધારણા કરે તેને તેવો કોઈ જાતનો વિનાશ પામવાનો પ્રસંગ રહેતો નથી. ગમે તેવા સખ્ત ભાવો હોય પણ જો તેનું પૃથક્કરણ અને અવધારણા બરાબર કર્યું હોય તો તે ભાવ બીજાને સમજાવવામાં પોતાને જરાપણ મુશ્કેલી પડતી નથી.

આ રીતે બુદ્ધિના પાંચ પ્રકાર કહ્યા : (૧) ગ્રહણ, (૨) ઉદ્ગ્રહણ, (૩) નવીન કૃતિ, (૪) વિચારણા, (૫) અવધારણા. આ બાબત અગાઉના પુરુષોએ કેવો અને કેટલો ગંભીર વિચાર કર્યો છે તે પછીની દરમી ગાથામાં કહ્યું છે. બુદ્ધિના ઉપયોગ તરીકે ગ્રહણ, ઉદ્ગ્રહણ વગેરે કહ્યાં છે. આ બુદ્ધિના માત્ર પાંચ જ ફળ છે એમ નથી, પણ એનાં અનેક અંગ છે. આવી રીતે ગ્રહણ કરવું, ગ્રહણ કરાવવું, નવીન રચના કરવી, વિચારણા કરવી અને તેની અવધારણા કરવી એ પાંચે બુદ્ધિના ગુણો છે. એ ઉપરાંત ધારણા વગેરે શાસ્ત્રમાં બુદ્ધિના અનેક ગુણો છે. બુદ્ધિ કાર્મણિકી, પરિણામિકી વગેરે ચાર પ્રકારની છે એ વાત અગાઉ આવી ગઈ છે. આ ઉપરાંત બુદ્ધિના ઘણા ભેદ છે. તે કર્મઅથ વગેરે શાસ્ત્ર અથવા જાણી લેવા. અહીં તો જાણીતા બુદ્ધિના ચાર ભેદ કહ્યા છે. આ ચાર બુદ્ધિ અથવા ગ્રહણ, ઉદ્ગ્રહણ, નવીન રચના, વિચારણા અને તેને કેન્દ્રિત કરી અવધારણા કરવું એ પાંચે બાબતમાં અગાઉના પુરુષસિંહ-મુખ્ય માણસોની બુદ્ધિનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણી અક્કલ છક્કડ ખાઈ જાય છે. ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અને ઉત્કૃષ્ટ નવ પ્રકારના અનંતનો વિચાર ચોથા કર્મઅથથી કરતાં આપણે પણ છક્કડ ખાઈ જઈએ છીએ, અને આવા બુદ્ધિબળને પચાવનાર માણસો પુરુષસિંહ-જિનવૃષભો બુદ્ધિબળમાં આપણાથી અનેક રીતે અધિયાતા અગાઉના કાળમાં થઈ ગયા છે, અને તે સમજનારા અને અને તે પર વિવેચન કરનારા અગાઉ નરવૃષભો થઈ ગયા છે, તેઓના બુદ્ધિવૈભવ પાસે આપણે તે કોણ માત્ર? એટલે બુદ્ધિની બાબતમાં આ ધુરંધર માણસો પાસે આપણે તો બુદ્ધિબળમાં મગતરા છીએ. એક ચૌદ પૂર્વતું પુર ગણવામાં કે કલ્પવામાં આવતાં અથવા

ભવના પાંચસે ત્રેસઠ ભેદ વિચારતાં આપણે છઠ્ઠઠ ખાઈ જઈએ છીએ તો આપણી મર્યાદિત બુદ્ધિ માટે અહંકાર કેમ કરવો ઘટે ?

વિધિવિકલ્પ—કારણ અને તેના ભેદો. એ એટલાં સૂક્ષ્મ હોય છે કે ભેદ અને ઉપભેદનો વિચાર કરતાં આપણી બુદ્ધિ છઠ્ઠઠ ખાઈ જાય. આ ભેદો અને કારણો સમજનાર અને સમજાવનાર અને આપણા લાભ માટે નવીન કૃતિ બનાવનાર મહાપુરુષો પૂર્વકાળમાં અનેક થઈ ગયા છે. તેમની પાસે આપણામાં કાંઈ બુદ્ધિ હોય તો તે કાંઈ પ્રમાણમાં નથી. તો એવી બુદ્ધિ જે સામાન્ય છે, તેનો મદ કરવો કે તે માટે પોતાની મોટાઈ માનવી, મનાવવી, એ કેમ વાજબી ગણાય ?

પર્યાય—આત્માના અનંત પર્યાયો છે. એ અનંતની પણ એક સંખ્યા છે. એ સંખ્યાને માટે વિચાર કરતાં આપણી બુદ્ધિ ચક્રવર્તી થઈ જાય છે, પણ તે પુરુષસિંહોને તો તે અનંતની વાત સાંભળતા જરાપણ મુસીબત લાગી ન હતી. આ અનંત પર્યાયથી મોટા થયેલા આપણા વડીલ પુરુષોની અનેક વાત અત્યારે વિદ્યમાન છે. તેવા પુરુષો તો આત્માના અનંત પર્યાયોને સમજવામાં કાંઈ શૂંચ વગરના હતા. તે પુરુષોનાં ચરિત્રો આપણને સૂચવે છે કે આપણે કોઈ પ્રકારનો બુદ્ધિમદ ન કરવો જોઈએ. આ સર્વ વાત દરમા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ થશે. જે આવી અસંખ્ય અનંતની વાત પોતાના વિજ્ઞાનઅતિશયથી સમજતા હતા, તેમની પાસે આપણી બુદ્ધિ તો કાંઈ નથી, એવો વિચાર કરીને અને તેમજો વિજ્ઞાનઅતિશય વિચારીને આપણે બુદ્ધિનો મદ કરવો ન ઘટે. તેઓએ કલ્પના પણ જબરી કરી છે અને તેમની બુદ્ધિશક્તિનો પાર પામવાની પણ આપણી શક્તિ નથી. તો પછી એ પુરુષસિંહોની પાસે આપણે કોણમાત્ર છીએ ? તેવા અતુલ્ય બુદ્ધિના ઘણી પુરુષસિંહોએ પોતાની બુદ્ધિનો જરા પણ મદ કર્યો નથી, તો પછી આપણે આપણી તુલ્ય બુદ્ધિ માટે શુમાન રાખવું કઈ રીતે યોગ્ય ગણાય ?

અત્યારે તો અવધિ અને મનઃપર્યાય તથા કેવળજ્ઞાન થતાં નથી, તો પછી જે કાળમાં પૂર્વમહાપુરુષો ભવતા હતા તે કાળની તેમની બુદ્ધિશક્તિ પાસે આપણી સાધારણ બુદ્ધિ માટે મદ કરવો કેમ ઘટે ?

આત્માના પર્યાયો અનંત છે. એવી રીતે પુદ્ગળનાં પણ અનંત પર્યાયો છે. તે સમજી શકે તેવા વૃદ્ધ પુરુષસિંહો અનેક થઈ ગયા છે. તેઓ આ અનંત પર્યાય સમજી શકતા હતા અને આપણને પ્રકરણાદિક નવીન કૃતિ દ્વારા આપણા લાભ માટે સમજાવી ગયા છે. આવી જેમની બુદ્ધિશક્તિ હતી તેની પાસે આપણે તો કોણ ? તેઓ બુદ્ધિ-વૈભવ માટે મદ કરે તો કાંઈક વ્યાજબી ગણાય, પણ તેમની સરખામણીમાં આપણે જે પર્યાયોનો અનંત ભાગ પણ સમજી શકતા નથી તે મદ કરીએ તો તે વ્યાજબી કે યોગ્ય કઈ રીતે ગણાય ?

વિધિ—શાસ્ત્રમાં અમુક પ્રકારનો વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે. સોળ સંસ્કાર કે આવશ્યક સામાયિકાદિકનો અમુક ક્રમ હોય, અમુક સૂત્ર અમુક સમયે બોલાય, તે પછી અમુક સૂત્ર બોલાય એ બાતનું શાસ્ત્રકારોનું ફરમાન હોય તે વિધિ કહેવાય છે. વિધિમાં ક્રમ બતાવવામાં આવેલ હોય છે.

વિકલ્પ—અપવાદ, અમુક સુવાવડીથી સામાયિક થાય કે નહિ, અમુક પ્રભુનામનું કે નમસ્કારનું ઉચ્ચારણ થાય કે નહિ તે બાતના અપવાદનું જ્ઞાન તે વિકલ્પ. વિધિ-વિકલ્પ એટલે અમુક ક્રમ અને અમુક અપવાદ. તે બાબતમાં અને પર્યાયોની બાબતમાં જે ઘરડા થઈ ગયા હોય, જેઓના વિધિવિકલ્પો આધારભૂત ગણાતા હોય, જેઓ જે કહે તે સત્ય જ હોય, જેઓ વિધિવિકલ્પ અને પર્યાય એટલી સુંદર રીતે કહી શકે કે તેમનો શબ્દ આધારભૂત ગણાય અને જે વિધિ અને તેના અપવાદની બાબતમાં છેલ્લામાં છેલ્લો ફેસલો કરે તેટલા નિષ્ણાત હોય, તેમની બુદ્ધિ પાસે આપણે તો ઊભા જ ન રહી શકીએ, છતાં મઠ કરવા લલચાઈ જઈએ અને આપણી બુદ્ધિનો મઠ કરીએ તે કેમ થોડું ગણાય? આવા પુરુષસિંહો પાસે આપણી બુદ્ધિ તદ્દન સામાન્ય પ્રકારની છે, તો પછી થોડા દાકતારી કે વકીલાતના જ્ઞાનથી આપણે મઠ શેનો કરીએ? અને કરીએ તો તે પુરુષસિંહોની બુદ્ધિ પાસે આપણે કેમ ટકી શકીએ? અને કયાં ઊભા રહીએ? એમાં તો આપણે ટકતા નથી, તો પછી બુદ્ધિનો મઠ કેમ? અને શો?

બુદ્ધિ—બુદ્ધિના ત્રણસો ચાળીસ (૩૪૦) લેહ કર્યા છે. તે મતિજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી શ્રી દેવેંદ્રસૂરિના કર્મઅંશમાંથી લીધા છે. વ્યંજનાવગ્રહ એટલે કોઈક સંવેદન થાય. ઇન્દ્રિય અને વસ્તુનો સન્નિકર્ષ જેમાં નથી તે મન અને આંખ (નયન) છે. વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાનને ચાર પ્રકારનું બતાવ્યું છે—સ્પર્શનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, રસનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, દ્રાણેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ અને શ્રવણેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ. પછી અર્થનો અવગ્રહ પાંચે ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનને થાય, અને ત્યાર પછી ઇંદ્રા, અપાઘ અને ધારણા એ ત્રણે પણ પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મન સંબંધે થાય. એ રીતે મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીશ લેહ થયા. એ અઠ્ઠાવીશ લેહને બાર ગુણા કરવાના છે. વાહુત્રનો અવાજ સાંભળી કોઈ જીવ બહુ શબ્દ બાણે અને કોઈ જીવ થોડા શબ્દ બાણે તે પ્રમાણે ‘બહુ’ અને ‘અબહુ’ લેહ પડે. કોઈ તાર, મંદ એવા શબ્દ બાણે તે બહુવિધ અને કોઈ એકલો તાર કે મંદ બાણે તે ‘અબહુવિધ’. કોઈક જ્ઞાનને તુરત ગ્રહે તે ‘ક્ષિપ્ર’ લેહ અને કોઈ વખત લગાડે તે ‘અક્ષિપ્ર’ લેહ. એમ છ લેહ થયા. કેટલાક ધૂમાદિક લિંગે કરીને અગ્નિને બાણે તે સાતમો ‘સલિંગ’ લેહ અને એવા લિંગ વગર જે બાણે તે આઠમો ‘અલિંગ’ લેહ. કોઈ સંદેહ-શંકા સહિત બાણે તે નવમો ‘સંદેહ’ લેહ અને કોઈ સંદેહ વગર બાણે તે દશમો ‘અસંદિગ્ધ’ લેહ. એકવાર કહેલ તુરત બાણી બાંધ તે અગિયારમો ‘ધ્રુવ’ લેહ અને એકથી વધારે વાર કહે બાણે તે બારમો ‘અધ્રુવ’ લેહ. આ કુલ અઠ્ઠાવીશ

લેહને બારે ગુણતાં ૩૩૬ લેહ જ્ઞાનના-બુદ્ધિના થાય. વળી ગુરુને વૈયાવર્ય-વિનય કરીને મેળવેલ વૈનયિકી બુદ્ધિ, કાર્મણીકી (કામ કરતાં કરતાં પદ્ધતિ બેસી જાય અને થાય તે બુદ્ધિ), ઔત્પાતિકી (કુદરતી બુદ્ધિ) અને પારિણામિકી (સંસારના અનુભવથી અને વ્યવહારમાં સવ્યામાવ્યા રહેવાથી જે બુદ્ધિ થાય તે). એટલે ૩૩૬ સાથે આ ચાર લેહ મળતાં ૩૪૦ બુદ્ધિના લેહ થાય. જ્યાં અગાઉના પુરુષસિંહો આવા લેહ પાડનાર, સમજનાર અને સમ-ભવનાર હારખંધ થઈ ગયા હોય ત્યાં આ કાળની આપણી બુદ્ધિ કોણુ માત્ર ? અને તેનો મહ કરવો કેમ યોગ્ય, ઉચિત, વ્યાજબી ગણાય ? (૯૧)

પૂર્વપુરુષસિંહ—પૂર્વકાળના પુરુષવૃષભ એટલે મોટા માણસો. જ્યારે શબ્દને છેડે હસ્તિ, વૃષભ કે સિંહ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે પુરુષોની અંદર ઉત્તમ, આગેવાન એમ અર્થ સમજવો. જંગલમાં જેમ સિંહ હરણુનો શિકાર કરે છે તેમ એ પુરુષસિંહો કષાયોનો અને પરીષહોનો શિકાર કરે છે, તેમના પર વિજય કરી પોતાનું સિંહપણું બતાવી ગયા છે, એવા આગેવાનો અને બુદ્ધિશાળીઓ. આવા પુરુષોનો બુદ્ધિવૈભવ એટલો મોટો હતો કે તેઓ પર્યાય અને બુદ્ધિની બાબતમાં ઘણું પૃથક્કરણ કરી ગયા છે. તેઓના બુદ્ધિઅતિશયને સાગર સાથે સરખાવી શકાય. તેની અનંતતા વિચારવાથી—સાંભળવાથી આપણને અને આ કાળના કોઈપણ પ્રાણીને પોતાની બુદ્ધિ માટે મહ થતો નથી. ક્યાં એવા બુદ્ધિમાન પુરુષોની એક નાનામાં નાની બાબતને અનંત ભાગમાં વહેંચવાની શક્તિ અને ક્યાં આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ ! આપણે તો તેમની પાસે જિભા રહી શકતા નથી. તો પછી એક જરા સામાન્ય બુદ્ધિ માટે અભિમાન કરવાની કે મહ કરવાની આપણી તાકાત શી ? અને તેને માટે મહ કરવાનું સ્થાન ક્યાં રહ્યું ? આપણે તો પૂર્વપુરુષસિંહની બુદ્ધિ આગળ કાંઈ માત્ર નથી. તેઓએ તો મોટો વખત અનેક પર્યાયની વાતો જાણી છે, આપણા લાભ માટે જોઈતી છે અને તેઓ પોતે જાણતા તેનો અનંતમો ભાગ લખી ગયા છે. તેઓનાં ચરિત્ર સાંભળી આપણે બુદ્ધિનો મહ કેમ કરીએ ? અને કરીએ તે યોગ્ય કેમ ગણાય ?

વિજ્ઞાનાતિશય—બુદ્ધિનો અતિશય. અથવા બુદ્ધિનું તેજ, અને આકાશગમન, સંક્ષિપ્તશ્રોત્રાદિ લઘ્વિરૂપ અતિશય. આપણે ઘણી શોધખોળ પછી પણ આ અતિશયો મેળવી શકતા નથી, તેમને તો તે અતિશયો મળેલા હતા અને તેનો લાભ પણ તેઓ લેતા હતા. આવા પૂર્વકાળના મોટા માણસોનાં ચરિત્રો સાંભળી આપણી સામાન્ય બુદ્ધિનો મહ કરવાને માટે અવકાશ જ ક્યાં રહે છે ? આપણી સામાન્ય વહેવારુ બુદ્ધિ ગણધર કે પૂર્વપુરુષો પાસે ટકી શકતી નથી.

સાગરાનંત્યમ્—બુદ્ધિ અને અતિશય રૂપ દરિયાનું અનંતપણું ! આ તેમના અનંત જ્ઞાન અને અતિશયો તથા તેમને પ્રાપ્તિ થયેલી લઘ્વિ આગળ આપણી ખાબોચિયા જેવી કે જેટલી સામાન્ય બુદ્ધિ ક્યાં ? એ બેની સરખામણી પણ થઈ શકે તેમ નથી.

સાંપ્રતપુરુષ—આ કાળના લોકો, જેમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ પુરુષસિંહના વર્ણનો સાંભળીને અત્યારના લોકોને મદ કરવાનું સ્થાન કેમ રહે ? ક્યાં એ નરકેસરી પુરુષો અને ક્યાં તેમની વિચારણાશક્તિ પાસે આપણો બુદ્ધિવૈભવ ? આપણે બે વાત બાંધી વિચારી સમજી શકતા હોઈએ તો પૂર્વપુરુષો જેમણે આપણા લાભ ખાતર અનેક નવીન રચના કરી છે અને જેઓએ અનેક અતિશયો, લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે, તેમની વિશાળ તાર્કિક બુદ્ધિ પાસે આપણી બુદ્ધિ ક્યાં ? એ બ્યારે વિચારીએ છીએ ત્યારે આપણો મદ ઠરી જાય છે.

કથ—કેમ ? શા હજી ? શા માટે ? જો આપણે ગણુધર અથવા તેમના પછી થયેલા શાલિભદ્ર કે એમના ગુરુ જેવા બુદ્ધિબળ અને અતિશયોમાં લગલગ સરખા હોઈએ તો તો જુદી વાત છે પણ આપણે તો મગતરા પણ નથી, પછી આપણે મદ કે મગરૂખી કરીએ એ કેમ વ્યાજખી ગણાય ?

મદ યાન્તિ—મદ કેમ કરે ? મદ કરવા તરફ કેમ લલચાઈ જાય ? અને મદ કરવો કેમ શોભે ? પૂર્વપુરુષોનાં ચરિત્ર સાંભળવાથી તેઓ બુદ્ધિબળમાં આપણાથી ઘણા અધિકારી હતા એમ તેઓની દ્રવ્યગુણપર્યાયની વ્યાખ્યાથી કે અનંતના અનંત ભાવો અને આત્માના અનંત પર્યાયોથી જણાય છે. તેઓનો બુદ્ધિ અને અતિશયરૂપ સમુદ્ર અનંત હતો અને આપણે તો તેનાથી ઘણી ઓછી ક્ષુલ્લક બુદ્ધિના છીએ. સહજસાજ બુદ્ધિ આપણને પ્રાપ્ત થઈ હોય તો એવી સામાન્ય બુદ્ધિ માટે અહંકાર કેમ થાય ? અને કરી નાખીએ તો તેનો ખચાવ કઈ રીતે આપણે કરી શકીએ ? તેઓએ જે સૂક્ષ્મભાવ અને અનંત પર્યાયો વિચાર્યા છે તે આપણે સમજી પણ શકવા મુશ્કેલ છે. આવા જગત-જસ્ત પુરુષસિંહો પાસે આપણે તો મગતરા છીએ. એમની બુદ્ધિશક્તિ પાસે આપણી સામાન્ય વ્યવહારબુદ્ધિ માટે મદ કરવો કે અભિમાન કરવું, મગરૂખી કરવી કે ગર્વ કરવો અનુચિત છે અને આપણે તે કરવો ઘટતો નથી. આ રીતે સાતમા મદસ્થાન બુદ્ધિની વિચારણા થઈ. (૯૧-૯૨)

વલ્લભતા-પ્રિયત્વનો સાતમો મદ પણ ન કરવો જોઈએ—

દ્રમકૌરિવ ચદુકર્મકમુપકારનિમિત્તકં પરજનસ્ય ।

કૃત્વા યદ્વાલ્લભ્યકમવાપ્યતે કો મદસ્તેન ? ॥૯૩॥

અર્થ—ભિખારીની પેઠે ખુશામતનાં મીઠાં વચનો બોલીને અને જાણે આપણા ઉપર ઉપકાર કરતા હોય તેવું બહાનું બતાવીને બીજા માણસોની વલ્લભતા મેળવવામાં આવે છે, તેનો મદ કરવો કેમ ઘટે ? (૯૩)

વિવરણ—હવે અહીં વલ્લભતા-પ્રિયપણું-વહાલપ મેળવાય છે તે સાતમું મદ સ્થાન છે, એ પર વિવેચન થાય છે. ૧. જાતિ, ૨. કુળ, ૩. રૂપ, ૪. બળ, ૫. લાભ

અને ૬. વિદ્યા—એમ છ મદસ્થાનો આગળ જોઈ ગયા અને તે કરવા યોગ્ય નથી એમ અધિકારીએ વિસ્તારથી બતાવ્યું. તેવી જ રીતે આ સાતમું મદસ્થાન ‘વલ્લભતા’નું છે. વલ્લભતા એટલે આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં ભણી જઈએ છીએ અને આપણે પોતે અતડા પડતા નથી અને આપણા સંબંધમાં આવે તે સર્વનો પ્રેમ મેળવી શકીએ છીએ. આનું નામ વલ્લભ્ય અથવા સાતમું મદસ્થાન વલ્લભતા છે. કોઈ કોઈ અધિકાર અને સ્થાને તપનો મદ કહે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો મદ કરવો અનુચિત છે, એટલે તપ હુશે કે વલ્લભ્ય હુશે તેની ચર્ચા કામની નથી. તપનો મદ વધારે પ્રમાણમાં આપણું ધ્યાન ખેંચનારો જણાયો છે. જાનીએ તેનાં કરતાં વલ્લભતામદને વધારે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, તેનાં કારણો પણ જણાવ્યાં છે, પણ તપમદ અને વલ્લભતામદ એમાં વલ્લભતામદને શા માટે વધારે અગત્યનો ગણવામાં આવ્યો તેનું કારણ જણાવ્યું નથી. એટલે એ તત્ત્વ કેવલીગમ્ય રાખી આપણે કોઈ પ્રકારનો મદ ન કરવો ઘટે.

દ્રમક—લિખારી. એને વધારે ઓળખવા માટે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાનો પહેલો પ્રસ્તાવ જોવો. લિખારી હંમેશા પોતાનો લાભ જ જુએ છે. એ અનેક લટુડાપટુડાવેડા કરશે, એ મીઠું ઓલશે, આપનારને રીઝવવા માટે અનેક પ્રકારના ચેનચાળા કરશે, અથવા ભૂતકાળમાં પોતા પર ઉપકાર થયેલ હોય તેની નજરે અથવા ભવિષ્યની આશાએ તે મીઠાં પટુડાં વચન ઓલશે. પછી એ આપનાર કે ઉપકાર કરનારના બદલાની ખાતર તેની અનેક પ્રકારની બિરુદાવલી ઓલશે. એવા લિખારીની ખુશામતથી કે મીઠાં લાગે તેવાં વચનોથી લેવાઈ કે છેતરાઈ ન જવું. આવી દેખીતી વલ્લભતા કાંઈ ઉપયોગની નથી. તે આપણી ગેરહાજરીમાં શું ઓલે છે તે સુદાની વાત છે, બાકી લિખારીના લટુડાં વચનથી કોઈ લેવાઈ જાય અને તેના પર પ્રીતિ કરે એ તો અસંભવિત વાત છે.

ઉપકારનિમિત્ત—એક અમુક માણસે પોતા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય અથવા કરવાની આશા હોય તેથી મીઠું મધુકું સારું લાગે તેવું તે ઓલે તો તેવા પ્રકારની વલ્લભતાનો અહંકાર કે મદ કરવો કેમ ઘટે? એ લિખારી તો પોતાના લાભ નિમિત્તે ગમે તેવું સારું ઓલે, પણ એથી થતી વલ્લભતા—પ્રેમીપણામાં આપણી જાતને શા માટે વખાણવી કે તે વાતનો મદ કરવો? નિમિત્ત એટલે હેતુ. આપણે તેના પર ઉપકાર કરીએ તે હેતુ તેના મનમાં હોય છે. આપણે તેને વલ્લભ કર્યારે લાગીએ કે જ્યારે એ જાણે કે આપણે ભવિષ્યે કે તે જ વખતે તેના ઉપર ઉપકાર કરવાના છીએ. ઉપકાર નિમિત્ત છે. એને આપણા આભાર તળે લેવાના છીએ એ આશામાં તે આપણને વલ્લભતા દેખાડે. જે કે આ વલ્લભતા સ્વાર્થી છે, પણ દુનિયા સ્વાર્થ ઉપર જ મંડાયેલી છે, એટલે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. “આશા ઔરનકી કયા કીજે, ભટકત દાર દાર લોકન કે કુકર આશાધારી” એ આનંદધનજીના પદમાં આશાધારી કૂતરો કેવા કેવા ચાળા કરે છે તે બતાવ્યું છે. આ

સર્વ સ્વાર્થ ઉપર સ્વાયેત્વ વલ્લભ્ય છે. આ રીતે પ્રેમ દેખાડવો તેનું પરિણામ શું આવે છે તે હવે પછીના શ્લોકમાં કહેશે (૯૩).

વલ્લભ્યને નાશ થતાં કેવા હાલ થાય છે—

ર્ગવં પરપ્રસાદાત્મકેન વાલ્લભ્યકેન યઃ કુર્યાત્ ।

તદ્વાલ્લભ્યકવિગમે શોકસમુદયઃ પરામૃશતિ ॥૯૪॥

અર્થ—પારકાની મહેરબાનીએ કરીને થતાં વહાલપણથી જે ગર્વ કરે છે તે વલ્લભતાનો વિનાશ થતાં, છેડો આવતાં, પરંપરાગત શોક-દીનતાને ભેટે છે. (૯૪)

વિવરણ—પરપ્રસાદાત્મકેન—વલ્લભતા હંમેશા ખીજાની મહેરબાની પર આધાર રાખે છે. એને જ્યાં સુધી આપણામાં સ્વાર્થ હોય અને તે સરતો હોય ત્યાં સુધી આપણને વખાણે છે, આપણા ઉપર હેત રાખે છે, અને આપણને ચાહે છે. પણ એ ચાહવાની અંદર સ્વાર્થ સરવાનો હેતુ રહેલો હોય છે. આપણે ત્યાં આવે ત્યારે જે ચેટલી કે ચોખા મળે અથવા કાંઈ નહિ તો ચાનો વાટકો મળે ત્યાં સુધી એ આપણી ખોલખાલા કરે છે. એટલે વલ્લભતા હંમેશા પારકાની આપણા પર કૃપા હોય ત્યાં સુધી જ ચાહે છે. જેવી એ સ્વાર્થવૃત્તિ પૂરી થાય કે આપણી અશક્તિ થાય કે તુરત જ એ સ્વાર્થી વલ્લભતાનો વિનાશ થાય છે, અને વલ્લભતા રાખનાર અને ખુશામત કરનાર જ આપણા અપ્રિય થઈ પડે છે. બહારના માણસો વલ્લભતા કરે તેની પાછળ આ હેતુ રહેલો છે એ નિરંતર ધ્યાનમાં રહે. વલ્લભતા પરપ્રસાદાત્મક જ હોય છે. તેથી, અમુક માણસ આપણા પર વલ્લભતા રાખે છે અને આપણી ખુશામત કરે છે તેથી આપણે ઘણા લોકપ્રિય છીએ એમ ધારવા જેવું નથી. આ વલ્લભતા વહેલી મોડી જવાની છે એમ વિચારવું અને તે વખતે કેટલો અને કેવો શોક થશે તે વિચારી ખીજા તરફ વલ્લભતા કરવી જ નહિ અથવા તેવી વલ્લભતાથી ખેંચાઈ જવું નહિ. આ વ્યવહારુ વલ્લભતામાં કાંઈ લાંબો વખત ચાલે તેવી બાબત હોતી નથી. અને દુન્યવી સ્વાર્થ સિવાય વલ્લભતાનું કોઈ કારણ નથી.

વિગમે—વલ્લભતાનો નાશ થતાં, વિનાશ થતાં. આ સ્વાર્થમય સંસારમાં વલ્લભતા તો લાંબો વખત ચાલતી નથી. સ્વાર્થ પૂરો થતાં વલ્લભતા પણ પખ કરીને ભીડી જાય છે. આપણે ઘણાને ઘડપણમાં ત્યજીએલા જેઈએ છીએ તેનું કારણ સ્વાર્થ ન રહેવો તે જ છે. સ્વાર્થ પર સ્વાયત્તી દુનિયાદારીની આ જ સ્થિતિ છે. એ આખું બહિરાત્મદશાનું તંત્ર જ સ્વાર્થ પર સ્વાયત્તું છે. સ્વાર્થ સરતાં ‘અમે કોણ, તમે કોણ’ વાળી વાત થાય છે અને સ્વાર્થનો છેડો ઉભરને કારણે કે અશક્તિને કારણે જરૂર આવવાનો છે જ, એટલે વલ્લભતા જે આખી ખીજાની કૃપા અને મહેરબાની પર સ્વાયત્તી છે તેનો પણ વિનાશ જરૂર થવાનો જ છે. આવી ખીજા માણસોની કૃપા-મહેરબાની પર આધાર રાખનારી વલ્લભતાનો મદ-મર્વ કેમ થાય? અને ક્યેં હોય તો તે વાજબી છે એમ કેમ કહી શકાય?

શોકસમુદય—દૈન્યસમૂહ. વલ્લભતા જ્યારે નાશ પામે ત્યારે અનેક પ્રકારના શોકને દિલગીરીને પોતાની પાછળ મૂકી બંધ છે, આપણને દીનતાના સમૂહ સાથે લેટાડી દે છે. એકાદ શોક થાય ત્યારે તો બહુ સમજ્યા, પણ આ તો સંખ્યાબંધ શોકસમૂહ થાય. તેથી, જ્યારે વલ્લભતા થોડાં વર્ષ જ ચાલવાની છે તો સમજુ માણુસ એનો ગર્વ કેમ કરે અને પોતે મોટી ધાડ મારી છે એવો મહ શા માટે રાખે? અને રાખે તો તે ઉચિત ગણાય?

પરામૃશતિ—એટલે ‘લેટે’ છે. શોક આવીને ચાલ્યો જતો નથી, પણ શોકસમૂહ લેટે છે અને આપણા મન પર શોક કરાવી અનેક શોકનો એ વધારો કરી બંધ છે. આ વલ્લભતા ચાર દહાડાના ચાંદરડા જેવી છે. તેને સમજુ, વિચારશીલ માણુસ ન જ કરે, અને પોતે વલ્લભ અને લોકપ્રિય છે તે વાતનો ગર્વ ન ધારણુ કરે. (૯૪)

છેલ્લો (આઠમો) મહ જ્ઞાનનો ન કરવો ઘટે—

માષતુષોપાખ્યાનં શ્રુતપર્યાયપ્રરૂપણં ચૈવ ।

શ્રુત્વાઽતિવિસ્મયકરં વિકરણં સ્થૂલમદ્રમુનેઃ ॥૯૫॥

સમ્પર્કોઽધમસુલભં ચરણકરણસાધકં શ્રુતજ્ઞાનમ્ ।

લઙ્ઘ્વા સર્વમદહરં તેનૈવ મદઃ કથં કાર્યઃ ॥૯૬॥

અર્થ—માષતુષની વાત સાંભળીને, તથા શ્રુતજ્ઞાનના અનેક પર્યાયોની ભગવાને કહેલી તેની પ્રરૂપણા બાણીને-સાંભળીને, અને અતિ અચંપો કરે તેવું સ્થૂળમદ્રમુનિનું ચરિત્ર અને તેમને થયેલી વિક્રિયા સાંભળીને, પંડિત સાથે સંબંધ અને ઉદમ બનેથી મળવું સુલભ અને ચારિત્ર્ય અને ક્રિયા બંનેને સાધનાર તથા સર્વ મદને હુરી જનાર જ્ઞાન-શ્રુતને પ્રાપ્ત કરીને તે જ શ્રુતજ્ઞાનનો મહ કેમ કરી શકાય? અથવા થવો શક્ય કેમ ગણાય? (૯૫-૯૬)

વિવરણુ : **માષતુષ**—બહુ ભોળા ભદ્રક પણ ગુરુની આજ્ઞાને માનવાવાળા શિષ્ય હતા. એ નબળી યાદશક્તિવાળા હતા અને લીધેલો પાઠ પણ તત્સ્વરૂપે યાદ ન રહે તેટલી ઓછી યાદશક્તિવાળા હતા. ગુરુએ એને ગોખવા અને યાદ કરવા માટે ચાર શબ્દ આપ્યા. મા રૂષ, મા તુષ એટલે કોઈના ઉપર બહુ રાજી ન થઈ જા, કોઈને નવાજી નાખ નહિ અને કોઈ ઉપર ગુસ્સો ન કર. આખા આગમનો એ સાર હતો. આપણે આ રાગદ્વેષ પર શરૂ-આતમાં ચર્ચા કરી આવ્યા છીએ. આ પ્રકરણને અંતે પણ એ રહસ્યસૂત્ર પર વિવેચન થશે. પણ મુનિ શિષ્ય હોવા છતાં આટલા ચાર શબ્દ પણ યાદ રાખી શક્યા નહિ. એને બહુલે એમને માષતુષ એટલે ‘અરુઢ અને તેના ઉપરના ફેતરા’ એવો વિચિત્ર શબ્દસમૂહ યાદ રહ્યો.

તેઓએ તો આખો વખત માથ તુષ એ શબ્દ ગોખ્યા કર્યા અને ચારને બદલે એ શબ્દ થઈ જાય છે એટલું પણ ધ્યાન ન ખેંચાણું. પણ ફાતરાં અને અડદમાં આત્મભાવ સમાયલો હતો. આત્મા અડદ જેવો મુક્ત છે, તેને ફાતરાં એટલે કર્મો લાગેલાં છે એમ વિચારતાં વિચારતાં અને એ શબ્દો ગોખતાં તેમને કેવળજ્ઞાન થયું. તેઓ ફાતરામાં કર્મની પરતા અને અડદમાં આત્માની મુક્તતા જોઈ શક્યા અને નિષ્કપટ ભાવે એ શબ્દો માથ અને તુષ યાદ કરતાં અને વારંવાર સ્તવતાં અને યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેઓ કેવળજ્ઞાનને વર્ધા. આમ શ્રુતરહિત માણસ પણ સર્વ કર્મ પર વિજય મેળવી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે કયા માણસને કઈ વસ્તુ લાભ કરશે તે પહેલેથી કહેવું મુશ્કેલ છે. એક સૂત્રના અનેક અર્થ થાય છે, પણ તે જોને ન આવડે તેનો નિસ્તાર નથી એમ સમજવું નહિ. આગમના અને ખાસ કરીને શ્રુતજ્ઞાનના અનંત પર્યાયો છે. તે આપણે અંગે કેવી રીતે વર્તે છે અને પૂર્વજ્ઞાનીઓએ તે સંબંધમાં શું કહ્યું છે તે સમજાવે તો પણ ઘણું છે. બાકી યાદશક્તિ મંદ હોય તેનો નિસ્તાર નથી, એવી ખાટી માન્યતા ન રાખવી. એ તો શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષયોપશમ પમાણે વધારેઓછી થઈ શકે. તે ન હોય તો તેથી જરા-ગણુ ગભરાવું નહિ. અભણ અથવા અલ્પ યાદશક્તિવાળા ભવનો પાર પામતા નથી એવું પણ કાંઈ નથી. શિષ્યે પોતાના શબ્દો વિપરીત કર્યા તે માટે ગુરુએ કાંઈ કપકો તેને ન આપ્યો. કેવળી થઈને એ આવ્યા ત્યારે એનું માન ઘણું વધાયું. આવા સમજુ ગુરુઓ પૂર્વકાળમાં હતા.

શકડાલ મંત્રીનો મોટો પુત્ર સ્થૂળભદ્ર. એને નાનપણથી વેશ્યા ઉપર પ્રેમ. તેને ત્યાં પોતે રહે અને અનેક પ્રકારના આનંદ લોખવે, ખાય પીએ. તેમાં તેના પિતા ઉપર નંદરાબની અવકૃપા થઈ અને તે મૃત્યુ પામ્યા. અસલના વખતમાં દિવાનનો છેકરો દિવાન થાય એવો નિયમ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેને દિવાનપદ લેવાનું કહેણ મોકલ્યું, કારણ કે રાજાને ખાતરી હતી કે તેના ખાપ શકડાલ પ્રત્યે પોતાનો ક્રોધ વાજળી ન હતો. તેનો કોઈ ગુનો ન હતો. શકડાલની જગ્યાએ તેના પુત્રને દિવાનપદ વાજળી રીતે નીમવો જોઈએ. સ્થૂળભદ્રે તો આખો વખત લહેર કરી હતી. તે તો કેશ્યા વેશ્યાને ત્યાં પડ્યો પાથર્યો રહેતો હતો. નંદરાબએ તેને પોતાની પાસે ખોલાવ્યો અને દિવાનગીરી આપવાની વાત કરી. સ્થૂળભદ્રે વિચાર કરી જવાબ આપવાનું જણાવ્યું અને અશોકવાટિકામાં પોતે વિચાર કરવા ગયા. તેણે વિચાર કર્યો કે દિવાનગીરી સાથે કેશ્યાને ત્યાં જવાશે નહિ અને પોતાના ખાપાના કેવા હાલ થયા હતા; એ દિવાનગીરીમાં શો લાભ છે? એમ વિચારતા હતા ત્યાં સંભૂતિ જૈન આચાર્ય મળ્યા. તેમણે સમજાવ્યું કે એ દિવાનગીરી વગેરે તો બાહ્ય-બહિરાત્મભાવ છે અને ખરો માર્ગ તો શ્રી જિજ્ઞદેવપ્રણીત માર્ગ છે અને તેનાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને સમજાવ્યાં. સ્થૂળભદ્રનો છુપ તૈયાર હતો. તેને સત્ય સુખ કર્યાં છે તે સમજાયું અને

પોતે સંભૂતિ આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, જૈન સાધુ બની ગયા અને દિવાનગીરીની રાબતને આભાર સાથે ના પાડી.

એને ત્રણ બહેનો હતી. તેઓ અસાધારણ વિદ્વાન અને પરીક્ષા કરનારી હતી. એક એકવાર સાંભળે કે તેને યાદ રહી જાય તેવી યાદશક્તિવાળી હતી. તેનું નામ 'સેણા'. બીજી 'વેણા', તે બે વાર સાંભળે તો તેને યાદ રહી જાય તેવી સુંદર યાદશક્તિવાળી હતી. ત્રીજી બહેનનું નામ 'રેણા'. તેને ત્રણ વાર સાંભળેલું યાદ રહી જાય અને બીજાને જણાવી શકે તેવી યાદશક્તિવાળી હતી. સંભૂતિ આચાર્ય પાસે બહેનો આવી ત્યારે સ્થૂળભદ્ર ગુફામાં બેસી પાઠ કરતા હતા. ગુરુએ તેમને ગુફામાં જવા જણાવ્યું. ત્રણે બહેનો ગુફા તરફ ચાલી. બહેનોને પોતાની વિદ્યાનો અમત્કાર બતાવવા સ્થૂળભદ્રે, જેમને બહેનોના આગમનના સમાચાર મળી ચૂક્યા હતા તેમણે, સિંહનું રૂપ લીધું. એટલે બહેનો સ્થૂળભદ્રને સ્થાને સિંહને બેઠેલો જોઈ બહાર પાછી આવી. આચાર્યને કહે કે એમને તો સિંહ ખાઈ ગયો લાગે છે, ત્યાં ગુફામાં સિંહ જ છે. આચાર્યે ઉપયોગ મૂકી જોયું અને જાણ્યું કે સ્થૂળભદ્રે પોતાની બહેનો ઉપર અસર કરવા સિંહનું રૂપ લખિધના બળથી લીધું હતું. ત્યાં સુધી સ્થૂળભદ્ર દશપૂર્વ જાણ્યા હતા, પોતાનો શ્રુતજ્ઞાનનો અભ્યાસ બહેનોને જણાવવા ખાતર જ પોતે સિંહનું રૂપ લીધું હતું. ગુરુએ જાણ્યું કે સ્થૂળભદ્રને જ્ઞાનનો મહ થયો છે. નહિ તો પોતાની લખિધ અને જ્ઞાન બહેનને જણાવવા માટે આવું રૂપ વિકૃત્તે નહિ. એટલે એમના મતે જે જ્ઞાન મળ્યું છે તે સ્થૂળભદ્ર જેવા સાધુ પચાવી શક્યા નથી, જ્ઞાનનો એમને ગર્વ થયો છે. પરંતુ, ગુરુએ નવો પાઠ આપવાનો અને અભ્યાસ આગળ ચલાવવાનો અભિપ્રાય છોડી દીધો. પછી સંઘે ઘણી પ્રાર્થના કરી ત્યારે ૧૧-૧૪ પૂર્વનો મૂળ પાઠ આપ્યો, પણ અર્થ ન સમજાવ્યો. તે વખતથી, નંદરાબાના વખતમાં ૧૧-૧૪ એ ચાર પૂર્વ વિચ્છેદ ગયાં. અત્યારે તો સર્વ પૂર્વ ત્યાર પછી વિચ્છેદ ગયા છે. આ શ્રુતમહ ઉપર દાખલો થયો.

વિકરણ—ધાતુને ક્રિયાપ્રત્યય લગાડવા પહેલાં ધાતુ અને ક્રિયાપ્રત્યયની વચ્ચે જે (દશ) ગણનો પ્રત્યય લાગે તે વિકરણ કહેવાય છે. અહીં તેનો અર્થ વિક્રિયા. આવા સ્થૂળભદ્ર જેવા મુનિને જ્ઞાન પર્યું નહિ અને ગર્વરૂપે-મહરૂપે પોતાની બહેનોને તે દેખાડવા વૃત્તિ થઈ એ મહસ્થાન આઠમું છે. એમાં ગર્વ કરવા જેલું કાંઈ નથી તે આવતી ગાથામાં કહેશે. આ માષ્ટુષ મુનિ કેવળી થયા અને સાદા માણસે અડદનાં ફેતરાં ઉખેડવાની વાત કરી તેમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, બ્યારે સ્થૂળભદ્રે જ્ઞાનનો મહ કરી દેખાડો કરવા વિચાર કર્યો તો તેમના સમયથી તે હાંમેશને માટે અત્યાર સુધી ચાર પૂર્વ વિચ્છેદ પામ્યા, એમ સમજી શ્રુતજ્ઞાનનો મહ ન કરવો. આગળ બતાવશે તે પ્રમાણે કદાચ ક્ષયોપશમ, સત્સંગતિ કે સંબંધથી અભ્યાસ થઈ જાય તો તે ગર્વને યોગ્ય નથી, ઉચિત નથી. જાણવાથી તો ગર્વ ઘટવો જોઈએ.

આ સ્થૂળભદ્ર મુનિનું ચરિત્ર અતિવિસ્મય-આશ્ચર્ય કરનારું છે તે સમજી લેવું જોઈએ અને શ્રુતજ્ઞાનના મદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પ્રથમ વર્ષનું ચોમાસું જ્યારે સ્થૂળભદ્ર મુનિ ગુરુની આજ્ઞાથી કોશ્યાને મંદિરે ગયા અને ત્યાં રહ્યા અને વેશ્યાને શ્રાવિકા બનાવી, ત્યારે તેમને ગુરુએ 'દુઠ્ઠરદુઠ્ઠરકાર' કહ્યા. સર્પના બિલ પર ચાર માસના ઉપવાસ કરનારને 'દુઠ્ઠરકાર' જ માત્ર કહ્યા ત્યારે તેમને લાગ્યું કે એ સ્થૂળભદ્ર દિવાનના પુત્ર છે અને ગુરુ એમને હુલાવેકુલાવે છે અને રાજી રાખે છે. ચાર મહિના માલ-મસાલા ખાનાર એ સ્થૂળભદ્ર કયાં અને ચાર માસના ઉપવાસ કરનાર પોતે કોણ? ગુરુની પક્ષપાતી (તેની નજરમાં) દશાથી પોતે ધીજે વરસે કોશ્યાને ત્યાં ચાર માસ કરવાની પરવાનગી માગી. ગુરુ સમજી ગયા કે આ માગણીમાં દ્રેષ હતો અને સ્થૂળભદ્ર તરફ મત્સર હતો. તે જતાં જ કોશ્યાના ફંદામાં પડી ગયો અને અનુકૂળ ઉપસર્ગ તે સાધુ ખમી ન શક્યો. વેશ્યા તો શ્રાવિકા બની હતી. તેને સર્વ પુરુષો ભાઈ-બાપ સમાન હતા. તે સ્થૂળભદ્ર તરફનો આવનાર સાધુને મત્સર જાણી ગઈ. તેણે હિમાચળ પર્વત ઉપર રત્નકંબળ લેટ મળે છે તે લેવા સાધુને મોકલ્યો. ભરચોમાસે સાધુભાવ વિરાધી એ મુનિ હિમાચળ ગયા અને અનેક ઉપાધિ વેઠી વાંસડામાં નાંખી રત્નકંબળ લઈ આવ્યા. કોશ્યાએ એના મુનિગુણની ભવ્યતા સમજાવી. અને મુનિ પણ અનુકૂળ ઉપસર્ગની મહત્તા સમજ્યા અને પોતાના ગુરુએ શ્રી સ્થૂળભદ્રને કેમ વખાણ્યા હતા તેનું કારણ પણ તેમના ધ્યાનમાં આવી ગયું. સ્થૂળભદ્રનું નામ ચોરાશીમી ચોનીશીએ લેવાશે. એના જેવા કામદેવના ઘરમાં જઈ તે પર વિજય મેળવવાના દાખલા બહુ ઓછા છે. અને તેટલા માટે તેમનું ચરિત્ર વિસ્મય કરે તેવું કહ્યું છે. (૬૫)

છન્નુમી ગાથામાં જ્ઞાનમદ ન કરવાનાં કારણો કહે છે. અને તેની સાથે રાગદ્રેષ, ઈદ્રિયજય અને કષાય પર વિજયનું પ્રકરણ થોડા પ્રાસ્તાવિક શ્લોક સાથે અંધકાર પોતે જ પૂરું કરશે. ત્યાં જ્ઞાનમદ કે શ્રુતમદ ન કરવાનાં કારણોમાં એ જ્ઞાન કેવી રીતે અને શા માટે મળે છે તે મૂળ તરફ અંધકાર જાય છે અને આવા નિર્મદ જ્ઞાનનો મદ કેમ થાય તે જણાવે છે.

સંપર્ક—પહેલું કારણ : આ શ્રુતજ્ઞાન મોટા પંડિતોનાં પડખાં સેવવાથી અને તેમની વૈયાવચ્ચથી થાય છે. જ્ઞાન મેળવવાનાં કારણો વિચારવામાં આવશે તો વિદ્વાનનો સંપર્ક-સંબંધ તે ઘણી અગત્યની વાત છે. પંડિતના સંબંધથી અને વૈયાવચ્ચ કરવાથી વાચનાદિક પાંચે પ્રકારના જ્ઞાન આવે છે. પંડિત પાસે જ્ઞાન સિવાય બીજી વાત શી હોય? તમે ઉપાધ્યાય શ્રીમાન યશોવિજયજી કે હેમચંદ્રાચાર્યજી જેવાની સાથે સંબંધમાં હો તો આખો વખત તમે તેમની પાસે જ્ઞાનની ચર્ચા જ સાંભળ્યા કરો. આ રીતે જ્ઞાન મેળવવાનું પ્રથમ કારણ જ્ઞાનીનો સત્સંગ છે. ત્યાંના વાતાવરણમાં જ જ્ઞાન ભરેલું હોય છે અને તમારી ઈચ્છા કે આવડત ન હોય, પણ તમારો સંબંધ જ્ઞાની સાથે જોડાયલો હોય, તમે એને સત્સંગ તરીકે ઓળખતા હો તો જરૂર તમે જ્ઞાની થઈ જાઓ, કારણ કે ત્યાં ગરખાં

મારવાનાં હોય જ નહિ. તમે અત્યાચારના કોઈ પણ વિદ્વાનના પરિચયમાં આવો તે તમે આખો વખત જ્ઞાનની ચર્ચા જ સાંભળશો. આથી જ્ઞાનની સંબંધને જ્ઞાન મેળવવાનું પ્રથમ કારણ કહેવામાં આવ્યું છે. તમે ત્યાં જઈ બે અક્ષર શીખી આવશો અને તમને વધારે સંબંધ થશે તો તમારો આખો વખત જ્ઞાનગોષ્ઠિમાં જશે અને તમે એવા સંબંધથી જ્ઞાની થશો.

ઉદ્યમ—બીજું કારણ : એકલા સત્સંગથી જ્ઞાન ન મળી જાય, પણ સત્સંગ-સોખત સાથે તમારો જ્ઞાન મેળવવાનો ઉદ્યમ પણ જોઈએ. તમે ત્યાં જ્ઞાન લેવા જાઓ છો અને જ્ઞાન લેવાનો તમારો ઉદ્યમ-પ્રયત્ન છે, એમ તમારે તે પંડિતને જણાવી દેવું જોઈએ. એટલે સોખત સાથે તમારો પ્રયત્ન-પ્રયાસ-ઉદ્યમ પણ જ્ઞાન મેળવવાનો હોવો જોઈએ. એકલી સુસોખત હોય તે ખરાબ છે એમ અત્ર કહેવાનો આશય નથી, પણ સુસંગ સાથે તમારો પાઠ લેવાનો, ગુરુની હાજરીનો લાભ લેવાનો પ્રયત્ન-ઉદ્યમ હોવો જોઈએ. એ ગુરુ-પંડિતે ઉત્પન્ન કરેલું સુંદર વાતાવરણ અને તમારો પ્રયત્ન—તેની હાજરીનો અને જ્ઞાનના વાતાવરણનો લાભ લેવાનો તમારો પ્રયત્ન જોઈએ. આ બંને ચીજથી, તેમનાં સહયોગે, તમે કાંઈ કાંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું છે અને જ્ઞાનનો લાભ તમે લીધો છે એટલી વાત આપણે ધારીને ચાલીએ. એટલે જ્ઞાનવાળા અથવા જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાવાળા તમે જ્ઞાની છો અને પંડિતની સુસંગતિથી તમે થોડું વધારે જ્ઞાન સુલભ્ય કરેલું છે, એટલે જ આ પુસ્તક વાંચવાની તમને મરણ થઈ છે.

ચરણસાધક—ત્રીજું કારણ : જે પંડિત ગુરુની નિશ્રામાં તમે વસ્ત્યા તેણે તમને ચારિત્ર-સદ્ગતિન શીખવ્યું છે અથવા આવું જ્ઞાન તે ચરણસાધક છે. નાજસ ફલં વિરહ—જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે, તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. જ્ઞાન સાચેસાચું પંડિત-સંસર્ગે તમે પ્રાપ્ત કર્યું તે ચારિત્રનું સાધક છે. ચારિત્રને સાધે તે જ્ઞાન. જ્ઞાન વિકૃતિને વધારનારું હોય, હિંસાને વધારનારું હોય, ચોરીનો ગુણ શીખવનારું હોય તો તેને અમે અહીં જ્ઞાન ગણ્યું નથી; પણ તમારા સામાયિકાદિ ચારિત્રને પોષનાર જ્ઞાન હોય, તેને વધારી આપનાર જ્ઞાન હોય તેને અહીં જ્ઞાન કહે છે. તમે પંડિતના સંસર્ગમાં આવ્યા તમે જાતે જ્ઞાન મેળવવા ઉદ્યમ કર્યો અને તેને પરિણામે આવું ચારિત્રગુણને ખીલવનાર જ્ઞાન મેળવ્યું. ત્રીજું કારણ ચારિત્રસાધક જ્ઞાન હોવું જોઈએ એ છે.

કરણસાધક—ચોથું કારણ : એટલે તમે મેળવેલું જ્ઞાન ક્રિયાસાધક જોઈએ, એટલે તમે જ્ઞાન આપું છે એમ ધારીને મેળવેલું જ્ઞાન વ્યાવહારિક અને પ્રતિક્રમણ, પૌષ્ણિક ક્રિયાને સાધનારું હોવું જોઈએ. જ્ઞાન હોય ત્યાં ક્રિયા હોવી જ જોઈએ, માત્ર પુસ્તકક્રિયા જ્ઞાન અથવા પોથીમાંનાં રીંગણાંના જ્ઞાનની જ્ઞાન તરીકે કાંઈ કિંમત નથી. જ્ઞાનનો ઉપયોગ ક્રિયામાં થાય છે, અને જ્ઞાનક્રિયામાં મોક્ષ એ બાણીતા સૂત્રનો અર્થ પણ એ જ છે.

એકલું જ્ઞાન કરીને બેસી રહેવાનું નથી, સત્સંગ અને ઉદ્યમથી મેળવેલ જ્ઞાન વર્તનમાં મૂકાય છે માટે ક્રિયા જરૂરી છે અને તેટલા માટે જ પાંડિત્યો ઉપરના સૂત્રમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહચાર-જોડલાપણું બતાવ્યું છે. ગુરુત્વા સંપર્કથી અને તમક્રા ઉદ્યમથી જે જ્ઞાન મેળવે તે સદ્વર્તન-શુદ્ધ ચારિત્ર અને ક્રિયાને સાધનાર જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આ ચોથું કારણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને તેના ફળની અપેક્ષાએ કહ્યું.

સર્વામદહર—પાંચમું કારણ. જે તમને એ ચારે પ્રકારે સત્ય જ્ઞાન મળ્યું હોય તો તેનું ફળ સર્વ પ્રકારના અહંકારને એ દૂર કરનાર છે એમ થવું જોઈએ. આ પાંચ શુભે યુક્ત જ્ઞાન સર્વ પ્રકારના જાતિ, કુળ, લાભ, રૂપ વગેરે મદનો નાશ કરનાર છે. તેને મેળવીને એવા જ્ઞાનનો મદ કેમ થાય? એક તો આપણે પાંડિત્ય યુરુષોના જ્ઞાન આગળ મગતરાં છીએ અને બીજું તે જ જ્ઞાન કોઈપણ પ્રકારની બાબતનો મદ ન કરવા સૂચવે છે, શીખવે છે. આલું સાદું જ્ઞાન મેળવીને એનો અહંકાર કરવો? એ જ્ઞાન પોતે જ મદને હરનારું છે, તેનાથી વળી મદ થાય? અને જે જ્ઞાન અત્યાદિ સર્વ પ્રકારના મદને આળી નાંખે છે તે જ્ઞાનનો મદ શોભે ખરો? જ્ઞાન જ આપણને આડનો દાખલો આપી નમ્ર બનવાનું કહે છે. જેમ ફળ વધારે થાય તેમ આડ નમ્ર બને છે (ભવન્તિ નમ્રાસ્તરઃ કલ્મશમૈ). તો પછી આલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ગર્વ કરવો કેમ શોભે? અને કેમ ઉચિત ગણાય? માટે શ્રુતજ્ઞાનનો મદ કરવો યોગ્ય નથી. હરિભદ્રટીકામાં એક પ્રલોક આપ્યો છે તે આ સ્થાને વિચારવા લાયક છે—

મદદર્પહરં માદ્યતિ, યઃ માદ્યતિ તસ્ય કો વૈદઃ ।

અમૃતં યસ્ય વિષાયતિ તસ્ય ચિકિત્સા કથં ક્રિયતે ॥

એટલે, મદને હરનાર જ મદ કરે તો તેનો વૈદ્ય (વૈદ-દાકતર) કોણ થાય? જ્યાં અમૃત જ ઝેરની પેઠે આચરણ કરે ત્યાં તેનું ઓસડ શું? અને કેવી રીતે કરવું? એટલે જ્ઞાન તો આવી જાતના અભિમાનને ઘટાડનાર-હરનાર છે, તેનો જ તે પ્રાણી દર્પ કરે ત્યારે તો અમૃત જ ઝેરની પેઠે આચરણ કરે છે. પછી તેનો ઉપાય શું? અને કેવી રીતે કરાય? જ્યાં વાડ જ ચીભડાં ગળવા માંડે કે વાડ જ અંદરના વેલાને ખાઈ જવા લાગે અથવા જેનો આશ્રય લેવામાં આવે તે જ ચોર નીકળે, તો પછી તે વ્યાધિવાળાની દવા કેમ થાય? કોણ કરે? અને કેવી રીતે કરે? માટે જે અભિમાનને હરનાર છે તેનો દર્પ ન કરવો. એ કરવો એ કોઈપણ રીતે ઘટતું નથી. વાડ ચીભડાં ગળે એવો એ ન્યાય છે. આ રીતે આઠે મહર્ષી વાત કરી. તે કરવા યોગ્ય નથી તે જણાવ્યું. (૯૬)

મદસ્થાનને લગતો સામાન્ય ઉપદેશ—

एतेषु मदस्थानेषु निश्चये न च गुणोऽस्ति कश्चिदपि ।

केवलमुन्मादः स्वहृदयस्य संसारवृद्धिश्च ॥૯૭॥

અર્થ—એ મદસ્થાનોને વિશે નિશ્ચયપૂર્વક કોઈ જાતનો ગુણ નથી અને કેવળ પોતાના હૃદયનો આવેશ છે અને સંસારનો વધારો છે. (૯૭)

વિવરણ—એ મદસ્થાનોમાં : જાતિ, કુળ, રૂપ, બળ, લાભ, જ્ઞાન (વિદ્યા), વલ્લભતા અને શ્રુત (જ્ઞાન) એ આઠ મદ સ્થાનો, જેમનું ઉપર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં, ખાતરીપૂર્વક કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી. તેથી વહેવારુ સમજુ માણસોએ તે ઠપ્ કરવા ન ઘટે, કારણ કે એક કે વધારે મદસ્થાનને આશ્રય કરવા જતાં નક્કી કોઈ પણ પ્રકારનો આડકતરો કે સીધો લાભ થાય તેવું નથી. આ ખાખતમાં અંધકારને જરા પણ શંકા નથી. તમે જો અત્યાર સુધી અંધકારને અનુસર્યા હો તો તેનું વચન સમજી જાઓ. એક કે વધારે કોઈ પણ પ્રકારના મદસ્થાનમાં જરા સરખો પણ લાભ નથી અને એમણે ધારી ધારીને એ જોયું છે, અનુભવ્યું છે અને નોંધી રાખ્યું છે. એ તમારા હિતની નજરે કહે છે કે એ લાભ વગરનો ધંધો તમે ન કરતા. એમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ તુકસાન થશે અને અમે ખાતરીપૂર્વક કહીએ છીએ કે એમાં એક કૂટી ખદામનો પણ લાભ નથી, આયપત નથી, વધારો નથી અને આ અમારો નિશ્ચય છે અને અમે ધારીધારીને અવલોકન કર્યું છે તેનું એ પરિણામ છે. તમારા લાભ ખાતર કહીએ છીએ તે તમે ધ્યાનમાં લો.

ઉન્માદ—ઘેલાપણું, ગાંડપણું. માત્ર એ મદ એક જાતનું ગાંડપણું છે. જેમ ગાંડો માણસ અસ્તવ્યસ્ત બોલે છે, ગમે તેવી ગાંડી ચેષ્ટા કરે છે, ગમે તેને ભડભડાટ ગળો દે છે, બિનજવાબદાર રીતે વતો છે, તેને હુમડાલતાનું ભાન રહેતું નથી, ખાવાનું ઠેકાણું રહેતું નથી તેમ જાતિ, કુળ, રૂપ, બળ, શ્રુત, વિદ્યા વગેરેનો મદ થાય ત્યારે એક જાતનું ઘેલાપણું લાગે છે. એ ગાંડપણુંમાં અવ્યવસ્થિત બોલાય, જેવા તેવા વિચાર થાય, ઠેકાણું વગરના વિચારો આવે અને ભાન વગરનો વ્યવહાર થાય. આ મદસ્થાનો એક જાતનો સનેપાત અને ગાંડપણું જ છે. એ મદસ્થાનોવાળાની અને ગાંડા માણસની રીતભાત, વિચાર કે બોલી ઘણી રીતે મળતી આવે. એટલે મદસ્થાન કરવું તે એક જાતનું ગાંડપણું જ છે એમ સમજવું.

અને થોડા દિવસની અહીંની સ્થિતિને અંગે અભિમાન શું અને કેમ થાય ? એ તો ઘણું વર્ષ રહેવાનું હોય તો તો જુદી વાત છે, પણ થોડા વખતમાં જવાનું હોય ત્યાં તે ચોખ્ખું નથી. પચાસ કે પંચોતેર વર્ષ સ્થિતિ છે, તેમાં બાળપણ ખાદ કરતાં અને અભ્યાસ-કાળ જતાં થોડાં રહેતાં વર્ષ માટે જાતિ કે કુળનો કે પોતાના રૂપ કે બળ કે પોતાની વિદ્યાનો મદ કરવો એ તો સમજણ વગરની વાત છે અને તે એક જાતનું ઘેલાપણું છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આદિત્યસ્ય ગતાગતૈરહરહઃ સંશ્રીયતે જીવિતમ્ આમ સૂર્ય આવે જાય તેમાં વાત કરતાં એક દિવસ એહો થાય છે. પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદમદિરામુન્મત્તમૂત્ જગત્ આખી દુનિયા મોહમદિરા પીને જાણે ઘેલી થયેલી લાગે છે. આવી ઘેલછા મદથી થાય છે એમ સમજવું.

સંસારવૃત્તિ—આપણો સર્વ પ્રયત્ન સંસાર એછો કરીને જેમ અને તેમ જલ્દી મોક્ષસ્થાને પહોંચવાનો અને અનંત સુખ મેળવી આ જન્મમરણના ફેરા ટાળવાનો છે, પણ આઠ મદસ્થાનોમાંથી કોઈ એકનો અને વધારેનો મદ થતાં તો સંસાર પાકો થઈ જાય છે, વધી જાય છે અને તેમાં આપણો મોક્ષપ્રયાસ નકામો થઈ જાય છે.

ચ—અને, ઉભયાન્વયી અવ્યય. એટલે એ એક પ્રકારનું ગાંડપણ છે અને તેનાથી સંસારનો વધારો થાય છે. આ ખાને વાત અને છે. એટલે આ ઉભયાન્વયી 'અને'નો ખરાબર ઉપયોગી અર્થ સમજાય છે, ગાંડપણ ગણાય અને સંસારનો વધારો થાય એવો ખેવડો નુકસાનીનો વેપાર કયો હાથો માણસ કરે? એક તો કામ ઉન્માદનું, ગેરહડાપણનું ગણાય અને તેના નક્કીટામાં સંસાર વધે એવો જાલટો વેપાર કયો હડાપણવાળો માણસ કરે? એટલે, એનો નિષ્કર્ષ એ થાય કે ભવિષ્ય અને વર્તમાનની નજરે કોઈપણ સમજુ માણસ જરા બુદ્ધિશક્તિવાળો હોય તો એવો ધંધો ન જ કરે. (૯૭)

મદવાન પ્રાણીને થતાં દુઃખો—

જાત્યાદિમદોન્મત્તઃ પિશાચવદ્ભવતિ દુઃખિતશ્ચેહ ।

જાત્યાદિહીનતાં પરભવે ચ નિઃસંશયં લભતે ॥૯૮॥

અર્થ—પોતાની જાતિ વગેરેના મદથી ઉન્મત્ત (ગાંડો) થયેલો પિશાચની પેઠે આ જન્મમાં જ્યાં જાય ત્યાં દુઃખી થાય છે અને હુવે પછીના ભવમાં જાતિ વગેરેની નીચતા ચોક્કસ પ્રાપ્ત કરે છે, એ વાતમાં શંકા કરવા જેવું નથી. (૯૮)

વિવરણ : જાત્યાદિ—પોતાની જાતિ વગેરે આઠ પ્રકારના મદો પૈકી એક અથવા વધારેનો અહંકાર કરનાર. તે જાતિ વગેરેના અત્ર નામ પુનરાવર્તનના ભોગે પણ લાખવામાં આવે છે—જાતિ, કુળ, રૂપ, બળ, લાભ, જ્ઞાન, વલ્લભતા અને વિદ્યા. આ આઠમાંના કોઈ પ્રકારનો મદ કરવાથી આ ભવે અને પરભવે શું થાય અને કેવાં કેવાં દુઃખ સહન કરવાં પડે તે સમજી કોઈપણ પ્રકારનો મદ ન કરવો અને મદસ્થાનને વર્જવું એવો અત્ર ઉપદેશ છે.

મદોન્મત્ત—આ મદો લાગે ત્યારે પ્રાણી કેવો ગાંડો થઈ જાય છે તે આપણે મદસ્થાનોની વિચારણામાં જોઈએ અને વિચાર્યું. એટલે અહીં મદોન્મત્ત શબ્દ પર વિવરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તે એક પ્રકારનું ગાંડપણ જ છે, અને ઘેલા અથવા ખસી ગયેલા મગજવાળાને ખરાબર મળતું આવે તેવું કોઈ પણ મદસ્થાન કરનાર વર્તન કરે છે.

પિશાચ—પિશાચનો આ દાખલો હારિભદ્રીય ટીકા અનુસાર અત્ર આપવામાં આવ્યો છે. કોઈ એક સ્થાનમાં શુચિપિશાચ નામનો એક પ્રાણી હોતો. ત્યાં વસતાં ચારે તરફ તેની નજરમાં અપવિત્રતા લાગી. એ અશુચિમાંથી ખચવા ખાતર લોકો જ્યાં રહેતા

હોય તેનો ત્યાગ કરીને સમુદ્રની વચ્ચે ચારે બાજુ પાણી અને વચ્ચે એક ખેટ આવેલો હતો ત્યાં જઈને મર્યા. તે જ ખેટમાં એક વાણિયો વહાણ ભાંગવાથી ખીંજી કોઈ અશ્રય ન મળવાને કારણે, અખીને રહ્યો હતો. હવે આ ખેટમાં તે શેરડીના ઘણા ઠોડવા હતા. એ તો ખૂબ શેરડીને રસ પીસી હતો અને ચોતાળી ગુદા દ્વારા ગોળ પતીકાંતો આકારનો ફસ્ત કરતો હતો. શુચિપિશાચે તે મુદાના ગોળ પતીકાંતો ખાધાં અને હંમેશા તેના ઉપર ચોત્તનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યો. આવી રીતે એ વિદ્યા ઉપર જીવતો રહ્યો. વખત જતાં તે અને પેલો વાણિયો ભેગા થઈ ગયા. તેણે વાણિયાને સવાલ કર્યો કે 'આપ શા માટે અત્ર પધાર્યા છો?' વાણિયાએ જવાબમાં કહ્યું કે 'પોતે વહાણના ભંગાણના કારણે ત્યાં એ ખેટમાં આવી ચડ્યો હતો. પછી વાણિયે સવાલ કર્યો કે 'શુચિપિશાચ! અપત્નું અહીં આપવાનું પ્રયોજન શું છે?' ત્યારે જવાબમાં શુચિપિશાચ કહે છે કે 'લોકોમાં ઘણી અપવિત્રતા છે, તેના ત્રાસથી બચવા પોતે અહીં આવ્યો છે.' ત્યારે વાણિયે પૂછ્યું 'બલા ભાઈ! ભોજન વગર અત્ર કેમ તમારો નિર્વાહ થાય છે? હું તો દરરોજ શેરડી ખાઈને કે તેનો રસ પીને મારો નિર્વાહ ચલાવું છું.' પિશાચે જવાબમાં જે કહ્યું તેથી આશ્ચર્ય પામેલા વાણિયાએ તે ખતાવવા માંડ્યો કરી એટલે પેલા શુચિપિશાચે તો વાણિયે મૂકેલા ગોળ પતીકાં જેવાં લીંડાં ખતાવ્યાં. ત્યારે વાણિયે કહ્યું "અરે બલા ભાઈ! મારા મૂકેલાં આ ગોળ પતીકાં તું દરરોજ ભક્ષણ કરે છે. અરે એ તો મારી વિદ્યા છે! તારો શુચિવાદ તો ઘણો સરસ છે!" વાણિયાની આ ટીકા સાંભળીને તે શુચિપિશાચ તે ગળગળો થઈ ગયો અને એ એટને છોડી દઈ ખીલ ખેટમાં ગયો. ત્યાં પણ તેણે વાગોળે ભક્ષણ કરેલાં અને ખાકી રહેલાં ફળો ખાધાં. આવી રીતે એ ઘણો પવિત્ર રહેવાનો ફાંકો રાખનાર શુચિપિશાચ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં દુઃખી અને વધારે દુઃખી થવા લાગ્યો.

પરભવે—આ ને આ ભવમાં એને કોઈ પ્રકારના લાભને બદલે શુચિપિશાચ જેવી દશા થાય છે. એ એક દુઃખમાંથી ખીલ દુઃખમાં પડે છે. એની સાથે પરભવમાં ભતિ વજેરે હલકી પામે છે.

ભત્યાદિહીનતા—એટલે ભતિનો મદ કરે તેને પરભવમાં નીચ ભતિમાં જવાનું થાય. તેવી જ રીતે ઉચ્ચ કુળનો મદ કરનાર પરભાવે નીચ કુળ પામે. સારા રૂપનો મદ કરનાર પરભવે તદ્દન કદરૂપો થાય. ખળનો ગર્વ કરનાર પરભવે નિખળ થાય અને જાલનો મદ કરનારને પરભવમાં એક કૂટી બઢામનો પણ લાભ જ ન થાય. એવી જ રીતે, વિદ્યાનો ગર્વ કરનાર પરભવે અભણ ઈટાળો થાય અને વલ્લભતાનો ગર્વ કરનાર અવલ્લભ બને. જ્ઞાન (જ્ઞાન)નો મદ કરનાર પરભવે જ્ઞાન વગરનો, એક અક્ષર પણ ન ચઢે તેવો થાય.

નિઃસંશય—આમ જિલટો દુર્ગુણ થાય, તેમાં જરાપણ શંકા નથી. આપણે મહા-નીરસ્વામીના જીવે નીચતા કેવી રીતે મેળવી અને કપિલના ભવ પછી એક એક કોડાકોડી

સાગરોપમમાં બધા ભવો કેવી રીતે નીચ થઈ ગયા તે જાણીએ છીએ. એવી રીતે આ કરેલો ગર્વ વ્યાજ સાથે નીચતા મેળવી આપે છે. આપણને કોઈ લાભ થયો હોય તો પણ તેનો મદ ન કરવો, કારણ કે મદ તો સ્થાયી વસ્તુનો થાય, પણ આ પ્રકારનો લાભ તો થોડો વખત ટકે તેવો છે, તો તેનો ગર્વ કેમ કરવો? શા માટે કરવો? કરીને બહુ તો થોડા વર્ષની શોભા થાય, પણ અંતે તો ઘોર અધારી સત બાવે અને આ ભવમાં શુચિપિશાચ જેવા પણ હાલ થાય. આ ભવ અને પરભવમાં અનેક દુઃખ આપનાર અને એ જ બાબતમાં નીચતા અપાવનાર કોઈ પણ પ્રકારના પૌદ્ગલિક મદને સ્થાન આપવું ન થટે. સમગ્ર માણસ પોતાને લાભ મળે તે ભોગવી લે, પણ તેનો ગર્વ ન કરે, અને બ્રાહ્મણમાં જેને પડારો કહે છે તેને દૂરથી નવ ગજના નમસ્કાર કરે.

મદ કરનારને આ ભવમાં અને પરભવમાં સમુચ્ચયે શું થાય તે સમજીને હૃદયમાં ઉતારવા જેવું છે. (૬૮)

નેટલા માટે સર્વ મદસ્થાનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ—

सर्वमदस्थानानां मूलोद्घातार्थिना सदा यतिना ।

आत्मगुणैरुत्कर्षः परपरिवादश्च सन्त्याज्यः ॥૧૯॥

અર્થ—સર્વ મદસ્થાનોને સમૂળગા કાપી નાખવા માટે યતિએ જે ચીજનો ત્યાગ કરવો : પોતાના ગુણો ઘણા છે એવી મહત્તા કરવાનો અને પારકાનો અવલુંવાદ બોલવાનો. આથી તેનો મૂળથી ઘાત થશે. (૬૯)

વિવરણ—મૂળથી ઘાત કરવો : આટલું પુસ્તક વાંચ્યા પછી મદસ્થાનોને મૂળથી ઉખેડી નાખવા યતિએ જે વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એટલે સ્વતઃ મદસ્થાનોનો ત્યાગ થઈ જશે. તમે ધારો કે તમને કેરી બહુ ભાવે છે. તમે એમ ધારો કે એનાં મૂળ પણ વધારે મીઠાં હશે, તેથી સારો અંખો કે ખીજી કોઈ પણ મીઠી અને તમને ગમે તેવી વનસ્પતિના મૂળ તમે ઉઘાડવા માંડો તો એ આખા રોપનો કે ઝાડનો નાશ કરવા બરાબર છે. ઝાડના મૂળની કિંમત તે દટાયલું-દબાયલું જમીનમાં રહે ત્યાં સુધી જ છે, તેને ઉઘાડવામાં આવે તો આખા ઝાડનો નાશ થાય છે. ઝાડનો આખો વિનાશ કરવો હોય તો તેનાં મૂળને ઉઘાડાં પાડવાં. એમ તમારે મનથી મદસ્થાનો નિવારવાનો નિશ્ચય થયો હોય તો તે માટે જે ચીજ તમારે કરવી જશે. આ ગાથામાં તે જે ચીજ આગળ ઉપર બતાવશે.

યતિ—આ ગ્રંથ યતિ (મુનિ-સાધુ) માટે મુખ્યત્વે કરીને રચવામાં આવ્યો છે. સંસારી પ્રાણીમાં સાધુને ઉચ્ચ સ્થાન હોય અને મદસ્થાનોના ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય પણ તેમ થવો એ યથાસંભવિત વાત છે.

એ ઉપાય—ત્યાગો અહીં બતાવે છે. પ્રથમ ત્યાગ આત્મગુણોત્કર્ષનો. પોતાને કોઈ ગુણ મળી ગયો હોય તો તેના કોઈ પણ પ્રકારે વખાણ ન કરવા, આત્મોત્કર્ષ ન કરવો. મારી ભત મોટી છે, કે મારું કુળ મોટું છે કે મારામાં રૂપ કે બળ વધારે સારાં અને આકર્ષક છે કે મને લાભ લેવાની આવડત બીજા કરતાં સારી છે કે મારી કેળવણી સારી છે કે હું લોકપ્રિય છું અથવા મારું જ્ઞાન બીજાઓથી અઢે, તેવું બોલવું કે માનવું કે મનાવવું નહિ. મહસ્થાન તજવાનો જે નિર્ણય કરે તેણે પોતાને મળેલી મહત્તા(ઉત્કર્ષ)ના કોઈ પાસે વખાણ કરવા નહિ અને તે વાતની મોટાઈ કે આસિચત પોતામાં આવેલી છે તેવું બીજા પાસે મનાવવાના પ્રયત્ન ન કરવા. હું આ દુનિયામાં આવ્યો છું અને મારા જેટલી બુદ્ધિની આવડત કે મારું જ્ઞાન બીજાઓથી અઢે તેવું છે કે મારું રૂપ કે બળ બીજાથી મને જુદો પાડે તેવું છે, એવું પોતાની મહત્તા બતાવનાર કોઈ દિવસ બોલવું નહિ અને બીજા પાસે તેનું મોટાપણું ગાઈ બજવી તેના પર લાહવું નહિ. આવી મોટાઈ બતાવવાના ખ્યાલમાં માણસ તણાઈ ખેંચાઈ જાય છે. હોય તો પણ તે થોડા વખત માટેનું હોવાથી તેની મોટાઈ કામકામ ગાઈ વજાડવી અને બીજા પર ઠસાવવી નહિ. પોતાનું અધિકપણું હોય તો તેનું બીજા પાસે જ્ઞાન કરવાથી તેમાં કોઈ પ્રકારનો વધારો થતો નથી અને ન બોલવામાં નવ ગુણ છે. માટે પોતાની મોટાઈ બતાવવાનો, તે હોય કે ન હોય, કદિ પણ વિચાર જ ન કરવો. આ મહસ્થાનો તજવાનો પ્રથમ ઉપાય છે. જે તેનો ત્યાગ કરવો એવો મનમાં નિર્ણય થયે હોય તો પોતાના મુખે પોતાની મોટાઈના વખાણ કરવા નહિ.

પરપરિવાહ—બીજાની નિંદા, બીજાનો અપકર્ષ, તેમની નબળી વાતને આગળ કરવાની બુદ્ધિ. પારકી સાચી કે ખોટી નિંદાનો સાથે સાથે ત્યાગ કરવો. પોતાની મોટી વાત કે મોટાઈની વાત ન કરવી, અને પારકાને હલકા પાડવાની આબતમાં તેની નિંદા ન કરવી. મહસ્થાનનો ત્યાગ કરવાનો આ બીજો ઉપાય છે. બીજો માણસ પોતાના પાપના ભેરે ઉઘાડો પડે છે, માટે આપણે નિંદા ન કરવી. કોઈને નરમ પાડવા માટે તે હલકો છે, તે હલકા કુળનો છે કે બળ વગરનો કે રૂપ વગરનો છે કે જ્ઞાન વગરનો છે એવી વાત કરવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ પરપરિવાહને સોળમું પાપસ્થાનક ગણવામાં આવ્યું છે અને ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્શોવિજયજીની તે પર બહુ વખણાયેલી સજ્જાય છે. આપણે તે ખૂબ વિચારવી જોઈએ અને તે સમજી તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ સજ્જાયમાં કહે છે કે—

સુંદર નિજમુખ કનક કચોલડે, નિંદક પરિમલ લેઈ હો,
સુંદર જેહ ઘણા પરગુણુ ગ્રહે, સંત તે વિરલા કોઈ હો....હો સુંદર.

જે પારકાના મેલને (કચરાને) પોતાના મુખરૂપ સુવર્ણમય કચોળામાં લે છે તે નાલાયક માણસ છે. આવી રીતે પરપરિવાહનો ત્યાગ કરવા સૂચવ્યું છે. આવા પારકાનો અવર્ણવાદ બોલનારને ચોથો ચંડાળ એ સ્વાધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલ છે. તે રીતે વિચારતાં

પારકાના અવર્ણવાદ ન બોલવા. પ્રાણી પોતાનું સંભાળે તે પણુ ધણું છે. એણે બીજાના ગુણ કે અવગુણની નિંદા ન કરવી. જે પ્રાણી મહરથાનેને નિવારવા ઇચ્છતો હોય તેણે પરનિંદા ન બોલવી. આ પરપરિવાદનું ક્ષણ શું થાય તે આગલી ગાથામાં બતાવશે, તે પણુ સમજવા યોગ્ય છે. (૯૯)

પારકી નિંદા અને આત્મોત્કર્ષનું ક્ષણ—

પરપરિભવપરિવાદાદાત્મોત્કર્ષાચ્ચ વધ્યતે કર્મ ।

નીચૈર્ગોત્રં પ્રતિભવમનેકભવકોટિદુર્મોચમ્ ॥૧૦૦॥

અર્થ—પારકાની હાર (પરાભવ) એટલે પારકી નિંદા અને પોતાના વખાણુ કરવાથી કર્મબંધન થાય છે, હલકા ગોત્રમાં જવાનું થાય છે અને કરોડો ભવે ન છૂટે તેવું નીચગોત્ર બંધાય છે. (૧૦૦)

વિવરણુ—પરપરિભવ—આ પારકો માણસ હારી ગયો એમ કહેવું. તેનો પરાભવ પોતે કયો હોય કે બીજાથી તે હારીને હેડો એડો હોય ત્યારે તેવી વાતો કરવાથી કે તેને આગળ ચલાવવાથી કર્મબંધન થાય છે. આ પ્રાણી કર્મબંધ હેતુને લઈને કરે છે ત્યારે તેનો પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ નક્કી થાય છે. તે કર્મ હેતુ વગર બંધાતું નથી. હેતુમાં મિશ્ર્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગો હોય છે. તેના સત્તાવન ભેદ થાય છે. આ પ્રાણી દર વખત આયુષ્ય સિવાય સાતે કર્મ પ્રત્યેક સમયે બાંધે છે અને તે ઉપરના બંધહેતુને લઈને બાંધે છે. એમાં ખાસ કરીને નીચગોત્ર કર્મ પોતાની પ્રશંસા કે પારકા અવર્ણવાદ બોલવાથી બાંધે છે. કર્મની શરમ વગરની વાત છે. એમાં મહેરબાની કે લાંચરૂશ્વત કે કાળાખન્ટર કાંઈ ચાલતું નથી. આવી રીતે સત્તાવન બંધહેતુએ કરીને બાંધેલાં કર્મ આત્માને ભારે કરી સંસારમાં રખડાવે છે. માટે જો એ કર્મનો ડર લાગે, મોકલે જવું હોય અને સર્વથી મૂકાઈ જવું હોય તો પોતાની પ્રશંસાનો અને પારકાની નિંદાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

નીચૈર્ગોત્રમ્—નીચગોત્ર નામનું સાતમું કર્મ. આઠ કર્મોમાં એ કર્મનું સાતમું સ્થાન આવે છે. આઠ કર્મો છે—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, નામ, આયુ, ગોત્ર અને અંતરાય. પ્રાણી પ્રત્યેક સમયે સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે. અહીં ગોત્ર-કર્મની મુખ્યતા હોવાથી તેની વાત કરી છે. તે પરથી બીજાં કર્મોને બાંધતો નથી એમ સમજવાનું નથી. આ આઠ કર્મો પૈકી જ્ઞાનાવરણુ, દર્શનાવરણુ, મોહનીય અને અંતરાય એ ઘાતી કર્મો છે. એટલે એ આત્માના મૂળ ગુણને અડચણુ કરે છે, તેને નુકસાન કરે છે અને બાકીનાં ચાર અઘાતી કર્મો છે. તેની એકસો ને અઠાવન પ્રકૃતિ છે. એનો વિસ્તાર મારા કર્મસંબંધી લેખમાં કર્યો છે. તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

સામાન્ય રીતે પોતાનાં વખાણ અને ખીજની નિંદાની વાતો તજવી જોઈએ. દુનિયા તો અનંતકાળથી ચાલે છે અને અનંતકાળ ચાલવાની છે. ‘સર્વગુણી વીતરાગ છે.’ બાકી આખી દુનિયા તો માદખિયે મઠી ઠીક ઠીક શોભે છે. પણ આ માદખિયામાં લખેલા મંત્રાક્ષરો આપણને બાણવાનો અધિકાર નથી. આપણે આપણું સંભાળી જેસી રહીએ તે બસ છે. ખીજની પંચાત કરવા માટે જીવન ધણું ટૂંકું છે અને પોતાના વખાણ માટે તે છે જ નહિ, એટલે ખીજની વાતો કે પોતાના વખાણમાં ન પડી જતાં એ ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે એટલું સસજકું.

મહાવીરનો જીવ કપિલના ભવમાં ‘મારા દાદા પ્રથમ તીર્થંકર, મારા પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તી અને હું પણ વાસુદેવ થનાર અને છેલ્લો તીર્થંકર પણ થનાર એટલે મારું કુળ તો ભારે પવિત્ર’ આટલા કુળમહને પરિણામે એક કોટાકોટિ સાગરોપમ આખા એથા આરામાં કર્યા, રખડયા. આ તો સામાન્ય મદસ્થાન હતું.

દશાણ્ણભદ્રે શ્રી મહાવીરનું મોટું સામૈયું કરી પોતાનાં વખાણ કર્યા, તો ઇંદ્રે મોટી ઋદ્ધિ વિકૃત્તી દશાણ્ણભદ્રથી મોટું સામૈયું કરી દશાણ્ણભદ્રનો ગર્વ ઊતારી નાંખ્યો. ઋદ્ધિમાં, તપમાં, બળમાં કે રૂપમાં, જ્ઞાન કે વાદલબ્યમાં આપણાથી સવાશેર ઘણા પડયા છે; પણ પડયા છે કે નહિ તેની પંચાતમાં ન ઊતરતાં પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ અને પારકાની નિંદા કરવાનો ત્યાગ કરવો.

દુર્ભોચમ્—દુસ્ત્યજ. દુઃખે કરીને જેનો નાશ થઈ શકે તેવું, એટલે કરોડો ભવમાં ન છૂટે એવું આકરું નીચ ગોત્ર કર્મ બંધાય છે. એને દુઃખે કરીને, મહેનત કરીને છોડવા જેવું છે, કારણ કે એ કર્મનો પોતાનો ત્યાગ ભોગવ્યા વગર ભાગ્યે જ-બહુ જ મહેનતે-થઈ શકે છે. આવું કેમે કરીને ત છૂટે તેવું કર્મ પ્રતિ ભવમાં બંધાય છે. તેને અગે ખરાખર ચેતવણી આપનાર આ શ્લોક છે.

પ્રતિભવં—આ કર્મો એકલાં મનુષ્યો બાંધે છે તેમ નહિ, પણ ગમે તે ભવમાં આ જીવ હોય તે પ્રત્યેક ભવમાં એવાં કર્મ બાંધે છે. પ્રત્યેક ક્રિયા હજીવતી છે અને પારકાં અવશ્યવાદ બોલવાં અથવા પોતાનો મહિમા ગાઈ વળડી અન્યને જાણવવો તેનાં પરિણામ તરીકે આ નીચ ગોત્ર કર્મ મુખ્યત્વે બંધાય છે. એની સાથે ખીજાં કર્મનો પ્રતિબંધ કર્યો નથી, પણ આ નીચગોત્ર કર્મ પરપરિવાહ અથવા સ્વેતકર્ષપ્રદર્શનને અગે પ્રતિભવે એટલે દરેક ભવે બંધાય છે તે સમજી લેવું. પ્રતિભવે એટલે દરેક જન્મમાં.

અનેકભવકોટિદુર્ભોચમ્—અનેક ભવે એ કર્મ છોડવું-છૂટવું ઘણું મુશ્કેલ છે. આપણે એનો ત્યાગ ઇચ્છવામાત્રથી તે જતું નથી, પણ એનાં ફળો આપણને ભોગવાવે છે. કર્મની સ્થિતિ વિચારતાં આ નીચ ગોત્રની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરોપમની શાસ્ત્રકારે બતાવી છે. (ગુચ્ચો નવતત્ત્વ ગાથા ૪૧મી). એટલે બંધાય ત્યારે આવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું

અને દુઃખે કરીને મૂકી શકાય, છોડી શકાય એવું આ નીચજોત્ર કર્મ પ્રાણી પ્રત્યેક ભવમાં બાંધે છે. આવી સ્થિતિ ન થાય અને પ્રાણી સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ સિદ્ધ દશામાં પેસે તે માટે આપણો પ્રયત્ન છે. અને તે વગર આપણો રસ્તો જ નથી. સમજણ રાખી તે માર્ગ પકડી લેવાની તેટલા માટે બહુ જરૂર છે. જાતિમદ્દ કે રૂપ કે બળ કે લાભમદ્દ કેમ કરાય? આપણો જીવ તેા પ્રત્યેક જાતિમાં જઈ આવ્યો છે ત્યાં અમુક જાત તરફ સુગાળવા થવું, અમુકને નીચ ગણવી કે અમુક જાતને ઉચ્ચ ગણવી તે પ્રાલવે તેવું પણ નથી. અને આ 'અંગેજના રાજમાં ઢેઢ મારે ધણે' અને ત્યાર પછીના કેંગ્રેસયુગમાં તેા જાતિ માટે કાંઈ રહ્યું નથી. તેમાં કુળ કે જાતિ માટે અભિમાન કરી કે ગર્વ લઈ પોતાની જાતને શા માટે વગોવવી? વાણુદ, મોચી અને પટેલિયા અત્યારે તેા સરકારી હોદ્દા ઉપર ચઢી બેઠા છે. તેવા વખતમાં અને જ્યારે એક જાતિને અગ્રહણ આપવેા તે અનુમતું સનાતું હોય તેવા સમાનતાના યુગમાં પોતે ઉચ્ચ હોવાનો દાવો કહેવા અથવા ખીજાને નીચે માનવા કે કહેવાનો શો અર્થ છે? અત્યારે રેલવે અને વાયુયાને બધાને મુસાફરીમાં સરખા બનાવ્યા છે તેવા સમયમાં તમારે જીવવા માટે પણ અભિમાન કે ગુમાન, ગર્વ કે મહત્તા જાતિ કે કુળની ગાવા જેવી નથી. અને અનેક અવલોકન કરનાર અને અનુભવનાર જ્યારે એવાં કર્મને આકરાં અને દુઃખે કરીને છૂટનારાં કહે ત્યારે તમને એમ નથી થતું કે આ વાતનો ગર્વ કરવેા એ ઠહાપણુભરેલું નથી. આમાં સારી કે ઉચ્ચ જાતિ કે કુળ પ્રાપ્તિને અંગે અભિમાન કેમ ઘટે? એટલે કાંઈ નહિ તેા કોઈને અધમ, નીચ, હલકો કહેવેા કે માનવેા નહિ. (૧૦૦)

હીનતા, ઉત્તમતા અને મધ્યમપણાની સંભાવના—

કર્મેદયનિર્વૃત્તં હીનોત્તમમધ્યમં મનુષ્યાણામ્ ।

તદ્વિધમેવ તિરથાં યોનિવિશેષાંતરવિભક્તમ્ ॥૧૦૧॥

અર્થ—કર્મના ઉદય પ્રમાણે હીનપણું, ઉત્તમ કે મધ્યપણું મનુષ્યોને મળે છે, તે પ્રમાણે જ જુદી જુદી યોનિઓના વિષય અનુસાર વહેંચણી પ્રમાણે તિર્યંચોને હીન, મધ્યમ કે ઉત્તમપણું મળે છે. (૧૦૧)

વિવરણ—કર્મેદયનિર્વૃત્તં—જેણે જે પ્રકારનું કર્મ બાંધ્યું હોય તેને તે પ્રકારનું ઉત્તમપણું, મધ્યમપણું કે હીનપણું નિષ્પન્ન થાય છે. એમાં માણસની પોતાની ઇચ્છાશક્તિ કાંઈ કામ કરતી નથી, તેથી કોઈ મનુષ્ય ચંડાળકુળમાં ઉત્પન્ન થાય કે કોઈ રાજાને ઘરે અવતરે તે તેના હાથની બાજુ નથી. અને ચંડાળ કે રાજા વચ્ચેનાં ખીજાં કોઈપણ મધ્યસ્થ-કુળ બાબતે પણ તેની ઇચ્છા કે આવડત કામમાં આવતી નથી, કર્મ નચાવે કે ઉત્પન્ન કરી આપે તેવી ઉત્તમ, મધ્યમ કે હીન સ્થિતિમાં તે જાય છે. એટલે એને ઠપકો કે અભિનંદન આપવા તે ઉચિત નથી. કર્મ કેવા નાચ નચાવે છે તે પર જુઓ મારેા કર્મનો નિબંધ અને તેમાં ઠાંકેલા દાખલાઓ. ત્યાં અનેક દાખલાના એક સ્તવનનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો

છે. આ પ્રમાણે કર્મની પરાધીનતા હોવાથી ઉત્તમપણું, મધ્યમપણું કે હીનપણું મનુષ્યને મળે તેને માટે તે જવાબદાર નથી. કર્મ કરે તે પ્રમાણે તેણે તે અનુસરવાનું છે અને તેના ગયા ભવમાં કરેલાં કર્મ માટે તે ભાગ્યે જ ઠપકાને કે અભિનંદનને પાત્ર થાય. કર્મ તે પોતાનું કૃણ એનો અખાધાકાળ પૂરો થાય ત્યારે જરૂર આપે જ છે અને તે વખતે મનુષ્યની શક્તિ ગમે તેવી હોય પણ કર્મ નચાવે તેમ નાચવું જ પડે છે. તે ઉદયમાં આવે ત્યારે મોટા મોટા તીર્થ કર કે ઇંદ્ર કે ચક્રવર્તીને પણ એ જતો કરતું નથી. એ તે ઉદયમાં આવી મનુષ્યની ઇચ્છા હોય કે ન હોય પણ ખરાબર કૃણ આપે છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં માણસ પોતાના ઉત્તમપણા કે મધ્યમપણા કે નીચપણા માટે ભાગ્યે જ જવાબદાર છે. અને તેથી પોતાનો ઉત્કર્ષ એટલે વખાણ કે પારકાની નિંદા કરવી તે સમજણુ વગરની વાત છે. આ સંબંધી ભવ ઉપર વૈરાગ્ય આવે તેવી અનેક વાતો હુવે પછી આવવાની છે. તે રીતે વિચારતાં સંસારનું સ્વરૂપ જ એવું છે. પ્રાણીને તેના ઉત્તમપણા કે મધ્યમપણા માટે અથવા નીચપણા માટે જવાબદાર ગણવો કે પોતાની સ્તુતિ કે પ્રશંસા કરવી કે પોતા સિવાય અન્યની નિંદા કરવી તે આપણે માટે યોગ્ય નથી.

મનુષ્ય—માણસના ઉત્તમપણા માટે કે મધ્યમપણા કે હીનપણા માટે તે જવાબદાર નથી. તેણે પૂર્વભવે કરેલાં કર્મનો જેવો ઉદય થાય તેવો તેણે લોગવવો પડે છે. અને મનુષ્યને હીનપણું કે મધ્યમપણું કે ઉચ્ચપણું તેણે પૂર્વે જેવું કર્મ ખાંધ્યું હોય તે પ્રમાણે નિષ્પન્ન (નિવૃત્ત) થાય છે. પ્રથમ મનુષ્યની વાત કરી ત્યારપછી તિર્થંચની વાત કરવાની છે. તે માટે નીચે જુઓ.

તદ્વિધમેવ—તે જ પ્રકારનું. માણસોને જેવું ઉત્તમપણું, મધ્યમપણું કે હીનપણું પ્રાપ્ત થાય છે તે જ પ્રકારનું તિર્થંચને કર્મથી મળે છે. તે માટે નીચે જુઓ.

તિરશ્ચાં—તિર્થંચને. તિર્થંચ એટલે એકેન્દ્રિય જાતિના જીવો, બેઇન્દ્રિય જાતિના જીવો, તેઇન્દ્રિય જાતિના જીવો, ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો અને ગર્ભજ વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો. એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિનો સમાવેશ થાય છે. તેઓને માત્ર એક સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોય છે. બેઇન્દ્રિયમાં સ્પર્શન અને રસના એમ બે ઇન્દ્રિયો હોય છે. બેઇન્દ્રિયમાં શંખ, કોડા, કરમિયા વગેરે જીવો છે. ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળાને સ્પર્શન, રસન અને દ્રાણ એમ ત્રણ ઇન્દ્રિયો હોય. માંકડ, જૂ વગેરે ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો હોય છે. ચૌરિન્દ્રિયને ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે—સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ અને ચક્ષુ. તેમાં વીંછી, ભમરી, તીડ, ડાંસ વગેરેનો સમાવેશ થાય. અને તેમાં કાન (શ્રોત્રેન્દ્રિય) ઉમેરતાં પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા તિર્થંચો થાય છે. એમાં હાથી, ઘોડા, ગાય વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જમીન પર ચાલનારા હોય છે. તે સ્થળચર કહેવાય છે, અને આકાશમાં ઉડનારા પંખીઓ—કાગડા, કબૂતર, પોપટ વગેરે જેવો કહેવાય છે અને પાણીમાં રહેનાર મગરમચ્છ, દેડકાં તથા માછલાં

વગેરે જળચરો કહેવાય છે. આ એકેન્દ્રિયતા જીવેથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો તિર્યંચની સંજ્ઞાથી જોળખાય છે. તેઓ ગર્ધેડાપણું કે કાગડાપણું એટલે નીચપણું પામે કે બીજે કયાંક જાય આવે અથવા મધ્યમપણું પામે અથવા ઉત્તમપણું પામે, કોઈ પાંજરામાં પૂરાય પણ પોપટમેનાની પેઠે ભાઈબાપા થાય અને કોઈ કાગડાની પેઠે નીચ, હલકા, અસ્પૃશ્ય માણસ પેઠે નિંદાને પામે, તો આવું તિર્યંચોનું ઉત્તમપણું કે મધ્યમપણું અથવા હીનપણું તે કર્મને અધીન છે, એટલે મનુષ્ય માટે જેટલી વાત કરી તે સર્વ આ તિર્યંચોને પણ લાગુ પાડવી. એમાં ગર્ધેડાને હક્ષ્માં મળે કે પોપટનાં માનસ-માન સારાં થાય પણ પાંજરે પડે એ ગોત્રકર્મના ઉદય ઉપર આધાર રાખે છે. આ કર્મ કોઈને મૂકતા નથી અને એના હિસાબમાં ગોટો થતો નથી, તો પછી માણસ કે જનાબદારને ઉચ્ચ કે મધ્યમ અથવા નીચ કેમ કહેવા? જેને માટે તેની જવાબદારી નથી, જે સારાપણા માટે તેને અભિનંદન અપાય છે તેને માટે તેનામાં તો જરાએ પાંખડું ચલાવવાની કે ફેરફાર કરવાની શક્તિ નથી.

ચોનિ—ચોરાશી લાખ જીવચોનિઓ છે. અગાઉ તે પર વર્ણન થઈ ગયું છે. પ્રાણીની ઉત્પત્તિ વખતે જે પ્રકારના વર્ણ, ગંધ, રસ કે સ્પર્શ હોય તેવી એક ચોનિ થાય. તેવી ચોરાશી લાખ જીવચોનિઓ છે. ત્યાં જન્મું તે કર્મ નિષ્પન્ન કરે છે. એમાં માણસની બહાદુરી કાંઈ કામ આવે તેમ નથી, તેમ જ નીચ ચોનિ માટે તે જવાબદાર નથી. ગર્ધેડા કર્મ ઉપર આધાર છે. એક રીતે, એ કર્મ બાંધનાર પણ એ જ છે, તો તેની જવાબદારી ગણાય ખરી. આ કર્મ માણસની મરજી હોય કે ન હોય પણ અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે.

જેમ સ્વકર્માનુસાર જીવો કે મધ્યમ અથવા નીચી ગતિ માણસને કે તિર્યંચોને મળે છે, તેમ વૈક્રિય શરીરવાળા દેવ અને નારકોને પણ તેમ જ થાય છે. આ તો જેવાં કર્મ બાંધ્યાં હોય તેવો ઉદય થાય છે અને તે વખતે શરીરની વહેંચણી કે ભતિ કુળાદિ માટે માણસની જવાબદારી મટી જાય છે.

વિભક્ત—વહેંચણું. એટલે જુદી જુદી ચોનિઓમાં ઉત્તમપણું, મધ્યમપણું કે હીનપણું ગોત્રકર્મ પ્રમાણે અને તેની જેવી સત્તા હોય તે પ્રમાણે વહેંચણીમાં આવે છે. આ કર્મજનિત વહેંચણી હોવાથી તે અમુક નિયમને અનુસરે છે અને તે પોતાનું ફળ આપ્યા વગર રહેતી નથી. આવી રીતે ઉત્તમ, મધ્યમ કે હીનપણું ઉચ્ચ કે નીચ ગોત્રકર્મ નામના કર્મ પ્રમાણે થતું હોવાથી પોતાના ઉચ્ચપણા માટે ઉત્કર્ષ ધારવો કે મનાવવો અથવા પારકાના અવર્ણવાદ બોલવા તે આપણને યોગ્ય નથી, કારણ કે તે આપણા કબજાની વાત નથી અને શા કારણે અમુક ગર્ધેડાની ભતિમાં ગયો અને શા કારણે નોખિયો થયો તે આપણે જાણતા નથી, પણ કર્મનું તે અનિવાર્ય ફળ છે અને કર્મ ઉપર આપણો કોઈ પણ પ્રકારનો હક્ક કે અધિકાર અથવા હુકમ ચાલતો નથી. તે તો

એક જાતનું બળ (force) હોઈ પોતાનું કૃળ આપે છે, અને ચોક્કસ આપે છે અને આપણે તે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ પણ એ કર્મ પોતાનું કૃળ આપ્યા વગર રહેતું નથી. એ કૃળ માટે કે અઘટિત કૃળ માટે આપણે કે અન્ય કોઈ જવાબદાર નથી. (૧૦૧)

સંસારની વિષમતા જોઈ ભવ (સંસાર) પર આનંદ ન લાવવો ઘટે—

देशकुलदेहविज्ञानायुर्वलभोगभूतिवैषम्यम् ।

दृष्ट्वा कथमिह विदुषां भवसंसारे रतिर्भवति ? ॥૧૦૨॥

અર્થ—પ્રાંત, કુળ, શરીર, જ્ઞાન, આયુષ્ય, બળ, ભોગ અને લક્ષ્મીની વધઘટ પ્રાણીઓમાં જોઈને આ સંસાર ઉપર સમજુ માણસને કેમ મજા આવે ? (૧૦૨)

વિવરણ—દેશવૈષમ્ય—એક માણસ ઓસ્ટ્રેલિયામાં જન્મે, બીજો ઈંગ્લેન્ડમાં જન્મે, વળી કોઈ હિંદમાં જન્મે, કોઈ આફ્રિકામાં જન્મે, આ સર્વ દેશપ્રાપ્તિની વિષમતા છે. ક્યાં જન્મવું અને કેવા પ્રીતવાસી થવું તે આપણા હાથમાં નથી. જ્યાં જન્મ્યા હોઈએ ત્યાં આપણી ફરજ બળવવી, પણ એમાં જોવા જેવું એ છે કે, આપણને જુદા જુદા દેશમાં જન્મ લેવાનો મળે છે અને પરિણામે આપણી આસિયત અને આપણું ઘડતર જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે. આ દેશવિષમતા યઈ.

કુલ—કોઈ અસુક કુળમાં જન્મે, કોઈ નાસ્તિક થાય, કોઈ કર્મથી-જન્મથી આસ્તિક જન્મે. આવી વાણિયા, બ્રાહ્મણ, લુહાણ, ભાટિયા વગેરેના કુળની આપણને વિષમતા જન્મથી જ લાગેલી છે. વાત કહેવાની એ છે કે આ દેશ તથા કુળની હવે પછી કહેવામાં આવનારી આસિયત જોઈને અને આપણી પોતાની આસિયત જોઈને આ સંસાર સારો કેમ લાગે છે ? આમાં સારાપણું શું છે ? એક સારો થાય, તો બીજો ખરાબ થાય, એક ગદેડાના કુળમાં જન્મે અને એક શિયાળવો થાય, એક માણસ તરીકે બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મે અને એક વાણિયો થાય. કોઈ ખતરી થાય અને કોઈ બ્રહ્મક્ષત્રિય થાય. આ કુળની વિષમતા-નાનામોટાપણું વિચારતાં આ સંસાર પર પ્રેમ લાવવા જેવું શું છે ? એ તો એમને એમ ચાહ્યા કરવાનો છે. આપણે ન હતા તે દિવસ પણ સંસાર ચાલતો હતો અને નહિ હોઈએ ત્યારે પણ ચાલવાનો છે. એમાં સંસાર ઉપર આનંદ કેમ આવે ?

દેહ—કોઈને મજબૂત તંદુરસ્ત શરીર મળે અને કોઈને ક્ષયરોગ થયેલ માંદલું શરીર મળે; કોઈ જરા શરદી, ગરમીથી ગભરાઈ જાય અને કોઈ તડાકા મારે; કોઈ કાળા થાય અને કોઈ ચોરા થાય; કોઈ ઠંડા થાય અને કોઈ ગરમ થાય. એમ જોતાં બે માણસનાં શરીરો એકસરખાં હોતાં નથી. આમાં શું સારાવાટ છે કે સંસાર (ભવ) ઉપર પ્રેમ આવે અને તેમાં આનંદ થાય ? શરીર દરેક જુદાં અને જુદી આસિયતવાળાં હોય છે. એટલે દરેક શરીરની વિષમતા વિચારતાં સંસાર પર કોઈ પ્રકારનો રાગ ન થાય એમ લાગે છે

અને છતાં લોકો સંસારને અને શરીરને ચાટતાં બચ છે, એ વિચિત્રતા કેવા પ્રકારની ? આમાં ગુદાં ગુદાં શરીરોનો અભ્યાસ કરતાં ભવ (સંસાર) ઉપર પ્રેમ થઈ બચ તેવી કોઈ બાબત લાગતી નથી.

વિજ્ઞાન—કેટલાક જ્ઞાનવાળા પ્રાણીઓ હોય અને કેટલાક તદ્દન ઇંટાળા હોય છે. તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનની બાબતમાં કોઈ નિષ્ણાત હોય છે અને કોઈ તદ્દન ઠ હોય છે. કોઈ વાદવિવાદ કરવામાં કુશળ હોય છે અને કોઈ તદ્દન મૂંગા હોય છે. આવી રીતે વિજ્ઞાન કે જ્ઞાનની બાબતમાં ચોતરફ વિષમતા દેખાય છે. કોઈ ખોલે તે વાત ભાપડી બચ છે અને કોઈ ખોલે તેની વાત કોઈ સાંભળતું પણ નથી. આવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનની વિષમતા આપણે દુનિયામાં જોઈએ છીએ. કોઈ ધર્મની બાબતમાં આધારભૂત-ટંકશાળી ગણાય છે અને કોઈનો ગમે તેટલો મોટો દીક્ષાપર્યાય હોવા છતાં તદ્દન ઘિનઅભ્યાસી કે સામાન્ય અથવા વાહિયાત લાગે છે. આવી આવી વિજ્ઞાનની બાબતની વિષમતા જોઈ આ સંસાર ઉપર કેમ પ્રેમ થાય ? ત્યાં તો બધા સરખા હોવા જોઈએ. પણ વિષમતા સર્વત્ર રહે છે. એટલે આ દુનિયામાં આનંદ કે રતિ પામવા જેવું કાંઈ નથી.

આયુ—કેટલાંકને નાની ઉંમરમાં મરતાં જોયાં. આપણાં સ્નેહી, સંબંધીઓ, સગાંઓ ગયાં અને કોઈને ખાવાનું ન હોય પણ અહીં નેવુંપંચાણું વર્ષની વયે પણ જીવતા જાગતા પડેલા હોય છે અને સંસાર વધારતા જતા હોય છે. આવી આયુષ્યની વિષમતા-વધારે-ઓછાપણું દેખીને આ ભવ સંસાર ઉપર આનંદ કેમ આવે ? આયુષ્ય કર્માનુસાર બાંધેલ હોય તે પ્રમાણે વધતુંઓછું હોય. તો આ આવા વધતાઓછા આયુષ્યવાળા સંસાર ઉપર શી મજા આવે ?

બલ—બળની વિષમતા તો ચોતરફ નજરે જોઈએ છીએ. કોઈ એવો બળવાન હોય છે કે આખી ને આખી ભીંત તોડી નાંખે, કોઈ હબ્બર બેઠકના કરનારા પણ જોયા છે અને કોઈ જાણે હવા આવે ત્યાં જીડી બચ તેવા નબળા પાતળા જોયા છે. આ બળની બાબતમાં ફેરફાર ઘણો જોવામાં આવે છે. નબળા માણસને તો એમ જ લાગે છે કે આવી રીતે કૂંક જેટલો પવન લાગે ત્યાં જીડી જવાય તો તેને બહલે મરી જવું અને સંસાર મૂકી દેવો સારો છે. બળની બાબતમાં આટલી વિષમતા જોતાં આ સંસાર પર રતિ-આનંદ કેમ થાય ?

લોગ—ગરીબને ભૂખ લાગે ત્યારે જમવાનું કાંઈ ન મળે, ધનવાનોને ખાવાનું હોય પણ ભૂખ લાગે જ નહિ. રોગી, પરવશ કે અનન્યરુચિવાળા જમી શકે નહિ. જ્યાં ખાવાનું હોય ત્યાં ખાનાર નહિ, ખાનાર હોય ત્યાં અન્ન નહિ. આવી લોગની બાબતમાં વિષમતા હોવાને કારણે સંસાર પર પ્રેમ કે આનંદ કેમ થાય ? લોગ મળે અને તેને લોગવવા પોતે અશક્ત હોય, વસ્તુઓ હોય અને તેના પર ખાવાની કે લોગવવાની રુચિ ન થાય ત્યારે લોગની વસ્તુ હોવા છતાં કરડવા ધાય છે, તેની સામે જોવું કે તે પર થૂંકવું પણ ગમતું નથી.

ભૂતિ—લક્ષ્મી. લક્ષ્મી હોય ત્યાં છોકરાં નહિ અને છોકરાં હોય ત્યાં લક્ષ્મી નહિ. ધનાઢયને ભૂખ લાગે નહિ અને જ્યાં ખાનાર ઘણું હોય ત્યાં ખાવાનું કે તે લાવવાના પૈસા ન હોય. લક્ષ્મી ઘણે ભાગે અયોગ્યને વરે છે અને જ્યાં તેનો ખાસ ખય ન હોય ત્યાં ખય છે. દુનિયાથી આવી પૈસાદાર અને ગરીબની ત્રિષમતા જોઈ લક્ષ્મી માટે ખાસ માન મનમાં રહેલું નથી. સંસારમાં ગરીબધનિકનો તદ્દાવત દેખી સંસાર ઉપર રતિ કે પ્રેમ ન થયો જોઈએ. આ બહુ સુદાની વાત છે.

વિદુષાં—વિદ્વાનોને. આ સમજણવાળા માણસ છે એમ શાસ્ત્રકાર ધારી લે છે, જો કે એમની ખુદિ તેો મોહાચ્છ હોય છે. પણ જો તે જરા જેટલો સમજુ હોય તેો તેની નજરમાં આ દેશકુળ વગેરેની વિચિત્રતા જરૂર જ આવે. મનુષ્યપણું સરખું હોવા છતાં દેશ, કુળ, શરીર, જ્ઞાન, આયુષ્ય, લોગ અને લક્ષ્મીની ખાખતમાં વધતાઓછાપણું જોઈ માણસમાં સારી સમજણ હોય તેો તેને સંસાર પર પ્રેમ અથવા આનંદ થતો નથી.

લવસંસાર—આવી આવી અનેક ખાખતમાં વધતાઓછાપણું જોતાં સંસાર ઉપર પ્રેમ કે આનંદ, રતિ કે હેત કેમ થાય? જ્યાં ત્યાં રહારોળ અને કકળાટ અને જ્યાં ત્યાં સમવિષમતા કે નીચતા કે તેનાં કૃષો જોતાં આ સંસાર ઉપર આનંદ કેમ આવે? પ્રેમ કેમ થાય? એમાં સારાવાટ શી દેખાય? આણું ઉચ્ચનીચપણું અને ગમે તેવા દેશમાં જન્મ અને બળહીનપણું અને ખાસ કરીને દરેક ખાખતમાં માણસોની આસિયત જોતાં એવા સંસારમાં જોઓ રહ્યા છે તેઓને તેવા સંસાર પર આનંદ કેમ થાય? સમજુ, વિચાર-શીલને તેો ન જ થાય.

રતિ—પ્રેમ, ઉત્સાહ, મોજ, સખ. આ સંસારમાં આઠમાંની કોઈ પણ ખાખતની વિષમતા જોઈ આ સંસાર પર પ્રેમ કેમ થાય? આજે કયા દેશમાં અને કાલે કયા કુળમાં, અને વળી ધીજે વખતે બળવાન કે ત્રીજે વખતે બળ વગરના અને એવી રીતે આઠે ખાખતમાં જરામાં મજા કે મોજ હોય એવા ઢંગધડા વગરના સંસાર પર પ્રેમ કેમ થાય? અને કોણું કરી? સમજુ માણસને તેો આવા ઢંગધડા કે ઢંગધડા વગરના સંસાર પર પ્રેમ કે મોજ કે ઉત્સાહ ન જ આવે. કોઈ એને એક સરખો હોય તેો તેમ જાણીને તે પ્રર મોજ લાવે, તેનો પ્રેમ આમ, તે ગમે, ખણુ આ તેો ત્રિષમતા-મેજોડલાનો પાર નહિ, આજે શિખર પર ઉભા હોઈએ ને કાલે પછડાઈને ક્યાંના ક્યાં ધડેલાઈ જઈએ, એવા સંસાર પર કયા સમજુ કે સ્થિર માણસને મજા આવે? જો કોઈ સરખાઈ હોય તેો જરા વિચાર કરવાનો ખણુ હોય, પણ આહી તેો દેશ, કુળ, શરીર, વિજ્ઞાન, આયુષ્ય, બળ, લોગની વસ્તુઓ અને લક્ષ્મીનું જ જ્યાં મેજોડમણું અનેક પ્રાણીના સંબંધમાં દેખાતું હોય, એક લવમાં જો લવ થતા હોય ત્યાં સંસારમાં મોજ કેમ આવે અને તેને સારો કેમ કહેવાય? અને એને સારો કહે પણ કોણુ? (૧૦૨).

શા માટે આ જીવે યત્નથી વર્તવું જોઈએ ?

અપરિગણિતગુણદોષઃ સ્વપરોમયવાધકો ભવતિ યસ્માત્ ।

પञ્ચેન્દ્રિયબલવિવલો રાગદ્વેષોદયનિક્લ્લઃ ॥૧૦૩॥

તસ્માદ્રાગદ્વેષત્યાગે પञ્ચેન્દ્રિયપ્રશમને ચ ।

શુભપરિણામાવસ્થિતિહેતોર્યત્નેન ઘટિત્ત્વ્યમ્ ॥૧૦૪॥

અર્થ—કારણ કે આ પ્રાણીએ રાગદ્વેષના ગુણો અને દોષોને ગણતરીમાં લીધા નથી, પોતાની જાતને તેમ જ પારકાને—એ બંનેને પીડા કરનારો તે અને છે, પાંચે ઈન્દ્રિયોના બળ આગળ તદ્દન નબળો થઈ ગયેલો છે અને રાગદ્વેષના ઉદયથી બંધાઈ ગયેલો છે એટલા માટે એણે રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવામાં, પાંચે ઈન્દ્રિયોને શાંત કરવામાં અને શુભ પરિણામમાં લાંબા વખત રહેવા માટે યત્નપૂર્વક ઘટના કરવી જોઈએ.” (૧૦૩-૧૦૪).

વિવરણ—આ મનુષ્ય પ્રાણી વિષયોને અને ઈન્દ્રિયોને પરતંત્ર હોવાથી અને પોતે રાગદ્વેષથી ચારે બાજુએથી ઘેરાયેલો હોવાથી તેણે તેમને પોતાને કબજે કરવા શું કરવું જોઈએ, તે ૧૦૪મી ગાથામાં કહેવાયું છે. ગાથા ૧૦૩માં વસ્તુસ્થિતિ કેવી છે તેનું દર્શન જ માત્ર કરાવ્યું છે.

અપરિગણિતગુણુદોષ—એણે રાગદ્વેષ જેના સંબંધમાં થોડું વિવેચન ઉપર થઈ ગયું તેના, લાલગેરલાલ તપાસ્યા નથી, અને તે કેવા અને કેટલા છે તે કોઈ દિવસ આ જીવે ગણના કરીને તુલનામાં મૂક્યું નથી. એટલે એનામાં ઘણા ગુણુ હશે કે થોડા અથવા ઘણા દોષો હશે કે થોડા, તેની ગણતરી કોઈ પણ દિવસ આ જીવે કરી નથી. જ્યાં રાગદ્વેષને એણે બરાબર ઓળખ્યાં જ નથી, ત્યાં એ પ્રત્યેકના ગુણુદોષ ગણ્યા ક્યાંથી હોય અને તેની તુલના ક્યાંથી કરી હોય ? આ સ્ત્રીષો અર્થ છે.

હારિભદ્રીય ટીકામાં ‘અનાદર પામેલા ગુણુદોષો’ એવો અર્થ કર્યો છે. એના કરતાં ‘પોતે ગણ્યા નથી કે સરખાવ્યા નથી, જેમ આલે તેમ અત્યાર સુધી ચલાવે રાખ્યું છે’ એ અર્થ વધારે યોગ્ય અને આગળપાછળના સંબંધને ઊંચેતો લાગ્યો છે. અનાદર પામેલા ગુણુદોષ એવો અર્થ કરવામાં વાંધો એ આવે છે કે રાગદ્વેષમાં ગુણુ છે જ નહિ, તેમ ગણ્યા કેમ ? અને તેની તુલના કેમ થાય ? કોઈ પ્રકારના ગુણુદોષ ગણવામાં આવ્યા નથી એ વધારે બંધ ઊંચેતો અર્થ આ વિવેચન કરનારને લાગ્યો છે. આ શબ્દ કોને માટે વાપર્યો છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. મને તે આત્મા-જીવ માટે વપરાયેલ લાગે છે.

ઉલ્લેખ—પોતાને અને પારકાને એમ બંનેને બાધા કરનાર, પીડા કરનાર એવો આ પ્રાણી છે. એ પોતાની જાતને પણ હેરાન કરે છે અને પોતાના સંબંધમાં આવનાર અનેકને હેરાનગતિ કરે છે. એનો રાગદ્વેષને લઈને સ્વભાવ જ એવો પડી ગયો છે કે સ્વપર

બંનેને તે હેરાનગતિ કર્યા જ કરે, અનંત સંસારમાં રખડાવે અને પોતે હેરાન થાય અને પોતા સિવાય અન્યને હેરાન કરે. આવી જાતના બે વિશેષજીથી યુક્ત આ પ્રાણી છે.

પાંચે ઈન્દ્રિયવિબલો—પાંચે ઈન્દ્રિયને જીતવાને અશક્ત. આ પણ આ પ્રાણીનું જ ચાલુ વર્ણન છે. પાંચે ઈન્દ્રિયના બળ પાસે એ નબળો અનેલો છે. પાંચે ઈન્દ્રિય (સ્પર્શના, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને કાન)ને એની સગવડ ખાતર એને મળી છે તેની પાસે એ તદ્દન બળ વગરનો-નિર્બળ થઈ ગયો છે. એનું ઈન્દ્રિયો પાસે કંઈ ચાલતું નથી. ઈન્દ્રિયોને કયાં પ્રવર્તાવવી અને કયારે એને અટકાવવી એ હુકમ કરવાની જે શક્તિ જોઈએ તે એનામાં નથી. એ ઈન્દ્રિયોને પણ પોતાના અંકુશમાં રાખી શકતો નથી. અને ઘણીવાર તે નબળો હોવાથી ઈન્દ્રિયો તેના ઉપર શેઠાઈ-હુકમ ચલાવે છે.

રાગદ્વેષોદયનિબલો—રાગદ્વેષના ઉદય ઉપર જ બદ્ધ-સારી રીતે બંધાઈ ગયેલો. આ પ્રાણીને રાગદ્વેષ કેટલાય સમયથી એવા લાગી ગયા છે કે તેને તે એક અથવા બીજા આકારમાં કર્યા જ કરે છે. તે પ્રાણીએ રાગદ્વેષ અને ઈન્દ્રિયના વિષયો ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવવા શું કરવું ઘટે તે ૧૦૪મી ગાથામાં કહેશે. તેને પ્રાસ્તાવિક કરવા આ જીવની વર્તમાન સ્થિતિ કેવી છે તે અત્ર વર્ણવે છે.

તરમાત્—પહેલાં યસ્માત્ ૧૦૩મી ગાથામાં આવ્યું એટલે સંબંધ બતાવવા “તેટલા માટે” એવું કવિએ અહીં મૂકવું જ જોઈએ. તે આગલી ગાથા સાથે સંબંધ બતાવે છે.

રાગદ્વેષત્યાગે—રાગદ્વેષ કેવા અને શા માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એ આપણે અત્યાર સુધીમાં અનેક દલીલોથી જોયું. આ સંસારમાં રખડાવનાર અને ફસાવનાર અને એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં રાગદ્વેષ જ અથવા એ બેમાંથી એક જ રાખે છે. અને તેઓની દોરવણી, ફસામણી અને વળગાડ એવા આકરા છે કે એનો જેમ અને તેમ જલ્દી ત્યાગ થાય તો આ પ્રાણી સંસારરૂપી બંદીખાનામાંથી છૂટે. એને છૂટવાની મરજી છે પણ રાગદ્વેષ એવા વચ્ચે પડે છે કે એ એને દોરી જાય છે. એની દોરવણી ન થાય એટલે સંભાળપૂર્વક એ તજવા-છેડી દેવા યોગ્ય છે. આ સંસારબંધનમાંથી તેણે છૂટવું હોય તો રાગદ્વેષનો ત્યાગ ચતનાપૂર્વક કરવો. સમજણપૂર્વક પ્રયત્ન કરી રાગદ્વેષને છેડી દેવા. આ પ્રથમ ઘટના ઘટાવવાની છે.

પાંચે ઈન્દ્રિયપ્રશમન—હવે બીજા ઉપાય જણાવે છે. સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચે ઈન્દ્રિયો શાંત કરવી. તેઓ અત્યારે ઘણીધોરી થઈને બેઠી છે અને પ્રાણીને એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં નાંખે છે. તેને બદલે એ ઈન્દ્રિયોને શાંત કરી નાંખવી અને તેનો દોર દૂર કરવો. ઈન્દ્રિયને ઠંડી પાડવાથી એ જરા પણ જોર કરતી નથી. અત્યારે એને પસંદ પડે તે રીતે આપણે વર્તીએ છીએ, તેને બદલે તે આપણા અંકુશ તળે આવી જાય તેવી નિર્માલ્ય-શાંત તેને કરી નાખવી. આ કાર્ય ખૂબ સંભાળીને પ્રયત્નપૂર્વક કરવું.

શુભ પરિણામમાં લાંબો વખત રહેવા માટે—અવસ્થિતિ એટલે રહેવું. રાગ અને દ્વેષની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ છે. તેનો ત્યાગ કરીને પોતાના શુભ પરિણામ એટલે માનસિક શુભ પ્રવૃત્તિમાં અથવા શુદ્ધ આત્મિક અધ્યવસાયમાં લાંબો વખત ટકી રહેવા માટે. આ અત્ર કારણ બતાવ્યું છે. માણસને રાગ અથવા દ્વેષ બંને ગમે છે, પણ એ પરત્ર સ્થિતિ હોવાથી એને અંતે આત્માના શુભ અધ્યવસાયમાં અથવા શુદ્ધ માનસિક પરિણામમાં જવું અને ત્યાં ટકવું ગમે છે. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા શો ઉપાય કરવો તે આવતી ૧૦૫મી ગાથામાં અંકુરાર્થ પોતે કહેશે. વાત એ છે કે કષાયનો વિન્ય કરવો અને ઈંદ્રિયના વિષયો પર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી તેની નિયંત્રણા કરવી. આ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાની અને પાંચે ઈંદ્રિયના વિષયોને શમાવવાની અને તેના પર મજબૂત સંયમ રાખવાની વાત પૂખ અગત્યની ગણવી. (૧૦૪).

શુભ પરિણામમાં સ્થાયી રહેવાનું કેમ થાય ?—

તત્કથમનિષ્ટવિષયાભિકાંક્ષિણા ભોગિના વિયોગો વૈ ।

સુવ્યાકુલહૃદયેનાપિ નિશ્ચયેનાગમઃ કાર્યઃ ॥૧૦૫॥

અર્થ—પોતાને તુકસાન કરનાર વિષયોને સેવન કરતાં સંસારી ભોગીએ તેવા વિષયોનો હૃદયેશને માટે ત્યાગ કેવી રીતે થઈ શકે તે માટે અતિ ચિંતાયુક્ત હૃદયપૂર્વક મૂળસૂત્ર વગેરે આગમનો સંબંધ કરવો જોઈએ. (૧૦૫).

વિવરણ : અનિષ્ટવિષયાકાંક્ષી—કેટલાક પ્રાણીઓ પાંચે ઈંદ્રિયના વિષયોને પોતાનો કોઈપણ લાભ કરનારા માનતા નથી, છતાં પણ એ ખરાબ કરનારા વિષયોનો અભિલાષ તો કર્યા કરે છે, અને તેમને ભોગવતી વખતે તેમનામાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે. આવા વિષયોને અનિષ્ટ જાણવા છતાં તેમની આકાંક્ષા અભિલાષા કરનારાઓએ પણ વિષયો પર સંયમ તો રાખવો જ જોઈએ. આ ગાથા ઉપરથી જણાય છે કે આ પુસ્તક માત્ર સાધુ કે યતિ માટે રચાયેલું નથી; તેનાથી નીચેના ધરના સંસારી જીવો જે પાંચે ઈંદ્રિયના વિષયોના ભોગી હોય છે, તેમણે પણ શું કરવું જોઈએ એ તેમાં જણાવ્યું છે. આમ આ પુસ્તકરચના સર્વસામાન્ય છે અને સંસારને વળગી રહેલાને માટે પણ એમાં વિચારણા અને સ્થાન છે. વિષયને અનિષ્ટ જાણવા છતાં તેની અભિકાંક્ષા (ઈચ્છા) કરે એવા ઘણા પ્રાણીઓ હોય છે, તેઓ તરફ આ ઉપદેશ છે એમ આ શ્લોક પરથી ચોક્કસ જણાય છે. આ વાત સંસારી-ભોગી માણસે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

ભોગી—સંસારના અને પાંચે ઈંદ્રિયના ભોગ ભોગવતાં, પણ તક મળતાં સંસારને 'વોસિરે વોસિરે' કરનાર આવા સમગ્ર જ્ઞાનવાન હોવા છતાં કોઈ પ્રકારની લગામ-નિયંત્રણા આ પાંચે ઈંદ્રિયના વિષયો પર રાખતા નથી, રાખી શકતા નથી. તેઓ પણ વિષયોને

સર્વથા વિયોગ કેવી સીતે કરી શકે તે આ વાક્યામાં અને હવે પછી બતાવાનું છે, તે સંભળવુંવર્ક લક્ષમાં રાખવું. લોગી માટે પણ આ પુસ્તક છે. અને માત્ર યતિ-સાધુઓ માટે તે નથી, તે આ મૂળના સ્ખંડથી જણાય છે. લોગીનો અર્થ 'લોગાસક્રત' એટલે સંસારમાં આસક્રત માણસ થાય એમ હારિકદ્રીય ટીકા જણાવે છે.

વિયોગ—વિરહ. અહીં એ રાગદ્વેષનો આત્યંતિક નાશ કેમ થઈ શકે અને એમનામાં ઘસકાઈ ન જવાય, પણ એમની ઉપરવટ થઈ તેમનાથી તરાય, તેમનાથી દૂર ભગાય એવી એવડી પૃચ્છા મનુષ્યને સ્વાભાવિક થાય તેમ છે. અત્ર તેનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે, તે બરાબર વાંચવો અને અનુસરવો.

સુબ્યાકુલહૃદય—આ રાગદ્વેષ ઉપર અને સંસાર ઉપર પ્રીતિ ન થાય તેવી હકીકત સમજતાં હૃદયમાં આકુળતા થઈ આવે અને આવા હૃદયથી ભરપૂર સંસારમાં કેમ પડી રહેવાય એવી પૃચ્છા થતાં એનાથી કેમ છટકવું તેના વિચારમાં મન આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે.

અપિ—આના સંબંધમાં ટીકાકાર હરિભદ્ર કહે છે કે તે શબ્દ પાદપૂરણાથે સમજવો. મને લાગે છે કે અપિ એટલે પણ. જે માણસનું મન સગાસંબંધી, દેહ, રૂપ કે કુળમાં લાગેલું હોય અને સંસારને જોઈ તેના મનમાં એનો સર્વથા વિયોગ કેમ થાય તેની પૃચ્છાને અંગે આકુળતા થઈ આવી હોય તેણે 'પણુ' વિચાર કરવો અને અત્ર બતાવેલા વિયોગના ઉપાયનો અમલ કરવો. એ પાદપૂરણાથે શબ્દ નથી, પણ જરૂરી શબ્દ છે. જે આકુળતા વગરના છે તે તો શાંત ચિત્તે આ ઉપાય ચિંતવે અને તેનો અમલ કરે. પણ જે વિયોગ કરવા-ગભવવા માટે આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યા હોય તેવા અશાંત મગજના માણસે પણ આ ઉપાયના કારગતપણાનો વિચાર જરૂર કરવો. મારા મતે 'અપિ' શબ્દ જરૂરી અને સાર્થ છે અને ઘણા સારા અર્થ રજૂ કરે છે.

નિશ્ચયેન—જરૂર. જ્યાં ગ્રંથકાર ચોક્કસ હોય, તેને ઉપાયની ખાતરી હોય ત્યાં જ આ 'જરૂર' શબ્દ વાપરે છે. એ શબ્દ બહુ ઉપયોગી અને જરૂરી હોવાથી અને ગ્રંથકારને પોતાના ઉપાયના કારગતગણાની ખાતરી, નક્કી ભરોસા હોવાથી તેમણે આ ઉપાય બતાવ્યો છે. એટલે આ ઉપાય અજમાવવા યોગ્ય છે એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે.

આગમ—જૈનના મૂળ સૂત્રો. આગમ એટલે પિસ્તાળીશ આગમનો અભ્યાસ કરવો. ત્યાં પ્રસંગોપાત્ત એવી સુંદર વાત કરી છે કે એ અભ્યાસને પરિણામે રાગદ્વેષનો આત્યંતિક નાશ થાય અને તેનાથી તરીને જીવ ભાંગે આવે. આગમના અભ્યાસની, સાંભળવાની અને તેમી ચર્ચા વારંવાર કરવાની કેટલી જરૂર છે તે આ ઉપરથી સમજવામાં આવ્યું હશે. જ્ઞાનવધારો કરવાનો અભ્યાસ રાખવો અને ઉચ્છેદ્ય સામગ્રીનો પૂરતો લાભ લેવો. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચે ઘણો ફેર છે. જ્ઞાનીએ કહેલા ભાવ મૂળ આગમમાં છે, પરસ્પર વિરોધ

વગરના છે અને એ હાવ જાણવા પ્રમાણે વર્તન કરતાં રાગદ્વેષનો સર્વથા વિષેગ થઈ શકે તેવું છે. તીર્થકરને કે સર્વજ્ઞને કોઈ વસ્તુ છુપાવવા જેવી લાગી નથી. જ્ઞાનનો મોટો મહિમા છે. ઉમાસ્વાતિ મહારાજ જ્ઞાનના વિકાસને અને વધારાને સંમત છે. માતું પુસ્તક અસુક કૌમવાળાએ ન વાંચવું એવો એમનો પ્રતિબંધ નથી. સર્વ વિદ્વાનોને અને સમજુને આગમનો અભ્યાસ કરવાનું આમંત્રણ આપતાં પોતે (લેખક) કેટલા ઉદાર છે અને આગળપાછળની સર્વ હકીકત જાણનાર ને સમજનાર છે એમ લાગે છે. આગમના અભ્યાસનું આ મહત્વ આ યુગમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. મારા મેદને અસ્પૃશ્ય ન જાણે કે ન સાંભળે એવો પ્રતિબંધ નથી, તે અર્થસૂચક ઉદારતા બતાવે છે. અભ્યાસનું મહત્વ ઉમાસ્વાતિના વખતમાં પણ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલું હતું. અભ્યાસ વગર જાણે ચોતરફ અંધારું લાગે છે, એ અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં લાવનાર જ્ઞાનનો મહિમા મોટો છે. એક આચારાંગસૂત્ર જ કેટલું વિસ્તારવાળું છે, તે પર હવે પછી વિચાર કરવામાં આવશે. તે ઉપરથી માલુમ પડશે કે અભ્યાસ એ કોઈ અજબ ચીજ છે અને શાસ્ત્રના અભ્યાસ વગર અંધારામાં રહેવું તે સુઝને પરવડે તેવું નથી. આ વાત ચોક્કસ છે અને અંધકાર ખીજાં કેટલાંક કાર્યો જેમ શાસ્ત્રાભ્યાસને ઐચ્છિક રાખે છે એમ નથી. અભ્યાસ તો નિશ્ચયથી જરૂર કરવો એમ તેઓ બલામણુ—હુકમ કરે છે. એટલે આકુળ હૃદયવાળાએ પણ અભ્યાસ કરી વસ્તુતો સંબંધ સમજવો જોઈએ અને સમજીને તે પ્રમાણે માતું હોય તેનું આચરણ કરવું જોઈએ. એટલા માટે અભ્યાસ કરવાનો ખાસ બાર મૂકીને આગ્રહ કરવાની જરૂરિયાત લેખકશ્રી સ્વીકારે છે. એટલે, પોતાના મનમાં આકુળવ્યાકુળતા હોય તો તેને દૂર કરવા માટે વસ્તુસંબંધ દર્શાવનાર આગમનો અભ્યાસ જરૂર કરવો.

કાર્ય—આગમનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ વિધ્યર્થે પ્રત્યય કાર્યને અંગે મૂકીને આગ્રહ કરે છે. આ બાબતમાં નિશ્ચયપૂર્વક જ વાત છે અને તેમાં કોઈ જાતના અપવાદને સ્થાન નથી એવો લેખકનો આગ્રહ છે. એવો આગ્રહ શા માટે છે તે આચારાંગના વિષયોના પત્રક પરથી હવે પછી જણાશે, પણ વસ્તુને તેના યથાર્થ દર્શન માટે અભ્યાસની ખાસ જરૂર છે. શ્રદ્ધા પણ વિજ્ઞાનથી સ્થિર રહે છે અને તત્ત્વ-વસ્તુસ્થિતિ જાણનારને કોઈ ફિટાવી શકતું નથી, માટે અભ્યાસ જરૂર કરવો એવો અંધકર્તાનો આશય છે. (૧૦૫)

ઇદ્રિયના વિષયો કેવા છે તેનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ—

આદાવત્યભ્યુદયા મધ્યે શુદ્ધારહાસદીપ્તરસાઃ ।

વિકલ્પે વિષયા વીભિત્સક્કરુણલજ્જામયપ્રાયાઃ ॥૧૦૬॥

અર્થ—શુદ્ધઆતમાં નિષ્કલ્પ મહોત્સવ જેવા લાગે છે, વચ્ચે શુદ્ધાર, હૃદય અને ઉત્તેજક રસવાળા લાગે છે અને છેવટે જતાં તે મોટે લાગે બીભિત્સતા, કટુષ્ટા, ક્ષાન્ન (શરમ) અને પીક ક્ષિપન્ન કરનાર હોય છે. (૧૦૬)

વિવરણુ—આ શ્લોક ઘણો મહત્વનો છે. તેમાં પાંચે ઇન્દ્રિયાના વિષયોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે અને બરાબર સમજીને પોતાના હિત ખાતર આ વિષયો અને ક્ષયોનો ખાસ ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમાં પણ પાંચે ઇન્દ્રિયાના વિષયો તો પોતાના થઈને હેરાનગતિઓ કરતા જાય છે અને પ્રાણીને કરીને કામ ખેસવા હેતા નથી. એટલે એ વિષયોને એના ઉઘાડા આકારમાં બરાબર સમજવા, ઓળખવા જોઈએ. એ વિષયો શરૂઆતમાં કેવા લાગે છે, વચ્ચે કેવા લાગે છે અને પરિણામ કેવું મૂકી જાય છે તેનો આ શ્રંધમાં થોડોઘણો ખ્યાલ આપ્યો છે અને વધારે શ્રુતજ્ઞાનના શ્રંધો અને ખાસ કરીને આચારાંગ વાંચી જવા બલામણુ કરી છે. એ આચારાંગ સૂત્રમાં શું છે તેની વિગત આપણે હવે પછી જોશું. (ગુઓ ગાથા ૧૧૪મી)

આદા—શરૂઆતમાં આ વિષયોને જ્યાં હોય તો ભારે મહોત્સવ કે ઉત્સવ જેવા લાગે. જાણે વિષયો લોગવવામાં આપણે રહી જશું અને ઉત્સવનો લહાવો લેવાથી વંચિત થશું એટલા બધા એ વિષયો લલચાવનારા છે. ઉત્સવ માટે દરજીની પાસે સારાં સારાં કપડાં કરાવીએ અને ઉત્સવમાં જાણે આપણે કેટલું માણશું એવી કલ્પના કામ કરે. ઉત્સવ ગામમાં કે ખીજાઓને ત્યાં થવાનો હોય તો પણ લોકો તે આવો થશે અને આ રીતનો થશે તેના ખ્યાલમાં અને કલ્પનામાં અરધા તો ઘેલા થઈ જાય છે. એવી રીતે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયાના વિષયો આવો મોટો ઉત્સવ પોતાને આંગણે મંડાવાનો હોય તેવી કલ્પનાથી પ્રાણીને ભરી દે છે.

અભ્યુદયા—શરૂઆતમાં વિષયો જાણે મોટો ઉત્સવ મંડાયો હોય તેવા અથવા મંડાવાનો હોય તેવા સરસ લાગે. આ પૌદ્ગલિક ઇન્દ્રિયાના સર્વ વિષયો માટે સમજવું. ઘડિયાળ ખરીદી ન હોય, કે તેને માટેની સાંકળી ખરીદી ન હોય ત્યાં સુધી ઘડિયાળ જાણે મોટો ઉત્સવ કરવા લાગે. એમ કરતાં કરતાં ઘડિયાળ મળી ગઈ કે સક્કરપારા કે જલેખી ખાધી કે સ્ત્રી સાથે સ્પર્શનસુખ લોગવ્યું ત્યાર પહેલાં તે કેવી લાગશે તેની કલ્પનાના તરંગમાં મનુષ્ય મોટા મોટા ચિત્રો અને અને તરંગો ખડાં કરી દે છે અને એ મળી જાય ત્યારે એકાદ દિવસનો પોતાની જાતને શહેનશાહ, પાદશાહ કે રાજા-સુખી માણસ-માને છે. આ એક વિષયસુખની ખામી છે, ખૂબી છે. તે ન મળ્યા હોય અથવા મળે તેની શરૂઆતમાં ગળ્યા સાકર જેવા લાગે છે.

શંગારહાર્યદીપ્તરસા—એમ કરતાં ઇન્દ્રિયાના કોઈપણ વિષયની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, આવી મળે, સ્પર્શનસુખ થાય, સુગંધી મળે કે સારું સારું ખાવાનું-મનગમતાં લોજન મળે તો તે આપણામાં-સામાન્ય મનુષ્યોમાં શંગારરસ કે હાસ્યરસ કે એવા ઉત્તેજક રસ જાત્રત કરે છે, તે વખતે પોતે જાણે દુનિયાનો માલિક હોય તેવું તેને મનમાં લાગે છે અને શંગાર લોગવવામાં કે હસવાની ધમાલમાં પોતે પડી જાય છે. સામે રૂપાળી

ગુવાન સ્ત્રી ખડી થઈ ગઈ કે રસ કે ઘેમરના લોગન મળે ત્યારે કે વચ્ચેના વખતમાં ઈન્દ્રિયના કોઈપણ વિષયો મળે ત્યારે એનો શૃંગાર પોતે વખાણે અથવા હાસ્યમાં પડી જાય. તે વખતે પરિણામ શું આવશે તે વિચારવા પ્રાણી રહેતો નથી અને ઈન્દ્રિયના વિષયો જે મળે તેમાં એવો તનુમય થઈ જાય છે કે તેની વાત જ શૂંઘવી નહિ. એ તો જાણે વિષયસેવનને પોતાની જિંદગીનું એક અતિ મહત્ત્વનું કામ માને છે અને વિષયસેવનને જ જિંદગીનું કર્તવ્ય માની તદ્દાકાર થઈ જાય છે અને ખૂબ રસથી શૃંગાર કે હાસ્યરસમાં પડી જાય છે અને તાળી દેતાં જાણે પોતાનામાં અપૂર્વ શૂંઘવીરતા છે-આવી ગઈ છે, એમ ખતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ શૃંગારરસને, હાસ્યરસને રસ માનવામાં આવે છે, આકૃષ્ટી વધારે રસ નથી. એની ચર્ચા યોગ્ય સમયે કરશું. અને આ દુનિયામાં તેમને તે ઉત્કટ રસવાળા, ખૂબ સરસ અને ઉર્કેરનાર માને છે. એક માણસે દારૂ પીધા હોય ત્યારે જેમ દારૂને પરવશ થઈ તે ગટરમાં કે ખાડામાં પડે તેમ તે વિષયો લોગવે છે, અને લોગવતી વખતે મધ્યમાં શૃંગારરસ અથવા હાસ્યરસની ચેષ્ટા કરતો જાય છે. આ વિષય લોગવતી વખતની મધ્યમાં થતી સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું.

નિકેચે—છેવટની, સંયોગોસ્ત્રકાવ્યામાં. વિષયો લોગવ્યા પછી તેની તદ્દન ખસ્તખ હાલત થાય છે. તેણે સ્ત્રી સાથે સંબંધ કર્યો હોય કે સારી સારી વસ્તુઓ-ઘેમર કે સક્રમપાસ કે કેરીનો રસ કે દૂધપાક-ખાંધી હોય તો પછી તેની કેવી દશા થાય છે તે પછવાડેની સ્થિતિ અત્ર વર્ણવી છે. એટલે વિષય લોગવ્યા પહેલાં કેવા ભાગે છે, વિષયો લોગવતી વખતે કેવા ભાગે છે અને વિષયો લોગવ્યા પછી તેની શરીર સ્થિતિ કાંઈ છે, એ ત્રણે સ્થિતિનું આ એક ગાથામાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

બીભત્સકરુણાલગ્નત્તવાયપ્રાયા—આ વિષયોને લોગવ્યા પછી બીભત્સ રસ જાગે, જે શરીરને વખાણ્યું હોય તેની ખોડખાંપણ જણાય, તેના દોષો દેખાય અને તેમાં પોતાની થયેલી ભૂલ સૂઝી આવે. વિષયો લોગવ્યા પછી એમાં વિરૂપત્ય કઈ કઈ હતી, સ્ત્રીમાં કાળાશ કેટલી હતી કે ખાવાની વસ્તુઓમાં સાકર કેટલી ચોઈ સખવામાં આવી હતી અથવા જેને પોતે સુગંધી ગણી તે કેટલી રીતે તે નામને યોગ્ય હતી તે બધું ઈન્દ્રિયના વિષયો લોગવ્યા પછી ઘણું ભાગે જાણવામાં આવે. કોઈ સ્ત્રીના હાંત ખહાર નીકળ્યા હોય તો તેની સાથે લોગ લોગવ્યા પછી તેની ઉપર કરુણા આવે, તેની દયા આવે અને તે સ્ત્રી પોતાને યોગ્ય ન હતી એવો ખરાખર ખ્યાલ આવે. જે તે જોખડી કે કાળી હોય તો તેના તરફ દયા આવે. તેના નખ કે હાંત કે એના શરીરમાં પડેલાં ચાંદાં જોતાં તેના તરફ કરુણાભાવ થાય અને એમાં પોતે ઉત્સવ જેવું શું માન્યું હતું તે ખેતખેતી મૂર્ખાઈ પર જણ પોતાને કરુણા આવે. આવી સ્થિતિ કોઈ પણ ઈન્દ્રિયના વિષયો લોગવનારને આવે એ આ અર્થ-

કર્તાનો અને આપણો અનુભવ છે. આ ખીલતસતા અને કરુણા તો રસો જ છે. તેને શાંત-રસ સાથે નવરસ ગણવા જોઈએ. પ્રસંગે ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય તે વિષય છે અને પંડિત ભગવાનદાસે પુરુષાર્થ નામના પુસ્તકમાં તેની ચર્ચા કરી છે. તે ઉપયોગી વિષય હોવાથી પ્રસંગે એની ચર્ચા હાથ ધરશું પણ છેવટના ભાગમાં આ ખીલતસતા અને કરુણા ઉપરાંત ખીલત બે ભાવ છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

ઈન્દ્રિયના કોઈ પણ વિષય ભોગવ્યા પછી તેમાં પ્રથમ તો ખીલતસતા લાગે છે. આને હું શું મોહી ગયો? એ ખાતર મેં નામ, આખરૂ અને ચારિત્ર વગોવ્યાં, એ મારા જેવાને યોગ્ય હતું? એના રૂપમાં શું બળ્યું છે? અને પછી એના પતિ તરફનો ભય લાગે, મને ચૂડી મારશે કે માંદું ખૂન કરશે એવો ભય. અને દૂધપાક કે ઘેખર જમ્યા પછી શું? પછી તો ખીલતસતા લાગે. કોઈ ફરીવાર એને ખાવા આપે તો ના પાડે અને ભલ્લી જેવી અસર થાય, અને પોતાની જાત પર દયાની લાગણી લાગે. મનમાં એમ થાય કે દિવસો સુધી આ વસ્તુ માટે ભૂખ્યા રહ્યા તે યોગ્ય હતું? પેટમાં ગયા પછી દૂધપાક પણ સરખો, શીરો પણ સરખો અને રોટલો પણ સરખો. આ રીતે ખીલતસતા, કરુણા, ભય અને લજ્જા પણ આવે. પોતાની જાત પર તિરસ્કાર છૂટે અને સ્ત્રીનાં અંગોપાંગ વેરવિખેર થઈ ગયાં હોય તેમને તે સમારવા માંડે અને બધું ઠીકઠાક ગોઠવવા માંડે. આ સર્વ લજ્જાનો વિષય છે. તેથી વિષયો ન મળ્યા હોય ત્યાં સુધી તો મોટા મહોત્સવ જેવા લાગે, વચ્ચે ભોગવવા માંડે ત્યારે શુભચિન્તન કે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા, પણ જેવા તે ભોગવાઈ રહ્યા કે પછી તે ખીલતસ, કરુણાજનક, લજ્જાપ્રેરક કે ભયપ્રદ લાગે. હવે જે ભોગવ્યા પછી ખીલતસતા, લજ્જા કે ભયની લાગણીને ઉત્પન્ન કરે એવા વિષયોને મેળવવા માટે કયો વિચારણા માણસ પ્રયત્ન કરે? અને પછવાડે કરુણા કે ભયની શ્રેણીને મૂકી જનાર વિષયો તરફ પ્રેમ કેમ ઉચિત ગણાય? (૧૦૬)

ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું કિંપાકવૃક્ષના ફળો સાથે સામ્ય—

यद्यपि निषेच्यमाणा मनसः परितुष्टिकारका विषयाः ।

किंपाकफलादनवद्भवन्ति पश्चादतिदुरन्ताः ॥૧૦૭॥

અર્થ—જો કે જ્યારે વિષયો ભોગવાતા હોય ત્યારે તે મનને શાંતિ કરનારા લાગે છે, પણ કિંપાક જાતિના ઝાડનાં ફળો પેઠે તે પછવાડેથી ઘણાં ખરાબ ફળને આપનાર નીવડે છે. (૧૦૭)

વિવરણ—વિષયો સેવાતાં હોય ત્યારે તે કોઈ કોઈ વખત સારા લાગે છે, જાણે રૂપાળી સ્ત્રી કે મીઠું ભોજન મુખ ભરી દેશે તેવું લાગે છે, અને ખાસ કરીને ભોગવ્યા પહેલાં તો તેઓ કદપનાને એટલી ઉજ્જવળ બનાવી દે છે કે તેઓ ભારે ભવ્ય હોય

એમ આપણને લાગે છે. જીવનમાં કદી ન મળેલ હોઈ આપણી કલ્પનાને તે ખૂબ ચઢાવે છે અને વધારે છે.

નિષેવ્યમાણા—આ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને સેવતી વખતે તે સારા મળના લાગે છે. સ્પર્શસુખ, આલિંગન, સુંબતની મોટી મોટી કલ્પનાઓથી મનને રાગી બનાવી મૂકે છે અને વિષયોને જ પ્રાણી સર્વસ્વ માની બેસે છે. એમને અત્યાર સુધી પોતે કેમ ન સેવ્યા તે માટે પોતાની જાતને ઠપકો આપે છે અને સેવવામાં જ પોતાના આનંદને કેન્દ્રિત કરે છે. પણ આ બધી કલ્પનાઓ ખોટી છે. મનને સંતોષ થશે, શાંતિ થશે કે મન પણ તૃપ્ત થશે એ બધી કલ્પના કેટલી ખોટી છે તે હવે જણાશે.

કિંપાકંકલ—એક જાતનું ફળ થાય છે, ગ્રાહને એ ફળ આવે છે. એ અત્યંત સુગંધી અને સરસ હોય છે અને મુખને મીઠી લાળથી ભરી દે તેવો તેનો આકાર હોય છે. આવું સુંદર કિંપાક ગ્રાહનું ફળ જેવું ખાવામાં આવે કે તે આંતરડાંને કાપી નાંખે છે અને માણસનું મરણ નજીક આણી મૂકે છે અને અંતે તે પ્રાણી મરણ પામે છે. જેમ કિંપાક ગ્રાહનાં ફળો દેખાવમાં સુંદર, સુગંધી તથાપિ અંતે આંતરડા કાપનાર નીવડે છે તેમ ઇન્દ્રિયના વિષયો કદાચ સારા લાગે તો પણ તે અંતે પ્રાણીનું મરણ નજીક લાવે છે. ચેતી જાય, બચી જાય તે દેખીતા સુંદર કિંપાકનાં ફળોને હાથ પણ લગાડતા નથી, ખાવાની વાત તો બાણી જોઈને મરવા માટે કોણ કરે? તેમ પાંચમાંની કોઈ પણ ઇન્દ્રિયના ભોગ્યો દેખાવમાં ઉત્સવકારી લાગતા હોય તો પણ પરલવે અધમગતિમાં લઈ જનાર અને સંસારમાં રખડાવનાર છે એ જ્ઞાનીએ નજરે જોયું છે, માટે એ ઇન્દ્રિયનાં ફળોને ઉપરને કારણે ખાવાં નહિ.

અદન—આવું તે, ભક્ષણ, આરોગ્યું. કિંપાકનાં ફળો કદાચ ખાતી વખતે મીઠાં અને સુગંધી હોવાથી રૂંડારૂંપાળાં લાગે, તેમ વિષયો ભોગવતાં મીઠાં લાગે તો પણ પરિણામે અતિ ભયંકર છે અને જેમ કિંપાકનાં ફળો આધા પછી માણસનો અંત લાવે છે, તેનાં આંતરડાં કાપી નાંખે છે તેમ ભોગવતા વિષયો અંતે પરિણામે આખા જીવનનો અંત લાવે છે. એ પચી જતા નથી પણ આવતા ભવમાં અથવા તે જ ભવમાં બહુ માઠાં અને અણધારેલાં કે અણકલ્પેલાં માઠાં ફળને લાવી આખા જીવનને ખલાસ કરી દે છે, પ્રાણ્ય ખોવરાવે છે અને અનેક જન્મ સુધી ખરાબ ફળ જરૂર આપે છે. એટલે એ ભોગવતી વખતે અથવા ભોગવવા માટે સારા લાગતા વિષયો અંતે પરિણામે ભયંકર નીવડે છે. જેનું પરિણામ સાદું નથી, જે તાત્કાલિક કે આગામિક ખરાબ ફળ આપે છે તે વિષયો ક્ષણિક સંતોષ ખાતર ભોગવવા લાયક નથી. પોતાનું ભવિષ્ય બગાડે તેવા વિષયો કોઈ પણ રીતે ભોગવવા લાયક કે રાખવા લાયક નથી. પ્રાણીએ આ બાબતમાં તાત્કાલિક લાભ તરફ ન જોતાં પારિણામિક લાભ તરફ જોવું જોઈએ અને પરિણામે જે કિંપાક વૃક્ષનાં ફળની પેઠે

ભૂખિતવ્યનો નાશ કરાવનાર હોય તેવા વિષયોને લોગવીને તેમાં આનંદ ન માનતાં વિષયોને દૂરથી તજવા જોઈએ, કારણ કે તે તુરત અથવા લાંબી નજરે નુકસાન કરનાર છે. આ વિષયો લોગવતી વખતે સુખ પણ માન્યતામાં રહેલું જ સુખ છે. વિષયો લોગવતી વખતે જરા મીઠા કે સારા લાગે તે પણ કલ્પનામાં જ સુખ છે. વાસ્તવિક સુખ છે જ નહિ.

દુરન્ત—જેને અંત, છેડો આવવો મુશ્કેલ છે, પરિણામે જે યમ જેવા છે અને ભ્રમ લઈને જનારા છે એ વિષયો અંગે અંતે મરણના સોજા હોવાથી તે તજવા યોગ્ય અને દૂરથી નમસ્કાર યોગ્ય છે. (૧૦૭)

વિષયોની સરખામણી ઝેરી અન્ન સાથે—

યદ્વચ્છાકાષ્ટાદશમન્નં बहुभक्ष्यपेयवत् स्वादु ।

विषसंयुक्तं भुक्तं विपाककाले विनाशयति ॥૧૦૮॥

અર્થ—જેમ જે પ્રકારે શાકની અઢાર પ્રકારની તૈયારી વિવિધતાએ થઈ હોય અને લોજન બહુ સારી રીતે રંધાયેલ હોય અથવા પીવા યોગ્ય પીણ્યો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હોય તે દેખાવમાં અત્યંત સ્વાદિષ્ટ હોય, પણ તેમાં ઝેર ભેળવવામાં આવેલ હોય તો તે લોજન આરોગ્ય સાથે પચવાને ટાણે વિનાશને ઉપબવે છે. (૧૦૮)

વિવરણ : શાકાહાર—અઢાર પ્રકારના શાકનું આરોગ્ય કરવા માટે તૈયારી કરી હોય અને રસોઈની પદ્ધતિ તેની સાથે તૈયારી કરવામાં આવેલ હોય, પણ તે તૈયાર થયેલા શાક અને અન્નમાં જરા સરખું ઝેર મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું હોય તો પછી તે બધું ત્યજ દેવું જ જોઈએ. આ અઢાર જાતના શાકનો અર્થ બેઠો નથી, પણ હાસીભદ્રીય ટીકકારે અઢારનાં નામો આપ્યાં છે તે નીચે લખી નાંખું છું. જેમ જેમ અર્થ મળતા જશે તેમ તેમ નાખતો જઈશ. આ અઢાર નામો હરિભદ્રના વખતમાં જરૂર જણાતા હશે, હવે તેમનાં નામો રજૂ કરું છું.

(૧) સૂવો (soop), અંગ્રેજી પદ્ધતિએ આલું લેતાં જે પ્રથમ પ્રવાહી સૂપ આપવામાં આવે છે. (૨) યજ્ઞોઃ (૩) જવજઃ. (૪-૬) ત્રણ પ્રકારનાં માંસ. (૭) ગોરસઃ (દૂધ, દહીં અથવા પૃથ્વીનો રસ) (૮) જૂસઃ (૯) લકખા અથવા દહખા. (૧૦) ગુલ્ફાવણિયા. (૧૧) મૂલકાણઃ કણસનું ઝાઠ. (૧૨) હરિતકઃ (હરિયજો-મૂળ પ્રમાણે). (૧૩) ડાચો. (૧૪) રસાલૂ. (૧૫) પાણુ. (૧૬) પાણીયઃ (૧૭) પાણુગઃ. (૧૮) સાગ. (૧૯) નિરૂપકુત લોહી (રુધિર)નો પિંડ.

આપણામાં કહેવત બત્રીશ લોજન અને તેત્રીશ શાકની છે. જ્યારે પૂરું જમાવું હોય ત્યારે તેમાં શાક તેત્રીશ હોય છે. અને લોજન-પૂરી વગેરે-બત્રીશ હોય છે. આના સર્વ નામો જરૂર મળશે, અને મળશે તેમ તેમ દાખલ કરવામાં આવશે.

પેય—તૈયાર કરેલાં પીણાં. અત્યારે એરેંજ, સ્કવોશ, લેમન, સોડા, વીમટો વગેરે તૈયાર થાય છે તે તથા દારૂ. વિલાયતમાં ખાણી સાથે વીંશી વોટર, મીનરલ વોટર કે અરજીના પાણીનો ઘણો મહિમા ગણાય છે.

ખડુંબક્ય—ખડું વખતે ધનાર ખાવાનું અન્ન, મોદક, લાડુ, કંસાર વગેરે. એ ખૂબ ભાવે તેવી ખાવાની વાનગીઓ સમગ્રવી. એના ખડું પ્રકાર છે. મતલબ એ છે કે સારી રીતે તૈયાર થયેલ ખાવાનું ભોજન.

સ્વાદુ—મધુર, મીઠું, ખાતાં કે પીતાં ભાવે તેવું, સારી રીતે પસંદ આવી જાય અને તંદુરસ્ત માણસને ગળે જીતરી જાય તેવું મધુર.

વિપસંચુક્ટા—આવા સારી રીતે તૈયાર કરેલા ભોજન અથવા પીણામાં, ખાવા અથવા પીવાના પદાર્થમાં જે એર જરાસરખું પણ હલાવી નાંખ્યું હોય તે.

વિપાકકાલ—પચવા વખતે. એરને પચવાનો સમય જુદો જુદો હોય છે. તાત્પર્ય એર તે ખાવા માટે તાળવે નાંખે કે લાગે ત્યાં જ પ્રાણીને ખલાસ કરે છે, જ્યારે અરીણુ, સોમલ, હોજરી પાસે પહોંચવા જોઈએ. એ ખાવાથી પ્રાણીને મારી જ નાખે, પણ એ જે કલાકનો સમય લે છે. એ ખાવાથી પ્રાણી તરત મરી જતો નથી, પણ એ જ્યારે જ્યારે પોતાનાં કૃળ આપવાનો સમય આવે ત્યારે એએક કલાકમાં પ્રાણીને 'જીવિઆઓ વવરોવિયા' કરે છે.

વિનાશયતિ—મારયતિ, મારે છે. આ જીવનથી દૂર કરે છે. એને ખલાસ કરી મૂકે છે. જોરાક ગમે તેવો સુગંધી કે સરસ હોય, પીણું ગમે તેટલું પસંદ આવે તેવું હોય, પણ તેની સાથે એર ભેળવવામાં આવ્યું હોય તે પુષ્ટિને બદલે આખી જિંદગીથી પ્રાણીને ખલાસ કરે છે. ઉપનય આવતી ગયામાં આવશે (૧૦૮)

એ ઉપમાનનો ભાવ—

તદ્વદુપચારસંભૃતસ્મ્યકરામરસસેવિતા વિષયાઃ ।

ભવશતપરમ્પરાસ્વપિ દુઃસ્ખવિયાસ્કાનુવન્ધકરાઃ ॥૧૦૯॥

અર્થ—તે જ પ્રકારે અનેક ઉપચારોથી ભરેલ અને મોજ કરાવનારા રાગરસથી સેવાયેલા વિષયો સેંકડો હજારો ભવની પરંપરામાં દુઃખના પરિણામને પાંચનાર નીવડે છે. (૧૦૯)

વિવેચન : તદ્વત—તે જ પ્રકારે. ઉપરના દાખલા પ્રમાણે. ઉપર જે દાખલો આપણે અન્નના અઠાર પ્રકારનો અને દારૂ વગેરે પીણાંઓનો વિસ્તારી ગયા તે પ્રમાણે.

ઉપચાર—ખુશામત, ચાટુ કર્મ. જ્યારે પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયો સેવા હોય છે ત્યારે તલોગ્ય વાતાવરણ જમાવવું પડે છે. કેરી ખાવી હોય ત્યારે રસ કાઢી પૂરી તથા

રોટલીનાં પડ બનાવવાં પડે છે. એ બધા ઉપચારો છે, એટલે આગુબાગુની પડખે-અડખેની તૈયારીઓ છે. આ ઉપચારથી ભરેલા વિષયો પ્રાણી લોગવે છે. એને ગાંઠિયા કે ફરસાણુ જોઈએ અને સાથે શાક જોઈએ. વિષયોને ગમાડવા માટે અનેક પ્રકારના ઉપચારો કરવા પડે છે. આ રીતે વિષયો ઉપચારથી ભરેલા પડેલા છે. તે ઉપરાંત કોઈ મોટા માણુસનો વિનય કરવો, પગે પડવું, નમસ્કાર કરવા કે પ્રણામ કરવા એવા પાંચે ઇંદ્રિયને અંગે અનેક ઉપચારો કરવા પડે છે. આ બધાનો સમૂહ એકઠો કરીએ ત્યારે તેનો મોટો સરવાળો થઈ પડે છે. એટલે વિષયો લોગવવાને અંગે આટઆટલી ખટપટ કરવી પડે છે. અને તેને ફરજ તરીકે કે સ્વેચ્છાથી થતી મહેનતની માફક પ્રાણી તે સર્વ કરે છે અને કરવામાં જાણુ પોતાને કોઈ પ્રકારની તકલીફ પડે છે એમ માનતો નથી.

રમ્યક—રાગને લીધે રમ્ય થયેલ. ‘અપિ’ શબ્દ આ ગાથામાં આવે છે, તે દુઃખની સંભાવનાને, સંભવને બતાવે છે. આ રાગદ્રેષને કરાવનાર વિષયો સેંકડો, લાખો, કરોડો ભવની પરંપરામાં પ્રાણીને દુઃખના વિપાકને—ફળને આપવાનો અનુબંધ કરાવનારા છે. વિષયો લોગવવામાં આવે તે પોતાનું ફળ તો જરૂર આપે છે. અન્નમાં જેમ ઝેર ભરેલું હોય તો પ્રાણીના દ્રવ્ય પ્રાણુને હણી નાખે છે અને તેનો વિનાશ કરે છે, તેમ આ પાંચે ઇંદ્રિયના પૌદ્ગલિક વિષયો સંસાર વધારનાર થાય છે અને સંસારની પરંપરામાં દુઃખ લોગવાવે છે. આવા વિષયો અંતે સંસારની પરંપરામાં તો વધારો અને વ્યવહારથી અનેક દુઃખ આપનારા થાય છે. જેમ ઝેર કે અફીણુ ખાધું હોય તો તે પ્રાણીનો તુરત વિનાશ કરે છે તેમ આ વિષયો ભવસંતતિમાં વધારો કરે છે અને સાથે તે તે ભવોની પરંપરામાં દુઃખ આપે છે.

રાગરસસેવિતા—રાગપૂર્વક સેવાતા વિષયો ઝેર કે અફીણુનું કામ કરે છે. એટલે, એક તો એ અનેક ભવો વધારી આખી સંસાર વધારે છે અને ત્યાં દુઃખના અનુભવ કરાવે છે. આટલા માટે એ સંસાર વધારનાર વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

લોગવનારને જ સેવન કરેલા વિષયો તાત્કાલિક કે પરંપરાએ મારે છે. ‘વિષય લોગવનાર’ એ કર્મ સમજવું. આ ગાથામાં મોક્ષારમ્ એ શબ્દ અધ્યાહાર છે એમ સમજી લેવું અમ ટીકાકાર કહે છે.

વિપાક—અનુભવ. એટલે જે આ વિષયો સેવે તેઓ દુઃખનો વિપાક જરૂર લોગવે, અને તે એકએ ભવ સુધી નહિ, પણ સેંકડો કરોડો ભવ સુધી. આ વિષયત્યાગનું ઘણું મહત્ત્વનું અને પ્રાણીને વિચારમાં પાડી દે તેવું કારણુ કહ્યું. હજુ પણ એ વિષયો ન સેવવા જોઈએ અને તેમાં ગૃહ્યા રાખી રાગદ્રેષ ન કરવો જોઈએ, તેનાં વધુ કારણુ કહે છે.

અનુબંધ—સાતત્ય, સતતપણું. ન ત્રુટે તેવા દુઃખને ચાહુ રાખે તેવા વિષયો છે. વિષયો આવા છે! એ ચાહુ દુઃખનો અનુભવ કરાવનારા છે અને એક ખાડામાંથી પ્રાણીને

ઉપાડીને ખીજ ખાડામાં નાખનારા અને દુઃખનું ક્ષણ આપનારા છે. વિપાક એટલે ક્ષણ. અનંતા કાળથી આપણો છેડો આવતો નથી, અને આપણે મેળ વગરના રખડીએ છીએ, તે સર્વનું કારણ આગલા ભવમાં આપણે સેવન કરેલા વિષયો અને તે સમયે તેમાં લીધેલ રસ અને રાગદ્વેષ છે. ભવસંતતિનું આ કારણ સમજી વિચારી લેવા યોગ્ય છે. આ સંસારનું અને એક ભવથી ખીજ ભવમાં ભટકવાનું આ કારણ જ્યાં સુધી છૂટી જશે નહિ ત્યાં સુધી આ જીવ એક ખાડામાંથી ખીજ ખાડામાં પડશે. વિષયસેવનનું આ પરિણામ થાય છે, તે વિચારવા યોગ્ય છે.

ભવશત—સેંકડો, હજારો, લાખો, અસંખ્યાત, અનંત ભવો. અહીં શતનો અર્થ સો નથી, અનેક સો એટલે લાખો, કરોડો અને અનંતનો એમાં સમાવેશ થાય છે, કારણ કે એમાં 'પરંપરા' શબ્દ સાથે છે. 'ભવશતપરંપરા' એ શબ્દનો આ જ અર્થ સંબંધને અનુરૂપ છે. વિષયો શરૂઆતમાં સારા લાગે તે તો બહુ લોખી નજર છે, લાંબી નજરે જોતાં એ અનેક ભવમાં મહાદુઃખ આપનાર થાય છે. એ આ ગાથાનો ભાવ છે. વિષયો કરતાં પણ તેના પ્રત્યેનો રાગ વધારે ખરાબ છે, એટલે રાગદ્વેષનો અને વિષયનો સંબંધ જરૂર તોડી નાંખવો જોઈએ. (૧૦૯)

મરણને અંગે વિષયો પરની રતિનો ત્યાગ—

अपि पश्यतां समक्षं नियतमनियतं पदे पदे मरणम् ।

येषां विषयेषु रतिर्भवति न तान् मानुषान् गणयेत् ॥૧૧૦॥

અર્થ—અરે! ડગલે ને પગલે મરણ ચોક્કસ કે અચોક્કસ છે એમ નજરે જોયા પછી પણ જેઓને પાંચે ઈન્દ્રિયના વિષયો પર પ્રેમ હોય તેમને માણસ ન ગણવા જોઈએ. (૧૧૦)

વિવરણ—હવે એ પાંચે ઈન્દ્રિયના વિષયોને તજી દેવાનું છેલ્લું પણ અતિ મહત્ત્વનું કારણ આપે છે, તે વિચારશું.

પશ્યતાં—આપણે નજરે જોઈએ છીએ. ઉઘાડી આંખે જોઈએ તો આપણે હાલતાં અને ચાલતાં, ડગલે અને પગલે મરણને જોઈએ છીએ. જેની સાથે કાલે રમ્યા હતા, તે રાત્રે મરી જાય છે એમ આપણે જોયું. જે પૃથ્વી ઉપર ડગલું ન પાડતા હતા તેવાનો પણ નાશ થઈ ગયો. જેઓ વાતચીત કરવામાં કુશળ હતા, તે પણ ગયા. અને જે અનેક પ્રકારના ધમધમાટ કરતા હતા, જે પોતાની મૂંઝ ઉપર લીંબુ રાખતા હતા તેમને પણ મરી જતા જોયા. અનેકને જમીનમાં દાટી આવ્યા અને એકછત્ર રાજ્ય કરનાર રાજાઓ અને આખા રાજ્યને પોતાની આંગળી ઉપર રમાડનારા મંત્રીઓ અને સરકારના મોટા કામદારોને પણ અતે મરતા જોયા. આ અર્થમાં પશ્યતાં શબ્દ સમજવાનો છે.

નિયત—દેવતા અને નારકોનું આયુષ્ય નક્કી હોય છે અને તે અકસ્માત વગેરેથી કપાતું કે ઘટતું નથી, કારણ કે પારા જેવાં તેમનાં વૈક્રિય શરીર પાકા આયુષ્યને ખાંધી

લાવે છે. મનુષ્યમાં માત્ર ત્રેસઠ શલાકાશુરુપનું આયુષ્ય તૂટતું નથી, એને સાત કારણો પણ ક્ષાગતાં નથી અને એમણે શાકું આયુષ્ય ખાંધેલ હોય છે.

અનિયત—મનુષ્ય (ખાડીના) અને તિર્યંચો સર્વનું આયુષ્ય અનિયત છે, અચોક્કસ છે અને માર પડતાં કે સાત પ્રકારનાં કારણો મળતાં તે મરણ પામે છે. પ્રાયઃ મનુષ્યનું અને સર્વ તિર્યંચોનું (એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને જલચર, સ્થલચર અને ખેચર પંચેન્દ્રિયનું) આયુષ્ય અનિયત હોય છે. એ તો કામ પડ્યું હોય ને ભાંગી જાય તેમ આયુષ્ય પૂરું થઈ જઈ મરણને લાવી મૂકે છે.

પદે પદે મરણુમ્—હાલતાં અને ચાલતાં, ડગલે પગલે મનુષ્ય કે તિર્યંચનું મરણ થઈ જાય છે. આશા તો મોટા ડુંગર જેટલી હોય છે, પણ કાળની કોઈને ખબર નથી અને જે હાથે આગલી રાત્રે આગળીએ વાસ્થો તે જ હાથ તે ઉઘાડશે કે કેમ તે કાંઈપણ ચોક્કસ નથી. મરણું તો પગલાંની હેઠ છે, એટલે એ ક્યારે થશે તે તો જ્ઞાની જાણે, પણ મરણું ચોક્કસ છે, અને તે ડગલે પગલે છે એમ સમજી રાખવા જેવું છે. આલું ચોક્કસ મરણુ હોવા છતાં પ્રાણી પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયો ઉપર રાગ અથવા દ્વેષ કેમ જાણી ખૂઝીને કરી શકતો હશે તે વિચારવા યોગ્ય વાત છે. અથવા, ક્ષણખરા તેનો વિચાર જ કરતા નથી. પછવાડેથી ધક્કો આવે એટલે જીવન આગળ ચાલે છે અને પગ નીચે મરણુ હોવા છતાં પ્રાણી જાણે કોઈ દિવસ મરણું જ નથી એવો મમત્વ કરે છે, અને વિષયો ભોગવે ત્યારે તેમાં હાથ કરે છે.

સ્તિ—મન, મોજ, સ્વાસ્થ્ય. કોઈપણ ઈન્દ્રિયના વિષયો સેવે ત્યારે તેને તેમાં મન આવે છે, અને વિષયમય પોતે બની જાય છે અને જાણે વિષયને અને તેને અલોદ હોય તેવો તેમાં તેને આનંદ આવે છે. વિષયસુખ ભોગવતી વખતે પોતાને અહીંથી ગમે ત્યારે પણ ચોક્કસ જવાનું છે એ પણ યાદ રહેતું નથી. અનેકનાં મરણુ નજરે જોયાં છતાં તેની કાંઈ અસર થતી નથી, તે ખૂબ ચિંતાકારક ઘટના છે.

ચેષાં—જેઓની વિષયભોગ કે પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયો કે કષાય કે આ સંસાર પ્રત્યે પ્રીતિ થાય, પ્રેમ થાય, અથવા એમાં આનંદ આવે તેઓને કેવા ગણવા તે હવે પછી ખતાવવામાં આવશે. આ આખા પ્રકરણનો સાર છે અને તે હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવો છે.

વિષયેષુ—કોઈપણ ઈન્દ્રિયના વિષય પર જેને પ્રેમ થાય તેને કેવા ગણવા તે હમણાં ખતાવશે. એમાં સારું સારું શોજન ખાવાની ઇચ્છા થાય અને શરૂઆતમાં તે ગમે તે રસનેન્દ્રિયનો વિષય છે. સ્ત્રી ઉપર આકર્ષણ થાય તે સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય છે. સારી ખુશખો, અત્તર કે ગુલાખનાં ખુમડાં લગાડવાની ઇચ્છા થાય તે શ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય છે. સારી સ્ત્રીને કે દેશપ્રદેશના ભાગબગીચા જોવાની કે તેમનાં ફૂલો જોવાની મરજી થાય તે અક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય છે. હારમોનિયમ, તબલાં કે વાયોલિન વગેરેનો જલસો જોવાની કે કરવાની ઇચ્છા

થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય છે. આ પાંચે ઇન્દ્રિયના કોઈપણ વિષયો ક્ષણિક છે, સંસારમાં રખડાવનારા છે, તેમને તે તરીકે ન બંધતાં જેને તેમાં મળ આવે છે અને તે ભોગવવાની જેને મરણ થાય તે હુત્તુ વિષયમાં આનંદ માનનાર છે. કૈંકને પોતે મરતાં જુએ, છતાં પોતે અહીં એસી રહેનાર છે તેમ માની ક્ષણિક સુખમાં જેઓને આનંદ આવે છે, અને પોતાની જાતને તે ભોગવવામાં ભાગ્યશાળી કે કૃતાર્થ માને છે તેઓ કેવા માણસો છે તે હવે બતાવે છે.

ન તાન્ માનુષાન્ ગણુચેત્—એમને માણસ ન ગણવા. એમને ગધેડા જેવા કે સુવર જેવા તિર્યંચ ગણવા, કારણ ગધેડામાં અક્કલ ઘણી ઓછી હોય છે. ઓછી અક્કલવાળાને 'ગધેડો' ગણવામાં આવે છે. એમને ગમે તે ગણો, પણ તે માણસમાં તો ન જ ગણાય. માણસ સિવાય તો દેવ, નારક અને તિર્યંચ ગતિ ખાડીમાં રહી. તેઓ દેવ કે નારક તો નથી જ, તેઓ મનુષ્યના રૂપમાં કોઈપણ 'જનાવર' છે એમ તમે ધારી શકો. એમને કેવા જનાવર ગણવા તે તમારી ઉપર છોડવામાં આવે છે.

મતલબ આપણી પોતાની સાથે રમનારા અને આપણા સગાંસંબંધીને મરતાં જ્યાં છતાં આપણને વિષયો પર પ્રીતિ થાય તો આપણે મનુષ્ય ગણાતાં મટી જઈએ છીએ. આ વાત આખા પ્રકરણનો અગત્યનો સાર છે અને હૃદયમાં ઉતારવા યોગ્ય છે. (૧૧૦).

વિષયોનું પરિણામ સારી રીતે વિચારવું જોઈએ—

વિષયપરિણામનિયમો મનોઽનુકૂલવિષયેષ્વનુપ્રેક્ષ્યઃ ।

દ્વિગુણોઽપિ ચ નિત્યમનુગ્રહોઽનવદ્યથ સંચિન્ત્યઃ ॥૧૧૧॥

અર્થ—ચિત્તને અનુકૂળ વિષયો ખાખત એવડો લાભ (અનુગ્રહ) કરનાર અને આગળ ઉપર કોઈ પાપ વધારનાર નહિ એવા પરિણામને દરરોજ નિયમપૂર્વક સારી રીતે વિચારવું. (૧૧૦)

વિવરણ—વિષયપરિણામ—વિષય (કોઈપણ ઇન્દ્રિયને લગતા), તેમના પરિણામ એટલે અધ્યવસાય. વિષય ભોગવવાની આકાંક્ષા થવી અથવા ભોગવતી વખતે થતા આત્માના અધ્યવસાય. એટલે વિષયો ભોગવતી વખતે અથવા તે માટે ઇચ્છા થાય ત્યારે અને ભોગવીને તેમના કળબમાંથી છૂટ્યા હોઈએ ત્યારે, મનમાં જે પરિણામ-અધ્યવસાય-થાય છે તે સર્વ વિચાર-વાતાવરણ. એટલે, તે વખતે થતી આત્મા અથવા મનની પરિસ્થિતિ. અથવા વિષયો શુભ હોય તે અશુભ થઈ જાય, અશુભ હોય તે શુભ થઈ જાય એવો અર્થ પણ નીકળી શકે છે એમ કોઈક વિદ્વાનોનો મત છે. આવી રીતે શુભ ધારેલા વિષયોનું અશુભ થવું અને અશુભ વિષયોનું શુભ થવું એમ જે થાય છે તે પરિસ્થિતિ.

વિષયપરિણામનિયમ—નિયમ એટલે અંકુશ. વિષય લોગવતા થતી કે લોગવ્યા પછી થતી મનની સ્થિતિ અથવા આત્મિક અધ્યવસાય પર અંકુશ રાખવાથી કેટલો સ્વાભાવિક આનંદ થાય છે તે વિચારવું-જેવું જોઈએ. આ પણ વિષયત્યાગનું એક અગત્યનું કારણ છે. એ નિયમ રાખવાથી અને તેના પર અંકુશ રાખવાથી વિષયો તદ્દન નિર્માલ્ય-નકામા-જેવા લાગે છે અને ન લોગવ્યા હોત તો કોઈપણ પ્રકારનો વાધો ન હતો, એમ મનને લાગે છે. ખાસ કરીને અનુકૂળ વિષયો પર નિયમ-અંકુશ રાખવાથી થતો આનંદ માણસે અવલોકન કરીને ધ્યાન પર લેવો જોઈએ. ભર્તૃહરિ કહે છે કે સ્વયં ત્યક્તા હ્યેતે શમસુખમનન્તં વિદધતે એ વિષયો પર અંકુશ રાખવાથી અથવા પોતે તેનો ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કરવાથી તે અનંત શાંતિના સુખને આપે છે. એ શમસુખ કેવું સુંદર થાય છે તે અવલોકન કરીને જોવું જોઈએ, વિચારવું જોઈએ, પોતાના મનમાં તેની અવલોકના કરવી જોઈએ.

અનુકૂલવિષય—વિષયો બે પ્રકારના હોય છે : અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ. જે મનને ન ગમે તે પ્રતિકૂળ અને જે મનને ગમે તે અનુકૂળ. આ પૈકી મનને અનુકૂળ વિષયો પર અંકુશ રાખવાનું પરિણામ શું આવે છે તે પર્યાલોચી લેવું જોઈએ. કોઈપણ ઇન્દ્રિયનો કોઈ વિષય હો તો તે લોગવ્યા પછી તેમાં દમ નહિ લાગે. એટલે વિષય સેવ્યા પછી જે આત્મિક વિચારો થાય, જેને આત્મિક અધ્યવસાય કહેવામાં આવે છે તે થાય તે ધરાબર પરીક્ષા કરી પર્યાલોચવા, વિચારવા જોઈએ. સેંકડે નવ્વાણું ટકા વિષય સેવનાર માણસના વિચારો તો એવા જ હશે કે વિષય ખાતર સંસાર વધાર્યો તે અનુચિત કયું છે, બિન-જરૂરી કયું છે, વિષય લોગવવામાં કાંઈ દમ ન હતો, અને એ ખાતર જિંદગી કે તેનો સમય ખગાડવા જેવું ન હતું. આ પણ વિષયસેવનમાં અંકુશ રાખવાનું એક મહત્ત્વનું કારણ છે.

અને જે વિષયો આજે મનોનુકૂળ હોય, કાલે તે પ્રતિકૂળ થઈ જાય, તેમ જોતાં વિષયના પરિણામને વિચારવાં જોઈએ. આ પ્રકારનો અર્થ કરવામાં આવે છે તે પણ ઉચિત અને વિચારવા યોગ્ય છે.

અનુપ્રેક્ષ્ય—વિચારવા યોગ્ય, તેના ઉપર ધ્યાન ખેસાડવા યોગ્ય. ખાસ કરીને પ્રાણીને વિષયો ગમે છે અને અનુકૂળ વિષયો તરફ તે ખેંચાઈ જાય છે. તેનાં કેવાં ધરાબ પરિણામ આવે છે તે ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ. પ્રાણીને અનુકૂળ વિષયો વધારે ફસાવે છે અને અનેકને મરતાં જોઈને પ્રાણી ચેતવણી ન લે તો અંતે તે પણ વિષયલપટ થઈ જાય છે. એટલે, વિષયો લોગવતાં પહેલાં એ વખતે મનની થતી ડામાડોળ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિનો મુદ્દામ રીતે ખ્યાલ કરવો જોઈએ. એ વિચારણા જેવી તેવી કે ઉપરછલ્લી રીતે ન કરતાં ધ્યાન આપી લક્ષ દર્શને ધરાબર પર્યાલોચના કરવી જોઈએ. એ રીતે જો વિચારવામાં આવશે તો વિષયો લોગવવામાં કોઈ વાતનો સાર નહિ લાગે અને તમારી વિચારણા તમને વિષયત્યાગ કરાવશે.

આ વિચાર 'પ્રાણીએ' કરવો જોઈએ તેમ હારિભદ્રીય ટીકા કહે છે. આખું પુસ્તક જ જીવ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, તેથી આ તેને માટે છે એમ આપણે સમજવું જ જોઈએ, એ શબ્દ અધ્યાહાર છે એ જણાવવાની ખાસ જરૂર લાગતી નથી.

દ્વિગુણો—ધર્મદાસગણિ ઉપદેશમાળામાં કહે છે કે વિષયસેવનનું કૃણ ઓછામાં ઓછું એવડું, તેવડું, ચારગણું અને અનંતગણું થાય છે. વિપાક આ રીતે વધતો જાય છે. એટલે એવડાનો અર્થ અહીંયા 'અનંતગુણો' કરવો.

અનુગ્રહ—ઉપકાર, ગુણયોગ, વધારો, યોગમાં પ્રગતિ. એ એવડીથી માંડી અનંતગુણી થાય છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. અથવા અનુગ્રહ એટલે અનુકૂળપણું, મહેરબાની. આમાં અનુકૂળપણુનો અર્થ સંબંધને અનુરૂપ છે. આવી જાતના અનુકૂળપણાથી આ વિષયો પર અંકુશ કે નિયમ રાખવો તે સર્વ પ્રાણીને હિતકર્તા છે અને તેમાં પરિણામે, લાંબી નજરે, લાભ છે.

અનવદ્ય—પાપરહિત, પવિત્ર. આ નિયમનું વિશેષણ છે. તમે તમારી જાત પર નિયમ રાખો તે પાપરહિત, નિષ્પાપ છે. આવા પ્રકારનો નિયમ રાખવાથી પાપરહિત થવાય છે, કારણકે વિષયો પાપનું કારણ છે અને તેમના પર નિયમ કે અંકુશ રાખવો તે નિષ્પાપ છે. આ વાત ખરેખર વિચારવા જેવી છે અને વિચાર કરીને વિષય ઉપર અંકુશ રાખવા જેવો છે. એના પર અંકુશ કે અટકાયત પડવાની જ છે, પણ શરૂઆત હાલ અને આવા સુંદર મનુષ્યજન્મમાં થાય તે બધી રીતે પાપ વગરની પદ્ધતિ છે અને સર્વ જીવોનું હિત કરનારી છે અને 'રે જીવ પાપ ન કીજીએ, પુન્ય કીધું સો વાર'—એ દષ્ટિએ ખડું સારી છે, અને પરિણામે લાભકારી છે. આ અર્થ મને ઠીક લાગે છે.

અચિન્ત્ય—આવો અંકુશ અથવા નિયમ વિચારવા યોગ્ય છે. જો નિરંકુશ રીતે વિષય સેવવામાં આવે તો તેથી મોટો ગેરલાભ થાય છે. એમાં અનેકનાં દષ્ટાંતો આપણે નજરે જોયાં છે. તો આ નિયમ-અંકુશની જે વાત કરી તે મનને અનુકૂળ વિષયોને અંગે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. વિચારીને એ અનુસાર વર્તવાનું છે, ખેસી રહેવાનું નથી. અંકુશ નિષ્પાપ છે એમ ખાતરી થાય તો અંકુશ રાખવા જોઈએ, અટકાયતો કરવી જોઈએ અને કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

નિત્ય—હંમેશા. એમાં દરરોજ વિચાર કરવાનો છે. એવી જાતનો અંકુશ રાખવાથી ઘણા ફાયદા છે એ રીતની એ બાબતની વારંવાર વિચારણા કરવી જોઈએ. અને વારંવાર દરરોજ વિચાર કરવાથી વાત જો ખરાબર જામી જાય તો આત્માની અનંતકાળથી જે સ્થિતિ અને રખડામણ થઈ છે તેનો અંત આવે તેમ છે. એટલા માટે અંકુશ કે નિયમ રાખવાની બાબત દરરોજ વિચારવી-ધ્યાવવી અને વિચારીને તેનો અમલ કરવો. આ વાત દરરોજ કરવાનું કારણ એ છે કે પ્રાણી એને દરરોજ કરે તો જ તેનો ખરો લાભ ઉઠાવી

શકે, બાકી કોઈ કોઈવાર એની ટેવ રાખે તો પાછો એ પ્રમાદમાં પડી જાય. આવો પ્રમાદ ન થઈ જાય તેટલા માટે 'દરરોજ'નો આચક્ર છે.

આખી ગાથા સરળ છે. તેનો અર્થ વિચારતાં જણાય છે કે ખાસ કરીને મનને અનુકૂળ વિષયોમાં પણ નિયમ રાખવો, અંકુશ રાખવો. એનાથી લાલ ખેવડો, ચારગણો, દશગણો કે અનંતગણો થાય છે અને એ અંકુશ રાખવાની બાબત નિષ્પાપી હોઈ એની અનુકૂળતાનો દરરોજ વિચાર કરવો. એ વિચાર જરૂરી છે, આત્માને અને મનુષ્યલવને હિતકર્તા છે અને પરિણામે પરમ લાલદાથી છે અને સ્થાયી લાલ અપાવનાર છે. અંકુશ વગર અનંતકાળથી આ પ્રાણી ઘસડાઈ આવ્યો છે. એની એ વાત આ લવમાં ન થાય તેને માટે આ કારગત ઉપાય વિચારવા યોગ્ય છે. આ ખરો રાજયોગ છે અને પરિણામે સ્થાયી લાલ કરાવનાર છે.

*

*

*

આવી રીતે આ અતિ મહત્વનું પ્રકરણ અહીં પૂર્ણ થાય છે. એનો પ્રધાન સૂર રાગ-દ્રેષજન્ય આ વિષય અને કષાયની ખરાબર ઓળખાણ કરી લઈ તેમનો ત્યાગ કરવાની છે. આ ઘણું મોટું પ્રકરણ પ્રલોક ચોવીશમાથી શરૂ થાય છે અને બહુ સરળ રીતે તેમાં પ્રથમ રાગદ્રેષનું સ્થાન અને વ્યાખ્યા વિચારવામાં આવ્યાં છે. એક વસ્તુ તરફ આકર્ષણ રહે તે રાગ કહેવાય છે અને તે વસ્તુ તરફ અણુગમે રહે તે દ્રેષ કહેવાય છે. આખો સંસાર રાગદ્રેષ પર રચાયેલો છે. રાગદ્રેષજન્ય કષાયો અને પાંચે ઈન્દ્રિયના વિષયોને ઓળખવા તે આખા પ્રકરણનો હેતુ છે. આ અંધકારના મતે રાગથી માયા અને લોભ થાય છે અને દ્રેષથી ક્રોધ અને માન થાય છે, અને રાગ અનેક રીતે જુદા જુદા નામોથી ઓળખાય છે. આ રીતે રાગની ઓળખાણ અને તેના પર્યાયો આપી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને અંગે રાગદ્રેષ કેવાં કેવાં કામ કરે છે તે બતાવી તેમના ઉપર જેમ અને તેમ વિજય કરવાની વાત કરે છે. જ્યારે કર્મખંધન થાય તે વખતે કર્મની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ચાર બાબત મુકરર થાય છે. તેમાં રાગદ્રેષો કેવી રીતે કામ કરે છે, પાંચે ઈન્દ્રિયોના તેવીશ વિષયો પ્રાણીને પોતા તરફ ખેંચી કેટલું આકર્ષણ કરે છે, અનુકૂળ વિષયોમાં અંકુશ રાખવાથી પરિણામે આ સર્વ કર્મોથી મુક્તિ કેવી રીતે થાય છે, શાશ્વત સુખને જ ખરી રીતે સુખની વ્યાખ્યા લાગુ કરી શકાય છે, તે સુખની આ જીવનમાં જરૂર છે, તે માટે પ્રયત્ન કરવા અને તે રીતે જ આ એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં પડવાની આ પ્રાણીની અનાદિ પદ્ધતિ મટી જાય છે. આ રીતે ચોવીશમા પ્રલોકથી શરૂ કરીને એકસો અગિયારમા સુધીનું વૈરાગ્ય વિષયક મોટામાં મોટું પ્રકરણ અંધકર્તાએ હાથ ધરી આપણું મહા અગત્યના વિષય તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ કષાયો તો બહારની વસ્તુ છે અને વિષયો પણ બહારના છે, તે પર છે, અનાત્મરૂપ છે, એમ બતાવી એમના

પર નિયમ રાખવાની જરૂરિયાત ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પ્રત્યેક કષાયને લેતાં, ક્રોધ પ્રીતિનો વિનાશ કરનાર હોવાથી, માન વિનય જે પ્રધાનગુણ ગણાય છે અને જે ધર્મનું મૂળ છે તેનો ઘાત કરનાર હોવાથી અને માયાથી ભરોસો ભાડી જતો હોવાથી અને લોભથી તે સર્વ ગુણોનો નાશ થતો હોવાથી આ કષાયો ઉપર વિજય મેળવવાની બહુ જરૂર છે. જે આ સંસારનો અંત લાવવો હોય અને 'ખરેખરુ' કાર્ય કરવું હોય તે આ દરેક કષાયનો વિજય કરવાની અને પાંચે ઇન્દ્રિયના સઘળા વિષયો પર અંકુશ રાખવાની બહુ જરૂરિયાત છે. એ રીતે આપણે જે પ્રગતિ કરવા વાંછા રાખીએ છીએ અને કરોડો, અપરંપાર ભવો પછી મળતા મનખાદેહને સફળ કરવા માગીએ છીએ તે માટે વિષય-કષાય પર વિજય મેળવવાની બહુ મોટી જરૂરિયાત છે, તે પર ભાર મૂકીને એ રીતે આ અગત્યનો ભાગ બહુલાંચો છે.

આ વિષયો અને કષાયો કર્મની આંધણી વખતે ઘણા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, પણ તેના ઉપર નિયમ, અંકુશ રહે તે સંસારચક્રનો ઠંડ નીકળી જાય અને ચક્રનું કારણ જતાં કાર્ય જ ચાલ્યું જાય અને જીવ, ચેતન, આત્મા અનંત શાંતિ પ્રાપ્ત કરી પોતાની અસલ સ્થિતિએ આવી જાય અને એનો રખડવાટનો અભ્યાસ મટી જાય એ આખા પ્રકરણનો પ્રધાન સૂર છે. જાતિના મહત્ત્વ પરિણામ મહાવીરસ્વામીએ કેવી રીતે લગભગ દશ કોટાકોટિ સાગરોપમ કાળ સુધી ભોગવ્યું અને સાધારણ વાતનો જાતિમદ્દ કરવાનું શું પરિણામ આવ્યું તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. આવો દશ કોટાકોટિ સાગરોપમનો કાળ એ જાતિમદ્દને પરિણામે તેમને રખડવું પડ્યું અને અત્યંત નીચ જાતિમાં જન્મ લેવા પડ્યા. શ્રેણિક રાજા બળમદ્દથી સંસારમાં રખડ્યા તે જાણીતી વાત છે. સનત્કુમાર જાતે ચક્રવર્તી હતા, પણ દેવતા આગળ પોતાનાં રૂપનાં વખાણ કર્યાં તે બપોરે શરીર ઝેરી થઈ ગયું અને હેરાનપરેશાન થઈ ગયા. તપનું બહુ અભિમાન કરવાથી કુરગડું હેરાન થયા અને દુઃખ પાર્યા એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. દશાર્ણભદ્રે ભગવાનનું મોટું સામૈયું કર્યું અને જરા અભિમાન કર્યું, પણ તેનું અભિમાન ગાળવા ઇંદ્રે એનાથી મોટું સામૈયું કર્યું, તે જોતાં દશાર્ણભદ્રનું અભિમાન ગળી ગયું. પોતાની બહેનોને પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા, સાડું સ્થૂલભદ્રે વિદ્યાનો મદ્દ કર્યો અને સિંહનું રૂપ લીધું, એને પરિણામે જ્ઞાન ઓછું થયું અને પાછળની પ્રજાને જે સહેવું પડ્યું એના એ નિમિત્ત થયા. સુભૂમ રાજાને છ ખંડ પૃથ્વી પૂરી ન પડતાં એ સાતમો ખંડ સાધવા ચાલ્યો અને એવા મહાલોભને કારણે મૃત્યુને ભેટ્યો, નરકે ગયો અને પોતાની ઋદ્ધિ ખોઈ ગેઠો. આ અભિમાનના નામોમાં ફેર પડે છે, પણ સુદાની વાત સર્વમાં એક જ છે. પોતાની કોઈ વિશિષ્ટતા હોય તે તે વાતનું ગૌરવ ન કરવું એ સર્વનો આશય છે. અભિમાન કોઈપણ બાબતમાં કરવા યોગ્ય નથી એમાં સર્વ સંમત છે. પછી કોઈ વાલ્લભ્યને અભિમાન ગણે કે ન ગણે તેનો અત્ર સવાલ નથી. અત્ર કોઈ પણ પ્રકારનું અભિમાન ન કરવું. કોઈ પણ પોતાને

મળેલી સ્ત્રીજવસ્તુ કે જ્ઞાન કે વિદ્યાની મહત્તાનું અભિમાન ન કરવું એવો ઉપદેશ છે. ક્રોધ કરવાથી પ્રેમનો કે પ્રીતિનો વિનાશ થતો હોવાથી તે કરવા યોગ્ય નથી અને એ અગત્યનો મનોવિકાર હોવાથી એને ત્યાજ્ય ગણ્યો છે. સંસારને વધારનાર અને કર્મબંધનને અંગે રસબંધમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવનાર આ કષાયો સંસારરૂપ ઝાડનાં મૂળો છે અને એમને ઓળખવા એ બહુ જરૂરી છે અને એમના પર અંકુશ લાવવો તે ખાસ ઉપયોગી અને ચેતનને સીધો લાભ કરનાર છે. આઠ કર્મના એકસો અક્રાવન પેટાભેદો થાય છે. (કર્મ પરનો મારો લેખ ગુઓ.) એ દરેકને અંગે આ વિષયો અને કષાયો ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે અને પ્રાણીને એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં ધકેલી દે છે અને એનો મારો આવવા દેતા નથી. તેથી આ કષાયોને ઓળખી તેમના પર વિજ્ય મેળવી આ મનુષ્યજન્મની સફળતા કરવા યોગ્ય છે, નહિ તો પાછા કયાં ના કયાં ધકેલાઈ જશું અને પાર નહિ દેખાય તેટલું રખડવાનું પ્રાણીને થશે, એ આપણું કામ નથી અને આ જીવન મળ્યાનો તેમાં કાંઈ લાભ નથી. અત્યારે દુનિયાની નજરે આપણે આવીએ કે ન આવીએ, પણ આપણો પાર આવે અને સંસારનો છેડો સાંપડે તો આ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થયો તે ઉચિત ગણાય.

આ 'કષાયો અને વિષયો'નું પ્રકરણ ઘણું અગત્યનું છે, કારણ કે એ આપણા જીવનમાં સર્વદા આવે છે અને આપણે તેમને જે બરાબર ન ઓળખીએ તો અંધારામાં ફસાઈ જવાનો ઘણો સંભવ છે. આ પ્રકરણનું મથાળું પ્રથમ 'રાગદ્વેષજન્ય કષાયો અને વિષયો' એમ રાખવાનું હતું પણ પછી વધારે વિચાર કરતાં 'કષાયો અને વિષયો' રાખવામાં આવ્યું છે, કારણ કે રાગ અને દ્વેષ તો એમના જનક છે અને આ પ્રકરણમાં તો પ્રાધાન્ય રાગદ્વેષને આપવાનું નથી, પણ કષાયો અને વિષયોને ઓળખવા છે, અને ઓળખીને તેમના પર જેટલો બની શકે તેટલો અંકુશ રાખવાનો છે. એ વિષયો અને કષાયો માટે એક ઘણી સુદામ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. અને તે આપણને અનુકૂળ થઈ સંસારમાં રખડાવે છે અને પોતાના થઈ મારે છે છતાં કોઈ પણ વિષય કે કષાય સ્થાયી નથી, એ તો આવ્યા એટલે લોગવાઈ ગયા અને લોગવાઈ ગયા એટલે બધું પતી જાય છે. સુખ અથવા પ્રેમ માટે નિયમ એવો છે કે એ સ્થાયી હોય તો જરૂર આદરવું અને કષાયો અને વિષયો કમનસીબે સ્થાયી ન હોવાથી તે આપણામાં એક પ્રકારની ઉરકેરણી કરે છે, લોગવ્યા પછી કચવાટ મૂકી જાય છે, જાય છે ત્યારે સદાને માટે જાય છે અને કચવાટ મૂકી જાય છે અને પોતાનું ઝેર આપી પ્રાણીને સંસારમાં રખડાવે છે અને એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં ધકેલી દે છે. આવા વિષયો જે રસબંધમાં ખાસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, તે કોઈ રીતે ઉપયોગી નથી અને સંસાર વધારનાર હોવાથી તજવા યોગ્ય અથવા પોતાના અંકુશમાં રાખવા યોગ્ય છે. બાકી એ વિષયો અને કષાયો કેટલા બરાબ છે અને તેમનાં કારણો શાં છે એ અથકર્તાએ પોતે જ ચચ્યું છે, એટલે આ

છેવટની નોંધમાં તેનું પુનરાવર્તન કરવાનું ઇષ્ટ લાગતું નથી, પણ તે કેવા છે તેને ઉઘાડે સ્વરૂપે જાણાવી પ્રાણીને તત્સંબંધ ધ્યાન રાખવાનું અને ખાસ કરીને આવા અનંત ભવે મળવા મુશ્કેલ મનુષ્યલવનો લાભ ઉઠાવવાનું જરૂરી છે એનું લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવ્યું છે. આથી ધણા અસ્થાયી અને થોડા વખત માટે ઉશ્કેરણીનું સુખ આપનાર વિષયો અને કષાયોનો ત્યાગ કરવો અથવા તે પર અંકુશ રાખવો એ આ ત્રીજા પ્રકરણનો સાર છે.

આ વિષયો અને કષાયોને બરાબર ઓળખવા. કષાયો પૈકી ક્રોધ, માન અને માયા એક એક ગુણને હાનિ પહોંચાડે છે તે જાણી, અને લોભ તો સર્વ ગુણનો વિનાશ કરે છે તે સમજી એ અંકુશમાં રાખવા યોગ્ય છે. એ પર અંકુશકારે ફેરવી ફેરવીને પુનરાવર્તનના ભોગે ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને તે લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે એમ જાણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. યથાસ્થાને એની ઉપયુક્તતા દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલા દૃષ્ટિબિંદુથી એ ત્યાગવા અથવા અંકુશમાં રાખવા યોગ્ય છે, તે અંકુશકારે પોતે જ ખડુ રીતે બતાવી આપ્યું છે. વિષયો અને કષાયોને અંકુશમાં રાખવાથી શો લાભ થાય છે તે પણ અંકુશકારે યથાસ્થાને બતાવ્યું છે તે સમજી પ્રાણીએ અને તેટલો મનુષ્યલવનો લાભ મેળવવા માટે આ રાગ-દ્વેષજન્ય વિષયો અને કષાયો ઉપર અંકુશ રાખવો અને આ મનુષ્યલવ જે મહાપુણ્યયોગે મળે છે તે મળવાની કાંઈક સાર્થકતા કરવી.

રાગ અને દ્વેષ તે વિષયોને જન્મ આપનાર છે. એટલે શરૂઆતમાં રાગ અને દ્વેષના પર્યાયો જણાવ્યા અને પછી ગંભીર વિષય ચર્ચ્યો છે. કર્મને ઓળખવા કર્મ એ નામનો જુદો લેખ તૈયાર કર્યો છે, તેથી અત્ર એનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. ત્રિજ્ઞાસુએ તે વિષય જોઈ જવો. તે થોડા સમયમાં બહાર પડનાર છે. લેખ તૈયાર છે. રાગ અને દ્વેષ એવી અસરકારક રીતે કામ કરે છે કે પ્રાણી આ વિષયો અને કષાયોને તાબે થઈ બાય છે અને જાણે તે ઘરના જ હોય તે રીતે તેમની સાથે વતે છે. અનંત સંસારમાં રખડાવનાર છે એમ એ વખતે તે જાણતો નથી. એમની બરાબર ઓળખ થવાની જરૂર હતી, તે કેટલેક અંશે આ પ્રકરણ કરશે. આ દુનિયાનાં સર્વ સુખો અને દુઃખો આ વિષયો અને કષાયો લાવે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયા તેવીસ વિષયો છે અને ભોગવતી વખતે અથવા ન ભોગવ્યા હોય ત્યાં સુધી આકર્ષક લાગે છે, તેમ જ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ કષાયો અનેક પ્રકારે સંસારમાં રખડાવે છે. વિષયો અને કષાયો રાગ અથવા દ્વેષજન્ય હોવાથી પ્રાણીને હેરાન કર્યા કરે છે અને અત્યાર સુધી જે અનેક ભવો થયા છે તે એમને પરવશ પડવાથી થયા છે. આ રીતે વિષયો અને કષાયો આપણા જીવનમાં અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવતા હોવાથી એમને બરાબર ઓળખી અને તારવવા જોઈએ અને તે પર અને તેટલો અંકુશ લાવવો જોઈએ. તો આ મનુષ્યલવ અને આર્યક્ષેત્ર, ધર્મશ્રદ્ધા અને શારીરિક તંદુરસ્તી મળી છે તેની સાર્થકતા થાય. એક એક ઇન્દ્રિયને પરવશ પડવાથી પ્રાણીએ

કેટલા હેરાન થાય છે, તે જે પ્રાણીઓની પાંચે ઈન્દ્રિયો છૂટી અને મોકળી હોય તેમને વિષયો કેવી હેરાનગતિ કરે તે ધ્યાનમાં રાખી વિષયો અને કષાયો પર અંકુશ રાખી આ મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિને સંકળ કરવી, ભવને સંકળ કરવો અને જીવનનો ખરાબર લાભ લઈ તેનું મૂલ્યાંકન ખરાબર થાય તેમ કરવું. અનંતકાળે આવો અવસર મળે છે, વારંવાર મળતો નથી, મળ્યો છે તે તેનો લાભ લેવો. આ પ્રમાણે મહત્વથી ભરપૂર વિષય અને કષાયનું પ્રકરણ પૂરું થયું, તે આપણા જીવનમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

॥ इति विषय-कषाय प्रकरण ॥

પ્રકરણ ૪થું : આચાર

આ તો આચાર સુધી વૈરાગ્યની અને રાગદ્વેષોએ ઉત્પન્ન કરેલા કષાયોની વાત થઈ અને ખાસ કરીને વિષયો અને કષાયોને અંકુશમાં રાખવાની જરૂરિયાત પર અનેક પ્રકારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો અને તે સંસારની રખડપટ્ટીના અરેખરાં કરણો હોઈ તેમને નિયમમાં રાખવાનાં અનેક કારણો અને રસ્તાઓ ખતાવ્યા પણ એ સર્વ સૈદ્ધાન્તિક વાત થઈ. એનો ખરાબર અમલ કરવા માટે 'આચાર' નામનું પ્રકરણ શરૂ કરે છે.

આસન્નઉપકારી શ્રી મહાવીરસ્વામીએ પાંચમા ગણધર સુધર્માને કહ્યું કે હું જોલું છું કે સાધુએ આ પ્રમાણે આચાર પાળવો જોઈએ અને ગૃહસ્થોએ બને તેટલું તેને અનુસરવું જોઈએ. એને માટે ખાસ આચારાંગસૂત્ર નામના પ્રથમ સૂત્રની ગણધર શ્રી સુધર્માએ રચના કરી. આ સૂત્ર ઉપન્નેહ વા, વિગમેહ વા અને ધુવેહ વા એ ત્રિપદી-ત્રણ પદ-ઉપર રચાયેલું છે અને હલ પણ અનેક રીતે છપાઈ ગયું છે. શેઠ લાલભાઈએ પોતાના દ્રસ્ટના ધોરણ અનુસારે છપાવ્યું છે અને તે માટે શેઠ લાલભાઈના દ્રસ્ટીઓ આપણે સર્વને આભાર દર્શાવે છે. પ્રોફેસર હુર્મન જેકોબીએ તેનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર બોબિ સંસ્કૃત સીરીઝમાં છપાવ્યું છે અને સંતબાલ નામના સ્થાનકવાસી મુનિએ એનું ગુજરાતી ભાષાંતર છપાવ્યું છે. તે ઉપરાંત તે અગત્યના સૂત્રગ્રંથને અનેક રીતે વિકાસોએ મુદ્રિત કર્યો છે અને ચર્ચો છે. એ આચારાંગસૂત્રમાં કેવો વિષય આવે છે અને તેને કેવી રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે તે ગ્રંથકારે પોતે દર્શાવ્યું છે, તેને યોગ્ય સ્થળે વિચારવામાં આવશે. આચારના પાંચ પ્રકાર છે : જ્ઞાનસંબંધી આચરણ-ક્રિયાને જ્ઞાનાચાર સંજ્ઞા આપવામાં આવેલ છે, દર્શનસંબંધી આસ્થાનાં કારણોને દર્શનાચાર કહેવામાં આવે છે, જ્યારે ચરણક્રિયાના યોગોને ચારિત્રાચાર કહેવાય છે. છ પ્રકારનાં બાહ્ય તપ અને છ આબ્યંતર તપને તપાચારની સંજ્ઞા અપાય છે. અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની હકીકતને વીર્યાચાર કહેવામાં આવે છે. આ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારમાં આજો જૈન આચાર સમાવેશ પામે છે અને સાધુને હુકમ અને નિયમ છે કે આ પાંચ આચારો ખરાબર જેવા મહાવીરસ્વામીએ કહ્યા છે અને સુધર્મા ગણધરે આચારાંગસૂત્રમાં ગૂંચ્યા છે તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન ચલાવવું અને શ્રાવકે બની શકે તેટલી તેની અનુસરણા કરવી. એટલે બનતા સુધી એ પાંચે આચારને બહુલાવવા સાધુઓએ, મુનિઓએ તો એને અનુસરીને જ આચાર પાળવાનો છે અને તેટલા માટે જૈન ધર્મમાં સાધુને મુખ્ય વંદનીય સ્થાન છે. આ

રીતે આચારધર્મ ઉપર ભાર મૂકીને વ્યવહારુ (practical) થવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે અને તેની ઘણી ઝીણવટમાં તેઓ ઊતર્યા છે, તે હવે પછી યોગ્ય સ્થાનકે જાણવામાં આવશે. એ આચારાંગસૂત્ર ઉપર શ્રી શીલાંકાચાર્ય નામના સાધુએ ટીકા લખી ભારે ઉપકાર અને સ્પષ્ટતા કરી છે. આ આચારાંગસૂત્રને અંગે અનેક પ્રયાસ થયા છે તે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે અને તે ઉપયોગી કામથી જનતામાં બહુ પ્રમોદ થયો છે, તેનું અનુસરણ ખીજાઓએ ખાસ કર્યું છે અને સાધુ માટેના ઉપયોગી ગ્રંથનું ખીજા જૈનેતરો અનુસરણ કરે ત્યારે જૈનને માટે તો કહેવાની જરૂર જ ન હોય. આ રીતે જૈનોમાં આચારાંગસૂત્ર આનંદ-પૂર્વક સંભળાય છે અને તે તરફ બહુ માનની નજરે જોવાય છે.

આચારના વિષય પરત્વે શ્લોકો ૧૧૨-૧૨૦ સુધીના છે, તેમાં પ્રસંગે ઉપદેશાત્મક અને વૈરાગ્યાત્મક અનેક વાત કરી છે, પણ એ બધા આડકતરા વિષયોનો પ્રધાન સૂર આચારને બરાબર પાળવા માટેનો હોઈ આ પ્રકરણનું મથાણું 'આચાર' રાખવામાં આવ્યું છે. ખીજા લખતા વિષયો આવે તેમાંથી પણ 'આચાર'ની મુખ્યતા તરવરે છે. માણસ ગમે તેટલું જાણે, વિષયો-કષાયોને અકુશ નીચે લે પણ જ્યાં સુધી તેનામાં આચાર વ્યવહારુ રીતે આવતો નથી ત્યાં સુધી એ ઉપદેશ ઉપદેશની કક્ષામાં જ રહે છે. આને માટે 'યોથીમાંનાં રીંગણાં' એવા શબ્દો વપરાય છે. એમ ન થવા દેવા માટે અન્ને પ્રાણી અને ખાસ કરીને મુનિને વ્યવહારુ રાખવા માટે આ પાંચે પ્રકારના આચારને અહીં બતાવ્યા છે તે આપણે વિચારી જઈએ અને વ્યવહારુ થવાના બનતા પ્રયત્ન કરીએ. ઉપર આપણે વાંચી ગયા છીએ કે જ્ઞાનત્વ ફલં વિરતિ એટલે જાણવાનું ફળ વિરતિ છે. (શુઓ શ્લોક ૭૨મો). એ વિરતિ આચાર સમજવાથી થશે, માટે સૈદ્ધાન્તિક નિયમે જો આગલું પ્રકરણ મહત્વનું છે, તો વહેવારુ મતે અને આપણા કુલ જાણપણાના ફળને અંગે આ આચાર સંબંધી વિચારણા ઘણી મહત્વની છે. વિચાર પ્રમાણે આચાર રાખવાનો અથવા તેવા થવાનો આગ્રહ સૂચવી આપણે હવે ગ્રંથકર્તા સાથે ચાલીએ.

આચારનું મહત્વનું સ્થાન—

इति गुणदोषविपर्यासदर्शनाद्विषयमूर्च्छितो ह्यात्मा ।

भवपरिवर्तनभीरुभिराचारमवेक्ष्य परिरक्ष्यः ॥૧૧૨॥

અર્થ—એ પ્રમાણે ગુણને દોષ તરીકે જાણનાર અને દોષને ગુણ તરીકે જાણનાર, એટલે જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી ન જાણનાર અને તેનું ઊલટાસુલટું દર્શન કરનાર વિષયમાં મૂર્છા-આનંદ પામે છે, અથવા મૂર્છા પામી તેને યોતાનો ગણે છે; એવો જે આત્મા થઈ ગયો છે, તેને સંસારમાં જવાઆવવાની રખડપટ્ટીથી જે ભય પામેલા હોય તેમણે બરાબર બારીકીથી જોઈને અને તેનો ખરો આચાર શો છે તે જોઈ-જાણીને બરાબર સંસારની અધોગતિમાં પડતાં બચાવી લેવો જોઈએ. (૧૧૨)

વિવરણ—ઇતિ—આ શબ્દ આગલા પ્રકરણ સાથે સંબંધ ખતાવે છે. એટલે, રાગદ્વેષે ઉત્પન્ન કરેલ વિષય-કષાયોને જોઈ જાણીને, આ પ્રમાણે સમજીને, હુવે કરવાયોગ્ય કર્તાવ્ય શું છે તે કહે છે. ઇતિ એટલે એ પ્રમાણે, અગાઉના પ્રકરણમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે. વિષયો અને કષાયોનો મુદ્દામ ખારીકીથી અભ્યાસ કરીને અને તેઓ આત્માને કેવું સંસારબ્રમણ કરાવે છે તે સમજી વિચારીને.

વિપર્યાસ—જે વસ્તુ જેવી ન હોય તે વસ્તુને તેવી માનવી તે. એટલે ઊલટાપણું વિચારીને; અત્યાર સુધી વિષયોને અને કષાયોને પોતાને લાલકારી પ્રાણી માનતો હતો, અને કષાયોમાં પણ કોઈ જાતનો દોષ દેખતો ન હતો, તે તેવા નથી એમ જાણીને અને પોતે દારૂ પીને ઘેનમાં અવિવેકી કે મૂખ થઈ ગયો હોય તેવું પોતાનું વર્તન જાણીને. આત્માને જે ગુણકારક હોય તેને દોષકારક જાણતો હોવાને પરિણામે અને દોષવાળાને ગુણકારક તરીકે ગણવાને લીધે. એટલે કોઈ કાચ એવો હોય કે તેમાં મૂર્તિનો વ્યતિક્રમ થાય, તેવી નજર હોવાને પરિણામે.

દર્શન—દેખાવું તે. દર્શન એ શ્રદ્ધાનો વિષય છે. ગુણને દોષ તરીકે અને દોષને ગુણ તરીકે માનવા એ વિપર્યાસ અથવા ઊલટું દર્શન છે. એમાં સારા હોય તે ખરાબ અને ખરાબ હોય તે સારા દેખાય. આ ઊંધા ચરમા અથવા કાચ મારફત જોવાને પરિણામે, આ પ્રાણી આ ભવમાં વિષયકષાયને અત્યંત ગુણકારી માનીને મહા મુસીબતે મળેલ મનુષ્યજન્મ પામવાનો લાભ લેવાને બદલે એળે ગુમાવી દે છે અથવા એનો જરાયે લાભ લેતો નથી.

વિષયમૂર્છા—પાંચે ઇન્દ્રિયમાંથી ગમે તે વિષયની મૂર્છામાં પડી જવું તે. મૂર્છા આવે ત્યારે માણસ પોતાની જાત ઉપર કાબૂ ખોઈ બેસે છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયના વિષયમાં પ્રાણી પડી જાય છે ત્યારે તેને એક પ્રકારની મૂર્છા આવે છે. મૂર્છિત માણસને જોશો તો તેના શરીરનું ભાન તેને રહેતું નથી, કપડાં અસ્તવ્યસ્ત હોય છે, તે ભાંગ્યું તૂટ્યું ખોલે છે અને અપસ્માર (ભૂંડી જવું તે) એનામાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

હ્યાત્મા—આત્મા અને શરીર એક રીતે તદ્દન જુદા છે, પણ ક્ષીરનીર રીતે મળી ગયેલા છે. હિ પાદપૂરણાર્થે છે. આવા પ્રકારના મૂર્છિત અવસ્થા પામેલા આત્માને અને કષાય વિષયમાં પડી ગયેલા આત્માને.

ભવપરિવર્તનલીર—આ સંસારના ચક્રાવા કે રખડપટ્ટીનો જેને ભય લાગ્યો હોય તેવા માણસોએ. એટલે આ ભવ માત્ર એક ફેરા સમાન નિષ્કળ ન થઈ બેસે અને આ ભવના આંટાફેરા અટકે, આવી જેને સંસારની ખીંક લાગી હોય તેવા માણસ. ઘણા માણસો તો આ કષાય-વિષયમાં એવા રાચીમાચી જાય છે કે તેમને એમાં જ મજા આવે

છે; તેઓને સંસાર ગમે છે. તેવા માટે હવે પછીની વાત નથી, પણ જેઓને આ રખડા-મણુનો કંટાળો આવ્યો હોય અને સંસારથી જેઓ ત્રાસ્યા હોય તેમને માટે આ વાત છે. જેમને સંસારની રખડવાટનો ભય લાગ્યો હોય તેમણે આ વાત વાંચી વિચારવા જેવી છે.

આચાર—જેમને કષાયો અને વિષયો ખરાબ લાગ્યા હોય, જે તેમને પૂરા સાદા આકારમાં ઉઘાડા પડેલા સમજ્યા હોય તેમણે આચાર જોઈને આત્માને બચાવી લેવો. મહાવીરસ્વામીના શિષ્ય ગણુધરે આ આચારાંગસૂત્રની રચના કરી છે, શીલાંકાર્યો તે પર મોટી સંસ્કૃત ટીકા રચી છે અને શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુસ્વામીએ એના પર નિર્ણયિત લખી છે. ત્યારપછી ‘શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય’ અને ‘આચારોપદેશ’ વગેરે આચારગ્રંથો ઘણા આચાર્યોએ લખ્યા છે. તે જોતાં આચાર એટલે ક્રિયા અર્થ થાય. એ આચારગ્રંથોને પોતાનાં જીવન સાથે લગાડી, પોતે આચાર-આચરણ કરવું અને તે રીતે સંસારથી જેઓ ભય પામ્યા હોય તેમણે પોતાના આત્માને બચાવી લેવો. એમ કરવાની એની પોતાને અંગે ફરજ છે અને તે અદા કરવી તે તેનું કાર્ય છે. એટલે આચરણનો ગ્રંથ અને ખાસ કરીને આચારાંગસૂત્ર ભવભીરુએ વિચારવો. આત્માને ઉગારી લેવો એટલે એના આ ભવના ફેરા મટી ભય અને તે શુદ્ધ સુખ હૃદયેને માટે પ્રાપ્ત કરે એવું કરવું.

પરિરક્ષ—આત્માને બચાવી લેવો જોઈએ, બચાવવો જોઈએ. એની ફરજ છે કે આત્માને ભવભીરુએ બચાવી-ઉગારી લેવો જોઈએ. એક વાર એક વસ્તુને ઓળખીએ તો પછી તેમાંથી કેમ બચવું એનો નિર્ણય થાય. પણ વિષયો એવા મનોહર અને મીઠા લાગે છે અને કષાયો એવા સારા લાગે છે કે પ્રાણી વસ્તુતઃ એમને ઓળખતો નથી. હવે ગયા પ્રકરણમાં એમને ઓળખ્યા, મનુષ્યભવની દુર્લભતા જાણી, રાગદ્વેષને ઓળખ્યા, તો ગમે તે ઉપાયે આત્માને બચાવી લેવો જોઈએ. એને માટે સાધુનો આચાર કેવો હોય તે માટે એક આખું આચારાંગસૂત્ર રચ્યું છે. તે રચના અને તેના વિભાગો વિચારી, આપણથી અને તે રીતે આચારનો અભ્યાસ કરી, આત્માને બચાવી લેવો, આ અનંત સંસારમાં રાજાતો અટકાવવો અને તેને અનંત શાંતિમાં સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત કરવો એ આપણી ફરજ છે. જ્યારે આત્મા અને આપણે બુદ્ધા નથી ત્યારે તેને ઉગારી લેવાની આપણે માથે ફરજ આવી પડે છે. આ આત્માને ઉગારવો એટલે આપણી જાતને ઉગારવી અને તે રીતે આપણી ફરજ અદા કરવાની છે. આ વિષય-કષાયોને ઓળખ્યા તેનો લાભ લેવો જોઈએ. આ આચારાંગસૂત્રમાં સાધુનો આચાર કહ્યો છે, પણ ધર્મશાસ્ત્રકારોનો એક નિયમ છે કે જ્યાંમાં જ્યાં વાત બતાવવી અને તે ન થઈ શકે તો દેશવિરતિ લેવી. આ આચારાંગસૂત્રમાં શી હકીકત છે તે હવે પછી બતાવવામાં આવશે. તે જોઈને તેને અનુસરવું અને નહિ તો અનુસરવાની ઇચ્છા રાખવી. (૧૧૨).

પંચાચાર એ સાધુના આચાર છે—

सम्यक्त्वज्ञानचारित्रतपोवीर्यात्मको जिनैः प्रोक्तः ।

पञ्चविधोऽयं विधिवत् साध्वाचारः समनुगम्यः ॥११३॥

અર્થ—સમ્યક્ જ્ઞાનાચાર (૧), સમ્યક્ દર્શનાચાર (૨), સમ્યક્ ચારિત્રાચાર (૩), સમ્યક્ તપાચાર (૪) અને સમ્યક્ વીર્યાચાર (૫) —એ પાંચ પ્રકારના આચાર તીર્થંકર મહારાજે બતાવ્યા છે. આ પાંચ પ્રકારનો સાધુનો આચાર બતાવ્યો છે, તેને સારી રીતે વિધિપૂર્વક પાળવો. (૧૧૩)

વિવેચન—આચાર—આચાર પાંચ પ્રકારના છે : જ્ઞાનાચાર (૧), દર્શનાચાર (૨), ચારિત્રાચાર (૩), તપાચાર (૪), અને વીર્યાચાર (૫). આચારાંગસૂત્રમાં એ પંચાચાર શ્રી મહાવીરદેવે અને તેની અગાઉના તીર્થંકરોએ સાધુને અંગે બતાવ્યા છે — કહ્યા છે. ગણુધરોએ જે તીર્થંકર પાસેથી સાંભળ્યું તેની એ આચારાંગસૂત્રમાં રચના કરી છે. આ રચના કરનાર શ્રી મહાવીરસ્વામીના પાંચમા ગણુધર શ્રી સુધર્માસ્વામી થઈ ગયા, તેમણે પણ અગાઉના અને તે વખતના તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીએ જેવા આચારો બતાવ્યા, શ્રીમુખથી વર્ણવ્યા તેવા ગ્રંથ દ્વારા રચનામાં બદલ કર્યાં. ગણુધર પોતાનો એક પણ અક્ષર લખતા નથી, પણ તેમની રચનાપદ્ધતિ એવી સુંદર હોય છે કે તેઓ તીર્થંકરના કહેલાં વચનોને ઝીલીને તેની ગ્રંથરૂપે રચના કરે છે. એટલે આપણી પાસે ગણુધરનો રચેલો ગ્રંથ હોય તો પણ તેની પવિત્રતા તીર્થંકર મહારાજના કહેલા શબ્દ જેટલી જ છે. આચારે તો તીર્થંકર પણ નથી અને ગણુધર પણ નથી, એટલે આપણે એમના સંગ્રહીત શબ્દોને ઝીલવા ભેઈએ. એમનામાં તીર્થંકરના શબ્દો જેટલો જ ચમત્કાર અને ન્યાય ભરેલો છે, અને તે જળવાઈ રહ્યા છે તે આપણું સદ્ભાગ્ય છે. તીર્થંકર તો સર્વ બાણે અને દેખે એટલે સર્વ તીર્થંકરો એકસરખી વાત કરે છે અને તીર્થંકર મહારાજે તેટલા માટે પાંચ પ્રકારના આચાર સાધુઓને અંગે બતાવ્યા છે.

જ્ઞાનાચાર—જ્ઞાન સંબંધીનો આચાર. તે કેવા પ્રકારનો હોય તે આચારાંગસૂત્રના દૂંકસારને અંગે આગળ કહેવામાં આવશે તે ઉપરથી અનુમાન કરીને સમજી લેવો. એ જ્ઞાનાચાર સાધુને માટે બતાવ્યો છે, તે દેશવિરતિધર શ્રાવક યથાશક્તિ આદરે અને સાધુ થવાની અને સાધુ જેવો આચાર પાળવાની ભાવના રાખે. જં વદ્વમિદિષ્ઠિં એટલે પાંચ ઈન્દ્રિય મોકળી રાખી અને ચારે ક્ષાયો કરીને રાગ અને દ્વેષથી જે કર્મ ઉપાખ્યું હોય તેની હું નિંદા — ગહાં કરું છું. આપણે ક્ષાય અને વિષયના પ્રકરણમાં તે બંનેને બરાબર ઓળખવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તેથી અહીં તે સંબંધી ઉલ્લેખ ન કરતાં આગળ પ્રકરણ અહીં સામે ધરવામાં આવે છે તે વાંચી વિચારી ચિંતવી જવું. આ રીતે ઈન્દ્રિય અને ક્ષાયોએ કરી જ્ઞાનના આઠ અતિચાર થાય છે. આ જ્ઞાનાચારના અતિચાર અત્ર પ્રસ્તુત છે.

કાલે વિળેન બહુમાળે એ ગાથામાં તે વિસ્તારથી બતાવ્યા છે. અતિચાર એટલે અતિક્રમ, દોષ. કાળે સૂત્રનો અભ્યાસ થાય, વિપરીતકાળે ન થાય. એને ઉલ્લંઘવાથી પ્રથમ અતિચાર-દોષ થાય છે. જે વિદ્યા શીખવનાર ગુરુ હોય તેનો વિનય બરાબર રાખવો જોઈએ. એ ન રાખવામાં આવે તો બીજા અતિચાર અથવા જ્ઞાનના પુસ્તકને જ્યાં ત્યાં રખડાવવું તે બીજા અતિચાર. ત્રીજા અતિચાર ગુરુનું બહુમાન ન કરવાથી થાય છે. એટલે, એને યોગ્ય માન આપવાની જરૂર છે; તે ન આપાય તો દોષ લાગે; એ ત્રીજા અતિચાર. અને ઉપધ્યાન કરીને સૂત્રનો અભ્યાસ સાધુએ કરવો જોઈએ. એ ઉપધ્યાન વહન ન કરવામાં આવે તે ચોથા અતિચાર. ધર્મવિદુદ્ધ વર્તન કરવું તે પાંચમો અતિચાર. વ્યંજન એટલે પાઠો બરાબર ન બોલવા તે છઠ્ઠો અતિચાર. તેમનો અર્થ બરાબર ન કરવો તે સાતમો અતિચાર, અને વ્યંજન અને તેના અર્થ બંને બરાબર ન કરવા તે આઠમો અતિચાર. આવી રીતે અતિચાર મારકૃત નકારાત્મક જ્ઞાનાચારનું જ્ઞાન થાય છે.

દર્શનાચાર—તત્વાનુયોગ પર દર્શન એટલે શ્રદ્ધાન. આ આચારનો પણ એના પાંચ અતિચાર દ્વારા અભ્યાસ કરીએ. જીવાદિક નવતત્ત્વમાં આ હશે કે નહિ તેવો સંશય તે પ્રથમ 'શંકા' નામનો અતિચાર. પછી અન્યદર્શનમાં જરા ક્ષમા, અહિંસા વગેરે દેખી તેનો અભિલાષ કરવો, તે દર્શન પોતાને પ્રાપ્ત થાય તો સાડુ તેવી ઇચ્છા કરવી તે બીજા 'કાંક્ષા' નામનો અતિચાર. ત્યાર પછી દાનાદિક ધર્મ અહીં કરવામાં આવે છે તેનું ફળ થશે કે નહિ કે રખેને તે ફેક થાય અને કરેલ પ્રયાસ પાણીમાં જાય એવો સંદેહ મનમાં ધરવો અથવા સાધુસાધવીના મલમલિન ગાત્રો દેખી તેની 'દુગંધા' કરવી તે વિદ્રબ્જનગુણુસા નામનો ત્રીજા અતિચાર. કુલિંગી અથવા મિથ્યાત્વીની પ્રશંસા કરવી તે 'પ્રશંસા' નામનો ચોથા અતિચાર. અને મિથ્યાત્વીની સ્તુતિ કરવી અથવા તેમની સાથે પરિચય કરવો તે પાંચમો 'સંસ્તવ' નામનો અતિચાર. આ પાંચે દર્શનાચારના અતિચારો સંકા કંલા વિગિચ્છા નામની વંહિતાની છઠ્ઠી ગાથામાં આપવામાં આવ્યા છે. દર્શન એટલે શુદ્ધ, શંકા-કાંક્ષા વગરની શ્રદ્ધા રાખવી તે.

ચારિત્રાચાર—ચારિત્ર એટલે વર્તન. એને પણ આપણે મુખ્યતયા અતિચારથી જાણવા પ્રયાસ કરીએ. એને માટે વંહિતાની સાતમી ગાથા આપવામાં આવી છે : છકાયસમારંભે એ એને લગતી ગાથા છે. તે ગાથા પ્રમાણે ચારિત્રાચારના પાંચે અતિચાર તે આ રહ્યા : પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસ એ છ કાયના જીવોને આરંભસમારંભને અંગે ત્રાસ આપવો, હુણી નાખવા તે 'છકાયસમારંભ' નામનો પ્રથમ અતિચાર. પોતાના ભોગને માટે અથવા આત્માર્થ એટલે મને અમુક કામ અમુક રીતે કરવાથી પુણ્ય થશે એવી ભોળી ભુદ્ધિથી સાધુને આપવાને અર્થે તે કરવાથી જે દોષ લાગે તે 'અત્તકા' નામનો બીજા અતિચાર અને પરોણાદિક પારકાને માટે જે આહારના દોષ

લાગે તે 'પરકા' નામનો ત્રીજો અતિચાર. પોતાને તથા પારકાને માટે જે આહારના દોષો લાગે તે સર્વ દોષોનો 'ઉભયકા' નામના ત્રીજા અતિચારમાં સમાવેશ થાય. આમાં રાંધવાના તથા તૈયારી કરવાના સર્વ એંતાળીશ દોષોનો સમાવેશ થાય છે, અને ખીજા પાસે રાંધાવવાને અંગે થતા દોષોનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. પોતે રાંધે તેને અંગે થતા દોષોને 'પચણ' નામનો ચોથો અતિચાર દોષ કહેવામાં આવે છે અને ખીજાની પાસે હુકમ કે વિજ્ઞપ્તિ કરી રાંધાવવું તે પાંચમો 'રંધામણ' નામનો દોષ થાય છે. આ રાંધવા-રાંધાવવામાં અયતનાપૂર્વક જે દોષ થાય છે તે દોષ તરીકે જ ગણાય છે. અને બાર વ્રતોનો આ ચારિત્રાચારમાં સમાવેશ થાય છે.

તપાચાર—આમાં છ બાહ્ય અને છ આભ્યંતર એમ બાર પ્રકારના તપનો સમાવેશ થાય છે. બિલકુલ ન ખાવું તે પ્રથમ 'અનશન' તપ. આમાં એકાસણા, આંબેલ, નીવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પોતાને ભૂખ હોય તેનાથી એચાર કોળિયા ઊણા રહેવું તે 'ઉણોદરિકા' નામનું ખીજા પ્રકારનું બાહ્ય તપ કહેવાય. ઘી, તેલ વગેરે એછા ખાવા અને નિયમ ધારવા તે 'વૃત્તિસંક્ષેપ' નામનું ત્રીજું બાહ્ય તપ છે. અને છએ વિગઈનો (ઘી, તેલ, ગોળ વગેરેનો) ત્યાગ કરવો તે ચોથા પ્રકારનું 'રસત્યાગ' નામનું બાહ્ય તપ કહેવાય. શરીરને કષ્ટ આપવું, લૌચાદિક કષ્ટ સહન કરવાં તે પાંચમું 'કાયકલેશ' નામનું બાહ્ય તપ, અને શરીરનાં અંગોપાંગ સંકેચી રાખવા તે છઠું 'સંલીનતા' નામનું બાહ્ય તપ. બાહ્ય તપ એટલે બહારનું, ખીજા બાણી શકે તેવું તપ. કરેલ પાપનું શુદ્ધ કે વડીલ પાસે પ્રાયશ્ચિત લેવું તે પ્રથમ પ્રકારનું 'પ્રાયશ્ચિત' નામનું આભ્યંતર તપ. યોગ્ય વડીલનો વિનય કરવો, તેને યોગ્ય માન આપવું તે ખીજા પ્રકારનું 'વિનય' નામનું આભ્યંતર તપ. બાળ, વૃદ્ધ, જ્ઞાન(માંદા)ની સેવાચાકરી કરવી તે 'વૈયાવચ્ચ' નામનું ત્રીજું આભ્યંતર તપ. અભ્યાસ પુનરાવર્તન અથવા ફરીવાર યાદ કરી જવું તે ચોથું 'અભ્યાસ' નામનું આભ્યંતર તપ. ધર્મધ્યાન તથા શુકલધ્યાન ધરવું તે પાંચમું 'ધ્યાન' નામનું આભ્યંતર તપ, અને કાંઈ નહિ તો દશવીશ લોગરસનો કાયોત્સર્ગ કરવો તે 'ઉત્સર્ગ' નામનું છઠું આભ્યંતર તપ. આ રીતે બાર પ્રકારના તપ બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે સમજીને સમ્યક્ રીતે કરવા તે ચોથો તપાચાર.

વીર્યાચાર—પોતાની શક્તિનો ધર્માચરણમાં પૂરેપૂરો ઉગયોગ કરવો તે. એના પણ ત્રણ અતિચાર છે. ૧. પોતાની શક્તિ ગોપવવી. પોતામાં શક્તિ હોય છતાં દેવવંદન, પહિલમણું બેઠાબેઠા કરવું અને પોતાનું બળ-વીર્ય ગોપવવું તે. (૨) ખીજે ધ્યાન આપવું અને (૩) નિરાદરપણે ક્રિયા કરવી. આ વીર્યાચારના અતિચાર છે.

વિધિવત્—એને માટે શાસ્ત્રમાં જે વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે તે શાસ્ત્રમાંથી જોઈ વિધિવત્ એટલે શાસ્ત્રમાં ફરમાવેલી આજ્ઞા અનુસાર તેનું અનુકરણ કરવું. વિધિવત્ એટલે વિધિ અર્થાત્ આજ્ઞા પ્રમાણે કરવું. તે પાંચે આચારનું અનુસરણ અને તે માટેનો અભ્યાસ

શાસ્ત્રમાં જે વિધિ કહ્યો છે તે અનુસાર કરવો. વિધિએ કરવા કરતાં ન કરવું સારું એમ જે કોઈ કહે તો તે પણ યોગ્ય નથી. વિધિ અનુસાર કરવાની જરૂર છે, કારણ કે વિધિ વગર અથવા અવિધિએ કરવાથી કોઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી. લાભ લેવા માટે શાસ્ત્રમાં જે વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે તે અનુસાર પઠનપાઠન અને જ્ઞાન કરવું અને જે એ વિધિને અનુસરે તે જ યોગ્ય છે અને મનમાં આવે તેમ અને ત્યારે તેનો અભ્યાસ કરે અને શાસ્ત્રવિધિને પડતી મૂકી દે કે તેને અનુસરે નહિ તે અયોગ્ય છે. એટલા માટે અહીં વિધિવત્ શબ્દ મૂક્યો છે.

સાઠવાચાર—ઉપર જે પાંચ અનુયોગ બતાવવામાં આવ્યા છે તે સંપૂર્ણપણે સાધુના આચાર છે, અને શ્રાવક અથવા માર્ગાનુસારીએ એ નજરમાં રાખવા યોગ્ય છે. એ નજરમાં હોય અને તેવા થવાની અને તેને અનુસરવાની ઇચ્છા હોય, લાવના હોય તો કોઈ કાળે એવા થવાય છે. આદર્શનું પણ મૂલ્ય છે. સુખ્યત્વે કરીને આના અધિકારી સાધુઓ છે એ સમજાવેલું. અને શ્રાવકને પણ એ સર્વવિરતિ ગુણ આદરવાની ઇચ્છા છે એટલા માટે એણે એ આચાર બરાબર જાણી લેવા જોઈએ, અને એમાં જે પ્રકારનો વિધિવત્ આચાર બતાવવામાં આવ્યો છે તેને યોગ્ય થવાનો આદર્શ તો શ્રાવક માર્ગાનુસારી કે મિશ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે સ્થિત હોય તેણે પણ સખવો યોગ્ય છે. આદર્શ વગર પ્રાપ્તિ થતી નથી. એટલે, આદર્શ વગરનાને તો સ્થાન નથી. આનો વિશેષ ખુલાસો આવતા અનુગમ્ય શબ્દથી થાય છે.

અનુગમ્ય—પાછળ જઈને અથવા જાણીને. આચાર સારી રીતે જાણવો. કોઈ પ્રતમાં સમધિગમ્ય એવો આ સ્થાને પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ તે જ છે. શ્રાવકો સાઠવાચારની પાછળ ચાલ્યા આવે છે, તેને અનુસરવાની કે જાણી લેવાની જરૂર છે એમ અત્ર ભલામણ કરી. આ પાંચે આચાર આચારાંગ નામના પ્રથમ અંગમાં પ્રભુ શ્રી મહાવીરે જણાવ્યા પ્રમાણે સુધર્મા ગણધર પાંચમાએ ગૂંઝ્યા છે, રચના કરી છે અને તેના પર શીલાંકાચાર્યે ટીકા રચી છે. એને આગમેદ્ય સમિતિએ મુદ્રણ કરી છપાવીને બહાર પાડેલ છે. એનો તરજુઓ આંગલ ભાષામાં ડૉ. હરમન જેકેબીએ કરીને સેક્રેડ બુક્સ ઓફ ધી ઈસ્ટમાં વેા. ૨૨ તરીકે છપાવ્યો છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં તેનાં ભાષાંતરો થયાં છે. આપણે એ આચારાંગસૂત્રની વધારે વિગત હવે પછી આ જ અંશમાં જાણશું. શ્રી આચારાંગ-સૂત્રમાં શી હકીકત છે તે આવતી ગાથામાં અને તે પછીની ગાથામાં અંશકર્તા પોતે જ કહેશે, અને તે પર યોગ્ય સ્થાને વિવેચન થશે.

આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં શો વિષય છે ?

षड्जीविकाययतना लौकिकसन्तानगौरवत्यागः ।

शीतोष्णादिपरीषहविजयः सम्यक्त्वमविकम्प्यम् ॥११४॥

અર્થ—પૃથ્વીકાય વગેરે હકાયની રક્ષા, ગૃહસ્થ માણસને થતા ગારવનો ત્યાગ, શીતઉષ્ણ વગેરે પરીષદો થાય તેના ઉપર વિજય મેળવવો, તે સહેવા અને સમ્યક્ત્વને જરા પણ વિચળ થયા વગર પાળવું. (૧૧૪)

વિવરણ—આચારાંગસૂત્રની હકીકત શી છે તે અહીં સંક્ષેપમાં બતાવે છે. આચારાંગના મળી શકતા અને વિચ્છેદ નહિ ગયેલા અધ્યયનોના નામો અને તે પ્રત્યેકમાં શી હકીકત છે તે જાતે તપાસીને અત્ર જણાવવું પ્રસ્તુત છે.

આચારાંગના બે શ્રુતસ્કંધ (પ્રકરણ) છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ અધ્યયનોમાં અને અધ્યયનો ઉદ્દેશકોમાં વિભક્ત છે. બીજા શ્રુતસ્કંધમાં ચુલિકાઓ છે. કોઈ કોઈ વાર પ્રકરણ નાના મોટા થાય છે. આપણે તે નીચે જોશું. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનું સાતમું અધ્યયન વિચ્છેદ ગયું છે, એ ક્યારે ગયું તે હાલ યાદ નથી. બીજા શ્રુતસ્કંધના પેટા પ્રકરણને ચુલિકા કહે છે અને ચુલિકાના પણ પેટાભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના પહેલા અધ્યયનનું નામ 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા' એટલે 'સાધનનું જ્ઞાન' છે. એના સાત ઉદ્દેશો છે. તેમાં અને આખા આચારાંગમ શી હકીકત આવે છે તે નીચે સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે : આ ગાથામાં પ્રથમના ત્રણ અધ્યયનોની હકીકતનો સંક્ષેપ છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

પહેલું અધ્યયન 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા'

પરજીવકાયયતના—'શસ્ત્રપરિજ્ઞા'ના સાત ઉદ્દેશો છે, તેમાં પરજીવકાયયતના વિશે નીચે પ્રમાણેની હકીકતનો સમાવેશ થાય છે—

(૧) પ્રાણી ઉત્તર કે દક્ષિણ દિશાએથી કે પૂર્વ અથવા પશ્ચિમ દિશાએથી કે ઉપરથી અથવા નીચેથી અને દિશાના વચગાળેના આંતરાથી એટલે અત્યારના ભૂગોળના શબ્દ પ્રમાણે વિદિશા અથવા ખૂણેથી ક્યાંથી આવ્યો છે અને ક્યાં જવાનો છે તે સામાન્ય રીતે જાણતો નથી.

(૨) આ નહિ જણાતી હકીકત કાં તો તેણે પોતાના જ્ઞાનથી અથવા તીર્થ'કરના કહેવાથી જાણી લેવી જોઈએ.

(૩) જે આત્માને જાણે છે તે આ દુનિયાને જોળે છે, અને ફળો મળે છે તે પણ જાણે છે, અને કામકાજ કરવાનું અને પોતાની શક્તિ ફેરવવાનું જાણે છે.

(૪) હકીકત સમજીને આ દુન્યવી ચીજોનો ત્યાગ તેટલા માટે શ્રી મહાવીર પરમાત્માએ બતાવ્યો છે.

(૫) દુન્યવી માનમરતબા માટે અને પોતાની મહત્તા વધારવા માટે અને જન્મમરણ માટે આ પાપનાં કાર્યો કામ કરી રહેલાં છે. એમનો આ જીવનમાં ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(૬) આ પાપ બંધાવાનાં કારણો નહિ જાણવાથી દુનિયા વધારે પાપો બાંધે છે અને હેરાન થાય છે.

(૭) જેઓ આ વિષયને જાણે છે તેઓ ધરખાર વગરના મુનિ છે, અને બીજાઓ એ જાણે છે એમ ઠાંગ કરે છે.

(૮) આ પૃથ્વીકાય વગેરે જીવોને ન હજીવા અથવા તેમને દુઃખ ન ગીપજવવું તે મુનિપણું છે.

(૯) આ પૃથ્વીકાય વગેરે જીવોની હિંસા કરે છે તે ખરેખરા મુનિ નથી.

(૧૦) આ પ્રમાણે જાણીને પૃથ્વીકાયાદિ જીવોને સમજુ માણસ હજી નહિ, બીજા પાસે હજીવે નહિ અને બીજાને હજીવાનો ઉપદેશ આપે નહિ.

(૧૧) જે યોગ્ય રીતે વર્તન કરે છે, જે પવિત્ર કામ કરે છે, જે દંભ કે માયા સેવતો નથી તે ખરેખરો ધરખાર વગરનો મુનિ છે એમ જાણવું.

(૧૨) પાણીમાં પાણીના જીવ છે (અપ્કાય), તેની ના પાડવી નહિ.

(૧૩) સ્નાન માટે જળ વાપરવાથી પણ પાણીના જીવોનો ઘાત થાય છે.

(૧૪) પાણી ગળીને જ વાપરવું. અન્યથા, પાણીના જીવોનો ઘાત થાય છે.

(૧૫) અગ્નિમાં પણ જીવ છે. અગ્નિમાં જીવ નથી એમ કહેવું તે સાચું નથી.

(૧૬) અગ્નિના જીવોનો નાશ કરવાથી પ્રાણી પાપથી બંધાય છે. તેથી તે જીવોનો ઘાત કરવો નહિ અને બીજા પાસે કરાવવો નહિ.

(૧૭) ઝાડનાં મૂળીયાં, પાંદડાં વગેરેનું સંરક્ષણ કરવું. તેમનામાં પણ જીવન છે અને તેમને બચાવવાની આપણી (સાધુઓની) ફરજ છે.

(૧૮) જેમ મનુષ્ય ઉંમરવાન થાય છે, તેમ વનસ્પતિ પણ વૃદ્ધ થાય છે.

(૧૯) વનસ્પતિને પણ કપાય છે ત્યારે દુઃખ થાય છે.

(૨૦) ઇંડામાંથી જન્મે તે સર્વ અંડજ જીવ છે.

(૨૧) જે માતાના ગર્ભમાંથી ઓર વિના જન્મે અને ઓર સાથે જન્મે તે પણ જીવ છે.

(૨૨) છાશ, દહીં વગેરે રસોમાં ઉત્પન્ન થતા રસજ જીવો પણ તિર્થંચ જીવ છે.

(૨૩) જે પરસેવામાંથી થાય તે પણ જીવ છે, અને તિર્થંચ જાતિના છે.

(૨૪) અને ભાગી નીકળે તે ઉદ્ભિજ્જ જાતિના પતંગીઆ વગેરે પણ જીવ છે.

(૨૫) આ સર્વ છ કાયના (પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વાઉકાય, તેઉકાય, વનસ્પતિ અને ત્રસકાય) જીવોને સુખદુઃખ થાય છે.

(૨૬) આ જીવોને કેટલાક આમડી સારું, કેટલાક તેમનાં શરીરનાં માંસ માટે, કેટલાક તેમના લોહી માટે મારે છે. કેટલાક યજ્ઞ નિમિત્તે અને કેટલાક તેમની પૂંછડી અને પીંછાં માટે મારે છે કે તેમને ઇજા કરે છે. તે બધા પાપ બાંધે છે.

(૨૭) આવું સમજીને કોઈ પ્રાણીને મારી નાખવા કે મરાવવા અથવા ખીજીને તેમને મારવા દેવા ન જોઈએ.

(૨૮) કેટલાક વાઉકાય જીવનો ઘાત કરે છે, તે અનુચિત છે.

(૨૯) આ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યાયના સાત ઉદ્દેશકો છે અને તેમાં જીવવધ ન કરવાનો ઉપદેશ છે. સર્વ જીવોને નહિ મારવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે. આ રીતે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનું પ્રથમ અધ્યયન તેના અવાંતર સાત ઉદ્દેશક સાથે પૂરું થયું.

બીજું અધ્યયન 'લોકવિજય'

લૌકિકસંતાન—લોકપરંપરા. તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. લોકવિજય એટલે લૌકિક-ગૃહસ્થના-વ્યવહારનો ત્યાગ કરવો તે, લોકમાં પ્રચલિત જે વ્યવહાર છે તેનો ત્યાગ કરવો તે. એ સંબંધી આ બીજા અધ્યયનમાં વિવેચન છે. એના છ પેટા પ્રકરણો (ઉદ્દેશકો) એટલે આંતર વિભાગો છે. આ પછી આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં આવે છે.

(૧) મારે દીકરી છે, બેન છે, દીકરાની વહુ છે, દીકરા છે, મારે મિત્રો છે, મારે નજીકના અને દૂરના સગાંઓ છે. તેઓ મારે મારે ભરણુપોષણુ, નફો, વારસો તૈયાર કરી રાખવો જોઈએ. એ સર્વ સંસારનો વહેવાર છે.

(૨) આ બાહ્ય વ્યવહાર કરવા જતાં પ્રાણી બેદરકાર બને છે, રાતદિવસ કામમાં મશગૂલ રહે છે, વખતે ક્ષમતે કામ કરે છે, અને પૈસા અને તિબ્બેરી ભરે છે, અને તે માટે કૈંક ઘાતકી કામો કરે છે, અને આગલા અધ્યયનમાં કહ્યાં તેવાં આકરાં કામો કરે છે.

(૩) એવાં કામને પરિણામે અનેક મનુષ્યની જિંદગી દૂંકી થાય છે.

(૪) મનુષ્યની જિંદગી દૂંકી થઈ છે તે તેની સુધવા, જ્ઞેવા, સાંભળવાની કે સ્પર્શ અને રસની ઇન્દ્રિયો નબળી પડે ત્યારે ખખર પડે છે.

(૫) જીવન ઘણું દૂંકું છે અને એવાં વ્યવહારુ કાર્ય કરવાથી દૂંકું થાય છે.

(૬) મોટી ઉંમરે કે ઘડપણુ આવ્યે સુધવાની, જ્ઞેવાની કે સાંભળવાની ઇન્દ્રિયો નરમ પડે છે.

(૭) જે સગાંઓની સાથે પોતે રહેતો હતો તે હવે તેની સાથે ગણુગણુટ કરવા લાગે છે અને તે પણુ ગણુગણુટ કરે છે.

(૮) પણુ તે સગાંઓ કે સંબંધીઓ તેને કોઈ પ્રકારની મદદ કરી શકતા નથી અને તે પણુ તેઓને મદદ કરી શકતો નથી.

(૯) જ્યારે ઘડપણુ આવે છે ત્યારે તે કોઈ પ્રકારનો આનંદ કરી શકતો નથી, કોઈ રમત રમી શકતો નથી, કોઈ વાતમાં રસ કે આનંદ લઈ શકતો નથી, તેને કોઈ ખેડો કે દેખાવો ગમતા નથી.

(૧૦) આવી રીતે પ્રમાદમાં વખત કાઢી નાંખવો ન જોઈએ. આયુ યોગ્યું છે અને જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) સુધી પહોંચાશે તેની પણ ખાતરી નથી.

(૧૧) અને મંદવાક તો તેને ગમે ત્યારે હેરાન કરે છે, પણવે છે.

(૧૨) જેની સાથે પોતે રહેતો હોય તે કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કરી શકતા નથી.

(૧૩) આવી રીતે ઇંદ્રિયો અને શક્તિ ક્ષીણ થાય તે પહેલાં ધાર્મિક જીવનમાં પડી જવું જોઈએ.

(૧૪) લોક એટલે સંસાર. પતિપત્નીને સંબંધ, માબાપ અને પુત્રનો સંબંધ, મિત્ર, સંપત્તિ, વૈભવ ઇત્યાદિનો સંસર્ગ એ બાહ્ય સંસાર. સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતી અહંતા, મમતા, આસક્તિ, વિકાર, રમેહ, વૈર એ બધા ભાવોની આત્મા પર અસર થાય તે આબ્યંતર અથવા ભાવસંસાર. ભાવસંસાર દ્રવ્યસંસારના હેતુભૂત છે. રાગાદિક રિપુઓ પર વિજય મેળવવો તે જ સાચો લોકવિજય છે, પરંતુ દ્રવ્યસંસારની (બાહ્યસંસારની) નિવૃત્તિ એ પણ એક સાધના છે, અને તે સાધનાની ભાવના પણ ભાવકષાયોના મંદપણને લઈને જ ઉદ્ભવે છે, તે કારણને લઈને આ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સ્વજનસુતાદિના સંબંધનો વિવેક સમજાવ્યો છે.

(૧૫) સંયમની ભાવના તરફ અભિરુચિ થયા પછી કે સંયમની સાધનામાં ગયા પછી સંયમ પ્રત્યે કહાય અરતિ, અપ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તો શું કરવું તે ખીલ્લ ઉદ્દેશકમાં સુધર્માસ્વામીએ જાણવ્યાં છે.

(૧૬) સંયમમાં અરતિ થવાનાં કારણ અજ્ઞાન, લોભ અને કામ છે. તે ત્રણેનું વર્ણન ખીલ્લ ઉદ્દેશકમાં આપી સૂત્રકાર હવે ખીલ્લ કમનાં માનકષાય (અહંકાર) તથા લોગત્યાગ વિશે કહેવા માગે છે.

(૧૭) ગોત્ર એટલે કુળ. ખીલ્લ જીવોની જે ગતિ થાય છે તે પણ ગોત્રકર્મની અંદર સમાય છે.

(૧૮) ઉચ્ચ કે નીચ કુળમાં જન્મવું કે ઊંચી નીચી ગતિમાં જવું તે ભવબ્રમણની દૃષ્ટિએ સમાન જ છે. ખરી રીતે તો જીવ માત્ર સમાન જ છે, કોઈ ઉચ્ચ કે નીચ નથી. જે ઉચ્ચતાનું અભિમાન કરે છે તેનો આત્મા અથડાય છે, અને જે પોતાની નીચી સ્થિતિ માની પામરતા ધરે છે, તે પણ પોતાની મેળે દુઃખી થાય છે.

(૧૯) પ્રાણી યાદ રાખે કે જીવ પોતાના પ્રમાદથી જ આંધળાપણું, બહેરાપણું, મૂંગાપણું, કાણાપણું, ઠૂંઠાપણું, કૂબડાપણું, વાંકાપણું તથા કાબરાપણું વગેરે પામે છે, અનેક યોનિઓમાં જન્મ ધરે છે અને અનેક પ્રકારના ભયંકર સ્પર્શી(દુઃખો)ની યાતના વેઠે છે.

(૨૦) આ પ્રકારની કર્મરચનાના સ્વરૂપથી અબજુ જીવાત્મા આ સંસારમાં રોગથી પીડાઈને અને અપકીર્તિ પામીને જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફસાતો રહે છે.

(૨૧) કદાચ શુભકર્મોને લઈને બાળજીવોને વિવિધ પ્રકારના વસ્ત્રો, મણિ, આભૂષણ, સુવર્ણ અને સ્ત્રી આદિ પદાર્થો મળે તો ય એમાં જ તેઓ આસક્ત બની રહે છે.

(૨૨) એવા સંપૂર્ણ બાળ અને મૂઠ બનેલા જીવો વિપર્યાસ પામીને એમ બોલતા ફરે છે કે 'આ જગતમાં તપશ્ચર્યા, યમ કે નિયમ કશાચે કામના નથી.'

(૨૩) પરંતુ જે પુરુષો સાચા અને શાશ્વત સુખના ઇચ્છુક છે, તેઓ આવા સ્વચ્છંદી અને અસંયમી જીવનને ઇચ્છતા નથી, તેઓ તો જન્મમરણના મૂળને શોધીને તેનાથી છૂટવા માટે સંયમ પાળવામાં જ દૃઢ રીતે ઉદ્યમવંત રહે છે.

(૨૪) કાળનો કશો ભરોસો નથી. બધા જીવો લાંબા આયુષ્યને તથા સુખને ચાહે છે અને જીવવા માગે છે. મરણ અને દુઃખ બધાંને અપ્રિય (પ્રતિકૂળ) અને જીવન તથા સુખ બધાંને પ્રિય લાગે છે.

(૨૫) પૃથ્વીના જીવો, જળના જીવો, અગ્નિના જીવો, વનસ્પતિના જીવો, ત્રસકાયના સર્વ જીવો અને વાયુકાયના જીવોનું રક્ષણ કરવું. એમાં વાયુકાયના જીવનો ઘાત અશક્ય-પરિકાર હોઈ તે જીવવધનો ત્યાગ છેલ્લો કહ્યો છે. એ જીવોને પોતે જાતે હણે નહિ, બીજા પાસે હણાવે નહિ અને હણનારની અનુમોદના કરે નહિ. આ સર્વ વિગતો પ્રથમ અધ્યયનની છે.

(૨૬) કેટલાક દેવદેવીના ભોગ નિમિત્તે ત્રસ જીવને મારે છે, કોઈ ચામડા માટે મારે છે, કોઈ માંસ માટે, કોઈ લોહી માટે, કોઈ હૃદય માટે, કોઈ પિત્ત કાઠી લેવા માટે, કોઈ ચરબી માટે, કોઈ પાંજો, વાળ કે શિંગડા માટે અને કેટલાક નિરર્થક મારે છે. કેટલાક 'મને મારે છે' એમ ધારી પ્રતિહિંસા કરે છે અને ભવિષ્યમાં એ મને મારશે એવી ભ્રાંતિથી હિંસા કરે છે, એ સર્વ હિંસાનો દોષ વહોરી લે છે.

(૨૭) સંબંધથી એક હિંસા કરવા જતાં પ્રાણી બીજા પણુ હિંસા કરી પોતે ભારે થાય છે.

(૨૮) અજ્ઞાન અને ભોગ તજવા યોગ્ય છે, કારણ કે એથી ભવપરંપરા વધે છે.

(૨૯) માનત્યાગ અને ભોગવિરક્તિની પણુ તેટલી જ જરૂર છે, કારણ કે પ્રાણી નીચ ગોત્રમાં અનેકવાર જઈ આવ્યો છે. જે જેનો મદ કરે છે તે તે જ સ્થિતિમાં જઈ હીનતા પામે છે. કોઈપણ મદસ્થાનની વાંછા ન કરવી.

(૩૦) કામભોગોથી આસક્તિ, આસક્તિથી કર્મબંધ, કર્મબંધથી આધ્યાત્મિક મૃત્યુ, આધ્યાત્મિક મૃત્યુથી દુર્ગતિ અને દુર્ગતિથી દુઃખ—આ રીતે કામભોગ એ દુઃખનું મૂળ છે.

(૩૧) કામભોગની અંદર આસક્તિ રાખવાથી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩૨) એ વખતે જેની સાથે તે વસે છે તે રનેહીઓ જ તેને અવગણે છે અથવા (સેવાશુશ્રૂષા ન થતાં) તે (રોગિષ્ટ) તેમને અવગણે છે.

(૩૩) કદાચ સ્નેહીઓ સ્નેહાધીન રહે તો પણ તેઓ તેને રક્ષણ કે શરણ આપી શકતા નથી અને પોતે પણ તેઓને રક્ષણ કે શરણ આપવા શક્તિમાન નથી. પોતપોતાનાં સુખદુઃખો સર્વ જીવોને પોતપોતાને જુદાં જુદાં ભોગવવાં પડે છે.

(૩૪) આ સંસારમાં કેટલાક જીવો એવી પ્રકૃતિના હોય છે કે જેમને મૃત્યુના કિનારા સુધી ભોગની જ સતત વાંછા રહ્યા કરે છે.

(૩૫) ધન ભવિષ્યમાં કામ લાગશે તેમ માની તેનું રક્ષણ કરવા માટે ખીબાં ઘણાં સાધનો પ્રાણી શેકે છે, છતાં તેનું એકદું કરેલું ધન કોઈને કોઈ રીતે નાશ પામે જ છે. કાં તો તે ધન તેના ભાયાતો વહેંચી લે છે અથવા ચોર ચોરી લે છે; કાં તો રાજા જ લૂંટી લે છે, અથવા નાશ પામે છે, અથવા અગ્નિથી બળી જાય છે.

(૩૬) આ રીતે કુંદુબાદિકને અર્થે કૂર કર્મ કરીને એકદું કરેલું ધન પણ પોતાને બદલે પારકાને ત્યાં ચાલ્યું જતાં તેને ખૂબ દુઃખ થાય છે, અને દુઃખના ભારથી મૂઠ થઈને તે વારંવાર વિપર્યાસ પામે છે.

(૩૭) માટે વિષયની આશા અને લાલસાઓથી દૂર રહેવું. આશા શલ્ય છે કારણ કે એનાથી ચિત્ત સંતપ્ત રહે છે.

(૩૮) કંચન અને કામિની મહામોહના નિમિત્તભૂત છે.

(૩૯) ભોગો ભોગવવાથી કોઈ પ્રકારથી તૃપ્તિ થતી નથી.

(૪૦) લોકો પોતાના પુત્રપુત્રી માટે, વહુઓ માટે, નાતજાત માટે અને પરોણાં કે સગાંસંબંધી માટે ખાવાપીવા સારું સવારે કે સાંજે જુદા જુદા પ્રકારના શસ્ત્રોથી આરભો કરે છે અને ઘણું સંઘરી પણ રાખે છે.

(૪૧) મુનિ બધાં દ્રવ્યોથી દૂર રહી નિર્દોષપણે સંયમનું પાલન કરે, જીવને હણ્યા વગર ભિક્ષા મેળવે.

(૪૨) મુનિએ વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ, રત્નોદરણ અને આસન વગેરે સંયમનાં સાધનો પણ ગૃહસ્થ પાસેથી નિર્દોષ રીતે ગ્રહણ કરવાં જોઈએ.

(૪૩) જે સંસારની વિચિત્રતાને જાણે છે તે પુત્રુષ લોકના ઊંચા, નીચા કે તીરછા ભાગને જાણે છે. અર્થાત્, લોકોમાં જીવો કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જાણી શકે છે.

(૪૪) વિષયોમાં આસક્ત જીવો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આવો મનુષ્યભવ પામીને વિષયોની આસક્તિથી દૂર રહેવું, તે જ વીરતા છે અને તેવા જ જીવો પ્રશંસાને યોગ્ય છે. આવા વીરપુત્રો જ સંસારમાં બંધાઈ રહેલા ખીબા જીવોને બહારનાં તથા અંદરનાં બંધનથી મુક્ત કરી શકે છે.

(૪૫) આ શરીર બહારથી અસાર છે, તેમ અંદરથી પણ અસાર છે અને જેમ અંદરથી અસાર છે તેમ બહારથી પણ અસાર છે.

(૪૬) આ બધું યથાર્થ જાણીને તેવા બુદ્ધિમાન પુરુષે બાળક જેમ મુખમાંથી પડતી લાળને ચૂસી લે છે, તેમ લાળ ચૂસનાર (વમેલા ભોજોને ચાહનાર) ન થવું, અને સ્વાધ્યાય ચિંતનાદિથી વિમુખ ન રહેવું.

(૪૭) મૂઠ્ઠા લવેા કે વસ્તુસ્વરૂપથી જે અબલ છે તે ઇચ્છા અને શોકનાં અનેક દુઃખો ભોગવે છે. માટે, આ કામચરિત્યાગના ઉપદેશ ઉપર ધારણા કરવી.

(૪૮) સ્વરૂપને જાણીને સંયમાભિમુખ થયેલો સાધક સ્વયં થોડું પણ પાપકર્મ ન આચરે અને અન્ય મારકૃત પણ ન કરાવે.

(૪૯) જે મમત્વબુદ્ધિને છોડી શકે છે અને જેને મમત્વ નથી તે જ મોક્ષમાર્ગનો જાણકાર સાધક સમજવો.

(૫૦) સંપુરુષાર્થી અને તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષો લૂખાસૂકા પદાર્થોનું સેવન કરે છે.

(૫૧) જેઓ વીતરાગની આજ્ઞાના આરાધક બની દુનિયાની જાળખથી પર થાય છે તે જ સાચા વીરપુરુષો હોવાથી વખાણાયા છે અને તે જ કર્મબંધનથી છૂટવા માટેની યોગ્યતાવાળા હોવાથી સિદ્ધ થાય છે.

(૫૨) જે સાચો પરમાર્થ દેખે છે તે મોક્ષમાર્ગ વિના બીજે રમતો નથી.

(૫૩) અને બીજે જે રમતો નથી તે જ ખરો પરમાર્થવેત્તા છે.

ત્રીજું અધ્યયન 'શીતોષ્ણીય'

શીતોષ્ણાદિપરીષદવિજય—આચારાંગસૂત્રના આ ત્રીજા અધ્યયનમાં આના વિશે નીચેની હકીકત આવે છે.

(૧) અજ્ઞાની જનો (જાગૃત હોય તોય) સદા સૂતેલા છે. મુનિઓ (જ્ઞાનીજનો) સદાય (આત્માભિમુખ) જાગૃત છે.

(૨) સંસારનું આતું સ્વરૂપ જાણી જ્ઞાનીપુરુષ સંયમનાં જે બાધક શત્રો અજ્ઞાનીને પીડે છે તેમનાથી દૂર રહે છે.

(૩) સુખદુઃખની જરા પણ પરવા ન કરતાં સાધક સંયમમાર્ગમાં ઉપસ્થિત થતા સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પ્રસંગોને સમભાવે વેદી લે છે.

(૪) ઉપર કહ્યું તેવા ધીર મુનિઓ જ જાગૃત રહી વૈર, વિરોધ, વૈમનસ્યાદિ દૂર કરીને દુઃખોથી પણ મુક્ત થાય છે.

(૫) જરા અને મૃત્યુના સપાટામાં સપડાયેલા અને તેથી હંમેશાં મહામોહથી મૂંઝાઈ ગયેલા પુરુષો ધર્મના રહસ્યને જાણી શકતા નથી.

(૬) શાણા સાધકે સઘળાં દુઃખ આરંભથી થાય છે એમ જાણી જાગૃત થવું. જે સાધક જન્મમૃત્યુથી ઠરી શબ્દાદિ વિષયોમાં રાગદ્રેષ ન ધરતાં સરળ (સમભાવી) થઈને વર્તે છે, તે ખરેખર મૃત્યુના ભયથી મુક્ત થાય છે.

(૭) જે પુરુષો વિષયાસક્તિથી થતાં દુઃખોને જાણે છે તે વીરપુરુષો આત્મસંયમ જાળવીને વિષયોમાં નહિ ફસાતાં પાપકર્મોથી દૂર રહે છે.

(૮) જે વિષયોપલોગના અનુષ્ઠાનને શસ્ત્રરૂપે જાણે છે તે અશસ્ત્ર(સંયમ)ને જાણે છે અને જે સંયમને જાણે છે તે વિષયોપલોગના અનુષ્ઠાનને શસ્ત્રરૂપે જાણે છે.

(૯) બધું સ્વરૂપ વિચારી, સર્વ ઉપાયો શ્રદ્ધા કરી, સાધક રાગ અને દ્વેષ બંનેનો મૂળમાંથી પરિહાર કરે.

(૧૦) પ્રત્યેક સાધકે આતું સમજીને જ લોકસંજ્ઞાથી દૂર રહી સંયમમાં પરિક્રમણ કરવું ઉચિત છે.

(૧૧) તને સુખ પ્રિય છે તેમ આખા સંસારના જીવોને સુખ પ્રિય છે, એમ વિચાર કરી તું તેવું તારું વર્તન બનાવ.

(૧૨) જેઓ આ ભવ અને પરભવમાં માત્ર કામલોગ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાવાળા છે તેઓ લાલસા દ્વારા કર્મમળને એકઠો કરે છે અને કર્મમળને લઈને વારંવાર ગર્ભમાં ગમન કરે છે. માટે તેવી જાળમાં તું ફસા નહિ.

(૧૩) અજ્ઞાની અને કામગુણોમાં આસક્ત પુરુષો હાસ્યવિનોદ ખાતર ખીજાનો પ્રાણ હરી લેવાની ઘેટા કરી નાંખે છે. તેથી એવા બાળજીવો સાથે સોખત ન કરવી.

(૧૪) મૂળકર્મ (મોહનીય કર્મ) અને અગ્રકર્મ (મોહનીય સિવાયના કર્મ)નો તક્ષવત જાણી તેના પરિવેશને અનુભવી તમે સહજ નિષ્કર્મદર્શી-નિષ્કર્મ થશો.

(૧૫) આ રીતના કર્મના જ્ઞાતા, સંયમમાં લીન રહેલા, બુદ્ધિમાન સાધકો બધાં (પૂર્વકૃત અને પશ્ચાત્કૃત) દુષ્ટ કર્મોનો ક્ષય કરી નાંખે છે.

(૧૬) ઝાંઝવા જેવા સુખની પાછળ ભમનારા વિલાસી, પામર જીવોને જુઓ, તે બિચારા ચંચળ ચિત્તવાળા બની ચાલણીમાં સમુદ્રનું પાણી ભરવા મથે છે અને તે માટે ખીજાને મારવા, હેરાન કરવા તૈયાર થાય છે.

(૧૭) કોઈ જીવને ન હુલાવવા, અન્ય દ્વારા ન હુલાવવા અને જે કોઈ હુલાવે તેને અનુમોહના ન આપવી.

(૧૮) જે જ્ઞાની સાધકે એકવાર લોગની વાંછા તથા અસત્યાદિ દોષોનો ત્યાગ કર્યો છે તે સાધક, અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભન મળવા છતાં મળેલા લોગોને નિઃસાર જાણીને ફરીથી સેવવાની ઇચ્છા કરે નહિ.

(૧૯) સંસારના પ્રત્યેક પ્રાણીને જન્મ અને મરણ લાગુ પડ્યાં છે એમ જાણી સંયમ-માર્ગને અંગીકાર કરો.

(૨૦) સ્ત્રી આદિકમાં આસક્તિ ન લાવતાં વાસનાજન્ય સુખને ધિક્કારો.

(૨૧) ક્રોધ અને ક્રોધન. કારણરૂપ અહંકારને હણી નાખો અને લોભથી પણ નરકમાં જવું પડશે તેમ સમજી હિંસકવૃત્તિથી દૂર રહો.

(૨૨) બાહ્ય અને આંતરિક પરિગ્રહને અહિતકર્તા બાણીને તેને દૂર જ કરો અને આ સંસારના પ્રવાહને અહિતકર બાણીને તેને દૂર કરો.

(૨૩) કિંચિત્ પણ પ્રમાદ કદી ન કરવો, અને દેહને સંયમયાત્રાનું બાહુન અને સાધન સમજવું.

(૨૪) કર્મનું પરિણામ વિચિત્ર હોવાથી કર્માતુસારે સુખદુઃખ થાય છે.

(૨૫) પ્રસંગ આવે તે અનાસક્તભાવે વેદી લે.

(૨૬) તું પોતે જ તારો મિત્ર છે, બહારના મિત્રને ક્યાં શોધી રહ્યો છે?

(૨૭) તારા આત્માને વિષયમાર્ગમાં જતાં રોકી રાખ.

(૨૮) મોક્ષાર્થી સાધક લોકમાં રહ્યા છતાં લોક અને અલોક સંબંધીના સર્વ પ્રપંચોથી દૂર રહી શકે છે.

(૨૯) જે એક બાણે છે એ સર્વને બાણે છે અને જે સર્વને બાણે છે તે એકને બાણે છે.

(૩૦) પ્રમાદીને સર્વ પ્રકારે સર્વથી ભય હોય છે, અપ્રમાદીને ભય હોતો નથી.

(૩૧) વીરસાધક સંસાર સંબંધી દુઃખને બાણીને સંસારના સંયોગ બેડનાર તત્ત્વોને વમે છે.

(૩૨) જે એકને ખપાવે છે તે બહુને ખપાવે છે અને જે બહુને ખપાવે છે તે એકને ખપાવે છે.

(૩૩) શસ્ત્ર એકબીજાંથી ચડતાંઉતરતાં તેમ જ નરમ તૈથા તીક્ષ્ણ કે સામાન્ય એમ હોઈ શકે છે, પરંતુ અશસ્ત્રમાં ચડતાંઉતરતાપણું હોતું નથી.

(૩૪) જે ક્રોધને ત્યાગે છે તે માનને ત્યાગે છે, જે માનને ત્યાગે છે તે માયાને ત્યાગે છે, જે માયાને ત્યાગે છે તે લોભને ત્યાગે છે, જે લોભને ત્યાગે છે તે રાગને ત્યાગે છે, જે રાગને ત્યાગે છે તે દ્રેષને ત્યાગે છે, જે દ્રેષને ત્યાગે છે તે મોહને ત્યાગે છે, જે મોહને ત્યાગે છે તે જન્મથી મુક્ત થાય છે. જે જન્મથી મુક્ત થાય છે તે મરણથી મુક્ત થાય છે, જે મરણથી મુક્ત થાય છે તે નરકથી મુક્ત થાય છે. જે નરકથી મુક્ત થાય છે તે તિર્યંચગતિથી મુક્ત થાય છે. જે તિર્યંચગતિથી મુક્ત થાય છે તે દુઃખથી મુક્ત થાય છે.

(૩૫) પ્રથમ કાર્યોનાં મૂળ કારણોને છેદી, આવતાં કર્મોનાં દ્વારો રોકી, પછી પૂર્વકૃત કર્મોનો અંત લાવી શકાય.

(૩૬) પર્યકને (દ્રષ્ટાને) શી ઉપાધિ છે? નથી જ અને નથી. તે પ્રયોગ પણ નથી. આ ત્રીજા શીતોબ્ધીય અધ્યયનના ચાર ઉદ્દેશક છે.

ચોથું અધ્યયન 'સમ્યક્ત્વ'

સમ્યક્ત્વ—આચારાંગસૂત્રનું ચોથું અધ્યયન સમ્યક્ત્વ નામનું છે. તેમાં નીચે જણાવેલ હકીકતનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) જે તીર્થંકરો થઈ ગયા, હાલ જે વર્તે છે અને ભવિષ્યકાળમાં થવાના છે તે બધા જણાવે છે કે બેઈદ્રિયાદિ સર્વ પ્રાણી, વનસ્પતિ વગેરે સર્વ ભૂતો, પંચેદ્રિયાદિ સર્વ જીવો તથા પૃથ્વી આદિ સર્વને હણવા નહિ, તેમના ઉપર હકુમત ધરાવવી નહિ, તેમને કળજે કરવાં નહિ, સંતાપવાં નહિ અને મારી નાખવાં નહીં.

(૨) આ અહિંસાનો ધર્મ પવિત્ર, સનાતન અને શાશ્વત છે.

(૩) એ ધર્મ ખરેખરો છે અને માત્ર જિનપ્રવચનમાં જ વર્ણવેલ છે.

(૪) શાણો સાધક આવા નિર્દોષ ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણીને શ્રદ્ધા કર્યા બાદ તેના પાલનમાં આજસુ ન બને અને સમજીને તેને ગ્રહણ કર્યા પછી તે ધર્મનો પ્રાણ જતાં સુધી ત્યાગ ન કરે.

(૫) સાધક દેખાતા રંગરાગમાં અંજઈ ન જતાં વૈરાગ્ય ધારણ કરે.

(૬) વળી દુનિયાની દેખાદેખી (અંધ અનુકરણ) પણ ન કરે.

(૭) જે મોક્ષાર્થી સાધકમાં લોકૈષણા, બહિર્મુખ દૃષ્ટિ નથી હોતી તે સાધકને એક સત્પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી કશીયે પ્રવૃત્તિ હોતી નથી.

(૮) જેઓ સંસારમ્મં આસક્ત થઈને ખૂંચી રહે છે તે જીવો સંસારમાં વારંવાર પરિભ્રમણ કરે છે.

(૯) તત્ત્વદર્શી વીર સાધકોએ પ્રમાદી જનોને ધર્મથી વિમુખ જાણીને અહિંનિંશ ઉદમવંત બની સાધનામાર્ગમાં સાવધાનપણે વર્તવું.

(૧૦) જે આસ્રવ(કર્મબંધ)ના હેતુઓ છે તે સંવરના હેતુઓ પણ થઈ શકે છે અને જે કર્મ બપાવવાના હેતુઓ છે તે કર્મ બંધાવાના હેતુઓ પણ થઈ પડે છે.

(૧૧) જ્ઞાની લગવાન પોતે સરલબોધી અને બુદ્ધિશાળી પુરુષોને એવી રીતે ધર્મ કહે છે કે જેથી તેઓ કલેશ, શોક અને પરિતાપના સ્થાનમાં તથા ક્રોધાદિ કષાય અને વિષયાદિ કે નિંદાદિ દુષ્ટ દોષોના વાતાવરણમાં હોવા છતાં ધર્માચરણ કરી શકે.

(૧૨) આ બધા જીવો મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડ્યા છે. આવા પ્રાણીને મારે મૃત્યુ નહિ આવે એવો તો કશો જ નિશ્ચય નથી, છતાં એ આશાર્થી તણાતાં બંધા સ્થાનવાળાં પ્રાણી કાળના મુખમાં પડ્યાં પડ્યાં પણ જાણે કેમ કદી મરવું જ ન હોય તેમ, પાપ-ક્રિયાઓમાં મસ્ત રહ્યા કરે છે, વિચિત્ર જન્મપરંપરા વધારે છે અને પાછા તેની જ આશાબળમાં સપડાય છે.

(૧૩) આ સંસારમાં એવા પણ કેટલાક ભારેકર્મી, મોહમૂઢ પ્રાણીઓ હોય છે કે જેમને નરકાદિ દુઃખ લોગવવાનો જાણે નાદ જ ન લાગ્યો હોય તેમ તેવાં અઘોર પાપકર્મો કરી ફરીવાર તેવા સ્થળમાં ઉત્પન્ન થઈ તે પ્રકારનાં દુઃખો વેઠ્યા કરે છે.

(૧૪) અતિ કૂર કર્મો કરવાથી જીવો અતિ લયંકર દુઃખવાળા સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને જે જીવો અતિ કૂર કર્મો કરતા નથી તે તેવા દુઃખી સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

(૧૫) 'જીવોને મારવાથી દોષ નથી' આ તેમનું કથન અનાય' લોકોને અનુસરતું જ છે.

(૧૬) કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ દેવું, સંતાપવું, પીડવું કે પ્રાણરહિત બનાવવું નહિ, અને એ રીતે વર્તવામાં જ દોષ નથી. આ વચન આર્ય પુરુષોનું છે.

(૧૭) ધર્મબ્રહ્મ, અધર્મપ્રચારક કે સદ્ધર્મના વિરોધકના વર્તન તરફ તું કશું ય લક્ષ ન આપ. જેઓ અધર્મિકો તરફ ઉપેક્ષાબુદ્ધિ રાખે છે તે જ સાચા વિદ્વાનો છે.

(૧૮) સત્પુરુષોની આજ્ઞા પાળવાનો ઇચ્છુક પંડિત સાધક અનાસક્ત બની પોતાના આત્માને યથાર્થ જાણીને તપ દ્વારા શરીરને કસે.

(૧૯) તમારી દુષ્ટ મનોવૃત્તિને કૃશ કરો, જીર્ણ કરો.

(૨૦) જેમ લીલાં કરતાં સૂકાં લાકડાંને અને સૂકા કરતાં જૂના લાકડાંને અગ્નિ જલદી બાળે છે તેમ જે આસક્તિરહિત અને આત્મનિષ્ઠ અપ્રમત્ત સાધક હશે તેનાં કર્મ જલદી બળશે.

(૨૧) આયુષ્ય અદ્ય છે, અને કેટલું છે તેનો વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ, માટે સર્વથી પ્રથમ ક્રોધને દૂર કર.

(૨૨) આ જગતના જીવો ક્રોધાદિથી કેવાં દુઃખો વેઠી રહ્યા છે અને વેઠશે તેનું સ્વરૂપ વિચારી તારી સમજની કસોટી કર.

(૨૩) જેઓ ક્રોધને ઉપશમાવી પાપકર્મથી નિવૃત્ત થયા છે તે કેવા વાસનારહિત અને પરમસુખમાં નિમગ્ન રહે છે તેનો પણ અનુભવ કરવો.

(૨૪) બંને બાજુ તપાસીને બુદ્ધિમાન અને તત્ત્વદર્શી સાધક કદાપિ પ્રબળ નિમિત્તો મળવા છતાં કોઈ પર ક્રોધ ન કરે.

(૨૫) પૂર્વ અધ્યાસોની અસરથી નિવૃત્ત થઈને માનસિક શાંતિ મેળવવી અને પછી જ ક્રમપૂર્વક પહેલાં ઓછી, પછી થોડી વિશેષ એમ અનુક્રમે તપશ્ચરણની વૃદ્ધિ કરી દેહદમન સાધકે કરવું.

(૨૬) વીરસાધકે નિશ્ચળ અને શાંત મનથી જીવનના અંત પર્યંત સ્વસ્વરૂપમાં પ્રેમ ધારણ કરી, આત્મલીનતા કેળવી, સમિતિ તથા જ્ઞાનાદિ હિતકારક સદ્ગુણો સાથે રાખી હંમેશા યત્નપૂર્વક રહેવું.

(૨૭) મોક્ષાર્થી અને વીરસાધકોને માટે આ માર્ગ બહુ વિકટ છે.

(૨૮) અહંકાર અને કામવાસનાને ઉત્તેજિત કરે તેવી રીતે તમારા દેહમાં માંસ અને લોહી ન વધારતાં ઊલટું તપશ્ચરણ દ્વારા દેહહમન કરવું.

(૨૯) કેટલાક પ્રથમ નેત્રાદિને રોકીને સાધનામાર્ગમાં જોડાય છે, પરંતુ પાછળથી મોહવશ થઈ વિષયો તરફ આસક્ત બની જાય છે; તેવા બાળજીવો કશા પણ બંધનથી કે કશા પણ પ્રપંચથી છૂટી શકતા નથી.

(૩૦) જોણે પૂર્વભવમાં ધર્મસાધના કરી નથી અને ભવિષ્યમાં ધર્મસાધના થાય તેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી નથી તે વર્તમાનકાળમાં ધર્મસાધના કરવાને લાયક શી રીતે બને ?

(૩૧) પાપકર્મથી પર થઈ મોક્ષ તરફ લક્ષ રાખી સાધનામાં આગળ ધપવું.

આ ચોક્ષા સમ્યક્ત્વ અધ્યયનના ચાર ઉદ્દેશક છે.

અવિકરમ્પ્યમ્—કંપ એટલે ધ્રુજવું, અકંપ્ય એટલે ધ્રુજે નહિ તેવું, પાકું, હાલે ચાલે નહિ તેવું, અને ખીજે જાય નહિ તેવું.

આ રીતે શ્રી આચારંગસૂત્રના પ્રથમ ચાર અધ્યયનમાં શી વિગતો છે તેની સમજ પડે તેટલા માટે તેની વિગતો જણાવી. (૧૧૪)

આચારંગસૂત્રની વધારે માહિતી—

સંસારાદુદ્ધેગઃ ક્ષયણોપાયશ્ચ કર્મણાં ત્રિપુણઃ ।

વૈયાવૃત્ત્યોદ્યોગસ્તપોવિધિર્યોષિતાં ત્યાગઃ ॥૧૧૫॥

અર્થ—સંસારથી ઉદ્ધેગ, કર્મક્ષય કરવાનો ઉપાય, સેવાચારી કરવામાં ઉદ્યોગ, તપનો વિધિ અને સ્ત્રીઓનો ત્યાગ. (૧૧૫)

પાંચમું અધ્યયન 'લોકસાર'

વિવરણુ—હજુ આચારંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનો સંક્ષિપ્ત સાર આપવાનો ચાહુ છે. પાંચમું અધ્યયન લોકસાર નામનું છે.

સંસારાત્ ઉદ્ધેગ—આચારંગના પાંચમા અધ્યયનના છ ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશક નીચેની મતલબનો છે :—

(૧) લોકમાંથી જે કાંઈ મેળવવા જેવું છે તે માત્ર વસ્તુસ્વભાવ છે.

(૨) વસ્તુસ્વભાવનું ચિત્તવૃત્તિ પર સંસ્કાર રૂપે સ્થાપિત થવું તે જ્ઞાન.

(૩) જ્ઞાન થયા પછી સત્યની જિજ્ઞાસા જાગે અને સત્યની જિજ્ઞાસા પછી સ્કંધ રીતે જેટલે અંશે પરભાવને ત્યાગી સ્વભાવ તરફ વળવાની ક્રિયા થાય તેનું નામ ચારિત્ર.

(૪) ચારિત્ર આવ્યા પછી ત્યાગ, તપશ્ચરણ અને એવા અનેક પ્રયોગ દ્વારા વૃત્તિ પર સંપૂર્ણ વિજય થવો એટલે ચિત્તસંસ્કારોનો સર્વથા ક્ષય કરવો તે નિર્વાણ દશા.

(૫) આ રીતે આનંદ, સુખ કે શાંતિના ધ્યેયે પહોંચવા માટે સદ્ધર્મની આસધના કરવી ઇષ્ટ છે.

(૬) જેના સેવનથી વિષયજન્ય સુખની અભિલાષા મંદ પડે અને સાચા સુખની શોધ તરફ મન, ઈન્દ્રિય અને શરીરનું વલણ થાય તે ધર્મ.

(૭) અને આવું ધર્મમય જીવન એ જ સાચું ચારિત્રવાન જીવન.

(૮) જે કોઈ આ જગતમાં જીવોની સપ્રયોજન અથવા નિષ્પ્રયોજન હિંસા કરે છે, તેઓ પાછા તે જ જીવોની ગતિઓમાં જઈને ઉત્પન્ન થાય છે.

(૯) પ્રાણીઓ વિષયસુખને ભોગવી તો શકતા નથી, પણ ચિત્તનો વેગ વિષયો તરફ જ હોવાથી તે વિષયોથી દૂર પણ રહી શકતા નથી.

(૧૦) તત્ત્વદર્શી જીવ સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે કે જેમ ડાહની ટોચ પર રહેલા જળના ઊંદુને પવનથી કંપિત થવાથી શીઘ્ર નીચે પડવાનો સંભવ રહે છે તેમ જીવોનું આયુષ્ય અસ્થિર છે.

(૧૧) તેમ છતાં અજ્ઞાની જનો કૂર કર્મ કરતી વખતે તો જ્ઞાન પામતા જ નથી, પણ જ્યારે તેનું દુઃખદ પરિણામ ભોગવવું પડે છે ત્યારે તે મૂઢ બની જાય છે, અને મોહાન્ધકારને લઈને તેમને સન્માર્ગ સૂઝતો નથી.

(૧૨) જે સંશયને જાણે છે તે સંસારને પણ જાણે છે અને જેણે સંશય નથી જાણ્યો તેણે સંસારને પણ નથી જાણ્યો.

(૧૩) સંસારના સ્વરૂપનો જાણકાર જે સાધક નિપુણ છે, તે કદી સંસારના સંબંધમાં ફસાતો નથી.

(૧૪) વાસનાની સૂક્ષ્મ અસર જીવો પર દૃઢરૂપે હોય છે, તેથી કદાચ વાસનામય વિકલ્પો આવે તો તે ભૂલને સુધારી લેા, પરંતુ છુપાવવાનો પ્રયત્ન ન કરેા, કારણ કે તેમ કરવાથી બમણું પાપ લાગે છે.

(૧૫) વાસનાને રોકવા સાદું સાધક હ્રમભોગોના પ્રલોભનો પ્રાપ્ત થવા છતાં તેમનાં પરિણામને ખૂબ વિચારીને તેમના પરિચયથી જ દૂર રહે અને ચિત્તને પણ તેમનાથી દૂર રાખે છે.

(૧૬) કેટલાક જીવો વિષયોમાં અતિ આસક્ત થઈ અધમમતિઓમાં તણાયે જાય છે.

(૧૭) અને કેટલાક સાધુવેશ ધારણ કરનારા હોવા છતાં આસક્તિ વશ પડી પાપ-કર્મોની પ્રવૃત્તિ કરીને પરિણામે દુઃખી થાય છે.

(૧૮) તેમનાં કેટલાક તો વળી ભૂલ જાણવા છતાં તેને સુધારવાને બદલે સ્વચ્છંદાચારી થઈ એકચર્યા કરે છે. તેઓ બહુ કોપી, બહુ માની, બહુ માયાની, બહુ લોભી, બહુ પાપી, બહુ દંભી, બહુ ઠગારા, બહુ દુષ્ટ વાસનાવાળા, હિંસક અને કુકર્મી હોવા છતાં યોગ્યતાને ધર્મિષ્ઠ માને છે અને ધીજીને જણાવે છે, પણ રખેને ધીજી યોગ્યતાને જાણી જાય

તે ભયથી તે એકલા થઈને ફરે છે. અજ્ઞાન અને પ્રમાદને વશ થઈ મૂઢ બની તેઓ વાસ્તવિક ધર્મને સમજી શકતા નથી.

(૧૯) પોતાનાં પાપનાં અનુષ્ઠાનથી જે નિવર્ત્યા નથી તેવા દુઃખી ડંકાસીઆ બિચારા કર્મમાં જ કુશળ છે અને ધર્મમાં કુશળ નથી. આવા જીવો સંસારના ચક્રમાં ફરવાના અધિકારી બને છે.

સપણોપાય—ચારિત્રખીલવણી પરના ખીલ ઉદ્દેશકની શરૂઆત કરતાં કહે છે કે—

(૨૦) હમણા જ આ વખત, અવસર, તક છે એમ વિચારી પવિત્ર સંયમ તરફ જ દષ્ટિ રાખ. આ શરીર, સાધકજીવન અને અનુકૂળ સાધનોનો સમય ફરી ફરી નહિ આવે, માટે તેમનું ફરી ફરી શોધન કર.

(૨૧) સંયમી સાધકે સાધનાનાં માર્ગમાં જરા પણ પ્રમાદ કરવો નહિ.

(૨૨) આ વિશ્વના જીવોના આશયો ભિન્ન ભિન્ન છે, તેમ તેમનું દુઃખ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. માટે, મુનિએ હિંસા કે મૃષા ભાષણ જેવા દૂષણને ન સ્પર્શતાં સંયમમાર્ગમાં ઉપસ્થિત થતાં સંકટોને સમભાવે સહન કરવાં. આવો મુનિ જ ચારિત્રશીલ મુનિ ગણાય.

(૨૩) સાધકો હાલમાં પોતે પાપમાં પ્રવર્તતા નથી, છતાં કદાચ પૂર્વકર્મના કૃણસ્વરૂપે તેમને વિવિધ પ્રકારની ઉપાધિ આવે તો તે વખતે થતું સુખદુઃખ તેઓ સમભાવ-પૂર્વક સહન કરે.

(૨૪) આ શરીર વહેલું કે મોડું પણ અવશ્ય છૂટવાનું અથવા તૂટવાનું તો છે જ કારણ કે તે અધ્રુવ, અનિત્ય, ક્ષણભંગુર, વધવાઘટવાના સ્વભાવવાળું અને નાશવંત છે જ.

(૨૫) જે ઉપર પ્રમાણે શરીરનું સ્વરૂપ તથા અવસર વિચારીને, ચેતનનાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સુખ, આનંદ, ઇત્યાદિ ગુણોમાં રમનારો હોય છે, તે નિરાસક્ત ત્યાગી સાધકને અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું રહેતું નથી.

(૨૬) સાધુવેશ ધારણ કરીને પણ કેટલાક સાધકો થોડો કે ઘણો, નાનો કે મોટો સચિત્ત કે અચિત્ત પરિગ્રહ રાખે છે. તે સાધુ હોવા છતાં પરિગ્રહી ગૃહસ્થના જેવા જ અથવા તેથી પણ હલકા છે.

(૨૭) કર્મથી મુક્ત મેળવવી એ કાર્ય આપણા પોતાથી જ થાય છે.

(૨૮) સાધકે પરિગ્રહથી મુક્ત થઈ સાધનાના માર્ગમાં જે સંકટો આવી પડે તે સમભાવે સહન કરવાં.

(૨૯) જે સાધકો પ્રમાદ સેવે છે તેઓ ધર્મથી પરાડ. સુખ થયેલા છે એમ જાણી સમગ્ર સાધક અપ્રમત્તપણે વિચરે.

(૩૦) “વસ્તુ વિવેક” ઉપરના ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં કહે છે કે જે ગૃહસ્થ કિંવા ભિક્ષુ આ જગતમાં નિષ્પરિગ્રહી થાય છે તે બધા તીર્થંકર દેવની વાણી સાંભળી અથવા મહા-

યુરુષ કે જ્ઞાનીજનોનાં વચનો વિચારી, વિવેકવાંત બની, સર્વ પ્રકારના પરિબ્રહ્મનો ત્યાગ કરીને જ નિષ્પરિબ્રહ્મી બને છે.

(૩૧) કેટલાક સાધકો પ્રથમ સિંહની માફક ત્યાગ બ્રહ્મણ કરે છે, અને પછી પણ પતિત થતા નથી. કેટલાક પ્રથમ તો વૈરાગ્યપૂર્વક ત્યાગ બ્રહ્મણ કરે છે, પણ પછીથી પતિત થાય છે. કેટલાક પ્રથમ ત્યાગમાર્ગમાં જનારા હોતા નથી અને પછી પતિત પણ થતા નથી. જે સમગ્ર લોકનું સ્વરૂપ જાણી તદ્દનુસાર વર્તન ચલાવે છે, તેમને પણ તેવા ત્રીજા વર્ગના પુરુષો જેવા જાણવા.

(૩૨) વિવેકી સાધક રાત્રિના પહેલા તથા છેલ્લા પહેરે મન, વાણી અને કાયાની એકવાક્યતાપૂર્વક હૃદયે કર્મબંધનથી છૂટવાનાં કારણરૂપ ચારિત્રને વિચારીને તેને યથાર્થ રીતે પાળે.

(૩૩) સદાચારને નહિ પાળનારાઓની થતી દુર્દશાઓ સાંભળી શાણો સાધક વાસના અને લાલસારહિત બને.

(૩૪) અંતરના આત્મશત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવું. અત્યારે તે માટે જે સામગ્રી મળી છે તે ફરીને મળવી ઘણી જ મુશ્કેલ છે.

(૩૫) સાધક તો ખરેખર તે જ જાણવો કે જે લોકોને મોક્ષમાર્ગથી ભલટી પ્રવૃત્તિ કરતા દેખી, માત્ર મોક્ષમાર્ગ તરફ જ પ્રયાસ રાખી પ્રસન્નતાપૂર્વક ચાલ્યો જાય છે.

(૩૬) શાણો સાધક ઐહિક કીર્તિ ખાતર યશનો અભિલાષી બની સર્વ લોકમાં કોઈ પણ પ્રકારની પાપી પ્રવૃત્તિ ન કરે, અને આરંભથી ઉદાસીન રહે.

(૩૭) જે સમ્યક્ત્વ છે તે જ મુનિપણું છે અને જે મુનિપણું છે તે જ સમ્યક્ત્વ છે.

(૩૮) તે સમ્યક્ત્વ કે સાધુત્વ ધૈર્યહીન, નિર્બળ મનવાળા, વિષયાસક્ત, માયાવી, પ્રમાદી અને ઘર પર મમત્વ ધરનારા સાધકોથી ધરી શકાય જ નહિ.

(૩૯) ચોથા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે સાધક એકલો થઈને જામોગામ ફરે તો તેનું ફરવું તથા જવું દુઃશક્ય બને છે.

(૪૦) સ્વચ્છંદીને એકલચર્યા બહુ ગમે છે.

(૪૧) કેટલાક સાધકો જ્ઞાની જનની વચન દ્વારા શિખામણ મળતાં જ આવેશાધીન બની નાખુશ થઈ જાય છે અને તેઓ વિવેકશૂન્ય અને ઉચ્છૃંબલ થઈ સાધકસંઘથી છૂટા પડી જાય છે.

(૪૨) અજાણ અને અતત્વદર્શી સાધકોને પછીથી આવી પડતી અનેક મુશ્કેલીઓ ઓળંગવી કઠણ થઈ પડે છે.

(૪૩) સાધકે ગુરુદેવે બતાવેલી દષ્ટિથી જોવામાં, સદ્ગુરુદેવે બતાવેલી અનાસક્તિનું પાલન કરવામાં, સદ્ગુરુનો પુરસ્કાર સ્વીકારવામાં, સદ્ગુરુ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા કેળવવામાં ઉપયોગપૂર્વક વિહરવું.

(૪૪) પ્રત્યેક ક્રિયામાં ખૂબ સંભાળપૂર્વક હુમ્મેશાં ગુરુની અનુસૂચિપૂર્વક જ વિચરવું.

(૪૫) આ સંસારમાં સ્ત્રી પ્રત્યેનો મોહ જ ચિત્તને અતિશય મૂંઝાવનારો છે.

(૪૬) પ્રયત્ન છતાં જો વાસનાના પૂર્વસંસ્કારોને વશ થઈને મુનિસાધક વિષયોથી પીડાય તો તે બહુ નિર્ભળ આહાર કરે, ભૂખ કરતાં ઓછું ખાય, એક સ્થાને જાણે રહી કાથોત્સર્ગ કરે અથવા ધીજે ગામ જતો રહે. આટલું છતાં પણ મન વશ ન થાય તો આહારનો ત્યાગ કરી દે.

(૪૭) આત્મઘાત કરતાં સ્ત્રીસંગને વિશેષ દૂષિત બતાવ્યો તેવું કારણ એ છે કે સ્ત્રીસંગ પહેલાં અનેક પાપ સેવવાં પડે છે. સ્ત્રીસંગ સાધનામાર્ગમાં અપાર કળ્મશ ઉત્પન્ન કરનારો છે.

(૪૮) વાસનાનો નાશ કરવા ઈચ્છનાર સાધકે સ્ત્રીઓની શુંગારકથા ન કરવી, સ્ત્રીનાં અવયવો ન જોવાં, સ્ત્રી સાથે એકાંતમાં ગાઠ પરિચય ન રાખવો, સ્ત્રીઓથી સ્નેહ ન કરવો, સ્ત્રીઓનાં અંગોને અડી સેવા ન કરવી, સ્ત્રી સાથે વાતચીત કરવામાં પણ મર્યાદિત રહેવું. આ સર્વ સ્ત્રીઓને પણ લાગુ પડે છે.

(૪૯) સાધકને અવલંબનની અપેક્ષા તો છે જ, પણ એથી અવલંબન લેનાર જાગૃત ન રહે તો ચાક્રી શકે એમ રખે કોઈ માની લે! ગુરુકુળમાં વસતા સાધકોએ પણ સતત જાગૃત રહેવાનું તો છે જ.

(૫૦) ભોગથી તૃપ્તિ થતી નથી, પણ જીલટી વૃત્તિ ઉત્તેજિત થાય છે.

(૫૧) પાંચમા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે—મહાન બુદ્ધિમાન જાગૃક અને આરંભશસ્ત્રોથી વિરમેલા, મૃત્યુનો ભય ધર્યાં વિના સતત પુરુષાર્થ કર્યે જાય છે, જેમ સમપ્રદેશમાં રહેલું કોઈ જળાશય પોતાના સ્વરૂપમાં મસ્ત રહી હુમ્મેશાં નિર્ભળ જળથી ભરપૂર અને પોતાના પ્રવાહને પોતામાં સમાવી આત્મરક્ષણ કરતું રહે છે તેમ.

(૫૨) આ માર્ગની યથાર્થતા જાણી તેમાં ગયા બાદ “કળ થશે કે નહિ થાય” એવો સંશય જે સાધક ઘડી ઘડી રાખે છે તે સાધકને સાધનામાં ઉદ્ધમવંત રહેવા છતાં સમાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

(૫૩) જિનેશ્વર દેવોએ સ્વાનુભવથી જે ભાખ્યું છે તે નિઃશંકપણે સત્ય છે એમ વિચારવાથી એ મહાપુરુષોની આજ્ઞાને આરાધવાની શ્રદ્ધા પ્રગટ થઈ શકશે.

(૫૪) મહાપુરુષનાં ગંભીર વચનોને કેટલાક મુનિદેવો સમજીને અનુસરે છે.

(૫૫) મહાપુરુષો દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપ સમજીને શ્રદ્ધાળુ થયેલા ઘણા મુનિસાધકો ત્યાગ પ્રહણ કરતી વખતે ‘વિનભાષિત સત્ય છે’ એવું માને છે ખરા, પણ તેઓમાંના કેટલાક જ અંત સુધી તેવો વિશ્વાસ ટકાવી શકે છે.

(૫૬) કેટલાક તો પહેલાં શ્રદ્ધાળુ હોય છે, પરંતુ પછીથી સંશયી બની જાય છે. કેટલાક શરૂઆતમાં દૃઢ વિશ્વાસુ હોતા નથી, પરંતુ પછી અનુભવથી ટિચારીને શુદ્ધ શ્રદ્ધા વંત બને છે, અને કેટલાક કદાચહી જીવો તો પ્રથમ કે પછી પણ તેવા જ અશ્રદ્ધાળુ રહે છે. જે સાધકની શ્રદ્ધા અપવિત્ર છે તેને સમ્યક્ કે અસમ્યક્ દેખાતાં તત્ત્વો સમ્યક્ રૂપે જ પરિણમે છે.

(૫૭) જે સાધકની શ્રદ્ધા અપવિત્ર છે તેને તો સમ્યક્ કે અસમ્યક્ બંને વસ્તુ અસત્યરૂપે જ પરિણમે છે.

(૫૮) તું સત્ય તરફ વળ, કારણ કે સત્ય તરફ વળવાથી જ આ સંસારનો અંત આવે છે, કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય છે.

(૫૯) વ્યક્તિ અને વિશ્વનો પૂર્ણ સંબંધ છે. સાધક બીજાની ભૂલો સુધારવા જતાં પોતે બીજા ભૂલમાં પડે છે. વૈરવૃત્તિ, ઈર્ષ્યા એ બધી હિંસાઓ છે. તેથી તેમનો સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ.

(૬૦) જેને હજીવાનો ઇરાદો કરી રહ્યો છે તેના સ્વપ્નને તારી પોતાની મેળે જ વિચાર. તો તને જણાશે કે તું જેને હજીવા ઇચ્છે છે તે તું પોતે જ છે, જેના પર તું હકુમત ચલાવવા ધારે છે તે પણ તું પોતે જ છે, જેમને તું દુઃખી કરવા ધારે છે તે પણ તું પોતે જ છે, જેમને પકડવા ચાહે છે તે પણ તું પોતે જ છે અને જેમને તું મારી નાખવા ધારે છે તે પણ તું પોતે જ છે. આવી સમજથી સત્પુરુષો સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ ધારણ કરે છે.

(૬૧) જે આત્મા છે તે જ વિજ્ઞાતા છે અને જે વિજ્ઞાનનો દ્રવ્ય છે તે જ આત્મા છે. અથવા, જે જ્ઞાન વડે વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે તે જ્ઞાન પોતે જ આત્માનો ગુણ છે, અને એ જ્ઞાનને લઈને જ આપણને આત્માની પ્રતીતિ થાય છે.

(૬૨) આ રીતે જ્ઞાન અને આત્માના પારસ્પરિક સંબંધને જોયો યથાર્થપણે જાણે છે, તે જ સાચા આત્મવાદી છે.

પાંચમા અધ્યયનના પાંચ ઉદ્દેશકોમાં સંસારથી ઉદ્દેગ કેમ થઈ શકે તે બતાવવામાં આવ્યું અને કર્મક્ષય કરવાનો ઉત્તમોત્તમ ઉપાય શોધ્યો છે તે પણ બતાવ્યું. હવે છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં કર્મક્ષયનો ઉપાય અને ખાસ તો સત્પુરુષની આજ્ઞાનું રૂળ પણ બતાવે છે.

(૬૩) છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે કેટલાક સાધકો પુરુષાર્થી હોય છે પણ આજ્ઞાના આરાધક હોતા નથી. કેટલાક આજ્ઞાના આરાધક હોવા છતાં પુરુષાર્થી હોતા નથી. આ બંને સ્થિતિ અયોગ્ય છે. જેઓ આજ્ઞા નથી માનતા તે પણ બહાર છે, અને બહાર શોધવા ભમે છે તે પણ બહાર છે.

(૬૪) ગુરુદેવના દષ્ટિબિંદુએ જોવાનું, ગુરુદેવે બતાવેલી નિરાસક્તિએ પ્રગતિ કરવાનું, આદેશનું બહુમાન કરવાનું, તેમના પર શ્રદ્ધા રાખવાનું અને આ રીતે ગુરુકુળવાસ કરવાનું જેમણે જીવનધ્યેય બનાવ્યું છે તે અવશ્ય વિજય મેળવીને આત્મદર્શન પામશે.

(૬૫) લોકનો સાર ધર્મ છે, ધર્મનો સાર જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો સાર સંયમ છે, સંયમનો સાર નિર્વાણ છે અને નિર્વાણનો સાર આનંદ છે.

(૬૬) જીવાત્મા જે આરામ શોધે છે તે સંયમમાં છે એટલું સમજીને પ્રત્યેક સાધક જિતેન્દ્રિય બની પ્રગતિ સાધે.

(૬૭) શાસ્ત્રોનો નજીકાર સાધક સંસારમાં રહેલી ધુમરીને જોઈને દૂરથી જ વિરમે.

(૬૮) નિરાસક્ત સાધક દ્રષ્ટારૂપ બની રહે છે. તે બધું જાણે છે, જુએ છે પણ વાંછતો નથી. નિરાસક્ત સાધકનું કોઈ પણ કર્મ વાંચ્યાપૂર્વક હોતું નથી.

આ પાંચમા અધ્યયનના છ ઉદ્દેશક છે.

છઠું અધ્યયન 'ધૂત'

નિપુણ: વૈયાવૃત્યોદ્યોગ:—લોજન લાવી આપવું વગેરે ગુરુનો વિનય કરવો.

આચારાંગ સૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યયનનું નામ ધૂત છે. ધૂત એટલે ઘોઈ નાંખવું એવો પણ અર્થ કેટલાક કરે છે. વસ્ત્ર પર ચઢાવેલો રંગ બીજો રંગ લગાડતાં પહેલાં કાઢી નાંખવો. તે દૂર થયા પછી જ નવીન રંગની ચમક ભરે છે; તેમ ચિત્ત પર લાગેલા સંસ્કારો દૂર થાય તો જ નવીન સંસ્કારો સુરેખ બને છે. ધૂત એ ધૂ ધાતુનું બૂતકૃદંત છે. હવે આપણે છઠ્ઠા ધૂતાધ્યયનની મુદ્દામ બાબતો સમજી લઈએ. આ ધણું ઉપયોગી અધ્યયન છે.

(૧) પૂર્વઞ્જોમાં પૂર્વના અધ્યાસો, જટિલ કઠાઞ્જો અને જડ માન્યતાઓનો સમાવેશ છે. એ જીતાવળ જેવી જીવન પર અસર કરે છે.

(૨) જ્ઞાની પુરુષો નવતત્ત્વને યથાર્થ જાણે છે અને વહે છે.

(૩) જ્ઞાની પુરુષો ત્યાગમાર્ગ તરફ વળેલા, હિંસક ક્રિયાથી નિવર્તેલા, યુદ્ધિમાન અને સમાધિને ઇચ્છનારા સુપાત્ર સાધકોને મુક્તિનો માર્ગ બતાવે છે, તે માર્ગ તે પૈકીના જેઓ મહાવીર હોય છે તેઓ જ પચાવી શકે છે અને પચાવીને પરાક્રમવંત બની શકે છે. ઘણા એ સંયમની દીક્ષા પામેલ સાધકો, વિલાવને વશ થઈ, અવળે માર્ગે લથડિયાં ખાતાં દેખાય છે.

(૪) આસક્ત જીવને પોતાના સુસંસ્કારોની સ્મૃતિ નષ્ટ થાય છે. શેવાળમાં પડેલા વિવરમાંથી કાચબો ડોક બહાર કાઢી નીલગગનનું દશ્ય જોઈ આનંદ પામી પોતાના પરિવારને તે આનંદપ્રદ દશ્ય દેખાડવા પાણીમાં ગયો પછી ફરી તે કદી તે વિવરને પામ્યો જ નહિ. તે કાચબાની પેઠે તે જીવ કદી જાંચો આવતો નથી.

(૫) ગળ વગરની ક્રિયા કરવા જતાં ઘણીવાર અધવચ લટકી જવું પડે છે.

(૬) ક્ષેયશૂન્ય ક્રિયામાં ઉત્સાહ, શક્તિ કે હિંમત સાંગોપાંગ ટકતા નથી.

(૭) ઘણી ક્રિયાઓ દેખાવમાં સુંદર, પોતાની શક્તિથી સાધ્ય તથા થોડું ઈષ્ટ આપનારી હોય તો પણ જે ક્રિયા અતિ અનિષ્ટજનક હોય તે ક્રિયા હાથ ધરવી ન ઘટે.

(૮) કેટલાક સાધનામાર્ગમાં ભેડાયા છતાં બીજા બધા ગુણોને વિકાસ કરે છે, પણ પૂર્વગ્રહોને છોડી શકતા નથી.

(૯) જે ક્રિયાઓ વગર વિચારે વાસનાના પૂર્વગ્રહોને અધીન થઈને થાય છે તે ક્રિયાનાં ફળો અતિ ભયંકર હોય છે, તેને લીધે શારીરિક રોગો પણ થાય છે.

(૧૦) જીવો અરસપરસ પણ દુઃખ આપતા રહે છે.

(૧૧) ક્ષણભંગુર શરીરસુખના અર્થે પ્રાણીઓ પાપકર્મ આચરી પોતાની મેજે જ દુઃખી થાય છે.

(૧૨) પોતાના સ્વાર્થને માટે પરને પીડવા એ મહાભયંકર વસ્તુ છે. માટે હે સાધક! પરને પીડા થાય તેવું કર્મ કદીયે ન કર.

(૧૩) પરિપક્વ વૈરાગ્યવાળો સાધક મોહથી પૃથક્ રહી શકે છે. માળાપનાં મનનું સમાધાન કરી, તેના હૃદયમાં આત્મવિકાસની દૃઢ પ્રતીતિ હોવાથી તે મોહજન્ય સંબંધ રાખી શકતો નથી અને આત્મહિતનો વિવેકમાર્ગ ચૂકતો નથી.

(૧૪) જેઓ સ્નેહને અવગણીને માળાપને છોડી દે છે તેઓ કાંઈ આદર્શ મુનિ ન ગણાય અને તેવા મુનિ સંસારની પાર પણ જઈ શકે નહિ.

(૧૫) મુનિસાધકો કે ગૃહસ્થ સાધકો પોતાના સ્વીકારેલા ધર્મની જવાબદારી બાજુવા છતાં પણ કોઈ પૂર્વના સંસ્કારોના ઉદયને વશ થઈને મોહબળમાં ફસાઈ બંધ છે અને સદાચારના માર્ગને છોડી દે છે.

(૧૬) કર્તવ્યસંબંધ અને મોહસંબંધનો તફાવત બાણી પ્રથમનાને આદરવો અને છેલ્લા(દ્વિતીય)ને છોડી દેવો.

(૧૭) પોતે શેનો ત્યાગ કર્યો છે અને શા માટે ત્યાગ કર્યો છે એ ભૂલી જવાથી કેટલાક સાધકો પુનઃ પૂર્વવેગને વશ થઈ સાધના છોડી દે છે.

(૧૮) તે વિકારને વશ થઈ સુખને બદલે દુઃખ જન્માવે છે.

(૧૯) પૂર્વ અધ્યાસોનું ખેંચાણ થાય ત્યારે તેને શમાવવાના પુરુષાર્થની તેનામાં ખામી હોય છે.

(૨૦) કેટલાક ભવ્ય પુરુષો, સંસ્કારી સાધકો ધર્મ પામીને, ત્યાગ અંગીકાર કરી, પ્રથમથી જ સાવધાન રહીને, લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં દૃઢ થઈને વતે છે.

(૨૧) જે સાધક આસક્તિ એ જ દુઃખનું કારણ છે એમ બાણી તેથી દૂર રહે છે તેમને જ સંયમી મહામુનિ બાજુવા.

(૨૨) મુનિ સાધકને સંબોધીને અસભ્ય રીતે ખોટી કે ખોટા આરોપો ચડાવી એની નિંદા કરે અથવા એના અંગ પર હુમલો કરે, મારે, વાળ ખેંચે તો પણ વીરસાધક 'પોતાનાં પૂર્વકર્મોનું જ આ પરિણામ છે' એમ ચિંતવે અને અનુકૂળ પરીણહોને પણ સમભાવે સહન કરે.

(૨૩) જે બન્ને પ્રકારના સંકટોને યથાર્થ રીતે સહી નિષ્પરિશ્રદ્ધી રહે છે અને આસક્તિનો ત્યાગ કર્યા પછી પાછાં તેમાં ફસાતા નથી તે જ સાચા નિર્ઘ્ન મુનિ છે.

(૨૪) તેવા સાધક મુનિઓ કદાચ તણખલાં કે કાંટા ભરાયા કરે અથવા ટાઢ વાય કે તાપ લાગે અથવા ડાંસ કે મચ્છર કરડે ઇત્યાદિ પ્રતિકૂળ પરીણહો આવી પડે ત્યારે પોતાની ટેકમાં અડગ રહી તે બધા સમભાવપૂર્વક સહેતા રહે છે, તે જ સાચા તપસ્વી ગણાય છે.

(૨૫) તીર્થંકર દેવોએ ફરમાવ્યું છે કે આજ્ઞામાં જ મારો ધર્મ અથવા આજ્ઞા એ જ મારો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે જે સાધક આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને પ્રવર્તે છે તે જ સાધનાની પાર પહોંચે છે.

(૨૬) મહાપુરુષોએ સાધના સિદ્ધ કર્યા પછી પોતાના સંપૂર્ણ અનુભવો જગતકંથ્યાણુ માટે જાહેર કર્યા છે. તે માર્ગે ગમન કરવું તે જ એ મહાપુરુષોની આજ્ઞાની આરાધના છે.

(૨૭) સદ્ધર્મનો આરાધક અને પવિત્ર ચારિત્રને યાજનાર મુનિ સાધક ધર્મોપકરણ સિવાય બધા પદાર્થોનો ત્યાગ કરે.

(૨૮) પૂર્વે જે જે મહર્ષિ સાધકોએ ઘણાં ઘણાં વર્ષ લગી સતત સંયમમાં રહી જે જે કષ્ટો સહન કર્યાં છે તે તે તરફ સાધક દષ્ટિ રાખે.

(૨૯) જ્ઞાની સાધકોની ભુજાઓ કૃશ હોય છે અને શરીરમાં માંસ તથા લોહી બહુ થોડું હોય છે.

(૩૦) આવો જાત્ર અને ગુણવિશિષ્ટ સાધક પાણીથી કદી ઢાંકી ન શકાય એવા સુરક્ષિત દ્વીપના જેવો છે.

(૩૧) મુનિ સાધકો સંસારની ભોગલાલસાનો સર્વથા ત્યાગ કરીને કોઈપણ પ્રાણીને ન હુલ્લવતાં સર્વલોકનાં પ્રિયપાત્ર બની મર્યાદામાં રહીને પંડિતપદ પામે છે.

(૩૨) જે સાધકોને ઉપરની બીનાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી તેઓ સર્વજ્ઞ દેવે ફરમાવેલા આવા કડક માર્ગમાં પ્રવર્તવા માટે સુદૃઢ રીતે ઉત્સાહી થઈ શકતાં નથી. આવા સાધકોને પંડિત અને પીઠ સાધકો, પક્ષીઓ જેમ પોતાનાં બચ્ચાંને ધીરે ધીરે સંભાળપૂર્વક ઉછેરે તેમ, ઘણી ઘણી સંભાળ રાખી ધર્મમાં કુશળ બનાવે.

(૩૩) કેટલાક શિષ્યો ગુરુદેવ પાસેથી જ્ઞાન મળ્યા પછી એના આશયને ન ઓળખવાથી શાંત ભાવને છોડી દઈ અભિમાની, સ્વચ્છંદાચારી અને ઉદ્વેગ બની જાય છે

અને કેટલાક સાધકો પ્રથમ ઉત્સાહથી સંયમમાં જોડાય છે પણ જોડાયા બાદ સુખલપટ થઈ વિવિધ વિષયોની જાળમાં ફસાય છે.

(૩૪) પોતે ઘણાના માનનીય અને પૂજનીય થશે એવી માન મેળવવાની વૃત્તિએ કેટલાક ત્યાગ પ્રહણ કરે છે અને શીખામણ દેનારને જ નિંદવા મંડી જાય છે.

(૩૫) કેટલાક પોતે બ્રહ્મ હોવા છતાં બીજા સુશીલ અને ક્ષમાવંત તથા વિવેકપૂર્વક સંયમમાર્ગમાં પ્રવર્તતા મુનિદેવોને પણ બ્રહ્મ કહેતા ફરે છે. તેવા મૂર્ખ અને મંદ સાધકો બેવડા ગુનાને પાત્ર છે.

(૩૬) કેટલાક પોતે શુદ્ધ સંયમ પાળી શકતા નથી પણ બીજા સાધકોને શુદ્ધ સંયમ પાળવાની પ્રેરણા કરે છે અને શુદ્ધ સંયમના પાલકો તરફ બહુમાન પણ ધરાવે છે.

(૩૭) કેટલાક પોતાના સાધનામાર્ગથી બ્રહ્મ હોવા છતાં પોતે પાળે છે તે જ શુદ્ધ સંયમ છે એમ કહે છે; તેવા મૂઠ સાધકો જ્ઞાન અને દર્શનથી પણ બ્રહ્મ થઈ જાય છે.

(૩૮) કેટલાક નિર્ગળ સાધકો પરીવહોથી હરીને સંયમાદિ સાધનાથી બ્રહ્મ થઈ જાય છે. તેમનું ઘર છોડી ચાલી નીકળવું તેમને કંટાળારૂપ બને છે.

(૩૯) કેટલાક 'અમે જ જ્ઞાની છીએ' એવા ડોળમાં અને ડોળમાં બીજાઓને નીચા માની પતનના માર્ગે વધુને વધુ જતા જાય છે. તેવા બાળપંડિતો સાધારણ જનોમાં પણ ધિક્કારને પામે છે અને લાંબો કાળ સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.

(૪૦) જેઓ વિષયકષાયને અધીન થઈ દુષ્ટ સંકલ્પવિકલ્પો કરે છે તેઓ સાધનાચ્યુત થાય છે.

(૪૧) મોક્ષાર્થી અને વીરસાધકે પોતાનું પરાક્રમ આગમના માર્ગે વહાવવું, એટલે પોતાની શક્તિનો વેગ આ માર્ગે વાળવો.

(૪૨) ભિક્ષા અર્થે જતાં ઘરોમાં કે ઘરોની આસપાસમાં, ગામો કે નગરોમાં અથવા તેની આસપાસમાં કોઈ ઉપસર્ગ કરે તો તેવે પ્રસંગે ધૈર્ય ધારણ કરી અડગ રહીને સમ્યક્ દષ્ટિવંત મુનિએ બધાં દુઃખો સમભાવપૂર્વક સહન કરવાં.

(૪૩) આગમના બાણકાર જ્ઞાની અનુભવી સાધકે પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશાનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોમાં જે ઠોકો વસે છે તે સૌને અનુકંપાભુદ્ધિથી તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ધર્મના ગુદા ગુદા વિભાગો કહી બતાવવા અને તે ધર્મની વાસ્તવિકતા પણ સમજાવવી.

(૪૪) સદ્ધર્મ કહેતાં મુનિ સાધકોએ આ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે તેઓ તેમ કરવા જતાં પોતાનું, બીજાનું કે અન્ય કોઈ પ્રાણી, ભૂત, જીવ કે સત્ત્વનું દિલ દુભવી ન નાખે.

(૪૫) સમર્થ સાધક સદ્બોધ શ્રવણ કરવા ઇચ્છનાર માત્રને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવે, યથાર્થપણે બોધ કરે.

(૪૬) જાગૃત રહેલ મુનિસાધક આ સંસારમાં અજ્ઞાનથી અથડાતા કે દુખતા જીવેને આધારભૂત બેટની માફક શરણુભૂત બની રહે.

(૪૭) હિંસક વૃત્તિવાળા અને અવિવેકી જનોથી, જે પાપી પ્રવૃત્તિ કરતા, ડરતા નથી તેમનાથી, સાધક દૂર રહે.

(૪૮) મુનિ સાધકે જીવનના અંત સુધી સાધનામાર્ગમાં આવતાં સંકટોથી નહિ ડરતાં અચળ રહેવું.

(૪૯) મૃત્યુકાળે પણ જ્યાં સુધી આ શરીર જીવથી લિન્ન ન થાય ત્યાં સુધી મૃત્યુને વરવાની હોંશપૂર્વક તૈયારી રાખવી.

આ છઠ્ઠા ધૂતાધ્યયનના પાંચ ઉદ્દેશક છે.

સાતમું અધ્યયન 'મહાપરિજ્ઞા'

મહાપરિજ્ઞા નામનું સાતમું અધ્યયન છે. તે વિચ્છેદ ગયું છે. અનધિકારીના હાથમાં જાય તેમાં ઘણા ગેરલાભ થવાનો સંભવ હોવાથી, વી. સં. ૯૮૦માં દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે તે લખવું યોગ્ય ન ધાર્યું. એના સાત ઉદ્દેશક હતા. સોળ ઉદ્દેશક હતા એમ પણ સાંભળ્યું છે.

આઠમું અધ્યયન 'વિમોક્ષ'

તપોવિધિ—આઠમું અધ્યયન વિમોક્ષ નામનું છે, તેની અંદરની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે. વિમોક્ષ એટલે ત્યાગ.

(૧) ખીજા પંથના ચારિત્રહીન સાધકોને અને જૈન ધર્મના ચારિત્રહીન ભિક્ષુઓને અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ કે પાદપુચ્છન આપવાં નહિ, આપવા માટે આમંત્રણ કરવું નહિ.

(૨) તેવા અસંયમી સાધુઓ જિલટા આપવા પ્રયત્ન કરે અને વિજ્ઞપ્તિ કરી સાધુને દરરોજ આપવા નોતરે તો તેને ન સ્વીકારતાં એમના સંસર્ગથી સદાચારી ભિક્ષુ હંમેશા અલગ રહે.

(૩) કેટલાક સાધકો ગિચારા એવી ભૂમિકા પર હોય છે કે તેઓને ગ્રાહ્ય શું કે આદરણીય શું એનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું હોતું નથી; તેઓ જીવહિંસાને અનુમોદન આપે છે, નહિ દીધેલું લે છે અને ભ્રમજનક ઉક્તિઓ બોલ્યા કરે છે.

(૪) તેઓ કદાચહૂપૂર્વક પોતાનો માનેલો ધર્મ જ સાચો અને મુક્તિદાતા છે એમ ખીજાને ઠસાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ પોતે રુબ્રે છે અને અન્યને રૂબાડે છે.

(૫) જેઓ પોતાનું જ સત્ય છે એમ માને છે કે વદે છે તેઓ એકાંતવાદી છે અને સત્યથી પોતે જ વેગળા રહે છે.

(૬) ધર્મને બહાને જે જે પાપકર્મ થઈ રહ્યાં છે તે બધાને હું છોડી દેવા માગું છું—આ રીતે મતાચ્છેદી સાધકોને સમજાવવું.

(૭) જે સાધક આટલો વિવેક સમજે તેને ગામમાંય સત્યની આરાધના સુલભ છે અને જંગલમાંયે સુલભ છે.

(૮) ભગવાને ઉપાદાનની શુદ્ધિને મહત્વ આપ્યું છે.

(૯) ઉપર, નીચી, તીરછી અને સઘળી દિશાઓમાં જેટલા જીવ રહેલા છે તે પ્રત્યેકને કર્મસમારંભ રહેલા છે, માટે સાધક નાના મોટા કોઈપણ જીવને સ્વયં દંડ ન કરે, ખીજા દ્વારા ન કરાવે અને જે કોઈ તેવું કરતો હોય તેને અનુમોદન ન આપે.

(૧૦) આ રીતે પાપકર્મનું રહસ્ય સમજીને બુદ્ધિમાન સંયમી અને પાપભીરુ સાધક આ અને એવા ખીજા દંડોથી વિરમે.

(૧૧) કોઈ સામે આમંત્રીને ધરે આવવા વિરૂપિત કરે તો તેનો સ્વીકાર ન કરવો.

(૧૨) મુનિસાધક માટે તૈયાર કરેલ ચીજ કે સ્થાન તેનાથી ન લેવાય તેવી તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મના કરે.

(૧૩) અને ગૃહસ્થ ગુસ્સે થાય તો પોતે ઘેર્ય અને સમતા રાખી સર્વ પ્રકારની ઉપાધિ સહન કરે, પણ તેવા કોઈ પ્રકારના ભયથી ડરીને દૂષિત આહાર ન લે.

(૧૪) આર્યપુરુષોએ 'સમતામાં જ ધર્મ' બતાવ્યો છે.

(૧૫) સમતાયોગની સાધનામાં (૧) કામલોગની આકાંક્ષાનો ત્યાગ, (૨) હિંસક વૃત્તિનો ત્યાગ અને (૩) પરિશ્રદ્ધવૃત્તિનો ત્યાગ એ સાધનરૂપે હોવા ઘટે.

(૧૬) 'દેહ જેમ સંકટ કે શ્રમથી જ્ઞાન થાય છે તેમ આહારથી પુષ્ટ થઈ શકે છે.' આમ સમજી સાધક દેહનું મૂલ્ય આંકે છે અને તેવું સમજી તેનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી દેહ જ્ઞાન થાય તોય તેને ખેદ થતો નથી.

(૧૭) દેહ પુષ્ટ થાય તેવા ઉપાયો પણ સાધક યોજતો નથી.

(૧૮) તેવે પ્રસંગે પણ ઓજસ્વી સાધક દયાનું રક્ષણ કરે છે, દયાને તજતો નથી.

(૧૯) જે સાધક સંયમના યથાસ્વરૂપનો કુશળ જાણકાર છે તે જ અવસરે પોતાની શક્તિ, વિભાગ, અભ્યાસ, સમય, વિનય તથા શાસ્ત્રદષ્ટિએ બધાંનો સમન્વય સાધી વિવેક-બુદ્ધિપૂર્વક લોકપ્રપચમાંથી પોતાના સ્વભાવનો ભાગ શોધી લે છે.

(૨૦) તેવો સાધક જ પરિશ્રદ્ધ પરની મમતા જિતારીને સર્વથા નિયમિત બની કોઈપણ પ્રકારનો આશ્રદ્ધ ન રાખતાં નિરપેક્ષ બની સહજજીવન જીવે છે.

(૨૧) આવા ધ્યેયજીવી અને ઉચ્ચ કેટિના સાધકની પણ કસોટી હોય જ છે.

(૨૨) જૈન ભિક્ષુ કોઈને દુભવતો નથી. તેમ જ પોતા નિમિત્તે કોઈને જરા પણ તકલીફમાં મૂકવા ઇચ્છતો નથી.

(૨૩) સાધક સાવ સાદાં વસ્ત્ર ધારણ કરે એ વસ્ત્રધારી મુનિનો આચાર છે.

(૨૪) હેમંત ઋતુ જાય અને શ્રીષ્ઠ ઋતુ આવે ત્યારે જે વસ્ત્રો હેમંત ઋતુને અનુલક્ષીને સ્વીકાર્યાં હોય તેમનો તે ત્યાગ કરે; છતાં એ ઉપયોગી હોય તો બધાંનો ત્યાગ ન કરે, પણ અદ્ય રાખે.

(૨૫) એ પ્રમાણે કરવાથી નિર્મમત્વ ગુણની પ્રાપ્તિ અને સાધનોનું લાભવપણું બંને પ્રાપ્ત થાય છે. આને ભગવાને તપ કહ્યું છે.

(૨૬) જો કોઈ પ્રતિજ્ઞામાં દંઢ રહેવાતું ન હોય તો વેહાનસાદિ અકાળ મરણથી મરી જવાનું પસંદ કરવું, કારણ કે તેવા પ્રસંગનું આકસ્મિક મરણ પણ અણસણ અને મૃત્યુ-કાળના મરણ જેવું નિર્દોષ અને હિતકર્તા ગણાય છે.

(૨૭) જે મુનિ સાધકને એક પાત્ર અને માત્ર જે જ વસ્તો હોય છે તેની કદી આવી ઇચ્છા જ ન થાય કે પોતે ત્રીજું વસ્ત્ર માગે. તે પણ આસક્તિરહિતપણે જેવાં મળે તેવાં પહેરવાં.

(૨૮) આ કથનના રહસ્યને સમજીને મુનિસાધકે વસ્ત્રસહિત અને વસ્ત્રરહિત બંને દશામાં સમતાયોગમાં જરા પણ ન ચૂકતાં અડગ રહેવું.

(૨૯) મુનિસાધકે પોતાની પ્રતિજ્ઞા ખાતર સદ્ભાવથી મૃત્યુને વરીને પ્રાણને જતા કરવા પણ કોઈ સ્થિતિમાં પ્રતિજ્ઞાભંગ તો ન જ કરવો.

(૩૦) જે જાતની પ્રતિજ્ઞા પોતે લીધી હોય તે પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે જ સદ્ધર્મની આરાધના કરતો શ્રમણ સાધક મૃત્યુને પસંદ કરે, પણ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કોઈ પણ સંયોગોમાં ન જ કરે. આવી સ્થિતિમાં થયેલ મૃત્યુ યશસ્વી ગણાય છે.

(૩૧) કેવળ અંખનાથી દેહભાન છૂટી જતું નથી, કારણ કે અનંતકાળના જડ શરીરના સહુધ્યાસની આત્મા પર કારમી અસર થાય છે.

(૩૨) સાધકે કે સાધિકાએ સૌથી પ્રથમ સ્વાદ પર જય મેળવવો જોઈએ. તેઓ ખાનખાન અવશ્ય કરે, પરંતુ એ માત્ર દેહની સ્વાસ્થ્યરક્ષા માટે જ હોય. સ્વાદની દૃષ્ટિએ તેઓ આહારને ડાખા ગલોક્ષમાંથી જમણા ગલોક્ષમાં ન લઈ જાય. આવી રીતે સ્વાદેન્દ્રિય પર કાબૂ મેળવવાથી ઘણીખરી પંચાત હળવી પડી જાય અને તપશ્ચરણ પણ સહજ થઈ જાય.

(૩૩) સદ્વિચાર, સંયમ અને તપ એ ત્રિપુટીનો સહચાર સેવતાં જેમ જેમ અહંકાર-લય થતો જાય તેમ તેમ દેહભાન છૂટતું જાય.

(૩૪) સત્યવાદી, પરાક્રમી, સંસારનો પારગામી, હાય હવે મારું શું થશે એવા ભયથી રહિત, વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ જ્ઞાતા અને બંધનોની જાળમાં નહિ ફસાયેલો એવો સાધક મુનિ ભયંકર પરીપહ કે ઉપસર્ગોમાં પણ અડગ રહી શકે છે. આવાનું મરણ તે આપદાત નહિ પણ કાળપર્યાય મૃત્યુ (પ્રશસ્ત મરણ) જ ગણાય છે.

(૩૫) કોઈ પણ જાતની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તો તેમાં પ્રાણ્તાંત દંઢ રહેવું, પરંતુ પ્રતિજ્ઞા કદાચરૂ કે અહંકારના દોષથી દૂષિત ન હોવી જોઈએ.

(૩૬) પ્રતિજ્ઞાથી લઘુતા પ્રાપ્ત થાય છે અને સહજ તપશ્ચર્યા થાય છે.

(૩૭) જ્યારે શરીર અશક્ત થઈ જાય ત્યારે પાટિયાની માફક સમભાવ કેળવી ધૈર્યપૂર્વક અને વિલાપરહિત પાદપોપગમન અણસણ કરવું અને મૃત્યુને વરવું.

(૩૮) આ વિનશ્વર દેહમાં મોહમુગ્ધ ન થતાં, ભવનના અંત પર્યાંત દેહ વિધાસુ બની ભયંકર પરીષદ કે ઉપસર્ગોમાં પણ સમતા રાખી શકાય છે.

(૩૯) પાદયોપગમન મરણનું શરણ કૈંક નિર્મોહી પુરુષોએ લીધું છે. તે હિતકર્તા, સુખકર્તા, સુયોગ્ય અને કર્મક્ષયના હેતુરૂપ છે.

(૪૦) સંયમી, ધીર અને જ્ઞાની મુનિસાધક મૃત્યુસમય પ્રાપ્ત થયે ત્રણ પૈકી એક મરણને આદરીને અંતિમ સમાધિનું યથાર્થ પાલન કરે છે.

(૪૧) પ્રત્યેક સાધક કષાયોને મંદ કરવા માટે આહારને ઘટાડે છે. અને એ જ દષ્ટિએ તપશ્ચર્યા હોવી ઘટે.

(૪૨) જે આહારના ત્યાગથી પ્રકૃતિ પરનો કાબૂ ચાલ્યો જતો હોય તો સમાધિ-શાંતિ જાળવવા માટે સાધક જરૂર આહાર લઈ શકે છે.

(૪૩) એ છૂટ લીધા પછી યોતાનું લક્ષ્ય ચૂકાઈ જવું ન જોઈએ. સાધક અનુક્રમે સંયમ, ત્યાગ અને તપની ત્રિપુટીને કેળવીને કષાયો શમાવી આગળ ધપે અને શિથિલ ન બનતાં મૃત્યુકાળે મૃત્યુને સુખથી ભેટે.

(૪૪) ભવન અને મરણ પૈકી કોઈપણ દશા પર કોઈપણ સાધક આસક્ત ન જ થાય.

(૪૫) મરણ અમુક સ્થળે થાય તો જ સમાધિમરણ થાય એવું એને કશુંય ક્ષેત્ર-ખંધન નથી. માત્ર ગામમાં કે અરણ્યમાં, તે ભવજંતુઓથી વ્યાપ્ત સ્થાન ન હોય અને શુદ્ધ હોય એટલું જ જાળવવું જોઈએ.

(૪૬) સાધક શય્યા પર આહાર ત્યાગ કરી જે કાંઈ પરીષદ કે ઉપસર્ગ થાય તે સમભાવપૂર્વક સહે.

(૪૭) અણસણ સમયે આકસ્મિક રીતે કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તે સ્થિતિમાં સાધક તે રોગ નિવારવાના શુદ્ધ ઉપાયો કરી શકે, પરંતુ એ ઉપાયો કર્યા પછી જ્યારે સમાધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તુરત જ એમણે પૂર્વપ્રયોગ ચાલુ રાખવો ઘટે.

(૪૮) અણસણને આચરતો સાધક જે કાંઈ પરીષદ કે ઉપસર્ગ ઉત્પન્ન થાય તે બધાંને સમભાવપૂર્વક સહે. અને કોઈ મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ આપે તોય મનથી પણ કલુષિત ન થાય.

(૪૯) કીડીઓ, કીડાઓ, મચ્છર, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ, માંસભક્ષી કે લોહી પીનારા ઇંતર પ્રાણીઓ, સર્પ કે સિંહ વગેરે ભવો કાંઈ પણ ઉપદ્રવ કરે તો મુનિ તે પ્રસંગે કથો પણ હાથથી કે રત્નેકુરણાદિ સાધનથી તેનો પ્રતિકાર કરે નહિ.

(૫૦) વિશિષ્ટ સાધક ચિંતવે છે કે બિચારા પશુઓ મારું શરીર ખાય છે, પણ મારા આત્માને ખાવાની તેમનામાં તાકાત નથી.

(૫૧) બાહ્ય અસરથી યોતાનું નિયત કરેલું સ્થળ છોડી ખીજે સ્થળે ન જાય.

(૫૨) ગીતાર્થ મુનિસાધક શાસ્ત્રો દ્વારા સંયમ અને ધ્યાનના રહસ્યને જાણીને ઇંગિત-મરણ નામનું અણુસણુ આચરે છે. એ ભક્તપરિજ્ઞાની અપેક્ષાએ ઘણી રીતે કઠિન છે.

(૫૩) સમર્થ સાધકે આ ઇંગિતમરણુ અણુસણુ માટે જાણીનેઈને છૂટ ન લેવી, એક આસને અડગ થઈને રહેવું.

(૫૪) યોતાની કોઈ પણ ઇંદ્રિયો વિષયો તરફ ધસડાઈ ન જાય તે માટે પૂરતો સંયમ રાખે.

(૫૫) પાદપોપગમન અણુસણુ જે સાધુ સ્વીકારે છે એનું શરીર અકડાય કે પ્રાણી-ઓથી ખીડાય તો પણ એને યોતાના સ્થાનથી લેશમાત્ર ડગવાનું હોતું નથી. આ રીતે પાદપોપગમન અણુસણુનો વિધિ અતિ દૃઢ અને કડક હોય છે.

(૫૬) પાદપોપગમન અણુસણુમાં બધા પરીવહ અને ઉપસર્ગો ખમવા.

(૫૭) રાજાદિ અથવા શ્રીમંત કામલોગો સંબંધી અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનો બતાવી શ્રમણુ સાધકનું મન લોભાવે, તે પ્રસંગે શ્રમણુસાધક વિષયો તરફ વૃત્તિને ઢળવા ન દે. તે નિબંધ સ્વરૂપની આકાંક્ષા રાખી આત્મદશામાં લયલીન રહે.

(૫૮) કોઈ દેવતા આવીને વિવિધ પ્રકારની માયાજાળ બતાવે તો ત્યાં પણ ઉપરની શ્રદ્ધામાં તે સ્થિર રહે.

(૫૯) સાધનામાં આગળ ધપતો સાધક સર્વ વિષયોમાં અનાસક્ત થઈ, આયુષ્ય-કાળનો જાણકાર બની, મૃત્યુ સમયે ઉપરના ત્રણ પૈકી કોઈ એક અણુસણુને યોગ્યતા અનુસાર આદરે.

આ આઠમા વિભોક્ષ અધ્યયનના આઠ ઉદ્દેશક છે.

નવમું અધ્યયન 'ઉપધાનશ્રુત'

ચોપિતાં ત્યાગઃ—સ્ત્રીઓનો ત્યાગ. નવમા ઉપધાન અધ્યયનમાં તેને જણાવશે. નીચેની હકીકત પરથી તે અધ્યયનમાં શું રહસ્ય આવે છે તે જણાશે. નવમા ઉપધાન અધ્યયનની સંક્ષિપ્ત વાર્તા નીચે પ્રમાણે તારવેલ છે. જૈનમાં 'ઉપધાન' શબ્દનો અર્થ તપશ્ચર્યા થાય છે. 'સાંમીધ્ય ધારણ કરવું તે' એ વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ છે. આત્માની આત્માભિમુખતા તે અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયેલો છે. તે અધ્યયનની વાત નીચે પ્રમાણે છે. મહાવીરચરિત્ર એમાં વર્ણવેલું છે. પ્રથમ અધ્યયન મહાવીર સ્વામીના પાદવિહારનું છે.

(૧) માગશર સુદ દશમીને દિને કુટુંબસંબંધ, રાજપાટ, અલંકારો, ભોગાદિ વિપુલ સામગ્રી તથા સમૃદ્ધિને છેડીને યોતાના દિવ્ય જીવન દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમની વાસ્તવિકતા અને કર્તાવ્યપ્રણાલિકાનો વિશ્વને આદર્શ આપી તેમણે પાદવિહાર કર્યો. મોહભાવને લઈને દુઃખ-મય હોવાનો સંભવ હોઈ તેઓએ તે સ્થાન શીઘ્ર છોડ્યું.

(૨) દીક્ષા લેતી વખતે શ્રી મહાવીરને એક દેવદૂધ વસ્ત્ર મળ્યું હતું. તેના ઉપર પણ તેમણે રાગ ન કર્યો, તેમ તેને તરછોડ્યું પણ નહિ.

(૩) સુવાસિત વસ્ત્રની દિવ્ય વાસથી આકર્ષાઈને અધિક માસ સહિત આતુર્માસ જેટલા લાંબા સમય સુધી જામર વગેરે જ તુચ્છો તેમના શરીર પર બેસતાં હતાં અને હેરાન કરતાં હતાં છતાં સમલાવપૂર્વક તે યોગી અડોલ રહેતા.

(૪) પૂર્વોક્ત દિવ્ય વસ્ત્ર લગભગ તેર માસ સુધી છોડ્યું ન હતું. પછી તે એ યોગી વસ્ત્રને ત્યાગી વસ્ત્રરહિત થયા.

(૫) મિશ્ર વસ્ત્રીમાં આવવાજવાનો પ્રસંગ થતો. અનેક સ્ત્રીઓ તે વખતે તેમને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વીનવવા તેમની પાસે જતી, પણ તેવે પ્રસંગે પણ તેઓ આત્મશુદ્ધામાં પ્રવેશીને ધ્યાનમાં મગ્ન જ રહેતા.

(૬) શ્રમણ મહાવીર ગૃહસ્થ સાથેનો અતિસંસર્ગ છોડીને પ્રાયઃ ધ્યાનમગ્ન રહેતા. ગૃહસ્થો તેમને પૂછતાં તે તેઓ કશોયે ઉત્તર ન આપતાં મૌન ગ્રહણ કરી પોતાની સાધનામાં જ દત્તચિત્ત રહેતા.

(૭) કોઈ પ્રશ્નને કે કોઈ નિંદે, કોઈ વદે કે કોઈ ન વદે, અને કોઈ દંડાદિકથી તેમને મારે, વાળ એવે કે દુઃખ આપે તેની તે શ્રમણના મન પર કશી અસર ન થતી.

(૮) શ્રી મહાવીર એ વર્ષથી ઠંડુ પાણી ત્યાગી પોતાને પીવા તથા વાપરવામાં અચિત્ત જળનો જ ઉપયોગ કરતા.

(૯) જળ, અગ્નિ, વાયુ, શેવાળ, ખીજ, લીલોતરી તેમ જ ત્રસકાય ઇત્યાદિ સર્વમાં આત્મા છે એમ જાણીને તેઓ જરાયે ના દુભાય તેવો ઉપયોગ રાખી વિચરતા, આરંભથી દૂર રહેતા.

(૧૦) સ્થાવર જીવો ત્રસરૂપે અને ત્રસ જીવો સ્થાવરરૂપે પોતાના કર્માનુસાર ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એમ ભગવાને જ્ઞાનથી અનુભવ્યું હતું.

(૧૧) સત્ય પામ્યા પછી એ ભગવાને સ્પષ્ટ રીતે જાણ્યું કે ઉપાધિ એ જ આ સંસારમાં બંધન છે, અને એ મમત્વથી જ આ બિચારા સંસારના સર્વ અજ્ઞાની જીવો દુઃખ વેદી રહ્યા છે. આટલું જાણીને તેઓ મૂળ હેતુભૂત પાપકર્મનો ત્યાગ કરતા હતા અને તે જગતને આદર્શ પૂરો પાડતા હતા.

(૧૨) ભગવાન સ્વયં શુદ્ધ અહિંસાને અનુસર્યા અને અન્ય સુયોગ્ય સાધકોને અધઃપતનથી અટકાવવામાં સમર્થ થયા. સ્ત્રીસંસર્ગ અને એના પરિણામને જોઈ લીધા પછી એમ કહ્યું કે અપ્રહાયર્થ પણ સર્વ કર્મોનું મૂળ છે. તેઓ પદાર્થમોહ અને સ્ત્રીમોહથી દૂર રહ્યા.

(૧૩) ઉત્તરગુણમાં ભગવાને આધાકર્માદિ દૂષિત આહારસેવનથી કર્મબંધન થાય છે એ જોયું, એટલે તે કર્મબંધનના કારણનો પણ ત્યાગ કરીને શુદ્ધ સાત્વિક અને પરિમિત આહાર કરવા લાગ્યા.

(૧૪) આ વખતે ભગવાન પરવચ્ચને અંગે ધરતા નહિ કે પરપાત્રમાં જન્મતા નહિ ને અપમાનને ન ગણતાં વીરતાપૂર્વક ભિક્ષાર્થે જતા હતા.

(૧૫) તેઓ ભિક્ષાર્થી મળતાં અન્નપાનમાં પણ નિયમિત અને પરિમિત ભિક્ષા લેતા હતા.

(૧૬) મહાવીર હવે દેહભાનથી એટલા તો પર થયા હતા કે આંખમાં કણું પડ્યું હોય તો કાઢવાની કે ખરજ આવે તો ખણવાની તેમને ઇચ્છા થતી ન હતી.

(૧૭) તેઓ માર્ગે જતી વખતે પીઠ પાછળ ફરીને કે આડી અવળી દૃષ્ટિ કરીને જોતા નહિ, પણ માર્ગે સીધી દૃષ્ટિ રાખીને એકમાત્ર ચાલવાની જ ક્રિયા કરતા.

(૧૮) તેઓ વચ્ચે કોઈ પણ યોલાવે અને ખાસ પ્રસંગ પડે તો જ અલ્પ યોલાતા, નહિ તો પ્રાયઃ મૌન સેવી પોતાને માર્ગે ચતનાપૂર્વક ચાલ્યા જતા હતા.

(૧૯) નિર્ગ્રંથ મહાવીર હેમંત ઋતુમાં દીક્ષિત થયા હતા. અને તે વર્ષની વર્ષાઋતુ પછી શરદ તથા હેમંત ઋતુ વીત્યા બાદ બીજે વર્ષે શિશિરઋતુ આવતાં જ તેમણે પોતાની પાસે રહેલાં વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો.

(૨૦) મહાવીરે આ રીતે અહિંસક અને અતિ નિઃસ્પૃહ રહી ત્યાગના નિયમોનું પાલન કર્યું છે. અન્ય સાધકો પણ એ દૃષ્ટિએ વિધિને પાળે.

(૨૧) બીજા ઉદ્દેશકનું નામ 'વીરનાં વિહારસ્થાનો' રાખવામાં આવ્યું છે.

(૨૨) કોઈ વખત વીરશ્રમણ નિર્જન ઝૂંપડાઓમાં, ધર્મશાળાઓમાં, પાણી પીવા માટે બંધાયલી પરબોમાં કે હાટડામાં રહેતા, તો કોઈ વખત હુલાર વગેરેની કોઠમાં અથવા ઘાસની ગંજીઓની નીચે પણ રહેતા.

(૨૩) એ શ્રમણવીર કોઈ વખત પરામાં, બાગમાંના ઘરોમાં, કે શહેરમાં રહેતા, તો કોઈ વખતે મસાણામાં, સૂના ઘરોમાં કે ઝાડની નીચે પણ રહેતા.

(૨૪) આ પ્રમાણેના સ્થાનોમાં અપ્રતિબદ્ધપણે વિહરીને અને રહીને તપસ્વી મહાવીર પ્રમાદને પરિહરી તથા સમાધિમાં લીન થઈ તેર વર્ષ લગી પવિત્ર ધ્યાન કરતા કહ્યા.

(૨૫) અપ્રમત્ત મહાવીર સાધનામાર્ગમાં હતા ત્યારે પણ પ્રમાદપૂર્વક નિદ્રાનું કડી સેવન કરતા નહિ. કદાચ સુષુપ્તિ આવતી તો પણ આત્માભિમુખ થઈને ફરી અનુષ્ઠાનમાં પ્રવર્તવા તુરત જ જાગ્રત થતા.

(૨૬) જ્યાં સુધી પોતાની સાધનાની પૂર્ણ સિદ્ધિ થઈ ન હતી ત્યાં સુધી તેઓ બાહ્યભાવે પણ સવિશેષ ધ્યાનસ્થ અને જાગ્રત રહેતા.

(૨૭) ઉપર કહેલાં નિર્જન સ્થાનોમાં કે વૃક્ષ નીચે રહી ધ્યાન કરતા એ દીર્ઘ તપસ્વી શ્રમણ મહાવીરને સર્પ, નોળિયો કે એવાં એરી જનાવર રંજાડતાં. તે સર્વને સમતાભાવે સહન કરતાં હતા.

(૨૮) તેમના પંથમાં અનેક કાંટાઓ વેરાતા હતા. આવાં આવાં મનુષ્ય, દેવ અને પશુકૃત અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ બન્ને પ્રકારનાં ભયંકર સંકટો તેમણે સહન કર્યાં.

(૨૯) એ આદર્શ તપસ્વી આવા પ્રસંગોએ પણ હર્ષ અને શોક બન્નેથી પર રહ્યા.

(૩૦) મહાશ્રમણે તે કાળે વાણીનો પણ વ્યથ કર્યો ન હતા.

(૩૧) નિર્જન સ્થળોમાં એ યોગીને એકાકી જોઈને રાત્રે કે દિવસે ચોર અથવા બાર લોકો આવીને એમને પૂછતાં કે 'તું કોણ છે? અને અહીં કેમ જાલો છે?' તે વખતે તે મુનિ ધ્યાનમગ્ન હોઈ ઉત્તર આપતા ન હતા, ત્યારે તેમને ખૂબ મારતા. પણ દેહલાનથી પર થયેલા તે યુક્ત યોગી સમાધિમાં તલ્લીન રહેતા.

(૩૨) ઠંડી સહન કરવી ઘણી મુશ્કેલ હોય અને બીજાંઓ લાકડાં સળગાવી બાળતાં ત્યારે વીરપ્રભુ નિરીહ બની ખુલ્લા સ્થાનોમાં રહીને ઠંડી સહન કરતા. આ રીતે યોગી હોવા છતાં શ્રમણ મહાવીરે દેહાધ્યાસની લેશ પણ અસર ન થાય તે સારું વધુ ને વધુ બગૃત રહી જે વિધિનું પાલન કયું છે તે અનુકરણીય છે.

(૩૩) ત્રીજો ઉદ્દેશક શ્રમણની સહિષ્ણુતાનો છે. તેમાં જાણાવે છે કે મહાનિર્ગમ્ય મહાવીર કર્કશ સ્પર્શ, ટાઢ, તાપ તથા ડાંસ અને મચ્છરના ડંખો સમભાવપૂર્વક સહન કરતા હતા.

(૩૪) લાઠ દેશની વજ્રભૂમિ અને શુભ્રભૂમિમાં તેઓ વિચર્યા હતા. ત્યાં તેમને રહેવાનાં સ્થાનો પણ હલકાં મળતાં.

(૩૫) લાઠદેશમાં અનાર્થ લોકો વીરશ્રમણને મારવા અને બટકા ભરવા દોડતા અથવા કૂતરાને તેમના તરફ દોડાવી મૂકતા. આ સર્વ કષ્ટો તેમણે સમભાવે સહી લીધા.

(૩૬) આવા અનાર્થ લોકોની વસ્તીમાં તે બગવાન માત્ર એકએ વાર જ નહિ, પરંતુ ઘણીવાર વિચરતા.

(૩૭) વજ્રભૂમિમાં વસતા લોકોને પોતાની સારું પણ લૂખું અને તામસી ભોજન માંડમાંડ મળતું.

(૩૮) કૂતરા દોડતા અથવા લોકો છૂ છૂ કરીને દોડાવતા. તેને અટકાવવા બૌદ્ધ સંન્યાસીઓ તે નાળવાળી લાકડી રાખતા, પણ પ્રભુએ અનેક પ્રકારનાં સંકટો અને અનાર્થ લોકોનાં કડવાં વચનોને સમભાવે તથા પ્રસન્નચિત્તે અને વગર લાકડીએ સહન કર્યાં.

(૩૯) સંગ્રામને મોખરે ચઢેલો બળવાન હાથી પરાક્રમપૂર્વક જ્ય મેળવે છે તેમ સાધુપુંગવ મહાવીર પણ આંતરિક સંગ્રામમાં છતી પાર જીતર્યા હતા.

(૪૦) કોઈ વખત એ લાઠપ્રદેશનાં જંગલોમાં ચાલતાં ચાલતાં સાંજ થઈ જતી તે ઘણી વાર એ શ્રમણવીરને રહેવાનું ગ્રામ પણ ન મળતું અને કોઈ વૃક્ષ નીચે તેમને રહેવાનું થતું હતું.

(૪૧) ઘણી વખતે એ શ્રમણુવીરને આ લાઠદેશમાં વસતા અનાર્થ લોકો લાકડીથી, મૂઠથી, ભાલાની અણીથી, પથ્થરથી કે હાડકાના અપ્પરથી મારતા હતા. શ્રમણુ તે સર્વ ખમી લેતા.

(૪૨) કોઈ વખત ત્યાં વસતા અનાર્થો એ મહાશ્રમણુને પકડીને તેમના દેહમાંથી માંસ પણ કાપી લેતા, અથવા તેમના પર ધૂળ વરસાવતા, અથવા કોઈ વાર તેમને ઊંચેથી નીચે પટકી પાડતા. ધ્યાનસ્થ આસને બેઠેલા શ્રમણુને ચલિત કરવાનું કરતા પરંતુ દેહ-મમત્વને દૂર રાખી તથા વાસનારહિત બની ભગવાને એ સમભાવે સહન કર્યું.

(૪૩) બખ્તરથી સજ્જ થયેલો વીર સુભટ યુદ્ધને મોખરે ચઢી ભાલાથી ભેદાવા છતાં ડરતો નથી, તેમ પ્રબળ સત્વવાળા ભગવાન જરા પણ ચંચળ ન થયા, પણ તે સર્વ ઉપસર્ગો સામે અડોલ અને અચળ રહ્યા.

(૪૪) આ રીતે શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરે જે માર્ગનું પાલન કર્યું છે તે માર્ગને અન્ય સાધકો પણ અનુસરે.

(૪૫) ચોથા ઉદ્દેશકમાં 'વીરપ્રભુની તપશ્ચર્યા' વર્ણવી છે. તેમણે એક છ માસી કર્યા, પાંચ દિવસ ઊણા છ માસી એક કર્યા, નવ ચૌમાસી કર્યા, બે ત્રણમાસી કર્યા, બે અઢીમાસી કર્યા, છ બેમાસી કર્યા, બે દોઢમાસી કર્યા, બાર માસક્ષમણુ, બોતેર પક્ષક્ષમણુ, એક દશ દિવસની સર્વતોભદ્ર પ્રતિમા, એક ચાર દિવસની મહાભદ્રપ્રતિમા, બાર અડુમ, ખસો ઓગણત્રીસ છકું, એક એક દિવસ અને કુલ પારણાં ૩૪૯. એ પ્રમાણે તપ કર્યાના દિવસો ૪૫૧૫ અથવા વર્ષ ૧૨ માસ ૬ અને દિવસ ૧૫.

(૪૬) મહાવીર ભગવાન રોગોથી અસ્પૃશ્ય અને નીરોગી હોવા છતાં અલ્પભોજન કરતા. કોઈ અકસ્માતથી વ્યાધિ આવી પડે તો તેઓ કદીયે તેનો પ્રતિકાર કરવાનું ઇચ્છતા નહિ.

(૪૭) તે તપસ્વી પ્રતિકારવૃત્તિથી પર હોઈ તેમને રોગોના ઇલાજરૂપે જુલાબ, વમન તથા તેલમર્દન કે શુશ્રૂષા માટે સ્નાન, પગચાંપી કે દાતાણુની આવશ્યકતા રહેતી નહિ.

(૪૮) તે શ્રમણુ ઈન્દ્રિયના ધર્મોથી વિરકત રહેતા અને અલ્પભાષી બની વિકરતા હતા.

(૪૯) તેઓ શિયાળા તથા ગરમ ઋતુમાં ઊકડું આસને બેસી ધ્યાન ધરતા હતા.

(૫૦) એ તપસ્વી મહાવીર જ્યારે ક્ષુધા લાગે કે જ્યારે તપસ્યાનું પારણું હોય ત્યારે, માત્ર શરીરના નિર્વાહ અર્થે ભિક્ષાર્થે જતા અને ઘણીવાર લૂખા ભાત, બોરકૂટ અને અહનેનો આહાર મેળવી એનાથી જ નિર્વાહ કરી લેતા.

(૫૧) તેઓ બખ્બે, ત્રણત્રણ, ચારચાર ઉપવાસને પારણે પણ જે અન્નપાણી લેતા તે તદ્દન નિરાસક્ત ભાવે શરીરસમાધિ ટકાવવા લેતા.

(૫૨) દેહાદિ સંયોગ તથા કર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણ્યા પછી મહાવીર પોતે પાપ-કર્મ કરતા નહિ, અન્ય પાસે કરાવતા નહિ અને કરનારને અનુમોદન આપતા નહિ.

(૫૩) શ્રમણ મહાવીર ગામમાં કે શહેરમાં જઈ પરને માટે તૈયાર થયેલા આહાર મેળવતા અને વિશુદ્ધ લિક્ષા મેળવીને નીરાગવૃત્તિથી તેનો ઉપયોગ કરતા.

(૫૫) તે લિક્ષાથી જતાં રસ્તામાં ભૂખ્યા કાગડા કે પારેવાં વગેરે પક્ષીઓ ચણતાં હોય કે બીજા પ્રાણીઓ કાંઈ ખાતાંપીતાં હોય તો તેમનાં તે કાર્યમાં લગ્ન ન પડે તે રીતે ધીમે ધીમે ચાલતા.

(૫૫) એ શ્રમણ મહાવીર જો કોઈ પ્રાણી, શ્રમણ, લિખારી, અતિથિ, ચંડાળ, બિલાડી કે કૂતરાને આગળ કે પાછળ આવેલા જોતા અથવા તેમને આહાર મેળવતાં દેખતા તો તેમની તે ક્રિયામાં લેશમાત્ર પણ વિક્ષેપ ન પડાવતા.

(૫૬) નાના મોટા કોઈ પણ જીવને પોતાનાં નિમિત્તે લેશમાત્ર પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન થાય એવી કળજી રાખતા.

(૫૭) લિક્ષાનો આહાર લિંબયલો હોય, શુષ્ક હોય, ઠંડો હોય, બહુ દિવસના અડદનો હોય કે નીરસ-ધાન્યનો હોય તો તેને પણ શ્રમણ મહાવીર સમભાવે આરોગતા.

(૫૮) એ દીર્ઘ તપસ્વી અને મહાયોગી કષાયરહિત અને આસક્તિરહિત બનતા જતા હોવાથી તેઓ હંમેશા મોક્ષમાર્ગાભિમુખ રહેતા.

(૫૯) છન્નસ્થ અવસ્થામાં પણ કર્મ દૂર કરવા માટે તેમણે પ્રબળ પુરુષાર્થ દાખવ્યો હતો. તેઓ કોઈ વખતે પણ પ્રમાદની બળમાં સપડાયા ન હતા.

(૬૦) સાધનાનો આ ક્રમિક વિધિ તે લગવાને કોઈપણ પ્રકારની ઐહિક કે પારલૌકિક લાલસા રાખ્યા વગર નિઃસ્પૃહ ભાવે જે રીતે આચર્યો હતો તે લક્ષમાં રાખી બીજા સાધકો પણ તે માર્ગે વિચરે અને વતે.

આ 'ઉપધાનશ્રુત' નામના નવમા અધ્યયનનાં ચાર ઉદ્દેશક છે. અહીં આચારાંગનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ પૂરો થાય છે. અહીંથી બીજો 'અગ્રશ્રુત' નામનો શ્રુતસ્કંધ શરૂ થાય છે. (૧૧૫)

આચારાંગસૂત્રની વધારે માહિતી (ચાલુ)—

ત્રિધિના મૈક્ષ્યગ્રહણં સ્ત્રીપશુપન્ડકવિવર્જિતા શચ્યા ।

ઈર્યાભાષાઽમ્બરમાજનૈષ્ણાઽવગ્રહાઃ શુદ્ધાઃ ॥૧૧૬॥

અર્થ—વિધિપૂર્વક લિક્ષાનું ગ્રહણ કરવું, સ્ત્રી, જનાવર અને પંડક વગરની શચ્યા, વિહારની શુદ્ધિ, ભાષાની શુદ્ધિ, વસ્ત્રની શુદ્ધિ, પાત્રની શુદ્ધિ અને અવગ્રહની શુદ્ધિ હોવી જોઈએ. (એ સર્વ વાત આચારાંગસૂત્રમાં છે). (૧૧૬)

વિવરણ—હવે આ આચારાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત આવે છે. અહીંથી પહેલી ચૂલા અથવા ચૂલિકા શરૂ થાય છે. તેનો ભાવ શો છે તે તેના સાતમા અધ્યયનને અંતે જણાશે. ત્યાં સુધી આ પ્રથમ ચૂલિકા ચાલશે.

દસમું અધ્યયન 'પિંડેષણ'

(૧) લૈક્યગ્રહણ—એ મૂલાનું પ્રથમ અધ્યયન 'પિંડેષણ' નામનું છે. એમાં કહે છે કે જે ચીજને ઘરમાંથી મળવાની હોય તે બીજ કે કૂગ કે પાણીથી મિશ્ર થયેલી હોય અથવા જીવાતવાળી હોય તો લેવી નહિ.

(૨) કદાચ એવી ચીજ લેવામાં આવે તો તેઓએ એકાંત જગ્યા પર અથવા બગીચામાં જઈને તેમાંથી જીવવાળી ચીજ જુદી પાડવી. અને તે ચીજ પોતે ખાઈ શકે તેમ ન હોય તો તેને એકાંત જગ્યાએ મૂકી દેવી.

(૩) સાધક સાધુસાધ્વીએ આખી વનસ્પતિ કે ઔષધિ ન સ્વીકારવી, કારણ કે એમાં જીવનતત્ત્વ છે.

(૪) સાધક સાધુસાધ્વીએ કૂલેલ અનાજ ન લેવું. પણ તે ચીજ પર એક કરતાં વધારે વખત (ખાંડવા, ભુંજવાનું) કામ થઈ ગયું હોય તો તે લેવી કારણ કે તે સ્વીકાર્ય છે.

(૫) સાધુસાધ્વી ગૃહસ્થના ઘરમાં જાય તો નાસ્તિક અથવા ઘરઘણી સાથે તેમાં પ્રવેશ ન કરવો, કે તેમાંથી બહાર ન નીકળવું.

(૬) સાધુસાધ્વીએ એક નગરથી કે ગામથી બીજા નગર કે ગામે જવા વખતે નાસ્તિક કે ગૃહસ્થ સાથે ન જવું, તેમને ખોરાક ન આપવો.

(૭) સાધુને માટે ગૃહસ્થે ચોરેલ કે ખરીદેલ અથવા પાપ કરીને મેળવેલ વસ્તુ ન લેવી, અને અશુદ્ધ અને અસ્વીકાર્ય ચીજ પણ ન લેવી.

(૮) ઘણા શ્રમણોને માટે ગૃહસ્થે તૈયાર કરેલ વસ્તુ કે આહાર ન લેવો. તેમ જ પાદાણુ માટે રાખેલ, મહેમાન માટે રાખેલ કે ગરીબ કે ભિક્ષુક માટે રાખેલ ચીજ ન લેવી.

(૯) જે ગૃહસ્થને ઘરે સદાન્ત બાધેલ હોય તે ઘરે ભિક્ષાર્થે સાધુસાધ્વીએ ન જવું.

(૧૦) દ્વિતીય ઉદ્દેશક પ્રથમના કરતાં પણ વધારે આહારશુદ્ધિ અપેક્ષે છે.

(૧૧) કલંકરહિત કુળમાંથી અથવા રાજ્યદ્વારમાંથી પિંડ લઈ શકે.

(૧૨) બીજા માગનારાઓને યોગ્ય લાગ મળ્યો છે એ વાતની ખાતરી કરીને, ઘરની સ્ત્રી કે બહેન પાસે ખોરાક લેવાની માગણી કરે.

(૧૩) એક યોગ્યન દૂર મહોત્સવ થતો હોય તો ત્યાં જઈને ખોરાક લઈ આવવાનો સાધક વિચાર ન કરે.

(૧૪) કોઈ મહોત્સવ પછી જમણુવાર થતો હોય તો ત્યાં સાધકે જાણીજાઈને ન જવું. આને સંખડિદોષ કહેવામાં આવે છે.

(૧૫) કોઈ ઉનાળી કે જમણુને પ્રસંગે ખાવામાં આવે તો સાધકને જીલટી થઈ જાય અથવા અપચો થઈ જાય કે બીજી કોઈ માંદગી થઈ જાય.

(૧૬) કોઈ ગામ કે નગરમાં જમણુવાર થતો હોય કે થવાનો હોય તો ત્યાં જવાની અને આહાર લેવાની સાધકે ઇચ્છા ન કરવી. ત્યાં જાય તો ખીન્ન ગૃહસ્થો પાસેથી ભિક્ષા લે.

(૧૭) ઘણાં માણસો જેમાં ભેગાં થવાનાં હોય તેવું જમણુ ત્યાજ્ય ગણાય છે.

(૧૮) જે ભોજન પરવે સાધકને શંકા હોય તેવું ભોજન તેણે ન લેવું.

(૧૯) ભિક્ષા લેવા જવું ત્યારે પોતાના પૂરતા વેશ સાથે જવું.

(૨૦) જ્યારે વરસાદ થતો હોય, ધુમ્મસ થયેલ હોય અથવા વાયરો સખત વાતો હોય, ધૂળ ખૂબ ઊડતી હોય ત્યારે ભિક્ષા લેવા ન જવું.

(૨૧) સાધુએ ક્ષત્રિયને ત્યાંથી, રાજાને ત્યાંથી, કાસદને ત્યાંથી અને રાજાના સગાઓને ઘેરથી ભિક્ષા ન લેવી, કારણ કે તે અસ્વીકાર્ય છે.

(૨૨) જ્યાં મહોત્સવ ચાલતો હોય અને પછવાડે જમણુવાર ચાલતો હોય ત્યાં સાધકે જવું નહિ, લગ્નોત્સવ કે જેમાં માંસ મચ્છી દેવામાં આવે છે તેવામાં જવું નહિ, મરણુ પછી ઉત્તરકાર્ય થતું હોય ત્યાં જવું નહિ. જ્યાં ઘણા શ્રમણુ કે બ્રાહ્મણુ ભેગા થતા હોય ત્યાં પણ ન જવું. તેમ જ જ્યાં ઘણા જ ગરીબ માણસો કે ભિખારીઓ મળવાના હોય ત્યાં ન જવું.

(૨૩) ભિક્ષા લેવા જાય તો સાધકે જોવું કે રસ્તે કોઈ પણ જીવજીવાત નથી.

(૨૪) દુધાળી ગાય દોડવાતી હોય તે વખતે સાધકે ભિક્ષા લેવા ન જવું. તેમ જ ભોજન તૈયાર થતું હોય, રંધાતુ હોય તે વખતે ન જવું.

(૨૫) ઘરઘણી અથવા ઘરની સ્ત્રી કોઈ સાધકની સગી થતી હોય ત્યાં વધારે ભિક્ષા મળશે એમ ધારીને તેને ઘેર ન જવું. તેમ જ સાકર તથા તેલ કે છાશ વધારે મળશે એમ ગણીને ત્યાં જવું નહિ.

(૨૬) ગાય અથવા ભેંસ સામેથી આવતી હોય અથવા ઘોડો, હાથી, સિંહ, વાઘ, વરૂ, ગિલાડી, કૂતરું, ચિત્તો કે રીંછ સામેથી આવતા હોય તો અને નાનો રસ્તો હોય તો સીધા રસ્તાને છોડી દેવો.

(૨૭) રસ્તે ખાડો હોય, થાંભલો હોય, કાંટા હોય અથવા કાદવ હોય તો સીધા રસ્તાને છોડી દેવો.

(૨૮) ઘરનો પ્રવેશ ઠાંકી દેવામાં આવેલ હોય તો ઘરઘણીની રજા લઈને તે રસ્તો જવા યોગ્ય કરવો.

(૨૯) સાધકની જાણ પ્રમાણે એક ઘરમાં શ્રમણુ કે બ્રાહ્મણુ આવેલ છે એમ ખબર હોય તો તેઓએ ત્યાં ઊભા ન રહેવું અને ઘરની સામે પણ ઊભા ન રહેવું.

(૩૦) ખીન્ન માંગનારાની સાથે ભળી ન જવું. તેની સાથે ભાગ ન કરવો.

(૩૧) શ્રમણ કે પ્રાક્ષણ ઘરમાં દાખલ થયે હોય તેની અગાડી પડીને પોતે ઘરમાં ન જવું. પણ ખીન્તને ભિક્ષા મળી ગઈ હોય તો દાખલ થવામાં વાંધો નથી.

(૩૨) જ્યાં જનાવરને અનાજ નખાતું હોય, જ્યાં કાગડા મળ્યા હોય તે રસ્તે ન જવું, અન્ય રસ્તો હોય તો તે દ્વારા ચાલ્યા જવું, પણ સીધા તેમની સામે ન જવું.

(૩૩) ઘરધણી કે કોઈ જમતું હોય, તે ઠંડે પાણીએ હાથ ધૂએ, તો એ લીના હાથે કાંઈ ન લેવું.

(૩૪) ધૂળવાળા હાથનું આપેલું કાંઈ પણ અનાજ કે વસ્તુ ન લેવા તેમ જ હાથે મસ લગાડેલ હોય, માટી લાગેલ હોય, ધુમ્મસ લાગેલ હોય, ઘેળો ચાક લાગેલ હોય તો તે હાથે આપેલ વસ્તુ અપવિત્ર અને અસ્વીકાર્ય છે.

(૩૫) એકા હાથે આપેલ વસ્તુ પણ એ કક્ષામાં આવે છે.

(૩૬) અનાજ મોટું અખંડ દાણાવાળું હોય અથવા જે અનાજમાં ઘણું થુલુ કે કચરો હોય અથવા જે સાધુ માટે દળવામાં આવેલ હોય તે અનાજ અપવિત્ર અને અસ્વીકાર્ય છે.

(૩૭) અગ્નિ પર રંધાતું અન્ન સાધુ કે સાધ્વી માટે અપવિત્ર અને અસ્વીકાર્ય છે.

(૩૮) થાંભલા પર રાખેલ કે પાલખ પર રાખેલ કે ઘોડા પર રાખેલ કે છત પર રાખેલ અનાજ અપવિત્ર અને અસ્વીકાર્ય છે. ગુહસ્થ તેને નીચે ઊતારવામાં પડી જાય, તેને પગે ઈજા થાય, શરીરે વાગી જાય, માટે તેવું અનાજ ન લેવું. તે અસ્વીકાર્ય છે.

(૩૯) સાધક માટે ગરમ કરેલું અનાજ અથવા તે માટે વીંઝેલ અન્ન અથવા સૂપ-દામાં ઝાટકેલ અન્ન અપવિત્ર છે અને અસ્વીકાર્ય છે.

(૪૦) વનસ્પતિ ઉપર રહેલ અન્ન ન સ્વીકારવું તેમ જ જીવ પર રાખેલ કોઈ ચીજ ન લેવી.

(૪૧) જે જળ કરોળિયાના જળામાંથી આવ્યું છે અથવા ઉઘાડી જમીનમાંથી આવેલ છે તે અપવિત્ર છે અને અસ્વીકાર્ય છે.

(૪૨) આંખાની કેરીનો રસ તથા દ્રાક્ષનો રસ, જંગલી ખજૂરનો રસ અને દાડમનો રસ સ્વીકારવો નહિ. તેમ જ વાંસનો રસ પણ ન સ્વીકારવો.

(૪૩) જે રસ ઘરધણીએ યાત્રક કે ભિક્ષુક માટે તૈયાર કરેલ હોય તે પણ ન સ્વીકારવો.

(૪૪) ઘરમાં અગર મઠમાં સાધુ જ્યારે ભિક્ષા લેવા ગયેલ હોય તે વખતે ઘરમાંથી વાસ આવે તો તેમણે વાસથી પરાડ મુખ થઈ ભિક્ષા લેવાને માટે કોઈ પ્રકારની ઈચ્છા નથી એમ કરવું.

(૪૫) સાધકે જે ચીજ તેવા ને તેવા આકારમાં હોય તો તેને સ્વીકારવી નહિ, પણ તેના ઉપર ચાકુ કે હુથિયાર વડે ફેરફાર કરેલ હોય તો તે લેવી.

(૪૬) સાધકે કાચાં કૃણ અથવા માત્ર તેનો ઢોટ કરેલો હોય પણ હમુ જેમાં ખીયાનો સંભવ હોય તે ન લેવાં.

(૪૭) પાક્યા વગરના ચોખા (ભાત) સાધકે ન લેવાં.

(૪૮) સાધકે કોઈ જાતની કાચી ચીજ ન લેવી.

(૪૯) સાધુને માટે તૈયાર કરેલ કોઈ ચીજ સાધકે ન સ્વીકારવી.

(૫૦) કોઈ નજીકનો અથવા દૂરનો સગો કોઈ ગામમાં રહેતો હોય તો તેને ઘેર ચીજ લેવા ન જવું; અને તેવા ઘરમાં પણ દાખલ ન થવું; અને તેને ત્યાંથી ખોરાક કે પાણી ન લેવાં.

(૫૧) પરોણા માટે તૈયાર થતો ખોરાક પોતાને મળે તેવી માગણી ન કરવી.

(૫૨) સારી સુગંધ આવે તેવો ખોરાક જ માત્ર આવે અને ખરાબ ગંધવાળો ખોરાક ન ખાવે એવું સાધકે કરવું નહિ. એ પાપી હકીકત છે.

(૫૩) આણેલ અન્ન પોતાની સાથેના અન્ય સાધકોને પૂછ્યા સિવાય અન્યને આપવું નહિ.

(૫૪) સારું પસંદ આવે તેવું ખાવું અને ખાકીનું ન પસંદ પડે તે ખીજા સાધુઓને કે ગુરુને આપવું તે પાપિષ્ઠ આચરણ છે.

(૫૫) સાધુએ બહુ કૃપિયાવાળી ચીજ ન લેવી.

(૫૬) આપનારનાં હાથ અને વાસણ (અચિત્તથી) ભીનાં ન હોવાં જોઈએ. (પહેલો નિયમ).

(૫૭) આપનારનાં હાથ અને વાસણ (અચિત્તથી) ભીનાં હોય. આમાં ચોખી ચીજ પવિત્ર હોય તે લેવી. (૨)

(૫૮) આપનારનાં હાથ (અચિત્તથી) ભીના હોય અને વાસણ (અચિત્તથી) ભીનાં ન હોય (૩) તો ખપે એવી ચીજ લઈ શકાય.

(૫૯) બહા થયેલ અનાજ વેરી શકાય. એને જરા સાફ કરવાનું હોય તો તે કરવું (૪).

(૬૦) આપનારનો હાથ ચોખ્ખો હોય પણ વાસણ (અચિત્તથી) ભીનું હોય તો તે ચીજ લઈ શકાય. આ ભિક્ષાનો પાંચમો નિયમ છે.

(૬૧) જમીન પર ચીજ પડેલ હોય, પડી ગઈ હોય તે આપનારને હાથે (અચિત્તથી) ભીનાશ ન હોય તો લઈ શકાય.

(૬૨) આપનારને હાથ પરની (અચિત્તથી) ભીનાશ તદ્દન સૂકાઈ ગયેલી હોય તો તે ચીજ લઈ શકાય. છઠો નિયમ.

(૬૩) બેપગા કે ચોપગા જતાવર, શ્રમણ અથવા પ્રાહ્મણને જે ચીજ ન જોઈતી હોય અથવા પરોણા માટે અથવા ગરીબગુરુખા માટેની જે ન હોય તે સાધુ લઈ શકે. સાતમો નિયમ.

(૬૪) આ સર્વ જ્ઞાની મહારાજે ખતાવેલ પિંડના નિયમો છે.

ખીલ શ્રુતસ્કંધના પિંડૈષણા નામના પ્રથમ અધ્યયનના અગિયાર ઉદ્દેશક છે.

અગિયારમું અધ્યયન 'શયૈષણા'

શર્યા—ખીલ શ્રુતસ્કંધના ખીલ અધ્યયનનું નામ છે શર્યા. એમાં નીચેની હકીકત આવે છે :

(૧) જો કોઈ સાધકને રહેવા માટે જગા જોઈતી હોય અને તે જગામાં ઈંડા હોય અથવા જીવાત હોય અથવા કોઈ જીવતું પ્રાણી હોય, તો તેનો ઉપયોગ ધ્યાન, રાત્રિવાસ કે અભ્યાસ માટે ન કરવો.

(૨) જો સ્થાન તેના આપનારે ચોરીને કે લૂંટીને લીધેલ હોય અથવા કોઈ ભવનું પાપ કરીને લીધેલ તો ધ્યાન માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો.

(૩) જ્યાં સાથી સાધુ ઊતરેલ હોય અથવા જ્યાં ઘણા પ્રાણીઓ કે લિક્ષુક અથવા પરાણી અથવા ગરીબ માણસો રહેતા હોય તેવા સ્થાને પણ ન રહેવું.

(૪) સાધુ માટે જગાને ચૂનો દેવરાચ્યો હોય અથવા ત્યાં ઘાસ પધરાચ્યું હોય અથવા નાનાં ખારણાંને મોટાં કરાવેલાં હોય તો તે જગ્યા રહેવા માટે ન વાપરવી.

(૫) જે જગ્યામાં ઘણાં ડીંટિયાં હોય, અથવા જેમાં ઘણાં મૂળિયાં હોય, અથવા પાંદડાં કે ફૂલો વધારે હોય અથવા ફળ કે મૂળ હોય અથવા ઘાસ હોય તો રહેવા માટે તે જગ્યા વાપરવી નહિ.

(૬) ઉપરને માળે ન રહેવું તેમ જ જમીનની અંદર ન રહેવું. અથવા થાંભલા પર ખનાવેલ સુકામમાં ન રહેવું (અસાધારણ સંયોગો ન હોય તો). કદાચ રહેવું પડે તો તે સ્થાને હાથ, પગ, દાંત અથવા આંખ ધોવાં નહિ. અથવા ત્યાં વડીનીતિ કરવા જવું નહિ, ત્યાં પડી જાય તો હાથ પગ લાંગે, તેથી તે જગ્યા ઉતારા માટે પણ ન વાપરવી.

(૭) જે જગ્યાએ બાળકો, સ્ત્રીઓ હોય, જનાવરો, ખોરાક અથવા પાણી ભરેલ હોય, તેવી જગ્યાએ સાધકે ન રહેવું.

(૮) ઘરઘણીના વપરાશમાં હોય તે જગ્યા વસતિ માટે ન વાપરવી. તેને ઝેરી સાથે તકરાર થાય તેમાં સાધકથી ભાગ ન લેવાય. અથવા ઘરઘણી અગ્નિ સળગાવે કે જુઝાવે એવું સાધુથી ન વિચારાય.

(૯) ઘણાખરા ઘરઘણીઓ ચોખખાઈવાળા હોય છે અને સાધુ તો કદી નહાતા નથી એટલે અચોખખાઈવાળા હોય છે. તેઓના શરીર પર ગંધ પણ હોય અને કોઈ વાર ઘણી ખરાબ દુર્ગંધ હોય. આ કારણે તેઓ તિરસ્કરણીય થઈ પડે. અને ન કરતા હોય તે કામ કરે અથવા કરતાં હોય તે ન કરે. એટલા માટે જ્યાં ઘરઘણી રહેતો હોય ત્યાં ન રહેવું.

(૧૦) જ્યાં ઘણા સંન્યાસીઓ રહેતા હોય તેવા સ્થાનકે ન રહેવું.

(૧૧) સામાન્ય રમતગમતની જગ્યા તરીકે વપરાતું હોય ત્યાં ઉતારો ન કરવો, કારણ કે તે જગ્યા લાયક નથી.

(૧૨) સૂવા માટેની પાટ ઈંડા વગરની હોય અથવા તેમાં જીવાત ન હોય, પણ તે તોલમાં ભારે હોય તો તે સૂવા માટે વાપરવા લેવી નહિ.

(૧૩) જે પાટ ઈંડા અને જીવાતથી રહિત હોય, હલકી હોય પરંતુ દેનાર પાછી લેવા ન ઇચ્છતો હોય તો તે પાટ સૂવા માટે ન લેવી.

(૧૪) સૂવાની પાટ ઈંડા વગરની અને જીવાત વગરની હોય અને હલાવી ચલાવી શકાય એવી હોય અને દેનાર પાછી લેવા તૈયાર હોય, પણ સારી રીતે બાંધેલી (મઢેલી) ન હોય તો તેવી પાટ સૂવા માટે ન લેવી.

(૧૫) પહેલા પ્રકારની પાટનો સ્વીકાર કરવાથી 'સંયમવિરાધના' થાય છે એટલે અંકુશનો અટકાવ થાય છે, બીજામાં 'આત્મવિરાધના' (જે પાટને ઉપાડે તેની વિરાધના) થાય છે. ત્રીજામાં 'તત્પરિત્યાગ' અને ચોથામાં 'અંધનપલિમથ' (એટલે દોરડાઓનું પરસ્પર સંઘર્ષણ).

(૧૬) જ્યાં ઘરઘણી અને ધણિયાણી એકબીજાનું શરીર દાખતા હોય તેવા ઘરમાં ન રહેવું.

(૧૭) જ્યાં ઘરઘણી અને તેની ધણિયાણી એકબીજાનું શરીર ઘોતા હોય એવા ઘરમાં રહેવું યોગ્ય નથી.

(૧૮) ઈંડા અને જીવ વગરની પાટ ન મળે તો આખી રાત બેસી રહેવું.

આ બીજા મહાશ્વતસ્કંધના બીજા અધ્યયનનાં ત્રણ ઉદ્દેશક છે.

પંડક એટલે નપુંસક. એટલે, શર્યા સ્ત્રી, પણ અથવા નપુંસક વગરની ચોખ્ખી હોવી જોઈએ.

બારમું અધ્યયન 'ઈર્ષ્યા'

ઈર્ષ્યા—આચારાંગના બીજા મહાશ્વતસ્કંધનું ત્રીજું અધ્યયન ઈર્ષ્યા નામનું છે તેમાં નીચેની મતલબની હકીકત આવે છે :

(૧) ઈર્ષ્યા એટલે હાલવું ચાલવું. રસ્તા ઓળખાય તેવા ન હોય અને ચોમાસું બેસી ગયું હોય, રસ્તે બીજા પડ્યાં હોય, ત્યારે સાધકે એક ગામથી બીજે ગામ લટકવું નહિ, પણ ચાતુર્માસમાં એક જગ્યાએ સ્થિર રહેવું.

(૨) જ્યાં ઘણા પરોણા કે બ્રાહ્મણ આવે તેવું હોય તેવી જગ્યાએ શિયાળામાં પણ દાખલ થવું કે રહેવું નહિ.

(૩) પણ જે ગામમાં ધ્યાન માટે મોટી અને પૂરતી જગ્યા મળતી હોય અને જ્યાં બહુ બ્રાહ્મણો કે પરોણાઓ આવે તેવું ન હોય અને જ્યાં પોતાને રહેવાની સર્વ શરતો બરાબર સંતોષાતી હોય ત્યાં રહેવું.

(૪) રસ્તે જીવાત ઘણી હોય તો ચોમાસા પછી પણ પાંચદશ દિવસ સુધી ગામે ગામ ભટકવું નહિ.

(૫) પણ જીવાત ન હોય અને બ્રાહ્મણો વગેરે ચાલવા લાગ્યા હોય તો તેમણે સાવધાનીથી ચારે બાજુ નજર રાખી ચાલવું.

(૬) ચાર વામ નજર રાખી જીવ ન હોય ત્યાં ચાલવું. ટૂંકો રસ્તો હોય તે પકડી લેવો અને સીધે રસ્તે ન જવું. તેમણે નજર રાખીને એક ગામથી બીજે ગામ જવું. વામ એટલે હાથનો આગળનો ભાગ.

(૭) રસ્તામાં જીવાત, બીજ, ઘાસ, પાણી કે કાદવ હોય તો સીધા ન જવું. ધ્યાન રાખીને ચાલવું. ટૂંકે માર્ગે જવાનો વાંધો નથી.

(૮) રસ્તે ચોર, લૂંટારા, મ્લેચ્છ કે અનાય કોડો હોય તો તે માર્ગે ઈરાદાપૂર્વક ન જવું, અથવા અર્ધસુધરેલ માણસ હોય તો તેવે માર્ગે પણ ન જવું.

(૯) એતું કારણ એ છે કે પોતાનો પહેરવેશ ચોરાઈ બંધ અથવા અજ્ઞાન લોકોને હાથે માર ખાવો પડે, અને સાધુને બસુસ કે ચોર ધારી મારી બેસે.

(૧૦) જ્યાં એક રાજ ન હોય કે ઘણા રાજ હોય કે સારું રાજ્ય ન હોય તો તેવા ગામે ન જવું, નખળી સરકારનું પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું.

(૧૧) જે જંગલ વટાવતાં બે, ચાર, પાંચ કે વધારે દિવસ થાય તેવું હોય તો તેવી જગ્યાએ ન જવું, બીજે ગામ જવું.

(૧૨) પાણીમાર્ગ હોય તો અને બોટમાં બેસીને સામે કાંઠે જઈ શકાય તેવું હોય તો ઘરઘણીએ પોતા માટે ખરીદેલ બોટમાં ન બેસવું.

(૧૩) પાણીમાં એક પગ રાખવો, બીજે પગ હવામાં રાખવો અને ખૂબ ઉપયોગ રાખી સાવધાનીથી પાણીમાં ચાલવું.

(૧૪) હોડીના આગળના કે પાછળના ભાગમાં ન બેસવું, વચ્ચે પણ ન બેસવું. હાથ બોડીને ચારે તરફ જ્યાં વગર શાંતિથી બેસવું.

(૧૫) બોટવાળો બોટ કે હલેસાં ચલાવવાનું કહે તો તે ચલાવવા નહિ. એવી માગણીનો સ્વીકાર ન કરવો.

(૧૬) પાણીને અડવાનું બોટવાળો કહે તો તેનો સ્વીકાર ન કરવો.

(૧૭) અને બોટને પડેલું કાણું પોતાના હાથથી ખૂરવાનું કહે તો તે માગણીનો સ્વીકાર ન કરવો.

(૧૮) અને બોટમાં પડેલ કાણુને સુધારવાનું બોટવાળાને કહેવું નહિ, પણ ચારેબાજુ દેખરેખ રાખી ઉપયોગપૂર્વક સુસાફરી પૂરી કરવી.

(૧૯) બોટવાળો છત્રી કે વાટકો કે કામવાસણ પકડી રાખવાનું કહે તો તેની માગણીનો સ્વીકાર કરવો નહિ, પણ વગર બોલ્યા જ્યાં કરવું.

(૨૦) રાત્રે કે સંધ્યા વખતે બારણું ઊઘાડું રાખીને કુદરતી હાજતે સાધક જાય, તે તક લઈને કોઈ ચોર ઘરમાં પ્રવેશ કરે તો અમુક ચોરને ચોરી કરનાર તરીકે ખતાવવો એ સાધકને માટે સાદું નથી અને કોઈ વાર ઘરઘણી સાધુને પણ ચોર ધારે. એટલા માટે એવા ઘરમાં ન રહેવું.

(૨૧) જ્યાં ઘણા સાધુ કે બાવાઓ ઊતરતા હોય હોય ત્યાં એક માસથી વધારે ન રહેવું.

(૨૨) જ્યાં કોઈ માણસ ન ઊતરતો હોય તેવી જગ્યાએ રહેવું તે પાપ છે.

(૨૩) સાંજે કે મોડું થયા પછી કોઈ નાના સુકામમાં ઊતરવાનું થાય તો પ્રથમ પોતાનો હાથ મૂકવો. ત્યારપછી તેમાં પગ મૂકવા, અને ત્યાર પછી ઉપયોગ રાખીને એવી જગ્યામાં દાખલ થવું કે એ જગ્યા છોડવી.

(૨૪) જે ઘરઘણીનું નામ કે ગોત્ર સાધક જાણતો હોય તેના ઘરનો ખોરાક ન લેવો, આમંત્રણ મળે તો પણ ન લેવો; કારણ કે એ ખોરાક અપવિત્ર છે અને અસ્વીકાર્ય છે.

(૨૫) જે ઘરને ઘરઘણી વાપરતો હોય અને જેમાં પાણી કે અગ્નિ હોય તો ધ્યાન માટે એવા ઘરમાં ન રહેવું.

(૨૬) જે ઘરનો રસ્તો ઘરઘણીના ઘરમાં ધઈને જતો હોય અથવા જે ઘરમાં પેસવાનો માર્ગ જ ન હોય તો ધાર્મિક ધ્યાન માટે તે જગ્યાએ જવું નહિ.

(૨૭) જ્યાં ઘરઘણી અને તેની સ્ત્રીને કલહ થતો હોય તે ઘરમાં રહેવું યોગ્ય નથી.

(૨૮) જ્યાં ઘરઘણી અને તેની સ્ત્રી અરસપરસનાં અંગોપાંગને ઘી, તેલ કે માખણથી માલિસ કરતા હોય તે ઘરમાં ન જવું.

(૨૯) જ્યાં ઘરઘણી કે તેની સ્ત્રી નસ ફરતાં હોય તે ઘરમાં સાધકે ન ઉતરવું.

(૩૦) ગામમાં કુદરતી હાજત માટે જગ્યા ક્યાં છે તે પ્રથમ જોઈને ઉતારા માટે કે રહેવા માટે જગ્યા પસંદ કરવી.

(૩૧) અન્યના શરીરને કે શય્યાને સ્પર્શ થાય તેમ ન થવા દેવું.

(૩૨) શૂંકણાં, ઉધરસ ખાતાં કે ખૂબ દીર્ઘ શ્વાસ લેતાં કે કાઠતાં કે ઊલટી કરતાં પોતાનું મુખ ઢાંકવું.

(૩૩) રહેવાની જગ્યા સરખી હોય કે ન હોય, પવનના સુસવાટાવાળી કે તે વગરની હોય અથવા ધૂળવાળી કે તે વગરની હોય અને ગમે તેવી જગ્યા મળે તેમાં ઉપયોગપૂર્વક રહેવું અને તે બાબત મનમાં પણ ખરાબ ન લગાડવું.

(૩૪) રસ્તામાં સાધકને ભીંત કે ખાપો જોવા મળે અથવા પહાડ પર બાંધેલાં ઘર મળે અથવા રાજમહેલ અથવા જમીનની અંદર ભોંયરાવાળા ઘર મળે કે ઝાડમાં કરેલ ઘર મળે અથવા પહાડની ગુફાઓ મળે અથવા પવિત્ર ઝાડ મળે અથવા સુંદર થાંભલા કે

કામ કરવાનું કારખાનું મળે, તો તેની સામે નજર ન કરવી, પણ આડા હાથ ધરીને રાખવા અને એક ગામથી બીજે ગામ ઉપયોગપૂર્વક જવું.

(૩૫) સાધકને માર્ગમાં ભીનાશવાળી જગ્યા મળે અથવા ચરવાની જગ્યા મળે કે ખાડી મળે અથવા ગઢ કરેલી જગ્યા મળે અથવા જંગલ મળે અથવા જંગલમાં કિલ્લાઓ દેખાય અથવા લાકડાં દેખાય, પર્વતો દેખાય, અથવા નદીમાં સરોવર અથવા કમળનાં સરોવર મળે તો તેણે તે જોવા નહિ, પણ હાથ તેની સામે ધરીને હાથને જોવા અને ઉપયોગપૂર્વક માર્ગે ચાલવું.

(૩૬) હરણ, જનાવર, પક્ષી, સર્પ પાણીમાં રહેતા હોય અથવા હવામાં રહેતાં હોય તે ઈભ પામે, તેમને બીક લાગે તો બખોલમાં સંતાઈ જાય અથવા કોઈ બીજી જગ્યાને આશ્રય લે. તેટલા માટે સાધકે તે ચીજ સામે ન જોવું. અને હાથ આડો ધરવો.

(૩૭) ગુરુ કે આચાર્યને હાથ ઝાલીને રસ્તે ન ચાલવું.

(૩૮) રસ્તે ગુરુ સાથે જતાં બીજા મુસાફર મળે અને તેઓ સવાલ પૂછે કે તમે ક્યાંથી આવો છો? અથવા તમે કોણ છો? અથવા તમે ક્યાં જાઓ છો? ત્યારે ગુરુ એનો જવાબ આપે. પણ ગુરુ તેવા મુસાફર સાથે વાત કરતા હોય ત્યારે તેમની વાતમાં ભળવું નહિ.

(૩૯) રસ્તે મુસાફરો મળે અને પૂછે કે તમને રસ્તે ફલાણું માણસ મળ્યો? તો તે માણસ હોય અથવા ગાય હોય કે ભેંસ હોય અથવા જનાવર કે પક્ષી હોય કે સર્પ કે જળચર પ્રાણી હોય, પણ સાધકે તેનો જવાબ ન આપવો અને તે પ્રાણીને બતાવવું નહિ અને જાણતા છતાં નથી જાણતા એમ પણ ન કહેવું અને ઉપયોગપૂર્વક એક ગામથી બીજે ગામ જવું.

(૪૦) પાણીની વનસ્પતિ, મૂળિયાં, છાલ કે પાંદડાં અથવા ફૂલ કે ફળને માટે એ રીતે કાંઈ જવાબ ન દેવો.

(૪૧) અને ગાડાં, અનાજનાં ગાડાં કે ગાડી માટે પણ કાંઈ જવાબ ન આપવો.

(૪૨) અને ગામ કેવડું મોટું છે તેનો પણ જવાબ ન આપવો અથવા ગામ કેટલું દૂર છે તેનો પણ જવાબ ન આપવો.

(૪૩) તોફાની ગાય વિહાર દરમ્યાન સામેથી આવતી હોય તો તેનાથી ગભરાવું નહિ, બીજે રસ્તો ગભરાટને લઈને લેવો નહિ કે ઝાડ પર ચઢી જવું નહિ પણ ઉપયોગ રાખી આગળ વધવું.

(૪૪) રસ્તે જંગલમાં ચોર હોય તેની બીકે આડે રસ્તે ન જવું.

(૪૫) ચોર કપડાં કે બીજી કોઈ ચીજ મારે તો તે આપવી નહિ અથવા નીચે મૂકવી નહિ અથવા એની પાસે ક્યાની વિજ્ઞપ્તિ કરવી નહિ.

(૪૬) પછીના ગામમાં જઈ ફરિયાદ ન કરવી. રાજ પાસે તે માટે ફરિયાદ કરવા ન જવું અથવા તે સંબંધી ખીજ પાસે જોલવું નહિ, પણ ઉપયોગપૂર્વક વર્તવું.

આ ખીજ શ્રુતસ્કંધના ત્રીજા ઈર્ષ્યા નામના અધ્યયનના પણ ત્રણ ઉદ્દેશક છે. આવી મતલબનું ત્રીજું અધ્યયન આ દ્વિતીય મહાશ્રુતસ્કંધનું છે.

તેરમું અધ્યયન 'ભાષાજાત'

ભાષા: 'ભાષાજાત' નામનું આ દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધનું ચોથું અધ્યયન છે. તેની વાત નીચેની મતલબની છે.

(૧) ભાષામાં ખૂબ ઉપયોગ રાખવો. કોઈને છેતરવા કે પોતાને લાભ કરવા કાંઈ જોલવું નહિ. કોઈ ઠપકાને પાત્ર થાય તેવું ન જોલવું. તેઓ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે તો કેટલીક વસ્તુ જરૂર થવાની છે અને કેટલીક થવાની નથી, એ જાણી શકે, અમુક માણસ આવશે કે નહિ તે જાણી શકે.

(૨) પણ જોલતી વખતે સંયમ રાખવો. એકવચન, દ્વિવચન, બહુવચનમાં અને નર, નારી, નાન્યતરબલિનો વિવેક રાખવો. વખાણ કરવા, ઠપકો આપવો તેમાં પણ વિવેક રાખવો. સાધકે જરૂર હોય ત્યાં પોતા માટે એકવચનમાં જોલવું, જરૂર પડે ત્યાં બહુવચનમાં પણ જોલવું. સ્પષ્ટતાથી પોતાની જાત પર અંકુશ રાખીને જોલવું.

(૩) ચાર જાતની વાણી છે : (૧) સત્ય, (૨) અસત્ય, (૩) સત્યમૃષા-સત્ય અને અસત્યનું મિશ્રણ, (૪) જે સાચું પણ ન હોય અને અસત્ય પણ ન હોય તે અસત્યામૃષા.

(૪) અસત્ય વચન અને સત્ય-અસત્યના મિશ્રણરૂપ વચન પણ કદી જોલવું જ નહિ.

(૫) સારી રીતે વિચાર કરીને જો લાગે કે તે પાપવચન છે તો સત્ય વચન પણ ન જોલવું. ઠપકાને પાત્ર હોય તો તેવું વચન ન જોલવું. તે જેમતેમ જોલાયલું હોય તો તે પણ ન જોલવું. પાપ તરફ લઈ જનારું હોય તો તેવું વચન પણ ન જોલવું. કોઈ જીવને હણે તેવું વચન હોય તો તે પણ ન જોલવું.

(૬) એટલે અસત્યામૃષાવાણીરૂપ વચન (હુકમ) જરૂરી જોલવું. તોળી તોળીને જરૂરી હોય તેટલું સ્પષ્ટ રીતે જોલવું.

(૭) કોઈને 'નીચ' કે 'હલકા કુળમાં જન્મેલ' એમ ન કહેવું. કોઈને ક્ષુદ્ર ન કહેવો, કોઈને કૂતરો ન કહેવો, કોઈને નિમકહરામ ન કહેવો, કોઈને ચોર ન કહેવો.

(૮) 'ભાઈ' 'ભાભા આયુષ્યવાળા' કે 'ધર્માત્મા' એવા શબ્દ વાપરીને કોઈને જોલાવવો.

(૯) સ્ત્રીને પણ યોગ્ય શબ્દથી જોલાવવી, પણ તેને તોડી ન પાડવી.

(૧૦) સ્ત્રીને જોલાવતાં તે જવાબ ન આપે તો તેને 'આયુષ્મતી! બહેન! બાઈ' એવા મીઠા શબ્દથી ફરીવાર જોલાવવી.

(૧૧) વરસાદ આવે, આકાશના દેવે વરસાદ વરસાવે, અથવા અનાજ પાકે, કે સૂર્ય ઊગે, અથવા સૂર્ય ન ઊગે, રાત પડે કે ન પડે, એવું યોલવું નહિ.

(૧૨) પશુ વાહણાં ચઢ્યાં છે, વરસાદ થયો છે એવું યોલી શકાય.

(૧૩) કોઈમાં દદ્ જોઈને તેને કોદ થયો છે કે તેને ગૂમડાં થયાં છે અથવા તેનું શરીર કપાઈ ગયું છે કે તેના હાથ કપાઈ ગયા છે એવું ન યોલાય.

(૧૪) ભીંત, કિલ્લો કે ખાઈ જોઈને તેને સારી રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે એમ સાધક ન યોલે.

(૧૫) ખોરાકને જોઈને તે સારી રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલ છે, એ સરસ ખોરાક છે, આવી પાપલાષા સાધકે અર્થાત્ સાધુ-સાધ્વીએ ન વાપરવી.

(૧૬) અમુક ખોરાક તૈયાર કરવામાં ઘણી મહેનત લેવામાં આવી છે, એ સ્વાસ્થિ છે, એમ સાધકે યોલવું નહિ. તે પાપ છે.

(૧૭) ગાય, ભેંસ, હરણુ કે જનાવર કે પક્ષી અથવા સર્પને જોઈને તે સારું છે, મારી નાખવા યોગ્ય છે અથવા રાંધવા યોગ્ય છે એવું સાધકે ન યોલવું જોઈએ.

(૧૮) ગાય-ભેંસને જોઈ તે પુષ્ટ છે એમ સાધકે ન યોલવું.

(૧૯) ગાય કે ભેંસને શરીરે પુષ્ટ જોઈ તેના વખાણુ ન કરવા કે તે દોહવા યોગ્ય છે એમ ન યોલવું. આવી પાપલાષા ન વાપરવી.

(૨૦) નાની ગાયને જોઈ તે ખૂબ દૂધ આપે તેવી છે એવી પાપી લાષા સાધકે ન વાપરવી.

(૨૧) સારું ઝાડ જાગીયામાં જોઈ તે મહેલને યોગ્ય છે એમ ન કહેવું; કે દરવાજાને યોગ્ય છે કે ઘરને યોગ્ય છે એવું સાધકે ન યોલવું.

(૨૨) ઝાડને સારું જોઈ તે સારું છે એમ યોલી શકાય.

(૨૩) જંગલી ફળોને જોઈને તે પાકી ગયાં છે અને રાંધવા યોગ્ય અથવા ખાવા યોગ્ય છે એમ સાધકે યોલવું નહિ.

(૨૪) અનેક જાતની વનસ્પતિને જોઈ તે પાકી ગયેલી અને ખાવા યોગ્ય છે એમ સાધકે ન યોલવું.

(૨૫) અવાજ સાંભળીને રાગ-દ્વેષથી તે સારો છે કે ખરાબ છે એવું સાધકે ન યોલવું. પશુ રાગ-દ્વેષ વિના સારાને સારો અવાજ કહેવો. ખરાબને ખરાબ અવાજ કહેવો.

(૨૬) તે જ પ્રમાણે ખરાબ વાસ, સારી વાસ, ખરાબ રંગ, સારા રંગ માટે સમજી લેવું.

(૨૭) સ્પષ્ટતાથી યોલવું, ચોક્કસ મર્યાદિત શબ્દોમાં યોલવું, જરૂરી યોલવું અને અક્કલ વાપરીને યોલવું.

(૨૮) ખહુ ઉતાવળું ન યોલવું. ઉપયોગપૂર્વક સંયમી લાષાએ જરૂરી યોલવું.

આ ધીજા શ્રુતસ્કંધના ચોથા લાષાજાત અધ્યયનના બે ઉદ્દેશક છે.

ચૌદમું અધ્યયન 'વસ્ત્રેષણા'

અંખર : આચારાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધનું પાંચમું વસ્ત્રેષણા (પ્રાકૃતમાં વત્યેસણા) નામનું અધ્યયન છે. તેનો લાવ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) સાધક ઊનનું બનાવેલ, રેશમનું બનાવેલ, શણનું બનાવેલ, તાડના પાંદડાંનું બનાવેલ, સૂતરનું બનાવેલ કે આકડાનું બનાવેલ કપડ કપડ ગ્રહણ કરે.

(૨) સાધુ યુવાન મજબૂત બાંધવાળો હોય તો તેણે એક કપડું જ પહેરવું; સાધ્વી હોય તો તેણે ચાર કપડાં પહેરવાં અને તેવાં કપડાં ન મળે તો બીજા કપડાંમાંથી લઈને સીવી લેવાં.

(૩) સાધુએ અથવા સાધ્વીએ કપડાં લેવાં માટે અડધા યોજનથી વધારે ન જવું.

(૪) પ્રથમ મહાશ્રુતસ્કંધના બીજા અધ્યયનમાં તે સંબંધી વિધિ કહ્યો છે તેનું અહીં પુનરાવર્તન કરવું.

(૫) સાધુને માટે ગૃહસ્થે ખરીદેલું કપડું તેણે લેવું ન ઘટે તેમ જ તેને માટે રંગેલ, ધોયેલ કે સાફ કરેલ, દાબેલ કે સુગંધી કરેલું કપડું ન લેવું, પણ તેની માલિકી આપનારની હોય અને આપનારના પોતાના માટે તે કપડું હોય તો તે લેવું.

(૬) સાધકે બહુ મૂલ્યવાન કપડું ન લેવું જેમ કે સૂક્ષ્મ મુલાયમ જરી ભરતવાળું કપડું. બહુ ઉત્તમ જાતવાળું, બહુ ઉત્તમ સૌંદર્યવાળું અથવા ઘેટાબકરાના વાળનું બનાવેલ અથવા સોનેરી જરીવાળું હોય એવું કપડું ન લેવું.

(૭) કપડાં લેવાની બાબતમાં કેટલાક નિયમો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા.

(૮) કપડાંની જાત કહીને તે માગવું. તે ઊનનું છે કે રૂનું છે કે રેશમી છે કે શણનું છે એમ કહી તેની માગણી કરવી અને ઘરધણી તે આપતો હોય તો તે લેવું. તે પવિત્ર છે અને સ્વીકાર્ય છે.

(૯) જે કપડું પોતે સારી રીતે જાણેલ, તપાસેલ હોય તેને માગતાં ઘરધણી કે તેની સ્ત્રી તે આપે તો લેવું.

(૧૦) વસ્ત્ર સંબંધમાં જાણી લે કે તે અંદર પહેરવા યોગ્ય છે કે ઉપર પહેરવા યોગ્ય છે.

(૧૧) બીજા સાધકે સ્વીકારેલ ન હોય અને વધેલ હોય તે કપડું સાધક માગે. આ પવિત્ર અને સ્વીકાર્ય છે.

(૧૨) આ ચારે નિયમ પ્રમાણે કપડાં લીધેલ હોય તો તે યોગ્ય છે. પણ તે નિયમ પ્રમાણે લેવાયેલ છે એમ બોલબોલ ન કરવું.

(૧૩) શ્રાવક પંદર દિવસ કે મહિના પછી આવવાનું કહે અથવા બીજે દિવસે આવવાનું કહે તો તે સાંભળીને સાધક કહે કે તુરત આપવું હોય તો આપો. પણ તે પર

બીજું કપડું તેને ખરીદવું કે બનાવવું પડે તેવી વાત જો તે કરે તો તે કપડું અપવિત્ર અને અસ્વીકાર્ય છે.

(૧૪) કપડાને સાફ કરીને આપે કે દાખીને આપે તો તે કપડું ન લેવું પણ હોય તેમ ને તેમ આપે તો લેવું.

(૧૫) બીજા પાસે મંગાવેલ કપડું પણ અપવિત્ર છે, અસ્વીકાર્ય છે.

(૧૬) ઈંડા કે જીવાતથી ભરેલાં કપડાં ન લેવાં.

(૧૭) યોગ્ય, જરૂરી અને લાંબો વખત ટકે તેવું જ કપડું લેવું. પોતાનાં કપડાં બહુ પાણીમાં ધોવાં નહિ, છબછબાવવાં નહિ, ડાઘો સાફ કરવો નહિ.

(૧૮) કપડાંમાંથી ખરાબ વાસ આવતી હોય તો પણ પુષ્કળ પાણીથી ધોવાં નહિ.

(૧૯) કપડાને જમીન પર હવાએ ન નાંખવા અને સૂકવવા નહિ.

(૨૦) કપડાને લટકાવવાં નહિ અથવા ખારણા ઉપર સૂકવવાં નહિ.

(૨૧) કપડાને થાંભલા પર કે પરાજ પર સૂકવવાં નહિ.

(૨૨) એકાંત જગ્યાએ કપડાં સૂકવવાં અને ત્યાં ધૂળના ઢગલા પર કે રેતીમાં કપડાં સૂકવવાં.

(૨૩) કપડાં મળે તે જ આકારમાં અને તેવાં જ તેમને પહેરવાં. તેમને ડાઘ ફર કરવા ધોવાં નહિ.

(૨૪) વરસાદ પડતો હોય તે વખતે કપડાં માગવા ન જવું.

(૨૫) કપડાને રંગ ન લગાડવો અથવા લૂગડાં પર રંગ હોય તો તે સાફ ન કરવો.

(૨૬) રસ્તે ચોર મળે તો તેની બીકથી તેણે કપડાં ખાતર રસ્તો બદલવો નહિ.

પણ પોતાનું ધ્યાન આલુ રાખવું.

(૨૭) ચોરો કપડાં આપવાનું રસ્તે કહે તો કપડાં સ્વયં આપી ન દેવાં.

આ પાંચમા અધ્યયનના બે ઉદ્દેશક છે.

પંદરમું અધ્યયન 'પાત્રૈવણા'

લાજનેવણા—આચારાંગ સૂત્રના બીજા શ્લોકમાં છઠ્ઠું અધ્યયન લાજનેવણા નામનું છે. ચીજો કેટલી અને કેવી લેવી તે તેનો વિષય છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત આવે છે. તેનો અર્હો સાર આપ્યો છે. પ્રો. જેકોબી 'પત્તેસણા' અધ્યયન કહે છે. તે અર્ધમાગધી શબ્દ છે. પાત્રૈવણા સંસ્કૃતમાં ખરાબ છે.

(૧) પાત્રનો ખપ હોય તો સાધક તે તુંબરાનું બનાવેલું કે લાકડાંનું બનાવેલું કે માટીનું બનાવેલું માગે.

(૨) જો તે ગુવાન હોય તો તે પોતા પાસે એક જ પાત્રું રાખે, બે નહિ.

(૩) પાત્રું લેવા અરધા યોજનથી વધારે દૂર ન જવું.

(૪) પ્રથમ અધ્યયનમાં ચાર નિયમો કહ્યા છે. તે આને (પાત્રને) અંગે પણ જાળવવા.

(૫) સાધકને માટે ખરીદેલ પાતરું લેવું નહિ.

(૬) કોઈ મોઘા મૂલ્યવાળું પાતરું હોય તો તે ન સ્વીકારવું. લોહાનું કે ચાંદીનું અથવા સોનાવાળું કે તાંબાનું બનાવેલું પાત્ર કે મોતીનું બનાવેલું પાત્ર કે છીપનું બનાવેલું પાત્ર અથવા હાથીદાંતનું કે કપડાંનું કે ચામડાનું પાત્ર સાધકે ન લેવું, ન સ્વીકારવું.

(૭) ઉપર જે ચીજોનાં નામ લખ્યાં છે તે જ ધાતુનો પદો બનાવેલ પાત્ર ન સ્વીકારવું.

(૮) સાધક ઉપરની ત્રણ ચીજોનું બનાવેલ પાત્ર માગે (તુંબડાનું, લાકડાનું કે માટી-માંથી બનાવેલ). ઘરઘણી તેવું પાત્ર આપે તો તે સ્વીકારવું. તે પવિત્ર અને સ્વીકાર્ય છે. આ પાત્રસ્વીકારનો પ્રથમ નિયમ થયો.

(૯) ઘરઘણી પાસે જે પાત્ર માગવાનું હોય તે ઘરઘણી કે તેની ધણિયાણી પાસેથી જોવા માટે માંગવું. જોયા પછી તેની આપવા માટે માગણી કરવી. ઘરઘણી જો તે માગણીનો સ્વીકાર કરે તો તે પાતરું પવિત્ર છે અને સ્વીકાર્ય છે. આ પાત્રસ્વીકારનો બીજો નિયમ થયો.

(૧૦) સાધક જે પાતરા માટે માગણી કરે તે ઘણાં લોકોએ કે એના પૂર્વના માલિકે વાપરેલ હોય તો તે પવિત્ર છે, સ્વીકાર્ય છે. આ પાત્રસ્વીકારનો ત્રીજો નિયમ થયો.

(૧૧) કોઈ પણ શ્રમણ કે ભિક્ષુકને ન જોઈતું હોય અને જે આપતાં વધેલ હોય તેવું પાતરું પોતાને આપવા માટે સાધક માગણી કરે. આ પવિત્ર અને સ્વીકાર્ય પાત્ર છે. પાત્રસ્વીકારનો આ ચોથો નિયમ થયો.

(૧૨) મહિના પછી પાત્ર આપી જવા ઘરઘણી કહે તો તે અપવિત્ર અને અસ્વીકાર્ય છે.

(૧૩) અમુક પાત્ર તેલથી, ઘીથી કે સુગંધીથી ઘસીને આપવામાં આવે તો તે પાત્ર અસ્વીકાર્ય અને અપવિત્ર છે.

(૧૪) પોતાનો ખોરાક તેમાં તૈયાર કરીને પાતરું આપીશ એમ ઘરઘણી કહે તો તે પાત્ર અપવિત્ર છે, અસ્વીકાર્ય છે.

(૧૫) પાત્રમાં કદાચ જીવાત હોય અથવા બીજક હોય અથવા ઘાસ હોય તો તેવું પાતરું ન લેવું એમ કેવળીએ કહ્યું છે.

(૧૬) કોઈના ઘરમાં ભિક્ષા લેવા જતાં પહેલાં જરૂરજીવાત તપાસી તે વગરનું પાત્ર કરવું અને તે પર ધૂળ હોય તે કાઢી નાંખવી, લૂછી નાખવી.

(૧૭) પાત્રની જીવાત સાફ કરવાનું કારણ જીવહિંસા પાળવાનું છે. સાધકે ઉપયોગ-પૂર્વક આ કામ કરવું.

(૧૮) ઘરઘણી પાસે ભિક્ષા માગવા જવું ત્યારે પાતરાં પોતાની સાથે લઈને જવું.

(૧૯) કદાચ વરસાદ આવે તો કપડાંની જતના કરવાનું કહ્યું છે તેમ પાતરાંની પણ ઉપયોગપૂર્વક જતના કરવી.

આ છઠ્ઠા પાઠોણા અધ્યયનના બે ઉદ્દેશક છે, એ બીજા શ્રુતસ્કંધમાં આવે છે.

સોળમું અધ્યયન 'અવગ્રહપ્રતિમા'

અવગ્રહ—આ બીજા શ્રુતસ્કંધનું સાતમું અધ્યયન અવગ્રહપ્રતિમા નામનું છે. તેમાં નીચેની મતલબની વાત આવે છે. અવગ્રહ એટલે હૃદ-મર્યાદા, તે દ્રવ્યથી ક્ષેત્રથી કાળથી અને ભાવથી બને છે. પ્રો. જેકોબી આ અધ્યયનનું નામ 'ઓગ્ગહુપડિમા' કહે છે, તે પ્રાકૃત શબ્દ છે.

(૧) 'હું શ્રમણ થઈશ. મારે ઘર કે મિલકત, દીકરા કે જનાવર નહિ હોય' આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને ગામમાં પ્રવેશ કરતાં જ તેણે માત્ર અન્યનું જ આપેલું લેવું. જે સાધુની સાથે પોતે રહેતો હોય તેની છત્રી કે ઢાંડો ન લેવા; તેઓની રજા લઈને જ લેવા અને તે સાફ કરીને જોઈને ઉપયોગપૂર્વક લેવા. રજા વિના પોતાના ઉપયોગમાં ન લઈ શકે.

(૨) મુસાફરખાનામાં કે મુસાફર માટે રાખેલ હોલમાં તે ઘરઘણીની રજાથી રહી શકે. ઘરઘણીને કહે કે તેની પોતાની રજા હશે ત્યાં સુધી તે જગ્યામાં પોતે રહેશે અને પછી તે બીજે ગામ જશે.

(૩) જે પોતાના (તે સાધકના) નિયમને અનુસરતો હોય તેવા સાધુને ત્યાં ખોલાવી શકે અને પોતાના ખોરાકમાં તેને ભાગ પડાવવાનું કહી શકે.

(૪) પગ રાખવાનું આસન, ખાટ કે બાંકડો પોતે ઘરઘણી પાસેથી માગી લીધો હોય તે બીજા પોતાના ધોરણને અનુસરતા સાધુને આપી શકે, પણ બીજા કોઈ માટે તે ચીજ માગેલ હોય તો ન આપાય.

(૫) મુસાફરને રહેવાની જગ્યામાં રહીને ઘરઘણી પાસે તે સોય માગી શકે અથવા પાતરું માગી શકે કે કાનખોતરણી માગી શકે અથવા નેરણી માગી શકે.

(૬) તે ચીજ પાછી આપતી વખતે તેને જમીન પર મૂકવી પણ હાથોહાથ ઘરઘણીને હાથમાં ન આપવી.

(૭) બીની જમીન ઉપર કોઈ ચીજ પડી હોય તે લેવી નહિ અથવા જમીન પર પડેલી કોઈ ચીજ ન લેવી અથવા બીંત પરથી પડેલી કોઈ ચીજ ન લેવી અથવા ઝાડની ડાળી પરથી કોઈ ચીજ ન લેવી અથવા ઘરના બાળકો કે ઐરાં પાસેથી કોઈ ચીજ ન લેવી. અને ઘરઘણી ઐરી સાથે લડતો હોય તો તેને ઘેર ન જવું. ઘરઘણી અને એની સ્ત્રી પરસ્પર તેલ કે માખણથી શરીરને માલિશ કરતા હોય તો તે ઘરમાં જવું નહિ.

(૮) ઘરમાં વારંવાર અંદર ન જવું કે બહાર નીકળવું નહિ અને ઘરના માણસોને ત્રાસ ન આપવો.

(૯) આંખવાડિયામાં સાધુ જાય તો તેના ઘણી કે રખેવાળની રજા લઈને દાખલ થાય. કેરી પર ઇંડા કે જીવાત હોય તો તે કેરી ઉપયોગમાં લેવી નહિ.

(૧૦) જો તે કેરી ઇંડા કે જીવાત વગરની હોય, પણ ટોચેલી ન હોય તો તે કેરી ન લેવી. તે અપવિત્ર છે, અસ્વીકાર્ય છે.

(૧૧) કેરીનો રસ કે કપતળાં ઈંડા કે જીવાતયુક્ત હોય તો તે ન ખાવાં. પણ તે ઈંડા, જીવાત વગરનાં હોય તો ખાઈ શકાય.

(૧૨) સાધક શેરડીના ખેતરમાં જીતર્યો હોય તો જીતરવા માટે ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે રજા માગવી. તેને શેરડી ખાવાની મરજી કે ઇચ્છા થાય તો કેરીના સંબંધમાં જે નિયમો ઉપર જણાવ્યા છે તે લાગુ પડે.

(૧૩) મુસાફરને રહેવાના સ્થાનનો સાધકને કબજો મળ્યા પછી તે ઘરઘણી કે તેના યુગ્મ પાસેથી કોઈ ચીજ લેવી નહિ. પણ નીચે જતાવેલા નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા.

(૧૪) મુસાફરને રહેવાની જગ્યા માટે તે માગણી કરી શકે. આ પ્રથમ નિયમ છે.

(૧૫) બીજા સાધુઓ માટે પોતે જગ્યાની માગણી કરે તેમાં પોતાનો સમાવેશ થતો હોય તો સાધક ત્યાં રહી શકે. આ બીજો નિયમ થયો.

(૧૬) હું બીજા સાધુઓ માટે સ્થાનની માગણી કરીશ અને મળ્યા પછી પોતાને (મારે) માટે તે જગ્યા નહિ વાપરું.

(૧૭) બીજા સાધુઓ માટે જગ્યા હું નહીં માગુ, પણ બીજાને તે મળી હશે તો હું મારા માટે વાપરીશ. આ ત્રીજો નિયમ છે.

(૧૮) હું મારે એકલાને માટે જગ્યા માગીશ, બીજાં બેચાર માટે નહીં. આવો સાધકે નિશ્ચય કરેલ હોય એ પાંચમો નિયમ થયો.

(૧૯) સાધકને ઘર મળે તેમાં ઇક્કડ નામનું ઘાસ હોય તો તે તેને બિહાન તરીકે વાપરે, નહિ તો જમીન પર બેસી રહે. આ છઠ્ઠો નિયમ થયો.

(૨૦) સાધુને જે ઘરમાં રહેવા માટે રજા મળી હોય તેમાં પૃથ્વીશિલા, કાષ્ઠશિલા હોય તો તે તેમને બિહાન તરીકે ઉપયોગ કરે, નહિ તો બેસી રહે. આ સાતમો નિયમ થયો.

આ સાતમા અધ્યાયના બે ઉદ્દેશક છે.

અહીં દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધની પહેલી ચૂલા અથવા ચૂલિકા પૂરી થાય છે. ચૂલિકા એટલે પર્વતની એક હારમાળા. આવી ચૂલા આ શ્રુતસ્કંધમાં આવશે તે વિચારવી. આ બીજા શ્રુતસ્કંધના પહેલા અધ્યાયથી પ્રથમ ચૂલા શરૂ થઈ છે તે સાતમા અધ્યાયના બીજા ઉદ્દેશક સુધી ચાલી. ચૂલાનો બીજો અર્થ મોરના માથાની મધ્યશિખા થાય છે, અથવા શિરોભૂષણ પણ થાય છે. ઉપરની મેડીને પણ ચૂલા કે ચૂલા કહેવામાં આવે છે. ચૂલાનો ડુંગરનું શિખર એ અર્થ વધારે યોગ્ય છે, એમ મારું ધારવું છે. બીજી ચૂલા ત્યારપછી આવશે. તેમાં સાત અધ્યાય છે. (૧૧૬)

આચારાંગસૂત્રનો વધુ પરિચય—

સ્થાનનિષવાહ્યુત્સર્ગશબ્દરૂપક્રિયાપરાન્યોઽન્યાઃ ।

પશ્ચમહાવ્રતદાઢર્થં વિમુક્તતા સર્વસદ્ગેભ્યઃ ॥૧૧૭॥

અર્થ—ઠેકાણું, ધ્યાન કરવાનું સાધન (સ્થાનક), કુદરતી હાજત કરવાની જગ્યા, શખ્દની ક્રિયાઓ, રૂપની ક્રિયાઓ, પરક્રિયા, અન્યોન્ય ક્રિયાઓ, પાંચ મહાવ્રતનું દંડપણું અને સર્વ સંગ રહિતપણું. (૧૧૭)

હવે એ આચારાંગસૂત્રના ખીજા શ્રુતસ્કંધના અધ્યયનોની શી વાત આવે છે, તે સંક્ષેપમાં જણાવી આ વિષય પૂરા કરવામાં આવશે.

સત્તરમું અધ્યયન ‘સ્થાનસપ્તિકા’

સ્થાનઃ આચારાંગસૂત્રના ખીજા શ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યયનનું નામ કાણુસપ્તિક્કયં અથવા સ્થાનસપ્તિકા છે. એમાં નીચેની અગત્યની બાબત આવે છે. અને અહીંથી ખીજી ચૂલિકા શરૂ થાય છે. આ ખીજી ચૂલિકા આઠમા અધ્યયનથી ચાલશે. તે ચૌદમાની આખર સુધી પહોંચશે.

(૧) પ્રતિમા વહન કરવા માટે ઇંકા અથવા જીવાતવાળી જગ્યા અપવિત્ર છે, અસ્વીકાર્ય છે.

(૨) પ્રતિમા વહન કરવા માટે યોગ્ય અને સ્વીકાર્ય જગ્યા માગવી. તે માટેના ચાર નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા. તે નિયમો નીચે વાંચવાથી જણાશે.

(૩) ‘હું નિરવધ-જીવાતથી રહિત ભૂમિને પસંદ કરીશ અને તે જગ્યાને ટેકો દઈને રહીશ. શરીરને જરા જરા હલાવીશ અને જરા હાલી ચાલીને હું ત્યાં જાણે રહીશ.’ આ પહેલો નિયમ થયો.

(૪) ‘હું જીવરહિત ભૂમિને પસંદ કરીશ અને તેની સામે મારી બાતને ટેકો આપીશ. શરીરને જરા જરા હલાવીશ, પણ ચાલીશ નહિ. હું ત્યાં ખડો જાણે રહીશ.’ આ ખીજો નિયમ થયો.

(૫) ‘હું નિરવધ જગ્યા પસંદ કરીશ. અને તેને ટેકો આપીશ. શરીરની કોઈપણ સ્થિતિ અનુસાર હું ફરીશ નહિ અને જરાપણુ હલાવીશ નહિ’ આ ત્રીજો નિયમ થયો.

(૬) ‘હું જીવરહિત જગ્યા પસંદ કરીશ, પણ તેને જરાપણુ ટેકો નહિ દઉં. શરીરને પણ કોઈ સ્થિતિમાં હલાવીશ નહિ અને જરા પણ હલાવીશ ચાલીશ નહિ. હું જાણે રહીશ.’ આ ચોથો નિયમ થયો.

આ આઠમા અધ્યયનનો માત્ર એક જ ઉદ્દેશક છે.

અઠારમું અધ્યયન 'નિષીધિકાસર્ગિકા'

નિષદ્યા—શ્રી આચારાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધનું નવમું અધ્યયન નિષીધિકા નામનું છે. તેમાં નીચે જણાવેલી વાત આવે છે. અહીં બીજી ચૂલિકા છે.

(૧) જ્યારે અભ્યાસ માટે જગ્યા જોઈતી હોય તો ઈંડા કે જીવાતવાળી જગ્યા ન લેવી, કારણ કે તે અપવિત્ર અને અસ્વીકાર્ય છે, પણ તે જગ્યા ઈંડા કે જીવાત વગરની હોય તો તે સ્વીકારવી, કારણ કે તે પવિત્ર અને સ્વીકાર્ય છે.

(૨) અગાઉ પાટ સંબંધી વાત આવેલી છે તેનું આ સ્વીકારમાં પુનરાવર્તન કરવું.

(૩) બે, ચાર કે પાંચ સાધુ મળી અભ્યાસ માટે જગ્યા લે તો તેઓએ અરસપરસ હાંત કચકચાવવા નહિ, તેમ એકબીજાના શરીર ઘસવા નહિ.

આ નવમા નિષીધિકા અધ્યયનનો માત્ર એક જ ઉદ્દેશક છે.

ઓગણીસમું અધ્યયન 'ઉચ્ચાર-પ્રસ્તવણસર્ગિકા'

ઉચ્ચાર—આચારાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધના દશમા અધ્યયનનું નામ ઉચ્ચાર-પ્રસ્તવણ છે. આ પણ બીજી ચૂલિકાના વિભાગ તરીકે ચાલુ છે. તેમાં નીચે જણાવેલ મતલબની વાત આવે છે—

(૧) સાધુ કે સાધ્વીએ પોતાની પાસે સાવરણી ન હોય તો તે બીજા સાથેના સાધુની ખસેથી માગી લેવી.

(૨) જે જમીન પર ઈંડા કે જીવાત હોય તેવી જગ્યાએ કુદરતી હાજતે ન જવું, પણ જમીન ઈંડા કે જીવાત રહિત હોય તે સ્થાન પર કુદરતી હાજતે જવું.

(૩) તે જગ્યાના માલિકે પોતાની સાથેના સાધુઓ માટે કે સાધ્વીઓ માટે જીવેનો ઘાત કરી તે જગ્યા ખનાવી હોય તો તેની જગ્યામાં કુદરતી હાજતે ન જવું; આવી જગ્યા તે કામ માટે જુદી કાઢવામાં આવી હોય કે ન હોય તો પણ.

(૪) જો તે જગ્યા બીજાને માટે રાખેલ ન હોય તો તે જગ્યા પોતાની હાજત માટે ચોતરફ તપાસ કરીને વાપરવી.

(૫) સાધકને માટે ઘરઘણીએ ખાસ હાજત માટે તૈયાર કરેલી જગ્યા તે કામ માટે ન વાપરવી. તૈયાર કરાવેલ જગ્યા તે માટે હોય તો પણ ન વાપરવી. લશ્કર માટે તે જગ્યા વપરાતી હોય તો હાજત માટે ન વાપરવી. તે જગ્યામાં ઘાસ હોય તો તે હાજતને માટે ન વાપરવી. સુધારેલી કે સુગંધ કરેલી જગ્યા પણ હાજતને માટે ઉપયોગમાં ન લેવી.

(૬) ઘરઘણી કે તેના છોકરા આવતા જતા હોય અથવા બીજા કે ગાંઠો કે મૂળિયાં ફેરવતાં હોય, ફૂર લઈ જતાં હોય તો તે જગ્યા ન વાપરવી.

(૭) સાધકે થાંભલા પર હાજતે ન જવું. તે જ પ્રમાણે ખાંકડા કે પાલખ અથવા અર્ધપાટ પર અથવા ઘરના મિનારા કે છાપરા પર હાજતે ન જવું.

(૮) ખાલી જમીન પર કે ભીની જમીન પર હાજતે ન જવું, તેમ જ ધૂળવાળી જગ્યાએ કે પથ્થરની શિલા પર હાજતે ન જવું, તેમ જ જે માટીમાં જીવ હોય તેના પર હાજતે ન જવું, તેમ જ જીવાતવાળા લાકડામાં અથવા કોઈપણ ચીજમાં જીવાત હોય તે પર હાજતે ન જવું.

(૯) જે સ્થાને ઘરઘણીએ ચોખા વાવ્યા હોય, વાવતા હોય કે વાવવાના હોય તે જગ્યાએ કુદરતી હાજતે ન જવું.

(૧૦) જ્યાં વાસીદાના ઢગલાઓ હોય તે સ્થાને કુદરતી હાજતે ન જવું, તેમ જ કાદવવાળું સ્થાન હાજત માટે ન વાપરવું.

(૧૧) ગરમ જગ્યાએ હાજતે ન જવું અથવા જ્યાં પંખીઓના માળા ઘણા હોય તે સ્થાન પર કુદરતી હાજતે ન જવું.

(૧૨) જે જગ્યા પર આપઘાત થયેલ હોય ત્યાં કુદરતી હાજતે ન જવું.

(૧૩) બગીચામાં, ખડક પર, લાકડામાં અથવા જંગલમાં કુદરતી હાજત ન કરવી.

(૧૪) મિનારા પર, રસ્તા પર, ખારણાં પર કે શહેરના દરવાજા પર કુદરતી હાજતે ન જવું.

(૧૫) જ્યાં ત્રણ કે ચાર રસ્તા ભેગા મળતા હોય તે સ્થાને કુદરતી હાજત માટે ન જવું.

(૧૬) કોલસા અથવા દારૂ બનતો હોય તે સ્થાને કુદરતી હાજતે ન જવું.

(૧૭) નદી નજીક પવિત્ર સ્થાન હોય ત્યાં કુદરતી હાજત માટે ન જવું.

(૧૮) જ્યાં તાજી નવી માટી નીકળતી હોય અથવા જનાવર માટે ચરવાની જગ્યા હોય અથવા જનાવર માટેની જગ્યા હોય ત્યાં અથવા ખેતરમાં કે પથ્થરની ખાણમાં કુદરતી હાજતે ન જવું.

(૧૯) જે ખેતરમાં છોડવા, વનસ્પતિ કે મૂળિયાં જમીનમાં નાખ્યાં અથવા જીવ્યાં હોય તે સ્થાને કુદરતી હાજત માટે ન જવું.

(૨૦) જે સ્થાને ફૂલ થતાં હોય અથવા ફળ થતાં હોય કે બીજો થતાં હોય અથવા ફણુગા ફૂટતા હોય તે જગ્યા કુદરતી હાજત માટે ન વાપરવી.

(૨૧) પોતાની કે બીજાની તરપડી લઈ કુદરતી હાજતે જવું. જ્યાં લોકો પસાર થતાં ન હોય તેવી જગ્યાએ જવું અને જે સ્થાન ઈંડા વગરનું અથવા જીવાત વગરનું હોય તે લેવું અને ત્યાં રાખ ઉપર હાજતે જવું.

આ દશમા અધ્યયનમાં માત્ર એક જ ઉદ્દેશક છે. આઠમા તથા નવમામાં પણ એક જ ઉદ્દેશક હતો. તે બીજી ચૂલિકાનો વિભાગ છે. બીજા શ્રુતસ્કંધનું એ રીતે આ દશમું અધ્યયન પૂરું થયું.

વીસમું અધ્યયન 'શબ્દસપ્તિકા'

શબ્દ—બીજા શ્રુતસ્કંધનું અગિયારમું અધ્યયન 'શબ્દસપ્તિકા' અથવા સદ્સપ્તિકાએ નામનું છે. તે પણ બીજી ચૂલિકાનો વિભાગ છે. એટલે આ રીતે બીજી ચૂલક ચાલુ છે. એ આઠમા અધ્યયનથી શરૂ થયેલ છે. એનું નામ સપ્તસપ્તિકા ચૂલિકા છે.

(૧) જ્યાં મૃદંગ, નાદી, ઢોલક કે બાલરનો અવાજ સાંભળાય તેવાં સ્થાને જવાનો નિશ્ચય સાધકે ન કરવો. અથવા ઢોલકનો અવાજ થવાનો હોય કે થતો હોય તેવા સ્થાને જવાનો નિશ્ચય ન કરવો.

(૨) જ્યાં વીણાનો અવાજ થતો હોય તેવાં સ્થાન પર સાધકે જવાનો નિર્ણય ન કરવો.

(૩) તેમ જ જ્યાં વાણાના વાજિંત્રોનો અવાજ થતો હોય ત્યાં જવું નહિ.

(૪) તેમ જ જ્યાં જનાવરના ચામડાના બનાવેલ નરધાનો અવાજ થતો હોય ત્યાં ન જવું.

(૫) પવનનાં વાજિંત્રો વાગતાં હોય ત્યાં પણ ન જવું.

(૬) અવાજ સાંભળવા માટે બીજામાં, ખાઈમાં કે ભીંતોની નજીક ન જવું.

(૭) ગામને પાદરે, ચરાણમાં કે પર્વત પર કે જંગલમાં કે કિલ્લામાં અવાજ સાંભળવા માટે સાધકે ન જવું.

(૮) શહેરમાં કે ગામડામાં કે બજારમાં અથવા રાજધાનીના શહેરમાં કે મઠમાં કે ઉતારામાં અવાજ સાંભળવા માટે ન જવું.

(૯) બગીચામાં કે જંગલમાં કે મંદિરમાં સૂર સાંભળવા માટે સાધકે ન જવું.

(૧૦) જ્યાં ત્રણ કે ચાર રસ્તા એકઠા થતા હોય ત્યાં અવાજ સાંભળવા માટે ન જવું; તે જ પ્રમાણે ચાર રસ્તા મળનાર ચોકમાં પણ તે માટે ન જવું.

(૧૧) ભોંસના કે જનાવરના તળેલામાં, ઘોડારમાં કે હાથીસ્થાનમાં અવાજ સાંભળવા માટે ન જવું.

(૧૨) જનાવરનાં કે ઘોડાનાં અથવા હાથીનાં ટોળાં એકઠાં થતાં હોય ત્યાં અવાજ સાંભળવા માટે ન જવું.

(૧૩) વાર્તા કહેનાર કે કસરત કરનાર પાસે અવાજ સાંભળવા ન જવું.

(૧૪) નાટક થતાં હોય ત્યાં અવાજ સાંભળવા ન જવું.

(૧૫) સંગીતના જલસામાં અવાજ સાંભળવા માટે ન જવું.

(૧૬) કલથો થતો હોય કે જ્યાં બળવો ચાલતો હોય અથવા બે રાજ્ય વચ્ચે વાંધા પડેલા હોય ત્યાં અવાજ સાંભળવા માટે ન જવું.

(૧૭) જ્યાં સુંદર કપડાં પહેરીને છોકરીને બતાવવામાં આવતી હોય અને તેની પાસે અનેક માણસો હોય અને તેણે ઘરેણાંમાં પહેર્યાં હોય ત્યાં અવાજ સાંભળવા ન જવું.

(૧૮) અથવા કાંસી ચઢાવવાને સ્થાને અવાજ સાંભળવા ન જવું.

(૧૯) જ્યાં ઘણી ગાડીઓ હોય, ઘણા મ્લેચ્છ લોકો હોય, જ્યાં ઘણા પરદેશી હોય ત્યાં અવાજ-શબ્દ સાંભળવા માટે સાધકે ન જવું.

(૨૦) જ્યાં મોટો મહોત્સવ મંડાયલો હોય, જ્યાં માણસો સારાં કપડાં પહેરીને જતા હોય, લોકો સંગીત વગાડતા હોય, અથવા નાચ કરી રહ્યા હોય કે પીતાં હોય ત્યાં શબ્દ સાંભળવા માટે સાધકે ન જવું.

(૨૧) આ દુનિયાના કે બીજી દુનિયાના શબ્દ-અવાજ પર પ્રેમ લાવવો નહિ, તેમ જ તેને ધ્વજવો નહિ, તે સંભળાય તો પણ શું અને ન સંભળાય તો પણ શું ?

આ બીજી ચૂલિકાના અગિયારમા અધ્યયનમાં માત્ર એક જ ઉદ્દેશક છે. એ સપ્ત-સપ્તિકા નામની બીજી ચૂલિકાનો ચોથો વિભાગ છે.

એકવીસમું અધ્યયન 'રૂપસપ્તિકા'

રૂપ—દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધની આ બીજી ચૂલિકાનું બારમું અધ્યયન રૂપસપ્તિકા નામનું છે. તેમાં નીચેની મતલબની હકીકત આવે છે.

(૧) સાધક કૂલના ગુચ્છાઓમાં કે મૂર્તિમાં કે લાકડકામમાં કે પ્લાસ્ટરમાં કે દાંત-કામમાં કે દોરડીમાં કે પાંદડામાં ગુદા ગુદા રંગો જુએ તો તેઓએ પોતાની આંખને તૃપ્ત કરવા ત્યાં જવાનો નિર્ણય ન કરવો.

(૨) છેલ્લા અધ્યયનમાં શબ્દને અંગે જ્યાં ન જવાનું જણાવ્યું હોય તે સર્વ સ્થાનોનું અહીં પુનરાવર્તન કરવું.

આ બીજી શ્રુતસ્કંધના બારમા અધ્યયનનો માત્ર એક જ ઉદ્દેશક છે. એ સપ્તસપ્તિકા નામની ચૂલિકાનો પાંચમો વિભાગ છે.

બાવીસમું અધ્યયન 'પરક્રિયા સપ્તિકા'

પર—આચારાંગસૂત્રના બીજી શ્રુતસ્કંધનું તેરમું અધ્યયન બહારના માણસે કરેલી ક્રિયા પરત્વેનું હોઈ તેનું નામ પરક્રિયા છે. તે સપ્તસપ્તિકા ચૂલિકાનો છઠ્ઠો વિભાગ છે. તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) બીજા માણસ સાધકને અંગે કાંઈ ક્રિયા કરતો હોય તો તેનાથી સાધકે રાજ થવું નહિ અને તેને શેકવો નહિ.

(૨) બીજા મનુષ્ય સાધુના પગ દાબતો હોય તો તેનાથી સાધુએ રાજ ન થવું અને તેને શેકવો નહિ.

(૩) બીજા માણસ પગ ખૂંદતો હોય કે પગ પર ઠોંસા લગાવતો હોય તો તેથી રાજ ન થવું અને તેને શેકવો નહિ.

(૪) પગને તે અડતો હોય કે રંગતો હોય તો તેથી રાજી ન થવું અને તેને શકવો નહિ.

(૫) તે પગને ઘી કે તેલ લગાવતો હોય તો તેમાં રાજી ન થવું અને તેને શકવો નહિ.

(૬) તે લોધના રંગથી અથવા ખાલી ભુકાથી અથવા રંગથી તેને ચોપડતો હોય તો તેના કાર્યથી રાજી ન થવું અને તેને અટકાવવો નહિ.

(૭) બીજા માણસ પગ પર ગરમ કે ઠંડું પાણી રેડતો હોય તો તેમાં રાજી ન થવું અને તેને શકવો નહિ.

(૮) કોઈ જાતનો મલમ લગાડતો હોય તો તેથી રાજી ન થવું અને તેને ન અટકાવવો.

(૯) કોઈ જાતના ધૂપથી તે (બીજા કોઈ માણસ) પગને સુગંધ લગાવતો હોય અથવા તેને ધૂણીમાં નાખતો હોય તો તેથી રાજી ન થવું અને તેને તેમ કરતો ન અટકાવવો.

(૧૦) તે પગમાંથી કાંટો કાઢતો હોય તો તેથી રાજી ન થવું અને તેને ન અટકાવવો.

(૧૧) તે પગનું લોહી કે પડ કાઢતો હોય તો તેમાં રાજી ન થવું અને તેને ન અટકાવવો.

(૧૨) કોઈ પર માણસ સાધુનું શરીર દાખતો કે લૂછતો હોય તો તેમાં સાધુએ રાજી ન થવું અને તેને તેમ કરતો ન અટકાવવો.

(૧૩) તે (ખહારનો માણસ) શરીરે વાગેલા ઘાને લૂછતો હોય અથવા તેના પર ઠંડું કે ગરમ પાણી નાખતો હોય તો તેથી રાજી ન થવું અને તેને અટકાવવો નહિ.

(૧૪) કોઈ તીક્ષ્ણ હુચિયારથી ખહારનો માણસ તે ઘામાંથી લોહી કે પડ કાઢતો હોય, ખેંચી લેતો હોય તો તેમાં રાજી ન થવું, તેમ જ તેને અટકાવવો નહિ.

(૧૫) લગંદર થયેલ હોય તેને કોઈ પર માણસ વીંધી નાખતો હોય અથવા થયેલ ગુમડાને તીક્ષ્ણ હુચિયારથી કાપી તે વડે લોહી કે પડ તેમાંથી કાઢી લેતો હોય તો તેના તે કામથી રાજી ન થવું, અને તેને અટકાવવો નહિ.

(૧૬) તે (ખહારનો માણસ) શરીર પરનો પસીનો કે કોઈ જાતની અપવિત્રતા (શારીરિક) દૂર કરતો હોય તો તેમાં રાજી ન થવું અને તેને અટકાવવો નહિ.

(૧૭) કોઈ પરાયો માણસ તેના આંખના ચીપડા કાઢતો હોય કે આંખનો બીજા કોઈ કચરો કાઢતો હોય તો તેમાં રાજી ન થવું અને તેને અટકાવવો નહિ.

(૧૮) કોઈ માણસ સાધકના વાળ લાંબા હોય તેને ઓળતો હોય તો તેના તે કામથી રાજી ન થવું અને તેને અટકાવવો નહિ.

(૧૯) તેમ જ સાધુની કાંખના વાળ કે જમરના વાળને બહુ લાંબા હોય તેને તે કાપતો કે ઓળતો હોય તો તેથી રાજી ન થવું અને તેને અટકાવવો નહિ.

(૨૦) અન્ય કોઈ માણસ સાધકના લાંબા વાળ દૂર કરતો હોય કે તેને સાફ કરતો હોય તો તે કામથી રાજી ન થવું અને તેને તેમ કરતો અટકાવવો નહિ.

(૨૧) અન્ય કોઈ માણસ સાધુના વાળમાંથી લીખ કે જૂ કાઢતો હોય તો તેના તે કામથી રાજી ન થવું, તેને તેમ કરતો અટકાવવો નહિ.

(૨૨) કોઈ બહારનો માણસ અંક અથવા પર્યાકાસને ખેસી સાધકનું શરીર લૂછતો હોય તો તેથી રાજી ન થવું અને તેને તેમ કરતો અટકાવવો નહિ.

(૨૩) કોઈ બહુથી કે તેવી રીતે વ્યાધિ દૂર કરવા ઇચ્છતો હોય તો તેમાં રાજી ન થવું અને તેને તેમ કરતો ન અટકાવવો.

આ બીજા શ્રુતસ્કંધના તેરમા અધ્યયનનો માત્ર એક ઉદ્દેશક છે. અને તે સપ્ત-સપ્તિકા ચૂલિકાનો છઠ્ઠો વિભાગ છે.

તેવીસમું અધ્યયન 'અન્યોન્યક્રિયા સપ્તિકા'

ક્રિયા અન્યોન્યા—બીજા શ્રુતસ્કંધનું ચૌદમું અધ્યયન અન્યોન્યક્રિયા નામનું છે. એ સપ્તસપ્તિકા ચૂલિકાનો છેવટનો સાતમો વિભાગ છે. તેની મતલબ નીચે પ્રમાણેની છે, તે ધ્યાનમાં લેવી.

(૧) અરસપરસ ઉપર તેરમા અધ્યયનમાં જણાવેલ કાર્યો કોઈ કરે તો તેથી રાજી થવું નહિ. અને તેને અટકાવવા નહિ કારણ કે તે કર્મબંધન છે અને પોતાને લગતી વાત છે.

(૨) સાધકો પરસ્પર પગ લૂછે કે ઘસે તો તે ક્રિયા દોષરૂપ છે.

આ ચૌદમા અધ્યયનનો માત્ર એક જ ઉદ્દેશક છે. અહીં સપ્તસપ્તિકા નામની બીજી ચૂલિકા પૂરી થાય છે.

ચૌવીસમું અધ્યયન 'લાવના'

પાંચમહાનતદાદર્થ—આચારાંગના બીજા શ્રુતસ્કંધનું પંદરમું અધ્યયન લાવના નામનું છે, તેમાં નીચેની મતલબની હકીકત આવે છે.

(૧) તે કાળે અને તે સમયે મહાવીર નામના પૂજ્ય ધયા, જેમના જીવનના પાંચ પ્રસંગો ઉત્તરાક્ષત્રગુનીમાં થયા.

(૨) તે ઉત્તરાક્ષત્રગુનીમાં દેવાનંદાની કૂખમાં આવ્યા, દેવે દેવાનંદાની કુક્ષીએથી તેમનું હરણ કરીને તેમને ત્રિશલાની કુક્ષીમાં મૂક્યા, તે ઉત્તરાક્ષત્રગુની નક્ષત્રમાં બન્યું.

(૩) તેમનો જન્મ ઉત્તરાક્ષત્રગુની નક્ષત્રમાં થયો.

(૪) પોતાના માથાના વાળનો લોચ કરી તેઓ નિર્ઘંથપણું પામ્યા તે ઉત્તરાક્ષત્રગુનીમાં બન્યું.

(૫) તેમને સર્વથી જિંચું જ્ઞાન—કેવળજ્ઞાન ઉત્તરાક્ષત્રગુની નક્ષત્રમાં થયું. આ સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે, મર્યાદા વગરનું જ્ઞાન છે, જિંચામાં જિંચી જાતનું જ્ઞાન છે, સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન છે અને પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે.

(૬) પણ સ્વાતિ નક્ષત્રમાં એ પૂજ્યશ્રીએ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો.

(૭) આ અવસર્પિણી કાળચક્રને સુસમસુસમા નામનો આરો પૂરો થયો, પછી સુસમા નામનો આરો ગયો, તેમ જ પછી સુસમહુસમા તેમ જ હુસમસુસમા નામના આરો ગયા અને પછી હુસમસુસમા આરાના પંચોતેર વર્ષ અને નવ મહિના અને તેના પર અર્ધો મહિનો બાકી રહ્યો ત્યારે, ઉનાળાના ચોથા મહિનામાં, એટલે અષાઠ સુદ છઠને રોજ, જે વખતે ચંદ્રમા ઉત્તરાશ્વિનીમાં હતો તે રોજ, મહાવીરનો વિમાનમાંથી ઉત્પાત થયો. આ વિમાનમાં તેઓ વીસ સાગરોપમ સુધી રહ્યા હતા. જંબુદ્વીપના આ ભારતવર્ષમાં દક્ષિણ ભાગમાં બલધર ગોત્રની દેવાનંદા બ્રાહ્મણીને ત્યાં એ આવ્યા. તેમના આપનું કુડાલગોત્ર હતું.

(૮) તેઓ દેવલોકમાંથી નીચે ઊતરવાના છે તે જાણતા હતા, ઊતરે છે તે જાણતા ન હતા, ઊતર્યા છે તે જાણતા હતા.

(૯) આસો માસમાં ચંદ્ર જ્યારે ઉત્તરાશ્વિનીમાં આવ્યો હતો ત્યારે ખ્યાશી (૮૨) દિવસ પછી ત્રાસીમો દિવસ ચાલતો હતો ત્યારે ઈંદ્રે અત્યાર સુધીનો નિયમ શો હતો તે વિચારીને મહાવીરના ગર્ભને ફેરવાવ્યો. તે રાજગૃહના દક્ષિણ વિભાગમાં હતા ત્યાંથી ક્ષત્રિયોના ઉત્તર વિભાગમાં તેમને ફેરવી આણ્યા. આ બંને કુંડપુરના જ વિભાગ હતા.

(૧૦) ત્રિશલા વાસિષ્ઠ ગોત્રની હતી, તેના પતિ સિદ્ધાર્થનું ગોત્ર કાશ્યપ હતું.

(૧૧) પોતાને ફેરવીને ત્રિશલાને ત્યાં લઈ જવાના છે તે મહાવીર જાણતા હતા, લઈ ગયા તે જાણતા હતા. લઈ જાય છે તે તેઓ જાણતા ન હતા.

(૧૨) ચૈત્ર સુદ તેરસ (૧૩) ને રોજ જ્યારે ચંદ્રનો યોગ ઉત્તરાશ્વિનીમાં થયો, ત્યારે નવમાસ અને સાડાસાત દિવસ બે માતાના ગર્ભમાં પૂરા કરીને, તેમનો જન્મ થયો. જન્મ વખતે તે તદ્દન તંદુરસ્ત બાળ હતા, અને તેમની માતા ત્રિશલા પણ તદ્દન તંદુરસ્ત હતા.

(૧૩) તેમના જન્મ વખતે ભવનપતિ દેવો, વ્યંતરદેવો, જ્યોતિષક દેવો અને વૈમાનિક દેવો રાજ થયા અને તેઓએ મોટો મહોત્સવ ઉજવ્યો.

(૧૪) મહાવીર ત્રિશલાની કુક્ષિમાં આવ્યા ત્યારથી સોનાથી, રૂપાથી, ધનથી, ધાન્યથી, રત્નથી, મોતીથી તે કુટુંબ વધ્યું. તેથી તેમના પિતાએ નક્કી કર્યું કે પુત્રનું નામ વર્ધમાન રાખવું. એ ધારણા એણે પૂરી પાડી અને તે અનુસાર તેમનું વર્ધમાન નામ પાડવામાં આવ્યું.

(૧૫) ત્યાર પછી શ્રી મહાવીરે બાળપણ પસાર કર્યું અને પાંચે ઈંદ્રિયના ભોગો ભોગવ્યા.

(૧૬) શ્રી મહાવીર કાશ્યપ ગોત્રના હતા. તેમનાં ત્રણ નામ જાણીતાં છે. તેમના માબાપથી તે 'વર્ધમાન' નામે યોલાવાતા હતા. તેમનામાં રાગ તથા દ્વેષ ન હતો તેથી તેમનું 'બ્રમણ' નામ થયું હતું. દુનિયાના દુઃખો તેમણે સહન કર્યાં હતાં અને નબત્તવ સ્વીકાર્યું હતું એટલે દેવતાઓએ તેમને 'મહાવીર' એવું નામ આપ્યું હતું.

(૧૭) મહાવીરના પિતા કાશ્યપગોત્રના હતા. એમની મા વાસિષ્ઠ ગોત્રની હતી. મહાવીરના પિતાના ત્રણ નામ થયાં હતાં : સિદ્ધાર્થ, શ્રેયાંસ અને યશસ્વી. એમની માનાં ત્રણ નામે આ પ્રમાણે છે—ત્રિશલા, વિદેહદત્તા અને પ્રિયંકારિણી. મહાવીરના કાકા સુપાર્શ્વ કાશ્યપ ગોત્રના હતા. એમના મોટાભાઈ નંદિવર્ધન અને એમની મોટી બહેન સુદર્શના બન્ને કાશ્યપ ગોત્રના હતા. એમની પત્ની યશોદા કૌણ્ડિન્ય ગોત્રની હતી. એમની દીકરી જે કાશ્યપ ગોત્રની હતી એને બે નામ હતાં—અનવદા અને પ્રિયદર્શના. એ દીકરીની દીકરી જે કાશ્યપ ગોત્રની હતી તેનાં બે નામ હતા—શેવવતી અને યશોવતી.

(૧૮) મહાવીરના માતાપિતા પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા અને શ્રમણને અનુસરતા હતા. ઘણાં વર્ષ સુધી તેઓ શ્રમણોને અનુસરનારા હતા. તેઓ મરીને અવ્યુત કલ્પમાં દેવદેવી થયા. તેઓ ત્યારબાદ આયુષ્ય પૂરું ભોગવી મહાવિદેહમાં મોક્ષ પામશે.

(૧૯) મહાવીર ત્રીશ વર્ષ સુધી વિદેહમાં ગૃહસ્થ રહ્યા. તેઓ જ્ઞાતૃપુત્ર તરીકે પણ ઓળખાતા હતા.

(૨૦) તેમના માતાપિતાના મરણ પછી તેઓએ આપેલ વચન પ્રમાણે તેમણે પોતાનું સોનું અથવા રૂપું છોડી દીધાં, તેમ જ પોતાનું લશ્કર, રથો પણ તેમણે છોડી દીધાં, ત્યાગ કર્યો. એક વર્ષ સુધી પોતાનું અનાજ, સોનું અને રત્નો બક્ષિસમાં આપ્યાં. માગશર માસની દશમના દિવસે તેમણે આ સંસાર છોડી દેવાનો નિર્ણય કર્યો.

(૨૧) સંસારત્યાગ કરતા પહેલાં એક વર્ષ સુધી તીર્થંકરો વરસીદાન આપે છે.

(૨૨) દરરોજ સવારે સૂર્યોદયથી એક પ્રહર દિન ચઢે ત્યાં સુધી તેઓ એક કરોડ ને ઐઠ લાખ સોનામહોરનું વરસીદાન આપે છે.

(૨૩) ત્રણસો અઠ્યાસી કરોડ સોનામહોરનું મહાવીરે એક વર્ષમાં દાન કર્યું.

(૨૪) લોકાંતિકદેવો તેમને તીર્થ પ્રવર્તાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

(૨૫) જ્યારે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોએ મહાવીરનો સંસાર-ત્યાગનો નિશ્ચય જાણ્યો ત્યારે તેઓએ પોતાનું સ્વાભાવિક રૂપ ધારણ કર્યું અને પાલખી ઉપાડવા આવ્યા અને તે માટે અસંખ્ય દ્વીપ અને સમુદ્રને ઓળંગીને આવ્યા, અને ક્ષત્રિયકુંડના ઉત્તરભાગમાં જ્યાં ક્ષત્રિયો રહેતા હતા ત્યાં આવવા માટે ઉત્તરપૂર્વ દિશાએ અટક્યા.

(૨૬) દેવોના રાજા ઈંદ્રે ધીમેથી પોતાનું વાહન અટકાવ્યું અને તેમાંથી પોતે નીચે ઊતર્યાં. તેણે એક સુંદર પાલખી બનાવી અને તેની વચ્ચે એક સિંહાસન બનાવરાવ્યું.

(૨૭) પછી એ મહાવીર જે સ્થાનકે હતા ત્યાં ગયાં અને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી મહાવીરની પૂજા કરી, મહાવીરને પાલખી પાસે લાવી, મહાવીરનો મુખભાગ પૂર્વ દિશા તરફ રાખી સિંહાસન પર બેસાડ્યા; પછી તેમના શરીરે તેલ ચોળ્યું, સુગંધ અને ખીજી

આસેવના કરી તેમને પવિત્ર જળથી નવરાવ્યા; ઠંડા સુખડથી તેમના શરીરે વિકેપન કર્યું; તેમને બહુ સરસ કપડાં પહેરાવ્યાં, અને મૂલ્યવાન આભૂષણો ધરાવ્યાં.

(૨૮) ઇંદ્રે ત્યારપછી બીજી ચંદ્રપ્રલા પાલખી બનાવી. આ પાલખીને ઉપાડવા માટે એક હબ્બર માણસો જોઈએ. આ પાલખીને પજુ ખૂબ શણગારવામાં આવી હતી.

(૨૯) દેવતાઓએ અને ઇંદ્રે પોતાના માથા પર મુગુટ ધારણ કર્યા.

(૩૦) પાલખીમાં શ્રી મહાવીર બિરાજમાન થયા. તેમની ડાબી બાજુએ ઈશાનેન્દ્ર અને જમણી બાજુએ ઇંદ્ર બેઠા.

(૩૧) આગળ પાછળ બન્ને બાજુએ વાજિત્રો વાગતાં હતાં.

(૩૨) મહાવીરે ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ (અક્રમ) કર્યો હતો.

(૩૩) પૂર્વાભિમુખ તે વરઘોડામાંથી પ્રભુ ઊતર્યા અને ખાસ તૈયાર કરેલ સિંહાસન પર બેઠા. ત્યાં મહાવીરે લોચ કર્યો. તેમના વાળ ઇંદ્રે એક સરસ રત્નના ડાબડામાં લઈ લીધા.

(૩૪) તે વખતે ઇંદ્રના હુકમથી સર્વ વાજિત્રો બંધ થયાં. એ વખતે મહાવીરે દીક્ષા લીધી.

(૩૫) તે વખતે મહાવીરને મનઃપર્યવજ્ઞાન નામનું ચોથું જ્ઞાન થયું. મનઃપર્યવજ્ઞાન થવાથી અઠી દ્વીપના વ્યક્ત મનવાળા જીવોના શા વિચારો છે તે મહાવીરે જાણ્યો હતો. તેમણે પોતાના મનમાં તે વખતે નિર્ણય કર્યો કે માણસ અથવા પશુઓ જે પીડા આપશે તેને પોતે સમતાથી સહન કરી લેશે.

(૩૬) મહાવીરે ત્યાંથી કુમ્ભારગામે ગયા. એક મૂહુર્ત દિવસ રહ્યો ત્યારે ત્યાં પહોંચ્યા.

(૩૭) તેમના નિષ્પાપ જમણુમાં મહાવીરે આત્મધ્યાન કર્યું અને રાગાદિની અસર તેમને ન થાય તેવું કર્યું; બ્રહ્મચર્ય ધારણ કર્યું અને નિર્વાણને માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. દેવતાના કે મનુષ્યના કે જનાવરના કરેલા સર્વ ઉપસર્ગો તેમણે સહન કર્યાં. તેમણે મન, વચન, કાયાની ક્રિયાઓને સંયમમાં રાખી.

(૩૮) મહાવીરે આ રીતે બાર વર્ષ પસાર કર્યાં. તેરમા વરસના વૈશાખ માસની સુદ દશમને રોજ (સુવત એ દિવસનું નામ), ઉત્તરા શુક્રાષ્ટમી નક્ષત્રના યોગે, વિજ્ય મૂહુર્તે જલિકામત્રી નજીકમાં, ઋણુવાલુકા નામની નદીને તીરે, સામાગ નામના માલિકના ખેતરમાં, જીજ્ઞ મંદિરની ઈશાન દિશાએ, શાલવૃક્ષની નજીકમાં, તેઓ જિભડક ગોઠોડાસનમાં બે હાથ જોડીને બેઠા હતા ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

(૩૯) કેવળજ્ઞાન થવાથી તેઓ સર્વ વસ્તુઓના સર્વ ભાવો જાણ્યો થયા અને લોકોના તથા મનુષ્યોના ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન સર્વ ભાવો તે જાણ્યો થયા, તેઓ ક્યાંથી આવ્યા છે અને ક્યાં જવાના છે તે પણ તેઓ જાણ્યો થયા.

(૪૦) તે દિવસે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષક તેમ જ વૈમાનિક દેવોએ મહોત્સવ કર્યો.

(૪૧) તેમણે દેવોને અને પછી મનુષ્યોને સર્વ નિયમો શીખવ્યા.

(૪૨) મહાવીરે પાંચ યમો લોકોને શીખવ્યા, તેની વિગત હવે જણાવવામાં આવે છે.

(૪૩) પ્રથમ મહાવ્રત આ પ્રમાણે છે—

હું પ્રાણીનો વધ ન કરવાનો નિયમ કરું છું, પછી તે પ્રાણી મોટું કે નાનું હોય, હાલતું ચાલતું હોય કે સ્થિર હોય, તે સર્વ પ્રાણીનો વધ હું નહિ કરું, કરાવીશ નહિ અને કરે તેને સંમતિ નહિ આપું.

(૪૪) આ પ્રાણીવધવિરતિના પાંચ નિયમો છે તે હવે કહેવામાં આવે છે.

(અ) નિર્ઞંથ હાલતાં ચાલતાં સંભાળપૂર્વક વર્તે છે, એદરકાર બનતા નથી. હાલવા ચાલવામાં સંભાળ ન રાખનાર એદરકારીથી પણ અનેક જીવોનો નાશ કરે છે. માટે હાલવા ચાલવામાં નિર્ઞંથે સંભાળ રાખવી, સાવધતા રાખવી.

(આ) નિર્ઞંથે પોતાના શરીરને અને મનને શોધવું. મન રખડતું હોય, પાપી હોય, ઠપકાને પાત્ર હોય, કબ્રિયાણું હોય તો એવા મનને (મનની ક્રિયાઓને) ઓળખી તજવું. પાપી કામમાં મનને પરોવવું નહિ. પણ જે કાર્ય પાપી ન હોય તે કામમાં મનને જોડવું.

(ઇ) નિર્ઞંથ પોતાની ભાષા શોધીને બોલે. જે ભાષા પાપથી ભરેલ કે ઠપકાને પાત્ર હોય કે જીવવધ કરનારી હોય તે ભાષા બોલવી નહિ, પણ જે પાપી ભાષા ન હોય તે તેણે બોલવી, વાપરવી.

(ઈ) તેનાં ભિક્ષા માંગવાનાં પાત્રો સંભાળથી એણે મૂકવાં. એમાં ગફલત રાખવાથી નિર્દોષ જીવોનો નાશ થાય.

(ઉ) નિર્ઞંથ જે ખાંચ અથવા પીએ તે જોઈને વિચારીને ઉપયોગપૂર્વક ખાંચ અથવા પીએ, નહિ તો પરિણામે જીવવધ થઈ જાય.

(૪૫) આ પ્રમાણે પ્રથમ વ્રત બરાબર રીતે કરવામાં આવે, અનુસરવામાં આવે. એની સમજણ શાસ્ત્રમાં વિગતવાર આપવામાં આવી છે. આ રીતે પ્રથમ વ્રત નિર્ઞંથને થાય.

(૪૬) બીજા વ્રતને નીચે પ્રમાણે લેવામાં આવે છે :

જૂઠી વાણી બોલવાના સર્વ અવગુણોને હું તજુ દઉં છું. હું ક્રોધથી કે લોભથી, ભયથી કે હાસ્ય મળથી જૂઠું નહિ બોલું.

(૪૭) બીજા સત્ય મહાવ્રતના પાંચ લેહ નીચે પ્રમાણે છે :

(અ) નિર્ઞંથ (સાધુ કે સાધ્વી) હું મેશા વિચાર કરીને બોલે છે. વિચાર્યા વગરનું બોલે તો સાધુ કદાચ અસત્ય ભાષણ કરી દે.

(આ) નિર્ગ્રંથ ક્રોધને ખરાખર ઝોળખે અને તણ દે. જે નિર્ગ્રંથ ક્રોધી થઈ બંધ તે ક્રોધમાં અસત્ય બોલી દે છે.

(ઇ) નિર્ગ્રંથ લોભ ન કરે અને લોભને ખરાખર સમજી લે. કોઈ વખત લોભને વશ થઈને પણ અસત્ય બોલાઈ બંધ.

(ઈ) નિર્ગ્રંથને કોઈની ળીક ન લાગે, તે બંધ ન પામે. જે સાધુ કે સાધ્વીને બંધ લાગે તે કદાચ ળીકમાં જૂઠું બોલી દે.

(ઉ) નિર્ગ્રંથને હાસ્ય (હસતું તે) ન હોય. હાસ્યમાં અર્થાત્ કહ્યા મશ્કરીમાં સાધુ કે સાધ્વી જૂઠું બોલી દે.

આ રીતે અસત્યના પરચખાણનો ઉપયોગ સાધુ કે સાધ્વી કરે.

(૪૮) હવે ત્રીજા મહાવ્રત અદત્તાદાન વિશે—

ગામ અથવા નગરમાં કોઈએ આપેલી ન હોય તે ચીજ નિર્ગ્રંથ ન લે. આ ન લેવાના ત્રિકરણ જોગે પરચખાણ લે. તેના પાંચ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—

(અ) નિર્ગ્રંથ મર્યાદિત જગ્યા માગે. વિચાર કર્યા વગર સાધુ જગ્યા માગે તો અદત્તનું ગ્રહણ કરે છે.

(આ) નિર્ગ્રંથ પોતાના આહાર અથવા પાણી રજા લઈને લે, રજા વગર કોઈ ચીજ ન લે. ગુરુની રજા વગર અથવા ઉપરીની રજા વગર કોઈ ચીજ લે તો વગર રજાએ એ ચીજ લીધી ગણાય.

(ઇ) અમુક મર્યાદિત જગ્યા સાધુએ કે સાધ્વીએ માગેલ હોય તો તે જગ્યાનો મર્યાદિત ભાગ અને તે પણ થોડા વખત માટે જ હોય. કોઈ જગ્યા ક્ષેત્ર અને કાળની મર્યાદા વગર ન લેવાય.

(ઈ) સાધુ કે સાધ્વીએ જેટલા સમય માટે જગ્યા લીધી હોય તે સમયમાં માગણી કરીને વધારો કર્યા કરે. આવી રીતે પોતાના કબજાને વખતોવખત ચાલુ રાખવા માટે રજા લેવામાં ન આવે તો અદત્તના ગ્રહણ કરવાનો દોષ લાગે.

(ઉ) સાધુ કે સાધ્વી પોતાના સાથીઓ માટે વિચારપૂર્વક જગ્યા માગી લે, વિચારણા વગર માગે તો અદત્તના ગ્રહણના દોષનો ભાગી થાય.

(૪૯) આવી રીતે અદત્તાદાનનું મહાવ્રત કરે.

(૫૦) ચોથું બ્રહ્મચર્યવ્રત આ પ્રમાણે લે : 'હું દેવીઓ કે દેવો, મનુષ્યો કે જનાવરો સાથે જાતીયસંબંધ નહિ કરું. હું કોઈ જાતનો સ્પર્શનસંબંધ નહિ કરું.' એ ચોથા વ્રતના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર છે :

(અ) નિર્ગ્રંથ સ્ત્રીને લગતી કામજનક વાતો કરે નહિ.

(આ) નિર્ગ્રંથ સ્ત્રીની આકૃતિ કે સૌંદર્યના વિચાર ન કરવા.

- (ક) નિર્ગ્રંથે પૂર્વકાળમાં કામલોગ સેચ્યા હોય તે સંભારવા નહિ.
 (દ) નિર્ગ્રંથે બહુ ખાવું કે પીવું નહિ. ખૂબ સારી રીતે તૈયાર કરેલી વાનગી ખાવી નહિ, દારૂ પીવો નહિ.
 (ચ) સ્ત્રીએ વાપરેલા પલંગમાં નિર્ગ્રંથે સૂવું નહિ.

(૫૧) પાંચમું મહાવ્રત આ પ્રમાણે સાધુ કે સાધ્વી લે : બહારના કોઈ પણ પદાર્થમાં જીવતા કે જીવ વગરનામાં હું કોઈ જાતનું આકર્ષણ રાખીશ નહિ, બીજા પાસે એવી ચીજનું મારા માટે અહુલ કરાવીશ નહિ, અથવા બીજા કોઈ વસ્તુ પર આસક્તિ રાખતો હશે તો મારી અનુમોદના નથી. આ પાંચમા મહાવ્રતના પાંચ લેહ છે:

- (અ) કાન વડે સારા અવાજ કે સૂર સાંભળાઈ જાય તો તેમના તરફ આસક્તિ ન રાખે.
 (આ) જો અવાજ કે સૂરને ન સાંભળવું બનવું અશક્ય હોય તો તેમનાથી થતાં આકર્ષણ કે તિરસ્કાર સાધુએ ન રાખવા.
 (ઇ) જો સાધકને સુવાસ પ્રાપ્ત થાય તો તે તરફ તેને આકર્ષણ ન થવું જોઈએ.
 (ઈ) પોતાની જીભને કોઈ વસ્તુ ગમે કે ન ગમે એમ બને તો પણ સાધક તેના તરફ આકર્ષણ કે તિરસ્કાર ન રાખે.
 (ઉ) સ્પર્શનશક્તિવાળો સાધક કોઈ વસ્તુને અડકી જાય તો તેણે વસ્તુનું આકર્ષણ ન અનુભવવું.

આ ભાવના નામની ત્રીજી ચૂલિકામાં માત્ર એક જ ઉદ્દેશક છે. અત્ર તે પૂરું થાય છે. તેની સાથે પંદરમું અધ્યયન પણ પૂરું થઈ ગયું.

પચીસમું અધ્યયન 'વિમુક્તિ'

વિમુક્તતા સર્વસંગોભયો—આચારાંગસૂત્રના બીજા શ્લોકમાં સોળમું અધ્યયન વિમુક્તિ નામનું છે. તેમાં નીચેની મતલબની હકીકત આવે છે. એ જ ચોથી ચૂલિકા છે, તેની પણ અત્ર શરૂઆત થાય છે.

- (૧) આ દુનિયાની ચાર ગતિમાં માણસો થોડા વખત માટે ઘરખાર મેળવે છે. આ સત્ય સમજીને માણસે વિચાર કરવો જોઈએ. હાહા માણસે કુટુંબકળીલાની જાળમાંથી છૂટવું જોઈએ. એણે ભયરહિત થઈને દોષયુક્ત કામકાજ અને આકર્ષણો છોડવાં જોઈએ.
 (૨) આવી રીતે પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખનાર આદર્શ સાધુ, જે માગીભીખીને પોતાનું પૂરું કરે છે તેનું લોકો અપમાન કરે છે, (લડાઈમાં જેમ હાથીને બાણથી વિહારવામાં આવે છે તેમ).

(૩) આવા લોકોનાં અપમાનના શબ્દોથી હાહ્યો માણસ મનમાં જરા પણ મૂંઝાયા સિવાય આ શબ્દો સાંભળી રહે છે, અને પવનથી જેમ શિલા ન હાલે ચાલે તેમ નિષ્પ્રકંપ રહે છે.

(૪) તે સ્થાવર અથવા જંગમને ઈભ કરતો નથી, કેઈને મારતો નથી, પણ તેમના તરફથી પોતાને કરવામાં આવતી પીડાઓ તે સહન કરી જાય છે.

(૫) બળતી જ્યોત જેમ વધારે વધારે બળતી જાય છે તેમ તેની તપસ્થા પણ વધતી જાય છે, તેની બુદ્ધિશક્તિ વધતી જાય છે અને તેનો માનમરતબો વધતા જાય છે.

(૬) ઉપરના મોટા પચ્ચખાણોને જિનેશ્વર દેવે શાંતિના સ્થાનરૂપ અને ત્રણ જગતને અબહુળાયમાન કરનાર પ્રકાશરૂપ કહ્યાં છે.

(૭) સંગીઓથી (સંસારીઓથી) નિર્લેપ રહીને સાધુ લિહુકનું જીવન વહન કરે છે. એ સ્ત્રીઓ સાથે આકર્ષણમાં પડતો નથી. આ દુનિયાની કે પરલોકની કોઈ વાંછા તે કરતો નથી. કામલોગોમાં તે પડતો નથી.

(૮) સર્વ સંગથી મુક્ત સાધુનો અગાઉનો કર્મસંચય તદન નાશ પામી જાય છે; અગ્નિ જેમ ચાંદીને શુદ્ધ કરે છે તેમ તે શુદ્ધ થતો જાય છે.

(૯) તે સમજણપૂર્વક રહે છે, વાંછારહિત થઈને રહે છે અને વિષયલોગથી રહિત થઈ રહે છે. જેમ સર્પ કાંચળીને ફેંકી દે છે તેમ સાધક દુઃખથી મુક્ત થઈ જાય છે.

(૧૦) જેમ મોટો દરિયો હાથથી તરી શકવો મુશ્કેલ છે, તેમ સંસારને પણ તરવો મુશ્કેલ છે એમ વિદ્વાન માણસે જાણવું જોઈએ. આવો સાધુપુરુષ દુઃખોનો કે કર્મોનો અંત કરનાર કહેવાય છે.

અહીં ખીબ શ્રુતસ્કંધનું સોળમું અધ્યયન પૂરું થાય છે. એનો ઉદ્દેશક એક જ છે. એની સાથે સાથે ચોથી ચૂલિકા પણ પૂરી થાય છે. અને આચારાંગસૂત્ર અત્યારે જે પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ પૂરું થાય છે.

આ સાધુનો આચાર દેહતાને માટે અહીં સૂચવવામાં આવ્યો છે. (૧૧૭).

આચારાંગસૂત્રને સૂચવવાનું કારણ—

સાધ્વાચારઃ સ્વલ્વયમષ્ટાદશપદસહસ્રપરિપઠિતઃ ।

સમ્યગ્નુપાલ્યમાનો રાગાદીન્ મૂલતો હન્તિ ॥૧૧૮॥

અર્થ—સાધુનો આચાર જે અઠાર હજાર પદમાં કહેલો છે તેને સારી રીતે અનુસરવામાં આવ્યો હોય તો તે રાગ વગેરેને પાયાથી દૂર કરી દે છે. (૧૧૮)

વિવરણ : સાધ્વાચાર—આચારાંગસૂત્રમાં બતાવેલો—સૂચવેલો સાધુ અને સાધ્વીનો આચાર. આ આચારને અહીં વર્ણવવામાં અથવા સૂચવવામાં આવ્યો છે, તેનો હેતુ અહીં કહી દે છે. તે પણ અંતકર્તા આપણી તર્ક વિચારણા કે બુદ્ધિ પર ઊંડી ન દેતાં તેનું સૂચન શા માટે કરવામાં આવ્યું તે પણ જણાવી દે છે. આ આચારાંગસૂત્રનો ઉલ્લેખ અંતકર્તાએ શા માટે કર્યો છે અને એ તેનો સાર શા માટે રજૂ કર્યો છે, તેનું કારણ હવે જણાવ્યું છે. આમાં મુખ્યત્વે આચારાંગસૂત્રમાં સાધુનો અને સાધ્વીનો આચાર બતાવ્યો છે; પણ

અંતે આ સંસારમાંથી મુક્તિ તે માગે જ થઈ શકે એવું લાગવાથી, સાધુ કેવા હોય તે આદર્શ અત્ર બતાવવા ખાતર, તેની જરૂરી મતલબ આ વિવેચનમાં સદર ગ્રંથનાં ભાષાંતરોમાંથી તારવી વાંચનારની સગવડ માટે રજૂ કરી છે. સાધુને આપણે 'ધન્ય મુનિરાજ' શા માટે કહીએ છીએ તેનો આછો ખ્યાલ આપે તેવી હકીકત આચારાંગસૂત્રમાં જળવાઈ રહેલી છે. અને તે વાચકના હિત માટે અત્ર દાખલ કરી છે.

અષ્ટાદશપદસહસ્ર—અઠાર હજાર પદો, જે ઉપર એક આખું પ્રકરણ હવે પછી આવવાનું છે તેનો અત્ર ઉલ્લેખ કરી આ અઠાર હજાર સાધુના આચારની વાત અહીં ઠાંકીને આપણે રાખી મૂકશું. નહિ તો પુનરાવર્તન થઈ જાય. તે બિનજરૂરી છે. સાધુએ પાળવાના આચારના અઠાર હજાર ૧૮,૦૦૦ પદો છે. તે પર વિવેચન કરવાની અત્ર જરૂર નથી. (જુઓ આ અઠાર હજાર શીલાંગોના વિવેચન માટે ગાથા ૧૪૫ મી.)

અનુપાલ્યમાનો—આ અઠાર હજાર શીલાંગોને સમ્યગ્ રીતે પાળવાથી તે શું કરે છે તે આ જ ગાથામાં કહે છે, પણ તે દેખાવ કે ઢાંગ માત્ર નહિ, પણ સારી રીતે અંતઃકરણથી પાળવામાં આવે તો તે શું કરે છે તે જણાવે છે.

રાગાદીન મલતો હંતિ—રાગદ્રેષ વગેરેને મૂળમાંથી હણી નાખે છે, કાપી નાખે છે, દૂર કરે છે. આ પુસ્તક લખવાનો ઉદ્દેશ પણ રાગદ્રેષને શત્રુ તરીકે ઓળખાવવાનો અને તેમને દૂર રાખવાનો છે. તે આ ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો મુખ્ય હેતુ છે. તેને પાર પાડનાર હોઈ, આ અત્ર બતાવેલા આચારને અથવા અઠાર હજાર શીલાંગોને સમજવા જરૂરી છે.

આચારનો માત્ર અભ્યાસ પૂરતો નથી, પણ તેમાં જે જે વાત જણાવવામાં આવી છે તે અંતઃકરણથી પળાય તો તે રાગદ્રેષને દૂર કરે છે અને આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાર પાડે છે. તેટલા માટે આચારાંગસૂત્રમાં બતાવેલ આચારને તથા અઠાર હજાર શીલાંગોને જેમ બતાવ્યા છે તેમ સમ્યગ્ રીતે આદરવા, અને તમારે જે રાગદ્રેષ કરવાં હોય તો તે પછી તમે જાણો, પણ એનાથી મુક્તિ મેળવવી હોય તો અત્ર બતાવેલી અને અઠાર હજાર શીલાંગોની હવે પછી બતાવવામાં આવેલી વાતનો સ્વીકાર કરી અત્ર બતાવેલ આચારને પાળવો, અમલમાં મૂકવો, જીવી લેવો અને તે રીતે રાગદ્રેષને જીતવા. આપણે ખાવનમાં તેમ જ ઓગણસાડમાં શ્લોકમાં જોઈ ગયા છીએ કે રાગદ્રેષ એ સંસારનાં મૂળિયાં છે અને તેમનાં પર વિજય મેળવવો એ આપણી દરજ છે. આ લવમાં આપણે કદાચ રાગદ્રેષનો ત્યાગ ના કરી શકીએ તો પણ એનો આદર્શ રાખવા યોગ્ય છે. (૧૧૮)

આચારાંગમાં બતાવેલ આચારને અનુસરવાનું ફળ—

આચારાધ્યયનોક્તાર્થમાવનાચરણગુપ્તહૃદયસ્ય ।

ન તદસ્તિ કાલવિવરં યત્ર ક્વચનાભિભવનં સ્યાત્ ॥૧૧૯॥

અર્થ—આચારાંગસૂત્રનાં અધ્યયનમાં કહેલ-ખતાવેલ મુદ્દાના કરનારને તથા તેની વાસનાથી ભાવિત હૃદયવાળાને જરા પણ વખત જતો નથી અને કોઈનાથી કોઈ પણ સ્થાનકે પાછા પડવાનું તેને થતું નથી. (૧૧૯)

વિવરણ—આચારાંગ કહેલ **અર્થ**—આચારાંગસૂત્રના જુદા જુદા અધ્યયનોમાં જે હકીકત જણાવવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી અને તે ન બની શકે તો તેની ભાવના મનમાં ગુપ્ત રાખવાથી શું પરિણામ આવે, કેવી ક્ષણપ્રાપ્તિ થાય તે આ જ ગાથામાં ખતાવવામાં આવ્યું છે. અને ત્યાં સુધી આચરણ કરવું અને ન બને તો તેના તરફ સહાનુભૂતિ રાખવી. આખા સૂત્ર(આચારાંગ)ને સમજાવવાનું અને તેની વાત ટૂંકાણમાં કહેવાનું કારણ એ છે કે એ અમલ કરવા યોગ્ય છે, જરૂરી છે અને ન બને તો તેની ભાવના રાખી તે તરફ સહાનુભૂતિ અને લાગણી રાખવા યોગ્ય છે. જે તે તરફ આદર્શ કે પ્રેમ હશે તો પણ સંસાર વધારનાર રાગદ્વેષને તે કાપી નાખશે અને આપણો મૂળ ઉદ્દેશ અમલમાં આવશે. આ જીવન સફળ કરવાનું એ એક મજબૂત સાધન છે. ગુપ્તનો અર્થ 'વ્યાપ્ત' પણ થાય છે અને ગુપ્તનો અર્થ દેખાડો કર્યા વિના, ખાનગી એવો પણ થાય છે. મને પછવાડેનો અર્થ અહીં ઘણો પ્રસ્તુત લાગે છે. સહાનુભૂતિ-હમદર્દી રાખવાથી કોઈ કાળે એનો લાભ જરૂર થાય, પણ દીક્ષા ન લેવાથી કે લેનારને સહાય ન કરવાથી એ માર્ગ સાંપડે નહિ. એટલે ગુપ્ત સહાનુભૂતિ તો છેવટે અવશ્ય રાખવી. આવું જેનું સહાનુભૂતિવાળું હૃદય છે અથવા જે આચારાંગમાં કહેલ આચારો પ્રમાણે વર્તના કરે છે તેને શું થાય તે હવે જણાવે છે.

કાલવિવર—એને એક ક્ષણ પણ ગયા વગર આ ક્ષણ તો જરૂર થાય છે. એને કાળનો જરા પણ વિલંબ થતો નથી.

અભિભવન—પરાભવ, હાર, અથવા પાછા પડવું તે. એટલે આચારાંગસૂત્રમાં જે હકીકત કહેલ છે તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી કોઈથી હારી શકાતું નથી. આવી સ્થિતિ તો એ તુરત મેળવે છે. એને કોઈ માણસ હરાવી, હઠાવી શકતું નથી, એટલું ક્ષણ તો જરૂર મળે છે. ખીજા સાંસારિક લાભ થાયો કે ન થાયો, પણ એ કોઈથી ગાંભીરો જતો નથી, એ લાભ એને તત્કાળ જરૂર મળે છે.

આ રાગદ્વેષ વગેરે દોષો સામે ઝઝૂમવાનો અને તે માટે શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો આપણો સર્વ પ્રયાસ છે અને એક ક્ષણ પણ તે વાત ભૂલવા જેવી નથી. તેમાં જે જાતની સાવચેતી રાખવાનું ખતાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ધ્યાન રાખવાનું પરિણામ એ રાગદ્વેષની હારમાં અને તમારા વિજયમાં જરૂર આવશે. બાકી આ રાગદ્વેષ સામેની લડાઈ તો સ્થાયી, હુમ્મશની છે અને એમનાથી ખૂબ ચેતવા જેવું છે. આ સાવચેતી રાખવામાં આવશે તો છેવટે તમે હારશો નહિ, કદી પણ હારશો નહિ. તમારો આત્મા અનંત વીર્યવાળો છે,

અનંત શક્તિનો ધણી છે અને પ્રત્યેક પળે સાવચેતી લેવાના માર્ગો વહેવારુ માણસના બતાવેલા છે અને જ્ઞાનીએ તે અનુભવેલા છે અને તેમનું વ્યવહારુપણું સ્વીકારેલ છે. (૧૧૯)

એ આખ્યાનો—

પૈશાચિકમાખ્યાનં શ્રુત્વા ગોપાયનં ચ કુલવધ્વાઃ ।

સંયમયોગૈરાત્મા નિરન્તરં વ્યાપૃતઃ કાર્યઃ ॥૧૨૦॥

અર્થ—પિશાચનું આખ્યાન સાંભળીને અને સારા ઘરની સ્ત્રીનાં સંરક્ષણ સંબંધી આખ્યાન સાંભળીને સંયમયોગોમાં આત્માને હુંમેશા રોકાયેલા રાખવો. (૧૨૦)

વિવરણ—પિશાચનું આખ્યાન : આ ઉમાસ્વાતિ મહારાજના બતાવેલા પ્રશમરતિ ગ્રંથ પર શ્રી હરિભદ્રસૂરિ નામના બૃહદ્ગચ્છીય સાધુએ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૫માં ટીકા બનાવી છે, તૈયાર કરી છે. તે શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ટ્રસ્ટ ફંડમાં નં. ૮૮ તરીકે મુદ્રિત પણ થઈ ગઈ છે. તે અનુસાર આ પિશાચનું આખ્યાન અત્ર લખવામાં આવે છે. કોઈ એક વાણિયાએ મંત્રના યોગથી એક પિશાચને પોતાને વશ કર્યો. પિશાચ એ એક જાતના વ્યંતર દેવો છે, જે મિથ્યાત્વી પણ હોવાનો સંભવ છે. પિશાચે વાણિયાને કહ્યું, ‘મને કોઈ પણ કામ તારે હુંમેશ બતાવવું. જે હું નવરો પડીશ તો તને ખાઈ જઈશ અને તારો નાશ કરીશ. મને જરા પણ કામધંધાના હુકમ વગર ન રાખવો.’ વાણિયાએ પિશાચનું આ કહેવું કબૂલ કર્યું અને તેણે પહેલાં પોતાનું ઘર તૈયાર કરાવ્યું, પછી એ પિશાચને આજ્ઞા કરી કે ઘરમાં ધન તથા ધાન્ય ભરી આપે. પછી ઘરમાં સોનું લાવવાનો હુકમ કર્યો. અને એ કામ પૂરું થતાં પિશાચે તો ફરી હુકમ માગ્યો. વાણિયા ભારે પહેચિલો હતો, તેણે કહ્યું, ‘એક મોટો વાંસ લાવ, એને ઘરના આંગણમાં રાખ. એ વાંસ ઉપર તું ચડીતર કર્યા કર. જ્યાં સુધી હું તને ખીજે હુકમ ન ફરમાવું ત્યાં સુધી તારે આ કામ કરવું.’ પિશાચે ઘર ભરવાનું વગેરે કામ કર્યા પછી વાણિયાને હેરાન કરવા માટે આ પ્રપંચ રચ્યો હતો, પણ એ પ્રપંચ કરવા જતાં પોતે જ ફસાઈ ગયો. વાણિયાની ખુદ્ધિ પાસે એ હારી ગયો અને પછી બોલ્યો. ‘ખરેખર, તે મને ફસાવ્યો, ખરો ફસાવ્યો અને બનાવ્યો. મારે તને ફસાવવો હતો પણ તું તો ફસાયો નહિ. હવે તું મને છૂટો કર. પણ જ્યારે મારું કામ પડે ત્યારે મારું સ્મરણ કરજે, હું હાજર થઈ જઈશ.’ આટલું કહીને વાણિયાની રજા લઈ પિશાચ પોતાના સ્થાન પર ગયો. સાધુઓએ રાત્રિ અને દિવસ આ રીતે વગર છિદ્રે આંતર અને બાહ્ય ક્રિયામાં ઉત્સુક રહેવું, એવી રીતે સંયમયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં એને વિષયની ઇચ્છા કરવાનો પણ સમય મળશે નહિ. માણસ નવરો પડે તો નખખોદ વાળે. નવરાશ કે કુરસદ ખૂરી વસ્તુ છે. કુરસદ મળે તો જ વિકથા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જાય, પણ નવરાશ જ ન મળે અને આત્મા રાતદિવસ ઉઘમી રહે તો પછી એને વિકથાદિક કરવાનું સૂઝે જ નહિ. આ પિશાચનું આખ્યાન થયું. અને તેનો હેતુ

ટીકાકારની નજરે જણાવ્યો. હવે બીજું દષ્ટાંત વિચારીએ. આ દાખલામાં પણ જરાયે વખત ન મળે તેવા ઉઘમી માણસની વાત છે. તે દષ્ટાંત સમજવા જેવું છે. તે આ પ્રમાણે છે : એક કુળવધૂ હતી. એ બહુ સારા ખાનદાન કુળની સ્ત્રી હતી. એ આમ તો કુળમર્યાદામાં રહેનાર કુળવધૂ હતી, પણ તેનો પતિ પરદેશ ગયેલો હતો. એણે એની સખીને એક વખત કહ્યું, 'કોઈ ગુવાન પુરુષને લઈ આવ.' તે બહેનપણીએ કહ્યું, 'એમ જ કરું છું, નિરાંત રાખીને સ્થિર પડી રહે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, જે વાતનું પરિણામ સારું આવે તે વાત સુખ આપનાર થાય છે એમ વિચારી તેણે સસરાને આ વાત જણાવી. સસરાએ બીજે દિવસે સવારે ઊઠીને ઘરમાં ખૂમખરાડા મચાવ્યા. તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું કે, 'તું જ મારું ઘર બધું લૂંટાવી દે છે.' સાસુ કહે 'હું આ ઘર હવે ચલાવી શકું તેમ નથી. તેથી હું તો મારો સર્વ અધિકાર છોડી દઉં છું. તમને જોજે તે કરો.' પછી સસરાએ તો પોતાના દીકરાની વહુને ઘરનું કામકાજ કરવા અને માણસો પર હકુમત ચલાવવા નીમી. વહુએ ઘરનું સર્વ કામ સંભાળી લીધું. અને એને માથે એટલું કામ આવી પડ્યું કે એ મહામુસીબતે રાત્રે સૂઈ શકે. સૂવાનો પણ વખત ઘણી મુશ્કેલીએ તે મેળવતી હતી. પછી સસરાએ પેલી બહેનપણીને કહ્યું, 'હવે જઈને તારી બહેનપણીને કહે કે હું ગુવાનને લઈ આવું છું.' તેણે જ્યારે આ વાત કરી ત્યારે તે કુળવધૂ કહેવા લાગી, મને તો સૂવાનો પણ વખત મળતો નથી, તો ખરાબ માણસ ઉચિત આવી વાતથી શું? આવી રીતે સસરાની બુદ્ધિએ કુળવધૂને ખરાબ થતાં અટકાવી.

આ બંને દાખલા વિચારીને પિશાચની જેમ કે કુળવધૂની જેમ સાધુએ સંયમ-યોગમાં ઉદ્યુક્ત રહેવું, એ કામમાં પોતાનો સમય એવો તો કાઢવો કે એને સંસારમાં માથું મારવાનો કે બીજી બાબતનો સમય જ ન મળે. 'નવરો નખખોદ વાળે' એવી આપ-ણામાં કહેવત છે. સંયમયોગમાં આખો વખત ઉદ્યુક્ત રહે તેને સંસારના મનોવિકાર કે અન્ય કોઈ બાબતને અંગે અવકાશ, કુરસદ જ ન મળે અને એક વખત માણસને કુરસદ ન મળે એટલે માનસશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એ વાતને વીસરી જાય છે અને તેનું મન બીજે લાગી જાય છે.

આખ્યાન—બનાવટી બોધદાયક વાર્તાને આખ્યાન કહેવામાં આવે છે. આ બંને વાર્તાનો હેતુ એ છે કે માણસે નવરા ન રહેવું. એ જો કોઈ પ્રકારના કામમાં પ્રવૃત્ત હોય તો ધીમે ધીમે તેનું આખું વલણ ફરી જાય છે અને જો તે સંયમયોગમાં પ્રવૃત્ત હોય તો પછી તે સંસારના રંગથી કે રાગદ્વેષ કે ક્રોધાદિક કોઈ મનોવિકારથી લેપાતો નથી. આ બંને આખ્યાનો ઉપયોગી અને બોધક છે અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

વ્યાપ્ત—ઉઘમી, પ્રવૃત્તિશીલ, શેકાયલો. એટલે સંયમયોગમાં આત્માને શેકાયેલો

રાખવો. સવારે વહેલા પ્રતિક્રમણ કરે, સાત વખત ચૈત્યવંદન કરે, પડિલેહણ કરે, સ્થાપનાચાર્યનું પદ્મલેવણ કરે અને ગોચરી લેવા જાતે જા્ય આવે અને જૈનોને સમયસર ખોધ આવે, આખ્યાન વાંચે અને ખપોરે રાસ વાંચે, તો તે એટલો રોકાયેલો રહે કે તેને સંસારની વાત કે ગંધ પણ આવતી નથી અને મનોવિકારને જોર કરવાનો વખત પણ મળતો નથી. માટે કામમાં, સાચા કામમાં, સંયમયોગમાં આત્માને રોકી દિવસને અંતે અમુક કામ રહી ગયાં છે અને પોતાને અવકાશ નથી એમ રહે, તો પછી સંસારની વાસના ભીડી જશે અને મન ખરાખર પળોટાઈ જશે. આ આચાર પ્રકરણની મહત્તા તેટલા ઉપરથી સમજાણી હશે. આચારમાં જ—સંયમયોગમાં જ આત્મા રોકાયેલો રહે પછી તેને સંસારસંબંધી વાત કરવાની નિરાંત પણ ન હોય, સંસારને સંભારવા વખત જ ન મળે.

સંયમયોગ—આપણે વિસ્તારથી આચારાંગસૂત્રમાં આચાર કેવી રીતે સાધકે પાળવો અને તેનું પરિણામ શું આવે તે જોઈ ગયા. એવો આચાર જો સાધક ખરાખર પાળે તો પછી તેને સંસારની વાતો કરવાનો કે મનને તેમાં પરોવવાનો અવકાશ જ રહે તેમ નથી. આચારની તેટલા માટે જ મહત્તા છે. એ પ્રાણીને ઉઘમી રાખે છે, અને તેના મનને જ્યાં ત્યાં રખડવા દેતો નથી. અને આચાર જાતે શુદ્ધ હોઈ તેની પર ભવને અંગે બહુ સારી અસર થાય છે.

*

*

*

આ રીતે આચાર પ્રકરણ પૂરું થાય છે. ભગવાને જે રીતનો આચાર વહેવારમાં સાધુને માટે જણાવ્યો તે સાધુએ નિયમથી અનુસરવો અને ગૃહસ્થે આદર્શ તરીકે સ્વીકારી તેને અનુસરવું. આચારાંગસૂત્રમાં જે પ્રકારનો આચાર બતાવ્યો છે તેનો સાર અત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી આપણે વાતો કર્યા કરીએ અને વહેવારુ રીતે તેનો અમલ ન કરીએ ત્યાં સુધી એ સર્વ વાત પુસ્તકમાં જ રહે છે. ભગવાને આમ કહ્યું છે અને તેમ કહ્યું છે તેમ કહેવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી. આચારમાં કેંદ્રસ્થાને અહિંસાને રાખી વૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવો અને સંયમ ધારણ કરવો. સાધુઓને પાળવાનો એવો સુંદર આચાર આચારાંગસૂત્રમાં સુધર્માસ્વામી દ્વારા બતાવવામાં આવ્યો છે કે એ રીતનો આચાર પાળવાથી પોતાની વૃત્તિ પર અજબ સંયમ સ્વાભાવિક રીતે જ આવે છે અને એવી રીતે સંયમ અને યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી તે અંતે રાગદ્વેષનો ક્ષય કરે છે અને રાગદ્વેષનો ક્ષય થવાથી સંસારનો છેડો આવે છે અને આ ભવબ્રમણ મટી જાય છે. માટે ભવબ્રમણનો અંત લાવવાનો ઉપાય આ આચારાંગસૂત્રમાં બતાવેલા આચારનો અમલ કરવામાં જ છે, તેનો ખરાખર વહેવારમાં અમલ કરવો.

ખાકી ખાલી વાતો કરવી એ તો બહુ સહેલી વાત છે. વાતો કરવામાં પૈસા ખેસતા નથી અને શરીરને તસ્તી આપવી પડતી નથી. પણ એ રીતે ભવબ્રમણનો, સંસારની સ્પર્શમણનો છેડો ન આવે. સંસારનો છેડો એમાં (આચારાંગસૂત્રમાં) લખેલી બાબતનો

અમલ કરવાથી જ આવે અને તે માટેની રીતો એક પછી એક બતાવવામાં આવી છે. એટલે સાધુએ એનો અમલ કરવો અને શ્રાવકે તે આદર્શ રાખવો. બાકી અમલ કર્યા વગર સિદ્ધિ થતી નથી. આ જીવે મેરુપર્વત જેટલો ઢગલો થાય એટલા યોગ્યા મુહુપત્તિ કર્યા, પણ ચારિત્રને સદ્વૃત્તિપૂર્વક પાળ્યું નહિ, માત્ર દ્રવ્યસાધુ થયો, તો તેને ખરેખરો લાભ થયો નહિ. આ મેરુપર્વત જેવડો ઢગલો થાય તેટલા યોગ્યા મુહુપત્તિની વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે. માત્ર દ્રવ્યસાધુત્વથી કાંઈ વળે નહિ, એમાં રાગદ્વેષ ઉપર વિજય ન થાય, અને આપણો ઉદ્દેશ તો રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવવાનો છે. કહ્યું છે કે 'મુંડ મુંડાવત સખહી, ગડરીઆં, હરિણ, રોજ વનુધામ.' એટલે ગાડરો (ઘિટાંઓ) માથાં દર વરસે બે વાર મુંડાવે છે અને હરણો વનવાસ સ્વીકારે છે, પણ એમની વૃત્તિ એને અનુસારે ફરેલી ન હોવાથી તે માત્ર દ્રવ્યસાધુત્વ જ પાળે છે, તેથી તેમને જે લાભ થયો જોઈએ તે થતો નથી. તેથી બાહ્ય ત્યાગ ઉપરાંત સંયમ તો રાખવો જ જોઈએ, એ આચાર પ્રકરણના અધ્યયનનો સાર છે.

બાકી 'આચાર'ની ગોઠવણ જ એવાં પ્રકારની કરવામાં આવી છે કે તે પ્રમાણે કામ લઈ અમલ કરવામાં આવે તો સ્વાભાવિક રીતે વૃત્તિ પર વિજય તો થઈ જાય અને પરિણામે રાગદ્વેષ જીતાઈ જાય. એટલે ભવસંસારનો પાર થઈ જાય અને અનંતકાળ માટે અજરામર સ્થાનની પ્રાપ્તિ જરૂર થઈ જાય. એટલે 'આચાર' પાલનની ઉપયોગિતા ઘણી છે.

એમ તો દ્રવ્યસાધુપણું પણ ઉપયોગી છે, કારણ કે તે ભાવસાધુત્વનું કારણ છે. તે હસી કાઠવા જેવું નથી, પણ દ્રવ્યસાધુત્વની સાથે ભાવસાધુત્વ હોય તો તેનો ઉપયોગ ઘણો વધારે છે અને તે પ્રાણીનો ઉદ્દેશ પાર પાડે છે. તેથી દ્રવ્યસાધુત્વના સ્વીકાર સાથે ભાવસાધુત્વની ભાવના રાખવી અને જૈન ધર્મનો કે આચારસૂત્રનો સાર અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણ શબ્દમાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. માત્ર દ્રવ્યસાધુત્વથી બહુ વળે તેમ નથી, પણ તે ભાવસાધુત્વનું કારણ અને પુરોગામી હોઈ એ જરૂરી છે.

આ રીતે વહેવારુ અમલ કરાવનાર આ આચારનું પ્રકરણ ૧૧૨-૧૨૦ સુધીના નવ શ્લોકે પૂરું થાય છે. તે પ્રમાણે વિચારણા કરવી અને મન વધે તો તેનો અમલ કરવો. એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં અને વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કરતાં ભવનો છેડો આવશે, સંસારનો પાર પમાશે અને જે હેતુ માટે આ ચારિત્રનો દ્રવ્યથી સ્વીકાર કર્યો છે તે પાર પડશે, એવો અંતર્ગત ભાવ છે તે ખરાખર લક્ષમાં રાખવો. જે સંસારથી ખીતા હોય તેમને સંસારનો છેડો લાવવાનો આ જ માર્ગ છે, બાકી વિષયકષયો કેવા અનિત્ય છે અને અંતે કેવા આપણને તજી જનાર છે તે વગેરે વાત આગલા ત્રીજા પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવી છે.

આ સર્વ વાતોનો વિચાર કરી વૃત્તિ પર બને તેટલો સંયમ રાખવો, શ્રાવકે તે વાતને આદર્શ સ્થાને રાખવી અને એ રીતે ધીમા ક્રમે સંસારનો અંત લાવવાની ભાવના રાખવી. આ મૂળ માર્ગ છે અને મહાપુરુષે બતાવ્યો છે, તે કરવામાં આકરો લાગે તો પણ અંતે કરવા યોગ્ય છે અને તે જ એકલે માર્ગે સંસારનો પાર પમાય તેમ છે. તેથી કાંઈ નહિ તો દ્રવ્યસંયમ અને ત્યાગ કરી દેવો. દ્રવ્ય તે પણ ભાવનિમિત્ત છે એ વચનથી, ભાવસાધુત્વ અંતે આવશે એવા આશયથી, દ્રવ્યસાધુત્વનો વેશ તો જરૂર લેવો અને શ્રાવકે તે માટે આદર્શ રાખવો અને તે માર્ગે જ આ સંસારનો અંત છે તે નિર્વિવાદપણે સ્વીકારવું.

આ આચાર પ્રકરણમાં આચારાંગસૂત્રનો સંક્ષિપ્ત સાર અભ્યાસ કરીને શ્રાવકની હૃદમાં રહીને જ આપવામાં આવ્યો છે, પણ લખનાર કેવા મહાત્યાગી હતા તે નજરમાં રાખી તે ઉપકારી પુરુષોએ બતાવેલા માર્ગે ચાલવા પ્રયત્ન કરવો અને એ પણ ન બને તો તેની ભાવના તો રાખવી જ, કારણ કે સંસારના છેડાનો એ એક જ માર્ગ છે. અથ-કારે આચારની આટલી વાત પણ ઉપકારની નજરે કરી છે અને તેમની નજરે પણ તે સંસારના છેડાનો એક જ માર્ગ છે એમ લાગ્યું હશે, તેનો ઉપયોગ છે એમ આ શ્લોકો (૧૧૨-૧૨૦) દ્વારા સ્પષ્ટપણે બતાવી આપ્યું છે.

પ્રકરણ પ મું : સુખ

હવે આ સુખનું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. તે ૧૨૧ થી ૧૪૮ શ્લોક સુધી ચાલવાનું છે. સુખ શું છે? કોને મળે? ક્યારે મળે? અને સાંસારિક સુખ અને આત્મિક સુખ વચ્ચે તફાવત શું છે? તેનું વેધક વર્ણન અંથકારે કર્યું છે અને તે ખૂબ મનનપૂર્વક વિચારવા જેવું અને જીવનના પ્રશ્ન ઉકેલે તેવું છે. પ્રત્યેક પ્રાણી સુખ માટે પ્રયત્ન કરે છે. તે અહીંથી કે ત્યાંથી સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેનો સુખનો ખ્યાલ પરિપૂર્ણ ન હોવાથી તે અહીં કે ત્યાં સુખ મળશે એમ ધારે છે અને ઘણે લાગે પૌદ્ગલિક સુખમાં રાચે છે. સુખનો આ તદ્દન ખોટો ખ્યાલ છે અને જ્યાં તે સુખ મેળવવાના હેતુએ પ્રયાસ કરે છે ત્યાં એવું સુખ મળે તો તેમાં તેને કાંઈ ખરું સુખ લાગતું નથી અને સુખ કાંઈ ખરેખરું તેને મળતું નથી. કોઈ પણ ઈન્દ્રિયના વિષયો સેવે તેમાં તેને સુખ મળશે તેમ ધારે છે, પણ સારું ભોજન કર્યા પછી કે સ્ત્રીની સાથે વિષયસેવન કર્યા પછી કે ખડાર ગામ જઈ સુંદર ખગીચામાંથી ખુશબો લીધા પછી તેને કાંઈ સુખ લાગતું નથી. તે સુખ ભોગવે ત્યારે પણ તેને સારો સ્થાયી આનંદ થતો નથી અને થોડા વખતમાં એ પૌદ્ગલિક આનંદનો રસ વીસરાઈ જાય છે. બીજે દિવસે સવાર પડતાં પાછી ભૂખ તો લાગે છે અને સારું ભોજન કર્યાનો આનંદ તેના મનમાંથી નીકળી જાય છે. આવી રીતે તે સર્વ પૌદ્ગલિક સુખનું સમજવું. અને એ આનંદ ખરેખરો થતો જ નથી અને થોડા વખતમાં પાછી અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને પૌદ્ગલિક સુખ તે પ્રકારનું કે બીજું જાતનું મેળવવા તેને ઈચ્છા થાય છે. જે સુખની પાછળ અથવા પરિણામે દુઃખ થાય અને જે સુખ સ્થાયી ટકે નહિ તેને વાસ્તવિક રીતે સુખ કહેવાય જ નહિ. પૌદ્ગલિક સુખ તો સ્થાયી ટકતું નથી, કદાચ ઘણી ખરી વખત તો કંટાળો આપે છે. એવા અસ્થાયી સુખને સુખ જ કેમ કહી શકાય? તે તો વાસ્તવિક રીતે દુઃખ જ હોય છે અને તે અંથકર્તાએ પોતાની પ્રૌઢ ભાષામાં સારી રીતે સમજાવ્યું છે. જે સુખ નિત્ય ન હોય તેને કદી સુખની વાખ્યામાં સમાવી શકાય નહિ, તેને વાસ્તવિક સુખ કહી જ શકાય નહિ. આ પ્રમાણે ખરાબર સુખ ક્યારે કહેવાય અને કોને કહેવાય તે અંથકારે પોતાની લાક્ષણિક ભાષામાં આ પ્રકરણમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. એ ખરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. શાંતિનું સુખ કેવું હોય અને સર્વસંગત્યાગ પછી કોને મળે તે લાક્ષણિક રીતે બતાવ્યું છે, તે સમજી સાચું સુખ મેળવવા યત્ન કરવો. એટલે આ અત્યારનો પ્રખંધ અટકી જાય અને સાચે રસ્તે ચઢી જવાય.

અને બીજી વાત એ છે કે પ્રાણી સુખના ખોટા ખ્યાલમાં સુખને મેળવવા જ્યાં ત્યાં ખોટાં વલણાં મારે છે. એને પોતાને ખરા સ્થાયી સુખની ખબર નથી તેથી અભણ્યો લટક્યા કરે છે અને સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. એ તેનો સુખનો ખ્યાલ કેવો ખોટો છે અને શમસુખમાં કેવો અનિર્વચનીય આનંદ છે એ તરફ અંધકારે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તેટલા માટે સાચું સુખ કોને અને ક્યારે કહેવાય અને સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે, તે બતાવવા અંધકારે પ્રયત્ન કર્યો છે. તે ખૂબ વિચારણીય અને મનનીય છે. તે સુખને મેળવવાનો આદર્શ રાખવા યોગ્ય છે. આ આદર્શ રાખવાનું કહેવાનું કારણ એ છે કે કેટલાક સંયોગો પ્રમાણે કદાચ સર્વસંગત્યાગ થઈ શકે તેવું ન હોય તો આદર્શ તો શુદ્ધ જ રાખવો. શુદ્ધ પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે અને તે સુખ મેળવવાનો આદર્શ હોય તો તે વસ્તુ પરિણામિ અત્યારે ન મળે તો લવિષ્યમાં કોઈ પણ વખતે મળે છે અને તે રીતે આદર્શ પ્રમાણે પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે લાવના તો પ્રશમસુખ મેળવવાની જ રાખવી. બની શકે તો આદર્શ પ્રમાણે પોતાનો વ્યવહાર પણ કરવો.

સાંસારિક સુખનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે શું મળે છે? 'પહેલું સુખ તે જાતે નર્વા' એટલે પોતે તાંદુરસ્ત રહે અને શરીરે નીરોગી રહે તો તેને તેની સમગ્ર પ્રમાણે સર્વથી વધારે સુખ છે એમ કહેવામાં આવે છે. 'બીજું' સુખ તે ઘેર દીકરા' એટલે ઘરે છોકરા-છોકરી હોય તે બીજા નંખરનું સુખ જણાવ્યું. 'ત્રીજું' સુખ સુકળની નાર' - સારી બૈરી મળે, સારા કુળવાળી અને ઘરરખ્યુ પત્ની મળે તેને ત્રીજા નંખરનું સુખ કહ્યું. 'ચોથું સુખ તે કોઠીએ જાર' એટલે ઘરમાં ધાન્યની - અનાજની સંપત્તિ હોય તેને ચોથું સુખ ગણવામાં આવ્યું. આ ચારે પ્રકારનાં સુખમાં સુખ જેવું કંઈ નથી. આવતા પ્રકરણમાં આપણે જોઈશું કે દીકરાદીકરીની પ્રાપ્તિને સુખ માનવું તેના જેવી એક પણ જામણા નથી. દીકરાદીકરી હોય તો ફેંકી દેવાતાં નથી, પણ તેમાં સુખ જેવી કોઈ ચીજ નથી અને બાકીનાં સર્વ સુખો તો પૌદ્ગલિક છે અને એ સુખને અંતે દુઃખ થનાર છે, એટલે એ ખરા સુખની વ્યાખ્યામાં આવી પણ શકતા નથી.

કેટલાક વ્યવહારુ માણસો સુખના ત્રણ વિભાગ કરે છે : સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી. પણ આ ત્રણે સુખમાં પણ જેને તેઓ સાત્ત્વિક કહે છે તે પણ વસ્તુતઃ પૌદ્ગલિક સુખના વિભાગમાં જાય છે. ચાલુ જે સુખની વ્યાખ્યા છે તે અનુસાર સર્વ પ્રકારનાં સુખો પૌદ્ગલિક સુખની કક્ષામાં આવે છે અને દૂંક વખતનાં અને માન્યતાનાં સુખ હોઈ, પ્રશમસુખની જાગ્યાઈએ પહોંચતાં નથી. આ પ્રશમસુખ જે છેવટે મોક્ષસુખ સુધી લઈ જાય છે તે અનેરું છે અને તેનું અત્ર નિરૂપણ છે જે તમને બીજા કોઈ જૈનેતર લેખકની કલમ કે વિચારણામાંથી નહિ મળે. એક માણસ સુખની શોધમાં નીકળ્યો હતો, તે મહિનાઓ સુધી ફર્યો પણ કોઈ પ્રાણીને એક જાતનું દુઃખ, કેઈને બીજા પ્રકારનું દુઃખ એણે જોયું. એક શેઠને ચાર દીકરા હતા અને હજારોની ફેરવણી હતી. તે તેના એટલા

પર શેઠને દેખવા, એમના હર્શન કરવા બેઠો અને આહીં સાચો સુખી મળશે એવી આશા રાખી. શેઠ થોડા વખત બાદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે આ સાચા સુખની શોધમાં નીકળેલા જિજ્ઞાસુને શેઠની પાસેથી ખબર પડી કે ચારે છેકરા તો કોઈ બીબના હતા, શેઠ પોતે તો નપુંસક હતા. આ વાર્તા ચંદ્રકાન્ત નામના પુસ્તકમાં શ્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામે પ્રગટ કરી છે. એ જરૂર વાંચવા જેવી છે. મતલબ, આ જગતમાં કોઈ સાચા અર્થમાં સુખી નથી. અને આ ભ્રમણામાં રહેવા જેવું નથી. સાચું સુખ ક્યાં છે અને કેને મળે તેનો જવાબ આ પ્રકરણ આપે છે, તે વિચારવા આપને મારી વિશ્વપિત છે. તે પર તુકતે-ચીની પ્રકરણને અંતે કરવાનું રાખી આપને ગ્રંથકાર સાથે સાચા સુખનો મર્મ સમજાવવા પ્રયત્ન કરું.

*

*

*

મનુષ્યની ઋદ્ધિ અને સંયોગો કેવાં છે ?

ક્ષણવિપરિણામધર્મા મર્ત્યાનામૃદ્ધિસમુદયાઃ સર્વે ।

સર્વે ચ શોકજનકાઃ સંયોગા વિપ્રયોગાન્તાઃ ॥૧૨૧॥

અર્થ—મનુષ્યો(માણસો)ની સર્વે ઋદ્ધિઓ અંતે ક્ષય પામે એવા ધર્મવાળી છે અને જે આ સંયોગો છે તેના અંત (છેડો) વિયોગમાં આવનાર છે અને તેટલા માટે શોકજનક-હિલગીરી કરનાર છે. (૧૨૧)

વિવેચન—માણસનો મરણ સ્વભાવ છે, એ જરૂર મરવાનો છે, એટલા માટે તેને 'મર્ત્ય' કહેવામાં આવે છે.

બધું અચોક્કસ, અનિત્ય અને થોડા વખત માટે રહેનારું છે. એ દ્વારા આડકતરી રીતે પ્રથમ અનિત્યભાવના જણાવી. આ બાબતો આપણે એક પછી એક વિચારીએ.

ઋદ્ધિસમુદય—ઘર, ચાંદી કે સુવર્ણ અથવા સર્વ ધાતુ કે ફરનીચર, રોકડ એ સર્વ મળીને માણસની પૂંજ ગણાય છે. એનામાં જેવડી અનિત્યતા છે. એક તો ઉપર જણાવ્યું તેમ માણસ મરણ જરૂર પામવાનો છે અને તે આહીં હોય તેટલા વખતમાં પણ સોનું, રૂપું, ફરનીચર, ઘર કે દુકાન, રોકડ અને પૂંજ અંતે ક્ષય પામવાની છે. એ સમૃદ્ધિ આ ભવમાં પણ એક સરખી રીતે ટકી રહેતી નથી. ઘણાં મનુષ્યોને એક ભવમાં પણ ત્રણ ત્રણ કે સાત સાત ભવ કરતાં જોઈએ છીએ. એટલે એ પૂંજ હોય તે સર્વદા ટકી રહેવાની છે એમ ન કહી શકાય. પૂંજને જોઈ જતાં વાર લાગતી નથી, આજનો પૂંજવાળો માણસ કાલે પરિસ્થિતિ ફરતાં ભિખારી થઈ જાય છે અને વળી પાછો તે જીલો થાય છે. ઘર, દુકાન, માલ કે રોકડ પૂંજ એ ક્ષય પરિણામવાળી છે અને તે આજે હોય અને કાલે ચાલી જાય તો નવાઈ નહીં. આવી ક્ષય પમાડનારી મૂડી ઉપર આધાર રાખી શકાય નહિ કે કાંઈ મદાર બંધાય નહિ. એ તો કોઈ પણ વખતે ખસી જાય.

ક્ષણવિપરિણામધર્મા—એક ક્ષણવારમાં ઊલટા થઈ જવાના ધર્મવાળા સર્વ વિષયો છે. આજનો ધનવાન કાલે ગરીબ થઈ જાય છે અને આજનો અંબાડીમાં બેસનાર કાલે જમીન પર રગટોળાય છે. આ પ્રમાણે વિષયો ક્ષણવારમાં ઊલટાઈ જાય છે, ફરી જાય છે, ઘટલાઈ જાય છે, આવે તો આવેનો સ્વભાવ છે.

સંયોગો—અહીં સ્ત્રી, પુત્ર, માતાપિતાદિ, નોકરચાકરોનો સંયોગ થયો હોય તેનો છેડો અંતે વિયોગમાં આવે છે—કાં તો તે ચાલ્યા જાય છે કે મરી જાય છે. સંયોગોનો વિયોગ થયો અનિવાર્ય છે. આપણને ખાવાનો સુંદર સંયોગ મળે, સારું સારું મીઠું ભોજન મળે, અથવા સ્વાદિષ્ટ ચીજ મળે કે સરસ ફૂલોની સુગંધ મળે કે આંખને પ્રિય લાગે તેવા ણંગલા બગીચા જોવા મળે કે કાને મધુર હાર્મોનિયમ, દિલરુબા કે વીણા સંભળાય—એ સર્વ સંયોગો અંતે ચાલ્યા જાય છે. કાં તો આપણે ચાલ્યા જઈએ છીએ, કાં તો તે આપણને છેડી જાય છે. આ દુનિયાની આપણી મૂડી-પૂંજ કે ઋદ્ધિ આપણને છેડી જાય છે અને સંયોગો ફરી જતાં વખત લાગતો નથી. જેને અત્યારે આપણે સંયોગ માનીએ છીએ તે ફરી જતાં અને તેનો વિયોગ થતાં વખત લાગતો નથી. આજે સવારે જેને ફૂદતાં, રખડતાં, ફરતાં અને મહાલતાં જોયા હોય તે સાંજે સ્મશાન ભેગા થાય છે અને આ રીતે આપણા સર્વ સંયોગો અંતે નાશ પામી ઊલટા વિયોગ કરનારા છે. એ આપણને નહિ મૂકે તો આપણે તેમને મૂકીને જવાનું છે, અને એ રીતે ઋદ્ધિનો ક્ષય અને સંયોગનો વિયોગ ચોક્કસ છે. તો અત્ર સ્થાયી પદાર્થો ક્યા? આ તો જેના પર આધાર રાખ્યો તે જ આપણા નથી. તો પછી દૂંક વખતની જે વસ્તુઓ કે સગાંઓ હોય તે પર રાચી કેમ જઈએ ?

છાણુંખરું તો સંયોગ થવામાં પણ ખીબની વિવશતા જરૂર હોય જ છે. આ પૌદ્ગલિક સંબંધ પર આપણે કેમ રાચી જઈએ અને રાચીએ તો આપણે વ્યવહારદક્ષ, સમજુ કે હડાપણુવાળા કેમ ગણાઈએ ? આવી રીતે આપણી ઋદ્ધિ અંતે ક્ષયના પરિણામવાળી છે અને આપણા સંયોગો વિયોગમાં પલટાઈ જવાના છે એવું સમજી એ અનિત્ય વસ્તુ પર રાચવું નહિ. ત્યારે કોના ઉપર રાચવું, કોના ઉપર માચવું, કોનો વિશ્વાસ કરવો તે હવે બતાવે છે. (૧૨૧)

એવી અનિત્ય વસ્તુમાં ન રાચવું—

भोगसुखैः किमनित्यैर्भयबहुलैः कांक्षितैः परायत्तैः ? ।

नित्यमभयमात्मस्थं प्रशमसुखं तत्र यतितन्वम् ॥૧૨૨॥

અર્થ—આવા ભોગસુખો જે હંમેશના નથી, જેને અંગે અનેક પ્રકારનાં ભયો રહે છે અને જે પારકાના ઉપર આધાર રાખનારા છે તેમની ઇચ્છા કરવાથી શું? આત્માનું

સુખ નિત્ય છે, હુ'મેશનું સ્થાયી છે અને ભયમુક્ત છે. આ પ્રકારના શાંતિના સુખ માટે પ્રયત્ન કરવો ઘટે. (૧૨૨)

વિવરણુ—લોગસુખ—વિષયલોગના સુખની ઉપર કોઈ ભતનો આધાર રાખવો ન ઘટે, તેનાં આ ગાથામાં ત્રણ કારણો પ્રથમ જણાવી, નિત્ય સુખ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે. આપણે પ્રથમ લોગસુખનો કોઈ પણ અર્થ નથી તેનાં ત્રણ કારણો વિચારી જોઈએ.

અનિત્ય—પહેલું કારણ, લોગસુખો લાંબો વખત ટકતાં નથી, એ થોડા વખત માટેનાં છે અને તે અતે ચાલી નય છે, કે આપણે તેમનો ત્યાગ કરવો પડે છે. એ અનિત્ય છે એ સ્પષ્ટ વાત છે. અનિત્ય-અચોક્કસ, પૌદ્ગલિક, ઈંદ્રિયના કે માનસિક સુખની આ વાત છે.

ભયખહુલ—એ લોગસુખોને માટે પ્રયત્ન ન કરવાનું ખીજું કારણ કહે છે. એમનામાં ભય ખહુ રહે છે, આપણે તેમને વાસ્તે ટીંગાઈ રહીએ છીએ અને અહીંથી લઈ કે પછેથી લઈ એવી વૃત્તિ રહ્યા કરે છે, અને એ આપણાં થશે કે નહિ તે માટેનો ભય તો આખો વખત રહ્યા જ કરે છે. એ વિપરિણામવાળાં હોઈ આગલી ગાથામાં જણાવ્યું તેમ ક્યારે ચાહ્યાં જશે તેનો ભય તો બધો વખત જરૂર રહે છે.

પરાયત્ન—આવાં લોગસુખો ખીજાએ ઉપર આધાર રાખનારા છે. સ્ત્રી મળે તો સ્ત્રીનું સુખ થાય, પણ સ્ત્રી પારકી વસ્તુ છે, તે જ પ્રમાણે ધનધાન્ય, મકાન કે દુકાનો, મેડી માળ કે ફરનીચર એ સર્વ પારકાં છે. સમજી માણસ પારકી વસ્તુ કે પારકા ઉપર આધાર રાખનારી વસ્તુ માટે કદી પણ પ્રયત્ન કરે નહિ. આપણા તાબાની ચીજ હોય અને હુ'મેશા આપણી બની રહેવાની હોય તો તે આપણા પ્રયાસયોગ્ય હોઈ શકે, પણ આ તો પારકી વસ્તુ અને પર ઉપર આધાર રાખનારી વસ્તુ, તેના માટે કેમ પ્રયત્ન થઈ શકે ? એ વસ્તુ આપણી થશે કે નહિ એ સર્વ શંકાસ્પદ છે. માટે, તે સુખલોગ પૌદ્ગલિક અને પરાધીન હોઈ, તે માટે પ્રયત્ન કરવાથી શું ? આ ત્રીજું કારણ કહ્યું.

પ્રશમસુખ—હવે આ સુખોની સરખામણીમાં પ્રશમસુખ-શાંતિનું સુખ, ઉપશમ-સુખ એ કારણે આદરણીય છે. એ કારણોને લઈને તે પ્રશમસુખ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. તે સુખના આદરણીયપણા માટેનાં કારણો જોઈએ.

નિત્યમ—આ પ્રશમસુખ નિત્ય છે, સર્વ કાળે થયા પછી તે છે અને છે, હુ'મેશા રહેવાનું છે અને શાંતરસનું સુખ છે. તે નિત્ય હોઈ લોગસુખની સરખામણીમાં પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે. પ્રશમસુખ માટે પ્રયાસ કરવાનું આ પ્રથમ કારણ છે.

આત્મસ્થ—હવે આપણે પ્રશમસુખ માટે પ્રયત્ન કરવાનું ખીજું કારણ જોઈએ. એ

પોતાની પાસે જ છે, પોતાના આત્મામાં જ રહેલું છે અને પારકાને કે પારકી વસ્તુને તે ઇચ્છતું નથી, તેને તેની જરૂર નથી અને તે પર તે આધાર રાખતું નથી.

અભય—એને કોઈનો ભય નથી, એ પોતે અભય છે અને અભય આપનાર છે. આવા પારકા ભયથી રહિત થયેલા સુખ માટે પ્રયાસ બધી રીતે યોગ્ય છે. પ્રશમસુખ માટે પ્રયાસ કરવાનું આ ત્રીજું કારણ જણાવ્યું.

માટે અનિત્ય અને પારકા પર આધાર રાખનાર અને હોય ત્યારે પણ ભય-ચિંતામાં રાખનાર ભોગસુખ માટે પ્રયાસ કરવો નકામો છે અને પ્રશમસુખ ત્રણ કારણે પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે. આ બધાં કારણો વિચારી તારે પ્રશમસુખ માટે પ્રયાસ કરવો યોગ્ય છે. (૧૨૨).

ઇન્દ્રિયસમૂહ પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરવો ઘટે—

યાવત્ સ્વવિષયલિપ્સોરક્ષસમૂહસ્ય ચેષ્ટયતે તુષ્ટૌ ।

તાવત્તસ્યૈવ જયે વરતરમશઠં કૃતો યત્નઃ ॥૧૨૩॥

અર્થ—જે વખત દરમ્યાન ઇન્દ્રિયોના સમૂહ વિષયોની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે, તે વખતે જ તેનો જ વિજય કરવા માટે કોઈ જાતના ઠંભ વગર પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. (૧૨૩)

વિવેચન—**યાવત્**—જે વખતમાં ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોને ભોગવવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરતી હોય તે જ વખતે તે ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવા માટે, તેમનો સંયમ કરવા માટે યત્ન કરવો ઘટે, કારણ કે સુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો બળવાન હોય છે તેમ જ તેમના પર વિજય મેળવવા માટેનો આપણો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. પછીની વાત આગળ વિચારીશું. જુવાનીમાં તો માણસમાં એટલું જ્ઞેર હોય છે કે તે પર વિજય પણ તે જ માણસ મેળવી શકે. જુવાની જેમ ઇન્દ્રિયોને માર્ગ આપે છે તેમ તેમના પર સંયમ દ્વારા વિજય પણ મેળવી શકે છે. એટલે જે વખતે તેમને તૃપ્ત કરવા પ્રયત્ન-ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે તે જ વખતે તેમના પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરવો એ યુક્ત છે, કારણ કે ભોગસુખ અંતે છોડવાનાં છે, હોય ત્યારે પણ લાંબો વખત ટકતાં નથી અને રાજ વગેરે ઘણાનો એને ભય છે.

અક્ષસમૂહ—ઇન્દ્રિયોના સમૂહ, ઇન્દ્રિયો. એ સર્વ પાંચે ઇન્દ્રિયો સુવાવસ્થામાં બહુ જ્ઞેર કરે છે અને તેમને તૃપ્ત કરવા માણસ હવા ખાવા જાય છે, ટેકરા ઉપર ફરે છે, કસરત કરે છે, કોલ્ડડ્રીંક પીએ છે, માથે વેણીઓ બાંધે છે અને તે દ્વારા ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવા અનેક પ્રકારના યત્નો કરે છે. એ યત્ન તો એના નકામા જાય છે. ઇન્દ્રિયો એની થતી નથી, ધરાતી નથી, અને કદી તૃપ્ત થતી નથી, પણ એ સમયે જ્યારે એ ઇન્દ્રિયને સંતોષવા પ્રયત્ન કરે તે વખતે એનું ખરું કામ શું છે તે ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ખતાવે છે.

સ્વવિષય—ચેતપોતાના વિષય. દરેક ઈન્દ્રિયના જુદા જુદા વિષયો છે. માણસ તે વિષયોની તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવા અનેક ધમપછાડા કરે છે.

તુષ્ટી—શાંતિ. માણસ ઈન્દ્રિયની શાંતિ માટે, તૃપ્તિ માટે જુદા જુદા પ્રયત્ન કરે છે, ચેષ્ટા કરે છે, હાલે ચાલે છે. તે જ વખતે તેનું કર્તાત્મ ખરેખરું શું છે તે હવે બતાવે છે.

તાવત્—જે વખતે એ ઈન્દ્રિયની તૃપ્તિ માટે પ્રયાસ કરે છે તે જ વખતે તેના પર વિજય મેળવવાને માટે તેણે પ્રામાણિક મહેનત કરવી જોઈએ. કોઈ જાતના દંભ દેખાવ કે કોણ સખ્યા વગર તે તે ઈન્દ્રિયના ઉપર વિજય મેળવવા માટે તેણે પોતાનું સર્વ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને સંયમ દ્વારા તે જ ઈન્દ્રિયોને વશ ન પડતાં તેમના પર વિજય મેળવવો જોઈએ.

વરતર—સાચેસાચો, સુંદર, સરસ, આપણી માણસાઈને ઘટે તેવો. યતનું આ વિશેષણ છે.

અશઠં—દંભરહિત, પ્રામાણિક, સાચા દિલનો, શઠતા વગરનો. યતનું આ બીજું વિશેષણ છે.

ઘડપણમાં જ્યારે ઈન્દ્રિયો જોર ન કરે, જ્યારે મોંમાંથી લાળ પડતી હોય, આંખમાંથી પાણી વહેતાં હોય તે વખતે પણ ઈન્દ્રિયો પર વિજય કરવાનો છે. અત્યારે આ વાત યુવાન સાધકોને ઉદ્દેશીને ખાસ કહેવામાં આવે છે, એટલે વૃદ્ધ માણસને ઈન્દ્રિય પર જય મેળવવાની જરૂર નથી એમ ન સમજવું, પણ જે સમયે ઈન્દ્રિય તૃપ્તિ માગી રહી હોય તે વખતે ઉપર જણાવેલાં કારણોને લક્ષમાં લઈ તેને વશ ન પડતાં તે પર સંયમ રાખવો અને તેને જીતવી એ આ શ્લોકનો ખાસ ભાવ છે. પછી ઘડપણમાં ઈન્દ્રિયો જોર ન કરે ત્યારે 'વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા' જેવું થાય તે પણ યોગ્ય છે, પણ અત્ર ઉદ્દેશ યુવાન માણસને માટે ખાસ ધારવા-વિચારવા યોગ્ય છે. દંભરહિતપણે એટલે દેખાવ કે ગોટા વાળ્યા વગર ઈન્દ્રિય પર જેવો વિજય મેળવવાનું આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે તેવો વિજય મેળવવા પ્રયાસ કરવો.

યાવત્-તાવત્—જ્યાં સુધી, ત્યાં સુધી. આ રીતે અર્થ કરીએ તો તેમાં ઘડપણનો સમય પણ આવી જાય છે. જે સમયે તમે ઈન્દ્રિયના વિષયને તૃપ્ત કરતા હો તે વખતે જુવાની કે ઘડપણમાં તેના પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. આવો અર્થ પણ શક્ય છે અને તે અર્થ કરતાં બાળપણ, જુવાની, યુગ્મ ઉંમર અને ઘડપણ-જ્યારે જ્યારે ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિના કામમાં તમે લાગ્યા હો તે વખતે તેનો જય કરવામાં તમારે સમય વાપરવો. આ અનુભવીની વાણી છે અને તેનાં કારણો ઉપર જણાવ્યાં છે. આ અર્થ પણ શક્ય છે. એમાં સર્વ વખતનો સમાવેશ થાય છે તે દષ્ટિએ એ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. (૧૨૩).

સરાગી અને વીતરાગીની સુખની ગણના—

यत् सर्वविषयकांक्षोद्भवं सुखं प्राप्यते सरागेण ।

तदनन्तकोटिगुणितं मुधैव लभते विगतरागः ॥૧૨૪॥

અર્થ—રાગસહિત-સરાગી માણસો સર્વ વિષયોમાંથી ઉદ્ભવેલું સુખ મેળવે છે, તેનાથી અનંતકોટિગણું સુખ વગર કિંમત આપ્યે વીતરાગ (રાગ વગરના પ્રાણીઓ) પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૨૪)

વિવરણ—ઉપર જણાવેલા કારણે લોગસુખ અને તેની તૃપ્તિના સુખને તજવા યોગ્ય છે, છતાં એ માની લીધેલા સુખનો સરવાળો અને વીતરાગતાનું સુખ એ બન્નેને સામસામે મૂકીને તુલના બતાવે છે. એટલે, એ બન્ને સુખમાં કયું ચડિયાતું તેની બરાબર સરખામણી કરે છે.

વિષયકાંક્ષોદ્ભવં સુખં—વિષયાભિલાષની ઇચ્છાથી જે સુખ થાય તેની અને વીતરાગના સુખની અત્ર સામસામે એક જ તાજવે સરખામણી કરવામાં આવે છે. પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયથી જે સુખ થાય, એટલે સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ કે શ્રોત્રથી જે સુખ તમે માનતા હો તો, લાગે તે સુખ પણ વીતરાગના અથવા રાગ વગરના પ્રાણીના સુખ પાસે સરખામણીમાં કાંઈ નથી, રાણીદારી જેટલો તફાવત છે. તમે પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયોમાંથી જે સુખ થાય તેને એકમનું રૂપ આપો તો હવે પછી વીતરાગપણામાં-રાગસહિતપણામાં જે સુખ છે તે કરોડોગણું સરખામણીમાં થાય એમ બતાવવાનું છે. એટલે વિષયસુખ એક હોય તો કરોડોગણું વીતરાગતામાં રહેલું સુખ છે. આ એક અને કરોડોગણા સુખને તમે ગણતા હો તો હવે જે વચ્ચે પસંદગી કરો. વિષયસુખને એક એકમ મળે અને વીતરાગભાવને કરોડો એકમ મળે તે અનુભવીનું વચન છે. આમાં કયું સુખ પસંદ કરવું તે તમે વિચારો. પ્રથમ તો વિષયસુખમાં સુખ જ નથી, પણ તમે માનતા હો કે તેમાં સુખ છે તો તેની સરખામણી આ રીતે શક્ય છે. તમે સમગ્ર છે, કુશળ છે, વ્યવહારદક્ષ છો. હવે તમને ગમે તે સુખ માટે પ્રયતન કરો.

અનંતકોટિગુણિત—વિષયસુખને આપણે ગણતરીને માટે એક એકમનું રૂપ આપ્યું તો અનંતકોટિગણું તેનાથી વધે તેવું રાગસહિતપણાનું સુખ છે. આ અનંતકોટિ એટલે સંખ્યારહિતગણા સુખને તમે અનુભવી તો મુઓ. જેમણે એ સુખ અનુભવ્યું છે તેમનું આ વચન છે. એકની સંખ્યાનું મૂલ્ય ધરાવતા સુખને માટે કરોડની સંખ્યાનું મૂલ્ય ધરાવતા સુખનો લોગ આપે, તેને જવા દે કે જતું કરે એ સમગ્ર ગણાય ?

સુધા—આ કરોડોગણા સુખની કિંમત જરા પણ બેસતી નથી, વગર મહેનતે અને વગર પૈસે એ સુખ મળે છે. વિષયસુખ માટે તો પૈસા પણ બેસે, પણ આ વીતરાગ-

પણાના સુખની એક પાઈ પણ બેસતી નથી. આ વગર મૂલ્યનું સુખ મેળવવા માટે તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ અહીં વાત છે.

વિગતરાગ—વિરાગી, વીતરાગી, રાગરહિત. આ રાગ વગરનો પ્રાણી અનંતગણું સુખ વગર પૈસે, વગર મૂલ્યે મેળવે છે. વગર પૈસે આવું સુખ મળે અને તે અનંતગણું હોય પછી કોણ સમગ્ર-કુશળ માણસ વિષય તરફ નજર પણ ફેંકે? તમારે જો સમગ્રની કક્ષામાં ગણાવું હોય તો વીતરાગભાવના સુખની સ્પૃહા કરતાં શીખવું જોઈએ. એ તો અનંતગણું મોટું સુખ છે, એની ગણના મુશ્કેલ છે. અને તેની પાસે ઈંદ્રિયગ્ન્ય સુખ કાંઈ ગણતરીમાં નથી, ગણનામાં નથી. (૧૨૪)

સરાગીનું દુઃખ—

ઈષ્ટવિયોગાપ્રિયસંપ્રયોગકાંક્ષાસમુદ્ભવં દુઃખમ્ ।

પ્રાપ્નોતિ યત્ સરાગો ન સંસ્પૃશતિ તદ્વિગતરાગઃ ॥૧૨૫॥

અર્થ—પોતાના વહાલા કે વહાલી વસ્તુનો વિયોગ થાય અને જે ન ગમે તે વસ્તુ કે માણસોનો સંબંધ થાય તે વખતે જે ચિંતા થાય તેથી થતું દુઃખ જે રાગવાળા માણસને થાય છે તે રાગ વગરના માણસ (વીતરાગ)ને અડતું પણ નથી. (૧૨૫)

વિવરણુ—**ઈષ્ટવિયોગ**—જે પોતાને વહાલા હોય તેમનાથી જુદા પડવાનું થાય ત્યારે દુઃખ લાગે છે અથવા હૃંમેશને માટે તે મરીને દૂર થાય ત્યારે તેમના મરણથી આઘાત લાગે છે. પોતાને વહાલું માણસ મરી જાય, અથવા પોતાને વહાલી જે વસ્તુ હોય તે ખોવાઈ જાય, સડી જાય કે નકામી થઈ જાય તે ઈષ્ટવિયોગ. આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે. તેમાંનો ઈષ્ટવિયોગ એક પ્રકાર છે. વહાલી વસ્તુ કે વહાલાં કુટુંબીસગાંઓ થોડા વખત માટેકે સદાયને માટે દૂર થાય અને તેનો વિયોગ આપણને સાલે, તે કારણે થતી ચિંતાને પરિણામે થતું દુઃખ આ એક પ્રકારનું આર્તધ્યાન જ છે અને અનુભવે તેવા પ્રકારનું દુઃખ સંસારરસિક પ્રાણીને ખહુ ખરાબ અને આકરું લાગે છે. એવા પ્રકારના થતા ચિંતાના દુઃખનું અત્ર નિવેદન છે.

અપ્રિયસંયોગ—જે માણસો કે જે વસ્તુ પોતાને ન ગમતી હોય તે પોતાને મળે તે વખતે થતું આર્તધ્યાન. આ પણ આર્તધ્યાનનો એક પ્રકાર છે. આર્તધ્યાન ચાર પ્રકારના હોય છે. તેમાં પોતાને ન ગમતી વસ્તુના સંબંધથી થતી ચિંતા, શાલાવેલી કે આહકૃદોહકૃદનો સમાવેશ થાય છે.

કાંક્ષા—ચિંતા, વહાલાનો વિયોગ અને અણવહાલાનો સંબંધ થવાથી થતી અનેક પ્રકારની વિચારણા, ચિંતા અને તે દૂર કરવાના ઉપાયો શોધવા. અપ્રિયનો સંબંધ થઈ જાય કે વહાલાનો વિયોગ થાય ત્યારે અનેક જાતના વિચાર આવે છે. જાણે અમુક માણસ

કે ચીજ વગર આ જીવન કેવું ચકારું થઈ પડશે એવી માનસિક ચિંતા અને તે નિવારવાના બની શકતા ઉપાયના એ વિચારથી થતું માનસિક દુઃખ. ઘણીવાર તો જિંદગી જ ચકારી થઈ પડે છે અને આતું જોવા કે અનુભવવાના બદલે પોતે જ મરી ગયા હોત તો સારું થાત એવી દુઃખની લાગણી, મનમાં તે વખતે થતો ઉદ્વેગ અને તાલાવેટી, તે વગર કેમ ચાલશે અથવા તે સાથે હશે તો દહાડા કેમ જશે એમ ચિંતાથી થતું દુઃખ.

આ ઇષ્ટવિયોગ અને અપ્રિયસંપ્રયોગનું દુઃખ જે સરાગીને થાય છે તે વીતરાગીને અડકતું પણ નથી. દુઃખનું કારણ જ રાગ છે. એ વસ્તુ વગર કેમ ચાલશે અને એ વસ્તુ સાથે કેમ જીવન ટકશે આ સર્વ વિચારણા માણસ કે વસ્તુના રાગથી થાય છે. આ દુઃખ જે રાગવાળા મનુષ્યને સામાન્ય છે, એક દિવસમાં દશ વખત થાય છે તે દુઃખ વિરાગીને અડકતું પણ નથી, અસર કરતું પણ નથી. એટલે સરાગીને સુખ થાય તેનાથી વિરાગીને કરોડગણું સુખ થાય છે અને દુઃખ જે સરાગીને થાય છે અને જે કારણે થાય છે તે વિરાગીએ ત્યાગેલ હોવાથી તેને દુઃખ થતું નથી. અરે! એને દુઃખ અડકતું પણ નથી. સરાગીનું આ સુખ માત્ર માન્યતામાં છે, તે ઘણું થોડું છે અને દુઃખ પારાવાર લાગે છે. આ બંને વિચારવા જેવી ચીજ છે. જો આ વાત ખરી હોય તો સરખામણીમાં વીતરાગીનું સુખ ઘણું ચઢી જાય અને દુઃખ તો તેને થતું જ નથી. હવે વ્યવહારદક્ષ માણસ તરીકે તું શું પસંદ કરીશ તે વિચારીને મને કહે. આમાં સરાગીનું જે કાંઈ સુખ દેખાય છે તેથી કરોડગણું સુખ વીતરાગીને થાય છે અને સરાગીને થતું દુઃખ વિગતરાગીને થતું નથી, અડકતું પણ નથી એ બહુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. પસંદગી કરો અને કુશળતાનો ઉપયોગ કરો. (૧૨૫)

વિગતરાગીના સુખનું વર્ણન—

પ્રશમિતવેદકષાયસ્ય હાસ્યરત્પરતિશોકનિમૂતસ્ય ।

મયકૃત્સાનિરભિમવસ્ય યત્ સુખં તત્ કૃત્તોડન્યેષામ્ ? ॥૧૨૬॥

અર્થ—જે પ્રાણીના વેદ અને કષાયો દબાઈ ગયા છે એટલે એણે યઈ ગયાં છે, જે હસવું, આનંદ પામવો અને દિલગીરી કરવી તથા શોકને દાળીને બેસી ગયા છે અને જે બીજાની બીક તથા નાક મચકોડવાથી હરાયેલા નથી તેમને જે સુખ થાય તે બીજાને ક્યાંથી હોઈ શકે ? (૧૨૬)

વિવરણ : પ્રશમિતવેદકષાયસ્ય—જે પ્રાણીના વેદોદય તેમ જ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ કષાયો ઠંડા પડી ગયા છે તે પ્રાણીને જે સુખનો અનુભવ થાય તેની ખબર બીજાને અનુભવ વગર શેની પડે? વેદ એટલે યુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અથવા નયુસકવેદ, આ જેમના ચાહ્યા ગયા છે અથવા જેમણે તેમનો ઉપશમ કરેલો છે તેમને જે સુખ થાય,

તેમના મનને જે શાંતિ થાય તેનો અનુભવ ખીજા સવેદી કે સકષાયીને ક્યાંથી થાય ? આ સર્વ સુખ વેદ અને કષાયના અભાવે જ થાય છે. એ માનસિક સુખનો અનુભવ સવેદી કે સકષાયીને ન જ આવી શકે. એ તો પોતાના કષાયરહિત અને વેદરહિત મનો-રાજ્યમાં લહેર કરતા હોય છે. દુનિયાદારીના પ્રાણીને લાગે, જેમ લક્ષ્મણ સાધ્વીને લાગ્યું હતું, કે વેદ-વગરના જે હોય તે સવેદીની પીડા કેમ જાણે ? આનું પ્રાયશ્ચિત લીધા વગર તે અનંત સંસારમાં રખડી પડી. જે પ્રાણીઓને વેદના નાશ અથવા ઉપશમથી સુખ થાય છે તે ભારે મોટું સુખ છે, શબ્દથી કહી શકાય તેવું નથી, એમ એ વેદ અને કષાયનો ક્ષય કે ઉપશમ કરનારા કહે છે. અને આપણે કોષી, અભિમાની, દાંભી કે લોભીને કરવા પડતાં કાવતરાંનો વિચાર કરીએ ત્યારે સમજી શકીએ છીએ કે અકોષી, અમાની, અદાંભી અને અલોભીને ભારે સુખ થતું હશે, અથવા જેણે પોતાનાં વેદ અને કષાયોને ઉપશમ્યાં છે તેનું સુખ સવેદી કે સકષાયી કેમ કદવી શકે ? આ તો જેમણે ખન્નેને જાણેલ છે તે કહે છે, તે સ્વીકારવું જ રહ્યું. સવેદી કે સકષાયીને વાસ્તવિક રીતે કાંઈ સુખ જ નથી. પણ એનાથી લાખો, કરોડો, અનંતગણું સુખ નિવેદી કે નિષ્કષાયીને છે એમ જેમણે ખન્ને સુખનો અનુભવ કર્યો છે તેમનું કહેવું છે. આ તેમનું વચન સમજીને ખ્યાલમાં લેવા જેવું છે અને એ સુખનો અનુભવ કરવો હોય તો વેદ અને કષાય પર ત્યાગથી કે ઉપશમથી વિજય મેળવવા જેવો છે એમ અનુભવીઓનું વચન છે.

હાસ્યરતિઅરતિશોકનિભૂત—આ તો વળી વધારે વાત કહી. હાસ્ય (હસવું), રતિ-આનંદ પામવો, અરતિ (થોડાના વિયોગે એ વગર કેમ ચાલે એવું વિચારવું) અને શોક એટલે દિલગીરી, આ ચારે જેમનાં ગયેલાં છે તેવાં પ્રાણીઓ. એટલે જે પ્રાણીઓએ હાસ્ય, રતિ, અરતિ અને શોક પર વિજય મેળવીને તેમને દાખી દીધાં છે તેવાં પ્રાણીઓને જે સુખ થાય તે દુન્યવી અન્ય પ્રાણીઓને કેમ જણાય ? એ સરખાવી ક્યાંથી શકાય ? આ ચારે નોકષાયો છે, કષાયને પેદા થવાના કારણભૂત છે. નિર્થક હસવું તે હાસ્ય, આનંદ માણવો, નાટકસિનેમા જોવા તે રતિ, સામાન્ય વિરહની ધારણા કરવી તે અરતિ કે ખાસ વિયોગ થતાં દિલગીરી થાય તે શોક. આ ચારે નોકષાયો કષાયને ઉત્પન્ન કરનારા છે. તે વગરના પ્રાણીને અને જેણે તે દાખી દીધાં છે, તેમનો ઉપશમ કર્યો છે તે પ્રાણીને જે સુખ થાય તે દુનિયાદારીને શું સમજાય ? એ તો અજબ સુખ છે, સ્વાત્મ અનુભવ છે. હસવું નહિ, મોજ માણવી નહિ, વિરહનો આતાપ પામવો નહિ, દિલગીર થવું નહિ, તેવા જે પ્રાણીઓ હોય તેમને જે મનમાં સ્વાત્મસંતોષ અને માનસિક સુખ થાય છે તે દુન્યવી પ્રાણી કેમ અનુભવી શકે ? આ સુખ પાસે પેલું પૌદ્ગલિક સુખ તો નામનું છે, તુચ્છ છે, સુખના નામને પણ અયોગ્ય છે. 'નિભૂતસ્ય' એટલે છુપાયેલું, નજર બહારનું. આ કેશનો અર્થ છે.

ભયકુત્સાનિરલિભવસ્ય—એની સાથે સાતે પ્રકારના ભય જેના શમી કે ઉપશમી ગયા છે અને જેને કોઈ પ્રકારની જુગુપ્સા રહી નથી. આ બંને પણ નોકષાયો છે, કષાયના પ્રેરક અને સૌહાર્દવાળા છે. એટલે હાસ્યાદિ ઉપરના ચાર અને ભય તથા જુગુપ્સા એ બંને પણ જેના શમી ગયા છે અથવા દબાઈ ગયા છે તે. નિરલિભવસ્ય એટલે અનલિભૂતસ્ય. જેઓ ભય અને જુગુપ્સાથી લેવાઈ જતા નથી. આવા કષાય-નોકષાયથી રહિત પ્રાણીને જે સુખ થાય તેનો અનુભવ ખીજા પ્રાણીને ક્યાંથી થઈ શકે? કેમ હોઈ શકે? એ તો જેમનાં કષાયો, નોકષાયો અને વેદો નાશ પામી ગયા છે કે દબાઈ ગયા છે તેમણે જણાવ્યું છે કે એમનું માનસિક સુખ અપૂર્વ છે, પૂર્વે અનનુભૂત છે અને અનુભવવા યોગ્ય છે. આ મીઠી મીઠી વાત કરીને તમને ફસાવવાના નથી. પણ જાત-અનુભવ છે, તે તમને કહી બતાવવો છે. તમને યોગ્ય લાગે તો આ સુખનો અનુભવ કરી લો, કરવા જેવો છે એવી લેખક ઉમાસ્વાતિ મહારાજની ભલામણ છે.

આ વેદ, કષાય અને નોકષાયનો પ્રશમ કરવાથી એટલે એ પર વિજય મેળવવાથી અથવા એમને દાબી દેવાથી જે સુખ થાય તેનો ખ્યાલ આપવા માટે આ શ્લોક છે. એ સુખનો ખરો આસ્વાદ તો એ સુખ અનુભવવાથી જ થાય. જેમણે અનુભવ્યું છે તેમનું આ વચન છે. દુન્યવી સુખ ખહુ થોડા વખતનું અને પૌદ્ગલિક છે. એ ટકે, હોય ત્યારે પણ સુખના નામને યોગ્ય નથી, પણ તેના કરતાં આ સુખ તો અનંતગણું સાચું અને સ્થાયી છે. માટે પસંદગી કરો તો વિચારીને સરખાવીને કરજો. આ વાત પર હજુ ઘણી વિચારણા છે તેથી તે પર વધારે વિવેચન અત્રે નથી કરતો, યોગ્ય સ્થળે હવે પછી થશે. (૧૨૬)

જ્ઞાની કરતાં પ્રશમસુખ માણુનાર ચઢે—

સમ્યગ્દષ્ટિર્જ્ઞાની ધ્યાનતપોબલયુતોઽપ્યનુપશન્તઃ ।

તં ન લભતે ગુણં યં પ્રશમગુણમુપાશ્રિતો લભતે ॥૧૨૭॥

અર્થ—સમ્યક્તવવાળો જીવ હોય, જ્ઞાની હોય અને ધ્યાન-તપોબળથી યુક્ત હોય પણ જો તે ઉપશાંત થયેલ ન હોય તો પ્રશમશુભથી યુક્ત પ્રાણીને જે સુખલાભ થાય તે સુખલાભ તે શાંતિ વગરનો પ્રાપ્ત કરતો નથી. (૧૨૭).

વિવેચન—આ ગાથામાં પ્રશમશુભવાળા અને શાંતિ વગરના પ્રાણીના સુખની વાત કરે છે, શુભ ગણાવે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ—જેને શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ યુગુ અને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો જીવ કહેવાય. એ જાણે છે, દેખે છે અને સહજસાજ બનતું આચરણ કરે છે. એની શ્રદ્ધા નિર્મળ છે અને એ પાકો જૈન છે. એ જૈન ધર્મને ઓળખે અને

પિછાને છે. પણ પ્રશમસુખ એનામાં નથી, એના વિષય-કષાયો મંદ થયા નથી. એ ગુરુને એળખે છે, પણ આદરતો નથી. આવા પ્રાણીને ગુણ થાય તો ખરો પણ પ્રશમસુખને એળખનાર અને અમલમાં મૂકનારના પ્રમાણમાં અલ્પ ગુણ થાય છે. આ બંને સરખામણી સામસામી રાખી કહેવા યોગ્ય છે, અને પ્રશમસુખનું પ્રમાણ સમજવા યોગ્ય છે. સમ્યગ્-દષ્ટિવાળા જીવને કોઈ પ્રકારની શંકા આકાંક્ષા થતી નથી.

જ્ઞાની—એ ભણેલો ગણેલો, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનયુક્ત હોય. એ સમ્યગ્દષ્ટિવાન હોય, તે સાથે એને જ્ઞાન પણ હોય એટલે એ વિવેકથી સારું-ખરાબ ખરાખર જાણનાર હોય. છતાં એને શમનું સુખ કે પ્રશમનું સુખ થતું નથી. એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીને ગુણ કેટલો થાય તે અત્ર ખતાવ્યું છે.

ધ્યાનતપોબલ—એ અવારનવાર ધ્યાન પણ કરતો હોય, ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા ધ્યાવતો હોય અને એકાસણાં, ઉપવાસ, જીજ્ઞાદરી વગેરે બાહ્ય તપ અને પ્રાયશ્ચિતાદિ આંતર-તપ કરનારો અને દેહ દમનારો હોય પણ હજુ એને વિષયકષાયો શાંત થયા નથી.

અનુપશાંત—પ્રશમસુખ નહિ પામેલો, શાંતિને શોધનારો ખરો, પણ પામેલો નહિ. આવો ઠંડા મગજ વગરનો પ્રાણી જે હોય તે.

ગુણુ—લાભ, શાંતિ, આગળ પ્રગતિ. જે ગુણુ પ્રશમસુખવાળાને મળે છે તે શાંતિ વગરના પ્રાણીને નથી મળતો. એ સમ્યગ્જ્ઞાનવાળો કે જ્ઞાની હોય તો પણ તે જે પ્રશમથી અલંકૃત થયેલો છે તેના પ્રમાણમાં લાભ જીઠાવી શકતો નથી. શમસુખની આખી વાત જ ગુદી છે. શમસુખ હોય ત્યારે આનંદ આપે છે અને પછી પણ અનેક જાતના લાભોને અપાવે છે.

પ્રશમ—શાંતિ, નિષ્કષાયતા, દૈર્ય. આ જેનામાં હોય તે પ્રાણી ભવાંતરમાં અને અહીં પછવાડેથી જે લાભ મેળવે છે અને પોતાનો આત્મિક ગુણુ સાધે છે તેના પ્રમાણમાં ઉપશાંત નહિ થયેલ પ્રાણી, સમ્યગ્દષ્ટિ કે જ્ઞાની હોય તો પણ એટલો લાભ મેળવી શકતો નથી. સરખામણીમાં શમસુખ ઘણું ગુણુકારી છે. આગળ પણ ગુણુ અપાવનાર છે અને બધી રીતે લાભ કરી કરીવી આપનાર હોવાથી તે સુગ્રાહ્ય છે, આદરણીય છે, ઈષ્ટ છે.

આ પ્રશમગુણુ અથવા શાંતિની સાધના સાધુધર્મના આચરણથી વધારે સારી રીતે થાય છે અને મનને ઠંડુગાર રાખે છે, સર્વ ઉશ્કેરાટને શમાવી દે છે અને ગુણુ કરે છે અને પ્રાણીને આગળ ધપાવે છે. આ સુખના પ્રકરણમાં અનિત્ય ભાવનાની પણ વાત કરી છે અને આત્મોન્નતિની પણ વાત કરી છે. (૧૨૭)

સાધુનું સુખ અને મોટા ઈંદ્રનું સુખ—

નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય તત્ સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।

યત્ સુખમિદૈવ સાધોર્લોકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥૧૨૮॥

અર્થ—મનુષ્યોના રાજ ચક્રવર્તીને તથા દેવોના રાજ શકેઈન્દ્રને તે સુખ નથી જ જે સુખ લોકવ્યાપારથી રહિત થયેલા સાધુને આ જીવનમાં—આ દુનિયામાં—અહીં જ છે. (૧૨૮)

વિવેચન—રાજના રાજ—ચક્રવર્તી. આ દુનિયામાં સર્વથી વધારે સુખ મોટા ચક્રવર્તી રાજને હોય છે. હજાર ગાયનું દૂધ પીનાર અને મહાશક્તિશાળી સ્ત્રીરત્નને ભોગવનાર ચક્રવર્તીના સુખની વાત તો શી કરવી? આ જીવનમાં કદાપી શકાય તે સર્વ સગવડો તેને હાથમાં હોય છે અને બધી સુખની સગવડો તેના હુકમમાં હોય છે. આ જીવનમાં માણી શકાતાં ઈંદ્રિયસુખનાં સર્વ સુખો ચક્રવર્તીને પ્રાપ્ય છે અને તેને મળે છે. એ સર્વ સુખના કરતાં લોકવ્યાપારથી દૂર થયેલા અને ઈંદ્રિયસુખને તેમ જ વિષયકષાયોને કબજામાં રાખનાર સાધુ પુરુષના સુખ પાસે ચક્રવર્તીનું સુખ કાંઈ જ નથી, સરખામણીમાં નહિવત્ છે. અહીં મનુષ્યનાં માની લીધેલાં ઉત્તમ સુખની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે.

દેવરાજ—ઈંદ્ર, બધા દેવોનો ઉપરી અથવા જેના હાથમાં આ ભરતક્ષેત્ર સોંપાઈ છે તે શકેઈન્દ્ર. તેને તો આખો વખત અપ્સરાઓ ગાન કરે અને લાખો દેવતા તેને આધીન રહે. તેને અનેક સ્ત્રીઓ હોય અને તે મુખ્ય સ્ત્રી ઈંદ્રાણીનો પતિ હોય. એને સર્વ સુખો, પાંચે ઈંદ્રિયના વિષયો હાથમાં. તેનાં સર્વ સુખની સરખામણી જે લોકવ્યાપારથી રહિત થયેલા સાધુના સુખની સાથે કરવામાં આવે તો મોટા શકેઈન્દ્રના સુખ કરતાં તેનું (સાધુનું) સુખ કરોડોવાર—અનંતવાર ચઢે છે. એના (સાધુના) મનમાં જે સુખનો માનસિક અનુભવ થાય છે તે મોટો ઈન્દ્ર પણ અનુભવી શકતો નથી. કોઈ 'દેવરાજ' શબ્દનો અર્થ અનુત્તરવિમાનના દેવો એમ કરે છે. પણ તે કરતાં ઈંદ્ર અર્થ યોગ્ય છે અને હરિભદ્ર-સૂરિ ટીકાકારને તે માન્ય છે. કદાચ ચક્રવર્તી કે ઈન્દ્રનાં સુખ પ્રમાણમાં મોટા લાગે, પણ એ મર્યાદિત છે, અંતે એ સુખ જાય છે. અને જે સુખ નિત્ય નથી તેને સુખ કહેવું એ સમગુનું કામ નથી. ઈન્દ્ર કે ચક્રવર્તીના સુખની પાછળ ઘેર અંધારું છે, જ્યારે સાધુને તો અત્યારે પણ સુખ છે અને ભવિષ્યમાં પણ હુમ્મશ માટે સુખ છે અને તે સુખ ભોગવતી વખતે તેના મનમાં સંતોષ છે, તેનું માનસિક સુખ ઈન્દ્રના સુખથી પણ વધારે મોટું છે.

લોકવ્યાપાર—મારાં તારાં કરવાં, વેધ જાળવવાં, મોટાં માણસોની પળશી કરવી અને સાચાં ખોટાં ખોલી વ્યવહારગાડું ગમડાવવું. એવા પ્રકારના લોકોના વ્યાપારથી જે નિરાળા પડી ગયા છે, અને જેને તે વેપાર કરવો અંતરથી તુચ્છ લાગે છે તેવા સાધુઓ. આવા સાધુનાં માનસિક સુખ પાસે દેવ કે ચક્રવર્તીનું સુખ પણ કાંઈ ગણતરીમાં નથી. તે કાંઈ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આ સાધુનું સુખ કેવા પ્રકારનું છે અને કેવી સુંદર કક્ષામાં આવે છે તે વિષયને સ્પષ્ટ કરવા કહે છે. (૧૨૮)

સાધુનું સુખ—

સંત્યજ્ય લોકચિન્તામાત્મપરિજ્ઞાનચિન્તનેઽમિરતઃ ।

જિતલોભરોષમદનઃ સુખમાસ્તે નિર્જ્વરઃ સાધુઃ ॥૧૨૯॥

અર્થ—લોકની ચિંતાનો ત્યાગ કરીને આત્મજ્ઞાનમાં લાગી પડેલો અને જેણે લોભ, ક્રોધ અને કામદેવ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે એવો રોગ વગરનો સાધુ સુખથી રહે છે. (૧૨૯)

વિવેચન—આ સુખનું પ્રકરણ ચાલે છે. ક્યું સુખ કહેવાય, તે કેને મળે અને ક્યારે મળે અને સુખ મળે ત્યારે તે કેવો હોય તે મુખ્યત્વે કરીને સાધુને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે અને એક આદર્શ તરીકે શ્રાવકને લાગુ પડે છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

લોકચિંતા—પારકી ચિંતા, પંચાત અથવા ફિકર. ખાસ કરીને પોતાના સ્વજન સગાસંબંધીની ફિકર, પોતાના પુત્રપૌત્રાદિની ચિંતા અને ગામના લોકની ચિંતા. ‘કાણુ દુખલે ક્યું? તેા કે સારે ગાંવ કી ફિકર.’ આ પ્રાણી પારકી પંચાતમાં નખળો, કોરો ધાકોર જેવો પડી જાય છે. એ પોતાના પુત્રપૌત્ર, ખૈરી, ભાઈઓ કે ગામલોકની ચિંતા આખો વખત કર્યા કરે છે. તેઓ ત્યાં ગયા હશે અને કેમ નહિ આવ્યા હોય? અને એ શે કામે ગયા હશે અને એને કેમ હશે? એવી ચિંતા આખો વખત કર્યા કરે છે. આ જાતની ચિંતા(Worry)નો કાંઈ અર્થ નથી. Worry ઉપર Dale Carnegie એ Don't Worry નામનું એક પુસ્તક આંગ્લ ભાષામાં લખ્યું છે. સમજી વિચારીને આવી નકામી અર્થ વગરની ચિંતાથી મુક્ત થવાનું અત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. ખરા સાધુ હોય તે આવી ચિંતાનો ત્યાગ કરે છે અને તે સાધુ જ ખરા સુખનો અનુભવ કરી શકે છે.

આત્મચિંતામાં લાગેલાં—સાધુ સુખમાં જ રહે છે કારણ કે તે ચિંતામુક્ત છે, એ વાત તો સમજાણી, પણ તે તદ્દન કોરા ધાકોર રહેતા હશે? ના, તેમ નથી, તેઓ આખો વખત આત્મચિંતામાં લાગેલા હોય છે. ખરા સાધુ નકામી જાળતની ચિંતા નથી કરતા, પણ તેને સ્થાને તે કુલ વખત આત્મચિંતામાં, આત્મા કેવો છે? ક્યાં છે? કોની પાસે છે? અને એ વિશુદ્ધ દશામાં કેને પ્રાપ્ત થાય તેનો અકર્નિશ વિચાર કરનારા હોય છે. એટલે તેઓ વિચાર અને સમય નકામી લોકવિચારણામાં ન જાળતાં આત્માસંબંધી વિચારણામાં ગાળે છે. તેમણે ક્રોધ, લોભ અને કામદેવ પર વિજય મેળવ્યો છે, એટલે તેઓ કોઈના ઉપર કે પોતાની જાત ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, તેઓને પૈસાનો સંબંધ નથી અને તેમણે કામદેવ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. આ ત્રણે મનોવિકાર સંસારમાં રખડાવનાર છે અને આપણે તેમનો પરિચય સર્વથી મોટા વિષયકષાય નામના ત્રીજા પ્રકરણ(૨૪-૧૧૧) માં કર્યો છે. આવા મનોવિકારો પર વિજય મેળવનારના સુખની શી વાત કરવી? તેઓ સુખમાં રહે છે અને સુખનું વાતાવરણ ફેલાવી સંબંધમાં આવનારને સુખી કરે છે.

નિર્જર—નીરોગી રહે છે. અહીં 'નિર્જર' એવો પાઠાંતર કવચિત્ છે એમ હરિભદ્રસૂરિ પોતાની ટીકામાં કહે છે. એનો અર્થ જરા એટલે હાનિ. જેમને કાંઈ હાનિ-નુકસાન થતું નથી તે નિર્જર કહેવાય છે. અને નિર્જર એટલે રોગરહિત, નીરોગી. નિર્જર એટલે ઘડપણુ રહિત. આ બધા અર્થ અંધએસતા છે. અને પાઠાંતર પણ સારો અર્થ આપે છે. આપણે જે પાઠ સ્વીકાર્યો છે તે જ પાઠ તેમણે સ્વીકાર્યો છે, પણ પાઠાંતરનો તેમણે પણ ઉપર પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. ગમે તે શબ્દ લેવામાં આવે, તે અર્થ બરાબર આપે છે.

આખા શ્લોકમાં સાધુ કેને ક્યારે હોય તે બતાવ્યું છે. સાધુને લિક્ષા લેવા જવું પડે છે, એટલે તે લોકવાર્તા કેમ છોડી શકે? તેમનો નિર્વાહ જ લોક પર છે તો તેની વાત સાધુ કેમ છોડી શકે? એવો સવાલ થાય તેનો ઉત્તર આગળના ૧૩૦મા શ્લોકમાં આપે છે. તે અને અત્રેની સર્વ વાર્તા ખૂબ વિચારણીય છે. (૧૨૯).

કઈ લોકવાર્તા અને શરીરવાર્તા ઇષ્ટ—

યા ચેહ લોકવાર્તા શરીરવાર્તા તપસ્વિનાં યા ચ ।

સદ્ધર્મચરણવાર્તાનિમિત્તકં તદ્ દ્વયમપીષ્ટમ્ ॥૧૩૦॥

અર્થ—જે લોકવાત છે અને જે વાત શરીરસંબંધી છે તે જ સાધુપુરુષો(તપસ્વી) ના વિશુદ્ધ ધર્માચરણનું કારણ બની શકતી હોય તો તે બંને પ્રકારની વાતો કરવા યોગ્ય છે. (૧૩૦).

વિવેચન—લોકવાર્તા—આગલી ગાથામાં લોકચિંતા ન કરવા કહ્યું, પણ અહીં કહે છે કે વિશુદ્ધ ધર્મનું કારણ બને તેવી લોકવાર્તા સાધુને ઇષ્ટ છે. જે વાત સદ્ધર્મનું નિમિત્ત કારણ બનતી હોય તે વાર્તા લોકવાર્તા હોય તો પણ તે અભિમત છે, કરવા યોગ્ય છે, જરૂરી છે. સાધુના શરીરનો નિર્વાહ અન્ય લોકો પર છે. તેથી વિશુદ્ધ ધર્મમાં મદદ કરે તેવી લોકવાર્તા પણ કરવી જોઈએ. તેમનો આહાર નિર્દોષ હોઈ તે પણ વિશુદ્ધ ધર્મ માટે હોય, તો તેની વાત સંમત છે. તેમણે તેવી વાર્તા કરવી તે ઇષ્ટ છે. શરીરનો આધાર ખીજા લોક પર છે તેથી તેમના સંબંધીની વાતો પણ કરવાની મના નથી, પણ તે વાર્તા ધર્મ-નિમિત્તની અને ધર્મને પોષણ કરનારી હોવી જોઈએ. ખાલી અમેરિકામાં શું થયું અને તુર્કસ્તાનમાં શું ચાલે છે તેવી તેવી વાતો અર્થ વગરની છે, પણ સદ્ધર્મને પોષનાર કે તે નિમિત્તની લોકવાર્તા હોય તો તે સંમત છે, ઇષ્ટ છે, કર્તાવ્ય છે. આ વાતો ધર્મને પોષણ આપનારી હોવાથી તે તપસ્વી સાધુ કરી શકે છે, તેની મનાઈ નથી. એટલે ખેતીવાડીની, ઉત્પાદન વધારવાની વાર્તા જો મનને સંયમમાં લાવનારી હોય કે વિશુદ્ધ ધર્મને પોષક હોય તો તેવી લોકવાર્તા સાધુ પણ કરે.

શરીરવાર્તા—શરીર સંબંધી વાત. દાખલા તરીકે, શરીર સારું રહેતું ન હોય, કોઈ વ્યાધિ થયે હોય, અથવા અન્ન ખરાખર પચતું ન હોય તો સાધુ સદ્ધર્મ નિમિત્તે વૈદ્યનો કે ડોક્ટરનો અભિપ્રાય લેવા માટે પોતાના કે પોતાના શિષ્યના શરીરસંબંધી વાત વૈદ્ય પાસે કરે. પણ તે સદ્ધર્મને વંધારનારી વાત હોવી જોઈએ. ખાલી પોતાના શરીરસંબંધી કે શિષ્યનાં શરીરસંબંધી વાર્તા નકામી નિષ્કારણ સાધુ ન કરે, પણ ધર્મ કરવાનું કારણ શરીર હોઈ શરીરસંબંધી વાત પણ સદ્ધર્મ નિમિત્તે બીજા જવાબદાર માણસ પાસે કરે તે સંમત છે. નકામી શરીરસંબંધી વાત ત્યાજ્ય છે, પણ સદ્ધર્મ નિમિત્તે સંમત છે, અભિમત છે અને તેવી વાત કરવામાં વાંધો નથી.

તપસ્વિનાં—સાધુનાં. સાધુપુરુષોએ પણ સદ્ધર્મ નિમિત્તે—સદ્ધર્મને પોષનારી લોકવાર્તા કરવી ઉપયોગી અને સૂચક છે અને સારા ધર્મના પોષણ માટે આ બંને પ્રકારની વાત કરે તે અસંમત નથી, પણ ખાલી વાત કરવા માટે લોકવાર્તા કે શરીરવાર્તા ત્યાગવા યોગ્ય છે. આમાં સાધુઓને અંગે જે મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે તે ધ્યાનમાં રાખવી. આહારપાણી બીજેથી લેવાનાં છે એટલે એને મદદ કરતી વાતો કરવામાં ધર્મનિમિત્તે વાંધો નથી. સાધુઓ ગૃહસ્થની પાસે શુદ્ધ આહાર લેવાનો ઉપદેશ આપે કે તે સંબંધી વાર્તા કરે તો તે ધર્મનિમિત્તક હોઈ કર્તવ્ય બને છે અને તેવા પ્રકારની વાર્તાનો વાંધો નથી.

સદ્ધર્મચરણનિમિત્તક—આ વાર્તા વિશુદ્ધ ધર્મને પોષનારી હોવી જોઈએ. ખાલી વાર્તા ખાતર લોકવાર્તા કરવી કે ગપ્પાં સપ્પાં બોલવા તે અકર્તવ્ય છે, પણ ક્ષમા આજ્ઞા માર્દવાદિ દશ યતિધર્મને કે સાધુધર્મને નિમિત્તે લોકવાર્તા કે શરીરવાર્તા કરવી પડે તો તે સાધુએ કરવી.

આ ઉપરથી જોવાનું એ છે કે બધા ત્યાગની વાત નથી કરી, વાતો કરવાની પણ વાત કરી છે, એમાં સંમતિ દર્શાવી છે, અને એની જરૂરિયાત સ્વીકારી છે. આપણા પૂર્વ-પુરુષો કેટલા વહેવારુ હતા તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વહેવારુ થવું એ જરૂરી છે, એ જરૂર તેમજે માની અને સ્વીકારી છે. જે મર્યાદા મૂકી ન્હે તે સમજવા જેવી છે. નકામી વાતો ન કરવી પણ વિશુદ્ધ ધર્મને નિમિત્તે લોકવાર્તા કે પોતાના શરીર સંબંધી વાર્તા કે પોતાના ગુરુ, ગુરુભાઈ કે શિષ્યાદિના શરીરસંબંધી વાતો કરવી તે ધર્મનિમિત્તક હોય તો વાંધો નથી, એ જાતનું સ્વીકૃત સૂત્ર ખૂબ વિચારણીય છે. (૧૩૦)

લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ—

લોકઃ સ્વલ્વાધારઃ સર્વેવાં બ્રહ્મચારિણાં યસ્માત્ ।

તસ્માલ્લોકવિરુદ્ધં ધર્મવિરુદ્ધં ચ સંત્યાજ્યમ્ ॥૧૩૧॥

અર્થ—સર્વ બ્રહ્મચારી(સાધુઓ)નો લોક પર આધાર છે, તેટલા માટે લોકવિરુદ્ધ કે ધર્મવિરુદ્ધ જે કાંઈ હોય તે ત્યાગવા યોગ્ય છે. (૧૩૧)

વિવેચન : લોકોનો આધાર—આ તો એક સમગ્રઈ જાચ તેવું કારણ બતાવ્યું છે. પોતાના ભરણપોષણનો સર્વ આશ્રય લોકો પર છે, તે કારણે લોકોને ખરાબ લાગે તેવું, તેમની નજરે ખરાબ લાગે તેવું કોઈ પ્રકારનું વર્તન ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આમાં ઘણા સવાલો થાય તેવું છે. લોકો પાસેથી રહેવાનું સ્થાન મળે છે અને ભરણપોષણનો આધાર લોકો પર છે તેથી તે લોકોને વિરુદ્ધ લાગે તેવું સર્વ આચરણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવ્યું. ત્યારે સવાલ થાય છે કે ભોજન ખાતર લોકોને સારું લગાડવું અથવા ગોચરીનો આધાર લોકો પર છે તેથી તેમની વિરુદ્ધ આચરવાનો ત્યાગ કરવો? આ તો માત્ર કારણ છે. તેને સારું લગાડવા કાંઈ કરવાનું નથી, કારણ કે લોકવિરુદ્ધત્યાગ ‘જય વીયરાય’માં પણ આવે છે. ત્યાં શ્રાવકે પણ લોકવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ માગ્યો છે, એટલે કહેવાની મતલબ એ છે કે લોકવિરુદ્ધ કોઈ પણ વર્તન હોય તો તે ત્યાગવા યોગ્ય છે. લોકો ઉપર ભરણપોષણ અને નિર્વાહનો આધાર છે તે એક કારણ છે, પણ તે ન હોય તો પણ લોકવિરુદ્ધ વર્તનનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે, સ્વપરહિત કરનાર છે અને કર્તવ્ય તરીકે એવા વર્તનનો ત્યાગ ભગવાને ફરમાવ્યો છે.

બ્રહ્મચારી—અહીં કોઈ સ્થાને ‘ધર્મચારિણી’ એવો પાઠ છે. બ્રહ્મચારી શબ્દથી સાધુ સમજવાના છે, કારણ કે અન્ય ધર્મના બ્રહ્મચારીઓ કાંઈ ગૃહસ્થ પર—લોક પર આધાર રાખનારા હોતા નથી. ધર્મચારી એટલે સંયમી, જેને સંયમ હોય અથવા તો જે સંયમને ઇચ્છતા હોય તે સર્વ સંયમી કહેવાય છે. બધા સાધુઓ સ્થાન કે ભાતપાણી માટે લોક પર આધાર રાખે છે એ લોકવિરુદ્ધત્યાગ માટે મામૂલી કારણ આપ્યું છે.

લોકવિરુદ્ધ—અહીં તેનો અર્થ બહુ સામાન્ય છે. જન્મ તથા મરણનું સૂતક ન પાળવું અથવા નાતબહાર થયેલા માણસનું ભોજન લેવું એ લોકવિરુદ્ધની વાત છે એમ હરિભદ્રસૂરિ ટીકામાં કહે છે. જે જન્મ (વૃદ્ધિ) સૂતક છે, તે જે પાળતા હોય તેને ત્યાંથી સૂતક સમયે ભોજન ન લેવું અથવા જ્ઞાતિની બહાર થયેલાને ત્યાંથી કોઈ પ્રકારનું ભોજન ન લેવું. એવું ભોજન જે લે તે લોકવિરુદ્ધ છે. લોકવિરુદ્ધનું કોઈ પણ ટીકા જાણી થાય તેવું કામ ન કરવું.

ધર્મવિરુદ્ધ—મધ, મધુ કે માંસ વેરવું તે ધર્મવિરુદ્ધ છે, કારણ કે માંસ ન લેવું તે તો ખાસ ઉપદેશ છે, જીવ બીજા માણસ મારતો હોય તો પણ ‘કુષ્ઠિમાહારણ્ય’ એટલે મત્સ્ય-માંસના ભોજનનો ત્યાગ ભગવાને કહ્યો છે. તેથી એવું ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કે વર્તન સાધુએ તજવું. આ ગાથામાં વહેવાર ઉપદેશ છે. ભરણપોષણનું તો એક નિમિત્ત માત્ર છે, પણ લોકવિરુદ્ધ કે ધર્મવિરુદ્ધ કાંઈ પણ વર્તન ન કરવું એવો સીધો ઉપદેશ છે. પોતાની રસગૃહિ માટે કે સારા આહાર મેળવવા માટે લોકવિરુદ્ધનું વર્તન તજવું જોઈએ એવી આજ્ઞા નથી, પણ લોકોમાં નકામી વાતો થાય અને લોકો ધર્મ પામવાને બદલે પતિત થઈ

જ્ય એમાં પણ સરવાળે ગેરલાભ છે. તેથી આ લોકવિરુદ્ધ અને ધર્મવિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય ન કરવાનો અથવા તેવા વર્તનને તજવાનો અર્થ ઉપદેશ છે.

આ વાતમાં જરા પણ ગેરસમજૂતી થવી ન જોઈએ. સાધુઓનો પહેરવેશ અને ખાવાપીવાના નિયમો પણ લોકવિરુદ્ધ છે, તેનો ત્યાગ કરવાની અર્થ વાત નથી કરતા, પણ સામાન્ય રીતે સૂતકાદિના વિચારમાં લોકને અનુસરવાની વાત કરી છે, તે સમજીને આચરવા યોગ્ય છે. આ હકીકત પર હજુ એક શ્લોક આવવાનો છે, તેનો અને આ શ્લોકનો ઊંડો ભાવ સમજવો. ન સમજાય તેણે ગુરુમહારાજનો આશ્રય કરીને સમજવો. (૧૩૧)

ધર્મવિરુદ્ધ-લોકસંમત આચરણ કરવું—

देहो नासाधनको लोकाधीनानि साधनान्यस्य ।

सद्धर्मानुपरोधात् तस्माल्लોકોऽभिगमनीयः ॥१३२॥

અર્થ—શરીર ધર્મનું સાધન રૂપે કારણ નથી એમ નથી અને લોકોના તાળામાં આરિત્રનાં સર્વ સાધનો છે, તેથી વિરુદ્ધ ધર્મનો વિરોધ ન થાય એ રીતે લોકોને અનુસરવું. (૧૩૨)

વિવેચન : દેહ—શરીર એ ધર્મનું સાધન નથી એમ નથી, ખરેખરું ધર્મનું સાધન તો શરીર જ છે. અન્યત્ર શાસ્ત્રકાર કહે છે કે સરીરમાયં સ્વલુ ધર્મસાધનમ્ એટલે શરીર ધર્મનું સર્વથી પ્રથમ સાધન હોવાથી, તેને ઉપેક્ષવું નહિ, પણ તેની સંભાળ લેવી. કોઈ એમ ધારતા હોય કે હંમેશાં તપસ્યા કરવી, તે વાત ખોટી છે. શરીરને પોષી તેની પાસેથી કામ લેવું અને તે જરૂરી કામ આપે તે માટે તેને પોષવું અને તેની પાસેથી ભાડું લેવું. તેટલા માટે પ્રથમ વાક્યમાં એવડો નકાર વાપર્યો છે—‘શરીર સાધનભૂત નથી એમ નથી.’ એટલે, શરીર સાધન છે અને તે ધર્મનું સાધન છે; તો ધર્મની ખાધા ન થાય એ રીતે શરીર પણ પાળવા પોષવા યોગ્ય છે એમ સમજવું. એટલે શરીરને પંપાળવું નહિ, શરીર પર પોતાપણની ઊદ્ધિ ન રાખવી, પણ એ ધર્મસાધન છે અને એના વગર તો ચાલે તેવું નથી તેથી તેની પણ જરૂરી આસનાવાસના ધર્મથી અવિરોધપણે કરવી. શરીરને સુખાળવું ન બનાવવું, પણ જેમ ભાડાના ધરમાં પણ આપણે રહીએ છીએ તેમ શરીરને પોષણનું ભાડું આપી તેનાથી કામ લેવું અને ભાડું બરાબર વસૂલ કરવું. શરીર ધર્મસાધનભૂત હોવાથી તેને ઉપેક્ષવું નહિ.

લોકાધીન સાધનો—આહાર, વસતી અને ઉપધી માટે લોકો પર આધાર રાખવાનો છે, એ ગૃહસ્થ આપે ત્યારે મળે છે, તેથી લોકવિરુદ્ધ કોઈ કામ ન કરવું. તેથી નીચ દારૂડિયાનો પ્રસંગ કે પરસ્ત્રીલપટપણું કે અપ્રમાણિકપણું આવે એવું કોઈ પણ કામ ન કરવું. પરંતુ તેમાં એક વાતનું ધ્યાન રાખવું—કોઈ કામ સત્ધર્મથી વિરુદ્ધ હોય કે

શાસ્ત્રકારે જેની ના કહી હોય તેવું હોય તો તે કામ ન કરવું. એટલે, લોકમાં નિંદા થાય તેવું કામ ન કરવું, પણ ધર્મને તે અનુકૂળ હોવું જોઈએ, ધર્મ આચરણને તે અનુસરનારું હોવું જોઈએ. લોકો કહે છે તે માટે અમુક કામ કરવું એમ નહિ પણ વિશુદ્ધ ધર્મ અને ધર્માચરણની તે વિરુદ્ધ ન હોય તો તેવું કામ કરવું. લોક અને ધર્મનો બંનેનો વિરોધ હોય ત્યાં ધર્મને જ પ્રાધાન્ય આપવું અને લોકોને ધર્મનો મર્મ સમજાવવો. ધર્મ જાળવી રાખી તેને બાધા ન આવે તેવું લોકસંમત કામ કરવું. એટલે ધર્મ અને તેનું આચરણ એ તો મુખ્ય સ્થાને જ રાખવું.

સદ્ધર્માનુપરોધ—વિશુદ્ધ ધર્મને અબાધક જે કામ લોકસંમત હોય તે કરવું અને લોકોને અસંમત હોય તે ન કરવું. પણ ધર્મને વિરોધ આવતો હોય ત્યાં ધર્મને જ પ્રાધાન્ય આપવું. એ તો શરીર જાય કે ગમે તેમ થાય, પણ શિરસાટે એ વાત હોવી જોઈએ કે ધર્મને વિરોધ આવે તેવું કોઈ પણ કામ સાધુપુરુષથી તો ન જ થાય. દાખલા તરીકે અણસણ કરવું હોય, હેતુ ન સમજનાર લોકો તેની ના પાડે, તો તેથી ગભરાવું નહિ, કારણ કે એ તો ધર્માચરણની વાત છે. ધર્માચરણ કરતી વખતે વિચારણા ધર્મમય જ હોય, તેમાં કોઈ આડે આવતો હોય તો તેની દરકાર ન કરવી.

અભિગમનીય—લોકોથી અવિરુદ્ધ વર્તન યોગ્ય છે, પણ તે સદ્ધર્મને અનુસરનારા હોય ત્યાં સુધી જ. ધર્મને અને લોકોને વિરોધ હોય તો ધર્મને જ પ્રાધાન્ય મળે. ત્યાં પણ સર્વ લોકો ધર્મવિરુદ્ધ ન થાય અને સમગ્ર તો એનો ભાવાર્થ ખરાબર સમજે, તેથી અંતે રસ્તો નીકળી શકે છે.

આ પ્રલોકમાં જે અગત્યની વાત કરી. શરીરને ધર્મસાધન હોવાથી ઉપેક્ષવું નહિ, તેની ધર્મને અનુકૂળ રહી પોષણા કરવી અને ધર્મને વિરોધ ન હોય તો લોકમતને અનુસરવું. પણ જ્યાં ધર્મને અને દેહને અથવા ધર્મને અને લોકોને વિરોધ હોય ત્યાં ધર્મને જ મુખ્યતા સાધુએ આપવી. સાધુજીવન ધર્મજીવન જ છે, ધર્મ માટે જીવન છે અને ધર્મ જાય તો તેનું સર્વસ્વ જાય છે, તેથી પ્રાણ જાય પણ ધર્મ ન છોડાય. માટે ધર્મ શિરમુગ્ધમણિ છે અને તે માટે જ અને તેની રક્ષા માટે જ એનું જીવન છે.

અનુપરોધ—ઉપરોધ એટલે આવરણ, પ્રતિબંધ. અનુપરોધ એટલે ધર્મનો પ્રતિબંધ ન કરે તેવું જે વર્તન કે સંવ્યવહાર હોય તે. આમાં નકાર છે. તે ખૂબ વિચારણા માગે છે. ધર્મને પ્રતિબંધ ન કરનાર લોકવિરુદ્ધ કામ હોય તો જ તેને અનુસરવાનો આમાં સીધો ઉપદેશ છે તે સારી રીતે સમજવું. જે લોકસંમત હોય પણ ધર્મને નુકસાન કે પ્રતિબંધ કરે તેવી ચીજ હોય તો તેને અનુસરવાની આ પ્રલોકમાં વાત નથી તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. (૧૩૨)

પરને દૂષણ આપવાનો ત્યાગ—

દોષેણાનુપકારી ભવતિ પરો યેન યેન વિદ્વિષ્ટઃ ।

સ્વયમપિ તદ્દોષપદં સદા પ્રયત્નેન પરિહાર્યમ્ ॥૧૩૩॥

અર્થ—અન્ય ખીજે માણસ જે જે દોષોને લઈને અને ક્રોધમાં આવી જઈને અનુ-
પકારી થઈ જાય તો પોતે જાતે જ તે તે દૂષણનું સ્થાન ત્યજી દેવું જોઈએ. (૧૩૩)

વિવેચન—આ એક વ્યવહારનો અત્યંત ઉપયોગી નિયમ છે. અને તે પણ અનુ-
સરવા યોગ્ય છે અને તેના પર પણ ઘણી વિચારણા કરવા યોગ્ય છે.

અનુપકારી—પારકા ઉપર ઉપકાર ન કરે તેવો એટલે સ્વાર્થી થાય. જે દોષના કારણે
ખીજા માણસો પરોપકાર ન કરતાં સ્વાર્થી થઈ જાય છે તે દોષ પોતે જ ન કરવો એટલે
સારો દાખલો પડે. એકનું દૂષણ જોઈ પોતે તે દૂષણ ન કરવું. ખીજા માણસ ક્રોધ કરી
અનુપકારી થયો છે, તો ખીજાના દૂષણનું પોતે અનુકરણ ન કરવું, પણ એ દૂષણનો જ
ત્યાગ કરવો, કારણ કે ખોટો દાખલો એસવાથી જનતા ખોટું માર્ગે ચઢી જાય.

વિદ્વિષ્ટ—ક્રોધ કે આવેશમાં આવી જઈને. કોઈ ખીજાનું ભલું થતું હોય તેવું કામ
કરતો હોય તેમાંથી પણ તે અટકી જાય એવું કાર્ય કે વચન સાધુપુરુષે ત્યાગવું જોઈએ.
આ એવું વચન બોલી નાખે અથવા એવી ક્રિયા કરે તો સામે માણસ તેને અનુસરીને
સારાં કામ કરતો હોય તે પણ ન કરે, અટકી જાય. આપણે પરોપકાર કરી શકીએ કે
નહિ તે વાત બાજુ ઉપર રાખી આપણે એવું કામ ન કરવું જોઈએ કે ખીજા માણસ એ
જોઈને એકદમ ગુસ્સામાં આવી જાય અને પરોપકારનાં કામો કરતો હોય તે પણ
અટકાવી દે. એટલે ખરાબ બોલવાની ટેવથી કે ટીકા કરવાથી સામાને મનમાં એવું થઈ
જાય કે પોતે પરોપકારનાં કામ લવિષ્યમાં ન કરે. તેવું કામ કરવું નહિ, તેવું વચન બોલવું
નહિ. નાતજાત, સંઘમાં કે સમાજમાં આવું ઘણીવાર બને છે. ટીકા કરનારની ટીકા સાંભળી
માણસને મનમાં એવો આવેશ આવી જાય કે તેને પરિણામે તે સારાં કામ કરતાં કે
પરોપકારનું કામ કરતાં અટકી જાય. આ પ્રમાણેની ટીકા ન કરવાની બહુ સમજપૂર્વક
ભલામણ કરી.

દોષપદ—પોતે તે દોષનો ત્યાગ કરવો અને માણસ પરોપકાર કરતો અટકે તેવું
કામ ન કરવું કે તેવી ભાષા ન બોલવી.

આ સૂત્રમાં બહુ સમજણપૂર્વક દોષત્યાગની વાત કરી છે. કોઈ માણસ પરોપકાર
કરતો હોય તેને અટકાવવો અથવા અટકી જાય એટલો એને ઉશ્કેરવો એ પણ એને
પરોપકારી થતાં અટકાવવા જેવું છે અને તેનું નિમિત્તકારણ સાધકપુરુષ ન થાય તે
હેતુ માટે આ દોષત્યાગ સૂચ્યો છે, ફરમાચ્યો છે, વિગતવાર બતાવ્યો છે.

લોકોને એટલા ઉશ્કેરવા નહિ કે લોકો સામા પડી જાય અને અને તેટલું ઉપકારનું કામ કરતા હોય તે પણ ઉશ્કેરાઈ જઈ કરતા અટકી જાય. આ સર્વ મનુષ્ય જાતિના માનસના અભ્યાસનું પરિણામ છે. કયું કામ માણસને પરોપકાર કરવામાં ભંગ પાડશે તે પ્રથમથી જાણી લેવું અને જાણીને તેવું કામ ન કરવું, એ મનુષ્યદોષનો અભ્યાસ બતાવે છે. તેવું કામ ન કરવાનો અને તેનો ત્યાગ કરવાનું અત્ર ક્રમ છે.

પ્રયત્નેન—સમજણપૂર્વક, પ્રયાસપૂર્વક. કારણ કે કયું કામ, કેવું કામ આવી રીતે માણસને ક્રોધવાન કરી સારાં કામમાંથી અટકાવે તે પહેલેથી કલ્પવું, જાણવું તે પ્રયાસ-સિદ્ધ કામ છે, છતાં એવું કામ કલ્પીને ન કરવાની આજ્ઞા સાધુ માટે સ્પષ્ટ છે. એટલે આ જાતનો અનુભવ અને અભ્યાસ થવો જોઈએ અને તે ધીમે ધીમે જ આવે, પણ તે જરૂરી છે, અને માનસસ્વભાવના અભ્યાસથી પ્રાપ્ય છે. એ જેમ પ્રયત્ન દ્વારા જલ્દી આવે તેમ સારું. પણ આ ક્રમમાં અપવાદ વગરનું છે અને સાધક પુરુષે ત્યાગવા યોગ્ય વાત આ સ્ત્રીકમાં કહેવામાં આવી છે. (૧૩૩)

પિંડૈષણામાં કહેલ વિધિ કરવાનો લાભ—

પિષ્ઠૈષણાનિરુક્તઃ કલ્પ્યાકલ્પ્યસ્ય યો વિધિઃ સૂત્રે ।

ગ્રહણોપભોગનિયતસ્ય તેન નૈવામયમયં સ્યાત્ ॥૧૩૪॥

અર્થ—પિંડૈષણા અધ્યયનમાં જે વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે અને સૂત્રસિદ્ધાંતમાં ખરે તેવું અને ન ખરે તેવું જે બતાવવામાં આવેલ છે તેમાં ગ્રહણયોગ્યને ગ્રહણ કરવાથી અને ખાવાથી—ઉપભોગ કરવાથી—પ્રાણીને કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાધિ થતો નથી, તે તદ્દન નીરાગી થઈ જાય છે. (૧૩૪)

વિવરણુ—પિંડૈષણા—આચારાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધના પહેલા અધ્યયનમાં જે વસ્તુ સાધુને ખરે તેવી અને ન ખરે તેવી વિગતવાર ઉપર બતાવવામાં આવી છે તે પિંડૈષણાનું અત્ર નિરૂપણ છે. અથવા પિંડૈષણાના જે બેતાળીસ દોષો પિંડૈષણામાં બતાવવામાં આવ્યા છે, જેની વિગતો ઉપમિતિભવપ્રપચાના ભાષાંતર વિભાગ ૧લાના પરિશિષ્ટમાં બતાવવામાં આવી છે, તે અનુસારે સાધકપુરુષ બેતાળીસ દોષ રહિત આહાર લે.

કલ્પ્ય—સાધકને ખરે તેવી વસ્તુ. બેતાળીસ પ્રકારના દોષરહિત ચીજો હોય તો સાધુને ગ્રાહ્ય છે. અકલ્પ્ય એટલે ખરે નહિ તેવી બીજી ચીજો પણ વર્ણવવામાં આવી છે. જેમાં લેનાર, દેનાર તથા વસ્તુને અનુલક્ષી બેતાળીસ દોષ હોય તે વસ્તુ અકલ્પ્ય. આ કલ્પ્ય અને અકલ્પ્યનું વિવેચન તે સૂત્રના બીજા મહાશ્રુતસ્કંધની પ્રથમ ચૂલિકાના પ્રથમ અધ્યયનમાં છે; ત્યાં જે વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે તે વિધિ અનુસાર કલ્પ્ય આહારને લેવાથી અને અકલ્પ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવાથી.

સૂત્ર—સૂત્રસિદ્ધાંતમાં ખપે અને ન ખપે તેવી ચીજનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પિંડેષણા નામનો બુદ્ધો સૂત્રસિદ્ધાંતનો ગ્રંથ છે. અને ઉપર આચારાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં પણ પહેલું અધ્યયન છે.

ગ્રહણ—લેવા યોગ્ય સાધુએ કઈ વસ્તુ લેવી અને કઈ વસ્તુ ન લેવી તેનો વિસ્તાર ત્યાં કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપયોગ—ખપ કરવો, ખાવું, એટલે, એંતાળીશ દોષ ત્યાગીને વસ્તુને લેવી, વાપરવી, ખાવી અને તેને પોતાના ઉપયોગમાં લેવી.

આમયભય—સન્નતીય અને વિન્નતીય કઠિન ખાદ્ય પદાર્થોનું એકત્ર મળવું તે, એ અર્થે પિંડ શબ્દથી ગ્રહણ કરવાનો છે. એ પિંડ સંબંધી જે વિધિ કહેવામાં આવેલ છે તે વિધિને ખરાબર અક્ષરશઃ પાળનાર, તે વિધિ પ્રમાણે મર્યાદિત નિયમિત આહાર લેનાર અને દોષવાળો કોઈ પણ પદાર્થ ન લેનાર કોઈ જાતના રોગનો ભોગ થતો નથી. તે પ્રાણી તદ્દન નીરોગી થઈ જાય છે. રોગનું કારણ ગમે તે ખાવું, ગમે ત્યારે ખાવું અને જે તે ખાવું એ છે. પણ જે પિંડેષણામાં જે વિધિ બતાવવામાં આવેલ છે તેનો સ્વીકાર કરી તેને ખરાબર પાળવામાં, અનુસરવામાં આવે તો માણસને રોગનો સર્વથા ભય મટી જાય છે, તે રોગ સંબંધમાં નિર્ભય થઈ જાય છે, તેને કોઈ રોગ થતો નથી અને ભવિષ્યમાં કોઈ રોગની ખીડા તેને થશે તેવો પણ તેને ભય થતો નથી, બીક રહેતી નથી. પિંડવિશુદ્ધિના એંતાળીશ દોષો ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ભાગ બીજાના ભાષાંતરમાં પૃષ્ઠ ૧૪૦૫માં પરિશિષ્ટ નંબર ૪માં વિસ્તારથી પ્રકરણરત્નાકર ભાગ ત્રીજાને અનુસારે અને પ્રવચનસારોદ્ધાર પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે, તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી. સાધકે એંતાળીશ દોષરહિત પિંડ માંગવું એમ ફરમાન છે. એ એંતાળીશ દોષો પૈકી સોળ દોષોનું નામ ઉદ્દગમ દોષો છે. તે પિંડ આપનારને અંગે થાય છે. પિંડ ઉપજવવાને અંગે સોળ દોષો છે, તેમને ઉત્પાદન દોષો કહેવામાં આવે છે. ગૃહસ્થ પાસેથી પિંડ ગ્રહણ કરતી વખતે થઈ જતા દશ દોષોને એષણાદોષો કહેવામાં આવે છે. એ સોળ ઉદ્દગમદોષો, સોળ ઉત્પાદનદોષો અને દશ એષણાના દોષો મળી એંતાળીશ પિંડના દોષો થાય છે. એમાં કેટલાકના પેટામાં પણ દોષો આવે છે. તે દોષો ન કરવાથી પ્રાણી નીરોગી રહે છે અને વ્યાધિખીડાનો ભય એને રહેતો નથી. તે દૃષ્ટિએ ૪૨ દોષો વિચારવા યોગ્ય છે અને ઘણી સંભાળપૂર્વક પ્રવચનસારોદ્ધારના કર્તાએ એકલા કર્યા છે અને પિંડેષણા નામના સદર અધ્યયનમાં એ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. તે વિચારી નીરોગી થવું અને રહેવું. દોષ વગર, કારણ વગર વ્યાધિ થતા નથી. અને દોષરહિત જે આહાર લે તેને દવા લેવાની જરૂર પડતી નથી. જ્યારે રોગ થાય ત્યારે કોઈ દોષનું આ-સેવન થઈ ગયું હશે તે વિચારી દોષને દૂર કરવો. નીરોગીપણું સાધના અર્થે જરૂરી છે એમ ધારી તેને ગ્રહણ કરવું અને દોષ દૂર કરી ભવિષ્યમાં તેવો દોષ ન થઈ જાય તેની ચીવટ રાખવી.

વસ્તુઅહણુ અને વસ્તુના ઉપલોગ વખતે આ દોષોથી બચવાની સાધકને જરૂર છે. પુનરાવર્તનના ભયે જ તે દોષો અત્ર વર્ણુવ્યા નથી. જિજ્ઞાસુએ સદર ઉલ્લેખ બેઈ લેવા વિજ્ઞપિત છે. નિયમિત જરૂરી ઠરાવેલો દોષરહિત આહાર લેવામાં આવે તો વ્યાધિનો જરા પણ ભય થતો નથી. અને ભણ્ણોદરી રહેનાર કદી માંદો પડતો નથી. તેથી શરીરની પાસેથી કામ લેવા પૂરતું તેને ભાડું આપી તે શરીરરૂપ સાધનથી સંયમ આરાધના કરવી. વળી, વધારે પડતો આહાર ન લીધો (વહોર્યો) હોય તો તેને જમીનમાં દાટવાની કે પરઠવવાની જરૂરિયાત રહેતી નથી. માટે પિંડના બેતાળીશ દોષો તજવા અને ઉપયુક્ત પિંડેપણુ અધ્યયનમાં બતાવેલ વિધિને અનુસરવું. એમાં ધર્મશુદ્ધિ થાય છે, સંયમ પળાય છે અને નીરોગી રહેવાય છે. (૧૩૪).

બહુ જરૂરી આહાર કરવો તે પર દષ્ટાંત—

વ્રણલેપાક્ષોપાન્નવદસન્નયોગમરમાત્રયાત્રાર્થમ્ ।

પન્નગ ઇવાભ્યવહરેદાહારં પુત્રપલવચ્ચ ॥૧૩૫॥

અર્થ—ગુમડાં પરનો લેપ જેમ જરૂરી જ કરવામાં આવે છે, જેમ ચક્ર(પૈડા)ને તેલ જરૂર પૂરતું લગાડવામાં (સિંચવામાં) આવે છે અને જેમ સર્પ (એર) જરૂરી જ આહાર કરે છે અને જેમ પુત્રનું માંસ અત્યંત જરૂર પૂરતું જ લેવામાં આવે છે તેમ સંયમમાર્ગનાં કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ ન થાય તેટલા પૂરતો જ સાધકો આહાર કરે. (૧૩૫)

વિવરણુ—આ શ્લોકમાં સાધુ કેવી રીતે આહાર કરે તે બતાવવા ચાર દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે. તે ચારે દાખલા સમજવા માટે નીચેનું વિવેચન વિચારવા યોગ્ય છે. સાધુ બહુ જરૂરી આહાર કરે. શરીર સંયમનું ખાસ સાધન હોઈ નિર્વાહ પૂરતો આહાર કરે, અને તે કેવો અને કેમ આહાર કરે તે બતાવવા આ ગાથામાં ચાર દષ્ટાંતો આપ્યા છે. એ આહાર કરે જમણી દાઢે, તો ડાબી દાઢને ખખર પણુ ન પડે, એ રસ-લુપ્થ ન થાય, તેમાં ગૃહ્ણિ ન કરે, તેમાં આસક્ત ન થઈ જાય પણુ ધર્મસાધન માટે અને સંયમમાર્ગના પાલન માટે જેટલો આહાર જરૂરી હોય તેટલો જ માત્ર આહાર કરે. આહાર કરતી વખતે તેની નજર સંયમ તરફ હોય, શરીરપોષણુ કે શરીરવૃદ્ધિને અંગે તેની દષ્ટિ ન હોય.

પ્રથમ દાખલો—વ્રણલેપ. કોઈ જાતનો ઘા વાગ્યો હોય તો તે ઘા રૂઝાઈ જાય ત્યાં સુધી જ તેના પર લેપ લગાડવામાં આવે છે. વધારે પડતો લેપ લગાડે તો લેપ નકામો થઈ જાય છે અને ઘા રૂઝાઈ ગયા પછી અથવા હાડકું સંધાઈ ગયા પછી લેપ લગાડવામાં આવે તો તે લેપ નકામો જાય છે. તેથી લોકો ઘા રૂઝાય અથવા હાડકું સંધાઈ જાય તેટલા પૂરતો જ જરૂરી લેપ લગાવે છે. તેવી રીતે સાધુ ખાય કે આહાર કરે તે

સંયમના પોષણ માટે અને પોષણ પૂરતો જ કરે છે. કોઈ પ્રકારના મોજશીખ કરવા કે આનંદ માણવા ખાવાનું કે વસ્ત્ર, પાત્ર કે કોઈપણ વસ્તી આદિ ચીજ લેવામાં આવતી નથી. તે લેતી વખતે પણ સંયમપાલન જ સાધકની નજરમાં હોય છે અને જેમ લેપને કોઈ પણ કારણે નકામો જવા દેવામાં આવતો નથી, પણ તેમાં સાધ્ય ધા રૂઆવાનું કે હાડકું સંધાવાનું હોય છે તેમ સંયમ માટે અને સંયમ પળાય તેટલો જ આહાર, વસ્ત્ર કે પાત્રાદિ ઉપધિ અને વસ્તી સાધક સંયમપાલનના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને લે છે અને તેની નજરમાં તે વખતે સંયમપાલન જ હોય છે અને મોજ માણવા ખાતર કે રસ ખાતર એ ભોજનાદિ કોઈ પણ વસ્તુ લેતો નથી.

ખીજો દાખલો—અક્ષેપાંગે તેલસિંચન. ગાડાના પૈડાને તેલ ઊંજે છે તે ઊંજવા પૂરતું જ તેલ નાખે છે કે ગાડું કચડ કચડ થાય નહિ કે પરસ્પર સંઘટ્ટ થવાને પરિણામે આગ ઊઠે નહિ. ગાડા કે સંચાના ચક્કરને તેલ ઊંજવું તે કચડ કચડ થતું અટકાવવા માટે છે, કોઈ સમગુ માણસ વધારે પડતું તેલ તે કામમાં વાપરતો નથી. જે કાછલીમાં તેલ નાંખેલું હોય તે તળિયું ઠાંકવા પૂરતું જ હોય છે, તેમાંથી મળુ જરા જરા તેલ ગાડાની નાભિને કે કોઈ સંચાને સંઘટ્ટ અટકાવવા પૂરતું જ માણસ વાપરે છે, ત્યાં તેલ ભરતો નથી કે તેલના રગડા થવા દેતો નથી. જેમ તે એક ટીપું તેલને નકામું જવા દેતો નથી, કારણ કે તેનો ઉદ્દેશ તેલ અમુક હેતુ માટે જ પૂરવાનો હોય છે, તેમ આહાર, ઉપધિ કે પાત્રો સંયમપાલન પૂરતા જ સાધક રાખે છે. આ વસ્ત્રાદિ સાધુ શા માટે રાખે કે કયા હેતુથી રાખે તે સ્પષ્ટ કર્યું. એમ ખીજો દાખલો થયો.

અસંગયોગભરમાત્રયાત્રાથર્—અસંગ એટલે સાધુઓ જે અસંગયોગ કરે છે તે. એને કોઈનો સંગ નથી, કોઈ વસ્તુ સાથે સંબંધ નથી, કોઈ જાતનો વળગાડ નથી. આવા અસંગયોગથી જ ભરેલી જીવનયાત્રાના નિર્વાહ માટે જ અને તે માટે જ તે વસ્તુઓ લે, તે માટે જ અને તેટલા પૂરતો જ તે આહાર લે. એને સુખાળવા થવું પાલવે નહિ, એને મોજ આનંદ હોય નહિ અને તે ખાવા ખાતર કે ઈંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવા ખાતર ખાય નહિ. પૂર્ણ સંયમમાં પ્રવેશ કરવા અથવા તેનો નિર્વાહ કરવા એને તેના સંરક્ષણ માટે જ અને તેટલા પૂરતું જ ખાય અથવા વસ્ત્ર, પાત્ર, રજોહરણાદિ વાપરે; એટલે, પોતાને ત્રિવસમાં સાત વાર ચૈત્યવંદન કરવામાં કે બે વખત પ્રતિક્રમણ કરવામાં અથવા બે વખત પડિલેહણ કરવામાં, સંક્ષેપમાં સામાચારીના વિધિને અનુસરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે તેટલું અને તેટલું જ વસ્ત્રપાત્રાદિ ગ્રહણ કરે અને સંયમપાલનના મુદ્દાને સર્વ વખત લક્ષમાં રાખે. મતલબ, સાધક ખાવા કે મોજમજ માણવા કાંઈ ખાતો નથી કે વસ્તુ ગ્રહણ કરતો નથી, પણ સંયમને નજરમાં રાખી તે પૂરતી જ વસ્તુઓ સંયમયાત્રાના નિર્વાહ માટે લે છે. આ ખાળત મુદ્દામ છે અને તે નિરંતર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. હેતુ ખતાવનારું આ વાક્ય

છે. સાધુ પોતાનું બળ વધારવા કે શરીરની પુષ્ટિ માટે કોઈ જોરાક કે વસ્તુ સંગ્રહ કરતો નથી, સ્વીકારતો નથી અને તે પોતાની છે એમ પણ માનતો નથી.

ત્રીજો દાખલો—સર્પનો. સાધુ આહાર લે તે સર્પ જેમ લે. સર્પ કોઈ વસ્તુને ખાતી વખતે ચાવતો નથી, પણ આખીને આખી ગળે ઉતારી બચ છે, તેમ સાધુએ આહારને મોઢામાં ચગળવો નહિ, જમણી દાઢ ખાય તો લોજનનો સ્વાદ ડાળી દાઢ ન કરે. તેણે આહાર કરતી વખતે પણ દશ પ્રકારના યતિધર્મ, ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી પર ધ્યાન રાખવું અને તે પુષ્ટ થાય તેટલું અને તેટલું જ ખાવું અને ખાવામાં અકરાંતિયા ન થવું.

ચોથો દાખલો—પુત્રપલ પેઠે. એટલે છોકરાં-ખાળકોનાં માંસની પેઠે. કદાચ કોઈ પ્રસંગ આવી પડે અને પુત્રપુત્રીનું માંસ ખાવાનો વખત આવે તો જરૂર પૂરતું જ માણસ ખાય છે. જ્યારે કાંઈ ઉપાય ન રહે ત્યારે પુત્રપુત્રીનું માંસ ખાવું પડે છે, પણ તે વખતે માણસ શરીરપોષણ પૂરતું જ અને બંને તેટલું અહ્ય માંસ લે છે. તે પ્રમાણે સાધકે નિર્વાહ પૂરતું કે સંયમનું પાલન કરે તેટલું જ ખાવું અને વધારે ન ખાવું. પોતાની પુત્રી સુંસમાનું માંસ પિતાએ જરૂર પ્રમાણે જ ખાવું હતું, તે આખી ચિલાતિપુત્રની કથા જાણવા જેવી છે અને તેમાં વિદ્યાચારણ મુનિ 'ઉપશમ, વિવેક અને સંવર' એમ ત્રણ શબ્દો વાપરે છે, તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે, અનુકરણ યોગ્ય છે, સમજવા યોગ્ય છે. પુત્રમાંસ ઘણુંખરું તો પિતા ખાય જ નહિ, ખાય તો અમુક આશયે ખાય અને તે પણ જરૂર પૂરતું જ ખાય.

ખાવાનું કે પાત્ર વગેરે ઉપધિ લોગવવા માટે નથી, પણ અમુક હેતુપૂર્વક સાધકની સંયમરક્ષા માટે જ છે. અને તે પણ શરીરનિર્વાહ પૂરતી જ છે કારણ કે સંયમનું સાધન શરીર છે એટલે એને ઉપેક્ષવું ઉચિત નથી. તેથી શરીરને ટકાવી રાખવા પૂરતો આહાર કરવો અને તે શરીર સંયમનું કારણ છે તેટલા માટે તેને જરૂર પૂરતો જ, ભાડામાત્ર જેટલો આહાર આપવો અને પાત્ર, ઓઢણ વગેરે વસ્તુઓ પણ સંયમ પૂરતી જ લેવી અને તે મોજ ખાતર કે લોગવવા ખાતર ન લેવી, સંયમનિર્વાહનું સાધન શરીર હોઈ તેના ટકાવ પૂરતી જ લેવી. (૧૩૫)

મૂર્છા વગર વસ્તુનો વપરાશ કરવો—

गुणवदमूर्च्छितमनसा तद्विपरीतमपि चाप्रदुष्टेन ।

दारूपमधृतिना भवति कल्प्यमास्वाद्यमास्वाद्यम् ॥૧૩૬॥

અર્થ—પોતાને લાભ કરે તેવો જોરાક હોય (ગુણવદ્) અથવા તેનાથી વિપરીત હોય એટલે ખરાબ ખાવાનું મળેલ હોય તેને સાધુપુરુષે (અદુષ્ટેન) લાકડાની જેમ, તે ખાવાનો પદાર્થ નિર્દોષ હોય તો, ધીરજપૂર્વક ખાઈ લેવો. (૧૩૬)

વિવરણ—ગુણવદ્-અહારથી મળેલ જોરાક સ્વાદિષ્ટ પણ હોય, ગમે તેવો સારો હોય, તેને પણ સમતાપૂર્વક સ્વાદ લગાડયા વગર ખાઈ લેવો. સાધક પુરુષ તેનો સ્વાદ

કરે નહિ અને આ ખોરાક સ્વાદિષ્ટ છે, માટે તેનો આહાર કરી લેવો એવું ઇચ્છે નહિ. એનું જમતી વખતે ધ્યાન ખોરાક સ્વાદિષ્ટ છે કે અસ્વાદિષ્ટ છે તે પર હોતું નથી, પણ સંયમઆરાધના માટે દેહને ભાડું આપવું જરૂરી છે તે પર જ હોય છે. સ્વાદિષ્ટ લોજન ઉપર તેને મૂર્છા હોતી નથી, તે પર રાગ હોતો નથી અને તે ખાવા ખાતર ખાતો નથી, પણ સંયમનિમિત્તે તેને વગર મૂર્છાએ આરોગે છે.

અમૂર્છિત—મનનું એ વિશેષણ છે. ખાવાના વહોરેલા ખોરાક પર એને પ્રેમ થતો નથી. ખરાબ કે સારો પણ પોતાને ખપે તેવો ખોરાક કોઈ પણ જાતની આસક્તિ વગર સાધક લે છે અને લેતી વખતે પણ આ ખોરાક કેવો છે અને સારો તૈયાર થયો છે કે કેવી કુષ્ઠ સ્ત્રીએ તૈયાર કર્યો છે તેનો વિચાર પણ કરતો નથી. સાધક ચિંતવે છે કે સંયમયાત્રા પૂરી કરવા દેહ જરૂરી છે અને તેને ભાડું આપવું પણ તેટલું જ જરૂરી છે, તે સંયમને નજરમાં રાખી ખોરાક ઉપર રાગદ્વેષ ન રાખતાં વગર મૂર્છાએ તે પોતાને ખપે તેવો ખોરાક હોય તેને જરૂરી નિર્વાહ પૂરતો ખાઈ લે છે. તે વખતે પણ તેની નજર સંયમ તરફ જ હોય છે. અને તેના નિર્વાહને પોષે તેટલો જ જરૂરી ખોરાક સાધુઓ અને સાધકો લે છે.

વિપરીત—તેનાથી જીલટો એટલે અશુભવદ્ધ ખોરાક. લાલ ન કરનાર, સ્વાદિષ્ટ ન હોય તેવો ગંધાતો કે બદબો મારતો ખોરાક મળે તો તેને પણ કોઈ જાતની ઘૃણા વગર, વગર મૂર્છાએ કે વગર તિરસ્કારે, રાગદ્વેષથી મુક્ત રહીને ખાઈ લે છે. એને આપનાર કે તૈયાર કરનાર તરફ પ્રેમ કે તિરસ્કાર થતા નથી અને સંયમપાલન તરફ લક્ષ રાખી, સારો કે ખરાબ ખોરાક મળ્યો હોય તે કોઈ પણ પ્રકારની મૂર્છા રાખ્યા વગર કે ઘૃણા વગર, તે ખપે તેવો હોય તો, ખાઈ લઈ શરીરને સંયમનિર્વાહ માટે ભાડું ચૂકવી આપે છે.

અપ્રદુષ્ટ—સાધુ, રાગદ્વેષરહિત. સાધુપુરુષ હોય તેને મન સાદું કે ખરાબ લોજન મળે તે સર્વ એકસરખું છે. એને કર્મબંધનનાં કારણુ રાગદ્વેષ નથી, અને રાગદ્વેષ વગર સારાનરસાની વૃત્તિ હોય જ નહિ. સાધુને મન તો સાદું કે ખરાબ એવી વાત ન હોય, કારણુ કે એની ભાવના ખાવામાં હોતી જ નથી, એ તો સંયમનિર્વાહ પૂરતું શરીરને ભાડું આપે છે અને ખાતી વખતે પણ અમુક ચીજ સારી છે અને અમુક ચીજ ખરાબ છે એવું દ્વેષરહિતપણુને લઈને વૃત્તિમાં પણ થતું નથી, આવતું નથી, રહેતું નથી. અને વસ્તુતઃ ખાધા પછી તો ચીજ સર્વ પેટમાં જ જાય છે, પણ તેમાં સારાનરસાની ભાવના તો રાગદ્વેષ કરાવે છે અને આપણે આગલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે સાધકે રાગદ્વેષ રાખવો નહિ, કરવો નહિ. તેથી સાધુની આખ્યા પ્રમાણે તે રાગદ્વેષરહિત હોય, એટલે સાધુપુરુષને અમુક ચીજ સારી કે ભાવે તેવી અથવા ખરાબ કે ન ભાવે તેવી ન હોય. તેનું તો આખું ધ્યાન સંયમનિર્વાહ પૂરતું જ અને તે પર જ હોય છે. એને મન શરીરપોષણવૃત્તિ

હોતી નથી અને શરીરપોષણવૃત્તિ જ્યાં હોય ત્યાં સાધકભાવ રહેતો નથી. એટલે અપ્રહુષ્ટનો અર્થ અહીં 'રાગદ્વેષરહિત સાધુ' એમ ટીકાકારે કર્યો છે તે સમુચિત છે.

દાઙ્ગમ—પાંચમો દાખલો, દારુની પેઠે, લાકડાની પેઠે. લાકડાને કોઈ મઠારે, કોઈ છોલે, કોઈ તેના ટેબલ ખુરશી કે સુંદર ફરનીચર બનાવે અને કોઈ તેમાંથી જંગલ જવા માટે બેસવાની બેઠક બનાવે. તેમાં લાકડાનો એકસરખો સ્વભાવ હોય છે. મઠારીને સુધારનાર કે ટેબલખુરશી બનાવનાર પર તેને રાગ થતો નથી કે જંગલ જવાની બેઠક બનાવનાર પર દ્વેષ થતો નથી. લાકડું તો સર્વાના ઉપર એકસરખો સ્વભાવ રાખે છે. એને કોઈ વહાલો નથી અને કોઈ દવલો નથી. આવા પ્રકારની સાધકની દશા હોય. એને કોઈ ખોરાક પર રાગ નથી, કોઈ ઉપર દ્વેષ નથી; કોઈ વહાલું નથી, કોઈ દવલું નથી. એને મન તો ખોરાક તે ખોરાક જ છે, સર્વ સમાન છે; અથવા સારાખરાબની તેની વૃત્તિ પણ નથી, તેનો વિચાર સારાખરાબપણાને અંગે હોતો નથી. એ તો સંયમમાર્ગ પર જ દષ્ટિ રાખે છે અને પોતાની આત્મિક પ્રગતિ ધ્યાવવા જ ઇચ્છે છે. તેનું ધ્યાન ખોરાક સારો છે, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપધિ સારા કે ખરાબ છે તે પર હોય જ નહિ. આ સાચા સારા સાધકનું લક્ષણ છે. જેમ લાકડાની પ્રતિમાની ચંદનથી પૂજા કરવામાં આવે અથવા વાંસલાથી છોડિયાં પાડવામાં આવે તો ત્યાં એ જાતે અચેતન હોવાથી એને પૂજા કરનાર પ્રતિ રાગ થતો નથી, છોડિયાં પાડનાર પર દ્વેષ થતો નથી, તેમ સાધુને ખોરાક સારો કે ખરાબ છે તેનો વિચાર કે ખ્યાલ પણ થતો નથી. સાધુને રાગદ્વેષ કેટલા ઓછા હોય તેનો આ પાંચમો દાખલો થયો.

ધૃતિ—અત્યંત ધીરજવાળા સાધુ. અત્યંત ધીરજવાળા સાધુપુરુષને આ સારું કે આ ખરાબ, આને ત્યાં સારું રંધાય છે અને ખીજો ગરીબ માણસ રસોઈ બરાબર કરતો નથી, આવી જાતનો રાગદ્વેષ કે એવી કોઈ જાતની વિચારણા થતી નથી.

કલ્પ્યમ—એટલે વસ્તુ ખપે તેવી તો જરૂર જોઈએ. એમાં અકલ્પ્ય હોય તો પણ ચાલી જાય, એમ વાત નથી. ઉપરના આચારંગસૂત્રમાં જે વસ્તુને કલ્પ્ય કહી છે તેના તરફ રાગ કે દ્વેષ ન કરવો. પણ વસ્તુ જ અકલ્પ્ય હોય તો વાત ગુઠી છે. અકલ્પ્ય વસ્તુ ન જ ખપે, તે અકલ્પ્ય છે માટે ખાવા કે ઉપયોગમાં ન લેવી. તેને ફેંકી દેવામાં કે જમીનમાં દાટી દેવામાં આવે છે તે વસ્તુ તરફ દ્વેષ નથી, પણ એને 'અકલ્પ્ય' વિભાગમાં તીર્થંકર મહારાજે મૂકી છે અને માટે તેનો તે ઉપયોગ કરતો નથી. એ સાધકને મન તો 'આણુએ' ધર્મ છે. તેથી ભગવાને જેને અકલ્પ્ય કહી છે તે વસ્તુને તે ઉપયોગમાં ન લે.

આસ્વાદ્ય—આ શ્લોકમાં આસ્વાદ્ય શબ્દ બેવાર આવે છે. એક તો ખાવાની વસ્તુના અર્થમાં તે શબ્દ છે, બીજી વખત આસ્વાદ્ય શબ્દ આવે છે તે 'ખાવાની ક્રિયા' (અભ્યવહારણ)ના અર્થમાં સમજવો, એમ ટીકાકાર શ્રી હરિભદ્ર કહે છે. (૧૩૬)

સાધકને ઓસડની જરૂર ન પડે—

કાલં ક્ષેત્રં માત્રાં સાત્મ્યં દ્રવ્યગુરુલાઘવં સ્વલમ્ ।

જાત્વા યોઽભ્યવહાર્ય મુન્કતે કિં મેવજૈત્તસ્ય ? ॥૧૩૭॥

અર્થ—જે માણસ વખત, ક્ષેત્ર, પોતાના ધોરાકનું માપ, પોતાને અનુકૂળ વસ્તુ હોય તે, વસ્તુ ભારે કે હળવી છે તે જોઈને તથા તે પર્યાવવાનું પોતાનું બળ કેટલું છે તે વિચારીને આહાર લે છે તેને દવાની શી જરૂર પડે? (૧૩૭)

વિવેચન—યાદ રાખવું કે આ સુખ ક્યાં છે અને શેમાં છે અને કેને મળે તેનું પ્રકરણ ચાલે છે. આ પ્રલોકમાં શું ખાવું જોઈએ એનો નિયમ આપ્યો છે અને એ નિયમને જે ધરાબર પાળે તેને ઓસડ લેવાની જરૂર કેમ રહે એવો પ્રશ્ન કરે છે. ધ્યાનમાં રહે કે આ પ્રલોકમાં ઔષધ લેવાની મના નથી કરવામાં આવતી, પણ આ નિયમને અનુસરવાથી ઔષધની જરૂર જ રહેતી નથી એમ કહે છે. એટલે ખાવાપીવાની વસ્તુ સુખમાં મૂકતી વખતે કઈ ખાખતો લક્ષમાં રાખવી કે જેથી ઓસડની જરૂર જ ન પડે એ આ પ્રલોકમાં કહેલી છે. તે ધ્યાનમાં પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. સાધકની ફરજ છે કે તેણે ઓસડની જરૂર જ ન પડે તે રીતે રહેવું જોઈએ અને તે માટે કેટલાક એના નિયમો બતાવ્યા છે. ઔષધ લેવાની જરૂર ન પડે માટે સાધકે તે નિયમોને અનુસરવું ઘટે.

કાલ—લોજન લેતી વખતે સાધકે, દવાની જરૂર ન પડે તે માટે પ્રથમ તો અત્યારે કઈ ઋતુ વર્તે છે તે લક્ષમાં લેવું. એટલે જો ઉનાળો હોય તો તે વખતે વધારે જળ લેવું અને અન્ન ઓછું લેવું અને ચોમાસું હોય તો પાંચ ભાગનું ખાવું અને છઠ્ઠો ભાગ પેટ ખાલી રાખવું. શિયાળામાં જઠરાગ્નિ તેજ હોય છે, ઉનાળામાં મંદ હોય છે, તે વિચારી અત્યારે લોજન સમયે જે ઋતુ વર્તે છે તે અનુસાર ખાવું કે પીવું. પેટ છે એટલા માટે એને ઠાંસીને ભરવું નહિ, પણ વખત જોવો અને જે વખતે જે ઋતુ વર્તે છે તે ધ્યાનમાં રાખીને આહારનિહાર કરવો અને આખો દિવસ ખા ખા ન કરવું. દુકાળ હોય તો તે વખતે અન્ન ઓછું લેવું. દુકાળમાં પોતે વધારો ન કરવો. આ સર્વ રીતે કાળ કેવો વર્તે છે તે વિચારીને લોજન લેવાની સાધકની ફરજ છે.

ક્ષેત્ર—આ ઉપરાંત પોતે કયા ક્ષેત્રમાં છે તે વિચારવું. જોધપુર કે કાઠિયાવાડ જેવા લૂખા પ્રદેશમાં લોજન વધારે લેવું. કાશ્મીર જેવો પ્રદેશ હોય તો ત્યાં તે પ્રદેશને અનુરૂપ ધોરાક લેવો. કેવા પ્રદેશમાં જવું કે રહેવું તેનો સવાલ નથી, પણ શમે તે પ્રદેશમાં પોતે મચેલ હોય તેમાં સાધકે તે ક્ષેત્રને લક્ષમાં લઈ ધોરાક લેવો. ગોહિલવાડ કે ગાલાવાડને જે નિયમો લાગે તે મુંબઈના પ્રદેશ માટે નકામા છે. એટલે, ક્ષેત્ર જોવાનો ખીજો નિયમ સાધક માટે સૂચ્યો.

માત્રા—પોતાની ભોજનની માત્રાનો આ ત્રીજો નિયમ છે. કોઈને બે રૂપિયાભાર ખોરાક પણ મુશ્કેલીથી પચે છે, કોઈને પોણા શેર તો ઘઉંનો ઢોટ જોઈએ. પોતાને જેટલા માપનું ભોજન પચતું હોય, તેટલું જ લેવું. આ માત્રા (Quantity)માં વ્યક્તિગત ફેરફાર હોય છે. તેથી પોતાની માત્રા જોઈ આહાર લેવો. આ ત્રીજો ઘણો ઉપયોગી અને વ્યવહારુ નિયમ છે. અતિ માત્રામાં આહાર ન થઈ જાય એ માટે ખાસ ચીવટ રાખવી.

સાત્ત્વ્ય—સાધકે વિચારવાનો ચોથો નિયમ એ છે કે વ્યક્તિગત અમુક આહાર પોતાને પચે છે કે નહિ તે વિચારી જવું. આમાં કોઈ બે શેર દૂધપાક લઈ શકે અને કોઈને પાશેર પણ ભારે પડે. વ્યક્તિગત જઠરાગ્નિ ગુદા ગુદા પ્રકારની હોય છે. પોતાને કઈ ચીજ માફક છે તે વિચારવાનો આ ચોથો નિયમ છે.

દ્રવ્યગુરુલાઘવ—ભોજનનો પાંચમો નિયમ એ છે કે ભેંસનું દૂધ ભારે પડે અને ગાયનું દૂધ હળવું છે, એમ પ્રત્યેક વસ્તુ ભારે હળવી છે, તેનું સહજ જ્ઞાન મેળવી લેવું, અને પોતાના શરીરને ભાર કરે તેવી વસ્તુ ન ખાવી, હળવી પડે તેવી જે વસ્તુ હોય તે લેવી. આ પ્રમાણે હળવા ભારેના અને પોતાની પ્રકૃતિની ખાસિયતના અભ્યાસથી સૂચિત આહાર લઈએ તો દવા લેવાની જરૂર જ નહિ પડે.

સ્વબલ—વસ્તુ પોતે સારી હોય, પણ પોતે તેના પચાવવાનું બળ ધરાવે છે કે નહિ કે પોતાને તે વસ્તુ માફક છે કે નહિ, તે પોતાના બળનો વિચાર કરવો. કેટલાકને શીરા જેવી નિર્દોષ વસ્તુ પચાવવાનું પણ બળ હોતું નથી, તો તેમણે એવી વસ્તુ ન વાપરવી. વસ્તુ નિર્દોષ હોય, ઉપરાંત તેને પચાવવાનું પોતાનું બળ હોય એ ઘણી અગત્યની બાબત છે. આ છઠ્ઠી બાબત વિચારીને જ ખોરાક લેવો. પચે તેવું લેવું, ન પચે તેવું સોનાનું હોય કે સસ્તું હોય તો પણ સાધક માટે તે નકામું છે. ન પચે એવી અથવા પોતામાં જેને પચાવવાનું બળ ન હોય તેવી વસ્તુ ન લેવી.

આ છ નિયમને ધ્યાનમાં રાખી જે ભોજન કરે છે તેને કદી દવાની જરૂર જ પડતી નથી.

દવાનો અને સાધકનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તે અત્ર બતાવ્યું છે અને જે આ છ નિયમો ધ્યાનમાં રાખી આહાર કરે છે તેને દવાની જરૂર પડતી નથી. કોઈ શોખથી દવા લેતું નથી, કે સ્વાદ ખાતર દવા લેતું નથી. દવાની જરૂર જ ન પડે તેવું કરવા માટે આ છ નિયમ સૂચવ્યા છે. દવા લેવાનો પ્રતિબંધ નથી પણ તે લેવાની જરૂર જ ન પડે તેટલા માટે આ જરૂરી નિયમો બતાવ્યા છે. (૧૩૭)

પિંડ શય્યા લેવા છતાં નિષ્પરિશ્વરતા—

पिण्डः शय्या वस्त्रैषणादि पात्रैषणादि यच्चान्यत् ।

कल्प्याकल्प्यं सद्धर्मदेहरक्षानिमित्तोक्तम् ॥૧૩૮॥

અર્થ—જમવાનો પિંડ (લોજન), સૂવાની શય્યા (પાટાદિ), વસ્ત્ર (લૂગડાં), પાતરાં અને સર્વસામાન્ય વસ્તુ અને બીજી વસ્તુઓને વિશે ખપે અને ન ખપે એ સંબંધી જે હકીકત ઉપર અને અન્યત્ર ખતાવવામાં આવી છે તે વિશુદ્ધ ધર્મની અને તેને પોષનાર દેહની રક્ષા માટે જણાવવામાં આવી છે. (૧૩૮)

વિવરણ—આચારાંગસૂત્રમાં તથા અન્યત્ર જે વિવેચન કરીને અનેક વસ્તુ ખપે અને ન ખપે તેવી કહી છે તેનું કારણ વિશુદ્ધ ધર્મપાલનને અને તે કરી આપનાર અને તેને પોષનાર દેહપાલનને માટે છે. કોઈ વસ્તુને કલ્પ્ય એટલે ખપે તેવી અને અકલ્પ્ય એટલે ન ખપે તેવી કહી છે તે શરીરને પોષવા કે શરીરને વધારવા માટે કે તેને સારું દેખાડવા માટે નથી કહી, પણ દેહ ધર્મસાધન હોવાથી વિશુદ્ધ ધર્મનું પાલન કરવાથી દુર્ગતિમાં જહું ન પડે અને વિશુદ્ધ ગતિ થાય અને છેવટે આત્મોન્નતિ થાય તથા દશ પ્રકારે યતિધર્મનું પાલન થાય માટે કલ્પ્ય અને અકલ્પ્ય ખતાવવામાં આવી છે. વસ્તુ ઉપર રાગ થાય કે પ્રેમ થાય તે પરિગ્રહ છે. માટે, શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે મુચ્છા પરિગ્રહો વુક્તો એટલે પાંચમું વ્રત જે પરિગ્રહવ્રત નામનું છે તે મૂર્છાને અંગે છે, અથવા જેટલી મૂર્છા તેટલો પરિગ્રહ. આ વસ્તુ મારી છે અને બીજાનો તેના પર હક નથી એવા પ્રકારનો વસ્તુ પર રાગ થાય, પ્રેમ થાય, આકર્ષણ થાય ત્યારે તે વસ્તુ પરિગ્રહ થાય છે. બાકી જે આવી મળે તે વાપરવાથી તેના પર ‘મૂર્છા’ થતી નથી, અને તેથી પરિગ્રહનો દોષ એમાં ધારવો એ અણસમજ છે, કારણ કે એમાં કોઈ જાતનું આકર્ષણ કે મારાપણું નથી. તેથી સાધક પુરુષો મૂર્છા વગર આહારપાણી કે વસ્ત્રપાત્ર વાપરે, પોતાપણું તે પર ધારણ ન કરે તો તે વસ્તુ ધર્મપાલનના શુભ હેતુએ વાપરેલી હોવાથી તેને ‘પરિગ્રહ’ કહેવાય નહિ. આ સૂત્રના સંબંધમાં દિગંબર જૈનો સાથે સ્વેતાંબર જૈનોનો મતભેદ છે. દિગંબર સાધુઓ કપડાં પણ રાખતા નથી, અને રાખવામાં પરિગ્રહ થાય છે એમ માને છે, પરંતુ જે સાધકો (સ્વેતાંબર સાધુઓ) વસ્ત્ર શય્યા વગેરેને મૂર્છા વગર માત્ર ધર્મનાં સાધન તરીકે વાપરે છે અને તેમના પર પોતાપણાનો ભાવ રાખતા નથી, અને તે વસ્તુને અંગે કોઈ જાતની પોતાની શેકાઈ કે માલિકીપણું ધારણ કરતા નથી તે પરિગ્રહદોષે લેવાયલા છે એમ કહેવું તેમાં અણસમજ છે.

પિંડ—લોજન. સાધક કેવું લોજન લે એ આચારાંગસૂત્ર પ્રમાણે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તે ગોચરીના ઉપર જણાવેલા બેતાળીસ દોષોને વજ્રે. બેતાળીસ દોષમાં ઘણી વિચારણા કરી છે અને આપનાર તરફથી પ્રેમ ખાતર પણ દોષ થાય તો તે વસ્તુને અકલ્પ્ય ગણવામાં આવી છે. આવી રીતે લીધેલા પિંડને પરિગ્રહ કહેવો એ તો ઘણી વિચિત્ર વાત છે, ચોખ્ખો એકતરફી વિચાર છે અને સમજમાં ન જાતરે તેવો પ્રકાર છે. પિંડ કેવો હોય અને કોણે તૈયાર કરેલો હોય અને કેવી રીતે આપેલો હોય તો સાધકને કલ્પ્ય ગણાય તેની વિગત શાસ્ત્રકારે આપી છે. અને તેનો સંક્ષિપ્ત સાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

શર્યા—અમુક ચાતુર્માસ સમયે સાધક પાટ વાપરી શકે, શેષકાળે જમીન પર સૂવે અને અમુક સંયોગોમાં શેષકાળે પણ શર્યા(પાટાદિ) કલ્પ્ય ગણાય. તેનો વિધિ શાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

વસ્ત્ર—કપડાં. સાધક કેવાં કપડાં પહેરે, કેવાં કપડાં સ્વીકારે તેની વિગત અગાઉ ઉપર બતાવી છે અને આચારાંગસૂત્રનું તે પર એક આખું અધ્યયન છે. એ કપડાં શરીર-શોભા માટે લેવાનાં નથી, પણ વિશુદ્ધ ધર્મપાલન માટે લેવાનાં છે અને દેહરક્ષા પણ અંતે આત્મિક પ્રગતિ માટે છે. એવી રીતે લીધેલાં વસ્ત્રને પરિગ્રહ ન કહેવાય. જેનાં પર મારાપણુનો મોહ હોય અને શોખથી સારાં દેખાવા માટે જે પહેરાય તે પરિગ્રહ કહી શકાય. જે જાતનાં કપડાં સાધક વાપરે એમ શાસ્ત્રકારે મૂળઅથોમાં બતાવ્યું છે તેના ઉપર જે મૂર્છા થાય નહિ તો તેને પરિગ્રહ કહી ન શકાય, ન કહેવો જોઈએ.

એષણા—એનો સ્પષ્ટ અર્થ ‘અન્વેષણા’ થાય છે, શોધવું તે અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે. સાધક વૃણુ, વસ્ત્ર, અન્નપાણી જે કાંઈ લે તે દોષરહિત હોવું જોઈએ. એની શોધ કરવી તે ત્રીણ એષણાસમિતિ છે. પાંચ સમિતિમાં એ ત્રીણ છે. નિર્દોષ આહારની શોધ કરવી એ આ ત્રીણ સમિતિનો વિષય છે. નિર્દોષ લિક્ષાને ગ્રહણ કરવી તે આ સમિતિપાલનનો આચાર છે. આચારાંગસૂત્રમાં જે વિગત બતાવાઈ ગઈ છે તે અનુસાર તેવી ચીજ બરાબર શોધવી, તેના માટે તપાસ કરવી અને પોતાને ખપે તેવી વસ્તુ કે આહાર લેવો તે આ એષણાસમિતિનો વિષય છે. પાંચ સમિતિને અને ત્રણ ગુપ્તિને અષ્ટ પ્રવચનમાતા કહેવામાં આવે છે. એનું વિવેચન વધારે જોવું હોય તો આગમોદય સમિતિએ ૧૬૨૦માં પ્રગટ કરેલા ઠાણાંગસૂત્રમાં હકીકત જોઈ લેવી. એ એષણાસમિતિના બતાવવા પ્રમાણે જે સાધક અનુસરે છે તે કોઈ વસ્તુનો પરિગ્રહ કરતો નથી અને પોતાના નિર્વાહ પૂરતી જ તે વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. તેના પર તે સ્વામીત્વ સ્થાપવા માગતો નથી. અને તે વસ્તુઓમાં તેને કોઈ પ્રકારની મૂર્છા-બંધન નથી. તેથી માંગી લાવેલ ચીજને અંગે પરિગ્રહ થતો નથી.

અન્યત્—આ સિવાયની સંયમનિર્વાહ માટે કે દેહ માટે લીધેલ કોઈપણ વસ્તુ, દાખલા તરીકે ખાવાની વસ્તુનું ચાર વિભાગ છે : અશન, પાન, ખાદીમ અને સ્વાદીમ. તેમનો સમાવેશ પિંડમાં થઈ શકે, અથવા અન્યત્ કોઈ પણ વસ્તુથી શર્યા-સંચારો, ઝોળી, પલ્લાં, ચોળપટ્ટો, મુહુપત્તી એ સર્વ સંયમના નિર્વાહ માટે રાખેલ વસ્તુઓ કે ખીજાની પાસેથી માગી લીધેલ વસ્તુઓ સૂચવાય. એમાંની પોતાને ખપે તેવી સર્વ વસ્તુઓને પણ પરિગ્રહમાં ન લેખવી દેવાય, કારણ કે પરિગ્રહનું મુખ્ય લક્ષણ મૂર્છા અર્થાત્ એમાં સ્વીય-પણાનો કે માલિકીનો ભાવ છે. એ વસ્તુ પોતાની નથી, પણ પોતે સંયમના નિર્વાહ માટે લીધેલ છે અને તેના ઉપગમે હર્ષ નથી. વસ્તુ ઉપર માલિકી રાખવાની નથી, તો પછી

એ પરિશ્રદ્ધની કોટિમાં કેમ આવી શકે? આ વસ્તુ વિશુદ્ધ ધર્મના પાલન માટે જરૂરી છે અને તેથી તેને પરિશ્રદ્ધના વર્ગમાં ન જ મૂકવી ઘટે.

કલ્પ્યાકલ્પ્ય—અમુક વસ્તુ સાધકને ખપે કે નહિ; ખપે તે કલ્પ્ય અને ન ખપે તેવી વસ્તુને અકલ્પ્ય કહેવામાં આવી છે. શાસ્ત્રકારે આચારાંગાદિક સૂત્રોમાં બતાવ્યું છે કે અમુક સંયોગોમાં અકલ્પ્ય વસ્તુ પણ કલ્પ્ય થઈ જાય છે, ગાઢ આલંબનને કારણે અપવાદમાર્ગે અકલ્પ્ય વસ્તુ પણ કલ્પ્ય થઈ જાય છે. સાધકને તો માલિકીપણું, આસક્તિ હોય જ નહિ એટલે કલ્પ્યઅકલ્પ્યનો શાસ્ત્રમાં જે વિભાગ બતાવ્યો છે તે પણ સદ્ધર્મ-પાલન માટે જ છે.

સદ્ધર્મદોહરક્ષાનિમિત્ત—વિશુદ્ધ ધર્મ અને શરીરની રક્ષાનું નિમિત્તકારણ હોવાથી તેને પરિશ્રદ્ધ ન કહી શકાય. આ શ્લોકમાં વિશુદ્ધ ધર્મની રક્ષા અને શરીરની રક્ષા એવી બે વાત બતાવી અને વસ્તુ હોય છતાં તે પરિશ્રદ્ધ નથી એ મૂર્છાને અભાવે કહ્યું. (૧૩૮)

કલ્પ્યાકલ્પ્યને જાણનાર—

કલ્પ્યાકલ્પ્યવિધિજ્ઞઃ સંવિજ્ઞસહાયકો વિનીતાત્મા ।

દોષમલિનેડપિ લોકે પ્રવિહરતિ મુનિર્નિરુપલેપઃ ॥૧૩૯॥

અર્થ—આ વસ્તુ ખપે તેવી છે અને આ વસ્તુ ખપે તેવી નથી તે વિધિનો જે જાણકાર હોય, વિદ્વાન મુનિએ જેની સહાયમાં હોય એવો નહિ સાધક સાધુપુરુષ હોઈને આ દોષોથી મેલા અને ગંદા થયેલા શ્લોકમાં રહેવા છતાં રાગદ્વેષથી રહિત રહે છે. (૧૩૯)

વિવેચન—આરે તરફ દૃષ્ટિ લાગ્યો હોય પણ જે ખરો સાધક પુરુષ હોય તે તેનાથી દૂર રહી શકે છે, રાગદ્વેષથી રહિત રહી શકે છે અને પોતાનું કામ કરે જાય છે અને પ્રગતિમાં આગળ વધતો જાય છે. આત્મસાધક કેવા પ્રકારનો હોય તેની વિગત આ ગાથામાં બતાવે છે. પછી તેનો દાખલો આવતી ગાથામાં બતાવશે.

કલ્પ્યઅકલ્પ્યવિધિજ્ઞ—પ્રથમ તો એ સાધક આ વસ્તુ ખપે તેવી છે કે નહિ તેની વિધિનો જાણકાર હોવો જોઈએ. તે અમુક ચીજ ખપે તેવી છે કે નહિ, અમુક સ્થાન ભિતરવા યોગ્ય છે કે નહિ તેનો, કલ્પ્ય-અકલ્પ્યના તકાવતનો જાણકાર હોવો જોઈએ. એને જોતરનીના બેતાળીસ દોષો તથા વસ્તુના ગુણદોષની બરાબર જાણ હોવી જોઈએ. આવો તથા નીચે વર્ણવેલો પુરુષ દોષના વાતાવરણમાં રહે તો પણ તે રાગદ્વેષથી જરાયે લેપાતો નથી અને પોતાના આત્માને દરરોજ આગળ વધારતો જાય છે. આ સાધકની એક વ્યાખ્યા થઈ. તેમાં ખાસ જાણવા જેવું એ છે કે એ માણસ આપણી મલિન દુનિયામાં રહે તો પણ વાતાવરણની અસર વગરનો રહી શકે છે અને એમ સમજવાનું નથી કે એ વાતાવરણ વડે ખરડાઈ જાય છે.

સંવિજ્ઞસહાયક—સંવિજ્ઞ-વિદ્વાન જાણકારો એની સહાયમાં હોય છે. સાધુધર્મ પાળતાં અનેકની સહાય લેવી પડે છે. એના સહાયકો તો વિદ્વાન હોય છે. એ સહાયકો એને સાચી સલાહ અને દોરવણી આપે છે. માણસ જે જાતની સોખત કરે તેવી તેના પર અસર થાય છે, આ વિદ્વાનોની સલાહ એ આનંદપૂર્વક સ્વીકારે છે. આ સાધકનું બીજું લક્ષણ છે.

વિનીતાત્મા—વિનીત એટલે સ્વાભાવિક રીતે નમ્ર આત્મા એ હોય છે. એ પોતે વિનયવાન હોય છે અને પરનો હુકમ માનવો કે તેને અનુસરવું તેમાં તેની સ્વાભાવિક રીતે વૃત્તિ જ હોય છે. ઉદ્ધત માણસ સાધક થઈ શકતો નથી. વિનીતઆત્મા હોવું એ સાધકનો ત્રીજો ગુણ છે.

દોષમલિન—દોષથી ગંદા થયેલા. આ 'લોક'નું વિશેષણ છે. સાધુ વસતીમાં રહે તેના આમાં સ્વીકાર છે અને સાધક આપણા લોકમાં અને આપણી વચ્ચે જ રહે છે. એ કાંઈ જંગલમાં નાસી જતા નથી અને કોઈ પ્રકારે મનુષ્યભૂમિનો ત્યાગ કરતા નથી. આવા લોકોની વચ્ચે રહેનાર અને લોકવાતાવરણથી પરિચિત હોઈને તે લોકોને ધર્મ-માર્ગે દોરી શકે છે અને છતાં તે સાધક રાગદ્રેષથી રહિત રહી શકે છે. એ કેવી રીતે મલિનતાના વાતાવરણમાં રહેવા છતાં દોષથી અસ્પૃષ્ટ રહે છે તેના દાખલા હવે પછીની ગાથામાં આપશે. જે જંગલમાં નાસી જતા હોય કે લોકપરિચયથી દૂર રહેતા હોય તેમણે ખાસ સમજવા અને અનુસરવા યોગ્ય છે.

નિરુપલેપ—ખરડાયા વગર, રાગદ્રેષથી રહિત. સાધક નિર્લેપ રહી શકે છે. ઉપલેપ એટલે ખરડાવું. લોકો ગમે તેવા દોષથી ખરડાયેલા હોય તેમની વચ્ચે રહીને સાધક વગર ખરડાયેલો, નિર્લેપ રહી શકે છે. ચોતરફનું વાતાવરણ દોષોથી ભરેલું હોય તો પણ સારી સહાયવાળો અને ખપે ન ખપે તે જાણનારો અને જાતે વિનયી હોય તો સાધક તદ્દન નિર્લેપ રહી શકે છે અને વાતાવરણની કે દોષોની પોતા ઉપર જરા પણ અસર થવા દેતો નથી. આ શક્યતા ખૂબ વિચારણીય છે અને ખરાબ વાતાવરણની જરા પણ અસર ન થાય તેવી સંભાળ રાખવાની સાધક માટે જરૂર છે. ખરાબ વાતાવરણમાં નિર્લેપ રહેવું શક્ય છે એમ જ્ઞાનીનું વચન છે. (૧૩૯)

કમળ જેવો સાધક હોય—

યદ્વત્ પક્ષાધારમપિ પક્ષ્જં નોપલિપ્યતે તેન ।

ધર્મોપકરણઘૃતવપુરપિ સાધુરલેપકસ્તદ્વત્ ॥૧૪૦॥

અર્થ—કાદવની વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલ કમળ તે કાદવથી લેપાતું નથી, તે પ્રમાણે ધર્મના ઉપકરણોથી પોતાના શરીરને ટકાવી રાખવા છતાં સાધક પુરુષ તે વસ્તુઓથી કમળની પેઠે નિર્લેપ રહી શકે છે. (૧૪૦)

વિવરણુ—આ શ્લોકમાં ભોગવિલાસની મધ્યે રહેનાર સાધક પણ ભોગથી તદ્દન અણુલેપાયેલો રહે છે, તે બાબત પર દાખલો બતાવ્યો છે. કુદરતમાં પણ તેમ બને છે તે પરથી ફલિતાર્થ કાઢ્યો છે કે વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલો અને વિષયના વાતાવરણમાં રહેતો માણસ વિષયથી અણુલેપાયેલો રહી શકે છે. આપણે આ દાખલા પર વિચાર કરીએ.

પંકાધાર—કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ. કમળનું મૂળ તો કાદવ પર જ રચાયેલું હોય છે. એ કાદવમાંથી જન્મે છે, છતાં એને કાદવ લાગતો નથી. જેમ એ કાદવથી નિર્લેપ રહી શકે છે, તેમ વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલો અને વિષયના વાતાવરણમાં રહેતો જીવ વિષયથી અણુલેપાયેલો રહેવાની વૃત્તિવાળો હોય તો નિર્લેપ રહી શકે છે. ધ્યાનમાં રહે કે કમળ કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં કાદવથી અણુલેપાયેલું રહે છે, રહી શકે છે.

નોપલિપ્યતે—કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કમળ કાદવથી ખરડાતું નથી.

ધર્મોપકરણુ—વસ્ત્ર, પાતરાં અને સાધુ વાપરે તેવાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનાં સર્વે ઉપકરણો—જોયરી કે પલ્લાં, સ્થાપનાચાર્ય, ઠાંડો, ઠંડાસણુ તથા એવો. સાધુનું જીવન આ ઉપકરણોથી બન્યું રહે છે છતાં ધર્મોપકરણુ પર જો મૂર્છા ન હોય તો સાધુ ધર્મોપકરણુની હાજરી હોવા છતાં અણુલેપાયેલો રહે છે. સાધુએ ધર્મોપકરણુ કેટલાં અને કેવાં રાખવાં તે વિધિ શાસ્ત્રના અન્ય ગ્રંથોમાં બતાવ્યો છે, તેને જ અનુસરતો હોય તેવો સાધક પોતે ધર્મનાં ઉપકરણુ ધારણુ કરતો હોય તો પણ જો તેને મૂર્છા ન હોય તો તે ઉપકરણુથી ખરડાતો નથી. જેમ કાદવમાં ઉત્પન્ન થયેલું અને કાદવમાં વધેલું તથા કાદવના વાતાવરણમાં રહેતું કમળ કાદવથી જરા પણ લેપાતું નથી, જરા પણ કાદવમય થતું નથી તેમ સાધક વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં અને વિષયના વાતાવરણુ વચ્ચે રહેવા છતાં તેનાથી અસ્પૃશ્ય અને અણુખરડાયેલો રહી શકે છે. સાધુ ઉપર વિષયો અસર કરી શકતા નથી, એ કમળના દાખલાથી સમજી જાણી શકાય તેવી વાત છે.

અલેપ—નિર્લેપ. સાધક જીવ ધારે અને તેની વૃત્તિ શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર હોય તો તે અણુલેપાયેલો રહી શકે છે, એમ કમળના કુદરતમાંથી મળતા દાખલાથી જણાય છે.

આમાં સાધુ ધર્મોપકરણુ રાખે છે તેનો ઉદ્દેશની નજરે બચાવ છે. ઉપકરણો તેમના પર સત્તા ભોગવવા માટે રાખવામાં આવતા નથી પણ એ ધર્મનાં ઉપકરણો છે અને વગર મૂર્છાએ ધર્મને નિમિત્તે રાખવામાં આવે છે, તેથી સાધુને દોષ લાગતો નથી અને તે કમળની પેઠે નિર્લેપ રહી શકે છે. માત્ર તેની વૃત્તિ મજબૂત જોઈએ અને તેનામાં નિર્લેપ રહેવાની વૃત્તિ જાગવી જોઈએ.

આ કમળનો દાખલો ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને વિષયકષાયમાંથી જન્મેલ માણસને અને વિષયકષાયના વાતાવરણુ વચ્ચે રહેતા સાધકને ખરાખર લાગુ પડે તેવો આ દાખલો છે. (૧૪૦)

બીજો દાખલો વિચારણીય છે—

યદ્વતુરગઃ સત્સ્વપ્ન્યાભરણવિભૂષણેષ્વનમિષક્તઃ ।

તદ્દુપગ્રહવાનપિ ન સજ્જમુપયાતિ નિર્ગ્રંથઃ ॥૧૪૧॥

અર્થ—જેમ ઘોડો પોતાના ઘરેણાં—આભૂષણો ઉપર જરાએ રાગ કરતો નથી અને તેનાથી અલિપ્ત રહી શકે છે, તેવી રીતે અનેક ઉપકરણોયુક્ત સાધુ હોય તો પણ તે સોખતની અસર પામતો નથી, કારણ કે તે નિર્ગ્રંથ છે, પરિવ્રહ્મની ગાંઠથી મુક્ત છે. (૧૪૧)

વિવરણ—હવે આ ૧૪૧મા શ્લોકમાં સાધુ સાધક જે અગ્નિ વગરના હોય તો નિર્લેપ રહી શકે છે તેનો બીજો વ્યવહારુ દાખલો આપે છે. આ દાખલાથી સાધક ધર્મ નિમિત્તે કોઈ ઉપકરણ રાખે કે આહારપાણી લે તેમાં તેના નિર્ગ્રંથપણને વાંધા આવતો નથી, કારણ કે ઉપકરણો ઉપર એને મૂર્છા નથી, રાગ નથી, આકર્ષણ નથી, તે તો માત્ર સંયમના નિર્વાહનને અંગે રાખવામાં આવેલ હોય છે. એટલે, એને કોઈ પ્રકારનો દોષ લાગતો નથી.

તુરગ—ઘોડો, અશ્વ. ઘોડાનું આ દૃષ્ટાંત ખાસ વિચારવા જેવું છે. એના ઉપર સોનાનો કે રૂપાનો સામાન નાખવામાં આવે, એને ગળામાં હાંસડી પહેરાવવામાં આવે અથવા એની આબુખાબુ ચામર વીંજાય કે માથે છત્ર ધારણ કરાવવામાં આવે કે બીજાં આભૂષણો એને પહેરાવવામાં આવે તેનું ઘોડાને મનમાં કોઈ થતું નથી. એ જાણે છે કે આ તો થોડા વખતનો અને પારકો મામલો છે, પાછો હોતો તેવો થઈ જનાર હું. તે વખતે ઘરેણાં કે આભૂષણો પર પોતાપણું થોડા વખત માટે પણ એ ઘોડો ધારતો નથી અને તેમનામય થતો નથી. તે ઘરેણાં કે આભૂષણોને પોતાનાં ધારતો નથી, તેમના ઉપર પ્રેમ કરતો નથી, તેમને પોતાનાં માનતો નથી.

સારા વખતે ઘોડા ઉપર રૂપાનો કે સોનાનો સામાન તૈયાર કરી પીઠ પર તથા ગળા પર લગાડવાનો રિવાજ છે. ઘોડો એમાં આસક્તિ ધરતો નથી, એ સામાન કે આભૂષણોને પોતાનાં માનતો નથી, તે પર મૂર્છા કે પ્રેમ ધારણ કરતો નથી, અને તે પારકાં છે અને થોડા વખત માટેના અને પારકી શેલા સારું છે એમ માની તેમાં આસક્તિ કરતો નથી.

અનભિષક્ત—અમૂર્છિત. એ ઘરેણાં પોતાનાં છે એમ ધારી તેમના ઉપર આસક્તિ રાખતો નથી, તે પોતાનું મહત્ત્વ વધારનાર છે એમ ઘોડો માનતો નથી, અને હોય ત્યારે પોતે તેમને ધણી છે એમ આભૂષણોને અંગે કહી ધારતો નથી અને તે ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવવાનો વિચાર કરતો નથી. મૂર્છા ન હોવાને પરિણામે તે તન્મય થઈ જતો નથી.

ઉપગ્રહવાન—સાધક વસ્ત્ર, પાત્ર, શય્યાદિ રાખે ત્યારે પણ તન્મય થઈ જતો નથી, તેમની ઉપર મૂર્છા રાખતો નથી, તે પોતાનાં છે એમ માનતો નથી અને તેમના વિયોગે પોતાને કોઈ જાતની હાનિ થઈ શકે છે એમ તેના મન ઉપર આવતું નથી.

નિર્ગ્રન્થ—સાધક, સાધુપુરુષ. સાધુપુરુષ શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્રાદિ રાખે તેા પણ તેના પર મૂર્છા કરતો નથી, તેના મય થઈ જતો નથી અને તે ન હોય તેા પણ શું એમ તેના મનમાં થાય છે. ઘોડાની પેઠે અસુક વસ્ત્રપાત્રાદિ હોય ત્યારે પણ તેમના પર મૂર્છા થતી નથી. જેની મૂર્છાની ગાંઠ છૂટી જાય અથવા ખંધાય જ નહિ તે જ નિર્ગ્રન્થ કહેવાય છે. આ ગાંઠ જેની છૂટી ગઈ છે એવા નિર્ગ્રન્થ મુનિસાધકને તેા વસ્ત્ર, પાત્ર, પાટ કે શય્યા ઉપર ગાંઠ ન હોવાથી તે નિર્ગ્રન્થ કહેવાય છે. તેથી એને કોઈ પ્રકારનો દોષ લાગતો નથી. તે મૂર્છા-આસક્તિથી પર રહે છે. આ ગાંઠ કેવા પ્રકારની હોય છે, તે ગાંઠ કેવી રીતે છૂટી જાય કે ખંધાય જ નહિ તેનું વર્ણન આગલી ગાથા (૧૪૨)માં કરશે, તે વાંચી સાધક કેવો હોય તે ખાસ વિચારવા જેવું છે, ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે, અનુકરણ યોગ્ય છે. આ ઘોડાનો દાખલો માનપૂર્વક સારી રીતે વિચારવો. (૧૪૧)

નિર્ગ્રન્થ કોણુ હોય ?

ગ્રન્થઃ કર્માષ્ટવિધં મિથ્યાત્વાવિરતિદુષ્ટયોગાશ્ચ ।

તજ્જયહેતોરશઠં સંયતતે યઃ સ નિર્ગ્રન્થઃ ॥૧૪૨॥

અર્થ—ગ્રન્થ એટલે ગાંઠ. તે આઠ પ્રકારના કર્મની છે. તે કર્મખંધનના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને ખરાખ (મન, વચન, કાયા)ના યોગો છે. તેમના પર વિજય મેળવવા માટે માયારહિતપણે જે પ્રયત્ન કરે તે નિર્ગ્રન્થ છે. (૧૪૨)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં નિર્ગ્રન્થ સાધક કોણુ કહેવાય તેની ખરાખર વ્યાખ્યા આપી છે. તેને ખરાખર સમજવા અહીં યત્ન કરીએ.

નિર્ગ્રન્થ—સાધુ, સાધક, જેની ગાંઠ છૂટી ગઈ છે તે, અથવા જે ગાંઠ વગરના છે તે. કર્મની ગાંઠ વગરના હોય તે સાધુ અથવા સાધક કહેવાય. આ નિર્ગ્રન્થ શબ્દનો અર્થ છે, અથવા આ શ્લોકમાં નિર્ગ્રન્થ કોને કહેવાય તેની વ્યાખ્યા આપી છે.

કર્મઆષ્ટવિધ—આઠ પ્રકારના કર્મનું અને આત્માનું મળવું તે કર્મની ગાંઠ. આ ગાંઠ જે ખાંધે નહિ, છોડી નાખે તે નિર્ગ્રન્થ કહેવાય. (૧) જ્ઞાનનું આવરણ કરે, તેને આવતું રોકે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ (૨) દર્શનને આવતું રોકે તે દર્શનાવરણીય કર્મ એટલે વસ્તુના સામાન્યજ્ઞાન આડું જે આવરણ કરે તે (૩) સુખ અથવા દુઃખનો જે અનુભવ કરાવે તે વેદનીય કર્મ (૪) કષાય કરાવે અને ચારિત્ર કે સમ્યક્ત્વ વિશે મોહમાં નાખી જે પ્રાણીને સંસારમાં રખડાવે તે મોહનીય કર્મ (૫) પ્રત્યેક જીવનમાં કેટલાં વર્ષ રહેવાનું થાય તેના કારણબૂત આયુષ્યકર્મ (૬) ત્યાં ઈદ્રિયો મુકરર થાય, શરીરનો આકાર તથા

પ્રકાર, પ્રત્યેક અવયવ સ્વસ્થાને મૂકાય અને ટૂંકામાં ચિત્રામણુ થાય અને પ્રાણી સંસારમાં નામ કાઢે તેના કારણભૂત નામકર્મ (૭) ત્યાં જિ'યાનીયા યોત્રમાં ઉત્પન્ન થાય તેમાં નિમિત્તભૂત યોત્રકર્મ (૮) અને છતે પૈસે આપી ન શકે, છતી વસ્તુએ ઉપલોગ ન કરી શકે અને શક્તિ વાપરી ન શકે તેના કારણભૂત અંતરાયકર્મ. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપવર્ણન મારા કર્મના નિબંધમાં કર્યું છે અને સહજ ઉપર પણ આવ્યું છે, તે કર્મનો આત્મા સાથે ઉદયમાં આવતાં સુધી સંબંધ થવો તે કર્મની ગાંઠ - આઠ પ્રકારની - ઉપર પ્રમાણે પડે છે. તે ગાંઠ ન બાંધે અથવા બાંધેલી ગાંઠને છોડી મૂકે તે નિર્ગ્રંથ. એ સાધુ માટે રૂઠ થયેલો શબ્દ છે; ધરનો ત્યાગ કરી જેમણે સાધુપણું સ્વીકાર્યું છે તે નિર્ગ્રંથ. નિર્ગ્રંથ એટલે સાધુ. કર્મની ગાંઠ છોડનાર અને કર્મની ગાંઠ ન બંધાવા દેનાર જે હોય તે સાધકને આ પ્રમાણે નિર્ગ્રંથ કહેવામાં આવે છે.

મિથ્યાત્વાવિરતિયોગ—આ કર્મબંધનનાં કારણો છે. અગાઉ તે પર વિવેચન થઈ ગયું છે. જૈન ધર્મથી વિપરીત વર્તન તે મિથ્યાત્વ. તેના પાંચ પ્રકાર પર પ્રકરણ ૧ લામાં વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયું. શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાનો અભાવ તે મિથ્યાત્વ. એનાથી કર્મની ગાંઠ બંધાય છે. એ ગાંઠ બંધાવાનું અગત્યનું કારણ તે હોવાથી તેને કર્મગાંઠનાં બંધનનું કારણ ગણવામાં આવે છે. તે જેને ન હોય અથવા કાઢી નાંખવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરે તે 'નિર્ગ્રંથ.' અને વિરતિભાવનો ત્યાગ તે અવિરતિ. બાર અણુવત કે પાંચ મહાવત ન લેવા તે અવિરતિ. તે પર પણ અગાઉ વિવેચન પ્રથમ પ્રકરણમાં થઈ ગયું છે. અને દુષ્ટ યોગ તે મન, વચન, કાયાના યોગો. એનો વિસ્તાર પણ અગાઉ થઈ ગયો છે. એના પંદર પ્રકાર છે. એ કર્મબંધન થવાના ગરનાળા છે. એ રીતે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને યોગનો પ્રામાણિકપણે નિરોધ કરી આત્મા સાથે ગાંઠ ન વળવા દેવા અને પડી ગયેલી ગાંઠને ફર કરવા, કાપી નાખવા માટે જે પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરે તે નિર્ગ્રંથ. આમાં કષાય જે કર્મબંધનનું કારણ છે તે મૂકી દીધું છે; તે શબ્દો વધી જાય અને માત્રા વધી જાય તે કારણ છે. આપણે તે સમજી લેવું.

અશાઠં—માયારહિતપણે, પ્રામાણિકપણે, ખોટો દેખાવ કરવા નહિ પણ સંસારમાં ખરા પરિભ્રમણ કરાવનાર આ કર્મો છે તેથી તે બાંધેલા હોય તેમને છોડી નાખવાનો અને નવા ન બાંધવાનો જે પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરે તે નિર્ગ્રંથ. નિર્ગ્રંથ એ સાધુનો પર્યાય છે. જેને કર્મની ગાંઠ નથી, હોય તે કર્મની ગાંઠ જેને છોડી દેવી છે અથવા જે ગાંઠ પડવાનું કારણ હોય તેને પ્રામાણિકપણે ફર કરવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે નિર્ગ્રંથના નામને યોગ્ય છે. અને તેથી નિર્ગ્રંથનો અર્થ સાધુપુરુષ રાખવામાં આવ્યો છે. સુખતા આ પ્રકરણમાં આ ગાંઠને અતલગનો સંબંધ છે. (૧૪૨).

ખપે ન ખપે તે વસ્તુનો વિવેક—

यद् ज्ञानशीलतपसामुपग्रहं निग्रहं च दोषाणाम् ।

कल्पयति निश्चये यत् तत् कल्प्यमकल्प्यमवशेषम् ॥૧૪૩॥

અર્થ—જે વસ્તુ જ્ઞાન, શીલ અને તપને સહાય કરે અને યોગ્યતાથી થતા દોષને અટકાવે તે વસ્તુ નિશ્ચયનયથી ખપે એવી (કલ્પ્ય) વસ્તુ છે અને ખાકીની સર્વ ન ખપે એવી (અકલ્પ્ય) વસ્તુ છે. (૧૪૩)

વિવેચન—ખરેખરા સાચા સુખને આપનાર-અપાવનાર વસ્તુ વિવેકપૂર્વક ખપે તેવી છે એ વાતનો ટૂંક સાર આ શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યો છે. ધ્યાન રહે કે આ સુખનું પ્રકરણ ચાલે છે. આત્મિક સુખ આ ખપત્તેજ ખપે તેવી વસ્તુ લેવામાં છે. તેથી ખપે તેવી અને ન ખપે તેવી વસ્તુની અહીં વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલ છે. તે આત્મિક સુખને અંગે બહુ ઉપયોગી હોવાથી ખાસ લક્ષ આપી વિચારવા યોગ્ય છે. ખપે તેવી વસ્તુની એવી સાધારણ વ્યાખ્યા અત્ર આપવામાં આવી છે કે તે ધોરણે જીવન રચવામાં આવે તો સાધકનું જરૂર કામ થઈ જાય અને તેને ઇષ્ટ સાધ્યની પ્રાપ્તિ થાય. આપણે હવે કલ્પ્ય અને અકલ્પ્ય વસ્તુનું સામાન્ય વર્ણન વિચારી લઈએ.

યદ્—જે કોઈ વસ્તુ સામાન્ય રીતે જ્ઞાન, શીલ, અને તપને હિત કરનારી હોય તે કલ્પ્ય છે, તે વસ્તુ ખપે તેવી છે. આ વ્યાખ્યા કલ્પ્ય અને અકલ્પ્ય બન્ને પ્રકારની વસ્તુને લાગે છે અને જે અમુક દષ્ટિએ ખપે-તેવી ન હોય તે પણ કલ્પ્ય થઈ જાય છે, તેથી સામાન્ય ધોરણ એ જ રાખવું કે જે વસ્તુ જ્ઞાન, શીલ અને તપને વધારે તેવી, તેને લાભ કરાવનારી હોય તે કલ્પ્ય છે. સાધક કોઈપણ વસ્તુ વસ્તુની ખાતર લેતો નથી, પણ આત્મિક સુખ અંતે જતાં જેનાથી વધે તે વસ્તુ તે લે છે. તેથી કલ્પ્ય અને અકલ્પ્ય વસ્તુનું પણ એવું સાદું ધોરણ રાખેલ છે કે જ્ઞાન, શીલ ને તપને જે વસ્તુ લાભ કરનારી હોય તે એકંદરે કલ્પ્ય છે, કારણ કે કલ્પ્ય વસ્તુ લેવામાં પણ સાધકને મુદ્દો તો આત્મિક સુખ વધારવાનો અને હેતુ શ્રેય કરવાનો છે અને અંતે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો ઇરાદો છે. એ ઇરાદો જેથી ખર આવે અને આત્મિક સુખ વધે તે બધી વસ્તુઓ તેને ખપે. આ મુદ્દો ગળે ઊતરે તેવો અને તુરત સમજી શકાય તેવો છે.

જ્ઞાન—પાંચે પ્રકારના જ્ઞાનને જે લાભ કરી આપે, જે તેને વધારી આપે, તેના પર ઉપગ્રહ કરે તે કલ્પ્ય વસ્તુ છે. આ દષ્ટિએ સાધકનું વચન કેવું હોય, તેની નજર શું પ્રાપ્ત કરવા તરફ હોય, તે પણ જણાય છે. આમાં એક શ્રુતજ્ઞાન જ ખોલકણું છે, બીજાં ચાર જ્ઞાનો અખોલ છે. પણ કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનને લાભ કરી આપે તેવી વસ્તુ કલ્પ્ય છે, ખપે તેવી છે, સ્વીકાર્ય છે. તત્ત્વાર્થાધિગમના પહેલા જ સૂત્રમાં આ ત્રય-કર્તાએ ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ એમ ખરાખર કહ્યું છે અને મોક્ષના

સાધનભૂત સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરાવે અથવા તેમાં મદદ કરે તે સર્વ વસ્તુ કલ્પ્ય છે. આ જ્ઞાનનાં સાધનો કે પુસ્તક, ન્યુઝપેપર કે કથાવાર્તાનું તત્ત્વ, એ સર્વ જ્ઞાનને મદદ કરે તો તે કલ્પ્ય છે. એટલે જેનાથી કર્મબંધ ઓછો થાય અને સાધ્યપ્રાપ્તિમાં જે ઉપયોગી થાય તે સર્વ કલ્પ્ય છે. આ ધૈરણ્ય રાખવું.

શીલ—એટલે character—આ શીલમાં ચરણસિત્તરી, કરણસિત્તરી તથા સંયમના સત્તર ભેદોનો સમાવેશ થાય છે. એ શીલગુણને જે વસ્તુ પોષે, વધારે, ગતિમાન કરે તેવી હોય તે સર્વ વસ્તુ કલ્પ્ય છે, ખરે તેવી છે.

તપ—જ્ઞાન અને શીલ સાથે તપને પણ લેવામાં આવેલ છે. છ બાહ્ય અને છ આંતર તપ છે. એ બાર પ્રકારનાં તપમાંથી ગમે તે પ્રકારને બહુલાવે, તેના પર ઉપગ્રહ કરે તે સર્વ કલ્પ્ય છે. એટલે જ્ઞાનને કે શીલને કે તપને મદદગાર થઈ પડે કે તેને બહુલાવે તે સર્વ કલ્પ્ય છે એવી સામાન્ય જ્ઞાપ્યા સમજવી, કારણ કે વસ્તુ આપણે (સાધક) વસ્તુની ખાતર નથી લેતા પણ સાધ્યપ્રાપ્તિ તરફ લઈ જનાર હોઈ તેને લઈએ છીએ. એટલે જે કોઈ વસ્તુ જ્ઞાન, શીલ કે તપને મદદગાર થઈ પડે કે તેને બહુલાવે તે સર્વ કલ્પ્ય છે.

દોષાણી—દોષને અટકાવે, નિવારણ કરે તેવી વસ્તુ. એટલે જ્ઞાન કે શીલ કે તપને કે ત્રણેને મદદ કરનાર જે વસ્તુ નીવડે તે કલ્પ્ય છે અને ધીજી સર્વ અકલ્પ્ય છે. દોષને અટકાવનાર અમુક વસ્તુ છે કે નહિ તે પણ ખૂબ વિચારવું, કારણ કે તે દોષને અટકાવનાર હોય તો જે આપણો માર્ગ છે તેને અંતે એ મદદગાર થઈ પડે છે. શરીરને નુકસાન કરનાર, પિત્ત અથવા કફ વધારનાર કોઈ પણ વસ્તુ તે દોષને અટકાવનાર ન હોવાથી અકલ્પ્ય છે એમ સમજવું. એટલે સાધકે દૂધ, છાશ વગેરે કામને વધારનાર હોવાથી અને કામનો નિગ્રહ કરનાર ન હોવાથી તે પૌષ્ટિક હોય તો પણ ન લેવાં. એવી રીતે વસ્ત્ર, પાત્ર, દોરા વગેરે સાધકના ઉપયોગમાં આવતી સર્વ વસ્તુ માટે સમજી લેવું.

પોતાની જાતને સાધકે સવાલ કરવો કે આ વસ્તુ જ્ઞાન, શીલ કે તપને વધારનાર છે કે નહિ અને દોષોનું નિવારણ કરનાર છે કે નહિ. એ જ્ઞાનાદિ ત્રણે કે ત્રણમાંના એકને પણ વધારનાર હોય તો તે વસ્તુ કલ્પ્ય છે, ખરે તેવી છે અને તેટલા માટે સ્વીકાર્ય છે. આ ધૈરણ્યે કામ લેવાથી બધી વખત ઉપયોગી ધૈરણ્ય પૂરું પડશે અને કોઈ પ્રકારની ગૂંચવણ વસ્તુનિર્ણયને અંગે નહિ રહે.

કોઈ વસ્તુને માટે કલ્પ્ય અકલ્પ્યની વિગત જે જાણતો ન હોય, ગોચરીના ખેતાલીસ દોષ જેને આવડતા ન હોય, તેવો સીધોસાદો માણસ પણ આ સાદા ધૈરણ્યે વસ્તુ ખરે તેવી છે કે ન ખરે તેવી તેનો નિર્ણય લઈ શકે.

અકલ્પ્ય—ખીજી સર્વ વસ્તુ, ખાકીની સર્વ વસ્તુઓ ન ખપે તેવી હોય છે. તે સામાન્ય ધોરણ છે. જે જ્ઞાન, શીલ કે તપને મદદ કરે તે કલ્પ્ય વસ્તુ છે અને સોના કે હીરા જેવી ખીજી વસ્તુ હોય તે ખપે નહિ તેવી સાધકને અંગે છે. આ સામાન્ય ધોરણે ચાલવાથી મોટી ગડમથલમાંથી ખચી જવાય છે. એક જ ધોરણે ચાલ્યા જવું. આ લેવાની, વાપરવાની વસ્તુ જ્ઞાનને અંગે કે શીલને અંગે કે તપને અંગે લાભ કરનારી છે કે નહિ એ જાણવું. તે તે બાબતમાં લાભ કરનારી હોય તો ખપે તેવી છે અને ખાકીની સર્વ વસ્તુ અકલ્પ્ય છે. ગોચરીનો આહાર, અન્ય પાસેથી માગેલી વસતી, શય્યા કે પાત્ર કે ઔષધ આ નજરે જોઈ જવાં.

નિશ્ચયે—આ વસ્તુ નિશ્ચયનયથી ખપે તેવી છે. એટલે ઉપલક દષ્ટિએ જે વસ્તુ અકલ્પ્ય લાગતી હોય તે પણ આ નજરે ખપે તેવી હોય તો નિશ્ચયે - નિશ્ચયનયે તે વસ્તુ ખપે છે. વસ્તુ ખપે કે ન ખપે તેવી છે તેનો નિષ્ક્રમ આ ધોરણ ઉપર કરવો. એમાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી. સાધુધર્મમાં ઘણા અપવાદ કરવા પડે છે, પણ આ ધોરણ સાખવાથી નિષ્ક્રમ અસાધ્ય થશે અને કેટલીક વાર અકલ્પ્ય વસ્તુ પણ કલ્પ્ય બનશે. (૧૪૩)

અકલ્પ્ય વસ્તુનું નિદર્શન—

યત્પુનરુપઘાતકરં સમ્યક્ત્વજ્ઞાનશીલયોગાનામ્ ।

તત્કલ્પ્યમપ્યકલ્પ્યં પ્રવચનકુત્સાકરં યચ્ચ ॥૧૪૪॥

અર્થ—જે સમકિતને, જ્ઞાનને, શીલને કે યોગોને નુકસાન કરે તેવી વસ્તુ હોય અને જે પ્રવચનની હેલના (તિરસ્કાર) કરાવે તેવી વસ્તુ ખપે તેવી (કલ્પ્ય) હોય તો પણ તે ન ખપે તેવી વસ્તુ બની જાય છે. (૧૪૪)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં જે વાત કરી છે તેની નકારાત્મક ખીજી બાબત કહે છે.

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનશીલયોગાનાં—એ જે વસ્તુ ખપે તેવી હોય, પણ સમકિતને અથવા જ્ઞાનને, શીલને કે મન-વચન-ક્રયાના યોગોને હાનિ કરે તેવી હોય તો તે પણ સાધકને ન ખપે, અકલ્પ્ય ગણાય એમ જાણવું. ઉપરની ગાથામાં કહ્યું કે જે જ્ઞાન, શીલ અને યોગોને અનુકૂળ હોય તે વસ્તુ સામાન્ય રીતે કલ્પ્ય ગણ્યું. પણ જે વસ્તુ સમકિત, જ્ઞાન, શીલ કે યોગને નુકસાન કરે તેવી ખપે તેવી કલ્પ્ય વસ્તુ હોય તેને પણ ન ખપે તેવી ગણવી, અને તે વસ્તુ ગમે તેટલી જરૂરી હોય પણ તે કલ્પ્ય હોવા છતાં અકલ્પ્ય બની જાય છે. એટલે અહીં જાલટી વાત બતાવી. જે લાભ કરનાર વસ્તુ છે તે કલ્પ્ય છે અને જે હાનિ કરનાર વસ્તુ છે તે ખપે તેવી હોય તો પણ ન ખપે. આ ધોરણમાં વસ્તુની મહત્તા નથી, પણ જ્ઞાન, શીલ, તપ તથા સમકિતની મહત્તા છે. આ ધોરણ સ્વીકારવા માટે સાધકને ઉપદેશ કર્યો.

પ્રવચન—શાસન. આમાં શાસન ઉપર કેટલો મોટો મુદ્દો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. શાસનની જેનાથી અલ્પતા કે લઘુતા છે તે વસ્તુ કલ્પ્ય હોય તો પણ અકલ્પ્ય થઈ જાય છે તે બહુ વિચારીને સમજવા જેવું છે અને શાસનને કેટલું અમત્યનું ગણ્યું છે તે ખાસ રહસ્યથી સમજવા જેવું છે.

કુત્સા—આનો અર્થ કોશકાર 'નિંદા, ધિક્કાર, તિરસ્કાર' કરે છે. જે શાસનની નિંદા કરનાર વસ્તુ છે તે ખપે તેવી હોય તો પણ સાધકને ખપે નહિ. આ શાસનની લઘુતા કે શાસનનો તિરસ્કાર ન કરવો એ વસ્તુતઃ ઘણી મહત્ત્વની વસ્તુ છે અને શાસનનું મંતવ્ય વૈયક્તિક દષ્ટિબિંદુ કરતાં અત્યંત મહત્ત્વનું છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. શાસનનો તિરસ્કાર કે શાસનની નિંદા થાય તેવી કોઈ પણ બાબતમાં સાચો સાધક ભ્રિષ્ટો ન રહે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું લક્ષ્યબિંદુ છે. અત્યારે ખરું સુખ કોને અને ક્યાં મળે અને સુખ કોને કહેવાય તેની વ્યાખ્યા ચાલે છે.

કલ્પ્યમપ્યકલ્પ્યમ—ખપે તેવી વસ્તુ હોય તે પણ ન ખપે તેવી થઈ જાય છે અને સાધકથી તે વસ્તુ લેવાય નહિ, સાધુ જે ધોરણે ચાલે છે તેમાં તે વસ્તુ અસ્વીકાર્ય છે. અને આ સામાન્ય નિયમ સાર્વત્રિક છે.

આ રીતે વસ્તુ ખપે તેવી છે કે ન ખપે તેવી છે તેને માટે સામાન્ય નિયમ કહ્યો. તે જોયરીના બેતાલીસ દોષને લાગે છે અને સર્વાંત્ર લાગે છે એ બરાબર ધ્યાનમાં રહે અને આ સામાન્ય નિયમ સાધકે અનુસરવા પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરવો એવો સામાન્ય ઉપદેશ છે.

એ રીતે સુખની નજરે કલ્પ્ય અને અકલ્પ્ય સર્વ વસ્તુને લાગે તેવો સામાન્ય નિયમ અત્રં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, તે મનન કરીને વિચારવા યોગ્ય અને અનુસરવા યોગ્ય છે. (૧૪૪)

કલ્પ્ય વસ્તુ પણ અકલ્પ્ય બને—

किञ्चित् शुद्धं कल्प्यमकल्प्यं स्यात् स्यादकल्प्यमपि कल्प्यम् ।

पिण्डः शय्या वस्त्रं पात्रं वा भेषजाद्यं वा ॥૧૪૫॥

અર્થ—કોઈ વસ્તુ શુદ્ધ હોય, ખપે તેવી કલ્પ્ય હોય તે વસ્તુ પણ ન ખપે તેવી અકલ્પ્ય થઈ જાય. જ્યારે કોઈ વસ્તુ અકલ્પ્ય હોય તે પણ અમુક પરિસ્થિતિમાં કલ્પ્ય થઈ જાય. આ વસ્તુઓમાં આહાર, શય્યા, પાત્ર અને ઔષધ—એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. (૧૪૫)

વિવરણ—હવે એક ખીલુ વાત સદરહુ નિયમને અંગે કહે છે. જે આહારની વસ્તુ, વસ્ત્ર કે પાત્ર તેમ જ ઔષધ ખપે તેવા હોય તે કાળક્રમે ન ખપે તેવા થઈ જાય અને તે કેવી રીતે થાય છે તેનો નિયમ આવતી ગાથામાં અંકાર પોતે જ કહેશે.

‘સુખ’ ક્યાં મળે છે અને કોને મળે છે તે આ પ્રકરણમાં ૧૨૧મા શ્લોકથી આપણે જાણી શકીએ છીએ તે જ હમુ ચાલે છે.

શુદ્ધ—વસ્તુ શુદ્ધ હોય, ખપે તેવી હોય પણ અકલ્પ્ય—ન ખપે તેવી છે તેનો નિષ્કર્ષ કરવાને માટે આવતી ગાથા જુઓ. આજના દેશકાળાનુસાર જે ખપે તેવી વસ્તુ હોય તે ન ખપે તેવી થઈ જાય છે. આજના દેશકાળ સર્વદા ખની રહેવાના નથી. દેશકાળાનુસાર અને આપનાર-લેનારની જરૂરિયાતને આધારે એ વસ્તુ ખપે તેવી છે કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરી સાધકે કલ્પ્ય વસ્તુનો જ સ્વીકાર કરવો.

કોઈ પણ જીવનો વધ કર્યા સિવાય અને કોઈ જીવને પીડા ઉપજાવ્યા સિવાય તૈયાર થયેલું ઔષધ જે આજે કલ્પ્ય—ખપે તેવું હોય તે કાલે વસ્તુસ્થિતિ કે જરૂરિયાત કરી જતાં કે તબિયતમાં ફેરફાર થતાં ન ખપે તેવું થઈ જાય છે. એટલે, આજે જે શુદ્ધ અને ખપે તેવી વસ્તુ હોય તે થોડા દિવસ પછી ન ખપે તેવી થઈ જાય એ બનવાનું છે.

કલ્પ્યમકલ્પ્યમ્—જે વસ્તુ ખપે તેવી હોય તે આવતી ગાથામાં બતાવેલા ધોરણ પ્રમાણે ન ખપે તેવી થઈ જાય છે. કઈ વસ્તુ કેમ અકલ્પ્ય થઈ જાય છે તેને માટે આવતી ગાથામાં બતાવેલ નિયમ વિચારવો. સાધકે સર્વદા જાગૃત રહેવું અને ખપે તેવી વસ્તુ જ સ્વીકારવી અને તે જ માત્ર ઉપયોગમાં લેવી.

પિંડ—જે આહાર આજે ખપે તેવો વિશુદ્ધ હોય તે જતે કાળે અવિશુદ્ધ થઈ જાય. તેથી તે જ વસ્તુ જે અત્યાર સુધી કલ્પ્ય હતી તે હવે પછી દેશકાળ ફરતાં અકલ્પ્ય થઈ જાય છે. એટલે અમુક વસ્તુ હંમેશને માટે કલ્પ્ય છે કે હંમેશને માટે અકલ્પ્ય છે એમ કહેવું બનવાનું નથી.

શયાવસ્થાપાત્ર—જે શયા અમુક સમયે ખપે તેવી હોય, સ્વીકાર્ય હોય તે ખીજે વખતે અકલ્પ્ય થઈ જાય છે. તે જ નિયમ વસ્તુ તથા પાત્રને લાગે છે. એટલે અમુક વસ્તુ ખપે તેવી આજે હોય તે આવતી કાલે કે કોઈ પણ વખતે અમુક દિવસ પછી કલ્પ્ય જ રહેશે એમ ધારવું નહિ. સાધકે તે વસ્તુ લેતી, સ્વીકારતી વખતે કલ્પ્ય છે કે નહિ તે જ જાણવું છે. અને અકલ્પ્ય કોઈ પણ કારણે હોય તો તેને ન સ્વીકારવી. તે વસ્તુને અમુક દિવસ પહેલાં કલ્પ્ય ગણવામાં આવી હતી, માટે તે હંમેશ માટે ખપે તેવી વસ્તુ કે ભોજન છે તેમ ધારી લેવું નહિ. વસ્તુનું કલ્પ્યાકલ્પ્યપણું નિત્ય ફરતું રહે છે અને તે લેતી વખતે ખપે તેવી છે કે નહિ તે જ સાધકે વિચારવાનું રહે છે.

ભેષજ—ઔષધ. સ્થાન પ્રમાણે દેશકાળપ્રમાણે કલ્પ્યાકલ્પ્યની વ્યાખ્યા ફરતી રહે છે. તેનો એકાંત એકસરખો નિયમ નથી. એ વાત સાધકે સારી રીતે વિચારવી. અમુક ઔષડની સાધુને જરૂર છે કે નહિ તેનો નિષ્કર્ષ તેની જરૂરિયાત પર આધાર રાખે છે.

એ નિર્ણય દેશ, કાળ અને વ્યક્તિગત પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. માત્રા ધનપતિએ દીક્ષા લીધી હોય તેને માટે બુદ્ધા નિયમ હોય છે. એટલે કેઈ વસ્તુને એકાંતે ખપે તેવી કહેવી કે ન ખપે તેવી કહેવી તેવો કાંઈ એકસરખો નિયમ નથી અને જે વસ્તુ ખપે તેવી હોય તે અમુક દિવસ ગયા પછી ન ખપે તેવી પણ થઈ જાય. (૧૪૫)

એકાંતે કેઈ વસ્તુ કલ્પ્ય નથી—

देशं कालं पुरुषमवस्थामुपयोगशुद्धिपरिणामान् ।

प्रसमीक्ष्य भवति कल्प्यं नैकान्तात् कल्पते कल्प्यम् ॥૧૪૬॥

અર્થ—દેશ, કાળ, માણસ (વ્યક્તિ) અને આગુબાગુના સંયોગો અને આંતરિક શુદ્ધિને સારી રીતે જોઈ વિચારીને અમુક વસ્તુ ખપે તેવી છે એવો નિર્ણય થાય છે. એકાંતે કેઈ વસ્તુ કલ્પ્ય (ખપે તેવી) હોતી નથી. (૧૪૬).

વિવરણ—કલ્પ્ય અને અકલ્પ્ય મહત્તમ કે અમુક વસ્તુ ખપે તેવી છે અને અમુક વસ્તુ ખપે તેવી નથી તેનો સ્કૅટ કરતાં પહેલાં ચાર બાબત સાધકે વિચારવી. નિશ્ચયથી એકાંતે કેઈ વસ્તુ કલ્પ્ય—ખપે તેવી નથી હોતી. એ ચાર બાબત કઈ તે આ ગ્રંથમાં સૂત્રરૂપે આપણે સાધકને અંગે વિચારી જઈએ.

પ્રથમ બાબત—અમુક વસ્તુ ખપે તેવી અને સ્વીકાર્ય છે કે તેથી ઊલટું તે અસ્વીકાર્ય અને અકલ્પ્ય છે તેનો નિર્ણય કરવામાં પ્રથમ તો દેશ જોવો. આ મોટું શહેર છે કે ગામડું છે અથવા કાશ્મીર કે યુરોપનો ઠંડો પ્રદેશ છે કે કાઠિયાવાડ-ગુજરાતનો ગરમ પ્રદેશ છે તે જોવું. જે વસ્તુ ઠંડા પ્રદેશમાં કલ્પ્ય ગણાય તે ગરમ પ્રદેશમાં કદાચ અકલ્પ્ય પણ હોય. એટલે ખપે તેવી વસ્તુ છે તે દેશ પર પ્રથમ તો આધાર રાખે છે. ઘી, તેલ વગેરે વસ્તુઓ ઠંડા પ્રદેશ માટે ક્ષુધાતૃષ્ણને અંગે કલ્પ્ય હોય છે તે સાર્વત્રિક કલ્પ્ય છે એવો નિયમ નથી. ઠંડા પ્રદેશ-ગરમ પ્રદેશ અથવા શહેર-ગામડાના જીવનને ધ્યાનમાં રાખી નિર્ણય કરવો એ પ્રથમ નિયમ છે. ઠંડા પ્રદેશમાં ભૂખ વધારે લાગે. ત્યાં ખનવા જોગ છે કે દૂધ, છાશ, આહાર કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં લેવાય. ત્યાં તે વસ્તુને સ્વીકાર્ય ગણતાં પહેલાં સ્થાનનો વિચાર કરવો અને પછી વસ્તુ કલ્પ્ય છે કે ન ખપે તેવી છે તેનો સુઝ સાધકે નિશ્ચય કરવો. આ પ્રથમ નિયમ થયો.

બીજો નિયમ—કાળ : વસ્તુ ખપે તેવી છે કે અકલ્પ્ય છે તેનો નિર્ણય કરવામાં તે વખતનો કાળ ધ્યાનમાં લેવો. દુકાળના વખતમાં વસ્તુ વધારે ન લેવી અને જરૂરી હોય તે પ્રમાણે વિચાર કરીને લેવી. આપનારે પણ તે દુકાળમાં પોતાની જરૂરિયાત ધ્યાનમાં રાખવી. એ ઉપરાંત અત્યારે અનાજનું રેશનીંગ તથા અનેક ચીજો પર કંટ્રોલ ચાલે છે. તો તેવા વખતમાં આપનાર અમુક મર્યાદા રાખીને વસ્તુ આપી શકે, તે વિચારી તેની

ઇચ્છાને માન આપી જરૂરી જોઈતી વસ્તુ લેવી. સાંજને વખતે અતિમાત્રામાં આહાર લેવાથી રાત્રે અશુચિ ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું અને કોઈપણ વસ્તુ પરકવલી કે મૂકી દેવી પડે તેમ ન થાય તેનું બની શકતું ધ્યાન રાખવું. આ કલ્પ્ય-અકલ્પ્ય માટે ખીજે સામાન્ય નિયમ બતાવ્યો. વખત વિચારીને તેને ધ્યાનમાં લઈને સાધકે વર્તવું.

પુરુષ—ત્રીજો નિયમ : અમુક વસ્તુ સાધક પુરુષને ખપે કે નહિ તે વિચારતાં પુરુષ કયા વર્ગનો છે તે ધ્યાનમાં લેવું. તે રાજા કે પ્રધાન, અમાત્ય કે મંત્રી હોય તો સારી વસ્તુ લઈ શકે છે. સામાન્ય માણસો માટેના નિયમ રાજાદિકને લાગુ પડતા નથી. પોતે રાજાદિક હોય તો સારી રીતે ઉછરેલ હોવાથી તેને માટે તે વસ્તુ કલ્પ્ય ગણાય, અને ખીજા માટે અકલ્પ્ય ગણાય. અમુક પુરુષને અંગે જે વસ્તુ કલ્પ્ય હોય તે વસ્તુ સામાન્ય માણસ માટે અકલ્પ્ય પણ હોઈ શકે છે, માટે નિર્ણય કરતી વખતે પોતે એ વર્ગનો છે કે નહિ અથવા પોતાના સાથમાં અથવા મંડળીમાં એ વર્ગનો કોઈ પુરુષ છે કે નહિ તે ધ્યાનમાં રાખવું. કલ્પ્ય-અકલ્પ્યના નિર્ણયનો આ ત્રીજો નિયમ બતાવ્યો, તે સાધકે ધ્યાનમાં રાખવો.

અવસ્થા—ચોથો નિયમ : અમુક વસ્તુ કલ્પ્ય છે કે અકલ્પ્ય છે, ખપે તેવી છે કે ન ખપે તેવી છે તેનો નિર્ણય કરતી વખતે સાધકને સહિષ્ણુતા કેટલી છે, કેટલી તેની વય છે, તેનું આત્મબળ કેટલું વિકસેલ છે અને તેનું બાળપણ કે ઘરપણ છે તે સાધકે વિચારવું. અમુક વસ્તુ માટે વૈધે ભલામણ કરી હોય તો કલ્પ્ય હોઈ શકે, અને વૈધે ના પાડી હોય તે વસ્તુ અકલ્પ્ય હોઈ શકે.

ઉપયોગશુદ્ધિ—પાંચમો નિયમ : અમુક વસ્તુ સાધકને કલ્પ્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરતી વખતે તે વસ્તુ મન-વચન-કાયાના યોગોને શુદ્ધ કરે તેવી છે કે નહિ તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું. અક્કલકરો જરૂર લઈ શકાય, અને ચિત્તની નિર્મળતા જે વસ્તુ કે કૃપાદિ કરે તે કલ્પ્ય હોઈ શકે. નકામા શોખ ખાતર કોઈ વસ્તુ સુખમાં નાખવી નહિ અને આખો દિવસ ખા ખા કરી સુખ ચાલુ રાખવું નહિ. પરિણામને બગાડે તેવી વસ્તુ અકલ્પ્ય છે.

એકાંત—ખપે તેવી છે કે ન ખપે તેવી છે તેના સંબંધમાં એકાંત નથી. એ વસ્તુ ખપે તેવી છે અથવા ખપે તેવી નથી એમ નિર્ણય કરતાં પહેલાં ઉપરનાં પાંચે નિયમોને ધ્યાનમાં રાખવા અને તે પાંચે નિયમાનુસાર વસ્તુ કલ્પ્ય છે કે નહિ તેનો સાધકે નિર્ણય કરવો. એકાંતે કોઈ પણ વસ્તુ કલ્પ્ય છે અગર અકલ્પ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. કલ્પ્ય વસ્તુ આ પાંચે નિયમ અનુસાર લેવાથી તે અનંત સુખને આપનારી થાય છે.

ઉપયોગને સ્થાને ક્વચિત્ 'ઉપધાત' એવો પાઠાંતર છે. જીવનો ઉપધાત થાય તેવી

વસ્તુ ન લેવી. કેટલીક વાર નાની ચીજોમાં જીવ હોય છે, તેની શુદ્ધિ રાખવી, તે તપાસી જવું. દેશાદિ અપેક્ષાએ કદાચ અકદાચ થાય છે અને અકદાચ કદાચ થઈ જાય છે, તેથી સામાન્ય નિયમ છે કે પાંચે બાબતો સાધકે લક્ષમાં રાખી અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય તે રીતે વર્તવું.

કદાચ વસ્તુ એકાંતે કદાચ નથી : કોઈપણ વસ્તુ એકાંતે કદાચ છે એમ ધારવું નહિ. જે અમુક દેશ, કાળ કે વ્યક્તિને આશ્રીને કદાચ હોય તે બીજા દેશ કાળ કે વ્યક્તિગત, સંયોગમાં અકદાચ બની જાય છે. એટલે, ઉપર જણાવેલા પાંચે સંયોગો ધ્યાનમાં રાખી નિયમ પ્રમાણે વસ્તુને કદાચ કે અકદાચ સમજવી. આમાં વિવેક કે શુરુગમની જરૂર રહેશે જ. (૧૪૬)

કદાચ-અકદાચને લાગે તેવો સામાન્ય નિયમ—

तच्चिन्त्यं तद्भाष्यं तत्कार्यं भवति सर्वथा यतिना ।

नात्मपरोભયबाधकमिह यत् परतश्च सर्वोद्धम् ॥૧૪૭॥

અર્થ—સાધુએ તેનું જ ચિંતવન કરવું, તે જ બોલાવું અને શરીર વડે તે જ કાર્ય કરવું જે તેને પોતાને અને પારકાને તેમ જ બંનેને (પોતાને અને પારકાને) સર્વ કાળે પીડા કરનાર ન હોય, બાધા કરનાર ન હોય. (૧૪૭)

વિવેચન—ન્યારે ઉપરની ગાથામાં જણાવ્યું કે કદાચ વસ્તુ પણ અમુક દેશકાળમાં અકદાચ થઈ જાય છે અને અમુક વસ્તુ કદાચ જ છે એવો એકાંત નિશ્ચય નથી ત્યારે સાધુએ શું કરવું અને કઈ વસ્તુને કદાચ ગણવી એનો એક સર્વને લાગુ પડે તેવો નિયમ બતાવે છે. આ ગાથામાં સુખને અંગે આપણે તે નિયમ સાધકને માટે જોઈ જઈએ. એ કામ આપે તેવો અને ઉપયોગી નિયમ છે.

ચિંત્ય—ત્યાં પ્રથમ ચિંતવન એવું કરવું અને મનોયોગને એવી જ બાબતમાં પ્રવર્તાવેલો કે પોતાને કે પારકાને તેથી કોઈ પણ પ્રકારની બાધા કે પીડા ન થાય, કારણ કે બાધા, પીડા, હેરાનગતિ કે ત્રાસ એ સર્વ એક જાતની હિંસા જ છે. સાધુએ મનમાં ચિંતવન એવું કરવું જોઈએ કે એ ચિંતવનને પરિણામે કોઈને પીડા ન થાય. આ પ્રથમ નિયમ જણાવ્યો.

ભાષ્ય—અને બીજો નિયમ એ જણાવ્યો કે ભાષણ, બોલી કે ઉચ્ચારને પરિણામે પોતાને, પારકાને કે બંનેને બાધા ન થાય, દુઃખ ન થાય. ઘણી વખત વચન તો બીજાના પ્રાણ લઈ લે છે. એટલે સામાની લાગણી દુઃખવનાર વચન ન બોલાવું જોઈએ. વચન સામાને આકરું લાગે તો તે પણ સામાની હિંસા કરનાર છે અને અહીં તો મર્યાદા કરી છે કે સામાને કે પોતાને દુઃખ લાગે તેવું વચન પણ બોલાવું નહિ. આ વચનયોગપ્રવૃત્તિનો બીજો નિયમ કહ્યો.

કાર્ય—હવે કલ્પ્યાકલ્પને અંગે ત્રીજો મુદ્દો બતાવે છે. શારીરિક પ્રવૃત્તિ પણ એવી રીતે કરવી એટલે ખાલું, પીલું કે વસ્તુ વાપરવા માટે લેવી એ પણ એવી રીતે અને એટલી જ લેવી કે જેથી પોતાને કે પારકાને કે બન્નેને દુઃખકારક કોઈ રીતે ન થાય. એટલે સાધકની પ્રવૃત્તિ પરપીડા કે આત્મપીડા કરનારી ન હોય અને તે નિયમ સર્વ કાળને માટે છે, જરૂરી છે અને શાસ્ત્રસંમત છે. એટલે શારીરિક પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે કે કોઈ વસ્તુ લેતાં મૂકતાં આત્માને દુઃખ ન થાય અને પારકાને દુઃખ ન થાય તે બન્ને વાત ધ્યાનમાં રાખી શારીરિક પ્રવૃત્તિ કરવી.

સર્વથા—એક જરા પણ પીડા કે બાધા, હેરાનગતિ કે ત્રાસ ન થાય એ નિયમ સર્વકાળને માટે છે અને સર્વ સાધક માટે છે. એમાં કોઈ બાતનો અપવાદ કરવાનો કે ધારી લેવાનો કે અપ્તરંગીપણે ઊઠાડવાનો નથી. આ શરીરપ્રવૃત્તિનો ત્રીજો મુદ્દો જણાવ્યો.

બાધક—પોતાની (સાધકની) બાતને કે અન્ય કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ કરે તેવું તે ચિંતવન, ભાષણ કે શારીરિક ચેષ્ટા ન હોવી જોઈએ. આ નિયમ સાર્વત્રિક છે અને અપવાદ વગરનો સર્વ કાળે લાગુ પડે તેવો છે અને તે ચિંતવન આદિ પોતાને, પરને અને બન્નેને આ ભવમાં કે પરભવમાં બાધક ન હોવા જોઈએ. આપણે સાધારણ રીતે તાત્કાલિક વિચારણા કરીએ છીએ. પણ આ સૂત્રમાં તો આ ભવ કે પરભવમાં બાધક-પીડા કરનાર ચીજ ચિંતવન, ભાષણ કે કાર્યમાં ન કરવી એવો આદેશ આપે છે. આ નિયમ ઘણો વિચારણાને યોગ્ય છે અને અનુકરણમાં સર્વ ગૂંચવણ દૂર કરે તેવો છે. આ સાર્વત્રિક નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો.

ઈહ અને પરતઃ—આ જીવનમાં અને પરભવમાં બાધ કરનાર ન હોય તેવી જ વસ્તુ ચિંતવવી, તેવી જ બોલવી, તેવી જ ક્રિયા આચરવી. આમાં ઘણી લાંબી નજરની વાત કરી છે. અને પોતાની ઉપર તે આ ભવ અને પરભવમાં મહાન લાભ-સુખ કરનારી છે.

સર્વાદ્ભૂ—સકળ કાળે, સર્વ વખતે. આથી નિયમનું સાર્વત્રિકપણું અને સુખ માટે તેની કેટલી જરૂરિયાત છે એ સૂચવાયું છે. યતિએ એ નિયમને ખાસ અનુસરવાનું છે અને સર્વ સાધકે તેને આદર્શ તરીકે રાખવો જરૂરી છે. કલ્પ્ય અકલ્પ્યનો નિર્ણય કરતી વખતે આ નિયમનો ધ્યાન રાખીને ઉપયોગ કરવો અને કોઈને પણ દુઃખકારક ન થઈ જવાય તેની મોટી ચીવટ દરેક સાધકે રાખવી. (૧૪૭)

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સંયમ કરવો જ જોઈએ—

सर्वार्थेष्विन्द्रियसंगतेषु वैराग्यमार्गविघ्नेषु ।

परिसंख्यानं कार्यं कार्यं परमिच्छुना नियतम् ॥૧૪૮॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયને લાગેલી સર્વ બાબતો કે જે વૈરાગ્યમાર્ગમાં અંતરાય કરનારી હોય તે સર્વનો પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનારે ચોક્કસ ત્યાગ કરવો. (૧૪૮)

વિવરણ—આ ઇન્દ્રિયના સર્વ વિષયોના સંબંધમાં નિગ્રહ કરવો એ આ પ્રકરણની અંતિમ ભલામણ છે. જે પ્રાણી પોતાનું ખરેખરું શાશ્વત સુખ મેળવવા ઇચ્છતો હોય તેણે ઇન્દ્રિયના સર્વ વિષયો કે જે ખરેખરા સુખને અંતરાય કરનાર છે તેમનો નિગ્રહ, નિયમન અને તેમનાં પરચ્છાણ કરવા. જે પ્રાણી સુખ મેળવવા ઇચ્છતો હોય તેો સાચા સુખની પ્રાપ્તિમાં વિધન કરનાર વિષયોનું તત્વાલોચન કરવું, તે કેવા છે અને કેટલો વખત ટકનારા છે તે વિચારવું અને તેમના પર વિજય મેળવવા માટે તેમનું નિયમન કરવું. આ સાચા સુખની પ્રાપ્તિ માટેનો રામબાણ ઉપાય છે.

વિષયો કેવા છે અને તે કેટલા અસ્થિર છે તે આપણે અગાઉ વિષયોના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયો કેવા છે તેનું અર્વિતચર્ચણ કરી તેમને ખરાખર ઓળખી તેમનો શોધી શોધીને નિગ્રહ કરવો જોઈએ અને ભવિષ્યમાં તે કોઈ પ્રકારનો અંતરાય ન કરે તે ખાતર તેમના પરચ્છાણ કરવા જોઈએ. આ વિષયો કેવા છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ, વિગતવાર તપાસી ગયા છીએ.

સર્વાર્થ—શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પાંચે ઇન્દ્રિયના સર્વ વિષયો જેમનું સ્વરૂપ ઉપરના 'કષાય અને વિષય' પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. એ સર્વ વિષયોના સંબંધમાં આ ઉદ્દેશ છે.

ઇન્દ્રિયને લાગેલા—જે ઇન્દ્રિયની સાથે લાગેલા છે તે સર્વ વિષયો. સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શ, રસનેન્દ્રિયનો વિષય રસ-સ્વાદ, ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય ગંધ, ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય રૂપ અને શ્રવણેન્દ્રિયનો વિષય શબ્દ. એવી રીતે જે જે સર્વ બાબતો ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ રાખતી હોય તે સર્વ.

વૈરાગ્યમાર્ગમાં અંતરાય—એ પાંચે ઇન્દ્રિયને લગતા વિષયો વૈરાગ્યમાર્ગમાં વિધન-અંતરાય કરનાર છે. એટલે તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને ક્રિયામાં અંતરાય પાડનારા છે. તમે પાંચે ઇન્દ્રિયનો કોઈ પણ વિષય કદ્યો તો તમને જણાશે કે પૃથક્કરણ કરતાં તે સાચા પવિત્ર જ્ઞાનનો અંતરાય કરનારો છે. તે વિષય હોય ત્યારે તેમાં આનંદ જેવું શું છે? એ તો ક્ષણિક છે અને તે સ્થાયી સુખ આપનારો નથી, એટલું જ નહિ, પણ એ સત્યની, સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં અંતરાય કરનાર છે. હવે તમારો આદર્શ તો સાચું સ્થાયી સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એ આદર્શમાં તો શું, પણ આદર્શે પહોંચવાનું સાધન સત્ય-સમ્યગ્જ્ઞાન-તેમાં પણ એ વિષયો અંતરાય કરનારા છે. જ્ઞાનની આડું એ મોટું આવરણ કરનારા છે અને એક પડદારૂપે કામ કરી તમને સત્ય જ્ઞાનથી દૂર રાખનાર છે. આ વિષયો જરા સુખ આપતા લાગે પણ તે ક્ષણિક છે, વાસ્તવિક સુખ તેમાં નથી, કારણ કે ક્ષણિક સુખ નિત્ય

સુખ થઈ શકતું નથી. વળી જે સુખની પાછળ દુઃખ આવે તેને ખરી રીતે સુખ કહેવાય જ નહિ. આવા ઈદ્રિયના વિષયો છે. તેમને ખરાખર સમજવા, તેમને ખરાખર ઓળખવા.

પરિસંખ્યાન—પચ્ચખખાણુ. એ વિષયો મળી જાય તો પણ ભોગવવા નથી એવા પચ્ચખખાણુ કરવા. જે વૈરાગ્યમાર્ગમાં અંતરાય કરે છે, હોય ત્યારે પણ ક્ષણિક છે, તે વિષયોથી દૂર રહેવું, તેમની સંખ્યા ગણી રાખવી અને પ્રથમથી જ તેમના સંબંધમાં પચ્ચખખાણુ—ત્યાગ કરી નાખવો. ઈદ્રિયના વિષયો મળી જાય તે વખતે મર્યાદાથી વધુના ત્યાગનું ધ્યાન રહે તે માટે તેમની સંખ્યાની પ્રથમથી વિચારણા કરવી અને તેમનો ઉપયોગ ન કરવા નિયમન કરવું એ અંતિમ સાચા સુખની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે અને ખૂબ વિચાર કરીને આ પ્રકરણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે.

પરમ—મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સાધ્યના જે ઇચ્છુક હોય, જે તે માટે પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરતા હોય એ સર્વ સાધક જીવોને આ નિયમ—નિગ્રહ લાગુ પડે છે. અમુક વખતે જીવ નિર્ણય કરે છે, તે વખતે ભવિષ્યકાળ માટે પણ નિયમ કરે છે. એ રીતિમાં જ પચ્ચખખાણુની જરૂરિયાત—ઉપયુક્તતા નિર્માણ થઈ ચૂકેલી છે. સર્વ કાળે મન સરખું રહેતું નથી, તેથી સારે વખતે આગામી કાળમાં અમુક લેવાનો વિચાર કરવો કે ન લેવાનો નિર્ણય કરવો એ જ પચ્ચખખાણુની ઉપયુક્તતા છે. સુખના ખરા ખ્યાલને અને પરિસંખ્યાનને આ રીતે અતલગનો સંબંધ છે.

નિયતમ—શાશ્વત, સ્થાયી, હંમેશનું. પર એટલે મોટામાં મોટું અને નિયત એટલે શાશ્વત સુખ એટલે મોક્ષ. જે પ્રાણી પોતાનો મોક્ષ માગતો હોય, તે સિદ્ધ કરવા ઉચ્ચક્રમ થયો હોય તેણે પાંચે ઈદ્રિયોમાંની કોઈપણ ઈદ્રિયના વિષયના પચ્ચખખાણુ કરવા અને તે આવી પહોંચે ત્યારે તેને ન ભોગવવાનો, ન મહાલવાનો નિર્ણય પ્રથમથી જ—અગાઉથી જ કરી રાખવો. (૧૪૮)

*

*

*

આ રીતે એકસો એકવીશમા શ્લોકથી શરૂ થયેલ 'સુખનું' પ્રકરણ અત્ર પૂરું થયું. તેમાં કેવી વસ્તુ સાધકે વાપરવી અને ઈદ્રિયના અર્થો તરફ કઈ નજરે જોવું અને તેમાં જરા પણ ન રાચતાં તેનો કેવી રીતે સર્વથા ત્યાગ કરવો તે ખાસ જણાવ્યું. પૌદ્ગલિક સુખમાં, ઈદ્રિયના વિષયોમાં પ્રેમ ન રાખવો, પણ ખરેખરું સુખ કોને અને ક્યારે મળે તેમ છે તે સમજવાને અંગે પ્રશમસુખનો ખરેખરો અભ્યાસ કરવો. દુનિયાદારીમાં મોટા ચકવર્તી કે ઈદ્રને સુખ ઘણું લાગે, પણ તે સર્વ ખમ છે, ખરા સુખનો અનુભવ પ્રશમસુખવાળો આદમી—પ્રાણી કરે છે. ઈદ્રને કે ચકવર્તીને જે સુખ મનાય છે તેના સુખ કરતાં પ્રશમસુખ હબરો કરોડો ગણું વધારે છે. ઈદ્રિયના વિષયોનું સુખ કેવું છે તે આપણે જોઈ વિચારી ગયા છીએ. પ્રકરણ ત્રીજું એ સુખને ખરાખર વણવું છે અને જે સુખને અંતે કે સુખની

પછી દુઃખ આવવાનું હોય તેને સુખ કહેવું એ જ ખોટું છે. વાસ્તવિક રીતે વિષયજન્ય સુખમાં કોઈ પ્રકારનું સુખ નથી. દૂધપૂરી ખાધાં કે શીરોપૂરી જમ્યા કે આંખે સુખદાયક વિષયો જોયા, એમાં વસ્તુતઃ કાંઈ સુખ છે જ નહિ. ખાધું એટલે ખલાસ કર્યું અને જીભને જરા વખત મીઠું મીઠું કે સારું સારું લાગે એટલું જ, એમાં કાંઈ સુખ છે જ નહિ. આચારાંગસૂત્રમાં સુધર્માસ્વામીએ જે આચારો વણવ્યાં છે તેમાંથી પ્રશમનું સુખ જે થાય છે તેની પાસે આ પૌદ્ગલિક સુખ તો કાંઈ નથી. પ્રશમનું-શાંતિનું-સમતાનું સુખ તો ઇંદ્રના સુખથી કરોડો ગણું છે અને અનુભવવા યોગ્ય છે.

સુખના પ્રકરણમાં આ રીતે આચારની વાત પ્રસ્તુત ગણવામાં આવી અને અનિત્ય સુખને અનિત્ય ણતાવતા હવે પછી આવતા 'ભાવના'ના પ્રકરણની કેટલી જરૂરિયાત છે તે પણ પ્રસંગાનુસાર જણાવી દીધું.

વાસ્તવિક રીતે પ્રાણી ખરા સુખને અનુભવ વગર જાણતો નથી. તેને એમ થાય છે કે સાધુને શું સુખ હશે અને જે મોક્ષમાં બટાટા ખાવા ન મળે ત્યાં શું સુખ હશે? વાસ્તવિક સુખ કેવું હોય છે તે આ પ્રાણી અનુભવની ગેરહાજરીમાં જાણતો નથી. પણ જેણે પૌદ્ગલિક સુખ અને આત્મિક સુખ યા પ્રશમસુખ ખન્ને અનુભવ્યાં છે તે છાતી ઠોકીને કહે છે કે આ શાંતિનું સુખ અથવા પ્રશમસુખ તો પૌદ્ગલિક સુખ કરતાં કરોડો-ગણું છે અને અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય અનુભવવા જેવું છે.

સારું આચરણ કરવાના જે નિયમો છે તે જાણ્યા પછી આ જીવનમાં સુખ કેને કહેવું તે ખરાખર જાણવું જરૂરી છે. નહિ તો, ઉપર ઉપરના સુખને સુખ માની ખરા પ્રશમસુખથી આ પ્રાણી વંચિત રહે. એટલા માટે જણાવ્યું છે કે એ પ્રશમસુખ ભોગવવા યોગ્ય છે અને તે સુખ માટે સુંદર આચારને સમજી અમલમાં મૂકવા યોગ્ય છે. અને ખન્ને સુખની સરખામણી કરવામાં આવશે ત્યારે આ પ્રાણીને સમજશે કે પૌદ્ગલિક સુખમાં કાંઈ સુખ નથી. પૌદ્ગલિક સુખ સુખની વ્યાખ્યામાં પણ આવે નહિ, પણ કદાચ એને સુખ માનવામાં આવે તો પ્રશમસુખ કે શાંતિનું સુખ તો એનાથી લાખો કરોડોગણું છે અને એ સુખનો સાધકો અનુભવ કરે છે. તેથી સુખને ખરાખર જોળખવું અને કાંઈ નહિ તો એ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ તો જરૂર રાખવો, કારણ કે આદર્શ હોય તો તેને અનુરૂપ ક્રિયા થાય છે અને પરિણામે એ સુખ મેળવાય છે. આદર્શ ખોટો હોય અથવા પ્રશમ સુખનો ન હોય તો પ્રાણી જે સુખ મેળવવા યોગ્ય છે તે માટે પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરતો નથી. માટે એ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો, એને જોળખવાનો આદર્શ તો જરૂર રાખવો.

આ રીતે પ્રશમસુખ ક્યાં છે અને કેને મળે છે તેની વિગત પણ આ પ્રકરણમાં પ્રસ્તુત ગણવામાં આવી છે અને પ્રશમસુખી માણસનું સુખ ચકવર્તી કે ઇંદ્રના સુખથી

પણ ચઢે છે તે સ્વાનુભવથી ખતાવી આપ્યું છે અને સુખના વિષય સાથે આ વિષયને પ્રસ્તુત ગણવામાં આવ્યો છે.

રાગરહિત થયેલ પ્રાણી એનાથી (સરાગીથી) અનંતગણું સુખ વગર કિંમતે, વગર પૈસા ખરચે, મક્ત મેળવે છે. આ ઘણી અગત્યની વાત છે. ઘણી વખત વીતરાગી કે વૈરાગીને, આપણે અનુભવ ન હોવાથી, સુખ શું હશે એવો સવાલ કરીએ, પણ અનુભવી પુરુષો કહે છે કે પૌદ્ગલિક સુખ પાછળ દુઃખ હોવાથી એને ભોગવતી વખતે પણ ખરી રીતનું સુખ નથી. પૌદ્ગલિક સુખને સુખ ગણીએ તો તેના કરતાં અનેકગણું શાંતિમાં-પ્રશમમાં સુખ છે. આ વાત અનુભવે સમજાય તેવી છે.

પૌદ્ગલિક સુખના પ્રમાણમાં ઇષ્ટવિયોગ વખતે અથવા પ્રિયના વિયોગ વખતે જે દુઃખ થાય છે તે તો બહુ મોટું છે. વીતરાગને, જે વીતદ્રેષ પણ છે, તેને એવા પ્રકારનું દુઃખ જરા પણ કહીએ થતું નથી. આવા દુઃખની ગેરહાજરી અને પ્રશમસુખનો ઘણો મોટો આનંદ એ પણ પ્રશમસુખને ઉપાદેય સમજવાનું બીજું કારણ છે.

જ્ઞાની જ્યારે તપ કરે છે, સમજીને ક્રિયા કરે છે, ત્યારે તેને જે આનંદ થાય છે તે સંસારી પ્રાણીના ખ્યાલમાં પણ આવે તેમ નથી. એ સુખ કાંઈક ઓર છે. માટે ખરા સુખને ઓળખી તેને પ્રાપ્ત કરવાની અને ન મળે તો તે પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ રાખવાની જરૂર છે.

બાકી, વચ્ચે સાધક લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ કરે એવી જે વાત કરી છે તે લોકો વહોરાવતા અટકી જશે કે એવા તુચ્છ આશયથી નથી કહી, પણ બહુજન જે વાતમાં અસંમત હોય તે લોકવિરુદ્ધ કહેવાય અને તેનો ત્યાગ લોકોની ખાતર પણ કરવા યોગ્ય છે. જેમાં જનતાનો મોટો ભાગ અસંમત હોય તે લોકવિરુદ્ધ કહેવાય અને તેનો ત્યાગ સમજીને આત્મશુદ્ધિ માટે ખતાવેલ છે. આપણે 'જયવીયરાય'માં પણ 'લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ' કરવાની ભગવાનની પાસે માગણી કરી છે તે સર્વ આત્મહિત માટે છે. સાધુઓને રોટલાની ચિંતા નથી, પણ કોઈ પણ નિમિત્તે પ્રાણીનું સુધરે તો સારું એ દૃષ્ટિએ લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ એ સૂચવે છે. એને સુખના પ્રકરણમાં આચાર્યશ્રી (કર્તા) લઈ આવ્યા તે તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિ ખતાવે છે અને સુખના પ્રકરણમાં તેનો વાસ્તવિક રીતે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે પ્રાણીએ જો સુખી થવું હોય તો ખરું સુખ શું છે અને ક્યારે મળે તે ખરાખર જાણવું જોઈએ અને તે માટે આવા પરોપકાર નિમિત્તે જ માત્ર લખાયેલા અંથનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

આ અંથમાં બે દાખલાઓ, એક અજીવનો અને એક જીવનો બહુ સુંદર આપ્યા છે તે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. એક ઘોડાનો દાખલો છે. ઘોડા ઉપર રૂપેરી સામાન કે સોનેરી નાખો, તેના ગળામાં હાંસડી પહેરાવો કે પગે ઘૂંઘરા બાંધો, પણ ઘોડાનું તે

તરફ ધ્યાન નથી. સામાનને કે કોઈ અલંકારને એ પોતાનાં માનવાનો નથી. એ તો તદ્દન એ તરફ નિઃસ્પૃહ છે. તેવી રીતે તમને ખાવાની કે પહેરવાની કોઈ પણ વસ્તુ મળે કે તમે શરીર માટે વાપરો પણ તેના ઉપર પોતાપણની વૃત્તિ ન રાખો અને ઘોડા જેવા નિઃસ્પૃહ રહો. એટલે, તમને તે વસ્તુના ઉપયોગનો જરા પણ દોષ લાગશે નહિ. આ દાખલાથી ખતાવેલ નિઃસ્પૃહતા ખૂબ વિચારવા લાયક છે. (જુઓ શ્લોક ૧૪૧.) ખીંજે દાખલો લાકડા(દાડુ)નો આપવામાં આવ્યો છે. એ અણવ વસ્તુ છે. ઘોડાનો જીવનો દાખલો છે. લાકડાને કોઈ છોલે, મઠારે કે તેમાં ખીંજા નાંખે પણ તેના ઉપર લાકડાને દ્રેષ થતો નથી; કોઈ તેની મૂર્તિ બનાવી તેને નમે પણ તેના ઉપર લાકડાને રાગ થતો નથી. આવી રીતે જે ખોરાક મળે તે ભલે સારો કે ખરાબ હોય તેના ઉપર નિર્જીવ લાકડાની પેઠે રાગ કે દ્રેષ ન કરતાં સાધક તેને ખાઈ નાખે છે. (શ્લોક ૧૩૬).

આ બંને દાખલાઓ મનન કરવા જેવા છે અને સાધકવૃત્તિના દર્શક છે. તેવી વૃત્તિનો વિકાસ કરવો જોઈએ. એ વૃત્તિ પ્રથમ ખીજ રૂપે આવે અને પછી તેનો વિકાસ કરવો.

સુખ શું છે અને કોને મળે તેને અંગે આખો આચારનો વિષય પ્રસ્તુત છે અને બહુ વિચારીને તેને આ સુખના પ્રકરણમાં સ્થાન આપીને પ્રસ્તુત ખતાવેલ છે, તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને અનુકરણ, અનુપાલન યોગ્ય છે. છેવટે પરિસંખ્યાનની-પચ્ચખાણની વાત કરી છે, તે પણ બહુ મહત્વની છે. માણસનું મન સર્વદા એક સરખું રહેતું નથી, તેથી સારા વખતમાં નિર્જીવો કરવા અને સર્વકાળ તેને વળગી રહેવું એ જ પચ્ચખાણનું પ્રયોજન છે અને તેવે વખતે કરેલ નિયમ હંમેશા શુભ હોઈ આત્માને ખૂબ લાભ કરનાર નીવડે છે. એથી ચૌદ નિયમ ધારવા કે બાર વ્રત લેવાં તે બહુ ઉપયોગી બાબત છે. અને લોકવિરુદ્ધના ત્યાગની વાત પણ એટલા જ માટે પ્રશમસુખ મેળવવાને અંગે પ્રસ્તુત ગણવામાં આવી છે. આવી રીતે ખીંજે સુખ મેળવવાનો ઉપાય શું છે તે હવે પછીના પ્રકરણમાં ખતાવવામાં આવશે, તે આપણે વિચારીશું.

દોષમલિન લોકની વચ્ચે રહીને પણ મુનિ નિરુપલેપ કેમ રહી શકે છે તે પણ સુખ-પ્રાપ્તિને અંગે ખતાવવું જરૂરી હતું અને તે ખતાવવામાં આવ્યું છે. અને લોકવિરુદ્ધનું જે કારણ સમજાવ્યું છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. (શ્લોક ૧૩૧) એકંદરે આ આખું પ્રકરણ જે શ્લોક ૧૨૧ થી શરૂ થાય છે તે, ખરા સુખને તમને ખતાવે છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા તમારી વૃત્તિ થાય તેવાં કારણો મૂળ અંધકારે તેમાં ખતાવ્યાં છે; તે સર્વ સમજી સાચું સુખ ક્યાં અને કોને મળે તે સમજી, તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવાની અત્ર પ્રેરણા છે.

આ ખાવાપીવા અને વસ્તુ વાપરવાના નિયમોને જે અનુસરે તેને ઠવાની જરૂર રહેતી નથી. એ અનુભવે જ સમજાય તેવું છે. જેમણે એ જીવન અનુભવ્યું છે તે કહે છે કે

આચારંગસૂત્ર પ્રમાણે જો વસ્તુ દેવાય, મૂકાય અને ઉપયોગમાં દેવાય તો તેને દવાની જરૂર રહેતી નથી. (સ્લોક ૧૩૭). આ પણ ખૂબ સમજવા જેવી વાત છે અને અનુભવે તે સાચી જ ઠરે તેવી ખાતરી આપવામાં આવે છે.

આ સુખ મેળવવાની જેમણે આશા કરી છે તેમને તે સુખ ખૂબ મળ્યા જ કરે તે માટે તેમણે હૃદયમાં ભાવના ભાવવી જોઈએ, ભાવનાને ઓળખવી જોઈએ. તેથી હવે 'ભાવનાનું' પ્રકરણ આવે છે. તે સુખ ભણી દોરનાર અને પ્રાણીને વિચારમાં નાખી દેનાર છે.

આ પ્રમાણે સમ્યા શાશ્વત સુખને સમજવું અને સમજીને તેને ખરાબર આદરવું અને તે મેળવવા આદર્શ રાખવો.

॥ इति सुखप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૬૬ : ભાવના

હવે આપણે ભાવના પ્રકરણ વિચારીએ.

ઘણી વાર પ્રાણી અમલમાં ન મૂકી શકે, પણ વસ્તુસ્વરૂપ કેવું છે તે જાણી તેા શકે. એને નિયમમાં મૂકવા વસ્તુસ્વરૂપદર્શક બાર ભાવનાઓ બતાવી છે, તે એટલા માટે છે કે એનાથી પ્રાણી પોતાની જાત અને અન્ય જીવન તરફ વિચાર કરતો થઈ જાય. વિચારને પરિણામે આચાર થાય. તેથી પ્રથમ વસ્તુ તરફ અને સગાં સંબંધીઓ તરફ કે આખા જીવન તરફ કઈ નજરે જોવું તે ભાવનાનો વિષય છે.

ભાવનાનો પ્રદેશ મન છે. પહેલાં મનમાં સત્યસ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. તે સમજીને તે પ્રમાણે ધ્યાવવું જોઈએ અને ધ્યાવતાં ધ્યાવતાં મનમાં તેની એવી અસર થઈ જાય છે કે પછી તે વર્તનનો ભાગ બની જાય છે. મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરી, સારા ક્ષેત્રને ચેળવ્યા પછી, શુદ્ધ ધર્મ પર શ્રદ્ધા રહે અને રાગદ્વેષ જેમ બને તેમ ઝોછા થાય અને કર્મમુક્ત સ્થિતિ અંતે પ્રાપ્ત કરી શકાય. તે પહેલાં આખા વિશ્વનું સ્વરૂપ કેવું છે તે આ ભાવના જણાવે છે અને અંતે 'રાગાદિન્ મૂલતો હન્તિ' એ આપણા મુદ્દો જે ૧૧૮મા શ્લોકમાં આપણે સમજી વિચારીને સિદ્ધ કર્યો છે તે તરફ આપણું પ્રયાણ થાય.

પણ, એ પ્રયાણ ખૂબ વિચારણા માગે છે. આપણે કોણ છીએ, ક્યાંથી આવ્યા છીએ, ક્યાં જવાના છીએ અને આપણા કહેવાતા સગાસંબંધીઓનો સંબંધ આખરે કેવો છે અને આ આખો સંસાર કેવો છે તે સમજ્યા-જાણ્યા વગર આપણાથી તેમનો ત્યાગ બને તેમ નથી અને તેમનો સર્વથા ત્યાગ શક્ય બને તેટલા માટે તે સંબંધને અને સંસારને બરાબર યથાસ્વરૂપે જોખખવો જોઈએ. એ જોખખાણ બરાબર થાય તેટલા માટે આખા જીવનનો વિચાર ભાવના પ્રકરણમાં આવે છે અને એવા વિસ્તૃત વિચારને એક નાના ચૌદ ગાથાના પ્રકરણમાં સમાવી દેવો તે ઘણું મુશ્કેલ છે. અહીં અનુભવી શાસ્ત્ર ઘડનારા આપણી મદદ આવે છે. તેમણે આખા સંસારને બરાબર સમજાવવા માટે બાર ભાવના અથવા સોળ ભાવનામાં ઘણા વિચારનો પ્રેરક થાય તેવી રીતે સમાવેશ કર્યો છે. સર્વ જીવ મારા મિત્ર છે, કોઈ પણ મારો શત્રુ નથી અને મારે કોઈની સાથે શત્રુતા રાખવી નથી અને સર્વ પ્રાણીઓ, પછી તે નાના કે મોટા જમે તેવા હોય, તે સર્વ તરફ મારો સ્નેહ છે, એ પ્રથમ મૈત્રીભાવના કહેવાય છે.

અને, જ્યાં સારો સદ્ગુણ હોય ત્યાં એ રાજી રાજી થઈ જાય, તે ગુણવાનના ગુણ ઉપર વારી જાય અને તેને મુશ્કેલી પડતી હોય ત્યારે પોતે મરી પડે, પોતે તન-ધનથી

બનતી મદદ કરે અને ગુણની પરીક્ષા થાય ત્યારે પોતે મનમાં હોંસ લાવે અને સાચાની સાચી કિંમત થાય તેમાં આનંદ પામે, તેની પ્રશંસા કરે તે બીજી પ્રમોદ ભાવના.

બીજા પ્રાણીને દુઃખી થતો દેખી પોતે તેના દુઃખને સહી ન શકે, તે પ્રાણી કર્મવશ છે એમ વિચારી તે પ્રાણી તરફ જરા પણ ધૂણા ન કરે પણ તેને થતા દુઃખને અંગે તેની દયા કરે, પોતે પણ તેના દુઃખે દુઃખી થાય એ ત્રીજી ક્રુણા ભાવના.

અને જ્યારે પોતાનો ઉપાય ન ચાલે અને પ્રાણી બરાબ રસ્તે જવામાં મોજ માને અને સમજાવતો જાણે અર્થ કરે અને સમજાવે તે શિક્ષા સામાને ગળે ન જાતરે ત્યારે હવે બીજો ઉપાય ન હોવાથી તેને તેના કર્મ પર છોડી દે અને પોતે તટસ્થભાવ ધારણ કરે, તે ચોથી માધ્યસ્થ્ય ભાવના.

આવી રીતે 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથમાં પંડિત વિનયવિજયજીએ ચાર ભાવના કહી છે. ઉપરાંત ત્યાં સંસારસ્વરૂપને અંગે બાર ભાવના કહી છે. તે બાર અથવા સોળ ભાવના ખૂબ વિચારવી, ચર્ચાવી અને તેમનો વારંવાર અભ્યાસ કરવો. આ સફળ અભ્યાસથી પ્રાણીના રાગદ્વેષ અંતે ઓછા થાય અને તેથી રાગદ્વેષ ઉપર કાબૂ આવે અને અંતે મનુષ્ય-ભવ સફળ થાય અને પ્રાણી જ્યાં જન્મ નથી એવું મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરે તે આ આખા ગ્રંથનો ઉદ્દેશ છે. તે પાર પડે એ માટે સંસારસ્વરૂપને બાર ભાવનાથી બરાબર સમજવું, વિચારવું અને તેને પરિણામે જીવનધ્યેય મુકરર થઈ શકે તો કરવું.

આ બાર ભાવના ગ્રંથકારે પોતે ચર્ચી છે અને શાંતસુધારસ ગ્રંથની વિચારણામાં આવી ગઈ છે, એટલે અત્ર તે ગ્રંથનો હવાલો આપવામાં આવે છે. આ સર્વનો ઉદ્દેશ સંસારમાં રખડાવનાર રાગદ્વેષને ઓછા કરવાનો છે અને વસ્તુસ્વરૂપનું યથાસ્થિત જાણપણું કરાવવાનો છે. એ સમજી જીવનધ્યેય મુકરર કરતી વખતે આ ભાવનાને બરાબર હૃદયમાં સ્થાન આપવું અને જ્યારે કુરસદ મળે ત્યારે તેનું ચિંતન કરવું. આ સંસારને ઓળખ્યા વગર તેને છોડવો ન જમે માટે આપણા સંબંધો, આપણા કર્મબંધનો અને આપણું શરીર કેવું છે અને તે કઈ રીતે, કયા માગે, કેવાં કેવાં કર્મો બ્રહ્મ છે, એ ગરનાળાને બંધ કરવાના કયા કયા ઉપાય છે અને આત્મા સાથે લાગેલાં કર્મો કેમ દૂર કરી શકાય અને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ કેટલી મુશ્કેલ છે અને આખા સંસારનું સ્વરૂપ કેવા આકારનું છે અને બાધિની પ્રાપ્તિ કેટલી મુશ્કેલ છે, તે સમજી વારંવાર વિચારવું અને વિચારીને પછી જીવન-ધ્યેય મુકરર કરવું. કાર્યની આગળ વિચારણાની સ્થિતિ સર્વ પ્રાણીઓના સંબંધમાં આવે છે. આ બારે ભાવના વિચારમાં નાખી દે તેવી છે અને પ્રયત્નપૂર્વક ખૂબ વિચારણા માગે છે. તે સમજી પછી શુદ્ધ વિચારણાને પરિણામે જીવનધ્યેય મુકરર કરવું. આ વિચારણા વગર માણસ પણ જેવો બની જાય છે, અથવા પશુમાં અને તે માણસમાં આ વિચારણાનો જ ખરેખરો ભેદ છે તેમ જાણી ભાવનાને ખૂબ મહત્વનું સ્થાન આપી તેના પરિણામે

વ્યવહારુ અમલ કરવો. એકલી ભાવના માત્ર વિચારપથમાં હોય તેને બદલે તે વ્યવહારુ આકારમાં હોય તે ભૂષણરૂપ છે અને વ્યવહારુ આકાર એટલે તેનો અમલ છે. તેથી આપણે પ્રથમ બંને ભાવના સમજાવે અને સમજ્યા પછી શું કરવું તે વિચારીએ.

આટલો સામાન્ય ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે અંધકર્તાના ઉચ્ચ પવિત્ર શબ્દો પર વિચારણા કરીએ અને તેને સમજવા યત્ન કરીએ.

બાર ભાવનાના નામોની શરૂઆત-પ્રથમની આઠ ભાવના—

ભાષયિત્વમ્બિલ્યત્વપશરણત્વં તથૈકતાડન્યત્વે ।

અણુચિત્ત્વં સંસારઃ કર્માસ્રવસંવરવિધિશ્ચ ॥૧૪૯॥

અર્થ—આ ભાવનાઓ ભાવવી - વિચારવી : (૧) અનિત્યપણું, આ દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ નિત્ય નથી તે પ્રથમ અનિત્યભાવના. (૨) જન્મમરણના ચક્રમાં પડેલા આ પ્રાણીને કોઈનું શસ્ત્ર નથી, તે બીજી અશરણભાવના. (૩) બીજા સર્વ પારકાં પરાયાં છે, તે ત્રીજી અન્યભાવના. (૪) આ જીવ એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે, તે એક-ત્વભાવના ચોથી. (૫) સાત ધાતુમાં રહેલો આ જીવ અને તેનું શરીર અશુચિમય છે, અપવિત્ર છે, તે પાંચમી અશુચિભાવના (૬) આ સંસાર રખડપાટો કરાવનાર છે, તે સંસારનું - ભવનું સ્વરૂપ વિચારવું તે છઠ્ઠી સંસારભાવના. (૭) કર્મનું આવવાનું ગરનાળું તે આસ્રવ, તેને બસબર સમજવું તે સાતમી આસ્રવભાવના. (૮) નવાં કર્મને આવતાં અટકાવવાના આર્ષો વિચારવા તે આઠમી સંવરભાવના. (૧૪૯)

વિવેચન—આ આઠમાં બાર પૈકી આઠ ભાવનાનાં નામ માત્ર બતાવ્યા છે. એ પ્રત્યેક ભાવના પર વિસ્તારથી એક એક શ્લોકમાં નીચે વિવેચન આવવાનું છે તેથી આપણે એ આઠ (બાર પૈકી) ભાવનાના અહીં નામ માત્ર જણાવીએ. એનું વિગતવાર સ્વરૂપ ૧૫૧મી ગાથાથી શરૂ થાય છે. બાર પૈકી પહેલી આઠ ભાવનાનાં નામો : અનિત્યત્વ, અશરણ્ય, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિતા, સંસારભાવના, આસ્રવભાવના અને સંવરભાવના. એ સૌને બાર પૈકીની પ્રથમ આઠ ભાવનાના નામો આ ગાથામાં જણાવ્યાં. એ દરેક ભાવના શું છે, તે કેમ ભાવી શકાય તે પર વિસ્તારથી વિવેચન મૂળ અંધકાર જ ૧૫૧મી ગાથાથી કહે છે. (૧૪૯)

છેવટની ચાર ભાવના (બાર ભાવના પૈકી)—

નિર્જરણલોકવિસ્તરધર્મસ્વાસ્થ્યાતત્ત્વચિન્તાશ્ચ ।

યોયેઃ સુદુર્લભત્વં ચ ભાવના દ્વાદશ વિશુદ્ધાઃ ॥૧૫૦॥

અર્થ—એકલા શ્રેણી કર્મને ખેરવી નાખવાના માર્ગો વિચારવા તે નવમી નિર્જરણ-ભાવના, દોઢ-ચૌદ રાજ્યોક કેમ છે તેનું ચિંતન કરવું તે દશમી 'લોકસ્વભાવ' ભાવના,

ધર્મસંબંધી તત્ત્વનો વિચાર કરવો તે અગિયારમી ધર્મભાવના અને જિનેશ્વર મહારાજે ખતાવેલો ધર્મ મળવો—તેની પ્રાપ્તિ થવી મુશ્કેલ છે તે વિચારવું એ બારમી અને છેલ્લી યોધિદુર્લભત્વ ભાવના (૧૫૦).

વિવેચન—આ ગાથામાં નવમીથી બારમી સુધીની ભાવનાનાં નામો આપ્યાં છે. એ ચારનું સ્વરૂપ પણ આગળ આવવાનું છે. તેથી તેમનાં નામ માત્ર આપણે આ ગાથાથી બાણી લઈએ. તે આ પ્રમાણે છે. (૯) નિર્જરાભાવના. અબાઉના લાગેલાં કર્મો દૂર થવાના માર્ગો પર વિચારણા. (૧૦) આ ચૌદ સજ્જોક કેવા આકારનો અને કેવો છે તે લોક-સ્વરૂપ ચિંતન (૧૧) ધર્મ કેવો હોય, કોને કહેવો તે સંબંધી વિચારણા કરવી તે અગિયારમી ધર્મ ભાવના. અને (૧૨) તેમાં શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મની પ્રાપ્તિ અત્યંત મુશ્કેલ છે તે વિચારવું તે બારમી અને છેલ્લી યોધિદુર્લભત્વ ભાવના. આ બારે ભાવનાનું સ્વરૂપ આપણે વિસ્તારથી તથોચ્ચ સ્થાને વિચારશું. (૧૫૦)

અનિત્ય ભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

इष्टजनसंप्रयोगद्विविषयसुखसंपदस्तथाऽऽरोग्यम् ।

देहश्च यौवनं जीवितं च सर्वाण्यनित्यानि ॥१५१॥

અર્થ—વહાલાઓનાં સંબંધ, સંપત્તિ, વિષયસુખ, ઋદ્ધિ, પરિવાર તથા શરીર, ગુવાની અને દૂંકામાં આખું જીવન—સર્વ અનિત્ય છે, અસ્થાયી છે. (૧૫૧)

વિવેચન—આ પ્રથમ અનિત્યભાવના પર હવે વિવેચન કરવાનું છે. તે આપણે વિસ્તારથી વિચારીએ. શાંતસુધારસ અંથમાં શ્રીમાન વિનયવિજયજીએ આ અનિત્ય ભાવના પર વિવેચન કર્યું છે અને તે અંથ પરનો મારો વિસ્તાર શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાએ (ભાવનગર) છપાવેલ છે, તેને ધ્યાનમાં લઈને આ નીચેનું વિવેચન કરવામાં આગ્યું છે. આપણી આસપાસની સર્વ વસ્તુઓ અને ખુદ આપણી ગુવાની કે આપણું શરીર એ પણ અનિત્ય છે, આજે નહિ તો કોઈપણ કાળે નાશ પામવાનાં છે, હંમેશા ટકી રહેવાના નથી.

ઇષ્ટજનસંપ્રયોગ—વહાલા માણસો સાથે સંબંધ, તેઓની સોબત. આમાં ઇષ્ટ વસ્તુનું મળવું તે પણ સમજી લેવું. એ અનિત્ય છે. કાં તો સંયોગ કરનાર ચાલ્યો જાય, કાં તો વસ્તુ ભાંગી તૂટી ફૂટી જાય, કાં તો આપણે તેમને તે જ સ્થિતિમાં મૂકીને ચાલ્યા જઈએ; પણ સંયોગ આખરે તો તૂટે જ છે, વિયોગ થાય છે જ, સંયોગસંબંધ દીર્ઘકાળ-અનંતકાળ ચાલતો નથી. સંયોગની સાથે થોડા કાળમાં કે લાંબે અંતરે વિયોગ જરૂર થાય જ છે. એ ઇષ્ટ માણસ સાથે સંબંધ હોય કે ઇષ્ટ વસ્તુ સાથે સંબંધ હોય પણ આખરે તેનાથી જુદા પડવાનું થાય છે અથવા તે માણસ કે વસ્તુ નાશ પામે છે. સંયોગ લાંબો કાળ રહેતો નથી, ટકી શકતો નથી. અનંતકાળ સુધીનો સંબંધ તો એક મોક્ષ સાથે જ થઈ શકે. આવો વિચાર કરવો તે પ્રથમ અનિત્યભાવના.

ઋદ્ધિ—મરત ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ હોય કે રાજમહારાજની ઋદ્ધિ હોય વખત જતાં તે હુતી ન હુતી થઈ જાય છે. તેમાં શ્રેણિક રાજની કે અંદ્રગુપ્ત મૌર્ય જેવાની રાજ્ય-ઋદ્ધિ ખહુ તો પચીસ કે પચાસ વર્ષ ચાલે, પણ તે ઋદ્ધિ એસી રહેતી નથી. અથવા, એ ઋદ્ધિનો માલિક એસી રહેતો નથી. અંતે એ ઋદ્ધિ, સંપત્તિ સાથેનો સંબંધ વિનાશમાં પરિણમે છે. પાંડવોની ઋદ્ધિ ગઈ, રાજમહારાજ અને શેઠિયાઓની ઋદ્ધિ પણ અંતે તેમને મૂકીને જાય છે અને કાં તો તેઓ તેની પહેલાં નાશ પામી જાય છે. આપણે અનેક શેઠિયાઓને ભોં ભેગા થતા અને ઋદ્ધિ વગરના થઈ જતા અને એક ભવમાં બે ભવ કરતા જોયા છે. કોઈની ઋદ્ધિ કે સંપત્તિ દીર્ઘકાળ રહી નથી, રહેવાની નથી. આવી જે વિચારણા કરવી તે અનિત્યભાવના છે. આવી રીતે અનિત્યતા ચિંતવવી. સંસાર આવો છે, વસ્તુ આવી છે, સંબંધ અલ્પકાલીન છે. આ પ્રથમ અનિત્ય ભાવનાનું ચિંતન કરવું થયું.

વિષયસુખસંપદ—પાંચે ઈન્દ્રિયનો કોઈ પણ વિષય લઈએ તો તે થોડો વખત રહે છે, અંતે એ ભોગવાઈને કે ભોગવ્યા વગર નાશ પામે છે. તમે સ્પર્શન, રસન, શ્રાણુ, ચક્ષુ કે શ્રોત્ર એ પાંચેમાંથી કોઈ પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયનો વિષય લો. એ લાંબો કાળ, અનંતકાળ એસી રહેતો નથી. તે અંતે જાય છે. અને જતી વખતે કચવાટ મૂકે છે. અથવા, ભોગવાય તો તેમાં પણ દમ નથી. ખાધું એટલે ખોયું, સૂંઘ્યું એટલે ગયું, જોયું એટલે ખલાસ થયું. આ સર્વ સંબંધ અનિત્ય છે. આ વિષયસુખના અનિત્ય સંબંધને વિચારવો તે પ્રથમ અનિત્યભાવના.

દોહ—આપણું પોતાનું શરીર પણ અનિત્ય છે. એ ગમે તેટલું જીવે પણ અંતે તેનો નાશ થવાનો છે. એ ખળીને ખાખ થશે કે એ જમીનમાં ઠટાશે, પણ એનો નાશ તો ચોક્કસ છે. સો વર્ષ પહેલાંનો કોઈ પણ માણસ નથી તે જ ખતાવે છે કે શરીર અંતે પૂરું સો વર્ષનું આયુષ્ય હોય તો પણ ટકવાનું નથી. આ પોતાના કે પારકા શરીરની અનિત્યતા ચિંતવવી એ પ્રથમ ભાવનાનો વિષય છે.

યૌવન—“જુવાનીનો લટકો દહાડા ચાર જો.” જુવાની થોડો વખત ચાલે છે પણ એને અંતે કાં તો જુવાનીમાં મરણ અથવા જુવાની પછી ઘડપણ જરૂર આવે છે. જુવાનીમાં માણસ જે ઠબે કામ લેતો હુતો, કરતો હુતો, તે થોડો વખત ચાલે છે, પણ તેને અંતે પુખ્તતા અને ઘડપણ અથવા મરણ તો ઊભા જ છે. જુવાની અનંતકાળ એસી રહેવાની નથી. અને પછી જે કચવાટ થાય છે તે અનેક માનસિક ગૂંચવણ ઊભી કરે છે. આ રીતે જુવાનીને ચિંતવવી અને તે અનંત કાળ એસી રહેવાની નથી એમ ચિંતવવું એ પ્રથમની અનિત્ય ભાવનાનો વિષય છે.

જીવિત—જીવતર, જીવન, જિંદગી. જુવાની લાંબો વખત રહેવાની નથી. એ

આપણે ઉપર જોયું. જુવાની શું, આખું જીવન જ અનિત્ય છે, તે પૂરું આયુષ્ય લોગવે તો પણ અંતે તો આખરે તે પડવાનું જ છે. જિંદગીનો નાશ વિચારવો એ અનિત્ય ભાવનાનો વિષય છે. જિંદગી સર્વની જાય જ છે, નામ એનો નાશ થયા વગર રહેતો નથી. ધમધમાટ ચાલે, પૃથ્વીને પણ ન લગાડે કે છાતી કાઢીને ચાલે કે આંગ્રો મચકાવ્યા કરે પણ અંતે ધૂળમાં રગદોળાવાનો છે કે સ્મશાનમાં ખાખ થવાનો છે. આ જાતની વિચારણા કરવી તે અનિત્ય ભાવનાનો વિષય છે.

અનિત્ય—સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે, નાશવંત છે, નાશને પાત્ર છે અને ખેસી રહેવાની નથી. એ વિચારણા નિરંતર હૃદય સન્મુખ રાખી ચિંતવવી તે પ્રથમ અનિત્ય-ભાવના. આના સંબંધમાં જસસોમસુનિએ એક સ્વાધ્યાય બનાવી છે, તે ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય હોઈ તે આખી અહીં ટાંકવા યોગ્ય ધારવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે :

પહેલી ભાવના એણી પરે ભાવીએ જી, અનિત્યપણું સંસાર;
કાલઅણી ઉપર જલખિંદુઓ જી, ઈંદ્રધનુષ અનુહાર. ૧

સહજ સંવેગી સુંદર આતમા જી, ધર જિનધર્મ શું રંગ;
અંચળ અપજાની પરે ચિંતવે જી, કૃત્રિમ સવિ હુ સંગ. સહજ ૨

ઈંદ્રજળ સુહણા શુભઅશુભ શું જી, કૂડો તોષ ને રોષ;
તિમ ભ્રમ ભૂલા અથિર પદારથે જી, રથો કીને મન શોષ. સહજ ૩

કારત્રેહ પામરના નેહ જયું જી, એ યૌવન રંગરોળ;
ધન સંપદ પણ દીસે કારમી જી, જેહવા જળકલ્લોલ. સહજ ૪

મુંજ સરીખે માગી ભીખડી જી, રામ રહ્યા વનવાસ;
ઈણ સંસારે એ સુખસંપદા જી, જિમ સંધ્યા રાગવિલાસ. સહજ ૫

સુંદર એ તનુ શોભા કારમી જી, વિણસંતાં નહીં વાર;
દેવતણે વચને પ્રતિખૂઝિયો જી, ચક્રી સનતકુમાર. સહજ ૬

સૂરજ રાહુઅહણે સમજ્યો જી, શ્રી કીર્તિધર રાય;
કરકંડુ પ્રતિખૂઝ્યો દેખીને જી, વૃષભ જરાકુલ કાય. સહજ ૭

કિંહા લગે ધુઆ ધવલહરા રહે જી, જલપરપોટો જોય;
આઉખું અથિર તિમ મનુષ્યનું જી, ગર્વ મ કરશો કોય.

જે ક્ષણમાં ખેડુ હોય. સહજ ૮

અતુલ બલ સુરવર જિનવર જિસ્થા જી, ચક્રી હરિબલ જોડી;
ન રહ્યો ઈણે જગે કોઈ થિર થઈ જી, સુરનર ભૂપતિ કોડી. સહજ ૯

આ પ્રમાણે પ્રથમ અનિત્ય ભાવના ભાવવાની છે. એમાં શરૂઆતના બે દાખલા ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ઠાલ કે કોઈપણ પદાર્થ પર પાણીનું કે ઝાકળનું ટીપું પડેલું હોય તે જેમ અસ્થિર છે તેમ આ સંસારના પદાર્થો સર્વ અસ્થિર છે, અનિત્ય છે, થોડે કે લાંબે વખતે નાશ પામવાના છે. અથવા, આકાશમાં મેઘધનુષ્ય ખીલેલ હોય, તેના રંગ ચોમાસામાં આકર્ષક દેખાતા હોય પણ તે લાંબો વખત રહેતું નથી. આપણી ઇચ્છા હોય કે ન હોય, તે ગમતું હોય, આકાશને શોભાવતું હોય, આપણને મન થાય કે એ આકાશમાં રહે અને હંમેશ રહે, પણ તે તો પાંચસાત મિનિટમાં ખલાસ થઈ જાય છે. આવા સંસારના કોઈ પણ પદાર્થ ચિરકાળ ટકતા નથી અને તેથી થતું સુખ પણ લાંબો વખત ચાલતું નથી. આ બે સૂત્રો અનિત્યભાવના ભાવવાના મૂળ સિદ્ધાંત જેવા છે અને ખૂબ વિચાર કરીને ધ્યાવવા યોગ્ય છે. ત્યાર પછી વીજળી(અપજા)નો દાખલો આપ્યો છે તે પણ ખૂબ મનન કરવા જેવો છે. બેપાંચ મિનિટ વીજળીનો ચમકારો લાગે, પણ અંતે ઘેર અંધારું થઈ જાય છે. તેમ અસ્થિર પદાર્થ સાથે સંબંધ વીજળીના ચમકારા જેટલા ક્ષણિક વખત સુધી ટકે છે અને પછી ખલાસ થઈ જાય છે. આ પદાર્થો, સગાં સંબંધીઓ, મિત્રો અને ચીજો સાથેનો સંબંધ કૃત્રિમ છે, અંતે નાશ પામનારો છે, જવાનો છે. મોક્ષસુખ જ કાયમ ટકી શકે તેવું અને સ્થિર છે. કાર પડવાથી થોડા વખત માટે પુષ્ટિ થાય છે, પણ તે પામર-ગરીબ)ના સ્નેહની પેઠે લાંબો વખત ટકતી નથી. આ જુવાની પણ પાણીના કદલોલ પેઠે થઈને પાછી ખલાસ થઈ જાય છે અને પછી તે જાણે હુતી કે નહિ તેવી શંકા ઉપજાવે છે, એટલે એનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. સંધ્યાના રંગની પેઠે થોડો વખત અદ્ભુત સૌંદર્ય બતાવી એ અંતે ચાલી જાય છે અને જાય ત્યારે નકામો કચવાટ કરાવતી જાય છે. સનત-કુમાર ચક્રી સુંદર હતા, પણ એર જેવું શરીર થઈ ગયું અને સર્વ શોભા એર બની ગઈ. દેવતાનું આ વચન સાંભળીને મહાન અકબતી બોધ પામ્યા. મુંજ જેવા માળવાના રાજાને પણ ઘેર ઘેર ભીખ માગવી પડી. કીર્તિધર રાજા સૂર્યનું અહણ દેખવાથી બોધ પામ્યો અને કરકંડુ રાજા ઘરડા બળદને જોઈને બોધ પામ્યો, એ પ્રત્યેકબુદ્ધ થયો. એણે જુવાન બળદને એની જુવાનીની પૂરબહારમાં જોયો હતો તે જ બળદને ઘડપણથી જન્મરિત-હાલ બેહાલ દેખી તેને બોધ થયો. આવા વાસુદેવ અને બળદેવ થયા તેની જોડી પણ આ દુનિયામાં કાયમ રહી નહિ. કોઈ પણ દેવ કે મનુષ્ય આ દુનિયામાં સ્થિર થયો નથી. બધાને આ સર્વ મૂકી દોરારનો ધાગો લીધા સિવાય અંતે ચાલ્યા જવાનું છે અને તારા પણ તે જ હાલ છે. ધોળાં ઘરો પણ અંતે તારી સાથે આવવાનાં નથી. અને પાણીના પરપોટા ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રખાય ? આવી રીતે પ્રથમ અનિત્યભાવના ભાવવી.

નવતત્ત્વનો ટપો લખનાર જણાવે છે કે, 'લક્ષ્મી, કુટુંબ, ચૌવન, પરિવાર તથા આઉખા પ્રમુખને વિશે જે અનિત્યતાની ભાવના કરવી, એટલે સંસારના સર્વ પદાર્થો તે કુશાચલ જલબિંદુની પેરે અનિત્ય અસ્થિર જાણે તે પ્રથમ અનિત્ય ભાવના.' દુકામાં

પદાર્થો, ફરનીચર, સગાંસંબંધી, મિત્રો બધાં અસ્થિર છે, સર્વ અનિત્ય છે તે વિચારી સ્થૂળ સુખ ત્યાગી સર્વકાળને માટે સુખ મળે તે માટે મનુષ્યજન્મને સફળ કર અને આ જીવનપ્રાપ્તિનો કે મનુષ્યજન્મપ્રાપ્તિનો લાભ લે. (૧૫૧)

બીજી અશરણુભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

જન્મજરામરણમયૈરભિદ્રુતે વ્યાધિવેદનાગ્રસ્તે ।

જિનવરવચનાદન્યત્ર નાસ્તિ શરણં ક્વચિલ્લોકે ॥૧૫૨॥

અર્થ—જન્મ, ઘડપણ અને મરણના ભયથી ભરેલા અને રોગ અને પીડાથી ભરેલા આ લોકમાં શ્રી જિનેશ્વર મહારાજના વચન સિવાય બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ શરણુ નથી. (૧૫૨).

વિવેચન—હવે બીજી અશરણુભાવના વિચારે છે. આ ધારે તરફની ઉપાધિમાં પ્રભુના વચન સિવાય અન્ય કોઈ પણ સ્થાને શરણુ નથી. આવી વિચારણા કરવી તે બીજી અશરણુભાવના છે. એનું રહસ્ય પ્રથમ આપણે અંધકર્તા સાથે વિચારીએ, પછી પ્રસ્તુત હકીકત બહારથી તપાસીશું.

લોક—આ લોક, જે નીચે વર્ણવવામાં આવશે, તેમાં જિનેશ્વર મહારાજના વચન સિવાય બીજી કોઈ પણ સ્થાને શરણુ નથી. પ્રથમ તો આ લોક કેવો છે તે વિચારીએ. એવા આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિથી ભરેલા લોકમાં જિનેશ્વર મહારાજના વચન સિવાય અન્ય કોઈ પણ જગ્યાનું શરણુ નથી. આપણે લોકને આધારે રહી શકીએ તેવું નથી. તો લોક કેવો છે તે પ્રથમ જાણીએ.

જન્મ—આજે જન્મ થાય છે, મંગલિક સંલભાય છે, વધામણી વહેંચાય છે. પછી મા જાણે દીકરા મોટો થયો પણ આયખામાંથી તે દરેક દિવસે એકો થતો જાય છે. જન્મવું એની સાથે જવાની વાત સમજી લેવાની છે અને દીકરા-દીકરીના જન્મથી આનંદ ધામવાનો નથી. એવા તો અનેક જન્મો લીધા, અને મરણ પાછા આવ્યા, ચાલ્યા ગયા. આ લોક જન્મથી ભરેલો છે અને નામ તેનો નાશ તો જરૂર થવાનો છે, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાનું છે. એવા જન્મથી રાચવાનું નથી, એમાં વધામણી ખાવા જેવું નથી. જન્મની સાથે જ નાશ નિર્માણ થઈ ગયો છે. જેવી ભવિષ્યતાએ આપેલ તે ગુટિકા છે. અથવા જન્મથી લોક ભરેલો છે અને તેની પીડાથી તે ઘેરાયેલો છે, આ દષ્ટિએ જેતાં જન્મથી હુર્ષ ખોટો છે, નકામો છે, અરોગીન છે.

જરા—અને જન્મેલ પ્રાણી જ્યારે યુવાન મટી જાય છે ત્યારે આયુષ્ય હોય તો ઘરડો થઈ જાય છે અને ઘડપણમાં તો કાને પૂરું સંલભાય નહિ, આંખે દેખાય નહિ, હાંત પડી

જાય અને શરીર દોઢળું થઈ જાય. એ ઘડપણનો ભય તો ભારે આકરો છે. જન્મેલ માણસ લાંબું જીવે તો તેને માથે ઘડપણનો ભય તો જરૂર જૂઠ્ઠી રહેલ છે જ. વહેલો જાય તો મરણભય અને જીવી જાય તો ઘડપણનો ભય તો પ્રાણીને જરૂર જીલો જ છે. એટલે બંને રીતે એ હેરાન થાય છે. જીવે તો પણ ઘડપણનો ભય, મરે તો મરણભય—આમાં બન્ને પ્રકારે એ ભયથી ભરેલ લોક છે.

મરણ—મરવાનો ભય તો જીલો જ છે. કોઈ પ્રાણી ક્યારે જશે તે પોતે જાણતો નથી, પણ મરવું ચોક્કસ છે. એટલે નાનપણથી મરણનો ભય જૂઠ્ઠી રહેલ જ છે. કોઈ પણ વખતે જવું એ ચોક્કસ છે. આ લોકમાં મરણ પણ છે અને ક્યારે તે આવી પડશે તેની અચોક્કસતા તો છે જ. આ લોક આવી રીતે જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણની બીકથી હેરાન હેરાન થઈ ગયેલો છે.

વ્યાધિ—આ લોકનું વિશેષ વર્ણન કરતાં કહે છે કે એમાં રોગનો પાર નથી. આજે દમ તો કાલે ખૂજલી અને તાવ, ઝાડા અને ત્રિદોષ, મરડી, મહામારી તથા અનેક જાતના તાવો તો અહીં અનેક ફેરા ખાઈ જાય છે અને ટાઈફોઇડ, કે શરીરને નીચોવનાર ટી.બી. અને તેવા અનેક વ્યાધિઓ ચારે બાજુ લાગી જ રહેલા છે. એટલે મરણભય સાથે આ રોગનો ભય છે જ, તેનાથી અસ્ત થયેલ દુનિયામાં શા સુખે માણસ રચી પચી રહેતો હશે કે સુખના ધરડકા કાઢતો હશે તે સમજવું કે કલ્પવું પણ મુશ્કેલ છે. આ વસ્તુસ્થિતિ છે.

વેદના—કુટુંબી તરફથી થતી વેદના - પીડા, શરીરમાંથી ચસક, વ્યાધિ એટલે રોગની પીડા, સગાંઓના વાંધાવચકાની પીડા, ધનનાશની પીડા તથા આમડીના રોગો જેવા કે ખસ, લુખસ તથા પત એ સર્વની પીડાથી આ લોક ભરેલો છે. આમાં કેવી પીડા ક્યારે થશે તે કોઈ કહેવાય નહિ, પણ તે જીલેલ છે અને તે કોઈ પણ વખતે આવી પડે તેમ છે. એ ભયમાં તો રહેવું જ પડે આવા લોકમાં.

જિનવરવચન—જે એક આધાર હોય, શરણું લેવા યોગ્ય સ્થાન હોય તો એક જ છે. જિનેન્દર મહારાજના વચન ઉપર આધાર રહે. ખાકી ગમે તેવા ઉપરી કે શેઠનું શરણું નકામું છે. તેઓ આ જીવનમાં આણીને વખતે કોઈ કરી શકતા નથી અને તેના પર આધાર રાખવા જતાં ગાંઠનું ગુમાવવાનું કે આધારને અયોગ્ય હોય તેના પર આધાર રાખવા જેવું થાય તેમ છે. જ્યારે અનાથી મુનિએ જણાવ્યું કે 'હિ શ્રેણિક! મારે કોઈ નાથ ન હોવાથી આ સાધુનો વેશ મેં પહેર્યો છે,' ત્યારે શ્રેણિક કહે કે 'હું નાથ છું અને નાથ થવા તૈયાર છું.' આ સાંભળી જવાબમાં અનાથી મુનિ કહે છે કે 'તું પોતે જ અનાથ છે, તો અનાથ હોય તે બીજાનો નાથ કેમ થઈ શકે?' તેની પાસે પછી પોતાની વાત કરે છે. પોતે મોટા લખપતિનો છોકરો છે. એક દિવસ પોતે માંદો પડ્યો, વૈદ્ય આવી ચઢ્યા, તેમણે આધિને એક ચલાણામાં લીધો અને પીવા માટે સગાંને બોલાવ્યા, તેમની

શરત એ હતી કે પીનારને એ સર્વ વ્યાધિ થાય. સ્ત્રીએ વિચાર્યું કે કાલે એ ખીજી સ્ત્રી પરજુશે અને માએ વિચાર્યું કે જાતે જીવતા હોઈએ તો અનેક છોકરાં મળશે. આમ કોઈએ ઝેરી ઉતાર પીધો નહિ અને અનાથી મુનિ કહે છે કે મને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ દુનિયામાં કોઈ કોઈનું નથી, જીવ એકલો આવ્યો છે અને તે અંતે એકલો જવાનો છે, એને કોઈનું શરણુ નથી અને એને કોઈનો આધાર નથી.

અન્યથા—જિનેધરના વચન અનુસારે એ ચાલે તો એને અંતે ભવના ફેરા અટકે, એ સિવાય અન્ય કોઈ પણ માણસ કે પ્રાણીનું શરણુ નથી. કોઈ તેને બચાવી શકે, કે તેનો વ્યાધિ લઈ શકે તેવું નથી. અનાથી મુનિના ઝેર - વ્યાધિનો વાટકો પીનાર કોઈ મજબું નહિ અને અનાથી મુનિને ખાતરી હતી કે શ્રેણિકરાજા પોતે પણ અનાથ છે.

શરણુ—આ દુનિયામાં તીર્થંકર મહારાજના વચન સિવાય અન્ય કોઈ પણ સ્થાન એને શરણુ આપે, એનું મરણુ અટકાવે એવું નથી.

કવચિત્—અન્ય કોઈ પણ સ્થાન કે શરણુ આપનાર કયાંય પણ કોઈ નથી. એટલી એણે વિચારણા કરવી જોઈએ. એ ખીજી 'અશરણુ' ભાવના. એના સંબંધમાં યશસોમ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે—

(રાજ રામગિરિ. રામ ભણે હરિ ભહીએ — એ દેશી)
ખીજી અશરણુ ભાવના, ભાવે હૃદય મઝાર રે;
ધરમ વિના પરભવ જતાં, પાપે ન લહીશ પાર રે;
જાઈશ નરક દુવાર રે, તિહાં તુજ કવણુ આધાર રે. ૧
લાલ સુરંગા રે પ્રાણીઆ, મૂકને મોહજ'જળ રે;
મિથ્યા મતિ સવિ ટાળ રે, માયા આળપ'પાળ રે. લાલ ૨
માતા પિતા સુત કામિની, ભાઈ ભયણી સહાય રે;
મેં મેં કરતાં રે અજ પરે, કર્મેં ગ્રહ્યો જીવિ જાય રે;
તિહાં આડો કો નવી થાય રે, દુઃખ ન લીયે વેહુંચાય રે. લાલ ૩
નંદની સોવન ડુંગરી, આખર નાવી કો કાજ રે;
ચક્રી સુભૂમ તે જલધિમાં, હાર્યો ખટ ખંડ રાજ રે;
ખૂડ્યો ચરમ જહાજ રે, દેવ ગયા સવિ ભાજ રે;
લોભે ગઈ તસ લાજ રે. લાલ ૪

દ્રીપાયન હહી કારિકા, જલવંત ગોવિંદ રામ રે;
રાખી ન શક્યા રે રાજવી, માતપિતા સુત ધામ રે;
તિહાં રાખ્યાં જિનનામ રે, શરણુ કીઓ નેમિસ્વામ રે;
વંત લેઈ અભિરામ રે, પોહોતા શિવપુર કામ રે. લાલ ૫

નિત્યમિત્ર સમ દેહડી, સયણું પર્વસહાય રે;
જિનવર ધર્મ ઉગારશે, જિમ તે વંદનીક ભાય રે;
રાખે મંત્રી ઉપાય રે, સંતોષ્યો વળી રાય રે;
ટાળ્યા લેહના અપાય રે.

લાલ૦ ૬

જનમ જરા મરણાદિકા, વધરી લાગ્યા છે કેડ રે;
અરિહંત શરણું તું આદરી, ભવબ્રમણુદુઃખ ફેડ રે;
શિવમુંદરી ઘર તેડ રે, નેહ નવલ રસ રેડ રે;
સીંચ સુકૃત સુરપેડ રે.

લાલ૦ ૭

“તમે ખીજી અશરણુભાવના હૃદયમાં લાવો. તે કેવી રીતે લાવવી? તેના ઉત્તરમાં કહે છે. પરભવમાં પ્રયાણ કરતાં ધર્મ વિના અન્ય કોઈ પણ શરણુભૂત થશે નહિ. પાપ વડે તું સંસારનો પાર પામીશ નહિ; પરંતુ પાપથી તો નરકમાં જઈશ અને ત્યાં અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખ ભોગવીશ. ત્યાં તને આધારભૂત, તારું રક્ષણ કરનાર, તને દુઃખમાંથી મોઠાવનાર કોણુ થશે? કોઈ નહિ થાય. માટે હે લાલ સુરંગી પ્રાણી! હે ઉત્તમ અને ભવભીરુ જીવ! તું આ સંસારની મોહરૂપ જાળને મૂકી દે, મિથ્યામતિને તજી દે અને માયાની આળપપાળ છોડી દે.” (૧-૨)

“તું કદી આ સંસારના તારા સંબંધી માતા, પિતા, પુત્ર ને સ્ત્રી વગેરેને તારા શરણુભૂત માનતો હોઈશ તો તેમાં તારી ભૂલ થાય છે. તે જણાવે છે કે હે મનુષ્ય! તે બધાં માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી અને ભાઈબહેન વગેરે સંબંધીઓના દેખતાં જેમ કસાઈએ મારવા માટે જેએલો બકરો ‘મે મે’ કરતો વધસ્થાનમાં જાય છે, તેમ કર્મરાજાએ - મૃત્યુએ પકડેલો આ જીવ તેને જ્યાં, જે ગતિમાં કર્મ લઈ જાય ત્યાં ચાલ્યો જાય છે. પૂર્વે કહેલા સંબંધીઓમાંથી કોઈ તે વખતે આવતું નથી, આવી શકતું નથી. તેઓ મૃત્યુને શું રોકી શકે? પણ તને વ્યાધિ વગેરેથી થતાં આ ભવનાં દુઃખો અને પરભવમાં પ્રાપ્ત થતાં દુર્ગતિઅન્ય દુઃખો પણ કોઈ વહેંચી લેતું નથી; તારે એકલાએ જ સર્વ દુઃખો પૂરેપૂરાં સહેવાં પડે છે.” (૩).

“પછી દાખલા વડે અશરણુતા સિદ્ધ કરે છે. નવ નંદ રાજાઓએ સોનાની નવ ડુંગરીઓ કરી, પરંતુ આખરે મૃત્યુ સમયે તેમને તે બિલકુલ કામ ન આવી, શરણુભૂત ન થઈ. વળી સુભૂમ ચક્રીએ છ ખંડની ઋદ્ધિથી ન ધરાતાં ધાતકીખંડના ભરતના ખીજા છ ખંડ સાધવા માટે ચર્મરતન ઉપર ચતુરંગ સેના લઈને લવણુસમુદ્ર ઉપર પ્રયાણ કર્યું, પરંતુ ચર્મરતને ઉપાડનારા હજારો દેવતાએ ‘મારા એકલા વિના અટકશે નહિ’ એવા વિચારથી સમકાળે ચર્મરતન છોડી દીધું, સઘળા ચાલ્યા ગયા અને ચર્મરતન લવણુ-સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું અને સુભૂમ ચક્રી સર્વ ઋદ્ધિ સમેત સમુદ્રમાં ડૂબી જઈ મરણુ

પામીને સ્માતમી નરકે ગયો. અતિ લોભ કરવાથી તેની લાજ રહી નહિ, છ ખંડની પ્રાપ્ત થયેલી ઋદ્ધિ પણ હારી ગયો. તેના અંગરક્ષક દેવો પણ સઘળા ભાગી ગયા, કોઈ શરણુ-ભૂત થયું નહિ.” (૪)

“બીજા દાખલા આપે છે કે દ્રીપાયન ઋષિ કે જે યાદવકુમારોએ કરેલા અપમાનથી નિચાલું કરી મરણ પામીને અખિકુમાર નિકાયમાં દેવ થયો હતો, તેણે દ્વારકાને સળગાવી; તે વખતે ત્રણ ખંડના ધણી હતા છતાં ગોવિંદ તે કૃષ્ણ અને રામ તે બળભદ્ર એ બન્ને પોતાના માતપિતાને તેમ જ પુત્રપરિવારને અને પોતાની હવેલીઓને રાખી ન શક્યા, માત્ર બે જણા જ જીવતા નીકળી શક્યા, અને સર્વ ભરમીભૂત થઈ ગયું. તે વખતે રક્ષણ માત્ર પ્રભુના નામે કર્યું, એટલે કે જેમણે નેમિનાથનું શરણુ સ્વીકાર્યું, ચારિત્ર લેવા કબૂલ કર્યું, તેમને દેવતાએ ઉપાડી ઉપાડીને પ્રભુ પાસે મૂક્યા, તેઓ આ ભવનાં ને પરભવનાં દુઃખથી મૂકાણા, ચારિત્ર અંગીકાર કરી મોક્ષે પહોંચ્યા, જન્મ, જરા અને મરણના દુઃખથી રહિત થયા, શાશ્વત સુખના ભાગી થયા.” (૫)

“પાંચમી ગાથામાં ત્રણ પ્રકારના મિત્રનું દષ્ટાંત આપે છે. તે ત્રણ મિત્રનાં નામ : નિત્યમિત્ર, પર્વમિત્ર અને પ્રણામમિત્ર છે. તેમાં નિત્યમિત્ર સમાન તો આ દેહ છે, પર્વમિત્ર સમાન સ્વજન પરિવાર છે, પરંતુ એ બન્ને પ્રકારના મિત્ર જ્યારે આ પ્રાણીની ઉપર કર્મપરિણામ રાજા કોપાયમાન થાય છે ત્યારે તેનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, તે વખતે વંદનિકભાઈ એટલે પ્રણામમિત્ર તુલ્ય જે જૈન ધર્મ તે જ આ પ્રાણીને ઉગારી શકે છે. તે રાજાના કોપનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય વિચારીને તદ્દ્રૂપ ઉપાયો વડે રાજાને સંતોષ પમાડી, પ્રસન્ન કરી આ પ્રાણીનાં કષ્ટ દૂર કરે છે. અર્થાત્, ધર્મનું આરાધન કરવા વડે આ પ્રાણી પૂર્વકર્મનો ક્ષય કરી પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે અને તેની સહાય વડે સદ્ગતિનું ભાજન થાય છે કે જેથી તેનાં દુઃખ માત્ર નાશ પામે છે અને પ્રાંતે સ્વર્ગનું સુખ તે મેળવે છે.” (૬)

“પ્રાંતે કર્તા ઉપદેશ આપે છે કે હે ભગ્યાતમા ! જન્મ, જરા, મરણ, વગેરે શત્રુઓ તારી પાછળ લાગ્યા છે. તેથી તેમનાથી બચવા માટે તું અરિહંતનું શરણુ અંગીકાર કર અને ભવજ્મભણનાં દુઃખનો નાશ કર, શિવસુંદરીને ધરે તેડ, તેની સાથે અત્યંત સ્નેહ કર, સ્નેહરૂપ રસનું સિંચન કર અને સુકૃતરૂપ જે કલ્પવૃક્ષ તેને નવપલ્લવ કર. અર્થાત્, અરિહંતનું શરણુ અંગીકાર કર્યું ક્યારે કહેવાય ? કે જ્યારે તેમની આજ્ઞાને અનુસરવામાં આવે, તેમના પ્રરૂપેલા ધર્મનું આરાધન કરવામાં આવે; તે પ્રમાણે કરવાથી સુકૃતની- (પુણ્યની) વૃદ્ધિ થાય, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે સતત ઉદ્યમ થાય અને તેમ કરવાથી ભવજ્મભણનાં દુઃખ નાશ પામે, એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે અરિહંતનું શરણુ કરવાથી ઉત્તરોત્તર લાભની પ્રાપ્તિ થાય એમ સમજવું.” (૭)

આ પ્રમાણે યશસોમકૃત ખીજી ભાવનાનો અર્થ કર્યો અને તે મુદ્રિત ગ્રંથાનુસાર જણાવ્યો. નવતત્ત્વના ટખામાં જણાવ્યું છે કે 'મરણુ આવાના સમયે ચક્રવર્તી, ઈંદ્ર અથવા તીર્થંકર પ્રમુખ ગમે તેવો મોટો પુરુષ હોય તેને પણ ધનકુટુંબાદિક કોઈનું શરણુ મળતું નથી. સંસારમાંહે જન્મ, જરા અને મરણુના ભયથી બચવાને એક ધર્મ વિના ખીજું કોઈ શરણુ નથી. એવી ભાવના જે કરવી તે ખીજી અશરણુભાવના.

આ ખીજી અશરણુભાવનાનો વિસ્તાર 'શાંતસુધારસ' નામના વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયના ગ્રંથમાં આવ્યો છે. ત્યાં ઘણો વિસ્તાર કર્યો છે. સંસારમાં એક ચિંતા મટે ત્યાં ખીજી જાણી થાય છે. બાહ્ય સુખમાં વસ્તુતઃ કોઈ દમ નથી. હીરાજડિત પાંજરામાં પોપટ હોય તો તેને હીરાનું મૂલ્ય નથી, એ પણ એને તો વાસ્તવિક કેદખાનું જ છે. આવા અપાર સંસારમાં તારું સ્થાન કયાં છે? તારી પોતાની શરમકથા વિચારવા યોગ્ય છે. મોહરાજ્યએ ઘાટ પાથો છે, એના બંધનો વિચારવા યોગ્ય છે. તું તો કર્મ નવાવે તેમ નાચનારો છે. બાળપણુ પરાધીનતાથી ભરપૂર છે. દીકરો બાપ થાય છે. ઘાટડિયા જેવી તારી દશા થયેલ છે. આવા આવા અનેક મુદ્દા પર ત્યાં વિચાર કરેલ માલુમ પડશે. તે માટે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ શાંતસુધારસ એ ભાગે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તે જોવાની અત્ર ભલામણુ કરવામાં આવે છે.

જ્યારે જીવ જાય છે, મરણુ પામે છે તે વખતે ભાઈ કે મા કે બહેન કે પુત્ર-પરિવાર કે સગાંસંબંધી કોઈ આડો હાથ દેતા નથી અને કોઈ આધાર આપતું નથી, આપશે તેવી કલ્પના પણ અશક્ય છે. આ સંસાર જન્મમરણુ અને રખડામણુથી ભરેલો છે અને એક ખાડામાંથી ખીજા ખાડામાં પડવું તે તારે માટે ઉચિત નથી. મરણુ વખતે કોઈનું શરણુ હોય તો તે જિનવસ્તવચનનું કે ધર્મનું છે, એમ સમજી અત્યારથી જ એનું શરણુ શોધી લે અને સ્નેહસંબંધી કે સગપણુનો વિચાર કર, એ ખીજી અશરણુભાવના થઈ. (૧૫૨)

ત્રીજી એકત્વભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

एकस्य जन्ममरणे गतयश्च शुभाशुभा भवावर्ते ।

तस्मादाकालिकहितमेकैवात्मनः कार्यम् ॥१५३॥

અર્થ—સંસારમાં ફરતાં એકલા જ જન્મ તેમ જ મરણુ કરવાં પડે છે અને સારી અથવા માઠી ગતિમાં એકલા જ જવું પડે છે તેથી આત્માએ પોતે એકલા જ સર્વાકાળ ચાલે તેવું આત્મહિત કરવું, શોધવું એ યોગ્ય છે. (૧૫૩)

વિવેચન—આ જીવ એકલો આવ્યો છે અને સંસારમાં એકલો જાય આવે છે અને સારી ખરાબ ગતિમાં પણ એકલો જ રખડે છે, તેની સાથે કોઈ જતું નથી અને જવાનું

નથી. માટે, સર્વકાળ ચાલે તેવું આત્માને લાભકારી થાય તેવું હિત પોતે જ જાતે સાધી લેવું જોઈએ. આ એકત્વભાવના છે અને ત્રીજી ભાવના છે. આપણે અહીં તેનો ભાવ વિચારીએ. પ્રથમ અંતકર્તા(શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચક)ને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

જન્મ—આ જીવ જન્મે છે એકલો, તે વખતે કોઈ સંગાસંગ'ધી તેની સાથે હોતું નથી, આવતું નથી. તે વખતે તે નવ માસ ને લગભગ દશ દિવસ સુધી માતાના ઉદરમાં એકલો હોય છે અને ચારે બાજુએથી ભીંસાય છે અને જન્મતી વખતે તેની સાથે કોઈ આવતું નથી, આ જીવનમાં તે એકલો જ આવે છે.

મરણ—આ જીવ જ્યારે પરભવમાં જાય છે ત્યારે એકલો જ મરી જાય છે. તેની સાથે કોઈ જતું નથી. આગળ અનાથી મુનિની કથા આપણે વિચારી. દુઃખને કોઈ વહેંચી લેતું નથી અને મરવા વખતે કોઈ સોડમાં સૂતું નથી. આ જીવ એકલો આવેલ છે અને એકલો જાય છે. અસલ કોઈ સતી હતી, પણ તે તે જ ગતિમાં જાય એવું કાંઈ ચોક્કસ નથી. જીવ તો એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે. એનાં જન્મમરણ એકલાં જ થાય છે.

ગતિ—આ પ્રાણી સારી કે ખરાબ ગતિમાં પોતાનાં કર્મોનાં ફળ લોગવવા એકલો જ જાય છે. સગાંઓ એ આંસુઓ પાડે છે, પણ પોતાનાં કર્મનું ફળ લોગવવા જીવને સારી કે ખરાબ ગતિમાં એકલાં જ જવું પડે છે. ત્યાં તેને કોઈ સંગત-સોબત કરાવતું નથી અને જેમ પોતાનાં શરીરને શસ્ત્ર વાગે, છરી કે કોઈ વસ્તુ વાગી જાય તેનું ફળ તો એકલા જીવને પોતાને જ લોગવવું પડે છે, એ પીડા કોઈ અન્ય સહતું નથી, તેમ સારી માઠી ગતિમાં આ જીવ એકલો જ જાય છે અને ત્યાં એકલો જ સારાં કે ખરાબ કર્મોનાં ફળ તે લોગવે છે. તેમાં પત્ની, દીકરી કે દીકરા, સગાં કે સંબંધી કોઈ ભાગ પડાવતું નથી. પોતાની કમાઈમાં ભાગ પડાવનાર પણ અહીં રહી જાય છે અને કરેલાં કર્મ તો કરનારને એકલાં જ લોગવવા પડે છે.

શુભ—સામાન્ય રીતે દેવતા અને મનુષ્યની ગતિ સારી-શુભ ગણાય છે. તે ગતિમાં પરભવને અંગે એકલાં જ જવું પડે છે. અને ભાગીદાર કે પત્ની કે કોઈ પણ સાથે આપતા નથી, સાથે આપશે એમ માનવું એ વસ્તુસ્થિતિથી ઊલટું છે. આપણે દરરોજ અનેક પ્રાણીને પરભવ જતાં જોઈએ છીએ. કઈ ગતિમાં એ પ્રાણી ગયો તે આપણે જાણતા નથી. પણ એ એકલો ગયો અને વહાલામાં વહાલી એની પત્ની પણ સાથે જતી નથી અને ભાગ પડાવનાર ભાઈ પણ જતો નથી. આ શુભગતિમાં પ્રાણી પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ લોગવવા એકલો જ જાય છે.

અશુભ—નરકગતિ ખરાબ-અશુભ ગતિ ગણાય છે. પાપી જીવો ત્યાં કર્મનું ફળ લોગવવાં એકલાં જ જાય છે અને સગો ભાઈ પણ ત્યાં આવતો નથી. પ્રાણી કરેલ કર્મો

લોગવવાં અશુભ ગતિમાં પણ એકલો જ જાય છે અને કરેલાં કર્મ ત્યાં લોગવે છે, તેમનાં કૃણ અનુભવે છે.

ભવાવર્ત—સંસાર. કરેલાં કર્મોનાં કૃણ લોગવવાં પ્રાણી સંસારમાં એકલો જાય છે અને તે વખતે તેને કોઈ સાથે આપતું નથી, સાથે આમે તેમ માનવું તે પણ ચોખ્ખું નથી.

આકાલિક—સદાકાળ. સર્વદાને માટે આત્માનું હિત થાય તેવું કરે. અંતે પ્રેમ ગમે તેવો હોય તો પણ મરવું તો એકલા જ પડે છે અને મરણપથારી વખતે કોઈ સાથે આપતું નથી. ભાગ લેવા માટે તકરાર કરનારા પણ અંતે અહીં જ રહી જાય છે અને આ જીવને એકલાં જ જવું પડે છે. આત્માને હંમેશનો લાભ થાય એવું કાંઈ કરવું અને તાત્કાલિક લાભને ધ્યાનમાં ન લેવો.

આત્મનઃ હિતમ્—આત્મહિત સર્વદા માટે થાય તેવું કરવું અને તેમાં આપણે સ્વાર્થી (selfish) છીએ એમ કોઈ કહે તો તેની ગણના ન કરવી. આ બધો પ્રયાસ શાંતિ શાંતિસુખ સર્વદા મળે તે માટે છે. તેમાં પરમાર્થ છે, તેને કોઈ સ્વાર્થ કહે તો તેથી લેવાઈ ન જવું.

યશસોમમુનિ આ એકત્વભાવનાને અંગે જે કહે છે તે આપણે વિચારીએ—

(રાગ ગોડી. પૂત ન કીજે હો સાધુ વિસાસડો—એ દેશી)

ચોથી ભાવના ભવિજન મન ધરો, ચેતન તું એકાકી રે;	
આવ્યો તિમ જાઈશ પરભવ વળી, ઈહાં મૂકી સવિ બાકી રે;	
મમ કરો મમતા રે સમતા આદરો.	૧
આણો ચિત્ત વિવેકો રે, સ્વારથિયાં સ્વજન સહુએ મહ્યાં;	
સુખ દુઃખ સહેશે એકો રે	..... મમ૦ ૨
વિત્ત વહેંચણુ આવી સહુએ મલે, વિપતિ સમય જાય નાસી રે	
દવ બળતો દેખી દશ દિશે પુલે, જિમ પ'ખી તરુવાસી રે.....	મમ૦ ૩
ખટ ખંડ નવ નિધિ ચૌદ રચણુ ધણી, ચૌસઠ સહસ્ત્ર સુનારી રે;	
છેહડો છોડી તે ચાલ્યા એકલા, હાર્યા જેમ જૂઆરી રે.....	મમ૦ ૪
ત્રિભુવનકંઠક ઝિરુદ્ધ ધરાવતો, કરતો ગર્વ ગુમાનો રે;	
ત્રાગા વિણુ નાગા તેહું ચાલ્યા, રાવણુ સરિખા રાજાને રે	મમ૦ ૫
માલ રહે ધર સ્ત્રી વિશ્રામિતા, પ્રેતવના લગે' લોકો રે;	
ચય લગે' કાયા રે આખર એકલો, પ્રાણી ચલે પરલોકો રે	મમ૦ ૬
નિત્ય કલહો ઝિહું મેલીએ દેખીઓ, ઝિહુંપણુ ખટપટ થાય રે;	
વલયાની પરે વિહરિસ એકલો, એમ ખૂઝયો નમિરાયો રે....	મમ૦ ૭

આનો ભાવાર્થ વિચારીએ. હે જીવ ! તું એકાકી છે. એકલો આવ્યો છે અને એકલો જ જવાનો છે. મરીશ ત્યારે સાથે કોઈ આવવાનું નથી. સ્ત્રી, પુત્ર, સ્વજનો, ઘરખાર, ધન-દોલત સઘળું અહીં મૂકી તારે એકલા જ જવાનું છે. માટે રાગ ન કરો. સમતા કેળવો. (૧)

સ્વ અને પરનો વિવેક કરો. પોતાના આત્મા સિવાય બાકી બધું પર છે. સ્વજનો પણ સ્વાર્થી છે. પોતાનાં કર્મનાં ફળરૂપ સુખ કે દુઃખ પોતે જ ભોગવવાનાં છે. પોતાનું દુઃખ બીજાં લઈ શકતાં નથી. (૨)

તમારી પાસે ધન હોય અને તમે ધન વહેંચતા હો તો તે દેવા ઘણા તમને વીંટળાઈ વળે છે. તમારી વાહ વાહ કરે છે. તમને સારું લગાડવા અનેક પ્રયત્નો કરે છે. પરંતુ તમારી પાસેથી લક્ષ્મી ચાલી જાય, તમે વિપત્તિમાં આવી પડો ત્યારે સૌ તમને છોડી જાય છે, જેમ દવ લાગતાં પંખીઓ પોતાના આશ્રયરૂપ વૃક્ષોને છોડી જાય છે તેમ. (૩)

છ અંડ, નવ નિધિ અને ચૌદ રત્નોના ઘણી અને ચોસક હજાર સ્ત્રીઓના નાથ પણ તે બધું છોડી એકલા મૃત્યુ વેળાએ ચાલી નીકળે છે, જેમ હારેલો ગુમારી એકલો —કોઈ સાથી વિના—ચાલી નીકળે છે તેમ. (૪)

‘ત્રણે ભુવનોને કંટક સમાન’ અર્થાત્ ‘ત્રણે ભુવનોમાં સૌથી બળિયો’ એવું બિરુદ પામેલો પોતાના બળનું અભિમાન કરતો છેવટે તો એકેય તાંતણા વિનાનો નાગો થઈ દુનિયા છોડી જાય છે, જેમ રાવણ દુનિયા છોડી ગયો હતો તેમ. (૫)

તું મરી જઈશ ત્યારે તારી સ્ત્રી તો ઘેર જ રહેશે, લોકો સ્મશાન સુધી આવશે અને તારી કાયા ચિતા સુધી જ આવશે, પછી આખરે તો તારે એકલાએ જ પરલોક જવાનું છે. સ્ત્રી, સ્વજનો અને તારી કાયા પણ તારી સાથે આવવાનાં નથી. (૬)

છેલ્લે કર્તા નમિરાજનું દષ્ટાંત આપે છે. નમિરાજને ઉચ્ચ દાહજવર થયેલો. તેમને પાંચસો સ્ત્રીઓ હતી. તે બધી તેમના માટે ચંદનનો લેપ તૈયાર કરતી હતી. પાંચસો સ્ત્રીઓ સુખડ ઘસતી હતી ત્યારે તેમના હાથે પહેરેલાં કંકણોનો મોટો અવાજ થતો હતો. આ અવાજ બિમાર નમિરાજ સહન ન કરી શક્યા. તેમણે અવાજ બંધ કરવા કહ્યું, સ્ત્રીઓ ચતુર હતી. તેમણે વધારાના કંકણ ઉતારી માત્ર એક સૌભાગ્યકણ જ રાખ્યું. તેથી ચંદનને તેઓ ઘસતી હોવા છતાં અવાજ થતો ન હતો. અવાજ બંધ થવાથી રાજાએ વૈદને પૂછ્યું કે શું સ્ત્રીઓએ ચંદન ઘસવું બંધ કરી દીધું? વૈદરાજે કહ્યું, ‘ના મહારાજ, તે ઘસે છે, પણ તેમણે કંકણો સર્વ કાઢી દૂર મૂક્યાં છે. માત્ર એક સૌભાગ્યકણ કંકણ જ દરેકે રાખ્યું છે. તેથી અવાજ થતો નથી.’ નમિરાજને થયું, ‘અહો! ત્યારે અનેકના કારણે જ કલહ છે, ઘોંઘાટ છે, ખટપટ છે. એકમાં જ ખરી શાંતિ છે. મજા, આનંદ તો ‘એક’માં જ છે.’ તેમને એકત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો. એ પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા અને ‘રાજર્ષિ’ કહેવાયા. (૭)

આ પ્રમાણે ત્રીજી ભાવના એકત્વની ચિંતવવાની છે. તે સંબંધમાં 'નવતત્ત્વ'ના અર્થમાં લખે છે કે “આ જીવ સંસારમાં એકલો આવ્યો છે, એકલો જશે અને એકલો સુખ અને દુઃખ ભોગવશે, પરંતુ કોઈ સાથી થવાનો નથી એવી જે ભાવના કરવી તે એકતાભાવના” કેટલેક સ્થાને આ ભાવનાને ચોથી ભાવના ગણી છે. નવતત્ત્વકાર એને ચોથી ગણી સંસાર-ભાવનાને ત્રીજી ભાવના ગણે છે. વિનયવિજયજી આ એકત્વભાવનાને પૂજ્ય ઝળકાવે છે, તે શાંતસુધારસ નામના મારા પુસ્તકમાં વિસ્તારેલ છે. ત્યાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે પુનરાવર્તન ભાવમાં દોષ નથી. બાકી શુદ્ધ આત્મા અત્યારે પરસંગથી પરભાવમાં પડી ગયો છે. તને મળેલી અત્યારની આ ભવની સગવડો વિચાર, આ પરભાવના પડદા ફેંકી દે, આત્મલહરીની શીતળ લહેર ભોગવ અને સમતા વગરનાં કામોની સ્વપ્ના છોડી દે. તારું આ દુનિયામાં શું છે? એકલો જન્મે છે અને મરે છે, કરેલાં કર્મનાં ફળો તારે એકલાને જ ભોગવવાં પડે છે, વરરાજા તું એકલો જ છે, બધા જવાખ તારે આપવા પડવાના છે. માટે, શુદ્ધ કાંચનરૂપ ભગવાનને ઓળખ, અમુલ્યમંદિરે એને સ્થાપ અને એની સાથે આનંદ કર, અથવા શમરસમાં મગ્ન કર. તું એકલો જ હોતો, એકલો જ છે, અને એકલો જ જવાનો-રહેવાનો છે તે વિચાર કરી, અવલોકન કરીને ચિંતવ. આ પ્રમાણે ત્રીજી એકત્વવિચારણાની ભાવના થઈ (૧૫૩).

ચોથી અન્યત્વભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

अन्योऽहं स्वजनात्परिजनाच्च विभवाच्छरीरकाच्चेति ।

यस्य नियता मतिरियं न बाधते तं हि शोककलिः ॥१५४॥

અર્થ— હું પોતાનાં સગાંસંબંધીથી, નોકરચાકરોથી અને માતાપિતાદિથી તેમ જ વૈભવથી અને ખુદ શરીરથી પણ તદ્દન જુદો જ છું, એવો જેને બુદ્ધિપૂર્વક, સમજણપૂર્વક નિર્ણય છે તેને દિલગીરીરૂપ રાક્ષસ કોઈ પ્રકારની બાધા પીડા કરી શકતો નથી. (૧૫૪)

વિવરણુ—આ પ્રાણી પોતાનાં સગાંસંબંધી કે દાસદાસીઓથી, કે કોઈ પ્રકારના વૈભવથી તદ્દન અન્ય છે, જુદો છે એવો જેને મનમાં વિચારણાપૂર્વક નિર્ણય થાય છે તેને કોઈ કારણ નિમિત્તે પણ શોકરૂપ રાક્ષસ પીડા ઉપજાવી શકતો નથી. આ નિર્ણય વિચારણાપૂર્વક થવો જોઈએ અને તે સંસારસ્વરૂપને અંગે જ કરવા યોગ્ય છે. એથી શોક કોઈ પ્રકારનો થતો નથી અને શોક કોઈ જાતની બાધા-પીડા કે કરી ઉપાધિ નીપજાવી શકતો નથી. આ અન્યત્વ નામની ચોથી ભાવનાને આપણે પ્રથમ તો અંધકાર અનુસાર વિસ્તારથી વિચારી જઈએ. ઉમાસ્વાતિના મતે આ ચોથી ભાવના છે. અન્યત્વ વિચારણાને અંગે તે ભાવના સ્થિત થયેલી છે, અને વસ્તુસ્થિતિ પણ તેવી જ છે.

અન્ય—આ સગાંસંબંધી કે નોકરચાકર કે વૈભવ કે ખુદ શરીરથી હું તદ્દન અલગ છું એવી વિચારણા કરવી તે અન્યત્વભાવના છે. મારું કોઈ નથી, મારી સાથે કોઈ

આવવાનું નથી, મારે કોઈનો ટેકો નથી અને હું તે સર્વથી ન્યારો છું, અલગ છું. મારી સાથે ધર્મ કે પાપપુણ્ય જ આવનાર છે અને તે સિવાય સર્વથી હું અલગ છું આવી વિચારણા વસ્તુગતે સાચી સ્થિતિમાં પ્રાણીએ કરવી તે ચોથી અન્યત્વભાવના છે.

સ્વજન—ઘેરી કે માખાપ કે દીકરો એ સર્વથી હું અલગ છું, એઓ કોઈ મારાં નથી, અંતે સર્વ અહીં રહી જનારા છે, મારા હોય તો મારી સાથે આવે, પણ વસ્તુગતે તેમ નથી. આ જીવ તો અનેક ગતિમાં જઈ આવ્યો છે અને ત્યાં કૈંકને માખાપ કે પત્ની તરીકે મૂકીને આવ્યો છે, તેઓ અહીં આવ્યા નથી અને પરભવમાં તે માખાપ કે ભાર્યા થવાનાં નથી. પરભવમાં હું પત્નીની કૃપે જઈ કે માતાનો પતિ બનું એ સર્વ બનવાબ્જેગ છે. હું તેઓનો પતિ કે છોકરો કહેવાઈ છું તે તો માત્ર આ ભવને અંગે મર્યાદિત છે. પણ હું તેઓથી જુદો જ છું અને મારે મારું ફેડી લેવાનું છે એવી આ ભાવનામાં અન્ય-પણે-પરપણે વિચારણા કરવી.

પરિજન—નોકરચાકર, રામા, ઘાટી, કે ઠાસઠાસી એ અહીં જ રહી જવાના છે, તેઓથી હું તદ્દન અલગ છું, અલગ હુતો અને અલગ રહેવાનો છું. તેઓ ઇચ્છે કે ધારે તો પણ મારાં નથી, મારી સાથે આવવાનાં નથી અને મારે તે તેમને મૂકીને તદ્દન અલગ તરીકે જવાનું છે.

વૈભવ—એક નાની વાતને પણ મેં મોટું રૂપ આપ્યું, ધરતું નાનું ફરનીચર જાણે તે હંમેશ મારું રહેવાનું હશે એમ ધારી એને વસાવ્યું, ઘરનાં ઘર કરાવ્યાં કે એક નાના સરખા બટનને કેમ લગાડવું તેની ચિંતા કરી, પણ અંતે આખરે તે મારાં નથી. તે સર્વ વસ્તુઓ અને વૈભવ તો અહીં રહી જવાનાં છે. જે મારાં થશે એમ હું માનતો હતો તેમનાથી હું તો તદ્દન જુદો જ છું. સર્વ અહીં રાખવાનું છે, રહેવાનું છે અને યોદ્ધાં નાળિયેર પણ સાથે આવવાનાં નથી. મારે મારું બધી રીતે સંભાળવું રહ્યું. એ વાત બીજા ઘણા દાખલાઓ જોઈને મને એસે છે, ‘આ મારું છે’ ‘આ મારું છે’ એવી કરેલી હાય હાય પણ યોદ્ધી હતી એમ ઘણા માણસો ને મિત્રોના દાખલાથી જણાય છે.

શરીર—આ શરીર જેને અનેક ભારે પદાર્થોથી યોગ્યું, જેને કોડલીવર ઓઈલ જેવી અખાદ્ય વસ્તુ યોગ્યું માટે બવરાવી, જેને દૂધ દહીંથી નભાવ્યું અને પુષ્ટ કર્યું તે પણ અંતે રહી જવાનું છે. તે સાથે આવવાનું નથી. તેને લઈ જઈ શકતું નથી. જે શરીરને સાબુ લગાવ્યા, અત્તર ચોપડ્યાં અને જેને ઠંડી કે તરકો ન લાગે તે માટે છત્ર નીચે ધર્યું અને જેની આળપંપાળ કરી તે પણ સાથે આવવાનું નથી. એ શરીરથી હું (આત્મા) તો તદ્દન જુદો છું, તે શરીર પણ મારું નથી, અને મારું થવાનું નથી. હું તેનાથી સાવ જુદો છું.

શોકકલિ—શોકરૂપ રાક્ષસ. આ રીતે જે વિચાર કરી વસ્તુસ્વરૂપ સમજે અને

પોતાની ભાવને તદ્દન અલગ અને જુદી માને તેને કોઈ પણ કારણે તે વસ્તુનો વિયોગ થાય તો પણ શોકરૂપ રાક્ષસ તેને શ્રદ્ધા કરતો નથી. માણસ સ્નેહ અને પ્રેમ ખાતર કાંઈક ધમપછાડા કરે છે, પણ એ સ્નેહ કે પ્રેમ જ ખોટો છે, એમ બાણે તો અને પોતાને એમનાથી જુદો બાણે તો પછી એને કોઈ પ્રસંગે શોક થતો નથી. શોક થવાનું કારણ પોતાનું છે કે પોતાના છે એવી ખોટી માન્યતા છે. એમનાથી પોતે અલગ છે એમ બાણ્યા પછી પ્રાણીને શોક થાય નહિ. શોક તો પોતાના છે એવી માન્યતા પર રચાય છે અને એ માન્યતા ગઈ એટલે પછી શોક થતો નથી, વસ્તુસ્થિતિ ઓળખાય છે અને તેથી દિલગીરીનું કારણ રહેતું નથી.

આ અન્યત્વ ભાવના જિંદગીના અભ્યાસને અંતે અનુભવસિદ્ધ થયેલી છે. જસસોમ-મુનિએ આ અન્યત્વ ભાવનાને પાંચમી ભાવના ગણી છે. તેઓ જે કહે છે તે ખાસ વિચારણીય છે. આપણે તે હવે જરા પ્રસ્તુત હોઈ જોઈ જઈએ.

(રાગ કેદારો ગોડી. કપૂર હોયે અતિ ઉજળો રે—એ દેશી)

પાંચમી ભાવના ભાવીએ રે, જીવ ! અન્યત્વ વિચાર;
આપસવારથી એ સહુ રે, મળીયો તુજ પરિવાર. ૧

સંવેગી સુંદર જીવ, મા મૂઝ ગમાર;
તાડું કે નહિ ઈશ્વિ સંસાર, તુ કેહનો નહીં નિરધાર. સંવેગી ૨

પંથશિરે પંથી મળ્યા રે, કીજે કીણહી શું પ્રેમ;
રાતી વસે પ્રહ જાઠી ચલે રે, નેહ નિવાહે કેમ ? સંવેગી ૩

જિમ મેળો તીરથ મળે રે, જન વણજની ચાહ;
કૈ તોટો કૈ કાયદો રે, લેઈ લેઈ નિજ ઘર જાય. સંવેગી ૪

જિહાં કારજ જેહનાં સરે રે, તિહાં તે દાખે નેહ;
સૂરિકાન્તાની પરે રે, છટકી દેખાડે છેહ. સંવેગી ૫

ચૂલણી અંગજ મારવા રે, ફૂડું કરી જતુગેહ;
ભરત બાહુબળ જુઝીઆ રે, જોજો નિજનાં નેહ. સંવેગી ૬

ત્રેણિક પુત્રે ખાંધિયો રે, લીધું વહેંચી રાજ્ય;
હુઃખ દીધું બહુ તાતને રે, દેખો સુતનાં કાજ. સંવેગી ૭

ઈણ ભાવનાએ શિવપુર લહે રે, શ્રી મરુદેવા માય;
વીરશિખ્ય કેવળ લહું રે, શ્રી ગૌતમ ગણુરાય. સંવેગી ૮

“ આ જીવ સંસારના પદાર્થોથી અને સ્વજન પરિવારથી જુદો છે, તે પાંચમી અન્ય-ત્વભાવના છે. તે ભાવના હે જીવ ! એવી રીતે ભાવીએ, વિચારીએ કે તારો પરિવાર

આપસ્વાથી - પોતાનો સ્વાર્થ સાધનાર મળ્યો છે. હે સંવેગી ! એટલે વૈરાગી અથવા મોક્ષાભિલાષવાળા આત્મા ! તું તેમાં, તે કુટુંબપરિવારમાં અથવા આ સંસારમાં મૂંઝા નહિ, પણ ખુબ અર્થાત્ સમજ પામ, સમજ. શું સમજ ? આ વાત સમજ કે 'આ સંસારમાં તારું કોઈ નથી અને તું કોઈનો નથી. આ વાત નિરધાર છે, નક્કી છે, સંદેહવાળી નથી.' (૧-૨)

“ ત્યારે આ સ્વજનપરિવાર કેવી રીતે મળ્યો છે ? તેની ઉપર દૃષ્ટાંત આપે છે કે પંથને મસ્તકે અર્થાત્ પંથ કરતાં રાત્રિવાસો રહેવાને ઠેકાણે જુદાં જુદાં સ્થળોએથી આવેલા પંથીઓ એકઠા થાય છે, તેમાં સ્નેહ કોની સાથે કરીએ ? તેનું કારણ કહે છે કે, પંથીઓ રાત્રિવાસો રહે છે અને સવાર થાય એટલે પોતાને માર્ગે ચાલ્યા જાય છે, એટલે યહી સ્નેહનો નિર્વાહ, તેનું ટકવું શી રીતે થાય ? ન થાય. એ જ પ્રમાણે આ સ્વજન-પરિવાર સ્ત્રીપુત્રાદિક પણ જુદી જુદી ગતિમાંથી આવીને એકઠાં થયાં છે. તે પાછાં પોત-પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે પાછાં ચાલ્યા જવાનાં છે, તેમાં કોની સાથે સ્નેહ કરીએ ? કોઈની સાથે સ્નેહ કરવો યોગ્ય નથી, કેમ કે તે સ્નેહનો નિર્વાહ થઈ શકે એમ નથી. એ તાત્પર્યાર્થ સમજવો.” (૩)

“ બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ કોઈ તીથે મેળો મળે ત્યારે તેમાં અનેક વેપારીઓ વેપાર કરવા પોતાનો માલ વેચવા અને બીજાં માલ ખરીદ કરવા આવે છે, તેમાં પરિણામે કોઈ કાયદો મેળવીને પોતાનાં ઘરે પાછા જાય છે અને કોઈ ત્રોટો મેળવીને જાય છે. તેમ આ મનુષ્યલવમાં સર્વ જીવો પૂર્વકર્માનુસાર સુખદુઃખ ભોગવવા આવ્યા છીએ, તેને પરિણામે કોઈ જીવ સત્કાર્ય કરી પુણ્યનો સંચય કરે છે, તે કાયદો મેળવીને પરલવમાં દેવાદિ ગતિમાં જાય છે અને કોઈ જીવ દુષ્કર્મ કરીને પાપનો સંચય કરે છે, તે ત્રોટો મેળવીને, નુકસાન મેળવીને, નરકતિર્યંચાદિ દુર્ગતિમાં જાય છે.” (૪)

“ આ સંસારમાં જીવો જ્યાં સુધી પોતાનું કાર્ય સરે છે ત્યાં સુધી સ્નેહ ખતાવે છે, પરંતુ જ્યારે સ્વાર્થ સરવો બંધ થાય છે ત્યારે સૂરિકાન્તાની જેમ સ્નેહમાંથી છટકે છે અને છેડ દેખાડે છે. તેનું દૃષ્ટાંત દૂકામાં આ પ્રમાણે છે— ‘ પરદેશી નામના રાજાને સૂરિકાન્તા નામની રાણી હતી. રાજા પ્રથમ મિથ્યાદૃષ્ટિ હતો એટલે રાણી ઉપર તેનો ઘણો રાગ હતો. રાજા પોતે વિષયાસક્ત હતો. તેના પ્રધાનમિત્ર સારથિની પ્રેરણાથી કેશી ગણધર (પાર્શ્વનાથના અનુયાયી આચાર્ય) પાસે જવું થયું અને તેમની સાથે પ્રશ્નોત્તર કરતાં પરિણામે બોધ થયો, એટલે સમકિત પામ્યો; તેથી રાણી પ્રત્યેની રાગદશા ઘટી ગઈ અને વિષયાસક્તપણું નાશ પામ્યું. રાણીની કામવાસના પૂર્ણ ન થવાથી તે અન્ય પુરુષ સાથે લંપટ થઈ. તે વાતની રાજાને ખબર પડતાં તે કોઈને કહેશે અથવા હેરાન કરશે એમ બાણી રાણીએ તેને ઝેર દીધું અને તેનો ઉપચાર થવો શક્ય થતાં રખે એ જીવી

જશે એમ જાણી રાતી રાતી આવી તેની ઉપર પડીને ગળે નખ દઈ દીધો, જેથી તે રાજા મરણ પામ્યો.' સ્ત્રીનો સ્નેહ આ પ્રમાણે પોતાના સ્વાર્થ સરતા સુધીનો છે, એમ સમજવું. આ ગાથાનો એ તાત્પર્યાર્થ છે." (૫)

“હવે માતાપુત્રના સંબંધના અંગે કહે છે. બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તીની માતા ચૂલણી વિધવા-વસ્થામાં અન્ય રાજા સાથે લાંપટ થઈ, પછી તેના કહેવાથી પોતાના ચક્રવર્તી થવા યોગ્ય પુત્રને પણ મારવા તૈયાર થઈ અને તેને બાળી મૂકવા માટે મોટું નાશકારક જતુગેહ (લાખનું ઘર) બનાવ્યું અને તેની અંદર બ્રહ્મહત્તને સૂવા મોકલી પોતે જ તે ઘરને આગ લગાડી. જુઓ, માતાનો સ્નેહ પણ આ પ્રકારનો સ્વાર્થી છે. વળી, ભરતબાહુબલ જેવા બે ભાઈઓ ઋષભદેવના પુત્ર હોવા છતાં રાજ્યને માટે, આજ્ઞા મનાવવા માટે પરસ્પર લડયા અને અનેક મનુષ્યોનો ક્ષય કર્યો. જુઓ! ભાઈઓનો સ્નેહ પણ એવો સ્વાર્થી છે.” (૬)

“હવે પુત્રના સ્નેહને અંગે દષ્ટાંત આપે છે. જુઓ! શ્રેણિક રાજાને તેમના કુણિક નામના પુત્રે કેદમાં નાખ્યા, પાંજરામાં પૂર્યા, રાજ્ય વહેંચી લીધું, પોતાને તાબે કર્યું, એટલું જ નહિ પણ કેદખાનાની અંદર જઈને પણ પોતાના સગા બાપને ઘણું દુઃખ દીધું, દરરોજ પુષ્કળ ચાખુકના પ્રહાર પોતાને હાથે તેમની ઉપર કર્યા. પુત્રનું પણ કામ જુઓ! પુત્રનો સ્નેહ પણ આવો સ્વાર્થી છે.” (૭)

“આ ભાવના વડે જ, અન્યત્વભાવના ભાવતાં જ મરુદેવામાતાએ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યું. અને વીરપરમાત્માના સુખ્ય શિષ્ય ગૌતમ ગણધરે પણ આ ભાવના વડે જ કેવળજ્ઞાન ઉપાર્જન કર્યું. આ બંને દષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે તેથી અહીં લખ્યાં નથી.” (૮)

આ ભાવનાને નવતત્વકારે પાંચમી ભાવના ગણી છે. તેનો ટંબો કરનાર આ ભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવતાં લખે છે કે : “આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને શરીર જડ છે, માટે પરસ્પર ભિન્ન છે, આત્મા તે શરીર નથી ને શરીર તે આત્મા નથી. આત્માથી શરીર અન્ય છે, તેમ જ ધન અને સ્વજનાદિથી અન્ય છે, એવી જે ભાવના કરવી તે પાંચમી અન્યત્વભાવના.” શાંતસુધારસના કર્તા ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી આ ભાવનાને બહુ બળકાવે છે. તેઓ જણાવે છે કે આ અન્યત્વભાવના બહારની વસ્તુ સાથેનો પોતાનો સંબંધ કેવો છે તે જણાવે છે. એકત્વભાવના જ્યારે અંદર પોતપોતને જોવાવે છે ત્યારે આ અન્યત્વભાવના બહારના સર્વ સગાંસંબંધીઓ અને વસ્તુને જોવા અને તેમનો આત્મા સાથેનો સંબંધ વિચારવા પ્રેરણા કરે છે. ત્યાં મારા વિવેચનમાં ઘણાં દષ્ટિબિંદુથી આ આત્મા સર્વથી જુદો છે અને તેને કોઈ સાથે હંમેશની લેવાદેવા નથી તે વિગતવાર અભ્યાસ કરીને જણાવી દીધું છે આ ભાવના વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ શાંત-સુધારસ ગ્રંથ જોવો (પ્રકરણ પાંચમું). ત્યાં જણાવ્યું છે કે પારકી, લેવાદેવા વગરની, કોઈ પ્રકારની પંચાતમાં આ જીવ બહુ મહત્ત્વનો સમય ગાળે છે, પરકીય શું છે તેની તેણે

ગણના કરવા યોગ્ય છે અને સર્વ પાસ્કી ચીજમાં ચેતન ક્ષણે ગયો છે તે ત્યાં ખતાવ્યું છે. આત્માની થયેલી અને થતી પાર વગરની પીડાઓની ત્યાં ગણતરી કરી છે અને એની પરભાવની મજાઓ કેવી છે તે પણ ત્યાં ખતાવ્યું છે. આ વસાવેલ ઘર અંતે અહીં રહી જશે એ ત્યાં ખતાવ્યું છે અને આત્માને થયેલા વ્યાધિનું ત્યાં નિદાન ખતાવ્યું છે. એના ઉપાયમાં પથ્ય પાળવાનું જણાવ્યું છે અને અનુભવરસથી યુષ્ટિ કેવી થાય છે તે ખુલાસાવાર જણાવ્યું છે. બાકી, આ પંથીનો મેળો છે, મુસાફરખાનાનો જે ઘડીનો મેળો છે અને પ્રેમમાં નર્યો સંતાપ છે. લક્ષ્મી કોઈની થઈ નથી અને થવાની નથી. સ્વયં ત્યાગનો મહિમા ખતાવ્યો છે. મરુદેવાનું અંબાડી પર કેવળજ્ઞાન ત્યાં વર્ણવ્યું છે અને સ્ત્રી તથા માતાનું અન્યત્વ વર્ણવ્યું છે. ધમાં સગાંઓ અને સંબંધી પર છે તે વિગતે ત્યાં જણાવ્યું છે અને આ સર્વ પૌદ્ગલિક સંબંધ પર છે તે વાત પણ વિસ્તારથી જણાવી છે. એ અન્યત્વભાવનાનું શાંતસુધારસનું સદર વિવરણ જુઓ. કહેવાની વાત એ છે કે ધનદોલત, ધરખાર કે સગા-સંબંધી અને આપણું પોતાનું માનેલું અને પોષેલું શરીર પણ પારકું છે, પર છે અને તેને પોતાનું માનીને જે જે કાર્યો કરવામાં આવે છે તે નકામા જાય છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી સંસારને વિચારવો. (૧૫૪)

અશુચિભાવનાનું અસ્તિત્વસ્થી સ્વરૂપ—

અશુચિકરણસામર્થ્યાદાયુત્તરકારણાશુચિત્વાચ્ચ ।

દેહસ્યાશુચિભાવઃ સ્થાને સ્થાને ભવતિ ચિન્ત્યઃ ॥૧૫૫॥

અર્થ—અપવિત્રતામાં એની શરૂઆત થયેલી હોવાથી અને ત્યાર પછી એ વધારે વધારે અપવિત્રતા(અશુચિ) કરનાર હોવાથી અને એના સામર્થ્ય(બળ)નો ઉપયોગ એ અશુચિમાં કરનાર હોવાથી શરીરની અપવિત્રતાનો ભાવ શરીરના પ્રત્યેક અવયવને અંગે થાય છે એવું વિચારવું. (૧૫૫)

વિવરણ—આ ગાથામાં અશુચિભાવનાની વધારે વિગતવાર સમજણ આપી છે. અંધકાર પોતે અપવિત્રતાને અંગે શું કહે છે તે આપણે પ્રથમ વિગતવાર સમજીએ.

આદિકારણ—શરીરની ઉત્પત્તિ પ્રથમ તો શુકશોણિતથી થાય છે. પિતાના વીર્ય અને માતાના શોણિતથી આ શરીર જન્મ પામે છે. પ્રથમ તો એ શરીરની ઉત્પત્તિ જ અપવિત્ર રીતે થયેલી છે. શુક અને શોણિત એ બે, જેમાંથી આ જીવ ઉપજે છે તે બન્ને વસ્તુઓ અપવિત્ર છે. એની સામે એવું કે એના પર થૂંકવું ન ગમે એવી એ ખરાબ ક્ષિપ્ત વસ્તુઓ છે. આ રીતે આ શરીરની ઉત્પત્તિ પણ અતિ અધમ છે.

ઉત્તરકારણ—અને ઉત્પત્તિ અથા સહી માલના ઉદરમાં આ જીવ મવ માસ અને દશ દિવસ લગભગ રહે છે. એ ઉદર પણ અશુચિથી ભરપૂર છે. એમાં લોહી, માંસ,

હાડકાં અને ચરબી એ જરા પણ ન ગમે તેવી વસ્તુની વચ્ચે આ શરીર રહી અપવિત્ર ચોઈ હોય તો પૂરેપૂરું અપવિત્ર બને છે. એની ફરતી ઓર ફરી વળે છે. અને એની અશુચિતામાં કાંઈ ચોઈ રહ્યું હોય તો તે પૂર્ણ થાય છે. આ રીતે આ જીવની ઉત્પત્તિ અપવિત્ર છે. અને એની આસપાસ પછી પણ અપવિત્ર (અશુચિ) ચીજો હોય છે. એટલે એ અપવિત્ર છે અને વધારે થાય છે. આવા શરીરને પાળવાનું કે પોષવાનું ન જ હોય, એને વાળ ઓળવાના હોય નહિ, એને સાબુ લગાડવો ઘટે નહિ અને ન ખાવા યોગ્ય વસ્તુથી એનું પોષણ ન ઘટે. એ તો ધર્મનું સાધન હોવાથી એનાથી કામ લેવાય, પણ એ અપવિત્ર છે એ વાત નિરંતર યાદ રહે, વિચારમાં લેવાય.

સ્થાને સ્થાને—આ શરીર મૂળથી અપવિત્ર છે અને એ અપવિત્ર વસ્તુઓની વચ્ચે બધાયેલું અને ઉછરેલું છે. એનું શિર કે કપાળ કે એનો કોઈ પણ અવયવ આ અશુચિમય પદાર્થોથી ભરેલો છે. શરીરનો પ્રત્યેક વિભાગ માત્ર અશુચિમય છે, માત્ર ચામડીએ મઢેલ છે તેથી સારા દેખાય છે. બાકી એની ચામડી કાઢી લેવામાં આવે કે અંદરનો ભાગ બહાર પાડવામાં આવે, ઉથલાવવામાં આવે તો એની સામે થૂંકવું પણ ગમે નહિ એવું એ અશુચિમય છે. પુરુષનાં નવ દારો તો નિરંતર ચાલ્યાં જ કરે છે અને સ્ત્રીઓનાં બાર દાર ખુલ્લાં છે, એમાં ચાહવા યોગ્ય કે ગમે તેવી કોઈ પણ ચીજ નથી. એના હાથપગ, માથું કે મોઢું, એનાં હાડકાં કે માંસ કે કોઈ પણ અવયવ ગમે તેવો નથી.

સામથ્ય—આ શરીર સારી વસ્તુને ખરાબ કરે, અશુચિમય બનાવે તેવી તેનામાં શક્તિ છે. સારી કપૂર વગેરે ચીજ પણ એની પાસે મૂકી હોય તો તે તેને દુર્ગંધમય બનાવી દે એવી એનામાં શક્તિ છે. એ શરીરને એવી શક્તિ કુદરતી મળેલી છે કે સારી વસ્તુને એ ખરાબ કરે. આવા અશુચિથી ઉત્પન્ન થયેલા અને વધેલા તથા વસ્તુને ખરાબ કરવાની શક્તિવાળા શરીરમાં અપવિત્ર ચીજો ભરેલી જ છે.

દેહનો અશુચિભાવ—આ શરીરનો અપવિત્ર ભાવ વારંવાર વિચારવો અને શરીરની ઉત્પત્તિ, તેનો ઉછેર અને વસ્તુ ખરાબ કરવાની તેની શક્તિ વિચારતાં આ શરીર માત્ર ધર્મસાધન હોવાથી તેનાથી કામ લેવું, પણ સાથે વિચારવું કે એ અપવિત્ર છે અને અપવિત્રતાથી ભરેલું છે અને સારી વસ્તુને પણ ખરાબ કરનાર છે. પોતે અપવિત્ર હોઈ એ એના સંબંધમાં આવનારી વસ્તુઓ ગમે તેવી સારી હોય તેને પણ પોતાની જેમ અપવિત્ર-અશુચિ કરનાર છે. શરીરના સંબંધમાં ચંદન જેવી નિર્મળ વસ્તુ આવે તો તે પણ ગંધાતી, દુર્ગંધ મારતી થઈ જાય છે અને સારાં કૃષ્ણકૃષ્ણાદિ પણ વિષ્ટામય થઈ જાય છે. એ ખરાબ છે અને બીજાને ખરાબ કરનાર થઈ પડે છે. એટલે એને ખરાબર ઓળખી એની પાસેથી કામ કાઢી લેવા જેવું છે, પણ એ કેવું અપવિત્ર છે તે આખો વખત નજર સન્મુખ રાખવા જેવું છે.

આ સંબંધમાં જસસોમ સુનિ શું કહે છે તે આપણે વિચારીએ :-

(રાગ સિંધુ સામેરી)

- છટ્ટી ભાવના મન ધરો, જીઉ અશુચિભરી એ કાયા રે;
શી માયા રે, માંડે કાયા પિંડશું એ.... ૧
- નગરખાળ પરે નિતુ વહે, કકમળમૂત્રભંડારો રે;
તિમ દારો રે, નર નવ દ્વાદશ નારીનાં એ.... ૨
- દેખી દુર્ગંધ દ્વરથી, તું મુહ મચકોડે માણે રે;
નવિ જાણે રે, તિણુ પુદ્ગળ તુજ તનુ ભયુ' એ.... ૩
- માંસ ડુધિર મેદારસે, અસ્થિ મળળ નરખીજે રે;
શું રીએ રે, રૂપ દેખી દેખી આપણું એ.... ૪
- કૃમિવાળાદિક કોથળી, મોહુરાયની ચેટી રે;
એ પેટી રે, ચર્મજડી ઘણા રાગની એ.... ૫
- ગર્ભવાસ નવ માસમાં, કૃમિ પેરે મળમાં વસિયો રે;
તું રસિયો રે, જાંધે માથે ઈમ રહ્યો એ.... ૬
- કનકકુંભરી ભોજન ભરી, તિહાં દેખી દુર્ગંધ યુજ્યા રે;
અતિ જૂઝ્યા રે, મદિભિત્ર નિજ કર્મશું રે.... ૭

આ પ્રમાણે જસસોમનો સ્વાધ્યાય છે, આપણે તેનો આધારભૂત ભાવાર્થ પણ સમજી જીવવા પ્રયત્ન કરીએ.

“અહો! ભવ્યજનો! આ છટ્ટી ભાવના (ઉમાસ્વાતિએ એને પાંચમી ભાવના ગણી છે) તમે આ પ્રમાણે ભાવો. શી રીતે ભાવો? તમે વિચારો કે, આ કાયા અશુચિની ભરેલી, અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલી છે; તો તેવા કાયા પિંડની સાથે, કાચી માટીના પાત્રના જેવા વિનાશી શરીરની સાથે શી માયા માંડે છે, શું પ્રીતિ કરે છે? એમાં પ્રીતિ કરવા-લાયક પદાર્થો જ શું છે?” ૧.

“જરા આંખો ઉઘાડીને જો કે જેમ નગરની ખાળ નિરંતર વહ્યા કરે તેમ આ શરીર કે જે કક, મળ અને મૂત્રાદિનો ભંડાર છે, તેમની ખાણ છે તે પણ નિરંતર વહ્યા જ કરે છે, તેને માટે આ શરીરરૂપી નગરમાં પુરુષને માટે નવ દ્વાર છે અને સ્ત્રીને માટે બાર દ્વાર છે.” ૨.

“અરે મુગ્ધ પ્રાણી! તું દુર્ગંધને દ્વરથી જ ભેઈને મહાં વાંકું કરે છે, મચકોડે છે, પણ વિચારતો નથી કે તેવા દુર્ગંધી પદાર્થો વડે જ આ તારું શરીર ભરેલું છે; અને પ્ર. ૫૦

આ માંસ, રુધિર, મેદ, રસ, હાડકાં અને મજ્જા તથા વીર્યાદિ વડે ભરેલું છે; તેા તેને જોઈને અથવા તેવા અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલા તારા પોતાના શરીરને જોઈને તેના ઉપરના રૂપથી શું રીએ છે? કેમ આનંદ પામે છે? કેમ કે આ શરીરરૂપી કોથળી કરમિયા અને વાળા વગેરે અનેક ત્રસજંતુઓથી પણ ભરેલી છે; મોહરાજની તેા તે દાસી છે અને ઘણા રોગથી ભરેલી છતાં ઉપર આમડાથી મઠી દીધેલી છે.” ૩-૪-૫.

“અરે સુજ્ઞ જીવ! જરા યાદ કર કે તું નવ મહિના પર્યંત ગર્ભવાસમાં મળભૂતની વચમાં, કૃમિની જેમ ઊંધે માથે વસ્થો હતો, રહ્યો હતો અને વળી તેમાં રસિક થયો હતો. આ હકીકતને પુષ્ટ કરવા માટે કર્તા દષ્ટાંત આપે છે કે, મલ્લિ કુંવરીએ ખનાવેલી સોનાની પૂતળી કે જેમાં દરરોજ એકેક કોળિયો અનાજનો નાખવામાં આવતો હતો તેમાં ઉત્પન્ન થયેલ દુર્ગંધ જોઈને આ શરીર કે જેમાં દરરોજ બત્રીશ કોળિયા અનાજ નાખવામાં આવે છે તેની અંદર કેવી દુર્ગંધ હોવી જોઈએ, તે બતાવી તેની પોતાની ઉપર મોહીને આવેલા છ રાજ્યો કે જે પૂર્વભવે તેના મિત્રો હતા તેમને પ્રતિબોધ પમાડયો. તેઓ પ્રતિબોધ પામ્યા એટલે તેમણે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું અને પછી પોતાનાં કર્મોની સંગાથે મહાન યુદ્ધ કરી તેમને પરસ્ત કર્યાં, પરિણામે કર્મવિમુક્ત થઈ પરમાત્મપદને પામ્યા.” ૬-૭.

આ પ્રમાણે આ શરીર અશુચિ ભરેલું છે એમ દાખલાદલીલ સાથે સમજી તેના ઉપર મોહ ન કરવો, પણ તેનાથી બને તેટલું કામ કાઢી લેવું. બાકી શરીરમાં તેા અશુચિ જ ભરેલી છે, એના પ્રત્યેક સ્થાવમાં અપવિત્રતા છે અને એ આમડીથી મઠેલી કોથળીથી છવાયેલ ન હોય તેા તેની સામે જોવું પણ ગમે તેવું નથી, સૂગ આવે તેવા પદાર્થોથી શરીર ભરેલું છે. નવતત્ત્વ અંથના ટબાકાર આ અશુચિભાવનાનું સ્વરૂપ જણાવતાં લખે છે કે, “રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, વીર્ય, પરુ’ તથા આંતરડા ઇત્યાદિ અપવિત્ર (અમેઘ્ય) વસ્તુઓથી શરીર ભરેલું છે, અને જેના નવ દ્વારો સદા ઘરની ખાળની પેઠે વહેતા રહે છે, એ શરીર કોઈ કાળે પણ પવિત્ર હોતું નથી, એવી જે ભાવના કરવી તે છટ્ટી (ઉમાસ્વાતિ મતે પાંચમી) અશુચિભાવના.” આ પ્રમાણે અશુચિભાવના શાસ્ત્રકારે વણવી છે. શાંતેસુધારસ અંથમાં આ અશુચિભાવનાને વિનયવિજય મહારાજે છટ્ટી ભાવના ગણી છે. આ લેખકે તેના પર પૃષ્ઠ ૩૧૬ થી ૩૫૭ પર વિવેચન વિસ્તારથી કરેલ છે. તે જણાવે છે કે શરીરમાં આ પ્રાણી ગુંથાઈ ગયો છે, પણ શરીરમાં શું ભરેલું છે? કોથળી (શરીર) ઉઘાડી મૂકે કેવી લાગે? એ તેા ઠાડ ભરેલ માટીનો ઘડો છે. એ ઘડો સાફ થાય ખરો? એવા શરીરની જાતના કેટલી? અને તેને સ્તન અને વિલેપન હોય? એને કાચમાં જોઈ માણસ ચેડાં કાઢે છે પણ ઉકરડા કઢી સાફ થયા સાંભળ્યા છે? લસણને સુગંધીમાં રાખવામાં આવે કે નાદાન પર ઉપકાર કરવામાં આવે પણ એ પોતાનો સ્વભાવ છોડતું નથી. એનું ઉત્પત્તિસ્થાન જ અપવિત્ર છે. એની પવિત્રતાના દાવામાં મોહ છે. શૌચવાદ અવ્યથાર્થ છે. આત્મશૌચ આત્મકર્તાવ્ય. શરીરને મલિન ગણવાનાં કારણો છે. શરીરને પ્રેરનાર

આંતરવિભૂતિ છે. એનામાં વિચાર અને વિવેક બન્ને છે. મળથી ભરેલા શરીરમાં સારા વાનાં જ ન હોય. એને ઢાંકવામાં આવે તો પણ એ ઝગ્યા જ કરે છે. આખરે એ કચરાનો ફૂવો છે, એ સારી વસ્તુને પણ ખરાબ કરે છે. એક મુખનો જ દાખલો વિચારીએ તો તે કેટલું ગંધાતું અને અશુચિમય છે તે ખરાબર સમજાય. એને સુંદર દેખાડવાના પ્રયત્નો અસ્થાને છે. પુરુષનાં નવ અને સ્ત્રીનાં બાર દ્વારો નિરંતર વહ્યા જ કરે છે. શરીર સુંદર ખોરાકને વિષ્ટા બનાવે છે. ગાયના સરસ દૂધને વિષ્ટા બનાવે છે. ભાંગ્યાના વટાવ કરીને એનાથી શિવસાધન કરવા જેવું છે, કારણ આ કાયા મોક્ષદાર છે. એ જળાશયમાંથી શાંત-રસ પીવા યોગ્ય છે, એટલે ભાંગ્યાના વટાવ થશે. મદિલ કુવરીનો ત્યાર પછી વિનયવિજય દાખલો આપે છે. પરણવા આવનાર દીક્ષિત થયા તે પોતાની પ્રૌઢ ભાષામાં જણાવે છે. શરીર વ્યાધિથી ભરેલું છે. કપડાં કેમ ધોવાં પડે છે? એ શરીરની અપવિત્રતાનું જ પ્રદર્શન છે. પણ આપણો પનારો એની સાથે છે, એથી એનો લાલ લેવાય તેટલો વસૂલ કરવો. અત્યારે ઊલટા રસ્તા લીધા છે. સરોવર મળ્યું છે, પી લેવાની આ તક છે.

ખાસ કરીને ધર્મસાધન હોવાથી શરીરનો બને તેટલો લાલ લેવા જેવું છે અને તેટલા પૂરતું ઉપેક્ષા કરવા લાયક નથી. બાકી એને પંપાળવામાં આવે કે આખો વખત તેની તબિયત વિચારવામાં અને જોવામાં આવે તો એનાથી નકામી ચિંતા થાય છે અને એનો ધારેલ લાલ લેવાતો નથી. આ દષ્ટિથી વિચારણા કરી શરીરને બહુ પંપાળવું નહિ અને ઉપેક્ષણું નહિ. એ રીતે શરીર સંબંધી વિચારણા કરવી યોગ્ય છે. એ આ અશુચિ-ભાવનાનો વિષય છે. ભાવના હંમેશા માનસિક જ હોય છે અને એ ખારેખાર ભાવના ગોટા વાળ્યા વગર આ દુનિયાદારીના સંબંધમાં આપણામાં વિચારબગૃતિ કરે છે. એ જ ભાવનાનું કામ છે અને વિચાર જગાડે એટલામાં એની પરિસમાપ્તિ થાય છે. આ ખારે ભાવનાનું કાર્ય થું છે અને તે વિચારબગૃતિમાં કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે શાંત-સુધારસ ગ્રંથમાં આપણે વિચારી ગયા. વિષય-કષાયનો નિચહુ કરી વૈરાગ્યમાર્ગે ચાલે અને વસ્તુસ્થિતિ ખરાબર સમજવા માટે ભાવનાના પ્રદેશમાં ચિંતન કરે એટલે આ પ્રાણી આગળ વધે છે. એટલે, આ વિચારણાને ઘણું મહત્વનું સ્થાન છે. આ દષ્ટિથી અશુચિ-ભાવના વિચારવી. (૧૫૫).

છઠ્ઠી સંસારભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

માતા भूत्वा दुहिता भगिनी भार्या च भवति संसारे ।

व्रजति सुतः पितृतां भ्रातृतां पुनः शत्रुतां चैव ॥૧૫૬॥

અર્થ—માતા થઈને આ સંસારમાં તે જ બહેન અને પત્ની થાય છે, દીકરો હોય તે પિતાપણું પામે છે અને વળી ભાઈ થાય છે અને શત્રુ (દુશ્મન) થઈ જાય છે. આલું આલું આ સંસારમાં બને છે. (૧૫૬).

વિવરણુ—આ ગાથા છઠ્ઠી સંસારભાવનાને માટે છે. તે જણાવે છે કે જે માતા થઈ હોય તે જ પાછી ખીજ જન્મમાં બહેન અને પત્ની થાય છે. આવો મેળો કમેળો આ સંસારમાં બન્યા જ કરે છે. અને દીકરો બાપ થાય છે અને વળી તે ભાઈ થાય છે અને આવતે ભવે દુશ્મન થઈ જાય છે. આ સંસારની સ્થિતિ વિચારતાં એના પર પ્રેમ આવી જાય તેવું નથી, અને બને તેટલું તેનાથી દૂર લગાય તો સાડું એવું ચિંતવન થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અંધકર્તા સાથે ચિંતવન કરી સંસારનું સ્વરૂપ વિચારીએ.

માતા થઈને તે જ બહેન થાય છે—આ સંસાર ખરાખર ઓળખવા જેવો છે અને ઓળખીને તેના પરનો પ્રેમ ખરાખર સમજવા યોગ્ય છે. આ દુનિયામાં—સંસારમાં માતાનો પ્રેમ સર્વથી વધારે ગણાય છે. જે આ ભવમાં માતા થઈ તે આવતા ભવમાં બહેન કે પત્ની થાય છે, એવી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિવાળાની સમજણ છે. જ્યારે આવતા ભવમાં માતા પત્ની થાય ત્યારે શું બાકી રહે? વળી તે આગલા ભવની મા હુતી એવું પણ પ્રાણીને યાદ રહેતું નથી, યાદ આવતું નથી. ત્યાં તો પાછો વહાલ કરવા અને શૂંગાર તેની સાથે રમવા પ્રાણી મંડી જાય છે અને તેની સાથે હસ્તમિલન કરી તેને ખભે ચઢાવે છે અને સારા માણસનાં સુખમાં પણ ન શોભે તેવા ચાળાઓ કરે છે અથવા બહેનને કરિયાવર કરે છે, અને તેના વરના વાંધા કાઢી આપે છે કે બહેન સાથે લડે છે. આ પ્રાણીના અનેક થયેલા અને થવાના સંબંધ વિચારતાં, ઘેર સંસારને લાંબે ગાળે વિચારતાં, માતા આવતા ભવે બહેન કે પત્ની થાય એ તદ્દન બનવાજોગ છે. આવો વિચિત્ર સંસાર છે. અને સમજ્યા વિચાર્યા વગર પ્રાણી સંસારને ચાટતો જાય છે.

દીકરો બાપ થઈને બેસે છે—આ ભવમાં દીકરો હોય તે આવતે ભવે બાપ થઈને હુકમ ચલાવે છે. દીકરો બાપ થાય એટલે બાપ તરીકેના સર્વ હુકો તેને મળે છે.

ભાઈ હોય તે દુશ્મન થાય—આ સંસાર એવો વિચિત્ર છે કે આ ભવના સગા ભાઈ હોય, એકબીજાને સારે ખરાખ અવસરે મદદ કરતા હોય તે આવતા ભવમાં વૈરી-દુશ્મન થઈ જાય છે. સંસારની તો બધી યોનિઓમાં અને સર્વ સ્થાનકમાં આ જીવ ઘણે ભાગે ગયો છે અને બધી જાતના સંબંધ કર્યા છે. તેવા સંસારને ખરાખર વિચારવો, ચિંતવવો એ આ સંસારભાવનાનું કામ છે. અથવા દીકરો દુશ્મન થાય તે તો ઘણીવાર આ ભવમાં પણ બને છે. કોર્ટ-ન્યાયાસનમાં આવતા સગા ભાઈઓના કેસો વિચારીએ છીએ ત્યારે આ ભવમાં પણ ભાઈઓને દુશ્મન થતાં અને અયોગ્ય શબ્દો વાપરતાં જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ. પરભવમાં ભાઈઓને દુશ્મન થતાં જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જ્ઞાનીએ જોયા છે. એટલે આજના ભાઈભાંડું હોય તે જ પરભવે દુશ્મન થઈને બેસે એવો આ સંસાર વિચારણા માગે છે. અથવા આપણા ભાઈ જેવા સગા હોય તે આ ભવે કે પરભવે આપણા દુશ્મન થઈ જાય છે. આ સર્વ વાત સંસારભાવનામાં વિચારવા યોગ્ય છે, પણ અતિશયોક્તિ કર્યા

વગરનું આ જેવું દીકું તેવું તેવું સ્વરૂપ આજેખ્યું છે અને તેને તે રીતે ચિંતવવાથી પ્રાણી પ્રગતિને પથે ચઢે છે. આ રીતે આ સંસારભાવના ચિંતવવી, વિચારવી. એ બરાબર વિચારવામાં આવશે તો પછી સંસાર પર કે સાંસારિક કોઈ પદાર્થ પર તમને પ્રેમ નહિ આવે, તમે ખળતા ધરને જોઈને સળગી નહિ જાડો અને ચિતામાં પિતાના શબને કે ભાઈના શબને જોઈને પોક માંડીને રોશો નહિ. તમે સંસારને યથાસ્વરૂપે ઓળખો અને ઓળખીને તે તરીકે વિચારો.

જસસોમ મુનિએ આ સંસારભાવનાને પોતાની ગણતરી પ્રમાણે ત્રીજી ભાવના ગણી છે. આ સંસારભાવના પરત્વે જસસોમ મુનિ કેવી વાત કરે છે તે આપણે તેમની સન્ન્યાય (સ્વાધ્યાય) દ્વારા જરા જોઈ જઈએ અને નજર ઉઘાડી રાખી ચિંતવીએ.

(રાગ મારુણી.)

- ત્રીજી ભાવના ઈણીપરે ભાવીએ રે, એહ સ્વરૂપ સંસાર;
કર્મવશે જીવ નાચે નવનવ રંગશું રે, એ એ વિવિધ પ્રકાર. ચેતન ૧
- ચેતન ચેતીએ રે, લાહી માનવ અવતાર.
ભવનાટકથી જો હુઆ ઉભગા રે, તો છાંડો વિષયવિકાર. ચેતન ૨
- કબહી ભૂ જલ જલણુનિલ તરુમાં ભર્યો રે, કબહી નરક નિગોદ;
ખિતિચઉરિંદ્રિયમાંહે કેઈ દિન વર્યો રે, કબહીક દેવવિનોદ. ચેતન ૩
- કીડીપતંગહરિમાતંગપણું ભજે રે, કબહી સર્પ શિયાળ;
પ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય કહાવતો રે, હોવે શૂદ્ર ચંડાલ. ચેતન ૪
- લખ ચઉરાશી ચઉટે રમતો રંગશું રે, કરી કરી નવ નવ વેશ;
રૂપ કુરૂપ ધની નિર્દ્રવ્ય સોભાગીઓ રે, દુર્ભાગી દુરવેશ. ચેતન ૫
- દ્રવ્ય ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ ને બાદર ભેદ શું રે, કાળ ભાવ પણ તેમ;
અનંતાનંત પુદ્ગળપરાવર્તન કર્યા રે, કહ્યા પદ્મવણા એમ. ચેતન ૬
- ભાઈબહિન નારીતાતપણું ભજે રે, માતપિતા હોયે પુત્ર;
તેહી જ નારી વૈરી ને વળી વાલહી રે, એહ સંસારહ સૂત્ર. ચેતન ૭
- ભુવનભાનુ જિન ભાખ્યાં ચરિત્ર સૂણી ઘણું રે, સમન્યા ચતુર સુબલુ;
કર્મવિવર વશ મૂકી મોહવિટંબના રે, મળ્યા મુગતિ જિનભાણુ. ચેતન ૮

એનો ભાવાર્થ લખતાં જણાવે છે કે “ત્રીજી ભાવનાની અંદર કર્તા કહે છે કે આ સંસારનું સ્વરૂપ વિચારીએ કે અહો! કર્મના વશે કરીને આ જીવ સંસારમાં નવા નવા વેશ લે છે અને વિવિધ પ્રકારે નાચી નવા નવા રંગ ખતાવે છે. તેથી હે ચેતન!

મનુષ્યનો ભવ પામીને ચેતવું યોગ્ય છે. જો આ ભવનાટકથી તું ઉભગો હો, અર્થાત્ આ સંસારમાં નવા નવા વેશ લઈને નાચ કરવાથી થાક્યો હો, ઉદ્વિગ્ન થયો હો, અકળાણો હો, તો વિષયવિકારને તણ દે અને શુદ્ધ ચારિત્રનો સ્વીકાર કર.” (૧-૨)

“હવે આ સંસારમાં આ જીવે કેવાં કેવાં રૂપ લીધાં છે તે યાદ આપે છે. હે ચેતન ! કોઈ વાર પૃથ્વીમાં, કોઈ વાર જળમાં, કોઈ વાર અગ્નિમાં, કોઈ વાર પવનમાં, કોઈ વાર વનસ્પતિમાં, કોઈ વાર નરકમાં, કોઈ વાર નિગોદમાં, કોઈ વાર ઝેદદ્રિય, તેદદ્રિય અને ચક્રિદ્રિયમાં, એમ પૃથક્ પૃથક્ જાતિમાં કેટલોએ વખત અર્થાત્ ઘણો કાળ તું વસ્યો છે, તે તે રૂપ ઉત્પન્ન થયો છે. કોઈ વાર દેવતા થઈ ત્યાં વિનોદ કર્યો છે, કોઈ વાર કીડી, પતંગિયું, સિંહ અને હસ્તી થયો છે. કોઈ વખત સર્પ અને શિક્ષાળ પશુ થયો છે, વળી કોઈ વાર મનુષ્ય થઈને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તેમ જ અંડાળ પશુ કહેવાણો છે. આ પ્રમાણે ચારાશી લાખ જીવજીવિમાં નવા નવા વેશ ધારણ કરીને રંગભર રમ્યો છે. તેમાં કોઈ વખત રૂપવંત થયો છે, કોઈ વખત કુરૂપ(કદરૂપો) થયો છે. કોઈ વાર ધની (તાલેવંત) થયો છે અને કોઈ વાર નિર્ધન(દરિદ્રી) થયો છે, કોઈ વાર સુભાગી થયો છે અને કોઈ વાર દુર્ભાગી થયો છે. કોઈ વાર ફકીર(દરવેશ) પણ થયો છે.” (૩-૪-૫)

“આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં રૂપ લઈને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ આઠ પ્રકારનાં પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે; તેવાં અનંત પુદ્ગળપરાવર્તનો તેં કર્યાં છે. આ પ્રમાણે પન્નવણાસૂત્રમાં સવિસ્તર કહેલ છે.” (૬)

“આ સંસારમાં દરેક જીવની સાથે મનુષ્યપણામાં પણ અનેક સંબંધો થાય છે. ભાઈબહેન થયાં હોય તે પાછાં સ્ત્રી અને પિતા થાય છે. માતાપિતા થયેલા તે પુત્ર થાય છે. તે જ સ્ત્રી વેરી થાય છે ને પાછી વલ્લભ થાય છે. આ પ્રમાણે આ સંસારનું સૂત્ર અત્યંત વિચિત્ર છે.” (૭)

“શ્રી ભુવનભાનુકેવળીએ કહેલું પોતાનું ચરિત્ર, પોતે આ સંસારમાં કરેલા અનેક ભવોનું વૃતાંત સાંભળીને ઘણા ચતુર સુબલ પુરુષો-મનુષ્યો પ્રતિબોધ પામ્યા છે અને કર્મવશપ્રાપ્ત થયેલી મોહરાજાની વિડંબણાને તણ દઈને જિનભાણુ (કેવળી) થઈ, મુક્તિમાં જઈ એક સાથે મળી ગયા છે.” (૮)

આવી રીતે આ સંસારનું સ્વરૂપ ચિંતવવું. નવતત્ત્વકાર આ સંસારભાવનાને કેવી રીતે ભાવવી તે સંબંધમાં જણાવે છે કે : “માતા તે સ્ત્રી થાય, સ્ત્રી તે માતા થાય, પિતા તે પુત્ર થાય, પુત્ર તે પિતા થાય ઇત્યાદિક આ જીવે સર્વ ભાવનો અનુભવ કર્યો છે, એવી જે ભાવના કરવી તે ત્રીજી સંસારભાવના.” આના સંબંધમાં વિનયવિનય ઉપાધ્યાય તેઓના શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં, જેમાં તેઓ સંસારભાવનાને ત્રીજી ભાવના ગણે છે, જે કહે છે તેના ઉપર આ લેખકે વિસ્તારથી વિવેચન કરી પ્રકટ કર્યું છે, તે પૃષ્ઠ ૧૬૦-૨૧૭માં છે. ત્યાં તેઓ

જણાવે છે કે આ સંસારનાટકના પાત્રો ઓળખવા યોગ્ય છે. એમાં ખાસ કરીને મનોવિકારનું જોર હોય છે. અને એવા આંતરવિકાર અનેક છે. પછી એક લોભ નામનો વિકાર પ્રાણીને શું શું કરે છે તે સમજવાથી વિકારોની મહત્તા સમજાઈ જશે. તે જણાવે છે કે તૃણાખાઈ આ લોભથી પણ વધારે આકરો આંતર મનોવિકાર છે. એવા વિકારો કેવી કેવી વિડંબના કરે છે તે ત્યાં અનેક દાખલાઓ આપી ખતાવી આપ્યું છે. તે જણાવે છે કે દુનિયામાં એક ચિંતા મટે છે ત્યાં બીજી ઉત્પન્ન થાય છે, અને સર્વ એને (જીવને) કર્મજનથી ભારે કરે છે. આ ચિંતાનો વિષય ખરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. વેપાર કરનારની ચિંતા નમૂનારૂપે ખતાવી છે. ઘડપણની પરાધીનતા પણ ત્યાં વર્ણવી છે. આ સંસારનાટક તો નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. આદરેલાં અધવચ્ચ રહી જાય છે. આ હીરાજડિત પાંજરામાં પડેલો પોપટ આંતે એને કેદખાનું જ સમજે છે, પણ એ કેદખાનું પછી એને સ્વાભાવિક લાગે છે. આ સંસારમાં પ્રાણીનું સ્થાન શું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. મોહરાજ્યે દારૂ પાઈ આ દારુણ સંસાર જમાવ્યો છે અને અનેક કસામણો તેણે કરી છે. એના શાસનમાં તમારાથી રહેવાય જ કેમ? તું તો ખાલી કર્મ નચાવે તેમ નાચનારો છે, પણ તારો પૂર્વ ઇતિહાસ તું જ યાદ રાખીશ તો ખરું સ્વરૂપ સમજાશે. આ ભવમાં બાળક પરાધીન છે, જુવાનીમાં મસ્ત-મદમત્ત છે અને ઘડપણમાં પરવશ છે. સંસારમાં દીકરો બાપ થાય છે અને બાપ દીકરો થાય છે. કુખેરદત્તાના સંબંધો ત્યાં વર્ણવ્યા છે. તારી દશા તો ખરેખર દારૂડિયા જેવી છે. સંસારને ખરાબર ઓળખીશ તો તને તે ગમશે નહિ. તને લાગશે કે આ બધું શેની ખાતર? સાચો સુખી કોઈ નથી. છેવટે તો સર્વ મૂકી જવાનું છે. સમરાદિત્ય જેવાં ચરિત્રો વિચારવાં. અવસર ગયા પછીનો પરતાવો નકામો નીવડશે. આવા અનેક સુદા એ સંસારભાવનાના વિવેચનમાં રજૂ કર્યા છે.

આ રીતે સંસારભાવના ભાવની. સંસારમાં પ્રાણી કેવો આવે છે, કેવો ચાલ્યો જાય છે, કેવી રીતે છાતી કાઢીને ચાલે છે, કેવો નમ્ર બની બધા સંબંધ છોડી ચાલ્યો જાય છે, અને માતાને પત્ની તરીકે કેમ ભોગવે છે, પિતા ઉપર પુત્ર એ પિતા થાય ત્યારે કેવા હુકમો કરે છે, સ્ત્રીપુત્રાદિના સંબંધો કેવા સ્વાર્થ ઉપર ચલાયેલા છે, એ સંબંધને ત્રુટતા વાર લાગતી નથી, અનાદિ કાળથી ચાલતા સંસારમાં અનેક જાતના સંબંધ થયા, આ જીવ બધે જઈ આવ્યો છે, એણે ઘણા સંબંધો બાંધ્યા છે અને અનંત સંબંધો એ છોડી-ત્રોડી આવ્યો છે. આ સર્વ સંસારનું સ્વરૂપ વિચારતાં દેખાઈ આવે છે. તે તેના સાચા સ્વરૂપમાં ચિંતવવું એ સંસારભાવના છે. સંસારનું આનું સ્વરૂપ વિચારી આ સંસાર કેમ જાય અને પોતે જન્મજરામરણ વગરનું અવિચળ સ્થાન કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે એ ચિંતવવું. જીવ સંબંધની વિચિત્રતાઓ વિચારે તો જાણે કે આ સંબંધમાં પાંસરું પડે તો પણ કંઈ ઇષ્ટ નથી, એ દીવા જેવી વાત છે. આવી રીતે સંસારભાવના વિચારવી. (૧૫૬)

સાતમી આસ્રવભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

મિથ્યાદષ્ટિરવિરતઃ પ્રમાદવાનુ યઃ કષાયદણ્ડરુચિઃ ।

તસ્ય તથાઽઽસ્રવકર્મણિ યતેત તન્નિગ્રહે તસ્માત્ ॥૧૫૭॥

અર્થ—મિથ્યાદષ્ટિવાળો પ્રાણી અને અવિરત પ્રાણી અને પ્રમાદી પ્રાણી તથા જેને કષાયોમાં અને મન, વચન, કાયાના દંડમાં હોંશ થાય છે તે પ્રાણીને જે આસ્રવકાર્ય થાય છે તેનો સમજીને પ્રયત્નપૂર્વક નિગ્રહ કરવામાં પ્રયત્ન કરવો. (૧૫૭)

વિવેચન—અત્યાર સુધી પોતાની જાતનો જીવન સાથે શો સંબંધ છે તે સમજ્યા, તેનું અવલોકન, ચિંતવન કર્યું. હવે આત્માને કર્મ આવવાના ગરનાળાનું નામ આસ્રવ કહેવાય છે. જેમ તળાવમાં પાણી ગરનાળામાંથી ભરાય છે તેમ આત્મારૂપ સરોવરમાં કર્મરૂપ પાણી આ આસ્રવોથી ભરાય છે. આ સંબંધમાં અંધકર્તા શું કહે છે તે પ્રથમ આપણે સમજીએ. પછી એમ લાગશે કે કર્મનો અને આસ્રવનો આટલો મજબૂત સંબંધ છે અને એ ગરનાળા દ્વારા થતી કર્મરૂપ પાણીની ભરતીને અટકાવવી જોઈએ. તો ગરનાળાં ક્યાં છે અને કેવાં આકારાં છે તે પ્રથમ સમજી લઈએ. આ આસ્રવ પાંચમું તત્ત્વ છે અને જીવની સાથે કર્મનો મેળાપ થવામાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

મિથ્યાદષ્ટિ—કર્મ આત્માને જોડાવાનું પ્રથમ કારણ મિથ્યાદર્શન છે. એમાં વસ્તુનો યથાસ્થિત બોધ થતો નથી, શુદ્ધ સદ્બુદ્ધિ થતી નથી અને વિશુદ્ધ ધર્મ પર સાચો પ્રેમ થતો નથી. આ મિથ્યાદર્શન અને મિથ્યાત્વના પ્રકારો પર આગળ વિવેચન થઈ ગયું છે એટલે એને ફરી વર્ણવવાની જરૂર રહેતી નથી. આ સર્વ પ્રકારના મિથ્યાત્વો આત્માને કર્મથી ભરી દે છે, તેથી તે કર્મઆપ્તિનું ખરેખરું દ્વાર છે. કર્મ અને આત્માને સંયોગ કરાવનાર આ મિથ્યાત્વ છે. તેને સમજી પ્રાણીએ તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે સંસાર આકરો લાગતો હોય, આ રખડપટ્ટી અટકાવવી હોય તો તેણે વસ્તુના સમ્યગ્ બોધ ઉપર ધ્યાન આપવું અને મિથ્યાત્વપણાની સ્થિતિમાંથી બચવા પ્રયત્ન કરવો. કર્મ અને આત્માના મેળાપને અંગે અને પ્રાપ્તિને અંગે આ અગત્યનું કારણ છે.

અવિરત—પ્રમાદી પ્રાણી. તે આજસમાં, ખેદરકારીમાં અનેક કર્મોને પોતાના આત્મા સાથે જોડી દે છે. તેથી અવિરત—પ્રમાદી પ્રાણીને પણ કર્મનું નાળું ગણવામાં આવ્યું છે. અથવા વિરતિભાવનો ત્યાગ એટલે ખાર વ્રત ન લેવાં તે અવિરતિભાવ કહેવાય. કર્મ બંધનમાં આ અવિરતિભાવ ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આપણે આટલાંટિક તથા પેસિક્કના પ્રાણી વાપરતા નથી, પણ તેનો ત્યાગ ન હોવાથી આપણને તે પ્રાણીના વપરાશનો પણ દોષ લાગે છે. કર્મ જે ચાર કારણે બંધાય છે તે ચાર કારણો છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને યોગ; તેના પર અગ્રહ વિવેચન થઈ ગયું છે. આ પ્રમાદી સ્થિતિનો ત્યાગ કરી અવિરતિભાવનો ત્યાગ કરવાથી ઘણાં કર્મો ઓછાં બંધાય છે. તેથી આ કર્મ આવવાનું

નાણું પણ સાવધાનીથી વિચારપૂર્વક બંધ કરવું. અને કર્મ આવતાં બંધ કરવા તે ખાસ સમજણનો વિષય છે. એક વાર કર્મની આવક બંધ થઈ જાય, પછી સવાલ માત્ર એટલો જ હોય કે લાગી ગયેલાં હોય તે કર્મોનું શું કરવું? પ્રથમ તો નવી આવક, આયત્ન, વધારો થવા ન દેવાનો આ પ્રયત્ન છે. આ રીતે આશ્રવને ઓળખી તેનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

પ્રમાદવાનું—આળસુ, પ્રમાદી. અને આસ્રવના કારણ તરીકે શા માટે ગણવામાં આવેલ છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકૃતિ અને નિદ્રાને કોઈ કોઈ અંશકારોએ પ્રમાદ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. તેઓમાંનું પ્રત્યેક, કર્મને આત્મા સાથે જોડી આપનાર છે તે ઉઘાડી વાત છે અને તેથી તે પાંચે પ્રકારના પ્રમાદનો નિગ્રહ કરવા ઉદ્યમ કરવો એવો એનો સંબંધ ઉપરથી અર્થ થઈ શકે.

કષાય—આગલા પ્રકરણમાં આપણે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના દરેકના ચાર લેટ કરી સોળ પ્રકારના કષાયો સમજી ગયા. એ કષાય જ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી પ્રાણી અનેક કર્મો બાંધે છે, તેથી મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ સાથે તેની કર્મ એકઠાં કરવાનાં નાળાં તરીકે ગણતરી કરવામાં આવી છે. આ કષાય કેવી ખરાબ ચીજ છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. (જુઓ આ જ અંશનું કષાય સંબંધી પ્રકરણ)

દંડ—મન, વચન, કાયાના યોગોની પ્રવૃત્તિ કર્મ બંધાવે છે. તે દ્વારા આત્મા સાથે કર્મો જોડાય છે. તેથી આ યોગને અર્થાત્ પ્રવૃત્તિને પણ કર્મનું એક નાણું ગણવામાં આવેલ છે. આ પ્રાણી જે યોગો ઉપર વિજય મેળવે તો નવાં આવતાં કર્મો રોકાય છે. અને નવાં આવતાં કર્મોને પ્રયત્નપૂર્વક અટકાવવાં એ આ જીવનનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

ચતેત—મને 'ચત્તેન' પાઠ કરતાં 'ચતેત' પાઠ વધારે સારો લાગે છે. એક તો એ અધૂરા રહેતા વાક્યને પૂરું કરે છે અને આખો અર્થ ખરાબર થાય છે. તેથી મેં 'ચતેત' પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

તમિગ્રહે—આસ્રવનો નિગ્રહ કરવામાં અહીં 'ચતિઃ' એટલો શબ્દ અધ્યાહાર સમજવો એમ ટીકાકાર શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જણાવે છે. આપણે શ્રાવક એવો શબ્દ પણ અધ્યાહાર ગણી શકીએ, કારણ કે આ આખો અંશ પ્રગતિશીલ શ્રાવકને પણ એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે.

આવી રીતે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગોને વિચારી એવો નિષ્કર્ષ કરવો કે નવા આવતા કર્મસમૂહ તો દૂર જ અટકી જાય. આ સાતમી આશ્રવભાવના છે. એના સંબંધમાં અન્ય શું કહે છે તે વિચારતાં પ્રથમ આપણે જસસોમની આશ્રવભાવના વિચારીએ :

(રાગ ધૌરણી)

- આશ્રવભાવના સાતમી રે, સમજે સુગુરુ સમીપ;
કોષાદિક કાંઈ કરો રે, પામી શ્રી જિનદીપો રે.
સુષુ સુષુ પ્રાણીઆ! પરિહર આસવપ્રપંચો રે;
દશમે અંગે કહ્યા, જેહના દુષ્ટ પ્રપંચો રે. સુષુ.... ૧
- હોશો જે હિંસા કરે રે, તે લહે કટુક વિપાક;
પરિ હોશો ગોત્રાસની રે, જો જો અંગ વિપાક રે. સુષુ.... ૨
- મિથ્યાવચણે વસુ નહયો રે, મંદિક પરધન લેઈ,
ધણે અપ્રદ્યો રોળવ્યા રે, ઈંદ્રાદિક સુર કેઈ રે. સુષુ.... ૩
- મહા આરંભ પરિગ્રહે રે, પ્રદ્યદત્ત નરય પહુત;
સેવ્યાં શત્રુપણું ભજે રે, પાંચે દૂરગતિદૂતો રે. સુષુ.... ૪
- છિદ્ર સહિત નાવા જળે રે, બૂડે નીર ભરાય;
તિમ હિંસાદિક આશ્રવે રે, પાપે પિંડ ભરાય રે. સુષુ.... ૫
- અવિરતિ લાગે એકેંદ્રિયા રે, પાપસ્થાન અદ્યાર;
લાગે પાંચેહિ ક્રિયા રે, પંચમ અંગ વિચારો રે. સુષુ.... ૬
- કટુક ક્રિયા ધાનક ક્રિયાં રે, યોજ્યા ધીજે અંગ;
કહેતાં હીમડું કમકમે રે, ચિદ્રઓ તાસ પ્રસંગો રે. સુષુ.... ૭
- મુજ પતંગ અલિ માછલું રે, કરી એક વિષય પ્રપંચ;
દુઃખિયા તે કેમ સુખ લાહે રે, જસ પરવસ એહ પંચો રે. સુષુ.... ૮
- હાસ્મ નિંદ વિકયા વશે રે, નરક નિગોદે રે જલત;
પૂરવધર શુત હારીયાં રે, અવરાંની શી વાતો રે. સુષુ.... ૯

“સાતમી આશ્રવભાવના સદ્ગુરુની સમીપે સમજે અને હે ભવ્ય પ્રાણીઓ! તમે જિનેશ્વર રૂપ દીપકને અથવા જિનવાણીરૂપ દીપકને પામીને કોષાદિક કપાયો - આશ્રવો સા સાટે કરો છો? તે કરવા યોગ્ય નથી. હે ભવ્ય પ્રાણીઓ! તમે જિનવાણી સાંભળો અને આશ્રવના પ્રપંચને - તેનાં વિસ્તારને પરિહરો. તે આશ્રવોના દુષ્ટ પ્રપંચને શ્રી પ્રણવ્ય-કરણ નામના દશમ અંગમાં વિસ્તારથી વણવેલ છે.” ૧

“જે પ્રાણી હોશો હિંસા કરે છે, તે તેના કડવા વિપાકને અનુભવે છે, પામે છે, ગોત્રાસની જેમ. તેની હકીકત શ્રી વિપાકસૂત્રમાં જોલે. પાંચ અમતરૂપ પાંચ આશ્રવેષ પૈકી પહેલા હિંસા આસવ ઉપર આ દર્ષાંત સમજવું. ખીળ અસત્ય આશ્રવ ઉપર ‘વસુ-રાજા’નું દર્ષાંત છે. મિથ્યાવચન યોલવાથી તે દુર્ગતિએ ગયો.

મંડિક ચારકું ધન (અદત્ત) લેવાથી હેરાન થયો. અને અપ્રજ્ઞે ઈદ્રાદિક અનેક દેવોને રાખવ્યા - હેરાન કર્યા છે. મહાઆરંભ અને મહાપરિગ્રહથી બ્રહ્મદત્ત ચક્રી નરકે પહોંચ્યો. આ પ્રમાણે પાંચ આસવોને સેવવાથી તે આસવો બરાબર શત્રુપણું બને છે. એ પાંચે દુર્ગતિના ફૂલ જેવા છે, દુર્ગતિમાં લઈ જનારા છે.” ૨-૩-૪

“છિદ્ર સહિત નાવ જેમ જળમાં (સમુદ્રમાં) અંદર પાણી ભરાઈ જવાથી ખૂડે છે, તેમ હિંસાદિક આશ્રવો વડે પિંડ પાપે ભરાય છે એટલે પ્રાણી સંસારમાં ખૂડે છે, સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.” ૫

“એકેન્દ્રિય જીવોને પણ અવિરતિ ક્રિયા લાગે છે, અહાર પાપસ્થાન લાગે છે અને પાંચે ક્રિયા (પાંચે આસવ) લાગે છે, એમ પાંચમા અંગ શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે. કટુક ક્રિયાનાં સ્થાનકો જેને જેને ક્રુષ્ટ્યાં છે તેમને બીજા અંગ શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં કહેલ છે, જેનું વર્ણન કરતાં હૃદય કમકમે છે, ઘુબે છે, તેનો પ્રસંગ મહાવિદ્યો-માઠો છે, અર્થાત્ તેનો પ્રસંગ જ કરવા લાયક નથી.” ૬-૭.

“હરણ, પતંગિયું, બ્રમર, માછલું અને હાથી એ પાંચે જાતિના પ્રાણીઓ કમસર શ્રેત્ર ઈન્દ્રિય, ચક્ષુ ઈન્દ્રિય, શ્રાણુ (ગંધ) ઈન્દ્રિય, રસના ઈન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય પૈકી એકેક ઈન્દ્રિયના પરવશપણથી દુઃખી થયાં છે, તે સૌને બહુથી વાત છે. તો જે મનુષ્યની પાંચે ઈન્દ્રિય પરવશ છે અર્થાત્ પોતાને વશ નથી, પોતે તેમને વશ છે તે મનુષ્ય સુખ શી રીતે પામે?” ૮

“એ સિવાય હાસ્ય, નિંદા (અથવા નિદ્રા) અને વિકથાના વશથી પણ પ્રાણી નરક ને નિગોદમાં જાય છે. ચૌદ પૂર્વધર પણ નિદ્રાના વશવતી પણાથી શ્રુત હારી જઈને દુર્ગતિમાં ચાલ્યા જાય છે, તો બીજા પામરની શી વાત? બીજા પામર જીવો તો તેના વશવતી પણાથી દુર્ગતિમાં જાય જ એ નિઃસંદેહ વાત છે.” ૯.

આ આસવભાવના કેવી રીતે ભાવવી તે જસસોમ મુનિએ ઠીક રીતે બતાવ્યું છે. અજ્ઞાની એકેન્દ્રિય પ્રાણીને પાંચે ક્રિયા લાગે છે, તેથી આ મનુષ્યભવ પામરને એ ક્રિયાઓ ન લાગે તેનો પ્રયત્ન કરવો. આપણે સ્વતંત્ર વિચાર બતાવવા અમારું નવતત્ત્વના ટપાકર આ સાતમી આસવભાવનાને અંગે શું કહે છે તે સમજી લઈએ. તેઓશ્રી જણાવે છે કે “મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કપાય તથા યોગ એ પાંચે પ્રકારના આસવે કરીને કર્મ બંધાય છે; અથવા દયાદાનાદિકે કરી શુભ કર્મ બંધાય છે અને વિષયાકપાયાદિકે કરી અશુભ કર્મ બંધાય છે, એવી જે ભાવના કરવી તે સાતમી આસવભાવના.”

આ રીતે આસવભાવના ભાવવાની છે. આ સાતમી ભાવનાથી આપણે તત્ત્વચિંતનમાં પહોંચીએ છીએ. અત્યાર સુધી પોતાની જાત તરફ અથવા પોતાનાં સમાંસંબંધી તરફ જોતા હતા અને તેઓના પોતાની સાથેના સંબંધ પર વિચાર કરતા હતા, તે છોડી આત્મા અને

કર્મનો સંબંધ કેમ થાય છે, કેમ અટકે અને થઈ ગયેલો સંબંધ કેમ છૂટે તે હવે વિચારવામાં આવે છે. કર્મ જે માર્ગે આવે છે તેને રોકી નવાં કર્મ બાંધતાં કેમ અટકીએ તે માટે હવે અહીં આસંવદારોની વિચારણા કરીએ છીએ. કર્મ આત્મા સાથે લાગવાનાં ખેતાલીસ (૪૨) પ્રકાર છે. તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન સંક્ષેપમાં કરી જઈએ. પાંચ ઈન્દ્રિય, ચાર ક્ષાય, પાંચ અમત (પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિશ્રદ્ધ), મન-વચન-કાયાના ત્રણ યોગો અને પચીશ ક્રિયા : આ રીતે ખેતાલીસ નાળાં દ્વારા આત્માને કર્મ લાગે છે.

પાંચ ઈન્દ્રિયોથી, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કષાયોથી, પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચ અમતથી, મન-વચન-કાયાના યોગોથી અને પચીશ ક્રિયાઓ દ્વારા કર્મ આત્મા સાથે લાગેલાં છે. એમાં પચીશ ક્રિયાઓ ખાસ સમજવા જેવી છે : (૧) શરીરને અજ્યણાએ પ્રવર્તાવતાં જે ક્રિયા લાગે તે કાયિકી ક્રિયા, (૨) ખડ્ગાદિક અધિકરણે કરી જીવને મારી નાંખવા, હનન કરવું તે આધિકરણિકી ક્રિયા, (૩) જીવ કે અજીવ ઉપર દ્રેવથી વિચારણા કરવી તે પ્રાદેષિકી ક્રિયા, (૪) પોતાને કે પરને પરિતાપ (ખેદ) કંટાળો ઉપજાવવો તે પારિતાપનિકી ક્રિયા, (૫) એકેન્દ્રિયાદિક જીવને હણવો કે હણાવવો તે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા, (૬) ખેતર ખેડવું વગેરે જેમાં છકાય જીવનો વધ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી અથવા કરાવવી તે આરભિકી ક્રિયા, (૭) ધન ધાન્યાદિ નવ પ્રકારનાં પરિશ્રદ્ધ મેળવતાં તથા તેની ઉપર મોહ કરતાં જે ક્રિયા લાગે તે પારિશ્રદ્ધિકી ક્રિયા, (૮) માયા કપટથી ખીજાને ઠગવું તે માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા, (૯) જિનવચન અણસદ્ગતાં, વિપરિત પ્રરૂપણા કરતાં જે ક્રિયા લાગે તે મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા, (૧૦) અવિરતિને લીધે પચ્યખખાણુ કર્યા વગર સર્વ વસ્તુની જે ક્રિયા લાગે તે અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા, (૧૧) કૌતુકે કરીને અન્ધ પ્રમુખને જોવાં તે દષ્ટિકી ક્રિયા, (૧૨) રાગને વશે કરીને પુરુષ, સ્ત્રી, ગાય, બળદ, વસ્ત્ર વગેરે સુકુમાર વસ્તુને સ્પર્શ કરવાથી જે ક્રિયા લાગે અથવા કોઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થયાથી પૂછવાથી જે ક્રિયા લાગે તે સ્પૃષ્ટિકી અથવા પૃષ્ઠિકી ક્રિયા, (૧૩) જીવ તથા અજીવ આગ્રથી જે રાગ દ્રેષ થાય, એટલે ખીજાને ઘરે હાથી, ઘોડા, વસ્ત્ર પ્રમુખ ઘરેણાં દેખી એ વસ્તુ એની પાસે કેમ એવું ચિંતવી કર્મબંધ કરે, તે પ્રાત્યયિકી ક્રિયા, (૧૪) પોતાના ઘોડા પ્રમુખને જોવા આવેલા લોકોને પ્રશંસા કરતા જોઈને કે સાંભળીને જે હર્ષ ધરવે અથવા હ્રદ્ય, દર્દિ, ઘી, તેલ વગેરેનું ભાજન-વાસણુ ઉઘાડું મૂક્યાથી તેમાં ત્રસ જીવ આવી પડે તે સામંતાનુપાતનિકી ક્રિયા, (૧૫) રાજાદિકના આદેશથી યંત્રશસ્ત્રાદિકનું જે આકર્ષણ કરવું અથવા શસ્ત્ર ઘડાવવું, વાવકૂવાને ખણાવવા તે નૈશસ્ત્રકી ક્રિયા, (૧૬) પોતાના હાથે અથવા ધ્યાનાદિક જીવથી તથા શસ્ત્રાદિક અજીવથી શશકાદિક જીવને મારવા અથવા કોઈ અત્યંત અભિમાન કરીને, ક્રોધિત મનવાળો થઈને, જે કામ પોતાના નોકરો કરી શકે તે કામ પોતાના હાથથી કરે તે સ્વહસ્તકી ક્રિયા, (૧૭) જીવ તથા અજીવને કોઈ આજ્ઞા કરવી અથવા તેઓ મારફત

કાંઈ અણુવવું અને તેથી જે ક્રિયા લાગે તે આજ્ઞાપનિકા-આનયનિકી ક્રિયા, (૧૮) જીવ તથા અજીવનું વિદારણ કરવું, લાંગવું તે વિદારણિકા ક્રિયા, (૧૯) ઉપયોગશૂન્યચિત્તે કોઈ વસ્તુ લેવી અથવા મૂકવી અથવા ઊઠવું, બેસવું, કામનાદિક કરવું તે અનાલોગિકી ક્રિયા, (૨૦) આ લોક-પરલોકથી વિરુદ્ધ કાર્યનું જે આચરણ કરવું તે અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી ક્રિયા, (૨૧) મનવચનકાયાના યોગોનું દુઃપ્રશ્નિધાન, તેમાં પ્રવર્તન કરવું પણ નિર્વતન કરવું નહિ તે પ્રાયોગિકી ક્રિયા, (૨૨) કોઈ એવું મોટું પાપ કરવું કે જેથી આઠે કર્મોનું સમુદાયપણે શ્રદ્ધા થઈ જાય તે સામાદાનિકી ક્રિયા, (૨૩) માયા તથા લોભવડે જે કાંઈ કરવું એટલે પ્રેમનાં વચન એવાં બોલાય કે જેથી રાગની અધિક વૃદ્ધિ થાય તે પ્રેમિકી ક્રિયા, (૨૪) ક્રોધ તથા માન વડે એવાં ગર્વિત વચન બોલે કે જેથી આગલાને દ્રેષ ઉપજે તે દ્રેષિકી ક્રિયા, (૨૫) કેવળ કાયયોગને જ પ્રવર્તાવવાથી જે ક્રિયા લાગે તે ઇર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા. અપ્ર-મત્ત સાધુને તથા કેવળીને પણ આ ક્રિયા હોય.

આ રીતે આસ્રવના બેતાલીસ પ્રકાર જૈન સૂત્રોમાં તથા પ્રકરણ આદિક ગ્રંથોમાં બતાવ્યા છે. પચીસ ક્રિયા જીવહિંસાને અંગે સીધી કે આડકતરી રીતે લાગે છે. એથી જૈન દર્શનાનુસાર જીવહિંસાનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે સમજાયું હશે. આ સર્વ વાતો વિસ્તારથી લખવાનો હેતુ તેનું ચિંતવન કરવાનો છે. દોષને ટાળવા માટે પ્રથમ તેને ઓળખવો જોઈએ. ઓળખ્યા વગર તેનું ચિંતવન, તે સંબંધી ઉપયોગ અને તેનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ અને ભાવનાનો હેતુ પ્રથમ તેનો ત્યાગ કરવા માટે તે સંબંધી વિચાર કરવાનો છે, તેને ઓળખવાનો છે. આ કર્મના આત્મા સાથે જોડાણનાં અને ભરાવાનાં કારણો જણાવવામાં આવે છે. તેમને બરાબર ઓળખી કર્મ આવતાં કેમ અટકે તે વિચાર કરવાનો છે. કર્મને આવતાં અટકાવવાના માર્ગો આપણે આવતી ભાવનામાં જોઈશું. આ આસ્રવ જે નવ તત્ત્વમાંથી એક તત્ત્વ છે તેમને બરાબર જાણી સમજી વિચારવા અને ટાળવા જોઈએ. તેથી આત્મા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો અટકે છે અને જ્યાં અનંત સુખ થાય છે તેવા મોક્ષે પહોંચી જાય છે.

આશ્રવભાવનાને અંગે વિનયવિજયજી શાંતમુધારસ ગ્રંથમાં કહે છે કે મિથ્યાત્વ, અવિ-રતિ, કષાય અને યોગ એ કર્મબંધના હેતુઓ છે. પછી આશ્રવનો ભાવર્થ સમજાવીને તેઓ ઇન્દ્રિયો, કષાયો અને પચીસ ક્રિયાઓ વર્ણવી તે સર્વ કર્મપ્રાપ્તિનાં ગરનાળાં છે એમ બતાવે છે. કર્મ પ્રાણીને વ્યાકુળ કરે છે, અચળ બનાવે છે અને આસ્રવોથી આત્મા મેલો થાય છે. પ્રત્યેક સમયે કર્મ બંધાય છે એટલે સરવાળે આવક વધે છે. ત્યારે આ ગર-નાળાં અટકાવવાનો ઉપાય શોધવો જોઈએ. એનો જવાબ આવતી આઠમી સંવરભાવનામાં મળશે. સત્તાવન બંધહેતુ પર વિવેચન કરી એ આસ્રવોને ઓળખી લેવાની જરૂરિયાત પર તેઓશ્રી ભાર મૂકે છે. એમના પરના વિજયની મહત્તા મોટી છે. સમગ્ર માણસ આ આસ્ર-

વેને તજી દે એ સમજાવે છે. મિથ્યાત્વ કેવી રીતે કામ કરે છે તે જણાવી પછી તેઓ અવિરતિને સમજાવે છે. સાથે વિરતિભાવ, ત્યાગભાવ અને પરચખખાણનું મહત્ત્વ રજૂ કરે છે; ત્યાર પછી ઈંદ્રિયના વિષયોને તેઓ વર્ણવે છે અને છેવટે મન, વચન, કાયાના યોગ્યે તે વર્ણવે છે. સારા આશ્રવો સોનાની ઊંડીરૂપ છે. મેં તેના પર વિવેચન કર્યું છે, તે પૃ. ૩૫૮-૩૬૮ સુધી શાંતસુધારસ પ્રથમ ભાગમાં વર્ણવ્યું છે. તે જોઈ જવા અત્યંત સૂચના કરવી પ્રાસંગિક છે.

વાત એમ છે કે આશ્રવભાવના ચિંતવતાં એ કર્મોના અને આત્માનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે તે ચિંતવવું અને તે કર્મબંધ શાં શાં કારણોથી થાય છે તે સમજી તેમને અટકાવવાં. આ કારણે અટકશે એટલે કર્મની નવી આવક ઘટશે અને તે ઘટવાના રસ્તાઓ આવતી અઠમ્મી સંવરભાવનામાં બતાવશે. આ રીતે સમજણપૂર્વક કર્મોને ઓળખવાં, તેમનો આત્મા સાથે સંબંધ વિચારવો તે આ આશ્રવભાવનામાં આપણે મુખ્યત્વે વિચાર્યું. વિચાર-પથમાં ચિંતવેલી બાબત પછી અમલમાં આવે છે, એટલા માટે પ્રથમ ભાવના કરવી જોઈએ. આ રીતે સાતમી આશ્રવભાવના ભાવવી. (૧૫૭)

આઠમી સંવરભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

યા પુણ્યપાપયોરબ્રહ્મે વાકાયમાનસી વૃત્તિઃ ।

સુસમાહિતો હિતઃ સંવરો વરદદેશિતશ્ચિન્ત્યઃ ॥૧૫૮॥

અર્થ—પુણ્યને અને પાપને બંનેને ન લેવાની મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિ હોવી તે આધારભૂત પુરુષોએ કહેલો અને બતાવેલો રસ્તો હિત કરનાર—લાભ કરનાર છે. એ રીતે સંવર વિચારવા યોગ્ય છે, તેથી તેને વિચારવો, ભાવવો. (૧૫૮)

વિવેચન—હવે આપણે આઠમી સંવરભાવનાને ઓળખીએ, સમજીએ. જે ગરનાળાની ઉપર વાત કરી ગયા તેનાં દ્વારો—બારણાઓ બંધ કરવાં એટલે સંવર. ખીજા શબ્દોમાં, સંવર એટલે કર્મોને આત્મા સાથે મળતા અટકાવવા, બંધ કરવા. તે આ આઠમી ચિંતવવા યોગ્ય ભાવના છે. પ્રથમ સંવરભાવના કરવાની કેટલી બધી જરૂરિયાત છે તે અંધ-કર્તાની સાથે વિચારી જઈએ.

પુણ્ય—પુણ્યના બેતાલીસ પ્રકાર છે. એ સારા લાગે છે, પણ એ સોનાની ઊંડી જેવા છે. સોનાની ઊંડી સારી એમ લોઢાની ઊંડીની સરખામણીમાં લાગે, પણ સોનાની પણ આખરે ઊંડી જ છે અને તેને ઊંડી તરીકે સમજવી જોઈએ. શતાવેદનીય, ઉચ્ચ-ગોત્ર વગેરે એના બેતાલીસ પ્રકાર છે. એને નવ તત્ત્વમાં ત્રીણું તત્ત્વ કેટલાક આચાર્યો ગણે છે. આણું પુણ્યકર્મ પણ સોનાની ઊંડીરૂપ હોઈ ન જોઈએ એવી ચિંતવના કરવી તે સંવર-ભાવના છે.

પાપ—એના બ્યાસી (ટર) પ્રકાર છે, તે યોથું તત્ત્વ છે. પુણ્ય તો હજુ કોઈ કોઈને ગમે, પણ પાપ તો જરા યે ગમે તેવું નથી. તેને તે સ્વરૂપે ઓળખી તેનું સર્વથા અગ્રહણ કરવું તે આ કર્મ આવવાનાં રસ્તા બંધ કરવા માટે જરૂરી છે. આવી જાતના વિચાર સંવરભાવનાવાળો જીવ કરે. એની નજરમાં તો પુણ્ય અને પાપ બંને સરખાં છે અને તે તેમનાથી દૂર રહે છે. ભાવિતાત્મા પ્રથમ તે કર્મને ઓળખે છે અને પછી તેની સામે બારણાં બંધ કરી તેની આય અટકાવે છે. આ સંવરભાવનાનું રહસ્ય છે. પુણ્યને પણ તે અડે નહિ અને પાપને પણ તે અડે નહિ, કોઈ પણ જાતનાં કર્મને એ અગ્રહણ કરે નહિ.

અગ્રહણ—અનુપાદાન, ન લેવું, ન સ્વીકારવું. એટલે એ પુણ્યકર્મ બંધાય એવું કામ પણ ન કરે અને પાપકર્મ બંધાય એવું કામ પણ ન કરે, કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ બંધાય તેની સામે તે બારણાં જ બંધ કરી દે. જે પાણીની આવક તળાવમાં આશ્રવ દ્વારા થતી હોય તેની અટકાયતના સર્વ ઉપાય તે લે. કર્મ નવાં ન આવે તે માટે આશ્રવદ્વારની સામે હડતાળ પાડવી અને સંવર દ્વારા તે કર્મને આવતાં અટકાવવા. તે સમજુ વિવેકી વિચારક જરૂર કરે.

મન-વચન-કાયાની વૃત્તિ—મનથી, વચનથી અને ક્રયાથી કર્મબંધ થાય છે. તેવા પ્રકારનો વ્યાપાર એ સંવરભાવનાને અંગે પ્રાણી ન કરે. કર્મ આવવાના આશ્રવોને અંગે આપણે જોયું છે કે મનયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ નવીન કર્મને આત્મા સાથે જોડે છે. એ કર્મઅગ્રહણના કારણભૂત આ વ્યાપારને અટકાવી દે એટલે નવાં કર્મો પ્રાણી અગ્રહણ ન કરે. આ રીતે તેનો વ્યવસાય જ એવા પ્રકારનો થઈ જાય કે એ નવાં કર્મોને અગ્રહણ ન કરે. આ સંવરભાવનાથી નવીન કર્મની અટકાયત કેમ થતી હશે તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

સુસમાહિત—આ સંવરનું વિશેષણ છે. સારી રીતે આત્મામાં આરોપણ કરેલો સંવર નવીન કર્મબંધને અટકાવે. એટલા માટે સંવરની ભાવના કરવી, સંવરને ઓળખવો અને એ રીતે કર્મની નવી આવક અટકાવવાની વિચારણા કરીને તેના અમલને અંગે વિચાર કરવો. આ સંવરભાવના નવી આવક કર્મની જે થાય છે તેને અટકાવવાને અંગે અને નવાં કર્મની આવનાં દ્વારા બંધ કરવા અંગે છે.

હિત—હિતકારી સંવર છે. ભવિષ્યને માટે તે ખરેખરે લાભ કરી આપનાર છે, એ પણ સંવરનું વિશેષણ છે. આપણે સંવર કેમ થાય તેનો કોકો થોડો પરિચય આપવા ઉપર કરીશું, પણ તે અત્યંત આત્મિક લાભ કરનાર છે એટલું આપણે અત્યંત જાણી લઈએ, સમજી લઈએ.

વરદ—તીર્થંકર જેવા ઉત્તમ જનોએ તેને બતાવ્યો છે. જેને તીર્થંકરના વચનમાં મહા છે તેણે જાણવું કે આ સંવરના સર્વ પ્રકારો પુક તીર્થંકર મહારાજે બતાવેલ છે

તેથી જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે.

દેશિત—દેખાડયો છે, કહ્યો છે, ખતાવ્યો છે. આ આસવના સર્વ માર્ગોનાં દ્વાર બંધ કરી આવક બંધ કરવાના રસ્તા તીર્થ કર મહારાજે ખતાવ્યા છે, સૂચવ્યા છે એટલે એ રસ્તા જરૂર સારા જ હોય, અસરકારક જ હોય એમ વિચારવું. આ પ્રમાણે ભાવના કરવી. આ રસ્તા કયા કયા છે તે આપણે વિચારવું. તીર્થ કરને વચ્ચે લાવવાનું કારણ એ છે કે એમનું જ્ઞાન પરિપક્વ હોઈ તેઓ જે રસ્તાઓ ખતાવે તે સારા જ હોય, આદરવા યોગ્ય હોય. તેથી સંવરભાવના તેમની પ્રણીત હોઈ આદરવા યોગ્ય છે, એવું પ્રમાણપત્ર છે. આવી રીતે સંવરભાવના ચિંતવવી, વિચારવી અને પોતાનો સંસાર ઘટાડવો. તેથી પ્રથમ આપણે સંવરતત્ત્વને ઓળખી લઈએ. સંવરના સત્તાવન લેહ છે, એમ નવતત્ત્વની શરૂઆતમાં કહ્યું છે. એ પ્રત્યેક લેહને અનુસરવાથી નવાં કર્મોને આવવાનાં બારણાં બંધ થાય છે. એ સત્તાવન પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, બાવીશ પરિસહ, દશ યતિધર્મો, બાર ભાવના અને પાંચ ચારિત્ર એમ સત્તાવન લેહ થાય છે. તે પ્રથમ આપણે સમજી લઈએ. એ પણ સમજી લઈએ કે મન, વચન, કાયાના યોગોને એમાં પ્રવર્તાવવાથી નવાં કર્મો આવતાં શકાય છે.

પ્રથમ ઈર્યાસમિતિ એટલે જયણા રાખી સાહાત્રણ હાથ ભૂમિ આગળથી જોઈને ચાલવાની પદ્ધતિ. સમ્યક્ પ્રકારે નિરવધ ભાષા બોલવી તે બીજી ભાષાસમિતિ. નિર્દોષ આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર તથા વસતીની શોધખોળ કરવી તે ત્રીજી એષણાસમિતિ. સમ્યક્ પ્રકારે પુંજી પ્રમાણ આસન વગેરે ગ્રહણ કરવા અને તેને માટે જે ચેષ્ટા કરવી તેને ચોથી આદાનનિરોધણા સમિતિ કહેવામાં આવે છે. પરઠવવા યોગ્ય મળમૂત્રાદિક વસ્તુઓને સ્થાંડિલભૂમિમાં ઉપયોગપૂર્વક મૂકવાની જે ચેષ્ટા કરવી તેમ જ સદોષ ઉપકરણ વગેરેને પરઠવવાની જે ચેષ્ટા કરવી તે ઉત્સર્ગસમિતિ (પારિઠાપનિકા સમિતિ). આ રીતે પ્રવૃત્તિ અથવા ચેષ્ટા કરવાથી જીવહાનિ અટકે, તેથી તે પાંચ સમિતિ મુનિએ હંમેશા પાળવી જોઈએ. મનમાં કલ્પનાજાળને વિયોગ કરવો અને ધર્મધ્યાનની વિચારણા કરવી અને સર્વથા મનોયોગને શકવો તે મનોશુષ્ઠિ. સર્વથા વચનને શાંતવું, અથવા મૌનનો અભિગ્રહ ધારણ કરી હાથપગની સંજ્ઞા વડે કામ કરવું અને જયણાપૂર્વક વહોરતી વખતે બોલવું તે વચનગુપ્તિ. કાયા-શરીરનું ગોપન કરી ઉપસર્ગ-પરિસહ આદિ સહન કરવાં અને કાયાની ચેષ્ટાને સર્વથા ત્યાગ કરવો અને શયન, આસન પ્રમુખને વિશે ચેષ્ટાને નિયમ કરવો તે કાયગુપ્તિના નામથી ઓળખાય છે. આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ મળીને આઠ પ્રકાર થયા. એ આઠે મળીને પ્રવચનમાતા કહેવાય છે.

હવે આપણે બાવીશ પરિસહને (અથવા પરિસહોને) જોઈ જઈએ. પરિસહો સહન કરવાથી પાપને આવતું અટકાવી શકાય છે અને અનુકૂળ પરિસહો ખમવાથી પણ પાપને

આવવાનાં દ્વાર બંધ કરી શકાય છે. આપણે આ સાધુએ સહેવાના બાવીશ પરિષદો વિચારીએ. ૧. ક્ષુધા એટલે ભૂખ. ગમે તેવી ભૂખ લાગે તો પણ અનેષણીય આહાર સાધુ ન જ લે. આર્તધ્યાન પણ ન કરે. ગમે તેવી ભૂખને પણ સહન કરે એ પ્રથમ પરિષદ. ૨. પિપાસા એટલે તરસ. ગમે તેવી તરસ લાગે, આહાર માટે ભમવામાં વધારે લાગે, તે વખતે એષણીય જળ જ સાધુ લે, અન્યથા તરસ સહન કરે. ૩. શીતપરિષદ. ઠંડીને સહન કરતી વખતે પણ ખપે તેટલાં જ વસ્ત્ર લે અને શીતની પીડા સહન કરે. ૪. ઉષ્ણપરિષદ. જ્યારે ઉનાળો તપે કે ચોતે ઉષ્ણ શીલા પાસે આવી ચઢે તો ગરમી સહન કરે, છત્ર કે કપડાંનો છાંયડો ન કરે, વીંજણો વગેરેનો ઉપયોગ ન કરે. ૫. ડાંસ. ડાંસ કે મચ્છરના ડંખ લાગે, જૂ-માંકડ કરડે ત્યારે તેના નિવારણ માટે સ્થાનક તજે નહિ, અને જૂ, માંકડના ડંખ નિવારવાના ઉપાય પણ ન કરે. ૬. અચેલ. વસ્ત્રોને વાંછે નહિ. આગમમાં જેટલાં વસ્ત્ર રાખવાનું કહ્યું છે તેટલાં જ રાખે. અચેલ એટલે વસ્ત્ર નહિ એમ નહિ પણ અલ્પમૂલ્યવાળું કે ફાટેલું વસ્ત્ર સાધુ ખુશીથી લે. મૂર્છાને પરિચ્છેડ બતાવ્યો છે. કપડાં તરફ પણ એને મૂર્છા ન થાય, ૭. અરતિપરિષદ. ગમે તેટલા વિહાર કરે તો પણ એને અજપો ન થાય. અરતિ એટલે કંટાળો-અણુગમો. શુભ ધ્યાન ધરવું તે અરતિને દૂર કરવાનું સાધન છે. ૮. સ્ત્રીપરિષદ. સ્ત્રીઓને જોઈ તેમનાં અંગ, પ્રત્યંગ, સંસ્થાન, સુરત, હાસ્ય, મનોહરપણું, લલિતવિભ્રમ, વિકાસ વગેરે ચેષ્ટાઓ ન ઇચ્છે અને સ્ત્રી સાથે દષ્ટિએ દષ્ટિનો મેળાપ ન કરે. ૯. ચર્યાપરિષદ. ચર્યા એટલે ચાલવું. ગ્રામ, નગર, કુળાદિને વિશે વિહાર કરે-ચાલે અને એક ને એક સ્થાનકે ન રહે. ૧૦. નૈષેધિકી પરિષદ. પાપકર્મ અને ગમનાગમનનો નિષેધ કરે. શૂન્ય ઘર, સ્મશાન, સર્પબિલ, સિંહગુફા વગેરેમાં કાચોસર્ગો રહ્યા થકા ત્યાં અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગો થાય તો પણ અશિષ્ટ ચેષ્ટાનો નિષેધ કરવો. સ્ત્રી, પશુ, પંડક વર્જિત સ્થાનમાં રહેતાં જો અનિષ્ટ કે ઇષ્ટ ઉપસર્ગો થાય તો પણ તેથી ચિત્તમાં પણ ચલાયમાન ન થાય, પણ તે ઉપસર્ગોને સહન કરે. ૧૧. શય્યાપરિષદ. વસતીમાં ઘણી ધૂળ હોય, ઘણી ઠંડી હોય, જમીન ગરમ હોય, કાંકરાવાળી હોય તો પણ વસતીને (રહેવાનાં સ્થાનને) સારી માઠી કહે નહિ, ઉદ્દેગ કરે નહિ. ૧૨. આક્રોશપરિષદ. શય્યાનો આપનાર ક્રોધ કરે, આક્રોશ કરે અથવા કોઈ સાધુને દેખી તિરસ્કાર કરે, છતાં તેના તરફ ક્રોધ ન કરે, પણ જીલટો તેવા પુરુષને ઉપકારી જાણે, હિતકારી માને અને તેના તરફ પણ શાંતિ રાખે. ૧૩. વધપરિષદ. શય્યા આપનાર, વસતી આપનાર ખૂન પણ કરે, કોઈ ઠીંકા, પાટુ, ચાબૂક વગેરેથી મારવાનો, પ્રહાર કરવાનો માર્ગ લે અથવા મારી નાખવા માટે પ્રહાર કરે છતાં તેના ઉપર પણ જરાયે રોષ ન લાવે. ૧૪. યાચનાપરિષદ. માંગતાં યતિ શરમાય નહિ, જરૂરી વસ્તુઓ માંગે, કારણ કે આખ્યા વગરની સળી પણ સાધુને ખપતી નથી. જેની પાસે યાચના કરવામાં આવે તે આપશે કે નહિ તેનો વિચાર

ન કરે. ૧૫. અલાસપરિષદ. માગ્યા છતાં વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તેનાથી મનમાં ખેદ પ્રાપ્તિ નહિ, વિવાદ ન લાવે, અને મુખરાગ પણ પલટું નહિ. ૧૬. રોગપરિષદ. ગમે તેવો વ્યાધિ થાય છતાં અતિસાર, લગ્નદર વગેરે રોગોનો ઉપાય ન ચિંતવે, પણ વિધિ અનુસાર નિરવધ ચિકિત્સા કરે, કરાવે. મનમાં કર્મનો વિપાક વિચારે, કોઈ જાતની હાયવોય ન કરે. ૧૭. તૃણરૂપશર્પરિષદ. શબ્યાનાં તરણાં વાગે તો પીડા સહન કરી લે અને પીડાસહનને પીડા ન ગણે. ૧૮. મલપરિષદ. સાધુ સ્નાન ન કરે, તેથી શરીરે મેલ થાય, દુર્ગંધ થાય, પરમેષ્વો થાય તેને દૂર કરવા સ્નાનાદિકની વાંછા ન કરે. ૧૯. સત્કારપરિષદ. સાધુને કોઈ તમે, કોઈ સ્તવે, અરણ્યરૂપશર્પ કરે, સામૈયું કરે, જીલો થઈ આદર કરે, પણ સાધુને એની વાંછા ન હોય. કરે તો ઠીક છે, ન કરે તો તેનો આત્મા જાણે. ૨૦. પ્રજ્ઞાપરિષદ: બુદ્ધિ-બાહુલ્યે તેનો ગર્વ ન કરવો અને ન હોય તો તેનો ખેદ પણ ન કરવો. ૨૧. અજ્ઞાનપરિષદ. જેમ બુદ્ધિને સહેલી તેમ અજ્ઞાનને પણ સહન કરવું. સાધુ જ્ઞાનવાન હોય, અને સર્વ પ્રકારે જાણકાર હોય એવું ન પણ બને, તેથી મતો પરાલબ પણ સાધુ શાંતિથી સહન કરે. ૨૨. સમ્યક્ત્વ પરિષદ : કોઈ ઈંદ્ર વગેરે કૃણીભૂત ન થાય તેથી શ્રદ્ધામાં પાછો ન પડે અને અન્યદર્શનીની ઋદ્ધિ દેખી એના તરફ રાગ ન કરે. આ બાવીશ પરિષદો ખાસ ઈરાદાપૂર્વક અત્ર આજેખ્યા છે, સમજીને તેમને સહન કરવા. એથી આવતાં કર્મો અટકે છે.

આપણે હવે સંવરના ઉપાયો વિચારીએ. અત્યાર સુધીમાં આઠ પ્રવચનમાતા અને બાવીશ પરિષદ મળીને ત્રીશ સંવરોપાયો વિચાર્યાં. ત્યાર પછી દશ યતિધર્મ આવે છે, તે આવતા પ્રકરણનો વિષય છે; તેથી અત્ર તેમનાં નામમાત્ર જ આપીશું. એ યતિધર્મના પાલનથી પણ નવાં આવતાં કર્મો સામે બારણાં બંધ થાય છે. તે યતિધર્મો આ રહ્યાં : ૧. ક્ષમાધર્મ, ૨. માર્દવધર્મ, ૩. આજ્ઞવધર્મ, ૪. સુક્રિતધર્મ, ૫. તપોધર્મ, ૬. સંયમધર્મ, ૭. સત્યધર્મ, ૮. શૌચધર્મ, ૯. અકિંચનધર્મ અને ૧૦. બ્રહ્મચર્યધર્મ. આમાં પાંચ મહાવ્રતનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ યતિધર્મને મેળવતાં ૪૦ (ચાળીશ) પ્રકારનાં સંવર થયાં.

પછી બાર ભાવના આવે છે. તેની વિગતવાર વિવેચના આ પ્રકરણમાં જ ચાલે છે. તેમનાં પણ નામ માત્ર આપીએ. ૧. અનિત્યભાવના, ૨. અશરણુભાવના, ૩. સંસારભાવના, ૪. એકત્વભાવના, ૫. અન્યત્વભાવના, ૬. અશુચિભાવના, ૭. આસ્તવભાવના, ૮. સંવર-ભાવના, (આલે છે), ૯. નિર્જરાભાવના, ૧૦. લોકરૂચભાવના, ૧૧. બોધિદુર્લભભાવના અને ૧૨. અપિહંતસહાયભાવના. આ પ્રત્યેક ભાવના આવતાં કર્મોને રોકે છે. તેથી તેને સંવરભાવનાનો વિભાગ ગણવામાં આવે છે. એ રીતે ત્રીશમાં દશ અને બાર સંવરો વધતાં પર (બાજન) સંવરો થયાં.

હવે પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનું વર્ણન કરીએ. ૧. સામાયિક ચારિત્ર-સમતાને જેમાં લાભ થાય તે અથવા સમતાને અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો જેમાં લાભ થાય તેને

પણ સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય. ૨. છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર—ચારિત્રના પર્યાયનો છેદ થાય. છેદ એટલે પૂર્વપર્યાયનો છેદ અને ઉપસ્થાપના એટલે ગણાધિપે આપેલ નવા પર્યાયની સ્થાપના. આમાં પંચ મહાવ્રતનો ઉચ્ચાર થાય છે. ૩. પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર—એમાં કર્મની નિર્જરા થાય તે. આ ચારિત્રમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના તપથી યુક્ત આચાર હોય છે. નવ મનુષ્યનો ગચ્છ ગુદો નીકળે તે તીર્થંકર કે તેના દ્વીક્ષિત શિષ્ય પાસે ચારિત્ર પડિવળજે. એમાં ચાર જણા પરિહારક એટલે તપના કરનારા થાય અને ચાર તેમની વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય અને એકને ગુરુસ્થાનકે ઠરાવે. પછી તે ચાર પરિહારક છ માસ સુધી તપ કરે. તેમાં ઉજ્જકાળે જઘન્યથી ચોથ, મધ્યમથી છઠ અને ઉત્કૃષ્ટથી અઠમ એવાં તપ કરે અને શીતકાળે જઘન્યથી છઠ, મધ્યમથી અઠમ અને ઉત્કૃષ્ટથી દશમ કરે તથા વર્ષાકાળે જઘન્યથી અઠમ, મધ્યમથી દશમ અને ઉત્કૃષ્ટથી દુવાલસ (૫ ઉપવાસ) તપ કરે, પારણે આંગિલ કરે, એમ છ મહિના તપ કરે. પછી ચાર તપસ્યા કરનારા વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય અને વૈયાવચ્ચ કરનારા તપસ્વી થાય. તે પણ છ માસ સુધી તપ કરે. તે પૂર્ણ થયા પછી જે ગુરુ થયા હોય તે છ મહિના તપ કરે, તે વખતે તે આઠમાંનો એક ગુરુ થાય, શૈવ બીજા વૈયાવચ્ચ કરે. એમ આઠાર મહિના સુધી તપ સંપૂર્ણ કરી પછી જિનકલ્પ આદરે અથવા ગચ્છમાં પણ આવે. ૪. સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર—સંપરાય એટલે કષાય. શ્રેણીએ કર્મ અપાવતાં નવમે ગુણસ્થાનકે લોભના સંખ્યાત ખંડ કરી જ્યારે છેલ્લો ખંડ બાકી રહે ત્યારે તેના અસંખ્યાત સૂક્ષ્મ ખંડ કરીને દશમે ગુણકાણે ઉપશમાવે; અથવા ક્ષપકશ્રેણી માંડી હોય તો ત્યાં અપાવે, તે દશમ ગુણસ્થાનકનું નામ સૂક્ષ્મસંપરાય છે. અને ચારિત્રનું નામ પણ સૂક્ષ્મસંપરાય છે. ૫. યથાખ્યાત ચારિત્ર—યથાવિધિએ કરીને અકષાયપણું અર્થાત્ સંજવલન-કષાયે કરી સર્વથા કષાયરહિતપણું જેને કહીએ તે યથાખ્યાત ચારિત્ર જાણવું. છાદ્મ-સ્થિક અને કૈવલિક એવા એના બે પ્રકાર છે. અગિયારમે ગુણકાણે એ છદ્મસ્થને થાય અને તેરમે ગુણસ્થાનકે તે કૈવલિકને જાણવું. આ ચારિત્રથી પ્રાણીનો મોક્ષ થાય છે.

આ પ્રમાણે સંવરના સત્તાવન પ્રકાર થયા. એમાંનો કોઈ એક કે વધારે પ્રકાર આદરવાથી આવતાં કર્મોનાં ખારણાં દેવાઈ જાય છે. પ્રત્યેક સત્તાવન પ્રકૃતિ વિચારવા યોગ્ય છે, અને એ રીતે નવીન કર્મબંધની સામે ખારણાં બંધ કરવા જેવું છે. આ નવીન આય બંધ થઈ જાય પછી હોય તેવાં કર્મોને દૂર કરવાને માટે આવતી નવમી નિર્જરાભાવના છે.

આઠમી સંવરભાવના જસસોમે નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે, તે હવે અપણે વિચારી લઈએ —

આઠમી સંવરભાવના ૭, ધરી ચિત્તશું એકતાર;
સમિતિ ગુપ્તિ સુધી ધરો ૭, આપોઆપ વિચાર.

સલૂણા ! શાંતસુધારસ	આખ—એ	આંકણી.	
વિરસ વિષય ફલફૂલડે	જી,	ઝટતો મનઝલિ રાખ.	સલૂણાં ૧
લાલઝલાલે સુખદુઃખે	જી,	જીવિતમરણુ સમાન;	
શત્રુમિત્ર સમ ભાવતો	જી,	માન ઝને અપમાન.	સલૂણાં ૨
કદીએ પરિગ્રહ છાંડશું	જી,	લેશું સંયમભાર;	
શ્રાવક ચિંતે હું કદા	જી,	કરીશ સંધારો સાર.	સલૂણાં ૩
સાધુ આશંસા ઝેમ કરે	જી,	સૂત્ર ભણીશ ગુરુ પાસ;	
ઝેકલમલ્લ પ્રતિમા રહી	જી,	કરીશ સલેખણુ ખાસ,	સલૂણાં ૪
સર્વજીવહિત ચિંતવો	જી,	વચર મ કર જગ મિત્ત;	
સત્ય વચન મુખ ભાળીએ	જી,	પરિહર પરનું વિત્ત.	સલૂણાં ૫
કામકટક ભેદણુ ભણી	જી,	ધર તું શીલ સન્નાહ;	
નવવિધ પરિગ્રહ મૂકતાં	જી,	લહીએ સુખ અધાહ.	સલૂણાં ૬
દેવમણુઝ ઉપસર્ગશું	જી,	નિશ્ચલ હોય સધીર;	
ખાવીશ પરિવહ જીતીએ	રે,	જિમ જીત્યા શ્રીવીર.	સલૂણાં ૭

“આઠમી સંવરભાવના ચિત્તમાં એકતાર કરી ખરાખર ધારણુ કરવી, ભાવવી. તેમાં આપોઆપ વિચાર કરીને પ્રથમ પાંચ સમિતિ ઝને ત્રણ ગુપ્તિ ધારણુ કરવી ઝને શાંત સુધારસનું આસ્વાદન કરવું. કર્તા કહે છે કે જ્યારે વિરસ ઝેટલે માઠા રસવાળાં ફળફૂલમાં ભમતા મનરૂપ ઝલિને—ભમરાને રોકીશ, તેમાં ફરવા નહિ દે ત્યારે તે શાંતસુધારસનું, શાંતિરૂપ અમૃતનું, આસ્વાદન કરશે.” (૧)

“સંવરભાવનાના પ્રારંભમાં સમાન ભાવની અત્યંત આવશ્યકતા હોવાથી કર્તા કહે છે કે સંવરના અભિલાષી જીવો લાલ ઝને અલાલમાં, સુખમાં ઝને દુઃખમાં, જીવિત ઝને મરણુમાં, શત્રુ ઝને મિત્રમાં ઝને માન ઝને અપમાનમાં સમભાવ રાખનારા હોય છે.” (૨)

“શ્રાવક દરરોજ મનમાં ચિંતવે છે કે, ‘હું આ પરિગ્રહ ક્યારે છાંડીશ, ક્યારે સંયમનો ભાર (ચારિત્ર) ગ્રહણુ કરીશ ઝને ક્યારે અણુશણુ કરીને, સંધારો કરીને, શુભ ભાવના ભાવતો આ દેહને તજીશ?’ શ્રાવકને કરવા યોગ્ય આ ત્રણ મનોરથ કહ્યા છે. સાધુ ઝેવી આશંસા—ઈચ્છા કરે કે ‘હું ગુરુ પાસે ક્યારે સર્વ સૂત્રોનો અભ્યાસ કરીશ? ક્યારે વિહારી થઈ, ઝેકલમલ્લ પ્રતિમા ધારણુ કરી કાયેત્સર્ગમાં રહીશ? ઝને ક્યારે શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક સલેખણુ કરી આ શરીરને તજી દઈશ?’ આ સાધુને કરવાના ત્રણ મનોરથ છે.” (૩-૪)

“હવે સંવરના ભેદ વર્ણવે છે. ઉત્તમ જીવો સર્વ જીવનું હિત ચિંતવે. કર્તા કહે છે કે, હે જગતના મિત્ર ! તું કોઈની સાથે વેર ન કરીશ, મુખે સત્યવચન બોલશે, પારકું દ્રવ્ય પરિહરશે, કિંચિત્ પણ અદત્ત ન ગ્રહણ કરીશ. કામદેવના સૈન્યને લેદવા માટે, જીતી લેવા માટે શીલરૂપ સન્નાહને એટલે કે ખખ્તરને ધારણ કરશે અને નવવિધ પરિશ્વરને સર્વથા તજી દેશે કે જેથી પારાવાર સુખની પ્રાપ્તિ થાય.” (૫-૬)

“દેવસંબંધી અને મનુષ્યસંબંધી, ઉપલક્ષણથી તિર્યંચ સંબંધી પણ જે જે ઉપસર્ગો-ઉપદ્રવો થાય તેને ધૈર્યથી નિશ્ચળ થઈને સહન કરવા, અને જેમ મહાવીર પ્રભુએ સર્વ પરિશ્વરને જીતી લીધા તેમ તારે પણ બાવીશે પરિશ્વરને સહન કરવા, જીતી લેવા. આ અંતિમ ઉપદેશ છે.” (૭)

આ પ્રકારની જસસોમની આઠમી ભાવના છે. એમાં સંવરનાં થોડાં થોડાં નામો આપ્યાં છે. નવતત્ત્વકાર પોતાના ટપામાં લખે છે કે ‘જે જે સંવર થકી આશ્રવ રોકાય તે આશ્રવનું રોકવું, અને તે તે સંવરનું જે આદરવું, એટલે જેમ ક્ષમાદિક સંવર વડે ક્રોધાદિ આશ્રવ રોકાય છે, ઇત્યાદિક જે ભાવના કરવી તે આઠમી સંવરભાવના.”

શ્રીમાન્ વિનયવિજયજ્ઞના શાંતસુધારસના વિવેચનમાં લખેલ છે કે પ્રથમ તો સંવરનો અર્થ સમજવો; પાંચ સમિતિ શું છે, ત્રણ ગુપ્તિ શું છે, દશ ચતિધર્મો કયા કયા છે, ખાર ભાવના કેમ ભાવવી, બાવીશ પરિશ્વર કેમ જીતવા અને પાંચ આરિત્રનો પરિચય કેવી રીતે કરવો એ વિચારવું તે સંવરભાવના છે. આશ્રવોથી ગભરાવાનું જરા પણ કારણ નથી. એ આશ્રવોનો ઉપાય સંવરભાવ છે અને એ પ્રભસસિદ્ધ છે અને એ પ્રયાસ જરૂર કર્તાવ્ય છે. અવિરતિનો ઉપાય સંયમ છે. સંયમના સત્તર પ્રકાર છે. મિથ્યાત્વનો ઉપાય સમ્યક્ત્વ છે. અને આર્તધ્યાનનો ઉપાય મનઃસ્થિરતા છે, જ્યારે ક્રોધનો ઉપાય ક્ષમા છે, માનનો ઉપાય નમ્રતા છે, માયાનો ઉપાય સરળતા છે અને લોભનો ઉપાય સંતોષ છે. રોધ હૃદયથી કરવાનો છે. આત્મવહાણુની ત્રણ જરૂરિયાતો છે, તે હોય તો લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવામાં વખત લાગતો નથી. આત્મવિકાસનો માર્ગ ત્યાં બતાવ્યો છે. પ્રથમ તો નવાં કર્મોને રોકવાં, સંવર આવતાં કર્મોને અટકાવે છે. અહીં જે માર્ગ બતાવવામાં આવ્યા છે તે સિદ્ધ માર્ગો છે. વિષયકષાયને દૂર કરવા અને શમરસનો વરસાદ વરસાવવો. તારી ફિકરો નકામી છે, એવો એક ધ્વનિ છે. મનોગુપ્તિની ચાવી પછી બતાવી છે. કાયાની માયા કરવા જેવી નથી. સંયમયોગમાં નિરંતર પ્રવૃત્તિ રાખવી, મતમતાંતરમાં ન મૂંઝાવું પણ સત્યની પરીક્ષા ખરાબર કરવી. અદ્વય્ય એ આત્મવિકાસની ખારાખડી છે. એમાં અનેક બાબતો સમાય છે. સર્વનો આધાર પરિણુતિ પર છે. આત્મસ્વરૂપ યોગબવા જેવું છે. તારો ઉદ્ધાર તારા હાથમાં છે. શાંતરસનું પાન કરવા જેવું છે. આવા અનેક ઉપયોગી વિષયો એ ગ્રંથમાં નિરૂપવામાં આવ્યા છે. તે તરફ સુસ્ત વાંચકનું લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે

છે. આ સંવરભાવનામાં સમિતિ, શુષ્કિત, પરિષદ્ગ્રહ, ચારિત્રો, ભાવના વગેરે જે રજૂ કરવામાં આવ્યાં તે કર્મની આવક સાથે આરણ્યું બંધ કરનાર છે અને પછી જેમ તળાવમાં નવું પાણી ન આવે તે અટકી જાય તેમ સંવરનું કાર્ય છે. એ ભાવના વારંવાર ભાવવી. એ રીતે વિચારપથ સુધર્યા પછી તેનો અમલ થશે અને આત્મા આત્મિક ભાવમાં લાગી જશે. હવે તે વખતે જે કર્મો લાગેલાં હોય, આત્મા સાથે મળેલાં હોય તેને કેમ દૂર કરવાં તે આવતી નવમી ભાવનામાં વિચારાશે. એ રીતે નવાં કર્મોને રોકવા પૂરતી આ આઠમી ભાવના ચિંતવવી અને તે સારી લાગે, જ્યે તે તેનો અમલ કરવો. એ વિચારણાથી હંમેશ માટેનું સુખ મળે છે. (૧૫૮)

નવમી નિર્જરાભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

यद्द्विशोषणादुपचितोऽपि यत्नेन जीर्यते दोषः ।

तद्वत् कर्मोपचितं निर्जरयति संवृतस्तपसा ॥૧૫૯॥

અર્થ—જેમ શરીરમાં થયેલો દોષ લાંઘણથી (ન ખાવાથી) પ્રયત્નપૂર્વક નાશ પામી જાય છે, તે પ્રકારે આત્મા સાથે મળી ગયેલ કર્મને પણ સંવરયુક્ત પ્રાણી તપ દ્વારા દૂર કરી દે છે, નાશ પમાડે છે. (૧૫૯).

વિવરણ—આ શ્લોકમાં નવમી નિર્જરાભાવનાનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. કર્તા પોતે જ એક દાખલો આપી નિર્જરાની મહત્તા સમજાવે છે. નિર્જરા અગાઉ લાગેલાં કર્મોને ઉદ્દેશે છે. સંવર તો કર્મને આવતાં બંધ કરે, પણ તે વખતે જે કર્મો લાગેલાં હોય, આત્મા સાથે મળી ગયેલાં હોય તેનું શું? તપ્તિન આવક તો સંવર દ્વારા બંધ થાય છે, પણ અગાઉ આત્માએ કરેલાં કર્મોનું શું કરવું? તેનો વિચાર આ ભાવનામાં કર્યો છે. તેથી પુરાણા કર્મોના ક્ષય માટેની એ ભાવના પણ વિચારણીય છે.

વિશેષણ—સુકાવવું તે. લાંઘણ કરવાથી, ન ખાવાથી. લોકોમાં કહેવત છે કે રોગાઃ પચ્યન્તે લંબનાત્—લાંઘણ રોગોને પચાવી દે છે. આપણે જમે તેવા દોષો કર્યા હોય, વધારે પડતું ખાઈ નાંખ્યું હોય, અપચો કે અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થયેલા હોય તો તે બધાનો ઉપાય લાંઘણ છે. લાંઘણના હળરો લાલ છે, તેમાં સર્વથી મોટો લાલ એ સર્વ દોષોનું શોષણ કરે છે તે છે. લાંઘણ જેમ સર્વ રોગોને દૂર કરે છે, તેના મૂળમાં જઈ તે રોગોને ઉખેડી નાખે છે, તે પ્રમાણે.

ઉપચિત—પુષ્ટ. જ્વરાદિ દોષ, અપચો વગેરે એકઠા કરેલા દોષો. આવા અનેક દોષોનો ઉપાય લાંઘણ છે. જમે તેવો અપચો થયો હોય તેને લાંઘણ દૂર કરી દે છે. આ તો અનેક વર્ષોનો—યુગોનો અનુભવ છે કે ન ખાવાથી સર્વ દોષો દૂર થાય છે. ગામ-ગામનું પાણી પીધેલ હોય કે વધારે પડતું જમાઈ ગયું હોય, તેનો ઉપાય લાંઘણ છે. લાંઘણ કરવાથી—ન ખાવાથી કાંઈ મરી જવાતું નથી, પણ ખાધેલ વસ્તુને પચવાનો વખત

મળે છે, તે સ્વયં બ્રહ્મા લાભ કરે છે અને ન પચેલાને પચાવે છે.

હૃદયતે દોષ:—દોષ ઘટી જાય છે. જેવી રીતે લાંબણુ કરવાથી, ભૂખ્યા રહેવાથી અપચો, અહૃદય, તાવ વગેરે અનેક દોષો નાશ પામે છે તેમ.

સંવૃત—જેણે આશ્રવનાં ખારણાં ખંધ કર્યાં છે તેવો માણસ. આશ્રવના દ્વાર ખંધ કરવા એટલે તે આવતાં કર્મોનો સંવર કરવો. એટલે આ નિર્જરા કરનાર સંવરવાળો હોવો જોઈએ એ જરૂરી છે અને સંવરપૂર્વક નિર્જરાની શક્યતા અત્ર ઠસાવવામાં આવી છે.

તપસ્યા—ખાર પ્રકારના તપ કરીને, બાંધેલાં અને સાથે આણેલાં કર્મોનો પ્રાણી ક્ષય કરે છે. જેમ ગમે તેવું ખાધુ હોય, અપચો કે તાવ આવેલ હોય, શરીર માંડતું ન હોય, કાયા કૃશ થઈ ગઈ હોય, અનેક વ્યાધિઓ શરીરને લાગેલા હોય તેનો નાશ લાંબણુ કરે છે તેમ પૂર્વે એકઠાં કરેલાં કર્મોનો ખારોખાર ક્ષય તપસ્યા કરે છે. એ તપસ્યા કેવી રીતે થાય અને કેવી છે તે આપણે હમણાં જોઈશું.

નિર્જર્યતિ—નાશ કરે છે, ક્ષય કરે છે. લાંબણુ જેમ ગમે તેવા દોષને દૂર કરે છે, તેમ આત્માને લાગેલાં અનેક કર્મોનો ઉપાય તપ છે. માટે આ નિર્જરાની લાવના કરી તેનો અમલ કરવો.

તપના ખાર પ્રકાર છે. તે જ નિર્જરાલાવનાના ખાર ભેદ છે. છ બાહ્ય તપ અને છ આભ્યંતર તપ એમ મળીને નિર્જરાના ખાર પ્રકાર થાય છે. આપણે પ્રથમ છ બાહ્ય તપને સમજાવે ૧. અનશન—એના બે પ્રકાર છે, એક ઇત્થર અને બીજો યાવત્કથિક. ઉપવાસ, છકૂ, અકૂમ, વગેરે છ માસ સુધી ન ખાવું, અશનનો ત્યાગ કરવો તે ઇત્થર અનશન કહેવાય. યાવત્કથિક અણસણુ યાવજિજવિત માટેનું થાય છે. આ બંને પ્રકારનાં અણસણુને વિચારવાં. ૨. અશન પ્રમુખની ન્યૂનતા કરવી, પોતાની ભૂખ માગે તે કરતાં બે પાંચ કે વધારે કેળિયા ઓછું ખાવું. અત્યારે Austerityને નામે આ જિહોદરિકા તપસ્યાનો પ્રચાર થાય છે. એકાદ ટક લોજન ન કરવું તે પણ આમાં સમાવેશ પામે છે. જિહોદરિકા બાહ્ય તપમાં આવે છે. ૩. વૃત્તિસંક્ષેપ તપ - નિયમ ધારવા, આજીવિકા જેમ બને તેમ ઓછી કરવી, ઓછી વસ્તુથી ચલાવી લેવું અને અમુક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, તે ત્રીજો વૃત્તિસંક્ષેપ બાહ્ય તપ. ૪. રસત્યાગ તપ - તે નીવી આંબેલ પ્રમુખનું તપ છે, તે વિગયનો (ધી, તેલ, ગોળ, સાકર વગેરે ચીજોનો) ત્યાગ છે. જેમ બને તેમ રસ ઓછા વાપરવા. ૫. કામક્રોધેશ બાહ્ય તપ - માધાના વાળનો દ્વેષ કરવો, કાચોત્સર્ગ કરવો અને ચોરાશી આસનમાંથી કોઈ શરીરને કલેશ નીપજાવે તેવું ગમે તે આસન કરવું. ૬. સંહીનતા બાહ્ય તપ - શરીરનાં આંગણોને સંવરવું, ગોપન કરવું. આ છઠ્ઠો પ્રકારનાં બાહ્ય તપ છે. આ તપસ્યા દ્વારા કર્મોને ખપાવવાનો એક માર્ગ છે. હવે આપણે છ આભ્યંતર તપ વિચારીએ.

આભ્યંતર તપમાં પ્રથમ આવે છે પ્રાયશ્ચિત તપ. કપટરહિતપણે ગુરુ પાસે પોતાના દોષને પ્રકટ કરી તેની આલોચણા લેવી; તેના (પ્રાયશ્ચિત્તના) દશ પ્રકાર છે. ગુરુ પાસે ગોચરી પ્રમુખનું આલોચનું તે પ્રથમ આલોચન પ્રાયશ્ચિત્ત. માતૃ પુંજ્યા વિના પરઠવવું અને તેના મિચ્છામિ દુક્કડમ્ દેવો તે ણીગુ' પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્ત. શબ્દાદિ વિષય ઉપર રાગ કર્યો હોય તેનું આલોચન પણ કરવું અને મિચ્છામિ દુક્કડં પણ દેવો તે ત્રીગુ' મિશ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત. અશુદ્ધ આહારપાણીનો ત્યાગ કરવો તે ચોથું વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત. ખરાબ સ્વપ્નાદિકને અંગે કાર્યોત્સર્ગ કરવું તે પાંચમું કાર્યોત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત. પૃથ્વીકાય વગેરેનો સંઘટ્ઠ થઈ જવાથી તપ કરવો તે છઠું તપ પ્રાયશ્ચિત્ત. પૃથ્વી આદિકનો સંઘટ્ઠ થવાથી કાંઈક દીક્ષાપર્યાયની ન્યૂનતા થઈ હોય તે સાતમું છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત. મૂળગુણભંગ થવાને કારણે સર્વથા વ્રતપર્યાયનું છેદન થવાથી દીક્ષાપર્યાયની ન્યૂનતા થઈ હોય તે આઠમું મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત. કોઈનો ઘાતપાત થઈ ગયો હોય તો વિધિપૂર્વક તપ કરવું અને ત્યારપછી મહાવ્રતનો આરોપ કરવો તે નવમું અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત. રાજની રાણી અથવા સાધ્વી પ્રમુખ સાથે સંલોગ થઈ ગયાથી ખારવર્ષ પર્વત તીર્થપ્રભાવના કરી ગચ્છમાં આવવું તે દશમું પારાચિત પ્રાયશ્ચિત્ત. આ એક પ્રકારનું આભ્યંતર તપ થયું.

બીજા વિનયતપ એટલે ગુણવંત વગેરેની ભક્તિ કરવી, આશાતના ટાળવી. જ્ઞાનનો વિનય પાંચ પ્રકારે છે. મત્યાદિ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનની સેવા કરવી, તે પ્રથમ ભક્તિવિનય. પાંચ જ્ઞાનનું અંતરંગ પ્રીતિ સહિત બહુમાન કરવું તે બીજા બહુમાનવિનય. દીઠેલા બાણેલા પદાર્થોની સમ્યક્ પ્રકારે ભાવના કરવી તે ત્રીજા ભાવનાવિનય. પાંચ જ્ઞાનનું વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરવું તે ચોથા વિધિગ્રહણવિનય અને એ પાંચ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તે પાંચમો અભ્યાસવિનય. દર્શનનો વિનય બે પ્રકારે છે. ઉચિત ક્રિયાને સાચવવી તે શુશ્રૂષાવિનય અને બીજા અનાશાતનાવિનય એટલે અનુચિત ક્રિયાથી વિરમવું. અનાશાતનાવિનયના પિસ્તાળીશ પ્રકાર છે. તેમાં તીર્થંકર, ધર્મ, ધર્માચાર્ય, વ્યાખ્યાતા, સ્થવિર, કુળ, ગણ, સંઘ, મંડળી, સમાન ક્રિયા કરનાર એની સાથે પાંચ મેળવતાં પંદર થયા, તેમની આશાતના ન કરવી, ભક્તિ સહિત બહુમાન કરવું અને તેમના છતા ગુણ વર્ણવી યશ કીર્તિ કરવી. એટલે વિનયના પિસ્તાળીશ લેદ થયા. આ બીજા આભ્યંતર તપ.

ચારિત્રનો વિનય પાંચ પ્રકારનો છે. પાંચ ચારિત્રોની સદ્ગુણ કરવી. ચારિત્રવિનય ત્રણ પ્રકારના યોગનો વિષય છે. આચાર્ય વગેરેનો મન, વચન, કાયાથી વિનય કરવો.

લોકોપચાર વિનય સાત પ્રકારનો છે. ગુરુ વગેરે જે શ્રેષ્ઠ પુરુષ હોય તેઓની સમીપ બેસવું, આરાધવા યોગ્ય પુરુષની ઈચ્છાએ પ્રવર્તવું, ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવો, ગુરુ જ્ઞાન આપે તે માટે તેમને ભાતપાણી લાવી આપી તેમનો વિનય કરવો, જ્ઞાનનો દવાદાઈ લાવી આપી વિનય કરવો, તેમ જ દેશ તથા કાળ બાણીને અવસરોચિત કરવું અને વડીલનાં

સર્વ કાર્ય કરવામાં ઉજ્જભાળપાતું રાખવું. આવી રીતે સાત પ્રકારે વિનય કરવાનો છે. આ ખીજે વિનયતપ આભ્યંતર તપમાં આવે છે.

ત્રીજે આભ્યંતર તપ તે વૈયાવચ્ચ તપના નામથી ઓળખાય છે. મુખ્યપાત્રોની (આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે દક્ષીણ) અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર તથા ઔષધે કરીને યથા-યોગ્ય સેવા કરવી તે ત્રીજે વૈયાવચ્ચ આભ્યંતર તપ.

ચોથો સ્વાધ્યાય આભ્યંતર તપ પાંચ પ્રકારનો છે-વચ્ચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના, અનુ-પ્રેક્ષા અને ધર્મકથા. વાચના એટલે પોતે ભણવું, ભણાવવું અને સૂચને અંગે સંદેહ પડે તે પૂછવું તે પૃચ્છના. પૂર્વે શીખેલાને ફરીવાર સંભારવું તે પરિવર્તના. પૂર્વે ધારેલ અર્થનું ચિંતન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મસંબંધી કથા કહેવી કે ઉપદેશ દેવો તે પાંચમો વિભાગ ધર્મકથા. આ સ્વાધ્યાય આભ્યંતર તપ આ રીતે પાંચ પ્રકારનો થાય છે.

પાંચમો આભ્યંતર તપ તે ધ્યાનતપ છે. મનની એકાગ્રતા એ ધ્યાન છે. એના આર્ત-ધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એવા ચાર ભેદ છે. એનો વિસ્તાર અને એ પ્રત્યેકના પેટા ભેદ માટે જુઓ મારો ગ્રંથ 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ'.

છઠ્ઠો આભ્યંતર તપ એ કાર્યોત્સર્ગ છે. દ્રવ્યથી કાર્યનો ઉત્સર્ગ કરવો તે કાર્યોત્સર્ગ છે.

આગળ જે કર્મો બાંધ્યાં હોય, આત્મા સાથે જે લાભેલાં હોય તે આ રીતે બાર પ્રકારના બાહ્ય અને આભ્યંતર તપથી દૂર થાય છે. એટલે સંવરથી તમાં અવતાં કર્મો અટકે અને નિર્જરાથી અગાઉ લાગેલાં કર્મોનો આત્મા સાથેનો સંબંધ દૂર થાય.

આવી રીતે નિર્જરાભાવના ભાવવી. તેના સંબંધમાં નવતત્ત્વના ટબાકાર ભાષે છે કે 'સંકીર્ણ સ્થાનકને યોગે જેમ આગ્રકળ (કેરી) પાકે છે તેમ જ બાર પ્રકારના તપે કરીને કર્મને પચાવવું, અર્થાત્ પૂર્વે સંચેલા કર્મનું પાકવું તે રૂપ નિર્જરા, સકામ અને અકામ એ છે ભેદ છે.' હવે જસસોમ મુનિ આ ભાવના કેવી રીતે ભાવવી તે સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

(રાગ ગોડી. મન ભમરા રે-એ દેશી)

નવમી નિર્જર ભાવના, ચિત્ત ચેતો રે,

આહરો વ્રત પરચખખાણુ, ચતુર ચિત્ત ચેતો રે;

પાપ આલોચો ગુરુ કને, ચિં ધરિયે વિનય સુબાણુ, ચતુરં ૧

વૈયાવચ્ચ બહુવિધ કરો, ચિં દુર્મળ બાળ ગિલાન; ચતુરં

આચારજ વાચક તથો, ચિં શિષ્ય સામર્થિક બાણુ. અતુરં ૨

તપસી કુલ ગણ સંઘના, ચિં ચિવિર પ્રવર્તક વૃદ્ધ; ચતુરં	
ચૈત્યભક્તિ બહુ નિર્જરા, ચિં દશમે અંગ પ્રસિદ્ધ. ચતુરં	૩
ઉભય ટંક આવશ્યક કરો, ચિં સુંદર કરી સન્ન્યાય; ચતુરં	
પોસહ સામાયિક કરો, ચિં નિત્ય પ્રત્યે નિયમ નભાય. ચતુરં	૪
કર્મસૂદન કનકાવળી, ચિં સિંહનિકીડિત દોય; ચતુરં	
શ્રી ગુણરચણ સંવત્સરુ, ચિં સાધુપડિમ દશ દોય. ચતુરં	૫
શ્રુતઆરાધના સાચવો, ચિં યોગવહન ઉપધાન; ચતુરં	
શુકલધ્યાન સુધું ધરો, ચિં શ્રી આંબિલવર્ધમાન. ચતુરં	૬
ચૌદ સહસ્ર અણુગારમાં, ચિં ધન ધન્નો અણુગાર; ચતુરં	
સ્વયંમુખ વીર પ્રશંસીઓ, ચિં ખંધક મેઘકુમાર. ચતુરં	૭

તેના સર્વ અર્થ કરતાં કહે છે કે “નવમી નિર્જરા ભાવના માટે કર્તા ચતુર મનુષ્યને ચેતવણી આપે છે કે, તમે ચેતો અને ભાવના ભાવો. આ ભાવનાનું સ્વરૂપ શું છે તે બતાવે છે કે, તમે વ્રતપચ્ચખખાણુ કરો, ગુરુ પાસે પાપ આલોચો, વિનયગુણને ધારણુ કરો, વૈયાવચ્ચ પણુ બહુ પ્રકારે કરો. વૈયાવચ્ચ કેની કરવી? તો કહે છે કે દુર્બળ, ગ્લાન (રોગી), આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, શિષ્ય (લઘુમુનિ), સાધર્મિક, કુળ, ગણ અને સંઘસ્થવિર તથા પ્રવર્તક કે વૃદ્ધ હોય તેની. ચૈત્યની ભક્તિ કરવાથી બહુ નિર્જરા થાય છે. આ હકીકત શ્રી પ્રશ્નવ્યાકરણુ નામના દશમા અંગમાં કહેલ છે.” (૧-૨-૩)

“વળી બે ટંક આવશ્યક (પ્રતિકમણ) કરો, સુંદર સન્ન્યાય-ધ્યાન કરો, પોસહ કરો, સામાયિક કરો, નિયમ ધરો, અથવા નિત્ય નવા અભિગ્રહ કરો. હવે અનેક પ્રકારના તપ બતાવે છે. ચોસઠ દિવસનો કર્મસૂદન તપ, બે પ્રકારનો સિંહનિકીડિત તપ ને ગુણરત્નસંવત્સર નામે તપ કરો. સાધુની બાર પડિમાનું આરાધન કરો. શ્રુતની આરાધના કરો અને ઉપધાન તપ કરો. સૂધું-સારું શુકલ ધ્યાન ધ્યાઓ અને આંબિલનું વર્ધમાન નામે તપ કરો.” (૪-૫-૬)

“ચૌદ હજાર મુનિમાં ધન્ના અણુગારને ધન્ય છે કે જેની વીર પરમાત્માએ સ્વમુખે પ્રશંસા કરી છે. વળી મહા સહનશીલ ખંધકમુનિ અને મેઘકુમારને પણ ધન્ય છે.” (૭)

આવી રીતે તપ કરવાથી પૂર્વનાં કરેલાં અને આત્મા સાથે જોડાયેલાં કર્મો પણ નાશ પામે છે. આ સંખંધમાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય શું કહી ગયા છે તે આપણે જાણીએ. એનું વિવેચન મારા વિવરેલ શાંતસુધારસ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગ પૃ. ૪૪૭-૪૬૨ પર છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે વેદાંતમાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો વણુવેલાં છે. સત્તામાં જે કર્મો ગ્રહણુ કરી લીધેલાં હોય તેમનો અને નિર્જરાનો સંખંધ શો છે તે ત્યારપછી જણાવ્યું

છે. આ નિર્જરા સકામા અને અકામા એમ બે પ્રકારની છે. તેના પર ત્યાર પછી વિવેચન કર્યું છે. પછી તપના બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે વિભાગ કર્યા છે. તેમાં બાહ્ય તપના છ પ્રકાર પ્રથમ બતાવ્યા છે. પછી આભ્યંતર તપના છ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. તેમાં વિનયના સાત પ્રકાર, વૈયાવચ્ચના દશ પ્રકાર, સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકાર અને ધ્યાનના ચાર પ્રકાર વર્ણવી ઉત્સર્ગમાર્ગ બતાવ્યો છે. અને સંયમતપની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણવી છે. ચેતવનારના ભેદથી વહ્નિમાં ભેદ પડે છે. નિર્જરાના કારણને લઈને તે બાર પ્રકારની છે. કર્મબંધ વખતની બેદરકારી વિચારણીય છે. નિકાચિત કર્મો કેમ બંધાય છે તે ત્યાર પછી જણાવ્યું છે. હીરની ગાંઠ અને તેલના ટીપાનો દાખલો આપી એવાં કર્મ કાપનાર તપ છે એ દર્શાવ્યું છે. તપનો મહિમા મોટો છે. ચાર મહા હત્યા કરનારા પણ તપથી શુદ્ધ બને છે. ભરત ચક્રવર્તીની ભાવના આ સ્થાને વિચારણીય છે. તપથી લબ્ધિ અને સિદ્ધિ થાય છે. (લબ્ધિ-સિદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રમાદ છે). તપ આંતરશત્રુ પર વિજય કરે છે. શ્રીમાન યશોવિજયજી કૃત તપાષ્ટકનો અહીં ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. જેમ ખર વા વાદળીને વીંખી નાખે છે તેમ તપ કર્મોને દૂર કરે છે. તપથી શત્રુ મિત્ર બને છે. 'અહિંસા-પ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિઘૌ વૈરત્યાગઃ' એ સૂત્ર પર વિવેચન ત્યાર પછી કરવામાં આવ્યું છે. અપેક્ષા વગરના તપનું ફળ શું થાય છે તે પર વિવેચન ત્યારબાદ કરવામાં આવ્યું છે. તપ એ કર્મવ્યાધિનો ઉપાય છે. એ ઓસડનું અનુપાન પણ સાથે જ છે. આ શાંતરસ પીવાની પછી ભલામણ છે. વીર પરમાત્મા, ગજસુકુમાળ, મેતાર્યમુનિ, બંધકમુનિ, ધન્ના શાળિભદ્ર વગેરે અનેકને ત્યાં યાદ કરી તેમને વર્ણવ્યા છે. તપનો કરવા યોગ્ય વિભાગ વર્ણવી યશસોમની છેવટે નિર્જરાભાવના ગાઈ બતાવી છે. આવા પ્રકારનું શાંતસુધારસમાં નવમી ભાવનાનું વર્ણન છે. એ પર વિચાર કરી તપને કરવો, કારણ કે એ કર્મોને સૂકવી નાંખે છે. જૂનાં કર્મોને ઓછાં કરવાનો કે દૂર કરવાનો માર્ગ આ એક જ પ્રકારનો છે. એવી રીતે આ નવમી નિર્જરાભાવનાને ચિંતવવી.

તપનો આટલો મોટો મહિમા છે. અગાઉ બાંધેલાં કર્મોને તે શોષવી નાખે છે અને અગાઉનાં કર્મોને દૂર કરવાનો માર્ગ આ તપસ્થા જ છે. તે સાથે યાદ રાખવું કે તપ એટલે એકલો બાહ્ય તપ નથી, પણ આભ્યંતર તપનો તેમાં સમાવેશ થાય છે અને આભ્યંતર તપમાં તો અભ્યાસ પણ આવે છે. પૂર્વે ગ્રહણ કરેલાં કર્મોને પણ શોષવી નાખે એવી તપમાં ખાસ શક્તિ છે. આવી રીતે નવમી નિર્જરાભાવના ભાવવી અને તે માટે નિર્જરા તત્ત્વને સમજવું (૧૫૯).

દશમી લોકસ્વરૂપભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

લોકસ્વાધસ્તિર્યમ્ વિચિન્તયેદૂર્ધ્વમપિ ચ બાહલ્યમ્ ।

સર્વત્ર જન્મમરણે રૂપિદ્રવ્યોપયોગાંશ્ચ ॥૧૬૦॥

અર્થ—લોકોનો નીચેનો ભાગ, ઉપરનો ભાગ અને તિર્યંગલોકને ચિંતવવો તથા તેના વિસ્તારને વિચારવો. એના સર્વ વિભાગમાં આ જીવે જન્મ અને મરણ કર્યાં છે અને તેમાં રહેલા રૂપી પદાર્થોનો ઉપયોગ મન, વચન, કાયાના ઉપાદાન તરીકે આ જીવ કરી ચૂક્યો છે. (૧૬૦)

વિવેચન—આ જીવ લોકમાં રહેલાં સર્વ સ્વર્ગોનો ઉપયોગ કરી ચૂક્યો છે, લોકમાં સર્વ સ્થાનકે જન્મી અને મરી ચૂક્યો છે, એણે સર્વ સ્થાનોમાં ગમનાગમન કર્યું છે, એ વિચારવા માટે લોકસ્વરૂપની આ દશમી ભાવના છે. લોકસ્વરૂપ જે રીતે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે સમજી, જાણી તેના પરથી યોગ્ય લેવો કે આ જીવ આ લોકનાં સર્વ સ્થાનકે અનેક વાર જન્મી મરણ પામી ચૂક્યો છે, પણ હજુ તેની રખડપટ્ટી પૂરી થઈ નથી. લોકસ્વરૂપ જિજ્ઞાસા આતર જાણવાનું નથી, પણ તે જાણીને પ્રાણી વિચાર કરે છે કે આવા વિશાળ મોટા લોકમાં અધે સ્થાનકે આ જીવ જઈ આવ્યો છે અને હજુ એ તે બરાબર વર્તાવ નહિ કરે તો તેની રખડપટ્ટી વધારે થવાની છે.

અર્થ—આપણે પૃથ્વીને ચૌદ રજ્જુપ્રમાણ ગણીએ છીએ. તેમાં આપણી આ તિર્યંગ પૃથ્વીની નીચે સાત નારકી અને વચ્ચે ભુવનપતિ વ્યંતર અને વાણવ્યંતરનાં સ્થાનકે આવે છે. એની પહોળાઈ વધારેમાં વધારે સાત રજ્જુપ્રમાણ સાતમી નરકે થાય છે અને એ રીતે આ પૃથ્વી સાત રજ્જુ પ્રમાણ નીચી અને સાત રજ્જુ પ્રમાણ પહોળી છે અને એ પૃથ્વી ચૌદ રજ્જુને સાથે ગણતાં પુરુષાકાર ધારણ કરે છે.

તિર્યંગલોક—આપણે મનુષ્યલોક આ તિર્યંગલોકમાં આવે અને તેના પ્રમાણમાં જીવલોક અને અધોલોક ઉપર નીચે ગણાય.

જીવલોક—ઉપરના ભાગમાં ધીજ સાત રાજલોક આવ્યા છે. ત્યાં બ્રહ્મલોક નામના દેવલોક પાસે પાંચ રાજલોક પ્રમાણમાં વિસ્તારે છે અને તિર્યંગ લોકની અપેક્ષાએ સાત રજ્જુ જાયો છે. જાયો અને નીચે શબ્દ સાપેક્ષ છે અને તે તિર્યંગ (મનુષ્ય) લોકની અપેક્ષાએ છે. બધાં મળીને એ ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ છે. મનુષ્યલોક એ ચૌદ રાજલોકમાં આવી જાય છે. નવ ઐવેચક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનને પણ આમાં સમાવેશ થાય છે. આ ચૌદ રજ્જુપ્રમાણ જીવલોકમાં એવું એક પણ સ્થાન નથી, જ્યાં આ જીવે જન્મ્યો કે મર્યો ન હોય અને આવા અનંત દેશ થયા ન હોય, પણ એ યાકચો નથી. હજુ પણ એને કેટલું ભટકલું પડશે તે ખબર નથી. સમજો તો જન્મમરણનો રખડપાટો અટકાવી શકે એટલી તેનામાં તાકાત છે.

ખાહલ્ય—વિસ્તાર, પહોળાઈ. ઉપર જણાવ્યું તેમ બ્રહ્મ દેવલોક પાસે એ પાંચ રજ્જુવાત્મક છે, અને નીચે સાતમી નારકી પાસે છ રજ્જુવાત્મક પહોળાઈમાં છે. જાયોઈ ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ છે. અને આ ચૌદ રાજલોકના પ્રત્યેક સ્થાને એ જઈ આવ્યો છે. એના ઉપરથી એણે યોગ્ય લેવો ઘટે.

રૂપીદ્રવ્ય—પરમાણુ, સ્કંધ. ઘણાં પરમાણુ મળે ત્યારે સ્કંધ થાય. આંગે દેખી શકાય તે સર્વ રૂપી દ્રવ્ય.

ઉપયોગ—પરિભોગ. એનો ભોગ અનેકવાર કર્યો અને આ ચૌદ રાજલોકમાં રહેલા રૂપી દ્રવ્યો તે અને પરમાણુઓને અનેકવાર આ જીવે ભોગવ્યા. આનો પરિભોગ મન, વચન, કાયાથી કર્યો, ક'ઈક વાર આધ, ક'ઈક વાર વમી નાંખ્યા અને ક'ઈક વાર તેમનો ઉપભોગ કર્યો.

આ સંબંધમાં આપણા પૂર્વપુરુષોએ શું વિચાર્યું છે તે આપણે જોઈ લઈ તે પર વિચાર કરીએ. શ્રી નવતત્ત્વના ટાકાર લખે છે કે 'કેડ ઉપર જે હાથ દઈને તથા બન્ને પગ પસારી જાહેલા પુરુષના જેવો જેનો સમ આકાર વડ્ડ્રવ્યાત્મક છે, પૂર્વપર્યાય વિષ્ણુસે, નવા પર્યાય ઉત્પન્ન થાય અને દ્રવ્યપણે નિશ્ચલ હોય, એમ ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રૌંચ જેનું સ્વરૂપ છે તે ચૌદ રાજલોક છે. તેનું નીચેનું તળિયું જાંધા વાળેલ મલ્લક સરખું છે, તથા મધ્યભાગ ઝાલર સરખો છે અને ઉપરનો ભાગ મૃદંગ સરખો શાશ્વત છે, ઇત્યાદિક જે લોકસ્વરૂપની ભાવના કરવી તે દશમી લોકસ્વભાવભાવના જાણવી.'

જસસોમ મુનિ આ દશમી લોકસ્વરૂપભાવનાને અંગે કહે છે :

(રાગ ગોડી)

દશમી લોકસરૂપ રે, ભાવના જાવીએ;	
નિરુશ્મી ગુરુ ઉપદેશથી એ.	૧
જિઘ્વાં પુરુષ આકાર રે, પગ પહુળા કરી;	
કર દોઉ કટીએ રાખીએ એ.	૨
એણે આકારે લોક રે, પુદ્ગળ પૂરીઓ;	
જેમ કાગળની રૂપલીએ.	૩
ધર્મ અધર્મ આકાશ રે, દેશ પ્રદેશ એ;	
જીવ અને તે પૂરીઓ એ.	૪
સાત રાજ દેસૂણ રે, જિઘ્વાં તિરિય મળી;	
અધોલોક સાતુ અધિકું એ.	૫
ચૌદ રાજ ત્રસ નાડી રે, ત્રસ જીવાલય;	
એક રજ્જુ દીર્ઘ વિસ્તરું એ.	૬
જિઘ્વાં સુરાલય સાર રે, નિરય ^૧ જીવન નીએ;	
નાભિ નર તિરિ દો સુરા ^૨ એ.	૭

૧. નારદી ૨. વ્યંતર અને જ્યોતિષ.

દ્વીપ સમુદ્ર અસંખ્ય રે, પ્રભુ મુખ સાંભળી; રાય ઋષિ શિવ સમજાવ્યો એ.	૮
લાંબી પહોળી પહુચાલ રે, લખ જોયણુ લહી; સિદ્ધ શિલા શિર ઝાંજળી એ.	૯
જાંચો ધનુ સય તીન રે, તેત્રીશ સાધિકે; સિદ્ધ યોજનને છેહડે એ.	૧૦
અજર અમર નિકલંક રે, નાણુ દંસણુ મય; તે જોવા મન ગહગહે એ.	૧૧

એના અર્થ બતાવતાં કહે છે કે “ગુરુમહારાજના ઉપદેશપૂર્વક તેમના કહેવા પ્રમાણે લોકસ્વરૂપભાવના ભાવીએ અર્થાત્ લોકનું સ્વરૂપ વિચારીએ. લોકનું સ્વરૂપ કેવું છે તે કહે છે. આ લોક જાલા રહેલા પુરુષને આકાર છે કે જેણે એ પગ પહોળા રાખેલા છે અને એ હાથ કેડ ઉપર રાખેલા છે. આવા આકારવાળો લોક કાજળની કૂપળીની જેમ પુદ્ગળો વડે પૂરેલો છે. તદુપરાંત ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય, તેમના દેશ અને પ્રદેશ તેમ જ અનંતા જીવો વડે એ પ્રપૂરિત છે. સાત રાજ દેશે જાણે જાંચો લોક છે. ત્રીછો લોક જે ૧૮૦૦ (અઠારસો) યોજન પ્રમાણુ જાંચો ને જાંડો મળીને ગણવામાં આવે છે તેનો સમાવેશ જાંચોલોકમાં કરેલો છે. અધોલોક સાત રાજ સાધિક છે. એ બે મળીને ચૌદ રાજ જાંચો લોક છે. તે જ પ્રમાણે તેના મધ્યમાં ત્રસનાડી ચૌદ રાજ લોક જાંચી અને એક જ રાજની પહોળી જાડી છે. તે ત્રસ જીવનું સ્થાન છે. ત્રસ જીવો તેટલા ભાગમાં જ રહેલા છે.” (૧ થી ૬)

“ત્રસ નાડીની અંદર જાંચોલોકમાં સુરાલય એટલે વૈમાનિક દેવોનાં સ્થાન એટલે ખાર દેવલોક, નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાન છે. ત્રીજો અધોલોકમાં નારકો છે અને નાલિએ મધ્યલોકમાં મનુષ્ય, તિર્યંચ અને બે જાતિના દેવતા (વ્યંતર અને જયોતિષ) તથા અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો છે. શિવરાજ ઋષિ પ્રથમ સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્ર જ છે એમ વિભંગજ્ઞાન વડે જોવાથી કહેતા હતા, તેમણે પ્રભુના મુખે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રની વાત સાંભળી, તેમનું વિભંગજ્ઞાન નાશ પામ્યું અને તેમણે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો દીકા અને કપૂલ કર્યા.” (૭-૮)

“ચૌદ રાજમાં સૌથી ઉપર પિસ્તાળીશ લાખ યોજન લાંબી પહોળી ઉજ્જવળ વજુની (સ્ફટિકની) સિદ્ધ શિલા છે. તેની ઉપર એક યોજન જઈએ ત્યારે લોકનો અંત આવે છે. તે યોજનના ઉપલા ખારમા ભાગમાં એટલે સાધિક ૩૩૩ ધનુષ્યમાં અજર, અમર, નિકલંક અને જ્ઞાનદર્શનમય સિદ્ધ ભગવાન રહે છે. તે જોવાને માટે મનમાં ઘણી હોંશ

થાય છે. (પરંતુ તે તો જ્યારે લોકાવધિ, પરમાવધિ કે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જોઈ શકાય તેમ છે. અવધિ જ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્ય હોવાથી લોકાવધિ કે પરમાવધિ વડે પણ સિદ્ધશિલા જોવાય છે, સિદ્ધના જીવો જોઈ શકાતા નથી. સિદ્ધ તો અરૂપી છે. તે કેવળજ્ઞાનનો જ વિષય છે, એટલે તેની પ્રાપ્તિ કરવાની હોંશ નિરંતર ચિત્તમાં રહે છે એમ સમજવું.)” (૬-૧૦)

આ પ્રમાણે લોકભાવના કરવાની છે. હવે ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજય મહારાજ શાંત-સુધારસ ગ્રંથમાં શું કહે છે તેનો સાર માત્ર જોઈ જઈએ. તેઓશ્રી જણાવે છે કે વિશ્વ-રચના અનાદિ છે. આ વિશ્વની ભૂગોળ ઉપર જૈનગ્રંથોનો ત્યાર પછી અભિપ્રાય જણાવવામાં આવ્યો છે; લોકસ્વરૂપનું ત્યાર પછી વર્ણન છે; રબ્જુનું માપ ત્યાર પછી ંતાવ્યું છે. ત્રણ લોકની કુલ ઊંચાઈ ત્યાર પછી જણાવવામાં આવી છે; નીચે નરકભૂમિઓ છે તેનું વર્ણન કર્યું છે, પ્રત્યેક નારકીના ત્યાર પછી આયુષ્ય ંતાવવામાં આવ્યા છે; પછી તેર પ્રતર અને ખાર આંતરા વર્ણવ્યાં છે. અને ત્યાર પછી વ્યંતર અને વાણવ્યંતરનાં સ્થાનો વર્ણવ્યાં છે. પછી તિર્થંગુ લોકની રચના સમજાવેલ છે. કર્મભૂમિના માણસો અને તેમાં વસનારાઓને વર્ણવી આખા જ્યોતિષ ચક્રને પછી ંતાવ્યું છે. આ કર્મભૂમિ અને છાપન અંતરદ્વીપને અનુક્રમે વર્ણવ્યા છે. ઊર્ધ્વલોકમાં ખાર દેવલોક આવે તે ત્યાર પછી વર્ણવ્યા. નવ ગ્રૈવયક અને અનુત્તર વિમાનને ત્યાર પછી ંતાવ્યા છે. અને આખરે સિદ્ધશિલાને વર્ણવી છે. લોકમાં છ દ્રવ્યો છે તે ંતાવી તેમાં રહેલા જીવ અને પુદ્ગળનું નાટક થાય છે તે ંતાવેલ છે. આ વિચારણાનું પરિણામ ત્યાં વર્ણવેલ છે. અલોકથી વીંટાયેલ લોકને વર્ણવી સમુદ્ઘાતને પછી સ્પષ્ટ કરી છે. આખો વિવર્તવાદ ત્યાર પછી સમજાવ્યો છે. એ લોકમાં રહેલાં ભયસ્થાનોને તે પછી ંતાવ્યાં છે. એમાં ઉત્સવો પણ થાય છે અને શોકચિહ્નો ઘણાં છે, તે જણાવી આવા જામણથી ધાક્યા છો? એવો સાર્થક સવાલ કરે છે. ભાવનાની સર્વસંગ્રાહકતા રજૂ કરી તેનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કર્યું છે. દેવલોકના સુખની લાલચ નકામી છે તે ંતાવી તે પછી સંસ્થાનોને અંગે વિચારણા કરી છે. ખારીક અવલોકન કરતાં સંસાર પર ઘણા આવે તેવું છે. લોકભાવનાની વિશાળતા સ્પષ્ટ કરી છેવટે આ લોકભાવનાનો વિષય પૂરો કર્યો છે. એનું વિસ્તારથી વિવેચન શાંતસુધારસ ખીજા ભાગમાં પૃ. ૬૬-૧૦૫ સુધીમાં આ વિવેચનકારે કર્યું છે. આ ભાવના ત્યાંથી વાંચી લેવી. તેને ત્યાં અગિયારમી ભાવના તરીકે ગણી છે.

આ લોકસ્વરૂપ વિચારી ત્યાંનાં સર્વ સ્થાનકોએ આ જીવ ગયો છે અને અનેકવાર ગયો છે અને તેનો રખડપાટો થયા જ કરે છે. પણ હજુ સુધી તેની રખડપાટોનો અંત આવ્યો નથી. આ રીતે ઉમાસ્વાતિ મહારાજની દશમી ભાવના વિચારવી. (૧૬૦)

અગિયારમી ધર્મભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ—

ધર્મોડયં સ્વાહ્યાતો જગદ્વિતાર્થં જિનૈર્જિતારિગ્ણેઃ ।

યેડત્ર રતાસ્તે સંસારસાગરં લીલયોત્તીર્ણાઃ ॥૧૬૧॥

અર્થ—તીર્થંકર મહારાજ જેમણે શત્રુતા સમૂહ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે, તેમણે જગતના હિતને માટે આ ધર્મને વર્ણવી પ્રગટ કરેલો છે. એ ધર્મમાં જેઓ લાગી જાય છે તેઓ આ સંસારરૂપ સાગર(સમુદ્ર)ને મજામાં વગર પ્રયાસે તરીને સામે કાંઠે પહોંચી જાય છે. (૧૬૧)

વિવેચન—હવે અગિયારમી ધર્મભાવનાને ભાવવા પ્રેરણા કરે છે. તેના ૨લોકમાં એક જ વાત કરી છે કે જેમણે આ ધર્મ બતાવ્યો છે તેમને કોઈ જાતનો સ્વાર્થ ન હતો, તેઓએ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો અને જે એ ધર્મમાં લાગી ગયા છે તેવા પ્રાણીઓ આ મોટા સંસારસમુદ્રને ઘણી સહેલાઈથી અને વગર મહેનતે તરી ગયા છે. તમારે જે સંસારને તરવો હોય તો ધર્મને સમજો અને સમજીને તેનો અમલ કરો, કારણ કે તમે આ સંસારથી થાક્યા છો અને તમારી રખડામણનો છેડો આ ધર્મમાં આસક્ત થવાથી આવે તેમ છે, તેના અનેક ફાળલાઓ અત્યાર સુધીમાં બની ચૂક્યા છે. પ્રથમ ગ્રંથકર્તાની આ પ્રેરણાત્મક વાતને આપણે વિચારીએ.

ધર્મ—આ ધર્મભાવનાના બતાવનાર કોણ છે તે બતાવી, એવા નિઃસ્વાર્થી માણસને અનુસરવા પ્રેરણા કરે છે. અને જે ભાવના ભાવવાથી અને ધર્મને અનુસરવાથી અનેક માણસો તરી ગયા છે તે ભાવના અને ધર્મની વાત કાંઈ જેવી તેવી ન હોય, એટલે તમને પણ સંસારના ફેરાઓનો કંટાળો આવ્યો હોય તો તમે આ ભાવના ભાવો અને પરિણામે તમે ધર્મભાવનાનો અમલ કરો. ભાવના ભાવવાથી તમારો આદર્શ સ્પષ્ટ થશે, પણ સંસારસાગરને તરી જવાની તમારી ઇચ્છા તો ધર્મને અમલમાં મૂકવાથી જ બર આવશે. પ્રથમ આ ધર્મ-ભાવના સમજો અને તે કેવા પુરુષે બતાવી છે તે ધ્યાનમાં લો.

વ્યાખ્યાતો—વર્ણવ્યો, પ્રરૂપ્યો, જણાવ્યો. પ્રથમ, પુરુષવિશ્વાસે વચનવિશ્વાસ થાય છે, તો આ ધર્મ કોણે બતાવ્યો છે? તેના આદિપુરુષનું મહત્ત્વ આપણે વિચારીએ.

જગદ્વિતાર્થ—તીર્થંકરને એક પાઈ પણ લેવી ન હતી. અને પોતાના માલને સોદો પણ કરવો ન હતો. તેઓ માત્ર લોકોનું હિત થાય તે ઇચ્છાએ જ આ ધર્મને ઉપદેશી જણાવી ગયા છે. જેમાં પૈસા લેવાનો સ્વાર્થ ન હોય તે કામ જરૂર આવ્યસ્વા યોગ્ય હોય છે. તીર્થંકર મહારાજ નિઃસ્વાર્થભાવે આ જગતના લાલ માટે અને તેઓની પ્રગતિ માટે જ આ ધર્મ બતાવી ગયા છે. તેઓને ફીકરાફીકરી વરાવવા ન હતા કે તેઓને શિષ્યપરિવાર જમાવવો ન હતો.

જિન—જેમણે પોતાના રાગદ્વેષને જિત્યા છે તે જિન. જેમણે પોતાના ક્ષાયો પર વિજય મેળવ્યો છે તે તીર્થંકર પ્રભુએ એકાંતપણે લોકોનું હિત કરવા આ ધર્મને ખતાવ્યો છે, તેનું પાલન કરવાનો નિશ્ચય કરવા આ ભાવના કરવી.

જિતારિગણુ—જેમણે સંસારને વધારનાર વિષય ક્ષાય રૂપ શત્રુઓ સાથે લડી જય મેળવ્યો છે એવા જિનો, તીર્થંકરો. તીર્થંકર મહારાજે પોતે શત્રુઓના ઉપર જય મેળવ્યો છે તેટલા માટે જ તેઓ જિન એટલે વિજય મેળવનાર કહેવાય છે. એવા તીર્થંકરોએ આ અગિયારમી ભાવના ખતાવી છે. તેમાં તેમનો કોઈ સ્વાર્થ ન હોતો. તેઓએ તો સંસારમાં રખડનાર જીવના હિતની દૃષ્ટિએ જ આ વાત કરી છે. અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિએ અને ધીજાનું ભલું કરવા માટે જે વાત કરી હોય તે ધરાધર ધ્યાન દર્શને સમજવી જોઈએ.

રત્ત—એમાં જેઓ લાગી ગયા છે, તેમાં જેઓ લય પામી ગયા છે, તેમાં જેઓ એકમય થઈ ગયા છે તે અનેક પ્રાણીઓ.

ઉત્તીર્ણા—તેઓ આ સંસારને રમતમાત્રમાં તરી ગયા છે. આવા દાખલા શાસ્ત્રમાં અનેક છે. ધન્ના શાલિભદ્ર, ખંદક, મેઘકુમાર વગેરે અનેક સાધુઓ જરા પણ મુશ્કેલી વગર આ સંસારસમુદ્રને રમતમાત્રમાં તરી ગયા છે. તમને જો આ રખડપાટાનો કંટાળો આવ્યો હોય અને તમારે જો સંસારસમુદ્ર તરી જવો હોય તો આ ભાવનાને કે તમને ગમે તે ભાવનાને હૃદયથી સ્વીકારો, ચિંતવો અને આ સંસારસંબંધી ચિંતવન કરો. તમારો નિસ્તાર આવી જાતનું ભાવનાનું ચિંતવન સત્વર લાવશે અને રખડપાટો આજસરે, એટલે શિવપુરનગરે તમે સત્વર જશો, અથવા રખડપાટાનો અંત એ જ શિવપુરનગરનો નિવાસ છે એમ સમજજો.

લીલયા—આ સંસારસમુદ્ર તરવો અને તેને સામે પાર જવું તે બહુ મુશ્કેલ છે, પણ પૂર્વકાળના સાધુપુરુષો આ સંસારસમુદ્રને રમતમાત્રમાં તરી ગયા છે. તેઓને કાંઈ બળો મોટો પ્રયત્ન તે સમુદ્ર તરવા માટે કરવો પડ્યો નથી. તમે પણ તે જ સાધુપુરુષોને અનુસરો અને વગર પ્રયાસે આ સંસારસમુદ્ર ઓળંગાય તો સામે પાર પહોંચી જાવ. તેમ કરવાનું સાધન આ ભાવનાનું ચિંતન છે. ચિંતન કરી પછી તેનો કાર્યક્ષેત્રમાં અમલ કરવો. લીલયા એટલે રમતમાત્રમાં.

ધર્મભાવના આવી રીતે ભાવવાની છે. આ ધર્મ મળવો અત્યંત મુશ્કેલ છે, તે મળી ગયો તો પૂરેપૂરો લાભ લઈ આ જન્મ સફળ કરવો અને સંસારસમુદ્રને તરી જવો. આ ધર્મ મહાપુણ્યયોગે મળે છે, તો તેને મેળવીને જે આજસમાં વખત કાઢે છે તે સંસારસમુદ્રમાં અટવાયા જ કરે છે, માટે આ પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મનો સારી રીતે લાભ લેવો.

આ ભાવના કેવી રીતે ભાવવી તે સંબંધમાં પૂર્વકાળના મહાવિદ્વાનો ગુદાં ગુદાં દષ્ટિ-ખિંદુથી ઉલ્લેખ કરી ગયા છે. આપણે વિનયવિનય ઉપાધ્યાયે રચેલ શાંતસુધારસની દશમી ધર્મ ભાવના જોઈએ. મેં તેના પર વિવેચન શાંતસુધારસના બીજા ભાગમાં પૃ. ૪ થી ૬૫ સુધી કર્યું છે. તેમાં સંક્ષેપથી દાન, શીલ, તપ અને ભાવના એમ ચાર પ્રકારના ધર્મ તેઓશ્રી પ્રથમ વર્ણવે છે. એકોત્તર ધર્મ એ પ્રકારનો છે : શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ. ચારિત્રધર્મના દશ પ્રકાર છે, તે આવતા પ્રકરણમાં વિચારવાના છે. ધર્મભાવના કર્તવ્ય છે. સારી કૃતિનો પરિપાક એ જ ધર્મ છે. પ્રાણી દ્વીન અસહાય હોય ત્યારે ધર્મ સહાય કરે છે. સર્વ ભ્રષ્ટે ત્યારે પુણ્ય જગતું રહે છે. એ પુણ્યપ્રકૃતિનો લાભ લેવો. ધર્મથી સ્વર્ગાદિક સર્વ અને રાજ્ય દીકરા આ ભવમાં મળે છે. ધર્મ બંધુ વગરનાનો ભાઈ છે. એ ધર્મને ઓળખવાની જરૂર છે. ધર્મથી સર્વ પ્રકારના વૈભવો મળે છે અને પરભવે ઈદ્રાદિકની પદવી મળે છે. ક્રિયા અને આત્મધર્મમાં વિવેક કરવો જરૂરી છે. તેમાં ઝઘડાને સ્થાન નથી. ધર્મથી ઐશ્વર્ય મળ્યું છે તેનો લાભ લેવો. ચારે પુરુષાર્થને પરસ્પર સંબંધ છે. આવી રીતે ધર્મને સમજી તેની ભાવના કરવા યોગ્ય છે.

નવતત્ત્વના ટપાકાર કહે છે કે, “જે દુસ્તર સંસારસમુદ્રમાંથી તારવાને પ્રવહણુ સમાન છે તે જિનપ્રાણીત દશવિધ ક્ષમાદિક શુદ્ધ ધર્મને તથા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ રત્નત્રયાત્મક ધર્મને પામવો દુર્લભ છે, તથા તે ધર્મના સાધક અરિહંતાદિકને પણ આ સંસારને વિશે પામવા દુર્લભ છે, એવું જે ચિંતવવું તે ધર્મભાવના છે.”

જસસોમસુનિએ આરે ભાવના પર આર સજ્જાયો લખી છે. તેઓશ્રી આ ભાવનાને અંગે જણાવે છે કે —

ધન ધન ધર્મ જગદ્દિતકરુ, ભાષીએ લલો જિનદેવ રે;	
ઇંડુપરભવ સુખદાયકો, જીવકા જનમ લગે સેવો રે.	૧
ભાવના સરસ સુરવેલડી, રોપ તું હૃદયઆરામ રે;	
સુકૃત તરુ લહિય બહુ પસરતી, સક્રેણ ક્રેણશે અભિરામ રે.	ભાવના૦ ૨
એત્રશુદ્ધિ કરીય કરુણારસે, કાઠી મિથ્યાદિક સાલ રે,	
ગુપ્તિ ત્રિહું ગુપ્તિ રૂડી કરે, નીક તું સુમતિની વાળ રે.	ભાવના૦ ૩
સીંચજે સુગરુવચનામૃતે, કુમતિ કથેર તજ સંગ રે;	
કોધમાનાદિક સૂકરા, વાનરા વાર અનંગ રે.	ભાવના૦ ૪
સેવતાં એહને કેવળી, પન્નર સય તીન અણુગાર રે;	
ગૌતમ શિષ્ય શિવપુર ગયા, ભાવતાં દેવગુરુ સાર રે.	ભાવના૦ ૫
શુક પરિવ્રાજક સીધલો, અર્જુનમાળી શિવવાસ રે;	
સય પરદેશી અપાવિએ, કાપીએ તસ દુઃખપાસ રે.	ભાવના૦ ૬

દુસમસમય દુષ્પસહ લગે, અવિચળ શાસન એહ રે;
ભાવશ્યું ભવિચળ્ય જે ભળે, તેહ શુભમતિ ગુણ્યેહ રે.

ભાવના૦ ૭

એનો અર્થ કરતાં જણાવે છે કે “ધર્મ કે જે પ્રાણીને દુર્ગતિમાં જવા દેતો નથી, જે જગતનું હિત જ કરનાર છે, તેને કર્તા કહે છે કે ધન્ય છે, ધન્ય છે! એ ધર્મ જિનેશ્વર ભગવંતનો કહેલો હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે, આ ભવ ને પરભવમાં સુખને આપનાર છે. તેથી હે ભવ! તું જન્મ પર્યંત તેની સેવા કર; અને આ ભાવનારૂપી સુરવેલડી-કલ્પવલ્લીને તું હૃદયરૂપી આરામમાં-ખગીયામાં રાખ, એટલે તે વેલડી સુકૃતરૂપી વૃક્ષને પામીને બહુ પ્રસાર પામશે-વિસ્તરશે, તેના પર ચઢશે અને ઉત્તમ કૃષ્ણો વડે કૃણવતી થશે. તે વેલડીને પામવાને પ્રથમ ક્ષેત્રશુદ્ધિ કર, પછી તેને કડુભારસે સિંચ, તેમાંથી મિથ્યાત્વાદિક શલ્યને દૂર કર, ત્રણ ગુપ્તિરૂપ કરતી ત્રણ વાડ કરીને તેનું રક્ષણ કર, તેમાં સુમતિરૂપ પાણીની નીક વાળે કે જેથી તે પટલવિત થાય. પછી તે નીક દ્વારા તેને સુગુરુના વચનામૃત વડે સિંચન કર, અને તેની આગુળાગુ કુમતિરૂપ કંથેર વિગેરેનાં કાંટાળાં બાડ હોય તેને દૂર કરી ક્રોધમાનાદિક સૂકરો (ભુંડો) અને કામદેવરૂપ વાનરને નસાડી મૂક. આ પ્રમાણેની શુભ ભાવનારૂપ કલ્પવલ્લીનું સેવન કરવાથી ૧૫૦૩ મુનિમહારાજ કે જે ગૌતમ ગણધરના શિષ્ય હતા તે કેવળજ્ઞાન પામ્યા અને મોક્ષપુરે પહોંચ્યા. આ બધો દેવગુરુધર્મનો જ પ્રતાપ છે, તેની આરાધનાનું ફળ છે.” ૧-૫.

“આ ધર્મની આરાધનાથી શુક પરિત્રાજક સિદ્ધિપદ પામ્યા, અર્જુન માળી મોક્ષ ગયા અને પરદેશી રાજા કે જે મહાપાપી હતા તે અપાપી થયા અને તેનાં દુઃખતા પાશ (બંધન) તમામ કપાઈ ગયા.” ૬.

“આ દુષ્પસમયમાં પણ દુષ્પસહ સુધી - પાંચમા આરાના છેડા સુધી પ્રભુનું શાસન અવિચળ રહેવાનું છે. તેને ભાવપૂર્વક જે પ્રાણી ભળે છે તે જ શુભ મતિવાળો અને ગુણના ઘરરૂપ ગણાય છે અથવા થાય છે.” ૭.

બોધિરત્નની પેઠે ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ અતિ સુરકેલ છે. ઘણા મનુષ્યો તો હિંસામય ધર્મને ધર્મ માને છે. સાચા ધર્મને પિછાની તદ્દોગ્ય ધર્મઆચરણ કરવાની સુરકેલી ઘણી છે. મહાસુશીલતે મનુષ્યજન્મ પામી સાચો ધર્મ સ્વીકારવો એ પણ એટલું જ સુરકેલ છે. આપણા પર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિએ એવો ધર્મ ભગવાને આપણને ખતાવ્યો છે તો તેને સમજીને તેનો સ્વીકાર કરવો અને તદનુસાર વર્તન કરવું એમાં આ મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિની સફળતા છે, મનુષ્યજન્મ પામ્યાની સાર્થકતા છે, આંટાને સફળ કરવાની એમાં વાસ્તવિકતા છે. તે સમજી તદનુસાર વર્તન કરવા ભાવના રાખવી. (૧૬૧).

બારમી બોધિદુર્લભભાવનાનું સ્વરૂપ—

માનુષ્યકર્મભૂમ્યાર્યદેશકુલકલ્પતાઽઽયુરુપલઙ્ઘૌ ।

શ્રદ્ધાકથકશ્રવણેષુ સત્સ્વપિ સુદુર્લભા બોધિઃ ॥૧૬૨॥

અર્થ—મનુષ્યપણું, કર્મભૂમિ, આર્યદેશ, સાદું કુળ, નિરોગતા, મોટું આયુષ્ય એ સર્વ પ્રાપ્ત થવા છતાં ધર્મ કહેનાર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી અને એને સાંભળવામાં પ્રીતિ રાખવી અને સમકિત પામવું તે ઘણું મુશ્કેલીવાળું કામ છે. (૧૬૨).

વિવેચન—આટલી સર્વ વસ્તુ મળી જાય, મનુષ્ય થવાય, કર્મભૂમિમાં અવાય, આર્ય-દેશ મળી જાય, અનુકૂળ કુળ મળી જાય, અને દીર્ઘ આયુષ્ય મળે તો પણ ધર્મ કહેનાર, તેને સાંભળનાર, સમજીને સ્વીકારનાર અને તેના પર શ્રદ્ધા રાખનાર બહુ ઓછા છે. આવી રીતની વિચારણા કરી બોધિ એટલે સમકિતને પ્રાપ્ત કરવાની કેટલી મુશ્કેલી છે, એવો વિચાર કરવો તે બારમી બોધિદુર્લભભાવના છે. અગિયારમી ભાવનામાં આપણે ધર્મ મુસીબતે મળે છે તેવો વિચાર કરી ગયા. અને ધર્મસદ્ગુણ અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર મળવાં એથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે એવો વિચાર કરવો તે બોધિદુર્લભ નામની બારમી અને છેલ્લી ભાવના છે. આ ભાવના કેમ ભાવવી તેની થોડીક વાત તો આપણે આગલી ગાથામાં કરી ગયા છીએ. એ દલીલને વધારે આગળ લ'ખાવતાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ બોધિરત્ન અથવા રત્નત્રયી મળવી ઘણી મુશ્કેલ છે અને મળે તો તે અનુસાર અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ કરવી મુશ્કેલ છે, તેમ વિચારણા કરવી તે બોધિદુર્લભભાવનાને વિષય છે. આપણે પ્રથમ ગ્રંથકર્તા સાથે ચાલીએ.

માનુષ્ય—(૧) પ્રથમ તો મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થવું ઘણું મુશ્કેલ છે. શાસ્ત્રકારે એનાં દશ દૃષ્ટાંતો આપ્યા છે. એ દશે દૃષ્ટાંતો મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થવું મહાદુર્લભ છે. રાજાને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ જન્મવા ગયો. તેને લોજન ખૂબ સરસ લાગ્યું. રાજાએ વર માગવા રાજી પો બતાવ્યો. રાજ્યમાં દરેક ઘેર એને જન્મવા લોકો તેડે એવો વર માગ્યો. પણ તેને જે મળ રાજાને ત્યાં જન્મવામાં પડી હતી તેવી અન્યત્ર ન પડી. એ દરરોજ રાજાને ઘેર જન્મવા જવા ઇચ્છે. એ રાજાને ત્યાં જવાનો વારો આવે તો જેટલું મુશ્કેલ છે તેટલો મનુષ્યભવ મળવો મુશ્કેલ છે. એકેન્દ્રિયના પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાઉ અને વનસ્પતિમાં પ્રાણી જાય, પછી પ્રગતિ થાય તો બેદન્દ્રિય, તેદન્દ્રિય કે ઔરિન્દ્રિયમાં જીવજે, પછી એ આગળ વધે તો અનેક જાતિના તિર્થંચોમાં જઈ આવે. એમ કરતાં મનુષ્યપણું મહામુસીબતે મળે. આરું મનુષ્યપણું તો તને મળ્યું તો તેનો પૂરતો લાભ લે. આવો અવસર ફરીફરીને નહિ આવે, માટે આ મનખા દેહનો લેવાય તેટલો લાભ લે. આ પ્રથમ મુસીબત તે બોધ'ગી છે. તો તે સમજી વિચારીને આ મળેલ મનુષ્યપણાનો તું લાભ ઉઠાવ. આ પહેલી મુસીબત ઘઈ.

કર્મભૂમિ (૨)-આવું મનુષ્યપણું મળે અને ત્રીશ અકર્મભૂમિમાંથી કોઈ જગાએ એ જાય તો ત્યાં કોઈ મળ આવતી નથી. ત્યાં કોઈ વધારે થઈ શકતું નથી. અસિ, મંસિ અને કૃષિનો ત્યાં કોઈ પ્રચાર નથી અને કંઈ કામધંધા ત્યાં કરવાનો નથી. ત્યાં કોઈ કરવાનું હોતું નથી. એનાથી ભલટી કર્મભૂમિ છે. આ કર્મભૂમિ પણ તને પ્રાપ્ત થઈ છે. આ ભરતક્ષેત્રની ગણના કર્મભૂમિમાં છે. તો તે મનુષ્યપણું પણ મેળવ્યું અને તારે લાગે કર્મભૂમિ પણ આવી. આ એ મુશ્કેલીઓ તે વટાવી દીધી છે. એનો તું વિચાર કર.

આર્યદેશ—(૩) કર્મભૂમિ મળે પણ જાપાન, ચીન કે ક્રાન્સમાં તું જન્મ્યો હોત તો ત્યાં તને ધર્મપ્રાપ્તિ ન થાત. ધર્મના તો સાડી પચીશ દેશ છે. તે આ ભરતખંડમાં જ છે. માટે તું નસીબદાર કે તારો અહીં આ ધર્મભૂમિ ભારતક્ષેત્રમાં જન્મ થયો છે અને તે ત્રીજી મુશ્કેલી પણ દૂર કરી નાખી છે.

કુળ—(૪) ઉત્તમ કુળ પણ તને મળી ગયું છે. આર્યદેશમાં પણ કોઈ કિશ્ચીયન કે મુસલમાન થયો હોત તો તને જૈન ધર્મ ન મળત. તું ખરેખર નસીબદાર છે કે બાપદાદાએ સેવિત જૈન કુળમાં તારો જન્મ થયો છે. તું ગમે તેવો વૈષ્ણવ થયો હોત કે શીખ કે જટ થયો હોત તો તને આ ધર્મ જાણવાની જોગવાઈ ન મળત, પણ અત્યારે તને સારા કુળમાં સંસ્કારીને ઘેર આવવાનો જોગ બન્યો છે. તે થોથી મુશ્કેલી તું ઓળંગી ગયો છે.

કલ્પતા—(૫) નીરોગતા. તને આર્યદેશ અને સારું કુળ મળ્યું હોત, પણ તારું શરીર જ રોગિષ્ઠ હોત તો આ બધું નકામું હતું. તને વાતવાતમાં માથું દુઃખી આવે કે ક્ષયરોગ અથવા કોઈપણ વ્યાધિને તું તાબે થયો હોત તો તારો જન્મતારો શરીરના વ્યાધિઓનો ઉપચાર કરવામાં જાત. પછી શીતોપલાદિ કે કવીનાઈન લેવામાં તને ધર્મ જાણવાનો પ્રસંગ પણ ન આવત. આવા વ્યાધિચરત માણસો આખો દિવસ શરીરનો ઘસઠ-ખોરા કરી તેની સેવા ઉપાડે છે, તેને બદલે તું નીરોગી થયો છે, તારે શરીરમાં કોઈ જાતનો વ્યાધિ નથી અને માનસિક વ્યાધિ પણ નથી, એટલે શારીરિક કે માનસિક રોગથી તું મુક્ત છે અને તારે નખમાં પણ વ્યાધિ નથી. ખાકી રોગી માણસ તો આખો વખત રોગની પંચાત કર્યા કરે અને અનેક વૈદ્ય દાકતરને પૂછે અને વાતવાતમાં શરદીથી ઝપટાય, ગરમીથી હેરાન થાય અને આખો વખત વ્યાધિના વાતાવરણમાં ફિક્કરચિંતા કર્યા કરે. તું તો નસીબદાર છે કે તું રોગની પીડાથી પણ મુક્ત છે. આ પાંચમી મુસીબત થઈ. એટલે મળેલ મનુષ્યપણું, આર્યદેશ, સારું કુળ એ સર્વનો ધર્મ જાણવામાં લાભ લે અને આ મનુષ્યભવ સફળ કર. આ રીતે પાંચમી મુશ્કેલી થઈ.

આયુ—(૬) આ છઠ્ઠી અનુકૂળતા છે. લગભગ અરધા માણસો તો નાની વયમાં જ ગુજરી જાય છે. નાના માણસને પ્રમાણમાં ધર્મ જાણવાનો અને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવતો

નથી. એ તો બાળપણ કે ગદ્દાપચીરીમાં ધર્મસંબંધી વિચાર પણ કરતો નથી અને અકાળે મરણ પામે છે. તેને તો મોટું આયુષ્ય મળ્યું છે અને તેના તારે લાલ લેવો છે. તો અદ્ય આયુષ્યની મુસીબત પણ તે વટાવી દીધી છે. આ છઠ્ઠી આડશ છે. તેને તે વટાવી દીધી છે. એટલો તું નસીબદાર છે.

શ્રદ્ધા—(૭) આવી રીતે મનુષ્યપણું, કર્મભૂમિ, આર્યદેશ, ઉત્તમ કુળ, શરીરે નીરાગીપણું તથા આયુષ્ય એ છએ વાનાં મળે પણ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા જ ન થાય. આ નવા યુગની એ નિશાની છે. એ 'ધર્મ' શબ્દ સાંભળે તો એને તાવ ચઢવા લાગે. એ નકામો ગપાટા મારવામાં કે ફેશનની વાતો કરવામાં કલાકના કલાક કાઢી નાંખશે, પણ ધર્મની વાત સાંભળવાનો પ્રસંગ આવી ચઢશે તો આંખ આડા કાન ધરશે. એને ધર્મની કાંઈ પડેલી હોતી નથી. એને ધર્મની વાતો પણ ગમતી નથી. અને ધર્મસંબંધી ચર્ચા કરવાની પણ એ દરકાર કરતો નથી, આ સાતમી મેખલા તરવી વધારે મુશ્કેલ છે. તેથી સાતે વાતની અનુકૂળતા થવી એ પણ અતિ મુશ્કેલ બાબત છે અને આ કાળમાં તે વધારે મુસીબતવાળી બાબત છે. આ સાતમી મુસીબતને ઓળંગે તો તમે ધર્મ સંબંધી કાંઈ જ્ઞાન મેળવો. શ્રદ્ધા એટલે આંખ મીચીને કોઈ વાતનો સ્વીકાર કરવાનો નથી, પણ એમાં શ્રદ્ધા રાખી એને પરીક્ષાની એરણુ પર ચઢાવી એ સર્વ કસોટીમાંથી પાર ભિતરી બચ તેવો તેને માટે ભાવ રાખવો એ અતિ મુશ્કેલ બાબત છે, પણ આ જન્મમરણની જાળમાંથી છૂટવાનો તે એક જ ઉપાય છે. એ સ્યાદાદર્મગર્ભને સહાનુભૂતિપૂર્વક અનુસરવો તે ખાસ જરૂરી છે અને તેના તરફ પ્રેમ થવો તે અતિ મુશ્કેલ પણ બહુ જ હિતાવહ બાબત છે. આ પ્રમાણે સાતમી મુશ્કેલી થઈ.

કથક—(૮) ધર્મના કહેનારનો જોગ થવો ઘણો મુશ્કેલ છે. સાતે વસ્તુ મળી હોય, પણ ભિંડા ગામડામાં ધર્મને સમજાવનાર-કહેનારના યોગ જ ન થાય તો સર્વ સાતે બાબત નકામી થાય છે. કહેનાર કહેનારમાં ઘણો ફેર છે. એકવખત યશોવિજય ઉપાધ્યાય પણ તેમના સમકાલીન સમવિજયની વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ જાણવા સમજવા બંને ગયા હતા અને તેમની વહેવારુ રીત અને દાખલાદલીલ આપવાની વાતની પ્રશંસા કરી હતી. આવા ધર્મને કહેનાર—પોતાની ફરજને સમજાવનાર કાંઈ વારંવાર મળતા નથી. આ આઠમી મુસીબત છે. એટલે સાતે વાતની અનુકૂળતા હોય તો આ એક વાતની પ્રતિકૂળતા સાતેને નકામી બનાવી દે છે. આથી શુદ્ધ કથકનો જોગ થવો એ મુશ્કેલ બાબત છે.

શ્રવણ—(૯) આ સર્વ જોગવાઈ મળે પણ ધર્મ સાંભળવા સમજવાની પ્રતિકૂળતા હોય, પોતાને કુરસદ ન હોય કે ચોતે ખીલ કોઈ કામમાં પડી ગયો હોય. કથક હોય તેને સાંભળવા-સમજવા અને તેમના ઉપદેશને હૃદયમાં ઉતારવા એ પણ ઘણી મુશ્કેલ બાબત છે. પોતાને ભાવ ન થાય, સાધુઓ ગર્યાં મારે છે એમ માની જાણવાની જિજ્ઞાસા જ ન થાય

એ નવમી મુસીબત છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યપણું, કર્મભૂમિ, આર્યદેશ, સારું કુળ, શરીરે નીરોગીપણું અને દીર્ઘ આયુષ્ય તથા ધર્મ પર શ્રદ્ધા, કહેનારની જોગવાઈ અને સાંભળવાની રુચિ એ નવે ચીજો મળે ત્યારે આ નવમી અનુકૂળતાનો લાભ લઈ શકાય.

બોધિ—(૧૦) સમ્યક્ત્વલાભ એટલે શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પર અવિચળ શ્રદ્ધા થવી ઘણી મુશ્કેલ છે, આવો સમકિતનો લાભ થવો તે બહુ મુશ્કેલ બાબત છે. આ દશે વાતની તને અનુકૂળતા મળી હોય તો આ વખતે તેનો બની શકે તેટલો લાભ લઈ જીવન કૃતાર્થ કર. બાકી આ બોધિરત્ન મળવું અત્યંત મુશ્કેલ છે અને મળ્યા પછી તેને જાળવી રાખવું તે એટલું જ મુશ્કેલ છે.

આવી રીતે આ બોધિદુર્લભભાવના ભાવવી. તેમાં ઉત્તરોત્તર જે એક એક વસ્તુની પ્રાપ્તિની મુશ્કેલી બતાવી તે વસ્તુ તને મળી છે તો આ મનુષ્યભવમાં તેનો લાભ લઈ તારી પ્રગતિ સાધ. તે જીવન સફળ કરવાની ખરેખરી તારે જરૂર છે.

હવે આપણે આ બોધિદુર્લભભાવના સંબંધમાં અન્ય અંશકારો શું કહે છે તે જોઈ લઈએ. જરા પણ શંકા રાખ્યા વગર કે મનમાં શક્ય રાખ્યા વગર શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મને પિછાનવા અને તેમના કહેલા માર્ગ પર ગમન કરવું એમાં જ આ જીવની મુક્તિ છે અને મુક્તિ વગર તો બધા આંટા છે, ખાલી ફેરા છે અને એક ખાડામાંથી બીજામાં પડી અંતે જીવન પૂરું કરવાનું છે. આમ ન થાય તેવી ભાવના કરવી અને આ બોધિરત્ન મળવું પણ મુશ્કેલ છે એમ વિચાર કરવો, ભાવના ભાવવી એ બહુ લાભદાયી અને અંતે મોક્ષ અપાવનારી બાબત છે.

વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પોતાના શાંતસુધારસ અંશમાં બારમી ભાવનાને વગર શકે બોધિદુર્લભભાવના કહી તેને ગાઈ બતાવે છે. તેઓ પ્રથમ તો વિસ્તારથી 'બોધિ' શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે. ધર્મભાવના એમની સંખ્યામાં દશમી ભાવનામાં આવે છે. આ બારમી ભાવનામાં તેઓ જ્ઞાનની મુખ્યતા બતાવે છે. આર વસ્તુ મળવી દુર્લભ છે એમ જણાવે છે: મનુષ્યપણું, શુદ્ધ શ્રદ્ધા, સંયમ અને વિરતિ. મનુષ્યત્વની દુર્લભતા બતાવતાં તેઓ દશ દૃષ્ટાંતનો ઉલ્લેખ કરે છે. બોધિથી દેવલોકનાં સુખ મળે છે એમ જણાવી બ્રહ્મપદ્ધતિ પ્રાપ્ત એ બોધિરત્ન છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પ્રથમ અવ્યવહાર રાશિમાંથી નીકળવું જ મહા-મુશ્કેલ છે એમ તેઓ જણાવે છે. સૂક્ષ્મ-બાહર નિર્ગોહમાં અનંતકાળ ગયો એમ જણાવી વ્યવહારરાશિમાં સૂક્ષ્મપણે ઘણો કાળ ગયો એમ જણાવે છે. પછી નિર્ગોહપણામાં બાહરપણે ઘણો કાળ ગયો અને ત્યારપછી વિકલોદ્રિય તરીકે આ પ્રાણી બેદ્રિય, તેદ્રિય અને ચૌરિ દ્રિય થયો એમ જણાવી આ જીવના ત્રસપણાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આયુષ્યની અદ્યતા અને મનુષ્યત્વની દુર્લભતા જણાવી મોહાસક્તિ કેવું કામ કરે છે તે વિસ્તારથી વર્ણવે છે. બોધિરત્નની દુર્લભતા છેવટે પ્રતિપાદન કરી આ સંસારનાટકને વર્ણવે છે અને એ નાટક

અટકાવવાનો આડકતરી રીતે ઉપદેશ આપે છે. અત્યારે મતોનો પાર નથી, ત્યારે ઝોધિરત્ન વગરનું જીવન કેવું હોય તે જણાવે છે, અત્યારે વાદો કે દેવોનો પાર નથી, અત્યારની વર્તમાન સ્થિતિ સંકીર્ણ છે. તેથી ધર્મમાં ટકી શકે તે ખરો ભાગ્યશાળી છે એમ તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં સુધીમાં તું આત્મહિત કરી લે, પછી પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવાના કાંકા મારવા નકામા છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. શારીરિક ઉપદ્રવો અનેક છે, આયુષ્ય અસ્થિર છે, પરપોટો ફૂટતાં વાર લાગતી નથી, માટે આત્મહિત કર. ગેયાષ્ટકમાં તેઓશ્રી જણાવે છે કે આ ઝોધિરત્ન તો ગરીબને જડેલ ચિંતામણિરત્નતુલ્ય છે, પણ હુરખના ઉદ્દેકમાં તેણે તે ગુમાવ્યું એમ સમજી વિચાર કરવો. પછી જ્ઞાનપ્રકાશનો મહિમા વર્ણવ્યો છે અને આકર્ષક જીવનનો પ્રકાર રજૂ કર્યો છે. તારી નિગોદમાં શી સ્થિતિ હતી, તે યાદ કરવા યોગ્ય છે. આ મનુષ્યદેહ તને મહા-મુસીબતે મળ્યો છે, તેમાં પણ આ આર્યદેશમાં જન્મ તો હુલ્લ છે. પાશ્ચાત્ય જડવાદની ત્યાં નોટ કરી છે અને આર્યભૂમિને પુણ્યભૂમિ તરીકે બતાવી છે. ચાર સામાન્ય સંસારો વિચારવા યોગ્ય છે. કુશળી ન કરવી, પૈસાનો મોહ ન કરવો, ધર્મશ્રવણની સગવડ ન મળે કે પોતાને કુરસદ ન હોય તે હુલ્લતા છે અને આ ઉપરાંત અંદરના વૈરી ઘણા છે તેને ઝાળખવાની જરૂર છે. ઝાળસ અને કષાયો અંતરંગ વૈરી છે. ચારાશી લાખ જીવોનિમાં ત્રણે ગારવો હેરાન કર્યા કરે છે અને કોઈપણ સ્થાને ધર્મની વાત સાંભળવા દેતા નથી. ઝોધિરત્ન તને મળ્યું, હવે તારે શાંતસુધારસનું પાન કરવાનું છે. આવી અનેક વાતો વિનયવિનયજીએ જણાવી છે અને મેં તેના પર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. તે વાંચીને આચરવા-અવધારવા યોગ્ય છે.

નવતત્વના ટપામાં ટપાકાર લખે છે કે 'જીવને સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં અનંત પુદ્ગળપરાવર્ત વ્યતીત થયાં, તેમાં અનંત વાર ચક્રવર્ત્યાદિક જેવી ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, તથા યથાપ્રવૃત્તિકરણને યોગે કરી અકામ નિર્જરા વડે પુણ્યના પ્રયોગથી મનુષ્યભવ, આર્યદેશ, નીરોગીપણું તથા ધર્મશ્રવણાદિકની પ્રાપ્તિ થઈ, તથાપિ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવું અતિ હુલ્લ છે. એવી જે ભાવના કરવી તે અગિયારમી ઝોધિહુલ્લભાવના.'

આ સંબંધમાં જસસોમ મુનિ પોતાની બાર ભાવનામાં જણાવે છે કે —

(રાજ ખંભાતી)

દશ દષ્ટાંતે દોહિલો રે, લાધો મણુઅ જમારો રે;
 દુલ્લહો અખરકૂલ જ્યું રે, આરજ ધર અવતારો રે,
 મોરા જીવન રે, ઝોધિભાવના અગિયારમી રે;
 ભાવો હૃદય મોઝારો રે.....
 ઉત્તમકુળ તિહાં દોહિલો, સદ્ગુરુ ધર્મ સંયોગો રે;
 પાંચે ઇન્દ્રિય પરવડાં, દુલ્લહો દેહ નિરોગો રે.

મોરા.....૧

મોરા.....૨

સાંભળવું સિદ્ધાંતનું રે, દોહિલું તસ ચિત્ત ધરવું રે;
 સુધી સદહણા ધરી રે, દુઝર અંગે કરવું રે. મોરા....૩

સામગ્રી સઘળી લહી રે, મૂઠ મુઠા મ મ હારો રે;
 ચિંતામણિ દેવી દીઓ રે, હાર્યો જેમ ગમારો રે. મોરા....૪

લોહકીલકને કારણે રે, યાન જલધિમાં ફોડે રે,
 ગુણુકારણ કોણુ નવલખો રે, હાર હિયાનો ત્રોડે રે. મોરા....૫

ઓધિરયણુ ઉવેખીને રે, કોણુ વિષયારથે દોડે રે ?
 કંકર મણિ સમોવડ કરે રે, ગજ વેચે ખર હોડે રે.... મોરા....૬

ગીત સુણી નટણી કને રે, કુલ્લક ચિત્ત વિચાર્યું રે;
 કુમરાદિક પણુ સમણ્યા રે, ઓધિરયણુ સંભાર્યું રે. મોરા....૭

એનો અર્થ કરતાં કુંવરણ આણુંદણ લખે છે કે “રે મારા જીવન ! (આત્મા !) તમે અગિયારમી ઓધિ(દુર્લભ)ભાવના હૃદયમાં આ પ્રમાણે લાવો. દશ દષ્ટાંતે કરીને દુર્લભ એવો મનુષ્યજન્મ પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થયો છે, તેમાં પણ આકાશના ફૂલ જેવું આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થવું દુર્લભ છે, તેમાં પાછું ઉત્તમ કુળ દુર્લભ છે, તેમાં પાંચ સુંદર ઇંદ્રિયો પામવી દુર્લભ છે, નીરોગી દેહ દુર્લભ છે, તેમાં પણ સદ્ગુરુ ને ધર્મનો યોગ પામવો દુર્લભ છે, તેવો યોગ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સિદ્ધાંતનું સાંભળવું દુર્લભ છે, સાંભળ્યા પછી તેને ચિત્તમાં ધારણ કરવું દુર્લભ છે અને ચિત્તમાં ધારણ કર્યા છતાં પણ તેની ઉપર પૂરતી શ્રદ્ધા એસવી દુર્લભ છે, શ્રદ્ધા એકા પછી પણ તે પ્રમાણે વર્તન કરવું તે અત્યંત દુર્લભ છે.” (૧-૨-૩)

“મનુષ્યજન્મ, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમકુળ, પાંચ ઇંદ્રિયો પૂરી, નીરોગી શરીર, દેવગુરુ-ધર્મનો સંયોગ-ઇત્યાદિ સામગ્રી પામીને રે મૂઠ ! તું તેને ફોગટ હારી ન જા. આ સ્થિતિમાં પણ જો તું હારી જઈશ તો દેવીએ આપેલા ચિંતામણિ રત્નને હારી જનાર ગમારની જેવો તું ગમાર કહેવાઈશ. (૪)

“અરે ભવ્ય પ્રાણી ! તું વિચાર કર, કે લોહાના ખીલાને માટે ભરસમુદ્રમાં પોતે જેમાં એકલો હોય તે વહાણને કોણુ ભાગ કરે અને દોરીના કકડાને માટે નવલખો હાર કોણુ તોડે ? તેમ ઇંદ્રિયના વિષયોને માટે ઓધિરત્નને ઉવેખીને તે વિષયોને લેવા કોણુ દોડે ? આ મનુષ્યજન્મ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં આસક્ત થવા માટે નથી, પણ ઓધિરત્ન પ્રાપ્ત કરવા અને પ્રાપ્ત થયું હોય તો તેને સાચવવા માટે છે. તેમ છતાં વિષયમાં લુબ્ધ જે પ્રાણી મનુષ્યજન્માદિ પ્રાપ્ત સામગ્રીનો દુરુપયોગ કરે છે, તે કંકરાને મણિ સમાન ગણે છે અને ગધેડાની હોડમાં (બદલામાં) હાથીને હારી જાય છે.” (૫-૬).

“નાયિકાએ કહેલી એક ગાથામાત્રના સાંભળવાથી ક્ષુલ્લકે ચિત્તમાં વિચાર કર્યો અને રાજપુત્રાદિ પણ સમજી ગયા અને પોતાના યોધિરત્નને સૌએ સંભાર્યું.” તેમ હે ભવ્ય પ્રાણી ! તમે પણ યોધિરત્નની અમૂલ્યતાને સમજીને તેને સંભારો, તેને મેળવવા પ્રયત્ન કરો.” આ ગાથામાં નટણીની વાત કરી છે. તે ક્ષુલ્લકકુમારની કથા જે બાગમાં ‘બહોત ગઈ થોડી રહી’ એ અભિધાન નીચે જૈન સંસ્કૃતિમંડળ વડોદરા તરફથી બહાર પાડી છે. ત્યાં નટીની માએ કહેલ ગાથા પર અનેક માણસો પ્રતિબોધ પામે છે. તે વિચારણીય છે. (૭)

આ પ્રમાણે આ યોધિદુર્લભત્વની ખારમી ભાવના ભાવવી. અનંત સંસારમાં રખડતાં કોઈવાર મનુષ્યભવ મળે છે, તેમાં સારું કુળ, મગજની સારી સ્થિતિ અને ધર્મને અનુકૂળ કરી આપે તેવો સદ્ગુરુનો યોગ પામવો ખરેખરો દુર્લભ છે. એટલું પામ્યા છતાં આ ધર્મરત્નને યોગબવાની મુશ્કેલી તો જાણી જ રહે છે. એ ધર્મને સમજી જવા એટલી અનુકૂળતા મળે તો પણ તેની પ્રવૃત્તિ થવી મહામુશ્કેલ છે. આ ધર્મને યોગબવો, આત્માની રત્નત્રયી-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રને જાણવા અને જાણીને તેમને સદ્દેવ અને તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી તે ભારે મુશ્કેલ કામ છે, એમ વિચારી આ રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિની મુશ્કેલીને જાણવી. સાચો ધર્મ મળી જાય ત્યારે તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી એ ઘણી મુશ્કેલ ખાબત છે. આવી વિચારણાને યોગ્ય મન અને તેને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ એ સર્વથી વધારે મુશ્કેલ છે. આવા પ્રકારની વિચારણા કરવી અને પોતાને રત્નત્રયી પ્રાપ્ત થઈ છે તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ હજી થતી નથી એવી ભાવના આ ખારમી ભાવનામાં ભાવવાની છે. ચાર ઈન્દ્રિય સુધી તો મન પણ નથી, અસંસી મનુષ્યને પણ મન નથી. તેથી તેઓને આ રત્નત્રયીની યોગબાણ થવી પણ અશક્ય છે. પોતાને એ રત્નત્રયીની પિછાન થઈ છે, તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવા ઈચ્છા થવી પણ તેટલી જ મુશ્કેલ છે. આ પ્રવૃત્તિ કરવાનો નિરધાર કરવો એ આ ભાવના ભાવવાનું કૃળ છે. પ્રાણી એકેન્દ્રિયાદિ ગતિમાં અનેકવાર જઈ આવ્યો છે, સર્વ-સ્થાનકે અને સર્વથોનિઓમાં જઈ આવ્યો છે પણ તેને આ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો વિચાર સુદ્ધાં આવ્યો નથી. આવી મુસીબતે સાંપડેલ ચીજને યોગબી તદનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય તો એ વસ્તુ પામવાનો ખરેખરો લાભ લઈ લેવા લાયક છે. અને દુનિયાની અનેક ઉપાધિમાં પડી જવાને લાલચ થાય તે રોકી રાખવાની પોતાના પરમ હિતની નજરે જરૂર છે. આ પ્રમાણે ભાવના ભાવવાને હેતુ પરમપદ પ્રાપ્ત કરવા માટે છે અને તે ન થાય તો જન્મારો નિષ્ફળ છે. આવી જાતની ભાવના ભાવવી તેને દુર્લભ યોધિરત્ન ભાવના નામની ખારમી ભાવના કહેવામાં આવે છે. એ રીતે આ ખારમી ભાવના ભાવવી.

આવી રીતે ધીજા અંધકારોએ આ ભાવનાને વર્ણવી છે. કેટલીક વાર ધર્મભાવના અને આ ચાલુ ખારમી ભાવના વચ્ચે તફાવત નહિ લાગે, પણ તેમની વચ્ચે તફાવત છે. ધર્મ પણ મળવો દુર્લભ છે અને ધર્મ મળ્યા પછી પણ શુદ્ધ દેવગુરુધર્મ પર એકતાનતા થવી,

બોધિને પ્રાપ્ત કરવું વધારે મુશ્કેલ છે. આ દુર્લભતાની સમાનતા હોઈ કોઈ વાર એ બંને ભાવનામાં સામ્ય લાગશે, પણ તે જુદી જ વસ્તુ છે અને જુદી તરીકે ભાવવાની છે.

આ સંસારમાં ફરતાં રખડતાં આવી ભાવનાઓ ભાવવાથી વિચારમાર્ગ સુધરે. કાર્યક્રમમાં પ્રથમ વિચારણા જ થાય છે અને વિચારણા પરથી નિશ્ચય થાય છે, એટલે કાર્યના પુરોગામી તરીકે ભાવના બહુ અગત્યની વસ્તુ છે અને જે પોતાનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છતા હોય તેમણે જરૂર વિચાર કરીને વિચારપથમાં લેવા યોગ્ય છે. આ માનવદેહ મળવો મુશ્કેલ છે, તેમાં પણ કર્મભૂમિ જ્યાં અસિ મસિ અને કૃષિનો વ્યાપાર ચાલે છે તેની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે. તેમાં આર્યદેશ-ભારતભૂમિ મળવી મુશ્કેલ છે. તેમાં ઉત્તમ જૈન કુળ મળવું વધારે મુશ્કેલ છે, તે કદાચ મળી જાય પણ શરીર રોગરહિત રહેવું મુશ્કેલ છે. શરીરે સુખાકારી રહે તો ધર્મના શ્રવણની અને તેને સંભળાવનારની જોગવાઈ થવી મુશ્કેલ છે. અને પછી પોતાની વૃત્તિ ધર્મ સન્મુખ થવી અને તેના ઉપર પ્રીતિ થવી એ વધારે મુશ્કેલ છે. આ સર્વ વસ્તુ તમને મળી છે તો તેનો લાભ લે અને તારું સુધાર. તું પુત્ર સ્ત્રી આદિ ખાતર મરી પડે છે, પણ તેમાં કાંઈ નથી અને તને આવી પડતા વ્યાધિ તે લઈ લેનાર નથી, તેમજ તેઓ એક દિવસ પણ આયુષ્ય વધારી શકે કે તારી સાથે કોઈ નાજિયેર કે ખીલ વસ્તુ મોકલી આપી શકે તેમ નથી. તારાં કર્મ તારે જોગવાઈ પડશે. માટે તારું પોતાનું સાધી લે અને ખીજા—ભાઈ પુત્ર કે સ્ત્રી ખાતર નકામો જોયાઈ ન જા. તું સમજજે કે તું ન હોઈશ તે દિવસ પણ દુનિયા ચાલવાની જ છે, તું નકામો મરી પડે છે અને તું ધારી લે છે કે તારા વગર કેમ ચાલશે, પણ તારા વગર ચાલે તેવું છે, ઘણીવાર વધારે સારી રીતે ચાલે છે. એટલે તારી સર્વ દુન્યવી ધારણા જોટી છે. તું તારું પોતાનું હિત સાધ અને તે જ તારી સાથે આવવાનું છે એટલું સમજી રાખ. આ સમજણ તને હમણાં નહિ આવે અને પછી ઘણી મોડી મોડી આવશે ત્યારે તું પરાધીન થઈ જઈશ અને મનમાં નકામો પસ્તાઈશ. ગરથ ગયા પછી અકલ આવે તે કાંઈ કામનું નથી. કોઈ આડો હાથ દઈ શકતું નથી, માટે તારું પોતાનું વાસ્તવિક હિત થાય તે રીતે તારું પોતાનું સંભાળ અને આ સર્વ મુશ્કેલીઓ વિચારી તારું હિતસાધન કરી આ ભવને સફળ કર. (૧૬૨).

વિરતિપ્રાપ્તિ અતિ દુર્લભ છે—

તાં દુર્લભાં ભવશતૈર્લઙ્ઘ્વાડપ્યતિદુર્લભા પુનર્વિરતિઃ ।

મોહાદ્રાગાત્ કાપથવિલોકનાદ્ ગૌરવવશાચ્ચ ॥૧૬૩॥

અર્થ—આવી મુશ્કેલીઓ મળતી બોધિને સેકડો ભવે મેળવી. ને વળી વિરતિ (ત્યાગભાવ) પ્રાપ્ત થવો મુશ્કેલ છે. માણસ મોહમાં પડી જવાને લીધે, રાગને વશ પડી

જવાને લીધે, પથોના ઝઘકામાં પડી જવાને લીધે અને ગૌરવને વશ પડી જવાને લીધે ત્યાગભાવને વીસારે પાડી દે છે, ભૂલી જાય છે. (૧૬૩).

વિવેચન—તાં—જોધિને, શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મ ઉપર અવિચ્યુત શ્રદ્ધાને મેળવવી ઘણી મુશ્કેલ છે, તે મહામુસીબતે પ્રાપ્ત કરીને પણ. મનુષ્યપણું, કર્મભૂમિ, આર્ય દેશ, સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થવું, લાંબુ આયુ, નીરોગીપણું પ્રાપ્ત કરવું, ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા થવી, સારા કથકશુરુના સદુપદેશનો યોગ થવો અને ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છા થવી અને એ ઉપરની ગાથામાં કહેલી દસ વસ્તુઓ મળવી તો ઘણી મુશ્કેલ બાબત છે. પ્રત્યેક ચીજ દુર્લભ છે, દુઃખે કરીને મળે છે.

ભવશતૈઃ—સેંકડો ભવો કરવા પછી એ દુર્લભ દસ વસ્તુ મળે છે. તેને માટે સેંકડો ભવમાં ફરવું પડે છે, તે મળી જાય પછી પણ.

વિરતિ—ત્યાગભાવ મળવો અથવા થવો ઘણો મુશ્કેલ છે. ત્યાગભાવ બે પ્રકારનો છે : એક દેશવિરતિ તે શ્રાવકયોગ્ય ત્યાગભાવ અને બીજો સર્વવિરતિ તે સાધુયોગ્ય. આમાંનો કોઈ પણ ત્યાગભાવ ઇચ્છા-સમજણપૂર્વક સ્વીકારવો યુક્ત છે. જ્યારે માણસમાં વચની નબળાઈ આવે અથવા શરીર નબળું પડી જાય, ત્યારે તો પછી પરાણે વિષયોને તજવા પડે છે, પણ જુવાન વયે ત્યાગભાવ ગમે તે પ્રકારનો આવવો મુશ્કેલ છે, દુર્લભ છે. મળેલી દસે પ્રકારની અનુકૂળતાને વાસ્તવિક બનાવે તેવો અગિયારમો વિરતિભાવ આવવો દુર્લભ છે. તેનાં ન આવવાનાં કારણો અહીં વિગતવાર હવે પછી વિચારવામાં આવે છે.

મોહાત્—અજ્ઞાનથી આવો ત્યાગભાવ આવતો અટકે છે અને મળવો મુશ્કેલ બને છે. માણસ કષાયને વશ પડી જાય છે અને ત્યાગભાવ જરૂરી ચીજ છે તેટલું સ્વીકારતો પણ નથી, અને અજ્ઞાનપણામાં રખડયા કરે છે. એ ત્યાગ કરનારની મશ્કરી કરે છે અને ત્યાગભાવ સ્વીકારનારને ભારભૂત અથવા વેવલા ધારે છે. એવા માણસની જિંદગી તે નકામી અને ફળ વગરની ધારે છે. અજ્ઞાનથી પ્રાણી ઘણું શુભાવે છે. એ સાચી વસ્તુ સમજતો નથી અને સમજ્યા વગર એ ત્યાગભાવ સ્વીકારનારની હળવી ઠેકડી કરે છે. આ ત્યાગભાવ ન સ્વીકારવાનું પહેલું કારણ અજ્ઞાનપણું જણાવ્યું.

રાગાત્—રાગથી, સ્ત્રી વગેરે ઉપર પ્રેમ હોવાથી હું છોડી જઈશ તો એનું શું થશે અથવા પુત્રપુત્ર્યાદિ હાલ તો નાની વયના છે, છોકરાને ઠેકાણે પાડવો છે, તે જરા ઘર ઉપાડી લેશે ત્યારે હું સંસારનો ત્યાગ કરીશ એવા વિચાર આવે છે. એ છોકરાછોકરીના રાગથી અથવા બીજા કોઈના રાગ-આકર્ષણથી એ વિરતિભાવનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી. આયુષ્ય અચોક્કસ હોવાથી કાલનો પણ ભરોસો નથી અને એક પ્રકારનો રાગ પૂરો થાય ત્યાં બીજા પ્રકારનો રાગ લાગુ પડી જાય છે. છોકરાને ઘેર છોકરાં થાય, તે નાનાં હોય તો દુર્લભ ત્યાગભાવનો અમલ અટકી પડે છે. એમ જ મામામાસીનો કે નોકરચાકરનો રાગ

પણ ત્યાગને મુલતવી રખાવે છે અને આમ રાગમાં ને રાગમાં તે તેનું કાર્ય કરી શકતો નથી અને દુર્લભ ત્યાગભાવ સ્વીકારવાની એની મરજી હોય તો પણ રાગને કારણે આવ્યો તેવો ચાલ્યો જાય છે અને ત્યાગભાવનો વિચાર હોય તો પણ પડ્યો રહે છે.

કાપથવિલોકન—ખોટા પંથને દેખવાથી. તે અનેક ધર્મોને દુનિયામાં જોઈને વિચારમાં પડી જાય છે કે આ મત સાચો હશે કે તે મત? એને કેટલાક પંથો તો ત્યાગભાવની હાંસી કરનારા અને છતાં ટકી રહેનારા દેખાય છે. મન જ્યારે હોળાઈ જાય છે ત્યારે એ એવી આકરી ગૂંચવણમાં પડી જાય છે કે આ ધર્મ સ્વીકારું કે પેલો? કયો ધર્મ સાચો હશે તે તે નક્કી કરી શકતો નથી. સામાન્ય રીતે ધર્મપંથના તક્ષવતો જોઈ એ દ્વિધામાં પડી જાય છે અને કોનો સ્વીકાર કરવો તે નક્કી કરી શકતો નથી. આ ત્યાગભાવ ન સ્વીકારવાનું ત્રીશુ' કારણ જણાવ્યું.

ગૌરવવશાત્—ઋદ્ધિગૌરવ, રસગૌરવ અને શાતાગૌરવને વશ જવાથી પણ ત્યાગભાવ સ્વીકારતો નથી. પ્રાણી પાસે ઋદ્ધિ હોય, પોતે પૈસાદાર હોય અથવા ણાપદાદાની મિલકતનો માલીક થઈ ગયો હોય, પોતાને ગળપણ વગેરે બહુ લાવતા હોય, ચટણી વગર ચાલતું ન હોય, અથાણાં દાળશાકનો શોખ હોય અને પોતે સુખ માણતો હોય ત્યારે ઋદ્ધિ, રસ કે શાતાને વશ પડીને તેને મનમાં થાય છે કે વળી ત્યાગભાવ લેશું તો એ વસ્તુનું શું થશે? આ ઋદ્ધિ, રસ અને શાતા સર્વ ક્ષણિક છે, થોડા વખતના છે અને અંતે જનારા છે, પણ આ પ્રાણી ઋદ્ધિ, રસ કે શાતાને વશ પડી તેમાં જ આ જીવનનું સર્વસ્વ માને છે. આ ત્રણે પ્રકારના ગારવો પ્રાણીને પોતાના તાબામાં રાખે છે અને તે ગારવોને કારણે એ કદી ત્યાગભાવ સ્વીકારતો નથી. ત્યાગભાવ ન સ્વીકારવાનું આ એક કારણ થયું.

આ ચારમાંના કોઈપણ એક અથવા વધારે કારણે દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ-સામાન્ય ત્યાગ કે સર્વથા ત્યાગની પણ જ તેની પાસે આવતી નથી. એ તો પોતાની ઋદ્ધિને કે પોતાના શરીરને પોષે છે અને પેટ પર હાથ ફેરવી આરામ કરે છે અને મોત આવે ત્યારે સર્વને મૂકી ઉઘાડે હાથે ચાલ્યો જાય છે. આ ઋદ્ધિ કે શરીરની સુખાકારી કે રસો તેને કોઈ કામ આવતા નથી. એને વશ પડીને એ દુર્લભ વિરતિને વીસારી મૂકે છે અને અંતે હાથ ધસતો ચાલ્યો જાય છે.

દસ વસ્તુ મળી હોય છતાં સેંકડો લવે આ ત્યાગભાવ (વિરતિ) મળવી મુશ્કેલ છે. એ વગર આપણો નિસ્તાર નથી. (૧૬૩).

એમાં પણ વિરાગ થવો મુશ્કેલ છે—

તત્ પ્રાપ્ય વિરતિરત્નં વિરાગમાર્ગવિજયો દુરધિગમ્યઃ ।

इन्द्रियकषायगौरवपरीषहसपत्नविधुराणाम् ॥૧૬૪॥

અર્થ—તે ત્યાગભાવને પામીને પણ ઇન્દ્રિય, કષાય, ગારવો, પરીષદો જેવા શત્રુઓથી વિહુળ થયેલા પ્રાણીઓને વિરાગના માર્ગ ઉપર વિજ્ય મેળવવો શક્યો મુશ્કેલ છે. (૧૬૪).

વિવેચન—આટલી બધી મુશ્કેલીઓ વટાવી ત્યાગધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ ઇન્દ્રિય, કષાય અને ગારવ તથા પરીષદો એવા દુશ્મન છે કે તે ખરેખરા વિરાગ (રાગ-રહિતપણા)ના રસ્તાને જોલદીથી પ્રાપ્ત થવા દેતા નથી. આ વાત વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

તત્પ્રાપ્ત્ય—તેને અર્થાત્ ત્યાગભાવને, વિરતિને પામીને.

વિરતિરત્ન—ત્યાગભાવ, ગૃહસ્થધર્મ કે સાધુધર્મ એ જેમાંથી કોઈપણ પ્રકારનો ત્યાગ-માર્ગ મળે તો પણ હુગુ એક મુશ્કેલી છે. આ વિરતિરત્ન - ખાસ કરીને સર્વવિરતિ ચારિત્ર મળે, સાધુનો વેશ મળે તો પણ સર્વ મુસીબતો પછી પણ એક મુસીબત બાકી રહે છે.

વિરાગમાર્ગવિજ્ય—રાગ જવો અને અંતરમાંથી તેની સાથે દ્વેષ જવો અને એ માર્ગે વિજ્ય પ્રાપ્ત કરવો તે પેલા દુશ્મનોની હાજરીમાં મુશ્કેલ છે. એટલે ચારિત્ર સ્વીકારનારે કે ગૃહસ્થે આ દુશ્મનોથી ડરવાની બહુ જરૂર છે. એ દુશ્મનો કોણ છે અને કેવા આકરા છે તે અથકર્તાએ ધોતે જ જણાવ્યું છે. આપણે તે દુશ્મનોને પ્રથમ ઓળખી લઈએ.

ઇન્દ્રિય—દુશ્મન, શત્રુ નં. ૧. સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવી રીતે દુશ્મન તરીકે કામ કરે છે તે આપણે પ્રકરણ ત્રીજામાં જોઈ આવ્યા છીએ. એ ઇન્દ્રિયોને જે ગમે તે આત્માને હિત કરનારું હોતું નથી. ઇન્દ્રિયોને વિષયો સારા લાગે છે, જ્યારે આત્માને તે નુકસાન કરનાર છે. તેથી ઇન્દ્રિયો દુશ્મનનું કામ કરે છે. વળી તેના વિષયો પણ સંસારમાં રખડાવનાર છે અને સંસાર વધારનાર છે. તેથી ઇન્દ્રિય અને તેના સર્વ વિષયો દુશ્મનદાવે કામ કરે છે. ઇન્દ્રિયોને જે ગમે છે તે સંસાર વધારનાર હોવાથી ખરી રીતે તે આપણા (આત્માના અને તેથી ધોતાના) હિતને હાનિકર્તા છે એટલે ઇન્દ્રિયો આપણા શત્રુ તરીકે કામ કરે છે. પ્રાણી ઇન્દ્રિયોથી એટલો બધો આકુળઆકુળ થઈ જાય છે કે તે વિરતિને ધરી શકતો નથી અથવા ધરેલ હોય તો તેની તે વિરતિ નકામી થઈ પડે છે અને તે વિરાગમાર્ગનો વિજ્ય મેળવી શકતો નથી.

કષાય—દુશ્મન નં. ૨. તેને એક નહિ, પણ એકથી વધારે દુશ્મન છે. આપણે ઇન્દ્રિયો નામના પ્રથમ દુશ્મનને કાંઈક ઓળખ્યો. હવે આપણે તેને વિરાગમાર્ગમાં વિજ્ય-પ્રાપ્તિમાં કષાયો દુશ્મન નં. ૨ તરીકે કેવી રીતે કામ કરે છે તે જોઈએ. કાં તો કોઈ પર ક્રોધ થઈ જાય, અથવા તો અભિમાન થઈ જાય, કાં તો માયાકપટ થઈ જાય અને કાં તો લોભમાં પ્રાણી લેવાઈ જાય. આ ચારે કષાયો - મનોવિકારો દુશ્મનની પેઠે કામ કરે છે અને તેઓ એવી ગુપ્ત રીતે લપાઈછુપાઈને આવે છે કે તેઓ પ્રાણીના દુશ્મન થઈ ગયા છે તેની ખબર પણ પડતી નથી. આવા કષાયોથી પ્રાણી આકુળઆકુળ થઈ જાય છે. કષાયો

ઉપર વિજય મેળવવા માટે તેણે ખરાબર નિરધાર કરવો જોઈએ અને એ શત્રુથી ચેતતા રહેવું જોઈએ.

ગૌરવ—દુશ્મન નં. ૩. અહીં દુશ્મનોની ગણના પૂરી થતી નથી. તેને તો હજુ ઘણા દુશ્મનો છે. તે સર્વ તેની વિરાગતાના માર્ગમાં આકુળવ્યાકુળતા કરાવનાર છે. પોતાની પાસે લક્ષ્મી હોય કે કાંઈ પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ હોય તેમાં પોતાની મહત્તા માને તે ઋદ્ધિ-ગૌરવ, જે કે લોભ કે ઉપલોભ અંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમનું પરિણામ છે તે તે જાણે નહિ. સારા સારા પદાર્થ ખાવા મળે તેમાં આસક્તિ ધરે તે રસગૌરવ. સારું શરીર કે તંદુરસ્તી મળ્યાં હોય તેમાં પોતાની પરિપૂર્ણતા માને. આમાંનો કોઈ પણ ગૌરવ તેનામાં વિરાગતા આવવા દેતો નથી અને તેને વ્યાકુળ રાખે છે. વિરાગતા વગર મળેલ સર્વ સુખસગવડો નકામી નીવડે છે અને વિરાગ જ્યાં સુધી ન આવે ત્યાં સુધી એને આકુળવ્યાકુળ કરી નાખે છે.

પરીષદ—દુશ્મન નં. ૪. અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરીષદો તેને થાય તે શાંતિથી સહન કરતો નથી. તેમાં સ્ત્રી વગેરેના અનુકૂળ પરીષદો સહન કરવા વધારે મુશ્કેલ છે. પ્રસાપરીષદ પણ અનુકૂળ પરીષદ છે, એવા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરીષદો સહન કરવાં બહુ મુશ્કેલ છે. જ્યારે પરીષદને સહન ન કરાય ત્યારે તે દુશ્મનાવટ કરે છે અને વિરાગતાને દૂર કરે છે, અને વિરાગતા દૂર થાય ત્યારે વિરતિભાવ અર્થ વગરનો થઈ પડે છે. આ ત્યારે દુશ્મનોથી ચેતતા રહેવું.

સંપત્ત—શત્રુ, દુશ્મન. ઉપર જે ચાર દુશ્મન ગણાવ્યા તે ત્યારે શત્રુનું કામ કરે છે અને પ્રાણીને મહામુસીબતે મળેલ વિરતિપાણું અને મનુષ્યત્વ વગેરે દર્શી બાબતોને અર્થ વગરની બનાવી દે છે અને પ્રાણીનો સંસાર વધારી મૂકે છે.

વિધુર—આકુલીકૃત, આકુળવ્યાકુળ થયેલો. દુશ્મનો જ્યારે ખરી દુશ્મનાવટ કરે ત્યારે પ્રાણીનું ખડું જોર અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે અને તેથી માનવદેહ વગેરે મળેલ હોય તેનો જરા પણ તે લાભ લઈ શકતો નથી. તેથી આ ઈન્દ્રિય, કષાય, ગૌરવ અને પરીષદોથી સારી રીતે ચેતતા રહીને વિરતિ મળેલ હોય તો વિરાગતા કેળવવી. આમાં વિધુરાણામના સ્થાને ક્વચિત્ વિધુરેણ એવો પાઠ છે. છટ્ટીને સ્થાને તે ત્રીજી વિભક્તિમાં વપરાયેલ છે, અર્થમાં ફેર પડતો નથી.

હવે આ દુશ્મનોને કેમ હટાવવા અને પોતાનો રસ્તો દુશ્મન વગરનો કેમ કરવો અને અત્યારની અનુકૂળતાનો લાભ કેમ સાધી લેવો તે બતાવે છે. (૧૬૪)

દુશ્મન પર વિજય સાધવાના માર્ગો—

તસ્માત્ પરીષદેન્દ્રિયગૌરવગમનાયકાન્ કષાયરિપૂન્
ક્ષાન્તિબલમાર્દવાર્જવસન્તોષૈઃ સાધયેદ્દીરઃ ॥૧૬૫॥

અર્થ—તેટલા માટે પરીષદ, ઇંદ્રિયો અને ત્રણ ગારવો રૂપ ગણનાયકોને તથા કષાયશત્રુને ક્ષમા, મૃદુતા અને આર્જવ તથા સંતોષ વડે બહાદુર માણુસોએ સાધી લેવા. (૧૬૫)

વિવેચન—એટલા માટે જેઓ લડાઈ કરવામાં બાહોશ હોય તેવા બહાદુર માણુસે મોટા મોટા લશ્કરી અફસરોને જેવા કે પરીષદો, પાંચે ઇંદ્રિયો અને ઉપર વણુવેલા ગારવોને ક્ષમા, મૃદુતા, ઋગ્યુતા અને સંતોષથી હુઠાવવા. એક વખત દુશ્મનનું લશ્કર વગર નાયકનું—ઉપરી અફસર વગરનું થઈ જશે એટલે એને પીછેહઠ કરવી પડશે. આ તો શત્રુ—શત્રુના અફસરોને તમે બરાબર ઓળખો તે માટે તેમનાં નામો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. તમને તેમના પર—એ નાયકો—અફસરો પર વિજય કોનાથી મેળવવો તેની અત્ર ચાવી બતાવી છે. એક વખત નાયકોને પાછા હુઠાવવામાં આવશે તો પછી સામાના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડશે અને તે લશ્કર હતાશ થઈ નાસી જશે. માટે તમારે નાયકો જે કેપ્ટન, લેફ્ટનન્ટ કે કર્નલ હોય તેમને શોધીને મારી હુઠાવવા. આપણે તે નાયકોને ઓળખીએ અને ત્યારપછી તેમને મારી હુઠાવવાનાં સાધનો પણ જાણી લઈએ.

તરમાત્ર—એટલે તમારા દુશ્મનના લશ્કરમાં કષાયરૂપ શત્રુઓ છે. તેના નાયકો કોણ કોણ છે તેને તમે જાણી લો. એ હેતુને માટે એમની ઓળખાણુ આપવામાં આવે છે. આ નીચે નાયકોનાં નામ આવશે તેમને ધારી ધારીને ઓળખી લેવા. દુશ્મનના લશ્કરને નિર્નાયક કરવું એ બહુ જ જરૂરી છે. માટે દુશ્મનના લશ્કરીઓને પ્રથમ ઓળખી લો.

પરીષદ—નાયક નં. ૧. બાવીશ પ્રકારના પરીષદો ઉપર વણુવ્યા, તે દરેકને ઓળખી લો. તેમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ગમે તેવા પરીષદો હોય તે સર્વ સામા પક્ષના સેનાનાયકો છે. એમને વીણી વીણીને ખલાસ કરો.

ઇંદ્રિય—સેનાનાયક નં. ૨. એવો જ દુર્ધર્મી બીજો સેનાનાયક ઇંદ્રિયના વિષયો છે. ઇંદ્રિયો પાંચ છે. તે સેનાનાયક તમને પીડા ન કરે માટે અંતે ખલાસ કરવા જેવો છે. આ વસ્તુ પણ તમે જાણી લેજો, સમજી લેજો, ધ્યાનમાં રાખશો.

ગૌરવ—સેનાનાયક નં. ૩. એ ઉપરાંત ઉપર જણાવેલા ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અને શાતાગારવરૂપ ત્રીજો ગૌરવ સેનાનાયક છે. એનો પણ નાશ કરવો જોઈએ. એના માર્ગો અને એને મારી હુઠાવવાના રસ્તા તદ્દન જુદા જ છે અને તે તમને અનંતકાળ સુધી સુખ કરાવનાર છે. તમારા કષાય દુશ્મનને મારી હુઠાવવા માટેના ત્રણ માર્ગો છે, તે હવે તમે જાણી લો અને તે રસ્તે તમે મનુષ્યલવ સફળ કરો અને તમને અત્યારે જે દશ પ્રકારની ઉપર ગણાવેલી અનુકૂળતાઓ મળી ગઈ છે તેને સફળ કરો. મુખ્ય દુશ્મનનું નામ કષાય છે અને ઉપર જણાવેલા ત્રણ તેના નાયકો છે, એ વાત મનમાં સમજી રાખજો. હવે એમને જીતવાના માર્ગો આપણે સમજી લઈએ. દુશ્મનને હુઠાવવા માટે એક લશ્કરી

નીતિ છે કે જો ઉપરી અક્ષરોને ખલાસ કરવામાં આવે તો યાદી સામેવાળાનું લશ્કર મરુ પડ્યું છે અને જીવનું હોય તે લગભગ મરી ગયા જેવું છે એમ તમે સમજજો.

કષાય—આ તમારો ખરો દુશ્મન છે. અને તેના લશ્કરમાં ઉપરના ત્રણ સેનાનાયકો છે. આ કષાય પર વિજય કરવાનો છે, તે માટે નાયકોને મારી હુઠાવવાની જરૂર છે અને તમે ભાવના દ્વારા વસ્તુસ્થિતિ બાણી તેમ કરશો એની લેખકને ખાત્રી છે. આપણે તે રસ્તા હવે વિચારીએ.

ક્ષાન્તિ—રસ્તો પહેલો. તમારા ઉપર જીજ્ઞાસુ શત્રુના નાયકોને મારી હુઠાવવા માટે પ્રથમ તો તમારે ક્ષમા રાખવી જોઈશે. ક્ષમા તો બહાદુરનું ભૂષણ છે. તમે બહાદુર છો એમ ધારીને જ આપણે ચાલ્યા છીએ. ગમે તેવા સંયોગોમાં તમારે પ્રથમ તો ક્ષમા રાખવી. કોઈપણ વખત ઉશ્કેરાઈ ન જવું. કોઈ ગમે તેટલો જાણીતો થાય પણ તમારા પેટનું પાણી-પણ ચાલવું ન જોઈએ. આ શાંતિ—ક્ષમા એ અર્થે અર્થ બળ છે, નબળાઈ નથી, બહાદુર માણસ જ ક્ષમા આદરી શકે છે.

માર્દવ—ખીજો રસ્તો—નરમાશ, નમ્રતા. સામે માણસ ગમે તેવો મોટો કે ઉશ્કેરાયલો હોય, તમારે નમ્રતા બતાવવી. તમે પોતે કાંઈ નથી, તમે કોઈ એવા મોટા માણસ નથી અને તમને કોઈ બલતની હાનિ દુનિયાનો કોઈ માણસ કરનાર નથી. નરમાશ રાખનાર માણસ જીવનમાં કદી હારતો નથી, એને કોઈ બલતનું અભિમાન થતું નથી અને પોતે અસાધારણ માણસ છે એવું તેને કદી લાગતું નથી. એ તો પોતાની બલતને ગરીબ સેવક જ ગણે છે. દુશ્મનના નાયકને હુઠાવવાની અને ખલાસ કરવાની આ ખીજી રીત છે, ખીજો માર્ગ છે.

આજ્ઞવ—સરળતા, વાંકાપણાનો અભાવ. પ્રાણી મનમાં જેવું હોય તેવું જ બોલનાર હોય અને જેવું બોલે તેવું જ કરનાર હોય અર્થાત્ તેનાં મન, વચન અને કાર્ય વચ્ચે કોઈ પ્રકારની વિસંવાદિતા ન હોય. આ સરળ માણસ દુશ્મનના નાયકોને ખલાસ કરી નાખે છે, તેથી સર્વ બાળતમાં સરળ બનો. આ ત્રીજો માર્ગ છે.

સંતોષ—આ ચોથો માર્ગ છે. તમે અત્યારે જે સ્થિતિમાં હો તેમાં પરિપૂર્ણતા માનો, એની સાથે તમે જોડાઈ જાઓ અને એના અને તમારા સ્વાર્થો સામસામા છે એવું જરાપણ ન ધારો, મનમાં પણ ન લાવો. દુશ્મનના નાયકોને હુઠાવવાનો આ ચોથો રાજ-માર્ગ છે, તે તમે સમજી રાખજો.

આવી રીતે પરીષદ, ઈન્દ્રિય અને ગાર્વો મામના સેનાનાયકોને હુઠાવવા અને ખલાસ કરવા માટે ક્ષમા, આજ્ઞવ, માર્દવ અને સંતોષનો રસ્તો લો, તેનાથી તમે દુશ્મનના નાયકોને

હકાવી દેશે અને આવી રીતે નખળો પડેલ દુશ્મન તમારી સામે થવાનું કામ આટોપી લેશે અને એ લડાઈમાં તમારો વિજય થશે. આ નાયકોને મારીને ખલાસ કરવાની યુક્તિ લશ્કરી નજરે ઉપયોગી છે અને તેના માર્ગો કારગત છે. (૧૬૫)

છેવટે કષાય પર વિજય કેમ કરવો—

સંચિન્ત્ય કષાયાણામુદયનિમિત્તમુપશાન્તિહેતું ચ ।

ત્રિકરણશુદ્ધમપિ તયોઃ પરિહારાસેવને કાર્યે ॥૧૬૬॥

અર્થ—કષાયો કયાં કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને શાંત કરવાના ઉપાયો શા શા છે તેના સંબંધી વિચાર કરીને, મન, વચન, ક્રયાથી તેમને ઉત્પન્ન થવાના હેતુને ત્યાગ કરવો અને તેમને ઉપશમાવવાના હેતુને સેવવા—જરૂર સેવવા. (૧૬૬)

વિવેચન—કષાયઉદયનિમિત્ત—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જે-જે પ્રસંગોએ થતા હોય તેની પ્રથમ શોધ કરવી. કોઈના ઉપર ક્રોધ થઈ જતો હોય તો તેનું કારણ જાણી શોધી રાખવું. અભિમાનના જે પ્રસંગો ખનતા હોય તેમને વિચારીને ગાંઠે બાંધવા. માયાકપટ, છેતરપિંડી કોઈની કરવાનું મન થઈ જતું હોય તો તે પ્રસંગો પણ ધારીને જાણી લેવા. અને લોભના પ્રસંગો ખનતા હોય તેમને પણ જાણી લેવા અને તેમને જાણી લઈને શું કરવું તે નીચે આ જ શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે.

ઉપશાન્તિહેતુ—અને એ કષાય જે આપણા મોટામાં મોટા દુશ્મન છે તેમને ઉપશાંત કરવાનાં કારણો કયાં કયાં છે તે ધ્યાન રાખીને જોવું. જેમ કે, ક્ષમાથી ક્રોધ ઉપશાંત થાય છે. વસ્તુ પોતે જ અનિત્ય છે ત્યાં તેનું અભિમાન શું કરવું? માર્દવથી અભિમાન ઉતરી જાય છે, ‘હું કાંઈ નથી, કોઈ નથી’ એ અભિમાનને નરમ કરવાનો હેતુ છે. એવી જ રીતે સરળતા(ઉપર જણાવેલ આર્જવ)થી માયાશુષ્ક ટળે છે. અને ઇચ્છાત્યાગથી કે સંતોષથી લોભનો ત્યાગ કરવો. આ સર્વ કષાયરિપુને શાંત કરવાના હેતુઓ છે. વિચારણાની અહીં બે વાત કરી. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ઉપજવાનાં કારણો—પ્રસંગો અને તેમને ઠંડા પાડવાનાં કારણો આ બંનેનો સારી રીતે વિચાર કરવો. પછી શું કરવું તે હવે કહે છે.

ત્રિકરણશુદ્ધિ—મનથી, વચનથી અને ક્રયાથી શત્રુ પર વિજય મેળવવો. એમાં મનમાં એક હોય, વચનમાં ગુહી વાત હોય અને ક્રિયા તદ્દન જુદા પ્રકારની હોય એવો વિસંવાદ ન ચાલે. ત્યાં તો મન, વચન, ક્રયાની એકતા જોઈએ, શુદ્ધિ જોઈએ અને દૃઢ નિશ્ચય જોઈએ. મનની એકાગ્રતા, વચનની સ્પષ્ટતા અને ક્રિયા તેને જ અનુસારે થાય તેવી એકતા પ્રથમ જોઈએ. એટલે મન, વચન, ક્રયાના યોગો ગમે ત્યાં કરે તેમ ન જોઈએ, પણ તેમને સંચરણ કરાવનાર હુકમ કરે ત્યાં તે એકતા સાધી સંચરે તે પ્રમાણે તેમને

ચલાવવા જોઈએ. મનમાં કાંઈક, બોલવાનું બીજું અને વર્તવાનું ત્રીજું એવું ગૂંચવણું મન, વચન અને કાયાનું પ્રવર્તન ન જોઈએ. મન, વચન, કાયાની યોગપ્રવૃત્તિમાં જરા પણ વિસંવાદ ન જોઈએ. આ વ્યક્તિગત હકીકત છે તેથી જે જે કારણો વડે ક્રોધાદિ થતો હોય તે વિચારી તેના ઉપશાંતિ કરનાર કારણો શોધી કાઢવાં જોઈએ. અને મન, વચન, કાયાને શુદ્ધ રાખવાં જોઈએ.

પરિહાર—કપાયના ઉદયનો ત્યાગ પ્રથમ મન, વચન, કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક કરવો. એટલે કપાયના ઉદયનું જે જે કારણ હોય તેને મનથી દાખી દેવું, વચનને પણ તેના કારણને દબાવવાના કામમાં જ પ્રવર્તાવવું અને શરીરની પ્રવૃત્તિ પણ તેવી જ કરવી.

આસેવન—અને જે ક્રોધાદિક શત્રુઓને દૂર કરવાનાં કારણો અગાઉ જણાવ્યા છે અને હવે પછી જણાવવામાં આવશે, તે સર્વ કારણો સેવવાં તેમાં ક્રોધાદિ કપાયોરૂપ શત્રુને મારી હઠાવવાનાં જે જે કારણો અગાઉ અને હવે પછી જણાવવામાં આવ્યાં છે અને આવશે તે પૈકીનાં ક્રોધાદિ શત્રુ પર વિજય કરવાનાં કારણો સેવવાં, તેમની ત્રિકરણશુદ્ધિપૂર્વક આસેવના કરવી. એમાં જરાપણ ગોટો ન વાળવો. ચોખ્ખી રીતે મન-વચન-કાયાના યોગોની એકતાપૂર્વક શુદ્ધ રીતે, સાચી દાનતથી તેમનું અવલંબન કરવું અને તેમનું અનુકરણ કરવું.

કાર્ય—એટલે ક્રોધ વગેરેના ઉદયનો પરિહાર કરવો અને તેમને શમાવવાનાં જે જે પ્રસંગો વ્યક્તિગત બાબતમાં પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ હોય તેમને અનુક્રમે દૂર કરવાં અને આસેવનમાં લેવા. આવતા પ્રકરણમાં દશ યતિધર્મો આવનાર છે તે અથવા વ્યક્તિગત આસેવનનાં બીજાં અનેક કારણો યોગ્ય જણાય તે સર્વ મન-વચન-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક કરવાં, સેવવાં અને તે રીતે પોતાની પ્રગતિ સાધવી. આ ગાથામાં ભાવનાની વાતને ખૂબ આગળ વધારી છે. એ ભાવના ભાવીને બેસી રહેવાનું જ કહેતા નથી પણ ક્રોધ આદિ શત્રુ ઉપર વિજય મેળવવા માટે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના જે જે પ્રસંગો આવે તેમને શોધી સમજી લઈ તેમને ત્રિકરણશુદ્ધિથી દૂર કરવાં અને તેમની ઉપર વિજય મેળવવા માટે ઉપર ક્ષમા, આર્જવ, માદર્વ અને સંતોષ બતાવ્યાં છે તેમને મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક સેવવાં.

આ રીતે તમારો કપાય શત્રુ પર સાચેસાચો વિજય થશે અને તમારી જે અત્યારની રખડામણ છે તે પૂરી થઈ જશે. ભાવના ભાવવાનું આ અનિવાર્ય પરિણામ છે. અને ભાવના ભાવવાનો આ હેતુ છે. અહીં ક્રોધાદિ કપાયનાં ઉદયનાં કારણોની શોધ અને તેમને શાંત કરવાનાં હેતુઓની શોધ અને તેમને અનુક્રમે ત્યાગ અને આસેવના એ વ્યવહારુ રીતે લાભકર્તા છે, એ વાત જણાવી. (૧૬૬)

*

*

*

આ પ્રમાણે ભાવના પ્રકરણ પૂરું થયું. એમાં ઘણી અગત્યની વાત કરી છે. કાર્યનો નિયમ એવો છે કે કાર્ય પહેલાં વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવો ઘટે. કોઈપણ કામ કરતાં પહેલાં વિચારક્ષેત્રમાં ખરાબર તેને અંગેની વસ્તુસ્થિતિ જાણી લેવી ઘટે. કામ કરવા માટે પ્રથમ તેને માટેના વિચારો આવવા જોઈએ. કાર્યાનું વિચારક્ષેત્ર એ પ્રથમ અંગ છે એટલે પ્રથમ વિચારસ્પષ્ટતા અને વિચારશુદ્ધિ કરીને અહીં વસ્તુસ્થિતિ સમજવી જોઈએ. કામ કરવું હોય તેને માટે વિચાર પ્રથમ અને પછી કાર્ય એ મુખ્ય જાહેરમાર્ગ છે.

આપણે જ્યું કે આ જીવનની સર્વ ચીજો અનિત્ય છે, તે સારી કે ખરાબ ગમે તેવી હોય પણ અંતે તે જનારી છે, આપણો અને તેમનો અંતે વિરહ થવાનો જ છે. અંતે એ વસ્તુ ચાલી ન જાય તો આ શરીર તો પડવાનું જ છે. અને તે વખતે છેવટે બધીય વસ્તુ છોડી જવી પડે છે, એટલે એ વસ્તુને સમજીને આપણે છોડીએ નહિ તો અંતે તે જવાની જ છે, આપણે તેને છોડવી પડશે. એ વસ્તુ પૌદ્ગલિક હોઈ અંતે હુમ્મશેને માટે આપણી થતી નથી. આ પ્રથમ વિચારણા થઈ.

અને ત્યારપછી આપણને દુન્યવી કોઈનું શરણુ નથી. ભગવાન અંતે આપણી પડખે ઊભા રહી શરણુ આપે છે, તો અત્યારથી જ તે શરણુ શા માટે ન સ્વીકારવું? એ અશરણુ સ્થિતિનો ખીજો વિચાર આવે છે.

આ જીવ તો એકલો આત્મો છે અને એકલો જનાર છે, કોઈ તેનાં સગાં થતાં નથી અને કોઈ તેની સાથે જતાં નથી. આ ત્રીજી વિચારણા થઈ. ત્યારપછી ચોથી વિચારણા થઈ કે આ જીવ સિવાય સર્વ અન્ય છે. પોતાનાં તે પોતાનાં, પારકાં તે પારકાં. એટલું સમજી સર્વને પરાયાં જાણો અને તે પ્રમાણે વિચારણા કરો.

ત્યારપછી સંસારનો વિચાર કરતાં જે આ ભવમાં માતા થઈ હોય તે પરભવમાં સ્ત્રી કે પુત્રી થાય, ભાઈ આવતે ભવ પુત્ર થાય અને પુત્ર થયો હોય તે પિતા થાય અને એવું બખડજંતર આ સંસારમાં ચાલ્યા જ કરે છે. એટલા ગોટાળા થાય છે કે આપણે તેને ખરાબર જાણતા હોઈએ તો આપણને આ સંસાર પર નિર્વેદ જ આવે અને એવા સંસારથી નાસવાનું મન થાય.

આ શરીર તો અશુચિ પદાર્થથી ભરેલું છે. એ કોથળીને ઊલટાવી નાખો તો તેની સામે મુખમાંથી થૂંક ઉરાડવું ઘટે એવું આ મળ અને દુર્ગંધથી ભરેલું શરીર છે. એના ઉપર પ્રેમ શેનો? અને એને પંપાળવું શાને માટે? આવી રીતે છઠ્ઠી અશુચિભાવના થઈ.

પછી કર્મને આવવાના માર્ગો વિચારવા. એ માર્ગો અનેક કર્મો આવ્યા જ કરે છે અને ચેતન સાથે જોડાયા કરે છે. પણ તેમને આત્મા સાથે જોડાતાં અટકાવી પણ શકાય છે અને પૂર્વકાળે લાગેલાં કર્મો હોય તેમની નિર્જરા પણ પ્રયત્ન દ્વારા થવી શક્ય છે. આ

આશ્રવ, સંવર અને નિર્જરા ભાવના કર્મની આવક, ભવક અને આગલાને રદ કરવાને અંગે છે. તેની સાથે કર્મની વિચારણા જોડાઈ જાય છે. એ ફિલસૂફીનો-સમજણનો વિચાર છે.

લોક કેવા પ્રકારનો છે તેની વિચારણા કરી ચૌદે રાજલોક વિચારવા અને તે દ્વારા પોતાનો અને લોકનો સંબંધ સુનિશ્ચિત ધ્યાનમાં લેવો, તે દશમી લોકસ્વભાવ ભાવના છે.

ધર્મપ્રાપ્તિ પ્રાણીને થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. ઘણા કાળથી એ ફરતો આવે છે, તેમાં તેને ધર્મ મળવાની મુસીબત ભારે છે. આવી વિચારણા કરવી તે અગિયારમી ધર્મભાવના. એને અંગે આત્માના મૂળ ગુણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર તથા વીર્ય વિચારાય છે.

બોધિણીજ સધાવનાર અરિહંતને પામવા ઘણા મુશ્કેલ છે. તેથી જ જ્ઞાન, દર્શન પર શુદ્ધ શ્રદ્ધા થવી તે ભારે મુશ્કેલ છે. આ બોધિદુર્લભભાવના છે.

આ બારે ભાવના અને કેટલાક વિચારકના કહેવા પ્રમાણે સર્વ જીવની સાથે મૈત્રી, ગુણુ જોઈને ત્યાં આનંદ, પાપને જોઈને કરુણા અને સમજાવવા છતાં જીવ સમજે નહિ તેમાં મધ્યસ્થતા એમ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના ભાવવી. આવી રીતે સોળે ભાવના ભાવવા યોગ્ય છે.

બરાબર શુદ્ધ રીતિએ ભાવના ભાવવામાં આવશે તો ત્યારપછી યતિધર્મનો આદર થશે. યતિધર્મોમાં વ્યવહારુ કામ કરવાનું છે, પણ તે કરતાં પહેલાં વિચારભૂમિકાને ચોખ્ખી કરવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી વિચાર બરાબર ન થાય ત્યાં સુધી કામ કરવા તરફ મન જતું નથી અને કામ કરવા માટે વિચારની ભૂમિકાને સાફ કરી તે માટે તૈયાર કરવી જરૂરી છે. એ રીતે આપણે આ ભાવના પ્રકરણમાં સંસારનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તે સમજ્યા.

વસ્તુતઃ આપણે અહીં કેટલો કાળ રહેવું છે? પૂરેપૂરું મનુષ્યભવનું આયુષ્ય હોય તો બહુ તો સો વરસ રહેવાય. તેટલા માટે ધરનાં ધર કરવાં, અનેક વેર વસાવવાં, અને આ ખારું છે, એ કડવું છે, એ ગળે પણ જીતરે નહિ તેવું ગંધાય છે એમ કહેવું અને રોફ મારવા અને મબક કરવી, તે કોને ઘટે? તમારાથી મોજમજ થાય જ નહિ. મોજ-મબકનો આ વખત નથી.

અનેક ભવોમાં રખડતાં આ મનુષ્યપણું મળ્યું છે તે ફેંકી દેવા જેવું નથી. એમાં તમે નરમાશ રાખો, પ્રામાણિક બનો, ફરજો બજાવો અને આત્મસન્મુખ થાઓ તો એમાં જ તમારું હિત છે. આ જેને તમે તમારા માનો છો તે સર્વ ખોટું છે. કોઈની સાથે તારો જન્મ થયો નથી અને તું મરીશ ત્યારે તારી સાથે કોઈ આવવાનું નથી. તારે શરીરે કાંઈ ઈજા થાય, તારી આંગળી વઢાઈ જાય કે તારો પગ લચકી જાય તે વખતે તારી પીડા કોઈ લેતું નથી. બધા સહાનુભૂતિ બતાવે છે પણ તારી પીડામાં કોઈ ભાગ પડાવતું

નથી અને શેકેલો પાપડ ભાંગવાની તારી પોતાની તાકાત નથી. ત્યારે આ સર્વ કોના માટે? અને કેટલા દૂંકા વખત માટે?

આપણે આ દુનિયામાં કેવા મજબૂત થઈને, કેવા અક્કડ થઈને ચાલીએ છીએ. દુનિયાદારીની ખટપટ કરીએ, ખોટાં સાચાં બચાવ કરીએ, કોઈને છેતરવા છટકા માંડીએ ત્યારે જાણે આપણે અમરપટો લખાવી આવ્યા હોઈએ અને જાણે આપણે કદી જવાના જ નથી એ ધોરણે વર્તીએ છીએ. પણ ભાઈ! આ સર્વ ધાંધલ થોડા દિવસ ચાલશે. અંતે વહેલાં કે મોડાં જવું જ પડશે અને તેની પછવાડે તો ચાર નાણિયેર પણ સાથે આવવાનાં નથી અને સગાં વહાલાં બહુ તો સ્મશાન સુધી આવશે. પણ તારાં માનેલાં ઘરખાર સાથે પછી કાંઈ સંબંધ નહિ ટકે. જે ઘરની ખાતર તેં આટલું કચું અને કરે છે તેમાં તું પેસવા માટે ન આવે તે માટે લોઢાના ખીલા લગાવવામાં આવશે. એવી માન્યતા છે કે ભૂત લોઢાને ઝોળંગી શકતું નથી. તું એ ઘર જેને પોતાનું માનતો તેમાં તારું ભૂત ન આવે તે માટે ઘરનાં આંગણમાં ખીલા લગાડાશે અને તું એ ઘરને તારું પોતાનું માને છે? અને તારી સ્ત્રી કે તારા ભાઈબહેન બેપાંચ દિવસે તને ભૂલી જશે અને તારું નામ પણ નહિ સંભારે. આ સર્વ વાતનો વિચાર કર અને તારાં કરેલાં કર્મોનું ફળ તારે ભોગવવું પડશે, તેમાં કોઈ ભાગ પડાવવા કે તે ઉપાધિથી તને મુક્ત કરવા કોઈ આવશે નહિ. કોઈ કામ કરતાં પહેલાં, કોઈ જાતનો વેપાર કરતાં પહેલાં, કોઈ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરતાં પહેલાં તું વિચાર કર કે એ સર્વ તું કોને માટે કરે છે? અને આ ઘર અને તેમાં રહેનાર જેને તું તારાં પોતાનાં માને છે તે કઈ હદ સુધી તારાં છે અને કેટલો કાળ તે તારાં રહેવાનાં છે. તેઓની ખાતર તું મરી પડે છે, અનેક પાપો કરે છે, અનેક સાચાં જૂઠાં કરે છે તે સર્વ નિરર્થક છે. તું તારું પોતાનું સાધી લે અને આ મનુષ્યભવનું દુર્લભપણું વિચાર. તારામાં સમજણ છે, ગણતરી છે તેનો ઉપયોગ કર અને જે તારું હોય તે જ સ્વીકાર, પણ ખીલા ચાલે છે તે માર્ગે ગતાનુગતિક થઈ ચાલ્યો જા મા અને કયે રસ્તે કર્મો આવે છે અને કેવી રીતે તેનાં દ્વાર બંધ થઈ જાય છે અને અંદર રહેલાં કર્મોનો કેમ નાશ કરી શકાય છે તે વિચાર અને લોકસ્વભાવ કેવો છે તે જાણી લે અને આ ધર્મ અને આ ધોધિરત્ન વારંવાર ન મળે તેવું છે તે વિચાર અને વિચારી તને બેસે ત્યાર પછી તારે શું કરવું તે આવતા પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે, પણ તું વિચાર કરતો થઈ જા એટલું જ આ ભાવનાનું ક્ષેત્ર છે. આટલી સમજણ, તંદુરસ્તી અને ગુરુમહારાજની જોગવાઈ મળી છે અને જૈન ધર્મ તારી પાસે આવ્યો છે તે મોટો પુણ્યોદય છે, તેને તું સમજ અને સમજીને તારી અક્કલનો ઉપયોગ કર. તને બેસી રહેવું ન જ પાલવે.

તારા શત્રુઓ તો વિષય, કપાય, વિકૃત્યા, વગેરે છે. તેમને નિર્મૂળ કરવાના માર્ગો લે અને આ દુનિયાદારી નીતિનો ત્યાગ કરી તારું પોતાનું કાંઈ સારું થાય તેવી પ્રગતિ

કરવાનો હુવે પછી વિચાર આવશે તે આદર. અહીં ભાવનાનો અધિકાર પૂર્ણ થઈ જાય છે. એ પ્રાણીને વિચાર કરતાં શીખવે છે. પ્રાણી પોતાની વસ્તુસ્થિતિ સમજે ત્યાં ભાવનાનું ક્ષેત્ર પૂરું થાય છે. તારામાં વિચાર ઉપજવે, તને વિચાર કરતો કરી દે એટલું જ ભાવનાનું ક્ષેત્ર છે. તું દુનિયાનાં અનેક કામો કરે છે, ઈસ્ક્રીટાટ થઈને ચાલે છે અને ધમધમાટ કરે છે તે કોના ઉપર અને શેના ઉપર? અને જમકાકા જે દિવસે તને લેવા આવશે ત્યારે તારો બચાવ શો થવાનો છે? આ સર્વ વાતનો વિચાર કરતો પ્રાણીને કરી દેવો એ ભાવનાની ભૂમિકા છે.

॥ इति भावनाप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૭ મું : યતિધર્મ

પ્રાણી વિચાર અનેક કરે, પણ વિચાર કરીને અટકે નહિ. ગજના ગજ ભરે, પણ એક તરું વેતરે નહિ તો ગજ ભરવાની મહેનત પણ નકામી કરે છે. માત્ર વિચાર કરવાથી કાંઈ વળે તેવું નથી, વિચાર કરીને અટકી જાય તે અચ્ચવહારુ માણસ છે, પણ જે પોતાના સામર્થ્યમાં માનનાર વ્યવહારુ માણસ હોય તે માન્યતા પ્રમાણે અમલ કરે, એના વિચારોને એ અમલમાં મૂકે અને ત્યારે જ તે વહેવારુ કહેવાય. તારે જો સાચા વહેવારુ થવું હોય તો આગળ જે અનેક વિચાર કરી ચૂક્યો તે સર્વનું કાંઈ પરિણામ લાવ. અહીં તે માટે માર્ગો દેખાડ્યા છે. તે સિવાય તને માર્ગ સૂઝે તો તેનો અમલ કર, પણ તું વિચારમાં ને વિચારમાં ખેત્રી ન રહે. કહાપણવાળા માણસનો વ્યવહાર તદ્દન નિષાલસ હોય છે. તે જેવું મનમાં વિચારે તેવું જ કરે. એના મનના યોગો અને ક્રિયાના યોગો વચ્ચે વિસંવાદ ન હોય. એ તો વિચારોનો અમલ બરાબર કરે અને તે રીતે સર્વ લાવનાનો અમલ કરી તે મનના યોગો અને ક્રિયાના યોગો વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો વિસંવાદ નથી એમ બતાવી આપે.

અને તું શું જોઈને છાતી કાઢીને ચાલે છે? તારો ધમધમાટ એમ બતાવે છે, તારી રાજનીતિ એમ જણાવે છે કે તારે કદી મરવું જ નથી. તું દોડાદોડ કરે છે, વાંધાવચ્ચકા કરે છે અને સલાઓ ગળવે છે અથવા છેતરપિંડી કરે છે ત્યારે બીજાની છેતરામણી કરતાં કે બીજા સાથે અસત્ય બોલતાં કે બીજા જીવની હિંસા કરતાં તને એમ જ લાગે છે કે તારે કોઈ દિવસ મરવું નથી; નહિ તો, આમ પહોળો પહોળો થઈને તું ચાલે નહિ, પણ આ સર્વ કોને માટે અને કેટલા વખત માટે? 'મરવાં પગલાંની હેઠ' એમ તું સાચેસાચ જાણતો હો તો પછી આ ચોરી કે આ ગુલામી તારે કરવાની હોય? તને જીવનની અસ્થિરતા અને અચોક્કસતા જણાઈ છે? જણાઈ હોય તો આ રાજરમત કેવી? અને એનો લાભ તો તારા સિવાય પારકા ખાશે, માટે તું તારા આત્માનું સાર્થક કર અને તારી પ્રગતિ થાય તેવા માર્ગોએ પ્રયાણ શરૂ કરી દે, આ વાંધાવચ્ચકા ને બીજા સર્વ ગોટાળા મૂકી દે અને આત્મસાધન કર.

જો, અગાઉ અનેક મહાત્મપિઓ, મુનિઓ થઈ ગયા છે, તેમણે તારે માટે દાખલાઓ મૂક્યા છે. તેઓએ જે પ્રકારનું જીવન જીવી સાધના કરી તે પ્રમાણેનું તારું જીવન ઘડ અને એમ કરીશ તો આ મનુષ્યલવ વગેરે મજેલ છે તે સર્વ તારા લાભ માટે થશે. તું જાણતો નહિ કે અંધારે કે ગુપ્તમાં કરેલ પાપથી કર્મ લાગતાં નથી. તે તો ઝાડે ચઢીને બોલે છે અને કૃષ્ણ ચોક્કસ આપે છે અને કૃષ્ણ આપતી વખતે તારી દયા ખાતા નથી.

આ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરેલ યતિધર્માદિ સમાચર અને તેમ કરીને તારું હિત સાધ. નહિ તો, કાળને સપાટે ચઢી જઈશ, તારી સર્વ ઇચ્છાઓ મનની મનમાં રહી જશે અને તું નકામો ફેરો ખાઈ લાલને બદલે હાનિ વહોરી લઈશ, તે વખતે આ સર્વ તારું રખેલું ખાવાપીવાવાળા કોઈ આડો હાથ નહિ ધરે. અને પછી તું વિમાસણ કરીશ તે પણ કામ નહિ લાગે.

તેટલા માટે ભાવનાના વિચારો પછી આ યતિધર્મોની વાત કરી છે. હવે તે વિચાર તો ધણા કર્યા, પણ વિચારમાં ને વિચારમાં પડી ન રહેતાં કાંઈ કર, કાંઈ વહેવારુ કામ કર અને તેમ કરીને તેં કરેલ વિચારણાને અનુરૂપ સફળતા પ્રાપ્ત કર અને તને હંમેશને માટે આત્મહિત થાય તેવા યતિધર્મોને તું આદર. તારી અશક્તિને સ્વીકારવાની અને અમલમાં મૂકવાની તારી ભરણ ન હોય તો તને બીજા પણ રસ્તાઓ બતાવવામાં આવશે.

દરેક યતિધર્મ વિગતવાર આપ્યો છે, તેની વિગત તે તેને લગતી ગાથામાં વિચારાશે; તારે તો એ જોવાનું છે કે એ યતિધર્મો તું કરી શકે તેવા છે કે નહિ. આ યતિધર્મો વહેવારુ છે, આ કાળમાં અનેકથી થઈ શકે તેવા અને વહેવારુ છે અને દરેક પંક્તિનો માણસ તેનો અમલ કરી શકે તેવા છે; અનેકે તેનો અમલ કર્યો છે, તેથી તે થઈ શકે તેવા છે તેમાં શક નથી. તું યતિધર્મ સ્વીકારવાનો વિચાર કરીશ ત્યારે તને તારાં સગાં યાદ આવશે. આ મારાં દીકરાદીકરીનું કે જૈરી કે માતાપિતાનું શું થશે? આ સર્વ ચિંતા ખોટી છે, નકામી છે, તને સંસારમાં રખડાવનારી છે અને તને ખાડામાં ધકેલનારી છે. તું મજબૂત મનવાળો થા અને બળવાળો થા, તો તેની પાસે કોઈ વિચારધારા ટકી શકે તેમ નથી. માટે યતિધર્મ વગેરે જે આ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવે તે સર્વ સાધનોનો વિચાર તું કરી જો અને તારા પોતાના હિતને માટે તેનો અમલ કર. આ વાત તારી વિચારણા ઉપર મૂકવામાં આવે છે અને તું ઝરાઝર વિચારણા કરીશ તે વાતની મનમાં ખાતરી છે.

આ દષ્ટિથી અને તું અમલ કરી શકે તે આકારમાં આ પ્રકરણમાં યતિધર્માદિનું વર્ણન આવશે. તે તારા હિતને માટે જ છે, કારણ કે તારાં કરેલાં તારે જ લોગવવાનાં છે. એ લોગવતી વખતે કોઈ સગાં કે સનેહી આડો હાથ દઈ શકે તેમ નથી. તે કર્મો ઉદ્દયમાં આવશે તે વખતે તું ક્યાં હોઈશ અને તેઓ ક્યાં હશે તેની કોઈને ખબર નથી અને પોતાનાં કર્મ તો પોતાને જ લોગવવાં પડે. જેમ તારી આંગળીએ ચપ્પુ લાગી જાય અથવા તારા શરીરે વ્યાધિ થાય, તેની પીડા તારે જ ખમવી પડે છે, તે વખતે તેં આડા ધા લીધા હોય તો પણ તારે જ સહન કરવાનું છે, તેમ કરેલ કાર્યોનાં માઠાં કે મીઠાં ફળો તારે જ લોગવવાનાં છે અને તે વખતે કોઈ હિસ્સો પડાવવા આવનાર નથી. ત્યારે અત્યારની બધી પંચાત કોને માટે? સમજ, વિચાર કર અને અમલ કર. તું વિચારીશ તો તને જણાશે કે એ યતિધર્મો કરવા સહેલા છે, એમાં તું સલામત બાજુએ ભૂલ કરીશ.

સૃષ્ટિકર્તા ગમે તે હશે અને કોઈ ફેંસલો કરનાર હશે કે ન હશે, પણ આ યતિધર્મ કરવાથી તું તારું તો સુધારી શકીશ. માટે તું વિચાર કરીને યતિધર્મનો અમલ કરજે. યતિધર્મોમાં ન થઈ શકે તેવી કોઈ વાત નથી. એ વ્યવહારુ, સમજાય તેવાં અને આવડે તેવાં કર્તવ્યો છે. આપણે એ દરેકને વિગતવાર જોઈશું.

એ મોટે હાઉ નથી. તારાથી થઈ શકે તેવાં છે અને કેટલાંએ માણસોએ તેને કરેલાં છે. માટે, જો તને સંસારની અસારતા લાગી હોય અને તારી પ્રગતિનો વિચાર કર્યો હોય તો યતિધર્મોદિ આત્મધર્મનો સ્વીકાર કરી તારું સુધારી લે અને તેમાં તું જરાપણ સ્વાર્થી (selfish) નહિ ગણા. એક રીતે તો પરમાર્થ સાધવો તે પણ સ્વઅર્થ છે અને તે અર્થમાં તું સ્વાર્થી ગણા તો પણ વાંધો નથી, માટે જાગૃત થા અને તારી પોતાની સુધારણા કર. હવે આટલી પ્રસ્તાવના સાથે આપણે એ યતિધર્મોને જોઈએ.

દશ યતિધર્મનાં નામો—

સેવ્યઃ ક્ષાન્તિર્માર્દિવમાર્જવશૌચે ચ સંયમત્યાગૌ ।

સત્યતપોબ્રહ્માર્કિચન્યાનીત્યેષ ધર્મવિધિઃ ॥૧૬૭॥

અર્થ—૧. ક્ષમા, ૨. માર્દવ-માનવિજય. ૩. આજ્ઞવ-સરળતા. ૪. શૌચ. ૫. સંયમ-નિલેપતા. સંયમ-સત્તર પ્રકારે. ૬. ત્યાગ-દ્રવ્યથી અને ભાવથી ગ્રંથીને તજવી. ૭. સત્ય. ૮. તપ-આર પ્રકારના બાહ્ય અને આભ્યંતર તપોને આદરવા. ૯. બ્રહ્મ - સ્ત્રી-પુરુષસંગવર્જન અને ૧૦. અકિંચનતા-નિષ્પરિગ્રહત્વ. એ સર્વનો સ્વીકાર કરવો. (૧૬૭)

વિવરણુ—આ શ્લોકમાં દશ યતિધર્મોનાં નામો જ આપ્યા છે. તે અતિ મહત્વનાં હોવાથી હવે પછીની ગાથામાં તે દરેકનું એક પછી એક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે વર્ણન વિગતવાર હવે પછી આ જ પ્રકરણમાં આવવાનું છે તેથી અત્ર ન શોકાતાં આપણે આગળ વધીએ. એ દશે યતિધર્મો પ્રત્યેક પ્રાણીએ ભાવના-વિચારને પરિણામે અમલમાં મૂકી આ જીવનને સાર્થક કરી લેવું યોગ્ય છે. આ મનુષ્યભવાદિ અનુકૂળ સામગ્રી મળી તેનો પૂરતો સાર કાઢી પોતાની આત્મિક પ્રગતિ કરી લેવાની આ તક ગુમાવવા જેવી નથી. આ પ્રાણી અનંતવાર સામગ્રીને અભાવે ચૂક્યો છે તે એની ભૂલ થઈ છે. થયેલી ભૂલ સુધારવાનો આ અવસર ગુમાવવામાં હડાપણુ નથી. (૧૬૭)

પ્રથમ ક્ષમા ધર્મ—

ધર્મસ્ય દયા મૂલં ન ચાક્ષમાવાન્ દયાં સમાધત્તે ।

તસ્માદ્યઃ ક્ષાન્તિપરઃ સ સાધયત્યુત્તમં ધર્મમ્ ॥૧૬૮॥

અર્થ—ધર્મનું મૂળ દયા છે. અક્ષમાવાળો પ્રાણી દયાને ધારણુ કરતો નથી. તેટલા માટે જે માફી આપવામાં ઉદ્યુક્ત છે તે સર્વથી સારા પ્રધાન ધર્મને સાથે છે. (૧૬૮)

વિવરણ—આ દશ યતિધર્મમાં પ્રથમ જે ક્ષમાધર્મ છે તેનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કરે છે. અહિંસા પરમો ધર્મ:—અહિંસા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. એનાથી પણ આગળ વધીને આ શ્લોકમાં કહે છે કે ધર્મનું મૂળ જ દયા છે, મૂળ જ સડી જાય, બગડે કે ખરાબ થઈ જાય તો તેના ઉપર વેલો થતો નથી. તમારે વેલો ચઢાવવો હોય તો ધર્મને પકડી લો અને એ ધર્મ હાથમાં આવશે એટલે તમારો ધર્મનો પાયો મજબૂત થશે અને મજબૂત પાયા ઉપર તમે ગમે તેવી બાંધણી કરી શકશો. પછી ઘર બનાવો કે મેડી-દુકાન બંધાવો તે તમારી મરજીની વાત છે, પણ તમારે કોઈપણ બંધાવવું હશે તો પાયા તો ખરાબર નાખવા જોઈશે. પાયા વગર કોઈ ઈમારત બંધાતી નથી. તેથી આ ધર્મના પાયાને જાળવી લો, સ્વીકારી લો અને પછી તમારી ઇચ્છા હશે તેવી કોઈ પણ પ્રકારની ઈમારત તેમજે બાંધી શકશો. પાયા કાચા હશે તો તમારી કોઈ મુરાદ હાંસલ નહિ થાય. આ ક્ષમા-દયા એ ધર્મનો પાયો છે અને ધર્મિષ્ઠ માણસે પ્રથમ પાયાની જ મજબૂતી કરવી.

અક્ષમાવાન—જે માણસ અક્ષમા રાખે તે, એટલે જે માફી કરી શકતો ન હોય તે. આવા પ્રકારનો ક્ષમા નહિ કરનારો માણસ ધર્મના પાયા જ સમજ્યો નથી, પિછાની શક્યો નથી, આદરી શક્યો નથી. જે પ્રાણી દયા નથી રાખી શકતો, જે ક્ષમા નથી આપી શકતો તે ધર્મના એકડા પણ સમજ્યો નથી. દયા વગરનો માણસ કોઈપણ ધર્મ કરવાને નાલાયક થઈ જાય છે. પ્રાણીએ ધર્મ કરવો હોય તો દયા, ક્ષમા એ ખાસ જરૂરની વસ્તુ છે અને એ દયા રાખવામાં પૈસો બેસતો નથી. તમને કોઈ ઉશ્કેરવા ચાહે, કોઈ તમને નુકસાન કરે તેની તમે ક્ષમા કરો, તેના વેરનો બદલો વેરથી ન વાળો એટલે તમે સાચા ધર્મી છો.

જેને ક્ષમા હોતી નથી તે દયાને પણ કરતો નથી. તમે એક ક્ષમારહિત પુરુષની કલ્પના કરો તો તેને પરિણામે એ દયા વગરનો પુરુષ જ લાગશે. ક્ષમા વગરનો માણસ દયા ધારણ કરે એ બનવાજોગ જ નથી. જેમ દયા ક્ષમાની સાથેસાથ જાય છે તેમ અદયા અક્ષમાની સાથે જ જાય છે. એટલા માટે જે બતાવેલ છે તે યોગ્ય જ છે. આપણે તે જોઈએ.

ક્ષાંતિપર—ક્ષમા કરવાને તૈયાર. પોતા પ્રતિ કરેલા ગુનાને માફ કરવા તૈયાર અને પોતા કોઈના પ્રતિ કરેલા ગુનાના બદલામાં માફી માગવા તૈયાર. તમે વિલાયતમાં કે યુરોપમાં કોઈપણ સ્થાને ગયા હો તો I beg your pardon—‘હું તમારી ક્ષમા માંગું છું’ એવી વાત વારંવાર સાંભળશો. એ કદાચ વચનવિલાસ હશે, પણ એ વિવેક છે. તમારા પગને કોઈ અથડાઈ જાય કે તમને ક્ષમી જાય તો પણ માફી માગવાની જે માણસ તત્પરતા બતાવે તે ક્ષમાપર - ક્ષાંતિપર કહેવાય છે.

ક્ષાંતિપર એટલે ક્ષમા કરવાની જેને લઠણ પડી હોય એટલે જે ક્ષમા નામનો પ્રથમ યતિધર્મ ધારણ કરતો હોય તે જ માણસ ઉત્તમ ધર્મને આરાધી શકે છે. ક્ષમા વગરનો

ધર્મ નહિ, અને ધર્મ વગર આ આવવું અને જવું તે નિરર્થક થઈ જાય, પરિણામે આવ્યાં તેવાં ને તેવાં હાથ ધસતાં ચાલ્યા જવાય અને એક ખાડામાંથી નીકળી ખીજામાં પડાય એવી વર્તુળગતિ થાય.

સાધયતિ—જે માણસ ક્ષમાશીલ હોય, ક્ષમા આપવા તત્પર હોય તે ઉત્તમ ધર્મને સાધે છે. આખી દુનિયા જીવણી જાય કે ચોતરફ વાવાઝોડું દેખાય પણ જેના પેટનું પાણી હલે નહિ તે ઉત્તમ ધર્મને સાધે છે અને તેનાં નામના આખરે ડંકા વાગે છે, તેની ખાડામાં પડવાની રીતિ દૂર થાય છે અને તે અનંત સુખમાં નિરંતરને માટે વાસ કરે છે.

ધર્મ—તે માણસ ઉત્તમ પ્રકારના સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મને સાધે છે. તે પોતાને વશ કરે છે અને તેના મનની સર્વ ઇચ્છાઓ કૃણીભૂત થાય છે. ક્ષમા-દયા એ તો ધર્મનો અનિવાર્ય પાયો છે અને તેના તરફ વિચારણા ન કરવાથી પ્રાણી પાયો જ ખોટો માંડે છે. ખોટા પાયથી અગર પાયા વગરની ઈમારત ચણાતી નથી અને ચણવાની ભૂલ કરવામાં આવે તો ટકતી નથી, તેથી આ પ્રથમ યતિધર્મ જે ધર્મનો પાયો છે તેની તરફ ટૂંકી નજરે ન જોવું.

ધર્મ સાધ્યા વગર અહીંથી આપણે જઈએ તો આ મનુષ્યભવાદિ સામગ્રી મળી તે અર્થ વગરની થઈ જાય અને ખંધ મૂઠીએ આવેલ આપણે ઉઘાડી મૂઠીએ ચાલ્યા જઈએ. ધર્મના આશ્રય વગર ચાલ્યા જઈએ તો આપણામાં અને જનાવરમાં કંઈ ફેર ન રહે. તો પછી આ મનુષ્યત્વ, આર્યદેશ, સારું કુળ, નીરાગિતા, સારું આયુષ્ય, શ્રદ્ધા અને યોધિ-રત્નની આપણને પ્રાપ્તિ થઈ તે એળે જાય, નકામી થઈ પડે અને આપણે તો લખચૌરાશીના ફેરામાં ફર્યા જ કરીએ અને આપણી જે ઇચ્છા પાર પડવાની કંઈક આશા આ લવમાં ખંધાણી છે તે ફોકટ થાય. આવો અવસર ફરી-ફરીને મળે તેમ નથી. તેથી આ પ્રથમ યતિધર્મ આદરી જીવનને સફળ કરો. ધણી મુસીબતે આ મનુષ્યદેહ વગેરે અનુકૂળતા મળી છે તેનો લેવાય તેટલો લાભ લો અને મળેલ સામગ્રીનો સદુપયોગ કરો. આ ધર્મ તો કોઈ અનેરી ચીજ છે, એ જે તે માણસને મળતો નથી.

ઉત્તમ—આ ધર્મ ઉત્તમ છે, સારો છે. તેની પ્રાપ્તિનો લેવાય તેટલો લાભ લો અને જીવનને સફળ કરો.

આ પ્રથમ યતિધર્મ છે. દયા ઉપર આખી જૈન ધર્મની રચના છે અને એ પાયાને વિસારાય નહિ. પાયો ભૂલ્યા તો મૂળથી ખોટું થાય. તેથી, આ પાયાને ધ્યાન રાખી મજબૂત કરવો અને સર્વ પ્રકારે દયા ચિંતવવી અને તેનો અમલ કરવો. આ ધર્મ કરવામાં ધ્યાન જ રાખવાનું છે, એમાં પૈસો ખેસતો નથી, એના ખરડામાં કંઈ લખાવવું પડતું નથી. માટે દયા કરો. આઠ પ્રકારની દયા સમજો, પાળો અને ધર્મના પાયાને સાધો. એ વગર પ્રાણીનો આરો નથી, એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

મૂલ—ધર્મનું મૂળ દયા છે એમ ડાહ્યા માણસો કહે છે. સૂત્ર-સિદ્ધાંતમાં તો ત્યાં સુધી કહે છે કે અહિંસા-દયા એ સર્વ ધર્મનું કેન્દ્ર છે અને તેનાં રક્ષણ માટે ખીખાં વ્રતો-પચ્ચખખાણો યોજાયલાં છે. દયા ધર્મનું મૂળ છે, અહિંસા પરમો ધર્મ: એ જૈનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર) પર તેની જીવતી અસર પડેલી છે. ત્યાં પ્રાદ્યક્ષો કે શૈવો પણ માંસમચ્છી ખાતા નથી એ જૈનોની અસર છે, એમ હમણાં જ એક જૈનેતર પ્રમુખે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું છે. આ દશ યતિધર્મમાં ક્ષમાને જે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું તેને ધરાબર સમજવું અને સમજીને તેને અનુસરી વ્યવહારમાં મૂકવું.

દયા—આ દયા એ અહિંસાનું ભાવાત્મક રૂપ જ છે. અહિંસા હિંસાનો અભાવ બતાવે છે, એટલે એ નકારાત્મક સ્વરૂપ છે. દયાના આઠ પ્રકાર જૈન શાસ્ત્રકારોએ બતાવ્યા છે. સ્વદયા અને પરદયા આ પ્રથમ બે તરવો છે. પોતાની દયા ચિંતવવા અને અનુસરવામાં આત્મિક પ્રગતિ આવે છે અને પોતા સિવાય પરદયામાં જીવો પ્રત્યેની દયા આવે છે. આમ સ્વદયા અને પરદયામાં સર્વ જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય અને ત્યારપછી ત્રીજી સ્વરૂપદયા અને ચોથી અનુબંધદયા આવે છે. દેખાવમાત્ર દયા હોય તે સ્વરૂપદયા કહેવાય છે. જે દયા પરિણામે અત્યંત લાભકારક હોય, પણ દેખાવમાં કેટલીક વખત તે દયા દયા ન જણાય તે અનુબંધદયા છે, જેમકે નાના છોકરાને તેના હિત ખાતર મારવામાં આવે તે અનુબંધદયા કહેવાય છે. અનુબંધદયામાં અંતરમાં કોઈ પ્રકારનો તામસભાવ કે અપરાધ કરવાની વૃત્તિ હોતી નથી. આ સ્વરૂપદયા અને અનુબંધદયામાં પણ સર્વ જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પાંચમી દ્રવ્યદયા અને છઠ્ઠી ભાવદયા. દ્રવ્યદયામાં વર્તમાન સ્થિતિ જોવાય છે, જ્યારે વસ્તુતઃ દયા તે ભાવદયા છે. આ બે દયામાં પણ આખા વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે. સાતમી દયા તે વ્યવહારદયા છે અને આઠમી નિશ્ચયદયા છે. વ્યવહારથી જીવને બચાવવો, તેને મરતો અટકાવવો તે વ્યવહારદયા છે અને નિશ્ચયથી જો જીવહિંસા થતી હોય તો ઉપયોગ રાખવો એ નિશ્ચયદયા છે. આ બે દયામાં પણ સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. આ આઠ પ્રકારની દયા રાખીને પ્રાણી અહિંસાનો સિદ્ધાંત જમાવે છે, અને તેનો અમલ કરે છે.

આ પ્રથમ યતિધર્મના સંબંધમાં નવતરવની નોટ(ટખો)માં કર્તા કહે છે કે ‘ક્રોધનો જે અભાવ તે પહેલો ક્ષમાધર્મ.’ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી સંયમખત્રીશીમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

દોહા

ભાવ યતિ તેહને કહો, જિહાં દશવિધ યતિધર્મ;
કપટક્રિયામાં મહાલતા, મહીયા ખાંધે કર્મ.

૧

લૌકિક લોકોત્તર ક્ષમા, દુવિધ કહી ભગવંત;	
તેહમાં લોકોત્તર ક્ષમા, પ્રથમ ધર્મ એ તંત.	૨
વચન ધર્મ નામે કથ્યો, તેહના પશુ ખિહુ લેક;	
આગમવચણે જે ક્ષમા, પ્રથમ લેદ અપખેદ.	૩
ધર્મ ક્ષમા નિજ સહેજથી, ચંદનગંધ પ્રકાર;	
નિરતિચારપણે જાણીએ, પ્રથમ સૂક્ષ્મ અતિચાર.	૪
ઉપકારે અપકારથી, લૌકિક વળી વિભાગ;	
ખહુ અતિચાર ભરી ક્ષમા, નહિ સંજમને લાગ.	૫
બાર કપાય ક્ષય કરી, જે મુનિધર્મ લહાય;	
વચન ધર્મ નામે ક્ષમા, તે ખહુ તિહાં કહાય.	૬

આ ઉપરથી કોધનો વિજય એ ક્ષમા છે. એટલે પહેલા કપાય કોધનો વિજય કરવો એ ક્ષમા છે.

ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં હિંસાદેવીનું વર્ણન છે અને તેની અસર ગણાવવામાં આવી છે. મોટા યુદ્ધ કરનાર નંદિવર્ધન કોધના આવેશમાં ભારે ખરાબ કામો કરે છે એ આખી વિચારણા આ ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ખહુ દાખલાઓ સાથે અને નંદિવર્ધનના માનસિક અને વ્યાવહારિક વિચારો સાથે રજૂ કરવામાં આવી છે. એ કૂર ચિત્તવહુ વારંવાર ખાનાર નંદિવર્ધનના કેવા હાલ થાય છે અને દયાદેવી કેવી અહિંસામય છે તે જોતાં અને નાની નજીવી બાબતમાં કોધને વશ થઈ જનાર નંદિવર્ધનનું આયુ' ચરિત્ર વિચારતાં આ ક્ષમા ધર્મને કેમ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે તે ખરાબર સમજાય છે.

પંચાસ ગંભીરવિજયજીએ દશયતિધર્મની પૂજા બતાવી છે, તેઓ પ્રથમ ક્ષમાધર્મની પૂજામાં વહંસ રાગે ગાય છે :

(નાથ કેસે જંબુકો મેરુ કંપાયો—એ દેશીમાં ગવાય છે.)

અહો જિન રીત અપૂર્વ તિહારી, એ તો જગજન અચરજકારી,

અહો જિન રીત અપૂર્વ તિહારી....એ આંકણી.

ક્ષમાગંગમે' હંસ જયું ઝીલ્યો, વંદક મલ અપહારી;

અંતરંગ રિયુ અંત કરીને, અનધ રહ્યા શુભકારી. અહો જિન૦ ૧

આયાસને પ્રાયછીત્ત ન આવે, ધ્યાન ધરે એકતારી;

શ્રેય સમાધિ દરિશન ઉપજે, નિશ્ચળ રહો અવિકારી. અહો જિન૦ ૨

વિમલાતમ અઘસંચય વર્જિત, અર્જિત સામ^૧ વિહારી;

પ્રશમરસ લીની વિષય ન દીની, અખિયાં અમૃતકચારી. અહો જિન૦ ૩

और शस्त्रसहाय न जेवे, क्षमा निशिता असिधारी;
क्षमारंगी असंगी प्रलुकी, णद्वैयां कौड हुनारी. अहो जिन० ४

કર્મકટક વિકટ કિમ ચૂરો, ઝુરો કોધકી યારી;
નિરાંભ મુખકમલ પ્રસન્ન, ક્ષમા હે અગ્રણ હુલારી. અહો જિન૦ ૫

ચિદ્ધનરંગી શિવવધુસંગી, અદ્ભુત અચરીજકારી;
રિદ્ધિ વૃદ્ધિ પૂરણ મહિમા, ગંભીરગુણી હિતકારી. અહો જિન૦ ૬

અર્થ સુગમ છે. આવો મહિમા પ્રથમ યતિધર્મ ક્ષમાનો છે. તેટલા માટે આ આખો ધર્મ દયામય છે, એમાં કેન્દ્રસ્થાને દયા છે અને ખીજા સર્વ વ્રત પરચખખાણો દયાના રક્ષણમાં છે અને ચોતરફ ફેલાયલા છે. એ પ્રમાણે સમજી વિચારી આ પ્રથમ યતિધર્મનું અને ખાસ કરીને લોકોત્તર ક્ષમાનું ખરાખર રક્ષણ કરવામાં આવે તો તેથી પોતાનું જીવન સફળ થાય છે અને અંતે વિજયડાંકો કોઈપણ આકારમાં જરૂર વાગે છે. ક્રોધ કરનારથી, અક્ષમાવાળાથી તો કાંઈ ધર્મ થતો જ નથી, તેનું ભવિષ્ય સુધરતું નથી અને સંસારમાં તે આંટા ખાધા કરે છે. આથી જે આ પ્રથમ ‘ક્ષમા’ ધર્મને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે તે પોતાની જાતને જરૂર ઉદ્ધાર કરે અને તેની માંગલિકમાળા વિસ્તરે. આ અતિ અગત્યનો પ્રથમ યતિધર્મ છે. એનો જેટલો વિસ્તાર કરવા ધારીએ તેટલો થઈ શકે છે. હવે આપણે કમ-પ્રાપ્ત ખીજા (દ્વિતીય) યતિધર્મનો વિચાર કરીએ. (૧૬૮)

ખીજા યતિધર્મ માદ્વનો વિસ્તાર—

વિનયાયત્તાશ્ચ ગુણાઃ સર્વે વિનયશ્ચ માર્દવાયત્તાઃ ।

यस्मिन् मार्दवमखिलं सं सर्वगुणभाक्त्वमाप्नोति ॥૧૬૯॥

અર્થ—સર્વે ગુણો વિનયના ઉપર આધાર રાખે છે અને વિનય પોતે માદ્વ (નમ્રપણા) ઉપર આધાર રાખે છે, તેટલા માટે જેનામાં નરમાશ પૂરેપૂરી ભરેલી હોય છે તે સર્વગુણોનું ભાજન થાય છે. (૧૬૯)

વિવેચન : વિનય—મોટાનો વિનય સાચવવો, તેને તેના અનુભવને યોગ્ય અને વધને યોગ્ય માન આપવું, તે આવે ત્યારે ભૂલા થવું અને તેનું કામકાજ પોતાની ફરજ તરીકે કરી આપવું, તેની રજા વગર કોઈ પણ કામ ન કરવું, એ સર્વનો વિનયગુણમાં સમાવેશ થાય છે. એની વિગત હવે આપવામાં આવશે. તે વિનયને માદ્વ(નમ્રતા)નો આધાર રહે છે. વિનય એ તો મહાન ગુણ છે. તેના ઉપર ખીજા ગુણોની પ્રાપ્તિનો આધાર રહે છે. તેથી સર્વ પ્રકારે વડીલનો વિનય કરવો. યતિ થવું હોય તેણે નમ્ર થવું અને આગળ જે આઠ મદો આપણે સમજ્યા છીએ તેનાથી દૂર રહેવું.

ગુણા—Virtues— સદ્ગુણો વિનય પર આધાર રાખે છે. જ્યાં વિનય હોય, વડીલનું બહુમાન હોય, વડીલની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણવામાં આવતી હોય ત્યાંથી પછી આઠે પ્રકારના મદો ચાલ્યા જાય છે. માટે ગુણવાન થવાની જેને ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ વિનયી થવું જોઈએ.

માર્દવ—નમ્રપણું. હું તે કોણુમાત્ર પ્રાણી છું અને હું તો અનેક ગતિમાં જઈને ટકાનો ત્રણશેર વેચાણો છું અને ઉપર જતાં મદ્રત પણ અપાયેલો છું, ત્યારે આજે મારે અભિમાન શેનું કરવું? અને હું મોટો છું એમ કેમ માનવું? દુનિયામાં કરોડો માણસો છે તેમાં હું એક છું, સમુદ્ર પાસે એક ટીપા સમાન છું, આજે છું અને કાલે કયાં જઈશ તે હું જાણતો નથી. માટે મોટપ શેની કરવી? આવી મૃદુતા (નરમાશ) જે રાખે છે તે માણસ વિનયી હોય છે.

સર્વગુણભાક્ત્વમ્—તેનામાં સર્વ ગુણો હોય, તે સર્વ ગુણોનું ભાજન થાય છે. જેમ આપણે સંધવાની વસ્તુને હાંડલામાં નાંખીએ અથવા દાણાને ખરણીમાં ભરીએ તે તેનું ભાજન (કામ) થઈ જાય, તેમ આપણે જે પોતાની જાતને ગુણોની ભાજન કરવી હોય એટલે આપણી જાતને ગુણ સંઘરનાર બનાવવી હોય તો પ્રથમ વિનમ્ર થવું જોઈએ. વિનમ્ર માણસ પછી વિનયને ધારણ કરે છે અને તેનામાં અનેક ગુણો આવી વસે છે. અનેક ગુણનું ભાજન આ નરમાશ છે. માટે તેને જોબ યતિગુણ તરીકે સંઘરવી અને પોતે નમ્ર થવું. સર્વગુણભાક્ત્વ એટલે સર્વ ગુણોની આશ્રયતા.

વિનય સાત પ્રકારનો છે. ત્યાં ૧ લો વિભાગ પાંચે પ્રકારના જ્ઞાનની સેવા કરવી તે પ્રથમ જ્ઞાનનો વિનય. ખીજો દર્શનનો વિનય બે પ્રકારે છે. શુશ્રૂષા વિનય એટલે ઉચિત ક્રિયાનું સાચવવું. ખીજો અનાશાતના વિનય એટલે અનુચિત ક્રિયાથી નિવર્તવું. જે સાધુ અથવા સાધર્મી પોતાથી દર્શનગુણે અધિક હોય તેનો શુશ્રૂષા વિનય કરવો. તેનો સત્કાર, સ્તવન, વંદનાદિક કરવું, તે એક વાત થઈ. ખીજું, અભ્યુત્થાન એટલે આસનેથી ઊઠવું. ત્રીજું સન્માન એટલે વસ્ત્રપાત્રાદિકે કરી તેમની પૂજા કરવી. ચોથો આસનપરિવ્રજણ વિનય એટલે અત્યંત આદરપૂર્વક આસન લાવીને તેમને માનપૂર્વક બેસાડવા અને આપ બિરાજો એમ મુખેથી કહેવું. પાંચમું, માત્ર મુખેથી કહેવું એમ નહિ પણ આસન ખરાબર આપવું તે પાંચમો આસનપ્રદાન વિનય છે. વંદના કરવી તે છઠ્ઠો કૃતિકર્મ વિનય, હાથ જોડવા તે સાતમો અંજલિવ્રજણ વિનય. આવતાની સામે જવું તે આઠમો પ્રકાર છે અને બેઠેલાની સેવા કરવી તે નવમો પ્રકાર છે. જનારાને બેલાવવા જવું તે દશમો પ્રકાર છે. આ રીતે શુશ્રૂષા વિનયના દશ પ્રકાર છે. અનાશાતના વિનયના પિસ્તાળીશ ભેદ છે. ઋષભાદિક ચોવીશ તીર્થંકર. ૨. જ્ઞાનપ્રદાન ધર્મ. ૩. ધર્માચાર્ય તથા પ્રવ્રજ્યાચાર્ય. ૪. વ્યાખ્યાતા. ૫. વાચના દેનાર. ૬. વય, પર્યાય તથા શ્રુત એ ત્રણે પ્રકારના સ્થવિર. ૭. કુલ તે ચાંદ્ર

વગેરે. ૮. સંઘ તે જ્ઞાનાદિક ગુણ સહિત સાધુ સમુદાય અથવા ગણ સમુદાય. ૯. મંડળીમાં જે સાથે વ્યવહાર કરે તે. ૧૦. ક્રિયા જે પોતાની સમાનક્રિયા કરતા હોય તે, એમની સાથે મતિજ્ઞાનાદિક પાંચ જ્ઞાન મેળવતાં ૧૫ થયા, તે પંદરને વિશે ૧. આશાતનાનો ત્યાગ કરવો. ૨. તેમનું ભક્તિસહિત બહુમાન કરવું. ૩. તેમનાં છતાં ગુણ હોય તે વર્ણુ-વીને તેમને દીપાવવા. એ રીતે પંદરને ત્રણ ગુણ કરતાં પિસ્તાળીશ પ્રકાર થાય. તે અનાશાતનાના ૪૫ લેદ છે. હવે ત્રીજે આરિત્ર વિનય. તે પાંચે પ્રકારના આરિત્રવાનને કાયાએ કરીને ફરસવા તે. ત્રણ પ્રકારના યોગનો વિનય તે આચાર્યાદિકનો સર્વકાળે મન, વચન, કાયાએ કરી વિનય કરવો. અને સાતમો લોકોપચારવિનય છે, વ્યવહારમાં ઉપચારે વડીલનો વિનય કરવો તે. આ રીતે સાત પ્રકારનો વિનય કરવાનો છે. સર્વે ગુણો આ વિનયગુણ ઉપર આધાર રાખે છે. નવતરવ ટબાકાર કહે છે કે 'માનનો ત્યાગ તે બીજો માદૃવધર્મ.' અને શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય પોતે બનાવેલ યતિધર્મખત્રીશીમાં કહે છે કે —

મદ્વ, અજ્ઞવ, મુત્તિ, તપ, પંચ લેદ ઈમ જાણુ;
તિહાં પણુ ભાવનિયંઠને, ચરમ લેદ પ્રમાણુ. ૭

આ રીતે તેઓ માદૃવને નામ લઈ વખાણુ છે.

મુનિમહારાજ પંન્યાસ ગંભીરવિજયજી બીજી પૂજામાં (દેશી બુલાની કુમરી, આજ દુગ્ધા મેરી મીટ ગઈ રે—એ દેશી) ગાય છે —

રાજ મજ્જવ મન વસ રહી રે, અમલ કમલ સમ જુગલનયન,
સમરસમે' વિકસ રહી રે ...એ આંકણી.
મજ્જવમંથર અખિયાં તોરી, ગર્વગુમાન વરીજિત મૃદુ ગોરી;
નમનદમન ગુણુ રમણુ નીપાઈ, મચ્છર મદ હુરશહી રે રાજ૦ ૧
મજ્જવ કરત વજ્રશું જોરી, અઠમદ અચળ શિખર સો ફોરી;
કેવળ ભાસરૂકે કીન સેતી, સુજોત પસર રહી રે. રાજ૦ ૨
માને ધારો કૃત્ય ન કરીને, માને સંગથી મનસા હરીને;
પ્રભુપદ નમન દમન ચિત્ત લાઈ, જય પામે ભવિ સહી રે. રાજ૦ ૩
માન અભાવે વિનય સુહાવે, યોધ લક્ષ શું તન મન ભાવે;
મનન સેવન લય લાવો ભાઈ, ગુણગણુ લહે ગહુગહી રે. રાજ૦ ૪
નિરમદ સુગુણુ પુરંદર તોરી, હરિ હર પ્રદ્ધ કરે કેમ હોરી;
વાસવશ્રેણી રહી કર જોરી, તુજ પદમે' નમ રહી રે. રાજ૦ ૫

હીન અધમ નર તુમને છેરી, ગુણ્યુત વચન મનસું ન ભેરી;
કલ્પિત રચના પ્રીત લગાઈ, દુઃખ માન વસે લહી રે. રાજ૦ ૬
જેમ જેમ મૂર્તિ નિહાણું તોરી, તેમ તેમ વિપત કઠિન ગયે મોરી;
સુખ વૃદ્ધિ સંપત સવિ પાઈ, ગંભીર જિન રસ લહી રે. રાજ૦ ૭

આ રીતે આપણે ખીલે યતિધર્મ વર્ણવ્યો. આવા પ્રકારની નમ્રતાથી સર્વ અભિમાન હર રહે છે અને પ્રાણી સર્વ ગુણનું ભાજન થાય છે. માટે મૃદુતા રાખવી. માદૃવ એટલે મૃદુતા. મૃદુતા એટલે સુંવાળાપણું, નરમાશ, મધુરતા. શ્રુતિનો એક પ્રકાર છે કર્ણપ્રિય. આ સર્વ ગુણો માદૃવતામાં હોય છે. (૧૬૯)

ત્રીલો યતિધર્મ આજ્ઞવનો વિસ્તાર—

નાનાર્જવો વિશુદ્ધયતિ ન ધર્મમારાધયત્યશુદ્ધાત્મા ।

ધર્માદતે ન મોક્ષો મોક્ષાત્ પરમં સુખં નાન્યત્ ॥૧૭૦॥

અર્થ—સરળતા વગર કોઈ શુદ્ધતાને પામતો નથી, અપવિત્ર-અશુદ્ધ આત્મા ધર્મનું આરાધન કરી શકતો નથી, ધર્મ વગર મોક્ષ થઈ શકતો નથી અને મુક્તિ વગર ખીજું કોઈપણ પરમ સુખ નથી. (૧૭૦)

વિવેચન—આજ્ઞવ એ ત્રીલો યતિગુણ છે. આજ્ઞવ એટલે સરળતા, નિખાલસતા, ઋણ્યતા, પ્રામાણિકતા. એ ત્રીલો મુખ્ય ગુણ છે. તે માયાકપટ-છેતરપિંડી-રહિતપણું છે. જ્યાં છેતરપિંડી કે ગોટાળો ન હોય ત્યાં આજ્ઞવ હોય છે, ત્યાં સરળતા હોય છે. એટલે માયા નામના ક્વાયનો સર્વથા ત્યાગ કરવો અને તદ્દન સરળ-સીધા ગોટાળા વગરના થઈ જવું. જેવા ન હોઈએ એવા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરવો તે માયાની નિશાની છે. જેવા હોઈએ તેવા દેખાવું તે સરળતા ખતાવે છે.

ન અનાજ્ઞવો—જેનામાં આજ્ઞવ એટલે સરળતા નથી તેવો નહિ. એ નકારનો એક હુકાર થાય. જેનામાં માયા, દેખાવ, દંભ નથી તેવો નથી એટલે જે માયાવાળો પ્રાણી છે તે. જેનામાં દેખાડો કરવાની વૃત્તિ હોય અને પોતે હોય તેનાથી જુદો હોવાનો ઠંડેરો કરે તેવો માણસ; એટલે ધાંધલિયો, ગોટાળો કરનારો માણસ. પોતે હોય હુલ્લો અને ધર્મિષ્ટ દેખાવાનું ધાંધલ કરનારો માયાવી માનવી.

વિશુદ્ધયતિ—આવો માયાવી માનવી ધર્મની આરાધના કરી શકતો નથી. જે માણસ માયાવી-કપટી, દેખાવ કરનાર અથવા ધાંધલિયો હોય છે તે ધર્મનું આરાધન કરી શકતો નથી. જે જેવો ન હોય તેવો દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે અથવા જેવો હોય તેથી કાંઈક જુદો જ હોવાનો દેખાવ કરે તેવો માયાવી માનવી ધર્મનું આરાધન કરી શકતો નથી. એનાથી તો ધર્મ દશ ગાઉં દૂર નાસે છે. જેના મનમાં સરળતા નથી, સીધાપણું નથી તેને અને

ધર્મને શું લાગે વળગે ? માયાવી, દંભી, દેખાવ કરનારને ધર્મ હોવો તે અસંભવિત વાત છે. કાંઈપણ છુપાવવું નહિ, ઠાંકપિછોડો કરવો નહિ, ગોટા વાળવા નહિ એ સરળતા છે. માયાવી પ્રાણીમાં એમાંનું કાંઈ હોતું નથી. જે માણસ સીધો સરળ હોય છે તે આવા ગોટા વાળતો નથી.

અશુદ્ધાત્મા—આવા પાપથી ભરાયેલો સંકલિષ્ટ આત્મા ધર્મનું આરાધન કરતો નથી. એ સંકલિષ્ટ આત્મા ગોટા વાળી, છેતરપિંડી કરી ધર્મી હોવાનો દેખાવ કરે છે, પણ એ ખરો સંકલિષ્ટ છે, દુનિયાદારીનો માણસ છે, પુદ્ગળમાં રસ ધરાવતો આત્મા છે. એવો પ્રાણી સંસારમાં રખડનાર છે. એ કદી ધર્મનું આરાધન કરી શકતો નથી. એ ધર્મ કરવા ભય પણ એની માયાવી નીતિ એને ધર્મારાધનથી દૂર રાખે છે.

ન મોક્ષ—ધર્મ વગર મોક્ષ થતો નથી. અને જ્યાં પ્રાણી ધર્મ આરાધન કરી શકતો નથી એવા પ્રાણીની સુક્તિ કેમ થાય ?

ન અન્યત્—મોક્ષ સિવાય બીજું કોઈ જિંવામાં જિંવા પ્રકારનું સુખ નથી. જો તમારે હંમેશને માટે છૂટકારો મેળવવો હોય અને તમે તે બાબતમાં ગંભીર હો તો મોક્ષ-સુક્તિ સિવાય બીજું કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સુખ નથી. જે સુખની પાછળ દુઃખ આવીને જીભું હોય, જે સુખ સ્થાયી ન હોય તેને ખરેખરું સુખ જ ન કહી શકાય. મોક્ષ તો એકવાર મળે ત્યાર પછી જન્મ-જરા-મરણની સર્વ ઉપાધિઓ મટી ભય છે. તેથી મોક્ષ સિવાય અન્યત્ર અન્ય કોઈપણ સ્થાને સુખ સાચા અર્થમાં છે જ નહિ.

આ ગાથામાં ત્રીજા યતિશુભની આપણે વાત જાણી. સરળતા રાખવી, માયાનો, દેખાવનો, છેતરપિંડીનો, દંભનો ગોટાળો છોડી દેવો અને પરમસુખ જે મોક્ષ છે તે માટે પ્રયાસ કરવાનું પરંપરાથી કારણ માયાના દેખાવનો ત્યાગ છે. માયાના ત્યાગથી પરમસુખ જે મોક્ષ છે તે સરવાળે પ્રાપ્ત થાય છે. આવો માયાનો પ્રભાવ છે અને પ્રાણી જેવો ન હોય તેવો દેખાવ શા માટે અને કેટલા વર્ષ માટે પ્રયાસ કરતો હશે ? અંતે તો એ પકકાઈ ભય છે, ઉઘાડો પડી ભય છે અને જાહેર થઈ વધારે બેઆખરૂ બને છે. આવા દેખાવ કે ગોટાળો કરવાના દંભનો ત્યાગ કરી સરળતા રાખવી. એ ત્રીજો આજીવ શુભ છે અને સર્વ યતિમાં તે હોવો જ જોઈએ, અને શ્રાવકમાં તે હોય તો બહુ શોભે અને મોક્ષના પરમસુખને એ નજીક આણે.

જેવા હોઈએ તેવા દેખાવું તેમાં આકરી શી વાત છે ? દેખાવ કરવા માટે તો અનેક વાર ઘાટ ધડવા પડે છે, જૂઠાં સાચાં બોલવાં પડે છે અને ધાંધલ કરેલ હોય તેને યાદ રાખી નાચ નાચવા પડે છે, જ્યારે સરળતા તો હોય તેવા દેખાવામાં છે, તે સીધો રસ્તો છે અને પ્રયત્ન વગર લભ્ય છે અને સાહુજિક છે.

આ સરળતાને અંગે શાસ્ત્રકાર શું કહી ગયા છે તે આપણે પ્રથમ જોઈએ. નવતત્વ-ટબાકાર કહે છે કે 'માયાનો જે ત્યાગ એટલે કપટરહિતપણું તે ત્રીજો આર્જવધર્મ'. આટલી ઠૂંકી પણ મજબૂતી વ્યાખ્યા કરી છે. અને શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે તો તેને એક જ શબ્દમાં તેને માટે 'અભ્યવ' શબ્દ વાપરી યતિધર્મખત્રીશીમાં પતાવ્યા છે, તે આપણે આગલી (૧૬૯) ગાથામાં નોંધી ગયા. હવે આપણે પંચાસ શ્રી ગંભીરવિજયજીની તે સંબંધીની પૂજા જોઈ જઈએ. તે પૂજા તેમણે પરજ રાગમાં બતાવી છે અને તે 'નિશ્ચિન્ન જોઈ' તારી વાટકી ઘેર આવેા ઢાલ' એ આનંદધનના પદની દેશીમાં પણ ગાઈ શકાય છે. તે પૂજા નીચે પ્રમાણે છે—

આર્જવસે જિન પૂજતાં, મીટે માયા અંધારા;	આર્જવસે૦ ૧
અનુભવજેત હી ઝગમગે, ટલે કર્મ પ્રચારા.	
માયા સંગ નીસી છારતા, નહિ તસ્કર ચારા;	આર્જવસે૦ ૨
માયા ઉરગી ના ડસે, તરે ભવનું પારા.	
માયા રિદ કંબુ આંટીમેં, રુકે જ્ઞાન ઉભારા;	આર્જવસે૦ ૩
આર્જવ સોધને સોધીએ, સવિ ક્રિયાડંબારા.	
શ્રદ્ધા નિર્મળ નીપજે, હોય જ્ઞાન સુધારા;	આર્જવસે૦ ૪
સહજ સરળ છણિરૂપા, આપોઆપ નિહારા.	
આર્જવ અમૃત ઘોઈને, નીજ આતમ પ્યારા;	આર્જવસે૦ ૫
કેવળદુગ પ્રભુ પામીને, હુર્યો માયા પ્રસારા.	
ત્રીસદ્ધા ઉર સર હંસને, પૂજે ભાવ ઉદારા;	આર્જવસે૦ ૬
શિવરમણીકી સેજમેં, કરો સેલ અપારા.	
કરજોડી કરું વિનતી, દીજે દરિશન પ્યારા;	આર્જવસે૦ ૭
બુદ્ધિકરણ વર્ધમાનસે, સુખ ગંભીર હજારા.	

આ પ્રમાણે દશ યતિધર્મની પૂજામાં તેમણે ત્રીજી પૂજા ગાઈ છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. ઉરગી એટલે સાપણ અને કંબુ એટલે શંખ, બાકી અર્થ સુગમ છે.

આર્જવ એટલે કપટરહિતતા, સરળપણું, જેવા આપણે પોતે હોઈએ તેવા દેખાવા-પણું અને સરળ માણસ તો જણાયા વગર રહેતો નથી. એને જોતાળા વાળવા પડતા નથી. એને મનમાં કાંઈક હોય અને દેખાવ કૃત્રિમ ધારણ કરવો પડતો નથી. સરળહૃદયી પ્રાણી સીધી જ વાત કરે છે. ઉપાધ્યાયજીએ અધ્યાત્મસારના દંભ પ્રકરણમાં જે જે દુર્ગુણો બતાવ્યા છે તેમાંથી તે મુક્ત હોય છે. આવા સરળતાવાળા પ્રાણીઓ બહુ નિખાલસ મનના હોય છે. તેઓ તો જેવું મનમાં વસે તેવું બોલી નાંખે છે અને ગૂંચ, પેચ કે

દાવ તેઓની ભાષામાં હોતો જ નથી. આવા સરળ માણસોને ધર્મ થાય છે અને ધર્મ વગર મોક્ષ થતો નથી. એટલે પરમ આનંદનું કારણ જે આ મોક્ષ છે, તે તે વગર સાધ્ય થઈ શકતું નથી. આ મોક્ષ તો કોઈ પણ પ્રકારે મેળવવો જોઈએ. આપણે પ્રયત્ન એ શાશ્વત સુખ માટે જ છે. એટલે આ આર્જવનો ત્રીજો યતિધર્મ મોક્ષસુખ માટે જરૂરી છે. સરળતા વગર ધર્મ અને ધર્મ વગર અનંત સુખ મળતું નથી. (૧૭૦)

ચોથા યતિધર્મ શૌચનું વર્ણન—

यद् द्रव्योपकरणभक्तपानदेहादिधारकं शौचम् ।

तद् भवति भावशौचानुपरोधाद्यत्नतः कार्यम् ॥૧૭૧॥

અર્થ—જે કાંઈ દ્રવ્ય ઉપકરણ, લોજન અને પાન (પીવાનું) તેમ જ દેહ (શરીરને) ધારણ કરવાનું એ બધાને લઈને થતી જે ક્રિયા પવિત્રતા માટે કરવી પડે, તેમને પવિત્ર રાખવા પડે તે, ભાવશૌચને વાંધો ન આવે તેમ યત્નપૂર્વક થાય. (૧૭૧)

વિવરણ—દ્રવ્યોપકરણ : વસ્ત્ર, પાત્ર કે પાટપાટલાં જે લેવા પડે તે ઉપયોગ-પૂર્વક લેવાં અને તે એવી રીતે લેવાં કે એમ કરવા જતાં ભાવશૌચને વાંધો ન આવે. એટલે, હુવે પછી ભાવશૌચની વિગત આપવામાં આવશે. તેને અડચણ અગવડ ન થાય, તેને વાંધો ન આવે તે રીતે લેવાં. સાધુઓને પાટપાટલાં, પુસ્તકાદિ અને દ્રવ્યોપકરણ રાખવાં પડે છે, પણ તેમાં કડી લેવા જતાં પાટણ પરવારી બેસાય તેમ થવું ન જોઈએ. શરીરની રક્ષા માટે તે લેવાં પડે તો તેને લેવા જતાં ભાવશૌચને વાંધો આવી જાય તેમ થવું ન જોઈએ. એટલે થોડા લાભ ખાતર ભાવશૌચને વાંધો તો આવવા દેવો જ નહિ. આ વાત પોતાના વસ્ત્ર, રજોહરણાદિ જરૂરી વસ્તુ માટે સમજવી. તે લેતી વખતે પણ ભાવશૌચને વાંધો ન જ આવવા દેવો ઘટે.

લોજન—લોજન. શરીરને ટકાવી રાખવા માટે લોજન તો લેવું પડે, પણ તે એવું ન લેવું અથવા એવી રીતે ન લેવું કે તેથી નિર્લોભતા, નિઃસ્પૃહતા, વગેરે કોઈપણ શૌચને અડચણ થાય.

પાન—જેમ આહાર તેમ પાણી પણ. શરીર ધારણ કરવા માટે જરૂરી છે તો પાન કરવું. પીણું લેવું તે પણ નિર્લોભતાપૂર્વક, ભાવશૌચના ગુણને વિરોધ ન આવે તેમ લેવું.

દેહાદિધારક—શરીર ધારણ કરવાને અંગે, શરીર ધારણ કરવા માટે જે પખાણવું વગેરે દોષો થાય છે તે પણ ભાવશૌચને વાંધો આવે તેવા ન હોવા જોઈએ. મૂળ વાત એ કે શૌચમાં પ્રાધાન્ય ભાવશૌચને આપવું. શરીરાદિક કારણે એને પખાણવું, એને સાફ રાખવું, વગેરે કરવું પડે તે ભાવશૌચને વાંધો ન આવે એમ કરવું. આમાં પ્રાધાન્ય ભાવ-

શૌચને છે. વડીનીતિએ ગયા પછી પખાળવા વગેરેનું કામ થાય, પવિત્રતાને અંગે એને પખાળવું પડે, તે એવી રીતે પખાળવું કે ભાવશૌચને વાંધા ન આવે. મુખ્યતા ભાવશૌચની છે. શરીરાદિ કારણે દ્રવ્યશૌચનો આશ્રય લેવાય તો તે ભાવશૌચને વિરોધ ન આવે તેમ લેવો.

ભાવશૌચ—શૌચ અર્થાત્ પવિત્રતા એ પ્રકારની છે : દ્રવ્યશૌચ અને ભાવશૌચ. દ્રવ્યશૌચ કરતાં ભાવશૌચની મહત્તા વધારે છે. તેટલા માટે ભાવશૌચને વિરોધ ન આવે તે રીતે દ્રવ્યશૌચ કરવું. આ દ્રવ્યશૌચ એટલે પૌદ્ગલિક વસ્તુઓની પવિત્રતા અને ભાવશૌચ એટલે નિર્દોષતા, નિસ્પૃહતા વગેરે ગુણો. એટલે દ્રવ્યથી શરીરની પવિત્રતા લાવવા જતાં ભાવશૌચને હાનિ ન થાય તેની સંભાળ રાખવી.

અનુપરોધ—ભાવશૌચને વિરોધ ન આવે તે રીતે. એટલે દ્રવ્યશૌચ કરવું પડે તો તે પણ ભાવશૌચને વિરોધ ન આવે તેમ કરવું. લોહીથી ખરડાયેલ શરીરને પણ ભાવશૌચને અવિરોધપણે પવિત્ર કરવું, સમારવું, તેનો યોગ્ય ઉપચાર કરવો, પણ તે ઉપચાર કરવા જતાં ભાવશૌચ સાથે જરા પણ વિરોધ ન થાય તેની સંભાળ રાખવી. ઉપરોધ એટલે અટકાવ, રોકાણ. દ્રવ્યશૌચ કરવા જતાં ભાવશૌચનો અટકાવ ન થવો જોઈએ.

યત્નતઃ—ચીવટ રાખીને, ઉપયોગ રાખીને પ્રયત્ન કરવો તે. સમજણપૂર્વક આ યત્ન કરવા જતાં પોતાનાં મૂળ સદ્ગુણોને વધારે સંભાળવા. થોડા લાભ ખાતર મોટો લાભ ખોઈ ન બેસવો. એને માટે યતનાપૂર્વક કામ લેવું. જતના એ તો જૈનનો ખાસ ધર્મ છે. એ તો પુંજી, પ્રમાણ, સંભાળપૂર્વક હાલે, ચાલે, બોલે અને વર્તે. વાત એમ છે કે પ્રયત્ન કરીને સંયમની રક્ષા કરવી.

આ શૌચધર્મ ચોથો યતિધર્મ છે. દ્રવ્યથી એટલે પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને અંગે પવિત્રતા રાખવી, પણ તેમાં ભાવશૌચને વાંધો આવવા ન દેવો. જે જે ગુણો યતિઓના કહ્યા છે તે નિસ્પૃહતા, નિર્દોષતા એ સર્વ ભાવશૌચ છે. તેને મૂકી દઈને દ્રવ્યપવિત્રતાને પ્રાધાન્ય ન આપાય.

આ અતિ મહત્વની બાબત છે. આ સંબંધમાં બીજા અંકકારો શું કહે છે તે આપણે જોઈએ —

નવતત્ત્વ ટપાકાર એને આઠમો યતિધર્મ ગણે છે. તેઓ જણાવે છે કે “શરીરના હાથપગ પ્રમુખ પવિત્ર રાખવા અને ભાતપાણી પ્રમુખ આહાર એંતાલીશ દોષરહિત લેવો તે સર્વ દ્રવ્યથી શૌચ; અને આત્માના જે શુદ્ધ અધ્યવસાય, કષાયાદિકે રહિત શુદ્ધ પરિણામની વૃદ્ધિ તે ભાવશૌચ. અથવા મન, વચન, કાયાને શુદ્ધ રાખવા, સંયમને વિશે નિરતિચારપણું તથા જીવઅદત્ત, સ્વામીઅદત્ત, ગુરુઅદત્ત, તીર્થંકરઅદત્ત એ ચારે પ્રકારની

ચોરીનો ત્યાગ કરવો તે આઠ શૌચધર્મ, એટલે સાધુ હોય તે જીવની પરવાનગી વગર ન લે, ધણી-માલિકની પરવાનગી વગર ન લે, ગુરુમહારાજની પરવાનગી વગર ન લે, અને તીર્થકરે જે નિવેધ્યું હોય તે ન લે, આવો ભાવ છે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય યતિ-ધર્મની ખત્રીશીમાં દસમી ગાથામાં કહે છે કે :

‘આલોચણ જલશુદ્ધતા, શૌચધર્મ અવિરુદ્ધ.’

પંચાસ ગંભીરવિજયજી આઠમી શૌચધર્મની (દશયતિધર્મ) પૂજામાં નીચે પ્રમાણે કહે છે—

(રાગ જંગલો, તાલ દાદરો. આનંદ કંદ પૂજતા, જિનંદ ચંદ હું.....એ એની દેશી છે.)

દિનરાત આપ જાપ સે, વિભાવકો છલી;	
દિલખાગ કે મેદાન જગે, વાસના કલી.	દિન૦ ૧
સુરિંદ વૃંદ વંદકી, ઉપાસના મલી;	
જલાદિ શૌચ એક લોન, સુક્તિ કંદલી.	દિન૦ ૨
જિનીંદ વાક પાકતા, ઉદાર સાંભલી;	
સ્પર્શ તજ અદત્તકો, વિભાવકી મલી.	દિન૦ ૩
સંતાપ હાર તીરણી, સ્વભાવ ઉજલી;	
ચારોં હી અદત્ત છોરં, વિરતિ નીરમલી.	દિન૦ ૪
જીવ કુંદ કેતકી, ગુલાબ વોલસરી;	
કૂલ સ્વામી માલીકી, ન લેના દ્રગ છલી.	દિન૦ ૫
અરિહંત નિષિદ્ધ કૂલ, છેદો ના કલી;	
પ્રીયંશુ ચંપો મોગરો, ને માલતી ભલી.	દિન૦ ૬
ગુરુ ઉક્ત રીત પદ્મ, ગુર્ધવી ભલી;	
પરિમલે સુવર્ણ કે, સુભોમિજા વલી,	દિન૦ ૭
કૂલોંકી જાતિ ભાતી, અંગીઓ ભલીભલી;	
પગર ભરો વર્ષો ભવી, કૂલ દેવ જો મીલી.	દિન૦ ૮
દુવિધ લેપ શ્લેષ છેદ, વીર નહિ બલી;	
વૃદ્ધિ ગંભીર શૌચ ધીર, કીર્તિ ઉજલી.	દિન૦ ૯

આનો અર્થ સમજાઈ જાય તેમ છે. આવો વિચાર કરવો. તમારે ખાલ્ય પવિત્રતા રાખવી, પ્રજ્ઞાલન, ધોવણુ કરવું પણ તે ભાવશૌચને વિરોધ આવે તે રીતે નહિ અને ભાવશૌચમાં નિઃસ્પૃહતા, નિર્લોભતા, અયાચકતા, આજ્ઞવ, માર્દવાદિ અનેક ગુણો આવે

છે. તે ગુણને વાંધો આવે એમ બાહ્ય પવિત્રપણું રાખવાનું નથી. શૌચ એટલે પવિત્રપણું, પણ તે સાધુતાને લોગે ન થવું જોઈએ. કારણ કે સાધુને સાધુતા રાખવી, ઉચ્ચ આરિત્ર રાખવું એ મુખ્ય ધર્મ છે. બાહ્ય પવિત્રતા રાખવા જતાં અસલ સિદ્ધાંતો તણાઈ જાય એ રીતે એ કામ થવું ન જોઈએ. બાકી તેને અવિરોધપણે બાહ્ય શૌચ પણ ધરાવે પાળવું. વાંધો આવે તો જુદો માર્ગ લેવો, પણ સાધુતાને વાંધો ન આવવા દેવો. યતિ પ્રથમ સાધુ છે, અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાધુધર્મ જાળવવાનો છે, તેને વાંધો ન આવે તે રીતે બાહ્ય શૌચ પાળવું. (૧૭૧)

સંયમ નામના પાંચમા યતિધર્મનો વિસ્તાર—

પञ्चास्रवाद्विरमणं पञ्चेन्द्रियनिर्जयः कषायजयः ।

दण्डत्रयविरतिश्चेति संयमः सप्तदशभेदः ॥૧૭૨॥

અર્થ—પાંચ આશ્રવોથી પાછા હટવું, પાંચે ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો, ચારે કષાયો પર વિજય કરવો, મન, વચન, કાયાના દંડથી પાછા હટવું—એમ સત્તર પ્રકારે સંયમ છે. (૧૭૨)

વિવેચન—પંચાસ્રવ—પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ પાંચ જે સાધુના પચ્ચક્ષ્માણુ છે તેનાથી વિરમવું એટલે એ પાંચમાંથી કોઈ એકના પણ સપાટામાં ન આવવું અને પ્રસંગ આવી પડે તો તેમાં પડતાં પોતાની જાતને સંભાળ-પૂર્વક રોકવી. આ પાંચ આશ્રવ છે, કર્મગરનાળાં છે, તેમનો સંપૂર્ણ અટકાવ કરવા માટે પાંચ મહાવ્રત છે, જે સાધુધર્મનો પાયો છે. આ આશ્રવોથી વિરમવું તે સત્તર પૈકી પ્રથમ પાંચ પ્રકારના સંયમો છે. પાંચે વ્રત ધરાવે પાળવા તે પ્રથમ પાંચ સંયમો છે. બીજા પ્રકારે હવે પછી વિચારશું. કોઈ જીવને ન મારવો, જૂઠું ન ખોલવું, પારકી ચીજ નહિ દીધા છતાં ન લેવી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને પોતાની માલિકી કોઈ પર ન રાખવી એ પાંચ મૂળ યતિધર્મો પણ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે પાળે. આ રીતે સંયમના સત્તર પ્રકારમાંથી પ્રથમ પાંચ પ્રકાર થયા.

પંચેન્દ્રિયનિર્જય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચે ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો એ સત્તર સંયમમાંના બીજા પાંચ પ્રકારના સંયમ થયા. 'નિર્જયઃ' એ સ્થાને એક છાપેલ કોપીમાં 'નિગ્રહઃ' પાઠ છે. અર્થમાં ફેર પડતો નથી. પાંચે ઈન્દ્રિયો પર નિગ્રહ કરવો, સર્વને અને પ્રત્યેકને પોતાને કબજે રાખવી અને પોતે એના તાળામાં ન જવું. એ રીતે સંયમના દશ પ્રકાર થયા. સ્પર્શનેન્દ્રિય માટે ઘણો વિસ્તાર ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં કર્યો છે, તે સ્પર્શને કથાનકને જોવાની ભલામણ છે. રસનેન્દ્રિય માટે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાનો ચોથો પ્રસ્તાવ (બીજા ભાગ) જોવો. ત્યાં રસનાની કથા ખૂબ વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. ઘ્રાણુકથા માટે

ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાનો પાંચમો પ્રસ્તાવ (બીજો ભાગ) જોવો. ત્યાં ઘણુકથા યોગ્ય સમજાવટ સાથે આપવામાં આવી છે. તેથી અત્ર તે પર વિસ્તાર કર્યો નથી. ચક્ષુરિન્દ્રિય માટે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાનો છઠ્ઠો પ્રસ્તાવ સવિસ્તર જોવો. અને છેલ્લી પાંચમી શ્રોત્રેન્દ્રિય માટે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાનો સાતમો પ્રસ્તાવ (ત્રીજો ભાગ) જોવો. ત્યાં એની કથા વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. આ રીતે આપણે સંયમના સત્તર પ્રકાર પૈકી દશ પ્રકાર જોયા. એ ઇન્દ્રિયો મોકળી કરવા યોગ્ય નથી, પણ નિગ્રહવા યોગ્ય છે.

કષાયજય—કષાયોના ઉપર વિજય કરવો. એના ચાર પ્રકાર છે. તે આપણે ત્રીજા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી જોઈ ગયા. એ ચારે—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ-મનના વિકારો છે. એમને જીતવાં, એમને વશ ન પડવું, એ ચારેનો સંયમ કરવો, એટલે, અત્યાર સુધીમાં ચૌદ સંયમ થયા. એ પ્રત્યેક મનોવિકારને ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાં ચર્ચ્યો છે. અને તેનાં ફળ પણ બતાવ્યાં છે. ક્રોધને અંગે જુઓ ત્રીજો પ્રસ્તાવ અને માનને અંગે જુઓ ચોથો પ્રસ્તાવ. માયા માટે જુઓ પાંચમો પ્રસ્તાવ અને લોભને અંગે જુઓ છઠ્ઠો પ્રસ્તાવ. આ ચારે કષાયો શત્રુની ગરજ સારે છે. તેમના પર વિજય કરવા ચાર પ્રકારના સંયમને વિસ્તાર છે.

દંડત્રય—મન, વચન, ક્રિયાના યોગો - દંડોથી વિરમવું એ છેલ્લા ત્રણ સંયમો છે. અને મનને ખરાબ રસ્તે પ્રવર્તવા ન દેવું, વચનને સત્ય, પ્રિય, હિત, તથ્ય વચન બોલવામાં પ્રવર્તવાને તે રીતે વચનદંડથી વિરમવું અને ક્રિયાને અજયજ્ઞાએ પ્રવર્તવા ન દેતાં તેના ક્રિયા-દંડથી વિરમવું. આ પ્રમાણે પાંચ આશ્રવોથી વિરમવું, પાંચ ઇન્દ્રિયોને મોકળી ન મૂકવી, ચારે કષાય પર વિજય મેળવવો અને ત્રણ દંડોથી વિરમવું એમ સત્તર પ્રકારે સંયમ થાય છે, તે પાંચમો યતિધર્મ છે. આમાંથી શ્રાવકે જે બને તે યતિધર્મ પાળવા. એમાં સાધુ થઈ જવાતું નથી, પણ આપણા સાધુતાનો આદર્શ સિદ્ધ થાય છે.

આ સંબંધમાં બીજા અંશકારો શું કહે છે તે પ્રથમ જોઈ જોઈએ. નવતત્ત્વટીકાકાર લખે છે કે “પ્રાણાતિપાતાહિક પાંચનું જે વિરમણ તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ચાર કષાયનો જય અને ત્રણ દંડની નિવૃત્તિ એ સત્તર ભેદે છઠ્ઠો સંયમધર્મ.” શ્રીમાન યશો-વિજયજી ઉપાધ્યાય યતિધર્મખત્રીશીમાં કહે છે કે—

આશ્રવદ્વારને રુ'ધીએ, ઇન્દ્રિય દંડ કષાય;
સત્તર ભેદ સંજમ કથ્યો, એહ જ મોક્ષઉપાય.

૯

ત્યાં નીચે નોટમાં ગાંધા આપેલી છે—

પંચાસવા વિરમણં પંચિન્દિયનિગ્રહો કસાયજઓ ।
દંડત્તયસ્સ વિરમો સત્તરસહા સંજમો હોહ ॥

આ સંબંધમાં પંચાસ ગંભીરવિજયજી મહારાજ છઠ્ઠી પૂજા (દશ યતિધર્મ પૂજામાં) લખે છે, તેનો રાગ 'સિદ્ધચક્ર ભવિ ભાવે રે' એ દેશીમાં ગાઈ શકાય છે. રાગ દાદરો છે.

સજી સંજમમે', રમણુ કરે જ્ઞાની રે;

સજી સંજમમે'....એ આંકણી

કર્મ જનિત ભવ કર્મ છે બંધે, ધરે બંધહર જાણી રે. સજી ૧
કરી કરી જતના મન વચ અપના, સંજમ રસ ઠાણી રે. સજી ૨
ભુવિ જલ અનલા અનીલ વન વીગલા, પણીંદી જીવ જાણી રે. સજી ૩
અજીવન ઉપધિ પુસ્તક પાઠાં, જતન કરો ગુણુ ખાણી રે. સજી ૪
પેખ જીંહેખ દેખ પમજન, મનોવૃત્તિ વરતાની રે. સજી ૫
વચન અદોષી વંદે ગુણુ યોષી, જતના દિલ માગી રે. સજી ૬
સંરંભ સમારંભ ને આરંભા, કલ્પ ન પિંડ પ્રાણુ હાનિ રે. સજી ૭
ત્રિવિધ ત્રિજ્ઞેગે બંધાદિ નિવૃત્તિ, સંજમવંત પ્રભુ નાણી રે. સજી ૮
સંજમ વૃદ્ધિ વીર ગંભીરસે', પૂજી પાચો ભવિ પ્રાણી રે. સજી ૯

આ ટાંચણો ઉપરથી જેવામાં આવ્યું હશે કે પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચે મહાવ્રતો પાળવા, પાંચે ઈંદ્રિયો પર કાષ્ટ રાખવો, ચાર કષાયોને જીતવા તથા ત્રણ દાંડને કબજામાં રાખવા બહુ જરૂરી છે. એમને મોકળા મૂકવાથી સંયમ થતો નથી, અને સાધુનો ધર્મ તો સંયમ પાળવાનો છે. શ્રાવકે પણ બની શકે તેટલો સંયમ પાળવાનો યત્ન કરવો. આ સંયમ પણ એક મહત્વનો વિષય છે અને તે પર ધ્યાન આપવાથી આ સંસારસમુદ્રનો પાર પમાય છે. એને ધ્યાન રાખી સમજવો અને યતનાપૂર્વક તેને પાળવો. (૧૭૨)

છઠ્ઠા મુક્તિધર્મ અર્થાત્ ત્યાગધર્મનો વિસ્તાર—

વાન્ધવધનેન્દ્રિયસુખત્યાગાત્ ત્યક્તમયવિગ્રહઃ સાધુઃ ।

ત્યક્તાત્મા નિર્ગ્રન્થસ્ત્યક્તાહંકારમમકારઃ ॥૧૭૩॥

અર્થ—સગાં-સંબંધીઓ, ધન અને ઈંદ્રિયસુખના ત્યાગથી જેમની બીક અને મારામારી ગયેલ છે એવા સાધુએ તો ખરેખર અહંકાર-મમકારનો પણ ત્યાગ કરેલો હોય છે. અને તેટલા માટે તે સાચા નિર્ગ્રન્થ કહેવાય છે. (૧૭૩)

વિવેચન—હવે આપણે ત્યાગ-મુક્તિ નામના છઠ્ઠા યતિધર્મનો વિચાર કરવાનો છે. આવા સાધુ તે ખરેખરા સાધુ છે, કારણ કે તેઓ જાતે નિર્લોભી છે. લોભનો ત્યાગ એ સાચો ત્યાગધર્મ છે અને તેનો આ શ્લોકમાં વિસ્તાર બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે. આપણે પ્રથમ ગ્રંથકારનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજીએ.

ખાંધવ—પોતાનાં સગાંઓને ખાંધવો, સ્વજનો, ખંધુઓ કહેવામાં આવે છે. સાત પેઢીનાં સગાંઓ તે સર્વ ખંધુ શબ્દમાં સમાવેશ પામે છે. આ સર્વ સગાં-વડાલાંઓ જેણે તબ્યા છે, છોડી દીધાં છે તે ખરો નિર્ગ્રંથ સાધુ છે એમ જાણવું.

ઇંદ્રિય—સગાંઓને તણ દેવા સાથે એણે પોતાની ઇંદ્રિયોતું પોષણ કરવાનું નથી, એમને પણ જેણે તણ દીધી છે તે સાધુ છે.

ધનસુખત્યાગ—પૈસા બધા તણ દેવાથી જે સુખ થાય છે તે સુખના ઘણી ખરા સાધુ છે. પૈસાનો ત્યાગ કરવો એ સર્વથી મુશ્કેલ વાત છે, પણ એકવાર છોડ્યા પછી તેની સામું પણ ન જોવાય તે ખરો ત્યાગ છે. ખરા ત્યાગમાં સાધુતા રહેલી છે. જેની પાસે પૈસા પણ ન હોય અને પોતાના અંગત સુખની જેને દરકાર ન હોય, તે માટે પ્રયત્ન ન હોય તે ખરો ત્યાગી, તે આ ત્યાગધર્મને ખરાખર પાળી શકે છે. સગાંસંબંધીને છોડવાં, ધનને છોડવું અને સુખનો ત્યાગ કરવામાં ખરી સાધુતા છે. આ ત્રણે પ્રકાર દુનિયાના ક્ષાવનાર છે. તેમનો ત્યાગ કરવાથી તેને ભયનું કારણ જ રહેતું નથી. પોતાના ધનના નાશનો ભય કે જેને પોતાનાં સગાં માન્યાં તેમને કોઈ જાતની અગવડ કે કોઈ જાતનો તબિયતમાં બગાડો કે તેમના અર્હાથી જવાનો મરણભય એ સર્વ જેના નાશ પામી ગયા છે, તેવા સાધુ ખરા સાધુ છે, નિર્ગ્રંથના નામને સાર્થક કરે છે અને સંસારને છોડી મુક્તિમાર્ગે ગમન કરે છે.

ઇંદ્રિયસુખત્યાગ—જેમ ધનનાં માની લીધેલ સુખનો ત્યાગ કરવાનો છે તેમ જ ઇંદ્રિયોનાં-પાંચે ઇંદ્રિયના સુખનો ત્યાગ કરવાનો છે. એ સુખમાં કંઈ નથી, અને એ સુખ કલ્પનામાં લાગે છે. ભૂખ્યા પેટે ખાવું તેમાં સુખ શું? એ તો ભૂખ્યા હોઈએ ત્યારે ખાવામાં સુખ લાગે છે, બાકી એમાં ખરું સુખ નથી. માનો કે ઇંદ્રિયસુખ સુખ છે, તો પણ તે બહુ થોડો કાળ ટકે તેવું સુખ છે. જે સ્થાયી સુખ ન હોય, જે સુખમાં પોતામાં દમ ન હોય, જે સુખની પાછળ તો તેનો વિયોગ જરૂર હોય, જે સુખ પછી દુઃખ થવાનું જ છે તે સુખને સુખ કહેવું તે નરી જામણા છે. અને ઇંદ્રિયોનું સુખ તો પૌદ્ગલિક હોઈ જરા વખત માન્યતામાં ટકે છે પણ એમાં વાસ્તવિક સ્થાયી સુખ નથી. એ સુખનો ત્યાગ કરવો એ પણ એક યતિધર્મ છે. આવા સુખનો સાધુએ-યતિએ તો અવશ્ય ત્યાગ કરવાનો જ છે અને તેટલા માટે ત્યાગને છૂટો યતિધર્મ કહ્યો છે.

ત્યજ્જાલયવિગ્રહ—આવા ઉપર જણાવેલા સાધુએ આગળ જણાવી ગયા છીએ તે સાતે ભયોનો ત્યાગ કર્યો છે. તેમને આ લોકનો કે પરલોકનો કે અકરમાતનો ભય નથી. અને તેઓએ કલેશનો પણ ત્યાગ કરેલ છે. એટલે આ ત્યાગને છૂટો યતિધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે.

ત્યજ્ઞાત્મા—જેણે પોતાના આત્માનો ત્યાગ કર્યો છે એવો સાધુ પુરુષ એટલે, જેનામાં પોતાની વાત નથી, જે કોઈ રીતે સ્વાર્થી નથી, તેવો સાધુ પુરુષ. ત્યાગધર્મને જે પોતાની ફરજ ગણે છે અને જેમને પોતાને માટેનો જરાપણુ વિચાર નથી એવા, ત્યાગ-ધર્મને સર્વ પ્રકારે પાળનાર સાધુઓ—યતિઓ.

ત્યજ્ઞાઅહંકારમમકાર—જેમણે અહંકાર એટલે હું કાંઈક છું એવી વૃત્તિ અને કોઈ ચીજ મારી છે એવો વિચાર છેડેલ છે તેવા ત્યાગભાવની મૂર્તિ સમા સાધુઓ. આ અહંકાર જેને આપણે આઠ પ્રકારે જોઈ ગયા છીએ તે જેને ન હોય, જેને પોતાપણું કોઈ રીતે દેખાડવાનું ન હોય અને જેને કોઈ વસ્તુ પોતાની ન હોય તેવા સાધુ ત્યાગભાવને પરિણામે એ તો રહેવાના સ્થાનને કે કોઈ ફરનીચરને પોતાનું માનતા જ નથી. આવી રીતે જેણે અહંકાર કે મમકાર તણ દીધા છે તેવા યતિઓ આ ધર્મ ખરાખર પાળે છે અને શ્રાવકો બની શકે તેટલો તે ધર્મ પાળે છે અને બીજા પ્રાણીઓ અને તેટલો ધર્મ પાળે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આપણે હવે અન્ય લેખકો આ ત્યાગધર્મને અંગે શું કહે છે તે પણ સાથે સમજી લઈએ. નવતત્ત્વના ટબાકાર તો માત્ર લખે છે કે ‘નિલોભતા તે ચોથો મુક્તિધર્મ.’ એટલે, લોભનો ત્યાગ તે મુક્તિધર્મ. આપણે ક્રોધ, માન અને માયાને અંગે તો પહેલો, બીજો અને ત્રીજો યતિધર્મ જોઈ ગયા છીએ. આ ચોથા લોભકષાયને અંગે આ ત્યાગધર્મ—મુક્તિ-ધર્મ છે એમ આ ઉપરથી જણાય છે. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી પણ આ લોભને દૂકામાં પતાવે છે. તેઓ યતિધર્મખત્રીશીની સાતમી ગાથામાં કહે છે કે—

મદ્વ, અભજવ, મુત્તિ, તવ, પંચ લેદ એમ જાણુ;

તિંહા પણ ભાવનિયંત્રને, ચરમ ભાવ પ્રમાણુ.

૭

હવે ગંભીરવિજય પંચાસ પોતાની ચોથી પૂજામાં વિસ્તારથી વાત કરે છે, તે જરા અવગાહી લઈએ. તેઓ ચોથી પૂજા (દશયતિધર્મ પૂજા)માં જણાવે છે કે—

(રાગ ડુમરી)

(આલો સખી સખ દેખનકું, રથ ચડ જહુનંદન આવત હૈ—એ દેરી)

સંતોષ અમૃત સુભાગી પ્રભુકો, પૂજો ભવિયલ્લુ શિવરસિયા;

સંતોષ વિન ન હુ આવે તૃપતિ, પુદ્ગળ રાશિ સવિ ગસીયા.

સંતોષ અમૃત સુભાગી પ્રભુ કો ૧

ત્રિભુવન કેલી તૃષ્ણા વેલી, મૂલ ચુલ તસ રસ કસીયા. સંતોષ ૦ ૨

મુક્તિ યાવન પાવન ભાવન, નિરપૃહ ભાવિત અહોનીસીયા. સંતોષ ૦ ૩

લોભપયોધિ મનોસ્થપવને, ભિમિ ઉછાલત ધસમસીયા. સંતોષ ૦ ૪

મુક્તિતરી વીન કૈસે તરાએ, આત્મરસે પ્રભુ અનુસરીઆ. સંતોષ૦ ૫
ક્ષપકચ્છેણી અનુકૂળ પવનસે, કેવળ લાહી જઈ શિવ વસીયા. સંતોષ૦ ૬

મુક્તિ ભજી લહો મુક્તિ દુલારી, મમતા તજ સમતા સજીઆ. સંતોષ૦ ૭
હિત વૃદ્ધિ કર વીર સુનેજી, ગંભીર દીસી દીઓ દ્રગલસીઆ. સંતોષ૦ ૮

આવો નિર્દોષતાનો મહિમા છે. ત્યાગ એ તો ખરેખરું જીવનનું હીર છે, એ વગર જે આપણો આશય સંસાર પરિભ્રમણનો છેડો લાવવાનો અને અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે તે પાર પડતો નથી અને ત્યાગ એ જરા પણ મુશ્કેલ વસ્તુ નથી. વસ્તુના ત્યાગમાં તો નિરવધિ આનંદ છે, તમે થોડાક મિત્રો સાથે જમવા બેઠા હો અને તે વખતે આજ ચૌદશ છે એમ કહી લીલોતરી ન લો, ત્યારે તમારા મનમાં એમ નથી આવતું કે તમે રહી ગયા અને લીલોતરી વગર દૂખળા પડી જશો, પણ તમારા મનમાં લીલોતરી મૂકી દેવાનો આનંદ આવશે. એવી જ રીતે, ધરખાર, વસ્તુ કે કપડાંનાં ત્યાગમાં મજા છે. તમને તે તરફ વૃત્તિ કે લાલચ ન હોવી જોઈએ. અને જે અનાયાસે મળી જાય તે તરફ સંતોષ હોવો જોઈએ. એ સંતોષ એ ખરેખરું સુખ છે અને એક વખત સંતોષ થઈ ગયો એટલે તમારામાં અને રાજામાં કોઈ તફાવત નથી. રાજા કદાચ રેશમી વસ્ત્ર પહેરે, પણ તમારા સુતરાઉ વસ્ત્રથી તમે સંતોષી હો તો તમારે આનંદ છે, નવનિધાન છે. લોભનો પાર નથી, હદ નથી, મર્યાદા નથી. એ તો આજે લાખ મળી જાય તો કરોડની ઇચ્છાં થાય છે. અને કરોડ મળ્યે દશ કરોડની ઇચ્છા થાય છે અને એમ લોભ વધતો જ જાય છે. પણ સંતોષી માણસ સામાન્ય ચીજથી રાજી થઈ ધરાઈ જાય છે અને તેને વધારો કરવાની હોંશ થતી નથી. એ તો ઓછું કે વધુ જે મળે તેમાં રાજી થઈ જાય છે અને પેટ પંપાળીને સંતોષના ઘુંટકા ગળે છે. એવા સંતોષી માણસને કોઈ પ્રકારની ળીક રહેતી નથી, કારણ કે જય હંમેશા વસ્તુને અંગે કબજા ઉપર આધાર રાખે છે. સંતોષી માણસ વિચ્છેદ ન કરે. એને કાંઈ જોઈએ જ નહિ, પછી કલહ શેનો? કલહનું મૂળ કારણ તો એનું નાશ પામેલું હોય છે. એ તો સદા સુખી છે. એને અહંકાર નથી અને કોઈ વસ્તુ પોતાની એ માનતો નથી. (૧૭૩)

સાતમા સત્ય યતિધર્મનો વિસ્તાર—

અવિસંવાદનયોગઃ કાયમનોવાગજિહ્વતા ચૈવ ।

સત્યં ચતુર્વિધં તચ્ચ જિનવરમતેઽસ્તિ નાન્યત્ર ॥૧૭૪॥

અર્થ—આગળ પાછળ વિરોધનો અભાવ અને કાયા, વચન અને મનની એકતા એમ ચાર પ્રકારનું સત્ય છે અને એ હકીકત જિનેશ્વરના મતમાં જ કહેલી છે અને ળીને કયાંય પણ એ હકીકત કહેવામાં આવેલ નથી. (૧૭૪)

વિવેચન—હવે આપણે સાતમા યતિધર્મ સત્યનું વિવેચન વિસ્તારપૂર્વક જોઈએ. આ સાતમા સત્યધર્મ એટલે મૃષાવાદવિરમણુ વ્રતનું અત્ર વિસ્તારથી સ્વરૂપ કહે છે. ‘મુસાવાયાઓ વેરમણુ’ એટલે ખીજા વ્રતમાં સાચું બોલવા અને અસત્ય ન બોલવાનો નિયમ હોય છે. આ ખીજું મહાવ્રત છે.

અવિસંવાદનયોગ—સત્યના ચાર ભેદ છે અને તેને તે પ્રકારે કહેનાર એક જૈન શાસન જ છે. વિસંવાદ એટલે અન્યથા, હોય તેથી જાલતાં કહેવું તે. જાલેલને ખેઠેલ કહેવું તે, ચાલનારને ખેઠેલ કહેવો તે વિસંવાદયોગ છે. એ જ્યાં ન હોય તે અવિસંવાદ. આગળ એક વાતની હા કહેલ હોય, તેની ખીજી વખત ના કહેવી તે વિસંવાદયોગ. એવો અરસપરસ વિરોધ ન આવે તે અવિસંવાદન યોગ કહેવાય. જેવું હોય તેવું, આગળ કે પાછળ એક સરખું કહે તે સત્યનો પ્રથમ ભેદ છે. એક વાર છે એમ કહે અને આગળ જતાં ના કહે તેમાં અવિસંવાદન યોગ નથી. જૈન શાસ્ત્રકારોએ એકખીજાની વિરુદ્ધ થાય તેવી કોઈ વાતને કહી નથી. આ રીતે ચાલનારને ખેઠેલ ન કહેવો, આગળ પાછળ વિરોધ ન આવવા દેવો, તેવી સત્ય વાત કરવી તે અવિસંવાદન યોગ નામનો પ્રથમ સત્યનો ભેદ થયો. જેમાં પૂર્વાપર વિરોધ ન હોય, એક વાર આત્માને સ્વીકારે અને એક વાર એને ક્ષણ-ધ્વંસી કહે - આવા પરસ્પર વિરોધ જેની ભાષામાં ન હોય તે અવિસંવાદન યોગ. આ સત્યવચનોચ્ચારનો પ્રથમ ભેદ થયો.

કાય-મનો-વાક-અજિહ્મતા—અજિહ્મતા એટલે અકુટિલતા. એટલે જેવો મનમાં વિચાર કરે તેવું બોલે અને બોલ્યા પ્રમાણે જ ક્રિયા કરે. એનાં મન વચન કાયામાં એકતા હોય. વિચારે કાંઈક, બોલે ખીજું અને વર્તે જુદી રીતે એવી કુટિલતા એનામાં ન હોય. મન, વચન અને કાયામાં વાંકાપણું ન હોવું તે ત્રણ પ્રકારનું સત્ય થયું. આમ કુલ ચાર પ્રકાર સત્યના થયા.

જિનવરમત—આ સત્યના ચારે પ્રકાર બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સમજવા યોગ્ય છે, અને તે ચારેને સત્યના વિભાજ તરીકે માત્ર તીર્થંકર દેવે જ બતાવેલ છે, ખીજા કોઈ શાસ્ત્રકારે બતાવ્યા નથી. આપણું સારું નસીબ છે કે આપણા વારસામાં સત્યને આ આકારમાં સમજવાયું. અન્યત્ર ખીજાં શાસ્ત્રોમાં એવી સ્પષ્ટ રીતે કોઈ પણ સ્થાને વાત કરી નથી. માત્ર સત્યને અનુસરવું. આ સત્યના ચાર પ્રકાર થયા : ૧. અવિસંવાદનયોગ. ૨. મનોયોગનો અવિરોધ. ૩. વચનયોગનો અવિરોધ. અને ૪. કાયયોગનો અવિરોધ. આ રીતે સાતમો સત્ય ધર્મ કહ્યો. જે શાસ્ત્ર એકવાર આત્મા છે એમ કહે, વળી ક્ષણિક આત્મા છે એમ કહે, તે શાસ્ત્ર સજવડિયું છે. તેના પર આધાર ન રાખવો. પણ પરસ્પર અવિસંવાદિતા જ્યાં છે તેવા જૈન શાસન પર - વીતરાગની વાણી ઉપર - આધાર રાખવો અને પોતે પણ પરસ્પર આગળપાછળના વિરોધ વગરનું બોલવું. મનમાં જેવો હોય તેવો જ વચન અને ક્રિયામાં એ સત્યધર્મને અનુસરનાર હોય, આ સત્યવાદી માણસનું લક્ષણ છે.

આ સંબંધી ખીજા અંથકર્તાઓ શું કહે છે તે હવે આપણે જરા જોઈ લઈએ. નવતત્ત્વના ટપામાં લખે છે કે— ‘સત્ય ભાષણ કરવું તે સાતમો સત્ય ધર્મ.’ આ અંથ-કર્તાના કહેવા પ્રમાણે સત્ય ભાષણને જ સત્યધર્મ કહ્યો. તે બહુ ઊંડા ઊંટર્યા હોય તેવું લાગતું નથી. ઉપાધ્યાય યશોવિજય યતિધર્મખત્રીશીમાં માત્ર એટલું જ ટૂંકામાં જણાવે છે કે—

સત્ય સૂત્ર અવિરુદ્ધ જ, વચનવિવેક વિશુદ્ધ ॥૮॥

એટલે સૂત્રસિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ ન યોલવું અને વિવેકપૂર્વક વિશુદ્ધ વચન યોલવું તે સત્યધર્મ છે, એટલું જ કહે છે. પછી તેઓ ખીજા ધર્મ પર બાય છે. હવે આપણે પંચાસ ગંભીરવિજય તેઓની સત્યની પૂજામાં (દશયતિધર્મ પૂજા) શું કહે છે તે સત્યધર્મને ખરાખર સમજવા જોઈ લઈએ. તેઓ સાતમી પૂજામાં જણાવે છે કે—

(રાગ વસંત)

(ચંદા પ્રભુજીસે નીહાલ રે, મોરી લાગી લગનવા-એ દેશી)

સત્યભાષી સે પ્રીત રે, મોરી ભાગી ભરમના. (એ આંકણી)

ભાગી ભરમના જૂઠે ન રાયું, બાયું અમૃતપાન રે. મોરી૦ ૧

કોપ કઠિન ન વચન પ્રભુકે, તજી મર્મની રીત રે. મોરી૦ ૨

હિતમિત અવિતથ અનુગ્રહકારી, તેમ જનક પ્રતીત રે. મોરી૦ ૩

જૂઠ મિશ્ર સંજાંત તજીને, સંદિગ્ધ અનીત રે. મોરી૦ ૪

રાજ દેશ કાલ ભાવથી, ધર્મ વિરુદ્ધ રહિત રે. મોરી૦ ૫

રાગાકુલમે દેષ ન યોલે, નહીં વિકથ નહીં ભીત રે. મોરી૦ ૬

સ્કુટ મધુર ઉદાર ચાતુરી, પ્રશ્નોત્તર શુભ રીત રે. મોરી૦ ૭

ચપલ વિન્યાસ ને નિંદાકારી, સત્ય જગતનો મિત રે. મોરી૦ ૮

ગ્રામ હાસ્ય પૈશુન્ય તજીને, સત્યસુધામે ચિત્ત રે. મોરી૦ ૯

ધર્મ વૃદ્ધિ જિન વીર ગંભીર તે, અમિત દિયે પ્રીત રે. મોરી૦ ૧૦

આ ટાંચણમાં હિત, મિત, અવિતથ અને અનુગ્રહકારી વચન જ યોલવાનું કહ્યું છે. સામાને હિત કરનાર હોય તો જ યોલવું. મર્યાદિત જરૂરી યોલવું (તારના શખ્દોની પેઠે) અને જેવું હોય તેવું યોલવું અને સામાનો ઉપકાર કરે તેવું યોલવું. બાકી અર્થ સમજાય તેવો છે.

આ આપણી ચાલુ ગાથા સત્ય માટે ચાર વિશેષણો આપે છે. એકખીજાની વિરુદ્ધ બાય તેવી વાત ન કરવી અને મનમાં કાંઈક હોય, વચન ખીજું હોય અને ક્રિયામાં ત્રીજું હોય એવી રીતે મન વચન ક્રિયાની એકતા ન સધાય તેવું વચન યોલવું નહિ. આવી રીતે મન, વચન, ક્રિયાની એકતા હોય એવું, પરસ્પર આગળપાછળ વિરોધ ન થઈ બાય

તેવું જ વચન બોલવું અને તે વચનને જ સત્ય કહેવાય. આ સત્ય નામનો સાતમો સાધુધર્મ છે. સાધુએ તે પાળવો જોઈએ અને ગૃહસ્થે તેનો આદર્શ રાખવો જોઈએ.

આ પ્રસંગે બીજા વ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા યોગ્ય છે. તે વદિત્તા સૂત્રની ખારમી ગાથામાં જણાવ્યા છે, તે આ પ્રસંગે આપણે જોઈ જઈએ. ૧. સહસાત્કારે—અણુવિચાર્યું કોઈને માથે આળ ચઢાવવું એટલે કોઈને ચોર કહેવો અને એ ચોર છે એવો આરોપ મૂકવો. ૨. રહસ્યાભ્યાખ્યાન—કોઈપણ માણસની છાની વાત ઉઘાડી પાડવી. એમાં વચન કે વાત સાચાં છે તે જોવાતું નથી, પણ ગુપ્ત વાત ઉઘાડી ન પાડવાની વાત છે. ૩. સ્વદારામંત્રલેહ—પોતાની સ્ત્રીએ ખાનગી રાખવાની શરતે વાત કરી હોય તે બીજાને જણાવવી. આમાં શરતભંગ થાય છે અને સ્ત્રીને કોઈ કોઈ વાર જીવ જવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. ૪. મૃષા ઉપદેશ—કોઈ સલાહ પૂછે ત્યારે તેને ખોટી સલાહ આપવી. ૫. કૂટલેખ—ખોટા કાગળ લખવા, ખોટા દસ્તાવેજ બનાવવા, કાગળના અક્ષરો ચેરી બીજા અક્ષર લખવા, બીજાઓની મહોરછાપ ભાંગવી. સર્વ પ્રકારના મધીલેહ આ પાંચમા અતિચારમાં આવે છે.

તે ઉપરાંત વ્યવહારનું એક સૂત્ર છે કે સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત અને યથાર્થ બોલવું. સાચું જ બોલવું, પણ બધું બોલી નાખવાની જરૂર નથી. તે જે સામાને વહાલું લાગે તેવું હોય તો જ બોલવું. સામાને ઉશ્કેરે તેવું ન બોલવું. ત્યાર પછી સામાના હિતને વધારે તેવું હોય તો જ બોલવું અને તેમાં પણ મર્યાદિત—જરૂર હોય તેટલા અક્ષર જ બોલવા, જેમ તાર લખતી વખતે સંભાળ રાખીને ઓછા અક્ષરો લખીએ છીએ તેમ દશ શબ્દથી પતવું હોય તો પંદર શબ્દ ન કરવા અને સત્ય સિવાયનું કાંઈ પણ ન બોલવું. આ પાંચે ખાખત પણ સત્યને અંગે ધર્મપાલન માટે વ્યવહારથી પાળવા યોગ્ય છે, લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. (૧૭૪)

આઠમા તપધર્મ પૈકી બાહ્ય તપનો વિસ્તાર—

અનશનમૂનોદરતા વૃત્તે: સંક્ષેપણં રસત્યાગ: ।

કાયક્લેશ: સંલીનતેતિ વાહ્યં તપ: પ્રોક્તમ્ ॥૧૭૫॥

અર્થ—૧. અનશન, ૨. બિનોદર તપ, ૩. વૃત્તિસંક્ષેપ, ૪. રસત્યાગ, ૫. કાયક્લેશ, અને ૬. સંલીનતા એ છને બાહ્ય તપ કહેવામાં આવે છે. (૧૭૫)

વિવેચન—આઠમો કેમપ્રાપ્ત યતિધર્મ તપ છે. એના બે વિભાગ છે : બાહ્ય તપ અને આભ્યંતર તપ. આ ગાથામાં પ્રથમ છ પ્રકારનાં બાહ્ય તપનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે અને હવે પછીની ગાથામાં છ પ્રકારના આભ્યંતર તપ બતાવશે. પૂર્વે જે કર્મો અંધારી ચૂક્યા હોય તેમને દૂર કરવાનો રસ્તો આ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપો જ છે. એટલે આ આઠમા યતિધર્મને આપણે વિસ્તારથી સમજીએ.

અનનશન—તે ખાવું તે, ઉપવાસ. તે છમાસ સુધીના, વચ્ચે એત્રણ આદિ ઉપવાસનો સમાવેશ થાય છે. આમાં આહારત્યાગ એ મુખ્ય બાબત છે. પાંચપચીશ ઉપવાસ કરવાથી કર્મો જે પૂર્વે બંધાઈ ગયેલાં હોય છે તે ખરી જાય છે. આ કાળમાં વધારેમાં વધારે છ માસના ઉપવાસની પરવાનગી છે. સમજીને બની શકે તેટલા આહારનો ત્યાગ કરવો. આ રેશનના જમાનામાં તો ઉપવાસ કરવાથી વધારે લાભ થાય છે. આ સંબંધમાં અન્ય ગ્રંથકારો શું કહે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

બિનોદરતા—પોતે સામાન્ય રીતે ખાતો હોય તે કરતાં બેપાંચ કોળિયા ઓછું ખાવું, પેટ ઠાંસી ઠાંસીને ન ભરતાં જરા અધુરા રહી જવું. સામાન્ય રીતે આહાર બત્રીશ કોળિયાનો ગણાય છે, તેને બદલે બેપાંચ કોળિયા આહાર ઓછો લેવો અને ઊણા રહેવું તે પણ એક જાતનો બાહ્ય તપ છે. તેનું નામ બિણોદરી તપ કહેવાય છે.

વૃત્તિસંક્ષેપ—આપણી જે વિવિધ વસ્તુઓ લેવાની વૃત્તિ (લાલચ) હોય તે દૂકાવવી. હંમેશ લેતા હોઈએ તેમાં પણ ગણતરી કરી અમુક વસ્તુઓ જ લેવી, અમુક પ્રમાણ હોય કે પ્રસંગ હોય તો જ આહાર લેવો. એવી રીતે માંગીને ભીખીને લેવાનું હોય તેમાં પણ અમુક નિયમે જ લિક્ષા લેવી, અમુક સંયોગોમાં જ લિક્ષા લેવી, અમુક સંખ્યામાં દ્રવ્ય ખાવાં. આવી રીતે વૃત્તિનો સંક્ષેપ કરવો તે પણ ત્રીજો બાહ્ય તપ છે. દરરોજ આપણે ૩૦ દ્રવ્ય ખાતા હોઈએ તો તેનાથી થોડા ઓછા દ્રવ્ય ખાવાં તે વૃત્તિસંક્ષેપ તપમાં આવે છે. એ ત્રીજો બાહ્ય તપ થયો. અહીં સંક્ષેપનો અર્થ દૂકાણુ થાય છે. દરરોજ ખાવાનાં અમુક દ્રવ્ય રાખ્યાં હોય તેમાં પણ ઓછાં કરવાં તે, એનું નામ વૃત્તિનું પણ ઓછા કરવાપણું છે.

રસત્યાગ—છ વિગઈ છે—ઘી, તેલ, છાશ, ગોળ, દૂધ અને માખણ. તેમાંથી એક બે કે વધારે વિગઈ આજે મારે મૂળથી ખાવી નથી એવો એ ચોથા પ્રકારનો બાહ્ય તપ 'રસત્યાગ' નામનો છે.

કાયકલેશ—શરીરે તરકામાં ઉઘાડા બેસવું કે લૌચિક કષ્ટ સહન કરવાં તે કાયકલેશ નામનો પાંચમો બાહ્ય તપ કહેવાય છે. કાઉસગ્ગ કરવાનો પણ આ કાયકલેશ નામના પાંચમા બાહ્ય તપમાં સમાવેશ થાય છે.

સંલીનતા—ઈન્દ્રિય અને નોઈન્દ્રિયને ગોપન કરી રાખવી તે છઠ્ઠો અને છેલ્લો બાહ્ય તપ ગણાય છે. શરીરનાં અંગોપાંગને સંકોચી રાખવાં તે પણ આ પ્રકારનો બાહ્ય તપ ગણાય છે.

ભૂખ્યા રહેવું કે પોતાની જરૂરિયાતો ઓછી કરવી, તેમાં પણ દૂકાણુ કરવું, ધારેલ વસ્તુનો પણ સંક્ષેપ કરવો અથવા અંગોપાંગને સંકોચી રાખવા, એક પગ પર બિલા રહેવું,

તે સર્વનો ખાહ્ય તપમાં સમાવેશ થાય છે. આ સંબંધમાં ખીજા અંશકારો શું કહે છે તે આપણે જોઈએ. તે દ્વારા આપણે આ આક્રમક યતિધર્મને ખરાબર ઓળખીએ. નવતત્ત્વ ટળાકાર લખે છે કે 'પહેલું અનશન તપ તે આહારનો ત્યાગ કરવો. તેના બે ભેદ છે: એક ઈત્વર અને ખીજો યાવત્કથિક. તિહાં છેલ્લા તીર્થકરને વારે છઠ્ઠું અક્રુમાદિથી માંડીને છમાસી પર્યંત અનેક વિધિએ જે નિયમપૂર્વક અશન(ખાવા)નો ત્યાગ કરવો તે ઈત્વર અનશન કહીએ અને યાવત્કથિક તે યાવત્જીવન અનશન અક્રુણુ રૂપ. તેના બે ભેદ છે—એક પાદપોષગમન અને ખીજું ભત્તપચ્ચખખાણુ. એ બંનેના વળી નિહારિમ અને અનિહારિમ એ બે ભેદ છે. અનશન કર્યા પછી શરીરને ખહાર કાઢવું પડે તે નિહારિમ અને અનશન કર્યા પછી તે જ સ્થાનકે રહેવું, પરંતુ શરીરને ખહાર કાઢવું ન પડે, ગુદાદિકમાંહે જ રાખવું પડે તે અનિહારિમ. ખીજું જિહ્વાદરિકા તપ તે અશનપ્રમુખની ન્યૂનતા કરવી, તેના પશુ બે ભેદ છે: એક દ્રવ્યથી અને ખીજું ભાવથી. તેઓમાંના દ્રવ્યથી જિહ્વાદરીના બે ભેદ છે—એક ઉપકરણની ન્યૂનતા કરવી, ખીજું ભાતપાણીની ન્યૂનતા કરવી. તથા ભાવથી જિહ્વાદરી તે રાગાદિક ક્રોધાદિક અલ્પ કરવા, એટલે ક્રોધાદિકની ન્યૂનતા કરવી. ત્રીજું વૃત્તિસંક્ષેપ તપ. તેના ચાર ભેદ છે. એક દ્રવ્યથી, ખીજું ક્ષેત્રથી, ત્રીજું કાળથી અને ચોથું ભાવથી. એ ચાર પ્રકારે વૃત્તિ એટલે આજીવિકા, તેનો સંક્ષેપ કરવો એટલે અભિશ્રદ્ધ કરવા, નિયમાદિક ધારવા. ચોથું રસત્યાગ તપ. તે નીચી તથા આંખિલાદિકનું કરવું, વિગ્યાદિક રસનો ત્યાગ કરવો. પાંચમું કાયકલેશ તપ. તે લોચાદિક કષ્ટનું સહન કરવું, કાયોત્સર્ગ કરવો તથા ઉત્કટાદિક આસનનું કરવું. છઠ્ઠું સંલીનતા તપ એટલે અંગોપાંગાદિકનું સંવરવું, ગોપન કરવું. તેના ચાર ભેદ છે. પહેલું ઈન્દ્રિયસંલીનતા, ખીજું કષાયસંલીનતા, ત્રીજું યોગસંલીનતા અને ચોથું વિવિક્રતચર્યાસંલીનતા એટલે એકાંત વસ્તીએ રહેવું.'

એ રીતે એ છ પ્રકારનું ખાહ્ય તપ. તે સર્વથી અને દેશથી એવા બે ભેદે બાણવું. જે કષ્ટને મિથ્યાત્વીઓ પણ તપ કરી માને છે, જેને લોક પણ દેખી શકે છે, જેથી કષ્ટ ઘણું અને લાભ અલ્પ થાય અને ખાહ્ય શરીરને તપાવે તેથી એ છ પ્રકારનું ખાહ્ય તપ છે.

શ્રીમદ્ યશોનિજયજી ઉપાધ્યાય યતિધર્મજત્રીશીમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

મદ્વ, અજ્ઞવ, મુત્તિ, તપ પંચ ભેદ ઈમ બાણુ;

તિહાં પશુ ભાવનિયંકને, ચરમ ભેદ પ્રમાણુ. ૭

ઈહલોકાદિક કામના, વિણ અણસણ સુખજોગ;

શુદ્ધ નિર્જરા ફલ કથ્યો, તપ શિવસુખ સંજોગ ૮

આ પ્રમાણે હકીકત તે વિકાને કહી છે. હવે આપણે પંચાસ ગંભીરવિજયકૃત દશયતિધર્મ પૂજામાંથી તેઓ 'શ્યામ બ્રહ્મ સુકંકર લખ રી' એ દેશીમાં ગત્તાતી પાંચમી

પૂજામાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

તન ને ધન કારમા, તપે ક્યુ' ન કુચિ સો રે;

તન ને ધન કારમા. (એ આંકણી)

તનધન સુંદર ધન મીલે તપથી, તપ વિના ભવ ભમશેા રે. તન૦ ૧

અરિહંતપદ પ્રભુ તપશ્વલ જાણી, તપ કરત ઉઠ્ઠરીસો રે. તન૦ ૨

ઇચ્છાકુંધન તપ કર નિશ્ચે, બહિ અંતર સરીસો રે. તન૦ ૩

એઆસન તિવિહાર ન કરતા, કરો નહિ ઉપવાસો રે. તન૦ ૪

તપ લઘુ છઠ પ્રભુ ગુરુ છમાસી, વિચર્યા બાર વરસો રે. તન૦ ૫

ઘાતી ક્ષીણુ વરે કેવલ કમલા, કરે સમય વિલાસો રે. તન૦ ૬

ઝઈ આગઈ રહ આવી કરણી, પર્યય દ્રવ્ય પસારો રે. તન૦ ૭

વિરતિ ધર્માદિ ઉપદેશી, સંશય હોય વિનાસો રે. તન૦ ૮

સમવસરણુ વાસવ મીલ પૂજે, જલ પુષ્પ પગરસો રે. તન૦ ૯

વિદ્ધિવિજય કર ત્રિસલાતંદન, ગંભીરને ઉધ્ધરસો રે. તન૦ ૧૦

આ ટાંચણે ઉપરથી આ તપ (બાહ્ય) યતિધર્મનો ખરાખર ખ્યાલ થશે. બાહ્યતપ પણ કર્મની નિર્જારા કરવાને અંગે ઉપયોગી છે, તેથી તેનું મૂલ્ય નિર્જારાને અંગે ખરાખર છે અને તપ કરવો મુશ્કેલ નથી. જરા પોતાની જાત પર અંકુશ આવી જાય તો લૂખ્યા રહેવું કે વૃત્તિની ઓછાશ કરવી કે વિગ્રયનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ બાબત નથી. પ્રમાણમાં આભ્યંતર તપ મુશ્કેલ છે. તે આપણે આવતી ગાથામાં જોઈશું. પણ આગળથી ગ્રહણ કરેલાં કર્મને દૂર કરવાનું કારણ એ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપ છે, એ સિવાય અત્યાર અગાઉ કરેલાં કર્મોને દૂર કરવાનું ખીચું સાધન નથી. માટે બાહ્ય તપને પણ સમજીને કરવો અને તે કરવો ખૂબ જરૂરી છે એમ સમજવું. (૧૭૫)

એ જ આઠમા તપ યતિધર્મનો આભ્યંતર વિભાગ—

પ્રાયશ્ચિત્તધ્યાને વૈયાવૃત્ત્યવિનયાવથોત્સર્ગઃ ।

સ્વાધ્યાય ઇતિ તપઃ षડ્ પ્રકારમાભ્યન્તરં ભવતિ ॥૧૭૬॥

અર્થ—કરેલ પાપની માફી માગવી, આલોચના કરવી (પ્રાયશ્ચિત), ધ્યાન, વૈયાવૃત્ત્ય, વિનય, કાયોત્સર્ગ અને અભ્યાસ એમ છ પ્રકારના તપને આભ્યંતર તપ કહેવાય છે. (૧૭૬)

વિવેચન—આ દશ પ્રકારના યતિધર્મમાં આઠમો તપ નામનો ધર્મ ચાલે છે. તે પૈકી આભ્યંતર અથવા આંતર તપના છ પ્રકાર હવે વર્ણવે છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત—અગાઉ જે પાપો ભૂલથી કે અણસમજથી થઈ ગયાં હોય તેમને શોધવાં, તે માટે વિચારણા કરી જેદ બતાવવો તે પ્રથમ ‘આલોચના’ નામનું આભ્યંતર તપ છે. પ્રાયશ્ચિત્તના દશ પ્રકાર અગાઉ વર્ણવાઈ ગયા છે.

ધ્યાન—ધ્યાન ચાર પ્રકારના છે. તેનું વિવરણ આપણે આગલા ભાવના પ્રકરણમાં કરી ગયા. એમાં આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન ખરાબ છે અને ધર્મ તથા શુકલ ધ્યાન આદરવા યોગ્ય છે.

વૈયાવૃચ્ય—શુદ્ધ વગેરે મોટા પુરુષોનું બહુમાન કરવું, તે આવે ત્યારે ઊભા થવું. આનું વિવેચન પૂર્વે વિગતવાર થઈ ગયું છે.

વિનય—આના સાતે પ્રકાર પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે. મોટા માણસનો વિનય કરવો. એના ભેદો વગેરેનું વર્ણન અગાઉ થઈ ગયું છે.

ઉત્સર્ગ—કાચોત્સર્ગ, કાઉત્સર્ગ. અવકાશો જ્યારે બને ત્યારે કાઉત્સર્ગ કરવો. એનાથી સર્વ શક્તિ સ્વમાં કેન્દ્રિત થાય છે. એ પાંચમો આભ્યંતર તપ છે.

સ્વાધ્યાય—અભ્યાસ કરવો, અભ્યાસ કરાવવો, પઠન-પાઠન કરવું. એ સર્વ ઉલ્લું છઠ્ઠા પ્રકારનું આભ્યંતર તપ છે.

આ છ પ્રકારના તપનું વિશેષ વિવેચન ભાવના પ્રકરણમાં ૧૫૯મી ગાથામાં વિસ્તારથી થઈ ગયું છે, તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું નથી. પણ એ આભ્યંતર તપ પણ એટલો જ અગત્યનો યતિધર્મ છે. અને તપ કરવામાં શરીર પર જરૂર અસર થાય છે. ખુદ્ધ તો ત્રણ વર્ષ તપ કરી થાકી ગયા, પણ મહાવીરસ્વામીએ એને ચાલુ રાખ્યો. તપથી તો દેવલોકમાં ડંકા વાગે છે અને ઘોર તપથી કેવળજ્ઞાન પણ થાય છે. આગલી ગાથામાં જે અન્ય વિક્રાનોનાં ટાંચણ કર્યાં તે આ ગાથાને પણ લાગે છે. સાધુનો તો એ આઠમો યતિધર્મ છે. પણ શ્રાવકે કે અન્ય કોઈપણ માણસે એનો આદર્શ રાખવા યોગ્ય છે. વિશેષ વિસ્તાર આ વિષયનો આગળ થઈ ગયો છે. તેથી અત્ર તે ફરીવાર કરવામાં આવેલ નથી. (૧૭૬)

નવમા યતિધર્મ બ્રહ્મનો વિસ્તાર—

दिव्यात् कामरतिसुखात् त्रिविधं त्रिविधेन विरतिरिति नवकम् ।

औदारिकादपि तथा तद् ब्रह्माष्टादशत्रिकल्पम् ॥૧૭૭॥

અર્થ—દેવતાઓ સંબંધી કામલોગના આનંદથી દૂર રહેવું, એનો મન, વચન, કાયાથી અને કૃત-કારિત-અનુમતિથી ત્યાગ કરવો એ નવ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય થયું અને ઔદારિક શરીરના કામનો એ રીતે નવ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. તે બ્રહ્મચર્ય અઠાર પ્રકારનું હોય છે. (૧૭૭)

વિવેચન : દિવ્ય—દેવતા સંબંધી. અપ્સરા આવી અનેક જાતની લાલચ ખતાવે કે ઉર્વશી કે મેનકા આવે તો પણ દેવતા સાથે-દેવીઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારના કામ-લોગની ઇચ્છા ન કરવી. પણ દેવોનો-દેવ સંબંધી લોગોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો અને તેમને-દેવીઓને મા-બહેન સમાન ગણવી. તેમની સાથે કોઈ પ્રકારનું વિષયસુખ લોગવવું નહિ. લલચાવવા આવે તો લલચાઈને તેને તાળે ન થવું અને કામલોગના સુખથી દૂર રહેવું તે બ્રહ્મચર્ય નામનો નવમો યતિધર્મ છે. આમાં બ્રહ્મચર્યના કુલ અઠાર પ્રકાર ખતાવ્યા છે. તેમાં દેવતાની સ્ત્રી સાથે કોઈ જાતની કામચેષ્ટા ન કરવી તે વાત પ્રથમ આવે છે. કોઈ પણ અપ્સરા કે દેવી સાથે વિષયલોગ લોગવવાથી વિરતિ રાખવી તે પ્રથમ પ્રકાર છે, એના નવ ભેદ થાય છે તે આગળ આ જાથામાં જ ખતાવ્યા છે. દેવતાના ચાર પ્રકાર છે : ભુવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક. આ ચારે પ્રકારના દેવતાની સ્ત્રીઓ સાથે કામાસકિત ન કરવી, ન કરાવવી, કરનારને સારી ન ગણવી એ મન, વચન, કાયાથી નવ પ્રકારે દેવતા સંબંધી કામલોગ આસકિતનો ત્યાગ કરવો. એમ બ્રહ્મચર્યના નવ પ્રકાર થયા,

કામરતિ—પ્રેમ, મદનાસકિત. તેમની સાથે કામકીડા કરવાની વાંછા, ઇચ્છા, આસકિત, આકર્ષણ, એ સર્વનો બ્રહ્મચારી ત્યાગ કરે.

ત્રિવિધ—મનથી, વચનથી અને કાયાથી એમ ત્રણ પ્રકારે કામરતિ-મદનાસકિતનો ત્યાગ કરવો એ અર્થમાં અહીં એ શબ્દ વાપરેલ છે.

ત્રિવિધેન—મન, વચન, કાયાથી વિષયસુખ ન સેવે, ન અન્ય પાસે સેવરાવે કે ન એવી કામાસકિત કરનારને સારો ગણે એમ નવ પ્રકાર થયા.

વિરતિ—ત્યાગભાવ. એ મન, વચન, કાયાથી વિષયને સેવે નહિ, સેવરાવે નહિ અને વિષય સેવનારને સારો ગણે નહિ. એમ ત્રિવિધ બ્રહ્મચર્ય પાળે તે નવ પ્રકાર દેવતા સંબંધે કામાસકિતના થયા.

ઔદારિક—મનુષ્ય અને તિર્યંચ. ઔદારિક શરીરવાળા સંબંધી એ જ પ્રકારના નવવિધ બ્રહ્મચર્યને પાળે. એટલે એ માનુષિક કામ ઇચ્છે નહિ, ઇચ્છાવે નહિ અને ઇચ્છનારને સારો ન ગણે. એ ત્રિવિધ ને મન, વચન, કાયાથી નવ પ્રકાર બીજા થયા. એ અઠારે પ્રકારે બ્રહ્મચર્ય પાળે તે નવમો બ્રહ્મચર્ય નામે યતિધર્મ થયો. આવી રીતે ગાય, ગધેડા કે ભેંસ, કૂતરાદિ સાથે સર્વદા બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું ફરમાન છે. તે નવમો યતિધર્મ સાધુએ પાળવાનો છે. અને ગૃહસ્થે તેનો આદર્શ રાખવા યોગ્ય છે.

બ્રહ્મ—બ્રહ્મચર્ય નામનો નવમો યતિધર્મ એ રીતે સમજવાનો છે. આ ત્યાગ પણ સહેલો છે, કરી જવા યોગ્ય છે.

અષ્ટાદશ—અઠાર (૧૮). ઉપરની રીતે દેવતા સંબંધી કામલોગ ન કરવો અને મનુષ્ય કે તિર્યંચ સંબંધી વિષયો ન લોગવવા, તેની ઇચ્છા પણ ન કરવી. એ રીતે અઠાર

પ્રકારે પ્રહાર્ય પાળવું એ નવમો યતિધર્મ થયો.

વિકલ્પ—લેદ, પ્રકાર. એ અઠાર પ્રકારનું પ્રહાર્ય પાલન કરવું તે નવમો યતિધર્મ છે.

આ સંબંધમાં ખૂબ કરવા યોગ્ય છે. પ્રહાર્યને પાળવું, જાળવવું, તેની વાડો પાળવી એ રીતે પ્રહાર્ય પાળવાનું યતિધર્મમાં ફરમાન છે. આ સંબંધમાં ખીજા અંશકર્તાઓ શું કહે છે તે જોઈ આ અઠાર પ્રકારના સ્પર્શને દ્રિયના વિષયમાં આપણે વધારે માહિતી મેળવીએ.

નવતત્ત્વ ટપાકાર જણાવે છે કે 'નવપ્રકારે ઔદારિક અને નવ પ્રકારે વૈક્રિય સંબંધી મૈથુનનો જે ત્યાગ કરવો તે પ્રહાર્ય ધર્મ.' મૈથુન એટલે સ્ત્રીસંબંધ, કામવિષયસેવન અને સ્ત્રી માટે પુરુષ સાથે વિષયસેવન. એ વૈક્રિય શરીરવાળા દેવો અને ઔદારિક શરીરવાળા મનુષ્ય-તિર્યંચ સાથે વિષયસેવનનો સર્વથા જે અટકાવ છે. એનું નામ પ્રહાર્યવ્રત એ નામનો નવમો યતિધર્મ. આ સંબંધમાં શ્રીમદ્દ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય સ્વરચિત યતિધર્મ-ખત્રીશીમાં જણાવે છે કે—

શીલ વિષય મનવૃત્તિ જે, ખંભ તેહ સુપવિત્ત;
હોય અનુત્તર દેવને, વિષયત્યાગનું ચિત્ત. ૧૨
એહ દશવિધ યતિધર્મ જે, આરાધે નિત્યમેવ;
મૂલ ઉત્તર ગુણુ જતનથી, કીજે તેહની સેવ. ૧૩
અંતરજતના વિષુ કિર્યો, વામકિયાનો લાગ ?
કેવળ કંચુક પરિહરે, નિરવિષ ન હુવે નાગ. ૧૪

આખી યતિધર્મખત્રીશી વાંચવાયોગ્ય છે. તેમાં ઉપાધ્યાયજીએ ઘણી ઘણી વાત કહી છે. તે ખરાબર મનન કરીને વિચારવા યોગ્ય છે.

પંચાસ ગંભીરવિજયજી પોતાની દશ યતિધર્મની પૂજામાં, નવમી પૂજામાં નીચે પ્રમાણે આ વિષય પર પ્રકાશ પાડે છે.

(રાગ ભેરવી)

(તજો મન રે, કુમત કુટિલ કો સંગ—એ દેશી)
યજો ભવિ રે, પ્રહાર્યવૃત્તિ અવતંસ. (એ આંકણી)
પૂરણુ પ્રહાર્ય પ્રહાર્યનિવાસી, સમર સમર અરિહંત. યજો ૧
દિવ્ય ઉદારિક કરણુ કરાવણુ, અનુમતિ તાસ તજંત;
મન વચ કાયે નવદુગ કામ, દશહુ દશા વરજંત. યજો ૨
સુર નર કિન્નર હરિ ધાતા હર, કામ કી આણુ ધરંત;
ત્રિસલાવંદન દમીને છીનમે', નીજ આદેશી કરંત. યજો ૩

કુલમલ કર્મકલકંક પખાલન, જલધર પ્રદ્ય મહંતઃ;
 ખેદહરણુ ભવતરણુ તરી સમ, પાતીકર યોધ કરંત. યજ્ઞે૦ ૪
 અડભય ચૂરણુ વંછિતપૂરણુ, શિવપંથ વિધન હરંતઃ;
 સુરકરે સાનિધ્ય કી'કરી લઘી, આપદ હર ભજ સંત. યજ્ઞે૦ ૫
 પ્રભુપાલિત નવવિધસે માલો, દુસ્તિહર ભગવંતઃ;
 બુદ્ધિ સિદ્ધિ સવિ વૃદ્ધિ દાઈ, ગંભીર યોધ કરંત. યજ્ઞે૦ ૬

આ ટાંચણો ઉપરથી પ્રદ્યચર્યાની મહત્તા ધ્યાનમાં આવી ગઈ હશે. દેવતાનું, મનુષ્યનું અને તિર્યચ સંબંધીનું પ્રદ્યચર્યા પાળવું એ નવમો યતિધર્મ છે. એ શિયળ પાળવા માટે, પ્રદ્યચર્યાની રક્ષા માટે નવ વાડ કહેવામાં આવી છે. જેમ ખેતરની રક્ષા માટે વાડ કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રદ્યચર્યાની રક્ષા માટે નવ વાડો કહી છે, તે બાણીને પાળવી. આ પ્રદ્યચર્યા નામનો યતિધર્મ સાધુએ અવશ્ય પાળવાનો છે અને શ્રાવકોએ તેનો આદર્શ રાખવા યોગ્ય છે. આ ચોથા મહાવ્રતને સ્પર્શે છે અને બહુ વિચારણીય છે. (૧૭૭).

દશમા યતિધર્મ આકિંચન્યનો વિસ્તાર—

અધ્યાત્મવિદો મૂર્છાં પરિગ્રહં વર્ણયન્તિ નિશ્ચયતઃ ।

તસ્માદ્વૈરાગ્યેપ્સોરાકિઞ્ચન્યં પરો ધર્મઃ ॥૧૭૮॥

અર્થ—અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ મૂર્છાને પરિગ્રહ તરીકે વર્ણવે છે અને તે તે જ છે એમ ચોક્કસ કહે છે, તેટલા માટે વૈરાગ્યને જે ઇચ્છતા હોય તેમનો અકિંચનતા એ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. (૧૭૮).

વિવેચન—હવે આપણે છેલ્લો અને દશમો યતિધર્મ જોઈ લઈએ. એ અકિંચનતા ધર્મ છે. કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર પોતાપણું, માલિકીપણું સ્થાપન કરવું, એ વસ્તુ કે જનાવર મારાં છે એમ કહેવું કે માનવું, તેના પર માલિક તરીકે હક્ક કરવો, તેના પોતે શેઠ છે એમ માનવું કે કહેવું કે કોઈ વસ્તુ મેળવવા, પોતાની કરવા મજબૂત ઇચ્છા કરવી તે સર્વ પરિગ્રહ છે, શેઠાઈ છે, માલિકીહક્ક છે. તે આકિંચન્ય ધર્મમાં ન જોઈએ. એ આપણે વિસ્તારથી આગળ પર જોઈશું. હવે અંતકાર આ સંબંધમાં શું કહે છે તે આપણે પ્રથમ જોઈ જઈએ.

અધ્યાત્મવિદ—અધ્યાત્મને જેઓ જાણે છે, આત્માસંબંધી શાસ્ત્રો જે ભણ્યા છે, અને આગમના જેઓ અભ્યાસી છે તેઓ. આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અનેક અંથો છે. આગમ પીસ્તાળીશમાં તેની વાત કરી છે અને આ બાબત જે હવે કહેવાની છે તેમાં સર્વ એકમત છે. અધ્યાત્મને જાણનારા નિઃસ્પૃહી મહાત્માઓ જે કહે છે તે આપણા હિતનું જ

હોય. તેથી અત્ર તેઓની શહાદત આપેલ છે. અથવા આગમના જાણકાર તીર્થંકર, ગણધર વગેરે સર્વ એકમતે શું કહે છે તે આપણે નીચે જોઈશું.

મૂર્છા—એમાં જાંડું જાતરવું, રાચવું તે. તેની માયા મમતા કરવી અને તેની ખાતર પોતાનો જીવ ખાળવો, વલોપાત કરવો તે. કોશકાર મૂર્છા એટલે ખેલાન થવું એવો અર્થ કરે છે. ખેલાન થવાના અર્થમાં પણ એ શબ્દ વપરાય છે. મોહ પામવાના અર્થમાં પણ તે વપરાય છે. ધન વગેરેમાં પ્રાણી એટલો પડી જાય છે કે તે માત્ર ધનનું જ ધ્યાન ધર્યા કરે છે. તેને ખાવું પીવું પણ સૂઝતું નથી, તેને ફરવું કે કસરત કરવી એ પણ જરૂરનું નથી લાગતું, પણ તે આખો વખત ધન કે વસ્તુની વાંછા કર્યા કરે છે અને એ જ તેના ધ્યાનનો વિષય અને છે. મૂર્છા એ એક જાતની ખેલાન અવસ્થા છે, માણસ મૂર્છામાં પડે ત્યારે તે શેનું ધ્યાન ધરતો હશે તે આપણને માલૂમ પડતું નથી, પણ આખો વખત પૈસા કે શેકાઈનું ધ્યાન ધરે તે મૂર્છાન્વિત કહેવાય છે.

પરિગ્રહ—આ પ્રકારની (વળુંવેલા પ્રકારની) ત્રીજા ઇચ્છા રાખવી એ જ ખરેખરો પરિગ્રહ છે. જેનું આખો વખત ધ્યાન કરીએ તે મૂર્છા અને મૂર્છા એ જ પરિગ્રહ છે. અસુક વસ્તુ કે જનાવરનો પોતે સ્વામીહક્ક સ્થાપન કરવો અને તેની મૂર્છા વારંવાર કરવી તે પરિગ્રહ છે. અથવા પરિગ્રહ અને મૂર્છા એ એકાર્થવાચી શબ્દો છે, એકબીજા સાથે ભણી જાય તેવા શબ્દો છે. એટલે પરિગ્રહને મૂર્છા કહો કે મૂર્છાને પરિગ્રહ કહો તેમાં જરાયે ફેર નથી. એટલે એ અર્થમાં પરિગ્રહને સમજવામાં કાંઈ વાંધો નથી. શાસ્ત્રકાર અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓના મત સાથે આ અર્થકાર પણ મળતા જ છે.

વૈરાગ્યઈચ્છુ—વીતરાગતાની જેને ઇચ્છા હોય તેવા માણસો, જેઓને આ સંસારનો ભય લાગ્યો હોય અને જેઓ વીતરાગતા ઇચ્છતા હોય અને જન્મમરણથી મૂકવા ઇચ્છતા હોય તે સર્વ પ્રાણીઓ.

આકિંચન્ય—નિષ્પરિગ્રહતા. એને કોઈ પ્રકારની મૂર્છા ન જોઈએ, માલિકીહક્ક એ સ્થાપે નહિ, કોઈનો માલિક થવા ઇચ્છે નહિ એ આકિંચન્ય નામનો અથવા નિષ્પરિગ્રહતા નામનો દશમો યતિધર્મ. નિષ્પરિગ્રહતામાં કોઈના સ્વામી થવાનું મન ન રહે તે મુખ્યત્વે છે.

ધર્મ—આ તેનો ચરમ ધર્મ છે, નિષ્પરિગ્રહતા એનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. આ મારું છે અને આ મારું નથી એવી તારામારાપણાની ઊદ્ધિ એ પરિગ્રહ છે. એનો ત્યાગ કરવો તે પરમ ધર્મ છે, કારણ કે પરિગ્રહ તે ખરેખર મૂર્છા છે, તે માણસને ખેલાન, હાંકીઓ-હાંકીઓ બનાવી મૂકે છે, અને પછી કર્તાવ્યાકર્તાવ્યનું તેને લાન રહેતું નથી. આ આકિંચન્ય સંબંધમાં બીજા અર્થકર્તાઓ શું કહે છે તે હવે આપણે વિચારીએ : ‘સમસ્ત પરિગ્રહ-ત્યાગરૂપ મૂર્છારહિત થવું તે આકિંચન્યધર્મ.’ આ પ્રમાણે નવતત્ત્વની વિસ્તાર નોટમાં લખવામાં આવેલ છે. શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય યતિધર્મબત્રીશીમાં જણાવે છે કે :

ખગ ઉપાય મનમેં ધરો, ધર્મોપગરણુ જેહ;
વરણત ઉપધિ ન આદરે, ભાવ અકિંચન તેહ. ૧૧

દશ યતિધર્મની હકીકત રજૂ કર્યા પછી તેઓશ્રી જણાવે છે કે :

એહુ દશવિધ યતિધર્મ જે, આરાધે નિત્યમેવ;
મૂલ ઉત્તર ગુણુ જતનથી, કીચે તેહની સેવ. ૧૩
અંતરજતના વિણુ કિસ્થો, વામ કિયાનો લાગ ?
કેવળ કંચુક પરિહરે, નિરવિષ ન હુવે નાગ. ૧૪
દોષરહિત આહાર લિયે, મનમાં ગારવ રાખ;
તે કેવલ આજીવિકા, સૂચગડાંગની સાખ. ૧૫
નામ ધરાવે ચરણુનું, વગર ચરણુ ગુણુખાણુ;
પાપશ્રમણુ તે જાણીએ, ઉત્તરાધ્યયન પ્રમાણુ. ૧૬
શુદ્ધ કિયા ન કરી શકે, તો તું શુદ્ધ ભાખ;
શુદ્ધ પ્રક્રમક હુએ કરી, જિનશાસનસ્થિતિ રાખ. ૧૭
ઉસન્નો પણુ કર્મરજ, ટાલે પાલે ધોધ;
ચરણુ કરણુ અનુમોહતાં, ગચ્છાચારે શોધ. ૧૮
હીણો પણુ જ્ઞાને અધિક, સુંદર સુરુચિ વિશાલ;
અદ્યાગમ મુનિ નહિ ભલો, ધોલે ઉપદેશમાલ. ૧૯
જ્ઞાનવંત ને કેવલી, દ્રવ્યાદિક અહિનાણુ;
ખુદ્ધકલ્પ ભાષે વળી, સરખા ભાખ્યા જાણુ. ૨૦

ત્યાર પછી અનેક વાતો કરી છે. આપણે તે જોઈએ :

જ્ઞાનાદિકગુણુમત્સરી, કપટ કરે તે ફેક;
અંચિભેદ પણુ તસ નહિ, ભૂલે ભોળા લોક ૨૧
જોડયો હાર જવેહરી. જ્ઞાને જ્ઞાની તેમ;
હીણાધિક જાણે ચતુર, મૂરખ જાણે કેમ ? ૨૨
આદર કીધે તેહને, ઉન્મારગ ધિર હોય;
બાહ્ય કિયા મત રાચજો, પંચાશક અવલોચ. ૨૩
જેહથી મારગ પામીયો, તેહની સામે ધાય;
કૃતકની તે પાપીયો, નિશ્ચય નરકે જાય. ૨૪

સુંદરબુદ્ધિપણે કશ્યો, સુંદર શ્રવણ ધાય;
 જ્ઞાનાદિક વચને કરી, મારગ ચાલ્યો જાય. ૨૫
 આતમસાખે ધર્મ જે, તિંહા જનનું શું કામ ?
 જનમનરંજનધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ. ૨૮
 સમતાસે લય લાઈએ, ધરી અધ્યાતમ રંગ;
 નિંદા તણએ પરતાણી, ભણએ સંયમ ચંગ. ૩૧

આ ટાંચણ વધારે વિગતથી ક્યું છે, તે આધારભૂત ટંકશાળી વચન છે અને ખરા હૃદયના ઉદગાર છે.

પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજયણ યતિધર્મપૂજામાં દશમી પૂજામાં જણાવે છે કે—

(સુનિપદ એસે ધ્યાઉં. ઝીઝેટી રાગ. કુમરી)

સજ્જન કિંચનકો ઊરનકું, ભજ્ને શ્રીજિન ગુણીખાણુ રે. સજ્જન૦
 કિંચન સંચિત ના કરો રે, નિર્ઘંથ થઈ વર્ધમાન રે;
 ઇચ્છા મૂર્છા ત્યાગીને પ્રભુ, પામ્યા સવિ કલ્યાણુ રે. સજ્જન૦ ૧
 કિંચન સંચન જિન કહે રે, સર્વારંભ નિદાન રે;
 જગજન પ્રિયન તિંહા લગે સવિ, ગામી ન દંસણુ જ્ઞાન રે. સજ્જન૦ ૨
 આપ તરે ને પરને તારે, ગુણુરસીયા એકતાન રે;
 સચિત્ત અચિત્ત શબ્દાદિ વિષયે, લોપાએ ન મહાન રે. સજ્જન૦ ૩
 દશહી ધર્મે પૂરણુ જિનણુ, કલ્પસૂત્રની વાણુ રે;
 પૂરણુ ફરસે તેહી જ તે ભવ, પામે પદ નિર્વાણુ રે. સજ્જન૦ ૪
 આપસરૂપી આતમરામી, કેવળરતનનિધાન રે;
 જોગ નિરૂંધી નિરભર સુખમય, એક સમયમે વિધાન રે. સજ્જન૦ ૫
 અનંત ચતુષ્ટય અક્ષય યિતિ જુગ, સમય વેદી ભગવાન રે;
 ઉત્પાદ ત્રય ધ્રુવ સંગી અરૂપી, ત્રિદાનંદ મંડાણુ રે. સજ્જન૦ ૬
 સૂતા ભગતા નીત નીત સમરો, ધ્યાવો જ્યોતિ સમાન રે;
 ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ મંગળમાળા, ગંભીર મહોદય ઠાણુ રે. સજ્જન૦ ૭

એ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં આ આકિંચન્ય ધર્મ ખૂબ ઉપયોગી ગુણુ છે અને યતિ-સાધુઓને એ પાંચમા વ્રતમાં સામેલ થતું હોઈ અનિવાર્ય છે અને ખીજા જનોએ પણ એને ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય હોઈ એ આદર્શ સ્થાને છે. હોઈ ચીજની માલિકી ન કરવી, આ વસ્તુ મારી છે એમ ન ધારવું એ વ્રતનો ઉપદેશ છે. દુનિયામાં માલિકીહુક્કની

જ સર્વ ગડમથલો છે. એક વખત એ નીકળી ગઈ અને વિશ્વ આખું કુટુંબ થયું એટલે ઘણી ગૂંચવણો પડી જાય છે. તમે ન્યાયાસન પાસે પણ એના ઝગડા જોશો અને એને કારણે બાઈભાઈમાં પણ વૈર થાય છે અને મિત્ર તથા સગાંમાં એ વૈમનસ્ય કરાવે છે. આ સર્વ દૂર કરવા આકિંચન્ય ધર્મ દરમાન કરે છે. અને એ સૂક્ષ્મદષ્ટિએ સમજવા યોગ્ય છે. દાડ જેમ ઘેલણ કરાવે છે તેમ પરિચ્છ એક જાતની મૂર્છા કરાવે છે અને પ્રાણીને તેનો કેંદ્ર ચઢે છે. (૧૭૮).

યતિધર્મસેવનનું ફળ—

દશવિધધર્માનુષ્ઠાયિનઃ સદા રાગદોષમોહાનામ્ ।

દૃઢરૂઢધનાનામપિ ભવત્યુપશમોડલ્યકાલેન ॥૧૭૯॥

અર્થ—એ ઉપર કહેલા દશ પ્રકારના યતિધર્મોનું અનુષ્ઠાન જે કરે તેઓના રાગ, દ્રેષ અને મોહ ગમે તેટલા પાકા રૂઢ થયેલા હોય તો પણ થોડા વખતમાં વિનાશ પામે છે. (૧૭૯)

વિવરણ—આ ગાથામાં અને આવતી ગાથામાં એ દશ પ્રકારના યતિધર્મનું આચરણ કરવાનું ફળ સમજાવે છે. આ ફળ લક્ષમાં લેવાનું કારણ એ છે કે એનું ફળ આપણને કે કોઈપણ પ્રાણીને યોગ્ય લાગે તો આપણે તે પ્રમાણે આચરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ફળ સમજાય તો તેટલા માટે તેને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવા મરણ થાય એમ સમજવું. હવે આપણે એ યતિધર્મની વ્યાવહારિકતા પ્રથમ વિચારી જઈએ.

દશવિધધર્મ—ઉપરની ગાથાઓમાં જણાવેલા દશ પ્રકારના યતિધર્મ.

અનુષ્ઠાયિનઃ—આ ઉપર જણાવેલા દશ યતિધર્મો જે આચરે તેઓ, તેમને અમલમાં મૂકનાર, એ ધર્મોનો સ્વીકાર કરી જેઓ તે ધર્મની માત્ર વાત ન કરે, પણ એનું રહસ્ય જાણી એને આચરે તેવા પ્રાણીઓ.

રાગદ્રેષમોહ—આ પ્રાણી રાગ, દ્રેષ અને મોહમાં પડેલો છે. એને મારાતારા અને દવલાં મટતા નથી. આવા સખ્ત રાગદ્રેષ અને મોહમાં પડી ગયેલા જે પ્રાણીઓ હોય તેઓના રાગ દ્રેષ મોહ વગેરે.

દૃઢરૂઢધન—એ ગમે તેવા પાકા હોય અને ગમે તેવા જામી ગયેલા હોય તો પણ.

ઉપશમ—શાંતિ, નિવૃત્તિ. આવા સખ્ત રાગદ્રેષ અને મોહનો વિનાશ કરનારા યતિધર્મો કેવા ઉપયોગી પ્રતિશબ્દો હશે તે ખૂબ સમજવા જેવું છે અને સમજીને આચરવા યોગ્ય છે.

અલ્પકાલેન—ખૂટું થોડા વખતમાં. જે યતિધર્મોને આચર્યા હોય તો ઘણા જ થોડા વખતમાં રાગદ્રેષ અને મોહ જેવા મહાસુખટોનો તે વિનાશ કરી દે છે અને આપણને

મોક્ષમાં જવામાં આડે આવનારની સામાયતિધર્મો શસ્ત્ર તરીકે કામ કરે છે. આ રાગદ્રેષ અને મોહને બરાબર ઓળખવા જેવા છે. એ સાંસારિક-પૌદ્ગલિક ચીજો તરફ આકર્ષણ કરાવી અને કોઈ કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુઓ તરફ દ્રેષ કરાવી પ્રાણીને મૂંઝવી નાખે છે અને તેને આ સંસારમાંથી જિંચો આવવા દેતા નથી. સંસારના એ બરેબરા પાયા છે અને એના ચક્ષરમાં પ્રાણી પડે પછી તે એવો મોહમાં મૂંઝાઈ જાય છે કે એ કદી જિંચો જ આવતો નથી. તેથી આ રાગ, દ્રેષ અને મોહને વશ કરનાર આ દશે યતિધર્મોને બરાબર સમજવા અને પછી આદરવા અને તેમનો અભ્યાસ કરવો અને તે જીવવાની પદ્ધતિ પાડવી. આ દશે યતિધર્મ અતિસુંદર પ્રતિશસ્ત્ર છે. (૧૭૯)

યતિધર્મો બહુ સરસ ફળ આપે છે—

મમકારાહંકારત્યાગાદતિદુર્જયોદ્ધતપ્રચલાન્ ।

દાન્તિ પરીષદ્ગૌરવકષાયદણ્ડેન્દ્રિયન્યૂહાન્ ॥૧૮૦॥

અર્થ—મારાપણા અને અહંકારનો ત્યાગ કરીને, અતિ મુશ્કેલીએ જીતી શકાય તેવા, હુલેલકૂલેલ તેમ જ જિંચો ચઢી ગયેલ અને જાતે ઘણા બહાદૂર એવા પરીષદ, ગારવ (ઋદ્ધિ, રસ ને શાતા), મન-વચન-કાયાના યોગ અને ઇન્દ્રિયો એ સર્વને સાધુપુરુષો કાપી નાખે છે, હણી નાંખે છે, દૂર ફેંકી દે છે. (૧૮૦)

વિવેચન—આ ગાથામાં યતિધર્મનું ખૂબ માન વધાર્યું છે અને તે જરૂર આચરવા-યોગ્ય છે એમ દલીલથી બતાવ્યું છે. આ ગાથામાં કહેલ વાત બહુ ધ્યાન રાખીને સમજવા અને આચરવા યોગ્ય છે. દશ યતિધર્મોને સમજવાની બાબત જેવી તેવી નથી. એ મનન-પૂર્વક સમજીને આચરવાયોગ્ય છે.

મમકાર—આ મારું છે. અંતે સર્વને છોડવાનાં છે છતાં તેમને પોતાનાં માને છે. આ મારાપણાનો ત્યાગ કરવાથી શું થાય છે તે નીચે જોઈશું.

અહંકાર—આ દુનિયામાં હું મોટો માણસ છું, અનેકને પૂછવા સલાહ લેવા યોગ્ય છું. અથવા મારું કુળ ઘણું જિંચું છે અને મારી ખુદ્ધિ ચાલે તેટલી કોઈની નજર પહોંચતી નથી, અથવા મારી પાસે પૈસા છે તેટલા કોઈ પાસે નથી એવો કોઈપણ બાબતનો ગર્વ કરવો, અભિમાન ધરવું. આ મારાપણું અને અભિમાન એ ખાસ તજવા યોગ્ય છે.

દુર્જય—આપણે જે શત્રુઓને જીતવાના છે તેમને જીતવા બહુ મુશ્કેલ છે. એવા દુશ્મનોને જીતવા માટે અને તેઓ પર વિજય મેળવવા માટે પ્રબળ યોદ્ધાઓ જોઈએ. દુશ્મનો કોણ કોણ છે તે હવે જણાવશે.

ઉદ્ધત—હઠીલા, આકરા. લડવામાં જેવા તેવા નહિ પણ હઠાવે તેવા અને જક્કી થઈ લડે તેવા. આવા પ્રબળ શત્રુ જેને માથે ગાજતા હોય તેની પાસે મારી હઠાવવા માટે ખૂબ બહાદુર અને વકાદર, લડે તેવા યોદ્ધાઓ પ્રતિશત્રુ તરીકે કામ કરે તેવા જોઈએ. એમાં કાચાપોચાનાં ગભાં નહિ.

પ્રબલ—અને એ યોદ્ધાઓ બળવાન છે, એ પોતાના કામમાં કુશળ છે અને બહાદુરીથી સામે થાય તેવા છે. આવા બળવાન યોદ્ધાઓ સામે તો ખૂબ મજબૂત યોદ્ધાઓ હોય તો જ લડાઈમાં ફતેહ મળે એ લક્ષમાં રહે.

પરીષદ—સામાપક્ષે ઘણું મોટું લશ્કર છે. તેમાં પ્રથમ તો બાવીશ પરીષદો છે. આપણે બાવીશ પરીષદોની યોગબાણુ આગલા પ્રકરણમાં કરી ગયા છીએ. અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બન્ને પ્રકારના પરીષદોનો આપણે સામનો કરવાનો છે. તેની સામે આપણે બરાબર તૈયારી કરવી જોઈએ. અને પરીષદોને જીતવા માટે આપણે સત્તર ધવું જોઈએ.

ગૌરવ—એ બાવીશ પરીષદો સાથે ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અને શાતાગારવ પણ સામેલ હોઈ તેમનો પ્રતિકાર કરવાનો છે.

કષાય—સામી બાગુએ પરીષદો અને ગારવો જ માત્ર નથી પણ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કષાયો પણ સામી બાગુએ છે. એ કષાયોને આપણે ત્રીબા પ્રકરણમાં યોગ્યતા છે.

દંડ—સામી બાગુએ ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત મન, વચન અને કાયાના યોગો છે. એ મનદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડને હઠાવવા માટે બહુ મજબૂત યોદ્ધાઓની જરૂર પડશે. માટે સાવધ રહી બરાબર તૈયારી કરી રાખવી. એમાં કાંઈ મુશ્કેલ કે અશક્ય વાત નથી, પણ શત્રુઓ મોટા છે, સહાયવાળા છે અને અનેક સાધનોથી સંપન્ન છે. તેથી તેમનો સામનો કરવા પૂરતી ગોઠવણુ રાખવી.

દ્વિદ્રિય—બળી આપણો પ્રતિસ્પર્ધી પાંચ દ્વિદ્રિયના સમૂહરૂપ દુશ્મન છે. દ્વિદ્રિયો પંપાળી ઘણી, પણ તે તો પાકી દુશ્મન થઈ બેઠી. આ પરીષદ, ગૌરવ, કષાય, દંડો અને દ્વિદ્રિયો જેવા મજબૂત દુશ્મનો સામે લડવાનું છે. તેથી મમકારનો અને અહંકારનો ત્યાગ કરી એ સર્વ શત્રુ પર વિજય મેળવવો.

વ્યૂહ—આ શત્રુઓ પણ અનેક આકારના વ્યૂહ કરનારા છે, મહાતરકટી છે, અનેકને પોતાના પક્ષે લઈ આવનાર છે અને આપણને બંબર ન પડે તેવી વ્યૂહરચના કરનારા છે, માટે તેમના પર વિજય મેળવવા સાવધાનીથી કામ લેવું. અથવા વ્યૂહનો અર્થ 'તેઓનો સમુદાય' પણ થઈ શકે. બન્ને રીતે સાવધાનીથી કામ લેવા જેવું છે. શત્રુ બહાદુર હોય ત્યારે આકરું કામ કરવું પડે છે તે લક્ષમાં રાખવું. પણ ચીવટથી લડવામાં આવે, સત્ય આપણી બાગુએ હોય અને આપણે વિજય મેળવવા નિર્ધાર કર્યો હોય તો અંતે આપણો

વિજય છે, એમાં જરાપણ શંકા નથી. જો દુશ્મનના કરેલા કાવાટાવામાં પડી ગયા તો આપણો વિજય ન થાય. માટે વિજય મેળવવાની પૂર્ણ ગંભીરતા સાથે આગળ વધો અને વિજય તમારો જરૂર થશે. (૧૮૦)

આવા દુશ્મનો સાથે કામ લેવાની રીત--

પ્રવચનભક્તિઃ શ્રુતસંપદુદ્યમો વ્યતિકરશ્ચ સંવિગ્નેઃ ।

વૈરાગ્યમાર્ગસદ્ગ્રાવભાવધીસ્થૈર્યજનકાનિ ॥૧૮૧॥

અર્થ—પ્રભુએ કહેલા વચનની પ્રીતિ, વિશિષ્ટ આગમ સંપત્તિ મેળવવા માટે ઘટિત ઉદ્યમ તથા લાણેલા ખૂબ વિહાર કરનારાઓ સાથે પરિચય એ ત્રણે વસ્તુઓ વૈરાગ્ય-માર્ગ ઉપર બુદ્ધિને રાખે છે અને એમાં સ્થિરતા ઉત્પન્ન કરે છે. (૧૮૧)

વિવેચન—આ દશવિધ યતિધર્મમાં ચિત્ત કેવી રીતે ચોંટે અને એમાં કેમ આગળ વધાય તેની ખીજી પણ અનેક રીતિઓ છે. આપણે તે પૈકી થોડીક રીતિઓ વિચારીએ. આપણો મુદ્દો યતિધર્મ આચરણનો છે એ ધ્યાનમાં રાખી એ રીતિઓને અપનાવવી. આપણે તે રીતિઓ જોઈએ.

પ્રવચનભક્તિ—ચતુર્વિધસંઘપ્રીતિ. અર્થાનુસંધાનપૂર્વક કહેવું તે પ્રવચન કહેવાય છે અને ટીકાકારને મતે એનો અર્થ ચતુર્વિધ સંઘની ભક્તિ એમ થાય છે. પ્રવચન એટલે આપવચન. એમાં બોલનારનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આપણે તો તીર્થંકર મહારાજ અને તેમના મુખ્ય શિષ્યો ગણુધરો જે બોલે તેને પ્રવચન કહીએ. એના તરફ આપણને ભક્તિભાવ હોવો જોઈએ. તેઓએ પ્રવચનો ચતુર્વિધ સંઘને સુણ્યાયા અને તેમને માટે જાળવ્યા એટલે પ્રવચન સાંભળનાર ચતુર્વિધ સંઘ ઉપર આપણને પ્રીતિ હોવી જોઈએ. આવા સુંદર પ્રવચન ઉપર જેમને રાગ હોય તેમની ભક્તિ કરવી, તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી તે અસલ પ્રવચનનો રાગ કરવા જેવું જ છે. આપણે સાધુ-મુનિ, સાધ્વી-આર્યા, શ્રાવક અને શ્રાવિકા ઉપર ભક્તિભાવ રાખીએ તો આ પ્રવચન કરનાર કે તેનો સંગ્રહ કરનાર તરફ જ આપણે રાગ ગતાવીએ છીએ. તેથી આ કાળમાં તો પ્રવચનરાગ એટલે ચતુર્વિધસંઘની ભક્તિ કરવી એ જ અર્થ સમીચિત છે.

શ્રુતસંપદ—તીર્થંકરો લોકોને જે ઉપદેશી ગયા અને ગણુધરોએ જે જ્ઞાનને સંગ્રહ્યું તેનો જે વૈભવ છે તે વધારવાની આપણને હોંશ થઈ આવે, તે જ્ઞાનનો સહાનુભૂતિપૂર્વક સમજી અભ્યાસ કરવો એ શ્રુતસંપદમાં ઉદ્યમ છે. એટલા માટે આગમોનો અભ્યાસ કરવાની અને તે કાર્યમાં ઉદ્યુક્ત રહેવાની બહુ જરૂર છે. એનો અભ્યાસ કરવો અને તે માટે બની શકતો ઉદ્યમ કરવો એ બહુ ઉપયોગી છે. લાણુવાદી વાત તુરત સમજણમાં આવે છે. અલણુ માણુસો તો આમતેમ ભમ્યા કરે છે અને વગર અભ્યાસે

ગમે ત્યાં ચઢી જાય છે, પણ રીતસરનો અભ્યાસ હોય અને તેનો ઉદ્યમ હોય તો પછી વસ્તુ ખરાખર સમજાય છે અને મનમાં થતા આહટ્ટહુહટ્ટો ટળી જાય છે.

વ્યતિકર—પરિચય. આ જીવનમાં એક મોટો પ્રશ્ન એ છે કે સોખત કેની રાખવી. દારૂડિયા, જૂઠું ખોલનારા, મુખમાંથી જેમ આવે તેમ અસહ્ય ખોલનારા સાથે પરિચય વધારવો નહિ, પણ જે સંવિગ્ન હોય, ઉદ્યતવિહારી હોય, સતત પોતાની યોગક્રિયાને લાગી રહેલા હોય તેવાઓની સાથે સંબંધ—પરિચય કરવો. માણસ પરિચય—સોખતથી કેવો છે તે જણાય છે. અને તેના જેવા થવાનો તે પણ એક માર્ગ છે. માટે સોખત તો પૈસા-વાળાને ખદલે સારાની રાખવી. સોખત—પરિચયની અસર ઘણી થાય છે, તેથી ગમે તેવા કે શકાસ્પદ આલચલગતવાળા સાથે પરિચય ન રાખવો. પ્રવચનભક્તિ, જ્ઞાન—ભણવામાં ઉદ્યમ અને ખૂબ ઉદ્યમી સંવિગ્ન સાથે સોખત એ ત્રણે ઘણું સારું પરિણામ લાવે છે. માટે તે ત્રણે તરફ લક્ષ રાખવું અને પોતાની સાથે તેને જોડી દેવા. તેનું પરિણામ શું થાય તે હવે કહેશે.

વૈરાગ્ય—વિરાગતા. પતંજલિએ જે વૈરાગ્યનું વર્ણન કરેલ છે તેને ઉત્પન્ન કરનાર ઉપરની ત્રણે ખાખતો છે. વૈરાગ્ય કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે ઉપર જણાવેલી ત્રણે ખાખતો કરવી, વારંવાર કરવી અને એને માટે ઉદ્યમ રાખવો.

સદ્ભાવ—કોઈ વખત પ્રાણીને સુંદર ભાવ થઈ આવે છે, તેને જાળવી રાખનાર, તેને આહુ રાખનાર આ દશ યતિધર્મો છે. એટલા માટે એ ખરાખર સમજવા યોગ્ય છે. અને સમજીને અનુસરવા યોગ્ય છે. સદ્ભાવ એટલે સુંદરભાવ.

ભાવ—સારા પરિણામ. અમુક વખતે સુંદર ભાવ થાય તેને હમેશ માટે ખનાવી રાખવાના ત્રણે ઉપાયો ઉપર ખતાવ્યા છે.

ધીરથૈર્થ—આ ત્રણે ચીજો જીવિની સ્થિરતાને ઘણી મજબૂત બનાવે છે, પ્રાણીને સ્થિર જીવિવાળો બનાવે છે, માટે એ ત્રણેની સારી રીતે આસેવના કરવી. જીવિની સ્થિરતા એકવાર થયેલ જીવિને અંગે છે. ઘણીવાર સારે વખતે શુભ જીવિ થાય છે, પણ તે હમેશા રહેતી નથી. સાધુ થતી વખતના ભાવ અલગ હોય છે અને સાધુ થયા પછી વાત જુદી છે. એકવાર સારી જીવિ થઈ હોય તે સ્થિર રીતે હમેશા જામેલી રહે તે માટે ઉપરની ત્રણે ખાખતો આવશ્યક છે. આવા પ્રકારની જીવિની સ્થિરતા તથા વૈરાગ્ય અને સદ્ભાવને તેમ જ સુંદર ભાવને ઉત્પન્ન કરનાર એ યતિધર્મો છે માટે તેમની વારંવાર આસેવના કરવી. (૧૮૧)

*

*

*

આવી રીતે આ અતિ અગત્યનું યતિધર્મનું પ્રકરણ પૂરું થયું. તમારા જીવમાં આવ્યું હશે કે યતિધર્મ દશ છે : ક્ષમા, માદૈવ, આજ્ઞવ, લોભથી મુક્તિ, તપ, સંયમ, સત્ય,

શૌચ, અકિંચનતા અને પ્રહ્નચર્ય. આ દશ યતિધર્મો આપણે એકવાર ગણાવી ગયા છીએ. એ યતિધર્મો ખરાબર મધ્યમાં કેન્દ્રસ્થાને આવે છે અને તે યતિ-સાધુને તો જીવન સમાન છે, અને શ્રાવકો કે અન્ય પ્રાણીઓ વડે તે બની શકે તેટલા આરાધવા યોગ્ય છે. શ્રાવક તો એની ભાવના કરે, એ સ્થિર કરવાનો અને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ રાખે તો જ એનું શ્રાવકપણું બન્યું રહે, કારણ કે દશ પ્રકારના યતિધર્મો જૈન શાસ્ત્રનો સાર છે, અને ખૂબ શાંતિ આપનાર હોઈ ખાસ આરાધવા લાયક છે. એને વિસ્તીર્ણ શાસ્ત્ર મહા-ર્ણવમાંથી તારવી કાઢેલા છે અને તે પ્રત્યેક ખૂબ વિચારણા માગે છે અને શાસ્ત્રના સારરૂપ હોઈ વિશેષે કરીને આદરવા યોગ્ય છે. એની આરાધના સારી રીતે કરવાથી મનમાં અવનવી શાંતિ આવશે અને આનંદ થશે. તેટલા માટે આ યતિધર્મો પર ખૂબ વિચાર કરવો અને તેમને સ્વીકારવા અને તેમનો અમલ કરવા નિર્ણય કરવો. એ નિર્ણયમાં જેટલે અંશે પરિપાલના થશે તેટલું વ્યવહારપણું દીપ્તી નીકળશે અને પરિણામે તો અપરંપાર લાભ થશે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે શ્રાવકપણું જો બનાવી રાખવું હોય તો આ દશે પ્રકારના યતિધર્મોને આદરવાની ભાવના રાખવી.

એકલા સમજવાથી કાંઈ વધારે લાભ થતો નથી, પણ તેનો અમલ કરવાથી આ ભવની ભાવક ભાંગે છે અને અત્યારની એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની રીત દૂર થઈ ભારે આનંદ થાય છે.

એથી આ દશ યતિધર્મોને અમલમાં મૂકવા બની શકતો પ્રયત્ન કરવો અને તેમ બની શકે તેવું ન હોય તો તેનો આદર્શ તો કાયમ કરવો જ. આદર્શને યોગ્ય સ્થાને રાખવાથી પણ ઘણી કુણાશ પ્રાપ્ત થશે અને આ ભવે નહિ તો આગળ જતાં ભવાંતરે પણ તે ઉદયમાં આવશે. એ જ આદર્શનો મહિમા છે. જેને આપણે આદર્શ સ્થાને રાખીએ તે મેળવવા આપણે સદૈવ જાગૃત રહીએ અને અંતે તેને લીધે જ રહીએ. જેવો આદર્શ હોય તેવો કદાચ અત્યારે ન મળે તો પણ અંતે વહેલામોડા આપણે આદર્શને પ્રાપ્ત કરવાના. આ વાત ચોક્કસ છે, માટે શુદ્ધ આદર્શ રાખવો.

ખાકી લોકોમાં અનેક છાતી કાઠી ખોટો દેખાવ કરવા કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અનેક ભતના ધાંધલો ટૂંક જીવન માટે કરે છે, અનેક કુકર્મો કરે છે, કાળાબજાર કરે છે અથવા કરવાની સલાહ આપે છે. તેઓને કોઈ રીતે બચી જવાનો આરો આવે તેમ લાગતું નથી. જો સંસારથી ખરેખરે વિરાગ આવ્યો હોય તો આ યતિધર્મોને સમજવાનો અને સમજીને આદરવાનો એક જ રાજમાર્ગ છે. એમાં અનેક ભયસ્થાનો છે, પણ તેથી ગભરાવાનું નથી. ભયસ્થાન તો કોઈ પણ સારા માર્ગમાં હોય જ. એ ભયસ્થાન છે તેથી તેને છોડી દેવાનું કે તેના તરફ પરાડ-મુખ થવાનું ન જ પાલવે. માટે ચીવટથી એ યતિધર્મ સ્વીકારવા, તે બને તો આદરવા અને ન બને તો તેને આદરવાની ભાવના તો જરૂર રાખવી.

આ જીવનમાં ચીવટ જેવી કોઈ ચીજ નથી. એક વાતને જે ચીવટથી પકડી લેવામાં આવે તો અંતે ચીવટને પરિણામે તે જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, પછી એમાં દંભ ચાલતો નથી, દેખાવ માત્ર થતો નથી અને ચીવટને લઈને તેને જમે તેટલી મુશ્કેલીએ પણ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા થાય છે. તેથી ચીવટ એ ઘણી સારી વાત છે.

ઉપરછલ્લો યોધ તો નકામો છે. એક વિષયમાં પારંગત થવા માટે તેના જીડા અભ્યાસની જરૂર છે. પાકા અભ્યાસે ઘણો સ્પષ્ટ રસ્તો થઈ બાક છે અને તેમાંથી પાછા ફરવાનું બનતું નથી. એ રીતે પ્રગતિ કરતાં આગળ આગળ વધતાં આપણું જે પ્રાપ્તવ્ય છે તેને મેળવાય છે અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તો મોક્ષ જ છે, એમાં બેમત પડે તેમ નથી. આ પ્રાપ્તવ્ય મેળવાય ત્યાં સુધી આપણો પ્રયત્ન ચાલુ રહેવો જોઈએ.

એ સુક્તપ્રાપ્તિ માટે આ દશ યતિધર્મોનો અમલ અનિવાર્ય છે. તેથી મોક્ષ મેળવવાનું જેનું સાધ્ય હોય તેમને માટે આ યતિધર્મો બહુ ઉપયોગી વાત છે અને અનિવાર્ય હકીકત છે. જેને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તેણે યતિધર્મોને આદરવા અને સમજવા. આટલી મોટી મહત્તા યતિધર્મોમાં જ છે તેમ બાણી તેમને અપાયલા આ કેંદ્ર સ્થાનને વાસ્તવિક કરવું અને બને તેટલો પ્રયત્ન કરી તેમને સમજીને સ્વીકારવા.

જે તેમને સ્વીકારશે તે અંતે અનંત સુખમય માંગલિક માળાને પ્રાપ્ત કરશે. આવા દશ યતિધર્મો છે.

॥ इति यतिधर्मप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૮ મું : કથા

સારી કથાઓ ચાર પ્રકારની છે : આદેષણી, વિક્ષેપણી, સંવેદિની અને નિવેદિની. આ ચારે કથા તો અર્થકર્તા ચિતરશે. તે ઉપરાંત દેશકથા, રાજકથા, લોજનકથા અને સ્ત્રી-કથા એ ચારે અનર્થદંડ છે, નકામી કથાઓ છે. આજકાલ ન્યુસપેપર - છાપાં વાંચવામાં લોકો એટલો ઘણો સમય કાઢે છે કે એને દેશકથાના વિભાગમાં મૂકી શકાય. સવારે જાડીએ ત્યાં છાપું, તે સાંજ સુધી પૂરું ક્યું ન ક્યું ત્યાં તો સાંજનાં છાપાં આવે છે અને આપણી કાંઈ લેવાદેવા ન હોય તે છતાં આપણે છાપાં વાંચવામાં વખત કાઢીએ છીએ. એ અનર્થદંડની નકામી વાત છે. ખબર ખાતર છાપું અલપજલપ વાંચી જવું એ જુદી વાત છે અને તે ખાતર અગત્યનો કે ઘણો સમય કાઢવો તે જુદી વાત છે. અમુક સમય તો સમાચાર જાણવા ખાતર કાઢવો જોઈએ, પણ તેને મર્યાદા છે. આખો વખત છાપાં કાઢીને પસાર કરવો તે ઉચિત નથી. અમુક સ્થળે અમુક ચીનીસ્ટ્રી આવી, તેમાં અમુક માણસો આવ્યા, રાજ્યની અમુક નીતિ શી છે તેની વાતો કરવી તે પણ દેશકથામાં આવે છે. એ તો લોકો નવરા પડે એટલે રાજ્યની વાતો કરે અને રેશનીંગના આ યુગમાં સરકારની તે નીતિ પર પોતાનો અભિપ્રાય આપવા લાગી જાય. જે વાતનું પોતાને કાંઈ લાગે વળગે નહિ, જેની અસર કાંઈપણ થાય નહિ તે વાત કરી તેઓ જીભના જીભરા કાઢે. આવી જાતની જાનને પ્રકારની દેશકથા કરવા યોગ્ય નથી. એમાં સમય ગેરરીતે પસાર થાય છે અને કોઈ જાતનો લાભ થતો નથી. તેથી આવા પ્રકારની દેશકથા કરવી નહિ.

તેવી જ રીતે હૈદરાબાદ જોડાયું કે નહિ અને કાશ્મીરનો પ્રશ્ન કે બીજા કોઈ દેશી રાજ્યનો અથવા અંધારણનો પ્રશ્ન એ સર્વ રાજકથામાં આવે છે. આપણે કોઈ જવાબદાર સ્થાને હોદ્દો ધરાવતા હોઈએ અને આપણી વાતોની કાંઈ અસર થાય તેવું હોય તો જુદી વાત છે. પણ નકામી ગપ્પાં મારવા કે જીભને છૂટી મૂકવી એમાં ન તો રાજ્યનું સારું થાય, ન તો પોતે કાંઈ અસર કરી શકે. આ અર્થ વગરની કથાઓ કરીને વખત કાઢવા જેવું નથી. આપણો વખત ઘણો ઉપયોગી છે અને આપણે ઘણાં અગત્યનાં કામો કરવાનાં છે એ ધ્યાનમાં રાખી આવા પ્રકારની નકામી વાતો ન કરવી, ન ફેલાવવી. એ દેશકથા અથવા રાજકથાના વિભાગમાં આવે છે અને તે અનર્થદંડ છે.

દેશકથા જેવી જ નકામી લોજનકથા છે. ફલાણાએ જમણું ક્યું, તેમાં મણે મણુમણુ ઘી પાયું અને અમુકે અહીં શેર પાયું અને અમુકે માણસે તો શાક સુરતથી

મંગાવ્યાં અને ફેણી ખંભાતથી મંગાવી. હવે એમાં તારે શું? તેમ જ ફેણીએ બાપનું ઉત્તરકાર્ય ન કર્યું અને આજે લોજનમાં બે શાક હતાં અને કાલે ત્રણ હતાં એવી એવી વાતો કરવાથી કોઈ જાતનો લાભ થતો નથી. આ લોજન સંબંધી કથાનો સમગ્ર માણસ ત્યાગ કરે.

શ્રીઓ સંબંધી હલકી વાતો કરવી, અમુક શ્રીની ચાલ વખોડવી અને અમુક શ્રીની આંખ અવગણવી અને પોતે ડાહ્યાડમરા થઈ તે પર ફેંસલા આપવા મંડી જવું એ અયોગ્ય છે. માણસ શ્રીઓ સંબંધી વાત કરતી વખતે એટલો પહોળો લાંબો થઈ જાય છે કે તે સંબંધી અભિપ્રાય આપવાની પણ ધૃષ્ટતા કરે છે અને શ્રીઓની વાતમાં એટલો રસ લે છે કે એ વગર લેવેદેવે અનર્થદંડ કરી વખત પસાર કરે છે અને જે કરવાનું છે તે કરતો નથી. આ ચારે પ્રકારની કથાઓ : રાજકથા, દેશકથા અને શ્રીકથા તથા લોજનકથા વિકથા કહેવાય છે. ચારે પ્રકારની કથાનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, જીભ પર અંકુશ રાખવા યોગ્ય છે, જીભને તાણું લગાડવા યોગ્ય છે.

આવી ચારે કથાઓ અથવા તેમાંની એક પણ કરવા યોગ્ય નથી. હવે કેવી કથા કરવા યોગ્ય છે તે પણ આપણે વિચારી જઈએ. એટલે આપણી શક્તિનો દુર્વ્યય થતો અટકે અને આપણું સાધ્ય ખરાખર રીતે જળવાય.

આ તો અનર્થદંડની, નકામી ત્યાગવા યોગ્ય કથાઓની વાત કરી. હવે કરવા જેવી કથાઓની વાત કહીએ. એ સુંદર કથા, કરવા યોગ્ય જાતિની, ચાર પ્રકારની છે.

પ્રથમની કથાને આક્ષેપણી કથા કહેવામાં આવી છે. લોકોને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરે, અભિમુખ કે સન્મુખ કરે તે આક્ષેપણી કથા. આ કથાથી લોકો ધર્મસન્મુખ વળતા થઈ જાય છે અને ધર્મપાલન કરે છે. આવી ધર્મસન્મુખ કરનારી કથાઓ, પ્રસંગો કે વ્યાખ્યાનને આક્ષેપણી કથા કહેવામાં આવે છે. તમે સારું વ્યાખ્યાન કરનાર કે સારા જીવને કથા કરતાં સાંભળ્યો હોય તો તે માણસને ધર્મસન્મુખ બનાવી દે એવી કથા વાર્તાઓ કરે છે. તેઓની વાતથી લોકો ધર્મ પામે છે અને યોગેર ધર્મનો ડંકો વાગે છે. એવી કથા કરવા યોગ્ય કથામાં પ્રથમ સ્થાને ખિરાજે છે.

જે લોગસન્મુખ થતા પ્રાણીઓને પાછા વાળે તે તેમ જ અન્ય ધર્મ તરફ જતા લોકોને પાછા લઈ આવે, પરધર્મમાં જતાં શેકે તે ધર્મરુચિને વધારનારી કથા વિક્ષેપણી કથા કહેવાય છે. સમ્યક્દર્શનથી વિપરીત માર્ગ હોય તે માર્ગે ન જવાનું કહેવાવાળી સરસ સુંદર કથા તે વિક્ષેપણી કથા બીજા પ્રકારની કહેવાય. વાત કરે તો એવી સારી રીતે કરે કે લોકો ધર્મસન્મુખ થાય, સમ્યક્ માર્ગ સિવાય કોઈ રસ્તે ચઢી ન જાય. એ એવા દાખલા, દૃષ્ટાંતો આપે કે અન્ય ધર્મનું સહેજ પણ ખેંચાણ હોય તો તે અંધ થઈ જાય અને બીજા કોઈ પણ ધર્મમાં તેમને મળી નથી એમ લાગે. આવી પરધર્મ તરફ જવામાં

અટકાવનારી કથાને વિશ્લેષણી કથા કહેવામાં આવે છે. આ આક્ષેપણી અને વિશ્લેષણી કથા બંને કરવા યોગ્ય છે. આવી કથા છોકરાઓને પણ ગમે તેવી રીતે કહેવી અને તેમને ધર્મમાં મગ્ન્યૂત કરવા અને પરધર્મમાં જતા અટકાવવા.

ત્રીજા કરવાયોગ્ય કથાના વિભાગને સંવેદની કથા કહે છે. નરકાદિકનાં દુઃખો એવી અદ્ભુત રીતે વર્ણવે કે પ્રાણી પાપકર્મો કરતો અટકે, એ આ ત્રીજી સંવેદની કથાનું લક્ષણ છે. નારકીમાં લોહાની લાલ પૂતળીને બતાવીને એને ગરમ કરે અને પરસ્વીલંપટ માણસોને એને ભેટવાનું કહે અને એને ભેટવું એટલું આકરું લાગે કે પ્રાણી પરસ્વીલંપટ મટી જાય. આવી રીતે નારકીની ક્ષેત્રવેદના, પરમાધામીકૃત વેદના અને પ્રાણીઓની અન્યો-ન્યકૃત વેદનાને વર્ણવીને આ પ્રકારની કથા જીવને કુકૃત્યોથી નિવારે-અટકાવે છે, તેથી તે સંવેદની કથા કહેવાય. આ વિભાગ પણ સારી કથાનો છે. એમાં કથા કહેનારનું જ મહત્ત્વ છે અને એની રીતભાત પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે.

ચોથી સારા પ્રકારની કથાને નિવેદની કથા કહેવામાં આવે છે. આ સંસાર કેવા ત્રાસથી ભરેલો છે, બધા સંસારથી મૂકાવું કેવું સરસ છે, મોક્ષની અભિલાષા પણ સુંદર છે, એમ ભવત્રાસને બતાવનારી અને મોક્ષની અભિલાષા બતાવનારી અને તેના વખાણ કરનારી જે કથા હોય તે ચોથી નિવેદની કથા કહેવાય છે. આ કથા પણ સારી કથાના વિભાગમાં આવે છે.

નકામાં ગામગપાટાં મારવાં અને દેશપરદેશની વાતો કરવી કે સ્ત્રી સંબંધી વાતો કરીને સમય કાઢવા કરતાં આ ચારમાંથી કોઈપણ પ્રકારની કથા કરવી અને ફલાણાએ નાત કરી અને એમાં ફલાણું ખૂટ્યું અને એવી એવી અર્થ વગરની વાત કરવામાં વખત ન કાઢવો. સારી ચાર પ્રકારની કથા કરવી, એમાં સ્વ તથા પરને લાલ થાય છે અને વખત સારી રીતે પસાર થાય છે. આ કથાના પ્રકરણમાં આ સારી તથા ખરાબ કથાનું વર્ણન આવશે, તે વિચારવું.

સુકથાના પ્રકાર : ધર્મકથા—

આક્ષેપણી વિશ્લેષણી વિમાર્ગવાધનસમર્થવિન્યાસા ।

શ્રોતૃજનશ્રોત્રમનઃપ્રસાદજનની યથા જનની ॥૧૮૨॥

અર્થ—આક્ષેપણી તથા વિશ્લેષણી એટલે વિમાર્ગમાં પડતાને બાધા કરવાને, રોકવાને સમર્થ તેમ જ સાંભળનારના કાન તથા મનને આનંદ ઉપજાવનાર માતાના જેવી, એ (બંને કથાઓ કરવી.) (૧૮૨).

વિવરણ—આ ગાથામાં સુકથાના, કરવા યોગ્ય કથાના, જે પ્રકાર પ્રથમ બતાવ્યા છે. આગળ જતાં એમાં ઊંજા જે પ્રકાર ઉમેરશે. સમગ્રણપૂર્વક આ ગાથામાં કહેલ જે પ્રકારને પ્રથમ આપણે વિચારીએ.

આક્ષેપણી—એ જાતની સુકથામાં આક્ષેપણી એ એનો પ્રથમ પ્રકાર છે. આક્ષેપ શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. તારવું, લલચાવવું, પોતાના તરફ ખેંચવું. અહીં આ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયલો છે. એટલે જે કથા પ્રાણીને ધર્મ તરફ આકર્ષે, જેથી, ધર્મસન્મુખ કરે તે સારી કથા કહેવાય છે. આ કથા કરવાયોગ્ય છે. કથા એવી કહેવી કે જે સાંભળીને પ્રાણી ધર્મસન્મુખ થાય, પોતાનું નૈતિક તત્ત્વ ધર્મસન્મુખ કરે. કોઈપણ રીતે પ્રાણીને ધર્મસન્મુખ કરવાનો આ માર્ગ છે. જાંબૂસ્વામીની કથા કે રાહુણીઆ ચોરની કથા જેવી કથાઓ પ્રાણીને ધર્મમાં આવવા આકર્ષણ કરે છે. એ કથા સાંભળીને પ્રાણી ધર્મસન્મુખ થાય છે. આ આક્ષેપણી નામની પ્રથમ સુકથા જાણવી.

વિક્ષેપણી—આ સુકથાનો બીજો પ્રકાર છે. એ વિક્ષેપણી કથા સાંભળીને પ્રાણી બીજા અધર્મમાં પડતો બચી જાય છે. એ કથા એવી હોય કે પ્રાણી અધર્મને ઓળખી લે, જાણે સમજે અને અધર્મને અધર્મ તરીકે વિચારે. વિક્ષેપ એટલે ત્યાગ. અધર્મને અધર્મ તરીકે જણાવે; કોઈ ધર્મમાં પ્રાણીહિંસા કહી હોય, કોઈમાં ભોગ આપવાનું કહ્યું હોય, તેવા ધર્માભાસોને અધર્મ તરીકે જણાવી ત્યાગ કરાવે તેવી કથા તે આ બીજા પ્રકારની વિક્ષેપણી કથા સમજવી. આક્ષેપણી અને વિક્ષેપણી બંને મળીને સમાહાર દ્રંદ છે એમ ટીકાકાર કહે છે. આ કથાઓ કેવી છે તે હવે આપણે જોઈએ.

વિમાર્ગ—મિથ્યામાર્ગ, ખોટો રસ્તો. પ્રાણી તો ભોળો છે. એ તો ગમે તેવી વાતને સ્વીકારી લે, પણ જે મિથ્યા માર્ગોએ, ખરાબ રસ્તે લઈ જાય તેવી કથા હોય તે ન કરવી. આ વિમાર્ગે જતાં અટકાવે તેવી સુકથા કરવી જોઈએ.

બાધન—દોષીલાપણું બતાવે તેવી. વિમાર્ગમાં, મિથ્યામાર્ગમાં અમુક અમુક બાધા-પીડા છે એ બતાવનારી. પ્રાણીને મિથ્યામાર્ગમાં પડતો અટકાવી રાખે. વિમાર્ગમાં કેટલા દોષો છે તે વિક્ષેપણી કથા બતાવે છે.

સમર્થ—શક્ત, શક્તિશાળી. ખોટા માર્ગે જવામાં કેટલી પીડા છે, કેટલી આફતો છે તે બતાવવાને સમર્થ.

વિન્યાસ—રચના. એ આખી વિક્ષેપણી કથા એવી રીતે રચાયેલી હોવી જોઈએ કે પ્રાણીને વિમાર્ગે જતો અટકાવી શકે. અને હમુપણુ એ કથા કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે બતાવે છે.

શ્રોતુ—સાંભળનાર. સાંભળે તે શ્રોતા.

શ્રોત્રમનપ્રસાદજનની—સાંભળનારનાં મનને અને કાનને પ્રસાદ એટલે હર્ષ ઉત્પન્ન કરનારી કથા. સાંભળનારના કાનને અને મનને હરખમાં લાવી દે તેવી તે કથા હોવી જોઈએ. સાંભળનાર સાંભળીને રાજી થઈ જાય અને તેમનાં મનને પણ હોંશ આવે તે સુકથા કહેવાય છે.

યથા જનની—માતાનો શબ્દ સાંભળે ત્યારે જેમ બાળકનાં કાન તથા મન આનંદિત થાય છે તેમ કથા સાંભળીને પ્રાણીનાં કાન અને મન હરખાય છે.

આપણને ઉત્તમ માગે લઈ જતી કથાના ચાર પ્રકારમાંથી બે પ્રકાર આપણે જોયા. હવે આપણે સુકથાના બીજા બે પ્રકારો વિચારીએ. (૧૮૨)

બીજા બે સુકથાઓ અને ચાર તજવા યોગ્ય કથાઓ—

સંવેદનીં ચ નિવેદનીં ચ ધર્મ્યાં કથાં સદા કુર્યાત્ ।

સ્ત્રીમક્ત્ત્વૌરજનપદકથાશ્ચ દૂરાત્ પરિત્યાજ્યાઃ ॥૧૮૩॥

અર્થ—ખેદ આવે, નરકાદિનાં દુઃખો સાંભળી પ્રાણી કામલોગાદિથી અટકે તેવી ત્રીજી સંવેદની સુકથા સમજવી. અને ચારે ગતિનાં દુઃખો સાંભળી સંસાર પર, ભવ પર કંટાળો આવે તેવી સુકથા તે ચોથી નિવેદની સુકથા જાણવી. આ ચારે કથાઓને નિરંતર કરવી અને સ્ત્રીસંબંધી (કામલોગની), લોજનની, ચોરની અને લોકો સંબંધી કથાઓને દૂરથી તજ દેવી. (૧૮૩)

વિવરણ—હવે બીજા બે પ્રકારની સારી કથાઓને પ્રથમ જણાવે છે. એ બે સુકથાઓ અને આગલી ગાથામાં કહેલી બે મળીને ચાર કથાઓ કરવા યોગ્ય છે.

સંવેદની—નરકનાં દુઃખો એવી આખાદ રીતે એમાં વર્ણવાય કે પરસ્ત્રીલંપટ માણસો પરસ્ત્રીથી દૂર થઈ જાય અને સ્ત્રી સાથેના કામલોગોને પણ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવે કે માણસ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરે. આવી રીતે કથા કહેવામાં કસબ છે, સુક્રિત છે અને શ્રોતાનાં મન પર તે સીધી અસર કરે છે. પરહારાગમન કરનારને લોઠાની લાલચોળ પૂતળી સાથેના આલિંગનની વાત કરે અને એવી પીડાઓ પરમાધાર્મિકો આપે છે તેનું સરસ રીતે અસરકારક વર્ણન કરવામાં આવે, તે સાંભળીને પ્રાણી પરસ્ત્રીગમન છોડી દે છે. વિધવા, વેશ્યા, કુમારી એ સર્વેનો પરહારામાં સમાવેશ થાય છે. પોતાની પત્ની સાથેના કામલોગને પણ આ ત્રીજા પ્રકારની કથા કહેનાર એવી ભાષામાં અને એવા દાખલાઓથી વર્ણવે કે જે સાંભળી પ્રાણી બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરે. આ સંવેદની નામની ત્રીજી સુકથા જણાવી.

નિવેદની—સંસારની ચારે ગતિમાં દુઃખ છે. નરકમાં તો ઉપર જણાવ્યું તેવું દુઃખ અને દુઃખ જ છે. તિર્યંચ ન ધોલી શકે, ન વિચારે જણાવી શકે, ન પોતાની જરૂરિયાતો રજૂ કરી શકે, તથા ઠાઠ, તડકા, વરસાદ સહન કરવાં પડે, મ્હોં ખાંધીને માર ખાવા જેવી અનેક યાતનાઓ સહેવી પડે, મનુષ્ય ગતિમાં શેઠના હોંકારદુંકારા ખાવા, ખુશામત કરવી અને દાસદાસી તરીકે અનેક પ્રકારના ફાંટાદાર હુકમો ઉઠાવવા, દેવગતિમાં બીજા વધારે સારા દેવતાનો ઉત્કર્ષ જેઈ અચૂંચા કરવી અને મરવા પહેલાં છ માસમાં અશુચિ

સ્થાને જવાના જ્ઞાનથી માથાં પછાડવાં. એમ ચારે ગતિમાં દુઃખ છે. એ સાંભળી પ્રાણી નિવેદન પામે છે. એને સંસાર પર ત્રાસ થઈ જાય છે. આ ચોથા પ્રકારની સુકથા થઈ. આ રીતે આક્ષેપણી, વિક્ષેપણી, સંવેદની અને નિવેદની એમ ચાર પ્રકારની કરવા યોગ્ય કથા થઈ.

હવે ચાર પ્રકારની અનર્થદંડની ન કરવાયોગ્ય કથાઓનો ત્યાગ કરવાનું જણાવે છે, તે વિચારીએ.

સ્ત્રી—સ્ત્રીઓ સંબંધી વાતો કરવી. તે ચાલવામાં આવી છે, અને તેની ગતિ મૃગલી જેવી છે, તે જાલે ત્યારે તેના સુખમાંથી ફૂલ ઝરે છે અને તે પાણીનું જેડું લઈને પગ આગળ ચલાવે ત્યારે તે હાથીની ગતિએ ચાલે છે, તે દુશ્ચરિતા છે, પતિનો દ્રોહ કરનારી છે, વેશ્યા છે, કુલટા છે—એવી એવી સ્ત્રીસંબંધી વાતો કરીને લેવાદેવા વગરની જીભની લખરકી પૂરી કરવી તે પ્રથમ સ્ત્રીસંબંધી અનર્થદંડની કથા.

લોજન—આ ખીજ અનર્થદંડની કથા છે. ફલાણુ શેઠે નાત જમાડી, તેમાં જે પકવાન કર્યાં હતાં અને મણ ખાંડે સાડા ત્રણ શેર ધી પાયું હતું અને ફલાણુએ તાંબડી ધી પીરસ્થું - એવી એવી લોજન સંબંધી નકામી વાતો કરવી તે લોજનકથા નામની કુકથા ખીજ જાણવી.

ચૌરકથા—ફલાણુએ ચોરી કરી તે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કરી, રૂમાલ સુંઘાડીને ચોરી કરી, અને ચોર આ રસ્તે રાત્રે આવ્યા અને પેલે રસ્તે ગયા. એવા ચોરના પરાક્રમની વાતો ચગાવી ચગાવીને કરવી તે ત્રીજી ચૌરકથા. કોઈ સ્થાનકે એને રાજકથા પણ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે દેશી રજવાડા હતાં ત્યારે રાજ્યો સંબંધી, તેઓએ કરેલ રાજ્યવ્યવસ્થા સંબંધી અને દિવાનોએ કરેલાં કાળાધોળાં, પ્રીવીલેજ લીવ, કપાત પગારે નોકરી, અને એવી એવી રાજ્યરસમની વાતો અને અત્યારના જનસત્તાક રાજ્યમાં અમુક પ્રધાન આમ જોડ્યા વગેરે વાતો કરવી તે ત્રીજી રાજકથા કહેવાય. એ અનર્થદંડની કથાઓ છે.

જનકથા—લોકો આમ વર્ત્યા અને તેમ વર્ત્યા અને પછે ગયા અને આવ્યા એવી લોકો સંબંધી વાતો કરવી.

સ્ત્રીકથા, લોજનકથા, ચૌરકથા અને જનકથા, આ ચારે કથાઓ તજવા યોગ્ય છે, એને તો દૂરથી નમસ્કાર કરવા જેવી એ કથાઓ છે. એ ચારે કથા તજવા યોગ્ય છે, છોડી દેવા જેવી છે, નકામી પોતાને ભાર કરનારી છે અને પ્રાણીને ભારે કરનાર છે.

આ રીતે કરવાયોગ્ય કથાના ચાર પ્રકારો બતાવ્યા અને અનર્થકારી ન કરવા યોગ્ય કથાના ચાર પ્રકારો બતાવ્યા. એના પર ઘણો વિચાર કરવો જોઈએ, તે હવે જણાવવામાં આવે છે. (૧૮૩).

પારકી કથા કરવા કરતાં ધ્યાનમગ્ન રહેવું સારું—

યાવત્ પરગુણદોષપરિકીર્તને વ્યાપ્તં મનો ભવતિ ।

તાવદ્દરં વિશુદ્ધે ધ્યાને વ્યગ્રં મનઃ કર્તુમ્ ॥૧૮૪॥

અર્થ—જેટલો વખત પારકા ગુણ કે દોષ કહેવામાં મન વ્યગ્ર રહેતું હોય તેટલો વખત મનને વિશુદ્ધ ધ્યાનમાં લાગેલું રાખવું તે સારું છે. (૧૮૪)

વિવેચન—યાવત્—જેટલો વખત મન આત્મવ્યતિરિક્ત પારકાના ગુણ કે દોષો વર્ણવવામાં લાગેલું કે ઉદ્યમવંત રહે તેટલો વખત વગેરે. તેવા સમયે શું કરવું વધારે સારું છે તે વાત અહીં કહે છે. આ પ્રાણી પારકાની સારીખરાબ વાતો કરવામાં ઘણા ઘણા પહોળો થઈ જાય છે. તે વખતે તેને કાંઈ કામ હોય તેમ લાગતું નથી. અધકાર કહે છે કે જેટલો વખત ધ્યાનમાં કાઢવો સારો છે. આ ગાથામાં એક ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન અર્થવામાં આવ્યો છે તે આપણે નીચે વિચારીશું.

પરગુણદોષપરિકીર્તન—પારકાના ગુણ અને દોષ બહુલાવી કહેવા નહિ. પારકાના ગુણનું પણ પરિકીર્તન ઇચ્છવા જોગ નથી. પારકા દોષ બોલવા નહિ, તેની વાતો ખીજા પ્રાણીને કરવી નહિ તે તો સમજાય તેવી વાત છે, પણ પારકા ગુણનું પણ પરિકીર્તન સારું નથી. આ ઉપદેશ ઘણી જાણી હૃદને છે. પારકાની સારી કે ખરાબ વાતોમાં સમય વ્યતીત ન કરવો તે અત્ર ઉપદેશ છે. એમાં જે વખત જાય તે જ વખત ધ્યાનમાં કાઢવો તે વધારે સારું છે. બાકી આખી પ્રમેદ ભાવના પરગુણ ઉપર રચાયેલી છે, તે ભાવનાનો અત્ર નિષેધ નથી, પણ અર્થ વગરની નકામી પારકાની પંચાત ન કરવી. પર જેટલે પોતા સિવાયના સર્વ, પારકા એ અર્થમાં સમજવું.

પરગુણપરિકીર્તનમાં બડાઈ, શેખી અભિપ્રેત છે. અમારા દેશની રાણી આવી છે ને તેનાં ૩૫ ગુણ આવાં છે એવી બડાઈ મારી શેખી કરવાની સામે આ ઉપદેશ છે. બાકી ખૂજ જાણવી, માન આપવું તેનો પ્રતિષેધ નથી.

વ્યાપ્ત—રચેલુંપચેલું, મશગૂલ. મન પારકી વાતો કરવામાં ઉદ્યુક્ત રહે, પારકી વાતો કરવામાં હોંસ લે તેના બદલે તે જ વખત વધારે સારી રીતે જાણવાનો માર્ગ આ ગાથામાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

મન—મન જેટલે અહીં અંતઃકરણ સમજવું, એમ ટીકાકાર કહે છે. પણ મનનો ધર્મ જ વિચારણા છે અને પારકી ગુણાવગુણની વાત મન જ કરે છે, જેટલે આપણું સાધારણ મન સમજવામાં કાંઈ વાંધો જણાતો નથી.

તાવત્—આવી ગુણની બડાઈ હાંકવામાં કે પારકા દોષો જોવામાં જેટલો સમય જાય છે તેટલો કાળ આ રીતે પસાર કરવો. નકામી સારી કે માઠી વાતોમાં વખત ખરબાદ

ન કરવો, પણ તેટલો વખત આત્મિક તત્ત્વનું ચિંતન કરવું અને મનને એકાગ્ર રાખવું, તે વખતનો વધારે સારો સદુપયોગ છે.

વર—વધારે સારું, સુંદર, ઠીક. આ રીતે અત્ર બતાવેલ રીતે પરગુણ કે પરદોષ કથનની ટેવ ન રાખવી. બડાઈ હાંકવાનું કે પારકા દોષને વર્ણવવાનું કામ સારું નથી. એને બદલે આવી રીતે ગાળેલ વખત વધારે સારો છે. આપણને પરના ગુણદોષ વર્ણવવાનો કે કહેવાનો કાંઈ અધિકાર નથી. એ બાણે અને એનાં કર્મ બાણે. એ પરગુણ કે પરદોષનું વર્ણન કરવું તે લાભકારક નથી.

વિશુદ્ધ ધ્યાન—આત્મધ્યાન. એ જ સમય આત્મિક ધ્યાનમાં, મનની એકાગ્રતા સાધવામાં વપરાશ તો તે વધારે સારી વાત છે.

વ્યગ્ર—લગાડેલું. મનને ધ્યાનમાં જોડાય અને વિશુદ્ધ ધ્યાન થાય તો તે વધારે સારું છે.

જેટલો વખત પારકાની, આત્મવ્યતિરિક્ત જનોની, સારી કે ખરાબ વાત કરવામાં ગાળવામાં આવે તેટલો વખત ધ્યાનની એકાગ્રતા થતી હોય અને મન તેમાં પરોવાયેલું રહેતું હોય તો તે વધારે સારું. કહેવાની વાત એ છે કે પારકાના ગુણદોષની હાંકાહાંક કરવી તે કરતાં તે જ સમયનો ઉપયોગ ધ્યાનની એકાગ્રતામાં કરવો તે વધારે સારું છે. અહીં વધારે સારું કહીને પારકા ગુણદોષને ન વર્ણવવાનો ઉપદેશ છે. બડાઈ હાંકવા ખાતર અહીં પરગુણને પણ જિતારી નાખવા પડે છે, પારકા ગુણો બડાઈ રૂપે બોલાય તે ઇષ્ટ નથી, તે કરતાં ધ્યાન વધારે સારું છે.

પારકા ગુણ કે દોષને આપણે વર્ણવીએ ત્યારે નકામી પારકાની વાતો થાય છે, એના કરતાં આવતી ગાથામાં કહે છે તે રીતે સમય પસાર કરવાથી આપણી પોતાની એકાગ્રતા થાય અને એકાગ્રતા વગર સિદ્ધિ થતી નથી. માટે પારકાની સારી કે ખરાબ વાતો કરવાનું આપણને કાંઈ કામ નથી અને એમાં આપણને લાભ નથી. એ નકામી બડાઈો કરવી એ આપણને પાલવે નહિ. (૧૮૪)

ત્યારે વખત મળે તો શું કરવું ?—

શાસ્ત્રાધ્યયને चाध्यापने च संचिन्तने तथाऽऽत्मनि च ।

धर्मकथने च सततं यत्नः सर्वात्मना कार्यः ॥૧૮૫॥

અર્થ—શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવામાં તથા બીજાઓને શિક્ષણ આપવામાં તથા આત્મા સંબંધી વિચાર કરવામાં, ચિંતન કરવામાં તેમ જ ધર્મોપદેશ દેવામાં સર્વ પ્રાણીઓએ પ્રયત્ન હંમેશા કરવો. (૧૮૫)

વિવેચન—ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે કુરસદનો વખત પસાર કેવી રીતે કરવો. આ ગાથામાં તેના રસ્તાઓ બતાવવામાં આવ્યા છે. તે માર્ગે વખત પસાર કરવો, પણ નકામાં ટોળટપ્પાં કરવામાં કે કોઈની વાતો કરવામાં સમય ન કાઢવો. આપણે ઘણાં અગત્યનાં કામો કરવાનાં છે. એવી નકામી વાતોના ઠઠેરા કરવામાં આવે ત્યારે વિચારવું કે જીવન એને માટે ઘણું દૂંકું છે. મળતી કુરસદનો ઉપયોગ કરવો.

શાસ્ત્રઅધ્યયન—પ્રથમ તો જેટલો બને તેટલો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો. શાસ્ત્રાભ્યાસ એટલો લાંબો છે કે એમાં તો આખી જિંદગી વહી જાય. તમે અભ્યાસ કરવા લાગશો ત્યારે તમને જણાશે કે શાસ્ત્રરૂપી અર્જુન મોટો છે, વિશાળ છે. આ ભણવામાં અને તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં પુષ્કળ સમય જાય. એટલે હું નવરો છું, મારે કામ નથી એવું બહાનું કાઢવું નહિ. જે સમય મળે તેમાં અભ્યાસ કરો. નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચવા, તેનું મનન કરવું, ખીબને પૂછવું, ભણેલ હકીકતનું પુનરાવર્તન કરવું અને એમાં જ સમય ગાળવો. પારકી સારી કે ખોટી ખજાણાદ ન જ કરવી.

અધ્યાપન—ખીબને ભણાવવું. આપણને સમય હોય તો ખીબએને પાઠ આપવા. તેઓને જ્ઞાન લેવામાં ઘણી રીતે સહાય કરી શકાય. તેમને વસ્તુ સમજાવવામાં અને વસ્તુનું હાદ્ સમજાવવામાં જે વખત જાય તે ઘણો ઉપયોગી છે. પરોપકાર દ્વારા તેમાં સારી રીતે સમય પસાર થાય છે. એટલે સમય પસાર કરવાની કદાચ તમને મુશ્કેલી હોય તો આ રીતે તે મુશ્કેલી દૂર થઈ જાય તેમ છે.

આત્મચિંતન—એમ કરતાં પણ કોઈને વખત મળતો હોય તો આત્મચિંતન કરવું. પોતે ક્યાંથી આવ્યો છે, ક્યાં જશે, આત્માને પુદ્ગળ સાથે શો સંબંધ છે, તે કેટલો વખત ટકવાનો છે, સંબંધ સ્થાયી છે કે અસ્થાયી છે, તેનો વિચાર કરવો અને આત્માને અનેક પ્રકારે ઓળખવો.

ધર્મકથન—એમ કરતાં પણ વખત મળે તો તે વખત ખીબને ધર્મદેશના દેવામાં, ધર્મ સમજાવવામાં પસાર કરવો. ધર્મદેશના સચોટ દેવી, તે માટેની તૈયારી કરવી અને બાંહે માથે વેડ આવી પડેલ છે તેમ વ્યાખ્યાન ન કરવું, પણ ચાહુ જમાનાને અનુકૂળ અને દાંબલા દલીલોથી ભરપૂર વ્યાખ્યાન કરવું. વખત મળે તો તેને માટે બધા લોકોએ હમેશા આ રીતે થત કરવો, પણ પારકાની પંચાતમાં પડી તેના ગુણદોષ બોલવામાં અને તેની વાતો કરવામાં સમય પસાર ન કરવો. આપણી સાચી દાનત હોય તો ઘણાં અગત્યનાં કામ છે. એ કામો અથવા એમાંથી જેટલાં જરૂરી લાગે કે પોતાથી બની શકે તેમ હોય તેવાં, ઉપર જણાવેલાં ચાર કામ પૈકી એક કે વધારે કામોમાં સમય પસાર કરવો, પણ પારકા ગુણદોષ બોલવામાં અને એની બહાસો મારવામાં સમય ન ગાળવો. આ વાત ચીવટની છે, મહા ઉપયોગી છે, જરૂરી છે, માટે સર્વ કાળને માટે દરેક પ્રાણીએ એને

માટે પ્રયત્ન કરવો. નિશ્ચય હોય તો ધારીએ તેવું કામ થઈ શકે છે. એ વાતનો વિચાર કરી વખતનો સદુપયોગ કરવો અને નકામી વાતો તજવી.

શાસ્ત્રના અધ્યયન અને અધ્યાપનની વાતો કરવી. તે શાસ્ત્ર કેવાં હોય તે આવતી ગાથામાં જણાવે છે. આવતી ગાથા પણ આજ વિષયના સમર્થનને અંગે છે. (૧૮૫)

શાસ્ત્રની વ્યુત્પત્તિ--

શાસ્ત્રિતિ વાગ્વિધિવિદ્ધિર્ધાતુઃ પાપઠયતેડનુશિષ્ટચર્ચઃ ।

ત્રેહિતિ ચ પાલનાર્થે વિનિશ્ચિતઃ સર્વશબ્દવિદામ્ ॥૧૮૬॥

અર્થ--શાસ્ત્ર શબ્દમાં શાસ્ત્ર અને ત્રૈ એવા બે શબ્દ છે. વિધિને જાણનાર ચૌદ-પૂર્વધરોએ નિર્ણય કર્યો છે કે શાસ્ત્ર ધાતુ પરિચયના અર્થમાં વપરાય છે અને ત્રૈ ધાતુ પાલનના અર્થમાં વપરાય છે. આ નિર્ણય પંડિતોએ કરેલો છે. (૧૮૬)

વિવેચન--હવે અહીં શાસ્ત્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ કરે છે. જ્યારે અમુક શબ્દનું મૂળ ન સમજાય ત્યારે તેનો નિઘંટુ-મૂળ શબ્દ શોધવો અને ચૌદપૂર્વધર જે અર્થ સ્વીકારતા આવ્યા છે તે સમજવો જરૂરી છે. શાસ્ત્રને જાણવા, જાણાવવાની જ્યારે આપણે ઉપર વાતો કરી ત્યારે મોટા પૂર્વધરોએ 'શાસ્ત્ર' શબ્દ કેવા અર્થમાં વાપર્યો છે તે જાણવું જોઈએ, કે જેથી શાસ્ત્ર શું છે તેની ખરી મહત્તા આપણને જણાય અને એને જાણવ જાણાવવામાં સમય ગાળવો તે વાજબી છે, ઉપયોગી છે, તેમ આપણને સ્પષ્ટ સમજાય. તેટલા માટે આપણે શાસ્ત્ર શબ્દના મૂળ તરફ જઈ તેની વ્યુત્પત્તિ સમજીએ. વેદને સમજવા એના છએ અંગે જાણવા પડે છે, તેમાં નિરુક્ત વ્યુત્પત્તિ તરફ ધ્યાન આપે છે. યારકે આ નિરુક્ત ઉપર ટીકા લખી છે. એ નિરુક્ત કે નિઘંટુની રીતે આપણે શાસ્ત્ર શબ્દ વિચારીએ.

શાસ્ત્ર--ચૌદપૂર્વધર જેઓ વાણી કેવી રીતે વાપરવી તેમાં પૂર્ણ અભ્યાસી હતા, મહાવૈયાકરણીય હતા, શબ્દશાસ્ત્રની સર્વવિધિઓ જાણતા હતા, તેઓ જણાવી ગયા છે કે 'શાસ્ત્ર' ધાતુ અનુશાસનના અર્થમાં વપરાય છે, એટલે કેઈને અનુશિષ્ટિ કરવી હોય, કાંઈ દોરવણી આપવી હોય, કાંઈ હુકમ કરવો હોય તે અર્થમાં એ શાસ્ત્ર ધાતુ વપરાય છે. આવા મોટા પૂર્વધરો અને અક્ષરનો પ્રયોગ જાણનારા જે કહે તે આપણે સ્વીકારવું જોઈએ. આ હુકમની પદ્ધતિ ધરાખર અનુસરણને યોગ્ય છે.

ત્રૈહ--ત્રૈહ ધાતુ પાલનના અર્થમાં વપરાય છે. 'ત્રાયતે' શબ્દ એ ધાતુ પરથી જ નીકળે છે, વ્યાકરણ સમજનારે એવો નિશ્ચય કર્યો છે. 'શાસ્ત્ર' ધાતુ અનુશાસનના અર્થમાં અને 'ત્રૈ' ધાતુ પાલનના અર્થમાં વપરાય છે.

અનુશિષ્ટિ--હુકમ, દોરવણી, અનુશાસન.

શાસ્ત્ર અને ત્રૈ એ એ ધાતુનો શાસ્ત્ર શબ્દ બને છે. શાસ્ત્ર હુકમ કરીને પ્રાણીનું પાલન-રક્ષણ કરે છે. એનો હુકમ પ્રાણીને દુર્ગતિમાં પડવાથી બચાવી લે છે, પણ હુકમને માનવો જ જોઈએ, સત્ય તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ.

સર્વશબ્દવિદ્--પ્રાકૃત સંસ્કૃત શબ્દના જાણકારો. આવા તે માત્ર પૂર્વધર મુનિ જ હોય, કારણ કે એના રાગદ્રેષ ઘણા ઘટી ગયા છે, તેઓ જાતે નિઃસ્પૃહી છે અને કયા શબ્દનો કઈ રીતે ઉપયોગ કરવો, તેના જાણનાર છે, તેમાં ઘણા આગળ વધેલા છે. તેઓ શબ્દશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણનો પાર પામેલા છે, પારંગત છે, ખૂબ વિચારક છે. તેઓએ 'શાસ્ત્ર' શબ્દનો આ અર્થ કરેલો છે. (૧૮૬)

'શાસ્ત્ર' શબ્દનો અર્થ--

यस्माद्रागद्वेषोद्धतचित्तान् समनुशास्ति सद्धर्म ।

संत्रायते च दुःखाच्छास्त्रमिति निरुच्यते तस्मात् ॥૧૮૭॥

અર્થ--રાગદ્રેષથી જેમનાં મન ક્ષુબ્ધ થયેલાં છે એવા પ્રાણીઓને દબાવી ફેસલાવી સદ્ધર્મમાં લાવી મૂકે છે અને દુઃખમાંથી પ્રાણીઓનો બચાવ કરે છે, માટે તેને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. (૧૮૭).

વિવરણ--હવે 'શાસ્ત્ર' શબ્દનું જે વ્યુત્પત્તિસ્થાન મુકરર કર્યું તેને કેવી રીતે લગાડવું અને તે કેમ લાગે છે તે આ ગાથામાં સ્ફુટ કરે છે. આ 'શાસ્ત્ર' શબ્દનો અર્થ વિચારીને તેને તે અર્થમાં અનુસરવો.

રાગદ્રેષ--આ પ્રાણીને રાગદ્રેષ કેવી રીતે હેરાન કરે છે, સંસારમાં રખડાવે છે તે આપણે પૂર્વે વિષયકષાયના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. રાગ એટલે સંસાર કે સગાઓ પ્રતિ પ્રેમ, આકર્ષણ અને તેમના તરફ પ્રીતિ અને તેનાથી જાલટો તે દ્રેષ, અપ્રીતિ. આ રાગદ્રેષ પ્રાણીને સંસારમાં ખૂબ મૂંઝવે છે તે વાત અગાઉ વિચારાઈ ગઈ છે.

ઉદ્ધત--ખેશરમ, ખેઅદખ, હલાવેલ. આ રાગદ્રેષથી મન હાલે ચાલે છે, જીવું નીચું થાય છે, લાજશરમ વગરનું થઈ જાય છે, એને નાનામોટાનો સંબંધ રહેતો નથી. રાગદ્રેષ પ્રાણીને ખેશરમ બનાવી અનેક જાતના નાચ કરાવે છે. એ પ્રાણીની લાજમર્યાદા મૂકાવી દે છે. આ પ્રાણીઓને શાસ્ત્ર ફરમાવે છે કે તેમણે તેવા ન થવું જોઈએ. આટલું અનુશાસન કરીને તેમને વિશુદ્ધ ધર્મમાં સ્થાપન કરે છે, તેમને ઠેકાણે લઈ આવે છે અને તેમની સર્વ ઉદ્ધતાઈને સરખી કરે છે, આનું નામ જ અનુશાસન.

સદ્ધર્મ--સારા સાચા ધર્મમાર્ગે લઈ આવે છે, એનો અતિ ખેશરમ રાગદ્રેષનો માર્ગ મૂકાવી પ્રાણીને સદ્ધર્મ તરફ દોરવણી આપે છે. આથી રાગદ્રેષથી ભરેલા ચિત્તને

ગુદો માર્ગ જ મળી જાય છે અને એ રાગદ્રેષનો માર્ગ મૂકી વિશુદ્ધ ધર્મમર્ગે આવે છે. તેની દિશા ફરી જાય છે.

સંત્રાયતે—શાસ્ત્રમાં એક 'શાસ્' ધાતુ આવ્યો તેનું ઉપર વર્ણન કર્યું, ખીચું, એમાં 'ત્રૈ' ધાતુ આવે છે. તેનો અર્થ 'રક્ષણ કરવું' છે. સંત્રાયતે એટલે જે રક્ષણ કરે છે, દુઃખથી જે બચાવે છે તે શાસ્ત્ર. શાસ્ત્રનાં બે કામ થયાં, એક તો એ અનુશાસન કરે છે અને ખીચું એ દુઃખમાંથી બચાવે છે, રક્ષણ કરે છે. તેની આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ થઈ. રાગદ્રેષથી ઉદ્ધત થયેલા ચિત્તને અનુશાસન કરી ઠેકાણે લાવે અને દુઃખમાંથી જે બચાવી લે તે શાસ્ત્ર.

તરમાત્—તે કારણે. આ ઉપર જે વ્યુત્પત્તિ કરી તેમાંથી આપણને તે બે કારણો મળી ગયાં. તેટલા માટે એને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. તે વાત આવતી ગાથામાં બહુ સ્પષ્ટ કરશે. (૧૮૭)

માટે શાસ્ત્રને અનુસરવું—

શાસનસામર્થ્યેન તુ સંત્રાણવલેન ચાનવદ્યેન ।

યુક્તં યત્તચ્છાસં તત્ત્વૈતત્ સર્વવિદ્વચનમ્ ॥૧૮૮॥

અર્થ—શાસન કરવાની શક્તિથી અને નિર્દોષ રક્ષણ આપવાની શક્તિથી જે યુક્ત હોય તેને શાસ્ત્ર કહેવાય એવું તીર્થંકર મહારાજનું વચન છે. (૧૮૮)

વિવેચન—શાસનસામર્થ્ય—ઉપર જણાવ્યું તેમ શાસન કરવાની તેનામાં સમર્થાઈ હોવાને કારણે એ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. યોતે જે હુકમ કરે તેનો અમલ કરાવવાની તેનામાં શક્તિ છે. શાસ્ત્ર હુકમમય જ હોય છે. તમારે આમ કરવું કે તેમ ન કરવું એવા ફરમાન શાસ્ત્રમાંથી કાઢવાં હોય છે.

સંત્રાયુ—રક્ષણબળ શાસ્ત્રમાં ભરપૂર હોય છે. તે બતાવે છે કે તમે અસુક કામ નહિ કરો તો તમે નરકાદિક ગતિમાં નહિ પડો. આવી રીતે એ પ્રાણીને પોતાના જીવથી બચાવી લે છે.

અનવદ્યેન—નિર્દોષ. એ શાસ્ત્રમાં જે બળ છે તેમાં અને આ ચાલુ શારીરિક બળમાં ઘણો તફાવત છે. શારીરિક સ્થૂળ બળ તો પાપથી ભરપૂર હોય છે, પણ શાસ્ત્ર જે પદ્ધતિ બતાવે તે નિર્દોષ હોય છે. એમાં કોઈ જાતની દોષાપત્તિનો પ્રસંગ નથી.

સર્વવિદ્—આને શાસ્ત્ર કહે છે એમ તીર્થંકરે કહે છે. અથવા, આવા પ્રકારનું શાસ્ત્ર તો તીર્થંકરનું વચન જ હોઈ શકે એવો પણ અર્થ થઈ શકે. તીર્થંકરને કોઈ જાતની આશા અપેક્ષા ન હોવાથી તેઓ જે જોલે તે જ શાસ્ત્ર છે, તે અનુશાસન પણ કરે છે

અને દુઃખમાંથી બચાવ પણ કરે છે. આણું નિરવધ વચન તો શ્રી તીર્થંકરો જ યોલી શકે. તીર્થંકરનાં વચન તે જ જાતે શાસ્ત્ર છે એમ કહેવામાં કોઈ જાતનો વિરોધ-વાંધો નથી.

આ રીતે શાસ્ત્ર કોને કહેવાય અને તીર્થંકરનાં વચનો કેવી રીતે શાસ્ત્ર છે તે વાત સ્પષ્ટ કરવા સાથે આવા પ્રકારની તીર્થંકરના વચનની કથા કરવી એમ જણાવી આ અધિકાર પૂર્ણ કર્યો. (૧૮૮)

* * *

આ રીતે આ કથાનો નાનો અધિકાર પૂર્ણ થાય છે. એમાં ઘણી મહત્વની વાતો કરી. અત્યાર સુધીની આપણી સમજણમાં આપણે ચાર પ્રકારની સુકથાની વાત જાણી ન હતી. એ ચારે પ્રકારે જણાવી આપણને કથા કહેવાનો રસ હોય તો તે પ્રકારની કથાઓ કરવી એમ જણાવે છે. એ ચાર પ્રકારે ઉપર જણાવવામાં આવ્યા છે, એ જાતની કથા કરવામાં કોઈ પ્રકારનો વાંધો નથી.

અને સાથે કહ્યું કે દુઃકથા ન કરવી. નદીકાંઠે એકા છીએ અને એક હતો રાજા અને એક હતી રાણી-એવી એવી વાતો કરવી, એક કહેવા માંડેલ કથા દિવસો સુધી ચલાવવી અને તે રસ આવે તેવી રીતે મૂકવી, એ બધું નિરર્થક છે. તે રાજા હતો તેમાં આપણે શું? અને રાણી હતી તો હતી. આવા નકામાં ટાયલાં કરવાં અને મહામુસીબતે મળેલ સારો વખત વાપરી નાખવો અને બગાડવો તે આપણને ઘટતું નથી.

અને આ કાળમાં છાપા-ન્યુસપેપરોએ ભારે નુકસાન કર્યું છે. આપણને જરૂરી ન હોય તેવી અનેક વાતો અને દેશદેશના સમાચારો તેમાં આવે છે. તે સર્વ વાંચવામાં દરેક માણસનો સમય ઘણો જાય છે. તે કાં તો રાજકથામાં આવે છે અથવા દેશકથામાં આવે છે. એ રીતે સમયને વેડફી નાખવો એ આપણને પાલવે નહિ. સમાચાર જાણવા પૂરતાં છાપાંઓ બહુ જપાટાબંધ વાંચી જવા અને સમયનો દુર્ચય ન થવા દેવો. ઉપરાંત, કલ્પિત વાતમાં આપણો હલકો સ્વભાવ હોય તો પોસાય છે અને તેવી નજીવી વાતોમાં આપણો સમય પસાર થાય છે. રાજદારી વાતોમાં પણ ઘણો સમય પસાર થઈ જાય છે. અમુક પ્રધાને રેશનની જાહેરાત કરી અને અમુક પ્રધાને પોતાના સગાને અમુક જગા આપી કે ફલાણા પ્રધાને જે પોલીસી જાહેર કરી તે તેના પોતાના હિતની હતી, પ્રધાનનો અમુક વેપારમાં ભાગ હતો અને ચોક્કસ વેપારીને તેણે ફ્રી જનરલ લાઈસેન્સ (પરવાનો) આપવામાં મહેરબાની બતાવી અને અમુક પ્રધાનમંડળ નખણું છે, આવી આવી વાતો કરવામાં માણસ પોતાનો સમય વેડફી નાખે છે. એમાં એનું જરા પણ ઉપજતું નથી, પણ વાતો કરવાની જ ટેવ પડી હોય છે. મુલમત્તીતિ વક્તવ્યમ્ 'મોહું છે, માટે બોલવું તો જોઈએ જ' એમ મુખની ચળ પ્રાણી ઘણી વખત ઉતારે છે અને તેના બોલવાનું કાંઈપણ પરિણામ આવતું નથી, પણ એ તો બોલીને નકામો સમય પસાર કરે છે.

રાજકથા અને દેશકથાને અંગે આ જીવ પોતાના મુખ પર ચોકડું જ રાખતો નથી. એ તો સાંભળેલી વાત સાચી છે કે નહિ તેની તપાસ કર્યા વગર ચલાવ્યે જ રાખે છે, આમાં પોતાની શક્તિનો મોટો દુર્વ્યય થાય છે તે પ્રાણી વિચારતો નથી અને શક્તિની કિંમત શી છે તે જાણતો નથી અને પોતાનું ન ચાલે, ન ઉપજે તો પણ બોલબોલ કરે જ છે. આ સર્વ પદ્ધતિ તજવાયોગ્ય છે.

રાજકથા-દેશકથા પ્રાણી કર્યા જ કરે છે અને પોતાની નવરાશનો વખત જે આત્મચિંતન કે તત્ત્વચિંતનમાં ગાળવો જોઈએ તેને બદલે નકામી રાજકથામાં પસાર કરે છે. આ ખોટી રીતિ છે અને તેના પર જેટલો જલદી અંકુશ આવી જાય તેટલો પ્રાણીની શક્તિનો દુર્વ્યય થતો અટકે છે. આ રાજકથા અને દેશકથાની વાત થઈ પણ તે ઉપરાંત પ્રાણી સ્ત્રીકથા પણ નવરાશને વખતે ખૂબ કરે છે. અમુક સ્ત્રી શખણી જેવી છે ને અમુક સ્ત્રી વઢવાડ કરનારી છે, અને અમુક સ્ત્રી હાથી જેવી ચાલે છે અને કુટડી છે, બહુ બટકબોલી છે અને અમુક સ્ત્રી ચાલવામાં છાપરપગી છે અને કપડાં પહેરવામાં આછકડી છે અને એવી એવી વાતો કરવામાં પ્રાણી પોતાનો સમય પસાર કરે છે. અંધકાર કહે છે કે એ જ સમય જો પ્રાણી તત્ત્વચિંતન કે આત્મિક જ્ઞાન મેળવવામાં પસાર કરે તો તેનું સારું થઈ જાય. આ ખૂબ ધ્યાન આપવા જેવી વાત છે.

અને પ્રાણી લોજનસંબંધી પણ અનેક કથા કરે છે. અમુક નાતમાં સુરતથી શાક મંગાવ્યા, અમુકને ત્યાં તૈયાર કરેલ વસ્તુઓ ખૂટી, આજે અમારે ત્યાં શીરો, ખીર જ કર્યા હતાં કે પાપડીનું શાક ક્યું હતું. એ શાક લઈને તેને સમારતાં અગિયાર વગાડશે અને દરમ્યાન પણ અનેક ગામગપાટા મારશે. આવી લોજનકથામાં પણ કાંઈ સાર નથી. તે સમયનો દુર્વ્યય છે અને પ્રાણીને દુર્ગતિ કરાવી અંતે તેને ખરાબ ગતિમાં બ્રમણ કરાવનાર છે.

મોટે પ્રાણીએ રાજકથા, દેશકથા, લોજનકથા કે સ્ત્રીકથા કરી નકામો વખતનો દુરુપયોગ ન કરવો ઘટે, પણ જ્યારે જ્યારે સમય મળે ત્યારે આત્મચિંતન કે તત્ત્વચિંતન કરવું જોઈએ. આ ચારે કથાઓ તો અનર્થહંડની છે, નકામી અને કાંઈ અર્થ ન સરે તેવી અને વખતનો દુર્વ્યય કરાવનારી છે. સમજી માણસ એ ચારે કથા ન કરે. ત્યારે માણસે કરવું શું ?

જો કે કથા કરવાની કે બોલવાની જરૂર નથી તો પણ બોલવું જ હોય તો આ પ્રકરણમાં આપેલ આક્ષેપણી, વિશ્લેષણી, સંવેદિની અને નિવેદિની એ ચાર કથાઓ કરવી. એ ચારે કથાનો આશય આત્માની ઓળખાણ અને સંસારની પિછાન આપવાનો છે. એ ચારે કથા કેવી હોય તેની વ્યાખ્યા આ પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે. તે ચારેમાં આશય સંસાર સ્વરૂપની વિચારણા કરવાનો છે અને સંસાર ખરેખર કેવો છે તેનો ખ્યાલ આપનાર તે

કથાઓ છે. તમારે યોલવું જ હોય તો તે ચારમાંથી કોઈ એક કે બે પ્રકારની કથા કરો, પણ પ્રથમ તો મૌનનો જ મહિમા સમજો. શા માટે તમારે કાંઈપણ યોલવું જ નોઈએ ? મૌનને લઈને તમારી શક્તિ જળવાઈ રહે છે, તેનો દુર્ઘય થતો અટકે છે અને તમને ભત ઉપર વિશ્વાસ રહે છે. નકામું યોલવું તેના કરતાં ન યોલવામાં બહુ લાભ છે. કહેવત છે કે 'ન યોલે નવ ગુણ.' આ નવ ગુણો ક્યાં છે તે તો પ્રભુ જાણે, પણ મૌન રહેવાથી ઘણા લાભ છે અને તે દેખીતા છે. કાંઈ ન યોલવાથી તુકસાન તો નથી જ અને હોઠ બહાર તે કોટ બહાર તો ન જ થાય. સારામાં સારો રસ્તો તો એ જ છે કે યોલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પણ મૌન રહેવું. ન યોલનાર અંતે જીતે છે અને એ કદી હારતો તો નથી જ. તેથી આ ન યોલવાનો ગુણ કેળવવા જોવો છે. ન યોલનારો કદી દ્વિધામાં પડતો જ નથી. માટે બનતા સુધી યોલવું જ નહિ અને યોલવું જરૂરી હોય તો પણ ચાર વિક્રમામાંથી એકપણ કરવી નહિ. વિચારણા માટે હવે તત્વજ્ઞાન કહેશે. તેનું ચિંતન કરવું અને યોલવા ઉપર નિશ્ચય રાખવો.

જવાબદારી ન સમજનાર યોલી યોલીને શું યોલે છે ? એને કાંઈ જવાબદારીનો સવાલ જ નથી. એટલે એ ઘણીવાર યોલવાને બદલે ભરડે છે અને સરવાળે પસ્તાય છે. આને બદલે શક્તિનો વ્યય અટકાવનાર મૌન ધારણ કરે તો તેનું શું જવાનું છે ? તે યોલશે તો જ કાંઈ દુનિયા ચાલવાની છે એમ તેણે ધારી લેવું નહિ. દુનિયા તો ચાલે જ છે અને તે નહિ યોલે તો પણ ચાલવાની જ છે. આવા શક્તિવ્યય કરનાર યોલનો કાંઈ અર્થ નથી. પોતાની જવાબદારી ન હોય ત્યાં યોલવું તેનો અર્થ કે ઉપયોગ પણ નથી. ન યોલવાની ભલામણ કરી, મૌનનો લાભ વિચારવાનો આગ્રહ કરી હવે આ કથાનું પ્રકરણ બંધ કરીએ.

॥ इति कथाप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૯ મું : તત્ત્વ

તત્ત્વ એટલે જાણવાલાયક પદાર્થો. આ દુનિયામાં જેના નામ આમી શકાય તેવા સાત અથવા નવ પદાર્થો છે. સાત અથવા નવ કહેવાનું કારણ એ છે કે પુણ્ય અને પાપ એ તો સુઅનુભવ કે અરાખ અનુભવ જે કરાવે છે, તે કર્મો જ છે અને તેનો સમાવેશ બંધ તત્ત્વમાં થઈ જાય છે. જેમ નૈયાયિકોએ ૨૪ પદાર્થો બતાવ્યા છે તેમ જિનેશ્વર દેવે સાત અથવા નવ પદાર્થો બતાવ્યા છે.

પદાર્થો એનું નામ કહેવાય કે જેમાં સર્વ વસ્તુનો-જેનું નામ આપી શકાય તે સર્વનો, સમાવેશ થઈ જાય. એટલે, એ સાત કે નવ પદાર્થો ઉપરાંતની કોઈ પણ વસ્તુ આ દુનિયામાં કે મુક્તિમાં ન રહેવી જોઈએ કે જેનો એ સાત તત્ત્વોમાં સમાવેશ ન થતો હોય. આ સાત પદાર્થોમાં દુનિયાના સર્વ પદાર્થોના અને મોક્ષના સર્વ પદાર્થોના સમાવેશ થાય છે. આ સાત તત્ત્વોને આપણે ધણાં દૃષ્ટિબિંદુથી ચર્ચીશું અને તેમને યોગબવા પ્રયત્ન કરીશું. તેઓમાં જીવ અને અજીવ સર્વ વસ્તુનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને તે સર્વ પદાર્થો જ માત્ર આ જીવનમાં કે મુક્તિમાં હોઈ શકે છે. એ સિવાય કોઈપણ પદાર્થ બાકી રહેતો નથી. વૈશેષિકે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ એમ કુલ સાત પદાર્થ ગણાવ્યા છે. જૈનના સાત પદાર્થો પણ એવી યોજનાથી ગોઠવાયેલા છે કે એની બહાર આ દુનિયામાં કે મોક્ષમાં કોઈ પદાર્થ રહેતો નથી. એના સંબંધમાં ઘણી વસ્તુઓ કહેવાની છે તે તેના યોગ્ય સ્થાનકે કહેવામાં આવશે. આ દુનિયામાં આપણે નકામી વાર્તા કે કુથળી કરીએ છીએ અને નકામો સંસાર વધારીએ છીએ અને ઘણી વખત તો આપણે કાંઈ લેવાદેવા ન હોય તેવી સંબંધ વગરની વાર્તા કરવામાં અને વાર્તા કહેવા કે સાંભળવામાં સમય પસાર કરીએ છીએ. એને બદલે તત્ત્વનો વિચાર કરવો. આ દુનિયા કે મોક્ષમાં એટલા જ પદાર્થો છે એનો વિચાર કરી એ તત્ત્વચિંતનમાં સમય પસાર કરવો. એ વખતનો સદુપયોગ છે, તેથી કથાના પ્રકરણમાં આ તત્ત્વચિંતનનો પ્રશ્ન લઈ લેવો અને ખરેખર તત્ત્વો કયાં છે તે વિશે ચિંતન કરવામાં સમય પસાર કરવો એ ઘણું સારું છે. એથી કથાના પ્રકરણ પછી આ તત્ત્વનું પ્રકરણ આવે તે ખરાબર છે. એ તત્ત્વોના ચિંતનમાં સમય પસાર કરવો અને નકામી કુથળી કે વાર્તામાં સમય પસાર ન કરવો અને અનર્થ-દાંડના પરિણામથી બચવું એ આપણી આપણા આત્મા તરફની એક દ્રષ્ટિ છે અને તે દ્રષ્ટિને પાર પાડવામાં આપણે અર્થ વગરનો થતો શક્તિવ્યય બચે છે. જ્યારે શક્તિ-

વ્યયનો વિચાર આવે છે ત્યારે આખા દિવસમાં નકામી પંચાતો આપણે કેટલી કરીએ છીએ અને આપણો કોઈ અર્થ ન સરે તેવી પારકી વાતો કેટલી કરીએ છીએ તે ખ્યાલમાં રાખવું ઘટે.

ખરી રીતે તો પોતે કોણ છે, ક્યાં જવાનો છે એવી આત્માને ઓળખવાની વાત કરવી જોઈએ. આત્માને લાગેલાં કર્મો, તેમનાથી થયેલા આઘાત અને અંતે મરીને એવી જ કોઈ લખતી ગદ્દિમાં જવાનું - એમ ઉત્તરોત્તર ખાડામાં પડવાનું જ થાય છે એવી અગત્યની વાતો આપણે કરવી જોઈએ પણ કરતા નથી.

ખરું તત્ત્વચિંતન ન કરતાં લખતી વાત કરીને આપણો સમય પસાર કરીએ છીએ અને જરાપણ કર્તવ્ય કરતા નથી. નકામી આંટા માર્યા કરીએ છીએ, અને અંતે અનંત-કાળ લેગા આપણી જાતને પણ ઓરી દઈએ છીએ. આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં કોઈ જાતનો લાભ નથી. એથી સંસાર વધે છે અને આપણા હૃદયને કોરોડો ભવ વધી જાય છે. એને બદલે જો આપણે તત્ત્વચિંતન કરીએ તો શક્તિનો દુર્વ્યય થતો મટી જાય છે અને અંતે એનાથી પોતાની જાતની પિછાણ થતાં આપણે આપણી જાતને બરાબર ઓળખી તેને સીધે રસ્તે ચઢાવી દઈ શકીએ છીએ.

આપણી જાતને પૂરેપૂરી જાણવા-પિછાનવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન આપણે કર્યો હોય તેમ લાગતું નથી, નહિ તો આ રખડપટ્ટી અને લગામ વગરની આપણી ચાલ ન હોય. સમજી માણસે પોતાની જાતને બરાબર ઓળખવી જોઈએ અને આ પુદ્ગળ અને પોતાનો શો સંબંધ છે તે વિચારીને સમજવો જોઈએ, અને પોતે અહીં ક્યાંથી અને શા માટે આવેલ છે તે સમજી તેના આ ભવના ફેરા મટાડવા જોઈએ.

ખાકી પોતાનાં સગાં કે છોકરાંઓ માટે તો દરેક ભવમાં ઘણું કરી આવ્યા પણ અંતે તો પોતાનાં કરેલાં પોતે જ ભોગવવાં પડે છે. એ રીતે તો અનેક અનુભવો કરેલા છે, પણ અનંતકાળથી આપણા ફેરા મટતા નથી, કારણ કે આપણે એ ફેરાનું કારણ જાણતા નથી અને જાણવાનો વખત મળે ત્યારે નકામી વાતોમાં સમય કાઢી નાખીએ છીએ. તેથી પ્રત્યેક સમજી માણસની ફરજ છે કે જ્યારે જ્યારે તેને તક મળે ત્યારે આવી તત્ત્વચિંતનની સુવિચારણામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરવો અને આવી મળેલ તકને, શુભ અવસરને ગુમાવવો નહિ. અનેકવાર ચૂકીને આપણે અહીં આવી પહોંચ્યા છીએ. આ અવસર વાતોમાં કાઢવો કે પોતાનો અભ્યાસ ન કરવો એ આપણને પાલવે નહિ. તત્ત્વચિંતન કરો, સ્વને ઓળખો અને નીચિનું આખું પ્રકરણ વિચારો. તમારી ઘણી ગૂંચો એનાથી દૂર થઈ જશે અને તમારા આ જીવનને, આ ફેરાને સફળ કરશો. આ તત્ત્વચિંતનની વાત જેની તેવી ન ગણશો. તમારે માટે એ જીવનનો સવાલ છે, તમારા ભવિષ્યનો એ સવાલ છે અને તમારો અતલગનો એ ઉપયોગી સવાલ છે. એ સવાલનું મહત્ત્વ સમજી આ આખા પ્રકરણ-

ની દરેક બાબત ઘણાં દષ્ટિબિંદુથી વિચારશે અને આ જીવનને સફળ બનાવશે. આમાં રસ ન પડે તો પણ સમજશે. રાજની વાર્તા જેવો આમાં રસ ન પડે તો તમારું હુલાંચ છે એમ માનશે, પણ આ મળેલી તકને ન ગુમાવશે.

આટલો ચાલુ ઉપોદ્ધાત કરી આપણે અધિકાર્તાએ કરેલી અગત્યની વાતોને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ અને આપણને મળતી તક એના ચિંતનમાં ગાળીએ. વધારે ટીકા પ્રાંત ભાગ ઉપર મુલતવી રાખી આપણે અંધને આગળ વિસ્તારીએ. અત્યારે આટલી પ્રેરણા જ જરૂરી છે. બાકી આજ્યા વગર વસ્તુ ન જણાય અને સમજ્યા વગર જ્ઞાન ન થાય. તેથી વધારે પ્રસ્તાવના ન કરતાં એનું ચિંતન કરવાની સૂચના કરી આપણે અંધચિંતનના અતિ મહત્વના કામમાં પડી જઈએ.

નવતત્ત્વનાં નામો—

જીવાજીવાઃ પુણ્યં પાપાસ્રવસંવરાઃ સનિર્જરણાઃ ।

બન્ધો મોક્ષશ્ચૈતે સમ્યક્ ચિન્ત્યા નવ પદાર્થાઃ ॥૧૮૯॥

અર્થ—જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ એ નવ પદાર્થોને સારી રીતે વિચારવા. (૧૮૯)

વિવરણ—આ શરૂઆતની ગાથામાં નવતત્ત્વનાં નામ માત્ર જણાવ્યાં. એની વિગતો હવે પછીની ગાથામાં આવવાની છે, ત્યાંથી તે વિચારવી. પુણ્ય અને પાપ અનુક્રમે સારા અનુભવ અને ખરાબ અનુભવના કારણ રૂપ શુભ અને અશુભ કર્મો છે. એટલે પુણ્ય અને પાપનો 'બંધ' તત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી અનેક વિચારકોનો મત છે કે પદાર્થો તો માત્ર સાત જ ગણવાના છે. આ સાત કે નવ પદાર્થોનું ચિંતન કરવું. આ નવ તત્ત્વો પર ઘણી બાબતો અન્ય અંધોમાંથી કહેવાની હોવાથી અહીં તે પર વિવેચન કરતા નથી, અંધકાર પોતે જ વિવેચન કરે છે. જરૂર હશે ત્યાં અન્ય અભ્યાસીઓના વિચારો જણાવવામાં આવશે. અહીં તો માત્ર નવ તત્ત્વોનાં નામ બાણી તેનું સતત ચિંતન કરવા અભ્યાસ પાડવાની વાત જણાવી. આ તત્ત્વચિંતન જરૂર કરવું, કારણ કે અંતે ખરું સાથે આવનાર તો એ જ છે. (૧૮૯)

પ્રથમ જીવતત્ત્વને સમજવું—

જીવા મુક્તાઃ સંસારિણશ્ચ સંસારિણસ્ત્વનેકવિધાઃ ।

લક્ષણતો વિજ્ઞેયા દ્વિત્રિચતુષ્પદ્ભેદાઃ ॥૧૯૦॥

અર્થ—જીવો મોક્ષમાં ગયેલા અને સંસારી છે. સંસારી જીવો અનેક પ્રકારના છે. તેઓ લક્ષણથી બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ અને છ પ્રકારના હોય છે. (૧૯૦)

વિવરણુ—હવે આપણે પ્રથમ જીવતત્ત્વ અનેક રીતે વિચારીએ છીએ. એના વિવેચનમાં જીવને અજીવથી જુદો પાડવામાં આવશે. જુદા જુદા લક્ષણે જીવના એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ એમ એકથી માંડીને પાંચસો ત્રેસઠ ભેદ પડી શકે છે. અહીં બે થી છ સુધીના ભેદો વિચારવામાં આવશે. બીજા ત્યારપછીના ભેદો અહીં વિચારાયા નથી. સૂત્ર-ગ્રંથોમાં તેની વિચારણા આવે છે.

જીવ—પ્રથમ તો જીવનો એક પ્રકાર છે. જેને ચૈતન્ય હોય તે જીવ. આ પ્રકારમાં સર્વ જીવો આવી બંધ છે. ચૈતન્યવંત સર્વ જીવોનો, પછી તે ગમે ત્યાં હોય તે સર્વનો, સંગ્રહ 'જીવ' શબ્દથી થાય છે. મુક્ત અને સંસારી - જીવના બે પ્રકાર છે. સર્વ કર્મથી મુક્ત થયેલા, મોક્ષમાં ગયેલા તે મુક્ત અને સંસારમાં રહી એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં બંધ તે સંસારી. આ રીતે જીવના બે પ્રકાર પડે છે. મોક્ષમાં ગયેલા સર્વ જીવો કર્મરહિત હોય છે. અને સંસારી સર્વ જીવો કર્મસહિત હોય છે. આ રીતે લક્ષણ પ્રમાણે જીવના બે પ્રકાર થયા.

અનેકવિધ—ઉપર જણાવ્યું તેમ જીવના એકથી માંડીને પદ્મ ભેદો થાય છે. અહીં સંસારી જીવોના બે થી છ પ્રકાર કહેવામાં આવશે.

દ્વિ—સર્વ સંસારી જીવો બે પ્રકારના છે. ત્રસ અને સ્થાવર એ રીતે પણ એના બે ભેદ પડી શકે છે એમ નવતત્ત્વના ટાંકાકાર જણાવે છે. ચલ સ્વભાવવાળા જીવો ત્રસ કહેવાય છે અને સ્થિર રહેનાર તે સ્થાવર. સ્થાવરમાં પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ અને વનસ્પતિકાયના સર્વ એકેન્દ્રિય જીવો આવશે. આ રીતે ત્રસ અને સ્થાવર મળીને સર્વ સંસારી જીવો થાય છે, કોઈ બાકી રહેતો નથી.

ત્રિ—જીવોના વેદ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડી શકે છે - પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નયું-સકવેદ. એ રીતે સર્વ સંસારી જીવોનો ત્રણ વેદમાં સમાવેશ થાય છે.

ચતુઃ—સર્વ જીવો ચાર પ્રકારમાં સમાઈ બંધ છે. આ સંસારી જીવની વાંત છે. ચાર ગતિ છે : દેવતા, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકી. એ ચારમાંથી કોઈ એક ગતિમાં સંસારી જીવ હોય છે. આ ચાર પ્રકારમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

પંચ—સર્વ સંસારી જીવો પાંચ પ્રકારના છે. સ્પર્શના, રસના, દ્રાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એમ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. એમાંની એક, બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ ઇન્દ્રિયો જેને હોય તેને અનુક્રમે એકેન્દ્રિય, બેન્દ્રિય, તેષ્ઠન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચ્ચન્દ્રિય જીવો ગણવામાં આવે છે.

ષડ્—સર્વ સંસારી જીવો છ પ્રકારના છે. એમાં છ કાયનો સમાવેશ થાય છે. જીવો કાં તો પૃથ્વીકાય હોય, કાં તો અપ્કાય હોય, યા તેજસ્કાય હોય, વાયુકાય હોય, વનસ્પતિકાય હોય કે ત્રસકાય હોય. આ રીતે સર્વ સંસારી જીવોનો આ છ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.

લેહ—આવી રીતે જીવોના અનેક પ્રકાર પડે છે. તે તેનાં લક્ષણથી જાણવા. ઉપર જણાવ્યું તેમ સંસારી જીવના એકથી માંડીને પદ્મ સુધી પ્રકારો જણવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારોમાંથી થોડા પ્રકારો નીચે જણાવશે. આવી રીતે અનેક પ્રકારો ગણી શકાય છે. એમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

યાદ રાખવું કે આ પ્રથમ જીવતત્ત્વની વાત ચાલે છે અને નિંદા કુથળી કે લોક-કથામાં વખત કાઢવાને બદલે આ તત્ત્વચિંતનમાં સમય પસાર કરવો તે હિતાવહ છે. તેથી આપણે તત્ત્વ એ શું ચીજ છે તેનો વિચાર કરવાને અંગે પ્રથમ તત્ત્વને એનાં અનેક દષ્ટિબિંદુઓએથી વિચારીએ છીએ. (૧૯૦)

બે, ત્રણ, ચાર પ્રકારના જીવો—

દ્વિવિધાશ્ચરાચરાख्यास्त्रिविधाः स्त्रीपुंनपुंसका ज्ञेयाः ।

नारकतिर्यग्मानुषदेवाश्च चतुर्विधाः प्रोक्ताः ॥૧૯૧॥

અર્થ—ચર (ત્રસ) અને અચર (સ્થાવર) એ નામના બે પ્રકારના જીવો જાણવા અને સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક એમ ત્રણ પ્રકારના જીવો જાણવા; તેમ જ નારકો, તિર્યંચો, મનુષ્યો અને દેવો એમ જીવોને ચાર પ્રકારના બતાવવામાં આવ્યા છે. (૧૯૧)

વિવેચન—હવે ઉપર જે બે, ત્રણ અને ચાર પ્રકારના સંસારી જીવો કહ્યા તે લેહ કેવી રીતે પડે છે તેની વિગત સમજાવે છે.

દ્વિવિધા—સર્વ સંસારી જીવો બે પ્રકારના હોય છે. આ બે પ્રકારમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

ચર—ત્રસ, હાલે ચાલે તેવા, તડકેથી છાંયે જઈ શકે તેવા. આવા ત્રસ જીવોને બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ ઇંદ્રિયો હોય છે. એ ઉપરાંત તેઉકાય અને વાઉકાયના એકેંદ્રિય જીવો ગતિત્રસ કહેવાય છે. તેઓ હાલેચાલે તેવા હોય છે.

અચર—સ્થાવર. એક સ્થાનકે રહે તેવા સ્થાવરો. તે એકેંદ્રિયો જ છે. તેમાં પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ અને વનસ્પતિમાં રહેનારા સર્વ સ્થાવર એકેંદ્રિયનો સમાવેશ થાય છે. એ ચર અને અચર અથવા ત્રસ અને સ્થાવર જીવોમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે. એની વિશેષ વિગત જીવવિચારમાંથી મળે છે.

ત્રિવિધ—હવે સર્વ સંસારી જીવના ત્રણ પ્રકાર-લેહો પડે છે, તેની વિગત જણાવે છે. આ ત્રણ પ્રકારના જીવોમાં પણ સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

સ્ત્રી—જે વેદોદયથી પુરુષને ભોગવવાની વૃત્તિ થયા કરે તે સ્ત્રીવેદોદયવાળા પુરુષ-ભોગી જીવો સમજવા. કેટલાક જીવને સ્ત્રીવેદનો ઉદય હોય છે. મોક્ષમાં ગયા પછી તે

વેદ નાશ જ પામી જાય છે. ત્યાં કોઈ જાતના વેદનો ઉદય હોતો નથી. છાણુના અગ્નિ જેવો, વેદનો ઉદય થયા પછી પંદર દિવસ સુધી પહોંચે તે સ્ત્રીવેદનો ઉદય સમજવો.

પુ—પુરુષવેદના ઉદયવાળાને સ્ત્રી ભોગવવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. એ તૃણના અગ્નિ સમાન છે. તાત્કાલિક એનો ઉદય થાય છે. ભડકો થાય તેટલો વખત એ રહે છે. એ પુરુષવેદના ઉદયવાળા કેટલાક જીવો હોય છે. આ રીતે વેદના ઉદયવાળા એ પ્રકારના જીવો થયા.

નપુંસક—આ ત્રીણ પ્રકાર છે. નપુંસકવેદવાળાને સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે. એ વેદોદય નગરદાહ બરાબર છે. એ અગ્નિ લાખ્યા પછી આખા શહેરમાં ફેલાય છે. આ રીતે કેટલાક સ્ત્રીવેદોદયવાળા જીવો, કેટલાક પુરુષવેદોદયવાળા જીવો અને બીજા કેટલાક નપુંસકવેદવાળા જીવો હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. મોક્ષમાં તે વેદ જ હોતો નથી.

ચતુર્વિધા—અને સર્વ સંસારી જીવો ગતિને આશ્રયીને ચાર પ્રકારના હોય છે એટલે ચારમાંથી એક ગતિમાં હોય છે. ચાર ગતિ જેને આપણે હમણાં જોઈશું તેમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

નારક—પ્રથમ નરકગતિ. નારકીમાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ જ છે. તેમાં ક્ષેત્રવેદના તે અત્યંત ગરમ અને અત્યંત ઠંડા ક્ષેત્રથી થાય છે, અન્યેન્યકૃત વેદનામાં ત્યાંના પ્રાણીઓ એકબીજા પ્રત્યે વૈર લે છે અને કોઈ નરકમાં પરમાધામી નામના મહાઅધર્મી દેવતાઓ વેદના કરે છે. આ નારક નામની પ્રથમ ગતિ થઈ.

તિર્થંચ—આ તિર્થંચની બીજી ગતિ જાણવી. તેમાં એક, બે, ત્રણ અને ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા તથા પંચેન્દ્રિય આકાશચર, ભૂમિચર અને જળચર સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. એવી રીતની તિર્થંચ ગતિને બીજી ગતિ કહેવામાં આવે છે.

માનુષ—મનુષ્યો. આ ભરતક્ષેત્ર જેવાં પંદર કર્મભૂમિનાં ક્ષેત્રો છે અને અકર્મ-ભૂમિનાં ત્રીસ ક્ષેત્રો છે અને છપ્પન અંતર્દર્શી છે. આ ત્રીજી મનુષ્યગતિમાં ગર્ભજ કે સમ્ભૂર્ષિમ મનુષ્ય થવું, તે ત્રીજી ગતિ છે.

દેવા—આ દેવતાના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે. ભુવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક. ભુવનપતિ અને વ્યંતરના સ્થાન નીચે પાતાળમાં છે અને જ્યોતિષી અને વૈમાનિકનાં સ્થાનો ઉપર-ઉંચે છે. એમાંથી કોઈપણ દેવ થવું તે ચોથી દેવ ગતિ બતાવે છે.

આ ચારમાંથી કોઈપણ એક ગતિ પ્રાણી પામે છે. તેથી સંસારી જીવોના ચાર પ્રકાર પડી શકે છે.

આ રીતે હજુ વધારે પ્રકારો આવશે. તે આપણે જોઈશું. સર્વ સંસારી જીવોના આ રીતે એકથી ૫૬૩ પ્રકાર પડી શકે છે. આ સર્વ વાત શાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવી છે, જણાવવામાં આવી છે. (૧૯૧).

પાંચ અને છ પ્રકારના જીવો (સંસારી)—

પञ्चविधास्त्वेकद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियास्तु निर्दिष्टाः ।

क्षित्यम्बुवह्निपवनतरवस्त्रસાશ્રેતિ પદ્મભેદાઃ ॥૧૧૨॥

અર્થ—સર્વ (સંસારી) જીવો પાંચ પ્રકારના છે. એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિયો, તેઈન્દ્રિયો, ચૌરિન્દ્રિયો અને પંચેન્દ્રિયો એમ બતાવવામાં આવ્યા છે; અને પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વૃક્ષો અને ત્રસજીવો એમ છ ભેદવાળા (સંસારી) જીવો હોય છે. (૧૯૨)

વિવરણ—(સંસારી) જીવોના પાંચ અને છ પ્રકાર કેવી રીતે પાડવામાં આવે છે તે ઉપર જણાવોઈ ગયું. ગ્રંથકાર પોતે જ તેનો ખુલાસો આ ગાથામાં કરે છે, તે ઉપરના ખુલાસા સાથે જોડવો. તેઓ ઉપર જણાવેલ અભિપ્રાય જેવો જ મત આપે છે. એટલે ઉપર નોંધેલા અભિપ્રાયને પુષ્ટિ મળે છે.

એકેન્દ્રિય—જેમને માત્ર સ્પર્શન નામની એક જ ઈન્દ્રિય હોય તે સર્વ એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, પવન અને વનસ્પતિના સર્વ જીવો એક સ્પર્શેન્દ્રિયવાળા હોય છે.

દ્વીન્દ્રિય—એઈન્દ્રિયવાળા. શંખ, કોડાં, છીપલાં, જળો વગેરે જીવોને એ ઈન્દ્રિય હોય છે. સ્પર્શન અને રસ લઈ શકે તે રસના (જીહ્વા) એ એ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો એઈન્દ્રિય હોય છે.

ત્રિઈન્દ્રિય—તેઈન્દ્રિય જીવોને ત્રણ ઈન્દ્રિયો હોય છે. સ્પર્શન અને રસના ઉપર જણાવેલી તેમાં નાસિકા-વાસ લેવાની ઈન્દ્રિય વધે છે. માંકડ, ધનેડાં, જૂ, મંકોડા, ચેલ (ઈયળ) વગેરે જીવોને ઉપર જણાવેલ ત્રણ ઈન્દ્રિયો હોય છે.

ચતુરિન્દ્રિય—ભમરો, માખી, વીંછી, તીડ વગેરે જીવોને ચાર ઈન્દ્રિયો હોય છે. સ્પર્શન, રસના, ધ્રાણ સાથે જોવાની ચક્ષુરિન્દ્રિય ભળે છે. આ ઈન્દ્રિયો જેને હોય તે ચતુરિન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે. અત્યાર સુધીના સર્વનો સમાવેશ તિર્યંચમાં થાય છે.

પંચેન્દ્રિય—જેમને સ્પર્શન, રસન, નાસિકા, અને જોવાની ઈન્દ્રિય ઉપરાંત કાન (શ્રોત્ર) હોય તે પંચેન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે. આ પંચેન્દ્રિય જીવોમાં જે તિર્યંચો છે તે જળચર, સ્થળચર, અને ખેચર તેમ જુ લુજ્જપરિસર્પ અને ઉરપરિસર્પ કહેવાય છે. જળમાં ચાલનારા તે જળચરો-મગરમચ્છ, માછલાં વગેરે. સ્થળચર જમીન પર ચાલે છે—ગાય, ભેંસ, બકરાં વગેરે. ખેચરો આકાશમાં જોડે છે, જેવાં કે પોપટ, કખૂતર, કાગડા ઇત્યાદિ.

પેટે ચાલનારા ઉરપરિસર્પ અને હુથે ચાલનારા તે ભુજપરિસર્પ. અહીં સુધીના સર્વ તિથિઓ છે. તે સિવાય પચ્ચેન્દ્રિયમાં નરકના જીવો, દેવતાઓ અને મનુષ્યો આવે છે, તેમને સર્વને પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે.

આ રીતે સંસારી જીવોના પાંચ પ્રકાર થયા.

હવે આપણે સર્વ (સંસારી) જીવોના છ પ્રકાર વિચારીએ.

ક્ષિત—પૃથ્વીકાય, ક્ષિતિકાય. એમાં સર્વ ભૂમિજ પદાર્થો, સાત ધાતુઓ અને બધા 'મિનરલ'(ખાણમાંથી નીકળતા પદાર્થો)નો સમાવેશ થાય છે.

અંબુ—પાણી, જળ, અપ્કર્ષી. આકાશનું પાણી, ભૂમિનું પાણી, ઝાકળ એ સર્વનો, પાણીને લગતા જીવોનો, સમાવેશ આખીજ અપ્કાયમાં થાય છે.

વહ્નિ—તેજકાય અથવા અગ્નિકાય. એમાં સર્વ પ્રકારના ગરમ અગ્નિનો સમાવેશ થાય છે. આકાશમાં વીજળી થાય તે પણ તેજસ્કાય છે.

પવન—એથા વાઉકાયમાં સર્વ પ્રકારના પવનોનો સમાવેશ થાય છે. પવનોને આ વાઉકાય એકેન્દ્રિય જીવો ગણ્યા છે. એ સર્વ એકેન્દ્રિયો છે.

તરવઃ—વનસ્પતિકાય, સૂક્ષ્મ અને બાહર. દેખી ન શકાય તે સૂક્ષ્મ. એમાં સર્વ ફળ, શાક, કંદનો સમાવેશ થાય છે. એ જીવોને પણ એક સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોય છે. પાણી અને વનસ્પતિકાયમાં જીવ બતાવનાર એક માત્ર જૈન સૂત્રગ્રંથો જ છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો-એ તે સાબિત કર્યું છે. આ પાંચે પ્રકાર સ્થાવર એકેન્દ્રિયના છે.

ત્રસ—ત્રસમાં બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનો સમાવેશ થાય છે. આમ છ પ્રકારના (સર્વ) સંસારી જીવો છે. આ રીતે સૂત્રકાર ૫૬૩ની સંખ્યા સુધી વધે છે. અત્ર તે એકથી છ પ્રકાર બતાવ્યા.

આ રીતે (સંસારી) જીવના છ પ્રકાર કરી શકાય છે, તે જાણવા યોગ્ય છે, કારણ કે જીવને બરાબર ઓળખીએ ત્યારે જીવતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. (૧૬૨)

જીવના અનેક પ્રકાર છે—

एवमनेकविधानामेकैको विधिरनन्तपर्यायः ।

प्रोक्तः स्थित्यवगाहज्ञानदर्शनादिपर्यायैः ॥१९३॥

અર્થ—એ રીતે અનેક પ્રકારના પ્રત્યેક જીવના અનંત પર્યાયો છે. તે સ્થિતિ, અવગાહના, જ્ઞાન, દર્શન વગેરે પર્યાયોથી જાણવા. (૧૯૩)

વિવેચન—ઉપરના પ્રકારથી જોવામાં આવશે કે પર્યાયલેદે જીવના અનંત લેદો થાય છે. આપણે તે ઉપર ૫૬૩ લેદની વાત કરી, પણ જ્યારે જીવના અનંત પર્યાયોનો વિચાર

કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના અનેક રીતે અનંત ભેદ થાય છે. એ રીતે જીવના જેટલા પ્રકાર કરવા હોય તેટલા એકથી અનંત સુધી પર્યાયભેદ થઈ શકે છે. એ પર્યાયભેદ કેવી રીતે થાય તે આપણે તરતમાં જાણશું. આજે જે દેવચંદ્ર નામનો જીવ હોય છે તે કાલે વીરચંદ્ર નામના પર્યાયથી ઓળખાય, વળી તે જેમ અનેક ભવોમાં ગાય, ભેંસ, પાડો, બકરો થઈ આવ્યો છે તેમ અનેક સ્થાનકે જઈ આવ્યો છે. એની સ્થિતિ, અવગાહનાના અનંત પર્યાયો-રૂપો છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવું.

સ્થિતિ—કોઈવાર આયુષ્ય મોટું થાય, કોઈવાર નાનું થાય એમ અનંત ભવમાં ફરતાં આ જીવે અનંત આયુષ્ય કર્યાં. એ પ્રત્યેકનો જુદો ભેદ ગણવામાં આવે તો આ એક જ પ્રાણીના અને સમુચ્ચયે સર્વ પ્રાણીના (સંસારી) અનંત પર્યાયો થાય. એ પ્રત્યેકનો એક એક ભેદ ગણતાં જીવના અનંત પ્રકારો થાય.

અવગાહના—દરેક જીવે અનંત ભવમાં કોઈવાર અસંખ્ય પ્રદેશ અવગાહ્યા, કોઈ વાર અનંત પ્રદેશ અવગાહ્યા અને કોઈવાર થોડા (સંખ્યાત) પ્રદેશો અવગાહ્યા. પ્રદેશોની એ અવગાહના જુદી જુદી કરી તે અપેક્ષાએ પણ જીવના અનંત પ્રકારો પડી શકે. અને સમસ્ત જીવના પણ એ રીતે ભેદ પાડતાં અનંત પ્રકારો પડી શકે. જેટલા પ્રદેશો તે પોતે અવગાહી રહ્યો હોય તે તેના દ્વારા આકાશપ્રદેશોની અવગાહના સમજવી. કોઈ ભવમાં સાત આઠ આકાશપ્રદેશને અવગાહ્યા, કોઈ વાર અસંખ્યાત પ્રદેશોને ઇત્યાદિ. એ રીતે અવગાહનાના દષ્ટિબિંદુથી જીવના અને જીવોના અનંત ભેદ પડી શકે.

જ્ઞાન—સાકાર ઉપયોગ તે જ્ઞાન. કોઈ ભવમાં આ જીવે ઘણું જાણ્યું, કોઈ વખત તદ્દન બુકો રહ્યો, કોઈવાર સામાન્ય યોગ થયો, એમ સાકાર ઉપયોગની તરતમતાને લઈને જીવના અનંત ભેદો થાય.

દર્શન—સામાન્ય ઉપયોગ તે દર્શન. આ કાંઈક છે એવો યોગ તે સામાન્ય ઉપયોગ. તે નિરાકાર છે. એ દર્શન ઉપયોગ પ્રત્યેક ભવમાં તો અનેક થાય. એ પર્યાયની નજરે જીવના અનંત પ્રકારો પડી શકે.

આ રીતે જીવના એકથી માંડીને અનંત પ્રકારો છે—પ્રત્યેક જીવને માટે તથા સર્વ જીવોને માટે, તે સત્ય છે. તેથી જીવના અનંત ભેદો પડી શકે, કારણ કે આ પર્યાયો-રૂપાંતરોને અંગે એના એક, બે, ત્રણ એમ પ્રકાર વિચારતાં અનંત રૂપાંતરો થઈ શકે છે. આ પ્રત્યેક જીવ માટે પણ બરાબર છે અને સમસ્ત જીવોને માટે પણ બરાબર છે. પ્રત્યેક જીવ પર્યાયની નજરે અનંત ભેદો છે અને સર્વ જીવો પણ અનંત પર્યાયવાળા છે. અનંતની તરતમતાના અનેક ભેદો છે. તે માટે જુઓ કર્મત્રય (દેવેન્દ્રસૂત્રિકૃત).

પર્યાય—એટલે રૂપાંતર, જેમકે જે આજે દેવચંદ્ર નામે હોય તે આવતે ભવે

જ્ઞાનચંદ્ર નામે પ્રસિદ્ધ થાય. એમાં વર્ણી સ્થિતિ, અવગાહના અને જ્ઞાન તથા દર્શનના ઓછાવત્તા પર્યાયલેદે લેદ પડે. એમ પ્રત્યેક જીવના તથા સમસ્ત જીવના અનંત પ્રકારે પર્યાયલેદે થાય તે બરાબર સમજાય તેવી વાત છે. (૧૯૩)

જીવનું લક્ષણ—

સામાન્યં સ્વલુ લક્ષણમુપયોગો ભવતિ સર્વજીવાનામ્ ।

સાકારોઽનાકારશ્ચ સોઽષ્ટમેદશ્ચતુર્ધાં ચ ॥૧૯૪॥

અર્થ—સર્વ જીવોનું સામાન્ય લક્ષણ ઉપયોગ છે. એ ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે— સાકાર અને અનાકાર (આકાર વગરનો). સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારનો છે અને નિરાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારનો છે. (૧૯૪)

વિવેચન—આ જીવતત્ત્વની વાત ચાલે છે. તો જીવનું લક્ષણ શું? એ સમજ્યા વગર જીવતત્ત્વનો ખરેખરો ખ્યાલ ન આવે. એ જીવને બરાબર ઓળખવા માટે તેની વ્યાખ્યા બરાબર કરવી જોઈએ. એ માટે જીવનું સર્વસામાન્ય લક્ષણ શું છે તે જાણવું જોઈએ. જ્યાં સુધી તે જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જીવતત્ત્વનું જ્ઞાન કાચું, અધૂરું રહે. માટે તેને આ શ્લોકમાં રજૂ કર્યું છે.

ઉપયોગ—આ લક્ષણ સિદ્ધ અને સંસારી સર્વ જીવોનું છે. ઉપયોગ એટલે યોગ. ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે : નિરાકાર ઉપયોગ અને સાકાર ઉપયોગ. નિરાકાર ઉપયોગના ચાર પ્રકાર છે : ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન. આ નિરાકાર ઉપયોગથી વસ્તુની જાતિનું દર્શન થાય, એટલે જીવ છે કે જનાવર છે એવું દર્શન એ નિરાકાર ઉપયોગ. અને અમુક વ્યક્તિ દેવચંદ્ર છે એવું જ્ઞાન થાય તે સાકાર ઉપયોગ. તેના આઠ પ્રકાર છે : મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન તથા મતિઅજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન. દર્શનોપયોગમાં સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે, પણ વિશેષ વિગતો તો સાકાર ઉપયોગમાં જ સાંપડે છે. આવી રીતે ઉપયોગ બાર પ્રકારના છે.

ઘણી વખત સવાલ થાય છે કે મતિઅજ્ઞાનને ઉપયોગ કેમ કહ્યો હશે? તેનો જવાબ એ છે કે સમ્યક્ મતિજ્ઞાન ન થાય, છતાં બુદ્ધિ ચાલ્યા તો કરે, તે વખતે મતિ-અજ્ઞાન દ્વારા થતા જ્ઞાનને સાકારોપયોગ કહેવામાં આવે છે. ઉપયોગ લક્ષણ સર્વ જીવોને લાગે છે, એ બરાબર સમજવું. મોક્ષમાં રહેલ ચેતનોને પણ લાગે છે.

એટલેદ ચતુર્ધાં—એટલે આ સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારનો છે અને નિરાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારનો છે. બન્ને પ્રકારના ઉપયોગના બાર પ્રકાર થાય છે. આ પ્રકારની વિગતો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એ આવતી ગાથામાં આવશે. (૧૯૪)

ઉપયોગના બાર પ્રકારો—

જ્ઞાનાજ્ઞાને પञ्चत्रिविकल्पे सौष्टव्या तु साकारः ।

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदृग्बिषयस्त्वनाकारः ॥૧૯૫॥

અર્થ—જ્ઞાન અને અજ્ઞાન અનુક્રમે પાંચ અને ત્રણ પ્રકારવાળો સાકાર ઉપયોગ છે; અને ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ અને કેવળ દર્શનનો અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારનો છે. (૧૯૫)

વિવેચન—ઉપરની ગાથાના વિવેચનમાં જણાવ્યું તેમ ઉપયોગ બાર પ્રકારના છે, અનાકાર ઉપયોગ તે ચાર પ્રકારના દર્શનો અને સાકાર ઉપયોગ એટલે પાંચ પ્રકારના જ્ઞાન અને ત્રણ પ્રકારના અજ્ઞાનો મળી આઠ પ્રકારનો ઉપયોગ. આ બધાના વિષયો શું શું હોય છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. એ ભેદ અત્ર સ્પષ્ટ કરવાથી એકની એક વાત બેવાર થાય છે. નિરાકારમાં કાંઈ સ્પષ્ટતા ન થાય, માત્ર ભતિ જ જણાય, સાકારમાં વિશેષ વિગતો જણાઈ આવે. દર્શનોપયોગના ચાર ભેદો પણ જણાવ્યા અને જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદો પણ ઉપર રજૂ કર્યા. અહીં તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી.

પણ સાકાર અને નિરાકાર ઉપયોગનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો. નિરાકાર ઉપયોગનું બીજું નામ દર્શન છે. અને સાકાર ઉપયોગનું બીજું નામ જ્ઞાન છે. કેવળજ્ઞાનીને એ બંને પ્રકારના ઉપયોગ સમય અંતરે હોય કે એક સાથે હોય તે સંબંધમાં સિદ્ધસેન દિવાકરનો ન્યાયનજરે જુદો મત પડ્યો. એ સમજવા યોગ્ય છે.

આ તત્ત્વવિજ્ઞાન ઘણું મહત્ત્વનું છે અને તેને અંગે સિદ્ધસેન દિવાકરનો મત જાણવા યોગ્ય છે. અને તે બંને મતનો ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ સમન્વય કર્યો તે સમજવા યોગ્ય છે. આટલી વસ્તુ તત્ત્વદૃષ્ટિએ જાણવી, ચિંતવવી તે બહુ મહત્ત્વની વાત છે. આ સર્વ ઉપયોગો પણ ભાવો છે. ભાવો કેટલા અને કેવા છે તે તત્ત્વચિંતનને અંગે પ્રસ્તુત હોવાથી એ ભાવો અત્ર રજૂ કરે છે. (૧૯૫)

ભાવના પ્રકારો અને વિગતો—

भावा भवन्ति जीवसौदयिकः पारिणामिकश्चैव ।

औपशमिकः क्षयोत्थः क्षयोपशमजश्च पञ्चेति ॥૧૯૬॥

અર્થ—જીવને અનેક પ્રકારના ભાવો થાય છે. તેના અનુક્રમે પાંચ પ્રકાર પડે છે. (૧) ઔદયિક ભાવ, (૨) પારિણામિક ભાવ, (૩) ઔપશમિક ભાવ, (૪) ક્ષાયિક ભાવ અને (૫) ક્ષયોપશમિક ભાવ. આમ પાંચ પ્રકારના ભાવ છે. (૧૯૬)

વિવેચન—આ ઘણા પારિભાષિક વિષય છે. આત્માના પર્યાયો વધારેમાં વધારે

પાંચ ભાવવાળા હોય છે, તે પાંચ ભાવોનાં નામ ઉપર મૂળ ગાથામાં જણાવ્યાં. એક સાન્નિપાતિક ભાવ છઠ્ઠો આવતી ગાથામાં કહેશે. ગુદી ગુદી સ્થિતિમાં વર્તવું તે ભાવ.

પારિણામિક ભાવ—દ્રવ્યનો જે એક પરિણામ દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાની ભતે જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે તે પારિણામિક ભાવ. અથવા કોઈપણ દ્રવ્યનું જે સ્વાભાવિક સ્વરૂપપરિણમન તે જ પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે.

ઔદયિક ભાવ—ઉદયથી પેદા થાય તે ઔદયિક ભાવ. ઉદય એક પ્રકારની આત્માની કલુષિતતા છે. મેલ મળવાથી પાણીમાં આવતી મલિનતાની પેઠે તે કર્મના વિપાક-અનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે. ડોળાયેલાં મેલાં પાણી જેવી રીતે મલિન દેખાય છે તેવો જ આ ઔદયિકભાવ છે એમ જણવું.

ઔપશમિક—કર્મના ઉપશમથી પેદા થાય તે ભાવ ઔપશમિક ભાવ કહેવાય છે. ઉપશમ એક પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ છે. કચરો નીચે ઝેસી જવાથી પાણીમાં આવતી સ્વચ્છતાની પેઠે સત્તાગત કર્મનો ઉદય તદ્દન રોકાઈ જતાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં કચરો કે મેલમાત્ર ઝેસી જાય છે, પણ મેલથી એ મલિન તો હોય છે.

ક્ષાયિકભાવ—કર્મના ક્ષયથી પેદા થાય તે ક્ષાયિકભાવ છે. ક્ષય એ આત્માની એક એવી પરમ વિશુદ્ધિ છે, જે સર્વથા કચરો કાઢી નાખવાથી જળમાં આવતી સ્વચ્છતાની જેમ કર્મનો સંબંધ અત્યંત છૂટી જતાં પ્રગટ થાય છે.

ક્ષયોપશમજ—ક્ષય અને ઉપશમથી પેદા થાય એ ક્ષયોપશમિક ભાવ છે. ક્ષયોપશમ એક પ્રકારની આત્માની શુદ્ધિ છે કે જે કર્મના ઉદયમાં નહિ આવેલ અંશના ઉપશમથી અને ઉદયમાં આવેલ અંશના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. ધોવાને લીધે માદક શક્તિ કાંઈક નાશ પામવાથી અને કાંઈક રહી જવાથી કોદરાઓની વિશુદ્ધિની જેમ એ વિશુદ્ધિ નિશ્ચિત હોય છે.

આવી રીતે આ ગાથામાં પાંચ પ્રકારના ભાવોની વ્યાખ્યા કરી. એ સર્વ ભાવો સર્વ જીવોને લાગુ પડતા નથી. ઓછામાં ઓછા બે ભાવોમાં જીવ વર્તતો હોય છે. એકથી વધારે ભાવોમાં વર્તે છે એટલા માટે એકથી વધારે ભાવનો સન્નિપાત થાય, સાથે વર્તે તેને સાન્નિપાતિક ભાવ કહે છે. તે હવે પછીની ગાથામાં કહેશે.

સાંખ્યદર્શન આત્માને કૂટસ્થનિત્ય માને છે, અને એમાં કોઈ ભતનો પરિણામ માનતા નથી. જ્ઞાન, સુખ, દુઃખાદિ પરિણામોને તેઓ પ્રકૃતિના જ માને છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શનો જ્ઞાન આદિને આત્માનો શુભ માને છે ખરા, પણ તેઓ આત્માને એકાંત નિત્ય - અપરિણામી માને છે. નવીન મીમાંસકોનો મત વૈશેષિક અને નૈયાયિક જેવો જ છે. ખૌદ્રદર્શન પ્રમાણે આત્મા એકાંતક્ષણિક અર્થાત્ નિરન્વય પરિણામોનો પ્રવાહમાત્ર છે. ભિન્ન ભિન્ન ક્ષણોમાં ઓછાવધતા થતા સુખદુઃખના અને ભિન્ન ભિન્ન

વિષયના જ્ઞાન આદિ જે પરિણામો અનુભવાય છે, તે પરિણામો માત્ર માનવા અને તે બધા વચ્ચે અખંડ સૂત્રરૂપ કોઈ સ્થિર તત્ત્વનું ન હોવું તે જ ખોદ્ધ મતાનુસાર, નિરન્વય પરિણામોનો પ્રવાહ છે એમ સમજવું. જૈનદર્શનનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતિક જડ પદાર્થોમાં કૂટસ્થનિત્યતા નથી, તેમ જ એકાંતક્ષણિકતા પણ નથી, પણ પરિણામિનિત્યતા છે, તે પ્રમાણે આત્મા પણ પરિણામિનિત્ય છે. એથી જ જ્ઞાન, સુખદુઃખ આદિ પર્યાયો આત્માના જ સમજવા જોઈએ. ગમે તેટલા હથોડાના ઘા પડે છતાં જેમ એરણુ સ્થિર રહે છે તેમ દેશકાળ આદિના વિવિધ ફેરફાર થવા છતાં વસ્તુ જરાયે ફેરફાર નથી પામતી, એ કૂટસ્થનિત્યતા. મૂળ વસ્તુ ત્રણેય કાળમાં સ્થિર રહ્યા છતાં દેશકાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે એ પરિણામિનિત્યતા.

આત્માના બધા પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા. કેટલાક પર્યાયો કોઈ એક અવસ્થામાં તો બીજા કેટલાક બીજી કોઈ અવસ્થામાં મળી આવે છે. પર્યાયોની તે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ ભાવ કહેવાય છે. આત્માના પર્યાયો અધિકમાં અધિક પાંચ ભાવવાળા હોઈ શકે છે. (આ અંચકારના મતે ભાવ છ છે.) તે પાંચ ભાવો ઉપર જણાવ્યા છે.

એ જ પાંચ ભાવો આત્માનું સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ સંસારી અથવા મુક્ત કોઈપણ આત્મા હોય એના સર્વ પર્યાયો ઉક્ત પાંચ ભાવોમાંથી કોઈ ને કોઈ ભાવવાળા અવસ્થા હોવાના. અજીવમાં ઉક્ત પાંચ ભાવવાળા પર્યાયોનો સંભવ નથી. તેથી એ પાંચ ભાવો અજીવનું સ્વરૂપ થઈ શકતા નથી. ઉપરના પાંચ ભાવ એકી સાથે બધા જીવોમાં હોય છે એવો નિયમ નથી. સર્વ મુક્ત જીવોમાં ફક્ત એ ભાવ હોય છે : ક્ષાયિક અને પારિણામિક. સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઈ પાંચ ભાવોવાળા હોય છે, પરંતુ એ ભાવવાળો કોઈ સંસારી જીવ હોતો નથી. અર્થાત્ મુક્ત આત્માના પર્યાયો ઉક્ત એ ભાવોમાં અને સંસારીના પર્યાયો ત્રણથી પાંચ ભાવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એથી જ પાંચ ભાવોને જીવનું સ્વરૂપ કહ્યા છે. એ કથન જીવરાશિની અપેક્ષાએ કે કોઈ જીવવિશેષમાં સંભવની અપેક્ષાએ સમજવું.

જે પર્યાયો ઔદયિક ભાવવાળા છે તે 'વૈભાવિક' અને બાકીના ચારે ભાવવાળા પર્યાયો 'સ્વાભાવિક' છે.

ઉક્ત પાંચ ભાવોના પડ લેદ ઉમાસ્વાતિ વાચકે શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવ્યા છે. કયા કયા ભાવવાળા કેટલા પર્યાયો છે અને તે કયા કયા, તે ત્યાં બતાવેલ છે અને આપણે તે આવતી ગાથામાં જોઈશું.

સર્વોપશમ માત્ર મોહનીય કર્મનો જ થાય છે. દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપશમથી સમ્યક્ત્વ પ્રકટ થાય છે અને ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉપશમથી ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે.

માટે જ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બંને પર્યાયો ઔપશમિક ભાવવાળા સમજવા જોઈએ.

કેવળજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનાવરણના ક્ષયથી કેવલદર્શન, પંચવિધ અંતરાયના ક્ષયથી દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય એ પાંચ લબ્ધિઓ, દર્શન-મોહનીય કર્મના ક્ષયથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયથી ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે. માટે કેવળજ્ઞાનાદિ નવ પ્રકારના પર્યાયો ક્ષાયિક કહેવાય છે. આ સર્વ વિગત મૂળ ગ્રંથકાર જ આવતી ગાથામાં કહેશે. ઉમાસ્વાતિ મહાસજ છઠ્ઠો સાન્નિપાતિક ભાવ આ ગ્રંથમાં ઉમેરે છે. એકથી વધારે ભાવો એક સ્થાને એકી વખતે આવે તેને સાન્નિપાતિક ભાવ કહે છે. આપણે એ સર્વ આવતી ગાથામાં જોઈશું. (૧૬૬)

ભાવોના પેટાભેદો—

તે ત્વેકવિંશતિત્રિદ્વિનવાષ્ટાદશવિધાસ્તુ વિજ્ઞેયાઃ ।

ષષ્ઠશ્ચ સાન્નિપાતિક હત્યન્યઃ પઞ્ચદશભેદઃ ॥૧૯૭॥

અર્થ—આ પાંચે ભાવોમાં ઔદયિક ભાવ એકવીસ પ્રકારનો છે, ખીજા પરિણામિક ભાવના ત્રણ પ્રકાર છે, ત્રીજા ઔપશમિક ભાવના બે પ્રકાર છે, ચોથા ક્ષાયિક ભાવના નવ પ્રકાર છે અને પાંચમા ક્ષાયોપશમિક ભાવના અઠાર ભેદો છે. છઠ્ઠો સાન્નિપાતિક ભાવ છે, તે ખીજા ભાવોનો વર્તમાન સમૂહ છે. આ છઠ્ઠા સાન્નિપાતિક ભાવના પંદર પ્રકાર છે. (૧૬૭)

વિવરણ—આ પાંચ ભાવોના અને તેના સમૂહ તરીકે વર્તતા છઠ્ઠા સાન્નિપાતિક ભાવના પેટાભેદો કેટલા છે તે આ ગાથામાં વિચારવામાં આવેલ છે. એ વિચારણા સમજ-પૂર્વકની અને યાદ રાખવા યોગ્ય છે, અક્કલમાં જતરે તેવી છે. આપણે તેની વિચારણા કરીએ.

એકવિંશતિ—પ્રથમના ઉપર વર્ણવેલા ઔદયિક ભાવના એકવીસ પેટાભેદો છે. આ ઔદયિક ભાવ કર્મના ઉદયથી નાના પ્રકારના પર્યાયો બનાવે છે. અમુક માણસ જનાવર (તિર્યંચ) થાય કે અમુક દેવ થાય કે માણસ થાય તે ઔદયિક ભાવ સમજવો. નરકગતિ, તિર્યંચગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ એમ ચાર ગતિના ચાર ભેદ. ચાર કષાયો છે—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. આ ચાર કષાયોનો ઉદય થવા દેવો તે ઔદયિક ભાવ બતાવે છે. ત્રણ લિંગ છે—પુરુષચિહ્ન, સ્ત્રીચિહ્ન અને નપુંસકચિહ્ન. આ રીતે અગિયાર પ્રકાર ઔદયિક ભાવના થયા.

મિથ્યાત્વ—શુદ્ધ દેવગુરુધર્મની ઓળખાણ ન થવા દે અને વ્રતાદિથી વિરુદ્ધ રાખે, તે મિથ્યાત્વનો એક પ્રકાર. અજ્ઞાન-અજ્ઞાણપણું, ન જાણવું તે. આનો પણ એક જ પ્રકાર લેવાનો છે. અસંયતત્વ—સાધુપણું, યતિપણું પ્રાણી પ્રાપ્ત ન કરી શકે. અસિદ્ધત્વ—પ્રાણી મોક્ષ ન મેળવી શકે, સંસારમાં રખડવા કરે.

આ ચાર ગતિ, ચાર ક્ષાય અને ત્રણ લિંગ મળીને અગિયાર પ્રકાર થયા, તેમાં મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અસંયતત્વ અને અસિદ્ધત્વ મેળવતાં પંદર ભેદ થયા.

છ લેશ્યા—કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુકલ. આ છ ઉમેરતાં એકવીશ પેટાભેદ થયા. આ ગતિ વગેરે સર્વ કર્મોદયથી થાય છે. આ ભાવમાં જે ઉપગ્રાહી કર્મો છે તે સર્વનો ગતિ શબ્દના સ્વીકારથી સમાવેશ ગણી લેવો. આખા ભવમાં અનેક કર્મો ભોગવાય તે ત્રસદશક, સ્થાવરદશક અને ખીજાં સર્વ કર્મોનો આ ઔદયિક ભાવમાં સમાવેશ ગણી લેવો.

ક્ષાયને લેવાથી ચારે ઘાતિકર્મોનો તેમાં સમાસ થઈ જાય છે એમ સમજવું. અગાઉ ગંધહસ્તી નામના આચાર્યે આ પ્રમાણે ગણતરી કરી છે.

અજ્ઞાન વગેરે કેવી રીતે ઔદયિક ભાવે આવે? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કે એ પણ કાર્ય હોવાથી સમાવેશ થઈ જાય. આવી રીતે જીવને લાગેલાં સર્વ કર્મોનો આ ઔદયિક ભાવમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

ત્રિ—ખીજા પારિણામિક ભાવના ત્રણ પ્રકાર છે. જીવત્વ, લવ્યત્વ અને અલવ્યત્વ એ ત્રણે પારિણામિક ભાવ છે. એ કર્મથી થતા નથી. જીવમાં લવ્યપણું કે અલવ્યપણું હોવું તે પારિણામિક ભાવ છે. તેનું કોઈ કારણ નથી કે કોઈ કર્મના ઉદયને પરિણામે તે નથી, એમ સમજવું અને સ્વીકારવું. તે પારિણામિક ભાવ છે.

આ જીવના અસાધારણ ભાવ હોવાથી એમને જીવના પારિણામિક ભાવના પેટા પ્રકારમાં ગણવામાં આવે છે. ખાકી અસ્તિત્વ, અન્યત્વ, કર્તૃત્વ, ગુણવત્ત્વ, લોકતૃત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ, અસંખ્યાત પ્રદેશવત્ત્વ, અસર્વગતત્વ, અરૂપવત્ત્વ એ સર્વ પારિણામિક ભાવો છે. પણ જીવને અસાધારણ તો ઉપરના ત્રણ પ્રકારો જ છે. વળી, આ અસ્તિત્વ વગેરે ભાવો અજીવમાં પણ હોય છે. અને આપણે જીવને અજીવથી જુદા પાડવા છે. આ રીતે અસ્તિત્વ વગેરે પારિણામિક ભાવો હોવા છતાં એ જીવને માટે અસાધારણ ન કહેવાય. આ ત્રણ જીવને અજીવથી જુદા પાડનાર પારિણામિક ભાવ છે અને આપણને આ જીવતત્ત્વ સમજવામાં પ્રસ્તુત છે, જરૂરી છે, ઉપયોગી છે.

દ્વિ—ઔપશમિક ભાવના બે પ્રકાર છે : સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એટલે દર્શનમોહનીય કર્મને ઉપશમાવવાથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમોહનીય કર્મને ઉપશમાવવાથી ચારિત્ર થાય છે. આ ઉપશમ ભાવમાં કચરો માત્ર નીચે બેસે છે, પણ તે અંદર પડ્યો રહે છે, દબાયલો રહે છે, તેનો સર્વથા નાશ થતો નથી.

નવ—ક્ષાયિક ભાવ કર્મોનો તદ્દન ક્ષય થવાથી થાય છે. એના નવ પ્રકાર છે. કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, તથા વીર્યલગ્નિ અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિક ચારિત્ર. આ નવ પ્રકારના ભાવ ક્ષાયિક ભાવે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અષ્ટાદશ—ક્ષયોપશમ ભાવના અઠાર (૧૮) પ્રકાર છે. ઉદયમાં આવે તે કર્મોનો ક્ષય કરવો અને બાકી અંદર પડી રહેલા કર્મોનો ઉપશમ કરવો. એની વિશુદ્ધિ મિશ્રિત હોય છે. કોદરાની પેઠે એ અર્ધમિશ્રિત આત્મશુદ્ધિ છે; તે તે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટે છે; તેમ જ મિથ્યાત્વયુક્ત તે તે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન પ્રગટે છે. આમ મતિજ્ઞાન આદિ એવા સાત પ્રકાર થયા. તે તે દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શન તથા પાંચ પ્રકારના અંતરાયના ક્ષયોપશમથી દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય લબ્ધિ પ્રગટે છે. અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભનો ક્ષયોપશમ થવાથી તથા દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમથી સમક્રિત પ્રગટ થાય છે. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્ષાયના ક્ષયોપશમથી દેશવિરતિ પ્રગટ થાય છે અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્ષાયના ક્ષયોપશમથી સર્વવિરતિ ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. આટલા સાદું જ્ઞાન વગેરે ઉપરના અઠાર પ્રકારના પર્યાયો ક્ષાયોપશમિક ભાવે વર્તે છે.

પાંચદશ—આ પાંચ ભાવનો જ્યાં સંયોગ થાય છે તે સાન્નિપાતિક ભાવના પંદર પ્રકાર છે. સંયોગ જેનું પ્રયોજન છે તેને સાન્નિપાતિક ભાવ કહેવામાં આવે છે. આ છઠ્ઠો ભાવ તેમણે (ઉમાસ્વામિ વાચકે) તત્ત્વાર્થઅધિગમ સૂત્રમાં નથી બતાવ્યો, પણ અહીં તે વાત સ્પષ્ટ જણાવી છે. તે સાન્નિપાતિક ભાવના પંદર પ્રકાર છે.

પાંચ ભાવોમાં એના, ત્રણના, ચારના અને પાંચના યોગો (જોડાણો) કુલ ૨૬ થાય. તેમાંથી નીચે પ્રમાણેના કુલ છ યોગો (જોડાણો) સંભવે છે. બાકીના વીસ યોગો સંભવતા નથી. (૧) દ્વિક સંયોગી ભંગ. આ પારિણામિક અને ક્ષાયિક ભાવ સિદ્ધના જીવેને લાગે છે. (૨) ત્રિકસંયોગી ભંગ. કેવળીને ઔદયિક, પારિણામિક અને ક્ષાયિક ભાવ લાધે. (૩) ત્રિકસંયોગી ભંગ. ઔદયિક, પારિણામિક અને ક્ષયોપશમિક ભાવ ચાર ગતિમાં રહેલ જીવેને લાગે. (૪) ચાર ભાવનો સંયોગ. ઔદયિક, પારિણામિક, ક્ષાયિક અને ક્ષયોપશમિક ભાવ એ પણ ચારે ગતિના જીવેને લાગે. (૫) ચાર ભાવનો સંયોગ. ઔદયિક, પારિણામિક, ઔપશમિક અને ક્ષયોપશમિક આ ચાર ભાવોનો સંયોગ એ ચારે ગતિના જીવમાં હોય છે. (૬) મનુષ્યને પાંચે ભાવ લાગે—ઔદયિક, પારિણામિક, ક્ષાયિક, ક્ષયોપશમિક અને ઔપશમિક. આ પ્રમાણે છ જ ભાંગા લાભે, આ પ્રમાણે વાત ઘટે છે.

આ છ યોગો(જોડાણો)ને ગતિ સાથે સમજતાં આ જોડાણોના કુલ પંદર પ્રકાર થાય. પારિણામિક અને ક્ષાયિક એ એનો યોગ એક સિદ્ધ ગતિમાં જ સંભવે છે. એટલે આ યોગનો એક જ પ્રકાર છે. ઔદયિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક આ ત્રણનો યોગ પણ કેવળીને જ સંભવે છે. એટલે આ યોગનો પણ એક જ પ્રકાર છે. પાંચે ભાવોનો યોગ પણ કેવળ મનુષ્યગતિમાં જ સંભવે છે એટલે આ યોગનો પણ એક જ પ્રકાર છે. પરંતુ

બાકીના ત્રણ યોગો આર્ય ગતિમાં સંભવે છે એટલે દરેકના આર પ્રકાર થતા હોઈ આ ત્રણ યોગોના કુલ બાર પ્રકાર છે. આવી રીતે સાન્નિપાતિક ભાવના કુલ પંદર પ્રકાર થાય છે એમ સમજવું. તેનું યંત્ર નીચે પ્રમાણે હરિભદ્રસૂરિની ટીકામાં આપેલ છે.

ઔદયિક મિશ્ર પારિણામિક ૩, ગતિ ૪=૪ પ્રકાર

ઔદયિક મિશ્ર ક્ષાયિક પારિણામિક ૪, ગતિ ૪=૪ પ્રકાર

ઔદયિક મિશ્ર ઔપશમિક પારિણામિક ૪, ગતિ ૪=૪ પ્રકાર

ઔદયિક મિશ્ર ક્ષાયિક ઔપશમિક પારિણામિક ૫, ગતિ ૧=૧ પ્રકાર

ઔદયિક ક્ષાયિક પારિણામિક ૩, કેવળીને જ ૧=૧ પ્રકાર

ક્ષાયિક પારિણામિક ૨, સિદ્ધને જ ૧=૧ પ્રકાર

કુલ ૧૫ પ્રકાર

આવી રીતે ભેદવિભાગ પૂર્ણ થયો. (૧૬૭)

એ ભાવોથી થતાં સુખદુઃખ વગેરેના આઠ પ્રકાર

एभिर्भावैः स्थानं गतिमिन्द्रियसंपदः सुखं दुःखम् ।

संप्राप्नोतीत्यात्मा सोऽष्टविकल्पः समासेन ॥૧૯૮॥

અર્થ—એ ભાવો વડે પ્રાણી સ્થાન પામે છે, ગતિ પામે છે, ઇન્દ્રિયો મેળવે છે, સંપત્તિ અને સુખ તથા દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. દૂકમાં તેનો આઠ દષ્ટિએ વિચાર થાય છે. (૧૬૮)

વિવેચન—આથી પ્રાણી સ્થાન, ગતિ, સંપત્તિ, સુખદુઃખ પામે છે. ઔદયિક ભાવના ઉદયે પ્રાણીઓમાં ફેરફાર દેખાય છે. પ્રાણીઓમાં એ તદ્દક્ષવતો આઠ પ્રકારના છે. તેમને આ ભવતત્ત્વ પ્રકરણમાં દાખલ કરવા. આ ગતિ વગેરે નામો સાપેક્ષ કહેલ છે. આપણે એ સર્વ વિચારીએ. એ ઔદયિક ભાવના આઠ પ્રકારો હવે પછીની ગાથામાં કહેશે. એક પ્રાણી બીજાઓથી જુદો પડે છે, તેના આ પ્રસંગો ચિતરવામાં આવ્યા છે. દેવચંદ કરતાં ઋષભદાસ શા કારણે ઔદયિક ભાવે જુદો પડે છે, તે પર અત્ર વિચાર થાય છે.

એ ભાવો વડે—આ સર્વ ફેરફાર અને એક ભવથી બીજા ભવને જુદા પાડવાનું કારણ તો સુખ્યત્વે કરીને ઔદયિક ભાવ જ છે. પણ પાંચે ભાવે પણ ભવ જુદા પડે છે, તેથી પાંચે ભાવને અહીં કારણ તરીકે માનેલ છે.

સ્થાન—સ્થિતિ અથવા આયુષ્ય. આ અર્થમાં ટીકાકાર શ્રી હરિભદ્ર એ શબ્દને સ્પષ્ટ સમજે છે. સ્થાનને ગતિ સાથે મેળવવા જેવું નથી. નારકોમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ સ્થાનો હોય છે. તે અર્થમાં સ્થાન શબ્દ કોઈક સમજે છે. સ્થાનને ગતિ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

ગતિ—ચાર છે : દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારક. તિર્યંચની અંદર એકેન્દ્રિય, બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનો સમાવેશ થાય છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચમાં જળચર, સ્થળચર અને ખેચરો તેમ જ ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનો સમાવેશ થાય છે. આ ચાર ગતિમાં સર્વ જીવનો સમાવેશ થાય છે. મોક્ષને પાંચમી ગતિ કહેવાય છે.

ઈન્દ્રિય—કોઈ પ્રાણી એકેન્દ્રિય થાય, કોઈ બેઠન્દ્રિય થાય, કોઈ પ્રાણી તેઠન્દ્રિય થાય, કોઈ ચઉરિન્દ્રિય થાય, અને કોઈ પંચેન્દ્રિયપણું પામે. આ વિવિધતા ઔદયિક ભાવનું પરિણામ છે.

સંપદ્—ઈન્દ્રિયસંપત્તિ. કોઈ જીવ એકેન્દ્રિયપણું મેળવે, એવો અર્થ ટીકાકાર કરે છે. ત્યાં તેમના મતે 'ઈન્દ્રિયસંપદ્' ઈન્દ્રિયરૂપ સંપદ્ના અર્થમાં છે. અથવા વધતી ઓછી સંપત્તિ પામે, કોઈ વાર કોઈ ધનવાન થાય, કોઈ ગરીબ થાય વગેરે. આવા અર્થમાં પણ સંપદ્ શબ્દ વાપરેલ હોઈ શકે.

સુખદુઃખ—પ્રાણીને સુખ અથવા દુઃખ થાય છે તે પણ ઔદયિક ભાવનું જ પરિણામ છે. કોઈ પ્રાણી માગે ત્યાં દૂધ મળે અને કેટલાક પ્રાણી રગરગીને મરી જાય પણ એક બટકું રોટલો પણ ન મળે; કેટલાક સારી શરીરતાંદુરસ્તી ધરાવે અને પશ્ચર ખાય તો પણ નડે નહિ અને કોઈ નિરંતર માંદા રહે અને મરવાને વાંકે જીવે. આવા આવા જે તક્ષવતો પ્રાણી પ્રાણી વચ્ચે પડે છે તે પાંચે ભાવની તરતમતાને કારણે છે.

અષ્ટવિધ—આ તક્ષવત દૂકામાં આઠ પ્રકારનો હોય છે. હવે પછીની ગાથામાં એ આઠ પ્રકારો મૂળ અથકર્તા પોતે જ બતાવશે. ત્યારે પ્રાણી પ્રાણીમાં ફેર કેમ પડે છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે. એક પ્રાણી અને બીજા વચ્ચે જે તક્ષવત પડે છે તે આ પાંચ ભાવોની તરતમતાને કારણે છે, આકસ્મિક નથી. આ કેટલું બધું સમજણપૂર્વકનું છે તે સમજવું અને તેની સ્થાપના કરનાર કેટલા વિચક્ષણ હશે તે વિચારવું. આ પ્રાણી પ્રાણી વચ્ચેનો તક્ષવત ધ્યાનમાં રાખવો અને જીવતત્ત્વની વિચારણામાં તે અગત્યની બાબત છે એ ખ્યાલમાં રાખવું. (૧૬૮)

જીવોને જુદા પાડનાર આઠ કારણો—

દ્રવ્યં કષાયયોગાવુપયોગો જ્ઞાનદર્શને ચૈવ ।

ચારિત્રં વીર્યં ચેત્યષ્ટવિધા માર્ગણા તસ્ય ॥૧૯૯॥

અર્થ—દ્રવ્ય, કષાય, યોગ, ઉપયોગ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્ય એ તેના આઠ પ્રકારના લેહો જાણવા. (૧૬૯)

વિવરણુ—ઉપરની ગાથામાં એક જીવ ખીજી જીવથી ગુદો પડે છે તેનાં આઠ કારણ કહ્યાં છે, તે આ ગાથામાં વિગતવાર જણાવે છે.

દ્રવ્ય—ગુણોનો આશ્રય દ્રવ્ય. ગુણોને જે પોતામાં આશ્રય આપે, એટલે જે ગુણને ટકાવે, પોતાના છે એમ કહેવરાવે તે દ્રવ્ય. અજીવ પણ ગુણવાન છે. દ્રવ્યની આ વ્યાખ્યા સમજવી.

કષાય—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારના સમુચ્ચયનું નામ કષાય છે. કપ્ એટલે સંસાર. સંસારનો જેમાં લાભ થાય, તે વધી જાય તે કષાય. કષાય તે મનોવિકારો છે અને મહા સંસાર વધારી મૂકનારા છે.

યોગ—મન વચન કાયાના યોગ. દશ મનના, દશ વચનના અને કાયયોગના બાર ભેદો છે. તે હવે પછી આપણે જોઈશું.

ઉપયોગ—જ્ઞાન-દર્શન. આ સર્વ જીવોનું સ્થાયી લક્ષણ છે. મોક્ષમાં રહેલા જીવોને પણ ઉપયોગ હોય છે. એટલા માટે તત્ત્વાર્થાધિગમમાં ઉમાસ્વાતિ મહારાજ કહે છે કે સર્વ જીવોનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. ઉપયોગો લક્ષણમ્ (૨.૮)-ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે. જીવ જેને આત્મા અને ચેતન પણ કહે છે તે અનાદિ સિદ્ધ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અરૂપી હોવાથી એનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિય દ્વારા થતું નથી. પરંતુ તેનું સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ થાય છે તથા તેનું અનુમાન કરી શકાય છે. એમ હોવા છતાં પણ સાધારણ જિજ્ઞાસુ માટે એક એવું લક્ષણ બતાવવું જોઈએ કે જેનાથી આત્માની પિછાન કરી શકાય; એ અભિપ્રાયથી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તેનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. આત્મા લક્ષ્ય-જ્ઞેય અને ઉપયોગ લક્ષણ-જાણવાનો ઉપાય છે. જગત અનેક જડ-ચેતન પદાર્થોનું મિશ્રણ છે. એમાંથી જડ અને ચેતનનો વિવેકપૂર્વક નિશ્ચય ઉપયોગ દ્વારા થઈ શકે છે; કારણ કે તરતભલાવથી ઉપયોગ બધા આત્માઓમાં અવશ્ય મળી આવે છે, જ્યારે જડમાં તે ગિલકુલ હોતો નથી.

જ્ઞાન—જાણવું તે. વિશેષ વિગતથી જાણવું તેને જ્ઞાન કહેવાય છે.

દર્શન—સામાન્ય યોધ, ભતિ આદિનો યોધ, વિશેષતા વગરનો યોધ. તેને દર્શન કહેવામાં આવે છે.

ચારિત્ર—ચર્ચા. પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર. એનું વર્ણન આગળ આવશે.

વીર્ય—શક્તિ. જ્ઞાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય (શક્તિ) આ પાંચ પ્રકારના અંતરાયનો ત્યાગ કરવો તે આત્માના ગુણને રોકનાર આવરણના ત્યાગ બરાબર છે.

આ આઠ પ્રકારની માર્ગણા છે. જીવને સમજવા માટે જીવની એ આઠ પ્રકારની માર્ગણા જાણવી જોઈએ.

માર્ગણા—ધર્મના પર્યાલોચન દ્વારા અન્વેષણ. જીવદ્રવ્યની શોધખોળ કરતાં જે પરિણામ મળેલ તે અત્ર રજૂ કર્યું છે. તેના આઠ પ્રકાર છે.

આ આઠ પ્રકારની માર્ગણાને, અન્વેષણને હવે વિગતવાર બતાવશે. વિચારપૂર્વકની શોધને માર્ગણા કહે છે. (૧૯૯)

આત્માના પ્રકારો. માર્ગણાનુસાર પ્રથમ ચાર પ્રકારો

જીવાજીવાનાં દ્રવ્યાત્મા સકષાયિણાં કષાયાત્મા ।

યોગઃ સયોગિનાં પુનરુપયોગઃ સર્વજીવાનામ્ ॥૨૦૦॥

અર્થ—જીવ તથા અજીવનો દ્રવ્યાત્મા, કષાયવાન પ્રાણીનો કષાયાત્મા, યોગસહિત (મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ યુક્ત) હોય ત્યારે યોગાત્મા અને પ્રત્યેક-સર્વ જીવોને ઉપયોગાત્મા. (૨૦૦)

વિવરણ—આ ગાથામાં જે ઉપર આઠ માર્ગણાઓ બતાવવામાં આવી તે અનુસાર જીવનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે, તે સમજવું અને અવધારવું.

દ્રવ્યાત્મા—જે બહારનો દેખાવ ધારણ કરે તે દ્રવ્યાત્મા. જીવ અને સર્વ અજીવો આકારને ધારણ કરે છે. ધર્મ અધર્મ વગેરે સર્વ અજીવોને પણ આકાર હોય છે. નિરંજન નિરાકાર આત્મા પણ પુદ્ગળ સંગે આકાર ધારણ કરે છે. એટલે ભાવાત્મા તો આત્મા પોતે જ છે, પણ તે પુદ્ગળ સંગે આકાર ધારણ કરતો હોવાથી દ્રવ્યાત્મા કહી શકાય. યાદ રાખવું કે આપણે આત્માને જોઈ શકતા નથી. પણ પુદ્ગળ સંગે તે નવા નવા આકાર ધારણ કરે છે તે દ્રવ્યાત્મા છે. આવી રીતે અજીવો પણ આકાર ધારણ કરે છે, તેથી જીવ અને અજીવ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આત્મા છે.

કષાયાત્મા—ન્યારે માણસ ક્રોધ, માન, માયા કે લોભમાં પડી જાય છે ત્યારે તે કષાયમય થઈ જાય છે, તન્મય થઈ જાય છે, તે વખતે તે કષાયાત્મા કહેવાય છે. જેમ સામાયિક કરનાર શેઠ સામાયિકમાં હોવા છતાં ઢેઢવાડે જઈ આવ્યા તેમ ક્રોધી, માની, માયાવી અને લોભી તે વખતે કષાયાત્મા છે.

યોગાત્મા—ન્યારે પ્રાણી મન, વચન, કાયાના કોઈ પણ યોગમાં પ્રવર્તે તો હોય તે વખતે યોગાત્મા કહેવાય છે. માત્ર ચૌદમે ગુણસ્થાને જ અયોગીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં સુધી સર્વ યોગાત્માઓ છે એમ જાણવું.

ઉપયોગાત્મા—આપણે આગલી ગાથામાં જોયું કે સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું લક્ષણ ઉપયોગ છે. ઉપયોગ સર્વજીવોને હોય છે (મોક્ષના જીવોને પણ). તેથી સર્વ આત્મા ઉપયોગાત્મા કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં વર્તે ત્યારે જ્ઞાનાત્મા, દર્શનમાં વર્તે ત્યારે

દર્શનાત્મા, ચારિત્રમાં વર્તે ત્યારે ચારિત્રાત્મા અને વીર્યમાં વર્તે ત્યારે વીર્યાત્મા. આ પ્રમાણે આઠે માર્ગજ્ઞાએ આત્માને ઘટાવવો. તે આવતી ગાથામાં કહેશે.

પોતાનું તાદ્રૂપ્ય જેની સાથે થાય તે રૂપ આત્મા થઈ જાય, તે ભાવમાં વર્તે તો આત્મા કહેવાય છે. ખરી રીતે આવી સ્થિતિ આત્માની સ્થિતિ છે. આ ભાવ ખરાખર સમજવો. (૨૦૦)

બાકીની ચાર માર્ગજ્ઞાએ વર્તે તો આત્મા--

જ્ઞાનં સમ્યગ્દષ્ટદર્શનમથ ભવતિ સર્વજીવાનામ્ ।

ચારિત્રં વિરતાનાં તુ સર્વસંસારિણાં વીર્યમ્ ॥૨૦૧॥

અર્થ—સમક્તિ દષ્ટિનો જ્ઞાનાત્મા અને સર્વ પ્રાણીઓનો દર્શનાત્મા અને ચારિત્રમાં આસક્ત થયેલા હોય તેમનો ચારિત્રાત્મા અને સંસારમાં રહેલા સર્વ જીવો જેમનામાં વીર્ય શક્તિ હોય તે વીર્યાત્મા. (૨૦૧)

વિવેચન—આ ગાથામાં માર્ગજ્ઞાનુસાર બાકીના આત્માના ચાર પ્રકાર બતાવે છે, એટલે આઠે માર્ગજ્ઞાનુસાર આત્માના પ્રકાર પૂરા થશે.

જ્ઞાન—સર્વ પ્રાણીઓમાં જ્ઞાનનો અનંતભો ભાગ સદા ખુલ્લો રહે છે. કાંઈપણ બાજુનું, વસ્તુ છે એવી સવિશેષ ભાવના, તેના બાજુપણને જ્ઞાન કહે છે. આ દેવચંદ છે, રાયચંદ છે, મારી પોતાની ગાય છે એવું સવિશેષ બાજુપણું તે જ્ઞાન.

સમ્યગ્દષ્ટિ—સમ્યગ્દષ્ટિવાળા જીવને જ્ઞાન થાય તે વખતે વર્તે તો ચેતનાનો પ્રવાહ તે જ્ઞાનાત્મા બાજુવો. ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક એમ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનનો આમાં સમાવેશ થાય છે. મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન નહિ.

દર્શન—વસ્તુનો સામાન્ય ઉપયોગ. ‘અહીં કાંઈક છે’ એવું વિશેષ બાજુયા વગરનું જ્ઞાન થાય, માત્ર ‘અહીં કાંઈક છે’ એવો સામાન્ય બોધ થાય, તેને દર્શન કહેવામાં આવે છે.

સર્વજીવો—આ દર્શન, સામાન્ય બોધ, નિરાકાર ઉપયોગ જ્યારે પ્રાણીને થાય ત્યારે તે દર્શનાત્મા બાજુવો. આવો બોધ એકેદ્રિયથી માંડીને સર્વ જીવોને થઈ શકે છે.

ચારિત્ર—ચર્યા. એના પાંચ વિભાગ નવતત્ત્વમાં આપેલા છે. ચારિત્રની ક્રિયા કરનાર તે વખતે ચારિત્રાત્મા કહેવાય છે.

વિરત—ત્યાગીને હોય તે ખરું ચારિત્ર. ચારિત્રમાં પ્રાણી વર્તે તો હોય તે વખતે તે ચારિત્રાત્મા કહેવાય છે. ચારિત્ર અહીં સંયતનું સમજવું, અસંયતનું નહિ. જેમણે ત્યાગ ન કર્યો હોય તે ચારિત્રાત્મા ન કહેવાય.

વીર્ય--શક્તિ, બળ. આ શક્તિ આત્મામાં ભરેલી છે, તે પ્રકટ થાય ત્યારે તે વીર્યાત્મા કહેવાય છે. અંદર ભરેલી શક્તિનો ઉપયોગ થાય જ એમ સમજવું નહિ. પણ એ શક્તિ અંદર તો પડેલી છે જ.

સર્વ સંસારીઓની--સિદ્ધ અને સંસારી સર્વ પ્રાણીઓમાં અનંત શક્તિ ભરેલી છે. જીવને અજીવથી જુદા પાડનાર આ વીર્ય છે. એનો જ્યારે ઉપયોગ થાય ત્યારે તે વીર્યાત્મા થાય છે એમ સમજવું. શક્તિનો ઉપયોગ કરે ત્યારે આ પ્રાણી વીર્યાત્મા કહેવાય છે.

આ રીતે આઠે માર્ગણ્યે આઠ પ્રકારના આત્માની વાત કરી. આ વાત લક્ષમાં રાખી સમજવી અને પ્રાણી જે ભાવે વર્તતો હોય તે જ્યાલમાં રાખવું. આમાં ઉપયોગાત્મા અને વીર્યાત્મા મોક્ષના જીવને પણ લાગે છે. (૨૦૧)

દ્રવ્યાત્મા--

દ્રવ્યાત્મેત્યુપચારઃ સર્વદ્રવ્યેષુ નયવિશેષેણ ।

આત્માદેશાદાત્મા ભવત્યનાત્મા પરાદેશાત્ ॥૨૦૨॥

અર્થ--'દ્રવ્યાત્મા' એ પ્રમાણે બધાં દ્રવ્યોને ઉપચાર નયની અપેક્ષાએ વિશેષે કરીને કહી શકાય. આત્માની (સ્વની) અપેક્ષાએ તે આત્મા છે અને પરને આદેશ કરવાથી પરની અપેક્ષાએ તે જ અનાત્મા થઈ જાય છે. (૨૦૨)

વિવેચન--આ ગાથામાં 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ અપેક્ષા ધ્યાનમાં રાખીને સમજાવે છે. એ અપેક્ષાને સમજવી તે જૈન ધર્મ અને તેનાં તત્ત્વોને સમજવાની ચાવી છે, તેથી આ શ્લોકને ખૂબ વિચારી ધ્યાનમાં લેવો.

દ્રવ્યાત્મા--નયને લઈને અપેક્ષાએ સર્વ પદાર્થોને પણ દ્રવ્યાત્મા કહી શકાય. એ સામાન્યની અપેક્ષાએ સમજવું. તત્ત્વથી એવી વાત ન થાય, પણ ઉપચારથી એને અને અજીવના સર્વ પદાર્થોને દ્રવ્યાત્મા કહી શકાય. જીવ અને અજીવ સર્વ પદાર્થો પોતા-પોતાનાં રૂપનાં વાચક હોવાથી ઉપચારની અપેક્ષાએ બન્નેને દ્રવ્યાત્મા કહી શકાય. અજીવમાં જે જુલો છે તે આમાં પણ છે, તેથી તેને દ્રવ્યાત્મા સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ કહેવામાં કોઈ પ્રકારનો વાંધો નથી. અટતિ ઇતિ આત્મા--જે ફરે હરે, જાય આવે તે આત્મા. એ અપેક્ષાએ એ અજીવ પદાર્થોને પણ દ્રવ્યાત્મા કહી શકાય. એનું સ્વરૂપ બતાવવા એને દ્રવ્યાત્મા કહેવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી. બાકી જીવ એ તો જીવ જ છે. તે ભાવાત્મામાં જશે. એટલે તત્ત્વથી અજીવ આત્મા ન હોવા છતાં તેનું અને આત્માનું જવા આવવાને અંગે સ્વરૂપ એક સરખું હોવાથી ઉપચારથી એને દ્રવ્યાત્મા કહી શકાય. આ ઔપચારિક વાત છે અને ન્યાયનિષ્ણાત તરત સમજી શકશે. જીવ અને અજીવ આવી રીતે એકસરખાં જાય

આવે છે, તેથી તેમને દ્રવ્યાત્મા કહી શકાય. આ અપેક્ષા બરાબર સમજવી. દ્રવ્ય એટલે સામાન્યની અપેક્ષાએ આ વાત સમજવી.

નય--અપેક્ષા. એ અપેક્ષાએ અણુવ દ્રવ્યાત્મા છે, બાકી ભાવાત્મા એ નથી. આત્માનું અને અણુવનું સામાન્ય એક હોવાથી એ દ્રવ્યાત્મા કહેવાય.

આત્મા--ચેતનવાન. અટતિ ઇતિ આત્મા-જે પોતાના ભેરથી-શક્તિથી જાય આવે તેને જ ભાવાત્મા કહી શકાય. આ અપેક્ષાએ અણુવને ભાવાત્મા ન કહી શકાય. આત્માના જે ગુણો છે તે જેનામાં ઉપરછલ્લા હોય તે દ્રવ્યાત્મા ગણાય. આ સર્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ છે.

અનાત્મા--આત્માના ગુણો ન હોય ત્યારે તેને અનાત્મા કહેવાય. પરની અપેક્ષાએ એ આત્મા પણ નથી અને અણુવ પણ નથી, આત્મા છે અને નથી, અણુવ છે અને નથી. આત્માના ગુણો જેનામાં ન હોય તે અતિરેક અપેક્ષાએ અનાત્મા કહેવાય. આ અપેક્ષાવાદની વાત છે અને બહુ ઝીણવટથી સમજવા યોગ્ય છે. એ ગુરુગમની અપેક્ષા રાખે છે. ન સમજાય તેણે સમજણુવાળા ગુરુની આ બાબતમાં મદદ લેવી.

પરાદેશ--જે આત્મિક વસ્તુ ન હોય, જેનામાં એ ગુણો ન હોય તેની અપેક્ષાએ એ દ્રવ્યાત્મા પણ નથી અને કંઈ નથી.

મારા વિચાર પ્રમાણે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમાં જે દ્રવ્ય શબ્દ વાપરવામાં આવેલ છે તે પદાર્થ માટેનો છે અને દ્રવ્યાત્મામાં જે દ્રવ્ય શબ્દ વપરાયો છે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ વપરાયેલ છે. આ તદ્દાવત શબ્દના વપરાશને અંગે છે અને ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. દ્રવ્યાત્મામાં વપરાતો દ્રવ્ય શબ્દ એ તદ્દન દેખાવમાત્ર ઉપચાર છે. ભાવાત્મા તો તદ્દન જુદો જ છે. બાકી અણુવો અને અણુવો સ્વરૂપે ઉદ્દેશીએ તો દ્રવ્યાત્મા થઈ શકે છે, તેમાં જરા પણ વાંધો નથી. અણુવો કદી ભાવાત્મા ન જ થાય. આ અતિ સૂક્ષ્મ અપેક્ષા સમજવી, સમજવા પ્રયત્ન કરવો, એમાં મોટાનો આશ્રય લેવો પડે તેટલો લેવો. આત્મા અણુવ છે અને અણુવો કદી ભાવાત્મા તો થતા જ નથી. સામાન્ય તત્ત્વને આશ્રીને આ દ્રવ્યાત્માનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે. હજુ આ વિષયમાં વધારે કહેવામાં આવશે, તે સર્વ સમજવા સહાનુભૂતિથી યત્ન કરવો. (૨૦૨)

અણુવ તત્ત્વનું અનેકવિધ સ્વરૂપ--

एवं संयोगाल्पबहुत्वाद्यैर्नैकशः स परिमृग्यः ।

जीवस्यैतत्सर्वं सुतत्त्वमिह लक्षणैर्दृष्टम् ॥૨૦૩॥

અર્થ--એ પ્રમાણે આનુબાનુની પરિસ્થિતિને લઈને તેમ જ અદ્યબહુત્વને

લઈને જીવ(જીવતત્ત્વ)ને શોધી કાઢવું. આ જીવનું સર્વ સુંદર તત્ત્વ એનાં લક્ષણો વડે અહીં સમજવું. (૨૦૩).

વિવેચન—આ શ્લોકમાં બતાવે છે કે અનેક કારણે જીવના અનેક ભેદ થઈ શકે છે. અત્યારે જીવતત્ત્વનો વિચાર ચાલે છે. તેમાં તે અનેક પ્રકારો પ્રસ્તુત છે. આપણે આ શ્લોકનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

સંયોગ—જેની સાથે જીવ જોડાયેલો હોય તેના આધારે જીવના અનેક પ્રકાર પડી શકે. આપણે કષાયાત્મા, યોગાત્મા વગેરે, સંયોગજન્ય તેના પ્રકારો બસોમી ગાથામાં જોઈ ગયા. આ અનેક પ્રકારો જાણી લેવા, કારણ કે આત્માને બરાબર જાણવાનો એ માર્ગ છે. આત્મા તો ઘણી રીતે સંયોગમાં પડી ગયેલો છે, તેથી તેના સંબંધે તેના અનેક પ્રકાર થાય. સંયોગ છૂટી જાય ત્યારે તે બંધ થઈ જાય છે. જેમ કે એ નરકગતિના સંયોગે નારક કહેવાય છે, પણ તે વખતે તેને દેવગતિસંયોગ નથી તેથી તેને દેવ ન કહેવાય.

અદ્વયબહુત્વ—વળી મનુષ્યો ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ ભેદે કરીને અસંખ્ય છે. તે બહુઓછા છે. તિર્યંચો એકેદ્રિય વગેરે ભેદે કરીને અનંત છે, તેના પ્રમાણમાં મનુષ્યો અદ્વય છે, ને તિર્યંચો બહુ છે. સંખ્યાની બાબતમાં મનુષ્યો તિર્યંચને પહોંચે નહિ. વળી આદિ શબ્દ ઉપર વાપર્યો છે તે નામ માટે સમજવો. નામાદિ દરેકના જુદા હોય. પ્રાણી દેવચંદ તરીકે હસ્તિ ધરાવતો હોય પણ અમરચંદ તરીકે નહિ. આવી રીતે લક્ષણભેદે અને નામભેદે મનુષ્યો જુદા જુદા થાય. અસ્તિ-નાસ્તિ ભેદે તે જુદા પડે. આ અસ્તિ-નાસ્તિ ભાવ સમજવો. મનુષ્યોના આવા અનેક પ્રકાર પાડી શકાય છે.

આવી રીતે જીવતત્ત્વના અનેક પ્રકાર થાય. તે બધાનાં કારણોમાં સંયોગ અને અદ્વયબહુત્વ છે. તેને લઈને તેના અનેક ભેદો પડે છે. પ્રકારો પડવાનું કારણ આથી ખ્યાલમાં આવી જશે. જીવતત્ત્વની વાત ચાલે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું. (૨૦૩)

સર્વજીવોનું એક લક્ષણ અપેક્ષાએ—

उत्पादविगमनित्यत्वलक्षणं यत्तदस्ति सर्वमपि ।

सदसद्रा भवतीत्यन्यथाऽर्पितानर्पितविशेषात् ॥૨૦૪॥

અર્થ—સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને તેની અંતર્ગત નિત્યત્વ રહેલું છે. તે સર્વ વસ્તુ સત્ અને અસત્ અપેક્ષાએ અને અપેક્ષાની ગેરહાજરીમાં થઈ શકે. (૨૦૪)

વિવેચન—આ ગાથામાં સર્વ વસ્તુની વ્યાખ્યા અને તેની અપેક્ષા આપવામાં આવી છે. આ વિભાગ બહુ બીજુવટથી ગ્રાહ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. એમાં નય અને અપેક્ષાવાદને બહુ યુક્તિથી વિચારવામાં આવેલ છે.

ઉત્પાદવિગમનિત્યત્વ—ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને નિત્યત્વ (ધ્રુવતા) એ સત્ની વ્યાખ્યા છે. અમુક વસ્તુ-પદાર્થ છે, તેની ત્રણ સ્થિતિ હોય છે. તે ઉપજે છે, નાશ પામે છે અને તેમાં નિત્યત્વ હોય છે. ઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થાધિગમમાં કહે છે (૫-૨૯) કે ઉત્પાદ-વ્યયદ્રૌવ્યયુક્તાં સત્. જે ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રૌવ્ય એ ત્રણેથી યુક્ત અર્થાત્ તદાત્મક છે તે સત્ કહેવાય. “સત્ના સ્વરૂપ વિશે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનાનાં ભિન્ન ભિન્ન મત છે. કોઈ દર્શન (વેદાન્ત, ઔપનિષદ, શાંકરમત) સંપૂર્ણ સત્ પદાર્થને (બ્રહ્મને) કેવળ ધ્રુવ (નિત્ય) જ માને છે. કોઈ દર્શન (બૌદ્ધ) સત્પદાર્થને નિરન્વય ક્ષણિક માને છે. કોઈ દર્શન (સાંખ્ય) ચેતનતત્ત્વરૂપ સત્ને તો કેવળ ધ્રુવ (કૂટસ્થનિત્ય) અને પ્રકૃતિતત્ત્વરૂપ સત્ને પરિણામિનિત્ય (નિત્યાનિત્ય) માને છે. કોઈ દર્શન (વૈશેષિક) અનેક સત્ પદાર્થોમાંથી પરમાણુ, કાળ, આત્મા આદિ કેટલાંક સત્તરવેને કૂટસ્થનિત્ય અને ઘર, વસ્ત્ર આદિ કેટલાંક સત્ને માત્ર ઉત્પાદવ્યયશીલ (અનિત્ય) માને છે. પરંતુ જૈનદર્શનનું સત્ના સ્વરૂપ સંબંધનું મતવ્ય ઉક્ત બધા મતોથી ભિન્ન છે અને સદર સૂત્રમાં બતાવ્યું છે.”

“ જૈન દર્શનનું માનવું એ છે કે જે સત્-વસ્તુ છે તે ફક્ત પૂર્ણરૂપે કૂટસ્થનિત્ય અથવા ફક્ત નિરન્વય વિનાશી અથવા એનો અમુક ભાગ કૂટસ્થનિત્ય અને અમુક ભાગ પરિણામિનિત્ય અથવા એનો કોઈ ભાગ તો ફક્ત નિત્ય અને કોઈ ભાગ તો માત્ર અનિત્ય એમ હોઈ શકતું નથી. એના મત પ્રમાણે ચેતન અથવા જડ, મૂર્ત અથવા અમૂર્ત, સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂળ બધી સત્ કહેવાતી વસ્તુઓ ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રૌવ્ય રૂપે ત્રિરૂપ છે.”

“ પ્રત્યેક વસ્તુમાં બે અંશ છે. એક અંશ એવો છે કે જે ત્રણ કાળમાં શાશ્વત છે અને બીજો અંશ સદા અશાશ્વત છે. શાશ્વત અંશના કારણથી પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રૌવ્યાત્મક (સ્થિર) અને અશાશ્વત અંશના કારણથી ઉત્પાદવ્યયાત્મક (અસ્થિર) કહેવાય છે. આ બે અંશોમાંથી કોઈ એક બાજુએ દષ્ટિ જવાથી અને બીજી બાજુએ ન જવાથી વસ્તુ ફક્ત સ્થિરરૂપ અથવા ફક્ત અસ્થિરરૂપ માલૂમ પડે છે. પરંતુ બંને અંશોની બાજુએ દષ્ટિ આપવાથી વસ્તુનું પૂર્ણ અને યથાર્થ સ્વરૂપ માલૂમ પડે છે. એથી બંને દષ્ટિઓને અનુસાર જ આ સૂત્રમાં સત્-વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદિત કર્યું છે.” આ પ્રમાણે પંડિત સુખલાલ સદર સૂત્ર ઉપર સૂચક વ્યાખ્યા કરે છે, તે અત્ર દાખલ કરી છે.

તે જ પંડિત સુખલાલ જેઓ પ્રજ્ઞાચક્ષુ છે તે પછીના સૂત્ર(૫.૩૦)માં જણાવે છે કે (નિત્યની વ્યાખ્યા પર વિવેચન કરતાં) “ બધાં તત્ત્વોમાં વ્યાપકરૂપે પરિણામિનિત્યત્વ-વાદનો સ્વીકાર કરવા માટે મુખ્ય સાધક પ્રમાણ અનુભવ છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોતાં કોઈ એવું તત્ત્વ અનુભવમાં નથી આવતું કે જે અપરિણામિ હોય, અથવા માત્ર પરિણામરૂપ હોય. બાહ્ય આલ્પ્યંતર બધી વસ્તુઓ પરિણામિનિત્ય માલૂમ પડે છે; જે બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક માત્ર હોય તો પ્રત્યેક ક્ષણમાં નવીનવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થવા તથા નષ્ટ થવાને લીધે

તેમ જ એનો કોઈ સ્થાયી આધાર ન હોવાને લીધે એ ક્ષણિક-પરિણામ-પરંપરામાં સન્નતીયતાનો અનુભવ ક્યારે પણ ન થાય, અર્થાત્ પહેલાં કોઈવાર જોયેલી વસ્તુને ફરીથી જોતાં જ જે ‘આ તે જ વસ્તુ છે’ એવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે તે કોઈ પણ રીતે ન થાય, કેમકે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનને માટે જેમ એની વિષયભૂત વસ્તુનું સ્થિરત્વ આવશ્યક છે, તેમ જ દ્રષ્ટા આત્માનું પણ સ્થિરત્વ આવશ્યક છે. એ રીતે જડ અથવા ચેતનતત્ત્વ માત્ર જો નિર્વિકાર હોય તો એ બંને તત્ત્વોના મિશ્રણરૂપ જગતમાં ક્ષણિક્ષણમાં દેખા દેતી વિવિધતા ક્યારે પણ ઉત્પન્ન ન થાય. એથી પરિણામિનિત્યત્વવાદને જૈનદર્શન યુક્તિસંગત માને છે.”

નિત્યની ખીજ વ્યાખ્યા—“સત્ પોતાના સ્વભાવથી રચુત થતું નથી માટે નિત્ય છે. ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યાત્મક રહેવું એ જ વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપ સત્ કહેવાય છે. સત્સ્વરૂપ નિત્ય છે, અર્થાત્ તે ત્રણે કાળમાં એકસરખું અવસ્થિત રહે છે. એવું નથી કે કોઈક વસ્તુમાં અથવા વસ્તુમાત્રમાં ઉત્પાદ, વ્યય તથા દ્રૌવ્ય ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન હોય. પ્રત્યેક સમયમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે અંશ અવશ્ય થાય છે. એજ સત્નું નિત્યત્વ છે. પોતપોતાની જાતિને ન છોડવી એ જ બધાં દ્રવ્યોનું દ્રૌવ્ય છે અને પ્રત્યેક સમયમાં લિન્ન લિન્ન પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન અથવા નષ્ટ થવું. એ એમનો ઉત્પાદ-વ્યય છે. દ્રૌવ્ય તથા ઉત્પાદ-વ્યયનું ચક્ર દ્રવ્યમાત્રમાં સદા દેખાય છે.”

આ ચક્રમાંથી ક્યારે પણ કોઈ અંશ મુક્ત-લુપ્ત થતો નથી, એ જ આ સૂત્ર દ્વારા બતાવ્યું છે. પૂર્વ સૂત્રમાં દ્રૌવ્યનું કથન છે એ દ્રવ્યના અન્વયી સ્થાયી અંશમાત્રને લઈને છે; અને અહીં નિત્યત્વનું કથન છે તે ઉત્પાદ-વ્યય અને દ્રૌવ્ય એ ત્રણે અંશોના અવિચ્છિન્નત્વને લઈને છે. આ જ પૂર્વસૂત્રમાં કથિત દ્રૌવ્ય અને આ સૂત્રમાં કથિત નિત્યત્વની વચ્ચે અંતર છે.”

સદસદ્વા—વસ્તુના સત્-અસત્ ભાવો માટે ઉપર વિવેચન થઈ ગયું, ત્યાંથી ‘ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યયુક્ત સત્’ સમજી લેવું. દરેક વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને નિત્યપણું કાયમ છે. આ સમજવાથી જૈન ધર્મના જીવતત્ત્વને ધરાધર સમજવામાં આવશે.

આર્પિત-અનર્પિત—અહીં અર્પિત એટલે અપેક્ષા સમજવી. આપણી જાતને અર્પણ કરી દેવી એ અર્પિતવાદ છે. પાંડિત સુખલાલજી આ સૂત્ર સમજાવતાં જે વિવેચન કરે છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે. તેઓ આ આ ‘અર્પિત-અનર્પિતસિદ્ધેઃ’ (૫-૩૧) સૂત્રને અંગે લખે છે કે “પ્રત્યેક વસ્તુ અનેકધર્માત્મક છે; કેમકે અર્પિત એટલે અર્પણ અર્થાત્ અપેક્ષાથી, અને અનર્પિત એટલે અનર્પણ અર્થાત્ ખીજ અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.”

તેઓ સદર સૂત્ર પર વિવેચન કરતાં જણાવે છે કે “પરસ્પર વિરુદ્ધ કિંતુ પ્રમાણ-સિદ્ધ ધર્મોના સમન્વય એક વસ્તુમાં કેવી રીતે થઈ શકે છે, એ અતાવવું, તથા વિદ્યમાન

અનેક ધર્મોમાંથી ક્યારેક એકનું અને ક્યારેક બીજાનું પ્રતિપાદન કેમ થાય છે, એ ખતાવવું એ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. આત્મા સત્ છે એવી પ્રતીતિ અથવા ઉક્તિમાં જે સત્ત્વનું જ્ઞાન હોય છે, તે બધી રીતે ઘટિત થતું નથી. જે એમ હોય તો આત્મા, ચેતના આદિ સ્વરૂપની માફક ઘટાદિ પરરૂપથી પણ સત્ સિદ્ધ થાય, અર્થાત્ એમાં ચેતનાની માફક ઘટત્વ પણ ભાસમાન થાય, જેથી એનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સિદ્ધ જ ન થાય. વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો અર્થ એ છે કે તે સ્વરૂપથી સત્ અને પરરૂપથી સત્ નહિ અર્થાત્ અસત્ છે. આ રીતે અમુક અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને બીજી અપેક્ષાએ અસત્ત્વ એ બંને ધર્મ આત્મામાં સિદ્ધ થાય છે. જેમ સત્ત્વ-અસત્ત્વનું છે તે જ પ્રમાણે નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ ધર્મ પણ એમાં સિદ્ધ છે. દ્રવ્ય(સામાન્ય) દૃષ્ટિએ નિત્યત્વ અને પર્યાય(વિશેષ) દૃષ્ટિએ અનિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા, પરંતુ અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા બીજા પણ એકત્વ, અનેકત્વ આદિ ધર્મોનો સમન્વય આત્મા આદિ બધી વસ્તુઓમાં અખાદિત છે. આથી બધાય પદાર્થો અનેકધર્માત્મક માનવામાં આવે છે.”

પંડિત મુખલાલ બીજી વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે “પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક પ્રકારે વ્યવહાર્ય છે, કેમકે અર્પણા અને અનર્પણાથી અર્થાત્ વિવક્ષાને લીધે પ્રધાન-અપ્રધાન ભાવે વ્યવહારની સિદ્ધિ-ઉપપત્તિ થાય છે.” આ વ્યાખ્યા ઉપર વિવેચન કરતાં પંડિતશ્રી જણાવે છે કે- “અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા અનેક ધર્મોમાંથી પણ ક્યારેક કોઈ એક ધર્મ દ્વારા અને ક્યારેક એના વિરુદ્ધ બીજા ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો વ્યવહાર થાય છે, તે અપ્રમાણિક અથવા ખાદિત નથી; કેમકે વિદ્યમાન પણ બધા ધર્મો એક સાથે વિવક્ષિત હોતા નથી. પ્રયોજન પ્રમાણે ક્યારેક એકની તો ક્યારેક બીજાની વિવક્ષા હોય છે. જ્યારે જેની વિવક્ષા ત્યારે તે પ્રધાન અને બીજા અપ્રધાન થાય છે. જે કર્મનો કર્તા છે તે જ એના ફળનો ભોક્તા થઈ શકે છે. આ કર્મ અને તત્કાલ્ય ફળના સામાનાધિકરણને ખતાવવાને માટે આત્મામાં દ્રવ્યદૃષ્ટિએ સિદ્ધ એવા નિત્યત્વની અપેક્ષા કરાય છે. એ સમયે એનું પર્યાય-દૃષ્ટિસિદ્ધ અનિત્યત્વ વિવક્ષિત ન હોવાને કારણે ગૌણ છે. પરંતુ કર્તૃત્વકાળની અપેક્ષાએ ભોક્તૃત્વકાળમાં આત્માની અવસ્થા બદલાઈ જાય છે; આવેા કર્મ અને ફળના સમયનો અવસ્થાભેદ ખતાવવાને માટે જ્યારે પર્યાયદૃષ્ટિસિદ્ધ અનિત્યત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, ત્યારે દ્રવ્યદૃષ્ટિસિદ્ધ નિત્યત્વ મુખ્ય હોતું નથી. આ રીતે વિવક્ષા અને અવિવક્ષાના કારણે ક્યારેક આત્મા નિત્ય અને ક્યારેક અનિત્ય કહેવાય છે. જ્યારે બંને ધર્મોની વિવક્ષા એક સાથે થાય છે, ત્યારે બંને ધર્મોનું યુગપત્ પ્રતિપાદન કરે એવો વાક્યક શબ્દ ન હોવાથી આત્માને અવક્રત્વ્ય કહે છે. વિવક્ષા, અવિવક્ષા અને સહવિવક્ષાને લીધે ઉપરની ત્રણ વાક્યચરચનાઓના પારસ્પરિક વિવિધ ભિન્નભૂથી બીજી પણ ચાર વાક્યચરચનાઓ બને છે; જેમકે નિત્યાનિત્ય, નિત્ય-અવક્રત્વ્ય, અનિત્ય-અવક્રત્વ્ય અને નિત્ય-અનિત્ય-અવક્રત્વ્ય. આ સાત વાક્યચરચનાઓને સમજાવી કહે છે. આમાં પહેલાં ત્રણ વાક્યો અને

તેમાં પણ એ વાક્યો મૂળ છે. જેમ ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વને લઈને વિવક્ષાના કારણે કોઈ એક વસ્તુમાં સપ્તભંગી ઘટાવી શકાય છે, તેમ ખીજા પણ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કિંતુ પરસ્પર વિદુદ્ધ દેખાતાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ, એકત્વ-અનેકત્વ, વાસ્તવ્ય-અવાસ્તવ્ય આદિ ધર્મયુગ્મોને લઈને સપ્તભંગી ઘટાવવી જોઈએ. આથી એક જ વસ્તુ અનેકધર્માત્મક અને અનેક પ્રકારના વ્યવહારનો વિષય મનાય છે.”

આવી રીતે અનેક પ્રકારે આત્માને શોધવો-સમજવો જોઈએ.

ઉત્પાદ—એટલે ઉત્પત્તિ. વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે, દરમ્યાન એમાં નિત્યત્વ તે જ વખતે રહેલું છે. ત્રણ કાળમાં આ તેતું નિત્ય તત્ત્વ નાશ પામતું નથી અને એ નિત્ય તત્ત્વ તેનાથી ભિન્ન નથી. આ ત્રણે તત્ત્વો આત્મામાં સર્વદા રહે છે; જેમ કે પુરુષની પુરુષ તરીકે ઉત્પત્તિ થાય છે, તે જ વખતે તે આગળ જેવો હતો તે રૂપે વિનાશ પામે છે અને તે જ વખતે જીવ રૂપે એ ધ્રુવ છે. એની ઉત્પત્તિ ન થાય તો તેનો વિનાશ પણ થતો નથી. જેમકે માટીની ઘટ તરીકે ઉત્પત્તિ ન થાય તો તેનો કુશૂલ (કોઠી) વગેરે તરીકે વિનાશ થતો નથી અને કુશૂલ (કોઠી) વગેરે તરીકે તેનો નાશ ન થાય તો ઘટ વગેરે તરીકે તે ઉત્પન્ન થતી નથી, કારણ કે તેની તે જ માટી એકી સાથે ઘટ, કોઠી વગેરે રૂપે હોઈ શકતી નથી, તે કમથી જ તે રૂપો ધારણ કરી શકે છે. માટી વગર ઘટ આદિ રૂપો થઈ શકતાં નથી, કારણ કે તે રૂપોનો આધાર-દ્રવ્ય-માટી છે. ઘટ આદિ રૂપોમાંથી કોઈ પણ એક રૂપ વિના માટી પણ હોતી નથી. કારણ કે તે માટીના પર્યાયો છે. આ રીતે ત્રણે એકખીજાની અપેક્ષા રાખતા હોઈ સાથે મળી સત્ત્વનું લક્ષણ પૂરું પાડે છે. જો એમ ન હોય તો ત્રણમાંથી એક અથવા બેને કારણે જણાતું જે સત્ તે અસત્ થઈ જાય, એટલે સત્ વસ્તુ અસત્ થઈ જાય, વિદ્યમાન વસ્તુ અવિદ્યમાન છે એવી પ્રાપ્તિ થાય. આવી સત્ વસ્તુની ગેરહાજરી અથવા અસત્ વસ્તુની હયાતી સ્વીકારવી એમાં તો અસત્યભાષણનું મહાપાપ લાગે અને તેનાથી મોટો કર્મબંધ થાય, માટે એવી વાતની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. સિદ્ધાન્તી લોકો પણ કોઈ કોઈ વખત ઉત્પત્તિ, કોઈ વખત વિનાશ અને કોઈ વખત નિત્યત્વ કહે છે. તેઓનો આ દોષ નથી, એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે. એને માટે ઉપરનો અપેક્ષાવાદ-અર્પિતાર્પિતની જે હકીકત રજૂ કરી છે તે કારણ છે. એમાં વિશેષતા એ અર્પિતનો અર્થ છે અને વિશેષતા વગરનું જે સામાન્ય જ્ઞાન હોય તે અનર્પિત જ્ઞાન છે. એટલે આ રીતે વિરોધનું શમન થાય છે. ઉપરની બાબતમાં અપેક્ષાએ જિન-પ્રવચનમાં ઉત્પત્તિ પણ બતાવી હોય તો તે અપેક્ષાવિશેષતાએ છે એમ સમજવું. ત્યાં અર્પિત એ વિશેષતાપૂર્વક વચન સમજવું અને અનર્પિત એટલે વિશેષતા વગરનું વચન સમજવું. પણ એ અર્થથી તો ધ્રુવ જ છે. ઘડાની ઉત્પત્તિની સાથે જ કોઠીપણાના નાશની ઘેઠે તે વાત સમજવી. માત્ર ઉત્પત્તિ જ છે એવો તેમનો આશય નથી, પણ વિનાશ અને નિત્યત્વ સાથે જ રહે છે. હવે ઉત્પત્તિ એકલી કહેવાથી વિગમ (નાશ) અને નિત્યતાનો

સદ્ભાવ હાજર સમજવા, તે છે જ એમ જાણવું. જેમ એક પુરુષને ભાઈ હોય, તે કોઈનો પુત્ર હોય, કોઈનો પિતા હોય એમ એનામાં અનેક ભાવ—બ્રાતૃત્વ, પુત્રત્વ, પિતૃત્વ, એકી સાથે હાજર હોવાથી કોઈ એને ભાઈ કહે એથી તે કોઈનો પુત્ર મટી જતો નથી. અહીં પણ એ પ્રકારની વિવક્ષા હોવાને કીધે બીજા વાદીઓની પેઠે જૈનમાં દોષ નથી. જેમ હાથની આંગળી મૂર્તિ રૂપે રહે, ઋગ્વેદ તે નાશ પામે અને વાંકાઈથી તે ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે વસ્તુઓ ઉત્પાદ વગેરે ત્રણથી યુક્ત હોય છે અને તેવા રૂપે તે સર્વ વસ્તુ સત્ રહે. જે વસ્તુ ન હોય તેનામાં ઉત્પત્તિ, વિનાશ કે ધ્રુવતા ન જ હોય, દાખલા તરીકે ખરવિખાણુ (ગધેડાનું શિંગડું).

અહીં સુધી એ ભતના વિકલ્પોને કહ્યા. ૧. સ્યાદસ્તિ અને ૨. સ્યાન્નાસ્તિ.

વસ્તુ છે અને નથી એવો ત્રીજો વિકલ્પ પણ સંભવે છે એટલે 'સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ' એવો ત્રીજો વિકલ્પ થાય છે.

વળી અપેક્ષાએ અને અપેક્ષા વગર ચાર બીજા વિકલ્પો સૂચિત થાય છે. તે આ પ્રમાણે—(૪) સ્યાદવક્તવ્ય એટલે કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે. (૫) સ્યાત્ અસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ એટલે એ છે છતાં વક્તવ્ય નથી. (૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ, નથી અને વક્તવ્ય પણ નથી. (૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ. આવી રીતે સપ્તભંગી થાય છે. વિશેષ વિગતો જાણવાના ઇચ્છુકે પ્રશ્નરતિની ટીકા જોવી. (૨૦૪)

ઉત્પત્તિ અને વિનાશની સમજણ—

યોડર્યો યસ્મિન્નાભૂત સામ્પ્રતકાલે ચ દદ્યતે તત્ર ।

તેનોત્પાદસ્તસ્ય વિગમસ્તુ તસ્માદ્વિપર્યાસઃ ॥૨૦૫॥

અર્થ—જે ચીજ એમાં પ્રથમ નહોતી અને તેમાં તે અત્યારે દેખાય છે તે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થઈ કહેવાય, એથી ઊલટું જે થાય તેનું નામ વિગમ કહેવાય છે. (૨૦૫)

વિવેચન—એ પ્રમાણે સત્ની વ્યાખ્યા કર્યા પછી હવે આ ગાથામાં ઉત્પત્તિ (ઉત્પાદ) અને વિનાશને સમજાવે છે. વસ્તુસ્વરૂપની સમજણ માટે આ જરૂરી વ્યાખ્યા છે, તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચવી.

ઉત્પાદ—માટીમાં ઘડો ન હતો પરંતુ અત્યારે માટીમાં ઘડો દેખાય છે. દંડ, ચક્ર અને કુંભારની પ્રવૃત્તિ તેને હુલાવીમાં લાવે છે. આમ માટીમાંથી ઘડાને ઉત્પાદ થાય છે. માટી જે અત્યાર સુધી ઘટાકારે પરિણમી ન હતી તે હવે ઘટાકારે પરિણમે છે, પરિણામે ઘડો દેખાય છે. માટીમાં ઘડો દેખાય ત્યારે માટીમાં ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે. તે પહેલાં તે માટીમાં હોતો નથી.

વિપર્યાસ—તેનાથી ઊલટું અને ત્યારે ઘડાનો વિનાશ થાય છે. પ્રથમ જે માટીનો પિંડો દેખાતો હતો તે હવે દંડ, ચક્ર અને કુંભારની પ્રવૃત્તિના યોગે દેખાતો નથી. તે માટીનો પિંડાકાર વિનાશ પામી જાય છે અને તેનું નામ વિગમ કહેવાય. માટીના પિંડોને તે આકારે નાશ અથવા ત્યાર પછી ઘડો ફૂટીને કટકા થાય ત્યારે એ ઘડાનો નાશ કહેવાય છે. આવી રીતે પિંડને સ્થાને ઘડો આવે ત્યારે ઘડાની ઉત્પત્તિ કહેવાય અને તેનો અંત આવે, ભાંગી ફૂટી જાય ત્યારે તેનો વિનાશ કહેવાય.

વિગમ—એટલે નાશ. ઘડો ફૂટી જાય અને તેનાં ઠીકરાં થાય ત્યારે ઘડાના આકારે તેનો વિનાશ થયો એમ કહેવાય છે. (૨૦૫)

સત્ત્વમાં રહેલી નિત્યતા—

સામ્પ્રતકાલે ચાનાગતે ચ યો યસ્ય ભવતિ સંબંધી ।

તેનાવિગમસ્તસ્યેતિ સ નિત્યસ્તેન ભાવેન ॥૨૦૬॥

અર્થ—વર્તમાનકાળે અને ભવિષ્યકાળમાં જે જેનો સંબંધી રહે અને તેનો વિનાશ ન થાય તે તે ભાવમાં નિત્ય છે એમ સમજવું (૨૦૬)

વિવેચન—આ ગાથામાં દ્રવ્યનું નિત્યસ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે. વસ્તુના ત્રણ સ્વરૂપો આગળ જણાવ્યા. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ્ય. આગળની ૨૦૫મી ગાથામાં પ્રથમના એ સ્વરૂપ બતાવ્યા. આ ગાથામાં નિત્યત્વ-ધ્રુવતાનું સ્વરૂપ જણાવે છે. તે સત્ વસ્તુને ઓળખવા માટે જરૂરી છે. જીવસ્વરૂપને, એ પ્રથમ તત્ત્વને સ્પષ્ટ કરનારી આ છેલ્લી ગાથા જ છે.

સામ્પ્રતકાળ—વર્તમાનકાળ.

અનાગત—હજુ આવી પહોંચ્યો ન હોય તે કાળ. જેને આપણે સામ્પ્રતકાળ-વર્તમાનકાળ કહીએ છીએ તે હજુ આવી પહોંચ્યો ન હોય, એટલે હજુ આવી પહોંચવાનો હોય, તેવે વખતે, અર્થાત્ ભવિષ્યકાળે.

સંબંધી—તેનું અથવા તેમાં. માટી જેની અવયવી હોય તે, એટલે માટી વગર ઘટ થતો નથી. માટી તો સર્વકાળે જોઈએ. પછી એનો ઘડો બનાવાય કે કુશૂલ (કોઠી) બનાવાય કે ગમે કે પાત્ર, પણ માટી વગર તો ચાલે જ નહિ. આ તેનો નિત્યભાવ છે, તે સર્વ કાળ રહેવાનો છે. નાશ થયા પછી માટી તો રહેવાની જ છે. આ માટીનો ઘડો થાય છે તો તેમાં માટી નિત્ય તત્ત્વ છે, તે ઘડાના ટૂકડા થાય તો પણ માટી નિત્ય રહેવાની છે. આવી રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા (નિત્યતા) જેમાં હોય તે સત્ કહેવાય છે. ઘડારૂપ આકાર ફરે, પણ તેમાં રહેલ માટીપણું તો સર્વકાળે ફરતું નથી. એ એનો ધ્રુવભાવ છે. આ માટી ઘડો થયો ત્યારે પણ હતી અને ઘડાનો વિનાશ થતી વખતે પણ કાયમ રહે છે. આ

એનો નિત્યભાવ છે. તે ત્રિકાળે અખાધિત રહે છે. આ પ્રમાણે આત્મદ્રવ્ય પણ ત્રણે લક્ષણયુક્ત હોવાથી એ સત્ પદાર્થ છે. સત્તા આ ત્રણે લક્ષણ બરાબર સમજવા તે જરૂરી છે કારણ કે એના ઉપર જૈન ધર્મના મૂળ મુદ્દાઓ આધાર રાખે છે.

અવિગમ—અવિનાશ, નિત્યતત્ત્વ. ઘડારૂપ આકાર કરે, ઘડાના કૂટીને ઠીકરાં થાય, પણ માટીપણું તો આગળ પાછળ અને વર્તમાન અવસ્થામાં કાયમ છે, એ જ પ્રમાણે આત્મ દ્રવ્યનું સમજવું. એનાં રૂપો કરે, એ જુદે જુદે નામે ઓળખાય, પણ આત્મદ્રવ્ય અથવા એની ચેતનતા કાયમ રહે. એટલે આત્માને સત્ પદાર્થ કહેવામાં આવે છે અને તે સત્ની વ્યાખ્યામાં બરાબર આવી જાય છે.

નિત્ય—સ્થાયી, ધ્રુવ. ઘડામાં રહેલ માટીનું તત્ત્વ પહેલાં અને પછી જેમ કાયમ છે તે જ પ્રમાણે સર્વ સત્ પદાર્થમાં આ મૂળ દ્રવ્ય કાયમ છે. આ મૂળ દ્રવ્યને નિત્ય સમજવું, છતાં તેના આકાર તો ફેર અને તે અનેક નામે પ્રસિદ્ધ થાય, તેનું સ્થાન પણ ફેર, પણ તે કાયમ રહે. આ વાતને આત્મદ્રવ્ય સાથે બરાબર લાગુ કરવી. (૨૦૬)

અણ્વ સ્વરૂપ. પાંચ અણ્વો. એમાં પુદ્ગલ જ રૂપી—

ધર્માધર્માકાશાનિ પુદ્ગલાઃ કાલ એવ ચાજીવાઃ ।

પુદ્ગલવર્જમરૂપં તુ રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ પ્રોક્તાઃ ॥૨૦૭॥

અર્થ—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ એ અણ્વના પાંચ પ્રકાર છે. પુદ્ગલ સિવાય બાકીના ચાર અરૂપી છે અને પુદ્ગલો જ રૂપી છે. (૨૦૭).

વિવેચન—આ ગાથાથી અણ્વસ્વરૂપ શરૂ થાય છે. આપણે તેનો વિસ્તાર હવે બહીષું. અત્યાર સુધીમાં છ દ્રવ્ય પૈકી અણ્વદ્રવ્યની વ્યાખ્યા થઈ. આ અણ્વની વ્યાખ્યા સમજી તેનો વિસ્તાર પછીની ગાથામાં થશે અને તેના પર પ્રસંગાનુસાર વિસ્તાર કરવામાં આવશે. આપણે પ્રથમ અણ્વોને સમજાવે.

ધર્મ—આ પ્રથમ ભેદ છે. આને ધર્મ એટલે religion(ધર્મ)ના અર્થમાં કોઈ ન સમજે. આ અણ્વો અને પુદ્ગલોના ચલણ સ્વભાવને મદદ કરનાર ધર્માસ્તિકાય છે. મત્સ્યના સંચારનું અપેક્ષાકારણ જલ છે, મનુષ્ય માટે પવન છે અને સ્કૂ નાખવો હોય તો લાકડું છે. તેવી જ રીતે અણ્વો અને પુદ્ગલોના ચલણ સ્વભાવને મદદ કરનાર ધર્મ તે ધર્માસ્તિકાય. અસ્તિકાય કાળદ્રવ્યને ન કહેવાય, કારણ કે તે એકપ્રદેશાત્મક છે. બાકી અણ્વ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ પાંચે અસ્તિકાય કહેવાય.

અધર્મ—એક જગાએ પડી રહેવું, હાલવુંચાલવું નહિ, તેમાં મદદ કરનારને અધર્માસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે. જેમ મુસાફરને વિસામો લેવામાં વૃક્ષાદિકની છાયા અપેક્ષાકારણ છે તેમ અણ્વ તથા પુદ્ગલને સ્થિતિપણામાં પરિણમવા જે અપેક્ષાકારણ છે

તેને અધર્માસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે. આમાં અધર્મ એટલે ધર્મની વિરુદ્ધની વાત નથી. જેમ ધર્મ ગતિનું કારણ છે તેમ અધર્મ સ્થિરતાનું કારણ છે.

આકાશ—લોકાલોકવ્યાપી; શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ તથા સ્પર્શરહિત; અરૂપી અને અનંતપ્રદેશી છે. જેમ દૂધનો સ્વભાવ સાકરને અવકાશ આપવાનો છે તેમ આકાશનો સ્વભાવ સૌ દ્રવ્યોને અવકાશ (જગ્યા) આપવાનો છે. તેને આકાશસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે. જેમ ધર્મ અને અધર્મના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે, તેમ આ આકાશના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. અંધ એટલે બેથી માંડી ગમે તેટલાનો સંબંધ તે અંધ અને એના એક વિભાગને દેશસંબંધ કહેવામાં આવે છે.

પુદ્ગલ—પુરુષગણ સ્વભાવવાળા, પૂરાય અને ગળી જાય તેવા ધર્મવાળા પુદ્ગલો. એના ચાર પ્રકાર છે—પરમાણુ, અંધ, દેશ અને પ્રદેશ. અંધમાં ગમે તેટલા પ્રદેશો કે પરમાણુઓ હોય. તેના એક વિભાગને દેશ અને કેવળી ભગવાન પણ જેનો અંધમાંથી વિભાગ ન કરી શકે એવો અંતિમ ભાગ તે પ્રદેશ કહેવાય છે અને અંધમાંથી અલગ થઈ છૂટો છવાયો એકલો પડી ગયેલો હોય તે અંતિમ ભાગ પરમાણુ કહેવાય છે. પુદ્ગલ એટલે matter, ભૂતલૌકિક વસ્તુઓ જેમને આપણી આગુબાબુ જોઈએ છીએ તે.

કાલ—એ ઉપરાંત કાલને પણ દ્રવ્ય ગણવામાં આવે છે. આંખ મીંચીને ઉઘાડવામાં આવે તેમાં અસંખ્યાત સમય થાય છે, એ વર્તમાન સમય એ કાળ છે. સમયને સમજાવતા સુંદર દાખલા આપ્યા છે. વસ્ત્રને ફાટતાં એક દોરેથી બીજો દોરે તો શબ્દ સમયે વસ્તુ (કાતર) પહોંચે છે. તેમ જ ગુલાબ હાથ ડેળનાં અનેક પાંદડાંમાં છરી ભોકે તો તેમાં એક પાંદડેથી બીજો પાંદડે છરીને જતાં તો અસંખ્ય સમય થાય, તે ઉપરથી સમય એ કેટલો સૂક્ષ્મ કાળ છે તેનો ખ્યાલ કરવો. કાલ—સમય, વર્તમાન સમયની જ વાત છે. ૧૬૭૭૭૨૧૬ સમયનો એક મુહૂર્ત થાય, ત્રીશ મુહૂર્તે દિવસ થાય, પંદર દિવસનું પખવાડિયું, એ પખવાડિયાનો એક મહિનો, બાર માસનું એક વર્ષ. આ બધો જીવહાર છે તેથી બતાવ્યું છે. સમય—કાળમાં તો વર્તમાન સમયની પ્રકૃષ્ટા છે.

અણુવા:—આ રીતે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, કાળ અને પુદ્ગલો એ પાંચ અણુવ છે. અણુ એક અને પાંચે અણુવો મળીને છ દ્રવ્ય થાય છે.

વર્ગમ્—પુદ્ગલને છોડીને. કોઈ મૂળમાં વર્ગમ્ પાઠ આપેલ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે. ઠીકઠીકારે વર્ગમ્ પાઠ જ લીધેલો છે.

અરૂપ—બાકીના ચારે દ્રવ્યો અરૂપી છે, અમૂર્તિમાન છે, આપણી ચર્મચક્ષુથી ન દેખાય તેવા છે.

રૂપિણુ:—રૂપી, રૂપવાળા, આપણી આંખે દેખાય તેવા. એકલા પુદ્ગલો રૂપી છે. બાકીના ચારે દ્રવ્યો અરૂપી છે.

આ ગાથાને અંગે કેટલીક અભુવેના સંબંધમાં વાતો જણાવવાની છે. તે આગળ જતાં ૨૦૯મી ગાથામાં કહેયું. અહીં તો કહેવાનો સાર એ છે કે સર્વ અભુવે પૈકી માત્ર એક પુદ્ગળ દ્રવ્ય રૂપી છે અને બાકીના ચારે અરૂપી છે. અરૂપીને આકાર ન હોવાથી અર્મચક્ષુ વડે દેખાતા નથી. આપણે સાધારણ માણસો તે દ્રવ્ય અરૂપી હોવાથી તેમને જોઈ શકતા નથી. આ અભુવના મુખ્ય પ્રકાર અને તે રૂપી કે અરૂપી છે તેટલું સ્પષ્ટ કર્યું. (૨૦૭)

એ અભુવો બેથી માંડી અનંત પ્રદેશી છે—

દ્વયાદિપ્રદેશવન્તો યાવદનન્તપ્રદેશિકાઃ સ્કન્ધાઃ ।

પરમાણુપ્રદેશો વર્ણાદિગુણેષુ ભજનીયઃ ॥૨૦૮॥

અર્થ—બેથી માંડીને અનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગળના સ્કંધો હોય છે. પરમાણુમાં પ્રદેશ હોતા નથી. વર્ણ વગેરે ગુણોથી તેને સમજી લેવો. (૨૦૮)

વિવેચન—બેથી માંડીને અનંત—આ ગાથામાં પુદ્ગલ સંબંધી કેટલીક ખાસિયતો જણાવવામાં આવે છે. પુદ્ગળના સ્કંધ થાય છે. તે બે, ત્રણ, ચાર, પાંચથી માંડીને અનંત પ્રદેશી હોય છે. પરમાણુના મિલનને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. પુદ્ગળ ઉપર જણાવ્યું તેમ સરૂપી છે. પ્રદેશના સમૂહને અસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે. તેથી ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગળાસ્તિકાય કહેવાય છે. કાળદ્રવ્યનો પ્રદેશ વર્તમાન સમયરૂપ હોવાથી તે એકપ્રદેશી છે. તેથી તેને અસ્તિકાય ન કહેવાય.

પરમાણુ અપ્રદેશી—જ્યારે સ્કંધ સાથે મળેલ ન હોય ત્યારે પરમાણુ પ્રદેશી ન કહેવાય. પરમાણુ સ્કંધ સાથે મળેલ હોય ત્યારે પ્રદેશી કહેવાય છે. જેની કેવળજ્ઞાનથી પણ વિભાગ દશા—બે ટૂંકડા ન થઈ શકે તે નિર્વિભાજ્ય ભાગને પરમાણુ કહે છે. પરમાણુને પોતાને પ્રદેશો હોતા નથી. તે અપ્રદેશી છે.

વર્ણાદિ—દરેક પરમાણુમાં એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને બે સ્પર્શ હોય છે. પરમાણુની વ્યાખ્યા જ એવી છે કે તેની સાથે એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને બે સ્પર્શ રહે. વર્ણ દરે તેમ પરમાણુ બદલાતો જાય. આવા પરમાણુઓ છૂટાછવાયા પણ રહી શકે છે. આ છૂટો પરમાણુ નિત્ય છે અને સૂક્ષ્મ છે, પણ એનામાં એક વર્ણ, એક રસ, એક ગંધ અને બે સ્પર્શ હોય છે. પરમાણુઓ અનંત છે. એ સર્વ અભુવ છે. આ વાત આવતી મૂળ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરશે.

પરમાણુ અપ્રદેશી છે. છૂટો હોય ત્યારે એ પરમાણુ કહેવાય છે. આ પરમાણુના વધારે નાના વિભાગ કેવળી પણ ન કરી શકે. ટૂંકામાં કહેવાનું એ છે કે કેવળીની નજરે

નાનામાં નાનો 'પરમાણુ' છે. તેની નજરે તેના બે વિભાગ ન થઈ શકે. સ્કંધને મળેલ હોય ત્યારે તે 'પ્રદેશ' કહેવાય. અને છૂટોછવાયો હોય ત્યારે પરમાણુ કહેવાય. આ પરમાણુ કે પ્રદેશથી નાનો ભાગ થઈ શકે નહિ. ઉપર જે એક વર્ણુ વગેરે જણાવ્યા તેનાથી પરમાણુ સપ્રદેશી કહેવાય છે, દ્રવ્યથી તે તે અપ્રદેશી છે. ટીકાકાર નીચેનો શાસ્ત્રીય શ્લોક ટાંકે છે.

કારણમેવ તદન્યં સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ ।

एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥

આ કથન પ્રમાણે પરમાણુ તદન નાનામાં નાનો, એક રસ, એક વર્ણુ અને એક ગંધવાળો હોય છે અને તેમાં બે સ્પર્શ લાભે છે. આ વાત જરા સૂક્ષ્મ છે, તે ધ્યાન રાખીને સમજવી. પરમાણુને અહીં અપ્રદેશી કહ્યો છે ને એ જ કારણે એનાથી નાનો પુદ્ગળનો વિભાગ કેવળી પણ કલ્પી ન શકે. સ્કંધ હોય તે બેથી માંડીને અનંત પ્રદેશી હોય છે. (૨૦૮)

છ દ્રવ્યમાં ભાવ—

भावे धर्माधर्माम्बरकालाः पारिणामिका ज्ञेयाः ।

उदयपरिणामि रूपं तु सर्वभावानुगा जीवाः ॥२०९॥

અર્થ—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો પારિણામિક ભાવે રહે. પુદ્ગળાસ્તિકાય ઔદયિક ભાવ અને પારિણામિક ભાવમાં હોય અને છવદ્રવ્યમાં સર્વ ભાવો લાભે. (૨૦૯)

વિવરણુ—ઉપર આપણે જે ભાવોને વર્ણવી ગયા તેમાંના કયે ભાવે છવે દ્રવ્યો હોય તે અહીં જણાવી કેટલીક પ્રાસ્તાવિક વાતો કરવામાં આવશે. આ વિષય બરાબર સમજવા યત્ન કરવો.

પારિણામિક—છ દ્રવ્યો પૈકી ચાર—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ એ પારિણામિક ભાવમાં વર્તે છે. પ્રથમ આપણે ભાવનું સ્વરૂપ સમજાવે. તે સંબંધમાં તત્વાર્થસૂત્રના બીજા અધ્યાય પર વિવેચનકર્તા પંકિત સુખલાલજી જણાવે છે કે—

“ ૧. કર્મના ઉપશમથી પેદા થાય તે ભાવ 'ઓપશમિક' કહેવાય છે. ઉપશમ એક પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ છે, જે ક્યરો નીચે બેસી જવાથી પાણીમાં આવતી સ્વચ્છતાની પેઠે સત્તાગત કર્મનો ઉદય તદન રોકાઈ જતાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. કર્મના ક્ષયથી પેદા થાય તે 'ક્ષાયિક' ભાવ છે. ક્ષય એ આત્માની એક એવી પરમ વિશુદ્ધિ છે, જે સર્વથા ક્યરો કાઠી નાંખવાથી જળમાં આવતી સ્વચ્છતાની જેમ કર્મનો સંબંધ અત્યંત ઘૂટી જતાં પ્રગટ

થાય છે. ૩. ક્ષય અને ઉપશમથી પેદા થાય એ 'ક્ષયોપશમિક' ભાવ છે. ક્ષયોપશમ એક પ્રકારની આત્માની શુદ્ધિ છે, જે કર્મના ઉદયમાં નહિ આવેલ અંશના ઉપશમથી અને ઉદયમાં આવેલ અંશના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. એ વિશુદ્ધિ, ધોવાને લીધે માદક શક્તિ કાંઈક નાશ પામવાથી અને કાંઈક રહી જવાથી કોદરાઓની વિશુદ્ધિની જેમ મિશ્રિત હોય છે. ૪. ઉદયથી પેદા થાય તે 'ઔદયિક' ભાવ. ઉદય એક પ્રકારની આત્માની કલુષિતતા છે, જે મેલ મળવાથી પાણીમાં આવતી મલિનતાની પેડે કર્મના વિપાકાનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૫. 'પારિણામિક' ભાવ દ્રવ્યનો એક પરિણામ છે, જે ફક્ત દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે; અર્થાત્ કોઈ પણ દ્રવ્યનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપપરિણમન જ પારિણામિક ભાવ કહેવાય."

“ સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શન આત્માને કૂટસ્થનિત્ય માની એમાં કોઈ જાતનો પરિણામ માનતા નથી. જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, આદિ પરિણામોને તેઓ પ્રકૃતિનાં જ માને છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શન જ્ઞાન આદિને આત્માનો ગુણ માને છે ખરાં, પણ તેઓ આત્માને એકાંતનિત્ય-અપરિણામી માને છે. નવીન મીમાંસકોનો મત વૈશેષિક અને નૈયાયિક જેવો જ છે. ઔદ્દ દર્શન પ્રમાણે આત્મા એકાંતક્ષણિક અર્થાત્ નિરન્વય પરિણામોનો પ્રવાહમાત્ર છે.^૧ જૈન દર્શનનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતિક-જડ પદાર્થોમાં કૂટસ્થનિત્યતા^૨ નથી તેમ જ એકાંત ક્ષણિકતા પણ નથી; કિંતુ પરિણામિનિત્યતા^૩ છે; તે પ્રમાણે આત્મા પણ પરિણામિનિત્ય છે. એથી જ જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ આદિ પર્યાયો આત્માના જ સમજવા જોઈએ.”

આ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો પારિણામિક ભાવમાં વર્તે છે. કોઈપણ વખતે ધર્માદિથી સ્થિત આ લોક હોતો નહિ અને ભવિષ્યકાળમાં કોઈ વખતે તેના વગરનો હશે નહિ.

રૂપ—એટલે પુદ્ગલાસ્તિકાય. એ બે ભાવમાં હંમેશા વર્તે છે. ઔદયિકભાવ અને પારિણામિક ભાવ.

સર્વભાવ—પાંચે ભાવ જીવના હોય છે, એ પાંચે ભાવમાં વર્તે છે. પોતાના સંયોગ પ્રમાણે એ બે અથવા વધારે ભાવમાં વર્તે છે. પાંચે ભાવમાં જીવ વર્તી શકે. આ રીતે

૧. ભિન્ન ભિન્ન ક્ષણોમાં સુખ, દુઃખ, ઓછુંવત્તું ભિન્ન વિષયનું જ્ઞાન આદિ જે પરિણામો અનુભવાય છે, તે પરિણામોનો પ્રવાહ માત્ર છે, અને એ બધા વચ્ચે અખંડ સૂત્ર રૂપ કોઈ સ્થિર તત્ત્વ નથી એવો મત.

૨. ગમે તેટલા હથોડાના ઘા પડે છતાં જેમ એરણુ સ્થિર રહે છે, તેમ દેશ, કાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થવા છતાં વસ્તુમાં જરાયે ફેરફાર નથી થતો એ કૂટસ્થનિત્યતા.

૩. મૂળ વસ્તુ ત્રણેય કાળમાં સ્થિર રહ્યા છતાં દેશ, કાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે, એ પરિણામિનિત્યતા.

છએ દ્રવ્ય કયા કયા ભાવમાં વતે, તેની વાત કરી. હવે છએ દ્રવ્ય સંગંધી નવતત્વના ટપામાં શું કહેલ છે તે પ્રસ્તુત હોવાથી વિચારી જઈએ.

છ દ્રવ્યમાં જીવ અને પુદ્ગળ એ બે દ્રવ્ય પરિણામી છે, બાકીના ચાર દ્રવ્ય અપરિણામી છે.^૧ ઈહાં પરિણામનો ભાવ બાબુવો; પરંતુ સ્વભાવે પરિણામી તો છ એ દ્રવ્ય છે.

છ દ્રવ્યમાં એક જીવ દ્રવ્ય જીવ છે, અને બાકીનાં પાંચ દ્રવ્ય અજીવ છે. છ દ્રવ્યમાં એક પુદ્ગળ દ્રવ્ય મૂર્તિમંત-રૂપી છે, બાકીનાં પાંચ દ્રવ્ય અમૂર્તિમંત-અરૂપી છે.

છ દ્રવ્યમાં પાંચ દ્રવ્ય સપ્રદેશી છે અને એક કાલદ્રવ્ય અપ્રદેશી છે. છ દ્રવ્યમાં ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્ય એક છે, બીજાં ત્રણ દ્રવ્ય અનેક છે.

છ દ્રવ્યમાં એક આકાશ ક્ષેત્ર છે, બીજાં પાંચ ક્ષેત્રી છે.

છ દ્રવ્યમાં જીવ અને પુદ્ગળ એ બે દ્રવ્ય સક્રિય છે, બાકીનાં ચાર અક્રિય છે.

છ દ્રવ્યમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્ય નિત્ય છે, બાકીના બે અનિત્ય છે. યદ્યપિ ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રુવપણે સર્વ પદાર્થ નિત્યાનિત્યપણે પરિણમે છે તથાપિ ધર્માદિક ચાર દ્રવ્ય સદા અવસ્થિત, માટે નિત્ય કહ્યાં.

છ દ્રવ્યમાં ધર્માદિક પાંચ દ્રવ્ય કારણ છે, એક જીવદ્રવ્ય અકારણ રૂપ છે.

છ દ્રવ્યમાં એક જીવદ્રવ્ય કર્તા છે, બીજાં પાંચ અકર્તા છે.

છ દ્રવ્યમાં એક આકાશ સર્વગત છે, બીજાં પાંચ માત્ર લોકવ્યાપી છે, માટે અસર્વગત બાબુવાં.

યદ્યપિ છ દ્રવ્ય ક્ષીરનીર પેરે પરસ્પર અવગાહ છે તથાપિ પ્રવેશરહિત છે એટલે કોઈપણ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યમાં તદ્રૂપપણે થતું નથી, માટે પ્રવેશરહિત છે.

આ સર્વ હકીકત 'નવતત્વ'ની ચૌદમી ગાથાના અર્થમાં લખેલ છે.

આ રીતે પદ્મદ્રવ્ય પ્રકરણ અહીં પૂરું થાય છે. લોકની વાત પણ અહીં કહેવામાં આવે છે. લોકમાં છએ દ્રવ્ય હોય પણ લોક કેવો હોય, શું એ કોઈ બીજું દ્રવ્ય છે કે આ છ દ્રવ્યમાં એનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેવા સવાલના જવાબમાં કહે છે. (૨૦૬)

લોક શી વસ્તુ છે ?

जीवाजीवा द्रव्यमिति षड्विधं भवति लोकपुरुषोऽयम् ।

वैशाखस्थानस्थः पुरुष इव कटिस्थकरयुग्मः ॥२१०॥

૧. આ વાત મૂળની વાતથી વિરુદ્ધ છે, કયા દષ્ટિબિંદુથી આ લખાયેલું છે તે તત્ત્વ કેવલીગમ્ય.

અર્થ—એ છ પ્રકારના જીવ અને અજીવ બંને મળીને દ્રવ્યોનો વિસ્તાર કર્યો. હવે જે એ લોક છે તે પુરુષના આકાર છે. તેનો આકાર પહોળા પગ કરીને ઊભા રહેલા અને પોતાની કંડે બંને હાથ લગાવેલા પુરુષ જેવો છે—(૨૧૦)

વિવેચન—હવે સવાલ એ થાય છે કે આ છ દ્રવ્યોનું વર્ણન કર્યું તે તેમના આધાર સંબંધે વર્તતો લોક કેવો છે? આ શ્લોકમાં વપરાયેલ દરેક શબ્દ ઉપયોગી છે. સર્વલોક જે આ છએ દ્રવ્યને ધારણ કરે છે તે જુદું દ્રવ્ય નથી. તે કેવું છે તેનું આવતા ત્રણ શ્લોકમાં વર્ણન કરી તમને જે જિજ્ઞાસા થઈ હોય તે પૂરી કરવામાં આવશે.

લોકપુરુષ—આ લોક પુરુષને આકાર છે તેથી તે લોકપુરુષ કહેવાય છે. આ નર-લાયકાનો જે આકાર તે લોકનો સમુચ્ચયે આકાર. તે આકાર કેવો હોય તે આ જ ગાથામાં કહેવામાં આવશે, તે અવધારવું. આ લોકપુરુષની કલ્પના ભવ્ય છે અને સમજીને મનમાં રાખી મૂકવા યોગ્ય છે. ખાકી તો એની શોધખોળ માટે જે સાધનો અને તેમનાં વાપરનાર ભેદજે તે ન હોવાથી આપણે જ્ઞાની મહારાજનું વચન સ્વીકારવું જ રહ્યું. આખો ભૂગોળનો વિષય શોધખોળ માગે છે.

વૈશાખસ્થાનસ્થ—વૈશાખ એટલે પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાની સ્થિતિ, તે સ્થિતિમાં રહેલા પુરુષના આકાર જેવો એ લોકપુરુષનો આકાર છે. એના મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગ છે : ઊર્ધ્વલોક, મૃત્યુલોક અને અર્ધોલોક. આમાં ઊર્ધ્વલોક અને આ મનુષ્યમૂર્મિની ઉપર આવેલ લોક કુરવક નામના ઝાડના આકારનો છે. એક શરાવ ઉપર ખીનું મૂક્યું હોય, એક ઊંધું હોય અને નીચેનું ખીનું ચતું હોય અને તેનો આકાર થાય તેવો એનો આકાર છે. ખીનને મૃત્યુલોક જેમાં માણસો પણુ રહે છે તે રૂપાના થાળના આકારનો છે. તેની નીચે અર્ધોલોક આવેલ છે તે આપણી નીચેનો પાતાળભાગ છે. તે ઊંધા રાખેલા શરાવના આકાર જેવો છે. એટલે તે મોટો મોટો થતો જાય છે. આ ત્રણ લોક મળીને લોકપુરુષ થાય છે. આપણે લોકસ્વભાવ ભાવનામાં આગળ તેનું સ્વરૂપ જાણી ચૂક્યા છીએ. આવો લોકપુરુષ છે, એને ચિત્રમાં જોવાથી તેનો ખરાખર ખ્યાલ આવી જશે. આ ત્રણે લોકની વાત આવતી ગાથામાં કહેશે.

કટિસ્થકરચુગ્મ—કંડે બંને હાથ રાખીને ઊભેલ હોય તેવો. આ કંડે હાથ દેવાની વાત અને ઊભા રહેવાની બંને વાત અહીં ઉપયોગી છે અને સમજી લેવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે લોકપુરુષને સમજાવવા માટે કલ્પના કરી છે. તે તે સ્વરૂપે સમજી લેવી અને લોકપુરુષનું છપાયેલ ચિત્ર જોવું. એ લોક એટલે છએ દ્રવ્યનો સમૂહ. એ જુદું દ્રવ્ય નથી. (૨૧૦)

લોકનું વિશેષ વર્ણન—

તત્રાધોમુલ્લકસંસ્થાનં વર્ણયન્ત્યધોલોકમ્ ।

સ્થાલમિવ ચ તિર્યગ્લોકમૂર્ધ્વમથ મલ્લકસમુદ્ગમ્ ॥૨૧૧॥

અર્થ—ઊંધાં રાખેલ મલ્લકના(કોડિયાના) આકારનો અધોલોક છે અને ધાળીના આકારનો તિર્યગ્ અથવા મર્ત્યલોક છે અને એ કોડિયાના સંપુટના આકારનો ઊર્ધ્વલોક છે. (૨૧૧)

વિવરણ—આ ત્રણ લોકનો આકાર કેવો હોય છે તે આ ગાથામાં વર્ણન કરીને જણાવવામાં આવે છે. આપણે આ વાત આગલા (૨૧૦) શ્લોકના વિવેચનમાં કરી ગયા, તે વાતનું અત્ર પુનરાર્તન નહીં કરીએ. દૂંકામાં જણાવી દઈએ કે અધોલોક ઊંધા રાખેલ શરાવનો આકાર ધારણ કરે છે, તિર્યગ્ અથવા વચ્ચેનો મર્ત્યલોક ધાળના આકારવાળો છે અને ઉપરનો ઊર્ધ્વલોક ચત્તા શરાવ અને તેના ઉપર ઊંધા રાખેલ શરાવના જેવો આકાર લે છે. આ ત્રણે આકાર લોકપુરુષનું ચિત્ર જોવાથી બરાબર જણાઈ આવશે. કોશમાં મલ્લકનો અર્થ કોડિયું આપવામાં આવ્યો છે, અને સમુદ્ગમનો અર્થ સંપુટ અથવા અંધ પેટી એવો કરવામાં આવેલ છે. ચિત્ર ઉપસ્થી એનો ખ્યાલ આવી જશે. આ લોક એ જુદું દ્રવ્ય નથી. લોકમાં દ્રવ્ય રહે છે, પણ આ ત્રણે લોક મળીને થયેલ એક લોક જુદું દ્રવ્ય નથી. આ ગાથામાં ઊર્ધ્વ, મર્ત્ય અને અધોલોકના આકારનું વર્ણન કર્યું. (૨૧૧)

ત્રણે લોકના પેટા વિભાગો—

સપ્તવિધોડ્ધોલોકસ્તિર્યગ્લોકો ભવત્યનેકવિધઃ ।

પશ્ચદશવિધાનઃ પુનરૂર્ધ્વલોકઃ સમાસેન ॥૨૧૨॥

અર્થ—દૂંકામાં અધોલોક સાત પ્રકારનો છે, તિર્યગ્ અથવા મર્ત્યલોક ગુદા ગુદા અનેક પ્રકારનો છે અને ઊર્ધ્વલોક પંદર પેટાભેદવાળો છે. (૨૧૨)

વિવેચન—ઉપર લોકના ઊર્ધ્વ, મર્ત્ય અને અધોલોક એવા વિભાગ પાડ્યા, તેના પેટા વિભાગો આ ગાથામાં બતાવે છે.

સપ્તવિધ—અધોલોકના સાત વિભાગો અથવા પેટા ભાગો છે. અધોલોક સાતમી નારકીએ સાત રજગુ પ્રમાણુ છે અને નાનો નાનો થતાં પહેલી નારકીએ એક રજગુ પ્રમાણુ થઈ જાય છે. આ અધોલોકના સાત વિભાગો આવી રીતે પડે છે. અધોલોકના સાત નારક-સ્થાનોરૂપ સાત પેટાવિભાગો પડે છે. એ રીતે અધોલોકના સાત પ્રકાર થાય છે.

તિર્યગ્લોક—મનુષ્ય ક્ષેત્ર, મર્ત્યલોક જેમાં આપણું ભરતક્ષેત્ર અને અઠીદ્વીપ આવેલાં છે તે, કેટલાક એને મૃત્યુલોક પણ કહે છે. તે વચ્ચે આવેલો છે. પુરુષલોકનું ચિત્ર જોવું.

અનેકવિધ—એ ઉપરનો તિર્યગ્લોક અનેક પ્રકારનો છે. તેમાં જાંબૂદ્રીપ, અઢીદ્રીપ, લવણસમુદ્ર વગેરે આવેલા છે. એમાં અસંખ્ય દ્વીપ અને અસંખ્ય સમુદ્ર આવેલા છે. એનામાં વિવિધતા એટલી બધી છે કે તે અનેક આકાર ઠેકાણે ઠેકાણે ધારણ કરે છે; બાકી એકંદરે એનો આકાર ઉપર જણાવ્યું તેમ થાળી આકારનો છે.

પંચદશવિધાન—ઉપરનો ઊર્ધ્વલોક પંદર પ્રકારનો છે. પ્રથમના બાર દેવલોકના દશ પ્રકાર છે, કારણ કે નવમા અને દશમા દેવલોકનો ઈંદ્ર એક હોય છે, તેમ જ અગ્નિ-ચારમા અને બારમા દેવલોકનો પણ એક જ ઈંદ્ર હોય છે. આવી રીતે દશ પ્રકાર થયા.

નવ ઐવેયક પૈકી ત્રણ ઐવેયકો અધો છે—નીચે આવેલા છે, ત્રણ ઐવેયક મધ્ય ભાગે આવેલા છે અને ત્રણ તેની ઉપર આવેલા હોવાથી ત્રણ આકાર ધારણ કરે છે. પાંચ અનુત્તર વિમાન લોકપુરુષના મુખ પર હોઈ એક વિભાગ બનાવે છે. એટલે ૧૦+૩+૧=૧૪ વિભાગ થયા.

તેના ઉપર સિદ્ધશિલાનો વિભાગ અને લોકાંતિક દેવોનો લોકાંત એ પંદરમો વિભાગ છે. આવી રીતે ઊર્ધ્વલોકના પંદર વિભાગ સમજવા. આ સર્વ વાત શોધખોળ માગે છે. આ માથામાં બહુ સંક્ષેપથી વાત કરી. વધારે માહિતી શ્રી બૃહત્સંગ્રહણી અને ક્ષેત્રસમાસમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકશે. એ બન્ને ગ્રંથો છપાઈ ગયેલા છે.

સમાસેન—સંક્ષેપથી, દૂંકામાં. આ અધોલોક, મર્ત્યલોક અને ઊર્ધ્વલોકની હકીકત આથી દૂંકામાં જણાવવામાં આવી. વિશેષ ડુચિવંતે ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો વાંચી લેવા. (૨૧૨)

આકાશ, કાળ અને જીવનું કાર્ય—

લોકાલોકવ્યાપકમાકાશં મર્ત્યલૌકિકઃ કાલઃ ।

લોકવ્યાપિ ચતુષ્ટયમવશેષં ત્વેકજીવો વા ॥૨૧૩॥

અર્થ—આકાશ લોકમાં અને અલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે અને કાળ નામનું દ્રવ્ય મર્ત્ય (તિર્યગ્)લોકમાં સર્વત્ર પ્રવર્તે છે અને બાકીના ચારે એટલે ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવદ્રવ્ય એ ચાર દ્રવ્યો લોકમાં સર્વ સ્થાનકે પ્રસરીલા છે. અને એક જીવ વ્યક્તિ આખા લોકમાં પ્રસરી શકે છે. (૨૧૩)

વિવેચન—લોકમાં અને અલોકમાં આકાશ વ્યાપક છે. અલોકનું આકાશ કોઈ જુદા પ્રકારનું નથી, એટલે લોકાકાશ કરતાં અલોકાકાશ જુદા પ્રકારનું નથી. અહીં જે એ પ્રકાર આકાશના પાડવામાં આવે છે તે અંદર રહેનાર દ્રવ્યોને આશ્રયીને છે. આવી રીતે કેટલીક અગત્યની વાત છ દ્રવ્યોને અંગે આ શ્લોકમાં કરેલ છે તે સમજવી.

મર્ત્યલૌકિક—દિવસ અને રાત્રિની ગણતરી કે વર્ષની ગણતરી કે આયુષ્યનો હિસાબ જે થાય છે તે આપણા મર્ત્યલોકને આધારે અને અનુસારે સમજવો. દેવલોક કે નારક-

ભૂમિઓમાં કાંઈ આંદા સૂરજ ઊગતા નથી. તેઓનાં આયુષ્ય આ મત્યલોકને હિસાબે ગણાય છે. જ્યોતિષ, તારા, ચંદ્ર કે સૂર્ય સર્વ પૃથ્વી ઉપર આઠસો જોજનની અંદર આવેલા છે અને દેવ તથા નારકોનાં આયુષ્યો પણ એને જ આધારે ગણાય છે. દિવસ-રાત્રિની ગણતરી મનુષ્યલોકને આધારે સર્વત્ર થાય છે.

લોકવ્યાપિ—ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવદ્રવ્ય એ ચાર લોકવ્યાપી છે, આ લોકની અંદર જ છે, તેની બહારના અલોકમાં તે વ્યાપતા નથી.

એકજીવ—છ દ્રવ્યમાં એક જીવદ્રવ્ય એવું છે કે એની વ્યક્તિઓમાંની પ્રત્યેક આખા લોકવ્યાપી થવાની શક્તિ ધરાવે છે. કેવળજ્ઞાની કેવલિસમુદ્ઘાત કરે ત્યારે પ્રત્યેક લોકાકાશના પ્રદેશે આત્માના પ્રદેશોને મૂકે છે, તે વખતે તે લોકવ્યાપી થતો હોવાથી પ્રત્યેક જીવને લોકવ્યાપી કહેવામાં આવેલ છે. આ એની શક્તિ છે પણ તે વાત તો કેવલિસમુદ્ઘાત જ્યારે કરે ત્યારે જ થાય છે. એ વખતે એ આખા લોકમાં વ્યાપી જાય છે. સર્વવ્યાપી કોણ ક્યારે થાય તે સમજવા જેવું છે. એક આત્મા પણ સર્વ-આખા લોકને વ્યાપક થઈ શકે છે, આ તેની શક્તિ છે, તેને તે તરીકે સમજવી. (૨૧૩)

છ દ્રવ્ય સબંધી વધારે માહિતી—

ધર્માધર્માકાશાન્યેકૈકમતઃ પરં ત્રિકમનન્તમ્ ।

કાલં વિનાસ્તિકાયા જીવમૃતે વાપ્યકર્તૃણિ ॥૨૧૪॥

અર્થ—ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્ય વ્યક્તિશઃ એક એક છે, પણ બાકીનાં ત્રણ વ્યક્તિશઃ અનંત છે. કાલ વગરના પાંચે (ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવ એ પાંચે) અસ્તિકાય છે અને જીવ વગરના બાકીના પાંચે (ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ) અકર્તા છે. (૨૧૪)

વિવરણ—**એકેક**—અહીં જીવ અને અજીવના છ દ્રવ્યોની કેટલીક ખાસિયતો બતાવે છે, તે સમજવા લાયક હોવાથી ધારી લેવી. છ દ્રવ્યો ઉપર ગણ્યા, તે પૈકી ધર્મદ્રવ્ય અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્ય એક એક છે. એક એટલે એક જ. આખી દુનિયાની અંદર ગતિમાં સહાય કરનાર ધર્મદ્રવ્ય અને સ્થિતિમાં સહાય કરનાર અધર્મદ્રવ્ય એક જ છે. તેવી જ રીતે જગ્યા આપનાર આકાશદ્રવ્ય પણ એક છે, એના સમજવા માટે લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે, પણ લોકનું આકાશ અને અલોકનું આકાશ એક અને એકસરખું જ છે. એમાં કોઈ ભેદ કે પ્રકાર નથી. અને કાળદ્રવ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવદ્રવ્ય અનંત છે. એ ત્રણે દ્રવ્યો અનંત છે.

અસ્તિકાય—જ્યાં પ્રદેશનો સમૂહ થતો હોય ત્યાં અસ્તિકાય કહેવાય. એ રીતે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય કહેવાય,

પણ કાળમાં વર્તમાન સમયની ગણના હોવાથી તેને અસ્તિકાય ન કહેવાય. વર્તમાન સમય બીજે સમયે અતીત સમય થઈ જાય છે. કાળને અંગે વર્તમાન સમયનો જ હિસાબ છે.

અકર્તૃ—જીવાસ્તિકાય છે તે માત્ર એક કર્તા છે, સુખદુઃખનું કારણ અને કરનારો તે એક જ છે અને બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો અકર્તા છે, પોતે કાંઈ કરી શકતા નથી. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગળ અને કાળ પોતે સુખ દુઃખ વગેરે કરી શકતા નથી. સારા કે ખરાબ અનુભવનો કર્તા માત્ર એક જીવ જ છે. (૨૧૪)

ધર્મ અધર્મ અને આકાશનું કાર્ય—

ધર્મો ગતિસ્થિતિમતાં દ્રવ્યાણાં ગત્યુપગ્રહવિધાતા ।

સ્થિત્યુપકર્તાઽધર્મોઽવકાશદાનોપકૃદ્ગનમ્ ॥૨૧૫॥

અર્થ—(એ છ દ્રવ્યો પૈકી) ધર્મદ્રવ્ય એક ઠેકાણે સ્થિતિ કરેલી વસ્તુઓને કે જીવદ્રવ્યને ગતિમાં ઉપગ્રહ (મદદ) કરે છે અને ગતિવાળા દ્રવ્યને એક સ્થાનકે રાખવાનું કામ અધર્મદ્રવ્ય કરે છે. અને અવકાશમાં જગા (space) આપવાનું કામ આકાશદ્રવ્ય કરે છે. (૨૧૫)

વિવરણ—આ ગાથા અજીવના પાંચ દ્રવ્યો પૈકી પ્રથમના ત્રણ દ્રવ્યો શું શું અને કેવા પ્રકારનું કામ કરે છે તે જણાવે છે. આથી વસ્તુનો ઉપયોગ નજરમાં, ખ્યાલમાં આવશે. બાકીના દ્રવ્યોની વાત આગળની ગાથામાં સ્પષ્ટ કરશે.

ધર્મ—ધર્મ નામનું પ્રથમ દ્રવ્ય જે પુદ્ગળ અથવા જીવ એક જગ્યાએ સ્થિતિ કરીને રહેલ હોય તેને ગતિમાં ઉપગ્રહ કરે છે, તેને ગતિ કરાવે છે. સ્થાને રહેલ વસ્તુ કે જીવને ગતિમાં સહાય કરનાર આ પ્રથમ ધર્મ નામનું અજીવ દ્રવ્ય છે.

ઉપગ્રહ—ઉપકાર. આ ગતિને સહાય કરવી તે ધર્મદ્રવ્યનું કાર્ય છે. જેમ પાણીમાં પડેલ માછલાના સંચારનું અપેક્ષા કારણ પાણી છે તેમ જીવ કે પુદ્ગળને સંચારનું અપેક્ષા કારણ ધર્મદ્રવ્ય છે. જેમ જળ વિના મત્સ્યનો સંચાર થઈ શકે નહિ, તેમ ધર્મદ્રવ્ય વિના જીવ અને પુદ્ગળ ચાલી શકે નહિ.

સ્થિતિ—એક સ્થાને રહેવામાં સ્થિતિમાં સહાય કરવા રૂપ કાર્ય અધર્મદ્રવ્ય નામનું બીજું અજીવ દ્રવ્ય કરે છે. જેમ મુસાફરને વિસામો લેવાને વૃક્ષાદિકની છાયા અપેક્ષા કારણ છે તેમ જીવ તથા પુદ્ગળને સ્થિતિપણે પરિણમવા જે અપેક્ષા કારણ છે તેને અધર્મદ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.

અવકાશ—Space જગા. માર્ગ આપવો, જગ્યા આપવી એ આકાશદ્રવ્યનું કામ છે. આપણે લોકડામાં ખીલી મારીએ તે ખીલીને અવકાશ-જગા આપનાર આકાશ છે. લોક

અને અલોકમાં વ્યાપી રહેલું, શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ તથા સ્પર્શરહિત, અરૂપી, અનંત પ્રદેશોવાળું અને દૂધ જેમ સાકરને સ્થાન આપે છે તેમ બધા દ્રવ્યોને સ્થાન આપવાના સ્વભાવવાળું આકાશદ્રવ્ય છે.

ઉપકાર—સહાય. સ્થાન આપવારૂપ ઉપકાર આકાશદ્રવ્ય કરે છે.

ગગનમ્—કોઈ સ્થાને ગમન એવો પાઠ છે, તે અશુદ્ધ પાઠ છે.

આ પ્રમાણે ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્યનું શું કાર્ય છે તે સમજાણમાં આવ્યું હશે. આ પ્રત્યેક દ્રવ્ય એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે અને એક બીજામાં દાખલ થતું નથી. એ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે. (૨૧૫)

ચોથા પુદ્ગળ દ્રવ્યનું કાર્ય—

સ્પર્શરસવર્ણગન્ધાઃ શબ્દો બન્ધોઽથ સૂક્ષ્મતા સ્થૌલ્યમ્ ।

સંસ્થાનં ભેદતમશ્ચાચોઘોતાતપથ્થેતિ ॥૨૧૬॥

અર્થ—સ્પર્શ (ફરસના), રસ, વર્ણ, ગંધ અને શબ્દ એ પાંચે તેમ જ કર્મનેા આત્મા સાથે બંધ, નાનાપણું, સ્થૂળપણું, આકાર, વિભાગ, અંધારું, છાંયડો, પ્રકાશ અને સૂર્યનેા જળજળાટ (એ વગેરે પુદ્ગળ દ્રવ્યના અસાધારણ પર્યાય છે.) (૨૧૬)

વિવેચન—પુદ્ગળ નામના ચોથા અણુવ દ્રવ્યનેા હેતુ, તેનાથી થતો ઓળખાણુ-સંબંધ, તેને વર્તવાની રીતનું આ ગાથા વર્ણન કરે છે. પુદ્ગળનેા સ્વભાવ શું છે તે આ ગાથામાં જરૂરી વિસ્તારથી બતાવ્યું છે.

સ્પર્શ—આઠ પ્રકારના સ્પર્શો છે. અડવાથી ટાકું કે ભીનું છે તે જણાય. આ સ્પર્શ બરછટ કે ચીકણો. વગેરે પુદ્ગળના પરિણામ ઉપર આધાર રાખે છે. સ્પર્શ નતે જ પૌદ્ગલિક છે.

રસ—રસ પાંચ છે. કડવા કે મીઠા રસવાળા કે ખાટા રસવાળા થવું અને પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં પાંચમાંથી કોઈ પ્રકારનેા રસ થવો તે પુદ્ગળના પરિણામ પર આધાર રાખે છે. એ પુદ્ગળેા આત્મા સાથે ક્ષીરનીર પેઠે લાગી નય છે.

ગંધ—સુગંધ કે દુર્ગંધ, સારી કે ખરાબ ગંધ વસ્તુની કે પ્રાણીની હોય, બેમાંથી એક ગંધ થવી તે પુદ્ગળ પર આધાર રાખે છે.

વર્ણ—રંગ પાંચ છે. પાંચમાંથી કોઈપણ રંગ હોવો તે પુદ્ગળમાં અનિવાર્ય છે. અને તે રીતે લાલપીળા વગેરે થવું તે પુદ્ગળનેા સ્વભાવ છે. તેથી પુદ્ગળમાં જુદા જુદા પરિણામે થતાં રંગો પલટાઈ પણ નય છે.

શબ્દ—કાને જે સાંભળવામાં આવે છે તે શબ્દ પણ પુદ્ગળ છે. શબ્દ-બોલેલા કે સાંભળેલા-એ પણ પુદ્ગળ છે એ વિચાર હબરો વર્ષ પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાનીના લક્ષમાં

હતો તે હકીકત આત્મ ઉત્પન્ન કરે છે. સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એવા ત્રણ વિભાગો શબ્દના થાય છે.

અંધ—આત્મા અને કર્મો જુદાં છે, છતાં ક્ષીરનીરની જેમ કર્મો આત્માને મળી જાય, એક થઈ જાય, મહામુશ્કેલીએ જુદા પડે તે પુદ્ગળનો સ્વભાવ છે. કર્મો પૌદ્ગલિક છે.

સૂક્ષ્મતા—સૂક્ષ્મપણું. જાતે અત્યંત નાના-સૂક્ષ્મ હોવું તે પણ પુદ્ગળનો જ સ્વભાવ છે.

સ્થૂળતા—જાડાઈ, સ્થૂળતા. પ્રહણુ ધારણુ યોગ્ય સ્કંધાને તૈયાર કરવા એ પણ પુદ્ગળનો સ્વભાવ છે.

સંસ્થાન—આકાર, આકૃતિ. સમચતુરસ્ર, પહોળું, વામનિયું, કુખડું વગેરે અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ શરીરની થાય છે, તે સર્વ પુદ્ગળનો સ્વભાવ છે. શરીરનો આકાર સારો ખરાબ થવો તે પુદ્ગળની આકૃતિ પર આધાર રાખે છે.

તમસ્—અંધારું. અંધારું પોતે પણ પૌદ્ગલિક છે, પુદ્ગળનો પર્યાય છે, તે જાણવા જેવું છે.

છાયા—આપણી છાયા પડે, એજો પડે તે પણ પુદ્ગળનો જ પર્યાય છે. જેવું શરીર તેવી છાયા. ઝાડની છાયા શીતસ્વભાવી છે. આ છાયા પુદ્ગળનો ધર્મ છે, એ પુદ્ગળનું કામ છે.

ઉદ્યોત—ચંદ્રનો કે રત્નનો ઝળકાટ એ પુદ્ગળને લઈને છે. અને એ પુદ્ગળનો ધર્મ છે, ઉપકાર છે.

આતપ—તડકો, સૂર્ય જિગે ત્યારે જે પ્રકાશ પડે છે તે પણ પુદ્ગળનો જ પર્યાય છે.

આ સિવાય પુદ્ગળના કાર્યના અનેક દાખલા આવતી ગાથા (૨૧૭)માં આપવામાં આવશે. આ સંબંધે નવતત્ત્વની ગાથા અગિયારમીનું વિવેચન પ્રસ્તુત હોવાથી અહીં આપવું ઉચિત ધાર્યું છે. તે ગાથાના ટપામાં કહે છે કે—

‘સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારમાંના ગમે તે પ્રકારનો શબ્દ, અંધકાર તથા રત્ન પ્રમુખનો પ્રકાશ તથા ચંદ્રમા પ્રમુખની જ્યોતિ તથા છાયા અને સૂર્ય પ્રમુખનો આતપ, વા એટલે ખીજ નીચલા પદાર્થ પણ જાણવા. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એવા ગુણુવાળો હોય અને જે ચૌદ રાજલોકમાં વ્યાપક, સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી તથા અનંત પ્રદેશીનો પૂરણુગલન સ્વભાવવાન એવો અખંડ પુદ્ગળાસ્તિકાય ૩૫ અંધ, તે અંધનો એક ભાગ અથવા કાંઈપણ ન્યૂનભાગ દેશ, તથા જે કેવળીની બુદ્ધિએ પણ એક

ભાગના એ ભાગ થઈ શકે નહિ એવો અતિસૂક્ષ્મ ખંધનો અભિન્ન ભાગ નિર્વિભાજ્યરૂપ તે પ્રદેશ, તેની જ્યારે ખંધથી ભિન્ન કદપના થાય ત્યારે તે પરમાણુ કહેવાય છે. એ પુદ્ગલનું નિશ્ચયપણે લક્ષણ છે.’

પુદ્ગળનું વિશેષ વર્ણન હજુ આવતી ગાથામાં અંથકાર પોતે જ રજૂ કરશે. (૨૧૬)

પુદ્ગળના સ્વરૂપ વિશે વધારે—

કર્મશરીરમનોવાગ્વિષ્ટતોચ્છ્વાસદુઃસ્વસુખદાઃ સ્યુઃ ।

જીવિતમરણોપગ્રહકરાશ્ચ સંસારિણઃ સ્કન્ધાઃ ॥૨૧૭॥

અર્થ—કર્મ, શરીર, મનના યોગો, વચનના યોગો, કાયાના યોગો, જુદી જુદી જાતના વ્યાપારો શ્વાસોચ્છ્વાસ, દુઃખ અને સુખ, જીવતર (આયુષ્ય) અને મરણ એ સંસારીના ઉપકારોને કરનારા સ્કન્ધ (પુદ્ગળો) છે. (૨૧૭)

વિવેચન—આ ગાથામાં પુદ્ગળના બીજા બાકી રહેલા કર્મો સ્પષ્ટ કરે છે. આ તત્ત્વનું પ્રકરણ આલે છે અને પુદ્ગળો અજીવ તત્ત્વમાં આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

કર્મ—કાર્મણ્ય શરીર અથવા કાર્મિક શરીર આખું પુદ્ગળનું બનેલું હોય છે. કર્મો પૌદ્ગલિક છે. જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ પ્રકારનાં કર્મો કે તેની એકસો સત્તાવન પ્રકૃતિ એ સર્વ પૌદ્ગલિક છે.

શરીર—ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તેજસ એ સર્વ શરીરો પણ પુદ્ગળના જ બનેલાં છે. તેથી તે પૌદ્ગલિક છે. શરીરને બનાવવું તે પુદ્ગળનું કાર્ય છે.

મન—મનોવર્ગણા તે પૌદ્ગલિક છે. મનુષ્યનું મન આકારોને ધારણ કરે છે. તે આખું મન પૌદ્ગલિક છે એમ જાણવું.

વાકુ—વાણી, ઉચ્ચાર. મનુષ્ય બીજાને બોલીને સંભળાવે છે, ભાષણ કરે છે, કે રાડ પાડે છે, તે વસ્તુતઃ પૌદ્ગલિક છે. આ વાત શોધખોળના યુગ પહેલાં પણ જૈનોને જાણીતી હતી તે સમજવા જેવું છે. વચન પણ પૌદ્ગલિક છે એવી વાત છે. વાણી એ પુદ્ગળની બનેલી છે.

વિષ્ટિત—શરીરથી થતા જુદા જુદા પ્રકારના વ્યાપારો, કાયિક યોગ. કોઈ વસ્તુ લેવી, ફેંકવી, સંકોચવી, જુદા જુદા પ્રકારના વ્યાપાર કરવા એ સર્વ કાયયોગથી થાય છે. એ પૌદ્ગલિક છે, પુદ્ગળનું કાર્ય છે.

ઉચ્છ્વાસ—શ્વાસોચ્છ્વાસ, શ્વાસ લેવો ને મૂકવો. આ, દશ પ્રાણ પૈકીનો એક પ્રાણ પણ પૌદ્ગલિક છે, પુદ્ગળનું કાર્ય છે.

દુઃખ—માણસને કે અન્ય કોઈપણ પ્રાણીને પીડા-બાધા થાય, તેનો અનુભવ જે ફરાવે તે પણ કર્મજન્ય હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. કડવા, ખરાબ અનુભવને દુઃખ કહેવાય.

સુખ—જેથી પ્રાણીને સારો સુખદ અનુભવ થાય તે પણ પુણ્યજન્ય હોઈ પૌદ્ગલિક છે, પુદ્ગળનો સ્વભાવ છે.

જીવિત—આયુષ્ય, જીવન. એ પણ આયુષ્કર્મ પર આધાર રાખે છે. અને ઉપર જણાવ્યું તેમ કર્મો પુદ્ગળ હોવાથી જીવન પણ પૌદ્ગલિક જ છે.

મરણ—આયુષ્કર્મ પૂરું થતાં પ્રાણી મરણ પામી ભવાંતરમાં જાય છે. તે પણ પુદ્ગળનો જ સ્વભાવ છે. શસ્ત્ર-હથિયારથી મરણ થાય, અગ્નિથી મરણ થાય, વિષ-ઝેરથી મરણ થાય એ સર્વ પૌદ્ગલિક છે.

ઉપગ્રહ—ઉપગ્રહ એટલે ઉપકાર.

ઉપકાર, પરિણામ કે સ્વભાવ એ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થ વ્યક્ત કરનાર છે, પર્યાય શબ્દો છે. પુદ્ગળનો ઉપકાર એટલે પુદ્ગળનું કાર્ય. એક રીતે પુદ્ગળ કાંઈ પાડ કરતું નથી, પણ એવું કાર્ય કરી પરિણામ નીપજાવવું એ એનો ધર્મ છે.

સંસારી—સંસારમાં વર્તતા જીવના.

સ્કંધ—અનેક અણુ મળીને મનુષ્ય અડી શકે, ઉપાડી શકે, ફેરવી શકે એવો સ્કંધ (પૌદ્ગલિક) થાય છે. ઉપર જણાવેલ સર્વ કે કોઈ કોઈ કાર્ય કરવા એ પુદ્ગળનો સ્વભાવ છે. એ અણુઓનો એક દ્રવ્યલુક થાય અને ત્રણ અણુઓનો એક ત્ર્યલુક થાય, એવા અનેક ત્ર્યલુકનો એક પુદ્ગળ સ્કંધ થાય. આ સ્કંધનું આવા પ્રકારનું કાર્ય છે, એમ સમજવું. અત્ર પુદ્ગળ અજીવ તત્ત્વનું કાર્ય શું છે તે સ્પષ્ટ કર્યું. (૨૧૭)

કાળ તથા જીવનું કાર્ય—

પરિણામવર્તનાવિધિપરાપરત્વગુણલક્ષણઃ કાલઃ ।

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચારિત્રવીર્યશિક્ષાગુણા જીવાઃ ॥૨૧૮॥

અર્થ—પરિણામ અને વર્તના અને પરતા અને અપરતા જેનું લક્ષણ છે તે કાળ નામનું દ્રવ્ય કહેવાય અને સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને વીર્ય જેના ગુણો છે તે જીવ દ્રવ્ય છે. (૨૧૮).

વિવરણ—આ ગાથામાં આકીના બે છેલ્લા દ્રવ્યો કાળ અને જીવની વ્યાખ્યા આપી જીવ અને અજીવ નામના પ્રથમના બે તત્ત્વોનો વિસ્તાર પૂરો કરવામાં આવશે, તે અવધારવું.

પરિણામ—પરિણમન થઈ જવું તે. ટીકાકાર જુલાસામાં કહે છે કે અંકુરો-કોંટા વધે છે, ઘટે છે તે સર્વ કાળ કરે છે. જ્ઞાન કે વૃદ્ધિ થવી તે પરિણમન પર આધાર રાખે છે અને તે પરિણમન કાળ નીપજાવે છે.

વર્તના—આ વસ્તુ વર્તે છે, પેલી વસ્તુ વર્તતી નથી એ પણ કાળથી થાય છે.

આ કાળમાં આ વસ્તુ પ્રવર્તે છે, પેલી વસ્તુ પ્રવર્તતી નથી એ સર્વ કાળદ્રવ્ય સુકરર કરે છે.

પરત્વ-અપરત્વ—પચાશ વર્ષથી પચીશ વર્ષ અપર (ઓછા, કનિષ્ઠ) છે. પચાસ આગળ છે, વધારે છે. પચીશ વર્ષથી પચાશ વર્ષ પર (વધારે, જ્યેષ્ઠ) છે. વસ્તુમાં મોટાનાનાપણું થાય તે કાળથી થાય છે.

આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે કાળદ્રવ્યનું કાર્ય હાનિ-વૃદ્ધિ રૂપ, હોવાપણું અને ગુરુલઘુપણું એ છે. વસ્તુ કાળક્રમે શીર્ષ્યવિશીર્ષ્ય થઈ જાય તે પણ કાળનું કાર્ય છે. યુવાન માણસ ખુદ્દો થાય તે પણ કાળનું કાર્ય છે અને વસ્તુ તરીકે વસ્તુ હોવી એ કાળથી જ સિદ્ધ થાય છે, તેમ જ વસ્તુમાં ગુરુલઘુપણું પણ કાળથી જ થાય છે.

એક સદી ગયેલા કપડાને ફાડી નાંખતી વખતે એક ધાગેથી બીજે ધાગે હાથ પહોંચે તેમાં તો અસંખ્યાત સમય થાય છે. આંખના એક પલકારામાં અસંખ્યાત સમય થાય છે. કમળના પાંદડાને ઉપર ઉપર ગોઠવેલાં હોય ને હાથમાં લાલું લઈ તે પાંદડાને વીંધીએ ત્યારે એક પાંદડેથી બીજે પાંદડે લાલું જાય તેમાં પણ અસંખ્યાત સમય થાય છે. આલું કાળનું સ્વરૂપ છે.

હવે આપણે છઠ્ઠા અને છેલ્લા જીવદ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરીએ. જીવને જોળખવા માટે ચાર ચીજો બતાવી છે.

સમ્યક્ત્વ—શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ અને ધર્મ પર શુદ્ધ શ્રદ્ધા, તેમાં કોઈ જાતની શંકા ન થાય તેવી વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ.

જ્ઞાન—જાણવું તે, વસ્તુનું સ્વરૂપ વિશેષ પ્રકારે જાણવું તે જ્ઞાન. સમ્યક્ત્વ એટલે શુદ્ધ દર્શન અર્થાત્ શુદ્ધ શ્રદ્ધા. એ પ્રથમ દર્શનનો ગુણ છે અને એ પ્રાણીના-જીવના અનાદિ અસલ લક્ષણનો એક ભાગ છે.

ચારિત્ર—ચર્યા. એના સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકાર છે. એ પણ જીવનો અનાદિ અસલ ગુણ છે. નિજ સ્વરૂપમાં રમણ કરવું તે ચારિત્ર છે. વ્યવહારથી ક્રિયાનિરોધરૂપ ગમે તે એક ચારિત્ર અને તેથી વધારે ચારિત્ર જીવમાં હોય છે. આ ત્રીજું જીવનું લક્ષણ છે.

વીર્ય—આ જીવનું અસલ ચોથું લક્ષણ છે. વીર્ય એટલે શક્તિ. એના કરણ અને લઘિધરૂપ બે પ્રકાર છે. કોઈપણ પ્રકારની શક્તિ હોય તે જીવ છે. જીવ તો ગમે તેવા શસ્ત્રની અંદર પણ પેસી નીકળી શકે છે. એ ઈંદ્રના વજ્રની પણ આરપાર જાય આવે. આ ચાર નૈસર્ગિક ગુણ જેને હોય તેને જીવ કહેવામાં આવે છે.

અહીં છ દ્રવ્ય સંબંધી હકીકત પૂર્ણ થતાં તત્ત્વવિભાગ પૈકી જીવ તત્ત્વ અને અજીવ તત્ત્વ પૂરા થાય છે. જેઓ સાત તત્ત્વ માને છે તેઓ કહે છે કે સુખ આપે તેવા અનુ-

ભવને પુણ્ય કહેવાય અને દુઃખના અનુભવને પાપ કહેવાય, પણ તે બંને આશ્રવના પેટામાં આવી જાય છે, તેથી તેમને અલગ તત્ત્વ ગણવાની જરૂર નથી. તેમને મતે તત્ત્વો સાત છે. બીજા કેટલાક નવ તત્ત્વો કહે છે. આપણે પુણ્યપાપને પ્રથમ સમજી આ મુદ્દા પર ફરી આવીશું. (૨૧૮)

ત્રીજા પુણ્ય અને ચોથા પાપ તત્ત્વનું સ્વરૂપ—

પુદ્ગલકર્મ શુભં યત્ તત્પુણ્યમિતિ જિનશાસને દૃષ્ટમ્ ।

યદશુભમથ તત્પાપમિતિ ભવતિ સર્વજ્ઞનિર્દિષ્ટમ્ ॥૨૧૯॥

અર્થ—પૌદ્ગલિક કર્મો પૈકી જે સારાં કર્મો હોય, જે સુખનો અનુભવ કરાવે તેને પુણ્ય કહે છે એમ જૈન શાસનમાં દેખવામાં આવ્યું છે. અને જે અશુભ કર્મો હોય, જે દુઃખનો અનુભવ કરાવે તેને પાપ કહે છે એમ સર્વજ્ઞે જણાવેલું છે. (૨૧૯)

વિવરણ—આ ગાથામાં પુણ્યપાપનું વર્ણન આવશે. તે બંનેને જુદાં તત્ત્વો ગણવાં કે નહિ તેની ચર્ચા, પ્રથમ અંધકાર શું કહે છે તે વિચારીને કરશું.

શુભ—જેના ઉદયથી પ્રાણી સુખનો અનુભવ કરે અથવા શાતાને પામે તે પુણ્ય. શાતા, સુખ, સમાધિ, આનંદ એ એનો પ્રથમ પ્રકાર છે. આપણે આગળ જતાં એના અનેક બીજા પ્રકારો જોઈશું.

અશુભ—જેના ઉદયથી પ્રાણી દુઃખને ભોગવે તે પાપ.

જિનશાસને—અંધકર્તા કહે છે કે આ વ્યાખ્યા અમારી પોતાની બનાવેલી નથી, પણ એ તીર્થંકર મહારાજે કહેલા પ્રમાણે અત્ર રજૂ કરી છે. એથી એ જૈનશાસનસંમત હકીકત છે એમ જાણવું.

સર્વજ્ઞ—બુદ્ધ તીર્થંકરોએ એ વાત કહેલ છે તે અત્ર જણાવી છે. તે અંધકર્તા જેવા છદ્મસ્થ પ્રાણીએ કહેલ વાત નથી. પણ બુદ્ધ તીર્થંકરની કહેલ છે.

પુણ્ય અથવા સુખનો અનુભવ બેતાળીશ પ્રકારે થાય, તે નીચે પ્રમાણે—

(૧) જેના ઉદયે પ્રાણી સુખશાતાને પામે તે શાતાવેદનીય કર્મ. (ત્રીજું કર્મ).

(૨) જેના ઉદયે પ્રાણી ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ પામે તે ઉચ્ચગોત્ર (સાતમું ગોત્રકર્મ)

(૩-૪) જેના ઉદયે મનુષ્યની ગતિ અને મનુષ્યની આનુપૂર્વી થાય તે નામકર્મ છટું.

(૫-૬) જેના ઉદયે દેવતાની ગતિ અને દેવતાની આનુપૂર્વી થાય તે નામકર્મ. (સદર)

(૭) જેના ઉદયે પ્રાણી પંચેન્દ્રિયપણું પામે તે પંચેન્દ્રિય જાતિ નામકર્મ. (સદર)

(૮) જેના ઉદયે ઔદારિક શરીર જીવ પ્રાપ્ત કરે તે ઔદારિક નામકર્મ. (સદર)

(૯) જેના ઉદયથી વૈકિય શરીર જીવ પ્રાપ્ત કરે તે વૈકિય નામકર્મ. વૈકિય શરીર

બે પ્રકારનું—ઔપપાતિક (દેવતા, નારકનું) અને લઙ્ગિપ્રત્યયીક (અન્યનું).

(૧૦) તીર્થંકરની ઋદ્ધિ જોવા એક હાથનું શરીર કરે તે આહારક શરીર. જેના ઉદયે આતું શરીર પ્રાપ્ત થાય તે આહારક શરીરનામકર્મ. (તિર્યંચ-મનુષ્ય)

(૧૧) જેના ઉદયે અન્નને પચાવનાર તૈજસ શરીર પ્રાપ્ત કરે તે તૈજસ શરીર નામકર્મ.

(૧૨) જેના ઉદયે કર્મના પરમાણુ આત્મપ્રદેશની સાથે મળે તે કાર્મણુશરીર-નામકર્મ.

(૧૩) ઔદારિક શરીરના અંગોપાંગ છે જે હાથ, જે ઊરુ, એક પીઠ, એક મસ્તક, એક ઉદર તથા એક હૃદય. એ આઠ અંગોપાંગ જેના ઉદયે થાય તે અંગોપાંગ નામકર્મ.

(૧૪) જેના ઉદયે વૈક્રિય શરીરના અંગોપાંગ થાય તે વૈક્રિય અંગોપાંગ નામકર્મ.

(૧૫) જેના ઉદયે આહારક શરીરના સદરહુ અંગોપાંગ થાય તે આહારક અંગોપાંગ નામકર્મ.

(૧૬) જેના ઉદયે પ્રથમ સંઘયણુ (છ સંઘયણુ પૈકી) મળે તે વજ્રકપલનારાચ સંઘયણુ નામકર્મ.

(૧૭) જેના ઉદયે છ સંસ્થાન પૈકી પ્રથમ સમચતુરસ સંસ્થાન પ્રાપ્ત થાય તે સમચતુરસ સંસ્થાન નામકર્મ.

(૧૮-૨૧) જેના ઉદયે શુભ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શો મળે તે વર્ણચતુષ્ક નામકર્મ.

(૨૨) જેના ઉદયે મધ્યમ વજનદાર શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે અગુરુલઘુનામકર્મ.

(૨૩) જેના ઉદયે બીજા બળવાનને પોતે દુઃસહ થઈ પડે તે પરાઘાતનામકર્મ.

(૨૪) જેના ઉદયે સુખપૂર્વક શ્વાસ લેવાય મૂકાય તે શ્વાસોચ્છ્વાસ નામકર્મ.

(૨૫) જેના ઉદયે પરને તાપ ઉપજે તેવા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે આતપનામકર્મ કહેવાય.

(૨૬) જેના ઉદયે ચંદ્ર જેવી શીતળતા ઉત્પન્ન કરવાના હેતુરૂપ તેજવાણું શરીર પ્રાપ્ત થાય તે ઉઘોતનામકર્મ.

(૨૭) જેના ઉદયે હંસના કે વૃષભના જેવી પોતાને ગતિ પ્રાપ્ત થાય તે શુભ વિહાયોગતિ નામકર્મ.

(૨૮) જેના ઉદયે શરીરને યોગ્ય સર્વ અવયવો યોગ્ય સ્થળે ગોઠવાઈ જાય તે શક્તિ-નિર્માણુ નામકર્મ.

(૨૯) જેના ઉદયથી દેવતાના આયુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે સુરાયુ. (છઠું આયુકર્મ.)

(૩૦) તે જ પ્રમાણે જેના ઉદયથી મનુષ્ય આયુષ્યની પ્રાપ્તિ તે નરાયુષ્ય. (સદર)

(૩૧) જેના ઉદયે તિર્યંચનું આયુષ્ય (ગતિ નહિ) પ્રાપ્ત થાય તે તિર્યંચ આયુષ્ય. (સદર)

(૩૨) જેના ઉદયથી તીર્થંકર થવાય તે તીર્થંકર નામકર્મ.

(૩૩) જેના ઉદયથી ત્રસપણું મળે તે ત્રસ નામકર્મ.

(૩૪) જેના ઉદયથી બાદર શરીર મળે તે બાદર નામકર્મ.

(૩૫) જેના ઉદયથી જીવ પોતાની પર્યાપ્તિ પૂરી કરે તે પર્યાપ્ત નામકર્મ.

(૩૬) જેના ઉદયથી લિલ્લ લિલ્લ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે પ્રત્યેક નામકર્મ.

(૩૭) જેના ઉદયથી દાંત વગેરે અવયવોને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તે સ્થિર નામકર્મ.

(૩૮) જેના ઉદયથી શરીરના સર્વ અવયવ સારા હોય, આસ કરીને નાભિ ઉપરનો ભાગ સારો રહે, તે શુભ નામકર્મ.

(૩૯) જેના ઉદયથી લોકપ્રિયતા મળે તે સૌભાગ્યનામકર્મ.

(૪૦) જેના ઉદયથી વાણીમાં માધુર્ય પ્રાપ્ત થાય તે સુસ્વરનામકર્મ.

(૪૧) જેના ઉદયથી જીવનું વચન લોકોમાં માનનીય થઈ પડે તે આદેયનામકર્મ.

(૪૨) જેના ઉદયથી લોકોમાં યશ-કીર્તિ થાય તે યશોનામકર્મ.

આવા શુભ કર્મનો ઉદય તે પુણ્ય કહેવાય છે. એવી જ રીતે પાપ-દુઃખના ખ્યાશી પ્રકાર છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) પાંચે ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા નિયત વસ્તુના થતા જ્ઞાનનું જેથી આચ્છાદન થાય તે મતિજ્ઞાનાવરણીય પાપકર્મ.

(૨) શાસ્ત્રાનુસારે થતાં જ્ઞાનનું જેથી આચ્છાદન થાય તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય પાપકર્મ.

(૩) રૂપી દ્રવ્યને સીધું જણાવતું જે જ્ઞાન તેનું જેથી આચ્છાદન થાય તે અવધિ-જ્ઞાનાવરણીય પાપકર્મ.

(૪) સંસીપંચેન્દ્રિયના મનોગત ભાવ જાણવાના જ્ઞાનનું જેથી આચ્છાદન થાય તે મનઃપર્થવજ્ઞાનાવરણીય પાપકર્મ.

(૫) એકલું નિરાવરણ જ્ઞાનનું જે કર્મ આચ્છાદન કરે તે કર્મ-કેવળજ્ઞાનાવરણીય પાપકર્મ.

(૬) દેવા યોગ્ય વસ્તુ હાજર હોવા છતાં જે કર્મના લીધે ન દઈ શકાય તે દાનાંતરાય પાપકર્મ.

(૭) દેનાર આપવા ઇચ્છતો હોય, વસ્તુ હોય, માગનાર હોય છતાં તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ જે કર્મના કારણે ન થાય તે લાભાંતરાય પાપકર્મ.

(૮) ભોગવવા યોગ્ય વસ્તુ જે કર્મના કારણે ભોગવી ન શકાય તે ભોગાંતરાય પાપકર્મ.

(૯) વસ્ત્ર વગેરે અનેકવાર ભોગવી શકાય તેવી વસ્તુ હોવા છતાં જે કર્મના કારણે ભોગવી જ ન શકાય તે ઉપભોગાંતરાય પાપકર્મ.

(૧૦) પોતે યુવાન, રોગરહિત હોવા છતાં જે કર્મના કારણે જીવ પોતાની શક્તિ ફેરવી ન શકે તે વીર્યાંતરાય પાપકર્મ.

(૧૧) આંખે કરીને રૂપનું જે સામાન્યપણે ગ્રહણ થાય તેનું આચ્છાદન જે કર્મને કારણે થાય તે અક્ષુદર્શનાવરણીય પાપકર્મ.

(૧૨) બાકીની (અક્ષુ સિવાય) ઇન્દ્રિયોથી દ્રવ્યગ્રહણ થતું જે કર્મને કારણે અટકે તે અઅક્ષુદર્શનાવરણીય પાપકર્મ.

(૧૩) અવધિદર્શનનું—મર્યાદા પ્રમાણે થતા દર્શનનું—જે આચ્છાદન કરે તે અવધિ-દર્શનાવરણીય પાપકર્મ.

(૧૪) સમસ્ત વસ્તુના સામાન્ય દર્શનનું જે આચ્છાદન કરે તે કેવળદર્શનાવરણીય પાપકર્મ.

(૧૫) નિદ્રા: જેના ઉદયથી સુખે જાગે તેવી નિદ્રા આવે તે નિદ્રાવેદનીય દર્શનાવરણ પાપકર્મ. તે દર્શનની આડે આવનાર છે.

(૧૬) નિદ્રાનિદ્રા : જેના ઉદયથી દુઃખે જાગે તેવી નિદ્રા આવે તે નિદ્રાનિદ્રાવેદનીય દર્શનાવરણ પાપકર્મ. તે પણ દર્શનને અટકાવે છે.

(૧૭) જેના ઉદયથી એઠા એઠા કે જાણા જાણા નિદ્રા આવે, તેથી દર્શન અટકે, તે પ્રચલા વેદનીય દર્શનાવરણ પાપકર્મ.

(૧૮) જેના ઉદયથી ફરતાં ફરતાં પણ ઊંધ આવે તે પ્રચલાપ્રચલા દર્શનાવરણ પાપકર્મ. તેનાથી દર્શન અટકે.

(૧૯) જેના ઉદયથી દિવસનું ચિત્તવેલ કાર્ય રાત્રે જાંઘમાં કરવાની શક્તિ પ્રગટે તે નિદ્રાનો પ્રકાર સ્થાનગૃહિ.

(૨૦) જેના ઉદયથી પોતે ગમે તેવો રૂપાળો કે ધનવાન હોય પણ નીચ કુળમાં જન્મે તે નીચજોત્ર પાપકર્મ.

(૨૧) જેના ઉદયથી શરીર સાડું ન રહે, વેદના ભોગવે, તે અસાતાવેદનીય પાપકર્મ.

(૨૨) જેના ઉદયથી શુદ્ધ દેવ ગુરુ ધર્મ પર શ્રદ્ધા ન થાય, તેથી વિપરીત સદહુણ્ણ થાય, તે મિથ્યાત્વ મોહનીય પાપકર્મ.

(૨૩) નરકની ગતિ અપાવનાર કર્મ નરકગતિ નામ પાપકર્મ.

(૨૪) જે કર્મના ઉદયથી નરકની આનુપૂર્વી ઉદયમાં આવે તે નરકાનુપૂર્વી પાપકર્મ.

(૨૫) જે કર્મના કારણે નરકગતિનું આયુષ્ય બંધાય તે નરકાયુ પાપકર્મ. (આયુષ્કર્મનો ઉદય).

(૨૬) જે કર્મને કારણે અનંતાનુબંધી ક્રોધ યાવત્કલિત રહે તે અનંતાનુબંધી ક્રોધ પાપ કર્મ. એ પર્વતની શિલા પર કેરેલી લીટી જેવો છે.

(૨૭) જે કર્મને કારણે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ થાય તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ પાપકર્મ. આ ક્રોધ એક વર્ષ સુધી રહે છે.

(૨૮) ચારમાસ સુધી રહેનાર સર્વવિરતિ ધાતક ક્રોધ જે કર્મને કારણે થાય તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ પાપકર્મ.

(૨૯) પંદર દિવસ સુધી રહેતો ક્રોધ તે સંબલન ક્રોધ છે. જે કર્મને કારણે તેનો અનુભવ થાય તે સંબલન ક્રોધ પાપકર્મ.

- (૩૦) યાવત્ જીવિત અભિમાન કરાવનાર, સમક્રિત ન આવવા દેનાર માન જે કર્મને કારણે થાય તે અનંતાનુબંધી માન પાપકર્મ.
- (૩૧) દેશવિરતિનું વિરોધી પાષાણના ધાંલલા જેવું માન જે કર્મને કારણે થાય તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ માન પાપકર્મ.
- (૩૨) સર્વવિરતિને ન આવવા દેનાર ચાર માસ રહેનાર માન જે કર્મને કારણે થાય તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માન પાપકર્મ.
- (૩૩) પંદર દિવસ રહેનાર યથાખ્યાત ચારિત્રને અટકાવનાર માન જે કર્મને કારણે થાય તે સંબલન માન પાપકર્મ.
- (૩૪) યાવત્ જીવિત રહેનાર વાંસના મૂળ જેવી માયા (કપટ) જે કર્મને કારણે થાય તે અનંતાનુબંધી માયા પાપકર્મ કહેવાય.
- (૩૫) દેશવિરતિ ગુણુનો ઘાત કરનાર અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ માયા જે કર્મને કારણે થાય તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ માયા પાપકર્મ.
- (૩૬) સર્વવિરતિ ગુણુ ન આવવા દેનાર માયા જે કર્મને કારણે થાય તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માયા પાપકર્મ કહેવાય.
- (૩૭) યથાખ્યાત ચારિત્ર ન આવવા દેનાર પંદર દિવસ રહેતી માયા જે કર્મને કારણે થાય તે સંબલન માયા પાપકર્મ.
- (૩૮) યાવત્ જીવિત રહેનાર પાકો કરમજી રંગનો લોભ જે કર્મને કારણે ઉદયમાં આવે તે અનંતાનુબંધી લોભ પાપકર્મ.
- (૩૯) દેશવિરતિપણુનો ઘાત કરનાર લોભ જે કર્મને કારણે જાગે તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ લોભ પાપકર્મ કહેવાય.
- (૪૦) સર્વવિરતિપણુનો ઘાત કરનાર લોભ જે કર્મને કારણે અનુભવાય તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય લોભ પાપકર્મ કહેવાય.
- (૪૧) પંદર દિવસ રહેનાર, યથાખ્યાત ચારિત્રનો અટકાવનાર લોભ જે કર્મને કારણે અનુભવાય તે સંબલન લોભ પાપકર્મ કહેવાય.
- (૪૩) જેના ઉદયે રતિસુખ-પૌદ્ગલિક મગ્નતા- થાય તે રતિમોહનીય પાપકર્મ.
- (૪૪) જેના ઉદયથી કાંઈ ગમે નહિ, ખેદ થાય, તે અરતિમોહનીય પાપકર્મ.
- (૪૫) જેના ઉદયથી દિલગીરી થાય, તે શોકમોહનીય પાપકર્મ.
- (૪૬) જેના ઉદયથી ણીક લાગ્યા કરે તે ભયમોહનીય પાપકર્મ.
- (૪૭) જેના ઉદયથી ઘૃણા થાય, દુગંછા થાય તે દુગંછા મોહનીય પાપકર્મ.
- (૪૮) જેના ઉદયથી સ્ત્રી ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે પુરુષવેદ મોહનીય પાપકર્મ.
- (૪૯) જેના ઉદયથી પુરુષને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રીવેદ નામનું મોહનીય પાપકર્મ.

(૫૦) જેના ઉદયથી સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્નેને લોગવવાની ઇચ્છા થાય તે નપુંસકવેદ નામનું મોહનીય પાપકર્મ.

(૫૧) જેના ઉદયથી તિર્યંચની ગતિ પ્રાપ્ત થાય તે તિર્યંચગતિ પાપકર્મ (નામકર્મનો ભેદ).

(૫૨) જેના ઉદયથી તિર્યંચની આનુપૂર્વી ઉત્પન્ન થાય તે તિર્યંચ આનુપૂર્વી પાપકર્મ. (નામકર્મનો ભેદ)

(૫૩) જેના ઉદયથી પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયત્વ મળે તે એકેન્દ્રિય જાતિ નામકર્મ નામનું પાપકર્મ.

(૫૪) જેના ઉદયથી શંખ વગેરે જીવોની જાતિના શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે બેઇન્દ્રિય જાતિનામકર્મ નામનું પાપકર્મ.

(૫૫) જેના ઉદયથી માંકડ, જૂ જાતિના શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે તેઇન્દ્રિય જાતિ નામકર્મ નામનું પાપકર્મ.

(૫૬) જેના ઉદયથી વીંછી વગેરે જાતિના શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે અઉરિન્દ્રિય નામકર્મ નામનું પાપકર્મ.

(૫૭) જેના ઉદયથી હસલું આવ્યા કરે તે હાસ્ય મોહનીય કર્મ નામનું પાપકર્મ.

(૫૮) જેના ઉદયથી જીભ, દાંત, હરસ, રસોલી વગેરે અવયવે કરી પોતે જ હણાય તે ઉપજાત નામકર્મ. આ પાપકર્મ છે.

(૫૯) જેના ઉદયથી અશુભ વર્ણ (કાળો, નીલો) થાય તે અશુભવર્ણ નામકર્મ.

(૬૦) જેના ઉદયથી અશુભ (દુરભિ) ગંધ પ્રાપ્ત થાય તે અશુભગંધ નામકર્મ.

(૬૧) જેના ઉદયથી ખરાબ રસ (તીખો, કડવો) મળે તે અશુભરસ નામકર્મ.

(૬૨) જેના ઉદયથી ખરાબ સ્પર્શો (ગુરુ, ખર, શીત, ટુખો) મળે તે અશુભસ્પર્શ નામકર્મ.

(૬૩) જે કર્મના ઉદયથી ઋષભનારાય સંઘયજી મળે તે ઋષભનારાય સંઘયજી નામકર્મ.

(૬૪) જેના ઉદયથી નારાય સંઘયજી મળે તે નારાય સંઘયજી નામકર્મ.

(૬૫) જેના ઉદયથી અર્ધનારાય સંઘયજી મળે તે અર્ધનારાય સંઘયજી નામકર્મ.

(૬૬) જેના ઉદયથી માત્ર ખીલી જેવો હાડખંધ મળે તે ક્રીલિકા સંઘયજી નામકર્મ.

(૬૭) જેના ઉદયથી હાડકાં માંહોમાંહે અડી રહે તે સેવાત સંઘયજી નામકર્મ.

(૬૮) જેના ઉદયથી નાભિની ઉપરનો ભાગ સુલક્ષણવંત હોય તે ન્યગ્રોધ સંસ્થાન નામકર્મ.

(૬૯) જેના ઉદયથી નાભિની નીચેનો ભાગ સરસ મળે તે સાદિ સંસ્થાન નામકર્મ.

(૭૦) જેના ઉદયથી હાથ, પગ, માથું, કેડ પ્રમાણુ રહિત મળે તે વામન સંઘયજી નામકર્મ.

(૭૧) જેના ઉદયથી ઉપરના ચારે પ્રમાણુસર મળે પણ પેટ હીન મળે તે કુબ્જ સંસ્થાન નામકર્મ.

(૭૨) જેના ઉદયથી સર્વ અવયવો ઘાટ વગરના અશુભ મળે તેને હુંડક સંસ્થાન નામકર્મ કહેવાય.

(૭૩) એક સ્થાનકે રહેવાપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે સ્થાવર નામકર્મ

(૭૪) દૃષ્ટિગોચર ન થવાય એવું શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે સૂક્ષ્મ નામકર્મ.

(૭૫) જેના ઉદયથી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂરી કર્યા વિના જ પ્રાણી મરણ પામે તે અપર્યાપ્ત નામકર્મ.

(૭૬) જેના ઉદયથી અનંત જીવોને એક શરીર મળે તે સાધારણ નામકર્મ.

(૭૭) જેના ઉદયથી શરીરના ઠાંત વગેરે અસ્થિર મળે તે અસ્થિર નામકર્મ.

(૭૮) જેના ઉદયથી નાભિ નીચેનો ભાગ સારો ન મળે તે અશુભ નામકર્મ.

(૭૯) જેના ઉદયથી જીવ સર્વને અળખામણો થાય તે દુર્ભાગ્ય નામકર્મ.

(૮૦) જેના ઉદયથી કાનને ધરાય લાગે તેવો સ્વર મળે તે દુઃસ્વર નામકર્મ.

(૮૧) જેના ઉદયથી જીવનું વચન લોકોમાં માન્ય ન થાય તે અનાદેય નામકર્મ.

(૮૨) જેના ઉદયથી લોકોમાં અપકીર્તિ થાય તે અયશનામકર્મ.

આ રીતે ખ્યાશી પ્રકૃતિ પાપની છે. આશ્રવ સર્વ કર્મને લાવનાર ગરનાણું છે. તેમાં પુણ્યપાપનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી કેટલાક સાત તત્ત્વો માને છે. પરંતુ કેટલાક નવ તત્ત્વો માને છે. (૨૧૯)

આશ્રવ તથા સંવર તત્ત્વોનું નિરૂપણ—

યોગઃ શુદ્ધઃ પુણ્યાસ્રવસ્તુ પાપસ્ય તદ્વિપર્યાસઃ ।

વાક્યામનોગુપ્તિર્નિરાશ્રવઃ સંવરસ્તૂક્તઃ ॥૨૨૦॥

અર્થ—મન, વચન, કાયાના વિશુદ્ધ યોગ તે પુણ્યાસ્રવ અને તેનાથી જીલટો ધંધો તે પાપાસ્રવ; વાચાની, કાયાની અને મનની ગુપ્તિ કરવી (તેમને ગોપવવા) તેને સંવર કહેવામાં આવે છે. સંવર એ આસ્રવનો વિરોધી છે. (૨૨૦)

વિવેચન—આ આલુ ગાથામાં આશ્રવ અને સંવર તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરી આ તત્ત્વના પ્રકરણને શોભાવશે. આ નવતત્ત્વ જે સર્વજ્ઞકથિત છે તેમને સમજવા અને સમજીને સ્વીકારવા તે પ્રત્યેકની ફરજ છે, કારણ કે એ સર્વજ્ઞકથિત છે, એ કાંઈ છદ્મરથે કહેલ નથી. સર્વજ્ઞ જેવાં જોવાં તેવાં આ સાત અથવા નવ તત્ત્વો પોતે ગણધરો મારકૃત બતાવ્યા છે.

પુણ્ય—શુભ કર્મ આંધવાનો હેતુ યોગશુદ્ધિ છે. યોગ એટલે મન, વચન, કાયાના વ્યાપાર. કર્મઆંધનના જે ચાર પ્રકાર અગાઉ કહ્યા છે તે પૈકી યોગો આશ્રવને અંગે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આશ્રવ—આપણે આશ્રવોને ગરનાળા તરીકે અગાઉ વર્ણવેલ છે. જેમ તળાવમાં ગરનાળા દ્વારા પાણીની આવક થાય છે તેમ આશ્રવો પણ ગરનાળાનું કામ કર્મતળાવને અંગે કરે છે. પુણ્ય પણ ભોગવવું પડતું હોવાથી તે સારું હોય, સુખ આપનાર હોય, પણ અંતે તે આશ્રવ જ છે. તેથી આશ્રવને હેય વિભાગમાં ગણવામાં આવેલ છે.

વિપર્યાસ—જે શુભ કર્મથી ઊલટું હોય તે અશુભ એટલે પાપ છે. એથી પુણ્ય અને પાપ બંને આશ્રવો જ છે અને એક રીતે જોતાં એ આશ્રવતત્ત્વમાં સમાઈ જાય છે.

આશ્રવ તત્ત્વના એંતાળીશ વિભાગ પાડવામાં આવેલ છે, તે આ પ્રમાણે : પાંચ ઈન્દ્રિય (દ્રણી વખત આવી ગયેલ છે), ચાર ક્રયાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ), પાંચ અવ્રત (પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિચ્છેદ) અને યોગ (જોગ), મન, વચન અને કાયા એ ચારે મળીને સત્તર ભેદો અને ૨૫ (પચ્ચીશ) ક્રિયા. આપણે આ ક્રિયાઓ વિસ્તારથી સમજાવે.

૧. કાયા (શરીર) ને અજ્યણાએ પ્રવર્તાવતાં જે ક્રિયા લાગે તે કાયિકી ક્રિયા.
૨. તરવાર વગેરે અધિકરણે કરી જીવોને મારવાની જે ક્રિયા થાય તે આધિકરણિકી ક્રિયા.
૩. જીવ તથા અજીવ ઉપર દ્રેષની ચિંતવના કરવી તે પ્રાદ્રેષિકી ક્રિયા.
૪. પોતાને કે પરને પરિતાપ ઉપજાવે તેવી ક્રિયા તે પારિતાપનિકી ક્રિયા.
૫. એકેન્દ્રિય વગેરે જીવને હણવો, હણાવવો તે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા.
૬. કર્ષણની ઉત્પત્તિ કરવી, કરાવવી તે આંરંભિકી ક્રિયા. (કર્ષણ એટલે ખેડવું તે)
૭. ધનધાન્યાદિ નવવિધ પરિચ્છેદ મેળવતાં જે ક્રિયા લાગે તે પારિચ્છેદિકી ક્રિયા.
૮. માયાએ કરી ખીજાને ઠગવું તે માયા પ્રત્યાયિકી ક્રિયા.
૯. જિનવચન અસ્વીકારતાં જે વિપરીત પ્રરૂપણા થાય તે મિથ્યાદર્શન પ્રત્યાયિકી ક્રિયા.
૧૦. પચ્ચખખાણુ લીધા વિના જે ક્રિયા લ્હગ્યા કરે તે અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા.
૧૧. કૌતુકથી અશ્વપ્રમુખને જોવા તે અગિયારમી દૃષ્ટિકી ક્રિયા.
૧૨. સ્ત્રી, ગાય વગેરેનો સ્પર્શ કરવો તેથી લાગતી ક્રિયા સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયા કહેવાય. અથવા સંદેહ ઉત્પન્ન થવાથી પૂછતાં ક્રિયા લાગે તે પૃચ્છિકા ક્રિયા.
૧૩. જીવ તથા અજીવને આશ્રયી જે રાગદ્રેષ થાય અને ખીજાના હસ્તી કે ઘોડા જેઈ તે પર દ્રેષ થાય તે પ્રાત્યાયિકી ક્રિયા.
૧૪. પોતાના અશ્વ વગેરેની પ્રશંસા સાંભળી હર્ષ પામવો અથવા ઘી-તેલનું ભાજન જીઘાડું મૂકવાથી તેમાં જીવ આવી પડે તે સામંતોપનિપાતિકી ક્રિયા.
૧૫. કોઈના હુકમથી શસ્ત્ર ધડાવવું કે વાવ-કૂવા ખણવા તે નૈશક્તિકી ક્રિયા.
૧૬. શ્વાન વગેરે જીવથી કે શસ્ત્રથી જીવને મારવા તે સ્વહસ્તિકી ક્રિયા.
૧૭. જીવ અજીવને આજ્ઞા કરવી અને તેની મારફત કાંઈ મંગાવવું તે આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા.

૧૮. જીવ, અજીવનું વિહારણ કરવું, ભાંગવું તે વિહારણિકા ક્રિયા.
૧૯. ઉપયોગ રાખ્યા વિના શૂન્યચિત્તે વસ્તુ લેવી, મૂકવી તે અનાભોગિકી ક્રિયા.
૨૦. આલોક પરલોક વિરુદ્ધ કાર્યનું આચરણ કરવું તે અનવકાંક્ષાપ્રત્યાયિકી ક્રિયા.
૨૧. મન વચન કાયાના યોગનું જે દુઃપ્રણિધાન, તેમાં પ્રવર્તન તે પ્રાયોગિકી ક્રિયા.
૨૨. મોટું પાપ જેથી આઠે કર્મોનું સમુદાયપણે ગ્રહણ થાય તે સમુદાન ક્રિયા.
૨૩. માયા તથા લોભ વડે પ્રેક્ષતાં વચન એવાં બોલવાં કે જેથી રાગની વૃદ્ધિ થાય તે પ્રેમ ક્રિયા.

૨૪. ક્રોધ કે માનથી ગર્વિત વચન બોલી સામાને દ્રેષ ઉપજાવવો તે દ્વૈષિકી ક્રિયા.
૨૫. કેવળ શરીરને પ્રતાપવાથી લાગતી ક્રિયા તે ઈર્યાપથિકી ક્રિયા.

એ પચીસ ક્રિયાને પાંચ ઇન્દ્રિય, ચાર કષાય, પાંચ અવ્રત અને ત્રણ જોગ સાથે મેળવતાં આશ્રવ તત્ત્વના એંતાળીશ પ્રકાર થાય.

આમાં કર્મની આવક ગરનાળાના જળની માફક થાય છે. સારા અને ખરાબ બંને આવકનાં સાધનોને એમાં સમાવેશ થાય છે.

સંવર—કર્મના ગરનાળાનાં ખારણાં બંધ કરવાં તે સંવર, કર્મને આવવાના માર્ગ સામે ખારણાં બંધ થાય તે સંવર. તેના સત્તાવન પ્રકાર છે. તેમાં મન વચન કાયાના યોગો મહત્ત્વનાં છે. આપણે નવતત્ત્વાનુસાર સત્તાવન પ્રકાર વિચારી જઈએ.

૧. ઈર્યાસમિતિ તે સાડા ત્રણ ડગલાં જમીન જેઈ જ્યણાપૂર્વક ચાલવું.
૨. સમ્યક્ પ્રકારે નિરવધ ભાષા બોલવી તે ભાષાસમિતિ.
૩. દોષ વગરના આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, વસતીની શોધ કરવી તે એષણા સમિતિ.
૪. સારી રીતે પુંજ પ્રમાણે આસનાદિ લેવું મૂકવું તે આદાનનિષ્કેપણ સમિતિ.
૫. મળમૂત્રાદિને જીવરહિત ભૂમિએ ઉપયોગપૂર્વક મૂકવા તે ચારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ.
૬. મનને ગોપવવું, વિકલ્પ સંકલ્પ રહિત કરવું, તે મનોગુપ્તિ.
૭. વચનને ગોપવવું, અથવા વચન ચતનાપૂર્વક બોલવું તે વચનગુપ્તિ.
૮. કાયાને ગોપવવી અથવા કૂકડીની પેઠે પગ સંકોડી સૂવું તે કાયગુપ્તિ.

આ પાંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિ સાધુ સાધ્વીને સદૈવ અને શ્રાવક શ્રાવિકાને સામાયિક, પોસહ લેતી વખતે રાખવાની છે.

હવે આ આઠ પ્રવચન માતા ઉપરાંત બાવીશ પરિષદ પણ સંવર છે, તે વિચારીએ.

૧. ક્ષુધાપરિષદ. ગમે તેવી ભૂખ લાગે પણ સહન કરે, અનેષણીય આહાર ન જ લે.
૨. પિપાસાપરિષદ. તરસ ગમે તેવી લાગે પણ અનેષણીય જલ ન જ લે.
૩. શીતપરિષદ. ગમે તેવી ઠંડી હોય તે સહે.
૪. ઉષ્ણપરિષદ. ગમે તેટલો તડકો હોય પણ માથે છત્ર ધરવાની વાત ન કરે.

૫. દંશપરિષદ. ડાંસો ગમે તેટલા ડંખ દે, માંકડ મૂંઝવે કે જૂ હેરાન કરે તે સહે.
૬. અચેલ પરિષદ. વસ્ત્રને વાંછે નહિ. આગમમાં કહેલા વસ્ત્રો જ રાખે. વસ્ત્ર પર મૂછાં ન રાખે.
૭. અરતિપરિષદ. અપ્રેમને તળે. ચિંતન કરી અરતિ દૂર કરે.
૮. સ્ત્રીપરિષદ. સ્ત્રી ગમે તેટલું લલચાવે, શૃંગાર કરે કે લલિતપણું બતાવે, તેનાથી ચલિત ન થાય.
૯. ચર્યાપરિષદ. ચર્યા એટલે ચાલવું. એક સ્થાનકે ન રહે, વિહાર કરે.
૧૦. નૈવેદિકી પરિષદ. સર્વ પાપકર્મોના નિષેધ કરે.
૧૧. શય્યાપરિષદ. ગમે તેવી ખરબચડી ભૂમિ પર શય્યા કરે. શય્યા એટલે સૂવાનું સ્થાન.
૧૨. આક્રોશ પરિષદ. અન્ય ક્રોધ કરે તે ખમે, કોષે નહિ.
૧૩. વધપરિષદ. કોઈ ખૂની હુમલો કરે અથવા પાટુ કે ઢીંકા મારે તે ખમે.
૧૪. યાચનાપરિષદ. ધર્મયાત્રાના નિર્વાહ અર્થે અત્યંત જરૂરી ચીજ અન્ય પાસેથી માંગતા શરમાય નહિ.
૧૫. અલાભપરિષદ. માગ્યા છતાં મળે નહિ તો મનમાં ઉદ્વેગ ન ધરે.
૧૬. રોગપરિષદ. ગમે તેવો આક્રોશ વ્યાધિ પોતાને થાય તે શાંતિથી સહે. હાલ-વેાય ન કરે.
૧૭. તૃષ્ણપરિષદ. શય્યામાં તરણાં હોય એની પીડા ખમે.
૧૮. મલપરિષદ. શરીરે મેલ થાય તેથી દુર્ગંધ થાય તે સહે.
૧૯. સત્કાર પરિષદ. આદરાતિથ્યને દેખી સારું ન લગાડે.
૨૦. પ્રજ્ઞાપરિષદ. બુદ્ધિબળ હોય તો તેનો ગર્વ ન કરે, ન હોય તેનો ઉદ્વેગ ન કરે.
૨૧. અજ્ઞાનપરિષદ. અજ્ઞાણપણાની ચિંતા ન કરે.
૨૨. સમ્યક્ત્વપરિષદ. એને શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મમાં શંકા ન પડે.
- આ રીતે આઠ સમિતિ-ગુપ્તિ સાથે આ બાવીશને મેળવતાં ત્રીસ થાય.
- દશ યતિધર્મો ઉપર આવી ગયા તે મેળવતાં ચાળીશ સંવર થયા. અને બાર લાવના જે ઉપર આવી ગઈ અને શાંતસુધારસમાં વર્ણવેલ છે, એ મેળવતાં સંવરના બાવન પ્રકાર થયા. અને ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર છે.
૧. સામાયિકચારિત્ર. જે ઘડી સુધી સમતા અનુભવવી.
  ૨. છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર. પૂર્વપર્યાયનો છેદ અને નવીન પર્યાયનું ઉપસ્થાપન.
  ૩. પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર. પરિહાર એ તપવિશેષ છે, તેણે કરીને વિશુદ્ધિ. તે શાસ્ત્રની વાત છે.
  ૪. સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર. દશમે ગુણઠાણે કષાયને ઉપશમાવે તેવું ચારિત્ર.

૫. યથાખ્યાતચારિત્ર. સર્વથા અકષાયપણું.

આ રીતે સંવર સત્તાવન પ્રકારનો થાય. આ પ્રમાણે આશ્રવ અને સંવર તત્ત્વ સમજવાં. (૨૨૦)

નિર્જરા, અંધ અને મોક્ષ તત્ત્વ—

સંવૃતતપઉપધાનાત્તુ નિર્જરા કર્મસન્તતિર્વન્ધઃ ।

વન્ધવિયોગો મોક્ષસ્તિત્વતિ સંક્ષેપાન્નવ પદાર્થાઃ ॥૨૨૧॥

અર્થ—સંવરવાન પ્રાણીને તપસ્યા તથા ઉપધાનથી કર્મની નિર્જરા થાય છે. કર્મની અવિચ્છિન્ન ધારા તે અંધ કહેવાય છે. આ કર્મનો અંધ સંપૂર્ણ અંધ થાય તે કર્મનો મોક્ષ કહેવાય છે. ટૂંકમાં એ નવ પદાર્થો (તત્ત્વો) જણાવ્યા. (૨૨૧)

વિવેચન—આ ગાથામાં બાકીનાં ત્રણ તત્ત્વો બતાવી નવ તત્ત્વનું કે સાત તત્ત્વનું પ્રકરણ પૂરું કરશે. તેમાં પ્રથમ સંવરતત્ત્વ શું છે તે જણાવીએ. પ્રાણીની ગરનાળા દ્વારા આય થતી હોય તેના સામે બારણાં અંધ કરી દેવા, કર્મની આવક જ અંધ કરવી તે સંવર છે એમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. સવાલ એ છે કે એ તો નવાં કર્મને અંગેની વાત થઈ, પણ અગાઉ બાંધેલાં હોય તેવાં કર્મને અંગે તેને લોગવ્યા સિવાય કેમ ખપાવવા? એ કર્મની નિર્જરા એટલે અગાઉના કર્મનો નિર્જરા દ્વારા હાસ કરવો તે. એ સાતમા સત્ત્વને આપણે સમજવા યત્ન કરીએ.

સંવૃત—સંવરવાન પ્રાણીને પહેલાં કરેલાં કર્મોને દૂર કરવાનાં, કર્મને કાપી નાંખવાનાં, મુખ્ય એ સાધન છે. એ બંને સાધનો પર નીચે આ જ ગાથામાં વર્ણન છે.

તપ—તપ કરવાથી કર્મો છૂટે છે, કપાઈ જાય છે. એ તપના બે પ્રકાર છે : બાહ્ય તપ અને આભ્યંતર તપ. બાહ્યતપ બીજાના દેખવામાં આવે છે. એના છ પ્રકાર છે :

૧. આહારનો ત્યાગ તે પ્રથમ અનશનતપ.
૨. પોતાને ભૂખ હોય તેથી બેચાર કેળિયા પેટ ખાલી રાખવું અને અટકી જવું તે જિજ્ઞોદરિકાતપ.
૩. પોતાની આજીવિકાની એછાશ કરવી તે વૃત્તિસંક્ષેપ તપ.
૪. નીવી તપ તથા આયંબિલ કરવું, છ મહાવિગય (ધી, તેલ, ગોળ, છાશ, દૂધ અને કઠા) ત્યાગ તે રસત્યાગ તપ.
૫. શરીરે લોચાદિક કષ્ટ સહન કરવું, કાઉસગ્ગ કરવો, આસન-મુદ્રા કરવા તે કાયકલેશ તપ.
૬. શરીરનાં અંગોપાંગને સંકોચી રાખવા તે સંકીનતા તપ.

આભ્યંતર-આંતરિક તપના છ પ્રકાર છે :

૧. અપરાધ માટે ગુરુ આપે તે શુદ્ધિ કરવી તે પ્રાયશ્ચિત્ત તપ.
૨. ગુણવંત તરફ વિનય કરવો, આશાતના ન કરવી તે વિનય તપ.
૩. તપસ્વીની, માંદાની માવજત કરવી તે વૈયાવૃત્ત્ય તપ.
૪. અભ્યાસ કરવો, તેનું પુનરાવર્તન કરવું, પૂછવું તે સ્વાધ્યાય તપ.
૫. મનની એકાગ્રતા કરવી તે ધ્યાન તપ.
૬. કાર્યોત્સર્ગ કરવો, કાઉસગ્ગ કરવો તે કાર્યોત્સર્ગ તપ.

આ બારમાંથી એક અથવા વધારે પ્રકારે તપ કરવાથી બાધેલ જૂના કર્મોનો ક્ષય થાય છે. એ સાતમુ નિર્જરાત્ત્વ કહ્યું. હવે આઠમા બંધતત્ત્વની વાત વિચારીએ.

કર્મની અવિચિન્ન ધારાને બંધ કહેવામાં આવે છે. તે બંધ વખતે કર્મની ચાર બાબત મુકરર થાય છે.

૧. કર્મની પ્રકૃતિ કેવી છે, તે જ્ઞાનાવરણીય છે કે નામકર્મ, એ નિર્બુધ જેના આધારે થાય તે પ્રથમ પ્રકૃતિબંધ.
૨. કર્મ કેટલે કાળે ઉદયમાં આવશે અને તે વખતે તે કેટલો વખત ટકશે તે નક્કી કરનાર સ્થિતિબંધ.
૩. કોઈ કર્મનું જોર વધારે હોય, કોઈનું ઓછું હોય, તે નક્કી કરનાર તે અનુભાગબંધ.
૪. કર્મના દળિયાં કેટલાં છે તેનો જેના પર આધાર છે તે પ્રદેશબંધ.

મોક્ષ—હવે છેલ્લા (સાતમા કે નવમા) તત્ત્વમાં કર્મથી સર્વથા મૂકાવું, હંમેશને માટે છૂટા થવું, તે મોક્ષ નામનું તત્ત્વ છે. આ રીતે નવ તત્ત્વ કે સાત તત્ત્વ સંબંધી હકીકત રજૂ કરવામાં આવી. હવે તેની ઉત્તરપીઠિકા કરીએ. (૨૨૧)

*

*

*

આ રીતે આ તત્ત્વનું પ્રકરણ પૂરું થાય છે. આ આખા વિષયમાં સાત તત્ત્વને સ્વીકારવા કે નવ તત્ત્વ સ્વીકારવા એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. અમુક અપેક્ષાએ સાત તત્ત્વને માનવામાં પણ વાંધો નથી અને બીજી અપેક્ષાએ પ્રસિદ્ધ નવ તત્ત્વ સ્વીકારવા એમાં કોઈ બાતનો વિરોધ નથી. એ તો તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહેલ અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધે: (પ. ૩૧) સૂત્રના નિયમ પ્રમાણે અપેક્ષાભેદ છે. બાકી ખરી રીતે તો એમનો સમાવેશ આશ્રવ તત્ત્વમાં થઈ જાય છે, એટલે પુણ્ય અને પાપ એ બંને એક પ્રકારના આશ્રવો હોવાથી તેમને જુદા ગણવાની જરૂર રહેતી નથી. એમ તો ઠાણાંગસૂત્રમાં માત્ર એ જ તત્ત્વો - જીવ અને અજીવ - કહ્યાં છે. આ રીતે દેખીતો વિરોધ દૂર થઈ જાય છે.

પ્રાણી બિનજવાબદારીએ હાંકે રાખે તેમાં અંતે તેને તુકસાન છે. તે પછી અહીં તહીં રખડ્યા કરે છે અને નકામો હેરાન થાય છે. એ ચાલે ત્યારે એનો ધમધમાટ જોયો

તત્ત્વ

હોય, એ વેધ પાડે ત્યારે એની મુખમુદ્રા અવલોકી હોય અને એ ઘર બાંધે ત્યારે એણે માનેલું સ્થાયીપણું જાણ્યું હોય તો સુઝ માણસને વિચારમાં નાખી દે છે. એ તો જાણે કદી કરવાનો નથી અને અહીં બાંધેલ ઘર કે વસાવેલ ઉપસ્કર સાથે લઈ જવાનો હોય એવી માયાથી વતે છે. એ માથું ઓળે તો એનો અહેરો જોવાલાયક થઈ પડે અને એ કાચમાં ચેનચાળા કરે ત્યારે એ ઘેલો છે એવું સુઝ માણસને લાગે. આ નવતત્ત્વો એને દુનિયા દારીનું ભાન કરાવે છે અને આખરે તર્કથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે તે જ પદાર્થો છે અને તે જીવનના સારરૂપ પદાર્થો છે અને તેમાં સર્વનો સમાવેશ થાય છે. દુનિયામાં કે જીવનમાં એ સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થ નથી, એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. એનું કારણ એ કે આ સર્વ પદાર્થો ઉપસ્કરો, કામવાસણો કે ફરનીચર, ગાડી, હાર, ખંગલા એ સર્વ પૌદ્ગલિક છે અને પુદ્ગળના સર્વ ધર્મ એમાં છે, તે ઉપરાંત કોઈ પણ પદાર્થ જીવતો કે મરેલો અહીં નથી. આવી વિશાળ દૃષ્ટિએ જોતાં આ નવતત્ત્વમય આખું જીવન છે અને આખી દુનિયા છે.

આ નવ તત્ત્વોને એવી યુક્તિપૂર્વક ગોઠવવામાં આવ્યાં છે કે તે સિવાયની કોઈપણ વસ્તુ કે શક્તિ બાકાત રહે જ નહિ. આ નવ તત્ત્વમાં સર્વ વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વૈશેષિકના પદાર્થોનો પણ સમાવેશ આ નવ કે સાત તત્ત્વમાં અંતે તમે જ કરી શકશો. એવી જ રીતે, અન્ય દર્શનોએ કહેલ પદાર્થોની કે નૈયાયિકોએ કહેલ પદાર્થોની હકીકત સમજવી. જે પદાર્થ હોય તેનો સમાવેશ અત્ર ખતાવેલ તત્ત્વમાં થઈ જાય છે.

તેટલા માટે આ તત્ત્વોને જૈન પદ્ધતિના કેન્દ્ર તરીકે સમજવાં અને તેમાં જરા પણ શંકા ન કરવી. જીવાદિક નવ પદાર્થોને જે જાણે તેને સમ્યક્ત્વ હોય, નવ તત્ત્વને સદ્ધ-વામાં આવે તો જરૂર જીવના આ સંસારના ફેરા મટી જાય અને એ જરૂર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે. આ મોક્ષ એવું સ્થાન છે કે જ્યાંથી પાછું આવીને જન્મમરણની કડાકૂટમાં પડવાનું નથી. એના આંટાફેરા સર્વ મટી જાય છે અને એ પોતાના ઇચ્છિત સ્થાનકે ગમન કરી શકે છે. આવા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાનો સર્વનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ અને તે આ તત્ત્વજ્ઞાનનું અનિવાર્ય પરિણામ છે એટલું જાણી લઈ તત્ત્વશ્રદ્ધા મજબૂત કરવી, કારણ કે અંતે એ વસ્તુ જ સાથે આવનાર છે અને વાડી, વજીરા, ખંગલા, ઘર, દુકાન - એ સર્વ અહીં વહેલામોડા મૂકી જવાના છે. પોતાનાં સારાં કે ખરાબ કામોની અસર સાથે આવશે અને પછી તે દિવસે વિચાર કે પશ્ચાન્તાપ થશે તે નકામો છે, માટે તંદુરસ્તી વખતે તેનું જ્ઞાન કરી લેવું સારું છે અને લાલદાયી છે. આ સમ્યક્ત્વનું પરિણામ પણ આપણે વિચારીએ.

સમ્યક્ત્વ એટલે શુદ્ધ દેવ, શુરુ, ધર્મ પર શ્રદ્ધા. એના પરિણામે સંસાર પરિમિત થઈ જાય છે અને અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તાના વધારેમાં વધારે કાળમાં તો પ્રાણી અવશ્ય મુક્તિ-સ્થાને જાય છે. જાણીને સમજીને કોઈ પણ ક્રિયા કરવી તેની વાત જ જુદી છે. જૈન

શાસ્ત્રકાર તો અનેક સ્થાનકે કહે છે કે જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ. એકલી ક્રિયા કે એકલું જ્ઞાન કાંઈ કામ આપતું નથી, કારણકે આંધળાને પાંગળાની ચોક્કસ જરૂર પડે છે. ક્રિયા જ્ઞાન વગર આંધળી છે અને જ્ઞાન ક્રિયા વગર પાંગળું છે. એ બન્ને એક બીજાની સંહાય લઈ જરૂર મોક્ષ અપાવે છે અને સમકિત એના ઉપર શિખર ચઢાવે છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે ક્રિયાની પણ આવશ્યકતા છે.

એટલા માટે આ નવતત્ત્વના જ્ઞાનની અને જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુઓ બાણી લેવાની અપેક્ષા છે અને તે અપેક્ષાએ નવે તત્ત્વને તત્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે. ખાકી તો જીવાદિ તત્ત્વ અંતે જીવને જ લાગે છે, છતાં એક તત્ત્વને બદલે નવ તત્ત્વ બતાવ્યાં એનો ખુલાસો કુંવરવિજયે નવતત્ત્વના પ્રશ્નોત્તરમાં શરૂઆતમાં જ વિસ્તારથી બતાવ્યો છે. આ નવે તત્ત્વને અનેક રીતે બહુવાં જરૂરી છે અને તે પ્રાણીને હિતકારી છે, એ જ્ઞાન યથાસ્થિત ન હોય ત્યાં સુધી પ્રાણી જ્યાં ત્યાં અટવાયા કરે છે અને ઓડતું ચોડ કરી બેસે છે. તેથી તત્ત્વને બરાબર સમજવા, સદ્દેહવા અને તે અનુસાર પોતાનું વર્તન ગોઠવવું એ અંતે પોતાને જ લાભ કરનારું છે. એ દષ્ટિએ જોતાં નવ તત્ત્વો ઝળકાટ કરે છે અને જે દુનિયા પર અત્યાર સુધી અધારપટ હતો તેનું રહસ્ય સમજાઈ જાય છે. તેટલા માટે સારી રીતે વિચારીને આ નવતત્ત્વનાં જ્ઞાન અને સદ્દેહજ્ઞાને સંબંધવાં જોઈએ.

આવી તક વારંવાર મળવી મુશ્કેલ છે. અત્યારે તમને નવ તત્ત્વ સમજાવનાર મળશે, તેની ઝૂંચવણો દૂર કરનાર મળી રહેશે, અને તેનો પરસ્પર સમન્વય કરનારા પણ મળશે. તમને જુદિશક્તિ સારી મળી છે તો આવા સુંદર ક્ષેત્ર અને તમારી એ સમજશક્તિનો પૂરો લાભ લો. અનંત ભવ જાય પછી આવી અનુકૂળતા મળે છે, તેને કૃગાવી ન દેવી, આવી મળેલી તકનો પૂરો લાભ લેવો.

॥ इति तत्त्वप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૧૦ મું : સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર

ઉમાસ્વાતિ મહારાજ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર શરૂ કરતાં પ્રથમ સૂત્ર કહે છે કે 'સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને મોક્ષનું સાધન થાય છે.' આવી અગત્યની બાબતને આ ગ્રંથના લગભગ મધ્યમાં મૂકીને ગ્રંથકર્તાએ ભારે ચતુરાઈ બતાવી છે.

આ સૂત્રમાં માત્ર મોક્ષનાં સાધનોનો નામનિર્દેશ કર્યો છે, અહીં તો તે સાધનોની વાત સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવી છે. બંધના કારણોનો અભાવ થવાથી જે આત્મિક વિકાસ પરિપૂર્ણ થાય છે તે મોક્ષ છે. જ્ઞાન અને વીતરાગભાવની પરાકાષ્ઠા એ મોક્ષ છે. આવા મોક્ષનાં સાધનોને રજૂ કરનારી વાતની અગત્ય ઠસાવવાની જરૂર રહેતી નથી. એટલા માટે મોક્ષ અપાવી દેનાર કે તેની નજીક લઈ આવનાર સાધનોનો બની શકે તેટલી સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કરી આપણા વિચારો સ્થિર કરવા જોઈએ, કારણ કે જેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તેને બધું મળ્યું છે. આપણો પ્રયાસ તે લેવાનો છે. મોક્ષ એ ખરીદી શકાય તેવી વસ્તુ નથી, ત્યાં જવાનાં કાંઈ ગાડાં બંધાતાં નથી અને ઘોડાગાડી કે મોટર અથવા એરોપ્લેનથી તેને પહોંચી શકાતું નથી. તેથી આ વિચારક પુરુષોએ તેને પહોંચવાનાં જે સાધનો બતાવેલ છે તેનો રીતસર અભ્યાસ કરી તેનો સાર કાઢવો અને આપણી અતુકૂળતા પ્રમાણે તેનો સ્વીકાર અને આદર કરવો. આ સાધનો બરાબર મળશે ત્યારે આપણે ઈર્ષિત સ્થાનકે પહોંચી જઈશું. તેથી આ ત્રણે ચીજોને બરાબર સમજવા આપણે બનતો પ્રયત્ન કરીએ. એટલે આ પ્રકરણમાં આપણે ઇચ્છિત જગ્યાએ પહોંચવાનાં સાધનોનો વિગતવાર પણ દૂકામાં અભ્યાસ કરીશું અને પછી આપણે તે સાધનોનો બનતો ઉપયોગ કરીશું. પ્રથમ તો આપણે એ ત્રણે ચીજો શું છે? કેવી છે? તે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

આ એક સૂત્ર પર પાંચશે પાનાં એક વિદ્વાન પંડિતે લખેલાં તૈયાર છે. એટલો બધો અગત્યનો આ વિષય છે. એને સમજવા યત્ન કરવો તે આપણને મળતો એક સાચો લહાવો છે. એ દૃષ્ટિએ આપ નીચેનો અનુવાદ અને તે પરનું વિવેચન વાંચશો. એ ઉપરથી એની ઉપયોગિતાના સંબંધમાં આપને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

દર્શન એટલે વીતરાગ ભગવાને વીતરાગતાને પામવા જણાવેલ તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા. જીવ આદિ તત્ત્વોની વાત આપણે કરી ગયા છીએ.

આવી શ્રદ્ધા સાથેનું જે કંઈ જ્ઞાન તે સમ્યક્ જ્ઞાન. જ્ઞાન એ સાકાર અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક બોધ છે.

સ્વરૂપરમણતા થવી તે ચારિત્ર છે. રાગદેવની અને યોગની નિવૃત્તિ થવાથી એ સ્વરૂપરમણતારૂપ ચારિત્ર થાય છે.

આ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પરિપૂર્ણ દશામાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંપૂર્ણ મોક્ષનો સંભવ છે, અન્યથા નહિ. એક પણ સાધન જ્યાં સુધી અપૂર્ણ હોય છે ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ મોક્ષ થઈ શકતો નથી. દાખલા તરીકે સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ જ્ઞાન પરિપૂર્ણ રૂપમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, છતાં સંપૂર્ણ ચારિત્રની અપૂર્ણતાને લીધે તેરમા ગુણુસ્થાનકમાં પૂર્ણ મોક્ષ અર્થાત્ અશરીર સિદ્ધિ અથવા વિદેહ સુક્તિ થતી નથી. અને ચૌદમા ગુણુસ્થાનકમાં શૈલેશી અવસ્થારૂપ પરિપૂર્ણ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતાં જ ત્રણે સાધનોની પરિપૂર્ણતાના બળથી પૂર્ણ મોક્ષ થાય છે. શૈલેશી અવસ્થા એટલે આત્માની એ અવસ્થા કે જેમાં ધ્યાનની પરાક્રમકાના કારણથી મેરુ સરખી નિષ્પ્રકંપતા કે નિશ્ચળતા આવે છે. અહીં આપણને આ ઉપાયોના સાહચર્ય સંબંધમાં કેટલાક વિચાર આવે છે.

ઉપરના ત્રણે સાધનોમાંથી પહેલાં જે એટલે કે સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ જ્ઞાન અવશ્ય સહચારી હોય છે. જેમ સૂર્યનો તાપ અને પ્રકાશ એકબીજાને છોડીને રહી શકતા નથી, તેમ સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ જ્ઞાન એકબીજા સિવાય રહેતાં નથી. પરંતુ સમ્યગ્ ચારિત્રની સાથે તેમનું સાહચર્ય અવશ્યભાવી નથી, કારણ કે સમ્યગ્ ચારિત્ર સિવાય પણ કેટલાક સમય સુધી સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ જ્ઞાન જોવામાં આવે છે. આમ હોવા છતાં પણ ઉત્કાંતિના ક્રમ પ્રમાણે સમ્યક્ ચારિત્ર માટે એવો નિયમ છે કે જ્યાં તે હોય ત્યાં એની પૂર્વેનાં સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ જ્ઞાન બંને સાધન અવશ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે પંડિત સુખલાલજી તત્વાર્થાધિગમના (૧.૧)ના વિવેચનમાં જણાવે છે. આ સાહચર્ય સંબંધમાં કોઈકેઈનો મતભેદ પણ છે એ પંડિત સુખલાલજીએ સદર સૂત્રની નોંધમાં બતાવેલ છે.

મોક્ષને માટેનાં તે સાધનો આપણા પૂરતાં છે, બાકી સાધ્ય અને સાધનમાં તફાવત નથી. આપણે સાધકો છીએ એની નજરે એ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર જે સમ્યક્ પ્રકારના હોય તો તે સાધન તરીકે કામ કરે છે, સિદ્ધની અપેક્ષાએ નહિ જ. આ શાસ્ત્ર સાધકને માટે છે સિદ્ધને માટે નથી; આથી આમાં સાધકને માટે ઉપયોગી એવાં સાધ્ય-સાધનના ભેદનું જ કથન છે. મોક્ષથી સાચું સુખ નિરંતર સદા માટે મળે છે. તેથી એ મોક્ષ સાધકને પ્રાપ્તવ્ય છે, અને તેટલા માટે સાધકની નજરે આ સર્વ સાધનો બતાવ્યાં છે.

સાંસારિક સુખો ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાથી થાય છે. ઇચ્છા તો એક પૂરી ન થાય ત્યાં અનેક જીભી થાય છે. સંતોષ એ જ સાચું સુખ છે. મોક્ષમાં ઇચ્છાઓનો અભાવ થઈ જાય છે અને સ્વાભાવિક સંતોષ પ્રકટ થાય છે. આપણે-સાધકોનો પ્રયત્ન એ સાચા સુખને મેળવવાનો છે. તેટલા માટે સાધનોની સાહચર્યતા આપણે અંગે બતાવવામાં આવી છે.

આમાં સમ્યગ્ દર્શનને પ્રથમ સ્થાન સાધન તરીકે આપવામાં આવ્યું છે. યથાર્થ રૂપથી પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવાની જે રુચિ તે સમ્યગ્ દર્શન છે—તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ । (૧.૨) સૂત્રનો એ અર્થ છે. આ ઘણી ઉપયોગી અને મૂલાંતગત હકીકત હોઈ એ સારી રીતે ચર્ચા-વિચારણા માગે છે. બાણ અને મયૂર ભટ્ટની વાર્તામાં ઓંકાર વૃત્તિના પાંચસો પોઠીઆ ભરેલા જણાવેલ છે. હુવે ઓંકાર વૃત્તિના પાંચસો પાકા ઉપાડે તેટલા ગ્રંથો હોય તો પછી આ એક સૂત્ર પર જેટલો વિસ્તાર કરવો હોય તેટલો થઈ શકે. આ આત્માના મૂળ ગુણો હોવાથી તેમને ખરાખર સમજી લેવા અને તેમની હૃદયમાં ધારણા કરવી, કારણ કે અંતે મોક્ષ અપાવનાર સાધન આ છે અને મોક્ષ છેવટનું સાધ્ય છે. આ વિષયની અગત્ય સમજી તે પર સારી રીતે ધ્યાન આપવાનું લક્ષ્ય જેવવામાં આવે છે.

આવહારિક-સાંસારિક સુખ કરતાં મોક્ષનું સુખ ભારે મોટું છે, અનંતગણું છે, તે મેળવવા આપણો પ્રયાસ છે. તો જે મેળવવા આપણે મથતા હોઈએ તે કેવું છે? શું છે? તે ખરાખર વિવેચનપૂર્વક સમજી લેવું જોઈએ, કારણ કે આપણે અંતે તે લેવું છે. તો લેવાની વસ્તુને ખરાખર ઓળખી લેવી જોઈએ.

સમ્યક્ત્વના બે પ્રકાર—

एतेष्वध्यवसायो योऽर्थेषु विनिश्चयेन तत्त्वमिति ।

सम्यग्दर्शनमेतत्तु तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥૨૨૨॥

અર્થ—એ નવ તત્ત્વો પરત્વે 'તે તત્ત્વ છે' એવો નિર્ણયપૂર્વકનો જે વિચાર તે સમ્યગ્ દર્શન. એ બે પ્રકારે થાય છે : એક કુદરતી રીતે અને બીજું અભ્યાસથી. (૨૨૨)

વિવેચન—પ્રથમ સમ્યગ્ દર્શન કોનું નામ કહેવાય તે વર્ણવે છે અને તે કેવી રીતે થાય તેના બે પ્રકારોને વર્ણવે છે.

અધ્યવસાય—વિચાર. એવી રીતે જે અને જેટલા પદાર્થો છે તે અને તેટલા જ પદાર્થો છે એવો નિશ્ચયપૂર્વકનો નિર્ણય હોય તેને સમ્યગ્ દર્શન કહેવામાં આવે છે. એટલે ભગવાને જે પ્રકારે તત્ત્વોને જણાવ્યાં છે અને ગણી ખતાવ્યાં છે તે જ પ્રમાણે છે એવો નિશ્ચયપૂર્વક જે માનસિક નિર્ણય તેને સમ્યગ્ દર્શન કહેવામાં આવે છે. પ્રાણીને સમજવા માટે ચર્ચા કરવાની છૂટ છે, એ ચર્ચા કરે પણ ભગવાંતના ખતાવેલ માર્ગ ઉપર અશ્રદ્ધા ન લાવે. આ શ્રદ્ધાપૂર્વકના નિશ્ચયને સમ્યગ્ દર્શન કહેવામાં આવે છે. ભગવાનની એણે પરીક્ષા કરી જોઈ અને પરીક્ષાને પરિણામે ભગવાંતનું આપ્તપણું સ્વીકાર્યું. એટલે ભગવાને જે કહ્યું તે સત્ય છે એવો નિશ્ચય તે સમ્યગ્ દર્શન. આ શ્રદ્ધાનો વિષય છે અને શ્રદ્ધામાં વિકલ્પસંકલ્પને કે શંકાને સ્થાન નથી.

અર્થ—એ જીવાદિક નવ પદાર્થો ઉપર જણાવ્યાં તે જ અને તેટલા જ પદાર્થો છે,

અને તેની ખડાર કોઈપણ વસ્તુ નથી, આવી અવ્યળ શ્રદ્ધા રહે, તે વાતનો સત્ય તરીકે સ્વીકાર થાય તે સમ્યગ્ દર્શન. જીવ આદિ નવ તત્ત્વો એ શ્રદ્ધાનો વિષય છે, શંકાને કે સંશયને એમાં સ્થાન નથી.

વિનિશ્ચય—આવો મનમાં ખાસ નિર્ણય હોય, એ નિશ્ચય ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગમાં પણ ફરે નહિ. ‘વિનિશ્ચયેન’નો અર્થ ‘પરમાર્થેન’ એમ ટીકાકાર કરે છે. પરમાર્થથી પ્રાણી નવતત્ત્વનો સ્વીકાર કરે અને આ પાકો નિશ્ચય ગમે તેવા અટપટા પ્રસંગો આવે ત્યારે અફર રહે તે સાચું સમ્યગ્ દર્શન. એના મનમાં પણ શંકા કે વહેમ ન આવે, કે સંશય ન થાય કે વખતે તત્ત્વો ઓછાવધારે હશે, એને પ્રભુના વચન પર ખૂબ ભરોસો હોય.

નિસર્ગ—કુદરતી. એ તો પ્રતિમા કે ગુરુના દર્શન વિના, કોઈ શબ્દના ઉપયોગ વગર પૂર્વભવના સંસ્કારથી જ સમક્રિતી થઈ જાય. જેને કોઈ અન્ય જાતની અન્યની પ્રેરણા હોતી નથી, પણ કુદરતી રીતે જ સમ્યગ્ દર્શન પામી નિશ્ચયપૂર્વક હૃદયની સાચી શ્રદ્ધા રાખે છે તેનું એક પ્રકારનું સમક્રિત કહેવાય. આ નિસર્ગ સમક્રિતમાં ખાલ્ય પ્રેરણા કે ઉપદેશ અથવા અભ્યાસની જરૂર રહેતી નથી.

અધિગમ—અભ્યાસ. આ અભ્યાસ દ્વારા પણ સમક્રિતની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચર્ચા કરી સારભૂત જાણવું અને તેને સારું જાણીને આદરવું એ અભ્યાસની દ્વારા થતો સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિનો લાભ સમક્રિતનો ખીજો પ્રકાર દર્શાવે છે. ખીજા સર્વ અથવા ખને તેટલાં શાસ્ત્રો જ્યાં પછી અને તેની રીત જાણ્યા પછી પોતે જાતે અભ્યાસ કરી તત્ત્વને જાણવું અને અભ્યાસના પરિણામે તેને સારું જાણી સ્વીકારવું તે અધિગમ દ્વારા થયેલ સમક્રિતની પ્રાપ્તિનો ખીજો પ્રકાર છે.

આ પ્રમાણે કુદરતી રીતે અને અભ્યાસ પછી સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ થાય, તેના પ્રકારો અત્ર વિસ્તારથી બતાવ્યા. આ સમ્યગ્ દર્શનને ખરાખર સમજવું. (૨૨૨)

નિસર્ગ અને અધિગમ ખાટેના ખીજા શબ્દો—

શિક્ષાઽઽગમોપદેશશ્રવણાન્યેકાર્થિકાન્યધિગમસ્ય ।

एकार्थः परिणामो भवति निसर्गः स्वभावश्च ॥૨૨૩॥

અર્થ—શિક્ષા, આગમમાં કહેલી બાબતનો ખીજાને ઉપદેશ આપવો અને શાસ્ત્રનું સાંભળવું તે અધિગમના સમાન અર્થવાચી શબ્દો છે, અને પોતાના પરિણામ અને પોતાના સ્વભાવ તે નિસર્ગના એક જ અર્થ જણાવનાર શબ્દો છે. (૨૨૩)

વિવેચન—આ ગાથામાં સમ્યગ્ દર્શનના જે જે હેતુઓ બતાવ્યા તેના સરખા જ અર્થવાળા શબ્દો બતાવી તે દ્વારા વર્ણુનથી દર્શનને વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. આપણે એ સમાન અર્થવાળા શબ્દોને જોઈ તે દ્વારા દર્શનને સમજીએ.

શિક્ષા—જિનધર્મનો અભ્યાસ કરવો એ એક પ્રકારનો અધિગમ છે. એ અભ્યાસ જૈન ધર્મ પર ડુચિ થવાનું કારણ બને છે. પ્રાણીને બ્યારે બધા ધર્મોની સરખામણી કરે ત્યારે પ્રાણીને જિનદર્શનની મહત્તા અને ન્યાયદર્શિતા સમજાય છે. આ રીતે અભ્યાસ કરવો એ અધિગમ સાથે સમાનાર્થી છે.

આગમોપદેશ—આગમ એટલે જૈનધર્મનાં બે મૂળ આગમો છે તેમનો ઉપદેશ બીજાને આપવાથી પોતાને અધિગમ સમ્યક્ત્વ થાય છે. ઉપદેશ આપે ત્યારે પ્રથમ પ્રાણી પોતાના મનમાં એની શ્રદ્ધા કરે છે. અને બીજાને તે વાત સમજાવતાં પોતાના મનમાં તે વાત જામી જાય છે.

શ્રવણુ—સાંભળવું તે. ધ્યાન રાખીને શાસ્ત્રસંબંધી બીજા લોકો વાત કરે, ઉપદેશ આપે કે શાસ્ત્રનું સહસ્ય સમજાવે તે ધ્યાન દર્દને સાંભળવું; તે પણ અધિગમનો એકાર્થવાચી શબ્દ છે. આ રીતે પ્રાણીને અધિગમ સમ્યક્ત્વ થાય છે.

આ એકાર્થવાચી અનેક શબ્દો છે. જિન લગવાનની પ્રતિમા બેતાં કે મુનિદર્શન થતાં અધિગમ સમકિત થાય છે. વિદ્વાન ગુરુમહારાજ તત્ત્વોનો ઉપદેશ આપે છે અને પ્રાણીને તે દ્વારા પણ અધિગમ સમ્યક્ત્વ થાય છે. તેમના આપેલા ઉપદેશથી કે માર્ગ-દર્શનથી પણ સમ્યક્ત્વ થાય છે.

પરિણામ—પરિણુતિવિશેષ. તે નિસર્ગ સમ્યક્ત્વનું કારણ છે. પોતાની પરિણુતિ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા તરફ હોય ત્યારે નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વભાવ—પોતાનો એટલે આત્માનો સ્વભાવ. તે પણ નિસર્ગનો એકાર્થવાચી શબ્દ છે.

આ રીતે અધિગમ અને નિસર્ગના એકાર્થવાચી શબ્દો બતાવ્યા. તેથી દર્શનની સ્ફુટતા મનમાં થઈ હશે, વધારે સ્પષ્ટતા જણાઈ હશે. આ સમ્યક્ત્વથી બિલકુલ મિથ્યાત્વ છે એ જણાવી આ દર્શનનો વિષય અંધકાર પૂરો કરે છે અને બીજા જ્ઞાનના વિષયને ત્યારપછી હાથ ધરે છે. ઘણી સંક્ષેપથી આ વાત કરી છે. તે ખાસ સમજી મનમાં બિતારવા યોગ્ય છે. આ દર્શન, જ્ઞાન, અને ચારિત્ર એ આત્મિક ગુણો હોવાથી ઘણા મહત્વના છે અને ખાસ ચર્ચાને સમજવા યોગ્ય છે. (૨૨૩)

મિથ્યાત્વ અને જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર—

एतत्सम्यग्दर्शनमनधिगमविपर्ययो तु मिथ्यात्वम् ।

ज्ञानमथ पञ्चभेदं तद् प्रत्यङ् परीक्षं च ॥२२४॥

અર્થ—એ પ્રકારનું સમ્યગ્ દર્શન છે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન કરવો અને તેનાથી જીલટા ચાલવું અથવા તે પર શંકા કરવી તે મિથ્યાત્વ છે. હવે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે. તે પાંચ જ્ઞાનના એ વિભાગ છે : પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને પરોક્ષ જ્ઞાન. (૨૨૪)

વિવેચન—આ ગાથામાં દર્શનનો વિષય પૂરો કરે છે. દર્શનથી જીલટું મિથ્યાત્વ છે એમ જણાવી જ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે એમ જણાવે છે. એ પાંચ જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા એ વિભાગ થાય છે. આ આસ મહત્ત્વનો વિષય હોવાથી ધ્યાન દઈ સમજવા યોગ્ય છે.

સમ્યગ્દર્શન—સંક્ષેપથી અત્યાર સુધી સમ્યગ્દર્શનનું વર્ણન કર્યું. સમ્યગ્દર્શન એટલે સાચી શ્રદ્ધા. આ શ્રદ્ધાને બરાબર ધારણ કરવી.

મિથ્યાત્વ—સમ્યગ્દર્શનથી જીલટું મિથ્યાત્વ. તેના પાંચ પ્રકાર છે. પ્રથમ મૂળ ગાથાનો ભાવ સમજી આ પાંચે પ્રકારનો વિચાર કરીશું.

અનધિગમ—જાણવું નહિ તે, અધિગમથી જીલટું, અભ્યાસ ન કરવો તે અનધિગમ. જાણપણા વગર સર્વ જીલટું જ્ઞાન થાય છે. આવી રીતે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અભ્યાસ ન કરવો તે મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાદશામાં સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી.

વિપર્યય—અર્થને તેના સ્વભાવથી વિપરીત ગ્રહણ, મિથ્યાને સાચું માનવું, જીલટી વાતમાં શ્રદ્ધા કરવી તે.

તુ-સંશયાત્મક. એ સાચું હશે કે નહિ હોય, કે આ સાચું હશે કે તે સાચું હશે, તેવી આશંકા.

આપણે અગાઉ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ જોઈ ગયા છીએ. એના પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવેલા છે. અનાલોગિક એક પ્રકાર છે. એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને હોય તે સમજણ વગરનું અનાલોગિક મિથ્યાત્વ. અનભિગ્રહિકમાં કોઈ પ્રકારનો અભિગ્રહ લેવામાં આવતો નથી, ત્યાગભાવનો અભાવ છે. ત્રીજા અભિગ્રહિક પ્રકારમાં ન લેવા યોગ્ય અભિગ્રહ પ્રાણી લે છે, જીલટી ક્રિયા એમાં સમજણપૂર્વકની ચાલુ રહે છે.

અભિનિવેશ નામના મિથ્યાત્વના ચોથા પ્રકારમાં દેવ માન્યા તેને માન્યા, અભિનિવેશને કારણે પાછો ફરી શકતો નથી. પાંચમો મિથ્યાત્વનો પ્રકાર સાંશયિક મિથ્યાત્વ છે. શંકા સંશય પડે, અનેક જાતના તર્કતિક્ક થાય.

આ સમ્યક્ત્વ અથવા સમકિત છેલ્લા અર્ધપુદ્ગળ પરાવર્તકાળમાં ઉદયમાં આવે છે. આ ઘણી મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

પ્રત્યક્ષ—જ્ઞાનના આપણે પાંચ ભેદ પાડેલા છે. તેને અંગે પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા એ ભેદ પડે છે. અક્ષય પ્રતિ ઇતિ પ્રત્યક્ષમ્ એટલે અક્ષ તરફ. અક્ષ એટલે

આત્મા. કોઈની દરમિયાનગીરી વગર સીધો આત્માને પ્રતિભાસ થાય-જ્ઞાન થાય-દેખાય તે પ્રત્યક્ષ. આ રીતે આંખે દેખાય તે પ્રત્યક્ષ નહિ, પણ આત્માને દેખાય તે પ્રત્યક્ષ. આંખની તો દરમિયાનગીરી થઈ. એટલે આંખે અથવા આંખ દ્વારા થતા જ્ઞાનને જૈન પરિભાષામાં પરોક્ષજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આ તદ્દાવત ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. અન્યદર્શનમાં જેને પ્રત્યક્ષ કહે છે તેને જૈન દર્શનમાં પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે.

પરોક્ષ—જે આત્માને પર હોય, તેમાં પરની દરમિયાનગીરી હોય. કોઈ ભવને આંખ કે દ્રશ્યીન કે અન્ય કોઈની મારફત જ્ઞાન થાય તેને જૈન પરિભાષામાં પરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે. સીધેસીધું અક્ષ એટલે આત્માને જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ અને કોઈની બધાં પણ દરમિયાનગીરી હોય તે જ્ઞાન પરોક્ષ. આ તદ્દાવત ખરાખર ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

આટલા ખુલાસાપૂર્વક આપણે જ્ઞાનના પાંચ ભેદો આવતી ગાથામાં જોઈશું. (૨૨૪)

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો-ભેદો—

તत्र परोक्षं द्विविधं श्रुतमाभिनिबोधिकं च विज्ञेयम् ।

प्रत्यक्षं त्ववधिमनःपर्यायी केवलं चेति ॥૨૨૫॥

અર્થ—તેમાં પરોક્ષ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે, શ્રુતજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાન. એનાં નામો ભણવા; અને જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનો છે તેમનાં નામ અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન છે. (૨૨૫)

વિવેચન—આ ગાથામાં આ પ્રકરણના ખીલ વિષય જ્ઞાનની સાથે વધારે પરિચય કરાવતાં પરોક્ષ જ્ઞાનના બે પ્રકારો અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકારો એટલે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનાં નામ માત્ર જણાવશે. એ વિષય આત્માને લગતો હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે સમજવો.

શ્રુત—એક ખીલને પોતાના ભાવ જણાવી-સંભળાવી શકે છે, તે સાંભળીને જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન. ગુરુ શિષ્યને પાઠ આપે, પોતાના મનના વિચારો ભાષા દ્વારા જણાવે તે શ્રુતજ્ઞાન. આપણે તેના ભેદો વિચારતી વખતે તેની વધારે વિગતો વિચારીશું.

આભિનિબોધિક—મતિજ્ઞાન. પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો તે. આ શ્રુતજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન છે, કારણકે આંખ અથવા મનને વચ્ચે રાખીને એ જ્ઞાન થાય છે. તેથી આપણી ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે.

અવધિ—અવધિજ્ઞાન. અમુક પદાર્થ અમુક આંતર સુધીના આત્માને પ્રત્યક્ષ થાય તે અવધિ જ્ઞાન. એનો અર્થ ઉપર જણાવેલો ગયો છે. તે માર્ઠલ, બે માર્ઠલ, દશ માર્ઠલનું પણ હોઈ શકે.

મનઃપર્યાય—પ્રાણીઓના મનોગત ભાવો આત્માને પ્રત્યક્ષ જણાય, કારણ કે વિચાર અમુક રૂપ ધારણ કરે છે અને જોઈ શકાય તેવા હોય છે.

કેવલજ્ઞાન—ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન સર્વ ભાવોને અને વસ્તુઓને જાણે અને દેખે અને કોઈની દરમિયાનગીરી વગર આત્મા પ્રત્યક્ષ દેખે તે કેવળજ્ઞાન. આ છેલ્લા ત્રણે જ્ઞાન અપદ્ધિ, મન:પર્યાવ અને કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે, આત્મા વસ્તુને દરમિયાનગીરી વગર જોઈ શકે છે.

આ જ્ઞાન સંબંધી ઘણો વિસ્તાર તો વિશેષાવશ્યકભાગ્યથી જાણી લેવો. અહીં કર્મત્રય અનુસારે એના પેટાભેદો પર વિવેચન કર્યું છે. વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે અન્ય ત્રયથી એ વિષય જાણી લેવો. એ આપણને પોતાને લાગેવળગે તેવો અગત્યનો વિષય છે, તેથી આપણી ફરજ છે કે તે વિષયને બંને તેટલો છણવો. થોડો પ્રયાસ કર્યો છે. તે નીચે જુઓ —

ઘટાદિકને દ્રવ્યેન્દ્રિય દ્વારા જાણવા તે વ્યંજનાવગ્રહ. વ્યંજનું એટલે પ્રકાશવું. મન અને આંખને વસ્તુના સંપર્કની જરૂર નથી. તેથી વ્યંજનાવગ્રહ તે સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો વડે થાય. આ મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ થયા.

વસ્તુના ધર્મ જાણે તે અર્થાવગ્રહ. અત્યક્ત જ્ઞાન તે અર્થાવગ્રહ. આ અર્થાવગ્રહ પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન વડે થાય એટલે તેના છ ભેદ-પ્રકાર થયા. એટલે કુલ મતિજ્ઞાનના દશ ભેદ થયા.

વસ્તુના વર્ણુગંધાદિ જાણવા તે ઈહા. તે પણ પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનના ભેદે કરી છ પ્રકારનું થાય.

વસ્તુના ધર્મ જાણે પછી તે આંતર(આસ) ધર્મને પણ જાણે, તે અપાય. તેના છ પ્રકારો છે. વસ્તુને વાસનાપૂર્વક ધારણ કરવી અને સમાન વસ્તુ કાળાંતરે દેખે ત્યારે યાદ આવવી તે ધારણા. તે પણ પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનથી થાય.

એ રીતે વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર, અને અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણાના છ છ પ્રકાર થતાં કુલ ૨૮ ભેદ થયા. તે પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ૨૮ (અઠ્ઠાવીસ) પ્રકાર છે.

હવે શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ (૧૪) પ્રકાર વિચારીએ. અક્ષર, સંજ્ઞા, સમ્યક્શ્રુત, આદિ સહિત (સાદિ), સપર્યાવસિત (અંતવાણુ), ગમિક (સરખા આલાવોવાણુ), અંગશ્રુત એ સાત પ્રકાર શ્રુતજ્ઞાનના છે. અને સાત તેની સામેના (પ્રતિપક્ષી) છે જેમ કે, અનક્ષર, અસંજ્ઞા, મિથ્યાશ્રુત, અનાદિશ્રુત, અપર્યાવસિત, અગમિકશ્રુત, અંગભાદ્યશ્રુત. એટલે શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદ થયા.

પર્યાયશ્રુત (એક સમય પછી નિર્ગોહના જીવને જે જ્ઞાન વધે તે). અકારાદિ લઘ્યક્ષર એકનું જ્ઞાન થાય તે અક્ષરશ્રુત. વ્યંજનપર્યાય(અક્ષરસમૂહ)નું જ્ઞાન થાય તે પદશ્રુત. એક ગતિના જીવભેદનું જ્ઞાન થાય તે સંઘાતશ્રુત. સર્વ સંસારી જીવનું જ્ઞાન તે પ્રતિપત્તિશ્રુત.

અનુયોગશ્રુત (માર્ગજ્ઞાઓનું જ્ઞાન), પ્રાભૂત પ્રાભૂત શ્રુત (આખા વિષયનું જ્ઞાન તે પાહુડ-પાહુડ), પાહુડશ્રુત (પ્રકરણ આખાનું જ્ઞાન), વસ્તુશ્રુત (આખો અધિકાર), પૂર્વશ્રુત (પૂર્વસૂચીનું જ્ઞાન) એ દશ પ્રકારમાં એકથી વધારે તે સમાસ. આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનના વીશ ભેદ થાય. શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ અથવા વીશ પ્રકાર છે. આ બંને પરોક્ષ જ્ઞાન છે.

હવે આપણે પ્રત્યક્ષ અવધિજ્ઞાનના છ પ્રકાર વિચારીએ. અવધિજ્ઞાનના અસંખ્ય ભેદ છે. કાંઈક સમજવા સારું એના છ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. જે ક્ષેત્રમાં અવધિજ્ઞાન થયું હોય તેના સિવાય બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં પ્રાણી જાય ત્યાં પણ એટલું જ ક્ષેત્ર દેખે તે સાથે જતું અનુગામી અવધિજ્ઞાન છે. અહીંથી અમેરિકા જાય ત્યાં તે ક્ષેત્રનો પણ તેટલો ભાગ જુએ. અને દીપકની પેઠે બીજે જ્ઞાન સાથે ન જાય, પણ ત્યાં રહ્યો રહ્યો તે જ્ઞાનધારી અમુક માઈલો સુધી દેખે તે અનુગામી અવધિજ્ઞાન. તે બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન પરદેશમાં સાથે આવતું નથી. દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ભાવથી થયેલ અવધિજ્ઞાન વધારે વધારે થતું જાય તે વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન નામનો ત્રીજો પ્રકાર છે. જે સંકલેષી કરીને મલિન થાય, આવ્યા પછી દહાડે દિવસે ઘટતું જાય તે હીનમાન નામનું ચોથું અવધિજ્ઞાન. ભવક્ષયે દેવતા-નારકીને થયેલું અવધિજ્ઞાન જાય અને ગુણક્ષયે ચેલાને થયેલ અવધિજ્ઞાન-ઈન્દ્રાણી રીસાયેલ તેને મનાવતા ઈન્દ્રને ભેઈ હસવું આવ્યું તે-જાય તે પાંચમું પ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન. અને કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં જે અવધિજ્ઞાન થાય તેને પરમાવધિજ્ઞાન કહેવાય, જે અપ્રતિપાતી છે. આ છ પ્રકાર અવધિજ્ઞાનના થયા.

મનઃપર્યાવજ્ઞાનના બે ભેદ : ઋગ્બુમતિ અને વિપુલમતિ. સ્થૂળપણે સામાન્ય ઘટને ચિંતવતું જ્ઞાન ઋગ્બુમતિ મનઃપર્યાવજ્ઞાન અને વિસ્તીર્ણુપણે પર્યાય સહિત જાણવું તે વિપુલમતિ મનઃપર્યાવજ્ઞાન. આ મનઃપર્યાવજ્ઞાનથી જીવ બીજાનાં મનમાં થતાં પર્યાયો જાણે, સમજે, વિચારે છે.

અને કેવળજ્ઞાનનો તો એક જ ભેદ છે. તે તો સર્વકાળની સર્વ જ્ઞેય વસ્તુ, તેના ભાવો અને તેની થતી સ્થિતિ જાણે અને દેખે છે. તેમાં (કેવળજ્ઞાનમાં) એકસરખી સ્થિતિ હોઈ ભેદ હોવાનું કારણ નથી. (૨૨૫)

પાંચ જ્ઞાનના ઉત્તરભેદો—

एषामुत्तरभेदविषयादिभिर्भवति विस्तराधिगमः ।

एकादीन्येकस्मिन् भाज्यानि त्वाचतुर्भ्य इति ॥२२६॥

અર્થ—એ(જ્ઞાન)ના, ઉત્તરભેદો વિષય વગેરેના ભેદથી થાય છે, તેથી આ જ્ઞાનેને વિશે વિશે જાણકારી થાય છે. એકથી માંડી ચાર સુધીના જ્ઞાનો એક જીવમાં એકસાથે થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે હકીકત જાણવી. (૨૨૬).

વિવેચન—સામાન્ય સમજણ માટે ઉત્તરભેદ થઈ શકે છે તેમ જણાવી એક જીવમાં એકથી લઈ વધારેમાં વધારે ચાર સુધીના જ્ઞાન એકીસાથે હોઈ શકે એ વાત આ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરે છે.

ઉત્તરભેદ—જ્ઞાનના વિષય વગેરેને લઈને એના અનેક ભેદો થઈ શકે છે.

આપણે દાખલા તરીકે શ્રુતજ્ઞાનના ૩૪૦ ભેદ જોઈએ. એ પણ વિષયને લઈને પાડેલા ભેદો છે. સલામાં એટલે ઘણા શ્રોતાઓએ હારમોનિયમ, દીલરૂખા, વાયોલીનનો એક સાથે અવાજ સાંભળ્યો. આમાં ઓછાવત્તા અવાજે (સૂરો) સાંભળવામાં આવે છે. કોઈને તેો દરેક વાજિત્રનો સિન્ન અવાજ સંભળાય છે અને દરેકના ગુદા અવાજ તે જાણે છે, તેને બહુઅવગ્રહ કહેવાય. અને કોઈને અવ્યક્તપણે વાજિત્ર વાગે છે એટલું જ સાંભળવામાં આવે તેને અબહુઅવગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

કોઈ શંખ, હારમોનિયમ, દીલરૂખા દરેકના ગુદા ગુદા અવાજ સાંભળે છે અને જાણે છે તેને બહુવિધ અવગ્રહ કહેવાય અને કોઈને એક વાજિત્રના એક જાતના જ સૂર સાંભળવા જાણવામાં આવે તે અબહુવિધ અવગ્રહ કહેવાય.

કોઈને તે નાદ તુરત જાણવામાં આવે તે ક્ષિપ્ર અવગ્રહ કહેવાય. કોઈને ઘણો વિચાર કરે ત્યારે જાણવામાં આવે તે અક્ષિપ્ર અવગ્રહ કહેવાય.

જેમ ધ્વજરૂપ લિંગે (ચિહ્ને) કરીને દેવકુળ ઓળખાય છે, તેમ લિંગસહિત જાણે તેને નિશ્ચિતાવગ્રહ કહેવાય, જે એવા લિંગ વગર જાણે તેને અનિશ્ચિતાવગ્રહ કહેવાય.

કોઈને સંશય વગર સંભળાય તેને અસંદિગ્ધાવગ્રહ કહેવાય અને કોઈને સંશય સહિત સંભળાય તેને સંદિગ્ધાવગ્રહ કહેવાય.

કોઈ એકવાર સાંભળેલને યાદ કરી લે, તેને સ્મરણમાં રાખે, ભૂલે નહિ, તેને ધ્રુવ-અવગ્રહ કહેવાય. અને કોઈને એકવાર ગ્રહણ કરેલું સર્વદા યાદ રહે નહિ તેને અધ્રુવાવગ્રહ કહેવાય. બહુ આદિ બાર ભેદો ઈહા વગેરેના પણ થાય છે.

આ બારભેદને પૂર્વના અઠ્ઠાવીશ મતિજ્ઞાનના ભેદે ગુણતાં ૩૩૬ ભેદ થાય. અને તેમાં નીચે જણાવેલ ચાર બુદ્ધિ ભેજવતાં વિષયભેદે મતિજ્ઞાનના ૩૪૦ ભેદ થાય. આ ઉત્તરભેદ થયા. આવી રીતે અન્ય ગ્રંથોમાં જ્ઞાનના અનેક ઉત્તરભેદ જણાવ્યા છે.

વિષય—આ જે બધા ઉત્તરભેદો પડે છે તે જાણવાની વસ્તુને લઈને પડે છે.

અધિગમ—જ્ઞાન, પરિચ્છેદ. વધારે ઓછું જ્ઞાન આ વિષયાદિને લઈને થાય છે.

માણસને વધારેમાં વધારે ચાર જ્ઞાન શક્ય છે—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન. પાંચમા કેવળજ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞાનનો અભાવ થઈ જાય છે. તેથી પ્રાણીને ચાર જ્ઞાન કહ્યા છે. આવી રીતે પ્રાણીને એક અથવા એકથી માંડીને ચાર જ્ઞાન હોઈ શકે

છે. બાકી કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે તો બાકીનાં ચારે જ્ઞાન તેમાં લાગી જાય છે અને તે સુદા રહેતા નથી, તેથી તેમનો અભાવ છે. કેવળજ્ઞાન લોકલોકપ્રકાશક છે અને તેની બહાર કોઈ જ્ઞાન કે જ્ઞેય વસ્તુ રહેતી નથી. (૨૨૬)

સમ્યગ્ જ્ઞાન અને મિથ્યાત્વ—

સમ્યગ્દષ્ટદેજ્ઞાનં સમ્યગ્જ્ઞાનમિતિ નિયમતઃ સિદ્ધમ્ ।

આદ્યત્રયમજ્ઞાનમપિ ભવતિ મિથ્યાત્વસંયુક્તમ્ ॥૨૨૭॥

અર્થ—સમકિતદષ્ટિ જીવનું જ્ઞાન નિયમથી સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે અને પ્રથમના ત્રણ જ્ઞાનો સાથે જ્યારે મિથ્યાત્વ જોડાયલું હોય ત્યારે તે ત્રણ અજ્ઞાનો બને છે. (૨૨૭)

વિવેચન—સમ્યગ્દષ્ટિવાળા પ્રાણીનું જ્ઞાન ચોક્કસ સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે. સમકિત-દષ્ટિ પ્રાણી કોઈ મિથ્યાત્વીનું શાસ્ત્ર વાંચે તો પણ તેને સમ્યગ્જ્ઞાન તરીકે પરિણમે છે, તે તો તેમાંથી સમ્યક્ તત્ત્વને જ અહણુ કરે છે. આ કારણથી સમકિતીનું જ્ઞાન નિયમપૂર્વક જરૂર સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે.

આદ્યત્રયજ્ઞાન—મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાનને આદ્યત્રયજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એટલે જ્યાં સુધી જીવને સમ્યગ્દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી તે ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે. તેમનાં નામો અનુક્રમે મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન (અવધિઅજ્ઞાન) છે. આ ત્રણ અજ્ઞાનને પણ સાથે આપે છે. કાબલા તરીકે, તે લાંબી નજરવાળો કે રાજદારી કુનેહ બળવનાર કે વ્યવહારમાં કુશળ હોય, પણ તેને અગાઉ જણાવ્યું તેવું સમકિત ન થયું હોય તો તેને મતિઅજ્ઞાન કે શ્રુતઅજ્ઞાન પણ હોઈ શકે છે.

મિથ્યાત્વ—મિથ્યાત્વનો અને અજ્ઞાનનો એટલો નજીકનો સંબંધ છે કે મિથ્યાત્વીને જાણપણું થાય તે મતિઅજ્ઞાનરૂપ જ હોય. એટલે એમ કહી શકાય કે મિથ્યાત્વીનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનપૂર્વક જે જ્ઞાન થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને સમકિતી જીવને શંકા કે એવું કોઈ શક્ય ન હોવાથી તેને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે, બાકી અનેક મિથ્યાત્વીને મિથ્યાત્વ સાથે જોડાયલું જાણપણું એ અજ્ઞાન જ છે. આ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

મિથ્યાત્વી દેવોને વિભંગજ્ઞાન હોય છે. તે અવધિઅજ્ઞાન છે. આ રીતે આ જ્ઞાનનો વિભાગ પૂર્ણ થયો. હવે ત્રીજો સમ્યક્ચારિત્રનો વિભાગ કહેવામાં આવશે. તે માટે જુઓ આવતી ગાથા. (૨૨૭)

ચારિત્રના પ્રકારો—

સામાયિકમિત્યાદં છેદોપસ્થાપનં દ્વિતીયં તુ ।

પરિહારવિશુદ્ધિઃ સૂક્ષ્મસંપરાયં ચ યથાહ્યાતમ્ ॥૨૨૮॥

અર્થ—પ્રથમ આરિત્રનું નામ સામાયિક આરિત્ર, બીજું છેદોપસ્થાપન આરિત્ર, ત્રીજું પરિહારવિશુદ્ધિ આરિત્ર, ચોથું સૂક્ષ્મસંપરાય અને પાંચમા આરિત્રના પ્રકારનું નામ યથાખ્યાત છે, એમ આરિત્રના પાંચ પ્રકાર છે. (૨૨૮)

વિવેચન—આ ગાથામાં આરિત્રનાં નામો માત્ર જણાવ્યાં છે. તે જાણવા સાથે સામાન્ય ખ્યાલ માટે તેનું વિવેચનમાં સંક્ષેપથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ આરિત્રનો વિષય પણ ખાસ અમત્યનો હોઈ અમજવા જેવો છે, આપણે તે સમજવા યત્ન કરીએ.

આ પાંચ પ્રકારના આરિત્રનું સ્વરૂપ પાંચમા તત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારતાં પૃ. ૫૬૦માં વિવેચનમાં આવ્યું છે. વિશેષ જણાવતાં નીચેની હકીકત નવ તત્ત્વના બાળાવબોધ પરથી

સમ એટલે સમતા. તેનો આય જેમાં થાય તે સામાયિક. સમ એટલે સમ, એટલે આરિત્ર પણ થાય. તેનો લાભ જ્યાં થાય તે સામાયિક. સાવધયોગના ત્યાગરૂપ સર્વસ્વયોગના સેવનરૂપ સામાયિક કહેવાય. તે શ્રાવકને દેશવિરતિરૂપ અને સાધુને સર્વસ્વોપવિરતિરૂપ. પ્રથમ અને છેલ્લા તીર્થકરના સમયમાં, સર્વવિરતિ સામાયિક દંડકને ઉચ્ચાર કર્યા પછી ઉઠામણ કર્યા સુધી જે રહે તે ઈત્વરિક એટલે સ્વલ્પકાલભાગી સામાયિક કહેવાય અને વચલા બાવીશ જિનોના સમયમાં તથા મહાવિદેહમાં યાવત્કથિક એટલે સામાયિક ઉચ્ચાર પછી નિરતિચાર જ પાળે છે, તેથી તેને ઉઠામણ નહિ હોવાને લીધે સ્વલ્પકાલ લાગી રહે છે, માટે તેને યાવત્કથિક આરિત્ર કહેવાય.

છેદોપસ્થાપન—પૂર્વોક્ત સર્વવિરતિ આરિત્રને છેદાદિ વિશેષપણે વિશેષીએ ત્યારે શબ્દો અને અર્થથી નાના પ્રકારપણું ભળે, તે વારે છેદોપસ્થાપન આરિત્ર થાય. છેદ એટલે પૂર્વપર્યાયનો છેદ કરવો અને ઉપસ્થાપના એટલે ગણાધિપે આપેલ પંચમહાવ્રતરૂપપણું, જે મહાવ્રતને વિશે હોય તેને છેદોપસ્થાપન કહેવાય, એટલે અહીં નવા પર્યાયનું સ્થાપન તથા પંચમહાવ્રતનો ઉચ્ચાર હોય છે.

પરિહારવિશુદ્ધિ—પરિહારતપોવિશેષ, તેણે કરી વિશુદ્ધિ એટલે કર્મની નિર્જરા જે આરિત્રમાં હોય તે આ પ્રકાર છે. ગચ્છમાંથી ચાર વિશુદ્ધ આરિત્રીઓ નીકળી પડે, ચાર જણા તેના અનુચારી બને, નવમો વાચનાચાર્ય થાય. આ નવ પરિહાર લઈ ગચ્છની બહાર નીકળે, ચાર તપ કરે, ચાર તેના અનુચારી થાય અને એક વાચનાચાર્ય થાય. ચાર પરિહારક છ માસ તપ કરે, બહુ આકરો તપ કરે, છ માસ પછી તપ કરનાર વૈયાવચીયા થાય અને વૈયાવચ્ય કરનાર તપ કરે. પછી છ ને છ બાર માસ યથા પછી વાચનાચાર્ય તપ કરે, તે વખતે તે આઠમાંનો એક ગુરુ થાય. એ રીતે અઠાર માસ સુધી વાચનાચાર્ય તપસ્યા કરે પછી જિનકલ્પ આદરે અઠવા ગચ્છમાં પણ આવે.

સૂક્ષ્મસંપરાય—ઉપશમશ્રેણીએ કર્મો ઉપશમાવતાં અથવા ક્ષપકશ્રેણીએ કર્મ અપાવતાં ત્યાં નવમે ગુણુઠાણુ લોભના સંખ્યાતા ખંડ કરી તેને ઉપશમ શ્રેણીવાળો જે હોય તે ઉપશમાવે તથા ક્ષપક શ્રેણીવાળો જે હોય તે અપાવે. તે સંખ્યાતા ખંડ પૈકી એક છેલ્લો ખંડ રહે, તેના અસંખ્યાતા સૂક્ષ્મ ખંડ કરીને દશમે ગુણુસ્થાને ઉપશમાવે અથવા ક્ષપક હોય તે અપાવે તે દશમા ગુણુઠાણુનું નામ સૂક્ષ્મસંપરાય અને ચારિત્રનું નામ પણ તે જ છે.

યથાખ્યાત—યથાવિધિએ કરીને અકષાયપણું પ્રાપ્ત થાય, સંજ્વલન લોભ કષાય પણ ન રહે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય. તેના એ ભેદ છે : છાદ્મસ્થિક અને કૈવલિક. ત્યાં છાદ્મસ્થિક તે છદ્મસ્થ ઔપશમિકને અગિયારમે ગુણુસ્થાનકે હોય અને ક્ષપકને બારમે ગુણુસ્થાનકે હોય. કેવળીને જે તેરમે અને ચૌદમે ગુણુસ્થાનકે હોય તે કૈવલિક યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. આ જગ્યામાં જગ્યા પ્રકારનું ચારિત્ર છે અને સુવિદિત સાધુ તેને આચરીને મોક્ષે જાય છે અને જન્મજરામરણરહિત થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે આ ગાથામાં જણાવેલા ચારિત્રો પાંચ પ્રકારના વર્ણુવ્યા. ટીકાકારના જણાવવા પ્રમાણે એ પાંચે ચારિત્રને. નીચે પ્રમાણે સમજાવે.

૧. સામાયિક : સમશત્રુમિત્રભાવ. પ્રથમ અને છેલ્લા તીર્થંકરના સમયમાં ઈત્વર હોય, મધ્યમ ખાવીશ જિતના સમયમાં અને મહાવિદેહમાં યાવજીવિત હોય.

૨. પૂર્વપર્યાયનો છેદ, ઉત્તર પર્યાયનું સ્થાપન તે છેદોપસ્થાપન. એ પ્રથમ અને છેલ્લા તીર્થંકરના વારામાં હોય.

૩. પરિહારવિશુદ્ધિ. આંગેલ ત્રિવાય અનાહારી રહેવાથી થતી વિશુદ્ધિ એટલે કર્મક્ષય જેમાં થાય છે તે. નવપૂર્વ ભણેલા સાધુઓ એ કરે. તેઓ ગચ્છની ખડાર જાય, પરિહાર-કલ્પમાં તેઓ રહે, ત્રણ પ્રકારે એ રહે, ગ્રીષ્મ અને શિશિર તથા વર્ષાઋતુમાં ચતુર્થ (જે ઉપવાસ)થી માંડી પાંચ ઉપવાસ કરનાર અને પારણે આંગેલ કરનારા અને તે દ્વારા પરિહાર કરનારા તથા કલ્પમાં રહેલા અને આહાર નહિ કરનારા, માત્ર દરરોજ આંગેલ કરવાવાળા દરેક વર્ગ છ માસ સુધી એમ કુલ અઠાર માસ સુધી તપ કરનારા. આ પારિહારિક અઠાર મહિને થાય છે. પછી તેઓની ઇચ્છા હોય તો પાછા ગચ્છમાં પ્રવેશે છે.

૪. જેમાં તદ્દન નજીવે કરી નાંખ્યો છે લોભ એ. એ ચારિત્ર સૂક્ષ્મસંપરાયગુણુ-સ્થાનકે લાભે.

૫. યથાખ્યાત—અકષાયીપણું. ઉપશાંતગુણુસ્થાનકે અને તેની સાથે ચાર ગુણુસ્થાનકે લાભે. એટલે તે ચારિત્ર અગિયારમાંથી ચૌદમા ગુણુસ્થાનકે હોય. (૨૨૮)

ચારિત્ર મોક્ષસાધક—

इत्येतत्पञ्चविधं चारित्रं मोक्षसाधनं प्रवरम् ।

नैकैरनुयोगनयप्रमाणमार्गैः समनुगम्यम् ॥२२९॥

અર્થ—એ ઉપર જણાવ્યા તે પાંચે પ્રકારના ચારિત્રો મોક્ષનું ચોક્કસ સાધન છે અને તે પ્રત્યેક અનુયોગે કરી, નયે નિક્ષેપે કરી અને પ્રમાણુમાર્ગે કરીને બરાબર યોગ્ય રીતે સમજવા અને અમલમાં મૂકવા લાયક છે. (૨૨૯)

વિવેચન—દરેક ચારિત્ર જાણવાલાયક છે અને અનુસરવા લાયક છે, તેનો ખુલાસો અંધકાર આ ગાથામાં કરે છે.

પંચવિધ—ઉપર આગલી ગાથામાં બતાવેલ પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર. સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાજ્યાત એ પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર છે.

ચારિત્ર—એ રિચ્ ધાતુ પરથી આવેલ શબ્દ છે. ખાલી કરવું એવો તે ધાતુનો અર્થ થાય છે. આત્મા કર્મના ભારથી હુળવો થાય, કર્મોને ખાલી કરે તેનું નામ ચારિત્ર. એ ચર્ ધાતુ પરથી પણ થઈ શકે છે. ત્યાં ચારિત્ર એટલે ચર્ચા અર્થ કરવો. વર્તાવું, હાલવું, ચાલવું તે.

પ્રવર—આ સ્થાને કોઈ કોઈ પ્રતોમાં ‘પરમ’ પાક છે, અર્થ લગભગ તેનો તે જ રહે છે. આ પાંચે પ્રકારના ચારિત્ર મોક્ષનું સુંદરમાં સુંદર સાધન પૂરું પાડે છે.

ન એક—અનેક. એકથી વધારે એવો એટલે અનેક એવો તેનો અર્થ થાય છે. આત્માને અનેક પ્રકારે સમજવો. જે એક આત્માને જાણે તેણે સર્વ જાણ્યું, એટલા માટે અનેક રીતે આત્મા સંબંધી માહિતી મેળવવી જરૂરી છે અને જરૂરી ખાખત કરવી તે આપણી ફરજ છે.

અનુયોગ—અનુયોગસૂત્રમાં તેના-આત્માને સમજવા માટેના-અનેક દ્વાર એટલે પ્રકરણો આપેલાં છે. આ જેટલાં બને તેટલાં પ્રકરણો સાંભળવાં અને તે દ્વારા આત્માનું જ્ઞાન કરવાની-મેળવવાની પ્રથમ રીત છે.

નય—નૈગમ વગેરે સાત નયોથી આત્માને ઓળખવો. જુદાજુદા દષ્ટિબિંદુથી આત્માને ઓળખવો. નયજ્ઞાનમાં વાંધો નથી, પણ એક દષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં લેતાં તે અંશ સત્ય છે, સર્વ સત્ય નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું; પણ સાથે તે સત્ય છે, જો કે અંશ સત્ય છે, તે સમજવું. જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુએ આત્મા કેવો છે તે સમજવું. એ સર્વ દષ્ટિબિંદુઓ સમખય ત્યારે આખું સત્ય સમજવામાં આવે છે. તેટલા સારું અંશસત્યને અંશ તરીકે સમજવું જરૂરી છે.

પ્રમાણુ—સર્વમાન્ય સત્ય. પ્રત્યક્ષ વગેરે અનેક પ્રમાણુ છે. પ્રમાણુથી આત્મા છે તેવી ખાતરી થાય છે અને તર્કપૂર્વક આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી પ્રમાણુ દ્વારા પણ આત્માને ઓળખવો. જૈન શાસ્ત્રકાર સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ સ્વીકારે છે અને તેમનું જ્ઞાન કરવા આગ્રહ સેવે છે એ બહુ સુંદર વાત છે. જૈન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની આ વિશાળતા ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

માર્ગો—આ સિવાય બીજા ગમે તે માર્ગો આત્માને ઓળખવો, સમજવો અને અવધારવો.

અનુગમ્ય—બાણુવો, સમજવો. આત્મિક જ્ઞાન ગમે તે માર્ગો મેળવવું અને સત્ય જ્ઞાન હોય તેને હૃદયમાં ઊતારવું એ ખાસ જરૂરી વિષય છે. આવી રીતે આત્માનું જ્ઞાન કરવાની મહત્તા આ ગાથાથી ખતાવી. (૨૨૬)

રત્નત્રય મોક્ષસાધક છે—

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચારિત્રસંપદઃ સાધનાનિ મોક્ષસ્ય ।

તાસ્વેકતરાભાવેઽપિ મોક્ષમાર્ગોઽપ્યસિદ્ધિકરઃ ॥૨૩૦॥

અર્થ—સમકિત, જ્ઞાન અને ચારિત્રની સંપત્તિ એ મોક્ષ મેળવવાનાં ત્રણ સાધન છે. તેમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય તો મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. (૨૩૦)

વિવેચન—આ ગાથામાં કહે છે કે સમ્યક્ત્વ (શુદ્ધ શ્રદ્ધા), જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ મોક્ષ અપાવનાર સાધનો છે, પણ તે ત્રણમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય તો મોક્ષ મળી શકતો નથી. ત્રણે મળીને મોક્ષ અપાવે છે. હાઈડ્રોજન, સલ્ફર અને ઓક્સીજન મળે ત્યારે સલ્ફ્યુરિક એસિડ (H₂SO₄) થાય છે. તેમાં હાઈડ્રોજન કે સલ્ફર કે ઓક્સીજન ન હોય તો સલ્ફ્યુરિક એસિડ ન થાય અથવા હરડાં, બેડાં ને આમળાં પૈકી એક પણ ન હોય તો ત્રિકલા ચુરણ ન થાય, તેમ ત્રણેની જરૂર છે. ત્રણ મળે ત્યારે મોક્ષસાધન પૂરું થાય છે.

સમ્યક્ત્વ—સમકિત. શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મ ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા.

સાધનાનિ—મોક્ષને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તે ત્રણે હોય ત્યારે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

અભાવ—તે ત્રણમાંથી કોઈ એકની પણ ગેરહાજરી હોય કે તે ન હોય તો.

અસિદ્ધિકર—મોક્ષપ્રાપ્તિનો અકર્તા થાય છે. જેમ હરડા બેડાં આંબળા આ ત્રણે અમુક પ્રમાણમાં હોય તો વ્યાધિનો નાશ કરે છે, તેમ આ ત્રણે મળેલ હોય ત્યારે જ સંસારવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

આ ત્રણ સાધનો પૈકી સમ્યગ્ દર્શન કે જ્ઞાન હોય, પણ ચારિત્ર પ્રાપ્તિ ન હોય તો મોક્ષ પ્રાપ્તિનું તે જનક થઈ શકતું નથી, કારણ કે નિયમ એવો છે કે ચારિત્ર હોય

ત્યારે પૂર્વદ્રય અર્થાત્ સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાન જરૂર હોય, પણ દર્શન અને જ્ઞાન હોય ત્યારે ચારિત્ર ન હોય તેવું પણ બને છે. ચારિત્રહીન તો નવપૂર્વ સુધી ભણી બાય, તો પણ તે જ્ઞાન એને મોક્ષ અપાવવામાં મદદ કરતું નથી.

આવી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પૈકી કોઈની પણ ગેરહાજરી હોય તો બાકીના બે મોક્ષના જનક બનતા નથી. આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. આવતી ગાથામાં આ વાત સ્પષ્ટ કરશે. (૨૩૦)

દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનો પરસ્પર સંબંધ—

પૂર્વદ્રયસમ્પદયિ તેષાં મજનીયમુત્તરં ભવતિ ।

પૂર્વદ્રયલાભઃ પુનરુત્તરલાભે ભવતિ સિદ્ધઃ ॥૨૩૧॥

અર્થ—દર્શન અને જ્ઞાન હોય ત્યારે ચારિત્ર હોય અથવા ન પણ હોય અને ચારિત્રનો લાભ થાય ત્યારે પૂર્વના બે (દર્શન અને જ્ઞાન) જરૂર હોય એવો નિયમ છે. (૨૩૧)

વિવેચન—ત્રણે સાધનોની જરૂર છે તે વિગતવાર આ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વદ્રય—દર્શન અને જ્ઞાન. કોઈ કારણે આ બંને પ્રાપ્ત થયાં હોય તે વખતે.

ભજનીય—ચારિત્ર હોય અથવા ન પણ હોય. ચારિત્રની તે વખતે ભજના સમજવી: એમ તો અભવ્ય જીવ પણ નવ પૂર્વ સુધી અભ્યાસ કરી શકે છે. માટે દર્શન અને જ્ઞાન હોય તેની સાથે ચારિત્રની ભજના બાજુથી. તે હોય અને કદાચ ન પણ હોય. ભણેલ હોય માટે ચારિત્રવાન હોય એવો એક સરખો નિયમ નથી.

ઉત્તરલાભ—ચારિત્ર લાભ થાય ત્યારે, એટલે ચારિત્ર હોય તો તેની સાથે દર્શન અને જ્ઞાન જરૂર હોય છે. પણ પૂર્વદ્રય એટલે દર્શન અને જ્ઞાન એ બંને મળેલા હોય તો ચારિત્ર હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય અર્થાત્ તેની ભજના છે, વિકલ્પ છે.

આગલી ગાથાના વિવેચનમાં જે વાત કરી તે અહીં અંતરિક્ષા પોતે જ બતાવે છે.

સિદ્ધ—ચોક્કસ. નિશ્ચયથી થાય એવો નિયમ છે. ચારિત્ર થાય ત્યારે તો જ્ઞાન અને દર્શન જરૂર હોય એવો નિયમ છે. વાત એ છે કે જ્ઞાન-દર્શન કરતાં પણ ચારિત્રનું સ્થાન ઘણું મોટું છે, તેના ઉપર આ સર્વ રમત મંડાયેલી છે. ચારિત્રીમાં સમ્યક્દર્શન જરૂર છે અને તે સાચો જ્ઞાની છે એ નિયમ સમજવો. આ તો સાબિત થયેલી અને સ્વીકારાયેલી વાત છે એમ સમજવું. આ ગાથામાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો પરસ્પર સંબંધ બતાવ્યો. (૨૩૧)

સમ્યક્ જ્ઞાનાદિનો આરાધક—

ધર્માવશ્યકયોગેષુ ભાવિતાત્મા પ્રમાદપરિવર્જી ।

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચારિત્રાણામારાધકો ભવતિ ॥૨૩૨॥

અર્થ—ધર્મના આવશ્યક યોગોમાં નિશ્ચિત આત્મા આળસને છોડી દઈને સમ્યક્ત્વ તેમ જ જ્ઞાન અને ચારિત્રને આરાધક (પૂજા-સેવા કરનાર) થાય છે. (૨૩૨)

વિવરણ—શુદ્ધ વિશુદ્ધ ધર્મ બતાવ્યો છે. તેમાં નિશ્ચાવાળો થઈને વિકસિત આત્મા ઉપર જણાવેલાં સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન તેમજ ચારિત્રની સેવા કરનારો અને તેમાં તત્પર થાય છે. તે વાત આ ગાથામાં બતાવવામાં આવે છે.

ધર્માવશ્યકયોગ—આગળના સાતમા પ્રકરણમાં બતાવેલ દશવિધ યતિધર્મ તેમ જ પડિકમણ્ડ, આલોચના, સ્વાધ્યાય, પડિલેહણુ, પ્રમાર્જન એ ધર્મના આવશ્યક કેટલાક યોગો છે. એમાં જે પ્રવૃત્ત થયેલો હોય તેવો સાચો પ્રયાસ કરનાર. આ ગાથામાં બતાવ્યો તે તેમ જ ણીજ આવશ્યક યોગો છે, તેમાં મથી રહેલ, તેને માટે પોતાનું ભવિતવ્ય પસાર કરનાર અને તે યોગસાધનાને માટે સર્વ પ્રયાસ કરનાર જે પ્રાણી હોય તેને ધર્મના આવશ્યક યોગમાં ઉદ્યુક્ત પ્રાણી કહેવાય છે.

ભાવિતાત્મા—એવા યોગની નિશ્ચાએ પડેલો અને તે માટે સર્વ પ્રયત્ન કરનારો ભવ. ભાવિતનો અર્થ કોશમાં સુગંધી દ્રવ્યોથી ખુશખોદાર કરેલું અથવા ચિંતિત અને નિશ્ચિત આપેલ છે. જે પ્રાણીને ધર્મના આવશ્યક યોગમાં જ મજા આવે, જેની સુગંધી પણ ધર્મમય થઈ જાય અને જેને અસ્થિમજ્જાએ ધર્મ આવશ્યક લાગેલ હોય તેવો ભંગડમૂત અને દુનિયાની નજરે ગાંડો કે મૂર્ખ અથવા અવ્યવહારુ.

પ્રમાદ—આળસ કે ગફલતી. એમ તો શાસ્ત્રકાર મદ્ય, વિષય, કપાય, વિકૃત્યા, નિદ્રાને પણ સમુચ્ચયે પ્રમાદ કહે છે. અહીં સંગ્રહ પરથી આળસ અર્થ વધારે બેસતો લાગે છે.

પરવર્ણ—ભાવિત આત્મા આળસને છોડી દઈને. એને ધર્મના આવશ્યક કાર્ય કરતાં આળસ ન થાય. એને આળસમાં નકામો વખત કાઢવો ન ગમે. એ આળસને છોડી દઈને ધર્મના આવશ્યક યોગોમાં ખૂબ ઉદ્યમી રહે. સંસારમાં તો લોકો એવા ઉદ્યોગી હોય છે કે એમને ખાવાની પણ કુરસદ હોતી નથી, અને કેટલાક તો કહે છે કે તેમને મરવાની પણ કુરસદ નથી. પણ આ આપણે ભંગડમૂત સાંસારિક કાર્યમાં નહિ, પણ ધર્મ-કાર્યમાં ખૂબ ઉદ્યમી રહે અને જરાપણ આળસ ન કરતાં તે સન્મુખ જ રહે.

આરાધક—દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને ભેળવનાર, એની પૂજાસેવામાં અને એનો સંવ્યવહાર કરવામાં સદા તૈયાર રહે.

જેને મોક્ષે જવું છે તે કોઈ પ્રકારનું આળસ ન કરતાં જ્ઞાન-દર્શનની અને ચારિત્રને ભેળવવાની જ વાત કરે. એનો સર્વ વ્યવસાય, એનું ધ્યાન આ સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ભેળવવા પૂરતું જ હોય અને તે વિષય આવે ત્યારે એ જાગતો રહે અને પોતાનો વીર્યો-લ્લાસ તેમાં બતાવવામાં જરા પણ ગફલતી ન કરે.

દશ યતિધર્મોની વિગતો અગાઉ સાતમા પ્રકરણમાં આવી ગયેલ છે. ત્યાંથી જોઈ લેવાની લલામણુ કરવામાં આવે છે. અત્ર પુનરાવર્તન કરી તેમનાં નામો લખ્યાં નથી. આરાધક, સેવા કરનાર અને ગુણપ્રાપ્તિમાં ઉદ્યુક્ત આવા પ્રકારના હોય. દુનિયા શું કહે છે તેની તેને કાંઈ પડેલી હોતી નથી. (૨૩૨)

આરાધનાના પ્રકાર : ત્રણ—

આરાધનાસ્તુ તેષાં તિસ્રસ્તુ જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટાઃ ।

જન્મભિરષ્ટત્રયેકૈઃ સિદ્ધયન્ત્યારાધકાસ્તાસામ્ ॥૨૩૩॥

અર્થ—તે (જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની) સેવના ત્રણ પ્રકારની છે : જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. અને આરાધના કરવાવાળા આઠ જન્મે, ત્રણ જન્મે અથવા એ જ લવમાં સિદ્ધ ગતિને પામે છે. (૨૩૩)

વિવેચન—આ ગાથામાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની આરાધના કરનારા કેવા હોય, કોણુ હોય તેના પ્રકારો બતાવે છે. તે ઉપરથી તેમના આરાધકને શોધી લેવા.

આરાધના—નિષ્પાદન, સમાપ્તિ, સિદ્ધિ. એ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરવી એ જ એની સિદ્ધિ છે. આત્મા નિશ્ચયથી એના મૂળ ગુણનું નિષ્પાદન કરે છે, એ જ એની આરાધના છે. દર્શન મળવું, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને સમકિત ધારણ કરવું એ જ એની આરાધના છે, એ જ એની સેવા છે.

તિસ્ર—ત્રણ પ્રકારની એ આરાધના છે. એ ત્રણ પ્રકારની વિગત આ ગાથામાં જ અંધકર્તા આપે છે.

જઘન્ય—આરાધના કરનાર પ્રાણી આઠ ભવે સિદ્ધિ પામે તે એનો સર્વથી નીચી સંખ્યાનો હલકા પ્રકારનો આરાધક છે, એમ સમજવું. એવો પ્રાણી વચ્ચે દેવનો ભવ કરી મનુષ્યના સારા ભવ કરે, પણ એ તિર્યંચ નારકો જેવી દુર્ગતિએ તો ન જ બચ.

મધ્યમ—આરાધકમાં જે મધ્યમ પ્રકારનો હોય, તે ત્રણ ભવે સિદ્ધ ગતિને પામે. આવા મધ્યમ કક્ષાના પ્રાણીને એ ભવ ઉપરાંત એક દેવગતિનો ભવ કરી પાછો ત્રીજો ભવે સિદ્ધ થાય છે. આ મધ્યમ પ્રકારના જીવો બાણુવા.

ઉત્કૃષ્ટ—જાંચામાં જાંચા આરાધકો તે જ ભવમાં સીધા મોક્ષનગરે પહોંચે છે. તેમને એક જ ભવ થાય છે. ગૌતમસ્વામી વગેરે ઘણા તે જ ભવમાં સિદ્ધપદને પામ્યા છે, તે ઉત્કૃષ્ટ આરાધકના વિલાગમાં આવે છે.

તાસામ્—એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની આરાધના કરનારાના આ રીતે ત્રણ પ્રકાર છે. એ વાત બહોળતાએ સમજવી અને ઘણું લાગે એવા જીવો હોય છે તેમ બાણુવું.

આ ત્રણ પ્રકારમાંથી કોઈ પણ પ્રકારમાં પોતાનો આત્મા છે કે નહિ તે વિચારવું અને ન હોય તો આરાધક થઈ આ મનુષ્યભવપ્રાપ્તિને સફળ કરવાની જરૂર છે.

આરાધના કરવી તદ્દન સહેલી છે, અશક્ય-મુશ્કેલ વાત નથી. વાત એ છે કે એવી આરાધના કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થવી જોઈએ અને તે માટેની માર્ગસેવના આદરી દેવી જોઈએ. રસ્તો નહિ જહાયો હોય તો તમારી પ્રબળ ભાવનાને અંતે અનુકૂળ માર્ગ જાડી આવશે. માટે પ્રયત્ન કરો. આ વાત આવતી ગાથામાં કહેશે. ત્યાંથી તે સમજવી. (૨૩૩)

આરાધના કરવાની પ્રેરણા—

તાસામારાધનતત્પરેણ તેષ્વેવ ભવતિ યતિતત્ત્વમ્ ।

યતિના તત્પરજિનભક્ત્યુપગ્રહસમાધિકરણેન ॥૨૩૪॥

અર્થ—તેઓની સેવા-આરાધના કરવા તત્પર થયેલ વ્યક્તિએ તેમનું આરાધન કરનારાઓની ભક્તિ કરવી, તેમને વસ્તુ દેવી, લાવી મૂકવી અને તેમની સમાધિ કરવી. તેમ કરવાથી તેઓ આરાધક થઈ શકે છે. (૨૩૪)

વિવેચન—આ ગાથામાં કોણ પ્રાણી આરાધનાતત્પર થઈ શકે તેનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. આરાધના કરનારા પોતાના સ્વભાવથી આવા પ્રકારના હોય તે અત્ર વિગતવાર બતાવી પ્રકરણ પૂરું કરે છે.

તાસાં—તેઓના, એટલે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર જે આત્માના નિશ્ચયથી મૂળ ગુણ છે તેઓને મેળવવા તત્પર માણસ કેવો હોય તેનું વર્ણન અત્ર કરી બતાવે છે. તમે તેવા થાઓ એવો એમાં ગભીર ઉપદેશ છે, જે ઉપદેશ ઇચ્છુક માણસે લેવા યોગ્ય છે.

આરાધના—જેઓ એવા પ્રકારની સેવના ઉઠાવવા તૈયાર થઈ ગયા હોય તેમને નિષ્પાદન કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હોય. આરાધકનું અત્ર વર્ણન છે તે વિચારણીય છે.

તેષુ—સમકિત, જ્ઞાન અને ચારિત્ર વિશે ઉદ્યમ કરવો; એટલે જેઓ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર મેળવવા તત્પર હોય, જેઓ તે મેળવવા ઇચ્છતા હોય, તેમણે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર માટે જ પ્રયાસ કરવો. જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની સેવા કરવી એટલે એમને બદલામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર મળે છે. માટે દર્શન, જ્ઞાન કે ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો તેમની સેવના કરવાનો જ છે. અને બીજા કેટલાક માર્ગો પણ આ ગાથામાં જ બતાવ્યા છે.

તત્પર—એ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર પરાયણ જે અન્ય જન હોય તેમની, સંબંધ પરથી સાધુઓ-મુનિઓ એ અર્થ સમજવો.

જિનભક્તિ—તેવા સાધુની અને અરિહંત દેવની ભક્તિ કરવી-ભક્તિ કરવા માટે જિન અને સાધુપુરુષો અહીં જણાવ્યા. તેમની ભક્તિ એટલે સેવાપૂજા કરવી. અ

જ પ્રમાણે દેવાધિદેવ શ્રી તીર્થંકરની પ્રાર્થના વગેરે કરવાં. જનભક્તિ અને જિનભક્તિ બંને પાઠ લેવા.

ઉપગ્રહ—આનો અર્થ કોશકાર ઉપયોગ આપે છે; એટલે તેઓને જે કામ હોય તેમાં ઉપયોગી થવું, તેમને ભોજન લાવી આપવું, પાણી લાવી આપવું અને તેમને ખીજી રીતે અને તેટલા ઉપયોગી થવું.

સમાધિકરણ—તેઓને સુખશાતા થાય, તેઓની તંદુરસ્તી જળવાય તેવી રીતે વર્તવાથી, તેમને સમાધિ, સુખશાંતિ અને મનઃશાંતિ થાય. આ ગાથામાં આરાધનતત્પર માણસે કરવાના ત્રણ કાર્ય ગતાવ્યા. ખીજા જે એવા કામમાં જોડાયલા હોય તેમની અથવા તીર્થપતિની ભક્તિ કરવી, ખીજું તેમને ઉપયોગી થવું અને ત્રીજું તેઓને સમાધિ થાય તે રીતે પોતે વર્તવું. આ ઉપાયથી આરાધનાતત્પર વ્યક્તિ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની આરાધના કરી શકે છે. (૨૩૪)

*

*

*

આ રીતે પદ્મમા પૃષ્ઠથી શરૂ થતું પ્રકરણ અત્ર પૂરું થયું. આ દશમું પ્રકરણ પ્રમાણમાં નાનું છે, પણ એમાં મુદ્દાસરની હિત કરનારી વાતો કરી છે. પ્રથમ સ્થાન તેમાં દર્શનને છે, પછી જ્ઞાનને અને છેલ્લું સ્થાન છે ચારિત્રને. છતાં કમ એમ જણાય છે કે ચારિત્ર હોય તો દર્શન અને જ્ઞાન હોવા જ જોઈએ, પણ દર્શન અને જ્ઞાન હોય તો ચારિત્ર ન પણ હોય. આ બહુ વિચારવા જેવી વાત છે. પણ વિચાર કરતાં ઘાટ એમી જાય તેમ છે.

નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર આત્માના મૂળ ગુણો છે પણ તે આવસર્થ ગયેલા છે, કર્મે એના ઉપર આચ્છાદન કરી દીધું છે અને અત્યારના વ્યવહારમાં એ પુદ્ગલમાં રાચીમાચી રહેલ છે. એ સર્ગાઓનાં વેધો જળવે છે અને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં આનંદ માને છે અને વિયોગ થયે અને ખાસ કરીને ઇષ્ટ જનના વિયોગે એ શોક કરે છે, પણ એ લક્ષમાં લેતો નથી કે વહેલાંમોડાં એ જ રસ્તો પોતાને લેવાનો છે. આ તેનું વસ્તુસ્થિતિનું અજ્ઞાન ગતાવે છે, અથવા વિચારની ગેરહાજરી સૂચવે છે. પણ એના મૂળ ગુણો પ્રયાસસિદ્ધ પ્રાપ્તવ્ય છે. જેમ સોનામાં રહેલું સુવર્ણત્વ અગ્નિથી ધમવા દ્વારા પ્રગટ કરવાનું છે, પણ તે પ્રયાસસિદ્ધ છે, તેમ જ આત્માના દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગુણો પ્રયાસથી સિદ્ધ થઈ શકે છે, તે માટે એણે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

વિષયકવાયની મંદતા, પરોપકાર અને સત્ક્રિયાથી એ પ્રયાસસાધ્ય ગુણો પુરુષાર્થ દ્વારા મેળવવા યોગ્ય છે, પ્રગટ કરવા યોગ્ય છે, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. એક દૃષ્ટિએ આ સર્વ પ્રયાસ—આપણે જે કરીએ છીએ તે—એ ગુણ પ્રકટ કરવા માટેના જ છે.

પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં આનંદ કેટલો વખત ટકે છે? કદાચ વસ્તુ સડી પડી કે વિખરાઈ ન જાય તો વધારેમાં વધારે એ આજીવન ચાલે, પણ અંતે તો તે અહીંને અહીં જ

રહી જાય છે અને પરાણે છોડવી પડે છે, છોડ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી અને છોડતી વખતે મનમાં કચવાટ થાય છે. કેટલાક માણસોને જીવ જતો નથી અને એ ડચકા ખાય છે પણ પૌદ્ગલિક વાંછાઓ યાદ કરી પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે. અનેક માણસ વસિયતનામું કરી પોતાની મિલકતના અમુક ભાગ પાડે છે અને અમુક પ્રિયજનને વધારે મિલકત કે આખી મિલકત આપી જાય છે. ન્યાયમંદિરમાં ઘણા ઝઘડાઓ આવા પ્રકારના વારસાને અંગે આવે છે અને માણસ વકીલને ફી વગેરે આપવામાં એસ્ટેટનો મોટો ભાગ વેડફી નાંખતા જોવાય છે. આ જાતનો ખ્યાલ આજુસમજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

એને બદલે મૂળ ગુણ પ્રાપ્ત કરવા જીવનમાં પ્રયાસ કર્યો હોય તો તે ફળ આપે છે. આ જીવનની કોઈ ચીજ સાથે આવતી નથી. ચાર કે એક નાળિયેર પણ અંતે અહીં જ રહી જાય છે, પણ આ મૂળગુણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે સાથે આવે છે અને વહેલો કે મોટો એ દિવસ તો જરૂર આવવાનો છે.

દરરોજ સવારે જાડીને તારિખીઆની તારીખ ફેરવતાં મનમાં વિચાર કરવાનો છે કે એક દિવસ અહીં રહેવાનો યોછો થયો, તે દિવસનો લાભ પોતે શું લીધો અને આ મૂળ ગુણ પ્રકટ કરવા આગલા દિવસમાં શું કર્યું. આવી રીતે જે આત્મનિરીક્ષણ કરે છે તે પોતાના મૂળ ગુણો આખરે જરૂર મેળવે છે, માટે સીધા તે પ્રાપ્ત કરવાની આવી તક શુભાવશા જેવી નથી.

અને તક વારંવાર મળતી નથી. એ જ્યારે ચાલી જાય, ત્યારે જ પ્રાણીને એની કિંમત થાય છે. પછી એને આટલાં વર્ષો નકામાં ગયાં અને પોતે મૂળ ગુણની પ્રાપ્તિને અંગે કાંઈ કર્યું નહિ એવો મોટો મોટો પસ્તાવો થાય છે; પણ શરીરની ઇદ્રિયો અને બળ શિથિલ પડ્યા પછી ડહાપણ આવે કે ખાલી ખેદ થાય એ તો રાંડયા પછીનું ડહાપણ છે. મારા પતિ જીવતા હોત તો હું આમ કરત ને તેમ કરત એ તો ખાલી ભામાં છે અને અર્થ વગરનાં રોહણાં છે. એવું ડહાપણ તો પ્રાણીને અનેકવાર આવે છે, પણ તેનું મૂલ્ય નથી અને તેનાથી કોઈ અર્થ સરતો પણ નથી. ડહાપણ તો તક આવે તે પહેલાં તેને માટે તૈયાર થવામાં છે. ઘણા માણસોને આપણે ખાલી હાથે જતા જોઈએ છીએ, તેનું કારણ આવી પૂર્વતૈયારીની ગેરહાજરીમાં છે.

આપણા મદૂભાગ્યે આપણને આ જીવનની નશ્વરતા ખતાવનાર જ્ઞાનીઓ મળ્યા છે, તો તકને ખરાખર સમજી લઈ તેનો સદુપયોગ કરવો. દરેક તક પ્રથમથી વિચારી-લઈ તે આવે ત્યારે કેમ વર્તવું તેની ડહાપણથી લક્ષ્યપૂર્વક તૈયારી કરી રાખવી ઘટે.

દર્શન, જ્ઞાન કે ચારિત્ર એ જેવીતેવી ચીજ નથી. અનંત સંસારમાં એ તો પ્રાપ્ત થયેલ કે પ્રાપ્ત થવાનાં રત્નો છે, મહામૂલ્યવાન છે અને ખૂબ અપનાવવા યોગ્ય છે. આવી

મૂલ્યવાન ચીજો માટે કાંઈ રકમ ખરચવી પડતી નથી. તમે મોટાં મહોત્સવો કરો કે અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર ભણાવો કે ઉજમણા કરો તો જ આ મૂળગુણો પ્રાપ્ત થાય એવી વાત નથી, એ તો પ્રયાસસિદ્ધ વસ્તુ છે અને વગર મૂલ્યે મળે તેવી ચીજ છે. માટે મોટા મહોત્સવો પણ કરો અને જે ખર્ચે તે કરો, તે કરવાનો પ્રતિબંધ નથી, પણ ન થઈ શકે તો તેમાં ગભરાઈ ન જાઓ. આપણા આ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મૂલ્યથી ખરીદ કરી શકાતા નથી, બજારમાં મળતા નથી અને એના સોદા ચાલતા નથી. એ તો આત્મિક વસ્તુ છે, પ્રયાસને આધીન છે. પણ તે બજારમાં મળતી કે ખરીદાય તેવી ચીજ નથી. એને બરાબર ઓળખીને એને માટે યોગ્ય પ્રયાસ કરો અને એની ખાતર બીજી નકામી પંચાત કે કડાકૂટ મૂકી દો. અનંત કાળ ગયો, અનેકવાર તકો મળી, પણ અબજુપણે તેનો લાભ ન લેતાં તેને જવા દીધી છે. એવું આ વખતે ન થાય તેની સંભાળ રાખો. કપૂરચંદલ મહારાજે કહ્યું છે કે 'વાર અનંતી ચૂકિયા ચેતન, ઈણુ અવસર મત ચૂકો.' એ પ્રમાણે અનેકવાર આપણે ભૂલ્યા છીએ અને આપણો રખડપટો જીલો રહ્યો છે, પણ આ અવસરે તો ચૂકવા જેવું નથી.

ફરી ફરીને આવી તક હાથમાં નહી આવે, માટે મળેલ તકનો તમારું સાધ્ય સાધવામાં ઉપયોગ કરો અને જિંદગીને અપનાવો. જેઓ જિંદગીને ફેંકી દે છે, તેને પછી પસ્તાવાનો પાર રહેતો નથી, પણ તે વખતનું કહાપણુ નકામું છે, કારણ કે ગુમાવેલી તક ફરીવાર હાથમાં આવતી નથી અને હું કલાણો હોત તો આવું કરત કે આવું ન કરત એ તો બધા નકામા લાભો છે, અર્થ વગરના અપલાપ છે અને અકલની ગેરહાજરીનું પ્રદર્શન છે. માટે સમજી લો, ચેતી જાઓ અને મળેલ તકનો લાભ લઈ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને અપનાવો. એટલું કરશો એમાં તમને અપરંપાર લાભ છે અને આવો ભવ મળ્યાની સાર્થકતા છે. નહિ તો પાછા રખડપટી માટે તૈયાર રહો અને આંટા માર્યા કરો.

॥ इति श्री दर्शन-ज्ञान-चारित्र प्रकरण ॥

પ્રકરણ ૧૧ મું : પ્રશમ

અહીં નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે, તેનું નામ છે પ્રશમ. એનો વિચાર જ એટલો સુંદર છે કે એ શબ્દ પર વિચાર કરતાં શાંતિ-ઠંડક થઈ જાય છે અને મનના અનેક તરંગો-ઉર્કેરણીઓ દૂર થઈ જાય છે. પ્રશમ એટલે મનની આધિ-આધિનો નાશ અને ચેતરફ શીતળતા અને શાંતિ.

એવો પ્રશમવાળો શાંત પ્રાણી કેવો હોય, તેનાં લક્ષણો કેવાં હોય તે સર્વનો વિચાર આ પ્રકરણમાં થશે. આપણે આદર્શ તરીકે પ્રભુને રાખીએ. જિન અરિહંત તીર્થંકરને આદર્શ સ્થાને રાખીએ અને તેઓની મૂર્તિ જેવી પ્રશમરસમાં નિમગ્ન હોય તેવા થવા પ્રયત્ન કરીએ. તે પ્રકારનો પ્રશમરસ આપણે પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરાયા છીએ અને તેનો વિકાસ ઇચ્છીએ છીએ. જેમ ક્રોધી માણસ પોતાના વાતાવરણમાં ક્રોધના પડઘા પાડે છે કે નિંદક નિંદાનો પડઘા પાડે છે તેમ જ પ્રશમરસમાં લદખદ થયેલો પ્રાણી પોતે તો શાંત રહે છે પણ પોતાના વાતાવરણમાં પણ શાંત રસ જમાવે છે, ફેલાવે છે અને આખા વાતાવરણને તેમજ બનાવી દે છે. તીર્થંકર દેવનો જ્યાં વિહાર થાય ત્યાંથી કેટલાએ યોગ્ય સુધીમાં દુર્ભિક્ષાદિનો પ્રચાર થતો નથી, એ પ્રશમરસનો મહિમા છે.

પ્રશમરસની પહેલી ખાસિયત એ છે કે એ હોય ત્યાં ક્રોધનો તો અભાવ જ હોય. પ્રશમ અને ક્રોધને સ્વાભાવિક રીતે વેર હોય છે. એટલે પ્રશમ હોય ત્યાં ક્રોધ કોઈપણ આકારમાં ટકી શકે નહિ. ક્રોધીની ધમાધમ અને પ્રશમરસમાં પડેલાની શાંતિ વિચારતાં પ્રશમ અને ક્રોધને બને તેવું નથી, એમ સહજ જ લાગે છે.

પ્રશમરસનો ઘણો સુંદર દાખલો સ્કંધકાર્યનો છે. એ પાંચસો શિષ્યને લઈને પોતાના જન્મસ્થાનમાં આગ્રા ત્યારે એને ખ્યાલ ન હતો કે ચાલુ રાજા પૂર્વનું મહા ભયંકર વૈર લેશે. તે રાજામહેલને રસ્તે નિઃસ્પૃહીપણે ગોચરી કરવા નીકળ્યા. ત્યાં મહેલમાં બેઠેલ રાજાને સ્કંધકનું દેખવાનું થયું અને તેને દેખતાં જ એ વિકરાળ ભયંકર માણસને પૂર્વનું વૈર યાદ આવ્યું. એણે તો કોણ છે તેની તપાસ કર્યા વગર હુકમ કર્યો કે આચાર્ય અને તેના પાંચસો શિષ્યને ઘાણીએ પીલી નાખવા. એ જાણ્યો તો ન હતો કે સ્કંધક તો આ જ નગરનો એક વખતનો પૂર્વ રાજા છે. તુરત હુકમ છૂટ્યા અને ઘાણી તૈયાર કરી. સ્કંધકે પણ રાજા પાસે જવાની કે દલીલ કરવાની વાત ન કરી. એ તો એક પછી એક પાંચસો શિષ્યને નિઝામણા કરવાના કામમાં લાગી ગયા. અને હરેકને કહે કે આત્માને આ

ખરો વખત મળ્યો છે અને શરીર તો અંતે પૌદ્ગલિક છે. આવાં તો અનેક શરીર મૂક્યાં અને લીધાં. આ રાધાવેધ સાધવાનો તમને અવસર આવ્યો છે. આવો રાજા કે ઘાણીનો માલિક તો તમારા કર્મદળ કાપવાને અંગે સાધનભૂત થઈ તમારો મહા ઉપકારી થયેલ છે. આવો અવસર ઇચ્છવા છતાં જીવનમાં સાંપડતો નથી. આવી આવી અનેક નિઝામણા કરી સર્વને દેવલોકે મોકલ્યા. પણ અંતે એક નાનો સાધુ રહ્યો. બાળક ઉપર ગુરુનો રાગ હતો. ઘાણી પીલનારને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે પોતાને પ્રથમ પીલે અને પછી તે નાના શિષ્યને પીલે. એટલી સગવડ કરી આપવા વિનંતી કરી. પણ તેની પ્રાર્થના સાંભળવામાં ન આવી. અંતે સ્કંધકાચાર્ય ક્રોધે ચઢી ગયા. પ્રશમરસને ઢોળી નાંખ્યો. પોતાના પાંચસો શિષ્યને ઘાણીમાં ઘાલ્યા ત્યારે ક્રોધ આવ્યો ન હતો પરંતુ અત્યારે ભારે ક્રોધાયમાન થઈ ગયા.

એની મુખમુદ્રામાં ક્રોધ ધમધમતો હતો. નાના શિષ્યને પણ દેવલોકમાં મોકલ્યા અને પોતે અસુરકુમાર દેવતા થઈ નગરને, વૈરને અનુલક્ષી, ધૂળથી હેરાન કરવા લાગ્યા. એવું જે પાંચસો શિષ્યને સારુ કરી શક્યા તેની બાલુ છેલ્લી ઘડીએ ખગડી ગઈ.

પ્રશમરસમાં જે પ્રાણી લદખદ થઈને રહે તે આવો ન હોય. સામે માણસ વગર ગુને ગમે તે કામ કરે તેનો પોતે વિચાર જ ન કરે. એ તો જીવતા ચામડી ઊતરાવતી વખતે પણ સામાને પૂછે કે કેવી રીતે તે પોતે જાણે રહે કે સામાને જરાયે તકલીફ ન પડે. આવી રીતે ભરખજરમાં ચામડી ઊતરાવનારની શાંતિ આજે પણ આપણને સાનંદાશ્ચર્ય જન્માવે છે. એ પ્રશમરસનો મહિમા છે.

ભગવાન મહાવીરને અનેક ઉપસર્ગો કરનાર સંગમ દેવ અંતે હારીને પાછો ચાલતો હતો, ત્યારે ભગવાનને બે આંસુ આંખમાં આવ્યા. તે હર્ષાશ્રુ ન હતા, પણ સંગમ જેવાને પોતાનો પરિચય થયો પણ કોઈ પ્રકારનો લાભ ન થયો એની દિલગીરીનાં આંસુ હતાં. આવી પ્રશમતા અને ભદ્રતા પ્રાણીમાં હોવી જોઈએ.

ગુદ પાર્શ્વનાથે દીક્ષા લીધા પછી તેમના પર કમઠે અનેક ઉપસર્ગો કર્યા અને છેવટે વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો, ધરણેદ્રે છત્ર ધર્યું, પણ પ્રભુને કમઠ પર ક્રોધ નથી કે ધરણેદ્ર પર રાગ નથી. આવું પ્રશમનું સામ્રાજ્ય હોય અને આવો પ્રશમનો અમલ હોય.

આવા નીરાગી ભગવાન આપણા આદર્શ સ્થાને છે. આપણે એ ભગવાનના પુત્રો છીએ. તો પછી આપણા વડીલને અનુસરવાનું આપણે કેમ મૂકીએ? આપણી ફરજ છે કે વડીલનું અનુકરણ કરી તેમને દીપાવવા. આપણે ત્યારે જ લાયક પિતાની લાયક સંતતિ ગણાઈએ.

અને એક રીતે ઉપશમ કે પ્રશમ એ જૈનશાસ્ત્રનો સાર (રહસ્ય) છે. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ક્રોધની છટ્ટી સજ્જાયમાં ગાઈ ગયા છે કે 'ઉપશમ સાર છે તે પ્રવચને,

સુજસ વચન એ પ્રમાણુ રે.' આવાં ટંકશાળી વચનોનો મર્મ આપણે દિલમાં ઉતારવો એ સર્વ રીતે આપણા લવિષ્પના લાભને અંગે જરૂરી છે, આપણા આગામી હિતમાં છે અને આખા આગમનું રહસ્ય પૂરું પાડનાર મુદ્દામ ખાખત છે. એમાં આગામી કાળે લાભ થાય છે. તે ઉપરાંત વર્તમાન કાળે પ્રશમનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેટલો વખત પણ મનઃપ્રસાદ થાય છે, અને તેટલો વખત શાંતિનું સાંમ્રાજ્ય અને વાતાવરણ પ્રસરી રહે છે અને ચિત્ત અવ્યાખાધ શાંતિનો અનુભવ કરે છે. આ કાંઈ વર્તમાનકાળનો જેવો તેવો લાભ નથી. મન શાંતિ અનુભવે એટલે આપણી દશા જ ફરી હોય એમ લાગે છે. આપણી આનુષાંગુ શાંતિ અને આપણા મનને પણ નિરાંત.

તીર્થસ્થાનમાં કે અન્યત્ર એક પ્રભુપ્રતિમાના દર્શન કરે ત્યારે પ્રાણી જે અભિનવ આનંદ અનુભવે છે તે આ પ્રશમરસના આનંદની વાત છે. તમે કોઈપણ મહાન સત્ય જાણો કે ગણિતનો કોયડો સિદ્ધ કરો તે વખતે જે આનંદ અનુભવાય છે તેથી ઘણો વધારે આનંદ આ પ્રશમરસની પ્રાપ્તિમાં અંતર અનુભવે છે. તમે તે કહી ખતાવો કે નહિ તે તો ભાષાવર્ગાણના પુદ્ગળ પર આધાર રાખે છે, પણ તમારો અનુભવ આ વખતે તમને ભારે સુખનો અને અનનુભૂત આનંદનો અનુભવ કરાવશે. એ પ્રશમસુખનો મસ્ત આનંદ છે અને એને અંદર જ મનમાં અનુભવાય છે. એ મૂંગાએ સાકર ખાધા જેવો રંગ છે. તે તેનું વર્ણન ખીજાને આપી શકે નહિ, પણ તે અનુભવથી જ સમજાય છે.

આ પ્રશમસુખને અંગે અંધકર્તાએ થોડા શ્લોક લખ્યા છે. તેનું મેં શુદ્ધ પ્રકરણ પાડ્યું છે. અને તે સમજવા યોગ્ય છે.

અંધકારને તે અંગે શું કહેવાનું છે તે હવે આપણે જોઈએ અને એમને સમજવા યત્ન કરીએ. સમજણપૂર્વકનું અનુસરણ એ અજબ વસ્તુ છે અને આ જીવનનો લહાવો છે. એને ઝીલવા પ્રયત્ન કરીએ.

પ્રશમસુખના અભિલાષીઓ—

સ્વગુણાભ્યાસરતમતેઃ પરવૃત્તાન્તાન્ધમૂકવધિરસ્ય ।

મદમદનમોહમત્સરરોષવિષાદૈરઘૃણ્યસ્ય ॥ ૨૩૫॥

પ્રશમાવ્યાવાધસુખામિકાંક્ષિણઃ સુસ્થિતસ્ય સદ્ગમે ।

તસ્ય કિમૌપમ્યં સ્યાત્ સદેવમનુજેઽપિ લોકેઽસ્મિન્ ॥૨૩૬॥

અર્થ—જેની યુદ્ધિ પોતાના (આત્મિક) ગુણો પ્રાપ્ત કરવામાં લાગી ગઈ છે, જે પારકાના અહેવાલો અને વાતોને અંગે આંધળા, મૂંગા, અને બહેરા જેવો થઈ ગયેલ છે, જે અહંકાર, કામવાસના, મોહ, રોષ અને વિષાદથી લેવાઈ ગયો નથી, કોઈ પ્રકારની ખાધા-પીડા ન કરનાર પ્રશમના સુખની અપેક્ષા-ઉચ્છા જે રાખે છે, અને જે સદાચારમાં

સ્થિત થયેલો છે તે પ્રાણીને આ લોકમાં-દેવલોકમાં અને મનુષ્યલોકમાં સરખાવી શકાય એવી —તેના સુખના સંબંધમાં કોઈ ઉપમા આપી શકાય તેવી કોઈ ચીજ નથી. (૨૩૫-૨૩૬)

વિવરણુ—આ બે શ્લોકમાં પ્રશમસુખના અભિલાષી માણસો કેવા હોય તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ વર્ણન ઉપરથી પ્રશમ સુખ કેવું હોય તેનું લક્ષણ આપોઆપ સમજી જવું.

સ્વગુણાભ્યાસરતમતિ—પ્રશમસુખના અભિલાષી માણસો પોતાના જે આત્મિક ગુણો હોય તેનો જ આખો વખત વિચાર કરે. એનું સર્વાધિક ધ્યાન આત્મિક ગુણો કેવા હોય તેની વિચારણામાં લાગી ગયેલું હોય છે. એને ખાવાનું કે ન્હાવાનું કે ખીચું કોઈ કામ ગમે નહિ, પણ પોતાના આત્મિક ગુણોને ઓળખી આખો વખત તેમાં પડ્યા ને પાથર્યા રહે. એને ખીજી વાત સૂઝે નહિ, ખીજામાં રસ પડે નહિ અને આખો વખત આત્મિક ગુણમાં જ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં ઉદ્યુક્ત રહે. એનું તો સર્વ વખતનું કામ આત્મિક ગુણની પ્રાપ્તિમાં જ હોય છે. આ પ્રશમરસમાં પડેલા માણસનું પ્રથમ અને ભારે મહત્ત્વવાળું અને રહસ્યથી ભરપૂર વર્ણન છે.

પરવૃત્તાંત—પારકાની વાતો સાંભળવાને અંગે અથવા વાતો કરવાને અંગે એને સમય જ ન મળે. એ તો આત્મિક ગુણમાં એટલો લાગી ગયો હોય કે પારકી પંચાત કરવાનો એને જરાયે વખત જ ન મળે અને તે માટે એને કુરસદ જ ન મળે.

બધિર—બહેરા. આવા પ્રશમસુખનો રસિક માણસ ખીજાની વાતો કરવાને અંગે આંધળા મૂંગા અને બહેરાના જેવું વર્તન કરે. બહેરા પાસે તમે અનેક યોગ્યાયોગ્ય વાતો કરો, એ તો કાંઈ સાંભળતો કે સમજતો નથી, સાથે તે મૂંગો હોય એટલે કાંઈ બોલતો પણ નથી, અને આંધળાની પેઠે એ કશું જોતો પણ નથી. એને આત્મિક વાતોની જ લય લાગે છે. એટલે ખીજી વાતોમાં એ મૂંગા આંધળા કે બહેરા જેવો જ છે એમ સમજવું. પરવૃત્તાંતમાં ગુણની વાત પણ આવે. આ પ્રશમરસમાં જેને લગની લાગેલ હોય તેને તો પોતાના આત્મિક ગુણો તરફ એટલું બધું બકધ્યાન હોય છે કે એ પારકાની સારી કે ખરાબ વાતો અંધ, બહેરા કે મૂંગાની માફક સાંભળતો બોલતો અને જોતો જ નથી.

અધૃષ્ય—ન ઘસાય તેવો. છ વસ્તુના નામો આ ગાથામાં લીધા છે, તેમાંની એક કે વધારે કોઈ વસ્તુ એને ઘસી શકે નહિ તેવો તે પ્રશમરસમાં તત્પર પ્રાણી હોય. એક હીરાને હીરા જ ઘસે છે, એને ઘસવાનું ખીચું કોઈ યંત્ર મળ્યું નથી. આ પ્રશમરસમાં રૂખી ગયેલો પ્રાણી તો એ વસ્તુએથી પણ ઘસાતો નથી. એ તો પોતાનો રસિક પદાર્થ ભલો અને તેની વાત ભલી. એ જરાપણ ઘસાતો નથી, ઘસી શકાતો પણ નથી. પાંડલેદ 'અધૃષ્ય'.

મદ—અહુકારથી ખીજા પ્રાણી ઘસાય છે, અભિમાન ઉપર ચઢી જાય છે. પણ

પ્રશમરસમાં રત થયેલા પ્રાણીને અભિમાન પણ ગાળી કે ઘસી શકતું નથી. આ એક વાત થઈ.

મદન—કામદેવ, વિષયતૃષ્ણા. દેવાંગના પણ એને લલચાવી શકતી નથી અને તે દૂધપાક કે ફરસાણના રસમાં પણ પડતો નથી. કામદેવની કોઈપણ ક્રિયા એવા પ્રશમ-સુખમાં લદખદ થયેલા પ્રાણીને નખળો પાડી કે લલચાવી શકતી તથી. એ તો કામદેવથી પણ અજ્ઞેય છે. આ બીજી વાત થઈ.

મોહ—સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુનું આકર્ષણ. સર્વ કર્મોનો રાજા મોહ છે. મોહને સમક્ષેષ જેવા તો છોકરા છે, પ્રશમરસના રસિયાને એ નખળો પડવા પ્રયાસ કરે, પણ એ તો તેની સાથે પણ ટક્કર ઝીલી અજ્ઞેય રહે છે.

મત્સર—અસૂયા. પ્રાણીને તો કોઈ સારો થયો તેનો મત્સર થાય છે. તેને પાડીને પોતાના જેવો કેમ કરવો તેનાં અનેક કારસ્તાનો તે કરે છે અને આગળ વધનારને આગળ જવા દેતો નથી. પણ આ પ્રશમરસનો રસિયો તો જરાપણ મત્સર કરતો નથી. મત્સર એને નરમ પાડી શકતો નથી. એ તો બીજાની પંચાત કરવાનો વખત પણ કાઢતો નથી. અને તેમાં સમય બદખાદ કરતો નથી. એ મત્સરથી પણ અજ્ઞેય જ રહે છે.

રોષ—ક્રોધ. કોઈના ઉપર એ ચિડાતો પણ નથી. ક્રોધ ઘણો એની આગળ ધડાકા કરે, પણ એ ક્રોધ જ કરતો નથી. તેથી અંતે આક્રોશ કે ધમાલથી દૂર જ રહે છે. જેને પરવૃત્તાંત પર પણ પ્રેમ નથી તેને બીજાની સાથે શું લેવું દેવું ? એ પારકા ઉપર કદી રોષ કરતો જ નથી. તેથી રોષ એના ઉપર જીવ મેળવી શકતો જ નથી.

વિષાદ—શોક. કોઈ એનું સજીવ મરણ પામે કે એની કોઈ ચીજ ખોવાઈ જાય કે એની કોઈપણ સાંસારિક બાબત હોય તે તેના મન પર અસર કરતી નથી. આવા શોક-રહિત પ્રાણી પાસે વિષાદ પણ હારી જાય છે અને કોઈ અસર નીપજવી શકતો નથી.

અવૃથ્ય—વૃષ્ ધાતુમાંથી આ શબ્દ નીકળે છે. વૃથ્ય એટલે અભિભૂત થનાર, હારી જનાર. અવૃથ્ય એટલે અજ્ઞેય. જેને મદ, મદન અને મોહ જેવા કે મત્સર, રોષ, વિષાદ જેવા પ્રબળ શત્રુ પણ મારી હઠાવતા નથી તેવો બહાદૂર અજ્ઞેય પ્રાણી. અવૃથ્ય એટલે અજ્ઞેય, જે કોઈથી પણ જીતી શકાય નહિ તેવો અજ્ઞેય લડવૈયો.

અવ્યાબાધ—પ્રશમ-શાંતિનાં બાધા-પીડા વગરનાં સુખ મેળવવાની જેને ઇચ્છા છે, જે ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ શાંતિની જાંબના કરે છે અને ખૂબ જોસથી ઇચ્છતાં આખરે તેને જે મેળવે છે તે પ્રાણીની આ વાત છે. જે અવ્યાબાધ સુખ મેળવવા પાછળ પડ્યા છે તે તેને માટે થતી કોઈ પ્રકારની પીડાને ગણકારતા નથી. આ પ્રશમસુખ મેળવવા મથનારની સુખસુદ્રા અને ભવ્યતા જુદા જ પ્રકારની હોય છે.

સુસ્થિત—જે એવા પ્રકારનો પ્રાણી હોય છે તે સહાચારમાં સારી રીતે જામી ગયેલો અને સ્થિત થઈ ગયેલો હોય છે. આવા ધર્મમય જીવનવાળા પ્રાણીની વાત કરે છે.

ઔપચ્ય—ઉપમા. આવા પ્રકારના પ્રાણીને કોની ઉપમા આપવી ? આ દુનિયામાં કે દેવલોકમાં તેમની સાથે - તેમના સુખ સાથે સરખાવી શકાય એવું કોઈ પ્રાણી પણ નથી અને પદાર્થ પણ નથી. તે તો અકલ્પ્ય માણસો છે. એ તો ન જોયે તો પણ પોતાના જીવલંત દષ્ટાંતથી ઉપદેશ આપે છે.

દેવમનુજ—તમે આવા મનુષ્યને સરખાવવા પદાર્થ શોધો તો દેવલોકમાં કે મનુષ્યલોકમાં શોધો, પણ જેની સાથે એની સરખામણી કરી શકાય તેવો કોઈ પ્રાણી કે કોઈ પદાર્થ જ નથી. ‘જસકે પટંતર કો નહિ ઉસકા કયા મોલા’ એ વાક્યના વિવેચનમાં આ વિષય ઉપર પૂરતું વિવેચન થઈ ગયું છે, (ગુણ્યો આ પદ. આનંદધન ભાગ ૧ લો). પ્રશમરસની આકાંક્ષા રાખનાર પ્રાણી તદ્દન ગુદ્દી જ ભાંત પાડે છે. (૨૩૫-૨૩૬)

પ્રશમસુખની પ્રશંસા શા માટે—

સ્વર્ગસુખાનિ પરોક્ષાણ્યત્યન્તપરોક્ષમેવ મોક્ષસુખમ્ ।

પ્રત્યક્ષં પ્રશમસુખં ન પરવશં ન વ્યયપ્રાપ્તમ્ ॥૨૩૭॥

અર્થ—સ્વર્ગનાં સુખ તો પરોક્ષ છે અને મોક્ષનું સુખ તો તેનાથી પણ તદ્દન પરોક્ષ છે, પણ પ્રશમનું સુખ તો પ્રત્યક્ષ છે, તે પારકાને આધીન નથી, અને પૈસા આપીને ખરીદવાનું નથી. (૨૩૭).

વિવેચન—સમગ્ર સાણસને ઉદ્દેશીને કહે છે કે પ્રશમસુખની પ્રાપ્તિ પ્રમાણમાં સહેલી છે. એ શુક્તિપુરઃસર ખતાવે છે.

પરોક્ષ—સ્વર્ગના સુખો તો કોઈએ નજરે જોયાં નથી. એ તો બીજા પ્રાણીએ જોવાનાં છે. આપણી પોતાની નજરે તો આ આંખોએ અને શરીર વડે તે દેખી શકાવાનાં નથી. એને માટે પ્રયાસ કરવો તે ઉચિત નથી. જે વાત નજરે ન ચડે તે કલ્પનામાં માનવી પડે, તેનાં કરતાં જે સુખ પ્રત્યક્ષ હોય તે શા માટે ન લેવું ?

અત્યંતપરોક્ષ—અને મોક્ષને માટે ઘણાં પ્રયાસ કરે છે, પણ એ સુખ તો સ્વર્ગના સુખથી પણ વધારે, અરે તદ્દન પરોક્ષ છે. મોક્ષ મળશે ત્યારે સુખ ભોગવશું એવી ‘બાપ મરેજે ઔર ઘેલ ખાટેજે’ જેવી વાત કરવાની પણ જરૂર નથી. એ તો કોણે જોયું છે ? અને મળશે ત્યારની વાત ત્યારે, અત્યારે એની ખાતર પ્રયત્ન કરી તે પાછળ પડવું એમાં ઉડાપણ કે અકલ શું છે ? આવા પરોક્ષ અને ખૂબ પરોક્ષ સુખ પાછળ ધમપછાડા કરવા એ ઉડાપણની વાત નથી. તેના કરતાં શું કરવું ઉડાપણવાળું છે એ હવે કહી ખતાવે છે.

પ્રત્યક્ષ—પ્રશમનું સુખ તો નજરે દેખાય તેવું છે. માણસ પ્રશમનો લાભ લે, તેનાથી અંદર અને વાતાવરણમાં જે સુખ થાય છે તે તો નજરે જોવાય તેવું છે. પ્રશમ-સુખ પાછળ પ્રયત્ન કરવાનું આ પ્રથમ કારણ થયું.

પરવશ—પારકાને વશ, આધીન એ સુખ નથી. આપણે શેડીયા પાસે, સગાં પાસે કે મિત્ર પાસેથી સુખ માગીએ છીએ. પણ એ તો પારકાં છે. એમનું આખું સુખ લેવાય, પણ એ કોઈ કારણે વિક્ષ્યા હોય તો સુખ પડ્યું રહે છે. પણ આ પ્રશમસુખ તો પરવશ જરાયે નથી. એ તો પોતે પોતાનો ગોળ ખાવાનો છે. આ પ્રશમસુખને આદરવાનું ખીજું કારણ કહ્યું.

વ્યયપ્રાપ્ત—પૈસાના વપરાશથી મળે તેવું. ખીજાં સુખો તો પૈસા આપીને ખરીદવાં પડે છે. ઉનાળામાં પ્રવૃત્તિપ્રદેશે હવા ખાવા જવું હોય તો ટ્રિકિટ લેવી પડે, રસોયાની ગોઠવણ કરવી પડે અને ઘરે કાંઈ ચીજ જોઈતી હોય તો બજારમાંથી ધન ખર્ચાને લાવવી પડે. આ પ્રશમસુખ એ તો પોતા પર જ આધાર રાખે છે. એ કોઈ પ્રકારની બબડુ ચીજ નથી. એ તો અંતરનો વિષય છે. પ્રશમસુખને અંગે આ ત્રીજી વાત કહી. પ્રશમ-સુખને માટે પ્રયત્ન કરવાનાં ત્રણ કારણ :

- (૧) એ પ્રત્યક્ષ સુખ છે.
- (૨) એ પરવશ સુખ નથી.
- (૩) એ બબડુ ચીજ નથી. પૈસા ખરચવાથી મળે તેમ નથી.

આ ત્રણે કારણોને લઈને પ્રશમસુખ તમારાં પોતામાં જ જાત કરો. એ પ્રત્યક્ષ સ્વાશ્રયી સુખ છે. એ બબડુ ચીજ ન હોવાથી વેચાતું મળે તેવું તે સુખ નથી. પ્રશમ-સુખના આદરને અંગે મુખ્ય ત્રણ કારણો આ ગાથામાં બતાવ્યાં, તે પ્રત્યેક જાંડી વિચારણા માગે છે. અને એ ત્રણે અનુભવસિદ્ધ હોઈ આત્મપ્રયત્ન માગે છે. (૨૩૭).

મોક્ષસુખ અહીં જ—

નિર્જિતમદમદનાનાં વાક્કાયમનોવિકારરહિતાનામ્ ।

વિનિવૃત્તપરાશાનામિહૈવ મોક્ષઃ સુવિહિતાનામ્ ॥૨૩૮॥

અર્થ—જેમણે અભિમાન અને કામદેવને છુટ્યા છે, જેઓ મન વચન કાયાને અંગે કોઈપણ પ્રકારે વિકાર રહિત છે અને જેઓ પારકી આશાથી નિવૃત્ત થયેલા છે તેવા સારા માણસોને અહીં જ મોક્ષ છે. (૨૩૮)

વિવેચન—પ્રશમસુખમાં રાચી રહેલા મનુષ્યો કેવા હોય છે તેનું વર્ણન આ ગાથામાં છે.

મદ—અહંકાર. હું તો ઘણો જબરો છું, મારી સાથે કોઈ ટક્કર ઝીલી શકે નહિ, અમે જિંયા ખાનદાનના, અમારા બાપદાદાએ દેશતેડાં, નાતતેડાં કર્યા હતાં, એવો કે એને મળતો કોઈ પણ પ્રકારનો અભિમાન-મોટાઈનો આવિર્ભાવ તે પ્રાણીને સંસારમાં રખડવાનું કારણ થાય છે. દુનિયામાં શેરને માથે સવાશેર જરૂર હોય છે, પણ અભિમાનમાં ઠાલો ઘડો જરૂર છલકાય છે અને તે અભિમાન પર વિજય મેળવવો તે ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. નવરાશનાં વખતમાં પોતાનાં યજ્ઞમાં કૂંકવા અને પોતાની મોટાઈ કે મહત્તા બતાવવી એનું નામ સંસાર છે, કારણ કે અભિમાન સાચી કે ખોટી પૌદ્ગલિક બાબતનું થાય છે.

મદન—રૂપાળી સ્ત્રી તરફ આકર્ષાવું. તેનાં અંગોપાંગો નીરખવાં અને તેની સાથે કામચલાથી નજર કરવી. એ સર્વનો દેખીતો કે પ્રચ્છન્ન આશય કામલોગની ઇચ્છા જ છે. આ મદ અને મદન બન્નેને જોણે છુટ્યા છે તે સારો માણસ છે, પ્રશમસુખનો ઇચ્છુક છે. પ્રશમરસનો ઇચ્છુક પ્રાણી આવો હોય છે. મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસી મહાપુરુષનાં આ વચન છે.

વિકાર—મન, વચન અને કાયાના વિકાર વગરનો પ્રશમનો ઇચ્છુક કે પ્રશમસ્થિત પ્રાણી હોય છે. મનને ગમે ત્યાં રખડાવવું, કોઈનું અશુભ ચિંતવવું અને કોઈને ખાડામાં ઉતારવો તે મનયોગનાં વિકાર છે. કોઈને ગાળો દેવી, નકામી વાતો કરવી, કોઈની નિંદા કરવી (અવર્ણવાદ) તે સર્વનો વચનવિકારમાં સમાવેશ થાય છે. કાયા એટલે શરીરને અજયણાએ પ્રવર્તાવવું, તેનાથી અનેક પ્રાણીની હિંસા થાય; દોડાદોડ કરવી કે કોઈને ભેટવું તે સર્વ કાયાના વિકાર છે.

આવા પ્રકારના મન વચન કાયાના વિકારથી રહિત પ્રશમસ્થિત વ્યક્તિ હોય છે. એના ત્રણે યોગો વિકાર કે વિકૃતિ વગરના હોય છે. એને પોતાના શરીરને જરામાં ગરમીથી બચાવવાની, જરામાં ઠંડીથી બચાવવાની વૃત્તિ હોતી નથી.

પરઆશા—એવા માણસને પારકી કે પારકાની જરા પણ આશા હોતી નથી. એ શેઠ શું આપશે તેની કલ્પના પણ ન દોડાવે અને બીજા કોઈ આપી દેશે કે ખરચશે એવો વિચાર પણ ન કરે. પારકો માણસ કોઈ પ્રકારનો પોતાનો લાભ કરી આપશે એવી આશા ન રાખે. પારકા ઉપર તાગડધિન્ના ન કરે. સસરા કોઈ આપી જશે કે સાસુ તેડશે એવો વિચાર પણ એ ન કરે. આવો પ્રશમસુખમાં મગ્ન માણસ હોય. આ ગાથામાં ત્રણ વાત કરી.

- (૧) પ્રશમવાળો પ્રાણી અભિમાન અને કામદેવ પર વિજય કરનારો હોય.
- (૨) એના વચન, મન અને કાયાના યોગોમાં જરા સરખો વિકાર ન હોય.
- (૩) એ કોઈ પણ પરમાણુસની જરા પણ આશા ન કરે.

આવા પ્રાણીને આ ભવમાં આ દુનિયામાં પણ મોક્ષનું સુખ જ છે, મોક્ષમાં જે મળવાનું છે તેની વાનગી અત્રે જ એ અનુભવી લે છે. પ્રશ્નસુખનો અર્થો આવો હોય, તે પરથી પ્રશ્નસુખ કેવું હોય તે સમજી લેજો. (૨૩૮)

સંસારમાં દુઃખો જ સર્વત્ર છે—

શબ્દાદિવિષયપરિણામનિત્યં દુઃખમેવ ચ જ્ઞાત્વા ।

જ્ઞાત્વા ચ રાગદ્વેષાત્મકાનિ દુઃખાનિ સંસારે ॥૨૩૯॥

અર્થ—શબ્દ વગેરે વિષયોનું પરિણામ અનિત્ય છે અને તે હોય ત્યારે દુઃખ જ છે અને તે રાગદ્વેષમય દુઃખો આ સંસારમાં છે. એમ પ્રશ્નરસમાં મળે પ્રાણી જાણે છે. (૨૩૯)

વિવેચન—આ ગાથામાં જેમને સાંસારિક પૌદ્ગલિક સુખો ગણવામાં આવે છે તે અનિત્ય, દુઃખમય છે, અને જાતે દુઃખ જ છે, એમ સમજી સરખામણીમાં પ્રશ્નસુખને જ આદરવા યોગ્ય તે જાણે છે.

શબ્દ વગેરે—વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, એ સર્વ ઈન્દ્રિયજન્ય સુખો પરિણામે નકામાં છે, દુઃખ આપનાર છે, દુઃખમય છે, દુઃખ જ છે. એ તદ્દન નકામાં છે. એમાં જરાસરખું સુખ માનવું તે ખરું સુખ ક્યાં છે તે સમજવાનું આપણું અજ્ઞાન છે. વાસ્તવિક રીતે ઈન્દ્રિયજન્ય સુખો પરિણામે તજવાના હોવાથી અને તે દુઃખમય હોવાથી તે સુખ કહેવાય જ નહિ. એ તો સમજાવના લાડુ છે, એમાં એલચીની સુવાસ કે સુખની ગંધ ક્યાંથી હોય? પરિણામે જાય ત્યારે એવી કટુતા મૂકતા જાય કે તેમને દુઃખ કહેવા જ ઉચિત છે.

અનિત્ય—એ સુખો (ઈન્દ્રિયજન્ય) થોડા વખતમાં જનાર છે, તેથી હોય ત્યારે પણ સ્થાયી અને હમેશ માટે ન હોવાથી તે સુખના નામને લાયક નથી, પછવાડેથી ક્યકચાટ કરાવે એવા અનિત્ય સુખને સુખ કેમ કહેવાય? જવાના છે, ક્યવાટ અને ઉચાટ કરાવવાના છે. અને હોય ત્યારે એમાં શું સુખ છે? ભૂખ લાગે ત્યારે ખાઈએ એમાં શું સુખ? કામાગ્નિ વધી પડે ત્યારે વિષય સેવીએ એમાં શું સુખ? તરસ લાગે અને પાણી પીવાય એમાં શું સુખ?

રાગદ્વેષ—આવા માન્યતાના સુખો કાં તો કોઈ તરફના આકર્ષણ અથવા શત્રુના સામનાથી થયેલા છે. એમાં સુખ શું? એને સુખ કોણ કહે? રાગદ્વેષના ફરકડા ઉપર રાચી જવું અને તેનો કરેલો મારાં-તારાંનો વિભાગ સ્વીકારવો એ તો સરિયામ મૂર્ખતા છે, અંધતા છે, અજ્ઞાન છે.

આવા પ્રકારના ઈંદ્રિયજન્ય સુખો છે, તેની સાથે પ્રશમસુખને સરખાવો, તે હોય ત્યારે આનંદ આપે છે અને નિરંતર લહેર કરાવે છે. જાતે નિત્ય છે અને સ્વાયત્ત છે એવા સુખને મૂકીને અનિત્ય, પરાધીન અને પરિણામે દુઃખ રૂપ સુખને કોણ ચાહે ? હોય ત્યારે દુઃખ, ન હોય ત્યારે પણ દુઃખ એવાં અનિત્ય સુખ ક્યાં અને પ્રશમસુખ ક્યાં ? આ સરખામણીમાં પ્રશમસુખ હજાર દરજ્જે સારું છે, પસંદ કરવા જેવું છે અને તેનો સ્વીકાર કરી માણવા જેવું છે.

‘દ્વેષ’ સ્થાને કેઈ પ્રતમાં ‘દોષ’ પાઠ છે. સંબંધ પરથી મને દ્વેષ પાઠ વધારે યોગ્ય હોય તેમ લાગ્યું છે. (૨૩૯)

હમેશનો સુખી કોણ ?—

સ્વશરીરેऽપિ ન રજ્યતિ શત્રાવપિ ન પ્રદોષમુપયાતિ ।

રોગજરામરણભયૈરવાધિતો યઃ સ નિત્યસુખી ॥૨૪૦॥

અર્થ—(પ્રશમરસમાં નિમગ્ન પ્રાણી) પોતાના શરીર ઉપર પણ રાગ ધરતો નથી, શત્રુ ઉપર જરા પણ દ્વેષ લાવતો નથી; તેમ જ રોગ, ઘડપણ કે મરણના ભયથી જરા પણ ધીકા પામતો નથી. આવો પ્રાણી હમેશને માટે સુખી હોય છે. (૨૪૦)

વિવેચન—પ્રશમરસમાં રૂળી ગયેલ પ્રાણી કેવો હોય છે તેનું વધારે વર્ણન કરે છે.

સ્વશરીર—પોતાના શરીર ઉપર રાગ લાવતો નથી. એ જરા ગરમી પડતાં માથે-રાન, મહાબલેશ્વર, નૈનિતાલ કે અલમોડા દોડ્યો જતો નથી અને શરીરસુખાકારી માટે એ અંદરના કોઈપણ ગામતરે ગમન કરતો નથી. એ શરીરને પારકું અને પૌદ્ગલિક જ ગણે છે. શરીર આ ભવ પર્યાંતનો જ મિત્ર છે અને સ્મશાન સુધીનું જ સગું છે એમ તે માને છે અને તે પ્રમાણે તેની પાસેથી કામ લે છે. શરીરને એ પંપાળતો નથી, પણ તેનાથી કામ તો જરૂર લે છે. એ ખાટલે પડીને ખાતો નથી, પણ શરીરને તકલીફ આપવામાં અચકાતો નથી.

અદોષ—પ્રદેષ. એ શત્રુ તરફ પણ દ્વેષ લાવતો નથી. અથવા વાસ્તવિક રીતે એને કોઈ શત્રુ જ હોતો નથી. શત્રુની ખરાબી થાય તેમાં તે રાજી થતો નથી અને કોઈનું ખરાબ થાય તે તેને ગમતું નથી. તેના મતને મળતા ન થાય તેમના ઉપર દ્વેષ કરતો નથી. આવા અજાતશત્રુ માણસો કોઈ કોઈ હોય છે. એ તો એના નિબ્બનંદમાં જ મસ્ત હોય છે.

ભય—સાત પ્રકારના સાધારણુતઃ હોય છે, તેના ઉપર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે. એવા આ ભવના ભય કે પરભવના ભય કે આજીવિકાભય કે અકસ્માતભય તેને જરાપણ ધીક લગાડતા નથી. એ મસ્ત પ્રાણીને રોગ, જરા (ઘડપણ) કે મરણનો ભય જરાપણ

લાગતો નથી. એ તો પોતાના આંતરનાદમાં મસ્ત રહી આનંદ લોગવે છે અને કાલે શું કે ઘડીકવાર પછી શું થશે તેની ચિંતા કરતો નથી.

સુખી—આવો ગુણસંપન્ન જે પ્રાણી હોય તે હંમેશનો સુખી છે. નિબનંદમાં મસ્ત અને કાલની ક્ષિકરચિંતા વગરના પ્રાણીને દુઃખ શું હોય? કાલની વાત કાલ કરે એવું આવા પ્રશમરસમાં મગ્ન પ્રાણીનું આનંદમય જીવન હોય છે. આવા પ્રશમરસમાં લહેર કરતા માણસને તો એકવાર દર્શનપથમાં લાવવો ઘટે. એના દર્શન પણ પવિત્ર છે, આપણને પણ પવિત્ર કરનાર નીવડે છે. આવા સુખી માણસને જોવા જોઈએ, તેમનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. એવા સુંદર માણસનું જીવન ધન્ય છે. આ કેવો હોય તે આવતી બે ગાથામાં પણ વર્ણવશે. (૨૪૦)

પ્રશમરસમાં નિમગ્ન પ્રાણીનું વર્ણન—

ધર્મધ્યાનાભિરતસ્ત્રિદણ્ડવિરતસ્ત્રિગુપ્તિગુપ્તાત્મા ।

સુખમાસ્તે નિર્દ્વન્દ્વો જિતેન્દ્રિયપરીષહકષાયઃ ॥૨૪૧॥

અર્થ—ધર્મધ્યાનમાં લાગી ગયેલ, ત્રણ પ્રકારના દંડથી પાછો હડેલ, ત્રણ ગુપ્તિથી રક્ષાયલો અને જેના સર્વ પ્રકારનાં દન્દ્વો ગયેલાં છે એવો, જીતેલ ઈન્દ્રિયવાળો, જીતેલ પરીષદવાળો અને જીતેલ કષાયવાળો આત્મા પ્રશમસુખમાં મગ્ન છે. (૨૪૧)

વિવેચન—આ ગાથામાં પણ પ્રશમસુખમાં મગ્ન થયેલ પ્રાણીનું વર્ણન કરી તે દ્વારા પ્રશમસુખ કેવું હોય તે આગળની માફક પૂરક રીતે બતાવે છે.

ધર્મધ્યાન—આ ધર્મ સુધ્યાનના બે રીતે ચાર ભેદો થાય છે અને તે કેવા હોય તેની વિગત ‘જૈન દષ્ટિએ યોગ’ ભાગ ૧ લામાં આપવામાં આવી છે. સંક્ષેપમાં તેના આજ્ઞા-વિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય અથવા પિન્ડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એમ ચાર ચાર વિભાગો પડે છે. વિગત માટે સદર પુસ્તક જુઓ.

ત્રિદંડ—મનના, વચનના અને કાયાના દુષ્ટ દંડથી રહિત થયેલો, એટલે જે ખોટું કે માહું ચિંતવે નહિ, ખોલે નહિ અને વતે નહિ. એ ત્રણ રીતે એકસરખો વતે. એ વિચારે જુદું, ખોલે બીજું અને વતે જુદી રીતે એમ પણ નહિ. એ મનથી વચનથી અને કાયાથી એકસરખો રહે અને એકસરખી ક્રિયા કરે.

ત્રિગુપ્તિ—એનો આત્મા મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને ક્રયગુપ્તિથી સારી રીતે રક્ષાયેલો હોય છે. એને મન, વચન અને કાયા સારી રીતે પોતાને વશ હોય છે.

નિર્દ્વન્દ્વ—એના કલહ અથવા વૈરવિરોધ કે એવા સામસામાં તર્વો ગયેલાં હોય છે. એને કોઈની સાથે કલહ કે એને કોઈ સાથે મારામારી કે ચડલડપણું હોતું નથી. કલહ

તો વિરોધ હોય ત્યારે જ થાય. આ પ્રશમરસમાં નિમગ્ન પ્રાણીને કોઈની સાથે કલહ નથી, કોઈની સાથે વાંધો નથી, એ કોઈનું ખૂંટું ઇચ્છતો નથી.

જિતેન્દ્રિય—આ પ્રશમરસમાં મગ્ન થયેલ પ્રાણીએ પોતાની પાંચે ઇન્દ્રિયો (સ્પર્શન, રસન, શ્રાવણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર) પર ખૂબ વિજય મેળવ્યો હોય છે. એણે ઇન્દ્રિય પર સામ્રાજ્ય મેળવેલ હોય છે. ઇન્દ્રિય પર વિજય મેળવનાર જીતેન્દ્રિય કહેવાય છે.

પરિષહ—આગલા પ્રકરણ નવમાં બાવીશ પરીષહનું વર્ણન થઈ ગયું છે. આ બાવીશ પરિષહો એણે જીતેલ છે. પરિષહ શબ્દ પરિષહ અને પરીષહ એમ બે રીતે લખાય છે. એમાં અનુકૂળ પરીષહો તે ખમે છે અને પ્રતિકૂળ પરિષહો ઉપર એણે વિજય મેળવેલ હોય છે. એ ગમે તેવા પરીષહો આવે તેથી ગભરાતો નથી, આવી જીત એણે પરિષહો પર મેળવેલ હોય છે.

કષાય—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ પર પણ એણે વિજય મેળવેલ હોય છે. એ કષાયથી થતો સંસારનો લાલ સમજે છે અને તે કષાય કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પણ એટીને ચાલે છે, કદી કષાય કરતો નથી અને આ રીતે એણે કષાય પર વિજય—જીત પ્રાપ્ત કરેલ હોય છે.

આવો પ્રશમરસમાં મગ્ન પ્રાણી હોય છે. અને તેના ઉપરથી પ્રશમરસ કેવો હોય તેની વ્યાખ્યા શોધી કાઢવાની છે.

આવો પ્રાણી પોતે સુખી રહે છે, ખીજને સુખી કરે છે અને તે અને નહિ તે અસુખી થતો નથી અને ખીજને કરતો નથી. (૨૪૧)

પ્રશમીનું બાકીનું વર્ણન—

વિષયસુખનિરમિલાષઃ પ્રશમગુણગણાભ્યલંકૃતઃ સાધુઃ ।

દ્યોતયતિ યથા ન તથા સર્વાણ્યાદિત્યતેજાંસિ ॥૨૪૨॥

અર્થ—વિષયસુખની અભિલાષા વગરના અને સમતા ગુણોથી અલંકારાયેલા સાધુ-પુરુષ સર્વ સૂર્યના તેજથી પણ એવા વધારે હીપે છે, શોભે છે કે સર્વ સૂર્યોનું તેજ પણ તેમની આગળ બળકાટ મારતું નથી. (૨૪૨)

વિવેચન—આ ગાથામાં પ્રશમીનું અદ્ભુત વર્ણન કરે છે. તે આગલી ગાથાનું પૂરક છે.

વિષય—પાંચ ઇન્દ્રિયના તેવીશ વિષયો થાય છે. આમાંના કોઈ પણ ઇન્દ્રિયના વિષયની સાધુપુરુષ અભિલાષા—ઇચ્છા કરતા નથી.

ગુણ—એમનામાં રહેલા અનેક સદ્ગુણો એમને એટલા બધા અલંકરી રહેલ હોય છે કે એ સત્ય, દયાળુતા, સમતા, પ્રશમ, પરકથાત્યાગ, આદિ અનેક ગુણોથી ખૂબ શોભતા

હોય છે. જેમ કેઈને ઘરેણું પહેરાવ્યાં હોય ને શોભે તેમ અનેક ગુણગણ એટલે ગુણના સમૂહથી એ દીપી નીકળે છે. પ્રશમની વ્યાખ્યા ચાલે છે. તેના વર્ણનમાં પ્રશમગુણના વખાણ કર્યાં છે. તે જરા વિચારવા યોગ્ય લાગે છે. પણ સાધુસંતને તે ઘરેણાતુલ્ય છે એટલે જ એનો ભાવ છે.

સર્વઆદિત્ય—અનેક સૂર્યો છે, આ જ'બૂદ્ધીપમાં પણ બે ચંદ્ર અને બે સૂર્ય છે. અહીંદ્રીપમાં દશ સૂર્યો છે. આવા અનેક સૂર્યના તેજથી પણ એનું તેજ વધી જાય છે. સાધુ પોતાના ગુણોથી સૂર્યના તેજથી પણ વધારે ઝળકે છે. એ એનો ભાવાર્થ છે.

આ ગાથાનો ભાવ એ છે કે તેજની બાબતમાં સર્વ સૂર્યના તેજ કરતાં આ પ્રશમ-રસમાં રૂબેલ વ્યક્તિનું તેજ ઘણું વધારે હોય છે, મતલબ સર્વ તેજસ્વી સૂર્યો પણ એની પાસે નિર્માલ્ય લાગે છે. નિરભિલાષ હોય, શરીરની દરકાર વગરના હોય તેવા ગરીબ-બાપરા-ખિચારા લાગે એમ ધરાય, એ પ્રકારની શંકાને દૂર કરવા કહે છે કે પ્રશમરસમાં નિમગ્ન પ્રાણીનું તેજ સર્વ સૂર્યના તેજ કરતાં પણ વધારે થાય છે. (૨૪૨)

પ્રશમગુણની મહત્તા—

સમ્યગ્દષ્ટિજ્ઞાની વિરતિતપોબલયુતોઽપ્યનુપશાન્તઃ ।

તં ન લભતે ગુણં યત્ પ્રશમગુણમુપાશ્રિતો લભતે ॥૨૪૩॥

અર્થ—સાધુ સમ્યગ્દર્શી હોય, સમ્યગ્જ્ઞાની હોય, વિરતિ ધરાવતો હોય, તપના બળવાળો હોય પણ જો તેણે ક્રોધ વગેરે કષાયોને છુટ્યા ન હોય તો પ્રશમગુણમાં મગ્ન રહેલાને આધ્યાત્મિક શાંતિનો જેટલો લાભ થાય છે તેટલો લાભ તેને થતો નથી. (૨૪૩)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં પ્રશમગુણની મહત્તા દર્શાવી છે. સર્વ સાધના તેનાથી જ ખરી ફળવતી બને છે. તેના વિના સાધના ઝાંખી પડે છે અને ખરો લાભ કરતી નથી. માટે ક્રોધ વગેરે કષાયો છુટી પ્રશમગુણ કેળવવો જોઈએ. (૨૪૩)

*

*

*

આ રીતે આ પ્રશમનું નાનું પ્રકરણ આઠ શ્લોકમાં પૂરું થાય છે. આ આખા પ્રકરણમાં અંતર્યામી પ્રશમસુખમગ્ન જીવ કેવો હોય તેનું વર્ણન કરી પ્રશમની વ્યાખ્યા તે પરથી તારવવાનું વાંચનાર પર છોડ્યું છે. ટીકાકારે તો ચરણાધિકાર અહીં જ પૂર્ણ કર્યો છે. તેઓના મત મુજબ પ્રશમ નામનું પ્રકરણ જુદું પાડવાનું નથી. આપણે તો સગવડ જોઈએ છે. પ્રશમનું પ્રકરણ જુદું પાડવું સગવડ ભરેલું છે. અને પ્રશમની વાત શી કરવી ! અહીં બાળપણમાં વાંચેલ એક વાર્તા યાદ આવે છે.

ભોજરાજએ ધનપાળ પંડિતને મોકલ્યા કે પૂજા કરી આવો. પૂજાનો સામાન રાજાએ આપ્યો. તે પ્રથમ રાધાકૃષ્ણના મંદિરમાં ગયા અને તુરત જ પડદો કરી પાછા ફર્યા. પછી

સૂર્યના મંદિરમાં ગયા, ત્યાંથી આંખો ચોળતાં ચોળતાં પૂજનો સામાન લઈ બહાર નીકળ્યા. એમ ઘણા મંદિરે ગયા. છેવટે જિનેશ્વર દેવના મંદિરે ગયા. ત્યાં એના દિલને શાંતિ થઈ. કોઈ સ્ત્રીનો સહવાસ નહિ, લગ્ન અને શાંત મુદ્રા જેઈ સ્તુતિ કરી. રાત્રએ પૂછ્યું ત્યારે જવાબ આપ્યો કે ગૃહસ્થી પણ સ્ત્રી સાથે હોય ત્યારે પડદો રાખે છે. તેથી મેં કૃષ્ણને રાધા સાથે જેઈ શરમથી પડદો બાંધ્યો અને સૂર્યના મંદિરમાં હું જ તેજથી આંખો પડી ગયો અને વીતરાગના સર્વ ગુણ તો મેં જિનેશ્વરમાં જ જોયા તેથી તેની પૂજા કરી. ત્યાં એક શ્લોક બોલે છે.

પ્રશમરસનિમગ્નં દષ્ટિયુગ્મપ્રસન્નં,
વદનકમલમઙ્કઃ કામિનીસંગશૂન્યઃ ।
કરયુગમપિ યત્ તે શક્તસંચન્ધવન્ધ્યં,
તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્ત્વમેવ ॥

ભગવાનની મૂર્તિ સમતારસમાં-પ્રશમમાં મગ્ન થયેલ છે. તારી બંને આંખો પ્રસન્ન છે, તારો ખોખો સ્ત્રીસંગ વગરનો છે, હાથમાં કોઈ જાતનું શસ્ત્ર નથી, માટે તું જ આ જગતમાં ખરો વીતરાગ છે. આમાં પ્રશમરસની મહત્તા બતાવી છે. આ આંખો શ્લોક વિચારણાને જગાવે તેવો છે અને વીતરાગતા કયાં હોય તે બતાવનાર છે. અનેક દેવોની એમાં ટીકા છે, પણ તે સર્વ વાસ્તવિક છે અને ધનપાલે અંતે વીતરાગની પૂજા કરી તેની સમુચ્ચિતતાનો બચાવ છે. પ્રશમનું સાચું વાસ્તવિક દર્શન તે આ શ્લોકમાં કરાવે છે.

આ વર્ણનમાં બેએક બાબતો પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જેવું લાગે છે. એક તો આ પૌદ્ગલિક લોકમાં કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે તેને પ્રશમસુખની સાથે સરખાવી શકાય. જ્યાં ઉપમા આપવા યોગ્ય વસ્તુનો જ અભાવ હોય તે કેવી ઊંચી વસ્તુ હશે અને કેટલી મૂલ્યવાન હશે તે અનુભવવાથી જ જાણી શકાય. એ કાંઈ જેવી તેવી સાધારણ ચાલુ કે વહેવારુ વાત નથી. એની સરખામણીમાં મૂકી શકાય તેવી કોઈપણ વસ્તુ આ લોકમાં અને દેવલોકમાં છે જ નહિ. મતલબ તે મહામૂલ્યવાન ભારે વસ્તુ છે. આવું પ્રશમસુખ છે તે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે, બાકી તો જ્યારે એ સુખ મળશે ત્યારે જ તેનો અનુભવ થશે અને ત્યારે જ તેનું મૂલ્ય સમજાશે. ખીજી મહત્ત્વની વાત કરી છે તે એ છે કે એ બંધારુ પદાર્થ ન હોવાથી તે પૈસા આપીને - મૂલ્ય આપીને ખરીદી શકાય તેવી વસ્તુ નથી. વસ્તુના ભાવ ખપ અને છત ઉપર આધાર રાખે છે, એમ અર્થશાસ્ત્રને અંગે આપણને ભણાવવામાં આવ્યું છે. પણ આ પ્રશમ તો એવી ચીજ છે કે એ બંધારમાંથી ખરીદી શકાતી નથી. એટલે આ પ્રશમ ખરીદવાની કે વેચવાની વસ્તુ નથી. એ તો અંતરાત્માનો સ્વાનુભવ છે. આ બે વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખી સમજવા યોગ્ય છે. બાકી માણસો અહીં

એવી રીતે જીવન ગાળતા હોય છે કે તેનો અભ્યાસ કરતાં તેઓની આ જિંદગીનું રહસ્ય જરાએ સમજાતું નથી. સવારથી મોડી રાત સુધી આંટા મારવા, નકામી વાતોમાં વખત પસાર કરવો, પોતાના બહુતાની સાથીઓની વાતો કરવી, કોઈ વાત બહુ હોય તેના સાચાપણા સંબંધી તપાસ કર્યા વિના તેને ફેલાવવી અને આખો દિવસ કે રાત કાંઈ ઉપયોગી ચીજ કર્યા વગર મરી જવું. આવો એમના જીવનનો કેમ હોય છે. તેઓ પોતાની વાત બનાવી બનાવીને એવી રીતે કરે છે કે જાણે દુનિયાનો અનુભવ તેમને જ છે અને ખીલા બધા તો નકામા પથરા ભાંગે છે. આવા માણસોના જીવન જોઈ ખરેખર દયા આવે તેવું છે, પણ આપણે પોતે તેમાંના એક કેમ ન હોઈએ? પોતાના જીવન ઉપર પારાશીશી મૂકવાથી આ વાત જણાશે. પ્રશમસુખને આટલું બધું વખાણું છે તો આવી નકામી જિંદગીને ગાળવા કરતાં પ્રશમસુખનો જરા આસ્વાદ કરી લો. એ તમને સ્વાનુભવથી મળશે, બહારમાં એ ધન આપીને ખરીદાય તેવી વસ્તુ નથી અને જ્યારે અનુભવી માણસોએ એનાં આટલાં વખાણુ કર્યાં છે તો તે ખાસ મેળવી માણવા જેવું જરૂર હશે. તેથી આ નિરુપમ સુખનો અનુભવ આ ભવમાં કરવા વિચાર કરવો.

તે માટે અનુકૂળ દેશ, સમજણશક્તિ અને કુરસદ છે તો તેનો લાભ લઈ પ્રશમસુખની વાનગી તો જરૂર ચાખવી અને સમજવું કે આવો અવસર ફરી ફરીને નહિ આવે. અત્યારનો વખત આપણે માર્ટે ખોટો નથી. તેનો લાભ લેવો. યાદ રાખવું કે આ જ પ્રશમે આ પુસ્તકને પોતાના નામને આપ્યું છે અને ઉમાસ્વાતિ જેવા નિઃસ્વાર્થની તેને માર્ટે સાક્ષી અને પ્રેરણા છે.

॥ इति प्रशमप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૧૨ મું : શીલાંગ

આ ઘણા નાના પ્રકરણનું નામ શીલાંગ રાખવામાં આવ્યું છે. આપણે ‘અઠાર હજાર શીલાંગ રથના ધોરી’ એવી રથની ઉપમા સાધુને અપાતી ઘણી વાર વાંચી હશે, પણ એ અઠાર હજાર શીલાંગ શું અને એ રથ કેવો હોય તે સંબંધી બહુ ઓછાએ વિચાર કર્યો હશે. આપણે એ બંને વાત સમજવા યત્ન કરીએ, કારણ કે સાધુજીવનમાં આ અઠાર હજાર શીલાંગો ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

પ્રથમ તો એક ગેરસમજૂતી દૂર કરી દઈએ—શીલાંગને પ્રહ્લયર્થ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

આ પ્રકરણ લખનાર નાની વયનો હતો ત્યારે શીલાંગ અને શિયળ વચ્ચે ગોટાળો કરી ભારે મોટી ગૂંચવણ કરતો હતો. આ ગોટાળો આવી રીતે દૂર થાય. ‘શિયળ’ એટલે પ્રહ્લયર્થ અને શીલાંગ એટલે સાધુવર્તનનું ધોરણ. આ બંને શબ્દો કોષમાં આપેલ નથી. કોષમાં ‘શીલાંગ’ તો નથી જ, પણ સારા આચરણના અર્થમાં ‘શીલ’ શબ્દ મૂકવામાં આવેલ છે. આ શીલાંગને અંગે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન બહુ સ્પષ્ટ છે, ભારે ચોક્કસ છે અને ખૂબ વિગતવાર તેનું વર્ણન કરે છે. આપણે ૨૪૪મી ગાથામાં જોઈશું કે શીલાંગના અઠાર હજાર પ્રકાર કરવામાં આવ્યા છે.

આ પ્રસંગે એક વાત કરવી જોઈએ કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદ કે ઉપભેદ કરવામાં આવ્યા છે, ત્યાં division by dichotomy એટલે કોઈપણ વાત ન રહી જાય અને કોઈ પણ વાત બેવડાય નહિ એવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. વિભાગો બહુ સુંદર વિચારપૂર્વક વૈજ્ઞાનિક રીતે પાડેલ છે, તે સમજવા સહેલા છે અને તર્કપદ્ધતિએ સ્વીકારાયેલા હોઈ સંપૂર્ણ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણે જોઈશું કે શીલાંગના અઠાર હજાર ભેદ પણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ પાડવામાં આવ્યા છે. આ હકીકત સદર ગાથાના વિવેચનમાં વધારે વિચારવામાં આવશે. આવા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ વિભાગ પાડેલા શીલાંગો ખૂબ મહત્વના છે અને જૈન ધર્મના તો પ્રાણ છે, આધારભૂત છે અને સાધુજીવનનું તો સર્વસ્વ છે.

સાધુ તો શીલ ઉપર જ સાધુતા નભાવે છે અને એણે તો જીવનને શીલને અનુરૂપ કરવું જ રહ્યું, એટલે સાધુજીવનના એ શીલાંગો પ્રાણ છે. એનો રથ કેવો થાય છે તે વગેરે આપણે યોગ્ય જગ્યાએ જોઈશું, પણ આ પ્રકરણ નાનું છે, માટે ઉપેક્ષા કરવા જેવું નથી. ઘણા ખરો ઉપદેશ સઘન સંક્ષેપમાં કરવામાં આવેલ હોય છે. અંતકાર તો એક

અક્ષર એછો લખાય તેને પુત્રજન્મ સમ વધામણી ગણે છે, એટલે લખનારે કેટલાં પાનાં લખ્યાં તે પર તેનું મહત્વ નથી, પણ શું લખ્યું અને કેવું હૃદય પર અસર કરનાર લખ્યું તે પર તેની ક્ષતેહનો ઘણો આધાર છે. માટે આ નાના પ્રકરણની મહત્તા જોઈ તેના પર સવિશેષ ધ્યાન આપવું અને તેમાંથી સારતત્ત્વ તારવવું. આ પ્રકરણ સાધુને માટે તો જીવન સમાન છે, અને શ્રાવકને અને અન્યને માટે પણ અતિ ઉપયોગી વાચન પૂરું પાડે છે.

એટલા માટે આ શીલાંગોને અને તેના ઉત્તર પ્રકારોને સારી રીતે સમજવાં અને ન સમજાય તો અન્યને કે ગુરુને પૂછીને સમજવાં. આ શીલાંગોને ઉવેખી ન મૂકવા. આ શીલાંગો જીવનનું મજબૂત ઘડતર કરવા જરૂરી છે, વળી તે પોતાને જ હિતકર્તા છે અને અવાંતરે અન્યનું પણ તેમાં હિત રહેલું છે. પોતાના લાભની દૃષ્ટિએ અને કાંઈક ખીબને લાભ એથી કરી શકાય છે તે દૃષ્ટિએ એ ઘણી ઉપયોગી બાબત છે. તેથી, જેમ પાણી સપાટી ઉપરથી ચાલ્યું જાય અને પોતે તો કોરો ધાકોર રહી જાય એ સ્થિતિ ન થવી જોઈએ. આ પ્રાણી ઘણા વખતથી રખડ્યા કરે છે તેનું કારણ આ જાતની ઉપેક્ષાવૃત્તિ છે. ઘણા ગંભીરપણે આ શીલાંગો સમજવા, ધારવા અને અનુસરવા યોગ્ય છે અને સ્વલાભ ખાતર એ જરૂરી છે. આપણે સર્વ ક્રિયા સ્વલાભ ખાતર જ કરવાની છે કારણ કે પારકાને કે પરને લાભ થાય કે નહિ એ સંદેહયુક્ત વાત છે. પરને લાભ થઈ જાય તે પણ અંતે સ્વલાભમાં પરિણમે છે. પરલાભ પણ તેટલા માટે સ્વલાભ છે. માટે આ શીલાંગોને વિગતવાર સમજીને આદરવા અને અમલમાં મૂકવા અને જ્યાં અમલ ન કરી શકાય ત્યાં પણ અમલમાં મૂકવાનો ભાવ તો જરૂર રાખવો. મહાન લાભ કરનાર શીલાંગો છે. તે કેવી રીતે થાય છે તે સમજી આપણે તેનું મહત્ત્વ ફરીવાર આ પ્રકરણના અંતભાગમાં વિચારીશું. હરમ્યાન આ દ્રવ્યાનુયોગનો ઘણો અગત્યનો વિષય છે એટલું જણાવ્યું. જે પુરુષે શીલાંગ જીવી જાણ્યા છે અને અમલમાં મૂક્યા છે તેના શબ્દો આપણે જોઈએ, વિચારીએ અને એનું મહત્ત્વ સમજીએ અને ન સમજાય તો અન્યને પૂછીએ, ગુરુગમે જાણીએ અને તેની વિચારણા કરીએ.

અંતકારના શબ્દો આ રહ્યા. ખૂબ વિચારવા યોગ્ય આ નાનું પ્રકરણ છે અને ખાસ વિચારણા માગે છે. સાધુનું તે જીવન છે અને શ્રાવક અથવા અન્યને તે ભાવનાનું સાધન પૂરું પાડે છે.

શીલાંગને પ્રવેશાવે છે—

સમ્યગ્દૃષ્ટિર્જ્ઞાની વિરતિતપોધ્યાનભાવનાયોગૈઃ ।

શીલાન્ગસહસ્રાષ્ટાદશકમયત્નેન સાધયતિ ॥૨૪૪॥

અર્થ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનવાન પ્રાણી ત્યાગભાવ, બાહ્ય અને આંતરિક તપ તથા શુભ વૃત્તિ અને ભાવના વડે અઠાર હજાર શીલાંગોને વગર પ્રયાસે સાધે છે. (૨૪૪)

વિવેચન—આ નવીન નાના પ્રકરણનો વિષય શીલાંગનો છે. આ પ્રકરણમાં અધિકાર શીલાંગોની સાથે પરિચય (introduction) કરાવે છે. એની વિગત આગલી આવતી ગાથામાં કહેવામાં આવશે. અહીં તે તે વાતને દાખલ કરવા પ્રાથમિક યોગખાણ માત્ર કરાવે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ—જે સાચી શ્રદ્ધાવાળા હોય તે આ શીલાંગને પાળવાને લાયક થાય છે. આ કાંઈ જેના તેના ખેલ નથી. આ શીલાંગોના અધિકારી પણ કેવા પવિત્ર પ્રાણીઓ હોય છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. એની શ્રદ્ધા સમ્યક્ પ્રકારની હોવી જોઈએ. એ સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાણી આ શીલાંગનો અધિકારી છે.

જ્ઞાની—એકલી શ્રદ્ધા નહિ, પણ તેમાં જ્ઞાન પણ હોવું જોઈએ. સારાને તારથી લેવાની તેમાં વાચનને લીધે આવડત હોવી ઘટે. આવા પ્રકારના જીવો આ શીલાંગો ધારી શકે, એ વાત હજી સ્પષ્ટ નીચે થશે અને ખાતરી થશે કે શીલાંગો આવા પ્રાણીથી જ સાધી શકાય છે. એ હામજી લામજીના કે લેલાગુના ખેલ નથી. જેના દર્શન અને જ્ઞાન સમ્યક્ પ્રકારનાં હોય તે જ એને સાધી શકે છે. એ કેવાં સાધનોથી એને સાધે તે આપણે હવે આ જ ગાથામાં નીચે જોઈશું. સમ્યક્ પ્રકારનો તત્વાવગોષ જ્ઞાનીને હોય. તેવો માણસ શું કરે તે કહેશે. વળી તે સાધનો કેવાં વાપરે છે તે આ ગાથામાં આડકતરી રીતે બતાવે છે.

વિરતિ—વિરામ પામવું તે, ત્યાગ, છોડવું તે. વિરતિ એટલે ત્યાગ. એનું જીવન ભોગ ભોગવવા માટે ન હોય, પણ તજવા, અને તેટલો ત્યાગ કરવાને અંગે હોય. આ ત્યાગને એ હથિયાર—સાધન તરીકે વાપરે છે. જે પચ્ચખખાણ લેવામાં આવે છે તે સારા વખતનો કીધેલો લાભ છે અને તે વખતે કરેલ સારા ભવિષ્યના નિશ્ચય છે. આ વિરતિનો એ સદુપયોગ કરે છે.

તપ—બાહ્ય અને આભ્યંતર તપ અગાઉ આપણે નવમા સંવર તત્વના પ્રકરણમાં વર્ણવી ગયા છીએ. એ તપ કર્યા કરે છે. એ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપમાં રાચે છે. અને એ તપનો શીલાંગને અંગે સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

ધ્યાન—એ જ નવમા સંવર તત્વના પ્રકરણમાં ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનના ભેદો આપણે વિચારી ગયા છીએ. એ બંને પ્રકારના સદ્ધ્યાનોને પણ આવા શીલાંગધારી પ્રાણી સાધન તરીકે વાપરી તેમનો લાભ લે છે.

ભાવના—અનિત્ય વગેરે બાર અથવા સોળ ભાવના. આપણે એ નવમા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી જોઈ ગયા. એ અવકાશને વખતે સોળમાંથી કોઈપણ ભાવના ભાવે છે. અને એ રીતે ભાવનાને શીલાંગનું સાધન બનાવે છે.

યોગ—મન, વચન, કાયાના યોગને સાધન તરીકે વાપરવા આવશ્યક પરિણેષણ

વગેરે અનેક વ્યવસાયો અથવા યોગો બતાવ્યા છે; તે સમજી જાણી, વિચારી, પ્રાણી એવા યોગમાં પ્રવૃત્ત રહી શીલાંગ સાધે છે.

શીલાંગ—અઠાર હજાર શીલાંગોને આ સાધનો વડે એ ધારણ કરે છે. એ શીલાંગો કેવા છે તે જાણ્યા પછી તેનું ઉપાદેયત્વ વિચારીશું. અહીં તે કેવાં સાધનો વાપરી પ્રાણી શીલાંગમાં તત્પર રહે છે તે બતાવે છે.

યત્ન—શીલાંગો પ્રયત્ન કર્યા સિવાય સાધી શકાતાં નથી. એને માટે યત્ન કરવો પડે, એ સર્વ પ્રકારના યત્નો કરે અને યત્નપૂર્વક શીલાંગને સાધે. શીલાંગને શિયળ સાથે ન જુએવવા, એ તરફ ખાસ ધ્યાન એએવામાં આવે છે. (૨૪૪)

અઠાર હજાર શીલાંગો—

धर्माद् भूम्यादीन्द्रियसंज्ञाभ्यः करणतश्च योगाच्च ।

शीलाङ्गसहस्राणामष्टादशकस्य निष्पत्तिः ॥૨૪૫॥

અર્થ—દશપ્રકારના યતિધર્મોને, ભૂમિ (પૃથ્વી) વગેરે દશપ્રકારની હિંસાથી અટકવું-વિરમણ તેને, પાંચ ઇન્દ્રિયો સાથે અને તે પ્રત્યેકને ચાર સંજ્ઞા સાથે મેળવતાં અને તેને મન, વચન, કાયાથી કરણ કરાવણ અને અનુભોદન સાથે મેળવતાં અઠાર હજાર શીલાંગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૨૪૫)

વિવેચન—અઠાર હજાર શીલાંગો કેવી રીતે કરવા તેની વિધિ વિગતવાર આ પ્રકરણમાં રજૂ કરે છે. પછી કેટલાંક ટાંચણોથી આપણે તેને વધારે મજબૂત કરીશું.

ધર્મ—દશ યતિધર્મો. આપણે આ દશ યતિધર્મનું વર્ણન પ્રકરણ સાતમાં જોઈ ગયા છીએ. તેઓનાં નામો આ પ્રમાણે છે. ૧. ક્ષમાધર્મ. ૨. માર્દવધર્મ. ૩. આર્જવ. ૪. લોભત્યાગ (મુક્તિધર્મ). ૫. તપધર્મ. ૬. સંયમધર્મ. ૭. સત્યધર્મ. ૮. શૌચધર્મ. ૯. અક્રિયનતાધર્મ. ૧૦. બ્રહ્મચર્યધર્મ.

ભૂમ્યાદિ—પૃથ્વીકાયાદિ દશ પ્રકારના આરંભનો ત્યાગ, તે દશ આ પ્રમાણે ૧. પૃથ્વીકાય આરંભ, ૨. અપ્કાય આરંભ, ૩. તેજસ્કાય આરંભ, ૪. વાયુકાય આરંભ ૫. વનસ્પતિકાય આરંભ, ૬. એઈન્દ્રિય આરંભ, ૭. તેઈન્દ્રિય આરંભ, ૮. ચઉરિન્દ્રિય આરંભ, ૯. પાંચેન્દ્રિય આરંભ અને ૧૦મો અણુવ આરંભ.

ઇન્દ્રિય—પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. ૧. સ્પર્શેન્દ્રિય, ૨. રસેન્દ્રિય, ૩. ઘ્રાણેન્દ્રિય, ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય અને ૫. શ્રોત્રેન્દ્રિય.

સંજ્ઞા—ચાર છે. તે સર્વ જીવને સામાન્ય છે. તે આ પ્રમાણે : ૧. આહારસંજ્ઞા, ૨. ભયસંજ્ઞા, ૩. પરિબ્રહ્મસંજ્ઞા, ૪. મૈથુનસંજ્ઞા.

કરણુ--ત્રણુ છે. ૧. કરવું, ૨. કરાવવું અને ૩. અનુમોદવું.

યોગ--ત્રણુ છે. ૧. મનયોગ, ૨. વચનયોગ, ૩. કાયયોગ.

નિષ્પત્તિ--તેને ગોઠવવાથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે નીચે વર્ણવેલ છે. આ વાત જરા વિગતવાર સમજવા યોગ્ય છે.

ટાંચણો--પ્રવચનસારોદ્ધારના ૧૨૩મા દ્વારમાં (પ્રકરણરત્નાકર, ભાગ ત્રીજો પૃ. ૩૩૭ માં) લખે છે કે જોઈ કરણે સન્ના હિંદિય મોમાઈ સમળધમ્મા ચ । સીલ્લંગસહસ્તાણ અદ્ધારસમ્મસ નિવ્વત્તી ॥ એટલે ત્રણુ યોગ, ત્રણુ કરણુ, ચાર સંજ્ઞા, ઈંદ્રિય પાંચ, પૃથ્વી-કાયાદિક દશ તથા દશ યતિધર્મ એ રીતે શીલાંગના જે અદાર હુબર ભેદ, તેની નિષ્પત્તિ એટલે નીપજવું થાય. પ્રથમયોગ પછી તેનાં ત્રણુ કરણુ તથા આહારાદિક ચાર સંજ્ઞા કરવી. પ્રથમ કરણાઈ મૂકવું. મોમાઈ એટલે પૃથ્વીકાય વગેરે નવ જીવ અને દસમો અજીવ. શ્રમણુ-ધર્મ તે ક્ષમા (ખાંતિ) વગેરે દશ ધર્મ બાણવા. એ રીતે યાંત્ર પટાદિક ઉપર લખવો. તે હવે બતાવે છે.

ન કરેઈ મળેણ, આહારસન્નવિવ્વજહગો ૩ નિઅમેળ ।

સોહિંદિયસંવરણે, બુદ્ધવિજિએ સ્વંતિસંજુત્તો ॥

અહીં 'ન કરેઈ' ઇત્યાદિમાં 'કરોતિ' એ લક્ષણવાળું પ્રથમ કરણુ સ્વીકાર્યું છે, 'મનસા' એ પ્રથમ યોગ છે. આહારસંજ્ઞા પ્રથમ સંજ્ઞા છે. તથા અવશ્યપણે નિરોધ કર્યો છે રાગાદિક ગુણ જેનો એવી શ્રોત્રેંદ્રિયની પ્રવૃત્તિ, તેથી પ્રથમેંદ્રિય કહેલી છે. એવી રીતે શું ન કરે? તે કહે છે. પૃથ્વીકાયજીવારંભ કરે નહિ, એવું તાત્પર્ય છે. પ્રથમ જીવસ્થાન ક્ષમાયુક્ત એટલે ક્ષાંતિસંપન્ન, એણે કરી પ્રથમ શ્રમણુધર્મભેદ બાણવો. એ પ્રકારે કરી એક શીલાંગ આવિભૂંત છે. એટલે 'મને કરી આહારસંજ્ઞારહિત થકો શ્રોત્રેંદ્રિયનો સંવર કરી ક્ષમાયુક્ત પૃથ્વીકાય જીવારંભ કરે નહિ.' એ શીલાનું પ્રથમ અંગ આવિભાવ પામે છે, એટલે પ્રગટે છે. હવે શેષ છે તે પણ અતિદેશે કરી દેખાડે છે.

એ જ પ્રકારના પૂર્વ અભિલાષે કરી માઈવાદિ યોગાત્ કહેતાં માઈવ આજ્ઞવાદિ દશપદ સંયોગે કરી, એટલે પૂર્વે જેમ ક્ષમાયુક્ત એક ભેદ થયો, તેમ માઈવને સંયોગે ણીલ્લ ભેદ, તેમ જ આજ્ઞવને સંયોગે ત્રીલ્લ ભેદ. એ રીતે પૃથ્વીકાયનો આશ્રય કરી એટલે પૃથ્વીકાયારંભ એવા અભિલાષે કરી, દશ યતિધર્મ કરી દશ ભેદ તે દશ શીલવિકલ્પ થાય છે. તે વળી અપૂકાયાદિ નવસ્થાનકને વિશે પણ અપિ શબ્દ કરી દશમા સ્થાનની પેઠે આકમણુ કરીએ, તે વારે સર્વ ભેદ પ્રકૃતપણે કરી એકત્ર કર્યાંથી એકસો સંખ્યા થાય છે. તે માત્ર શ્રોત્રેંદ્રિયના સો ભેદ થાય છે, તેમ જ બાકીની ચક્ષુરાદિક ઈંદ્રિયના પણ પૂર્વોક્ત ગતિએ સો ભેદ થાય છે. એમ એ સર્વ સંખ્યા એકઠી કરીએ તે વારે પાંચસો થાય છે, કેમ કે ઈંદ્રિયોના પાંચ પ્રકાર છે, માટે પાંચસો થાય. તે માત્ર એક આહાર સંજ્ઞા

યોગે કરી આ લેહ થયા છે. હવે શેષ ભય સંજ્ઞાદિક ત્રણેના પણ પાંચસો પાંચસો લેહ એ પૂર્વોક્ત રીતે થાય. એમ સર્વના મળી બે હજાર લેહ થાય છે. તે બે હજાર તે માત્ર મનોયોગને પ્રાપ્ત થયેલા છે. તેમ જ વચન અને કાય એના પણ બે બે હજાર લેહ થાય છે. એમ એકંદર છ હજાર થાય છે. એ છ હજાર માત્ર 'ન કરોતિ' એ મર્યાદાએ પ્રાપ્ત થયા. તેમ જ શેષ 'ન કરાવે' તેના પણ છ હજાર અને 'અનુમતિ ન આપે' તેના પણ છ હજાર લેહ છે. એ સર્વ મેળવીએ ત્યારે શીલાના લેહ અઠાર હજાર થાય છે.

એક યોગે કરી અઠાર હજાર જ થાય છે એમ કાંઈ નથી; પણ બે ઇત્યાદિ સંયોગ-જન્ય ભંગ બે આ સ્થળે લીધા હોય તો એના ઘણા જ લેહ થાય છે. એટલે એક બે ઇત્યાદિક સંયોગે કરી સંયોગને વિશે સાત વિકલ્પ થાય છે. એવા જ કરણને વિશે, સંજ્ઞાને વિશે, ઇન્દ્રિયોને વિશે, પૃથ્વીકાયાદિ વગેરેને વિશે એક હજાર ત્રેવીશ ભંગ થાય. એ પ્રમાણે ક્ષમાદિકને વિશે પણ આ રાશિનો પરસ્પર ગુણાકાર કર્યો હોય તો ત્રેવીશ અબજ ચોરાશી કોડ એકાવન લાખ ત્રેસઠ હજાર ખસો પાંસઠ (૨૩,૮૪,૫૧,૬૩,૨૬૫) લેહ થાય છે. તો પછી અઠાર હજાર જ કેમ કહ્યા? એવું કોઈ પૂછે તેને ઉત્તર કે બે શ્રાવક ધર્મની પેઠે ખીબ ભંગ કરી સર્વાવિરતિની પ્રતિપત્તિ થાય તો તે ગણના યોગ્ય છે. એકપણ શીલાંગના ભંગના શેષ સદ્ભાવ છે, એટલે લેહ થતા નથી એવું ન જાણવું, કારણ અન્યથા સર્વાવિરતિ જ થનાર નહિ. એના યંત્રની સ્થાપના પૃ. ૬૦૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે છે :

જે નો કરંસિ ૬૦૦૦	જે નો કારંસલિ ૬૦૦૦	જે નાણુ-મયંતિ ૬૦૦૦	મનસા ૨૦૦૦	ઘચસા ૨૦૦૦	તણુણા ૨૦૦૦	નિજિઅ આહાર સભા ૫૦૦	નિજિઅ મય સભા ૫૦૦	નિજિઅ પરિગાહ સભા ૫૦૦	નિજિઅ મેહુણ સભા ૫૦૦
શ્રોત્રેન્દ્રિય ૧૦૦	ચક્ષુરિન્દ્રિય ૧૦૦	શ્રણોન્દ્રિય ૧૦૦	કિહ્લેન્દ્રિય ૧૦૦	સ્પર્શોન્દ્રિય ૧૦૦	ગ્રહોન્દ્રિયા-રંમ ૧૦	તેહોન્દ્રિયા-રંમ ૧૦	ચરોન્દ્રિયા-રંમ ૧૦	પૂવોન્દ્રિયા-રંમ ૧૦	અઝીવા-રંમ ૧૦
પુટવી-કાયારંમ ૧૦	અપકાયા-રંમ ૧૦	તેડકાયા-રંમ ૧૦	વાયુકાયા-રંમ ૧૦	વનસ્પતિ-કાયારંમ ૧૦	વેદોન્દ્રિયા-રંમ ૧૦	તેહોન્દ્રિયા-રંમ ૧૦	ચરોન્દ્રિયા-રંમ ૧૦	પૂવોન્દ્રિયા-રંમ ૧૦	અઝીવા-રંમ ૧૦
શંતિજુઆ તે મુળી વંદે ૧	સમહવા તે મુળી વંદે ૨	સજવા તે મુળી વંદે ૩	મુત્તિજુઆ તે મુળી વંદે ૪	તવજુઆ તે મુળી વંદે ૫	સસમા તે મુળી વંદે ૬	સલ્લવજુઆ તે મુળી વંદે ૭	સોયજુઆ તે મુળી વંદે ૮	આકંચળા તે મુળી વંદે ૯	વંમજુઆ તે મુળી વંદે ૧૦

આ યંત્રમાં ખૂબી એ છે કે એને પદમંથ તરીકે ગણી શકાય છે અને સ્થની આકૃતિમાં છે. અઠાર હજાર શીલાંગરથના ધોરી એટલે એ રથને ઉપાડનાર મુનિ ગણાય છે. આ રથની આકૃતિ જ થાય છે.

અહીં અઠાર હજાર લેહ સ્પષ્ટતાથી નથી બતાવ્યા.

એ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા પ્રથમભાગ ભાષાંતર પૃ. ૬૨ ઉપર નોંધ કરી છે તે પ્રવચનસારોદ્ધાર ઉપરથી જ કરી છે. તે ઉપયોગી લાગવાથી અહીં તે દાખલ કરી છે. નોટ નીચે પ્રમાણે છે.

શીલાંગ—શીલ એટલે શુદ્ધ વર્તન, અત્યુત્તર ચારિત્રનાં અંગો. એના અઠાર હજાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. અને તેનો રથનો આકાર ચિતરવામાં આવ્યો છે. તે આકાર બરાબર સન્મુખ સમવાથી અઠાર હજાર લેહ રથના આકારમાં બતાવી શકાય. ત્રણ યોગ, ત્રણ કરણ, ચાર સંજ્ઞા, પાંચ ઇન્દ્રિય, પૃથ્વીકાય વગેરે દશ અને દશ સાધુધર્મ—યતિધર્મ એના મેળાપથી (ગુણાકારથી) અઠારહજાર શીલાંગ થાય છે. તેનું વિવેચન શ્રી પ્રવચન-સારોદ્ધારગ્રંથ (પ્રકરણરત્નાકર ભાગ ૩જો પૃ. ૩૩૬) માં કયું છે અને ત્યાં એક યંત્ર આપ્યું છે. તે લેવાથી ૧૮ હજાર શીલાંગના ૧૮,૦૦૦ શ્લોક બનાવી શકાય તેવું છે. જિજ્ઞાસુએ આ ભાગ તે પુસ્તકમાંથી જરૂર વાંચી જવા યોગ્ય છે. એ લેખકની વિશિષ્ટ શક્તિનું ભાન કરાવે છે. પ્રસ્તુત અઠાર હજાર લેહ કેવી રીતે પડે છે તે આપણે અહીં વિચારી જઈએ.

૧. યોગ ત્રણ છે—મનયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ.
૨. કરણ ત્રણ છે—કરવું, કરાવવું અને અનુભોદવું.
૩. સંજ્ઞા ચાર છે—આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, પરિગ્રહણસંજ્ઞા અને મૈથુન સંજ્ઞા.
૪. ઇન્દ્રિય પાંચ છે—સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય.
૫. પૃથ્વીકાયાદિ દશનો આરંભ થાય છે—પૃથ્વીકાય આરંભ, અપ્કાય આરંભ, તેહકાય (અગ્નિ), આરંભ વાઉકાય આરંભ, વનસ્પતિકાય આરંભ, ખેદિન્દ્રિય આરંભ, તેદિન્દ્રિય આરંભ, ચૌરિન્દ્રિયારંભ, પંચેન્દ્રિયારંભ અને અણુવઆરંભ.
૬. યતિધર્મ દશપ્રકાર છે—ક્ષમા (કોષત્યાગ), માર્દવ (માનત્યાગ), આઝવ (માયા-ત્યાગ), મુક્તિ (લોભત્યાગ), તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ (પવિત્રપણું), અકિંચનતા (ધન પર નિઃસ્પૃહતા) અને બ્રહ્મચર્ય.

આ છમાંથી દરેકના એક એક વિભાગ લેવાથી એક શીલાંગ થાય છે. દાખલા તરીકે પ્રથમ લેહ આવી રીતે થાય : “મને કરી આહારસંજ્ઞા રહિત થઈ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંવર કરી

ક્ષમાયુક્ત રહી પૃથ્વીકાયને આરંભ કરે નહિ.” હવે આ વાક્યમાંથી બીજું બધું કાયમ રાખી ‘ક્ષમાયુક્ત’ શબ્દને બદલે ‘માર્ગવયુક્ત’ એ શબ્દ મૂકવાથી બીજાં લેદ શીલાંગને થાય. તેવી રીતે ‘આજ્ઞવયુક્ત’ શબ્દો મૂકવાથી ત્રીજાં શીલાંગને લેદ થાય. આવી રીતે દશ ચતિધર્મના લેદને બતાવવામાં આવ્યા છે, તેના દશ વાક્યો કરી દશ શીલાંગો કરવા. આ દશ વાક્યો લખી રાખવાં. એ સર્વ પૃથ્વીકાયના આરંભને અંગે થયા. એ દશ વાક્યોને પ્રથમથી વારાફરતાં લઈ ‘પૃથ્વીકાયને આરંભ કરે નહિ’ એટલા વાક્યને સ્થાને અનુક્રમે ‘અપ્કાયને આરંભ કરે નહિ’, ‘તેલકાયને આરંભ કરે નહિ’, એવા દશ પ્રકારના આરંભને બદલતાં સો શીલાંગ થાય. એવી રીતે સો વાક્યો લખાયાં. તે સર્વ શ્રોત્રેન્દ્રિયનાં સંવરને અંગે થયા. એને સ્થાને અનુક્રમે ત્યારપછી સ્પર્શ, રસ, ગ્રાણ્ય અને ચક્ષુના સંવરની હકીકત લખવાથી પાંચસો શીલાંગો થાય. આ સર્વ ‘આહાર સંજ્ઞા રહિત’ને અંગે લેદો ગણ્યા છે. તે પાંચસો વાક્ય સાથે ત્યારપછી લયસંજ્ઞા અને મૈથુનસંજ્ઞા રહિત હોવાની હકીકત લખવાથી બેહજાર લેદ થાય. આ બે હજાર વાક્યો અનુક્રમે લખી જવાં. આ સર્વ લેદ ‘મને કરીને’ થયા, તેને ‘વચને કરી’ અને ‘કાયાએ કરી’ એમ લખવાથી છ હજાર (૬૦૦૦) લેદ થાય. એ છ હજાર લેદમાં ‘કરે નહિ’ એમ જણાવેલ છે. તેની સાથે બીજા ‘કરાવે નહિ’ અને ‘અનુમોદના કરે નહિ’ એવા છ છ હજાર લેદ લખવાથી અઠાર હજાર શીલાંગો થાય છે. આવી રીતે ૧૮૦૦૦ શીલાંગલેદ થાય છે. આ અઠાર હજાર લેદ બીજી પણ બહુ રીતે ગણી શકાય છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે સદ્ગતિના આ શીલાંગો વારંવાર વિચારવા, ધારવા, ગણવા અને તેની સામે નજર રાખી મુનિધર્મમાં વ્યાપ્ત રહેવું. મુનિજીવન માટે તો એ પ્રાણરૂપ ભારે અગત્ય ધરાવે છે, અને જુદા જુદા આકારમાં વિચારણા માગે છે. આ રીતે વિચારીને તેને અમલ કરવો, એકલા એના જાપથી કાંઈ વળે તેમ નથી. જે વસ્તુ પ્રાણીએ છેવટે હૃદયે મેળવે માટે મેળવવાની છે તે આ શીલાંગના અમલ ઉપર આધાર રાખે છે. આ શીલાંગને અંગેના ટાંચણો જનતાના હિત માટે અહીં દાખલ કર્યાં છે. તેમને સમજીને જે આદરશે તે સુખી થઈ અંતે મોક્ષલક્ષ્મીને મેળવશે. (૨૪૫)

શીલાંગસેવનનું ફળ—

શીલાર્ણવસ્ય પારં ગત્વા સંવિગ્નસુગમમાર્ગસ્ય ।

ધર્મધ્યાનમુપગતો વૈરાગ્યં પ્રાપ્નુયાલોગ્યમ્ ॥૨૪૬॥

અર્થ—સંવિગ્ન અને સુગમ માર્ગ છે જેનો એવા શીલરૂપ સમુદ્રનો પાર પામીને જે મુનિ ધર્મધ્યાનને પ્રાપ્ત થાય છે તે મુનિ ખરા (યોગ્ય) વૈરાગ્યને પામે. (૨૪૬)

વિવેચન—આ ગાથામાં શીલાંગની આરાધનાનું ફળ બતાવી આ નાનું પણ અતિ મહત્વનું શીલાંગ પ્રકરણ પૂર્ણ કરશે. આપણે તેનાં ફળ-લાભને જોઈ જઈએ,

શીલાર્ણવ—આ શીલાંગો તે તો મોટા સમુદ્ર સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. જેમ મોટા સમુદ્રનો ખીલો કાંઠો બહુ દૂર લાગે અને ઘણો ખરો દેખાય જ નહિ અને તેને પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ છે તેમ આ શીલાંગોનો કાંઠો પ્રાપ્ત કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે, પણ એ અશક્ય નથી. તેને માટે ચીવટ રાખવામાં આવે અને સાચી દોરવણી આપનાર યોગ્ય શુક્ર મળે તો તેનો પાર પણ પમાય તેમ છે. એથી એ શક્ય વસ્તુ માટે યોગ્ય ઉદ્યમ કરવો.

સંવિગ્ન—એટલે સુસાધુ. જેઓનો ત્યાગ ખરેખરો છે, જેઓ કોઈ જાતના વાહનનો ઉપયોગ કરતા નથી, જેઓ પગે જોડા પહેરતા નથી, જેઓને ધરખાર કે કોઈ વસ્તુનો મોહ હોતો નથી, જેમનો વખત શુભ ધ્યાનમાં જ અથવા વિશુદ્ધ ક્રિયામાં જ જાય છે, તેઓ જ આ શીલાંગના અધિકારી છે, પણ શ્રાવકો અથવા અન્ય મોક્ષમાર્ગીઓને તેની ભાવના કરે, તેને આદર્શ સ્થાને રાખે તેમાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી.

મુગ્ધમ—સુપ્રાપ્ય. જલ્દી પ્રાપ્ત થઈ જાય તેવો આ શીલાંગોનો માર્ગ છે. સાધુઓને અને ખાસ કરીને જેમણે અંતઃકરણથી ત્યાગ કર્યો હોય તેમને આ શીલાંગો સહેલાઈથી સુપ્રાપ્ય છે. તેઓ જો સાચા હૃદયથી એની આસેવના કરે તો તેઓને રસ્તો તો અગાઉથી જ મળી ગયેલો છે. અને સાચો માર્ગ મેળવવાની જ ખરી મુસીબત છે. રસ્તો જો સાચો મળી જાય તો પછી ગાડું ચીલે. ચઢી જાય છે. નહિ તો ફાંસ મારવા પડે છે. કેટલીક વાર ઊલટો માર્ગ મળે તો પ્રગતિને બદલે પશ્ચાદ્ગતિ થઈ જાય છે.

ધર્મધ્યાન—આ ધર્મધ્યાનના ઘણા પેટા વિભાગો છે. તે આવતા પ્રકરણનો વિષય હોવાથી તેની ત્યાં યોગ્ય સ્થળે ચર્ચા કરીશું. અહીં તો માત્ર એટલું જ કહેવાનું કે જેને સાચો માર્ગ સાંપડ્યો હોય તે ધર્મધ્યાનમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે અને તેની નજરે તો આ સંસાર એક કારાગૃહ જેવો જ લાગે છે.

વૈરાગ્ય—વિરાગનો ભાવ. એને આ સંસાર આખો સાર વગરનો દેખાય; એને મનમાં આ સંસાર તરફ ઉદાસીનતા લાગે; એમાંથી ક્યારે નાસી છૂટું એવું હૃદયમાં રહ્યા કરે અને એ કોઈ સાંસારિક કામ તાદાત્મ્ય સંબંધે ન કરે. તેનું ચિત્ત તો એના તરફ ઉદાસીન હોય.

માર્ગસ્થ—એને બદલે કોઈક પ્રતમાં પાસવ પાઠ છે અને ટીકાકારે તે ચર્ચ્યા છે. પણ પાસવ પાર એવા પાઠ કરતાં માર્ગસ્થ પાર મને વધારે ઠીક લાગે છે.

યોગ્ય—એ વૈરાગ્યનું વિશેષણ છે. ઉચિત એવો તેનો અર્થ ટીકાકારે બેસાડ્યો છે. મને તો તે પાદપૂરણથી જ લાગે છે. માત્રા પૂરી કરવા તે શબ્દ લખ્યો હોય એમ મને

લાગેલ છે. એની બહુ આવશ્યકતા મને લાગી નથી. ઉચિત વૈરાગ્ય એવો અર્થ તો થઈ શકે, પણ તે ખાસ જરૂરી હોય એવું મને લાગતું નથી. (૨૪૬)

*

*

*

આવી રીતે આ ત્રણ સ્લોકવાણું નાનામાં નાનું પ્રકરણ અહીં પૂરું થાય છે. એ શીલાંગનું જ પ્રકરણ છે. એ શીલાંગ જેનું અંતર્યામી વિવરણ કર્યું છે અને આપણે જેનું કાંઈક વિવેચન ટીકાનુસાર કર્યું છે તે ખરેખર ચારિત્રનું અંગ જ છે. અને એ પર વધારે વિચાર કરવામાં આવશે તો જણાશે કે એ જ ખરેખર ચારિત્ર છે, કારણ કે એમાં યતિધર્મ આવે છે, મન વચન કાયાના યોગો આવે છે અને કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એ કરણો પણ આવે છે અને એ જે ખરાખર પાળે તેને પછી ચારિત્રને અંગે બીજું વિશેષ કરવાપણું રહેતું નથી. આપણે યતિધર્મના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ (ગુઓ પ્રકરણ ૭મું) કે દશ યતિધર્મોમાં આખા ચારિત્રનો સમાવેશ થાય છે, તેમાં જ્યારે મન; વચન, કાયા અને ત્રણ કરણો ભળે ત્યારે ચારિત્રના આખા ક્ષેત્રને તે સ્પર્શે છે અને ફરી વળે છે. તેમાં પૃથ્વીકાય આદિક દશનો આરંભ આવી જાય છે ત્યારે અહિંસાનું આખું ક્ષેત્ર તેમાં આવી જાય છે. એટલે શીલાંગો ચારિત્રનું આખું ક્ષેત્ર છે. આ રીતે શીલાંગ શબ્દને ચારિત્રના પર્યાય તરીકે વાપરવામાં આવેલ છે અને તેમાં પાંચ ઇન્દ્રિય અને ચાર સંજ્ઞાને હાખલ કરી આખી જનતા અને વનસ્પતિ અથવા સર્વ જીવોનો સમાવેશ કરી નાખે તેવો તે વ્યાપક વિભાગ છે.

આવા અગત્યના શીલાંગોને અંતર્યામી ત્રણ સ્લોકમાં કેમ પતાવી દીધાં હશે તેવો સવાલ જોઈ એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ અંતર્યામી અનુભવી છે, એક અક્ષર કે એક સ્લોક એછો બોલાય તો તેમાં આનંદ માનનારા છે, અને ત્રણ સ્લોકમાં શીલાંગને સમજાવવા માટે પૂરતું બોલી ચૂક્યા છે, એ જોઈલા સવાલનો જવાબ છે.

અને જૈનની દયા કેવી હોય તે વિચારવા માટે આ શીલાંગો અદ્ભુત સાધન છે. એની દયા અથવા અહિંસા સર્વ પ્રાણીઓ તરફ હોય, એમાં જીવને ભોગે કોઈ મોજ-શોખ કે વિલાસ ન હોય અને એમાં જીવદયા પાળવાથી થતા આનંદનો સાક્ષાત્કાર હોય.

આવા અગત્યના શીલાંગો શું હોય તે આ ત્રણ ગાથામાં બતાવવામાં આવેલ છે. મૂળ દશ યતિધર્મો જ ચારિત્રની મહત્તા બતાવવા માટે પૂરતા છે. અને તમે સાધુધર્મનો સામાન્ય ખ્યાલ કરો. કોઈ વાહનમાં બેસાય નહિ, એરોપ્લેન, મોટર કે ગાડીનો ઉપયોગ ન થાય, એક ગામથી બીજે ગામ સતત વિહાર કર્યા જ કરવાનો, ઘરનાં કહી શકાય તેવાં ઘર નહિ, જે વસતિ મળે તેમાં જેમ અને તેમ થોડું રહેવાય અને પોતાની કોઈ વસ્તુ નહિ, કોઈના પોતે માલિક કે ઉપરી નહિ, અસત્ય તો બોલાય જ નહિ અને સ્ત્રીની સાથે આંખ મિલાવી બોલાય કે વિચારાય જ નહિ. એમનાં પાત્રાં જોયાં હોય તો વેચવાં

જતાં તેનું દોઢિયું પણ ઉપજે નહિ અને એને પુત્રપુત્રી હોય જ નહિ અને પોતાના સંબંધીમાં ગુરુકુળવાસ અને એક ગુરુનો માત્ર પરિવાર. એની ધીરજ કે સમતા જોઈ હોય તો આદર્શમય અને એનો ઉપદેશ કે પ્રેરણા જોયા હોય તો તે સીધા, આકર્ષક અને અસરકારક પણ તદ્દન જુદી જ ધાટીના. આવો આકરો ચારિત્રમાર્ગ તો મહાન પવિત્ર પણ ભારે દુષ્કર છે. ચાર મહિના સર્પના બિલ ઉપર તપ કરનારને કે ચાર માસ સુધી કૂવા ઉપર ધ્યાનસ્થ મુનિને દુષ્કરકાર કહેવામાં આવે અને સ્થૂલિલદ્રને દુષ્કર દુષ્કરકાર કહેવામાં આવે તેમાં ગુરુમહારાજનો પક્ષપાત નથી, પણ અનુભવ છે અને જ્યારે કોઈ સાધુનું ચરિત્ર વિગતવાર સમજાવે છીએ કે વાંચીએ છીએ ત્યારે તેની દુષ્કરતા વિચાર કરવાથી મનમાં બેસી જાય છે. આવા ચારિત્રને આખા જીવન સુધી પાળવું એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી. પોતાનાં કપડાં કોઈ પાસે ધોવરાવાય નહિ અને આખો વખત ન્હવાય નહિ અને ખાતાં વધી પડે તે જનતા સુધી ખાઈ જવું, નહિ તો નિરવધ જગ્યાએ શુદ્ધ જમીન ખોદી તેમાં સંભાળપૂર્વક મૂકવું, એ કાંઈ જેવી તેવી મુશ્કેલ ખાખત નથી.

પણ જે નિરવધિ આનંદ તેઓને હુ મેશને માટે મળવાનો છે અને જે અચ્યુત સ્થાન માટે તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એનો વિચાર કરતાં આ ત્યાગ ઘણો સામાન્ય લાગે છે. સાધુ ખરેખરા કેવા હોય તે સમજવા માટે તેઓના સહવાસમાં આવવું જરૂરી છે. એ સંગ વધારવો અને અનુભવ લેવો.

જાણવું કે અંતે શીલાંગો સિવાય આપણો નિસ્તાર નથી. અને આપણે જે અનેક-વિધ પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે અનંત કાળને માટે આનંદ મેળવવા માટે જ છે અને જે મળવાનું છે તે નજરે તે પ્રયાસ યોગ્ય જ છે, કારણ કે આલું સુખ ખીજે ક્યાં મળે? અને ખીજાં ક્યા પ્રયત્નથી મળે? તમે સાધુધર્મની આઠ પ્રવચનમાતા જ વિચારો. વસ્તુને લેવા મૂકવાની ઝીણવટથી ચર્ચા અન્યત્ર નહિ મળે અને સાધુને તે અનિવાર્ય છે. તે આઠ પ્રવચનમાતા જ સાધુધર્મની આકરાશ બતાવવા માટે પૂરતી છે.

આવા શીલાંગો પણ માત્ર દ્રવ્યથી ધારણ કરનારા હોય છે. માથું મુંડાવવાથી કે કપડાં પહેરવાથી સાધુ કે મુનિ થવાનું નથી. ત્યાગ ભાવપૂર્વકનો જોઈએ.

સાધુ અતિચાર સાંભળીને આપણે ખોલીએ છીએ, ‘ધન્ય મુનિરાજ.’ આવા અતિચારો તો તેમના પતનરૂપ છે, મિથ્યાદુષ્કૃત છે, એ પણ આટલું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરી સદર ઉદ્દગાર સ્વતઃ ખોલાવે છે તો સાધુધર્મ જે સાધુજીવનવ્યવહાર છે તે તો કેવી વિશિષ્ટતા માગે? એ જીવન વગર અંતે ચારો નથી.

તમે સાધુઓને વિહાર કરતાં જુઓ, તેઓને ઉપાનહ પહેરાય નહિ, એક ગામથી ખીજે ગામ ચાલીને જવાનું, તેમાં કોઈ કોઈવાર ધૂળ ઢેકાં, પથરાં કે કાંકરાનો સ્પર્શ થાય.

એક પણ ઉંહકારો કર્યા વગર આ કાળમાં આટલાં કષ્ટો સહન કરવાં અને ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ સન્મુખ રાખવો એ તો ભારે મોટી વાત છે. પણ મન મજબૂત થાય તો અશક્ય વાત નથી. આપણે એ અઢાર હજાર શીલાંગો પાળી ચારિત્ર નિર્વાહણ કરી અંતે ઇચ્છિત સ્થાનકે જવું જ છે તો રસ્તો ઉઘાડો છે, આદરણીય છે અને પ્રાણી કરી શકે તેવી વાત છે. માટે આ નાના પ્રકરણમાં બતાવેલ શીલાંગોને સમજી વિચારી આદરી નિરંતર આનંદ મળે તે માર્ગે આગળ ધપો.

॥ इति शीलांगप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૧૩ મું : ધ્યાન

શીલાંગ સમજ્યા પછી હવે આગળ પ્રગતિ કરવા ધર્મધ્યાન અને તેના પેટાભેદો બતાવે છે.

ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાં પુંડરીક પ્રસ્તાવ આઠમામાં ગુરુમહારાજને સવાલ કરે છે કે આખા જૈન દર્શનનો સાર શું છે? ત્યાં ગુરુમહારાજ જવાબ આપે છે, તેનો સાર ધ્યાનયોગ છે. હવે ધ્યાનના પ્રકારો પૈકી શુકલધ્યાનનો આ કાળમાં યોગ થઈ શકતો નથી, કારણ કે તદ્યોગ્ય શરીર પ્રાણીને આ કાળમાં હોતું નથી, તેથી સારા ધ્યાનમાં તો ધર્મધ્યાન ઉપર જ આધાર રાખવાનો હોય છે. આ પ્રકરણમાં તે ધ્યાન અને તેના પેટા વિભાગની વિચારણા કરવાની હોઈ, આપણે તેની વિવેચના કરવા અત્ર ન રોકાતાં તેની સામાન્ય પ્રસ્તાવના કરીશું.

અહીં પ્રાથમિક હકીકત તરીકે જણાવવું જોઈએ કે ધ્યાનના બે પ્રકાર છે : સાદું ધ્યાન (સદ્ધ્યાન) અને ખરાબ ધ્યાન (દુર્ધ્યાન). આમાં ધર્મધ્યાન નામના ધ્યાનની આ પ્રકરણમાં વિચારણા કરેલ હોવાથી અત્ર દુર્ધ્યાનને વિચારી જઈએ.

આખા જૈન શાસનનો સાર હોવાથી આ ધ્યાન ઉપર જૈન ગ્રંથોમાં ખૂબ વિગતવાર લખવામાં આવેલ છે. અહીં તો તેનો ઘણો ઓછો ભાવ લખેલ છે, પણ તે અત્યંત પ્રૌઠ વિષય છે અને ખૂબ સમજવા જેવો છે. પ્રથમ દુર્ધ્યાન, અપધ્યાન કે ખરાબ ધ્યાનમાં આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન સમજવાનાં છે.

આ પ્રત્યેક દુર્ધ્યાનના ચાર ચાર પ્રકાર છે, તે પ્રસ્તુત હોઈ આપણે જોઈ જઈએ.

અનિષ્ટસંયોગ નામનો આર્તધ્યાનનો પ્રથમ પ્રકાર છે. આપણને ન ગમે તેવી વસ્તુ કે વ્યક્તિઓ સાથે સંયોગ થઈ જાય, આપણને જેનું યોલવું કે વર્તન ન ગમે તેવા માણસો સાથે સંયોગ થઈ જાય, ખેરી વઠેલ હોય કે પુત્ર ઉડાઉ કે આજ્ઞાલોપી હોય, પુત્રીને સારો વર મળતો ન હોય કે નોકરચાકર વઢવાડિયા કે શેઠના અવર્ણવાદ યોલનારા મળે, નાતજાત કે સગાંસંબંધીમાં આપણો વિચારમેળ જ ન લાગે, કે મિત્રોમાં આપણી અવગણના કે મરકરી થાય, આપણને ઘરમાં ફરનીચર કષ્ટાટું કે મેળ વગરનું મળે અથવા આપણને ન ગમે તેવી વસ્તુ મળે, કાં તો તેનો ભોટો થાય કાં તો આપણે ખરીદી લાવીએ તે નકારી અથવા આપણને અનિષ્ટ કરનારી નીવડે, આપણો જેની સાથે મેળ ન ખાય તેવા માણસો મળે કે ઘેર આનંદ લેવા માટે માણસ આવે છે તેને બદલે તેને ત્યાં ઉકળાટ કે પરિતાપ

થાય, શત્રુ કે સામા વર્ગ જેને આપણે ન મળવા માગીએ તે જ સામે મળી જાય. આમ અનિષ્ટસંયોગના અનેક પ્રસંગો છે, તે બધા અહીં વર્ણવવા માટે સ્થાન નથી. એમાં પોતાની પસંદગીની વાત છે, પોતાને ન ગમે તે અનિષ્ટ, પછી તે માણસ હોય કે વસ્તુ હોય. જે અનિષ્ટ વાત સાંભળવાથી, જાણવાથી કે દેખવાથી ખેદ થાય તે અનિષ્ટસંયોગમાં આવે છે અને તે પ્રથમ પ્રકારનું આર્ત્તધ્યાન છે. આ અનિષ્ટસંયોગ ખરાબ નથી, પણ જે અનેક પ્રકારના વિચારોને એ સ્થાન આપે છે અથવા પ્રાણીને વિચાર કરતો—નકામાં પરિણામ વગરના આહટહોહટ કરતો કરી મૂકે છે તે પ્રથમ પ્રકારનું દુર્ધ્યાન છે.

બીજા પ્રકારના આર્ત્તધ્યાનમાં ઇષ્ટવિયોગ આવે છે. આપણી વડાલી પત્ની કે એકના એક પુત્રનો વિયોગ, તેને લઈને થતી દુર્ધ્યાનપરંપરા આ બીજા વિભાગના આર્ત્તધ્યાનમાં આવે છે. તે વ્યક્તિની પેઠે વસ્તુને પણ લાગે છે. અને પોતાને વડાલી ચીજ જતી વખતે કે તે કોઈ જગ્યા પર મૂકાઈ જાય ત્યારે જે અનેક વિચારપરંપરા ચલાવે છે તે આ બીજા પ્રકારના ઇષ્ટવિયોગ નામના આર્ત્તધ્યાનમાં બીજા સ્થાને આવે છે. આ અનિષ્ટતા કે ઇષ્ટતા મોહજન્ય છે, પણ જે વિચારપરંપરાને તે ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચારને અંજો તેનો ખ્યાલ કરવા યોગ્ય છે. જનતાનો મોટો ભાગ આ બંનેમાંથી એક પ્રકારના આર્ત્તધ્યાનમાં પોતાનો સમય ગાળતો જોવામાં આવશે. એમાં અંતે પોતાનું કાંઈ ચાલતું નથી, પણ અર્થ કે પરિણામ વગરના વિચાર કરવા તે જ દુર્ધ્યાન છે. તેથી આ આર્ત્તધ્યાનના પ્રકારને સમજી રાખવા અને તેને માટે આપણા પ્રયાસ ન હોવો જોઈએ, એવો ઉપદેશ સર્વ જગ્યાએ આપવામાં આવ્યો છે. આવી રીતે અનિષ્ટસંયોગ અને ઇષ્ટવિયોગ એ પહેલા અને બીજા પ્રકારના આર્ત્તધ્યાન છે.

ત્રીજા પ્રકારના આર્ત્તધ્યાનમાં રોગચિંતા થાય છે. પોતાને ટી. બી. ધરો કે કેન્સર ધરો એની આગાહી ચિંતા કરવી અને તેને માટે દુર્ધ્યાન કરવું તે સર્વ આવા ત્રીજા પ્રકારના આર્ત્તધ્યાનમાં સમાય છે. અનેક રાજરોગની આગાહી કરવી, પ્લેગ-કોલેરાની આગાહી કરવી અને તેને માટે ચિંતા કરવી તે સર્વ રોગચિંતામાં આવે છે. એપીરોગ ચાલતા હોય ત્યારે રખેને તે પોતાને થઈ જશે અને ધરો તો શું ધરો તેવી ચિંતા કરવી તે સર્વનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારનું દુર્ધ્યાન પ્રાણીને થાય ત્યારે તેનું જીવ ખૂબ હોય છે. પોતાનું ભવિષ્યમાં શું ધરો તે વિચારણા તે અચ્છૌચ નામનો આર્ત્તધ્યાનનો ચોથો પ્રકાર છે. એમાં માણસ કાં તો રાજ્ય મેળવવા વલખાં મારે છે, કાં તો કોઈ પ્રધાનવટું લેવા પ્રયત્ન કરે છે, અને છોકરો જુદો રહેશે તો તે મને કાંઈ આપશે કે નહિ, હું કેવી રીતે મારું ભરણપોષણ કરીશ, આવી ઘણી કલ્પિત મુશ્કેલીઓ જાણી કરી મન સાથે અનેક દુર્ધ્યાન કરે છે. કોઈ પ્રેમ, રાગ, દ્રેવને અંજો અમુક વ્યક્તિને મેળવવા પાસાં ગોઠવે છે અને તે પાસાંમાં પોતે કાવશે કે નહિ તેની વિચારણા કરે છે. તેવી જ રીતે વસ્તુપ્રાપ્તિ માટે આગળથી અનેક પલટાઓ ગોઠવી તે મળશે ત્યારે પોતે કેવો માણશે એવા વિચારો

કરે છે. આ વ્યક્તિ કે વસ્તુઓ તો થોડા વખત માટેની છે, પણ પ્રાણી એની ખાતર વિચારનું ધમસાણુ કરે છે. ઘણા ટૂંકા પગારવાળા માણસ કરોડો રૂપિયા મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે અને એને અંગે અનેક તરંગો કરે છે. આમાં યોતોનું માન અને આખરુ જાળવવાનું કામ ખહુ અગત્યનો ભાગ ભજવી પ્રાણીને વિચારમાં નાંખે છે. તેનાથી તો તરણું પણ ભાંગતું નથી પણ મન અનેક સ્થાનકે આથડે છે.

આ રીતે રૌદ્રધ્યાન પણ ચાર પ્રકારનાં છે. અન્ય પ્રાણીને ખીડા કરવા સંબંધી ગોઠવણો કરવી, તેવો ઉપદેશ દેવો, કોઈ પ્રાણીને દુઃખ થાય તેની ગોઠવણુ કરવી કે પાટિયા ગોઠવવા તે હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય. તેમ જ અન્યને વચનમાં ફસાવવાં, જુઠ્ઠી સાક્ષી આપવી અને આવાં વચનોને વિશે ખોટા પ્રયાસો કરવા, તેની વિચારણુ કરવી, તેને ખીજા પ્રકારનું મૃધાનંદી રૌદ્રધ્યાન કહેવામાં આવે છે. જે વસ્તુ આપણી નથી, આપણો જેના પર હુક નથી તે તફડાવી લેવા, પડાવી લેવા, ઘણીની રજા સિવાય લેવા ગોઠવણુ કરવા વિચારણુ કરવી એ સર્વ ત્રીજા ચૌર્યાનંદી રૌદ્રધ્યાનમાં આવે છે. અને યોતાની વસ્તુ કોઈ લઈ ન જાય તેને જાળવવા, સંચ કરાવવા, તિબેરીઓ કરાવવા વગેરે સંરક્ષણની ગોઠવણુ કરવા માટે વિચાર કરવો તે સર્વ ચોથા સંરક્ષણાનંદી રૌદ્રધ્યાનમાં આવે છે.

આ ચાર પ્રકારનાં આત્મધ્યાન અને ચાર પ્રકારનાં રૌદ્રધ્યાન જે દુર્ધ્યાન છે તેનો ત્યાગ કરવો. ધર્મધ્યાનની વિગત અંથકાર યોતે જ આપે છે, તેવા પ્રકારનું ધ્યાન કરવું. તે અતિ મહત્વનો વિષય છે, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અથવા જૈન દર્શનનું નવનીત છે અને આખા દ્રવ્યાનુયોગનો સાર છે. તે ઘણો મહત્વનો વિષય પ્રથમ આપણે કર્તા સાથે જોઈએ અને તે પર અવારનવાર વિવેચન કરવામાં આવશે. તે ખૂબ અગત્યનો વિષય હોઈ ખાસ સમજવાની જરૂર છે. આપણે પ્રથમ અંથકર્તા સાથે તે સમજીએ.

ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકારનાં નામ—

આજ્ઞાવિચયમપાયવિચયં ચ સદ્ધ્યાનયોગમુપસૃત્ય ।

તસ્માદ્વિપાકવિચયમુપયાતિ સંસ્થાનવિચયં ચ ॥૨૪૭॥

અર્થ: (૧) આજ્ઞાવિચય, (૨) અપાયવિચય એ બે પ્રકારના ધ્યાનને પહોંચીને પ્રાણી પછી (૩) વિપાકવિચય અને છેવટે (૪) સંસ્થાનવિચયને પહોંચે છે. (૨૪૭)

વિવરણુ—આ ગાથામાં ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદો વર્ણવે છે. તેમનાં નામ માત્ર અહીં આપશે અને આગળ ઉપર તેમનું વર્ણન કરવામાં આવશે. આ ચાર ધર્મધ્યાનના વિભાગનું વિવેચન આવવાનું છે, તેથી ધર્મધ્યાનને અંગે હેમચંદ્રાચાર્યે^૯ યોગશાસ્ત્રમાં બીજી રીતે પાડેલ અથવા ખતાવેલ ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર જોઈ જઈએ.

પિંડસ્થ—પ્રથમ ધર્મધ્યાનનો પ્રકાર. પિંડનો અર્થ અહીં વસ્તુ સમજવો. ધ્યેય આત્માને કરવાનો છે, તે જુદી જુદી રીતે ધ્યાનનો વિષય થઈ શકે છે. એ ધ્યેયમાં ચેતનજીને કલ્પના પર આધાર રાખી સાલંબન રૂપે ચિંતવવાનો છે અને તેનાથી ચિત્તની સ્થિરતા એક વસ્તુ પર ધીમે ધીમે થતી જાય છે. યોગસિંહાસન પર આરૂઠ થયેલ ચેતનજીનું ચિંતન કરવાનું આનંદધનજીએ છત્રીશમાં પદમાં ખતાવ્યું છે, તે આ પિંડસ્થ ધ્યેયનું સ્વરૂપ સમજવું. આ ભાવનાનો હેતુ મનને વશ કરવાનો છે. આવો ધર્મધ્યાનનો પિંડસ્થ નામનો પ્રથમ પ્રકાર છે.

પદસ્થ—જુદાં જુદાં પદો લઈને આત્મારામનું ધ્યાન આ ધર્મધ્યાનના વિભાગમાં કરવામાં આવે છે. આલંબન અત્ર પદોનું રહે છે. વર્ણમાતૃકા નામના પ્રસિદ્ધ પદમાં નાલિકમળની સ્થાપના કરવી, તેની સોળ પાંખડી ચિંતવીને પ્રત્યેકમાં અ થી અઃ પર્યાંત સ્વરોની સ્થાપના કરવી અને તે સર્વ કરતા જાય છે એમ ચિંતવવું. તેના ઉપર હૃદયમાં ચોવીશ પાંખડી અને કર્ણિકાવાળા કમળની સ્થાપના કરવી અને તેની પ્રત્યેક પાંખડી પર ક થી માંડીને મ સુધીના વ્યંજનોની સ્થાપના કરવી. વહન ઉપર આઠ પાંખડીવાળા કમળની સ્થાપના કરવી અને તે પ્રત્યેક પાંખડી પર ય થી માંડીને હ સુધીના આઠ વ્યંજનોની સ્થાપના કરવી. આવી રીતે નાલિકમળ અષ્ટ(ષોડશ ?)દળનું, હૃદય પર ચોવીશ પાંખડીવાળું કર્ણિકાયુક્ત કમળ અને વહન પર અષ્ટદળ કમળની સ્થાપના કરી વર્ણમાતૃકાનું ધ્યાન કરવું. મંત્રરાજનું ધ્યાન આ વિભાગનો ખીજો પ્રકાર છે. એમાં હું અક્ષરનું ચિંતવન કરવાનું છે. એને ખીજાક્ષર કહેવામાં આવે છે, એ પદની સ્થાપના છે, જાપ છે. પંચ પરમેષ્ઠી પદનો ધ્યાનપ્રકાર ખતાવતાં અષ્ટદળ કમળનું સ્થાપન કરવું અને તેની ઉપર વચ્ચે કર્ણિકા ઉપર 'નમો અરિહંતાજી' એ પદનું સ્થાપન કરવું. ચાર દિશાના ચાર પત્રો ઉપર મહામંત્રના ચાર પદોનું સ્થાપન કરવું અને ચાર વિદિશાઓમાં ચાર પત્રો ઉપર 'એસો પંચ નમુક્કારો' આદિ ચાર પદોનું અનુક્રમે સ્થાપન કરવું અથવા જ્ઞાનાર્ણવકારના મતે 'સમ્યગ્ દર્શનાય નમઃ', 'સમ્યગ્ જ્ઞાનાય નમઃ', 'સમ્યક્ ચારિત્રાય નમઃ', અને 'સમ્યક્ તપસે નમઃ' એ ચાર પદની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી. ખીજા અનેક જાપની રચના અને પ્રકારો ખતાવ્યા છે તે માટે જુઓ મારો 'જૈન દષ્ટિએ યોગ' ભાગ ૧, પૃ. ૧૬૩-૪.

રૂપસ્થ—હવે આપણે ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર જોઈએ. મોક્ષલક્ષ્મીની નજીક ગયેલા, ઘાતી કર્મેણો ક્ષય કરનારા, ચતુર્મુખે દેશના દેનારા અને અશોકવૃક્ષ, સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, દિવ્યધ્વનિ, ચામર, સિંહાસન, સૂર્યથી પણ વિશેષ પ્રભાવાળું ભામંડળ, આકાશમાં હુંદુભિ અને ખાગુમાં આતપત્ર આ આઠ મહાપ્રાતિહાર્યયુક્ત શ્રી જિનેશ્વરદેવ સમવસરજીમાં બેઠા બેઠા ભવ્ય પ્રાણીઓને દેશના આપે છે, તેવા તીર્થંકર મહારાજનું ધ્યાન કરવું તે આ રૂપસ્થ ધ્યાનનો વિષય છે, સાથે સાથે તે પ્રભુના અતિશયોને વિચારે છે. ચિત્તમાં પ્રભુની

મૂર્તિને સ્થિર કરવી તે પણ આ ધ્યાનનો વિષય છે. આ ધ્યાનમાં પ્રાણી પોતે સર્વજ થયેલ છે એવો અનુભવ આગળ વધતાં કરે છે.

રૂપાતીત—ધર્મધ્યાનના ચોથા પ્રકારમાં પ્રાણી અમૂર્તમાં ચિત્તને સ્થિર કરવાની ભાવના કરે છે. ચિદાનંદમય, શુદ્ધ, પરમાક્ષરરૂપ અમૂર્ત આત્માનું સ્મરણ તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે. સિદ્ધ સ્વરૂપના ગુણોને મૂર્તરૂપે કલ્પી પરમાત્મામાં તે ગુણો વ્યક્તરૂપે છે અને પોતાનામાં એ ગુણો શક્તિરૂપે છે એ વિચારી તે ગુણુઆમમાં લીન થવું એ રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય. ધર્મધ્યાન સાલંબન ધ્યાન છે. અને રૂપસ્થ ધ્યાન પછી નિરાલંબન ધ્યાનમાં પ્રગતિ કરતાં પહેલાં આવી રીતે ગુણોને મૂર્તસ્વરૂપે ધ્યાવવા તે તેનું (નિરાલંબન ધ્યાનનું) આગલું પગથિયું છે.

આવી અનેક રીતે પ્રાણી ધર્મધ્યાન કરે છે. જેનું ધ્યાન કરવાનું છે તે વીતરાગ છે, એના દ્વેષ, મોહ, મદ, મત્સર ગયેલા છે અને તે પોતાને માટે કાંઈ કરતા નથી, તેની તપાસ અને પરીક્ષા કરી સાચું આલંબન કરવું અને અંધકારમાં મોહથી મૂંઝાઈ ન જવું.

આ ધર્મધ્યાન પછી શુક્લધ્યાન - નિરાલંબન ધ્યાન આવે છે. તે આ પ્રકરણનો વિષય નથી. અહીં તો આ કાળમાં ઘઈ શકે તેવા ધ્યાનની વાત કરી છે. હવે આપણે ધર્મધ્યાનના ભેદોને વિચારીએ. (૨૪૭)

ધર્મધ્યાનના પ્રથમના બે ભેદો—

આપ્તવચનં પ્રવચનં ચાજ્ઞા વિચયસ્તદર્થનિર્ણયનમ્ ।

આસ્રવવિકથાગૌરવપરીષહાઘૌરપાયસ્તુ ॥૨૪૮॥

અર્થ—આધારભૂત મહાપુરુષોનાં વચનના અર્થનો નિર્ણય કરવો, જિનપ્રવચનના અર્થનો નિર્ણય કરવો અને વીતરાગ જિનેશ્વરની આજ્ઞા શું છે તેનો નિર્ણય કરવો તે આજ્ઞાવિચય નામનું પ્રથમ ધર્મધ્યાન છે. અને કર્મની આવક, સ્ત્રીલોજનાદિની કથા અને ત્રણ ગારવો તેમ જ પરીષદોની અંદર અપાયનું ચિંતવન કરવું તે બીજા અપાયવિચય ધર્મધ્યાનનો ભેદ છે. (૨૪૮)

વિવેચન—આપ્ત એટલે આધારભૂત. પ્રથમ તો વચન બોલનાર કેવા છે, તેના રાગ દ્વેષ મોહ કેટલા એવા થયા છે, તેમને કોઈ જાતનો સ્વાર્થ સાધવાનો છે કે નહિ, તેઓ માત્ર આપણા હિત માટે જ બોલે છે કે કાંઈ બીજા હેતુ છે તેની પરીક્ષા કરી જેનો નિર્ણય કરવામાં આવે તે આપ્તપુરુષ. આ ગાથામાં પ્રથમના બે પ્રકારો ધર્મધ્યાનને અંગે કહેવામાં આવશે. આપ્તતાની ખાત્રી માટે અનેક રીતે પરીક્ષા કરવી. પછી ખાતરી થાય તો તેમની આપ્તતા સ્વીકારી તેમણે શું કહ્યું છે તે વિચારવું, કારણ કે આપ્ત પુરુષોએ કેટલાક ભાવો એવા કહ્યા હોય છે કે જેમાં તર્ક - ચર્ચા ચાલી જ શકે નહિ. આપ્તતાના સ્વીકાર સાથે એ શ્રદ્ધાનો વિષય બની જાય છે. આમની આપ્તતા માટે ખાતરી કરવાનો

જરાપણ વાંધો નથી, બલકે તે માટે ખાસ જરૂરિયાતનો સ્વીકાર છે. ખાસ કરીને આપ્તમાં રાગદ્વેષ તો ન જ હોવા જોઈએ. એ હોય એટલે મારું તારું થાય છે. નિઃસ્પૃહતા હોય ત્યારપછી જ આપ્તપણું આવે છે. બાકી કીર્તિ, માન, પ્રતિષ્ઠા કે આબરૂનો સવાલ હોય ત્યાં આપ્તતા ટકતી નથી.

નિર્ણયન—એક વખત આપ્તતા સ્વીકારી એટલે દેવનારકીના ભાવો, પુદ્ગળના દ્રવ્યગુણપર્યાયો અને આત્માનો પરભવ વગેરે ભાવો જેમ તે આપ્તે બતાવેલા હોય તે રૂપે જ તેનો સ્વીકાર કરવાનો છે. આવા નિર્ણય ઉપર વિચાર કરવો, અભ્યાસ કરવો અને તે સિવાય બીજું કોઈ કામ ન કરતાં પોતાના ધ્યાનની એકાગ્રતા આ આજ્ઞા શું છે તેને સમજવામાં જ કરવી અને તે નિર્ણય શો છે તે મનમાં ધારી લેવું તે આજ્ઞાવિચય નામનો ધર્મધ્યાનનો પ્રથમ વિભાગ છે.

આસ્રવ—હવે ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર પૈકી બીજા અપાયવિચય નામના પેટા વિભાગનો વિચાર કરીએ છીએ. આસ્રવો એટલે કર્મને આવવાનું ગરનાળું. ઉપર નવમા પ્રકરણમાં એ આસ્રવો કેવા કેવા હોય અને તે કર્મને કેવી રીતે લઈ આવે છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ આસ્રવો એટલે પ્રાણાતિપાતાદિક અને પચીશ ક્રિયાઓ કર્મને આવવાની પાણીની નીક છે. આ સંસારમાં પરિબ્રમણ કરાવનાર કર્મો છે, તે કેવી રીતે કામ કરે છે અને ભવાંતરમાં કેવું દુઃખ (અપાય) આપે છે તેનું જ એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરવું તે અપાયવિચય ધર્મધ્યાનનો વિષય છે. આવા આશ્રવતત્ત્વના એંતાળીશ લેદો સમજવા અને સમજીને તેનું અપાયપણું વિચારવું તે ધર્મધ્યાનના આ અપાયવિચય વિભાગમાં આવે છે.

વિકથા—આઠમા પ્રકરણમાં ઉપર આપણે આક્ષેપણી, વિક્ષેપણી, સંવેદની અને નિવેદની એ ચાર પ્રકારની વિકથાને જોઈ ગયા. ત્યાં વિવેચનમાં આપણે રાજકથા, કામકથા, ભોજનકથા અને દેશકથા એ અનર્થદંડની કથાઓને પણ જોઈ ગયા. તે કથા અત્યંત ખરાબ અપાય (મુશ્કેલીઓ) કરે છે, તેનો ખરાબર વિચાર કરવો અને સમકિતઢીલણીઆ કે ચારિત્રઢીલણિયા કથા કેટલી કેટલી મુસીબતો, આફતો ઉત્પન્ન કરે છે તેનો જ વિચાર કરવો એ પણ આ અપાયવિચય પ્રકારના ધર્મધ્યાનમાં આવે છે.

ગૌરવ—ત્રણ પ્રકારના ગારવો : ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અને શાતાગારવ પણ અનેક અપાયને લાવનાર થઈ પડે છે. એ કેવી અડચણો કરે છે તે આ જ અંતમાં કહેવામાં આવશે. (દા.ત. જુઓ ગાથા રપ૭ મી). ઋદ્ધિ પોતા પાસે ઘણી હોય તેની મોટાઈ કરવી તે ઋદ્ધિગારવ, પોતાને સારું સારું ખાવાનું મળે તેની મોટાઈ માનવી તે રસગારવ અને પોતાનું સ્વાસ્થ્ય સારું હોય તેની ખડાઈ કરવી તે શાતાગારવ—આ ત્રણેય સર્વ અપાય કરનાર કેવી રીતે થાય છે તે આગળ જતાં બતાવવામાં આવશે. આખો વખત તેમના અપાયની વિચારણા કરવી તે આ બીજા પ્રકારના ધર્મધ્યાનનો વિષય છે.

પરિષદ્—તત્ત્વના નવમા પ્રકરણમાં બાવીશ પરિષદોની આપણે વિચારણા કરી. એ અનુકૂળ અને ખાસ કરીને પ્રતિકૂળ પરિષદો પ્રાણીને અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. તે પર વિચાર કરવો તે પણ આ બીજા પ્રકારના ધર્મધ્યાનનો વિષય છે.

આવી રીતે ભવિષ્યમાં થવાની મુશ્કેલીઓને વિચાર કરવો તે અપાયવિચય નામના બીજા ધર્મધ્યાનનો પ્રકાર છે.

આ ગાથામાં આપણે ધર્મધ્યાનના પ્રથમ બે પ્રકારો વિચાર્યા, આવતી ગાથામાં-ધર્મ-ધ્યાનના બાકીના બે પ્રકાર વિચારવામાં આવશે.

એની વિશેષ વિગત માટે જુઓ જૈન દષ્ટિએ યોગ. (ભાગ ૧ લો) પૃ. ૧૪૬. (૨૪૮)

ધર્મધ્યાનના બાકીના બે પ્રકારો—

અશુભશુભકર્મપાકાનુચિન્તનાર્થો વિપાકવિચયઃ સ્યાત્ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રાકૃત્યનુગમનં સંસ્થાનવિચયસ્તુ ॥૨૪૯॥

અર્થ—ખરાબ અને સારું કર્મનું પાકવું તેની વિચારણા તે વિપાકવિચય નામના પ્રકારમાં હોય અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર તથા આકૃતિ સંબંધી વિચારણા કરવી તે છેલ્લા ચોથા સંસ્થાનવિચય નામના ધર્મધ્યાનના પ્રકારમાં આવે છે. (૨૪૯)

વિવરણ—આ ગાથામાં ધર્મધ્યાનના છેલ્લા ત્રીજા તથા ચોથા પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અશુભ—૮૨ પ્રકારનાં પાપકર્મો. જે અશુભનો-અસુખનો અનુભવ કરાવે તે પાપ. આપણે તત્ત્વના આઠમા પ્રકરણમાં કર્મની ૮૨ પાપ પ્રકૃતિઓ જોઈ ગયા.

શુભ—૪૨ પ્રકારનાં પુણ્યકર્મો. જે શુભનો-સુખનો અનુભવ કરાવે તે પુણ્ય-કર્મની ૪૨ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ આપણે જોઈ ગયા છીએ. પુણ્યકર્મો પણ સોનાની બેડી જ છે. તેથી તેમનો વિપાક પણ ચિંતવવો અને તે કેવી રીતે ખંધન છે તે ચિંતવવું.

શુભ અને અશુભ સર્વ કર્મો કેવાં કૃષો આપે છે તેનો વિચાર-ચિંતવન આ ધર્મ-ધ્યાનના ત્રીજા વિભાગમાં આવે છે. (જુઓ જૈન દષ્ટિએ યોગ, પૃ. ૧૪૭-૧૫૦)

પાક—વિપાક, અનુભવ, કૃષ. જેવાં વાવે તેવાં કર્મો ઊગે છે. તે વિપાકનું ચિંતવન કરવું તે ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર છે.

અનુચિંતન—વારંવાર વિચાર કરવો તે. ધર્મધ્યાનના આ પ્રકારમાં ત્રીજા પુણ્ય અને ચોથા પાપતત્ત્વનું સવિગત અનુચિંતન થાય છે.

દ્રવ્ય—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વગેરે છએ દ્રવ્યની આકૃતિઓ કેવી હોય તેની વિચારણા-ચિંતવન કરવું તે દ્રવ્ય આકૃતિ ચિંતન-સંસ્થાનવિચય નામનો ધર્મધ્યાનનો ચોથો પ્રકાર છે.

ક્ષેત્ર—જાંબૂદ્વીપ, અહીંદ્વીપ, મર્ત્યલોક, ભૂર્વલોક, પાતાળલોક એ વગેરે ક્ષેત્રની આકૃતિ વિચારવી તે આ ધર્મધ્યાનના ચોથા પ્રકારમાં આવે છે. ભૂગોળનો વિષય કેટલો મહત્વનો છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. અત્યારે એની ખિલકુલ શોધખોળ થતી નથી એ ખેદનો વિષય છે. પણ એની ચોખવટ ઉપર આ ધર્મધ્યાનનો ચોથો પ્રકાર આધાર રાખે છે, તે સમજવા જેવું છે. અત્યારે ભૂગોળ સંબંધમાં આપણે ક્યાં છીએ તે જાણવું મુશ્કેલ છે, પણ ક્ષેત્ર આકૃતિનું ધ્યાન એ અતિ અગત્યનો વિષય છે.

આ ધર્મધ્યાનનો ચોથો પ્રકાર થયો. આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિષાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય એમ ચાર ધર્મધ્યાનના ભેદો આપણે વિચાર્યા. હવે આપણે આ ચારે ભેદના વ્યક્તિગત લાભો જાણીએ. (૨૪૬)

ધર્મધ્યાનના ચારે પ્રકારનું નિરૂપણ—

જિનવરવચનગુણગણં સંચિન્તયતો વધાઘપાયાંશ્ચ ।

કર્મવિપાકાન્ વિવિધાન્ સંસ્થાનવિધીનનેકાંશ્ચ ॥૨૫૦॥

અર્થ—તીર્થંકર મહારાજનાં કહેલાં વચનના ગુણસમૂહનો વિચાર કરવો, તેમ જ વધ વગેરે અપાયોનો વિચાર કરવો, અને જુદા જુદા પ્રકારના કર્મનાં ફળોને વિચારવા તથા અનેક પ્રકારની આકૃતિ રચનાને વિચારવી. (૨૫૦)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં વૈયક્તિક રીતે ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકારો બતાવી તેનાથી શો લાભ થાય તે આગળ ઉપર કહેશે.

જિનવર—તીર્થંકરદેવે વસ્તુતત્ત્વ ઓળખાવેલ છે, તેને તે પ્રકાર જાણવું, સ્વીકારવું અને સદ્દહવું એ પ્રથમ આજ્ઞાવિચય નામનો વિભાગ છે. આ આજ્ઞાના વિષયોને મનમાં વારંવાર એકાગ્રતાથી વિચારતાં પ્રથમ પ્રકારનું ધર્મધ્યાન થાય છે. એ એકધ્યાનથી એકાગ્રપણે વિચારણા કરવાથી ઘણો લાભ થાય તે આગળ બતાવશે. વૈયક્તિક રીતે આ ધર્મધ્યાનનો પ્રથમ પ્રકાર થયો.

વધ—જીવને મારે ત્યારે પ્રાણીને સાકું લાગે, પણ તેના પરિણામે અન્ય ભવમાં જ્યારે કોઈ એવું માથું ઉઠાવી ખૂન કરે ત્યારે કડવો અનુભવ થાય છે. જુદાં જુદાં કર્મો એવી રીતે વધ વગેરે અડચણો કરે છે તે બરાબર વિચારવી અને સદ્દહવી તે બીજો અપાયવિચય નામનો ધર્મધ્યાનનો વિભાગ છે.

વિષાક—કર્મની ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૫૮ પ્રકૃતિ આપણે આગળ ઉપર જાણી ગયા. એ કર્મો જ્યારે ઉદયમાં આવે ત્યારે સારાં માઠાં ફળો તે કેવાં આપે છે એ અને કર્મને જરાપણુ શરમ નથી પણ રીતસર તે પોતાનું ફળ જુદાજુદા પ્રકારનું આપી રહેલ છે એ આખા વિશ્વની ઘટના વિચારવી. તે ધર્મધ્યાનનો કર્મવિષાક નામનો ત્રીજો વિભાગ છે.

સંસ્થાન—લોકની અને પ્રત્યેક દ્રવ્યની આકૃતિઓ કેવી હોય છે તે મનમાં ધારી લઈ તેને ચિંતવવી એ ધર્મધ્યાનનો ચોથો વિભાગ છે.

વૈયક્તિક રીતે આ પુનરાવર્તનને લોગે ફરી વખત ધર્મધ્યાનના ચારે વિભાગો ણતાવી ગયા. વિરાગવાર્તા ગમે તેટલીવાર કરવામાં આવે તેમાં પુનરુક્તિદોષ લાગતો નથી એમ કહી એવી વાતો પુનઃ પુનઃ કરવાની ટેવ પાડવાનો આગ્રહ અંતકારે જ શરૂઆતમાં કર્યો છે. (૨૫૦)

ધર્મધ્યાનનો અધિકારી (ધ્યાતા)—

નિત્યોદ્વિગ્નસ્યૈવં ક્ષમાપ્રધાનસ્ય નિરભિમાનસ્ય ।

ધૃતમાયાકલિમલનિર્મલસ્ય જિતસર્વતૃષ્ણસ્ય ॥૨૫૧॥

અર્થ—હંમેશ (સંસારથી) ભય પામેલો હોય, ક્ષમા જેના મનમાં પ્રધાન સ્થાને હોય (નિષ્કોધી હોય), અભિમાન વગરનો હોય તેમ જ માયા-કપટને જેણે છુટ્યા હોય અને સર્વ પ્રકારની તૃષ્ણા ઉપર જેણે વિન્ય મેળવેલો હોય તે ધર્મધ્યાન કરનારો હોય. (૨૫૧)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં ધ્યાતા કેવો હોય તેની થોડી વિગતો ણતાવે છે. એ પાંચ માથા સુધી ચાલશે. ધ્યાતાનું અન્યત્ર યોગઅથોમાં વર્ણન કર્યું છે તે નીચે વિચારવામાં આવશે. આપણે પ્રથમ અંતકર્તા સાથે વિચાર કરીએ.

ઉદ્વિગ્ન—આપણે અગાઉ સ્તવનમાં સમક્રિતીનાં પાંચ લક્ષણો જોઈ ગયાં. શમ, સંવેદ, નિવેદ, આસ્તિક્ય અને અનુકંપા એ પાંચ લક્ષણો પૈકી નિવેદ નામનું ત્રીજું લક્ષણ અહીં પ્રસ્તુત છે. એને સંસારમાં રાચેલા પ્રાણીઓના પૌદ્ગલિક ભાવો જોઈને અંતરથી સંસારનો ત્રાસ આવે, એ જોઈ શકે કે સંસારમાં તો નવ સાંધીએ ત્યાં તેર તૂટે એવી આ વાત છે. જરા જાંઘીએ ત્યાં તેડું આવે કે કુટુંબમાં અમુકને ગોળો ચડ્યો છે, કોઈ વાથી, કોઈ મરકીથી, કોઈ તાવથી પીડાય, પૌદ્ગલિક ફરનીચર ન મળે ત્યાં સુધી તેના તરફ રાગ રહે, પણ મળ્યા પછી તે ક્યાં ક્યાં મૂક્યું છે તેનું પણ ભાન નહિ, અને હજુ ફરીકામ એસે નહિ ત્યાં હુકમ આવે કે જાપડો, ચાલો. આવા સંસારથી ખરેખર બીધેલો ધ્યાતા હોય, એને સંસારમાં કાંઈ પ્રેમ ઉપજે જ નહિ. આ સંસારમાંથી હંમેશને માટે હું છૂટું ક્યારે અને પરમાનંદ સ્થાન પ્રાપ્ત કરું ક્યારે એવી એની ઇચ્છા થયા કરે. સંસારમાં તો એક આવે, બીજો મરે અને રસિક પ્રેમી દેખાતી પ્રિયા પણ અન્યને ઇચ્છે. આમાં કોઈ આપણું નથી અને આપણને થયેલા કે થવાના વ્યાધિ કોઈ લેતું નથી. એ તો રાતનો પંખીનો મેળો છે. આ સંસારમાં એક પણ મેળ ખાતો નથી અને તેમાં રાચવા-માચવા જેવું કાંઈ નથી. આવી વૃત્તિવાળો ધ્યાતા હોય.

ક્ષમા—બીજું એ ધ્યાતા ક્ષમાને પ્રાધાન્ય આપનાર હોય. એ તો જાણે ક્ષમાને વરદો હોય. સામે માણસ ગમે તેટલો ક્રોધ કે ધમધમાટ કરે પણ જેના પેટનું પાણી પણ હાલે નહિ અને જરા પણ ઉકળે નહિ એવો ક્ષમાપ્રધાન તે ધ્યાતા હોય. એટલે ધ્યાનમાં પ્રથમ કષાયની ગેરહાજરી હોય.

નિરભિમાની—ધર્મધ્યાન કરવાને યોગ્ય પ્રાણી જે હોય તેનામાં આઠ પ્રકારના મદ ન હોય. ભતિ, લાભ આદિ આઠ મદ આપણે જોઈ ગયા છીએ. તે આઠે મદ તેનામાં ન હોય. કોઈ ભતની જ્ઞાન, આવડત કે વ્યાપારની પોતાની વિશિષ્ટતા હોય તો તે વાતની મહત્તા કે તેનું અભિમાન તેને ન હોય. આ માન નામનો ખીજો કષાય જેણે જીતી લીધેલ હોય તે ખરો ધ્યાતા થઈ શકે છે.

ધુતમાયા—ધર્મધ્યાન કરનારે માયાકપટ છોડી દેવાં-તણ દેવાં જોઈએ. અંદર કાંઈક અને દેખાવ ખીજો એવું અશુદ્ધ વર્તન તે (ધ્યાતા) ન કરે. એને ગોટા વાળવાના ન હોય, એ માયાકપટ ન આચરે, એને દંભ ન હોય. દૂંકામાં, એણે ત્રીજા માયા નામના કષાય ઉપર વિજય મેળવેલો હોય

જિતવૃણુ—ધ્યાતાએ સર્વ ગુણનો નાશ કરનાર લોભ ઉપર વિજય મેળવ્યો હોવો જોઈએ. એને લાખો કે કરોડો રૂપિયા ન લલચાવે. એને રાજ્યસત્તા ગાંડો ન બનાવે અને નિશાળના માસ્તરની કે એવી કોઈપણ પદવી એને લોભમાં ન નાંખે. આ લોભ નામના ચોથા કષાયને ધ્યાતા જીતીને યેસી ગયેલો હોય.

હજુ તો ખીજી ચાર ગાથા ધ્યાતા કેવો હોય તે બતાવવા આવવાની છે. પણ આટલા વિવેચન ઉપરથી પણ સમજાયું હશે કે ધર્મધ્યાન કરનાર કાંઈ જેવો તેવો કે જન્મરમાં રખડતો પ્રાણી ન હોય; એ તો કષાયરહિત અને સંસારથી ઉદ્દેગ પામેલો ઉત્તમ ચારિત્રવાન અને બધા લોકોની આગળ વધેલો મહાન માણસ હોય. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગરનો પ્રાણી કહ્યો. ધ્યાતા કેવો હોય તેના સંબંધમાં આપણે ખીજા લખનારાના વિચારો જાણીએ. એ સર્વ પ્રસ્તુત છે અને ચાલુ વિચારને ટેકો આપનારા છે. આપણે તે પણ જોઈએ. ધ્યાન કરનાર ધ્યાતા કેવો હોય તે સંબંધી હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે એનામાં અમુક ગુણો તો અવશ્ય હોવા જોઈએ. પ્રાણનો નાશ થાય તો પણ સંયમનો ત્યાગ ન કરનાર તે હોય છે. તે અન્યને પોતાના આત્મા જેવા દેખે છે. ઠંડીગરમીના સર્વ પ્રકારના ઉપસર્ગોને તે સહન કરનાર હોય છે. મોક્ષનો તીવ્ર ઇચ્છાથી રાગી તે હોય છે. રાગદ્વેષ ને કષાય ઉપર તેણે વિજય મેળવેલો હોય છે અને તેનાથી તે જરાપણ વિહ્વળ થતો હોતો નથી. કોઈ કાર્ય ઉપર આસક્તિ ન રાખતાં નિર્લેપ રહેનારો હોય છે. તે કામભોગથી વિરક્ત હોય છે. તે કોઈની સ્પૃહા કરતો નથી અને પોતાના શરીરની પણ એ સ્પૃહા કરતો નથી. તે વૈરાગ્યવાન અને સંવેગવાન હોય છે. તેના દરેક કાર્યમાં સમતા યોગ્યતા થઈ ગયેલી દેખાય છે.

આવે. ધ્યાતા રાજા અને ભિખારીને સરખા જુએ છે અને સર્વાનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. એને પાપી ઉપર કડુણા આવે છે, સાંસારિક સુખથી તે વિરક્ત હોય છે, મેરુની પેઠે તે નિષ્કંપ હોય છે. તે ચંદ્રની પેઠે આનંદદાયક હોય છે અને પવનની પેઠે નિઃસંગી હોય છે. તે ખુદિને ધારણ કરનાર હોય છે. આ પ્રમાણે ધ્યાતાના તેર આવશ્યક લક્ષણો બતાવ્યાં છે, તે 'જૈન દષ્ટિએ યોગ'(પૃ. ૧૩૯)માં ચિત્રપટ પર રજૂ કર્યાં છે.

જ્ઞાનાર્ણવમાં ધ્યાન કરનારનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે, તેમાંની જરૂરી હકીકત 'જૈન દષ્ટિએ યોગ' પૃ. ૧૪૧માં સંગ્રહી છે. ત્યાં પણ તે જ સદર આકારની વાત રજૂ કરી છે. એ સ્વરૂપ વાંચતાં એમ લાગે છે કે એમાં આપણાં જેવાં સંસારીનો કાંઈ પત્તો ખાય તેમ નથી, પણ એવા આપણે થવાની ભાવના રાખવી અને વાતને છોડી ન દેવી. સંક્ષેપમાં, ધ્યાતા બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ યોગતામાં ગોઠવી અંતે પરમાત્મભાવ તરફ પ્રયાણ કરે છે. ધ્યાન કરનારનું આવું સ્વરૂપ યોગીઓ લખી ગયા છે, અને તે તો આપણા આદર્શમાં રાખવા જેવું છે.

બાકી ગમે તે માણસ ધ્યાતા થઈ શકે અને ગોટા ચલાવે એવી વાત જ નથી. એ તો બહુ જાંચી હદની વાત છે. પણ તેની સ્વરૂપવિચારણા વાંચી નાસીપાસ થવાની જરૂર નથી, આપણી ભાવના શુદ્ધ હશે, આદર્શ નિર્મળ હશે તો આપણા આદર્શો જરૂર સિદ્ધ થશે. માટે જે પ્રકારનો ધ્યાતા આ યોગશ્રેણીમાં બતાવ્યો છે તેવા થવા પ્રયત્ન કરવો અને દરમ્યાન સ્પષ્ટ આદર્શ રાખવો.

આ શ્રદ્ધના મતે ખીલ' ધ્યાતાનાં લક્ષણ કેવાં હોવાં જોઈએ તે વિચારીએ. એમણે પણ ધ્યાતાનો આદર્શ જાણ્યો રાખવામાં કાંઈ કચાશ રાખી નથી તે આપણે આવતી અને તે પછીની ગાથામાં જોઈશું. જો સંસારનો ભય લાગ્યો હોય તો તેવા થવા સિવાય ખીલે કોઈ માર્ગ જ નથી. (૨૫૧)

ધ્યાતાનાં વધારે લક્ષણો—

તુલ્યારણ્યકુલાકુલવિવિક્તવન્ધુજનશત્રુવર્ગસ્ય /
સમવાસીચન્દનકલ્પનપ્રદેહાદિદેહસ્ય ॥૨૫૨॥

અર્થ—એને જંગલ પણ સરખું અને કોઈ કુળની આકુળતામાં રહેવું પણ સરખું, અને શુદ્ધ પડેલા ભાઈઓ (મિત્રો) પણ સરખા અને શત્રુ પણ તેટલા જ સરખા, અને કોઈ ચંદનનો લેપ કરી ભય અને કોઈ વાંસલા વડે દેહનો છેદ કરે તે એક સરખું લાગે તેવી તેનામાં ભવ્યતા હોય છે. (૨૫૨)

વિવરણુ—ધ્યાતા કેવો હોય તેનું વર્ણન જે ૨૫૧મી ગાથામાં શરૂ કર્યું છે તે આગળ ચલાવે છે.

તુલ્ય—એને જંગલમાં—અરણ્યમાં રહેવાનું હોય કે કોઈના કુટુંબમાં એ બંને વાત એને સરખી લાગે છે. એને અરણ્યમાં રહેતાં ખેદ થતો નથી અને કુટુંબની વચ્ચે રહેવાનું થતાં હરખાતો નથી. એ જંગલમાં રહી બચકર પશુઓથી ગભરાતો નથી અને સારા કોઈ પ્રાણીના કુળમાં એને રહેવાનું થાય તો કુલાતો નથી. એને મન તો બંને એકસરખા જ છે.

અગાઉ મોટાં મોટાં સંયુક્ત કુળો-કુટુંબો હતાં, તેમની વચ્ચે રહેવાનું થાય કે જંગલમાં પશુ વચ્ચે રહેવાનું થાય તે તેને મન તો એકસરખું જ છે.

કુલ એટલે ઉગ્રકુળ, ગૌતમકુળ વગેરે. અનેક પ્રકારનાં મોટાં કુળો પૂર્વકાળમાં હતાં અને સો બસો માણસો સાથે જમતા. છોકરાંઓ કલબલાટ કરે કે ધરનાં માણસો ગડબડાટ કરે, પણ ધ્યાતાના પેટનું પાણી હલે નહિ, એવો ધ્યાતા હોય.

વિવિક્ત—છૂટા પડેલા બાઈઓ ઘણે વખતે મળે ત્યારે હેત જીભરાઈ બચ છે. પણ ધ્યાતાને મન બાઈ કે દુશ્મન, સગા કે શત્રુ સર્વ એકસરખા છે, અથવા એને કોઈ સગો પણ નથી અને કોઈ દુશ્મન પણ નથી. એની તો આખી દુનિયા સંબંધી છે, એમાં કોઈ વહાલો કે દવલો નથી. એ સર્વને એકસરખા ગણે છે. એની નજરે કોઈ મિત્ર કે શત્રુ ખાસ નથી, સર્વ સમાન છે. કમઠ એના ઉપર વરસાદ કરે કે ધરણેંદ્ર એના ઉપર છત્ર ધરે તે બંને ઉપર સમાન વૃત્તિ રહેવી ઘણી મુશ્કેલ છે, પણ તે આપણો ધ્યાતા રાખે.

સમ—તુલ્ય. કોઈ ચંદનનો લેપ કરે અને કોઈ કાપી નાખે તે બંને એને મન સરખા છે. એને ચંદનવિલેપન કરનાર તરફ રાગ થતો નથી અને કાપનાર કે પ્રાણાંત ઉપસર્ગ કરનાર પર દ્વેષ થતો નથી.

વાસી—વાસ કરનાર. સુગંધી લગાડનાર.

કલ્પન—છેદન, કાપી નાંખવું તે.

પ્રદેહ—ચંદન શરીરે ચોળવું, ચંદનનો શરીરે લેપ કરવો તે. દિહ્ ધાતુ ઉપચયના અર્થમાં વપરાય છે. આવા બંને પ્રકારના માણસો ઉપર—ચંદનનો લેપ કરનાર અને તરવારથી કાપનાર ઉપર એની મનોવૃત્તિ એકસરખી રહે છે. એને ચંદનનું વિલેપન કરનાર પર રાગ થતો નથી અને પોતાને કાપનાર ઉપર દ્વેષ થતો નથી. તેથી કોઈ જીવતા ચામડી જિતારવા આવે ત્યારે પોતાને કળ્પ થશે તેનો તે વિચાર ન કરે, પણ સામા માણસને પૂછે કે હું (પોતે) કેવી રીતે જીવો રહું કે તમને જરાપણ તકલીફ ન થાય. આવું મનનું વલણ મુશ્કેલ છે, પણ અભ્યાસથી આવી બચ છે. તે જેને આવી ગયું હોય તે ખરો ધ્યાતા છે એમ જાણવું. (૨૫૨)

ધ્યાતાનાં વિશેષ લક્ષણો—

આત્મારામસ્ય સતઃ સમતૃણમેણિમુક્તલેષ્ટુકનકસ્ય ।

સ્વાધ્યાય-ધ્યાનપરાયણસ્ય દૃઢમપ્રમત્તસ્ય ॥૨૫૩॥

અર્થ—આત્મા-ચેતનમાં રમણુ કરનાર, સંત-સજ્જન, જેના મનમાં તણુખલું અને રત્ન સમાન હોય અથવા જેણે માટીનો ઢગલો અને સોનું એક જ ગણીને મૂકી દીધેલા હોય અને જે સ્વાધ્યાય (અભ્યાસ) અને ધ્યાનને માટે સર્વદા તૈયાર હોય તથા પાકા અપ્રમાદી હોય તે ધ્યાતા હોય. (૨૫૩)

વિવેચન—ધ્યાન કરનાર ધ્યાયકનું જ આ ગાથામાં વણુ ન ચાલુ છે. તે પરથી ધ્યાયક કેવો હોય તેની વ્યાખ્યા ખાંધી લેવી.

આત્મારામ—આત્મિક ગુણોની વિચારણા કરનાર યોગીંદ્ર. એ આત્માની વાતોમાં જ આરામ પામે, એમાં જ એને મજા આવે અને આત્માની કેવી રીતે પ્રગતિ થાય તેનું સતત ચિંતવન કરે. એ ગણીને-ધ્યાયકને આત્માની કે આત્મા પર અસર કરનારની વાતમાં જ અભિરતિ (આનંદ) થાય, એવો ધ્યાતા હોય.

સત્—અને આપણે જે ધ્યાતાનું વણુન વિચારીએ છીએ તે સજ્જન પુરુષ હોય, જેને સંતપુરુષ કહેવામાં આવે છે તેવો તે હોય. સંતપુરુષો દુનિયામાં થોડા હોય છે. તેમાંનો તે એક પુરુષ હોય.

સમતૃણુમણિ—એની નજરમાં તણુખલું અને મહામૂલ્યવાન રત્ન એક સરખા જ હોય, એને રત્ન તરફ પક્ષપાત ન હોય અને તણુખલાં તરફ અભાવ ન હોય. એ ધ્યાતાની નજરે બન્ને સરખા જ દેખાય. આવી રત્નમાં અને તણુખલામાં સમભાવયુદ્ધિ ઘણી મુશ્કેલ છે.

લેષ્ટુકનક—એણે સોનાને અને ધૂળના ઢેકાને સરખાં ગણીને મૂકી દીધેલ હોય છે. સોનાનો ઢગલો કરેલ હોય કે ધૂળનો ઢગલો હોય તે બન્નેને સરખાં ગણીને એણે છોડી દીધેલાં હોય છે. એની નજરમાં સોનાનો ભાવ અત્યારે વધારે છે તેથી તે ઊંચું છે અને રેતીનો ઢગલો નકામો છે એમ લાગતું નથી. એ સોનાને અને રેતીને સરખાં ગણીને ત્યાગ કરે છે.

ટીકાકાર ‘મુક્તે’ એટલો અર્થ કરી વિશેષ વ્યાખ્યા આપતા નથી, મને ભારથો તે અર્થ કર્યો છે.

સ્વાધ્યાય—અભ્યાસ. ટીકાકારનો કરેલો કોઈ અર્થ નથી. મને તેનો અર્થ અભ્યાસ લાગ્યો છે. તે અભ્યાસ કરે કે ધ્યાન કરે, તેમાં એકાગ્રચિત્ત લગાડી દે છે. એને અભ્યાસ

અને બાકીના વખતમાં ધ્યાન સિવાય કાંઈ પણ સૂઝતું નથી. એ તો અભ્યાસ અને ધ્યાનમાં નિરંતર મશગૂલ રહે છે. એને ખાલુંપીલું કે ખીચું કોઈ કામ સૂઝતું જ નથી.

દૃઢમ્—એ અહીં ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વધરાયેલ છે. દૃઢતાપૂર્વક, અપ્રમાદીપણે એવો એનો અર્થ છે.

અપ્રમત્ત—અપ્રમાદી. પ્રમાદરહિત, નિરંતર ઉદમી.

આવો આપણો ધ્યાતા હોય. હજુ ધ્યાતાનાં વિશેષ ઉપલક્ષણો ખીલુ બે અથાથી અંથકર્તાએ બતાવ્યા છે. તે આપણે જોઈએ. (૨૫૩)

ધ્યાતાનાં વધુ લક્ષણો—

અધ્યવસાયવિશુદ્ધેઃ પ્રશસ્તયોગૈર્વિશુદ્ધ્યમાનસ્ય ।

ચારિત્રશુદ્ધિમગ્ર્યામવાપ્ય લેશ્યાવિશુદ્ધિ ચ ॥૨૫૪॥

અર્થ—ધ્યાતાના આત્મિક વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી જેના ત્રણે યોગો સારી રીતે પ્રસરતા હોય છે અર્થાત્ જે દિન દિન પ્રત્યે વધારે વિશુદ્ધિને પામતા હોય છે અને જે ચારિત્રની પ્રધાનભૂતા શુદ્ધિને અને યોતાની લેશ્યાની શુદ્ધિને પણ કરે છે, એવો ધ્યાતા હોય છે. (૨૫૪)

વિવરણુ—ધ્યાતા કેવો હોય તે પર વર્ણન અંથકર્તાએ ૨૫૧મા શ્લોકથી શરૂ કર્યું છે તે આ અને આવતા શ્લોકમાં પણ આણુ રાખે છે.

અધ્યવસાય—પૃથ્વી, એકેન્દ્રિય વગેરે સર્વ જીવોને અધ્યવસાય તો જરૂર હોય છે. આ શુદ્ધ અધ્યવસાયવાળાને અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિને પરિણામે, અધ્યવસાય સારા થાય તેને પરિણામે, યોગો શુદ્ધ થાય છે.

યોગ—એના-ધ્યાતાના મન, વચન, કાયાના યોગો પણ બરાબર વર્તે છે. એટલે સારા અધ્યવસાયને પરિણામે એની મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ પણ બહુ સરસ હોય છે. આવો ધ્યાતા હોય.

વિશુદ્ધ્યમાન—આવી રીતે સુંદર અધ્યવસાયને પરિણામે એની યોગોની પ્રવૃત્તિ પણ દિવસાનુદિવસ વધારે શુદ્ધ શુદ્ધતર થતી જાય. આમ અધ્યવસાયો યોગ પર અસર કરે છે અને દિને દિને એ વધારે વિશુદ્ધ થતો જાય છે.

ચારિત્રશુદ્ધિ—આવી રીતે મન વચન કાયા વિશુદ્ધ વર્તે એટલે એના ચારિત્રમાં શુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર થતી જાય. સારાને બધું સારું જ મળે. યોગની અસર ચારિત્ર પર થાય એમાં નવાઈ નથી. અષ્ટપ્રવચનમાતા પણ યોગશુદ્ધિ જ માગે છે અને તે તો ચારિત્રના પ્રાણુ સમાન છે.

લેશ્યા—અને ચારિત્રશુદ્ધિ થતાં લેશ્યાશુદ્ધિ થાય એ તો ઉઘાડી સમજાય તેવી વાત છે.

આવે. આપણે ધ્યાતા હોય. જે ધ્યાતા ન હોય તેણે આ વર્ણન વિચારી ધ્યાતા થવાનો આદર્શ રાખવો જોઈએ, કારણ કે આ સંસારના અનેક તાપનું નિવારણ અંતે એ માર્ગે જ થાય તેમ છે. (૨૫૪)

ધ્યાતાનાં છેવટનાં લક્ષણા—

તસ્યાપૂર્વકરણમથ ઘાતિકર્મક્ષયૈકદેશોત્થમ્ ।

ઋદ્ધિપ્રવેકવિભવવદુપજાતં જાતમદ્રસ્ય ॥૨૫૫॥

અર્થ—તેને આ અપૂર્વકરણ હોય છે, એક દેશે ઘાતિકર્મના ક્ષયથી તે ઉદ્ભવેલું હોય છે, તેમ જ અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિઓના વૈભવથી યુક્ત ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. અને એનું (ધ્યાતાનું) કલ્યાણ થયેલું હોય છે. (૨૫૫)

વિવેચન—ધ્યાતાનું વિવેચન જે ૨૫૧મી માથાથી શરૂ થયું છે તેનો બાકીનો અને છેવટનો ભાગ આ માથામાં પૂર્ણ થાય છે.

અપૂર્વકરણ—પૂર્વે કર્મક્ષય ન કર્યો હોય તેવું. ચોથા ગુણકાણને અંતે જે અપૂર્વકરણ થાય છે તેને અને આ અપૂર્વકરણને સંબંધ નથી. બાકી, એ કર્મનો જે ક્ષય તે અહીં કરે છે તે અપૂર્વ છે. તેની સંખ્યા પણ ઘણી મોટી છે તે દૃષ્ટિએ તેને અપૂર્વકરણ કહી શકાય.

અથવા એને આઠમું અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે એવો અર્થ કે ભાવ શક્ય છે. બાકી ત્રણ કરણમાંનું એક અપૂર્વકરણ તો એને ચોથા ગુણસ્થાનકને અંતે ક્યારનું થઈ ગયેલ છે. તે અર્થ અત્ર ઘટે નહિ.

ઘાતીકર્મ—ચાર ઘાતીકર્મો છે, તે આપણે જોઈ ગયા. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ઘાતીકર્મોનો તો ક્ષય થવાને હંગુ વાર છે. પણ તેનો એક વિભાગ અત્ર શરૂ થઈ જાય છે. એટલે ઘાતીકર્મનો ક્ષય થવાની શરૂઆત અહીંથી જ થાય છે. ધ્યાતા એનું સરસ ધ્યાન કરે છે કે ચારે ઘાતી કર્મના ક્ષયની શરૂઆત તે કરી નાખે છે. ધ્યાતાનું ધ્યાન કર્મોને કાપવાની શરૂઆત કરે છે. ઘાતીકર્મનો ક્ષય કેમ થાય છે અને તેનો ઉદ્ધય કેમ એટકે છે? ધ્યાનઅગ્નિ એટલો આકરો છે કે ધ્યાતાનું ધ્યાન એને કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક વાત છે.

ઋદ્ધિ—અવધિજ્ઞાન, આઠ સિદ્ધિ વગેરે અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ યોગીને—ધ્યાતાને એકાગ્રતાને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેમાં તે રસ ન લે, ખાસ ધર્મશાસનને લાભ થતો હોય તો જુદી વાત છે, પણ પોતાના લાભની ખાતર પ્રાપ્ત થયેલ ઋદ્ધિનો ઉપયોગ કરે નહિ. તે બાણ છે કે અભિમા, લભિમા વગેરે સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ કરવો તે પ્રમાદ છે અને પ્રમાદ તે યોગનજરે મૃત્યુ છે. આથી પોતાના લાભ ખાતર એ સિદ્ધિનો ઉપયોગ

ન કરે, પણ તેને ઋદ્ધિ કે સિદ્ધિ તો જરૂર મળે. પ્રમાદથી એ પોતાનો અધઃપાત ન વેરે.

પ્રવેક—પ્રકાર, અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ અને નિધિઓ તેને મળે છે. ઋદ્ધિનો ઉપયોગ તે યોગબળે વધારવા અંગે કરે. એ સાંસારિક કે અંગત કોઈ હેતુએ એ સિદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરે. પણ એને સર્વ આઠે સિદ્ધિઓ મળેલી હોય છે. અને તેનામાં તેની શક્તિ હોવાને કારણે જ એ અપૂર્વકરણ કરી ચારે ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરવાની શરૂઆત તો કરી દે છે.

વિભવ—વૈભવ. આઠે મહાસિદ્ધિઓ મોટી દોલત સમાન છે અને તેને વૈભવ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી.

ભાતભદ્ર—કલ્યાણવંત. ધ્યાતા જન્મથી ભદ્રપરિણામી હોય છે. ભદ્રિક છુવો સ્વભાવ વડે જ કલ્યાણને ઇચ્છનારા અને કલ્યાણ કરનારા હોય છે. આ ધ્યાતાનું કલ્યાણ તો થઈ જ રહ્યું છે, અને તે તેણે ધ્યાનના બળથી પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ જન્મથી કલ્યાણવંત હોય કે ન પણ હોય, પણ અત્યારે તો તેનું કલ્યાણ થઈ રહ્યું છે અને તે તેણે પ્રયાસ કરી પ્રાપ્ત કર્યું છે.

૨૫૧-૨૫૫ ગાથામાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવો ધ્યાતા હોય. (૨૫૫)

ધ્યાતા ગારવમાં પડે નહિ—

સાતદ્વિરસેષ્વગુરુઃ પ્રાપ્યદ્વિવિભૂતિમસુલભામન્યૈઃ ।

સક્તઃ પ્રશમરતિસુસ્થે ન મજતિ તસ્યાં મુનિઃ સક્લમ્ ॥૨૫૬॥

અર્થ—સાતા, ઋદ્ધિ અને રસના ગારવોથી રહિત, અને જેને બીજાંએ પ્રાપ્ત કરવી સહેલી વાત નથી તે ઋદ્ધિવૈભવને સારી રીતે મેળવીને, તે તો શાંતિના સુખમાં આનંદ પામે છે, અને તે ઋદ્ધિ વગેરેમાં આસક્ત પણ થતો નથી. (૨૫૬)

વિવેચન—ધ્યાન કરનાર કેવો હોય છે તેનું આ ગાથામાં વધારે વર્ણન કરે છે. પ્રાસંગિક તરીકે અત્ર ગારવ અથવા ગૌરવને પણ વર્ણવી દીધાં છે.

ગારવ—ગૌરવ, અભિમાન, અહંકાર. આ ત્રણ પ્રકારના ગારવો છે—ઋદ્ધિ, રસ અને સાતાગારવ. ઋદ્ધિગારવ તે મોટા ધનપતિ કે રાજમહારાજને થાય. તે ધનપતિનું પદ પચાવતું બહુ મુશ્કેલ છે. પૈસાની સાથે અભિમાન તો જોડાયલું જ રહે છે. બીજું, રસવાળી ચીજ મોસંખી, સંતરા કે શેરડી પોતાને મળ્યાં હોય તેનું અભિમાન પ્રાણીને તરત આવી નાથ છે અને મારી તંદુરસ્તી કે શરીરના અવયવો કે સ્નાયુઓ એવા મજબૂત છે કે હું પચાસ માણસની રસોઈ જમી લઉં અને જીલો જીલો એક મણુ દૂધ પી નાઉં, પોતાની તબિયતને અંગે આવું અભિમાન પ્રાણી ઘણીવાર કરે છે.

અગુરુ—ગૌરવરહિત. પોતાની પાસે મોટી ઋદ્ધિ હોય કે રસવાળી ચીજો હોય કે પોતે તંદુરસ્ત સેન્ડો જેવો હોય, આ વાતની મોટપ જે ન માને કે ન મનાવે તે ગૌરવ કે ગારવરહિત કહેવાય છે. આપણો ધ્યાતા આવા કોઈપણ પ્રકારના ગારવ વગરનો હોય છે.

અસુલભા—કેટલીક ચીજો ખીજને મળવી મુશ્કેલ છે. અસુલભ એટલે દુષ્પ્રાપ્ય. ખીજ તો માથાં કૂટીને કે અનેક તપો કરી રહે ત્યારે તે ચીજ મળે છે એવી, અન્યને દુષ્પ્રાપ્ય ચીજ આવા ધ્યાતાને મળે ત્યારે પણ તે તેમાં રાચતો નથી.

સક્રા—એ તો પ્રશમસુખમાં આસક્ત થાય છે. એને અભિમા, લક્ષિમા આદિ મળે કે સરસ અન્યને ધરાવીને ખવરાવી શકે એવી અક્ષીણ મહાન લબ્ધિ મળે, પણ તે તો એવી લબ્ધિ સિદ્ધિમાં ક્ષણ જતો નથી કે તેના પર આસક્તિ કરતો નથી. તેને તો પ્રશમસુખમાં જ આસક્તિ હોય છે અને તેમાં જ તે રત થાય છે. કોઈ બાતની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ તેને મોહ ઉપભવતી નથી. ઋદ્ધિ-સિદ્ધિમાં મોહ પામવો તેને તે પ્રમાદ ગણે છે અને પ્રમાદ તો મૃત્યુ છે એમ તે માને છે. એ તો શાંતિના-સમતાના સુખમાં આસક્ત થઈને તેમાં મસ્ત રહે છે.

પ્રશમ—શાંતિ, સમતા, ચિત્તની સ્થિરતા. એ પ્રશમસુખ કેવું હોય તેનું વર્ણન આપણે અગિયારમા પ્રશમપ્રકરણ (ગાથા ૨૩૫-૨૪૨)માં જોઈ ગયા છીએ. તેમાં આનંદ થાય, તેમાં મજા આવે, તે સુખ હોય ત્યારે સુખ લાગે, એવા સુખમાં એ મસ્ત રહે. એનું આકર્ષણ આ પ્રશમસુખમાં હોય અને તેવા સુખમાં તે આસક્ત રહે.

તર્યા—અને તે ઋદ્ધિ આદિમાં રસ ધરાવતો નથી. એ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિને ઉપાધિ ગણે છે. એને પ્રશમસુખમાં જ મજા આવે છે. જે ઋદ્ધિને સંસારી જીવ ખહુ માને છે, તેમાં તેની આસક્તિ હોતી નથી, એને તો પ્રશમસુખ મેળવવાની હોંશ હોય છે.

સંગ—રાગ. એને ઋદ્ધિ વગેરેમાં જરાયે આકર્ષણ લાગતું નથી, એનો પ્રેમ તો પ્રશમસુખ તરફ જ અને તેને પ્રાપ્ત કરવામાં અને મળ્યું હોય તો તેને રાખવામાં જ હોય છે. આવો ધ્યાતા-ધ્યાયક હોય.

એના વિશેષ વર્ણન માટે જ્ઞાનાર્ણવ અને હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથો જોવા. (૨૫૬)

ધ્યાતા સુનિને સુખ—

યા સર્વસુરવરદિર્વિસ્મયનીયાડપિ સાડનગારદ્દેઃ ।

નાર્ધતિ સહસ્રભાગં કોટિશતસહસ્રગુણિતાડપિ ॥૨૫૭॥

અર્થ—મોટા દેવતા એટલે ઇંદ્રોની જે ઋદ્ધિ હોય તે તો આશ્ચર્ય ઉપભવનાર હોય છે, તો પણ સાધુની ઋદ્ધિ પાસે એક હજારમા ભાગથી અડધી પણ ન થાય અને

તે ઋદ્ધિને કરોડે કે દશ હજારે ગુણવામાં આવે તો પણ ધરખાર વગરના મુનિની ઋદ્ધિથી અડધી પણ ન થાય અને હજારમે ભાગે પણ ન થાય. (૨૫૭)

વિવેચન—આવા પ્રકારના ધ્યાતા મુનિની આંતરસંપત્તિની કિંમત અહીં લગભગ બતાવે છે. તેથી તે ઋદ્ધિ કેટલી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તેનો ખરાબર ખ્યાલ થશે.

સુરવર—દેવતાની ઋદ્ધિ કરતાં ઈંદ્રની ઋદ્ધિ ઘણી વધારે હોય છે. તેને તો આખો વખત ભોગવિલાસમાં નૃત્ય અને નાટકો જોવામાં પસાર થાય છે. સુરવર એટલે ઈંદ્રની ઋદ્ધિ સાથે ધરખાર વિનાના મુનિ ધ્યાતાની ઋદ્ધિને અંધકર્તા સરખાવે છે. ઈંદ્રની ઋદ્ધિ પદ્મામાં એકબાજુએ રાખી તોળવામાં આવે અને બીજી બાજુએ પદ્મામાં સાધુ-ધ્યાતાની ઋદ્ધિ તોળવામાં આવે તો, સાધુની ઋદ્ધિનું પદલું ઘણું નમે છે.

વિસ્મયનીયા—આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી. સુરવરની ઋદ્ધિનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે તો ખરેખર આશ્ચર્યમાં પડી જઈએ છીએ. આપણા શેઠિયાઓ પાસે કરોડ રૂપિયા હોય તેથી વધારે સામાન્ય દેવતા પાસે હોય છે, અને મહદ્દિક દેવતા પાસે તેથી પણ વધારે હોય છે, અને ઈંદ્ર પાસે તો તેથી પણ વધારે હોય છે. એટલી મોટી એ ઋદ્ધિ હોય કે આપણે તો તેનું વર્ણન વાંચીને આભા બની જઈએ અને મુખમાંથી અહોહો! એવું આશ્ચર્ય નીકળી પડે. આ ઈંદ્રોની ઋદ્ધિને અણગાર સાધુની ઋદ્ધિ સાથે સરખાવીએ તો ઈંદ્રની ઋદ્ધિ હજારમા ભાગની પણ નથી અને અડધી પણ થતી નથી. એટલી કિંમતી ઋદ્ધિ આત્મદષ્ટિવાળા સાધુની હોય છે.

આનંદની કિંમત રૂપિયા આના પાઈથી ન થાય, એ તો આનંદ માણુનાર જ જાણે. સાધુ-મુનિ-ધ્યાતા આત્માનંદમાં મસ્ત રહે છે અને તેમની તે મોટી ઋદ્ધિ છે, તે મોટા ઈંદ્રની સ્થૂળ ઋદ્ધિ કરતાં હજારો ગણી છે. જે આનંદ મુનિને થાય છે તેની કિંમત ઈંદ્રના સુખથી પણ વધારે છે.

આ સર્વ સુખ અને તેનો પ્રકાર તે કોને મળે? ક્યારે મળે? એ જોતાં સુખને તોળવાનું સાધારણ ધોરણ મૂકી દેવું જોઈએ. એ તો ઘણી જિંચી હૃદની વાત છે અને અતુલવધી જ જણાય તેવું છે. ખાકી તો સમજાવવા માટે આ પ્રયાસ અંધકર્તાએ કર્યો છે અને આપણે તેને અનુસરીએ છીએ.

આ તુલનામાં કે તોલમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી કે પુસ્તકિયાવેદા નથી. જેમણે એ સુખ જાણ્યું છે, જોયું છે, અનુભવ્યું છે તેમનું આ વચન છે અને તેઓ ગમે તેવું જૂઠું ઘોલવા કે જૂઠું સમજાવવાની મનથી પણ પ્રયાસ કે સંકલ્પ ન કરે.

નાર્ધતિ સહસ્રભાગ—હજારમા ભાગથી અડધી જેટલી પણ ન થાય. એટલે દેવના ઈંદ્રના સર્વ સમવડોનો સરવાળો કરવામાં આવે તો તે સુખ મુનિના સુખના હજારમા ભાગથી અડધું પણ ન થાય.

ગુણિત—અને ઈંદ્રના એ સુખને સેંકડાએ ગુણીએ કે હજારે ગુણીએ તો તે સુખ અણુગારના સુખની પાસે અરધું પણ થતું નથી. હિસાબ એવો છે કે આમાં ગુણુકારની વાત છે. હવે ઈંદ્રના આનંદને હજારે ગુણુવામાં આવે તો તે સુખ સરખામણીમાં અણુગારના સુખની આગળ કંઈ જ નથી. આ વાત અનુભવે સમજાય તેવી છે. જેમણે એવા સુખને અનુભવ કર્યો છે તેમણે આ જણાવેલ છે. એટલે આપણે માટે તો પુરુષવિદ્યાસે વચન-વિદ્યાસ છે.

વ્યવહારમાં પણ જણાય છે કે સુંદર મનોચત્ન કરતાં કે ભૂમિતિના પ્રશ્નના નિરાકરણ વખતે જે આનંદ થાય છે તે અનિર્વચનીય છે.

અનગારઋદ્ધિ—સાધુપુરુષ, મુનિની ઋદ્ધિ. જેને ઘર નથી, પોતાનું કોઈ નથી તેની ઋદ્ધિ. આ માનસિક આનંદ અથવા ત્યાગનો સ્વાત્માનંદ જણાય છે. (૨૫૭)

તે સર્વોત્કૃષ્ટ ચારિત્ર પણ મેળવે—

તજ્જયમવાપ્ય જિતવિઘ્નરિપુર્ભવશતસહસ્રદુષ્પ્રાપમ્ ।

ચારિત્રમથાસ્વાતં સંપ્રાપ્તસ્તીર્થકૃતુલ્યમ્ ॥૨૫૮॥

અર્થ—એવી લઘિમા આદિ ઋદ્ધિનો જય કરીને જેણે અંતરાયરૂપ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે તે ધ્યાતા સંસારના સેંકડો કે હજારો ભવે પણ મળવું દુર્લભ એવું ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે જે ચારિત્ર તીર્થકરના ચારિત્ર જોડે સરખાવી શકાય તેવું છે. (૨૫૮)

વિવેચન—આ ગાથામાં પણ ધ્યાયકનું જ વર્ણન ચાલુ છે.

તતજ્જય—તેનો વિજય. તે ઋદ્ધિને પણ તુચ્છ ગણનાર છે. પોતાની ભદ્રિકતા, નિઃસ્પૃહતા આદિ ગુણોથી એ ઋદ્ધિને પણ તુચ્છ માનનાર છે. એને દુન્યવી કે દેવતાના વૈભવો પણ આકર્ષણ ન કરે. ઋદ્ધિવૈભવના વિજય દ્વારા અને નિઃસ્પૃહતા દ્વારા એ ઋદ્ધિથી પણ વધારે આનંદ મેળવે છે. ઋદ્ધિને લાત મારવી એમાં વિજય રહેલો છે.

રિપુ—આ દુનિયામાં રખડાવનાર દુશ્મનો રાગ અને દ્રેષ છે, એ બંને પર, અથવા કષાયશત્રુ પર જેમણે વિજય મેળવ્યો છે તેવો ધ્યાતા છે.

ભવ—સેંકડો ભવ અથવા હજારો ભવે પણ મળવું મુશ્કેલ એવું ચારિત્ર એ પામે છે. ભવનો અસલ અર્થ તો સંસાર છે. અહીં ભવનો અર્થ એક જન્મથી બીજા જન્મે જવું તે થાય છે.

દુષ્પ્રાપ—ઘણી મુસીબતે મળે તેવું. એ તો દશ દષ્ટાંતો, જેમનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરવામાં આવ્યો છે તેમની પેઠે મળવું મુશ્કેલ છે. સેંકડો અને હજારો ભવ પછી પણ મળવું મુશ્કેલ.

અથાખ્યાત—એ નામનું પાંચમું ચારિત્ર.

આ ચારિત્ર બે પ્રકારનું છે : છાદ્મસ્થિક અને કૈવલિક. છાદ્મસ્થિક ચારિત્ર ઉપશમવાળાને અગિયારમે ગુણઠાણે હોય અને ક્ષપક શ્રેણી માંડનારને બારમે ગુણઠાણે હોય. કેવળીને તેરમે તથા ચૌદમે ગુણસ્થાનકે બે ચારિત્ર હોય તે કૈવલિક વિભાગનું યથાખ્યાત ચારિત્ર જાણવું. બે જિંચામાં જિંચું ચારિત્ર કહ્યું છે તેનું નામ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. આ તો મોક્ષની નજીકમાં થાય. તે બહુ જિંચા પ્રકારના ચારિત્રની વાત છે.

તીર્થકૃત્તુલ્ય—એને તો કેવળીને હોય તેના જેવું ચારિત્ર હોય. આ જિંચી હૃદની વાત છે. પણ આપણો ધ્યાતા આવો હોય.

વળી એ ધ્યાતા કેવો હોય તેનું બાકીનું વિવેચન આવતી ગાથામાં પૂર્ણ કરે છે. (૨૫૮)

ધ્યાયકેનું બાકીનું છેલ્લું વર્ણન--

શુક્લધ્યાનાદ્યદ્વયમવાપ્ય કર્માષ્ટકપ્રખેતારમ્ ।

સંસારમૂલવીજં મૂલાદુન્મૂલયતિ મોહમ્ ॥૨૫૯॥

અર્થ—પ્રથમના બે શુક્લધ્યાનને પ્રાપ્ત કરીને, તે આઠે કર્મને પ્રેરનાર અને સંસારરૂપ વૃક્ષનું મૂળ બી થઈ પડેલા મોહને મૂળથી ઉખેડી નાખે છે. (૨૫૯)

વિવરણ—આ ગાથામાં ધ્યાતાનું વર્ણન બાકીનું પૂરું કરે છે અને તેની સાથે ધર્મ-ધ્યાનનું પ્રકરણ પણ પૂરું થાય છે.

શુક્લધ્યાન—એથા પ્રકારના ધ્યાનનું નામ શુક્લધ્યાન કહેવાય. તે શુક્લધ્યાનના પણ ચાર ભેદ છે. આપણે તત્ત્વના નવમાં પ્રકરણમાં (ગાથા ૧૮૯-૨૨૧) તેને અંગે વિચારી ગયા છીએ.

આદ્યદ્વયમ્—એના પ્રથમ બે પ્રકારે છાદ્મસ્થ અવસ્થામાં લાભે છે. એ બે પ્રકાર જરા વિસ્તારથી જોઈ જઈએ.

પ્રત્યેક દ્રવ્યને વિશે ઉત્પાદાદિ પર્યાયના ભેદપણાનું ચિંતન કરવું, શબ્દથી શબ્દાંતરે તથા અર્થથી અર્થાંતરે અને દ્રવ્યથી દ્રવ્યાંતરે સંક્રમણ કરવું તથા એક યોગથી બીજા યોગને વિશે એટલે મનયોગથી વચનયોગને વિશે, વચનયોગથી કાયયોગને વિશે સંક્રમણ કરવું ઇત્યાદિક તે પહેલું પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર શુક્લધ્યાન. એ ધ્યાન બાંગિક શ્રુતપાઠીને ત્રણે યોગ છતાં થાય છે. આ ધ્યાનના પ્રકારને સવિતર્ક અને સવિચાર કહેવાનું કારણ એ છે કે અહીં એક પછી એક વિતર્કો-શ્રુતોપદેશનાં અવલાંબનો હોય અને એક પર્યાયથી બીજા પર્યાય પર વિચારણા ચાલ્યા કરે છે, પર્યાયભેદે શબ્દસંક્રમણ પણ થયા કરે છે. આવી રીતે વસ્તુતત્ત્વ પર વિચારણા સ્થિર કરવાથી અને એક પર્યાયથી બીજા પર્યાય પર અને એક યોગથી બીજા યોગ પર ગમન કરવાથી પ્રાણી પૃથક્ત્વવિચારણા સ્થિર કરે છે અને પછી

શુકલધ્યાનના બીજા પાયા પર (એકત્વવિતર્કવિચાર) આરોહણ કરે છે. પ્રથમ પૃથક્ત્વપણા ઉપર વિચાર કરતાં કરતાં બ્યારે તેને સ્થિરતા થાય છે અને મનની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે આત્મવીર્યથી તે એકત્વપણાનો વિચાર કરવાને યોગ્ય થાય છે. અહીં એક યોગથી બીજા યોગમાં સંક્રમણ કરવાનું રહેતું નથી. અહીં એક દ્રવ્ય ઉપર, એક પર્યાય અને એક પુદ્ગલનું તે દર્શન કરે છે. દ્રવ્યમાં રહેલ પર્યાય ભિન્ન હોવા છતાં તેમની અંતિમ એકતા અનુભવે છે અને તેવા વિશિષ્ટ અનુભવને લીધે પ્રથમ જે પૃથક્ત્વનું જ્ઞાન તેને થયું હતું તેના કરતાં અતિ ઉદાત્ત સ્થિતિ અનુભવે છે. આ બીજા પ્રકારના શુકલધ્યાનથી તેનામાં એટલો બધો વધારો થઈ જાય છે અને શુદ્ધિ એટલી સારી થઈ જાય છે કે અત્યાર સુધી સર્વ વસ્તુઓનો ઘોષ થઈ શકે એવું જ્ઞાન આવરણ પામ્યું હતું, તે આવરણ આના પ્રભાવથી ખસી જાય છે અને આવરણ દૂર થયે અંદર રહેલ અચિંત્ય પ્રભાતેજયુક્ત સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રકટ થાય છે. આ બંને લેહમાં અવલંબન નામનું રહે છે અને તે શ્રુતિવચારનું હોય છે.

કર્માષ્ટક—આઠ કર્મો, આગળ વર્ણવેલ છે. આ આઠ કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ એક છે. એ સંસારમાં રખડાવનાર અને પ્રાણીને મૂંઝવનાર હોવાથી એને કર્મના રાજા તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે.

મૂલબીજ—આ સંસારને જે ઝાડ ગણીએ તો કર્મો તેનાં મૂલબીજ છે. સંસાર કર્મો-માંથી જીઠે છે, અને વધે છે.

ઉન્મૂલન—મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકી દે છે. ધ્યાતા કર્મ બાંધતો નથી, પણ પૂર્વે એકઠાં કર્યાં હોય તેમને પણ મૂળમાંથી ઉખેડી ફેંકી દે છે. સંસારરૂપ ઝાડના મૂળિયાં ઉખેડી નાખે છે.

આગળ ઉપર પ્રસંગે શુકલધ્યાનના બીજા બે પ્રકારને આપણે વિચારીશું. સંસારવૃક્ષનું મૂળ અને કર્મોને પ્રેરણા કરનાર મોહ છે. તેને આપણો ધ્યાતા મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકી દે છે. એ મોહનો વિજય કરે છે અને એ દુશ્મનને હાતપ્રહાત કરી મૂકે છે.

પ્રણેતાર—નાયક, આઠે કર્મોને કે બાકીનાં સાત કર્મને લઈ આવવામાં નાયક તરીકે કામ કરનાર મોહ છે. તેનો એ મૂળથી નાશ કરે છે.

આ વર્ણન પરથી ધ્યાયક-ધ્યાતા કેવો હોય તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો હશે. (૨૫૯)

*

*

*

આ પ્રમાણે ધર્મધ્યાનનું પ્રકરણ પૂરું થાય છે. આ પ્રકરણમાં આપણે ધર્મધ્યાનના ચાર ચાર પ્રકાર બે રીતે જોઈ ગયા અને શુકલધ્યાનના પણ બે લેહો જોયા. આવી રીતે ધર્મધ્યાનના પ્રકરણમાં શુકલધ્યાનનું નિરૂપણ કરવું તે કોઈને અતિરેક લાગે તો જણાવવાનું કે આમાં કોઈ અન્ય પ્રદેશ પર આક્રમણ નથી. આહુ પ્રકરણમાં તેની પછી થવાની સ્થિતિ

પર વિચાર કરવાનો રિવાજ ચાલુ છે અને તેને અનુસરતા બે શુકલધ્યાનના ભેદો વિચાર્યા છે. તેમાં કોઈ જાતનો નિયમસર વાંધો નથી.

શુકલધ્યાનના બાકીના બે ભેદો તદ્દોચ સ્થળે હવે પછી વિચારવામાં આવશે.

મુદાની વાત એ છે કે ધ્યાનનો વિષય જ ઘણો મહત્વનો છે અને અભ્યાસ કરીને લખવા યોગ્ય છે. આખા જૈન શાસનનું રહસ્ય અગાઉ જણાવ્યું તેમ ધ્યાન છે. અને તે ખાતર યોગશ્રેયોનો અભ્યાસ અતિ આવશ્યક છે.

એક વિકાનનું એવું માનવું હતું કે જૈનોમાં યોગ જેવી ચીજ નથી, પણ મને વાંચતાં જણાય છે કે જૈન યોગ તો માર્ગાનુસારીના ગુણોથી શરૂ થાય છે. આખો ગુણુસ્થાનકમારોહ એમાં વણુવી શકાય અને બંને પ્રકારની શ્રેણિને એમાં સ્થાન મળે, તે ઉપરાંત ત્રણે કરણો અને યોગનિરોધ પણ એમાં સ્થાન મેળવે. આવી રીતે જૈન શ્રેયોમાં કહેલ નીતિવિભાગ, દ્રવ્યશ્રાવકનાં લક્ષણ, ભાવશ્રાવકનાં લક્ષણ, દ્રવ્યસાધુનાં લક્ષણ અને ભાવસાધુનાં લક્ષણ, વગેરે અનેક બાબતો એમાં આવી શકે. જો બનશે તો હું “જૈન દૃષ્ટિએ યોગ”નો બીજો ભાગ લખવા ઇચ્છા રાખું છું, તો તેમાં આ યોગની અનેક બાબતો જરૂર આવશે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તો યોગમય જ છે.

અને જૈન યોગના દાખલા જોઈએ તો પણ ઘણા છે. એમાં મેતાર્થ, સ્કંદક કે ખુદ તીર્થંકરોના દાખલાઓ જ યોગના નમૂના પૂરા પાડે છે. અને બીજાં અનેક કથાનકો અને જૈન સાહિત્ય જૈન યોગને સારામાં સારા આકારમાં બતાવી શકે તેમ છે. આ દિશાએ પ્રયત્ન કરવાની મારી લેખકો પ્રત્યે વિજ્ઞાપિત છે.

ચૌદ ગુણુસ્થાનકવાર્તા અને તેમાં પણ મિથ્યાત્વને ગુણુસ્થાનક ગણવાની વિશાળતા અને પુદ્ગળપરાવર્તને અંગે તેના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી ભેદો વિચારતાં અને ગૌતમસ્વામીએ અષ્ટાપદ પર કરેલ કથા ખૂબ સાહિત્ય પૂરું પાડે તેમ છે. તેથી આ યોગના વિષયમાં પ્રયત્ન કરવા જેવું છે એમ મને લાગે છે.

જે ધર્મનું કથાસાહિત્ય આટલું વિશાળ હોય તેને યોગવિષય બહુલાવવામાં જરાપણ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી એ વિષય ઝળકાવવા જેવો છે.

પણ ખરેખરી વાત તો એ છે કે ધ્યાનના વિષયમાં અથવા યોગમાર્ગમાં લેખનપ્રવૃત્તિ કરતાં એ વાતની યોગ ઉપર કેટલી અસર થઈ છે તે જોવા જેવું છે. પ્રાણી બીજાને માટે લખે ત્યારે તે બહુ પહોળો થઈ જાય છે, પણ લખનાર જો તે વાત યોગને લાગુ પાડવા પ્રયત્ન કરે તો જીવન ફરી જાય અને એ નમૂનેદાર સમતાનો દાખલો થઈ પડે.

લખવામાં લાલ તો છે જ, કારણ કાંઈ નહિ તો તેટલો સમય તો કાયા અને વચન-યોગની તેમ જ મનોયોગની શુભ પ્રવૃત્તિ થઈ તે લાભકારક છે, પણ લખવા પ્રમાણે વર્તન થાય તો ઘણું લાભકારક છે, સ્થાયી લાભકારક છે. તેથી લખવાનો નિર્ણય કરનારે સારી રીતે વિચારીને લખેલું જીવવા વિચાર કરવો અને આ જાતનો વિચાર તેને સ્થાયી લાભ કરશે.

બાકી પરને ઉપદેશ આપતી વખતે આ જીવ પહોળો પહોળો થઈ જાય છે. એ ઘણી મોટી મોટી વાત કરે છે. અને આદર્શોને બને તેટલા ઉચ્ચ પ્રકારના બતાવે છે. એ જ માણસ લખે તેવું જીવતો હોય તો બહુ લાભ થાય છે, સ્વ અને પરને તે ખૂબ લાભ આપે છે. નહિ તો પોથીમાંનાં રીંગણાં પેઠે કોઈ વાર તો તે એમને રીઠા કરી મૂકે છે, એ તો એમ જ ચાલે, ને સાચો ઉપદેશ દેનાર પણ ગોટા વાળે છે અને સ્વપરને નુકસાન કરનાર કેટલીક વાર થાય છે. સાચો માર્ગ જાણ્યા, સમજ્યા પછી પણ ખરાબ માર્ગે ચાલવું તે તો બહુ ખરાબ છે. સારું જાણવા છતાં પણ હીનમાર્ગ પકડવો તે માણસની નીચતા, નૈસર્ગિક તુચ્છતા જ બતાવે છે. આ તો વાત લખતાં લેખક પર લખાઈ ગયું અને તે મને યસંદ નથી. હું પોતા માટે કાંઈ લખતે નથી, લખવા ઇચ્છતો નથી.

આપણે કોણ ? કાળના સપાટામાં ક્યાંના ક્યાં ઘસડાઈ જઈશું અને આપણું નામ કે ધન કે આખરૂં કોઈ ચીજ સાથે આવનાર નથી. માટે, જનતા ઉપર બનતો ઉપકાર કરવો અને પોતાની જાતને વીસરી આવા યોગ્ય વૈરાગ્યના ગ્રંથો પરલાભ માટે બને તેટલા લખવા.

આવો જ અગત્યનો વિષય આવતા પ્રકરણમાં આવવાનો છે. યોગપ્રગતિમાં ક્ષપક-શ્રેણી સમજવા અને સ્વીકારવા જેવો વિષય છે અને યોગનો એક પ્રકાર છે, તેથી તે પ્રસ્તુત છે. એને સમજવામાં થોડી ઝીણવટ જોઈશે. તે માટે વાંચનારને તૈયાર કરી હવે આપણે યોગપ્રગતિના આ નવા પણ અગત્યના વિષય પર પ્રવેશ કરીએ.

॥ इति ध्यानप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૧૪ મું : ક્ષપકશ્રેણી

જેનોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનેક પારિભાષિક શબ્દો છે, તેમાંનો આ ક્ષપકશ્રેણી અથવા ક્ષપકશ્રેણિ શબ્દ એક પારિભાષિક શબ્દ છે. બે પ્રકારની શ્રેણિ પ્રાણી વડે મંડાય છે— ક્ષપકશ્રેણિ અને ઉપશમશ્રેણિ. કોશ તપાસતાં જણાય છે કે શ્રેણિ અને શ્રેણી એ બંને સાચા શબ્દપ્રયોગ છે.

બાકી સાતમા ગુણુસ્થાનકથી લઈ આગળ જતા સર્વ ગુણુસ્થાનોમાં આત્માનાં પરિણામ એટલાં સ્થિર અને શુદ્ધ થઈ જાય છે કે જેથી એ ગુણુસ્થાનોમાં આયુષ્યનો બંધ તો થતો જ નથી, પણ આત્મિક તંત્ર ત્યાં બે રીતે ચાલે છે. કોઈ ક્ષપકશ્રેણી માંડે છે અને કેટલાક ઉપશમશ્રેણી માંડે છે. આ કાળ અને સામાન્ય કર્મસ્થિતિ પર આધાર રાજે છે. એક ભવમાં બે વખત અને આખા કાળચક્રમાં પ્રાણી વધારેમાં વધારે છ વખત ઉપશમ-શ્રેણી માંડે છે.

ઉપશમશ્રેણી શી છે, કેવા પ્રકારની છે તે અહીં આપણે જોઈ જવા પ્રયત્ન કરીએ. એ તો આત્મિક દશા છે. અગ્નિ થયેલ હોય, તેના ઉપર રાખોડી વાળવામાં આવે તો અગ્નિ દેખાતો નથી, પણ અંદર ભારેભાર અગ્નિ છે. ઉપશમશ્રેણી માંડનારની દશા એવી છે. જે કર્મ ઉદયમાં આવે તે સર્વને તે ખલાસ કરી દે અને ઉદયમાં આવતાં કર્મોને લોગવી લે અને બાકીનાં કર્મોને અંદર ભારેલા અગ્નિની જેમ બેસાડી દે તે ઉપશમશ્રેણી છે. તે એક જાતની આત્મિક દશા છે. જેને સુખ લોગવવાનું ખૂબ બાકી રહી જાય તેવાં કર્મો હોય તે ચોથે ગુણુસ્થાનકે આવી અનુત્તર વિમાનમાં દેવતા થાય છે અને ત્યાં ખૂબ મોટું આયુષ્ય લોગવી તે સમયમાં સારાં કર્મોને લોગવી લે છે. આ ઉપશમશ્રેણી છે.

ક્ષપકશ્રેણી તો કર્મની કાપણી જ કરે છે અને પ્રાણી આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે. ક્ષપકશ્રેણી આદરનાર તો સીધો આગળ પ્રગતિ કરે જાય છે, તે જરાએ પણ અટકતો નથી અને તેનામાં આત્મિક બળ ખૂબ કામ કરે છે.

આપણી નજરે તો બંને શ્રેણીવાળા આત્માઓ મહાન છે, પૂન્ય છે, પણ શાસ્ત્રકારની નજરે ક્ષપકશ્રેણિ વધારે સારી છે; ઉપશમશ્રેણી પણ ઉત્થાન ખતાવે છે, પણ ક્ષપક-શ્રેણિના પ્રમાણમાં તે નીચી શ્રેણી ગણાય છે.

અગિયારમા ગુણુસ્થાનકનું નામ ‘ઉપશાંતકષાય વીતરાગ છદ્મસ્થ’ ગુણુસ્થાનક છે. જેનો કષાય ઉપશાંત થઈ ગયો છે, જેનામાં રાગ—માયા અને લોભ—સર્વથા ઉદયમાં ન

આવે અને જેને છદ્મ (આવરણભૂત ધાતિકર્મ) હજુ લાગેલ હોય તે જીવ ઉપશાંતકધાય વીતરાગ છદ્મસ્થ જીવ કહેવાય છે.

વિશેષણ એ પ્રકારનાં હોય છે—સ્વરૂપ વિશેષણ અને વ્યાવર્તક વિશેષણ. એ વિશેષણને સ્વરૂપ વિશેષણ કહેવાય જે વિશેષણ ન રહે છતાં પણ શેષભાગથી ઇંટ અર્થનો યોધ થઈ જતો હોય, અર્થાત્ જે વિશેષણ પોતાના વિશેષ્યના સ્વરૂપમાત્રને જ જણાવે. વ્યાવર્તક વિશેષણ એવા વિશેષણને કહેવાય કે જે વિશેષણના રહેવાથી જ ઇંટ અર્થનો યોધ થઈ શકે, અર્થાત્ જે વિશેષણનો અભાવ હોય તો ઇંટ અર્થ સિવાય બીજા અર્થનો યોધ થઈ જાય.

ઉપશાંતકધાય વીતરાગ છદ્મસ્થ ગુણસ્થાન એ પ્રકારના અગિયારમા ગુણસ્થાનકના નામમાં ઉપશાંતકધાય, વીતરાગ અને છદ્મસ્થ એ ત્રણ વિશેષણ છે. તે પૈકી છદ્મસ્થ એ સ્વરૂપ વિશેષણ છે, કારણ કે એ વિશેષણ ન હોય તો પણ ખાકીના ભાગથી એટલી ઉપશાંતકધાય અને વીતરાગત્વથી અગિયારમા ગુણસ્થાનકનો ભાવ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે અને જે અર્થ લાવવાનો છે તેનાથી બીજા અર્થનો યોધ થતો નથી. તેટલા માટે ‘છદ્મસ્થ’ એ વિશેષણ પોતાના વિશેષ્યના સ્વરૂપમાત્રને જ જણાવે છે. ‘ઉપશાંતકધાય’ અને ‘વીતરાગ’ એ બંને વ્યાવર્તક વિશેષણ છે, કારણ કે એ બંને રહેવાથી જ ઇંટ અર્થનો યોધ થાય છે. અને એ ન હોય તો ઇંટ સિવાય અન્ય અર્થનો યોધ થાય છે, જેમ કે ‘ઉપશાંતકધાય’ એ વિશેષણ ન હોય અને ‘વીતરાગ છદ્મસ્થ ગુણસ્થાનક’ એટલું જ જે વિશેષણ હોય તો ઇંટ અર્થ સિવાય બારમા ગુણસ્થાનકનો પણ યોધ થવા લાગે છે, કારણ કે બારમા ગુણસ્થાનમાં પણ જીવને છદ્મ (જ્ઞાનાવરણ આદિ ધાતિકર્મ) તથા વીતરાગત્વ (રાગના ઉદયનો અભાવ) હોય છે, પણ ‘ઉપશાંતકધાય’ એ વિશેષણ મહત્ત્વ કસ્વાથી બારમા ગુણસ્થાનકનો યોધ ન થઈ શકે, કારણ કે બારમે ગુણસ્થાનકે જીવનો કધાય ઉપશાંત થતો નથી, પણ તે ક્ષીણ થઈ જાય છે. એ રીતે ‘વીતરાગ’ એ વિશેષણના અભાવમાં ‘ઉપશાંતકધાય છદ્મસ્થ ગુણસ્થાન’ એટલું નામ હોય તો ચોથું કે પાંચમું વગેરે ગુણસ્થાનકનો પણ યોધ થવા લાગે છે, કારણ કે ચોથા, પાંચમા વગેરે ગુણસ્થાનોમાં જીવને અનંતાનુબંધી કધાય ઉપશાંત થઈ શકે છે, પણ ‘વીતરાગ’ વિશેષણ રહેવાથી ચોથા, પાંચમા વગેરે ગુણસ્થાનકોનો યોધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે એ ગુણસ્થાનકે વર્તતા જીવના રાગના (માયા તથા લોભના) ઉદયનો સદ્ભાવ હોય છે અને વીતરાગત્વનો ત્યાં અસંભવ છે.

અગિયારમે ગુણસ્થાનકે તો ઉપશમશ્રેણી કરનાર જીવ જ જાય છે. એ અવશ્ય અગિયારમા ગુણસ્થાનકેથી પડે છે. ગુણસ્થાનકનો સમય પૂરો ન થાય તે પહેલાં એ આયુષ્ય પૂર્ણ કરે છે અને તે અનુત્તર વિમાને દેહ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે અને ચોથું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે એ સ્થાનકે ચોથા સિવાયનું ઉપરનું ગુણસ્થાનક સંભવતું નથી.

ઉપશમશ્રેણિ કરનાર અગિયારમે ગુણસ્થાનકેથી અવશ્ય પડે છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ ક્ષપકશ્રેણિ વગર થઈ શકતી નથી. ઉપશમશ્રેણિ માંડે તે એ ને એ ભવમાં ક્ષપકશ્રેણિ માંડી શકતો નથી, એવો કર્મઅંતકારનો અભિપ્રાય છે. સિદ્ધાંતકારને મતે જીવ એક જન્મમાં એક જ વાર શ્રેણિ માંડી શકે છે, તેમના મતે ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર એ જ ભવમાં ક્ષપકશ્રેણિ માંડી શકતો નથી.

હવે આપણે ઉપશમશ્રેણિ કે ક્ષપકશ્રેણિમાં થતા ફેરફારો જોઈ જઈએ. કર્મઅંતકાર કહે છે કે અપ્રમત્તગુણસ્થાનકે જીવ પદ પ્રકૃતિનો બંધ કરે છે, તે જીવ દેવતાનું આયુષ્ય બાંધીને જો અપ્રમત્તે (સાતમા ગુણસ્થાનકે) આવે તો પદ પ્રકૃતિ બાંધે, કારણ કે આહારક-દ્વીકનો બંધ સંભવે છે, એટલે એ પદ કે પદ પ્રકૃતિ બાંધે. એટલે અપૂર્વકરણની શરૂઆતમાં પદ પ્રકૃતિ બાંધે. એ અપૂર્વકરણના પ્રથમ ભાગમાં નિદ્રા અને પ્રયત્ના નિદ્રાદ્વિકનો અંત થાય એટલે એ અપૂર્વકરણના ૬/૭ ભાગ પર પદ પ્રકૃતિ બાંધે. એના પછી તે સ્થિતિધાત રસધાત ગુણસેઠી ગુણસંક્રમ અને અપૂર્વબંધ કરે. ત્યાં છઠ્ઠે ભાગે સુરદ્વિક (દેવ ગતિ અને દેવાનુપૂર્વી), પચ્ચેદ્રિય જાતિ, શુભવિદ્યાયોગતિ, ત્રસનવક, ઔદારિક વગર ચાર શરીર તથા વૈક્રિયઅંગોપાંગ તથા આહારક અંગોપાંગ એ ઓગણીશ પ્રકૃતિ તથા સમ-ચતુરસસંસ્થાન, નિર્માણ નામકર્મ અને તીર્થકર નામકર્મ તથા વર્ણચતુષ્ક અને અશુરુલધુચતુષ્ક (અશુરુલધુ, ઉપધાત, ઉચ્છવાસ, પરાધાત) એ ગુણસ્થાનકે છઠ્ઠે ભાગને અંતે ક્ષય કરે. આવી રીતે બંધમાંથી ત્રીશ પ્રકૃતિ જતાં સાતમે ભાગે છવીશ પ્રકૃતિનો બંધ થાય. ત્યાં છેલ્લા સાતમા ભાગને અંતે હાસ્ય, રતિ, ભય અને જુગુપ્સા એમ મોહનીયની નવ તેમ જ ભયમોહનીય જતાં ૨૨ પ્રકૃતિ બંધમાં અપૂર્વકરણને અંતે, સાતમા છેલ્લા ભાગને અંતે રહે. એટલે ત્યાં જ્ઞાનાવરણીયની પાંચ, દર્શનાવરણીયની ચાર, શાતાવેદનીયની એક તથા સંજ્વલન કષાય ચાર, હાસ્ય, રતિ, ભય અને જુગુપ્સા અને પુરુષવેદ એમ મોહનીયની નવ તેમ જ યશકીર્તિ નામ, ઉચ્ચૈર્ગોત્ર અને પાંચ અંતરાય એ સાત મળી કર્મની કુલ પ્રકૃતિ ૨૬ બાંધે. જે પ્રકૃતિને જીવ ન બાંધે તે પ્રકૃતિનો બંધવિન્છેદ કહેવામાં આવે છે.

આવી રીતે આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકને અંતે બંધમાં સાત કર્મ ને છવીશ પ્રકૃતિ રહે. અહીં અતિ વિશુદ્ધ અધ્યવસાય થાય અને છવીશમાંથી પછી બંધમાં પ્રકૃતિ ઓછી થાય. ત્યાં આઠમા ગુણસ્થાનકને અંતે હાસ્ય, રતિ, જુગુપ્સા અને ભય એમ ચાર મોહનીયની પ્રકૃતિઓ બંધમાંથી જવાથી બાવીશ કર્મપ્રકૃતિ બંધમાં બાકી રહે.

હવે નવમા અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનકના પાંચ ભાગ (વિભાગ) કરવાના છે, તે દરેકમાં એકેક પ્રકૃતિ બંધમાંથી ભય છે. પ્રથમ ભાગે બાવીશ પ્રકૃતિનો બંધ, બીજે ભાગે પુરુષવેદ ઓછો થતાં એકવીશ પ્રકૃતિનો બંધ અને તેના ત્રીજા ભાગમાં સંજ્વલન કોષનો બંધ ન થાય એટલે બંધમાં વીશ કર્મપ્રકૃતિ રહી. ચોથે ભાગે સંજ્વલન માન જતાં

ઓગણીશ પ્રકૃતિ રહી. પાંચમે જાગે સંબંધન માયા જતાં અઢાર બંધપ્રકૃતિ રહી. સદર અનિવૃત્તિકરણ ગુણુકાણુને અંતે સંબંધન લોભ જતાં સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણુસ્થાનમાં ૧૭ પ્રકૃતિ ઉદયમાં રહે. એ સૂક્ષ્મસંપરાયને અંતે ચારે પ્રકારના દર્શનનો બંધવિચ્છેદ થાય છે, તેમ જ ઉચ્ચજોત્ર, યશઃનામકર્મ, પાંચ જ્ઞાનાવરણીય અને પાંચ અંતરાય એ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધવિચ્છેદ થાય છે. માત્ર એક શાતાવેદનીયનો જ બંધ બાકી રહે છે. આ રીતે ક્ષપકશ્રેણી બંધનારને બંધ ઉપર સ્વામિત્વ આવી જાય છે અને તેરમાને અંતે એક શાતાવેદનીય કર્મપ્રકૃતિનો પણ બંધમાંથી નાશ થાય છે. આ રીતે ક્ષપકશ્રેણી માંડનારને ઉદય તથા સત્તામાં કર્મપ્રકૃતિ ઉત્તરોત્તર ઓછી થતી જાય છે.

મુંદે વાત એ છે કે ક્ષપકશ્રેણી એ આત્મિક ગુણુ છે અને આત્મા એને એ માર્ગે પ્રવર્તાવે છે. આવી કેટલીક વાતો અંધકર્તા પોતે જ કહેનાર છે. તે પછી કાંઈ જરૂરી ખુલાસા હશે તો પ્રકરણને અંતે કરવામાં આવશે. આવા મુંદર આત્મિક ગુણુને પ્રથમ આપણે વિદ્વાન અંધકર્તાના શબ્દોમાં સમજવા યત્ન કરીએ.

મોહોન્મૂલનનો ક્રમ—

पूर्वं करोत्यनन्तानुबन्धिमाग्नां क्षयं कषायाणाम् ।

मिथ्यात्वमोहगहनं क्षपयति सम्यक्त्वमिथ्यात्वम् ॥૨૬૦॥

અર્થ—પહેલાં તો તે અનંતાનુબંધી નામના કષાયોનો ક્ષય કરે છે. ત્યાર પછી તે મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ક્ષય કરે છે. (૨૬૦)

વિવેચન—મોહને એ પ્રાણી જ્યારે ક્ષપક શ્રેણી માંડે ત્યારે કેવી રીતે દૂર કરે છે તેનો ક્રમ પદ્ધતિસર બતાવે છે.

અનંતાનુબંધી—પહેલાં તો એ અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભનો ક્ષય કરે છે, તેનો આપણે ક્રમ જોઈએ. મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનકને છેડે બંધમાંથી અનંતાનુબંધી ચાર પ્રકારના કષાયો જાય છે, તે આપણે ઉપોદ્ઘાતમાં જોઈ આવ્યા. આ ચાર અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જેનું સ્વરૂપ સચિત્ર પ્રથમ કર્મઅંધમાં આપવામાં આવ્યું છે તે બંધમાંથી પ્રથમ ગુણુસ્થાનકને અંતે નાશ પામે છે, ત્યાર પછી એનો—એ ચારે પ્રકૃતિનો બંધ થતો નથી. આવી રીતે ક્ષપકશ્રેણીએ ચઠનારો ચારે અતિ અધમ કષાયોનો બંધ તો ક્યારનો બંધમાંથી મૂકી આવેલ છે. (જુઓ કર્મઅંધ બીજો, ગ્રંથા પાંચમી.)

મિથ્યાત્વમોહનીય—દર્શનમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે : મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને સમકિતમોહનીય. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ પ્રથમ કર્મઅંધ ગ્રંથ ચૌદમીમાં આપેલ છે. કોદ્રવાનો દાખલો ત્યાં આપ્યો છે. તે વિચારવ્ય યોગ્ય છે. એનો (કોદ્રવાનો)

ભૂસે કાઠી નાંખવામાં આવે તો અને છાશ આદિથી તેને શોધવામાં આવે તો તે નશો કરતો નથી. હિતઅહિતની પરીક્ષામાં વિકળ કરવાવાળા મિથ્યાત્વમોહનીયના પુદ્ગળો છે. એમાં સર્વઘાતીરસ હોય છે. બેઠાણીઓ, ત્રણઠાણીઓ અને ચારઠાણીઓ રસ સર્વઘાતી રસ છે. આત્મા પોતાના વિશુદ્ધ પરિણામના બળથી એ પુદ્ગળોના સર્વઘાતીરસ અથવા શક્તિને ઘટાડી દે છે. પછી માત્ર એકઠાણીઓ રસ રહે છે. આ એકઠાણીઆ રસવાળા દર્શનમોહનીયના પુદ્ગળોને સમકિતમોહનીય કહે છે. એનાથી તત્ત્વરુચિરૂપ સમ્યક્ત્વમાં બાધા પહોંચતી નથી, પરંતુ એનો ઉદય આત્મસ્વરૂપ રૂપ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ તથા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થવા દેતો નથી અને સૂક્ષ્મ પદાર્થોના વિચારને અંગે શંકાઓ પેદા કરે છે, એને પરિણામે સમકિતમાં મલિનતા આવી જાય છે, એ દોષને કારણે આ કર્મને સમ્યક્ત્વમોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

કોઈ ભાગ શુદ્ધ અને કોઈ ભાગ અશુદ્ધ એવા કોદ્રવા સરખુ મિશ્રમોહનીય કર્મ છે. આ કર્મના ઉદયથી જીવને તત્ત્વરૂચિ ન થાય. આ મિશ્રમોહનીયનું 'ખીચુ' નામ સમ્યક્-મિથ્યાત્વમોહનીય છે. એનાં કર્મપુદ્ગળોમાં બેઠાણીઓ રસ હોય છે.

સર્વથા અશુદ્ધ કોદ્રવાના જેવું મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ છે, એ કર્મના ઉદયથી જીવને હિતમાં અહિતની યુદ્ધિ થાય છે અને અહિતમાં હિતની યુદ્ધિ થાય છે. એટલે એ કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રાણી હિતને અહિત સમજે છે અને અહિતને હિત સમજે છે. આ પ્રકારના કર્મપુદ્ગળોમાં અઠાણીઓ, ત્રણઠાણીઓ અને બેઠાણીઓ રસ હોય છે. ૧/૪ રસને ચતુઃસ્થાનક, ૧/૩ને ત્રિસ્થાનક અને ૧/૨ને દ્વિસ્થાનક (બેઠાણીઓ) રસ કહેવાય છે. સ્વાભાવિક રસ છે તેને એકઠાણીઓ રસ કહેવામાં આવે છે. આ વિષય સમજવા માટે લીંબોળીનો કે શેરડીનો એક શેર રસ લઈએ. એને એકઠાણીઓ રસ કહેવો. લીંબોળીના એ સ્વાભાવિક રસને કડવો અથવા શેરડીના રસને મીઠો રસ કહેવો જોઈએ. એ એક શેર રસને આગમાંથી પસાર કરીને અરધાને બાળી નાંખવો, એ રીતે કરતાં વધેલ કે બચેલ અરધા રસને બેઠાણીઓ રસ કહેવાય છે. એ રસ સ્વાભાવિક કડવા રસ કે મધુર રસની અપેક્ષાએ વધારે કડવો કે વધારે મધુર કહેવાય. એક શેર રસના બે વિભાગ બાળી નાંખવામાં આવે તો વધેલા એક વિભાગના રસને ત્રણઠાણીઓ રસ કહેવાય. આ પ્રાપ્ત થયેલ લીંબડાનો રસ વધારે કડવો અને શેરડીનો રસ વધારે મીઠો થાય છે. એક રસના ત્રણ ભાગ બાળી નાંખવામાં આવે તો વધેલા પાશેર રસને અઠાણીઓ રસ કહેવામાં આવે છે. આ રસ જો લીંબડાનો હોય તો વધારે કડવો અને શેરડીનો હોય તો વધારે મીઠો કહેવાય છે. આવી રીતે કર્મ શુભ અથવા અશુભ ફળ આપે છે. તે સર્વથી આકરો હોય તો તે ચારઠાણીઓ રસ કહેવાય છે, તેથી ઓછો કડવો યા મીઠો રસ હોય તો ત્રણઠાણીઓ રસ કહેવાય છે, તેથી ઓછા તીવ્ર રસને બેઠાણીઓ રસ કહેવાય છે અને મંદ શક્તિવાળા રસને એકઠાણીઓ રસ સમજવો જોઈએ.

અનંતાનુબંધી કષાય-ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ એ ચારે પ્રકૃતિ બંધમાંથી પણ જાય છે. (બીજા કર્મત્રય, ગાથા પાંચમી)

અને સમકિતમોહનીય તથા મિશ્રમોહનીયને તે બંધમાં ગણવામાં જ નથી આવતા. ૧૫૮ પ્રકૃતિ પૈકી સંઘાતનને (૫) અને બંધનને (૧૫) તે શરીર નામના ૫ લેહોમાં અને વર્ણુઆદિની ૨૦ પ્રકૃતિઓને વર્ણુઆદિ ચારમાં સમાવતાં અને મોહનીય કર્મની ૨૮ પૈકી એ (મિશ્ર અને સમકિતમોહનીય)ને ન ગણતાં બાકીની ૧૨૦ કર્મપ્રકૃતિનો બંધ જ ગણવામાં આવેલ છે. એનું કારણ એ છે કે આ એ-સમકિતમોહનીય અને મિશ્રમોહનીયનો બંધ થતો નથી, મિથ્યાત્વમોહનીયનો કર્મબંધ થાય છે. એના પુદ્ગળોને જીવ પોતાના સમકિત ગુણથી અત્યંત શુદ્ધ અથવા અર્ધશુદ્ધ કરી દે છે, આ અત્યંત શુદ્ધ પુદ્ગળ તે સમકિતમોહનીય અને અર્ધશુદ્ધ પુદ્ગળ તે મિશ્રમોહનીય છે. આવી રીતે સમકિતમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય કર્મપ્રકૃતિઓ અલગ બંધાતી ન હોવાથી બંધને અંજે ૧૨૦ કર્મપ્રકૃતિનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. (એની વિસ્તૃત વિચારણા માટે ગુઓ પ્રથમ કર્મત્રય-ગાથા ૩૨ ઉપરનું વિવેચન).

આવી રીતે અનંતાનુબંધીનો બંધ બીજા ગુણકાણે અને તેની આગળ વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે અને સમકિતમોહનીય અને મિશ્રમોહનીયનો બંધ થતો જ નથી. મિથ્યાત્વમોહનીયમાં તે એ ફરી જાય છે.

આ રીતે સમકિતમોહનીય કે મિશ્રમોહનીયનાં બંધનનું કારણ જ ન હોવાથી તેને જીવ બાંધતો નથી. (૨૬૦)

ક્ષપકશ્રેણીવાળો વધારે કર્મક્ષય કરે--

સમ્યક્ત્વમોહનીયં ક્ષયત્યષ્ટાવતઃ કષાયાંશ્ચ ।

ક્ષયતિ તતો નપુંસકવેદં સ્ત્રીવેદમથ તસ્માત્ ॥૨૬૧॥

અર્થ--સમ્યક્ત્વમોહનીયનો તે ક્ષય કરે છે અને આઠ કષાયોનો તે ક્ષય કરે છે. ત્યારપછી તે નપુંસકવેદનો ક્ષય કરે છે અને તે સ્ત્રીવેદનો પણ ક્ષય કરે છે. (૨૬૧).

વિવેચન--એ છેલ્લી ગાથામાં બતાવેલાં કર્મોને તે ખપાવે છે પણ બીજા કયાં કર્મોને ક્ષપકશ્રેણી બાંધનાર ખપાવે છે તેનું આ ગાથામાં વર્ણુન કરે છે.

સમ્યક્ત્વમોહનીય--પ્રાણી દર્શનમોહનીય બાંધે છે. તેનો રસ તીવ્ર હોય તો તે મિથ્યાત્વમોહનીય કહેવાય છે. વચગાળાનો હોય તો તે મિશ્રપુંજ કહેવાય છે અને મંદ રસ હોય તો તે સમ્યક્ત્વમોહનીય કહેવાય છે. શાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો એકઠાણીઓ રસ સમકિતમોહનીયનો હોય છે. એ કે ત્રણ ઠાણીઓ રસ મિશ્રમોહનીયનો હોય છે. અને ચૌઠાણીઓ રસ મિથ્યાત્વમોહનીયનો હોય છે.

પ્રથમ ગુણુસ્થાનકને અંતે મિશ્રમાત્રમોહનીય ઉદયમાંથી વિચ્છેદ પામે છે. (બીજા કર્મ-અથ, ગાથા ઔદરમી) ત્રીજા ગુણુસ્થાનકને અંતે મિશ્રમોહનીય ઉદયમાંથી વિચ્છેદ પામે છે (સદર, ગાથા પંદરમી) અને સાતમા ગુણુસ્થાનકને અંતે સમકિતમોહનીય ઉદયમાંથી વિચ્છેદ પામે છે, બંધમાંથી એ જાય છે. (સદર, અઠારમી ગાથા).

આઠ કષાય—બીજા અપ્રત્યાખ્યાની ચાર કષાયો ત્રીજા ગુણુસ્થાનકને અંતે બંધમાંથી વિચ્છેદ પામે છે અને ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાની કષાયની ચોકડીનો બંધ પાંચમે ગુણુકાણે છુવ કરતો નથી (ગાથા ૧૬ મી, સદર).

નપુંસકવેદ—કર્મઅથના કહેવા પ્રમાણે ત્રણે વેદો નવમા ગુણુસ્થાનકને અંતે ઉદય-માંથી જાય છે. (ગાથા ૧૮મી, સદર અથ).

સ્રીવેદ—તેનો ઉદય પણ નવમા ગુણુસ્થાનકને અંતે જાય. ત્રણે વેદ ઉદયમાંથી સાથે જ જાય છે.

આવી રીતે પ્રાણી ક્ષપકશ્રેણી માંડવાનો હોય છે તેની પહેલાં ઉદયમાંથી તે પ્રકૃતિઓ જાય છે. ઉદયમાંથી ત્રણે વેદનો અંત નવમા અનિવૃત્તિકરણ ગુણુસ્થાનકને છેડે થાય છે. (દ્વિતીય કર્મઅથ-ગાથા ૧૮ મી).

આમાં નપુંસકવેદ અને ત્યારપછી સ્રીવેદનો ક્ષય થાય છે એમ વાત કરી છે. તે માટે આપણે સત્તાને તપાસી જઈએ.

સત્તા એટલે પૂર્વકાળે બાંધેલ કર્મ એનો સ્થિતિકાળ પાકે ત્યારે ઉદયમાં આવે, ત્યાં સુધી તે સત્તામાં પડયું રહે. સત્તામાં તો અપૂર્વકરણ વગેરે ૪ ગુણુસ્થાનકે અનંતાતુબંધી કષાયોનો ઉદય સત્તામાંથી જાય. એ ચાર ગુણુસ્થાનક તે આઠમું, નવમું, દશમું અને અગિયારમું છે. કર્મપયદિ મતે એ ચારે ગુણુસ્થાનકે લાભે નહિ. (ગુઓ કર્મઅથ બીજા-ગાથા ૨૭ મી). અહીં તો એમના મત પ્રમાણે એ કર્મની વિસંયોજના કરે, તેથી બળ્યા બીજની પેઠે એ કર્મ ફરી પદલવે નહિ.

કર્મઅથકારના મતે તે નવમા ગુણુસ્થાનકના ત્રીજા ભાગમાં સ્રીવેદ, નપુંસકવેદ સત્તા-માંથી જાય. આ ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર છુવની વાત છે. આપણે તો વસ્તુસ્થિતિ સમજવાની છે, બાકી એ ગુણુસ્થાનક સુધી આપણે આ લવે તો પહોંચવાના નથી. બાકી સ્રીવેદ અને નપુંસકવેદ ઉદય અને સત્તામાંથી જાય છે, એ ચોક્કસ વાત છે. (કર્મઅથ બીજા, ગાથા ૨૮મી). “ત્યારપછી” એવો શબ્દ અથકારે કેમ વાપર્યો હશે તે તત્ત્વજ્ઞાનીગ્રન્થ રાખી આપણે આગળ વધીએ. (૨૬૧)

ક્ષપકશ્રેણિ માંડનારના વધારે કર્મક્ષયો—

હાસ્યાદિ તતઃ પદ્કં ક્ષપયતિ તસ્માચ્ચ પુરુષવેદમપિ ।

સંજ્વલનાનપિ હત્વા પ્રાપ્નોત્યથ વીતરાગત્વમ્ ॥૨૬૨॥

અર્થ—હાસ્ય વગેરે છ નોકવાયેને ખપાવે અને ત્યારપછી પુરુષવેદને પણ ખપાવે અને સંજ્વલનપ્રકારના ચારે કષાયોને હણી નાખીને તે વીતરાગપણું પ્રાપ્ત કરે. (૨૬૨).

વિવેચન—ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર કેટલાં કર્મોને ખપાવે તેનું વર્ણન છેલ્લી બે ગાથાથી ચાલે છે. તે જ વાતમાં વધારે આ ગાથામાં અંધકાર કરે છે.

હાસ્યાદિપદ્ક—હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક અને દુગુંછાને હાસ્યાદિપદ્ક કહેવામાં આવે છે. તે ઉદયમાંથી તે જાય છે, પણ નવમા ગુણુસ્થાનકના ત્રીજા ભાગે આ હાસ્યાદિ પદ્ક સત્તામાંથી પણ જાય છે એમ બીજા કર્મઅંધની ત્રીશમી ગાથામાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

સંજ્વલન—સંજ્વલન પ્રકારનો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ પૈકી પ્રથમના ત્રણ તે ઉદયમાંથી નવમે ગુણુસ્થાનકે ક્ષય પામી જાય છે અને સંજ્વલન લોભ દશમે ગુણુસ્થાનકે ઉદયમાંથી જાય છે. (બીજા કર્મઅંધ, ગાથા ૨૬)

ઉપરના ત્રણ સંજ્વલન ક્રોધ, માન અને માયા નવમા ગુણુસ્થાનકને છેડે સત્તામાંથી પણ જાય છે અને સંજ્વલન લોભ દશમે ગુણુસ્થાનકે જાય છે. (સદર, ગાથા ૩૧).

વીતરાગત્વ—જેના રાગ અને દ્વેષ ગયા છે, તે વીતરાગતા છે. એવી વીતરાગતા ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર પ્રાપ્ત કરે છે.

સત્તામાંથી પણ દશમે ગુણુસ્થાનકે કષાય જાય છે અને તે એટલે વીતરાગત્વ જરૂર આવે છે એવો મત ઉમાસ્વાતિજી પ્રકાશે છે.

નપુંસકવેદ અને સ્ત્રીવેદની સર્વપ્રકૃતિ નવમાના નવ ભાગ કરતાં ચોથેથી નવમા સુધી સત્તામાંથી જાય છે.

આ રીતે ઉદય અને સત્તામાંથી પ્રકૃતિ જતાં વીતરાગતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને વીતરાગને તે મારાંતારાં કોઈ નથી. આ સર્વ ક્ષપકશ્રેણી માંડનારને થાય છે. ઉપશમ-શ્રેણીવાળો તે સંસારમાં ફરે છે. (૨૬૨)

ક્ષપકનો વધારે કર્મનાશ—

સર્વોદ્ઘાતિતમોહો નિહતક્લેશો યથા હિ સર્વજ્ઞઃ ।

માત્યનુપલક્ષ્યરાહવંશોન્મુક્તઃ પૂર્ણચન્દ્ર ઇવ ॥૨૬૩॥

અર્થ—મોહના સર્વ રીતે ચૂરેચૂરા કરીને સર્વ કલેશને મારી હઠાવીને જાણે એ પોતે જ સર્વજ્ઞ ન હોય તેવો થઈને, નહિ દેખાતા રાહુના અંશથી પણ મુક્ત થઈને પૂનમનો પૂરેપૂરો જાણે અંદ્ર હોય તેવો તે થઈ જાય છે. (૨૬૩)

વિવેચન—આ ગાથામાં પણ ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર શું શું કરે છે તેનું વિગતવાર ચાલતું ખાકીનું વર્ણન પૂરું કરે છે.

સર્વોદ્દઘાતિતમોહ—મોહનીય કર્મ દશમા ગુણસ્થાનકેથી ઉદયમાંથી વિચ્છેદ જાય છે, ક્ષપકશ્રેણી માંડનારે આ મોહના ચૂરેચૂરા કરેલા હોય છે અને રહીસહી મોહનીયની એક પ્રકૃતિ-સંબલન લોભનો પણ અહીં ઉદયમાં ક્ષય કરે છે. ક્ષીણમોહ નામના ખારમા ગુણસ્થાનકે મોહનીય કર્મ સત્તામાંથી પણ જાય છે. એટલે ક્ષપકશ્રેણી માંડનારનો ઉદય અને સત્તામાંથી મોહ નાશ પામી જાય છે. તેથી તેમ જ તેનો સર્વથા અંધમાંથી પણ ચૂરેચૂરા થયેલ હોવાથી તેનો અનેક ગુણોમાંનો આ, મોહને ચૂરેચૂરા કરવાનો ગુણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

કલેશ—ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર મહાનુભાવના સર્વ કલેશો દૂર થયેલા હોય છે અથવા તેમને તેણે હઠાવી દીધેલ હોય છે. જેનામાં કષાય ન હોય એનામાં કલેશ ન જ હોય, કારણ કે કલેશનું મૂળ કષાયો જ છે.

સર્વજ્ઞ—એ ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર સર્વજ્ઞ-કેવળજ્ઞાની જેવો જ લગભગ થઈ જાય છે અને બહુ જ થોડા વખતમાં તેને તેરમે ગુણસ્થાનકે કેવળજ્ઞાન થતું હોવાથી તે લગભગ સર્વજ્ઞ જેવો જ છે.

રાહુવંશો—રાહુનો અંશ. રાહુ અંદ્રને ગળી જાય છે એ પ્રાચીન માન્યતા ઉપર આ રૂપક છે.

પૂર્ણઅંદ્ર—પૂનમનો અંદ્ર. રાહુનો અંશ પણ જેને લાગેલો નથી એવો તે પૂર્ણ-માનો જાણે અંદ્રમા જ ન હોય તેવો તે દેખાય છે.

આવી રીતે ક્ષપકશ્રેણી માંડનારની મહત્તા બતાવી. એ અનંતાનુબંધી કષાયો, અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની કષાયો તથા સંબલન કષાયો પર વિજય મેળવી, હાસ્યાદિ પદકનો વિજય કરે છે અને વેદનો ત્યાગ કરી અંતે લગભગ સર્વજ્ઞ જેવો થઈ જાય છે. વિશેષ જાણવા ઇચ્છા હોય તેમણે ખીજા કર્મઅંધ જેવો. આવી રીતે ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર મોહ ઉપર પ્રથમ સામ્રાજ્ય મેળવે છે. કર્મોમાં મોહનીય કર્મ ભારે આકરું છે, તેના પર તે વિજય મેળવે છે, એટલે તેનો રસ્તો સીધો અને સપાટ થાય છે. આ દષ્ટિએ ક્ષપકશ્રેણીનું સ્વરૂપ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. (૨૬૩)

ક્ષપકશ્રેણી માંડનારનો ધ્યાનાનલ—

સર્વેન્ધનૈકરાશીકૃતસંદીપ્તો હ્યનન્તગુણતેજાઃ ।

ધ્યાનાનલસ્તપઃપ્રશમસંવરહવિવિવૃદ્ધબલઃ ॥૨૬૪॥

અર્થ—સર્વ બાળવાનાં સાધનોને એકઠાં કરી ચેતાવેલો તેનો ધ્યાન રૂપ અગ્નિ તપ, શાંતિરસ અને સંવરરૂપ ધીથી વધારે વૃદ્ધિ પામી અનંત તેજવાળો બને છે. (૨૬૪)

વિવેચન—ક્ષપકશ્રેણીએ આગળ ધપેલો માણસ કેવો હોય છે તેનું સવિશેષ વર્ણન ચાલુ જ છે અને તે આવતી ગાથા સુધી ચાલવાનું છે. હવે આપણે તે વર્ણન જોઈએ.

ઈન્ધન—બાળવાનાં છાણાં અથવા લાકડાં. બળી શકે તેવી સર્વ વસ્તુ. તે બધી વસ્તુઓને એકત્ર કરવામાં આવી હોય અને પછી તેમને સળગાવેલ હોય, ચેતાવેલ હોય, ત્યારે કેવો મોટો ભડકો થાય? બાળવાની બધી વસ્તુનો ઢગલો તો તમે હોળીમાં જોયો હશે, એમાં અનેક ધરનાં બારણાં, છાણાં, લાકડાં, તમરિયાં વગેરે બળે તેવી અનેક વસ્તુઓ હોય છે. તે મોટા ઢગલાને અગ્નિ આંપ્યો હોય અને જેવડો ભડકો થાય તેવડો મોટો ભડકો કરનાર આ ઈંધણુ છે. આવડા મોટા ભડકામાં તો નાંખ્યું હોય તે બળી જાય છે, કારણ કે ભડકો જ પોતે મોટો છે.

તેજ—એ ભડકો એટલો મોટો થાય કે તેનું તેજ પણુ ઘણું દૂરથી દેખી શકાય. તમે ડુંગર પર થતી હોળી દૂરથી પણ જોઈ હોય તો તે માઈલો સુધી પ્રકાશ પાડે છે. આ ભડકાના મોટા તેજનો અનુભવ ગામડાંવાળાને વધારે હોય, મોટાં શહેરમાં તો દીવાનો પ્રકાશ ઘણું તેજ ખાઈ જાય છે.

હવિ—આના જેવો ધ્યાનનો અગ્નિ હોય અને તેમાં પાછું ધી છાંટતા જવાનું હોય, પછી ભડકામાં શું બાકી રહે? જેમ બાળવાની ચીજ(ઈન્ધન)નો મોટો ભડકો થાય છે તેમ કર્મોના સમૂહને બાળી ભસ્મ કરવા ધ્યાનાગ્નિનો મોટો ભડકો થાય છે. અને તેમાં તપ, સમતારસ (પ્રશમ) અને સંવર ધી પૂરે છે. પછી જેમ ચાલુ ભડકો ધીથી વધી જાય છે તેમ ધ્યાનરૂપ અગ્નિમાં જ્યારે તપ, પ્રશમ અને સંવરરૂપ ધી ઉમેરવામાં-નાંખવામાં આવે ત્યારે તેનો ખૂબ મોટો ભડકો થાય છે.

બલ—સામર્થ્ય. એવો સમર્થ ભડકો ખૂબ મોટો થાય અને તેમાં પાછું તપ, પ્રશમ અને સંવરનું ધી છાંટવામાં આવે ત્યારે તેનું જોર વધી જાય. પારકાં કર્મોને પણ બાળવા ધ્યાનરૂપ અગ્નિ સમર્થ થાય છે એમ ટીકાકાર અહીં જણાવે છે. આવે અર્થ આપતો કોઈ શબ્દ આ મૂળ ગાથામાં નથી, આવતી ગાથામાં તે શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષારૂપે છે તેથી તે વાસ્તવિકતાનો પ્રતિપાદક નથી. પારકાનાં કરેલાં કર્મો ધ્યાનરૂપ અગ્નિથી બાળી શકાય એ વાત મને ખેસતી નથી. એ તો કર્મનો એકસરખો નિયમ છે કે કરે તે ભોગવે.

ધ્યાન કર્મોને બાળવા સમર્થ છે. અને તપ સાથે પ્રશમ અને સંવર લળે ત્યારે પુષ્ટ થયેલો ધ્યાનાગ્નિ પ્રાણીનાં કર્મો તો બાળી શકે છે, પણ એ પરકૃત કર્મો કેમ બાળે? તે વાત મારી સમજણમાં આવી નથી.

કદાચ આ અર્થ પ્રશંસાએ હોય. તે પોતાનાં તો શું, પણ પારકાનાં કરેલાં કર્મોને બાળવા સમર્થ થાય છે, એવો મોટો મહિમા ધ્યાનાગ્નિનો છે. બાકી જ્યાં સુધી હું કર્મોનાં સિદ્ધાંત સમજુ છું ત્યાં સુધી પારકાનાં કરેલાં કર્મો આ પ્રાણી હાલ શકે કે બાળી શકે એવો કોઈ પણ માર્ગ નથી. મૂળમાં એવો કોઈ પણ શબ્દ નથી. મારે મતે ધ્યાનાગ્નિથી પરકૃત કર્મ બાળવાં શક્ય નથી. મને આ બાબત ટીકાકારની આલંકારિક લાગે છે. તત્ત્વ કેવળીગમ્ય છે. ધ્યાન અગ્નિ જેવું કામ કેવી રીતે કરે છે તે એકવાર તમે સમજી લો અને પછી સાથે જ્યારે સમતા-પ્રશમ હોય અને નવાં કર્મો આડે સંવર હોય, ત્યારે તે બંને ધ્યાનાગ્નિમાં ધી રેડવાનું કામ કરે છે. એક તો બધાં ઇંધનોને એકઠાં કરી ખડકવામાં આવ્યા હોય અને તેની ઉપર તપ, પ્રશમ અને સંવરનું ધી છાંટવામાં આવે પછી એ અગ્નિ કેટલો વધે તે કલ્પનામાં આવે તેમ છે. કલ્પનાને જોર આપવું. અહીં અગ્નિ તો ધ્યાનાત્મક સમજવો, આ રૂપક સમજવા જેવું છે. (૨૬૪)

ક્ષપકશ્રેણીએ કરેલ ધ્યાનાગ્નિનું જોર—

ક્ષપકશ્રેણિમુપગતઃ સ સમર્થઃ સર્વકર્મિણાં કર્મ ।

ક્ષપયિતુમેકો યદિ કર્મસંક્રમઃ સ્યાત્ પરકૃતસ્ય ॥૨૬૫॥

અર્થ—જ્યારે પ્રાણી ક્ષપકશ્રેણીને આદરે છે ત્યારે બધાં પ્રાણીઓનાં કર્મ જો તેનામાં સંક્રમ થઈ શકતાં હોય તો તે સર્વને અપાવવાને શક્તિશાળી થાય છે. (૨૬૫)

વિવરણ—ક્ષપકશ્રેણી આદરનાર કેટલો મોટો ધ્યાનાગ્નિ સળગાવે છે તેનું વિશેષ વર્ણન કરે છે.

ક્ષપકશ્રેણી—જે ક્ષપકશ્રેણી બારમા ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્ત થાય છે તે નસીબદાર પ્રાણીને મળે છે. તેનો ધ્યાનાગ્નિ કેવો બળવાન હોય છે તેનું અત્ર વર્ણન કરે છે.

અનેક પ્રાણીઓ જે કર્મો કરે છે, પછી સલે તે પારકાં કરેલાં હોય, તેમનો જો તેનામાં સંક્રમ થતો હોય તો તેનો ધ્યાનાગ્નિ એ બધાં કર્મોને બાળી નાંખવા શક્તિમાન થાય છે. તે પોતાનાં કર્મોને તો બાળી મૂકે, પણ જો બીજાનાં કર્મો તેનામાં સંક્રમતાં હોય તો તેમને પણ બાળી મૂકવા તેનો ધ્યાનાગ્નિ સમર્થ થાય છે. આ જૈન શૈલી પ્રમાણેની વાત છે. પણ બીજાનાં કરેલાં કર્મોનો સંક્રમ પોતામાં થઈ શકતો નથી, એ જાણીતી વાત છે. પોતે કરેલાં કર્મોને તો પોતે જ લોગવવાં પડે છે.

સર્વ—ખીબ અનેક માણસોએ કરેલાં કર્મ જો કદી તેનામાં ફેરવી શકાતાં હોય તો તેને પણ ખાળી મૂકે તેટલી શક્તિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

સંક્રમ—ફેરફાર. પોતાનાં કર્મ એકખીબમાં ફેરી શકે છે (જુઓ પાંચમો કર્મ અર્થ), પણ ખીબનાં કર્મનું સંક્રમણ પોતાનામાં થઈ શકતું નથી; તે તો તેના કરનારને લોગવવાં જ પડે.

પરકૃત—પારકાનાં કરેલાં. એવાં સર્વકર્મીઓનાં કર્મને ખાળી નાંખી એવાં એનો ધ્યાનાગ્નિ બળવાન થાય છે. પણ અન્યકૃત કર્મનું સંક્રમણ પોતાનામાં થતું નથી, એટલે આ તો ક્ષપકશ્રેણીનો મહિમા બતાવનારી વાત છે.

ક્ષપયિતું—અપાવવા. લોગવીને કે ખેરવીને તેનો નાશ-ક્ષય કરવા તે સમર્થ થાય છે.

પરકૃત કર્મનો પોતાનામાં સંક્રમ ન થાય તે બાબત અંધકર્તા પોતે જ આવતી ગાથામાં સ્પષ્ટ કરશે.

કર્મસંક્રમ—કર્મનો સંક્રમ થઈ શકતો હોય તો. એટલે એ પોતાના કર્મને જ ખાળે એટલો પ્રબળ એનો ધ્યાનાગ્નિ હોય છે એમ નહિ; પણ ખીબનાં કર્મ તેમાં કર્મમાં ફેરી જતાં હોય, જે થઈ શકે તેલું નથી, તો તે પરકૃત કર્મોને પણ ખાળી નાખવા સમર્થ છે. આ તો એક બતની ઉત્પ્રેક્ષા છે. તેલું બનતું નથી, થઈ શકતું નથી પણ ક્ષપકશ્રેણી માંડનારનો ધ્યાનરૂપ અગ્નિ કેટલો મોટો, પ્રબળ અને બળવાન હોય છે, તેનો આશી ખ્યાલ આવે છે.

ઉપશમશ્રેણી માંડનારનો પાત થાય છે, કાં તો તે દેવમતિમાં જઈ ચોથે ગુણસ્થાનકે સ્થિત થાય છે, અથવા સાસ્વાદન નામના ખીબ ગુણસ્થાનકે જરા વખત ટકી સમક્રિતને વમી નાખી પ્રથમ ગુણસ્થાનકે જાય છે. આવી ઉપશમશ્રેણી કૌક ક્ષવમાં પ્રાણી વધારેમાં વધારે બે વખત માંડે છે અને સંસારમાં—પરાવર્તમાં કુલ ચાર વખત માંડે છે. ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર તો ક્ષાયોને દૂર કરી ઘીતરાજ થઈ તે જ ક્ષવમાં મોક્ષે જાય છે. (૨૬૫)

પોતાનાં કર્મો પોતાને જ લોગવવાનાં—

પરકૃતકર્મણિ યસ્માન્ન ક્રામતિ સંક્રમો વિભાગો વા ।

તસ્માત્ સત્ત્વાનાં કર્મ યસ્વ યત્તેમ તદ્દેવમ્ ॥૨૬૬॥

અર્થ—અન્યકૃત કર્મમાં સંક્રમણ થતું નથી અને તેમાં વિભાગ પણ થતો નથી, તેટલા માટે જેણે કોઈ પણ કર્મ કર્યાં હોય તે તેણે જ લોગવવાં જઈએ. (૨૬૬)

વિવેચન : સંક્રમ—કર્મમાં અંદર અંદર સંક્રમ થાય છે. એક જાતનું કર્મ હોય તે બીજી જાતના કર્મ તરીકે ફરી જાય છે. તે કેમ ફરે છે તે જોવું જ્ઞાનીએ કહ્યું તેવું કમ્પયટિ અંતમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે.

વિભાગ—સમસ્ત કર્મો ન ફરે તો એમાં વિભાગ-ભેદ પાડીને તેને ફેરવીએ. પણ તેમ શક્ય નથી, કારણ કે કર્મમાં એવી ખાસિયત છે કે એક દેશે પણ એ ફરી શકતું નથી.

વેદ્ય—જેણે કર્મ કર્યું હોય તે એને ભોગવે. એ તો દુનિયાનો કમ જાણીતો છે કે પોતાને પગે વાગે કે વાંસામાં વાગે તો જેને વાગે તેને જ તે ભોગવવું પડે. બીજા સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા અનેક આવે. પણ સારા કે ખરાબ કર્મનાં ફળો ભોગવવામાં કોઈ મદદ કરતું જ નથી. એ તો જેણે એ કર્મ કર્યું હોય તેણે જ તે ભોગવવાનું છે, એમાં કોઈ જાતનો સંબંધ કે દરમ્યાનગીરી ચાલતા નથી.

કર્મ કરનારે જ તેનું ફળ ભોગવવાનું એ જાણીતો સિદ્ધાંત છે, તેમાં કોઈ વાતનો અપવાદ ચાલતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ કર્મોનો ૧/૪ કે ૧/૧૦૦ કે ૧/૧૦૦૦ વિભાગ પાડી બીજાને હવાલે કરવામાં આવે આવું પણ બની શકે તેમ નથી. કર્મનો એક નિયમ છે કે કરે તે ભોગવે. આ સાર્વજનિક સત્ય છે અને તેને કોઈ જાતનો અપવાદ થઈ શકે તેમ નથી. માટે બીજા ઉપર આધાર ન રાખો. બીજા તમને કર્મથી છોડાવી શકશે કે કર્મમાં ભાગ પડાવી થોડો ભાગ પોતે ભોગવી આપશે એવું બની શકે તેમ નથી. એક જ નિયમ છે કે કરે તે ભોગવે. ભોગવતી વખત પોતાની સ્ત્રી કે સગો ભાઈ કે બહેન કે માખાપ કોઈ જરાપણ કામ આવતાં નથી. (૨૬૬)

મોહનીય કર્મની મહત્તા—

મસ્તકસ્રચિવિનાશાત્ત્તલસ્ય યથા ધ્રુવો ભવતિ નાશઃ ।

તદ્વત્ કર્મવિનાશો હિ મોહનીયક્ષયે નિત્યમ્ ॥૨૬૭॥

અર્થ—માથા ઉપરની સોયના નાશથી તાડનો અવશ્ય નાશ થાય છે, તેની પેઠે મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતાં સર્વ કર્મોનો નાશ જરૂર થાય છે. (૨૬૭)

વિવેચન—આ ગાથામાં એક ચાવી બતાવી છે. મોહનીય કર્મનો નાશ થવાથી ખાકીનાં સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે, માટે ક્ષપકશ્રેણીએ ચઢવા માટે મોહનીય કર્મનો નાશ જરૂર કરવો.

મસ્તક—માથું. તાડના ઝાડને માથે એક સોય હોય છે. જો એ સોયનો નાશ થાય તો તાડનો નાશ અવશ્ય થાય છે.

સૂચિ—સોય. તાડના ઝાડ ઉપર એક સોય હોય છે. તેને માટે એવી માન્યતા છે કે તાડનો નાશ કરવો હોય તો તે સોયનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ. અને સોયનો નાશ

થવાથી તાડનો અવશ્ય નાશ થાય છે. અત્યારે પણ બગીચાપાલકની આ માન્યતા છે. તાડના ઝાડ ઉપર રહેલ સોયનો નાશ કરવો એ આખા તાડનો નાશ લાવવા માટે ચોક્કસ ઉપાય છે.

વિનાશ—એને ઉડાવી દેવાથી, કાપી નાખવાથી. સૂચિનો નાશ કરવાનું શું પરિણામ આવે છે તે બગીચાના રક્ષકને પૂછવું. એકલી સોયને ઉડાવી દેવાથી તાડનો નાશ તો લખાયલો જ છે. પછી આખા તાડને જમીનદોસ્ત કરવા પ્રયાસ કે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. આ તો વાત બેસે તે માટે લૌકિક દષ્ટાંત આપ્યું છે.

મોહનીયક્ષયે—મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરવાથી. આપણે જોયું કે ઉદયમાંથી મોહનીય કર્મ દશમા ગુણુસ્થાનકમાંથી સર્વથા જાય છે અને સત્તામાંથી બારમા ગુણુસ્થાનકને અંતે જાય છે. આ સર્વ કર્મના રાજા જેવા મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતાં બધાં કર્મો—બાકીનાં સાતે કર્મનો ક્ષય થાય છે. તેથી બધાં કર્મોમાં મોહનીય કર્મને રાજાનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જો રાજાને શેઠ લાગે, તો તે કોઈ પણ સ્થાનકે ન ચાલી શકે, ત્યારે શેત્રંજ પૂરી થાય છે. તે રીતે એક મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતાં બીજાં સાતે કર્મનો અવશ્ય ક્ષય થઈ જાય છે.

માટે કહેવાની વાત એ છે કે આ કર્મોની રમત જાણનાર કોને તો જ પામે જો એ મોહનીય કર્મને હઠાવી, પછાડી દઈ તેનો ક્ષય કરે. એક મોહનીય ઉપરના વિજયથી બાકીનાં સાતે કર્મો નાશ પામે છે. તો આ ચાવી જેવી ગાથાને યથાસ્વરૂપે સમજવી: એકસોને અઠાવન પ્રકૃતિમાં—પેટાભેદમાં મોહનીય કર્મને અઠાવીશ સ્થાન મળે છે. એ અઠાવીશનો ક્ષય થતાં બાકીનાં ૧૩૦ કર્મો ચાલ્યાં જાય છે, માટે એ મોહનીયનો ક્ષય કરવા પ્રબળ પુરુષાર્થ વાપરવો. (૨૬૭)

તે કેટલા વખતમાં થાય તે જણાવે છે—

છયસ્થવીતરાગઃ કાલં સોઽન્તર્મુહૂર્તમથ મૂત્વા ।

યુગપદ્ધિવિધાવરણાન્તરાયકર્મક્ષયમવાપ્ય ॥૨૬૮॥

અર્થ—અંતર્મુહૂર્ત (એ ઘડી) કાળમાં તે મોહ વગરનો થઈ એકી સાથે જ ગુહા ગુહા પ્રકારના આવરણો અને અંતરાયકર્મનો ક્ષય કરે છે. (૨૬૮)

વિવરણુ—આ ગાથામાં ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર પ્રાણી કેવી રીતે કર્મનો ક્ષય કરે છે તેની સ્થિતિ વર્ણવે છે.

છદ્મસ્થ વીતરાગ—છદ્મ એટલે આવરણુ. છદ્મસ્થ એટલે સંસારમાં રહેલો, સાંસારિક. એ અંતે વીતરાગ થવાનો છે તેની પહેલાં.

અંતરુદ્ધતા—અંતરાયીશ મિનિટને સુદુર્ત કહેવામાં આવે છે, તેનાથી કાંઈ ઓછા કાળમાં.

આવરણુ—ખારમા ગુણુસ્થાનને અંતે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના આવરણુનો બંધ તથા ઉદયમાંથી ક્ષય થાય છે. તેરમા અને ચૌદમા ગુણુસ્થાનકમાં આ બે આવરણુ રહેતા નથી અને સત્તામાંથી પણ તેમનો ક્ષય થાય છે. કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન તેરમે ગુણુ સ્થાનકે થાય છે, એટલે તેમનું આવરણુ તો કેમ જ રહી શકે? (દ્વિતીય કર્મબંધ)

અંતરાય—અંતરાયની પાંચે પ્રકૃતિ ખારમા ગુણુસ્થાનકને અંતે ઉદયમાંથી જાય. ધનધાતી ચારે કર્મે કેવળીને તેરમા ગુણુસ્થાનકે ક્ષોભ જ નહિ તે ઉઘાડી સમજાય તેવી વાત છે.

આવી રીતે ચારે ક્ષાતીકર્મોનો ક્ષય થતાં જેવડે શું થાય તે આવતી ગાથામાં જણાવશે. ચાર ક્ષાતી કર્મે તે સ્નાનવરણુ, દર્શનાવરણુ, મોહનીય અને અંતરાય છે. તે જાય ત્યારે વીતરાયતા આવે છે. (૨૬૮)

કષકચ્ચેણિ કરનારને કેવળજ્ઞાન—

શાશ્વતમનન્તમનતિશયમનુપમમનુત્તરં નિરવશેષમ્ ।

સમ્પૂર્ણમપ્રતિહતં સંપ્રાપ્તઃ સ કૈવલં જ્ઞાનમ્ ॥૨૬૯॥

અર્થ—હ મેશનું, અંત વગરનું, સર્વથી અદિયાતા પ્રકારનું, જેને કોઈની ઉપમા ન આપી શકાય તેવું, જેનાથી વધારે સુખ નથી તેવું, પરિપૂર્ણ અને જેમાં સામે કંટકો પડતો નથી એવું કેવળજ્ઞાન તે પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૬૯)

વિવેચન—આગલી ગાથામાં જે અધૂરી વાત કરી છે તેનો ઉત્તર વિભાગ આ ગાથામાં જણાવે છે.

આવે પ્રાણી કેવળજ્ઞાન પામે છે. જેમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના સર્વ ભાવ જણવામાં આવે તેને કેવળજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ કેવળજ્ઞાન અનેક વિશેષણો યુક્ત હોય છે. તે કેવળજ્ઞાનના વિશેષણો અત્ર કાખવે છે.

શાશ્વત—સર્વકાળ રહેનારું. કેવળજ્ઞાન થયા પછી તે આલ્યું જતું નથી. આ સર્વ-કાળના જ્ઞાનને તેટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યગતિમાં થોડું સુખ મળે, પણ પછી તે આલ્યું જાય ત્યારે દુઃખ મૂકી જાય છે. કેવળજ્ઞાન માટે તેમ નથી. તે તો એક વાર થયું ત્યારપછી હંમેશને માટેનું થાય છે.

અનંત—એ જ ઉપરનો ભાવ ખીણ રીતે ખતાવે છે. એ જ્ઞાનનો અંત આવતો જ નથી, એ અનંતજ્ઞાન છે, એનું પરિવસાન નથી. આવીને થોડો વખત રહી આલ્યું જાય તેવું તે જ્ઞાન નથી, પણ થયા પછી અંત વગરના કાળ સુધી ચાલુ રહ્યા જ કરે છે.

અનતિશય—એ સંપૂર્ણ જ્ઞાન એવું છે કે એનાથી ચઢે તેવું કોઈ જ્ઞાન નથી. એનાથી કોઈ વધારે સારું ન હોય તે અનતિશય કે નિરતિશય કહેવાય છે. આનાથી વધારે સુંદર જ્ઞાન કદપી પણ ન શકાય તેવું તે જિજ્ઞાસામાં જિજ્ઞાસા પ્રકારનું જ્ઞાન છે. એની હરિકાઈમાં કોઈ જીભું રહી શકે તેવું જ્ઞાન જ નથી.

અનુપમ—આ દુનિયામાં કોઈપણ પદાર્થ નથી જેની ઉપમા તેને આપી શકાય. સરખામણી કરવા માટે કોઈ પદાર્થની જ ગેરહાજરી છે. આ જ્ઞાન કોના જેવું છે એમ ઉપમાન કરવા માટે તેની સામે ધરી શકાય તેવા પદાર્થ જ નથી. એટલે, એ એટલું જિજ્ઞાસા પ્રકારનું છે કે જેની સાથે સરખાવી શકાય તેવી ચીજ આ દુનિયામાં નથી. 'જિજ્ઞાસકે પટંતર કોઈ નહિ, ઉસકા કયા મોલા' એ આનંદધનના પદના વિવેચનમાં મેં આ બાબત વિસ્તારથી જણાવી છે.

અનુત્તર—ઉત્કૃષ્ટતમ. જેના પછી વધારે સારું જ્ઞાન આવવાનું છે એમ છે જ નહિ. એ યોતે જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

નિરવશેષ—બાકી કંઈ ન રહે તેવું, પરિપૂર્ણ, સંપૂર્ણ. જરા બાકી રહે તો પછી આવશે એવું આ કેવળજ્ઞાનમાં નથી.

સંપૂર્ણ—બધું, પૂરેપૂરું, જરાપણ બાકી ન રહે તેવું. બાકી શકાય તેટલા સર્વ પદાર્થને તે ગ્રહણ કરતું હોવાથી તે જાતે જ સંપૂર્ણ છે. કોઈ વાતે બાકી નથી.

અપ્રતિહત—એક ફટકો પડ્યા પછી સામે ફટકો પડે તે પ્રતિઘાત કહેવાય છે. અપ્રતિહત એટલે ન હણાય તેવું. આ કેવળજ્ઞાનમાં સામે ફટકો નથી, કારણ કે તેનાથી વધારે જ્ઞાન થવાનું જ નથી. આવું શુદ્ધ જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન છે. ભૂત, ભવિ અને વર્તમાન સર્વ પદાર્થ જાણે પછી બાકી શું રહે ? આવું કેવળજ્ઞાન ક્ષપકશ્રેણીને અંતે થાય છે. એવી આ ક્ષપકશ્રેણી છે અને તે યોગની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોવાથી ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તે શું જાણે એ કર્તા યોતે જ આવતી ગાથામાં જણાવે છે. (૨૬૯)

કેવળી શુ' શુ' જાણે તે બતાવે છે—

કૃત્સ્ને લોકાલોકે વ્યતીતસામ્પ્રતમવિષ્યતઃ કાલાન્ ।

દ્રવ્યગુણપર્યાયાણાં જ્ઞાતા દ્રષ્ટા ચ સર્વાર્થૈઃ ॥૨૭૦॥

અર્થ—આખા (પરિપૂર્ણ) લોક અને અલોકને તથા ગયેલા (પસાર થયેલ), ચાલુ (વર્તમાન) અને ભવિષ્ય કાળોને તથા સર્વ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયોને જાણનાર અને દેખનાર સર્વ પ્રકારે એ થાય છે. (૨૭૦)

વિવેચન—હવે એ કેવળજ્ઞાની શું બાણે અને નજરે દેખે છે, તેનું આ ગાથામાં વર્ણન કરે છે.

લોક—આ લોક જેમાં અઢી દ્વીપ, સાત નારકી, બાર દેવલોક અને અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો તથા મુક્તિશિલા આવેલાં છે તેને આખાને એ કેવળજ્ઞાન બાણે અને દેખે છે.

અલોક—ચૌદ રાજલોકનો સમાવેશ થયા પછી અનંત ગણો મોટો લાંબો અલોક આવે છે. એમાં છ દ્રવ્ય પૈકી માત્ર આકાશ જ એક દ્રવ્ય હોય છે. તે ઘણા મોટા પ્રદેશ છે. આ બંને વાત ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ કરી.

વ્યતીત—કાળના એક રીતે ત્રણ ભાગ પાડી શકાય-ગયેલો (past), વર્તમાન અને ભવિષ્યત્. આ પૈકી વ્યતીત એટલે ભૂતકાળ, ગયેલો કાળ, પસાર થઈ ગયેલો સમય.

સાંપ્રત—વર્તમાન, ચાલતો કાળ. અત્યારે જે વર્તે છે તે સમય એટલે વર્તમાનકાળ.

ભવિષ્યત્—આગળ ઉપર આવનારો કાળ એ ભવિષ્યકાળ. હવે પછી બનનારા બનાવો.

આ ત્રણે શબ્દો કાળને આશ્રયીને છે. ભૂત-ભવિષ્યને અને વર્તમાનને એ બરાબર બાણે છે અને દેખે છે એમ આ સૂત્રની મતલબ છે.

દ્રવ્ય—સર્વ ચીજોને, સર્વ વસ્તુને, સર્વ પ્રાણીઓને.

ગુણ—સહભાવી ધર્મો. ચીજો કે પ્રાણીને જે સાથે લાગ્યા હોય તે ધર્મો. કેટલાક ધર્મો પ્રાણીની સાથે જ લાગેલા હોય છે. વસ્તુના ધર્મો જે સાથે હોય અને રહે તે સ્થાયી ધર્મોને ગુણ કહેવામાં આવે છે.

પર્યાય—કમભાવી ધર્મો. બાણવાની ચીજ અથવા પ્રાણીમાં એક પછી એક થાય તે કમભાવી ધર્મોને પર્યાય કહેવાય છે.

બાણવાની સર્વ વસ્તુ જેમાં પ્રાણીનો પણ સમાવેશ થાય છે તેને એ કેવળજ્ઞાની બાણે અને દેખે. આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને સમબંધવતો એક ગુજરાતી રાસ શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચ્યો છે અને તેના પરથી દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં લખાયો છે. ગુજરાતીમાં પહેલો ગ્રંથ લખાય અને તે ગુજરાતીનું સંસ્કૃત થાય એવો આ રાસનો એક જ દાખલો છે.

સર્વાર્થ—સર્વ પ્રકારે, એટલે કેવળી દરેક વસ્તુને સર્વ પ્રકારે બાણે અને દેખે છે. સર્વ પ્રકારે એટલે જેટલું અંદરના વિષયને બાણે તેટલું જ બાહ્ય વિષયોને બાણે દેખે.

જ્ઞાતા—વિશેષ જ્ઞાન તે જ્ઞાન, વિગતવાર બાણપણું.

દ્રષ્ટા—સામાન્ય જ્ઞાન, આ કાંઈક છે એવું જ્ઞાન, વિગત વગરનું જ્ઞાન તે દર્શન.

આવી રીતે કેવળજ્ઞાની સર્વ ક્ષેત્રોને, સર્વ કાળને અને સર્વ વસ્તુના દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયને સર્વ પ્રકારે દેખે છે અને વિગતવાર બાણે છે. આલું કેવળજ્ઞાન ક્ષપકશ્રેણી માંડનારને

ત્યાર પછી બહુ ઓછા કાળમાં થાય છે. ત્યારપછી કેવળજ્ઞાની શું કરે એ સ્વાભાવિક પ્રશ્નનો જવાબ આવતી ગાથામાં કર્તા પોતે જ આપે છે.

આ તત્ત્વજ્ઞાનનો મોટો સવાલ છે અને બૌદ્ધો સાથે તે બાબતમાં વિવાદ છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે ભૂત ભાવી અને વર્તમાનકાળે થયેલા, થતા અને થવાના સર્વ વિષયોને પ્રાણી જાણી દેખી શકે છે. આ તક્ષવત જાણવો-સમજવો. (૨૭૦)

સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું વિશેષ સ્વરૂપ—

ક્ષીણચતુઃકર્માંશો વેદ્યાયુર્નામગોત્રવેદયિતા ।

વિહરતિ મુહૂર્તકાલં દેશોનાં પૂર્વકોટિં વા ॥૨૭૧॥

અર્થ—તેના ઉપર જણાવેલ ચાર ઘાતીકર્મો નાશ પામી ગયાં છે. વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર અઘાતી કર્મને ભોગવતાં તેઓ મુહૂર્તકાળ સુધી અથવા દેશ (કાંઈક) ઓછા પૂર્વ કોટિ વર્ષ સુધી વિચરે છે. (૨૭૧)

વિવેચન—કેવળજ્ઞાની કેટલો વખત વિહાર કરે છે? તેની ઉત્કૃષ્ટ તથા ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ બતાવે છે.

ક્ષીણચતુઃકર્માંશ—ઉપર જણાવ્યા તે ચારે ઘાતીકર્મો : જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય જેના મૂળથી ગયેલાં છે એવા કેવળજ્ઞાનવાળા પુરુષો.

વેદ્યાયુર્નામગોત્ર—ભવોપચાહી ચાર કર્મો તેમના બાકી રહે છે. તે ચાર કર્મો આ પ્રમાણે છે—વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર. આ ચાર કર્મો ભવોપચાહી કહેવાય છે. એ તે ભવ-જીવન સાથે લાગેલાં છે. આ ચાર કર્મોને ભોગવનારા.

મુહૂર્તકાલ—એ ઘડી. સંસારમાં ઓછામાં ઓછો જે ઘડી વિહાર કરે છે, વિચરે છે. આ જઘન્યકાળ સમજવો. અંતકૃત્ કેવળી થઈ કેટલાક પ્રાણીઓ તુરત જ મોક્ષે જાય છે. મરૂદેવાં માતાને હાથી ઉપર કેવળજ્ઞાન થયું હતું અને પછી તેઓ તરત જ મોક્ષે ગયા હતા. આ મુહૂર્તકાળ જઘન્ય સમજવો.

દેશોના પૂર્વકોટિ—ઉત્કૃષ્ટ કાળે કાંઈક ઓછી પૂર્વ કોટિ. ચોરાશી લાખને ચોરાશી લાખે ગુણીએ ત્યારે એક કોટિ થાય, એવી ચોરાશી લાખ કોટિમાં આઠ વર્ષ બાદ જતાં જે બાકી રહે તે. એટલે કોઈ પ્રાણીને કેવળજ્ઞાન થાય અને તેનું મનુષ્યાયુ ઉત્કૃષ્ટ હોય તો તેને લઈને આ ઉત્કૃષ્ટ કાળની ગણના કરી. તે આટલો કાળ દુનિયામાં વિચરે છે અને સ્વપરને ઉપકાર કરે છે.

આ ગાથામાં કેવળજ્ઞાની કેટલા વર્ષ રહે, જાણે અને દેખે તે સર્વ વાતો બતાવી છે. પૂર્વકાળમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય ચોરાશી લાખ પૂર્વનું હતું. આઠ વર્ષે દીક્ષા લે, તુરત ક્ષયક્રેણી માંડી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો ચોરાશી લાખ પૂર્વમાં તેટલો આઠ વર્ષ ઓછો સમય

કેવળજ્ઞાન પાળી તે ઉપદેશ આપે. કોઈ જીવો સ્કંદકના શિષ્યો જેમ અંતકૃત્ કેવળી થઈ તુરત જ મોક્ષ પામે તો તેઓ જન્મચક્રાળ કેવળજ્ઞાનની દશા ભોગવે છે. (૨૭૧)

કેવળી સંસારમાં રહે છે તેનું કારણ—

તેનામિન્નં ચરમભવાયુર્દુર્ભેદમનપવર્તિત્વાત્ ।

તદુપગ્રહં ચ વેદ્યં તત્તુલ્યે નામગોત્રે ચ ॥૨૭૨॥

અર્થ—છેલ્લા ભવનું આયુષ્ય નિરુપક્રમી હોવાથી તેનાથી જુદું નહિ તેવું તે આયુ હોય છે. તેને (આયુને) સહાય કરનાર વેદનીય કર્મ પણ હોય છે. તેમ જ તેમનાં સરખાં નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ પણ હોય છે. (૨૭૨)

વિવરણ—કેવળી સંસારમાં રહે છે તેનાં કારણો આ ગાથામાં રજૂ કરે છે.

અભિજ્ઞ—દૂધ અને પાણી પેઠે જુદું ન પડી શકે તેવું. એકમેક થઈ ગયેલું, જીવ સાથે મળી ગયેલ, એક થઈ ગયેલ, જામી ગયેલ.

ચરમ—જે ભવમાં કેવળજ્ઞાન થાય તે છેલ્લો ભવ છે. ત્યાંથી મરવાનું તો છે પણ પછી જન્મવાનું નથી. એવા ભવને છેલ્લો ભવ કહેવામાં આવે છે.

અનપવર્તિત્વ—નિરુપક્રમી. અમુક શલાકાપુરુષોના આયુષ્ય નિરુપક્રમી હોય છે. એને અકસ્માત ન થાય; પણ તે વધારી ઘટાડી પણ ન શકાય. ઈંદ્રે લાલ દેખી પ્રભુને થોડા વખત માટે આયુષ્ય વધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે ભગવાને જણાવ્યું કે તીર્થંકર પણ એમ કરવાને સમર્થ નથી. આવા મહાબળ શક્તિવાળા પણ આયુષ્યને વધારી ઘટાડી ન શકે તો આપણા જેવાનું તો શું ગણું? આને માટે કર્મત્રય વિચારવો.

ઉપગ્રહ—સહાય, મદદ. આયુષ્યના સહાયક તરીકે વેદનીય કર્મ કામ કરે છે. એને અંગે જેવાં બાંધ્યાં હોય તેવાં કર્મ ભોગવવાં પડે છે.

નામગોત્ર—નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ.

કેવળીને આ ચાર કર્મો જ બાકી રહે છે—આયુષ્ય, વેદનીય, નામ અને ગોત્ર.

તત્તુલ્ય—એના જેટલા જ, તુલ્ય નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ હોય છે. એ અસરખા હોય તો સરખા કેમ થાય તે આવતા પ્રકરણમાં વિગતવાર બતાવવામાં આવશે.

ક્ષપકશ્રેણી પછી કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે એ ચાર કર્મ બાકી રહે છે. અને તેમને સરખા કરવા સમુદ્ધાત થાય છે. એ પદ્ધતિથી સર્વ કર્મ આયુષ્યની સરખાં થાય છે. તે પદ્ધતિ અને રીતિ આવતા પ્રકરણમાં અંતકાર પોતે જણાવશે. (૨૭૨)

*

*

*

બસો સાઠમી ગાથાથી શરૂ થયેલ ક્ષપકશ્રેણીનું પ્રકરણ અહીં પૂરું થાય છે. આ ક્ષપકશ્રેણી અને ઉપશમશ્રેણીનો તફાવત આસ સમજવા યોગ્ય છે. યોગની એ ઘણી જિંવી

વાત છે. અને તેને ખરાબર સમજવા માટે ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીમાં તકાવત શું છે તે ચોક્કસ સમજવો પડે. ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર અગિયારમે ગુણુસ્થાનકે આવતો જ નથી અને પાછો હકતો નથી. દસમા ગુણુસ્થાનકેથી સીધો બારમે ગુણુસ્થાનકે આવે છે અને આગળ વધે છે. બારમે ગુણુસ્થાનકે પણ એ અટકતો નથી. એનો યોગ એટલો વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે કે એ દશમાને અંતે જતી સર્વ પ્રકૃતિનો ક્ષય કરી યોગમાં આગળ વધે છે.

વાત એ છે કે આ પ્રાણીને અભ્યાસ કરવાની અને વસ્તુ સમજવાની તકલીફ લેવી નથી અને બને તો એમ. એ. જેટલા ધાર્મિક વિષયમાં નિષ્ણાત થવું છે, પણ તેર વર્ષે એમ. એ. થવાય છે તો ધાર્મિક વિષયમાં એ કક્ષાએ પહોંચતાં કેટલાં વર્ષ જાય? પણ આને તો સૂતાં સૂતાં મળી જાય તો જ્ઞાન મેળવવું છે. એને જ્ઞાન સાથે વિરોધ કરે તેને પ્રાપ્ત કરવામાં વાંધો નથી, પણ તેને જરાયે તકલીફ લેવી નથી અને તે માટે પ્રયાસ કરવો નથી. પણ પ્રયાસ વગર કેઈ વસ્તુ મળે નહિ અને વગર પ્રયાસે મળી જાય તો તેનું મૂલ્ય પણ ન રહે. માટે યોગમાં આ રીતે પ્રગટ થયેલી બાબત પોતે ખરાબર સમજે તે માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે. જ્ઞાન વગર સર્વ અધકાર છે, નકામું છે. એ વૃત્તિ વિચારક પ્રાણીની જરૂર થશે. એ સિવાય આપણો માર્ગ નથી. જો આ સંસારનો ખરો કંટાળો આવ્યો હોય તો તે દૂર કરવા માટે આ શ્રેણીઓને સમજવી જ પડશે. માટે જ્ઞાન એ જ તો બલિહારી છે.

આ બંને પ્રકારની શ્રેણીઓ સમજવા માટે અભ્યાસની બહુ જરૂર છે અને તે પ્રયાસે જ સુસાધ્ય છે. અને અભ્યાસ કરવાની અત્યારે વય અને અનુકૂળતા છે. તિર્યંચ ગતિમાં પ્રાણી બોલી શકતો નથી, વિચાર અધ્યવસાય રૂપે થતા હોય તો તે અન્યને બતાવવાનું સાધન નથી હોતું. તેથી સર્વ વિચાર કે અધ્યવસાય માર્યા જાય છે. માટે, આવી મળેલ તકનો અને સમજશક્તિનો પુરતો લાભ લેવો. પછી શરીર કે મગજ નબળાં થાય ત્યારે પસ્તાવો થાય કે આને બદલે લણ્યા હોત તો સારું હતું, પણ એ સમજણ ઘણી મોટી આવે છે અને તે એવે વખતે આવે છે કે પછી તે હોય તો નકામી થઈ જાય. અત્યારે પુસ્તકો વાંચવા મળે છે, તેને સમજાવનાર મળે છે, પોતામાં સમજવાની શક્તિ છે. એવા વખતનો અને ખાસ કરીને પોતાને મળેલી અનુકૂળતાનો લાભ લેવો.

આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી. અન્ય ગતિમાં પરાધીનતા કે આનંદને કારણે ભણવા સમજવા માટે અનુકૂળતા રહેતી નથી અને આ તો આર્થક્ષેત્ર, દેવગુરુની જોગવાઈ અને પોતાની સ્વાધીનતા મળી છે તેનો બને તેટલો લાભ લેવો. અંતે પરાધીન અવસ્થા જરૂર આવવાની છે એ વિચારવું. પ્રાણી આવી પારિભાષિક બાબતોમાં બેદરકાર રહે છે, તે તેને જ નુકસાન કરનારી બાબત છે. અને આટલા અનંત રખડામણુના ભવો એવા જ કેઈ કારણે થયા છે. પણ આ વખતનો તો જરૂર લાભ લેવો અને મળેલ તકને ગુમાવી ન

દેવી. તેમાં પણ પ્રશમશ્રેણી કે સમુદ્ધાત જેવા પારિભાષિક વિષયો તો અભ્યાસથી જ સ્પષ્ટ થાય. તેને સમજાવનાર અલ્પ જણાય તો તેની ચિંતા ન કરવી. પોતે તો જે શોધ સમજણયુક્ત પુસ્તકો કે બહેનો હોય તેમનો પૂરતો લાભ લેવો. આમાં સ્વાર્થ જેવું કાંઈ નથી અને પરમાર્થ પણ અંતે તો સ્વાર્થ જ છે. સ્વાર્થ સાધવો તે પરભવની નજરે યોગ્ય જ છે, માટે પોતાની પ્રગતિ થાય તેવો અભ્યાસ કરવો. અત્યારની મળેલ જોગવાઈનું મૂલ્ય સમજવું અને પરિણામે સ્થાયી લાભ થાય તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી. જે અત્યારની તકનો પૂરતો લાભ લઈ પ્રશમશ્રેણી વગેરે સમજવા પ્રયત્ન નહિ કરે, તે અંતે પસ્તાશે.

આ ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીનું વિવેચન છઠ્ઠા કર્મબ્રમ્હને છેડે કર્યું છે તે જોવું.

॥ इति क्षपकश्रेणीप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૧૫મું : સમુદ્ધાત

હવે આ પ્રશ્નરતિ ગ્રંથમાં સમુદ્ધાતનું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. એ શબ્દ પારિભાષિક છે તેથી તેને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. આ મનુષ્યજીવનની સફળતા જ આવા પારિભાષિક શબ્દો સમજવામાં છે. અત્યારે જે વાંચવા સમજવાની જોગવાઈ મળી છે તે ખીજી ગતિમાં મળતી નથી. તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા જેવું છે. પછી ગરથ ગયા પછીનું ડહાપણ નકામું છે. ડહાપણ તો આવે છે પણ ત્યારે સમજશક્તિ ઓછી, નજીવી થઈ જાય છે અને પછી એટલું મોટું થઈ જાય છે કે મળેલ લાભ નહિવત્ થઈ જાય છે અને પછી પસ્તાવો કે ખેદ થાય છે.

તેટલા માટે આવા પારિભાષિક શબ્દો આવે તે સમજવા ચત્ન કરવો અને સમજાય નહિ તો તેના સંબંધમાં ખીજાને પૂછવું, એમાં શરમાવું નહિ, કારણ કે શરમાળ પ્રાણી આગળ પ્રગતિ કરતો જ નથી. અને જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવી, પોતાના મિત્રો કે વડીલોને પૂછી સાચું જ્ઞાન મેળવવું તેમાં કોઈ પ્રકારની શરમ નથી. શરમ તો અજ્ઞાન રહેવામાં છે અને ખોટા જ્ઞાનમાં કે મિથ્યા ક્ષામણ્યમાં ચાલુ રહેવું તે બારે શરમની વાત છે. એટલે, તક મળે ત્યારે પોતાથી વધારે સમજણવાળા પાસેથી પારિભાષિક શબ્દો સમજી લેવા.

અને અત્યારની જે જોગવાઈ જેને મળી હોય તે માટે તેણે પરમાત્માનો આભાર માનવો. નાના ગામડામાં હોય તેના અને સારા શહેરમાં રહેનાર હોય તેના સંબંધમાં તફાવત જરૂર પડે છે. મોટા શહેરમાં પારિભાષિક જ્ઞાન મેળવવાની જોગવાઈ પ્રમાણમાં વધારે રહે છે. ત્યાં વિદ્યાન ભણેલા હોય છે અને સાધુઓનો પણ અવારનવાર જોગ થઈ શકે છે. મલમાં શંકા રાખવી અને તેનો નિકાલ કરી મનને સુઠર રાખવું એ એમાં ખીજું જ કાર્ય છે. તેથી શંકા દૂર કરવાનાં સાધનો મળે તેનો લાભ લેવો, તે સ્વહિતમાં વધારે કરનારું છે. અને તક તો તેવી મેળવી શકાય છે, પણ મનને અતિ પવિત્ર રાખવું, વિચારવું કે આ સમગ્ર જ્ઞાનીએ ખતાવેલો માર્ગ છે અને સાધારણ રીતે મળવો સુશકેલ છે. પોતાને મળી ગયો છે તે લાભ કાંઈ જેવો તેવો નથી, તો પછી શંકા દૂર કરી મનને શાંત, ઓખળું અને પવિત્ર રાખવું અને તેમાં થતી શંકાઓ દૂર કરવાના પ્રસંગો મળે તેનો લાભ જરૂર લેવો અને નિરંતર ચિંતવવું કે આવો વખત ફરી ફરીને મળવો સુશકેલ છે. સુઠર ક્ષેત્ર, દેવગુરુધર્મની જોગવાઈ, પોતાના મગજની સમજણ અને તે તૃપ્ત કરનાર વડીલોનો સંગ મળ્યો છે તો ખને તેટલો તેમનો લાભ લેવો.

જેઓ આળસમાં કે શરમમાં પડી આવે. લાલ લેતા નથી તેઓ અંતે હેરાન થાય છે. હેરાનગતિ જેમ શારીરિક હોય છે તેમ માનસિક પણ હોય છે. માનસિક હેરાનગતિ શારીરિક હેરાનગતિ જેટલી જ રખડાવનારી હોય છે. માટે એવી માનસિક તકલીફ કે શંકા-કુશંકાને સ્થાન ન આપતાં સમજવું કે મહાઉપકારી પુરુષોએ આ ન્યાયસંમત ધર્મ પ્રદર્શ્યો છે, તેમાંની કોઈ વાત ન સમજાય તો વગર સંકોચે તેનો નિકાલ કરવો.

સમુદ્ધાતને માટે દંડક પ્રકરણમાં નવમું દ્વાર છે, તેમાં જણાવે છે કે “એ પ્રકારના સમુદ્ધાત છે. તેમાં એક તો આત્માને જે વેદનાદિકે પ્રાબલ્યે કરી ઘાત થાય તે જીવ સંબંધી સમુદ્ધાત જાણવો. તે સાત પ્રકારનો છે. તેમાં એક વેદનાસમુદ્ધાત, બીજો કષાય-સમુદ્ધાત, ત્રીજો મરણસમુદ્ધાત, ચોથો વૈક્રિયસમુદ્ધાત, પાંચમો તેજસસમુદ્ધાત, છઠ્ઠો આહારસમુદ્ધાત અને સાતમો કેવળીસમુદ્ધાત. તે કેવળીસમુદ્ધાત ચૌદ રાજલોક વ્યાપ્ત, આઠ સમયનો જાણવો. એ સાત પ્રકારે આત્માના પ્રદેશ શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે, માટે એને જીવસમુદ્ધાત કહીએ. બીજા અજીવસમુદ્ધાતનું કાંઈ અહીં કારણ નથી, માટે તેનું લક્ષણ કહ્યું નથી. એ સાત સમુદ્ધાત માંહેલા જે દંડકે જેટલા સમુદ્ધાત હોય, તે તે દંડકે તેટલા કહેવા તે નવમું સમુદ્ધાત દ્વાર જાણવું.”

આ પ્રમાણે દંડકમાં પ્રાથમિક વિવેચન પૃ. ૧૭ ઉપર છે. હું સમુદ્ધાત શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરતો હતો, તેથી મને ધયું કે એ પ્રથના પ્રકટ કરનાર કચ્છી હોઈ લિંગ-વ્યત્યય કર્યો હશે, પણ આશ્ચર્ય થશે કે પાર્થવ્યસદ્મહજ્જણવો જ્ઞેતાં સમુદ્ધાત શબ્દ પુલ્લિંગ છે એમ પૃ. ૧૦૯૨ ઉપરથી જણાયું. હવે આ પ્રકરણમાં હું સમુદ્ધાતને પુલ્લિંગમાં-નરજાતિમાં વાપરીશ.

આપણને સમજાવવામાં આવે છે કે જેનાથી આત્મા શરીરની બહાર નીકળે તે સમુદ્ધાત કહેવાય અને અચિત્ત મહારકધની વાત જાણ્યે રાખતાં સાત પ્રસંગે એ વાત બને છે. આ સાત પ્રસંગો ઉપર જણાવ્યા.

આપણે કેવળીસમુદ્ધાતને યોગના ઉત્કૃષ્ટ અંગ તરીકે સમજવો છે. તે પહેલાં દંડક-પ્રકરણના કર્તા સમુદ્ધાતને અંગે શું કહે છે તે જોઈ લઈએ. મનુષ્યને સાતે સમુદ્ધાત હોય છે એમ પંદરમી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવી દંડકપ્રકરણના કર્તા આગળ સોળમી ગાથામાં કહે છે કે “વેદના, કષાય, મરણ, વૈક્રિય, તેજસ, આહારક અને કેવળી સમુદ્ધાત એ સાતે સમુદ્ધાતો મનુષ્યને હોય છે.” સત્તરમી ગાથામાં ત્યાર પછી જણાવે છે કે “એકેન્દ્રિયને કેવળી, તેજસ અને આહારક વિના ચાર સમુદ્ધાત હોય છે અને વાઉકાય સિવાયના એકેન્દ્રિય જીવોને વૈક્રિય સિવાય વેદના, કષાય અને મરણ એ ત્રણ સમુદ્ધાત હોય છે અને તે જ ત્રણ સમુદ્ધાતો વિકલેન્દ્રિયને હોય છે અને સંસ્રી પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ મનુષ્યને સાતે સમુદ્ધાત હોય. આ એક વાત કહી.” અઠારમી ગાથામાં જણાવે છે કે

“ ગર્ભાતિર્યંચનો એક દંડક અને દેવેના તેર દંડક વિષે આહારક સમુદ્ઘાત અને કેવળી-સમુદ્ઘાત સિવાય બાકીના પાંચે સમુદ્ઘાતો લાગે. નારકો અને વાઉકાયો વિષે વેદના, કષાય, મરણ અને વૈક્રિય એ ચાર સમુદ્ઘાતો હોય અને વાઉકાય એકેન્દ્રિય સ્થાવરમાં વેદના, કષાય, વૈક્રિય અને મરણ એ ચાર સમુદ્ઘાતો લાભે અને બાકીના સ્થાવર એકેન્દ્રિયને વેદના, કષાય અને મરણ એ ત્રણ સમુદ્ઘાત લાગે.”

આ પ્રકારે દંડકમાં સમુદ્ઘાતની વહેંચણી કરવામાં આવી છે. તે ચોવીશે દંડકે સમજી લેવી.

આત્માના પ્રદેશ શરીર બહાર નીકળે તેને સમુદ્ઘાત કહેવામાં આવે છે. કેવળી-સમુદ્ઘાત, જેની સાથે આપણને લાગેવળગે છે તે, આઠ સમયમાં થાય છે. પ્રથમ સમયે આત્મા પ્રદેશોને જાંચે નીચે સીધી લીટીએ ગોઠવે, બીજે સમયે તેનો કષાટ કરે, ત્રીજે સમયે આંતરા પૂરે, ચોથે સમયે વધારાના કર્મોને લોગવી લે, પાંચમે સમયે પાછો કષાટ કરે, છઠ્ઠે સમયે મનથાન કરે, સાતમે સમયે દંડ કરે અને આઠમે સમયે તે દંડને સંવરે. આ આઠ સમયનું આત્મિક પ્રદેશોનું કાર્ય છે અને તે આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ તેટલો સમય પણ લાગ્યે જ લે છે અને તે કેઈ સામાન્ય જીવથી દેખાતું પણ નથી. આવો સમુદ્ઘાત કેવી રીતે થાય છે અને કર્મોને શું થાય છે અને ક્યાં કર્મોને તે અસર પહોંચાડે છે તેની કેટલીક વિગતો અંધકાર પોતે જ આપે છે. આપણે તેને સમજવા યત્ન કરીએ અને અભ્યાસની તકનો લાભ લેવાની હકીકત ઉપર જણાવી છે તે પર જરૂર લક્ષ આપીએ.

કેવળી સમુદ્ઘાત કેમ કરે ?

यस्य पुनः केवलिनः कर्म भवत्यायुषोऽतिरिक्ततरम् ।

स समुद्धातं भगवानथ गच्छति तत् समीकर्तुम् ॥૨૭૩॥

અર્થ—જે કેવળજ્ઞાનીનાં કર્મ આયુષ્યથી વધારે હોય તે કેવળી ભગવાન તેમને સરખા કરવાને માટે સમુદ્ઘાત પ્રત્યે ગમન કરે છે. (૨૭૩)

વિવેચન—સમુદ્ઘાત કોણ ક્યારે કરે છે તે આ ગાથામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું.

કેવલિનઃ—કેવળજ્ઞાનીના આત્માએ તેના પ્રદેશો શરીરમાંથી બહાર કાઢવા તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે. જેને કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાન થયું છે તે કેવળી સમુદ્ઘાત કરે છે. તેનું અત્ર વર્ણન છે. બીજું વેદના, કષાય વગેરે કારણે પણ સમુદ્ઘાત થાય છે, તે વખતે આત્મપ્રદેશ શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે.

આયુષ્ય—પોતાનું આયુષ્ય હોય તેથી બીજાં ત્રણ કર્મો વધારે હોય તેવા પ્રકારના કેવળજ્ઞાનવાળા જ આવતી ગાથામાં કહેલો આ આઠ સમયનો સમુદ્ઘાત કરે છે. અમુક કેવળીને હજુ એક વર્ષનું આયુષ્ય બાકી હોય અને નામ, ગોત્ર અને આંતરાય કર્મો વધારે

વર્ષે, ધારીએ કે પાંચ વર્ષે, ભોગવાય તેટલાં હોય તો તે કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે. સર્વ કેવળીને આ સમુદ્ધાત કરવો પડતો નથી, પણ જેનાં કર્મોનો મેળ આયુષ્ય કર્મ સાથે ન મળતો હોય, કર્મ ભોગવવાનાં વધારે બાકી રહી અ્યાં હોય અને આયુષ્ય ઓછા વર્ષનું હોય તો તે કર્મોનો આયુષ્ય સાથે મેળ મેળવવા તેને સમુદ્ધાત કરવો પડે છે.

સમુદ્ધાત—જે વિપાકોદય ભોગવવા યોગ્ય કર્મો હોય તેમનો અરસપરસ મેળ ન મળતો હોય તો તે કર્મોને આયુષ્ય સમ કરવા માટે કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે. અનેક કેવળીને એ કરવાની જરૂર ન પણ પડે. જેનાં બાકીનાં ત્રણ કર્મ વધારે હોય તે સરખાઈ કરવા માટે કરે છે.

સમીકર્તુ—સરખા કરવા માટે, બન્નેનો મેળ મેળવવા માટે. એટલે કર્મો વધારે બાકી રહેલાં હોય અને આયુષ્યકાળ થોડો હોય તો જ કેવળીએ પોતાના ત્રણ કર્મોને સરખાં કરવા અને તેમનો અને આયુષ્યનો મેળ મેળવવા માટે આ સમુદ્ધાત કરવો પડે છે. એ સમુદ્ધાત કેવી રીતે થાય અને કર્મોને કેમ ભોગવી લેવાય તે હવે આવતી ગાથામાં વિસ્તારથી કર્તા પોતે જ કહે છે. (૨૭૩)

સમુદ્ધાત કેમ અને ?

दण्डं प्रथमे समये कपाटमथ चोत्तरे तथा समये ।

मन्थानमथ तृतीये लोकव्यापी चतुर्थे तु ॥२७४॥

અર્થ—પહેલે સમયે દંડ કરે અને બીજે સમયે કપાટ કરે, અને તે જ કપાટનો ત્રીજે સમયે મન્થાન કરે, અને ચોથે સમયે તે લોકવ્યાપી થાય એટલે આંતરા પૂરે. (૨૭૪)

વિવેચન—કેવળી સમુદ્ધાત કેવી રીતે કરે ? પ્રથમના ચાર સમયના સમુદ્ધાતની અપૂર્ણ વાત આ ગાથામાં કરી તે પછીની ગાથામાં આગળ ચલાવશે.

દંડ—પ્રથમ સમયે શું કરે ? પોતાના દેહપ્રમાણ દંડ કરે. પોતાના દેહ જેટલો બડો એક ઘોડો લોકને અંતે ઉપર નીચે પહોંચે તેવડો બનાવે, એટલે પોતાના આત્મપ્રદેશોને દંડની માફક ગોઠવે. આત્મપ્રદેશો શરીરના પ્રમાણમાં સીધા ઉપર અને નીચે બંધ તેવી રીતે તેની લાકડી બનાવે. ઉપર અને નીચે દંડ કરે. અર્થાત્ એ રીતે આત્મપ્રદેશો લોકના અંત સુધી સીધા ઉપર અને નીચે બંધ તેવો તે દંડ બનાવે.

કપાટ—બીજા સમયે દંડમત આત્મપ્રદેશોને લોકના અંત સુધી ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તારી કપાટ (square) બનાવે છે.

મન્થાન—દહીં વલોવવાની મન્થાન. આ વલોવવાની આકૃતિ થાય તેવી રીતે આત્મપ્રદેશોને પૂર્વ-પશ્ચિમ ત્રીજે સમયે ગોઠવી દે છે.

લોકવ્યાપી—ચોથે સમયે કેવળી ભગવાન મન્થાનના આંતરા પૂરી એક એક આકાશ-

પ્રદેશે એક એક આત્મપ્રદેશ મૂકી ચૌદ રાજલોકમાં પસરી બાય છે. આ રીતે દંડ, દંડનો કપાટ, કપાટનો મન્થાન અને છેવટે ચોથા સમયે મન્થાનના આંતરા પૂરી લોકઆપી થઈ જે વેદનીય, નામ અને ગોત્રકર્મ વધારે હોય તે આયુષ્યની સાથે સરખાં કરી ભોગવી લે છે.

આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ એમાં અસંખ્ય સમય થઈ બાય છે એટલે આ ઘણી સૂક્ષ્મ વાત છે, તે ન સમભય તો શુરુ પાસેથી સમજી લેવી. કેવળીસમુદ્ધાતના ચાર સમયની આ અપૂર્ણ વાત કરી. બાકીની વાત હવે પછીની ગાથામાં કહેશે. (૨૭૪)

સમુદ્ધાતના બાકીના સમયો—

સંહરતિ પચ્ચમે ત્વન્તરાણિ મન્થાનમથ પુનઃ વષ્ટે ।

સપ્તમકે તુ કપાટં સંહરતિ તત્તોડષ્ટમે દણ્ડમ્ ॥૨૭૫॥

અર્થ—પાંચમે સમયે આંતરાના પ્રદેશો સંકોચી મન્થાન બનાવે છે, છઠ્ઠે સમયે મન્થાનના પ્રદેશોને સંવરે છે અને કપાટ બનાવે છે; સાતમે સમયે કપાટના પ્રદેશોને સંવરે છે અને દંડ બનાવે છે. આઠમે સમયે દંડના પ્રદેશોને સંવરી અસલ સ્થિતિએ આવી બાય છે. (૨૭૫)

વિવેચન—સમુદ્ધાતના બાકીના ચાર સમયમાં તે શું શું કરે છે તેનું આ ગાથામાં વિવેચન કરે છે. ઉપર આત્માને ચૌદે રાજલોકમાં ભરી દીધા હોય, તેટલે સુધી ચાર સમયમાં આવ્યા અને વધારાનાં કર્મોને ચોથે સમયે ભોગવી લીધાં.

પંચમે—પાંચમે સમયે પડેલાં આંતરાને સંવરી લે છે, એટલે ત્યાં પોતાના આત્મપ્રદેશ સ્થાપન કર્યા હોય છે તે પાછા ખેંચી લે છે.

વષ્ટે—છઠ્ઠે સમયે જે ઝેરણીમાં આત્મપ્રદેશ ત્રીજે સમયે નાખેલા—મૂકેલા—સ્થાપન કરેલા હોય છે તેને પાછા લઈ લે છે.

ઝેરણી ફેવી હોય તે સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરવા માટે નજરે લેવી જોઈએ. અને એ રીતે છઠ્ઠે સમયે ઝેરણીનો આકાર એ સામસામા કપાટ જેવા આકારનો થઈ બાય છે.

સપ્તમકે—સાતમે સમયે પોતાના આત્મપ્રદેશને કપાટના આકારમાં ગોઠવ્યા હોય તે સંવરી લે છે. એટલે જેવડા દંડને બદલે એકવડો દંડ રહે છે. જેવડા દંડથી કપાટ થાય છે, એ કપાટથી સંવરી લેતા માત્ર એક સીધા પ્રદેશે ઉપર નીચે જતો દંડ જ થઈ બાય છે.

આષ્ટમે—આઠમે સમયે પહેલા સમયે કરેલા દંડને પણ સંવરી લે છે અને આત્મા એના મૂળ સ્થાનક પર જેવો આઠ સમય પહેલાં હતો તેવો થઈ બાય છે. આ કેવળી-સમુદ્ધાત આઠ સમયમાં થાય છે. આંખ મીંચીને ઉઘાડતાં તો અસંખ્ય સમય થાય છે. એથી આ સમુદ્ધાતને આંખ મીંચવા જેટલો કે ઉઘાડવા જેટલો પણ વખત લાગતો નથી.

આ સમુદ્ઘાત કરતી વખતે કેવળી કયા યોગમાં વર્તતા હોય છે તે બાબતું આ સમુદ્ઘાતના વિષયને અંગે પ્રસ્તુત છે, તેથી હવે તે સમજાવે છે. અથર્કર્તા પોતે જ તે કહે છે. (૨૭૫)

કેવળીસમુદ્ઘાત વખતે યોગ—

ઔદારિકપ્રયોક્તા પ્રથમાષ્ટમસમયયોરસાવિષ્ટઃ ।

મિશ્રૌદારિકયોક્તા સપ્તમષ્ટદ્વિતીયેષુ ॥૨૭૬॥

અર્થ—પ્રથમ અને આઠમા સમયમાં જે પ્રાણી પેઠો હોય તેને ઔદારિકયોગ હોય છે. અને સાતમા અને છઠ્ઠા તથા બીજા સમયે ઔદારિકમિશ્રકાયયોગવાળા જીવો (કેવળીઓ) હોય છે. (૨૭૬)

વિવેચન—એ સમુદ્ઘાત વખતે યોગ કેવા પ્રકારના હોય તેની વિગત આ ગાથામાં બતાવે છે.

ઔદારિક—પહેલા અને છેલ્લા (આઠમા) સમયમાં જ્યારે કેવળીસમુદ્ઘાત કરતાં કેવળજ્ઞાની આવે ત્યારે તે જે સમયે તેઓ ઔદારિક યોગમાં વર્તતા હોય છે.

મિશ્ર—સાતમા, છઠ્ઠા અને બીજા સમયમાં કેવળીઓ ઔદારિક મિશ્ર એટલે ઔદારિક કાર્મણ્ય યોગમાં હોય છે. એટલે એ ત્રણે સમયમાં કાર્મણ્ય યોગથી મિશ્ર ઔદારિક યોગમાં તેઓ વર્તતા હોય છે.

ઉક્ત—બીજા અર્થોમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે. ઉમાસ્વાતિજી કોઈ વાત પોતાથી કરતા નથી, પણ શાસ્ત્રાધારે કહે છે. આવા પ્રખર વિદ્વાનનું ભવણીરૂપણું કેવું અનુકરણીય હતું તે આ વચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે સમજવા અને આદરવા યોગ્ય છે.

બાકીના સમયમાં કયા યોગમાં સમુદ્ઘાત કરતી વખતે કેવળીઓ હોય છે, તે આવતી ગાથામાં બતાવશે. (૨૭૭)

કેવળીના બાકીના સમયના યોગો—

કાર્મણશરીરયોગી ચતુર્થકે પચ્ચમે તૃતીયે ચ ।

સમયત્રયેડપિ તસ્મિન્ ભવત્યનાહારકો નિયમાત્ ॥૨૭૭॥

અર્થ—એ સમુદ્ઘાતને ચોથે, પાંચમે અને ત્રીજે સમયે એમ એ ત્રણે સમયે કેવળી ભગવાનને માત્ર કાર્મણ્ય શરીરનો યોગ જ હોય છે. અને નિયમસર જરૂર એ ત્રણે સમયે તે અનાહારી હોય છે. (૨૭૭)

વિવરણ—એ જ કેવળીસમુદ્ઘાતને અંગે વધારે બાકીની છેવટની વાત આ ગાથામાં કરે છે.

તૃતીય—ત્રીજે, ચોથે અને પાંચમે સમયે કેવળજ્ઞાની સમુદ્ધાત કરે ત્યારે તે કયા યોગમાં વર્તે છે તે અત્ર બતાવ્યું છે. તૃતીયે એટલે ત્રીજે સમયે, ઉપર ગાથામાં (૨૭૪) જણાવ્યું તે પ્રમાણે મન-ધાન કરે છે ત્યારે.

ચતુર્થ-પાંચમે—અને ચોથે સમયે એટલે એ જ સદર ગાથામાં જણાવ્યું છે તેમ આખા લોકને વ્યાપે છે ત્યારે. પાંચમે સમયે એટલે આંતરાચો જે લોકવ્યાપી કર્યા હોય છે તેમને પણ સંહરે છે ત્યારે.

અનાહારકો—અણહારી. આ ત્રીજે, ચોથે અને પાંચમે સમયે જરૂર તે અનાહારી થાય છે, રહે છે, એટલે સમુદ્ધાતના તે ત્રણે સમયમાં તે ઐજાહાર કે લોભાહાર પણ કરતો નથી.

આ કર્મોને આયુષ્ય સાથે સરખા કરવાની જે ક્રિયા થાય છે તેને સમુદ્ધાત કહેવાય છે. અને તે કરવી જ પડે છે કારણ કે આયુષ્ય કર્મ તો અનપવર્તનીય છે, તે વધારી ઘટાડી શકાતું નથી. અને તે આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય ત્યાં સુધીમાં ત્રણ અઘાતી કર્મને ભોગવી લેવા જ જોઈએ, નહિ તો એ કર્મો કોણ ભોગવે ? કારણ કે આયુષ્ય તો એક ઘડીભર પણ વધારી ઘટાડી શકાતું નથી. આ સમુદ્ધાતથી આયુષ્યની મર્યાદામાં તે કર્મો ભોગવવામાં આવે છે.

કર્મ સરખાં કરવા માટે અને આયુષ્યની અવધિ સમ તેમને કરવા માટે કેવળીએ સમુદ્ધાત કરવો તે કુદરતી છે. (૨૭૭)

*

*

*

આ પ્રમાણે સમુદ્ધાતનું અતિ નાનું પ્રકરણ પૂરું થયું. એણે ઘણી થોડી જગા રોકી. આ સમુદ્ધાતમાં માત્ર કેવળીસમુદ્ધાતની જ વાત કરવામાં આવેલ છે. સમુદ્ધાતના અગાઉ જણાવ્યું તેમ સાત પ્રકાર છે, અને આ અંથમાં તો એક પ્રકારના સમુદ્ધાતની જ વાત કરી છે. સમુદ્ધાત કરતી વખતે આત્મા-ચેતન શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે અને તેના પ્રકારે અનેક વિગતોથી મૂળ સૂત્રોમાં બતાવવામાં આવ્યા છે.

બાકી ઘણી વાતનો આધાર બ્રહ્મચર્ય-ચતુર્થ વ્રત ઉપર રહે છે. જેણે યોગમાં પ્રગતિ કરવી હોય તેણે બદ્ધકચ્છ રહેવાની ખાસ જરૂર છે. જે કાછડીછૂટો હોય તે કદી યોગ-સાધનમાં આગળ પ્રગતિ કરી શકે નહિ. લોકોમાં એ બેઆબરૂ થાય છે, તે ઉપરાંત તેના મનમાં એટલી બધી વિહ્વળતા રહે છે કે સ્થિર ચિન્તે કોઈપણ વાતનો નિર્ધાર કરી શકતો નથી, પૃથક્કરણ કરી શકતો નથી, અને યોગમાં આગળ વધી શકતો નથી, યોગમાં આગળ વધવા માટે આ વિષયેન્દ્રિય અથવા સ્પર્શેન્દ્રિય પર સંયમ લાવવાની બહુ જરૂર છે. તે વિષયો તો સ્વતઃ ખરાબ જ છે, પણ મનની અસ્થિરતા આહુ રાખ્યા જ કરે છે. તેથી

કોઈ વાતમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થતી નથી. એ વિષયોને અંગે બહુ મહત્વની વાત છે. વિષયમાં રસ શેનો હોય અને કેવો હોય ? પ્રાણી જરા વિચારે તો એ રસ પર હડતાળ પડે તેમ છે. તેમાં મજા માણવી કે માનવી એ વિચારણાની શૂન્યતા છે. એમાં કોઈ આનંદ નથી. વિષય સેવનાર વિષય સેવ્યા પછી પશ્ચાત્તાપ કરે છે, કારણ કે એની અસ્થિર મનોદશાને કારણે એને કોઈ સ્થાન પર મજા આવતી નથી. વિષય સેવવાની શરૂઆતમાં એ આનંદ જેવું લાગે છે તે પણ વિષયસેવન પછી તો ભૂલભરેલું લાગે છે.

એક પ્રાણી સ્ત્રી પર સ્નેહ કરે છે, તેમાં પણ વ્યવસ્થા રહેતી નથી. એક હડાપણુ-વાળા શેઠે પોતાના પુત્રને મરતી વખતે શિખામણુ આપી કે પરસ્ત્રી સાથે વિષય સેવવાનું મન થાય તો તેણે સવારમાં જ પરસ્ત્રીગમન કરવું. વિખરાયેલા વાળ, ચીપડા ભરેલી આંખો અને એવું પરસ્ત્રીનું રૂપ જોતાં જ એ પુત્ર પિતાએ કહેલું વચન અનુસરવાને પરિણામે પરસ્ત્રીથી દૂર થઈ ગયો, તેને એવા ડાકણસ્વરૂપનો એવો ડંસ લાગ્યો કે એ પરસ્ત્રીનો દેખી થઈ ગયો અને અંતે તેણે એ માર્ગે જવાનું બંધ કર્યું. પિતાની દીર્ઘદર્શિતાના પરિણામે પરસ્ત્રીના કંદથી પુત્ર બચ્યો.

બાકી પરસ્ત્રીમાં કોઈ દમ નથી અને સ્વહારાસંતોષ સમાન શ્રાવકને માટે મત નથી એવું જાણી પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરી જે પોતાની જાત ઉપર સંયમ રાખે છે તે યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરે છે અને તે ઉપશમશ્રેણિ અને ક્ષપકશ્રેણિને પામી અંતે કેવળીસમુદ્ઘાત કરવાના સમય પાસે આવી જાય છે. બ્રહ્મચર્ય અને આવી સમુદ્ઘાત સુધીની યોગપ્રગતિને આટલો બધો સંબંધ છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખી બ્રહ્મચર્ય આચરવા યોગ્ય છે. જે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે તે યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરે છે અને પરિણામે આવા સમુદ્ઘાત વગેરે યોગના શબ્દો સમજવાની તેનામાં લાયકાત આવે છે. માટે બીજાં પાપસ્થાનકોની વિરતિનો જેમ યમ નામના શરૂઆતના યોગસાધનમાં સમાવેશ થાય છે તેમ બ્રહ્મચર્યનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે અને તે હોવો જ જોઈએ. આવા શબ્દો સમજવા માટે બ્રહ્મચર્યપાલન પ્રથમ ઉપયોગી છે. અને આગળ જતાં યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરતાં પણ જરૂર ઉપયોગી છે. તેથી યોગમાર્ગે સમજવાનો યત્ન કરનારે બ્રહ્મચર્યપાલન અવશ્ય કરવું.

બાકી યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ સંયમને જ વરે છે, અને બ્રહ્મચર્ય એ એક પ્રકારનો સંયમ છે, તેથી તે માર્ગે આગળ વધવા ઇચ્છા કરનારે બ્રહ્મચર્યનું અવશ્ય પાલન કરવું. યોગમાર્ગે પ્રગતિ અને બ્રહ્મચર્ય સાથે સાથે જ ચાલે છે. એકઠા તો ઘૂંટવા પડે જ અને આ બ્રહ્મચર્ય એ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિનો એકઠો છે. આ પ્રકરણ ઉપયોગી છે અને તેમાં બહુ જરૂરી હોય તેટલી જ હકીકત દાખલ કરવામાં આવી છે.

॥ इति समुद्धातप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૧૬ મું : યોગનિરોધ

યોગપ્રગતિમાં અતિ જીંચી હૃદ બતાવનાર આ પ્રકરણનો વિષય પણ આગલા પ્રકરણના વિષય માફક અત્યંત પારિભાષિક છે અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સમજનારને ખાસ રસ પડે તેવી બાબત છે. આમાં શૈલેશીકરણ નામના અદ્ભુત યોગની વાત આવવાની છે. તે અંચકર્તા પોતે જ કહેવાના છે, એટલે પ્રથમથી આ અતિ અગત્યની યૌગિક સ્થિતિ પર વિચાર ન કરતાં તેને યોગ્ય સ્થાન પર મુલતવી રાખીએ.

આ પ્રાણીને બોલવાની અને વાતો કરવાની એવી ટેવ પડેલ હોય છે કે તે નકામો બોલ્યા જ કરે છે, કેટલીક વાર અર્થ વગરનું બોલે છે અને કેટલીક વાર ભાંગરો વાટે છે. ક્યે વખતે સૂપ રહેવું અને એક અક્ષર પણ બોલવો નહિ તે આ જીવનમાં ખાસ શીખવા સમજવા જેવું છે. “બહુ બોલે તે બાંદો” એવી ગુજરાતીમાં કહેવત છે અને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ઘણી વખત મૌન રાખવાથી કાયદો થાય છે. અને દુનિયામાં ‘હોઠ બહાર તે કોટ બહાર’ તે ખાસ સમજવા જેવું છે. બોલ્યા એટલે તો બોલાર્થ જ બાય છે, પણ એ છૂટેલી બલ્લા પાછી હાથ કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. મારેલ તીર એકવાર છૂટ્યું અને બહાર ચાલ્યું ગયું પછી એ એનું કામ કરે છે, તે જ પ્રમાણે બોલ્યા પછી આપણો બોલાયેલા વચન પર કાબૂ ચાલ્યો જાય છે, એ તો એની પૂરતી કિંમત લે છે. બીજી જ પળે તમને વિચારણા થાય કે ન બોલ્યા હોત તો સાકું હતું, પણ તમે કાંઈ ત્યાર પછી બોલેલ બોલને પાછો ખેંચી શકતા નથી, તમારી ઇચ્છા તેવી જ હોય તો પણ તમે તે બોલને તીરની માફક પાછો બોલાવી શકતા નથી.

મૌન રાખવાથી તમને તમારી જાત પર એક જાતનો સંયમ આવી જાય છે અને ઘણા માણસો આ કારણસર જમતી વખતે બોલતા નથી. તૈયાર કરેલ રસોઈને વખાણી કે વખોડી ખાવી તે યુક્ત નથી. ત્યારપછી તમે રસોઈ કરનારનું તે પર ધ્યાન ખેંચી શકો છો, પણ રાગદ્વેષને દૂર કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારે બોલવું નહિ. સામાન્ય રીતે, જમતી વખતે તો બોલવું જ નહિ. આ નિર્ણયથી તમને કેટલો કાયદો થશે અને તમારી જાત ઉપર શિસ્ત શી અસર કરશે તે અનુભવવા જેવું છે, અને ત્યારે તમને જ્ઞાન થશે કે આપણે આખા દિવસમાં કેટલું નકામું બોલી પોતાની શક્તિનો દુર્વ્યય કરીએ છીએ.

શક્તિના દુર્વ્યયનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે આખા દિવસમાં બોલીને, કામ કરીને, વિચારો સંકલ્પો કરીને આપણી શક્તિનો આપણે હાસ કરીએ છીએ. એ શક્તિ જો બચાવી રાખતા હોઈએ તો જરૂરને વખતે તે ખરી કામમાં

આવે, માટે સુસ્ત માણસોએ મન, વચન, કાયાની શક્તિ બચાવી તેનો બને તેટલો સંચક કરવો જોઈએ.

એ શક્તિ કેવળીએ કેવી રીતે બળવી રાખે છે અને તેનો લાભ લઈ પરિણામે તેનો કેવી રીતે સર્વથા ત્યાગ કરે છે તે આખી અત્તિમક્રિયા સમજવા જેવી છે. નકામા શક્તિના દુર્વ્યયને અને ખાસ કરીને વાણીના દુર્વ્યયને અટકાવી મૌન સેવી શક્તિનો સંચક કરવો. વાણીના સંયમથી અનેક વૈર થતાં જ નથી, અટકે છે અને આપણો થતો નકામો વિનાશ અટકે છે અને આપણે આપણાં કામમાં વધારે જોરવાન પ્રયત્ન કરી શકીએ છીએ.

આ પ્રકરણમાં, મન, વચન, કાયાના યોગો પર સંયમ લાવવાને પરિણામે આખરે તેનું કુંધન કેવું સુંદર રીતે થાય છે તે જ વિચારવાનું છે. આની શરૂઆત વાક્સંયમથી સારી રીતે કરીએ.

આ વાણીનો સંયમ કર્યા પછી કાયાનો અને મનનો સંયમ કરવો તેટલો જ જરૂરી છે. તે મન, વચન અને કાયાના યોગો પર સંયમ કેમ કરવો તે અધિકાર પોતે જ બતાવે છે. આપણે તે પર વિવેચન કરીશું, આપણે માટે તો તે આદર્શ છે. અનુભવ વગર તે પર વિવેચન કરવાની વાત કરવી એ એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા છે, પણ તેને ભોગે પણ આવેા મહત્વનો વિષય આ અંતની પછવાડેના ભાગમાં આવે છે તેને કહવાથી પણ ન્યાય આપવો જોઈએ.

આ મન, વચન અને કાયાના યોગોને કેવળી મોક્ષગમન કરતાં પહેલાં કુંધે છે. તેથી તે અતિ મહત્વની બાબત છે અને તે દૃષ્ટિએ તે સમજવા યોગ્ય છે.

યોગનિરોધ કોણુ કરે ?—

સ સમુદ્ઘાતનિવૃત્તોઽથ મનોવાકકાયયોગવાન્ ભગવાન્ ।

યત્તિભોગ્યયોગ્યોક્તા યોગનિરોધં મુનિરુપૈતિ ॥૨૭૮॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે સમુદ્ઘાતથી પાછો આવેલો કેવળજ્ઞાની ભગવાન કે તીર્થંકર સાધુને યોગ્ય યોગથી જોડાયલો હોય છે, તે મુનિ-સાધુ યોગનિરોધ કરે છે. (૨૭૮)

વિવરણ—પ્રથમ તો યોગનિરોધ કયો પ્રાણી કરે તે આ ગાથામાં બતાવવામાં આવ્યો. તે પછીની ગાથામાં યોગનિરોધ કેમ થાય તેની વિધિ બતાવશે. આ અતિ અગત્યના વિષયને લક્ષ્યપૂર્વક સમજવા પ્રયત્ન કરવો.

સમુદ્ઘાતનિવૃત્તો—સમુદ્ઘાત થઈ ગયા પછી કેવળી ભગવાન આ યોગનિરોધ કરે છે. સમુદ્ઘાત કર્યા પછીનો અને મોક્ષપ્રાપ્તિ પહેલાંનો વખત સૂચવનાર વાત છે. આ વખતે મોક્ષ જતાં પહેલાં અંતર્મુહૂર્ત કાળ બાકી રહે ત્યારે યોગનિરોધ થાય છે.

મનોવાક્કાયયોગ—મન, વચન, કાયાના યોગો. યોગ એ રીતે ત્રણ છે. અને યોગમાં પ્રગત થયેલ પ્રાણી મોક્ષ જવા પહેલાં તે ત્રણે યોગને ડુંધે છે. કેવળીમાંના ધણુઓ યોગરૂંધન કર્યા પહેલાં ઉપદેશ આપે છે, દેશના હે છે અને જનતાનું આ રીતે હિત કરે છે.

યોગચુક્રા—પ્રથમ તો એ ત્રણે પ્રકારના યોગથી જોડાયેલા હોય.

યોગનિરોધ—અંતે એ ત્રણે પ્રકારના યોગનો નિરોધ કરે.

બાહર કાયયોગે કરી બાહર મનોયોગને ડુંધે, પછી સૂક્ષ્મ મનોયોગે કરી બાહર વચનયોગને ડુંધે, પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગે કરી બાહર કાયયોગને ડુંધે, પછી તેણે કરીને સૂક્ષ્મ મનોયોગને ડુંધે, તે પછી સૂક્ષ્મ વચનયોગને ડુંધે, તે પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગને ડુંધે અને તે વખતે સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતી નામના શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારમાં પ્રવેશે. આ યોગરૂંધનનો ક્રમ કર્મગ્રંથમાં બતાવેલ છે.

આવી રીતે યોગરૂંધન મોક્ષમાં જવા અગાઉ એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ કરે, આવો યોગ-રૂંધનનો મહિમા અને ક્રમ છે. સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતીનું વિગતવાર સ્વરૂપ મારા 'જૈન દષ્ટિએ યોગ' પ્રથમ ભાગમાં વિસ્તારથી આપેલ હોવાથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરતો નથી. (૨૭૮)

યોગરૂંધન પૈકી મનયોગરૂંધન—

षञ्चेन्द्रियोऽथ संज्ञी यः पर्याप्तो जघन्ययोगी स्यात् ।

निरुणाद्भि मनोयोगं ततोऽप्यसंख्येयगुणहीनम् ॥૨૭૯॥

અર્થ—પાંચ ઇન્દ્રિયવાળો સંજ્ઞી પ્રાણી, પૂરી છએ પર્યાપ્તિવાન જે હોય તે પ્રથમ તો જઘન્ય (નીચા પ્રકારનો) યોગી હોય, તે પ્રથમ મનોયોગનો રોધ કરે અને ત્યારપછી અસંખ્યેય (ઘણા) ગુણથી હીન બાકીના યોગનો નિરોધ કરે. (૨૭૯)

વિવરણુ—આ ગાથામાં યોગનિરોધ કરનાર કયો પ્રાણી હોય છે, તેનો અધિકારી કોણ થાય છે, તેના યોગબાણુ આપે છે.

પંચેન્દ્રિય—પ્રથમ તો એવો પ્રાણી જે યોગનિરોધ કરવા તૈયાર હોય તે પાંચે ઇન્દ્રિયવાળો હોય છે. પાંચે ઇન્દ્રિયો કઈ કઈ છે તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ.

સંજ્ઞી—પંચેન્દ્રિય જે પ્રકારના છે — અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી. જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી અને તે વગરના અસંજ્ઞી કહેવાય છે. આ બીજી શરત થઈ. પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી યોગનિરોધ કરે છે, અસંજ્ઞી અને એકથી ચાર ઇન્દ્રિયવાળા કરતા નથી, કરી શકતા નથી. એટલે સુધી આપણે આવ્યા.

પર્યાપ્તો—પર્યાપ્તિ છ છે — આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન. પરબવથી આવે ત્યારે પ્રથમ આહાર લે છે, તેનાથી શરીર અને ઇન્દ્રિયો બંધાય છે,

પછી તે શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે, પછી ભાષા બોલે છે અને પછી મનમાં અથવા મન દ્વારા વિચાર કરે છે. સ્વસ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ ન બંધાય ત્યાં સુધી તે અપર્યાપ્તો કહેવાય છે અને તે પૂરી થયા પછી તે લઘિપર્યાપ્તો કહેવાય છે. પર્યાપ્તિ બાંધવા માંડે ત્યારે કોઈ જીવ ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ બાંધે ત્યારે તે કરણપર્યાપ્તો કહેવાય છે અને ત્યાં સુધી તે કરણ અપર્યાપ્તો કહેવાય છે. એકેન્દ્રિયને પ્રથમની ચાર પર્યાપ્તિ હોય છે. જે ત્રણ ચાર (વિકલ) ઈન્દ્રિયવાળાને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પાંચ હોય છે. અને અસંસ્રી પંચેન્દ્રિયવાળા જીવોને પાંચ પ્રથમની પર્યાપ્તિ હોય છે. સંસ્રીને પર્યાપ્તિ છ હોય છે એટલે લઘિપર્યાપ્તો હોય છતાં કરણપર્યાપ્તો હોય, કારણ કે ત્રણ પર્યાપ્તિની મર્યાદાએ કરણપર્યાપ્તો થાય છે.

પ્રથમ મનોયોગરૂંધન કરે, ત્યારપછી અસંખ્યેય ગુણુ હીન વચનયોગો અને કાયયોગો ઉપર બતાવેલા ક્રમે રૂંધે. અહીં મારા ધારવા પ્રમાણે અસંખ્યેય ગુણુ હીન વિશેષણ બાકીના વચનયોગ અને કાયયોગને લાગે છે, કારણ કે આ યોગરૂંધનનું પ્રકરણ છે. આ બાબતમાં ટીકાકાર અને અવચૂરિના કર્તાએ જુદા જુદા મત આપ્યા છે પણ મારા અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે. આનાં કારણો નીચે જણાવીશ.

(૧) મનોયોગથી વચનયોગ અને કાયયોગ અસંખ્યેયગુણુહીન છે, કારણ કે મનયોગ પ્રથમ જાય છે અને ત્યાર પછી વચન અને કાયના યોગો જાય છે. તે ક્રમ આપણે ઉપર બોધે વિચારી ગયા.

(૨) મન કરતાં વચન અને કાયથી પ્રાણી વધારે પાપકર્મો બાંધે છે, તેથી તે બંને યોગો અસંખ્યેયગુણુહીન હોય છે.

(૩) મળે છે પણ પ્રથમ કાયયોગ, ત્યારપછી વચનયોગ અને છેવટે સંસ્રી પંચેન્દ્રિય થાય ત્યારે જ આ મનપર્યાપ્તિ નામની છઠ્ઠી પર્યાપ્તિ મળે છે.

(૪) ચાર ઈન્દ્રિય અને પાંચમી ઈન્દ્રિયના અમુક ભાગ સુધી તો મન હોતું નથી. સંસારમાં પરિભ્રમણ તો આ ચાર ઈન્દ્રિયો જ કરાવે છે અને તેમાં કાયયોગની અને પછી વચનયોગની બહુલતા હોય છે.

(૫) અસંખ્યેયગુણુહીન એ વિશેષણ ટીકાકારના મત પ્રમાણે મનોયોગને લાગે છે. મારું એથી તદન જુદું માનવું છે.

આ પ્રમાણે યોગરૂંધનમાં મનોયોગનું પ્રથમ રૂંધન તે કરે છે. આવી રીતે મનોયોગ મોડો મોડો આવે છે અને રૂંધન પણ તેનું પ્રથમ થાય છે. પછી બીજા યોગોનું રૂંધન તે કરે છે. મોક્ષ જવા પહેલાં યોગરૂંધન કરવા માંડે ત્યારે તેને શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો પાયો પ્રાપ્ત થાય છે, તે આપણને ગ્રંથકર્તા જ પોતાની મધુર ભાષામાં કહેશે. બીજા યોગોનું રૂંધન ત્યાર પછી તે કેવી રીતે કરે છે તે આવતી ગાથામાં ગ્રંથકર્તા બતાવશે. (૨૭૯)

ત્યારપછી વચનયોગ-કાયયોગરુંધન—

દ્વીન્દ્રિયસાધારણયોર્વાગુચ્છ્વાસાવધો જયતિ તદ્વત્ ।

પનકસ્ય કાયયોગં જયન્યપર્યાપ્તકસ્યાધઃ ॥૨૮૦॥

અર્થ—એઈન્દ્રિય જીવેાની વાણી અને સાધારણ જીવેાના (એકેન્દ્રિય જીવેાના) શ્વાસેાના કરતાં નીચા વાણી અને શ્વાસ ઉપર એ વિજય મેળવે છે, તે જ પ્રમાણે એ પ્રાણીનેા કાયયોગ સર્વથી યોછી પર્યાપ્તિવાળાના કાયયોગથી પણ નીચા હોય છે જેના પર તે વિજય મેળવે છે. (૨૮૦)

વિવેચન—યોગરુંધન કેવી રીતે કરે છે તેનો વધારે વિધિ આ ગાથામાં બતાવે છે.

દ્વીન્દ્રિય—ભાષા નામની પર્યાપ્તિ એઈન્દ્રિયેાને હોય છે. નવતત્ત્વપ્રકરણમાં બતાવ્યું છે કે સર્વ વિકલેન્દ્રિય જીવેા(મિ, ત્રણ, ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવેા)ને પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે. (બુઝેા નવતત્ત્વની છઠ્ઠી ગાથા). આ જે પ્રાપ્ત થયેલી ભાષાપર્યાપ્તિ તેને હવે તે યોગમાં આગળ વધીને રુંધે છે.

સાધારણ—એક શરીર પર અનંત જીવ હોય એ સાધારણ વનસ્પતિકાય એકેન્દ્રિય જીવ, તેને નવ તત્ત્વની ગાથા પ્રમાણે ચાર પર્યાપ્તિ હોય છે. આ યોથી શ્વાસોચ્છ્વાસ નામની પર્યાપ્તિ એકેન્દ્રિયેાને પણ હોય છે. તેનો અહીં રોધ થાય છે. તેનો ક્રમ આ ગાથામાં નીચે બતાવીશું. આ પ્રાપ્ત થયેલી પર્યાપ્તિને પ્રાણી પ્રયત્ન વડે અહીં રુંધે છે. પુદ્ગળના ઉપચય કરનારે પુદ્ગળ પરિણમનનો હેતુવિશેષ તેને પર્યાપ્તિ કહેવામાં આવે છે. જે આ પર્યાપ્તિ (શક્તિ) પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે તે શક્તિનું અહીં રુંધન કરી પુદ્ગળના ઉપચયને રોકે છે, રુંધે છે, અટકાવે છે. એક વખત એને વચનયોગ શ્વાસોચ્છ્વાસ વગેરે પર્યાપ્તિ માટે માન હતું, પણ પુદ્ગળ સાથે તેનો સંબંધ હોઈ તે યોગીશ્વર તે પર્યાપ્તિનો હવે અનુક્રમે ત્યાગ કરે છે.

ઉચ્છ્વાસ—સાધારણ વનસ્પતિકાયને યોથી શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ હોય છે. તે વખતે આહાર, શરીર અને ઈન્દ્રિય સાથે યોથી શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ હોય છે. અત્યારે તેને તે જીવ રુંધે છે, રોકે છે અને યોગીશ્વર થાય છે.

પનક—એનો અસલ અર્થ શેવાળ, તૃણવિશેષ, જળનો મેલ, કચરો એટલે સામાન્ય પ્રકારનો ગરીબ ખાપડો બિચારો જીવ — એ મોક્ષમાં ગયેલા જીવની અપેક્ષાએ સમજવું, બાકી આપણે તો તે પૂજ્ય જ છે. કાયયોગને રુંધવા માટે એટલા માટે એને અહીં પનક કહેલ છે. આપણે માટે એમાં પનકપણું — કચરો કે એવું કાંઈ નથી. એણે ચાર કર્મેાનેા તો ક્ષય કરેલ હોય છે અને બાકીના ચાર કર્મેાનેા ક્ષય કરવાની તૈયારીમાં હોય છે.

જયન્યપર્યાપ્ત—એમની જે રહેલી પર્યાપ્તિઓ હોય છે તે પણ ઘણી સૂક્ષ્મ અને સામાન્ય પ્રકારની હોય છે. એટલે સાધારણત્વને અંગે મળેલ શ્વાસોચ્છ્વાસ નામની

ચોથી પર્યાપ્તિ અને ત્રીંદ્રિય તરીકે મળેલ વચનપર્યાપ્તિ અને બાકી રહેલ પર્યાપ્તિઓ પણ તદ્દન ઓછામાં ઓછી તેની થઈ ગયેલ હોય છે.

આ રીતે પ્રથમ મનોયોગને રૂંધે છે, પછી વચનયોગ અને છેવટે કાયયોગને રૂંધે છે. એનો ક્રમ ઉપર બતાવ્યો છે. આ વખતે પ્રાણીને શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો પાયો પ્રાપ્ત થાય છે. એનું નામ સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતી છે. આવા સિદ્ધના જીવની અપેક્ષાએ પનક અથવા કચરા જેવા જીવ, આપણે માટે પૂજ્ય-આદર્શયુક્ત જીવની આ વાત છે. તે સમજવા જેવી છે. એને જે કાયયોગ રહે છે તે પણ જઘન્ય-નીચા પ્રકારનો હોય છે. આવી રીતે યોગ-નિરોધ કરતાં એ છેવટે કાયયોગનો નિરોધ કરે છે. (૨૮૦)

કાયયોગરૂંધન એ શુક્લધ્યાનનો ચોથો પાયો—

સૂક્ષ્મક્રિયામપ્રતિપાતિ કાયયોગોપગસ્તતો ધ્યાત્વા ।

વિગતક્રિયામનિવર્તિત્વમુત્તરં ધ્યાયતિ પરેણ ॥૨૮૧॥

અર્થ—કાયયોગનો આશ્રય લઈને સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ ધ્યાન ધ્યાવીને પછી જેને ક્રિયાઓ ગઈ છે એવા અનિવર્તિત્વ નામના શુક્લધ્યાનના ચોથા પાયને ધ્યાવે છે. (૨૮૧)

વિવરણ—આ ગાથામાં યોગનિરોધનો વધારે પ્રસ્તાવ બતાવે છે.

સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી—આ નામનો શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો પાયો છે, તે મરણ અગાઉ પાંચ હસ્વાક્ષર કાળે થાય છે અને તેમાં પાંચ હસ્વ અક્ષરો બોલતાં—અ હ ડ ઝ ળ લ બોલતાં—જેટલો વખત લાગે છે તેટલો વખત લાગે છે. આ પાંચહસ્વાક્ષરકાળમાં તે પોતાનું કામ સાધી લે છે.

અહીં સુધીમાં બાહર કાયયોગ તો ગયેલો હોય છે, પણ હજુ સૂક્ષ્મકાયયોગ બાકી હોય છે. સર્વ યોગના સૂક્ષ્મ અને બાહર એવા બબે વિભાગ પડે છે. અહીં સૂક્ષ્મ ક્રિયા (શરીરયોગ) વડે બાહર મનયોગ ને બાહર વચનયોગને રૂંધે છે.

વિગતક્રિયા—અને તે અંતમુહૂર્ત કાળમાં અથવા પાંચહસ્વાક્ષરના કાળમાં શુક્લ-ધ્યાનનો ચોથો પાયો પ્રાપ્ત કરે છે. એનું નામ સમુચ્છિન્નક્રિયા છે. એ શુક્લધ્યાનનો ચોથો પ્રકાર છે. ક્રિયા માત્રનો તેમાં નાશ થાય છે. અહીં તેને સર્વ યોગનો નિરોધ થાય છે અને પછી એ ચારે કર્મનો ક્ષય કરી તદ્દન નિષ્કર્મ થઈ મોક્ષે જાય છે. મોક્ષમાં જતાં પહેલાં કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવો જ જોઈએ, કરવો જ જોઈએ. સારાં કે માઠાં કોઈપણ કર્મ રહે ત્યાં સુધી મોક્ષ થઈ શકતો નથી.

આ ત્રીજા અને ચોથા પાયની વચ્ચેના વખતમાં એની શારીરિક ક્રિયાનો પણ નિરોધ થઈ જાય છે અને એ વિગતક્રિયા થઈ સમુચ્છિન્નક્રિયા દશામાં સર્વ કર્મ અપાવી, સર્વ યોગોનો નિરોધ કરી મોક્ષે જાય છે અને પછી નિઃજન્મા બને છે. આ ચોથા શુક્લ-

ધ્યાનના પ્રકારમાં તેને કાંઈ પણ ક્રિયા રહી સહી હોય તેનો પણ નિરોધ થાય છે, અને નિવૃત્તક્રિય કે સમુચ્છિન્નક્રિય બની અંતે કયાં જાય છે તે અંશકાર હવે પછી બતાવશે.

આપણે અત્યાર સુધીમાં છેલ્લા પંચ હસ્વાક્ષર કાળ સુધી સુધી આવ્યા. આ શુક્લ-ધ્યાનના ત્રીજા તથા ચોથા પાયાનું સ્વરૂપ યોગચોથી સમજવું. આ વખતે તેનાં બાકી રહેલાં કર્મેનો ક્ષય થઈ જાય છે.

આ રીતે મન, વચન, કાયાના બાહર અને સૂક્ષ્મ સર્વ યોગોનો નિરોધ થાય છે. આ યોગની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા છે. અને આ અવસ્થાએ પહોંચવાનો દરેક યોગીનો પોતાને માટે આદર્શ હોય છે. (૨૮૧)

અવગાહના--

ચરમભવે સંસ્થાનં યાદગ્ યસ્યોચ્છ્રયપ્રમાણં ચ ।

તસ્માત્ત્રિભાગહીનાવગાહસંસ્થાનપરિણાહઃ ॥૨૮૨॥

અર્થ—છેલ્લા ભવમાં જેવું સંસ્થાન (શરીરાકૃતિ) હોય અને તેનું જિંચાઈવું જેટલું પ્રમાણ હોય તેથી ત્રિભાગ-ત્રણ ભાગ-ઓછી, ૧/૩ ઓછી, અવગાહના રહે. (૨૮૨)

વિવરણ—યોગરૂંધન કરી સિદ્ધ થનાર અને મોક્ષમાં જનાર જીવની શરીરઅવગાહના કેટલી અને કેવી રહે તે આ ગાથામાં બતાવે છે.

ચરમભવે—છેલ્લા ભવમાં. અને ત્યારપછી તે જન્મજરા જેનાં ગયા છે એવો છેલ્લો ભવ. તેમાં વજ્રપભાનારાય સંઘયણ અને સમચતુરસ્ર સંસ્થાન હોય છે.

ઉચ્છ્રય—જિંચાઈ. કોઈ પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળો હોય, કોઈ વધતાઓછા ફૂટની કાયાનો ધણી હોય.

ત્રિભાગહીન—એટલે એનો ૧/૩ ભાગ ઓછો કરવો, એટલે ૫૦૦ ફૂટની કાયાવાળાને ૫૦૦/૩ ફૂટ એટલે ૧૬૬ ૨/૩ ફૂટ ઓછા એટલે ૩૩૩ ૧/૩ ફૂટ એ પ્રમાણે ધન બાકી રહે. બાકી શ્વાસનળી વગેરે અનેક નળીઓનો માર્ગ પૂરતાં જે ધન રહે તે અત્યારની આકૃતિ અને જિંચાઈએ ૧/૩ ઓછી થાય. પ્રાણી અત્યારના ૫ ફૂટ છ ઈંચ હોય તે તેમાંથી એક ફૂટ દશ ઈંચ કપાઈ જાય. તેટલી તેની બાકી રહેલ શરીરની અવગાહના રહે. ૨/૩ બાકી રહે, તે નળી અને માર્ગો બંધ થતાં પોલો ભાગ પૂરાઈ જાય. મોક્ષમાં આવી અને આટલી ૨/૩ અવગાહના પડે.

પરિણાહ—જિંચાઈમાં પણ ૧/૩ ભાગ નળીઓ અને માર્ગોનો જાય. એટલે બાકી રહે તેટલી એટલે ૫ ફૂટ છ ઈંચમાંથી ૨૨ ઈંચ જતાં બાકી ૨/૩ જિંચાઈની ૪૪ ઈંચ અવગાહના ધનીકૃત રહી. તેટલી સિદ્ધ દશામાં જીવની અવગાહના રહે.

મ્ર. ૮૫

અગાઉના ભવમાં ગમે તેટલી મોટી અવગાહના હોય તે ચાલી બધ અને છેલ્લા ભવના શરીરની આકૃતિ અને ઊંચાઈ હોય તેમાંથી ૧/૩ કાઢી નાંખતા બાકીની ૨/૩ આકૃતિ અને ઊંચાઈ રહે. (૨૮૨)

યોગરૂઢનનું પરિણામ—

સૌંદ્ય મનોવાગુચ્છ્વાસકાયયોગક્રિયાર્થવિનિવૃત્તઃ ।

અપરિમિતનિર્જરાત્મા સંસારમહાર્ણવોત્તીર્ણઃ ॥૨૮૩॥

અર્થ—તે પ્રાણી ત્યારપછી મન, વચન અને કાયાના યોગરૂપ ક્રિયા અને તેના પ્રયોજનથી નિવર્તી જઈને અત્યંત નિર્જરાને કરતો સંસાર રૂપ સમુદ્રને તરી પાર પામી બધ છે. (૨૮૩)

વિવેચન—આ રીતે જે યોગનિરોધ કરે છે તેનું પછી શું પરિણામ આવે છે તે આ ગાથામાં બતાવે છે.

યોગક્રિયા—ઉપર જણાવ્યું તે રીતે અને તે ક્રમે મન, વચન, કાયાના યોગથી નિવૃત્તિ થઈ, આ રીતે આ યોગરૂઢન કેટલું મહત્ત્વનું અને કેટલું જરૂરી છે તે ખ્યાલમાં આવશે. યોગરૂઢન થયા પછી અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં પ્રાણી સંસારનો ત્યાગ કરી દે છે. એટલે યોગરૂઢન અતિ મહત્ત્વની વાત છે.

નિર્જરાત્મા—આની ટીકામાં જણાવ્યામાં જાણ્યું છે કે તેવો પ્રાણી પંચાશી કર્મનો ક્ષય કરે છે. કર્મજ્ઞાનકાન્ધા મતે બંધ કેવળજ્ઞાન થય્યું પછી માત્ર એક વેદનીય કર્મનો જ રહે છે. તેથી તેરમે અને ચૌદમે શુભસ્થાનકે એક જ પ્રકૃતિનો બંધ છે, ઉદય બેંતાળીશ પ્રકૃતિનો છે, ઉદીરણા ઓગણ્યાણીશ પ્રકૃતિની છે અને સત્તા ૮૫ પ્રકૃતિની છે. તેથી ટીકાકારે પંચાશી પ્રકૃતિનો ક્ષય કરે છે એમ જે કહ્યું તે સત્તાને આશ્રયી સમજવું. (જુઓ દ્વિતીય કર્મગ્રંથ) આ કર્મક્ષય બે સમયે મરણ પહેલાં થાય છે.

અંકાર—આ સંસાર મોટા સમુદ્ર જેવો છે. એમાં એક વાર માર્ગ ચૂક્યા કે રસ્તો ભૂલ્યા તો પછી પત્તો લાગે તેમ નથી. દરિયામાં તો ઊંચે આબ અને નીચે પાણી હોય છે. તેમાં કોઈ નિશાની હોતી નથી, એમાં માર્ગ ભૂલ્યા એટલે દરિયામાં રખડ્યા જ કરવાનું થાય.

ઉત્તીર્ણ—આમ આવા સંસાર અર્હવને એ તરી બધ છે, સામે પાર બધ છે અને તેના સર્વ બધો નાશ થાય છે. એટલે એ શૈલેશી થઈ બધ છે. આ શૈલેશી કેવી રીતે થાય, આ શૈલેશીકરણ કરે ત્યારે શું કરે તે આજ્ઞા પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે. આ બધી યોગમાર્ગની અતિ પ્રગટ દેશાની વાત છે અને તે જ્ઞમજ્ઞવા જેવી છે. (૨૮૩)

*

*

*

આ રીતે આ યોગનિરોધનું નાનું પ્રકરણ પૂરું થયું. મન, વચન, કાયાના યોગોને પોતાના કાળમાં લેવા એ દેખીતી રીતે મુશ્કેલ કામ છે, પણ આપણે જે સ્થાને પહોંચવાનું છે અને જે માટે આપણે પ્રયાસ છે તે યોગનિરોધ કર્યા વગર થઈ શકે તેમ જ નથી. તેથી તે બરાબર સમજીને તરતમાં હાથ કરવા યોગ્ય છે. ઘણી વખત યોગોને કાળમાં લેવાનો પ્રયાસ કરવા જતાં પ્રાણી છેતરાઈ પડે છે અને યોગ પર અંકુશ લાવવાને અહલે યોગને વશ થઈ જાય છે અને યોગને વશ કરવાના બહાના નીચે જીલટો તેના કળજમાં જાય છે. તેને મન, વચન અને કાયાના યોગો કેવી રીતે કામ કરે છે તે જાણવાની તક મળતી નથી. અને તે ખોટા બહાના નીચે પોતાની જાતને છેતરે છે. નહિ તો હિમાચળમાં તપ કરનારનો કથારનો મોક્ષ થઈ જાય, પણ એ અજ્ઞાન તપથી જીલટો સંસાર વધે છે અને ઘણા પ્રાણીઓ તે યોગોને અંકુશમાં લાવવાનું ધારતા એવા વિસંવાદમાં પડી જાય છે કે જીલટો યોગોને વશ પડે છે. આ સ્વની છેતરપીંડી ઘણીવાર અજ્ઞાન કે અવિદ્યાને લઈને થાય છે. તેનાથી સાવધ રહેવું અને યોગદષ્ટિ વિચારી યોગમાર્ગમાં અનુકૂળ માર્ગે જ યોગ્ય અંકુશ નીચે જ પ્રવેશ અને પ્રગતિ કરવી.

બાકી આ યોગનિરોધ યોગની ઘણી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પ્રાણીને લઈ જાય છે અને આ યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરવાનો માર્ગ પણ બતાવવામાં આવેલ છે. તેમાં સમાધિમાર્ગે કેટલી પ્રગતિ થઈ શકે છે તે જાતે અનુભવવા યોગ્ય વિષય છે. એ સંમાધિ સંપ્રજ્ઞાત અને અર્સ-પ્રજ્ઞાતને બરાબર ઓળખી તે માર્ગે જની શકે તે પોતાની પ્રગતિ કરવી એ એક માર્ગ છે. જે રીતે મન, વચન અને કાયા પર અંકુશ આવે તે રીતે કરીને આ માર્ગ સાધક-યોગ્ય છે, કારણ કે તે વગર મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. અને સુરજતિ મળે તે માટે આ પ્રયાસ કરવો તે તો ચકાવાની ગતિ જેવું હોઈ પરિણામે લાભકારી નથી, કારણ કે દેવગતિની સગવડને અંતે પાછો સંસાર વધે છે અને ઇષ્ટલાભ સહાકાળને માટે મળતો નથી.

યોગને અંગે હરિભદ્રસૂરિએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેઓના યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, યોગ-શિંદુ, યોગખત્રીશી વગેરે અનેક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે અને મુદ્રિત થઈ ગયા છે. એવા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને પ્રથમ તો જૈન યોગ કેટલો સુંદર છે તે સમજવું. આખા શાસ્ત્રનો સાર યોગગ્રંથોમાંથી ધ્યાનયોગને અંગે જરૂર જડી આવશે. એ સર્વ શાસ્ત્રનું સહુચ્ય છે અને આપણને સીધો લાભ કરનાર છે. તેટલા માટે જરૂર સમજવા યોગ્ય છે. વચ્ચેના અધકાર-યુગમાં યોગ ભૂલાઈ ગયો, પણ લિખિત ગ્રંથો હજુ મોજુદ છે અને સંરક્ષણવૃત્તિએ તેમને જાળવી રાખ્યા છે. તે સમજવાની ખાસ જરૂર છે. જો કે ગુરુ પાસે સીધો તપ કરે, એક પળે જીલો રહી ભૂખ્યો તપ કરે આ સર્વ ઐહિક વાત છે, ત્યાજ્ય છે, સંસાર વધારનારી વાત છે. જૈન યોગમાં તેને તેટલા માટે જરાપણ સ્થાન આપવામાં આવતું નથી.

॥ इति योगनिरोधप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૧૭ મું : શૈલેશીકરણ

આ પ્રકરણમાં અંધકાર શૈલેશીકરણની વાત કરે છે. શૈલ એટલે પર્વત, પર્વત ઊભો જ રહે છે, નિષ્કંપ રહે છે, પોતાના સ્થાનેથી જરાએ ચસકતો નથી, તે જ રીતે કેવળી બ્યારે મોક્ષ જવાને માટે બે સમયનો કાળ બાકી રહે અને જે વખતે તેઓના મન, વચન અને કાયાના યોગો ગયા હોય ત્યારે છેવટના બે સમયમાં તદ્દન હાલે ચાલે નહિ તેવા નિષ્કંપ થઈ જાય છે, જરા પણ હાલતા ચાલતા નથી. આ શૈલેશી એટલે પર્વત જેવું ત્રીગુણ અને છેલ્લું કરણ તે કરે છે ત્યારે તેમને સર્વ યોગ ગયેલા હોય છે. પચ્ચેદ્રિય તરીકે પ્રાપ્ત કરેલી શરીર અને મનપર્યાપ્ત પણ તદ્દન ક્ષય પામી ગયેલ હોય છે. અને ધીર, વીર તદ્દન અડોલ થઈ આત્મજય કરે છે. એ વિશેની પરિસ્થિતિનો વિશેષ ખ્યાલ અંધકર્તા જ આપે છે.

યોગમાં આ રીતે જ્ઞાન અને ક્રિયાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. અગાઉના લેખકો લખી ગયા છે કે યોગપ્રવૃત્તિમાં જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેની આવશ્યકતા છે અને આ શૈલેશી-કરણ નામનું છેલ્લું કરણ યોગનો સર્વથી મહત્વનો વિભાગ હોઈ ઘણી અગત્યની પરિસ્થિતિ પૂરી પાડે છે. સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થઈ ગયા પછી આ શૈલેશી દશા ઉત્પન્ન થાય છે. બાકી હુકયોગને તો જૈનયોગમાં સ્થાન જ નથી. હુકયોગથી તંદુરસ્તી પર અસર જરૂર થાય છે, પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં એ કોઈપણ રીતે મદદગાર ન હોવાથી અને જૈનની નજરે તો મોક્ષપ્રાપ્તિ એ જ ધ્યેય હોવાથી તેમણે વિચાર કરીને હુકયોગનો યોગ કરીકે સ્વીકાર કર્યો નથી. ચારાશી આસન કરવાં કે અમુક રીતે બેસીને કે સૂઈને તપસ્યા કરવી અને સૂર્યની આતાપના લેવી તે બધી વાત મોક્ષપ્રાપ્તિને ઉપયોગી ન હોવાથી તેને રાજ-યોગથી બહાર ગણી છે અને તંદુરસ્તીની પ્રાપ્તિ એ તો પૌદ્ગલિક હોઈ આ ભવ પૂરતી જ છે, માટે એમાં પડી જવા જેવું નથી. હુકયોગી કેવી કેવી જાતના હુકો-કદાચહો કરે છે તે વાંચીએ ત્યારે શરીરકષ્ટને અંગે આશ્ચર્ય થાય છે. ચાખખાના માર ખાય, ભૂખ્યા રહે વગેરે. અભ્યાસ અને સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન સાથે અભ્યાસ થાય તો વધારે ઇચ્છવા-જોગ છે, પણ તેવું ન બને તો પુસ્તકથી પણ આ રહસ્યજ્ઞાન મેળવવા યોગ્ય છે. એમાં એકવાર સમજણ આવશે અને સમજણ સાથે ક્રિયા થશે ત્યારે જે મળ આવશે તે ચોર છે, ખરેખર ભવ્ય છે. માટે જ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયા કરવાની ભાવના રાખવી. સમજણપૂર્વક ક્રિયા થાય તે વધારે બળવતી અને પરિણામકર્ષક થાય તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય નથી. માટે ગતાનુગતિકતા છોડી જ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયા કરવાનો વિચાર રાખવો.

આ શૈલેશીકરણ ઉત્કૃષ્ટ યોગક્રિયા છે, અનેક કર્મોના નાશ કરનાર છે અને સમાધિ-યોગ પછી પ્રાપ્તવ્ય છે. એની સમજણ માટે શૈલ જેવા થવાની અને પોતે શૈલેશીકરણ કરે તેવી ભાવના કરવાની જરૂર છે અને તે ભાવના અત્ર થશે તો પણ પરંપરાએ કલ્યાણ જ છે. હવે આપણે અંધકર્તાના મતે શૈલેશીકરણ કેવું છે તે તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ અને જૈન યોગ સમજીને આપણા આદરો પહોંચવા ભાવના કરીએ.

શૈલેશીકરણનો સમય—

ईषद्भ्रस्वाक्षरपञ्चकोद्गिरणमात्रतुल्यकालीयाम् ।

संयमवीर्याप्तबलः शैलेशीमेति स गतलेश्यः ॥२८४॥

અર્થ—પાંચ હ્રસ્વાક્ષર યોલતાં જેટલો જરાક સમય લાગે તેટલા વખતમાં, સંયમથી પ્રાપ્ત કરેલ શક્તિને જોરે તે લેશ્યા વગરનો થઈ શૈલેશીકરણની દશાને પામે છે. (૨૮૪)

વિવરણ—આ ગાથામાં શૈલેશીકરણ, જે ભવને અંતે મોક્ષ જતાં પહેલાં કેવળી કરે છે તે, કેવું હોય છે અને તેમાં કેટલો વખત લાગે છે તે વાત કરે છે.

હ્રસ્વાક્ષર—પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરો યોલતાં જેટલો જરાક નામમાત્ર વખત લાગે તેટલો કાળ. અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ એ પાંચે હ્રસ્વ સ્વરો છે. તે સૌથી ઓછા જરાક સમયમાં યોલાય છે. તે યોલતાં જેટલો સમય લાગે, જરાક વખત લાગે તે વખત આ શૈલેશીકરણમાં અને ત્યારપછી તુરત મોક્ષ જવામાં લાગે છે.

સ્વરની મદદ વગર અંજન તો યોલાતા જ નથી. તેમને યોલવા જતાં એ તો વધારવો જ પડે છે. હ્રસ્વાક્ષર ઘણો ઓછો વખત યોલતાં લે છે. દીર્ઘસ્વર તેથી ઘણો વધારે લગભગ બેવડો સમય લે છે. આ પાંચ હ્રસ્વાક્ષર યોલતાં જે નામનો વખત લાગે તેટલો વખત મોક્ષ જતાં પહેલાં આ પંચહ્રસ્વાક્ષરકાળમાં કેવળી શૈલેશીકરણ કરે છે.

ઉદ્ગિરણ—બોલવું, બણવું. એટલે પાંચે હ્રસ્વસ્વરો યોલતાં જેટલો વખત લાગે તેટલો આ શૈલેશીકરણનો કાળ હોય છે.

કાલીયામ્—‘કાલભવાં’, કાળમાં થતી શૈલેશીદશાનું વિશેષણ છે.

આપ્ત—સંયમને લઈને શક્તિ જેણે વધારે મેળવેલ હોય છે તેવો થઈને. સામાન્ય લોકોને લાગે છે કે સંયમથી પ્રાણશક્તિ ગુમાવે છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. સંયમ કે તપથી તો જીલટું બળ વધે છે. અને એ બળના પ્રભાવે જ પ્રાણી આ શૈલેશીકરણ કરે છે. સામાન્ય જનતાનો ખ્યાલ છેડી આ અનુભવીની વાણી ધ્યાન પર લેવી, આદરવી, સ્વીકારવી.

ગતલેશ્ય—જેની છએ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાઓ ગઈ છે તેવો તે પ્રાણી. મોક્ષ સન્મુખ થનારને લેશ્યા ક્ષય પામી જાય છે.

શૈલેશી—પર્વત જેવી નિશ્ચળતા ધરાવનાર. આ શૈલેશીકરણ કેવું હોય તે બતાવશે. અહીં તે માત્ર તેનું નામ જ આપ્યું છે. આપણે આ પ્રકરણમાં તેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ જોઈશું.

અહીં સંસારનાં ચાર કર્મો તો ગયેલાં હોય છે. માત્ર આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને વેદનીય એ ચાર કર્મો જ બાકી રહે છે. એ ચારનો પણ બંધ, ઉદય અને સત્તામાંથી ક્ષય કરી તદ્દન નિષ્કર્મી થઈ પ્રાણી મોક્ષે કેવી રીતે જાય છે તે આપણે હવે જોઈશું. (૨૮૪)

કેવી રીતનો કર્મક્ષય કરે તે બતાવે છે—

पूर्वरचितं च तस्यां समयश्रेण्यामथ प्रकृतिशेषम् ।
समये समये क्षपयन्नसंख्यगुणमुत्तरोत्तरतः ॥२८५॥

અર્થ—તે સમયશ્રેણિમાં પૂર્વે રચેલ પોતાની સર્વ પ્રકૃતિને પ્રત્યેક સમયે ખપાવતો ખપાવતો ઉત્તરોત્તર અસંખ્ય ગુણો મેળવતો તે આગળ વધે છે. (૨૮૫)

વિવરણ—ક્ષપકશ્રેણિવાળો પ્રાણી આ શૈલેશીકરણમાં શું કરે છે તે આ ગાથામાં વિસ્તારે છે.

સમયશ્રેણી—આ શૈલેશીકરણ માત્ર અંતર્મુદૂર્ત કાળ રહે છે તેથી તેને સમયશ્રેણી કહેવામાં આવે છે. દરેક સમય અત્યારે કામ કરે છે અને પ્રત્યેક સમયે અનેક કર્મોને ખપાવે છે. આ કેવળી લગવાનને હવે આ વખતે કાયયોગનો પણ ક્ષય થાય છે. તેવી અદ્ભુત સ્થિતિ એ પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રકૃતિશેષ—રહીસહી પોતાની પ્રકૃતિને પણ અહીં ખપાવી દે છે. આ અદ્ભુત યોગનો પ્રભાવ છે. આખા જીવનમાં કરેલ તપનું પારણું છે અથવા ઓડકાર છે.

સમય—એક આંખ મીંચીને ઉઘાડતાં તે અસંખ્ય સમય થઈ જાય છે.

ઉત્તરોત્તર—એ તો ઉત્તરોત્તર આગળ વધતો જ જાય છે અને પ્રત્યેક સમયે અનેક કર્મોને ખપાવી દે છે. ઘાતીકર્મ ગયેલાં હોય છે. અઘાતી ચાર કર્મો પૈકી જે રહ્યાં હોય તેમને પણ ઉત્તરોત્તર પ્રત્યેક સમયે ખપાવે છે. માણસ ઘાસને કાપે તેમ તે કર્મોનો ક્ષય કરે છે. એ સંસારના છેડાની સ્થિતિ તો આમાં વર્ણવી છે તે જ જણાવી છે, બાકી ખરેખર એ કર્મોનો ક્ષય કેવો કરે છે તે તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય ત્યારે સમજાય. બંધ, ઉદય અને સત્તામાંથી એ કર્મોને ખપાવવા જ માંડે છે, અને હંમેશાને માટે પ્રત્યેક સમયે ક્ષય કરે છે.

ક્ષપયન્—કર્મોને ઉપર જણાવ્યું તેમ મૂળમાંથી એવાં કાપી નાખે છે કે તેમનું નામનિશાન પણ ન રહે. (૨૮૫)

છેલ્લે સમયે એ કેવળી શું કરે છે?—

ચરમે સમયે સંખ્યાતીતાન્ વિનિહત્ય ચરમકર્માશ્ચાન્ ।

ક્ષપયતિ યુગપત્કૃત્સ્મિન્ વેદાયુર્નામગોત્રગણાન્ ॥૨૮૬॥

અર્થ—છેલ્લે સમયે અસંખ્ય કર્મના અશોને દૂર કરીને વેદનીય, આયુષ્ય, નામ-કર્મ અને ગોત્રકર્મોને એક સાથે સંપૂર્ણ પણે ખપાવે છે. (૨૮૬)

વિવેચન—આ યોગનિરોધ કરનાર આ જીવનને છેલ્લે સમયે શું કરે તે આ ગાથામાં વિસ્તારથી જણાવે છે.

સંખ્યાતીત—અસંખ્ય કર્મો. છેલ્લે સત્તામાં રહેલ તેર કર્મો જે ખ્યાશી કર્મોમાંથી બાકી રહેલાં હોય છે તેમને તે સંખ્યા વગરનાં હોય તો પણ ખપાવી નાખે છે. એ તેર પ્રકારનાં કર્મોની સત્તાગત પ્રકૃતિ નીચે પ્રમાણે છે—

મનુષ્યત્રિક એટલે મનુષ્યગતિ, મનુષ્ય આયુષ્ય અને મનુષ્ય આનુષૂવી. આ મનુષ્યત્રિક એટલે ત્રણ થયાં. તેમ જ ત્રસનામકર્મ, બાદર નામકર્મ અને પર્યાપ્તનામકર્મ એ ત્રસત્રિક કહેવાય છે. મનુષ્યપણું, ત્રસપણું, બાદરપણું એ સર્વ દૂર થાય છે અને જે પર્યાપ્ત પૂરી પામવી એ એક વખત પુણ્યયોગ કહેવાતો હોય તે પણ ક્ષય પામી જાય છે. આ ત્રસત્રિક મળીને છ પ્રકૃતિ થઈ. તથા યશકીર્તિ, આદેય અને સૌભાગ્ય નામકર્મ, તર્કિકરનામકર્મ, ઉચ્ચગોત્ર, પંચેદ્રિયબલિ, અશાતા અથવા શાતાવેદનીય જે ક્ષય તેમને પણ ખપાવી દે છે. આ તેર ઉત્તર પ્રકૃતિને અંગે જે અસંખ્ય કર્મો શ હોય તેમનો ક્ષય કરી નાખે છે. છેવટે એનું પંચેદ્રિયપણું પણ જાય છે અને તેર ઉત્તર પ્રકૃતિને અંગે ચારે કર્મો જાય છે. આ ચારે અઘાતીકર્મો સમજવાં. (બીજા કર્મત્રય, ગાથા ૩૪). આ કર્મોથી છેક છેલ્લા સમય સુધી સત્તામાં તો રહે છે અને તેમનો પ્રાણી નાશ કરે છે, પરિણામે તે સત્તામાંથી પણ જાય છે.

યુગપત્—એકી સાથે. આ કર્મોશો ગમે તેટલી મોટી સંખ્યામાં હોય તે છેલ્લી ઘડીએ છેલ્લે સમયે ખપાવે છે. જ્યારે તદ્દન કર્મ વગરનો પ્રાણી થાય, જ્યારે બંધ નવે ન થાય, અને સત્તામાં બાંધેલ કર્મો હોય તે પણ જાય ત્યાર પછી તે મુક્ત થઈ શકે છે.

વેદ-આયુ-નામ-ગોત્ર—આ ચાર અઘાતી કર્મો—વેદનીય, આયુષ્ય, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ જ બાકી રહે છે. સત્તામાંથી તેમની તેર પ્રકૃતિ છેલ્લે સમયે જાય છે. આવી રીતે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી પ્રાણી મુક્તિ પામે છે. તેનું સ્વરૂપ આવતા પ્રકરણમાં વધારે વિગતવાર આપણે જોઈશું. (૨૮૬)

સર્વ લાવનો અત્ર થતો ત્યાગ—

સર્વયતિયોગ્યસંસારમૂલક્રણાનિ સર્વભાવાનિ ।

ઔદારિકતૈજસકાર્મણાનિ સર્વાત્મના ત્વક્ત્વા ॥૨૮૭॥

અર્થ—સર્વ પ્રકારની ચારે ગતિને લાયક અને સંસારને વધારનાર મૂળ કારણો જે અનેક પ્રકારના ભાવરૂપે છે તેમનો અર્થાત્ ઔદારિક તૈજસ્ અને કર્મણુ સર્વ ભાવોનો પોતાના આત્મા સાથેનો સંબંધ તે સર્વદા તણુ દે છે. (૨૮૭)

વિવેચન—સર્વગતિ—આ ચારે ગતિઓ કારણુ વગર અકસ્માત્ મળતી નથી. આ ચારે ગતિ નામકર્મના વિભાગો છે અને તે તે ગતિમાં જવા યોગ્ય કર્મનાં પરિણામ છે. એમનો સર્વથા ત્યાગ કરીને.

સંસાર—આખો ચાર ગતિરૂપ સંસાર છે. એ સંસારને વધારનાર કરણો—કારણો તે સર્વ કર્મો છે. તેમનો સર્વથા ત્યાગ કરીને એટલે આત્મા અને કર્મનો સંબંધ તોડી નાખીને.

ભાવ—સાંસારિક સારા કે ખરાબ ભાવો સંસારમાં રજાળાવે છે. તેમનો સર્વથા ત્યાગ કરી દઈને. એ ભાવો નીચે વર્ણવ્યા છે.

ઔદારિક—આપણું મનુષ્યનું શરીર જ મોક્ષ મેળવી શકે છે, તેથી અત્ર વૈક્રિયાદિ શરીરની વાત કરી નથી. દેવ કે નારકો સીધા તદ્દભવે મુક્તિગામી થતા નથી.

તૈજસ્—અન્નને પચાવનાર. પરભવે પણ સાથે જનાર આ તૈજસ્ શરીરનું વર્ણુન ઉપર થઈ ગયું છે.

કર્મણુ—કર્મના શરીરને કર્મણુ શરીર કહે છે. આત્મા અને કર્મનો મેળ મેળવી આપનાર અને બન્નેને સંયોગ સંબંધ કરાવનાર ‘કર્મણુ’ શરીર છે.

સર્વાત્મના—સર્વથા, તદ્દન સર્વકર્મનો ત્યાગ એ જ મોક્ષપ્રાપ્તિ. (કર્મથી) મૂકાતું તે મોક્ષ. આ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત યોગ અર્થાત્ સમાધિ પછીની સ્થિતિ છે. આ કાયયોગના ત્યાગની વાત છે.

એનો (સર્વ કર્મનો) સર્વથા ત્યાગ કરીને તે શુ’ કરે છે? અથવા તેને (કેવળજ્ઞાનીને) શુ’ થાય છે? તે આગલી ગાથામાં જણાવવામાં આવશે. (૨૮૭)

મોક્ષને માર્ગ—

દેહત્રયનિર્મુક્તઃ પ્રાપ્યર્જુશ્રેણિવીતિમસ્પર્શામ્ ।

સમયેનૈનાકેવિગ્રહેણ ગત્વોઘર્વમપ્રતિષઃ ॥૨૮૮॥

અર્થ—પછી ત્રણ શરીરથી મૂકાઈ જઈ ઋણુગતિએ અકુસમાણુ રીતે એક સમયમાં જરાપણુ વાંકી નહિ તેવી સીધી ગતિએ જરાપણુ રોકાણુ વગર તે જીવે જાય છે. (૨૮૮)

વિવેચન—આ યોગસંપન્ન કેવળી ત્યારપછી કેવી રીતે મોક્ષ તરફ પ્રયાણુ કરે છે તે આ ગાથામાં બતાવે છે.

દેહત્રય—જ્યારે કોઈપણ કેવળી મોક્ષ પામે છે ત્યારે તેને ત્રણ શરીર હોય છે : ઔદારિક, તૈજસ્ અને કર્મણુ. આ ત્રણ દેહથી મૂકાઈ જઈને અશરીરી થઈને કાયયોગને

પણ ક્ષય કરીને. અહીં ટીકાકાર પંચાશી પ્રકૃતિના ક્ષયની વાત કરે છે. પણ મને ઉપર કરેલો મારો અર્થ વધારે બંધબેસતો લાગે છે.

મહાભુકોષ્ઠી—જ્યાં કાળ કરે છે, ત્રણ દેહથી મુક્ત થાય છે ત્યાંથી સમગ્રેલિએ ભ્રમગતિ કરે છે. જેમ કામકામાંથી તીર છૂટે અથવા બંદૂકમાંથી ગોળી છૂટે તેમ બંધન-મુક્ત થતાં નિઃકર્મા થઈ તે સીધી ગતિએ વગર અટકચે મોક્ષ તરફ લોકાંતમાં જાય છે.

અસ્પર્શી—પોતે જે આકાશપ્રદેશને સ્પર્શ કરીને રહેલ હોય તે જ આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શી અકુસમાણુ એટલે બીજા કોઈ આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શ્યા વગર તે સીધી ભ્રમગતિએ બાણ છૂટે તેમ તે જ સમયે મોક્ષમાં આવ્યો જાય છે, વચ્ચે કોઈ વસ્તુ કે આત્મા હોય તે તેની અટકાયત કરી શકતો નથી.

એક—એક સમયમાં એટલે જે સમયે અહીંથી કાળ કરે તે જ સમયે મોક્ષ પામે છે (અર્થાત્ લોકાંતે સિદ્ધશિલાએ પહોંચે છે).

અવિગ્રહ—આહો અવળો ચડી જાય અને ઠેકાણે આવે તે. વળાંક વિનાની.

વિગ્રહગતિ—આવા વિગ્રહ વગર સીધે સીધો જીવ મોક્ષ તરફ આવ્યો જાય છે.

અપ્રતિબંધ—કોઈ મોટું ઈંદ્રનું વજન આડું હોય તે પણ મોક્ષ જતાં જીવને અડચણ કે પ્રતિબંધ કરવાને શક્તિમાન થતું નથી, કોઈ તેને રોકી શકતું નથી. તે તો તે જ સમયે આરપાર નીકળી જઈ મોક્ષે પહોંચી જાય છે. (૨૮૮)

કેવળી સિદ્ધ થાય છે—

સિદ્ધિક્ષેત્રે વિમલે જન્મજરામરણરોગનિર્મુક્તઃ ।

લોકાગ્રગતઃ સિદ્ધયતિ સાકારેણોપયોગેન ॥૨૮૯॥

અર્થ—પછી તદ્દન ચોખ્ખી સિદ્ધની ભૂમિમાં જન્મ, જરા, મરણ, રોગથી તદ્દન મુક્ત થઈને લોકને છેડે સિદ્ધ થાય છે, મોક્ષે જાય છે અને ત્યાં સાકાર ઉપયોગ(જ્ઞાન)માં રહે છે. (૨૮૯)

વિવરણુ—ઉવટે એ કેવળીનું શું થાય છે તે આ ગાથામાં ખતાવે છે.

સિદ્ધિક્ષેત્ર—મોક્ષ નામનું ક્ષેત્ર જે ચૌદ રાજને આતે ઉપરના ભાગમાં આવેલ છે, ત્યાં તે જાય છે.

વિમલ—નિર્મળ. એ ક્ષેત્રમાં કોઈ પ્રકારનો મેલ નથી, તદ્દન પવિત્ર છે. વિમળ એટલે નિર્મળ એવા ક્ષેત્ર(મોક્ષ)માં તેની સ્થિતિ થાય છે.

જન્મ—જન્મનું તે. પ્રાણીને માતાની કૃપમાંથી દુનિયામાં આવવું કે દેવતા-વરકલા

જીવોને શબ્દા કે કુલીપાકમાંથી બહાર આવવું તે બહુ કષ્ટકર છે. આ જન્મની પીડાથી મોક્ષના પ્રાણીઓ હંમેશને માટે મુક્ત થઈ ગયેલા છે.

જરા—ઘડપણ, વૃદ્ધાવસ્થા. લોગ લોગવેલ પ્રાણીને ઘડપણમાં સર્વ ઈંદ્રિયો શિથિલ થાય છે, આખું શરીર દમ વગરનું થાય છે અને ખોં ખોં કરીને જીવે છે. તે ઘડપણથી મોક્ષના જીવો દૂર છે.

મરણ—અનાદિ અધ્યાસને લઈને અહીં સંસારનો પ્રેમ એવો થઈ જાય છે કે પ્રાણી જ્યારે તેમાંથી જાય ત્યારે તેને બહુ ખેદ થાય છે. 'મર' શબ્દ પણ તેને સાંભળવો ગમતો નથી અને મરે ત્યારે સર્વ છોડવું પડે છે.

રોગ—અને સંસારમાં હોય ત્યાં સુધી ભગંદર, ટી.બી. કે બીજા રોગોની અનેક પીડા વારંવાર થયા કરે છે.

લોકાગ્ર—ઉપર જણાવ્યું તેમ ચૌદ રાજલોકના અગ્રભાગે તે જાય છે. તે ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટે તેમ પોતાની ગતિથી જ જાય છે.

સાકાર—જ્ઞાનમય, સાકારી. આ જ્ઞાનના ઉપયોગથી તે સર્વ જાણે છે અને દર્શન-ઉપયોગથી સર્વ દેખે છે. સમયાંતર ઉપયોગો થાય છે એમ આગમો કહે છે. સિદ્ધસેન દિવાકરનો મત જુદો પડે છે.

ઉપયોગ—વપરાશ. આ સંબંધમાં બે મત જાણવા જેવા છે, તે માટે ગુરુગમથી સ્પષ્ટતા કરવી. (૨૮૯)

*

*

*

આવી રીતે આ યોગનિરોધ પ્રકરણ પૂરું થાય છે. જ્યારે મન, વચન અને કાયાના સર્વ યોગો નિરોધાઈ જાય, બલાસ થઈ જાય, નાશ પામે ત્યારે અંતે પ્રાણીનો સર્વથા મોક્ષ થાય છે અને મોક્ષમાં તેો સાદિ અનંત સ્થિતિ છે. એટલે સર્વ યોગોનો નિરોધ કરવો એ ઉત્તમ યોગદશા છે.

અને સાથે સર્વથા યોગરૂંધનનો કાળ માત્ર પાંચ હસ્વાક્ષરો ખેલતાં જેટલો સમય લાગે તેટલો જ છે, તે વિચારતાં આ વિષયની તીક્ષ્ણતા અને ભવ્યતાનો જરૂર ખ્યાલ આવે છે.

સિદ્ધશિલા ચૌદ રાજલોકને અંતે છેલ્લા ૩૩૩ ૧/૩ ધનુષ્યમાં આવી રહેલ છે. ત્યાં જનાર પ્રત્યેક જીવ એટલા નાના વિભાગમાં રહે છે, પણ અંદર અંદર ગૂંચવાઈ જતા નથી. લોકને અંતે જાય છે તે કોઈ કર્મના ઉદયે નહિ પણ જેમ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલ બાણ સામી બાણુએ નિશાન તરફ જ જાય છે, તેમ તે સિદ્ધશિલા ભણી જાય છે. તે આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વગર ત્યાં સિદ્ધશિલાએ પહોંચે છે. એને જન્મ, જરા, મરણનું દુઃખ ન હોવાથી તે આત્મિક સુખમાં મગ્ન થઈ જાય છે. તે આત્મિક સુખ કેવું હોય છે તે આપણે આવતા

પ્રકરણમાં જોઈશું, પણ તે અવલય છે. ત્યાં રડવાકૂટવાની માથાકૂટ નથી, પારકી વાતો નથી, વેધવચકા નથી અને ફરીવાર જન્મમરણ નથી. આવા સાદિ પણ અનંત મુખમાં પ્રાણી આ ઉત્કૃષ્ટ યોગને પરિણામે મોક્ષમાં દાખલ થઈ નિત્યાનંદ કરે છે.

જો આ સંસારથી કંટાળો આવ્યો હોય, જો એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની વાત હંમેશાને માટે અટકાવવી હોય તો આ યોગરૂઢન જેવી ઉત્કૃષ્ટ યોગપ્રક્રિયા જરૂર આદરવા યોગ્ય છે. એના પરિણામે મોક્ષ જરૂર સ્વતઃ થાય છે, કારણ કે મોક્ષમાં જનાર મોક્ષની ઇચ્છા જ માત્ર કરતા નથી, અને ઇચ્છા માત્ર કરવાથી મોક્ષ મળતો નથી. એ મોક્ષનાં કેટલાંક નામો આપણે આવતા પ્રકરણમાં જોઈશું.

‘જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ’ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને સાથે મળી મોક્ષનાં કારણ છે એમ જાણવું અને આચરણ કરવું. એ બંનેથી અને બંને હોય ત્યારે જ મોક્ષ મળે છે. એકલું જાણવું તે પશુ સમાન છે અને એકલી ક્રિયા તે આંધળા સમાન છે. આંધળા અને પાંગળાની જોડી—બેનો સંયોગ—થઈ જાય તો બંને ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચે છે. આંધળાની કાંધ ઉપર પાંગળો ચઢી જાય છે, જેને પગ નથી તે પાંગળો આંધળાને રસ્તો બતાવે છે અને આંધળો ચાલવાની ક્રિયા કરે છે. પણ આ બંને છૂટા છૂટા હોય તો બેમાંથી એકેનું કામ સિદ્ધ થતું નથી. તેવી જ રીતે ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન નિરર્થક છે અને જ્ઞાન વગરની ક્રિયા પણ નકામી છે. આ બંનેનો સહયોગ મેળવવામાં ખરી ઝીણવટ અને સમજણ છે. તેથી સંક્ષેપમાં આ બંનેનો સહયોગ મેળવવાની ખરી ઇચ્છા રાખવી અને ખરો યોગ કરવો. યોગ જાણ્યા વગર સર્વ નિરર્થક છે એમ સમજી આ યોગનિરોધને સમજવા પ્રયત્ન કરવો.

॥ इति शैलेशीकरणप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૧૮મું : મોક્ષ

એક અપેક્ષાએ આ સર્વથી અગત્યનું પ્રકરણ છે. તે ઘણું નાનું પ્રકરણ છે પણ તેની અમત્ય મહત્તી મોટી છે, કારણ કે અત્યારે જે કાંઈ કરવામાં કે ન કરવામાં આવે તેનું પરિણામ મોક્ષ છે. મોક્ષ એટલે હંમેશને માટે સર્વ કર્મથી મુક્તિ જ્યાંથી પાછા સંસારમાં આવવાનું નહિ. તે શાશ્વત સુખમાં હંમેશને માટે રહેવું તે મોક્ષ, કારણ કે થોડો વખત સુખ મળે પણ તેની પાછળ, પાછી જન્મમરણની ઉપાધિ ભ્રમી રહે તેને સુખ કહેવું તે ભૂલ છે, ભૂલ એટલા માટે છે કે સુખની સાચી સમજ તેમાં નથી. માટે હંમેશ માટે સુખ મળે અને તે એકવાર આવેલું જાય નહિ તે જ ખરું સુખ કહેવાય. આ સાચા સુખની વ્યાખ્યા નિરંતર સમજી ખીજી આજપંપાળમાં ન પડતાં તેને માટે પ્રયત્ન કરવો એ દીર્ઘદ્રષ્ટાની ફરજ છે.

પ્રથમ તો મોક્ષને ઓળખવા માટેનાં અનેક નામો છે, તે મોક્ષની સાચી ઓળખાણ માટે આપણે વિચારી લઈએ. મેં નાનપણમાં કેટલીક વાર પૂજાઓ સાંભળી છે, એમાં દરેક પૂજામાં આવતા ઢૂહા અમુક રીતે ગવાતા પણ સાંભળ્યા છે, તેમાં 'સિદ્ધ જગતશિર શોભતા' એ રાગમાં ગવાતા અનેક ઢૂહાઓ મેં સાંભળ્યા, તેથી તે રાગનું સ્તવન સમજવા યત્ન કર્યો અને તે સ્તવન શોધી સુખપાઠ કર્યું. તે સ્તવન મને યાદ છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :

સિદ્ધ જગતશિર શોભતા, રમતા આતમરામ;
લક્ષ્મીલીલાની લહેરમાં સુખીયા છે શિવકામ.

સિદ્ધ જગતશિર શોભતા.

મહાનંદ અમૃતપદ નમો, સિદ્ધિ કૈવલ્ય નામ;
અપુનર્ભવ પદ વલી, અક્ષયસુખ વિશરામ. સિદ્ધ ૦ ૨

સંશ્રેય નિઃશ્રેય અક્ષરા, દુઃખ સમસ્તગી હાણુ;
નિરવરતિ અપવર્ગતા, મોક્ષ મુગતિ નિરવાણુ. સિદ્ધ ૦ ૩

અચલ મહોદય પદ લહું, ભેતાં જગતના ઠાંઠ;
નીજ નીજ રૂપે રે જુગુઆ, વીત્યા કર્મ તે આઠ. સિદ્ધ ૦ ૪

અગુરુલઘુ અવગાહના, નામે વિકસે વદન;
શ્રી શુભવીરને વંદતા, રહીએ સુખમાં મગન. સિદ્ધ ૦ ૫

આ શુભવિજયના શિષ્ય પંડિત વીરવિજયનું કરેલું સ્તવન અત્ર ઘણું પ્રાસંગિક છે. અનેક ઢૂહા એ રાગમાં લલકારાય છે અને આપણે તો મોક્ષનાં તેમાં અનેક નામો આપ્યાં છે તેથી મોક્ષને ઓળખવા પૂરતો તેનો ઉપયોગ છે. શિવ, મહાનંદ, અમૃતપદ, સિદ્ધ એવાં એવાં અનેક નામો છે અને તે બરાબર અવધારવાં અને એ સ્થાનને મેળવવા આપણા પ્રયત્ન છે. બાકી તો સ્થાનના નામ જાણ્યેથી કંઈ વળે નહિ, તે માટે પ્રયત્ન તો કરવો

જ પડે. આપણે તેટલા માટે ઉપર જણાવી ગયા કે જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેની જરૂર છે. એકલું જ્ઞાન ભારરૂપ છે અને એકલી ક્રિયા લંગડી છે.

હું એક સમગ્ર માણસને મળ્યો. તેની દુકાનમાં અનેક માણસો હતા. આ ભાઈસાહેબ પણ તકીયે માથું નાખી, હાથમાં રહેલી ખીડી પીતાં પીતાં સવાલ કરે છે, 'ભાઈ, મોક્ષ કેમ જવાય?' જવાબ આપનાર પણ દુનિયાના ખાધેલ માણસ હતા. તેમણે કહ્યું, 'જેમ બેઠા છે તેમ બેસી રહો, જરાપણ હાલો ચાલો નહિ ને ખીડીનાં ગૂંચળાં ફૂંકો — એટલે મોક્ષ મળી જશે? આ શું તમારો આચાર? અને શો ઠંગધડો? મોંમાંથી ખીડીના ધૂમાડા કાઢવા છે અને આવો મોક્ષમાં જવાને વિશેનો અતિ ઉત્કૃષ્ટ સવાલ પૂછતાં તમે જરાએ શરમાતા નથી? તમારામાં મોક્ષમાં જવાનો એક પણ આચાર છે? આવો સવાલ પૂછ્યો એ પણ તમારી ધૃષ્ટતા છે.' પેલો સવાલ પૂછનાર બહારગામનો હતો. તેણે સવાલ તો માત્ર વિનોદમાં પૂછ્યો, પણ જવાબ સાંભળી ચાટ થઈ ગયેા.

આ રીતે મોક્ષને ઓળખવાની અને તેના સંબંધમાં ગંભીર વિચારણા કરવાની જરૂર છે. સર્વથી અગત્યની બાબત એ છે કે મોક્ષમાંથી કદી પાછા આવવાનું થતું નથી. મોક્ષમાં જે આત્મિક આનંદ એક વાર થાય છે તે સ્થાયી રહે છે. અને પછી જન્મ, જરા કે મરણની ઘટમાળા ચાલતી નથી. મોક્ષનો પ્રાણી કદી પણ સંસારમાં આવતો નથી. જે સુખની પાછળ સુખનો અભાવ, અદપલાવ કે દુઃખ આવવાનો સંભવ રહે કે સુખ આવતું અટકી જાય તેને સુખ કહી શકાય જ નહિ. આ મોક્ષમાં તો સ્થાયી ને નિરંતર સુખ મળે છે અને તે આત્મિક સુખ હોઈ સંસારી તેને બરાબર વર્ણવી શકતો નથી, કારણ કે તે સુખને સરખાવી શકાય એવી એક પણ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં નથી. તેથી સરખામણી પણ એ સુખની થઈ શકે તેવું નથી.

આ અદ્ભુત, અવશ્ય, અકલ્પ્ય સુખના વર્ણનને આપણે આ પ્રકરણના અંતમાં ફરી-વાર જરૂર હશે તો વિચારીશું. હાલ એને કર્તા તેવી રીતે વર્ણવે છે તે સમજાવે અને આ નાતું પ્રકરણ યોગની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વનું છે તેમ સમજી તેના પર ધ્યાન આપીએ.

મોક્ષનું સામાન્ય સ્વરૂપ—

સાદિકમનન્તમનુપમમવ્યાવાધસુસ્તમુત્તમં પ્રાપ્તઃ ।

કેવલસમ્યક્ત્વજ્ઞાનદર્શનાત્મા ભવતિ મુક્તઃ ॥૨૧૦॥

અર્થ—મોક્ષમાં ગયેલ પ્રાણી સાદિ, અનંત, અવશ્ય અને બાધા પીડા વગરનું ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે અને માત્ર ક્ષાયિક સમકિત અને સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ દર્શનને પામે છે. (૨૬૦)

વિવેચન—મોક્ષમાં સુખ કેવા પ્રકારનું થાય છે તેનો સામાન્ય ખ્યાલ આ ગાથામાં આપે છે.

સાદિક—આદિ-શરૂઆતવાળું. મોક્ષમાં પ્રત્યેક પ્રાણી ગયો તેનો આદિનો સમય-વખત કહી શકાય છે. માટે મોક્ષ આદિ સહિત છે. આ વાત પ્રત્યેક જીવને લઈને છે, બાકી મોક્ષ પોતે તો અનાદિ અનંત છે. એની શરૂઆત પણ નથી અને છેડો પણ નથી.

અનંત—જેમ મોક્ષની આદિ નથી, તેમ મોક્ષનો છેડો પણ નથી. દરેક જીવ, જે ત્યાં જાય છે તે ત્યાર પછીના અનંતકાળ સુધી ત્યાં રહે છે. મોક્ષ પોતે તો અનાદિ અનંત છે, પણ પ્રત્યેક જીવ જે ત્યાં ગયો છે તેની અપેક્ષાએ તે આદિ અનંત છે.

અનુપમ—એ સુખની સાથે સરખાવી શકાય તેવી આ દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ છે નહિ. વસ્તુ પૌદ્ગલિક હોઈ નાશ પામે છે અને મોક્ષ તો કદી નાશ પામનાર નથી, તેથી તેની સાથે સરખાવી શકાય એવી આ દુનિયાની કોઈ વસ્તુ પ્રાણી કે ચીજ નથી. મોક્ષ સાથે સરખાવી શકાય તેવી ચીજ કે પ્રાણી ન હોવાથી મોક્ષ અવર્ણનીય છે.

અવ્યાખ્યાય—કોઈપણ પ્રકારની પીડા-ખાધા વગરનું. મોક્ષમાં વ્યાધિ, વિયોગ, સેવા, વગેરે કોઈ પ્રકારનું દુઃખ હોતું નથી, ત્યાં તો નિરંતર આત્મિક સુખ સદાકાળ વર્તે છે.

ઉત્તમ—જીયામાં ઊંચા પ્રકારનું, સર્વોત્કૃષ્ટ. તમે એ સુખની સાથે સરખાવો અને તેને વધારે સારું કહો એવું કોઈ સુખ નથી.

જ્ઞાનદર્શન—સમ્યક્ પ્રકારના જ્ઞાન-દર્શન રૂપ જેનું સ્વરૂપ છે એવો તે આત્મા થઈ જાય છે, એટલે એનું અસલ રૂપ જે જ્ઞાનદર્શન છે તે મય તે થાય છે.

મુક્ત—સર્વ કર્મનો ક્ષય થવાથી એ મુક્ત એટલે મૂકાયેલો થઈ જાય છે. આવી રીતે મુક્ત થવું એ જ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. (૨૯૦)

અભાવ અને મોક્ષનો સંબંધ—

મુક્તઃ સન્નાભાવઃ સ્વાલક્ષણ્યાત્ સ્વતોઽર્થસિદ્ધેષ્ઠ ।

ભાવાન્તરસંક્રાન્તેઃ સર્વજ્ઞાજ્ઞોપદેશાચ્ચ ॥૨૯૧॥

અર્થ—મોક્ષમાં જવાથી જીવનો અભાવ થતો નથી, એ એનાં સ્વલક્ષણથી અને પોતે જાતે જ સિદ્ધ થવાથી ખીબ પ્રકારના ભાવમાં દાખલ થઈ જાય છે અને સર્વ જાણનારનો ઉપદેશ-આજ્ઞા એ પ્રમાણે જ છે. (૨૯૧)

વિવેચન—મોક્ષ એ જીવનો અભાવ નથી, એ હકીકત આ ગાથામાં કારણસહિત સાબિત કરે છે.

સન્ન—છે. એ ભાવાંતરમાં દાખલ થઈ જાય છે, પણ પ્રાણીનો અભાવ થતો નથી. કોઈક લોકો અથવા મતો એમ માને છે કે અભાવ થઈ જાય છે. તેનો નિરાસ કરતાં આ ગાથામાં તેનાં કારણો બતાવે છે.

ન અભાવ—એનો અભાવ થઈ જતો નથી. કેટલાક એમ માને છે કે તેનું વ્યક્તિત્વ જ રહેતું નથી. તે વાત કેમ ખોટી છે તે આ ગાથા બતાવે છે.

સ્વાલક્ષણ્યાત્—જીવનું એ લક્ષણ છે. નવતત્ત્વકાર કહે છે કે ‘જે શુભાશુભ કર્મોનો કર્તા, હર્તા તથા ભોક્તા છે અને નિશ્ચયનયે કરી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ નિજગુણોનો કર્તા તથા ભોક્તા છે, અથવા સુખદુઃખ વેદન તથા જ્ઞાનોપયોગ લક્ષણુવંત ચેતના સહિત જે હોય અને પ્રાણ ધારણ કરે તેને જીવતત્ત્વ નામનું પ્રથમ તત્ત્વ કહીએ.’ જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા.

અર્થસિદ્ધિ—પોતાની મેળે ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ. મોક્ષ પણ ઇચ્છવાથી મળતો નથી. એ અર્થસિદ્ધિ કોઈ પ્રકારના હેતુ કે ઇચ્છા કર્યા વગર થાય છે.

ભાવાંતર—બીજો ભાવ આત્મા પામે છે, એટલે એની જે પૌદ્ગલિક રમણતા હતી તે આત્મિક રમણતામાં ફેરવાઈ જાય છે. તેથી એક ભાવમાંથી તે બીજા ભાવમાં જાય છે. ભાવ ફરવાથી અભાવ થતો નથી. આ બાબતમાં વેદાંત વગેરે જુદા જુદા તત્ત્વજ્ઞાન સાથે મતફેર છે. વેદાંતમતે બ્રહ્મમાં નિમગ્નતા અને આત્માનો વૈયક્તિક અભાવ મોક્ષ છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તેની ના પાડે છે. જૈન મતે મોક્ષમાં પણ પ્રત્યેક આત્માની વૈયક્તિકતા જરૂર રહે છે.

સર્વજ્ઞાજ્ઞા—આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ કહેલું છે. તેની આજ્ઞાના ઉપદેશને અનુસરવાને પરિણામે.

જેમ દીવો હોય અથવા થાય ત્યારે અધિકારનો અભાવ કરે છે, તામસ ભાવના સ્થાને ભાસ્વર ભાવ દેખાય છે, પણ પુદ્ગલોનો નાશ થઈ જતો નથી, પુદ્ગલો તામસ રૂપ છોડી ભાસ્વર રૂપ લે છે, તેમ આ આત્મા જે અત્યાર સુધી સંસારભાવમાં હતો, તે મોક્ષમાં જવાથી ભાવાંતરને પ્રાપ્ત થાય છે.

વેદાંતીઓ આત્માને વિસ્કુલિંગ જેવો માને છે, મોટા ભડકાનો એ તણખો છે અને મુક્તિમાં તણખો મોટા ભડકામાં—બ્રહ્મમાં ભળી જાય છે અને બ્રહ્મમાં ભળી જાય પછી તેનું વ્યક્તિત્વ રહેતું નથી. જૈનોનો એવો મત નથી. તે તો વ્યક્તિત્વ રહે છે એમ માને છે. આ અતીદ્રિય વિષય હોઈ, જે સર્વજ્ઞ કહે તે તેની આપ્તતાને કારણે સ્વીકારવાનું જ રહે છે.

આમાં ‘સર્વજ્ઞાનોપદેશાચ્ચ’ એવો પાઠાંતર છે, તેના કરતાં સ્વીકારેલ પાઠ વધારે સારો અર્થ આપે છે.

આવા અતિ અગત્યના પણ અતીન્દ્રિય વિષયમાં સર્વજ્ઞની જ ખાતરી અપાય, કારણ કે આ કાળમાં પ્રત્યક્ષ પૂરાવો અશક્ય છે. (૨૬૧)

સિદ્ધની સ્થિતિ ક્યાં હોય ?—

ત્યક્ત્વા શરીરબન્ધનમિહૈવ કર્માટકક્ષયં કૃત્વા ।

ન સ તિષ્ઠત્યનિબન્ધાદનાશ્રયાદપ્રયોગાચ્ચ ॥૨૯૨॥

અર્થ—શરીરનું બંધન અહીં છોડી દઈને (ત્યજીને), આઠે કર્મનો ક્ષય કરી કોઈ ભાતનું બંધન ન હોવાથી અને પૂર્વપ્રયોગથી તે અહીં રહેતો નથી. (૨૬૨)

વિવેચન—સિદ્ધનો જીવ અહીં મનુષ્યભવમાં કેમ રહેતો નથી તેનું કારણ આ ગાથામાં ખતાવે છે.

બંધન—શરીર એ એક પ્રકારનું બંધન છે. કાયયોગ હોય ત્યાં સુધી શરીરમાં આત્મા જકડાયલો રહે છે. એ કાયયોગ-શરીર જતાં તેનું બંધન છૂટી જાય છે. શરીર એ એક પ્રકારનું બંધન છે તે ખાસ સમજીને ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે અને આત્માને તે કેદ કરી રાખે છે, પકડી જકડી રાખે છે, તે લક્ષમાં રાખવું.

ઈહ—આ મનુષ્યભવમાં. અહીં આત્માને રહેવાનું કારણ તેનું બંધન છે. જેમ બંધન માણસ કે વસ્તુને બાંધી રાખે છે, તેમ શરીર આત્માને બાંધી રાખે છે.

કર્માટક—એકલું શરીરબંધન જાય છે એમ નહિ, પણ આઠ કર્મો પૈકી સર્વનો ક્ષય થાય ત્યારે જ મોક્ષ થાય છે અને એ સર્વ કર્મોનો ક્ષય એ જ મોક્ષ.

ન તિષ્ઠતિ—પછી તે આત્મા કર્મક્ષય કરીને એક ક્ષણ પણ અહીં જાલો રહેતો નથી, તેનાં કારણો આગળ આ ગાથામાં જણાવશે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાં.

અનિબંધન—પ્રથમ કારણ : એને અહીં જકડી રાખનાર બંધન જે હતું, તેની ગેરહાજરી હોવાથી. જેમ પાણીમાં લાકડું ઉપર આવે તે તેનો સ્વભાવ છે, તેમ કર્મનો ભાર જતાં સ્વાભાવિક રીતે આત્મા ઉપર તરી આવે તે તેનો સ્વભાવ છે. કર્મના પૌદ્ગલિક ભારથી હલકો થતાં આત્મા લોકના અગ્રભાગે પોતાના સ્વભાવથી જ ચાલ્યો જાય છે.

અનાશ્રય—આ મનુષ્યગતિનો તેને ટેકો હતો, તે બંધ થવાથી એને હવે સિદ્ધિ એ જ આશ્રય છે. તે આશ્રયને મુક્ત આત્મા પકડી લે છે અને આ મનુષ્યગતિનો આશ્રય છોડી દે છે.

શાસ્ત્રકાર પૂર્વપ્રયોગનો દાખલો આપે છે. જેમ ધનુષ્યમાં બાણ ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી તે બાણ છટકતાં તે ત્યાંથી છૂટી જાય છે, તેમ અહીં પ્રયોગ કરી રાખેલ આત્મા (મુક્ત) ત્યારે કર્મથી મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે સ્વભાવથી જ લોકાગ્રે ચાલ્યો જાય

છે. તે માટે એનો પૂર્વપ્રયોગ જ કામમાં આવે છે. તેને કેઈ પ્રકારનું કર્મ નથી, કારણ કે કર્મનો તો સમૂળો નાશ થયો છે. અહીં જે 'અપ્રયોગાત્' કહે છે, તો સંસારમાં રહેવાનો પ્રયોગ સમજવો.

પ્રાણી શા માટે લોકાન્ત્રે-સિદ્ધિ ગતિમાં જાય છે ઉપર જાય છે તેનો ખુલાસો આ ગાથામાં કરે છે. (૨૬૨)

નીચે કેમ જતો નથી તેનું કારણ—

નાથો ગૌરવવિગમાદશક્યભાવાચ્ચ ગચ્છતિ વિમુક્તઃ ।

લોકાન્તાદપિ ન પરં પ્લવક ઇવોપગ્રહાભાવાત્ ॥૨૯૩॥

અર્થ—ગુરુવાકર્ષણનો નાશ થવાથી તે વિમુક્ત થઈને નીચે જતો નથી અને યાનપાત્ર(વહાણ)ની પેઠે ઉપગ્રહ કરનાર વસ્તુના અભાવથી લોકાન્તથી દૂર પણ જઈ શકતો નથી. (૨૬૩)

વિવેચન—મોક્ષમાં ઉપર જ જાય છે, નીચે જતો નથી અને લોકાન્તની આગળ જતો નથી તેનાં કારણો આ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરે છે.

ગૌરવ—ગુરુત્વ. આ વાત અદારમી શતાબ્દીમાં ટીકાકારે લખી છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી ધીના છે. ગુરુવાકર્ષણથી વસ્તુ નીચી જાય છે એમ સર આઈએક ન્યૂટને શોધી કાઢ્યું, પણ ભારે વસ્તુને અભાવે વસ્તુ નીચી ન જાય, પણ ઉપર જાય તે નિયમ પૂર્વ-યુરુષોને પણ જાણવામાં હતો, એમ આ ગાથા પરથી જણાય છે. ગૌરવ-ગુરુતા, ભારેપણું ન હોય તો વસ્તુ જાય જાય જાય. ગૌરવ જાય એટલે વસ્તુ જાય જાય.

ઉપગ્રહ—ધર્માસ્તિકાય લોકાન્ત પછી અલોકમાં નથી. એટલે ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ હોવાથી લોકાન્તથી આગળ મુક્ત પ્રાણી જઈ શકતો નથી.

પ્રાણી નીચે કેમ જતો નથી અને લોકાન્તથી દૂર અલોકમાં કેમ જતો નથી, તેનાં કારણો આ ગાથામાં સમજાવ્યાં છે, તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય અને વૈજ્ઞાનિક છે.

વિમુક્ત—કર્મથી મૂકાઈ ગયેલો પ્રાણી—જીવ નીચે જતો નથી અને લોકાન્તથી આગળ પણ જતો નથી. (૨૬૩)

જીવ આડો આવળો કેમ જતો નથી?—

યોગપ્રયોગયોશ્ચાભાવાત્તિર્યગ્ ન તસ્ય ગતિરસ્તિ ।

સિદ્ધસ્યોર્ધ્વ મુક્તસ્યાલોકાન્તાદ્ગતિર્ભવતિ ॥ ૨૯૪॥

અર્થ—યોગ અને પ્રયોગનો અભાવ હોવાથી સિદ્ધ થયેલ આત્માની આડી અવળી પણ ગતિ નથી. મુકાયેલ આત્મા લોકને અંતે જીવે ગતિ કરે છે. (૨૯૪)

વિવેચન—નીચી ગતિ ન થાય, તે પડખેની કે આડીઅવળી ગતિ પણ થતી નથી. તે સિદ્ધના જીવે અંગેની વાત આ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરે છે.

યોગ—મન, વચન, કાયાનો કોઈપણ યોગ હોય તો તેની ઇચ્છા કે તેનું વચન કે છેવટે તેની પ્રવૃત્તિ (કાચિક) કોઈ બાબુએ દોરાય. આ ત્રણે યોગ ન હોવાથી એવી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પ્રાણી આડો અવળો કે અડખેપડખે ન જતાં સીધો લોકાંતે ઉપર જ ચાલ્યો જાય છે. આ એક કારણ કહ્યું.

પ્રયોગ—કેટલાક પ્રાણી અમુક ગતિમાં જવાનો પ્રયોગ કરે છે. નિયાણું, ઇચ્છા વગેરે અનેક રીતે પ્રયોગ થાય છે. પણ મુક્ત પ્રાણી તો પ્રયોગ જ કરતો નથી. તેથી આ બીજે કારણે એ જેમ નીચે જતો નથી તેમ આડોઅવળો પણ જતો નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે જીર્વ જાય છે.

આલોકાંત—લોકના અંત સુધી. ત્યાર પછી તો ધર્માસ્તિકાચની ગેરહાજરી હોવાથી એ લોકના અંતથી દૂર વધારે ઉપર ગતિ જ કરી શકતો નથી. ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાચ ત્યાં ન હોવાથી એ લોકને અંતે જ સ્થિત થાય છે.

મુખ્યમાન આત્મા નીચો આડો કે પડખે જતો નથી, પણ સીધો જીર્વ ગતિએ ઉપર પૂર્વપ્રયોગથી જાય છે. પૂર્વપ્રયોગની વાત આવતી ગાથામાં કરવામાં આવશે. (૨૯૪)

સિદ્ધની જીર્વગતિ જ થાય—

પૂર્વપ્રયોગસિદ્ધેર્વન્યચ્છેદાદસજ્જભાવાચ્ચ ।

ગતિપરિણામાચ્ચ તથા સિદ્ધસ્યોર્ધ્વં ગતિઃ સિદ્ધા ॥૨૯૫॥

અર્થ—અગાઉથી કરી રાખેલ પ્રયોગની સિદ્ધિ થવાથી અને બંધના છેદનથી અને અસંગ ભાવને પરિણામે તેમ જ ગતિને પરિણામે સિદ્ધની-મોક્ષમાં જનારની જીવે ગતિ થાય છે. (૨૯૫)

વિવેચન—ઉચ્ચ ગતિનું કારણ આ ગાથામાં વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપ્રયોગ—જ્યારે પ્રાણી સંસારમાં હોય છે ત્યારે પ્રયોગ કરી રાખે છે. જેમ દડો ઉછળે એટલે ઉપર જાય, અથવા ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટે એટલે સામી જગાએ ટક્કર ઝીલે તેમ સંસારમાં પ્રાણી હોય ત્યારે જ પ્રયોગ કરી રાખે છે એટલે કર્મ જાય ત્યારે જીવનમાંથી હજીવે થવાથી અને આત્માએ પૂર્વપ્રયોગ કરી રાખ્યો હોવાથી ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણની જેમ સીધો જીવે ચાલ્યો જાય છે. જેમ કુંભાર ચાકડો ચલાવતો બંધ પડે ત્યારપછી પણ

ચાકડો થોડા વખત સુધી પૂર્વે મળેલા વેગના બળે ચાલે છે, ચાલ્યા જ કરે છે, તેમ કર્મમુક્ત જીવ પણ પૂર્વકર્મથી આવેલ આવેશને લીધે પોતાની સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. આ ચાકડાનું દષ્ટાંત બરાબર અંધમેસતું છે. આ પહેલું કારણ થયું.

બંધછેદ—જીવમાં રહેલું એરંડખીજ કોશ તૂટતાં જ ઊડે છે, તેમ કર્મબંધન સર્વથા તૂટતાં જીવ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. આ બીજું કારણ થયું.

અસંગભાવ—સોખત ન હોવાથી. તુંબડાને લેપ કર્યો હોય પછી તેને પાણીમાં નાંખતાં તે પાણીમાં ડૂબી જાય છે. પણ લેપ દૂર થતાં ઊર્ધ્વગતિ કરી પાણી ઉપર આવી જાય છે. તેવી રીતે આત્માને લાગેલાં કર્મનો સર્વથા સંબંધ છૂટતાં તે અસંગી થઈ જાય છે અને અસંગભાવને પરિણામે તે ઊર્ધ્વ જ જાય. આ ત્રીજું કારણ થયું.

ગતિપરિણામ—ધુમાડા માફક એની જાતે જ ગતિ થાય છે. જેમ ધુમાડો ઉપર જાય છે તેમ કર્મમુક્તની ગતિ ઊર્ધ્વ જ થાય છે. આ ચોથું કારણ થયું.

આ સર્વ કર્મના ભારથી મુક્ત થવાનું પરિણામ છે અને હજીયે થયેલ પ્રાણી ઊર્ધ્વગમન કરે અને આડેઅવળે ન જાય કે નીચે ન જાય તે તેનો સ્વભાવ છે, નૈસર્ગિક વાત છે. (૨૯૫)

સિદ્ધનું સુખ—

દેહમનોવૃત્તિભ્યાં ભવતઃ શારીરમાનસે દુઃખે ।

તદભાવસ્તદભાવે સિદ્ધં સિદ્ધસ્ય સિદ્ધિસુખમ્ ॥૨૯૬॥

અર્થ—પોતાનું શરીર અને પોતાનાં મનથી શારીરિક અને માનસિક દુઃખ થાય છે. એ બંને ચીજનો અભાવ હોતાં સિદ્ધોને તે બે પ્રકારનાં દુઃખોનો અભાવ હોય છે એ સિદ્ધ થાય છે. દુઃખાભાવે સ્વાભાવિક મોક્ષનું સુખ થાય છે. (૨૯૬)

વિવેચન—મોક્ષમાં એકલું સુખ જ છે, તે આ જાત્યામાં તેના કારણ સાથે બતાવે છે.

દેહ—શરીર, તન. દુઃખ ઘણું ભાગે શરીર અને મનથી થાય છે. દુઃખ થવાનું પ્રથમ કારણ શરીર છે. શરીરને લઈને દુઃખ થાય છે. શારીરિક દુઃખનું કારણ શરીર છે.

મનોવૃત્તિ—અને માનસિક દુઃખનું કારણ મનોવૃત્તિ છે. મનની વૃત્તિ અપ્તરંગી છે. એ જરામાં ગમે ત્યાં જઈ આવે છે અને ચોતરફ ભટકે છે.

દુઃખ—બે પ્રકારનાં છે—શારીરિક અને માનસિક. તેમનું કારણ જવાથી, તે યોગ પર અંકુશ આવી જવાથી એ દુઃખ નાશ પામે છે.

તદભાવે—દેહ અને મનોવૃત્તિનો અભાવ થતાં, મન પર અને શરીર પર અંકુશ આવી જાય છે અને છેવટે મનોયોગ અને શરીરયોગનો અભાવ થઈ જાય છે.

તદભાવ—દુઃખઅભાવ. જ્યારે મૂળનો નાશ થઈ જાય ત્યારે તેના સંતાન દુઃખનો પણ નાશ થાય છે. કારણનાશે કાર્યનાશ એ તો સ્વતઃસિદ્ધ સમજાઈ જાય તેવો નિયમ છે.

સિદ્ધ—પ્રતીત, સાબિત થઈ જાય છે.

આવી રીતે દુઃખનું કાંઈપણ કારણ ન હોવાથી સિદ્ધને એકાંતસુખ છે તે સાબિત થાય છે, સ્થાપિત થાય છે. દુઃખનું કારણ ન રહે એટલે સુખ જ થાય. ત્યાં નિજગુણ-રમણ એ સુખ છે અને શરીર કે મન ન હોવાથી દુઃખનું કાંઈ કારણ નથી. અને દુઃખાભાવ પણ એક રીતે સુખ જ છે. (૨૯૬)

*

*

*

એલું આ મોક્ષ નામનું નાનું પ્રકરણ પૂરું થયું. આપણા પ્રયત્નો અનંતકાળ સુધીના સુખ માટેના છે. એટલે મોક્ષમાં હંમેશને માટે સુખ અને સુખ છે અને એ સુખની આદિ પ્રત્યેક જીવની અપેક્ષાએ હોય છે પણ એનો અનંતકાળે પણ છેડો આવતો નથી. તેથી મોક્ષમાં સાચું સુખ મળે છે એમ જણાય છે. જે સુખની પાછળ દુઃખ આવે તેને ખરેખરું વાસ્તવિક સુખ કહેવાય જ નહિ અને મોક્ષનું જે આત્મિક સુખ મળે છે તે નિરવધિક છે અને એ સુખને જ ખરું સુખ કહી શકાય.

સાંસારિક સુખ વસ્તુતઃ સુખ જ નથી. સંસારના પૌદ્ગલિક સુખમાં રચેલપચેલને એ મોક્ષસુખનો ખરો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે આપણે આત્મિક સુખ શું છે ? ક્યાં મળે ? તેમાં રમણતા થાય ત્યારે કેવો આનંદ થાય ? તે કલ્પી શકતા નથી. ખાકી જેઓને મન વચન કાયા પર કાંઈક અંકુશ આવી ગયો હોય છે તે યોગીઓ એ સુખને સમજી શકે છે, અને તેમના કહેવા પ્રમાણે લખીએ છીએ કે આપણા સર્વ પ્રયત્નો તે સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટેના છે. તેવા અનંતકાળના સુખ માટે તો પ્રયત્ન કરવા જેવો છે. અહીં એક બાબત કહી દેવા જેવી છે. કેટલાક પ્રાણીઓ માને છે કે “જ્યારે જ્યારે ધર્મની આનિ થાય અને અધર્મ જાડે ત્યારે ઈશ્વર પોતે સાધુના રક્ષણ અને મુશ્કેલીમાં પડેલાના ખચાવ માટે દરેક યુગમાં અવતાર લે છે.” આ વાત સારી લાગે છે, પણ જરૂર ખોટી છે. જે કર્મને પરિણામે ક્રેડ, આકૃતિ, શરીર, સ્વર વગેરે થાય છે તે કર્મનો સર્વથા નાશ થયા પછી પ્રાણી આ સંસારમાં કેમ આવે ? અને કારણ વગર તો કાર્ય બનતું નથી. કર્મ વગર તેટલા માટે અવતાર લઈ પ્રભુ નીચે જીતરે અને સંસારી પ્રાણી થાય તે વાત કાગળ ઉપર શોભે તેવી લાગે, પણ અશક્ય હોઈ મનમાંથી દૂર કરવા યોગ્ય છે. પરિણામે વસ્તુતઃ અવતારનો આખો વિચાર જ તર્કના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. અને ન્યાય-વિરુદ્ધ હોઈ કાંઈપણ રીતે ખસે તેમ નથી.

એટલે અવતારનો આખો સિદ્ધાંત હંગમહડા વગરનો છે. આ સંસારમાં ભગવાન આવે કે કોઈપણ પ્રાણી આવે તો તે કર્મ વગર આવે નહિ અને નિઃકર્મને કર્મ લાગે નહિ. તેથી અવતારની આખી વાત કોઈ કૃળદ્રુપ લેન્દમાંથી નીકળેલ છે, પણ તે બેસે તેમ નથી.

અને સાધુનો ખયાવ અને ખોટા પ્રકારના પ્રાણીનો નાશ કરવા બીજો કોઈ અવતાર શા માટે લે? એ અવતાર તો મોક્ષમાંથી પતન છે અને મોક્ષ તો નિત્ય છે, શાશ્વત છે, સ્થાયી છે. આ અવતારની આખી કલ્પના નિર્મૂળ હોઈ છોડી દેવા યોગ્ય છે, કારણુ વગર કોઈ કાર્ય બનતું નથી અને અહીં કારણુનો અભાવ હોવાથી કાર્ય સંભવતું પણ નથી.

મુખ્યમાન પ્રાણી લોકાંતે શા માટે જાય છે? તેમાં પણ ફરંદેશી છે. એ આડો અવળો જતો નથી, નીચે જતો નથી, પણ હુળવી થયેલ વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે ઉપર જાય તેમ તે લોકાંતે જાય છે. એને માટે શાસ્ત્રકાર લીંબોળીનું દષ્ટાંત આપે છે. લીંબોળી ઉપર માટી ચડેલ હોય તે હૂર થતાં જેમ લીંબોળી જળ ઉપર આવે છે તેમ પ્રાણી કર્મરજથી મુક્ત થતાં સ્વભાવતઃ ઉપર તરી આવે છે. હુળવી થયેલ વસ્તુ ઉપર તરી આવે તે સ્વાભાવિક છે. ભાર ખલાસ થયો એટલે વસ્તુ હુળવી થઈ ગઈ એમાં શંકા જેવું નથી અને આવે. ભાર વગરનો આત્મા ઉપર આવે, અને તેટલો ઉપર જ જાય તે સ્વાભાવિક છે. અને અલોકમાં તો ધર્માસ્તિકાય કે અધર્માસ્તિકાય ન હોવાથી ત્યાં આત્મા જતો જ નથી, જઈને હાલી ચાલી કે સ્થિર રહી ન શકે એટલે લોકના અંત ભાગ સુધી તે પૂર્વ-પ્રયોગને પરિણામે આવે જાય છે.

યાદ રાખવું કે લોકાંતે જવામાં કોઈ કર્મ કામ નથી કરતું, કારણુ કે કર્મ તો ખલાસ થઈ ગયાં છે, હવે કોઈ એક પણ કર્મ રહ્યું નથી. એ તો સ્વાભાવિક રીતે પૂર્વપ્રયોગને ભેરે જ લોકના અંત સુધી દોડી જાય છે. આવે મોક્ષ મેળવવા આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ અને ત્યાંની નિરંતરની શાંતિ ભેટાં તે જરૂર મેળવવા યોગ્ય છે, એ માટેનાં સાધનો મેળવવાં અને મન-વચન-કાયાના યોગોનો ત્યાગ કરી અંતે તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવો.

કદાચ અત્યારે અનુકૂળતા હોય, ચામર વીંઝાતા હોય, ખિરુદાવળી બોલાતી હોય, છડીદાર રસ્તો કરતા હોય, ખાધેપીધે સુખ હોય, સારી આવક હોય, જ્ઞાતિ કે સંઘ-સમાજમાં સ્થાન હોય, પોતાના મંડળમાં ઘટિત સ્થાન હોય, અનેક વેવિશાળો આવતા હોય, નાતબંધમાં પોતાનું માન હોય અને સંતતિ કહ્યાગરી હોય, તો તે કેટલા કાળ માટે? અને તેને છેડે શું? અંતે વૈભવ તો એક વખત જવાનો અને પાછા હતા ત્યાંના ત્યાં. જે વૈભવને છેડે દુઃખ આવે તેને વૈભવ જ કહી શકાય નહિ અને સંસારની અત્યારની અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતામાં ફેરવાઈ જતાં વખત લાગતો નથી. માટે જ્યાં નિરંતરનું સુખ મળે તેવે સ્થાને જ જવાનો આપણો પ્રયત્ન છે અને તે સાધ્ય લક્ષમાં રાખતાં અનુકૂળ-

તામાં રાચી જવું એ ટૂંકી દૃષ્ટિ છે. લાંબી નજરે આ મોક્ષ જ પ્રાપ્ત કરી ચિરસ્થાયી અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે. તે માટે કાંઈ ત્યાગ, વૈરાગ્ય કે અંકુશ રાખવા પડે તો તે રાખવા યોગ્ય છે, કારણ કે અનંત સુખની દૃષ્ટિએ થોડો ભોગ આપવો પડે તો ગણતરીની નજરે પણ તે વેપાર ખેડવા યોગ્ય છે.

મોક્ષ નજીક આવશે ત્યારે તો કાંઈ કહેવું પડે તેમ નથી. ત્યારે તો તે સ્વતઃ અનુભવમાં આવે છે, પણ આ તો સ્વરૂપ સમજ્યા હોઈએ તો તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા ધાય એટલે તેનું વર્ણન કયું. તે વિચારી મોક્ષ મેળવવા માટે પ્રયાસ કરવો અને મોક્ષ કેવો છે તેનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવું.

॥ इति मोक्षप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૧૯ મું : મુનિને

હવે છ શ્લોક મુનિને ઉદ્દેશીને અંથકારે લખ્યા છે, તે વિચારીએ. આ અંથમાં જેવો ત્યાગ બતાવ્યો છે, જેવો યોગ સાધવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે, જેવો કષાય-વિષયત્યાગ બતાવ્યો છે, જેવા યતિધર્મો બતાવ્યા છે તે ન બને, પણ પોતે મોક્ષની ઇચ્છા રાખે તો પણ લાભ છે, તે આ પ્રકરણમાં બતાવશે.

કેટલાક પ્રાણીને અત્ર બતાવેલી વાતનો અમલ કરવાનું ન સૂઝે, ન બને અથવા તેવા ત્યાગ માટે પોતે પૂરતો તૈયાર ન હોય, તેને માટે આ દૂરનું દષ્ટિખિંદુ હોય, તો પણ તે યોગ્ય છે, તે આ પ્રકરણમાં આવશે.

તેઓએ પણ નાસીપાસ કે નારાજ થઈ જવા જેવું નથી. તેઓને એમ થાય કે આનું મોટું કામ તો અમારાથી થઈ શકે નહિ, તેઓએ પણ નાસીપાસ થવું નહિ.

જે તેઓનો રસ્તો સારો અને સાચો હોય તો તેઓનો આદર્શ બરાબર હોવાથી તેઓ વહેલામોડા એ આદર્શ પહોંચશે. તેઓએ આદર્શ છોડી દેવો નહિ. તેઓને માટે પણ ભવિષ્ય સારું છે. તેઓએ પોતાનો આદર્શ તો બરાબર રાખવો અને સંપૂર્ણ ન બને તો તે માર્ગે બને તેટલું પ્રયાણ તો કરવું.

ઘણીવાર એમ લાગે છે કે જેઓ સર્વથા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરનારા હોય છે તેઓને માટે તો આ ઉપદેશ સારો છે, પણ જેઓ તે પ્રમાણે વર્તન ન કરી શકે તે મુનિઓ તો સંસારથી પણ દૂર જાય છે અને ત્યાગભાવથી પણ દૂર જાય છે અને તેમની સ્થિતિ તો થોળીના કૂતરાની પેઠે 'ન ઘરનો અને ન ઘાટનો' એવી થઈ જાય છે. એટલે, તેઓ તો 'ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા' એમ બન્નેમાંથી જાય છે. ન એમને મોક્ષ મળે અને ન સંસારમાં તેઓ રાણી માણી શકે. આ વાતને અંગે જોવાનું કે તુરતમાં એવા મુનિને મોક્ષ તો ન મળે, પણ એ માટે એણે મૂંઝાવાનું નથી. એ સદ્ગતિ અને દેવાદિકની ઋદ્ધિ પામે છે અને થોડા વખતમાં એનો મોક્ષ જરૂર થાય છે. એટલે આદર્શ સુંદર રાખનારને તુરતમાં કદાચ મોક્ષ ન મળે, તો પણ તેણે ગભરાવાનું કારણ નથી. એ સાચે રસ્તે છે એટલે અંતે એ મોક્ષ જરૂર પામવાનો એમ બહો-બતાથી કહી શકાય. સત્ક્રિયાના કેઈ ભાગને કરનારને માટે આ ઘણી આશ્વાસન લેવા જેવી હકીકત છે.

એટલે આવો મુનિ રસ્તાસર છે અને જરૂર થોડા વખતમાં મોક્ષ પામનાર છે. જો કે કેટલાક એવા સંઘયણુ, મનોબળ વગેરેને કારણે તે તુરત મોક્ષે ન જાય, તો પણ એ સીધે રસ્તે હોઈ, મોક્ષમાર્ગે હોઈ, થોડા વખતમાં મોક્ષમાં જનાર છે. વાત એ છે કે જે વિષયકષાયનો ત્યાગ કરે, ચતિધર્મો સેવે અને યોગ્ય ક્રિયા કરે તે કદાચ અહીંથી સીધા મોક્ષે ન જાય, તો પણ બહુ થોડા કાળમાં અનંત સુખને પ્રાપ્ત કરવાનો છે, એવી એણે ખાતરી રાખવી. માટે જરાપણ નાસીપાસ ન થતાં આ શ્રેયમાં ખતાવેલી બાબતો વિચારી તેનો અમલ કરવો અને તે દ્વારા પોતાનું સારું થવાનું છે એની ખાતરી રાખવી.

કેટલાક બાહ્ય ક્રિયા કરનાર મુનિને વિચાર થાય કે આ સર્વનું કળ શું? એને સધિચારો આપતાં કહે છે કે એમને પણ નજીકના ભવિષ્યમાં સારું થવાનું છે અને દુઃખનો અને અટામણનો અંત આવનાર છે એમ તેમણે જરૂર માનવું.

આવો દિલાસો અને ખાતરી જ્યારે આધાર રાખવાલાયક સ્થાનેથી મળતી હોય ત્યારે ઘણી સૂચક અને પ્રેરક થઈ પડે છે અને મુનિ પોતાના કામમાં રાચે છે અને તે માટે ઉદ્યમ કરે છે. આ પ્રેરક હકીકત ધ્યાનમાં રાખી આદર્શને તે મુનિએ જરૂર વળગી રહેવું અને તેને પ્રાપ્ત કરવા જરૂર પ્રયત્ન કરવો અને નિરંતર આશા રાખવી કે પોતે સાચા રસ્તા પર છે.

આદર્શની વાત કરીએ છીએ ત્યારે કહેવું જોઈએ કે તુરતમાં લાભ મળે તેમ ન લાગતું હોય તેણે પણ આદર્શ તો સારો અને અત્ર ખતાવવામાં આવ્યો છે તે રાખવો. તેનાથી તાત્કાલિક મોક્ષ ન મળે તો પણ તે રીતસરની વાત હોઈ તે મોક્ષની નજીક પ્રાણીને લઈ આવે છે. આ હકીકત બહુ સારી રીતે કર્તા જ પોતાના શબ્દોમાં કહે છે. તેથી તેને સમજવા અને અનુસરવા પ્રયત્ન કરીએ. જ્ઞાન અને ધ્યાનમાં મોટો સમય— પૂર્વનો કાળ—પણ મુનિએ ગાળતા હતા અને પસાર કરતા હતા. અત્યારે તો એવડા મોટા સમયનો સવાલ જ નથી. આ યુગમાં આ સંઘયણુથી મનુષ્ય બહુ તો સો વરસ જીવે, તેમાં પણ અનેક વ્યાધિની, બાળપણની અને ઘડપણની ચિંતા. ઘણા તો બાલ્યકાળમાં જ ગુજરી જાય છે. સો વરસમાં બાલ્ય અને ઘડપણનો સમય નકામો જતાં બાકી ઘણાં એાઈ વર્ષો રહે છે, તેટલા વર્ષ તો સપાટામાં ચાલ્યા જાય છે. ધ્યાન-તપ સાધવું હોય અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો તેની જોગવાઈ અત્યારે થોડાં વર્ષમાં થઈ જાય છે.

તેથી અનેક મુનિને મોક્ષ ન મળી આવે, તો તેમણે ગભરાવાનું નથી. તેઓ આ પુસ્તકમાં ખતાવેલ રસ્તે કામ લેશે તો, તત્કાળમાં નહિ તો આવતા બે ભવમાં મોક્ષ મેળવશે અને દરમ્યાન તેઓ સાચે રસ્તે ચડી ગયા છે એટલે સુખ ભોગવશે. આ સંતોષ કાંઈ જેવો તેવો નથી. બાકી તેઓ કેવો આનંદ ભોગવવાના છે અને કેવું સુખી જીવન વહન કરવાના છે તે આપણે શ્રેયકર્તાના પોતાના જ શબ્દોમાં જોઈએ.

કેવા મુનિને શું લાભ મળે ?—

યસ્તુ યતિર્ઘટમાનઃ સમ્યક્ત્વજ્ઞાનશીલસમ્પન્નઃ ।

વીર્યમનિગૂહમાનઃ શક્ત્યનુરૂપં પ્રયત્નેન ॥૨૧૭॥

સંહનનાયુર્બલકાલવીર્યસમ્પત્સમાધિવૈકલ્યાત્ ।

કર્માતિર્ગૌરવાદ્વા સ્વાર્થમકૃત્ત્વોપરમમેતિ ॥૨૧૮॥

સૌધર્માદિષ્વન્યતમકેષુ સર્વાર્થસિદ્ધિચરમેષુ ।

સ ભવતિ દેવો વૈમાનિકો મહાદ્વિગ્નિવપુષ્કઃ ॥૨૧૯॥

અર્થ—જે યતિ ક્રિયા કરતો હોય, જે પોતે જ્ઞાન અને શીલથી યુક્ત હોય, જે પોતાના વીર્યને શક્તિ અનુસાર યત્નપૂર્વક ઉપયોગમાં લેતો હોય, (એવો મુનિ-ચરિ) શરીર-બંધારણ, આયુષ્ય, બળ અને કાળ (સમય) તેમ જ વીર્યની સમ્પત્તિ અને સમાધિની વિકલ્પતાથી (નિર્બંધતાથી) અને કર્મના જોરથી પોતાને ક્યારેય સાધ્ય કરી શકતો નથી મરણ પામે તો પ્રથમ સુધર્મા દેવલોકથી માંડીને અંતિમ સર્વાર્થસિદ્ધિ દેવલોક સુધીના કોઈ પણ દેવલોકમાં તે વૈમાનિક દેવ થાય છે અને ત્યાં મોટી ઋદ્ધિ અને તેજમય શરીરને પામે છે. (૨૬૭-૨૬૯)

વિવેચન—આ પ્રકરણ જે મુનિવરોને ઉદ્દેશીને લખાયેલું છે તે મુનિ કેવા કેવા હોય તેનું ૨૬૭-૨૬૯ ગાથામાં વર્ણન કરે છે.

ઘટમાન—તે તે ક્રિયા કરતો, ચેષ્ટમાન. કઈ ક્રિયા કરવાની છે તે અગાઉ ખતાવાઈ ગયું છે. અત્ર જે ખતાવવામાં આવી છે તે ક્રિયા કરનારો, અને ક્રિયા કરવામાં જાકનારો નહિ. ક્રિયાકુશળ, પડિલેહણ, પ્રતિક્રમણ, સાત વખત ચૈત્યવંદન એ સર્વ ક્રિયા સમ્પૂર્વક કરનાર હોય તેવો મુનિ. આ મુનિનું પ્રથમ વિશેષણ થયું.

સંપન્ન—જે મુનિ જ્ઞાન, શીલયુક્ત હોય એટલે ક્રિયા સમગ્રપૂર્વક કરનાર હોય. આ જ્ઞાન અને ક્રિયાની સહચરતાની જરૂરિયાત પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે. શીલ એટલે ચિત્તનું સમાધાન. એ ક્રિયાને સમજીને એ ચેત્ય છે એમ જાણીને તે ક્રિયા કરે. શીલ શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ પણ થઈ શકે.

અનિગૂહમાન—પોતાની જે શક્તિ હોય તે છૂપાવે નહિ તેવો. કેટલાક પ્રાણશક્તિ હોય તેને છૂપાવે છે, દાખી રાખે છે, ચોરી રાખે છે, તેમ ન કરનારો પોતાની શક્તિને પૂરો ઉપયોગ કરનારો હોય, આવો મુનિ.

શક્તિ—પોતાની શક્તિને અનુરૂપ વીર્યને ફેરવનાર હોય, એટલે જે મુનિ પોતાની શક્તિને જરાપણ છૂપાવ્યા વગર પોતામાં જેટલી તાકાત હોય તે વાપરનાર હોય, આવા પ્રકારના મુનિને ઉદેશીને કહે છે. તેને શું લાભ મળે તે કહેતાં પહેલાં હજુ મુનિ કેવો હોય તે વર્ણવશે.

આવા પ્રકારના મુનિએ કાંઈ ચિંતા ન કરવી કે હજુ તેનો મોક્ષ કેમ થતો નથી. તેને માટે સારું ભવિષ્ય છે અને તે આ સંસારમાં સુખ ભોગવી અંતે મોક્ષે જશે. આ વાતની આગળ જતાં અંધકર્તા ખાત્રી આપે છે.

સંહનન—શરીરનું અધારણ. વજ્રઋષભનારાય સંહનનનો અભાવ હોવો તે. વજ્રઋષભનારાય સંહનનનું વર્ણન કર્મના કોઈપણ અંધથી બળવું. અત્યારે આપણને છટું અને છેદણું સંઘયણ મળેલ છે. અત્યારે સર્વ મુનિ અને મનુષ્યોને સંહનનની વિકલતા છે.

આયુષ્ય—જૈન અથવા પૂર્વકાળના ઘણાં મોટાં આયુષ્યાં બતાવે છે. અત્યારે વધારેમાં વધારે સો-સવાસો વર્ષનું આયુષ્ય થઈ શકે છે. તે આયુની વિકળતા છે.

બળ—સંઘયણ નબળું એટલે શારીરિક અને માનસિક બળ નબળું રહે તે સમબળ તેણે છે. આ ત્રીજી વિકળતા થઈ.

કાળ—અત્યારે અવસર્પિણીનો પાંચમો આરો વર્તે છે. એમાં પ્રત્યેક ભાવ દિવસાનુ-દિવસ નબળો જ આવતો જાય. આ ચોથી વિકળતા થઈ.

વીર્યસંપત્—ઉત્સાહસમૃદ્ધિ. વીર્ય તો કાળબળ ઉપર જ આધાર રાખે, તેથી વીર્યસંપત્તિ એટલે પોતાની વીર્યસંપત્તિ (ઉત્સાહસમૃદ્ધિ) અત્યારે વિકળતાને પામેલી છે. તે પાંચમી વિકળતા થઈ.

સમાધિ—ચિત્તની તંદુરસ્તી. એ તો શક્તિ અને સંઘયણ પર જ આધાર રાખે છે. સમાધિની વિકળતા એ છઠ્ઠી વિકળતા થઈ.

આ છ પ્રકારની વિકળતાને કારણે કદાચ મોક્ષ ન મળે, મળવાનો નથી જ. આ કાળમાં આ સંઘયણવાળા મુનિ કે શ્રાવકને મોક્ષ નથી જ મળવાનો એમ ભગવાન ભાષી ગયા છે.

કર્મ—આપણા કર્મ બાકી ઘણાં રહી ગયાં હોય તે કારણે, જ્ઞાનાવરણાદિ આઠે કર્મ ઘણાં બાકી રહી ગયાં હોય તો પણ કર્મથી મુક્તિ ન મળે એ ખાસ વિચારવા જેવું કારણ છે.

સ્વાર્થ—અહીં પરમાર્થ એ પણ મોટો સ્વાર્થ જ છે. મોક્ષ મેળવવા માટે મુનિ સર્વ યત્ન કરે છે, તે સિદ્ધ થાય તે પહેલાં.

ઉપરમ—છેડો, મરણ. કર્મો ઘણાં બાકી હોય અને તેવે વખતે પ્રાણી મરણ પામે તો? ઉપરનાં છ કારણે અથવા કર્મ બાકી રહી જાય તો અને તે વખતે પ્રાણી અધૂરા

થોળે મરણ પામે તો, અર્થાત્ કોઈ સુનિ આગલી ગાથામાં કહ્યો તેવો હોય, પણ છ વિકળતાને આધીન હોય અથવા સર્વ કર્મોના પૂરેપૂરો ફાય કરી શક્યો ન હોય અને મોક્ષ મેળવવા પહેલાં એ મૃત્યુ પામે તો એનું શું થાય તે આગલી રહસી ગાથામાં કહે છે.

સૌધર્મ—સૌથી નીચલો દેવલોક સૌધર્મ છે. ઊભા પચીસ દેવલોક એકબીજાની ઉપર ઉપર રહેલા છે. કોઈપણ દેવલોકમાં એ દેવ થાય છે. આ છવીસ દેવલોકના અર્થાત્ બાર કલ્પ, નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તરના દેવતાઓ વૈમાનિક દેવ કહેવાય છે. પહેલા દેવલોકથી માંડીને કોઈપણ દેવલોકે એ વૈમાનિક દેવ થાય છે.

સર્વાર્થસિદ્ધિ—સૌથી ઉપર આવેલ દેવલોક સર્વાર્થસિદ્ધિ નામનું છે.

મહર્ષિ—અને ત્યાં પણ સામાન્ય દેવ નહિ, પણ અનેક દેવોનો ઉપરી અને ઋદ્ધિ-સિદ્ધિવાળો વૈમાનિક દેવ થાય છે.

દ્યુતિ—અને તેજવાળો સુંદર રૂપવાળો વૈમાનિક તે થાય છે.

વૈમાનિક—દેવના ચાર પ્રકાર છે : ૧. ભુવનપતિ, ૨. જ્યોતિષ્ક, ૩. વ્યંતર અને ૪. વૈમાનિક. એ ચાર પૈકી સદર સુનિ યતિ વૈમાનિક દેવ થાય છે. કાંતિમાન દીપ્તો તેજસ્વી વૈમાનિક દેવ તે થાય છે. એટલે જે ઉપર વર્ણવ્યો તેવો સુનિ ઉપર વર્ણવેલાં કારણો અથવા તેમાંનાં કોઈ થોડાં કે વધારે કારણોને લઈને મોક્ષે ન જાય તો પણ સુખ સુખ પામે છે. મતલબ કે આયુષ્ય, સંહનન કે એવા કોઈ કારણો મોક્ષે ન જાય તો તે જરૂર વૈમાનિક દેવ થઈ સુખ ભોગવે છે. તે જ્યાં ત્યાં જેવા તેવા તરીકે રમડતો નથી. એને જે આત્મિક સુખ મળવાનું છે તેની પાસે તે આધિભૌતિક સુખ લવલેશ પણ નથી. પણ એ નારક કે તિર્યક ગતિમાં જઈ વધારે દુઃખ ભોગવતો નથી; પણ વ્યવહારના સુખમાં પોતાનો વખત પસાર કરે છે. (૨૬૭-૨૬૯)

ત્યાંના સુખાનુભવ પછી મનુષ્ય થાય—

તत्र सुरलोकसौख्यं चिरमनुभूय स्थितिक्षयात्तस्मात् ।

पुनरपि मनुष्यलोके गुणवत्सु मनुष्यसंघेषु ॥૩૦૦॥

અર્થ—ત્યાં દેવલોકનાં સુખને લાંબા વખત સુધી અનુભવી-ભોગવીને જ્યારે તેની ત્યાં રહેવાની સ્થિતિ પૂર્ણ થાય ત્યારે મનુષ્યલોકમાં ગુણવાન મનુષ્યના પરિવારમાં જન્મે છે. (૩૦૦)

વિવેચન—આ દેવલોકમાં વૈમાનિક થઈને પછી શું કરે તે એ ગાથામાં વિસ્તરે છે. આ ગાથાની વાત અધૂરી છે, તે પછીની એ ગાથામાં પૂરી થશે.

સુરલોક—દેવલોક. વૈમાનિક દેવ તરીકે ખ્યાત દેવલોક, નવ ઐવેચક કે સાંચ સુરલોક વિચારમાં ક્રમિક થાય છે.

ચિરમ્—દેવતાં આયુષાં મોટાં હોય છે, તેથી તે પ્રાણી દેવલોકનું સુખ વૈમાનિક દેવ તરીકે લાંબા વખત લોગવે છે, ત્યાં કાંઈ સો-સવાસો કે તેથી પણ ઓછા વર્ષનું આયુષું નથી. ત્યાં તે પ્રથમ સૌધર્મ દેવલોકનું જન્મ-આયુષ્ય એક પથ્થોપમ વર્ષનું છે અને છેલ્લા સર્વાર્થસિદ્ધે જન્મ-આયુષ્ય તેત્રીસ સાગરોપમનું છે. એટલા લાંબા કાળ સુધી તે સુખ લોગવે છે. અહીં તે જન્મ્યા, મોટા થયા કે ચાલવાની વાત છે. દેવલોકનાં સુખ ઘણા કીર્ત્ કાળ સુધી ચાલે છે. અને દેવતાઓ નાટક જોવાનાં અને દેવીઓ સાથે જોગનાં એવાં સુખ અનુભવે છે કે પોતે કર્મથી આવ્યા તે વાલ પણ તે થાદ કરતાં નથી.

સ્મિતિશ્રવણ—આયુષ્ય જે આગલા જન્મમાં મુકર થાય છે. તે જ્યારે પુરું થવા આવે ત્યારે તેમનાં ગળાની માળા કરમાવા લાગે છે. પછી 'આમે જન્મ હારી મક્ષા' એ ખ્યાલમાં આવે છે.

મનુષ્યલોક—વૈમાનિક દેવતા હોય તે પણ મનુષ્ય થઈને જ મોક્ષે જઈ શકે. એટલે, દેવગતિમાં સુખ છે, પણ ત્યાંથી મોક્ષ થઈ શકતો નથી.

સંઘ—જેનાં સર્ગાસંગથી ઘણાં હોય તેવો મોટો જન્મો. તેમાં તે આવે છે. તે એકલદોકલ હોતો નથી, પણ મનુષ્યસંઘમાં, મોટા જન્મવાળા મનુષ્યકુટુંબમાં જન્મે છે.

પણ તે મુનિ કે યતિ ઉપર જન્મ્યા તેવો હોવો જોઈએ. (૩૦૦)

ગુણવાન જન્મમાં જન્મી એ મુનિ શું કરે?—

જન્મ સમવાપ્ય કુલવન્ધુવિમવરૂપબલવુદ્ધિસમ્પન્નઃ ।

શ્રદ્ધાસમ્યક્ત્વજ્ઞાનસંવરતપોબલસમગ્રઃ ॥૩૦૧॥

અર્થ—ત્યાં જન્મ મેળવીને-પ્રાપ્ત કરીને, સારામાં સારું કુળ, સર્ગાઓનો સરસ મેળ, સંપત્તિ, સારું રૂપ, બળ-અને બુદ્ધિ પામે છે તથા ધર્મશ્રદ્ધા, સત્ય, જ્ઞાન, કર્મદ્વારની સામે સબજડ વાડ, જાણ-અને જ્ઞાનનાં તર તમારી સુકત થાય છે. (૩૦૧)

વિવેચન—૩૦૦થી ગુણમાં જે વિચાર શરૂ કર્યો છે તેના અહુસંધાન રૂપે આ અર્થ છે. તેમાં આપ્તિની ચીજો મળાવી છે.

જન્મ—અંતે મનુષ્યનો જન્મ જોવો પડે છે, કારણ દેવતા તે સુખમાં એટલા મગ્ન રહે છે કે ત્યાંથી મોક્ષ મળી શકતો નથી.

કુલ—સારા કુટુંબમાં જન્મ થવો એ પણ શુભ નિશાતી છે. એમાં અસ્પર્શ્ય કે ખીજાં હલકાં વરણ તરફ તિરસ્કાર કે ઘુણા નથી, પણ સારા કુળમાં-ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ

મગધથી મણ્ડા કાલ કાય છે. કેટલીક સ્ત્રીને એવા કુળમાં સ્વાભાવિક જ પ્રાપ્ત હોય છે. અન્યકુળવાસીકાંદાર એ ઉચ્ચવર્ણના હિંદુને માટે લગ્નકામ કુળધર્મ છે.

ખુંધુ—પોતાના સગાઓ પ્રગ્. કાકા, ભાઈ, ભાંડુ કે જરના માણસ અનુકૂળ હોય તે ધર્મ શીખવે છે, પ્રેરે છે અને સાબુક એક ભાવના સુંદર વાતાવરણમાં જ રહે છે. આ સુંદર સ્મૃત્તિઓનો યોગ અનુકૂળતામાં કેટલી પ્રકારો કરે છે તે અનુભવે જ સમજાય તેની ભાવ છે.

વિશ્વવ—પૈસા વગેરે. પૈસા કિંમત જગરની સીજ છે, પણ સંસારના વહેવારમાં પદ્મવર્ણને અમુક લાભો હોય છે. એ એને મળ્યા હોય તે સુંદર. આડી ત મળે તેણે તેની અખળખા કે ઇચ્છા ન કરવી.

રૂપ—પોતાને સારું રૂપ મળવું અને પોતે લોકપ્રિય થવું, આકર્ષક થવું એ પુણ્યની નિશાની છે. રૂપવાન પ્રાણી અનેકને પોતાના રૂપથી જ આકર્ષી શકે છે.

બળ—બેર, શક્તિ, વીર્ય. એ પણ જરૂરી છે. માયકાંગલા જેવું શરીર હોય તે નકામું છે. તેને દરેક હવા અસર કરે છે, દરેક ઋતુ અસર કરે છે. બળવાન માણસ કર્યને હઠાવી શકે છે અને હુનિયામાં પણ જામ કાઢે છે.

બુદ્ધિ—સર્વ મળે, પણ જ્ઞાનશક્તિ ન મળે તો સર્વ નકામું છે. બુદ્ધિમાન માણસની બલિહારી છે.

ઉપર જણાવેલી છઠ્ઠી સીજે અગત્યની છે અને સંસારના વહેવારમાં અમુક યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. એ પુણ્યની નિશાની છે અને હોય તો સારી લાગે છે. આ છઠ્ઠી સીજવાળા મનુષ્ય તરીકે તે સુનિ જન્મ લે છે અને આ છ સીજ ઉપરાંત બીજી સીજે તેને કઈ મળે છે તે હવે વિચારીએ છીએ. આવો સુનિ હોય અને પ્રછીને ભવે દેવ થઈ ત્યાર પછી મનુષ્યભવમાં આવે ત્યારે સુંદર કુળ, અનુકૂળ પંધુપ્રગ્, જનનો શ્રેણી, સારું રૂપ, અહિંસક બળ અને આકર્ષક બુદ્ધિ એને મળી આવે છે. આની આશ્રે એને પાંચ સુંદર અપાર્થિવ સીજે પણ મળે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે —

અર્ચા—જે જાણે તીર્થકરે કહ્યા છે, ગણુકરે પૂંજ્યા છે, તે જાણે સાક્ષા છે એવી સફલતા. આ ભાવેને એવા તરીકે સમજવાની બુદ્ધિ-લાવના.

સમ્યક્દેવ—શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ સુદુ અને શુદ્ધ ધર્મને શુદ્ધ માનવા અને અશુદ્ધને અશુદ્ધ માનવા, એ સમ્યક્ત્વ છે.

સમર્થ—એ જાણુકર, સર્વ કરનાર હોય. મન્ય એકલી મદદથી વાસ્તે તેવો ન હોય પણ સમર્થને સર્વ કરીને જાણુ તેવો તે સમર્થ જ્ઞાતા હોય.

સંવર—સંવરની વિગતવાર હકીકત આપણે નવમા 'તત્ત્વ' પ્રકરણમાં વિચારી ગયા. તે પ્રમાણે ભાવના ભાવે, પરીણહો સહન કરે અને કર્મનાં આવવાનાં ખારણાં બંધ રાખે.

તપ—આખ્યંતર અને બાહ્ય ખાર પ્રકારના તપને તે કરે અને તેનાથી કર્મની નિર્જરા થાય છે એમ અંતઃકરણથી માને. આવી રીતે કુલ, બંધુવર્ગ, વૈભવ, રૂપ, બળ અને બુદ્ધિથી યુક્ત તે મુનિ થાય અને શ્રદ્ધા, સમકિત, જ્ઞાન, સંવર અને તપ યુક્ત તે થાય. મતલબ એ દુનિયાનો માન્ય પુરુષ થાય અને જે સદ્ગુણો ઇચ્છનીય છે તેનાથી સંપન્ન થાય.

જે શરીરાર્થિ કારણે કે સમયની પ્રતિકૂળતા આદિ કે બીજા કોઈ કારણે મોક્ષે ન જઈ શકે તે મુનિ દેવ થઈ દેવગતિનાં સુખ ભોગવે અને પછી આવેા સારા મનુષ્યનો ભવ કરી અતે મોક્ષે જાય તે વાત હવે કહેશે. (૩૦૧)

ત્રીજે ભવે મોક્ષ જાય—

पूर्वोक्तभावनाभावितान्तरात्मा विधूतसंसारः ।

सौत्थ्यति ततः परं वा स्वर्गान्तरितस्त्रिभवभावात् ॥૩૦૨॥

અર્થ—ઉપર જણાવેલ ભાવનાયુક્ત અંતરાત્મા તેનો થયેલો હોઈ એ સંસારને છોડી દે છે અને પછી મોક્ષે જાય છે—માત્ર એને દેવલોકનો અને પછી મનુષ્યનો એમ ત્રણ ભવ કરવા પડે છે. (૩૦૨)

વિવેચન—૩૦૦મી ગાથાથી શરૂ કરેલ હકીકત આ ગાથામાં પૂરી કરે છે. તે મુનિ મોક્ષ ન જાય તો તેનું શું થાય તે વાતનો શરૂ કરેલો બાકીનો ભાગ અત્ર જણાવે છે.

ભાવના—છઠ્ઠા પ્રકરણમાં આ ભાવનાઓ કઈ કઈ છે અને તે કેવી રીતે ભાવવી તેની હકીકત બતાવાઈ ગઈ છે.

વિધૂતસંસાર—આ સંસારનો ત્યાગ કરે છે, છોડી દે છે.

સૌત્થ્યતિ—કાળાદિ કારણે અંગાઉ મોક્ષ ન પામેલ મુનિ—યતિ અતે મોક્ષે ત્રીજે ભવે જાય છે.

ત્રિભવ—પ્રથમ મોક્ષમાં ન ગયેા તે ભવ, પછી દેવનો બીજો ભવ અને છેલ્લો મનુષ્યનો ભવ.

આ ત્રીજા ભવમાં ચારિત્ર પાસીને એ જરૂર થણે ભાગે મોક્ષ પામે છે.

વા—અહીં 'અથવા' શબ્દ એટલા માટે મૂક્યો છે કે કોઈ જીવ મોક્ષે ન પણ જાય. મોક્ષે ભાગે તો પ્રાણી મોક્ષ પામે જ છે. 'વા' શબ્દથી કદાચપણ બતાવ્યું છે.

આ પ્રમાણે મુનિને ઉદ્દેશીને વાત કહી. સાધુ જો તે ને તે ભવમાં મોક્ષે ન જાય તો

ત્રીજે ભવે ધણે ભાગે મોક્ષે ભય જ છે. વાત એ છે કે મુનિનું જે સ્વરૂપ અત્ર ખતાવ્યું છે તેવો તે મુનિ યતિ હોવો જોઈએ. (૩૦૨)

*

*

*

આ પ્રમાણે સાત પ્રલોકનું આ નાનું પ્રકરણ અત્ર પૂરું થાય છે. આમાં સર્વથી અગત્યની વાત મુનિ કેવો હોવો જોઈએ તે છે. આમાં મુનિનાં ત્રણ વિશેષણો ખાસ જોવા જેવાં છે. આપણે તે વિચારીએ.

પ્રથમ તો તે શુદ્ધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને વર્તન એ ત્રણથી યુક્ત હોવો જોઈએ. આ અગત્યની વાત છે. માત્ર કપડાં બદલાવાથી મુનિ થવાની જુદી વાત છે, પણ ધણે ભાગે તે જ ભવે અને બહુધા ત્રીજે ભવે મોક્ષે જતાર મુનિ સમકિતી એટલે શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ધર્મ ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા રાખનાર જરૂર હોવો જોઈએ. માત્ર વેશધારી યતિ નહિ, પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધા રાખનાર અને જ્ઞાની એટલે સમજણપૂર્વક ક્રિયા કરનાર તે મુનિ હોવો જોઈએ. આવા સમજુ અને સમજીને ક્રિયા કરનાર મુનિ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે એમાં નવાઈ નથી, અને શીલથી એટલે વર્તનથી એ બરાબર મુનિપણાને શોભાવે છે. આવો મુનિ અને તો તે જ ભવે કે કોઈ વાર ત્રીજે ભવે મોક્ષ પામે એમાં આશ્ચર્ય નથી. આ રીતે ઉપયોગી પ્રથમ વિશેષણની વાત થઈ. હવે આપણે બીજાં એટલાં જ મહત્વનાં વિશેષણો વિચારીએ. આ પ્રત્યેક વિશેષણ પર જરૂરી વિવેચન તો ઉપર થઈ ગયું છે, પણ વિષયની મહત્તા જોતાં એનું પુનરાવર્તન કરવું પણ યોગ્ય છે. તે રીતે અત્ર તેનું પૃથક્કરણ કરી તે વિચારવામાં આવે છે.

મુનિ પોતામાં શક્તિ હોય તેને ગોપવે નહિ, એટલે એ શક્તિ નથી એવો ઠાંગ ન કરે, એવું ધારે પણ નહિ. છતી શક્તિએ મુનિવર્ગમાં એને છૂપાવનારા ધણા હોય છે. તેઓ એમ માને છે કે પોતાને આજે આજસ થાય છે અથવા પુખ્ત વય કે ઘડપણને લઈને પોતે અશક્ત થયેલ છે. આ એની માન્યતા સાચી હોય તો જુદી વાત છે, પણ ધણીવાર પ્રાણી આજસથી શક્તિને છૂપાવે છે. આવું જે મુનિમાં ન હોય તે મુનિ. મુનિ માટેનું બીજું અગત્યનું આ વિશેષણ છે. એને શક્તિ હોય, છતાં શક્તિ નથી એમ લાગે જ નહિ. એ તો પડી પડીને પણ નિત્ય તથા પર્વ ક્રિયા કરે. અલખત માંદગી કે વયને લીધે ખરેખર અશક્તિ આવી પહોંચી હોય તો જુદી જ વાત છે.

સંહનન (સંઘયણ) એવું હોય કે જેમાં દલીલ ન ચાલે. નખળા સંહનનને કારણે પ્રાણી એવી ભિંચી ભતની આતાપના કે આરાધના કરી શકે નહિ તો તે વાત જુદી જ છે. તેમ જ આયુષ્ય થોડું કે દૂંડું હોય, હજુ ભિંચી હલની ક્રિયા કરે તે પહેલાં જ તે ખલાસ થઈ ભય તો તે વાત પણ જુદી છે. કેટલાક પ્રાણીને કાળ નડે છે. ફાખલા તરીકે આ

પાંચમા આરામાં પ્રાણી મોક્ષે જાય એવી ક્રિયા જ કરી શકતો નથી, અથવા તેને એટલી શક્તિ હોતી નથી, તે પણ જુદી વાત છે.

ત્રીજું વિશેષણ કર્મગૌરવનું છે. કર્મો તો એણે ખપાવવા માંડયાં, પણ કર્મ ઘણાં હોય તો પણ મોક્ષ ન મળવે.

આ પ્રત્યેક વિશેષણ વિચારવા યોગ્ય છે. એવા મુનિને એ જાણમાં મોક્ષ ન મળે તો ત્રીજો જાણે ઘણે ભાગે અથવા તરત નજીકમાં તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આવા મુનિએ મોક્ષ ન મળવા માટે ઘોષો કરવો નહિ અને તેણે બાણુલું કે તેનો થોડા વખતમાં મોક્ષ જરૂર થવાનો છે. એને આશા છે કે એનું જીવન સાચા રસ્તા પર છે અને એને મોક્ષ દૂર નથી.

॥ इति मुनिवर्णनप्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૨૦ મું : ગૃહસ્થને

આપણામાંના ઘણા સુનિ - યતિ થઈ શકતા નથી, સંસારનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, પણ અત્ર બતાવ્યો તેવો સારો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે. તે રસ્તો જરા લાંબો છે, પણ રસ્તો તેમને માટે પણ છે. હેમચંદ્રાચાર્યે જ્યારે જાણ્યું કે તેઓનો ઘણા ભવ પછી પણ મોક્ષ થવાનો છે, ત્યારે તેઓ નારાજ ન થયા પણ હસ્યા, રાજી થયા. તેઓએ જાણ્યું કે કુમારયાળ તો અઢાર ભવે મોક્ષે જશે અને પોતાને જે આંખલીના ઝાડ નીચે પોતે બિભા હતા, તેનાં પાંદડાંની સંખ્યા જેટલા ભવ કરવા પડશે, ત્યારે આંખલીના ઝાડના પાંદડાંની મોટી સંખ્યાથી તેઓને ગ્લાનિ ન થઈ, પણ એટલા ભવની આખરે પણ પોતાનો મોક્ષ થશે એ વિચારથી તેમને આનંદ થયો. અનેક રીતે સુંદર વર્તન ચલાવવાના માર્ગો સમગ્ર જ્ઞાનીઓએ બતાવ્યા છે. પોતાને અનુકૂળ હોય તે માર્ગ પકડી લેવો, પ્રથમ તેની શોધ ચલાવવી અને પછી સારા માર્ગાનુસાર વર્તન કરવું.

‘મન્હ જિણાણ’ની સબ્બાયમાં પર્વદિવસે કેવી કેવી ક્રિયા કરવી તે બતાવ્યું છે, આચારોપદેશમાં અનેક વિગતો આપી છે. આચારદિનકૃત્ય અને હેમચંદ્રાચાર્યના યોગ-શાસ્ત્રમાં પણ તેની વિગતો બતાવી છે. તમને તે ધર્મશાસ્ત્રમાં કામ કામ મળશે. વાત એ છે કે પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તન ન રાખવું અને અન્ય મહાયુગ્ધોએ દોરવણી આપી હોય તે પ્રમાણે પોતાથી બને તેટલો પ્રયાસ કરવો. આ પ્રશમરતિ ગ્રંથમાં પણ અનેક માર્ગો બતાવ્યા છે. આ ચાલુ પ્રકરણમાં જરૂરી માર્ગો બતાવ્યા છે, તેવા ગૃહસ્થી - શ્રાવક થવું અને તેવા શ્રાવક થવામાં સંકેચ ન રાખવો. આ જીવનમાં પૌદ્ગલિક ગમે તેટલી સુખસગવડ મળે તેમાં રાચી ન જતાં તેમાં સ્થાયી સુખ કેને અને ક્યારે મળે તે વિચારવું અને પોતાને કાવે તેવા માર્ગને પોતે ઉપાડી લેવો, પણ તે સ્વીકાર્યા પછી તેને ચીવટથી વળગી રહેવું.

બાકી, દુનિયા કર્મી કહે કે ન કહે - તે સામે નજર ન રાખવી. દુનિયાની નજરે કર્મી માણસ હોય છે તે કેટલીક વાર ધર્મદષ્ટિએ પતિત હોય છે. દુનિયા તો પૈસા પેદા કરનારને અને તેમાં વધારો કરનારને કર્મી કહેશે, પણ ધર્મદષ્ટિ જુદી છે; ધર્મ એને બારે કર્મી માને છે. માટે સાચું સુખ મેળવવું હોય તો વ્યવહારુ - દુનિયાદારીની દષ્ટિથી લેવાઈ ન જવું અને અહીંનાં માન - પ્રતિષ્ઠા તો ઘણા અલ્પકાલીન છે. સ્થાયી સુખ બધાં મળે ત્યાં ચિત્તને ચોડવું, વર્તનને વાળવું. બાકી તો અનેક આવ્યા ને અનેક ગયા. બધું અધારું છે, સર્વ નકારું છે. પોતાનું કલ્યાણ સાધવું તે કર્તવ્ય છે.

પ્ર. ૮૬

એ દષ્ટિએ ગૃહસ્થને ઉદ્દેશીને લખાયેલું આ પ્રકરણ ખૂબ વિચારવા જેવું છે.

અને એક વાત તો જરૂર વિચારવા જેવી છે. નવયુગના પ્રાણીએ લક્ષ્યપૂર્વક પ્રાચીન મતને જરૂર અપનાવવો. એમાં કોઈ જાતની અલ્પતા કે નાનપ માનવી નહિ. વરસો સુધી આપણા વડીલો જે વાત કરી ગયા છે, તેમાં ઘણી સમજણનું તત્ત્વ છે. સૌહાર્દથી તે સમજવા અને તેને અનુસરવા ઈચ્છા રાખવી.

નવયુગ ધર્મને અનુસરવામાં નાનપ માને છે. તેને આ સર્વ ક્રિયા હુંબગ લાગે છે. તેને સાધુઓ હુંબગ લાગે છે, તેને અનુષ્ઠાન હુંબગ લાગે છે, તેને પ્રાચીનો સર્વ અરધા મૂરખા લાગે છે. તેને જૂની કોઈપણ વાત ડુચ્છતી નથી, પણ જ્યારે કાળનો સપાટો લાગે છે ત્યારે સર્વ ફરી જાય છે અને પછી સાનસૂધ ઠેકાણે આવે છે. તેઓએ જાણવું જોઈએ કે અહીં તો ઘણા જૂના સમયના અનુભવો એકઠા થયા છે અને દુનિયા દોડી દોડીને થાકશે ત્યારે તેનો આધાર તો અહીં જ છે, તેનો આશ્રય પણ અહીં જ છે. એમા વગર કોઈનો નિસ્તાર થાય તેમ નથી અને અનેક વર્ષના અનુભવ પછી અત્ર જે વચન સંગ્રહાં છે તેનો જ અંતે આધાર છે અને ત્યાં જ પ્રાણીનું નિર્વાપણ છે. એ અનુભવનો લાભ લેવા પ્રયત્ન કરવો અને તેને નિર્માલ્ય કે હુંબગ માનવાની ઉતાવળ ન કરવી. આ જમાનામાં એક ધીણ વાત પણ બને છે. આ યુગના માણસને ગમે તેટલું મળે તેમાં સંતોષ નથી. એ કદી હાથ કરીને બેસતો નથી અને કામમાંથી ફારેગ થવું તેને તે પ્રમાદ-આળસ માને છે. આ અતિ વિચિત્ર વ્યાધિ છે. એ તો યંત્ર માફક આખા જીવનમાં કામની પાછળ પડે છે અને એક કામ પૂરું ન થાય ત્યાં ધીવડાં દશ કામ ઊભાં થાય ત્યારે રાજી થાય છે. પ્રાયઃ એ કામથી ફારેગ થવાનો અવકાશ જ આવવા દેતો નથી, તક જ મળવા દેતો નથી અને પરિણામે નિવૃત્તિમાં શું સુખ છે તેનો તેને ક્યાસ થતો નથી.

આવા મનુષ્યોને આ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ વિષયો બહુ લાભકારક છે, કરણ કે તે એને વિચારવા પ્રેરે છે. નવયુગ ખૂબ વિચારક છે, ધર્મી તરફ પ્રેમ નજરથી જોનાર છે.

જેઓ ગૃહસ્થ હોય અને આ વર્ગમાં તેઓ જેવા હોવા જોઈએ એમ કહે છે તેવા હોય તો તેઓ નવ ભવે કે વહેલામોડા મુક્તિ જરૂર પામે. તેમણે ગભરાવાનું નથી, તેઓની ઈષ્ટ સંપત્તિ જરા મોડી મોડી તેઓને મળવાની છે અને હેમચંદ્રાચાર્ય આંબલીના ઝાડનાં પાંદડાંથી ક્યાં નહિ, પણ મોડો મોડો પોતાનો નિસ્તાર થશે એમ વિચાર કર્યો તેમ તેમણે પણ પોતાને માટે ધારી આનંદ પામવો અને પોતાની ફરજ ચીવટ રાખીને બળવ્યા કરવી. આપણે તેવા ગૃહસ્થ કેવા હોય તે અત્ર જોઈએ.

ચારિત્રની વાત ઉત્તમ છે. તેઓનો (ચારિત્રવાનનો) ઘણો સીધો રસ્તો છે, પણ આપણે ગૃહસ્થ, જેવા અત્ર વર્ણવ્યા છે તેવા, હોઈએ તો આપણા પણ રસ્તો છે એમ

વિચારી જ્ઞાન-ક્રિયામાં ઉદ્યુક્ત રહેવું અને સારા ભવિષ્યની આશા રાખવી. આપણે હવે ગ્રંથકર્તા સાથે એ ગૃહસ્થ વર્ગ કેવો હોય તે જાણી જઈએ.

મોક્ષ સન્મુખ ગૃહસ્થી કેવો હોય?—

યશ્વેહ જિનવરમતે ગૃહાશ્રમી નિશ્ચિતઃ સુવિદિતાર્થઃ ।

દર્શનશીલવ્રતભાવનાભિરભિરજ્ઞિતમનસ્કઃ ॥૩૦૩॥

અર્થ—આ જિનવર મતમાં જે કોઈ ઘરમાં રહેલ ગૃહસ્થાશ્રમી હોય, તે પોતાના નિર્ણયમાં અક્ષર હોય છે, સારો ભણુકાર હોય છે, દર્શન શીલ અને વ્રત તથા ભાવનામાં રમણ કરી રહેલ હોય છે. (૩૦૩)

વિવેચન—આ પ્રકરણમાં ગૃહસ્થ-શ્રાવક કેવો હોય તે બતાવવાની શરૂઆત કરી છે.

નિશ્ચિત—આ તથા પછીના શ્લોકમાં જણાવેલ ગૃહસ્થીને પણ સારું ભવિષ્ય છે, પણ તે કેવો હોય? 'નિશ્ચિત' એટલે પોતે કરેલા નિર્ણયને ચીવટથી વળગી રહેનાર, કૃતનિશ્ચય.

ગૃહાશ્રમી—ગૃહસ્થ, શ્રાવક, અથવા ગમે તે ધર્મના હોય, પણ પોતાના મતમાં મજબૂત, ગમે તેટલા ભોગે પણ પોતાના મતને ન છોડનાર, પણ કરેલ ધોરણને અનુસરનાર, દૃઢ સંકલ્પવાન આત્મા. આવો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ થોડા કાળમાં મોક્ષ જાય છે, મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

સુવિદિતાર્થ—જે કહેવાની વાત બરાબર સમજાયે હોય તેવો જ્ઞાની, કહેવાનું કાંઈક હોય અને સમજે ખીનું જ તેવો નહિ, પણ સાચી વાતને સાચી જાણનાર.

દર્શન—શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ, ધર્મ પર વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા જેને હોય તેવો. એટલે ઠાંગી નહિ પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધા રાખનાર.

શીલ—સુંદર વર્તન. (અગાઉ તેનું વર્ણન થઈ ગયું છે.)

વ્રત—ગૃહસ્થીના બાર વ્રતનું પાલન કરનાર. એ બાર વ્રતમાં પ્રથમના પાંચ અણુવ્રત બદ્ધીતા છે. છઠું દિગ્વિરતિ, સાતમું દેશવિરતિ, આઠમું ખોટાખરાબ આરંભત્યાગ (અનર્થ-દાંડ વિરતિ), નવમું સામાયિકવ્રત, દશમું પૌષ્ઠોપવાસ, અગિયારમું ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રત અને બારમું અતિથિસંવિભાગવ્રત. આ બાર વ્રત લઈને તેને તે પાળનાર હોય. આ બાર વ્રતો અગલી ગાથામાં બતાવશે.

ભાવના—છટ્ટા પ્રકરણમાં ભાવનાની વિસ્તારથી હકીકત આવી ગઈ. એમાં બતાવેલ છે તે રીતે યોગ્ય ભાવના ભાવનાર.

અભિરંજિતમનસ્ક—એનાથી એટલે દર્શન, શીલ અને વ્રતની ભાવનાથી એનું મન વાસિત થઈ ગયું હોય, એ તન્મય હોય. જેમ શીશીમાં તેલ નાંખ્યું હોય, નાખ્યા પછી શીશીમાં વાસ રહી જાય છે તેમ આ દર્શન, શીલ અને વ્રતોની અસરની ગંધ તેનામાં રહ્યા જ કરે તેવો, તે દર્શન તેમ જ વ્રત અને શીલથી વાસિત થઈ જાય છે, તદ્દાકાર થઈ જાય છે, તન્મય - તદ્દૂય થઈ જાય છે.

આવો ૩૦૬મી ગાથામાં કહે છે તેમ આઠમે ભવે મોક્ષે જરૂર જાય એવો સંભવ છે, તે માટે તે ગાથા શુભો.

વળી તે ગૃહસ્થી કેવો હોય તે આગળ કહે છે, તે આપણે જોઈએ. (૩૦૩)

ગૃહસ્થી કેવો હોય (વધારે લક્ષણુ)—

સ્થૂલવધાનૃતચૌર્યપરસ્ત્રીરત્યરતિવર્જિતઃ સતતમ્ ।

દિગ્વ્રતમૂર્ધ્વં દેશાવકાશિકમનર્થવિરતિં ચ ॥૩૦૪॥

અર્થ—મોટી મોટી હિંસા, અસત્ય, ચોરી, પરસ્ત્રીગમન, રતિ અને અરતિથી રહિત થયેલો તે ગૃહસ્થ દિગ્વ્રત (દિશા)વ્રત તથા તેનો સંક્ષેપ અને અનર્થવિરતિ કરે છે. (૩૦૪)

વિવેચન—ગૃહસ્થ બાર વ્રત લે છે. તેમાંથી આઠ વ્રતનાં નામો અને તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે. વિશેષ વિગતો જાણવા માટે બાર વ્રતની ટીપ જોવી.

સ્થૂલવધ—શ્રાવકના અણુવ્રતમાં સ્થૂળ ત્યાગ હોય. એ કોઈ જીવ નિર્દોષ હોય તેને ઈરાદાપૂર્વક મારે નહિ. એ અન્યે મારેલ કે પોતે મારેલ જીવના માંસનું ભક્ષણ કરે નહિ. સાધુનાં મહાવ્રત અને ગૃહસ્થના અણુવ્રતમાં આ મોટો તક્ષાવત છે. એ સદોષી પાંચેદ્રિય-ઘાતથી દૂર રહે.

અનૃત—ગૃહસ્થી ચાર મોટાં જૂઠાં ન ખાલે. એ ભૂમિ અને કન્યા સંબંધી જૂઠું ન ખાલે, ખોટી સાક્ષી ન આપે. જેટલો જેટલો એ અસત્યનો ત્યાગ કરે તે બરાબર કરે અને તેને અક્ષરશઃ અનુસરે.

ચોરી—સ્થૂળ ચોરીનો ત્યાગ. રાજદંડ ભાગ્યે તે ચોરી, જેનાથી સરકારી કોર્ટમાં સભા થાય તેવી કોઈ પણ વસ્તુ ધણીની સંમતિ વગર લેવી તે ચોરી છે. આ માટે પીનલ કોડની ચોરીની વ્યાખ્યા જોવી અને મોટી ચોરી કે ઘાડ તો ન જ મારવી.

પરસ્ત્રી—પારકી સ્ત્રી. વિધવા હોય, વેશ્યા હોય, કુલસ્રી હોય, પોતે જેને ન પરણેલ હોય તે સર્વ પરસ્ત્રી કહેવાય છે. કુમારી સ્ત્રી પણ આ ચોથા અણુવ્રતની મર્યાદામાં આવી જાય છે. અહીં ઉપલક્ષણથી પાંચમા પરિબ્રહ્મ અણુવ્રતને સમજી લેવું.

રતિ-અરતિ—આ પાંચે વ્રતની બાબતમાં કોઈપણ પ્રકારનું સુખ અથવા અસુખ

ન માને. એને પાંચ વ્રતના વિષયો સરખી રીતે ત્યાજ્ય લાગે. મળે તો એમાં મળ નહિ, ન મળે તો તેના તરફનો શોચ નહિ. આવું બેદરકારી જેવું વલણ અથવા રાજીનામું તેણે માનસિક દૃષ્ટિએ કેળવેલું હોય છે. પરિગ્રહ-ધનધાન્ય, રૂપું, સુવર્ણ, દ્વિપદ (બેપગાં જનાવર), ચતુષ્પદ (ચારપગાં જનાવર), કુખ્ય, ક્ષેત્ર (ખેતર) કે ગામની સ્થાવર મિલકત, વસ્તુ (ફનીચર અથવા ગૃહોપસ્કાર) એ બધી વસ્તુનો મોટો મોટો ત્યાગ હોવા ઉપરાંત તેને નીચેના સાત મળીને કુલ બાર વ્રત લેવાનાં હોય છે, તે નીચે પ્રમાણે. આ રતિ-અરતિ શબ્દથી પરિગ્રહ અધ્યાહાર છે એમ સમજવું. આ પાંચ અણુવ્રતો તે પ્રથમના પાંચ વ્રત. રતિઅરતિમાં સાતમું ભોગોપભોગ વ્રત અને આઠમું અનર્થદંડ પણ લઈ શકાય.

છઠું દિગ્વ્રત—પોતાની ત્યાગવૃત્તિ પ્રમાણે પૂર્વ પશ્ચિમ આદિ બધી દિશાઓ તથા વિદિશાઓનું પરિમાણ નક્કી કરી તે બહાર દરેક પ્રકારના અધર્મકાર્યની નિવૃત્તિ લેવી તે દિગ્વિરતિવ્રત.

સાતમું દેશાવકારિકવ્રત—છઠ્ઠા દિગ્વિરતિવ્રતમાં ઠરાવેલ મર્યાદાનો પણ વખતે વખતે પ્રસંગે સંકોચ કરી તે ક્ષેત્રમાં સર્વ અધર્મકાર્યમાંથી વિરમવાનું વ્રત.

આઠમું અનર્થદંડવ્રત—પોતાને લાલ ન કરે, નકામા પાપ બંધાય, રાજકથા, દેશકથા, ભોજનકથા કે સ્ત્રીકથા કરવામાં નકામો સમય જાય, દળવા, ખાંડવાનો નકામો ઉપદેશ અપાય, સલાહ દેવાય તેમ જ નાટકસિનેમામાં રાગદૃષ્ટિથી જવાય એ સર્વ નકામા પાપોમાંથી વિરમવું તે આઠમું વ્રત અનર્થદંડવિરમણ.

ગૃહસ્થનાં બાર વ્રતોમાંથી આઠ વ્રતની વાત આ ગાથામાં કરી છે. તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. (૩૦૪)

વળી તે ગૃહસ્થ કેવો હોય ?

સામાયિકં ચ કૃત્વા પૌષ્ઠમુપમોગપારિમાણ્યં ચ ।

ન્યાયાગતં ચ કરુપ્યં વિધિવત્પાત્રેષુ વિનિયોજ્યમ્ ॥૩૦૫॥

અર્થ—તે સામાયિક અને પૌષ્ઠ કરે છે, ઉપભોગની મર્યાદા બાંધે છે અને ન્યાય-પૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી કલ્પ્ય ચીજનું સુપાત્રે દાન કરે છે. (૩૦૫)

વિવેચન—ગૃહસ્થનાં બાર વ્રતોની વાત આ ગાથામાં કરવામાં આવી છે.

સામાયિક—ગૃહસ્થનું નવમું વ્રત. અડતાળીશ મિનિટ કે વધારે વખત એક સ્થાને સ્થિર બેસી જ્ઞાનમાં કે ધ્યાનમાં વખત પસાર કરવો તે નવમું વ્રત છે. એટલો વખત શ્રાવક સાધુ જેવો આચાર કરે છે. આ સામાયિક કરતી વખતે કોઈ જાતનું દુર્ધ્યાન ન કરવું, સમતાની વાનકી લેવી.

પૌષધં—સર્વથા ત્યાગ કરી ચોવીશ કલાક ચોવિહાર ઉપવાસ કરી સાધુપણની સ્થિરતાથી ભાવના કરવી તે ઉપર જણાવેલ દશમું વ્રત છે. આ ચોવીશ કલાકનો પૌષધ ખરેખર સાધુજીવનનો સાર છે અને એક દિવસ સાધુતા આણે છે.

ભોગોપભોગપારિમાણ્ય—એક વાર ભોગવાય તે ભોગની વસ્તુ, એક ને એક વસ્તુ અનેક વાર ભોગવાય તે ઉપભોગ્ય ચીજ, તેમનો સંક્ષેપ કરવો. ઔદ નિયમો ધારવા તથા પંદર કર્માદાનના વ્યાપારો ન કરવા. રાત્રિભોજન ન કરવું. આ ભોગોપભોગપારિમાણ્યવ્રત અગિયારમું વ્રત છે.

વિનિચોજ્ય—બારમા અતિથિસંવિભાગ વ્રતમાં પાત્ર સાધુને અમુક વસ્તુનું શાસ્ત્રમાં ખતાવેલી વિધિએ દાન કરવું. આ પાત્રદાન બહુ ઉત્તમ ચીજ છે. એમાં દેનારનું ચિત્ત, વસ્તુની શુદ્ધતા અને લેનારની યોગ્યતા, એમ ચિત્ત, વિત્ત ને પાત્ર એ ત્રણેનો ભોગ થાય ત્યારે આ અતિથિસંવિભાગવ્રત બહુ હીરે છે. સાધુ, તપસ્વીને ઘર બાહારી તેમનું આહાર-દાનથી બહુસાન કરવું એ આ વ્રતમાં આવે છે.

આ ગાથામાં શ્રાવક કેવી કરણી કરે, ગૃહસ્થ કેવો હોય તે ખતાવવા શરૂ કરેલ વાર્તા આગળ ચલાવેલી છે. એ વાત ૩૦૬મી ગાથા સુધી ચાલવાની છે. આ ગાથામાં તેનો અગત્યનો વિભાગ આવ્યો. (૩૦૫)

હજી ગૃહસ્થનાં વિશેષ કર્તવ્ય ખતાવે છે—

— **ચૈત્યાયતનપ્રસ્થાપનાનિ કૃત્વા ચ શક્તિઃ પ્રયતઃ ।**

પૂજાશ્ચ ગન્ધમાલ્યાધિવાસધૂપપ્રદીપાદ્યાઃ ॥૩૦૬॥

અર્થ—તે દેરાસરમાં પ્રતિષ્ઠા કરીને શક્તિપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે અને સુગંધ, માળા, વાસણેપ, ધૂપ, દીપક વગેરે પૂજાઓ કરે છે. (૩૦૬)

વિવેચન—શ્રાવક અથવા ગૃહસ્થ કેવો હોય તે ખતાવવા ૩૦૬મી ગાથાથી ચલાવેલ પ્રકરણ આગળ વધારે છે.

ચૈત્ય—દેરાસર, જિનદેવની પ્રતિમાને પણ ચૈત્ય કહેવાય. આ શબ્દનો અર્થ કરવામાં કેટલાક સ્થાનકવાસી ભાઈઓએ ભ્રમ જીલો કર્યો છે, પણ કૌશકાર તેનો અર્થ સ્પષ્ટ આપે છે.

આયતન—ઠેકાણું, વિશ્રામસ્થાન જ્યાં શ્રાવકો પૌષધ, સામાયિક, અભ્યાસ કરે તે ઉપાશ્રમ. આ સર્વ દેવસ્થાનોને આયતન - ઠેકાણું કહેવાય. પોતાની શક્તિ હોય તો પ્રતિષ્ઠા કરે, એટલે દેરાસર બનાવી તેમાં પ્રતિમાનો પ્રવેશ કરાવે, અને તો સાધુને શહેવાના અને ગૃહસ્થને ભાવના કરવાના સ્થાનો સ્થાપે, સ્થાપતાં હોય તેમાં મદદ કરે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર તેમાં શક્તિ કે દ્રવ્યનો વ્યય કરે.

અચલ—આહરપૂર્વક કરનાર, પ્રચલન કરનાર, પોતાની શક્તિ હોય તેટલો તેને માટે પ્રચલન કરનાર અને શક્તિને જોખવ્યા વગર પ્રચલન કરનાર, તેને પોતાનું કર્તાવ્ય ગણનાર.

પૂજા—પાંચ પ્રકારની, આઠ પ્રકારની, સત્તર પ્રકારની, વીશ પ્રકારની, એકવીશ પ્રકારની, એકસો આઠ પ્રકારની પૂજા કરનાર. આ પૂજાના પ્રકારો અત્ર ચોઠા બતાવ્યા છે. વિસ્તારની રુચિ હોય તેણે દેવવંદનભાષ્યથી અને ઘીજાલ વિધિયંત્રોથી જાણવા.

ગંધ—સુગંધીવાળા પદાર્થોની એક પૂજા એકવીશપ્રકારી પૂજામાં આવે છે. એવી સારી ગંધવાળા પદાર્થોથી પૂજા તે ગંધપૂજા.

માદ્ય—માળા. કૂલોની સરસ માળા બનાવવી. આ અષ્ટપ્રકારી, એકવીશપ્રકારી પૂજામાં આવે. નિરાંતે પુષ્પ વીણી તેની શોભતી માળા બનાવવી એ આ પૂજાનો વિષય છે.

અધિવાસ—આના બે અર્થ થાય છે. ખુશખોને અધિવાસ કહેવામાં આવે છે. એ અર્થ હોતાં ગંધપૂજાનું પુનરાવર્તન થાય છે. અધિવાસ એટલે નિવાસ, ઉપાશ્રય અથવા ધર્મક્રિયા કરવાનું સ્થાન. સંબંધ જોતાં આ અર્થ ઘટતો નથી. આ અર્થ લાગે છે, પણ સંબંધ જોતાં ખરાબર નથી. ટીકાકારે તે અર્થ પસાર કરી દીધો છે. સુગંધી દ્રવ્ય એવો અર્થ કરેલ એ જોયો છે, પણ આ અધિકારમાં તે મને ખેડો નથી.

ધૂપ—સારો દર્શાગ ધૂપ કે અગરવાટનો ધૂપ કરવો તે પૂજા માટે બહુ સુંદર છે અને એ કરનારના ચિત્તને પણ પાવન કરે છે.

મદ્દીપ—દીવો. દેરાસરમાં ધીનો દીવો કરી, ફાનસમાં રાખવાથી ધૂપ આહલાદ થાય છે અને તે કરવાયોગ્ય કરણી છે. આ વગેરે અનેક પ્રકારની પૂજા વિધિયંત્રોમાં બતાવી છે, તે કરવા તરફ તેનું ચિત્ત લાગેલું હોય અને પૂજા કરે ત્યારે તદ્દૂપ બની પ્રભુના ગુણોનો રસાસ્વાદ કરે અને પોતામાં તે ગુણો પ્રચ્છન્ન છે તેને બહાર લાવવા પ્રયત્ન કરે. (૩૦૬)

ગૃહસ્થનો વિશેષ પરિચય—

પ્રશ્નરતિનિત્યતૃપિતો જિનગુરુસાધુજનવન્દનાભિરતઃ ।

સંલેખનાં ચ કાલે યોગેનારાધ્ય સુવિશુદ્ધામ્ ॥૩૦૭॥

અર્થ—સમતાના સુખનો દરરોજ તે (ગૃહસ્થ) તરસ્યો રહે છે, તીર્થંકર મહારાજ અને ગુરુ મહારાજ તથા સાધુ ગુરુપને નમવાને હંમેશા તત્પર રહે છે, સંલેખના યોગ્ય કાળે કરે છે અને મન વચન કાયાના યોગથી કરે છે અને શાસ્ત્રોક્ત રીતિએ કરે છે. (૩૦૭)

વિવરણ—૩૦૩માં બે ગૃહસ્થનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં વધારે વર્ણન આ આશામાં કરે છે.

પ્રશ્ન—ઉપશમ, શાંતિ. તમે એ શ્રાવકને ગુણો ત્યારે તે ક્ષાંતરસમાં પડવાને

તરસ્યો અને ઉપશમ કરતે આંટા મારતો દેખાય છે. એને સમતારસમાં પડવાની તૃષ્ણા લાગે છે અને એ તરસ બ્યારે એને એ પ્રશમરસ સાંપડે ત્યારે જ છીંચાય છે. મતલબ કે એ શાંતિની અંખના કરે છે અને શાંતિ મળે ત્યારે જ રાજ થાય છે.

નિત્ય—દરરોજ. એના મનમાં એવી તો તરસ લાગે છે કે ક્યારે આ પ્રશમરસ હું પીઉં અને મારી તરસ છીંપાવું. હું મેશ આવી એની શાંતિ મેળવવાની તલસના હોય છે.

તૃપ્તિ—તરસ્યો. એક માણસને પાણીની તૃષ્ણા લાગે ત્યારે તેને તે અંખ્યા કરે છે. પાણીની તરસ પાણી પીએ ત્યારે જ શાંત થાય છે. એટલે એને પ્રશમરસની તરસ પણ પ્રશમરસ મળ્યે જ શાંત થાય છે.

જિન—આવો ગૃહસ્થ તીર્થંકરદેવને નમવા હું મેશાં ઇચ્છા રાખે છે. સાચા દેવને દેવ તરીકે ઓળખી, જાણી, પીછાની તેની સેવા કેમ કરું તેના તરફ તે ગૃહસ્થ આસક્ત હોય છે. જેમ અદ્રીણીઓ અદ્રીણ વગર રહી શકતો નથી, તેમ તેને તીર્થંપતિની સેવા કરવાની આસક્તિ લાગેલી હોય છે. પોતાને ઇષ્ટ વસ્તુ મળે ત્યારે તેને આનંદ થાય છે.

ગુરુ—જેવી એની તીર્થંપતિની સેવા કરવામાં આસક્તિ હોય છે તેવી જ સાચા ગુરુની સેવા કરવાની એની આસક્તિ હોય છે.

સાધુ—સત્યુરુપ, સારા માણસની વંદના કરવાની એની તાલાવેલી પણ એટલી જ મજબૂત હોય છે. તે સાધુપુરુષને શોધવા તલપાપડ થઈ રહે છે અને મળે ત્યારે એને મહાઆનંદ થાય છે.

સંલેખના—ધર્મ કરવાની ઇચ્છા. અથવા સંલેખના એ શરીર-ઉપકરણ-કષાયના સંકેચરૂપ છે. એટલે, પોતાના શરીરનું અને ઉપકરણનું અને કષાયનું ઓછું કેમ કરવું એ ત્રણે બાબતમાં એની ખૂબ હોંશ હોય છે. આ લોકમાં ધર્મનાં ફળને ઇચ્છવાં તે ઇહ-લોકાશંસ, પરલોકે દેવદેવેન્દ્રની પદવીને વાંછવી તે પરલોકાશંસ, સુખ મળ્યે જીવિતને ઇચ્છવું તે જીવિતાશંસ, દુઃખ પડ્યે મરણ ઇચ્છવું તે મરણાશંસ અને ચાલુ સામાન્ય વખતે કામલોગની આશંસા કરવી તે કામલોગાશંસ. આ પાંચે આકાંક્ષાનો ત્યાગ તે સંલેખના.

કાલે—પાંચે આશંસાનો ત્યાગ જુદે જુદે વખતે થાય છે. આપણો ગૃહસ્થ વખત જાળવીને કામ કરે છે.

વંદન—એ તીર્થંકરને, ગુરુમહારાજને અને સાધુઓને નમસ્કાર-વંદન કરવા માટે ખૂબ જ આસક્ત હોય છે.

ચોગ—મન, વચન, કાર્યાના વ્યાપારથી. એટલે, 'એ સંલેખના કરવા હું મેશા તૈયાર હોય છે,' તેનાં વિશેષણો એ છે. કાલે-જે સમયે ઉચિત હોય તે સમયે સંલેખના કરે અને ણીજું તે મન વચન કાર્યાના વ્યાપારથી કરે. આવો ગૃહસ્થ હોય. આ સંલેખના કેવી રીતે કરે તેની વાત બે વિશેષણથી કહી.

સુત્રિશુદ્ધ—એ સંલેખના બરાબર કરે, શાસ્ત્રમાં જેવી કહી છે તેવી બરાબર વિચારીને કરે, સ્વકપોળકલ્પિત નહિ, પણ તેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં જેવું બતાવ્યું છે તેવી તે કરે. એ વિશુદ્ધ શાસ્ત્રોક્ત સંલેખના કરનાર ઘરવાસી ગૃહસ્થ હોય.

૩૦૪મી ગાથામાં શરૂ કરેલ આપણા ગૃહસ્થનું વર્ણન હજુ ચાલુ છે. આનું જેનું વર્તન હોય તેવો ગૃહસ્થ થોડા ભવમાં જરૂર મોક્ષે જનાર છે, એમ સમજવું. એટલે ગૃહસ્થને માટે મોડો મોડો પણ 'આન્સ' છે એમ સમજી તેણે અત્ર વર્ણવેલા અને હવે પછી વર્ણવવાના ગૃહસ્થના વર્તને જીવવું. (૩૦૭)

એવા ગૃહસ્થને શું થાય તે બતાવે છે—

પ્રાપ્તઃ કલ્પેષ્વિન્દ્રત્વં વા સામાનિકત્વમન્યદ્વા ।

સ્થાનમુદારં તત્રાનુભૂય ચ સુખં તદનુરૂપમ્ ॥૩૦૮॥

નરલોકમેત્ય સર્વગુણસમ્પદં દુર્લભાં પુનર્લઙ્ઘ્વા ।

શુદ્ધઃ સ સિદ્ધિમેષ્યતિ ભવાષ્ટકાભ્યન્તરે નિયમાત્ ॥૩૦૯॥

અર્થ—કલ્પોપપન્ન દેવતાનાં સ્થાનકોમાં ઇન્દ્રપણું કે સામાનિકપણું કે એવું વીજુ' કાંઈ પણ ખૂબ સરસ સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને, ત્યાં તે સ્થાનકને યોગ્ય સુખનો અનુભવ કરીને મનુષ્યલોકમાં આવીને સાધારણ રીતે મળવી મુરકેલ સર્વશુભની સંપત્તિ મેળવીને ઘણે ભાગે નિયમસર રીતે એ આઠ ભવમાં મોક્ષે જાય છે. (૩૦૮-૩૦૯)

વિવેચન—આવો ગૃહસ્થ કયાં જાય અને કેવું સુખ ભોગવે તે આ ગાથામાં જણાવે છે.

કલ્પ—આવ્યા ગયાનો જેને વ્યાપાર હોય તે અત્રસરે જનાર આવનાર બાર દેવલોકના દેવો અને તેમના ઉપરી જે હોય તે ઈંદ્ર કહેવાય છે.

ભવનપતિના દશ પ્રકાર છે. દરેક પ્રકારના બળ્યે ઈંદ્ર હોય છે. આમ ભવનપતિના કુલ વીશ ઈંદ્ર થાય છે.

વ્યંતર દેવોના આઠ અને વાજુવ્યંતર દેવોના આઠ એમ કુલ સોળ પ્રકારો છે, તે દરેક પ્રકારના એ એ ઇન્દ્રો ગણાતાં તે બત્રીશ ઈંદ્ર થાય છે; એને ભવનપતિના ઉપરોક્ત વીશ ઈંદ્ર સાથે મેળવતાં બાવન ઇન્દ્ર થયા. ત્ર્યેતિષ્ઠદેવો સૂર્ય, ચંદ્ર, બ્રહ્મ, નક્ષત્ર અને તારા પૈકી સૂર્ય અને ચંદ્રને ઈંદ્ર પદવી છે.

વૈમાનિક દેવોના બાર પ્રકાર છે. તેમાં કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોના પ્રથમ આઠ દેવલોકના આઠ ઈંદ્રો, નવમા તથા દશમા એ એ દેવલોકનો એક ઈંદ્ર અને અગિયારમા તથા

ખારમા દેવલોકનો એક ઇંદ્ર છે. સર્વને સાથે ગણુતાં લિપરના ખાવન, જે જ્યોતિષના અને દશ વૈમાનિકના મળી કુલ ચોસઠ ઇંદ્ર થાય છે.

સામાનિકે—સામાનિક દેવતાની પણ અતુલ્ય ઋદ્ધિ હોય છે. આવો ગૃહસ્થ ઇંદ્ર-પણું કે સામાનિકદેવપણું પામે છે, એમ આ વાતનો વિસ્તાર છે.

આવું ઉદાર સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને ત્યાંનાં સર્વ સુખો ખીજે ભવે ભોગવે છે. આવો ખીજે ભવ તેને મળે ત્યાર પછી તે આગળ શું કરે તે ૩૦૯મી ગાથામાં કહેશે.

આવી જાતનું સુખ તે સ્થાનને અનુરૂપ છે. ગૃહસ્થ તે સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો નથી, પણ સ્થાનના પ્રભાવે તે તેને જરૂર મળે છે.

નરલોકે—મનુષ્યલોક. આ ખાસ દુર્લભ વસ્તુ છે. મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરવો તે દશ દૃષ્ટાંતે દુર્લભ છે. આપણે અગાઉ દશ દૃષ્ટાંત પર વિવેચન કરી ગયા છીએ. એ દશ દાખલાએ દુર્લભ એવો મનુષ્યભવ આ ગૃહસ્થને મળે છે.

સર્વગુણસંપદ—એ Superman થાય છે. એ દુનિયામાં મોટાપણું પ્રાપ્ત કરે છે અને ખાસ કરીને ઉચ્ચ જીવન જીવે છે. પ્રામાણિક વર્તન કરી એ જીવે છે અને વિશુદ્ધતર જીવનને એ પોતાના કેંદ્રસ્થાને રાખે છે. આવી હૃદયવિકાસની સંપત્તિ મળવી અને મનુષ્યભવ મળવો મહા મુશ્કેલ છે. ઘણા તો એવા સરસ મનુષ્યભવને એશઆરામમાં અને આજસમાં નિરર્થક બનાવે છે, પણ આપણો સદરહુ ગૃહસ્થ તેને સારી રીતે વહન કરી એ મનુષ્યભવનો પૂરતો લાભ લે છે.

દુર્લભ—આ મનુષ્યભવ અને તેમાં હૃદયના ગુણની પ્રાપ્તિ ઘણી જ મુશ્કેલ છે, તે આપણે વર્ણવેલા ગૃહસ્થને જરૂર મળે છે અને તેનો તે પૂરતો લાભ ઉકાવે છે.

શુદ્ધ—એને મનુષ્યભવ અને સારું જીવન મળે છે. એટલું જ નહિ પણ એ જાતે શુદ્ધ જીવન ગાળે છે.

સિદ્ધિ—મોક્ષ. એને મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવી છે. તે આઠ ભવમાં મોક્ષ મેળવીને જ રહે છે. દરમ્યાન એ ગુણપ્રાપ્તિમાં વધતો જ જાય છે. એ દીક્ષા લે કે ન લે, સંસારનો ત્યાગ કરે વા ન કરે, એ સંબંધી કર્તા કાંઈ કહેતા નથી, પણ ખન્નેમાંથી કોઈ પણ સ્થિતિમાં તે પોતાનું સાધ્ય ધ્યાનમાં રાખે છે.

અષ્ટકે—આઠ ભવ કરીને એ ઘણું ભાગે ચોક્કસ મોક્ષે જાય છે. એ વાત બહોળતાએ ઘણાખરા જીવોના સંબંધમાં સમજવી. ઘણું ભાગે તો તે ક્રમે સાધ્ય મોક્ષમાં આઠ ભવમાં જરૂર જાય—સાધુ ત્રીજે ભવે અને ગૃહસ્થ જેવો અત્ર વર્ણવ્યો છે તેવો વર્તનમાં હોય તો આઠમે ભવે મોક્ષે ઘણું ભાગે ચોક્કસ જાય છે. (૩૦૮-૩૦૯)

*

*

*

આવી રીતે આ ગૃહસ્થને ઉદ્દેશીને લખાયેલું પ્રકરણ અત્ર પૂર્ણ થાય છે.

આ પ્રકરણ જેઓ સંસારનો ત્યાગ ન કરી શક્યા હોય, સંસારમાં પડી રહ્યા હોય તેમને ઉદ્દેશીને લખાયેલું છે. તેઓ પણ ધારે તો આતું સુંદર પરિણામ ઉપજવી શકે. તેઓ અત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવા શ્રાવક અને તે તેમને પણ આઠ ભવમાં જરૂર મોક્ષ મળે, પણ વાત એ છે કે તેઓએ આ પ્રકરણમાં બતાવેલ છે તેવા ગૃહસ્થ-શ્રાવક થવું જોઈએ. તેઓ આરત્યધારી જરૂર હોય, અને સંસાર સેવે તે 'ધાવ ખેલાવત બાળ' એ ન્યાયે જેમ ધાવ છેકરાને જાળવવા રાખી હોય તે બાળકને રમાડે, જમાડે, હુંચકો નાંખે પણ આખો વખત તેના મનમાં એક વાત ઠસેલી હોય છે કે આ છેકરું પારકી માતાનું છે; તે બાળકને રમાડે, જમાડે, નવરાવે પણ તેના મનમાંથી આ ભાવ જતો નથી; એ બાળકને પોતાનું માનતી નથી.

તેવી જ રીતે કદાચ કારણને વશ પડીને સંસારનાં સર્વ કાર્ય કરવાં પડે તો આ ગૃહસ્થ કરે છે, પણ તેને પોતાનાં માનતો નથી ને પોતાના ઘરને બળતું જોઈને બળી જતો નથી; તે જાણે છે કે આ સર્વ સંયોગ મળેલ છે તે થોડા વખત માટેનો જ છે અને અંતે સર્વ અહીં મૂકી જવાનું છે અને એક દોરાનો ધાગો પણ સાથે આવવાનો નથી. એ સંસારનાં સર્વ કાર્યો કરે છે, ખાય છે, પીએ છે, પહેરે છે, વ્યાપાર કરે છે, પણ કોઈપણ કાર્યની સાથે એનો તાદાત્મ્ય ભાવ થતો નથી. એ વ્યવહારમાં હોવા છતાં વ્યવહારનું સ્વરૂપ અને વિનયરપણું બરાબર સમજી તેનાથી અળગો રહે છે; અને સર્વ કરે છે, છતાં કોઈમાં જીવ ઘાલતો નથી અને સર્વથી ન્યારો રહે છે.

આમાં કાર્યની પદ્ધતિ પર ઘણો આધાર રહે છે. સાધારણ ચાલુ વ્યવહારુ માણસ વ્યવહાર સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે, ન્યારો આ ગૃહસ્થ પોતાનું અલગપણું સમજે છે અને અંતઃકરણથી એ અલગપણું જાણીને પોતે પોતાનું કામ કરતાં છતાં, કામથી અલગ રહે છે.

એને ગૃહસ્થને યોગ્ય પ્રતિષ્ઠાસ્થિક કાર્ય કરવામાં આનંદ આવે છે. એ દાન, શીલાદિ કરતી વખતે પોતાનું વીર્ય છૂપાવતો નથી, પણ તે વખતે પોતાનો વીર્યોલ્લાસ બતાવે છે. સાંસારિક સર્વ ફરજો બજાવે છે, પણ તે કામની સાથે ઓતપ્રોત થઈ જતો નથી કે એક થતો નથી. એ તો આવી પડેલ વેઠ છે એટલે કરવું જોઈએ તેમ ગણી બાહ્યભાવે કરે છે, પણ એની લગની ત્યાગ તરફ હોય છે અને એને હૃદયોલ્લાસ તો એવાં જ ત્યાગનાં કાર્યોમાં આવે છે. બાકી એવા ગૃહસ્થનું પ્રામાણિકપણું તો આદર્શભૂત હોય. તે કદાચિ કાળાબળર કરે નહિ, લોકોના પરાધીનપણાનો કોઈ લાભ ન મેળવે; અને દાન, શીલ કે કોઈપણ ધર્મકાર્ય કરતી વખતે પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરે. અને બાર વતો લે તે બરાબર સમજીને લે અને આગ્રહથી પાળે અને પાળવામાં ખૂબ ઉત્સાહ દાખવે.

બેન્ડ સ્ટેન્ડ પર બે મિત્રો બેઠા હતા. એક મિત્રે સવાલ કર્યો કે જૈનનું પ્રામાણિકપણું કેવું હોય? જવાબમાં બીજા મિત્રે કહ્યું કે આ છેટે હાઈકોર્ટ દેખાય છે તેના જજના

પ્રામાણિકપણથી ઓછું તો ન જ હોય. કોઈ તમને કહે કે હાર્દકોર્ટના જજે લાંચ લીધી તો માનશે નહિ. એથી ઓછું જૈનનું પ્રામાણિકપણું ન હોય, એટલું જ નહિ પણ એની પ્રતિષ્ઠા પણ એવી જ હોય. એ શ્રાવક છે તેથી જૂઠું ખાલે નહિ, કોઈને છેતરે નહિ, ખોટાં તોલમાપ રાખે નહિ અને વિશુદ્ધ હોય અને તેની આખરૂં પણ એવી જ હોય. આ હાર્દકોર્ટ જજના પ્રામાણિકપણા સાથે ગૃહસ્થનું પ્રામાણિકપણું સરખાવવું અને અત્યારના કાળા બજારમાં જૈનોએ જે નામના મેળવી છે તેની સાથે મેળ ખાય તેવું નથી એમ લાગે તો આ દુનિયામાં અનેક રત્નો પડેલાં છે એ ખીજાં હશે, ખીજે હશે; પણ અત્ર જે ગૃહસ્થનું વર્ણન કર્યું છે તે કાળા બજાર તો ન જ કરે અને એ કાળા બજાર કરે એવું એને માટે કલ્પાય એ પણ અત્યંત ખેડુદી વાત છે.

છતાં જેઓ સંસારનો ત્યાગ કરી શક્યા ન હોય, પ્રપંચમાં ગૂંચવાઈ ગયા હોય, તેઓ પણ જો અત્ર કહેવામાં આવ્યું છે તે રીતે ચાલે તો તેમનો મોક્ષ અતે થવાનો છે. અને ઘણે ભાગે એનો નિસ્તાર નિયમસર થાય છે. આ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી.

બને ત્યાં સુધી સંસાર અને પૌદ્ગલિક પ્રેમના ત્યાગનો વિચાર કરવા યોગ્ય છે, પણ જેનાથી તે ન બની શકે તેવું હોય તેને માટે પણ માર્ગ છે. એટલી દિલાસાની હકીકત છે. એટલે ગૃહસ્થ માટે પણ જો તે આ શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે તેવું જીવન જીવે અને વર્તન કરે તો તેને માટે પણ રસ્તો છે અને તે તેણે બનતા સુધી સ્વીકારી લઈ ઝંડપી લેવો જોઈએ.

છતાં મુખ્ય માર્ગ તો સર્વત્યાગનો જ છે અને બને ત્યાં સુધી તે જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે, પણ જેનાથી તે બને તેવું ન હોય તેને માટે પણ રસ્તો છે. આ રસ્તામાં વર્તન ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. બાહ્ય ક્રિયા કરતાં પણ વધારે ભાર જીવનના વર્તન ઉપર અને ભાવ ઉપર મૂકવામાં આવેલ છે. તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

॥હિતિ ગૃહસ્થપ્રકરણમ્ ॥

પ્રકરણ ૨૧ મું : ઉપસંહાર

હિંદના વિશિષ્ટ કવિઓ અંતે ઉપસંહાર આપે તે ચાલુ પ્રચલિત નિયમ છે. એને અંગ્રેજીમાં epilogue કહે છે.

આ અંતનો મુખ્ય વિષય શો છે તે અથવા તેમ શા માટે બન્યું છે તે બતાવવાનો ઉપસંહાર લખવાનો હેતુ હોય છે. કેટલાક અંતોમાં નાનોમોટો ઉપસંહાર આપણે આ પ્રકારનો જોઈએ છીએ.

છતાં ઉપસંહાર લેખકે લખવો જોઈએ એવો ખાસ નિયમ નથી. દાખલા તરીકે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ અનેક વાર ઉપસંહાર લખ્યા નથી. આને માટે એક સાર્વત્રિક નિયમ નથી.

આ અંતને છેડે ઉપસંહાર યોગ્યેયોગ્યે લખેલ છે, તેથી તેનું મુહું પ્રકરણ પાડી તેને બતાવવામાં આવ્યો છે. તેનો ઉદ્દેશ માત્ર એક જ છે કે એ આખા અંતથી અલગ છે અને આ અંત જાણવાથી શો લાભ થાય છે, અભ્યાસ કરવાથી શો લાભ થાય છે અને એમાં કહેલ વાત જાણવાથી શો લાભ થાય છે તે આ ઉપસંહારમાં બતાવ્યું છે.

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, ત્રિપંચશલાકાપુસ્તકચરિત્ર વગેરેમાં ઉપસંહાર દાખલ કરેલ છે. અને અનેક અંતો કદમાં નાનોમોટા હોવા છતાં બિલકુલ ઉપસંહાર વગરના પણ છે. એટલા માટે આ ઉપસંહાર લખવો જ જોઈએ એવો સાર્વત્રિક નિયમ નથી. આપણા અંતકર્તાએ ઉપસંહાર કેવી રીતેના કર્યો છે તે વિચારવા લાયક હોવાથી આપણે તે જોઈ જઈએ.

આ અંતનું કૃષ્ણ—

इत्येवं प्रशमरतेः फलमिह स्वर्गापवर्गयोश्च शुभम् ।

संप्राप्यतेऽनगारैरगारिभिश्चौत्तरगुणादयेः ॥३१०॥

અર્થ—આ પ્રશમરતિ અંતના અભ્યાસ અને વર્તનનું કૃષ્ણ આ દુનિયામાં શુભ-સાધું મળે છે; અને અજાગરો અને ધરખારી (ગૃહસ્થો) પરલવે સ્વર્ગ અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૧૦)

વિચારણા—આ ગાથામાં જેઓ આ પ્રશમરતિમાં જાણાવ્યા પ્રમાણે જીવે છે તેમને કેલું કૃષ્ણ થાય છે તે બતાવે છે.

કૃષ્ણ—અહીં, આ જીવનમાં. કૃષ્ણ એ પ્રકારનાં છે : આ જીવનમાં થનારાં કૃષ્ણ અને આવતા જીવનમાં થનારાં કૃષ્ણ.

શુભ—આ ભવમાં ધનાર કૃષ્ણની સાથે આ વિશેષજી ન્તય છે. જો પ્રશમરતિ ગ્રંથમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે જીવાય તો આ ભવમાં સારું કૃષ્ણ થાય છે; અને આ ભવમાં અનેક રીતે સુખ, સૌભાગ્ય અને ઉદરપૂરણ થાય છે, સારાં ઘરખાર અને સ્ત્રી મળે છે અને ખધી રીતે આખરૂ વધે છે, કીર્તિ સર્વાં પ્રસરે છે.

સ્વર્ગ—પરભવના કૃષ્ણની વાત આ વિભાગમાં છે. ખાર દેવલોકે જવું કે જ્યોતિષક દેવ થવું તે પરભવમાં થાય છે. આનું નામ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કહેવામાં આવે છે.

અપવર્ગ—મોક્ષ. કેટલાક પ્રાણીઓ જે પ્રશમરતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જીવે તે દેવલોકમાં ન્તય છે અને કેટલાક મોક્ષમાં ન્તય છે. એ કોણ કોણ કયાં કયાં ન્તય છે તે આગલા પ્રકરણમાં ખતાવવામાં આવેલ છે.

અણુગાર—સાધુઓને એ કૃષ્ણ કેવું થાય છે તે ઝોગણીશમા પ્રકરણમાં ખતાવ્યું છે ત્યાંથી જોવું.

અગારી—શ્રાવકને કે ગૃહસ્થને એ કેવું કૃષ્ણ આપે તે વીશમા પ્રકરણમાં ખતાવ્યું છે.

ઉત્તરગુણાદય—અહીં અણુગાર (સાધુ) કેવા હોય, કેવા ગુણને પ્રાપ્ત થયેલા હોય અને ખાર વ્રતધારી ગૃહસ્થ કેવા હોય તે ઉપર્યુક્ત જો પ્રકરણમાં ખતાવ્યું છે.

એટલે નામધારી સાધુ કે ગૃહસ્થને સર્વને એ કૃષ્ણ મળે છે એમ ન સમજવું, પણ એમાં જે જે પ્રકારના અણુગાર કે ગૃહસ્થ ખતાવ્યા છે તે જરૂર દેવલોક પામે છે કે મોક્ષે ન્તય છે. ગુણની વ્યવહારુતા આ ગાથામાં સારી રીતે ખતાવવામાં આવી છે, તે ખડુ વિચારવા યોગ્ય છે. સર્વ અણુગારને કે સર્વ ગૃહસ્થને સ્વર્ગ કે અપવર્ગ મળે છે એમ નથી, પણ અહીં જેવા વર્ણવ્યા છે તેવા અણુગાર કે ગૃહસ્થ હોય કે વ્રતધારી અર્થાત્ ઉત્તરગુણધારણ કરનાર હોય તેને દેવલોક કે મોક્ષ મળે છે. (૩૧૦)

આ ગ્રંથ સમુદ્રમાંથી શોધેલ કોટી જેવો છે—

જિનશાસનાર્ણવાદાકૃષ્ટાં ધર્મકથિકામિમાં શ્રુત્વા ।

રત્નાકરાદિવ જરત્કપર્દિકામુદ્ધૃતાં મક્ત્યા ॥૩૧૧॥

અર્થ—જૈન શાસનરૂપ સમુદ્રમાંથી જેઓને ખહાર કાઢેલી આ ધર્મકથા તે સમુદ્રમાંથી ભક્તિપૂર્વક જેઓ કાઢેલ જૂની છીપ જેવી છે એમ સમજવું અને તે ભાવે તેને સાંભળવી (૩૧૧).

વિવેચન—આ પ્રશમરતિ ગ્રંથ કેવો છે તે આ ગાથમાં ઉપસંહારરૂપે વર્ણવે છે.

અર્ણવ—જૈન શાસન તો મોટા દરિયા જેવું છે, દરિયા જેટલું તે વિશાળ છે, તેના પાર પામવો અતિ મુશ્કેલ છે. તેવા મોટા વિશાળ દરિયામાંથી.

ધર્મકથા—આ અથ ધર્મકથા જેવો છે. આપણે તે સાંભળવા યોગ્ય છે. તે સાંભળતા કે વાંચતા હોઈએ ત્યારે ધર્મકથા જેવો રસ આપે છે તેવો મધુર રસ આપે છે. તેને ધર્મકથા શા માટે કહી તેનાં કારણો જણાવે છે. જો કે એનો ધર્મકથા સાહિત્યમાં સમાવેશ ન થાય, પણ ધર્મકથા જેવો રસ ઉત્પન્ન કરે તેવો રસ ઉત્પન્ન કરે છે અને વળી તે ધર્મની કથા એટલે વાર્તા તો છે જ એટલે તેને ધર્મકથા ગણ્યો છે.

કૃષદિકા—કોડી. બાળકોને રમવાની કોડી હોય છે, તેના જેવો એ છે, અર્થાત્ તે કોડીની જેમ સરસ રસ ઉત્પન્ન કરે છે.

કોડી સાથે આ પ્રશમરતિ અથને સરખાવવામાં કર્તાએ ભારે વિચક્ષણપણું બતાવ્યું છે, તે અથનો અભ્યાસ કર્યે ખબર પડે તેમ છે.

જરત્—જેમ દરિયામાં માછલાં તથા મગર, વહેલ વગેરે અનેક પદાર્થો હોય, તેમાંથી જૂની કોડી આ જેથી લીધી છે.

ઉદ્ધૃતા—જેથી આણેલ છે. મોટા દરિયામાં તો અનેક ચીજો છે તેમાંથી આ કોડી જેથી આણી છે. તેથી તેની સાથે રમવું, સારી રીતે રમવું અને તેનો સારો ઉપયોગ કરવો.

ભકત્યા—સમતારસની પ્રીતિથી આટલું શાસ્ત્રનું રહસ્ય જેથી કાઢ્યું છે. આમાં કર્તાનો સ્વાર્થ કોઈ પ્રકારનો નથી, માત્ર તેણે તે ભક્તિપૂર્વક અથવા ભક્તિ ખાતર જ આ કામ કર્યું છે. વિશાળ શાસ્ત્રસમુદ્ર પાસે તો પ્રશમરતિ અથ એક કોડી માત્ર છે. પણ તેને ભક્તિથી જેણેલ છે, પ્રેમપૂર્વક ઉપકારક બુદ્ધિએ ભક્તિથી શોધીને કાઢેલ ખરો માલ છે, અર્ક છે, સત્વ છે, સાર છે. તે અર્થમાં તેને સાંભળવો કે વાંચવો.

શ્રુત્વા—વાંચવો કે સાંભળવો. આ બંને ભાવ આ શબ્દના નીકળે છે.

આનો સમાવેશ તો દ્રવ્યાનુયોગના અર્થોમાં થાય, પણ જેમ ધર્મકથાને માણસો તેમાં રસ લઈ વાંચે છે, તેમ આ સારભૂત રહસ્યભૂત અથને માણસોએ વાંચવો કે સાંભળવો. (૩૧૧)

દોષ તજવા અને ગુણ ગ્રહણ કરવા—

સદ્ગુણદોષજ્ઞૈર્દોષાનુત્સૃજ્ય ગુણલવા ગ્રાહ્યાઃ ।

સર્વાત્મના ચ સતતં પ્રશમસુખાયૈવ યતિતત્ત્વમ્ ॥૩૧૨॥

અર્થ—ગુણ અને દોષને જાણનારા સજ્જન પુરુષોએ દોષને છોડી દઈને જરા માત્ર પણ ગુણ હોય તે પકડી લેવો અને સર્વ પ્રાણીઓએ હિંમેશા સમતા(પ્રશમ)નાં સુખ મેળવવા માટે જ પ્રયત્ન કરવો. (૩૧૨)

વિવેચન—અથકાર અત્યારે જેવી રીતે સામાન્ય ક્ષમાચાર્યના ઉપોદ્દેશાતમાં કરે છે તેવું આ સામાન્ય વચન છે.

ગુણુ—સારા મુદા, સારી વાત. આને સજ્જન માણસો જાણે છે. તેઓની ઘણી સૂક્ષ્મ તજ્જર હોય છે. તેઓ અર્થમાંથી સારા મુદાઓને પણ જાણે છે એવું સજ્જન પુરુષનું લક્ષણ છે.

દોષ—તેમ જ એમાં ખરાબ મુદા, દોષો, ભૂલો કયાં કયાં થયેલ છે તે પણ જાણે છે. આવા સજ્જન પુરુષો તો નિર્લેપ હોય છે. તેઓના અપાર જ્ઞાનથી તેઓ અર્થમાંથી સારા અને ખરાબ મુદાઓને ખરાબર પકડી પાડે છે. તેઓની સામ્યદષ્ટિએ સારા મુદા અને ખરાબ મુદા બન્ને આવે છે. તેવા સજ્જન પુરુષોએ શું કરવું તે વિસ્તૃત રૂપે કહે છે.

ઉત્સુજ્ય—છોડી દઈને. સજ્જન પુરુષોને વિનતિ છે કે તેઓએ ખરાબ મુદાઓ આ અર્થમાં આવી ગયા હોય તેમને છોડી દેવા ને અર્થના તે વિભાગ પર દુર્લક્ષ બતાવવું. આ એક જાતની ક્ષમાયાચના છે. આવા પ્રશમના અર્થમાં તો ખરાબ મુદા શું હોય, પણ કદાચ હોય, આવી ગયો હોય, તો સજ્જન પુરુષોએ ખરાબ મુદાની ઠરકાર ન કરતાં તેને તણ દેવો. માફી માગવાની અને પોતાની તમ્બતા બતાવવાની આ એક રીત છે.

ગુણુક્ષવ—સારા મુદાનો એક લેશ લાગ પણ. ગાય કે બળદના પૂછડામાં બાલ થાય છે, તે નકામા છે, તેને પણ લવ કહેવામાં આવે છે. આ આખા અર્થમાં એક લેશ માત્ર પણ સારો મુદા હોય તેને પકડી લેવો. સજ્જનને સારા કે ખરાબ કોઈ પણ મુદા સૂઝે, પણ આ અર્થકર્તાની વિનંતી છે કે તેમણે ખરાબ મુદાનો ત્યાગ કરી સાધારણ લેશમાત્ર પણ સારો મુદા હોય તે પકડી લેવો. આટલી વિનંતી સારા માણસોને, સજ્જનોને કરી. સર્વ પ્રાણીઓને જે વિનંતી કરે છે તેને હવે આપણે વિચારીએ.

સર્વ—સાધુ અને ગૃહસ્થ. સર્વ શબ્દ ઇરાદાપૂર્વક સમજીને અર્થકર્તાએ વાપર્યો છે. સંસારનો ત્યાગ જે કરી શક્યા ન હોય, તેમણે પણ ત્યાગીની ષેઠે પ્રશમસુખ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરવો.

યતિતત્વ—પ્રયત્ન કરવો. એ સુખ મળી જ જશે એમ માનવું નહિ, પણ પ્રયાસ કરીને તેને મેળવવું. આપણે જેમ પૈસા કે વસ્તુ મેળવવા પ્રયાસ કરીએ છીએ તેમ પ્રશમસુખ મેળવવા પૂરતી ચીવટ રાખી પ્રયાસ કરવો.

એવ—જે તમ્બરે અતંત સુખ મેળવવું હોય તો તે માટે જ પ્રશમસુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. પ્રયત્ન કરવાથી તે મળશે જ એમ ન સમજવું, પણ તમે યોગ્ય માર્ગે છે એટલું તો સદૈવ ધ્યાનમાં રાખવું.

અને આ સલાહ લેખકે સાધુ - યતિ તેમ જ સંસારી ગૃહસ્થ સર્વને એકસરખી રીતે આપેલ છે, એ લક્ષમાં રાખી સર્વ પ્રાણીઓએ આ પ્રશમસુખ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરવો. (૩૧૨)

સામાન્ય માફી—

यच्चासमंजसमिह छन्दःशब्दसमयार्थतो मयाऽभिहितम् ।

पुत्रापराधवत्तन्मर्षयितव्यं बुधैः सर्वम् ॥३१३॥

અર્થ—છંદશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને જૈનશાસ્ત્રથી ઊલટું મારાથી બોલાઈ ગયું હોય તો આળકના - ચોતાના છોકરાના અપરાધની જેમ સમજી વિદ્વાનોએ તેને માફ કરવું, એવી મારી વિગ્રહિત છે. (૩૧૩)

વિવેચન—આ ગાથામાં સામાન્ય માફી (apology) અંથકર્તાએ માગી છે, તે તેમની નમ્રતા બતાવે છે. ભૂલ ત્રણ પ્રકારની થવાનો સંભવ છે તે આપણે જોઈએ.

છંદ—આ પ્રથમ પ્રકારની ભૂલની સંભાવના છે. છંદશાસ્ત્ર પ્રમાણે જેટલી માત્રા આ પ્રત્યેક છંદમાં એટલે ગાથામાં હોવી જોઈએ તેનાથી વધારે કે ઓછી થઈ હોય, કોઈ જગ્યાએ છંદશાસ્ત્રનો નિયમ જળવાયો ન હોય તો તે માટે પ્રથમ માફી આપવી, એવી અંથકર્તાની માગણી છે. આવી ભૂલ જડી તો નથી, તેમ જ કોઈએ બતાવી પણ નથી; પણ આવી રીતે ક્ષમા માગવી એ અંથકર્તાની ઉદારતા બતાવે છે. આવી રીતે ભાવાર્થ સાથે માત્રામેળ રાખવો મુશ્કેલ છે. પણ હું જ્યાં સુધી જાણું છું ત્યાં સુધી છંદશાસ્ત્રનો કોઈ પણ ભંગ અંથકર્તાએ કર્યો નથી અને કર્યો છે એવું કોઈએ બતાવ્યું નથી. મારી નજરે છંદશાસ્ત્રનો કોઈ ભંગ જોવામાં આવ્યો નથી. એ અંથકર્તાનું સિદ્ધ કવિત્વ-કવિ-પણું બતાવે છે. આ પ્રથમ થતી ક્ષતિને અંગે વાર્તા થઈ.

શબ્દ—વ્યાકરણ. વ્યાકરણના અનેક નિયમો છે. વ્યંજનસંધિ, સ્વરસંધિ, વિસર્ગસંધિ, કારક કે સમાસનો કોઈ ભંગ થઈ ગયો હોય કે વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે બીજે જ કાળ વાપર્યો હોય તો તેને માટે બીજી ક્ષમા માગી છે. સમાસનો કે કાળનો કોઈ નિયમ અંથકર્તાએ રચનાને અંગે ભંગ કર્યો હોય તેવું લાગતું નથી, છતાં અતિ નમ્રતાએ લેખક માફી માગે છે કે શબ્દશાસ્ત્રના કોઈ પણ નિયમનો ભંગ થઈ ગયો હોય તો તે બદલ ક્ષમા કરજો.

સમય—મૂળ જ્ઞાગમ, સિદ્ધાંત. આ ત્રીજી બાબત ઘણી અગત્યની છે. અંદર ઘણું ઘણું લખાણ થયું. તેમાંથી બધી વાત અંથકર્તાએ શાસ્ત્ર - આગમ અને સિદ્ધાંતને અનુસારે લખેલી છે, પણ સમજફેરને કારણે કે ગફલતીથી શાસ્ત્ર - આગમ વિરુદ્ધ કોઈ આડું અવળું લખાયું હોય તો સમજીએ તે સુધારી લેવું.

અસમજસ—અસંગત, મેળ ન પામ્ય તેવું, અવ્યવસ્થિત, ઠંગધડા વગરનું. આવું કોઈ લેખકે લખ્યું હોય તેમ લાગતું નથી, પણ સભ્યતાની ખાતર લેખક-અંથકર્તા કહે છે

કે એવું ઠેકાણા કે મેળ વગરનું કોઈ કોઈ પણ જગ્યાએ આ અર્થમાં લખાઈ ગયું હોય તો સમગ્ર વિદ્વાને તે સુધારી લેવું. આ જાતની ક્ષમાયાચના એ લેખકની મહત્તા બતાવે છે.

પુત્ર—દીકરાના અપરાધ તરફ પિતા હંમેશા લાગણીથી જુએ છે અને બાપ માફી બક્ષે છે, તેમ મારા તરફ કૃપા કરી તે સર્વ દરગુજર કરશો, મોટું મન અને પ્રેમ રાખી તેને માફ કરશો. આ વધારે નમ્રતા બતાવે છે અને લેખક પોતાને પુત્ર જેવો ગણવા વાચકને કહે ત્યારે તો નમ્રતાની હદ થઈ જાય છે. જે લેખકનું પ્રત્યેક વાક્ય દોરવણી આપનાર છે, તેને દીકરા થઈ જવું પડે એ અકલ્પ્ય છે; પણ લેખકની શોભામાં તે વધારો કરે છે. અપરાધનો અર્થ ટીકાકારે વિનાશ કર્યો છે. તે મને બેસતો નથી. અપરાધનો અર્થ હું ગુનો કહું છું.

મર્ષાયિતવ્ય—માફ કરવું. સહન કરવું. જે છંદ, વ્યાકરણ કે આગમને યોગ્ય ન લાગે તેવી ભૂલ મારા ઉલ્લેખમાં થઈ ગઈ હોય, અજાણતાં પણ થઈ હોય તો કાઠા માણસે તે સહન કરી લેવી અને સુધારીને વાંચવું. જે કે આવી ભૂલ જડતી નથી, કોઈએ બતાવી નથી, પણ લેખક અર્થકર્તા આવી અજાણી ભૂલ માટે પણ માફી માગે છે. આ લેખકની નમ્રતા અને વિશાળતા બતાવે છે. લેખક પોતે આગમ વિરુદ્ધ કોઈ લખાઈ જાય નહિ તેને માટે ખૂબ ચીવટ રાખનાર છે, છતાં કોઈ ભૂલ થઈ હોય કે ધારણામાં આવે તો તે માટે માફી માગે છે. (૩૧૩)

જૈન શાસન પ્રત્યે કર્તાનો પ્રેમ—

સર્વસુખમૂલવીજં સર્વાર્થવિનિશ્ચયપ્રકાશકરમ્ ।

સર્વગુણસિદ્ધિસાધનધનમર્હચ્છાસનં જયતિ ॥૩૧૪॥

અર્થ—સર્વ સુખોત્તમ મૂળ બીજ (કારણ), સર્વ પ્રકારના નિશ્ચય(નિર્ણય)નો પ્રકાશ કરનાર અને સર્વ પ્રકારના ગુણોની સિદ્ધિના ધન જેવું સાધન અહીં તનું શાસન જયવંતુ વર્તે છે. (૩૧૪)

વિવરણ—આ છેલ્લી ગાથામાં જૈનશાસન શા કારણે કેવું વર્તે છે તે બતાવી તેનો વિજય કર્તા ધરે છે.

બીજ—બી. સર્વ સુખોત્તમ મૂળ કારણ - બીજ જૈન શાસનમાં છે. એ બીને વાવવાથી એનાં ફળમાં સુખ સુખ અને સુખ જ જાગે છે. આવા જૈન શાસનને અનુસરવાની આડકતરી પ્રેરણા છે.

વિનિશ્ચય—કોઈ પ્રકારનો નિર્ણય કરવો હોય તો તે માટેનો તે પ્રકાશ આપે છે. પરસ્પર વિરોધી ભાવ વગરનું, એકસરખું, યુદ્ધિને ગમ્ય અને ન્યાયના નિયમે નિર્ણય આપનાર અથવા તે પર નિર્ણય પર આવી શકાય તેવો પ્રકાશ પાડનાર આ તાર્કિક સિદ્ધાંત

જૈનશાસન છે. તમે કોઈ પણ સવાલ કરો તેનો સુસંગત અને ન્યાયના નિયમને અનુસરનારો નિર્ણય આપનાર આ શાસન છે. તમે બીજો ગમે ત્યાં જાઓ તો અનેક ગોટાળા દેખાશે, પણ અહીં તો એક સરખી વાત પરસ્પર વિરોધ કર્યા વગર તમને મળશે, અથવા તમે નિર્ણય પર આવો તેવો પ્રકાશ પડશે. આ જૈન શાસનની મહત્તા બતાવનારું બીજું વિશેષણ થયું.

ગુણસિદ્ધિ—ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે ગુણની પ્રાપ્તિ કરાવનાર બધાં સાધનો તમને અહીં મળે તેમ છે. તેનો યોગમાર્ગ જુઓ કે તેની ક્રિયાઓ તપાસો, તમને તેનાં સર્વ સાધનો અહીં મળી આવશે. માટે તમારે ગુણનિષ્પત્તિ કરવી હોય તો તેને અનુસરો. આ જૈન શાસનનું ત્રીજું વિશેષણ થયું.

ધન—જેમ જેવું. જેમ જેમ પોતે ખવાતા નથી, પણ તે બીજી વસ્તુને ખરીદી લાવે છે, તેમ ગુણપ્રાપ્તિની સિદ્ધિને ખરીદે તેવું આ જૈનશાસન ખરું ધન છે.

અહર્તશાસન—તીર્થંકર મહારાજે પ્રતિપાદન કરેલું આ જૈનશાસન. તે કેવું છે તે ઉપર ત્રણ વિશેષણે વર્ણવ્યું છે.

જયતિ—વિજયવંત વતે છે, જય પામે છે. કારણો તેનાં વિશેષણમાં જણાવાઈ ગયાં છે.

આના ઉપર વધારે વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. જૈનશાસન શા માટે જયવંતુ વતે છે તે છેલ્લા શ્લોકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે એકવીંશ પ્રકરણે આ પ્રશમરતિ ગ્રંથ પૂરો થાય છે.

કોઈ પણ કારણ વગર મેં પ્રકરણો સંગવડતા ખાતર પાડ્યા છે. પણ ગ્રંથ અપૂર્વ છે તે માટે જુઓ ઉપોદ્દ્યાત. એનો શબ્દે શબ્દ ગળે ઉતારી પચાવવા યોગ્ય છે. અને તેનો એક અક્ષર પણ લખવા ખાતર લખાયો નથી, અનુસરવા ખાતર લખાયેલો છે અને તેને આપણે જીવી શકીએ એવી યોજનાથી કર્તાએ એ મહત્વના વિચારો ભવિષ્યની પ્રબળતા લાભ માટે લખ્યાં છે. ઈતિ. (૩૧૪)

॥ इत्युपसंहारप्रकरणम् ॥

॥ समाप्तोऽयं प्रश्नमरतिग्रन्थः ॥

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	अशुद्ध	शुद्ध
३१	साधु-माध्यस्थ०	साधु माध्यस्थ०
३७	प्राज्ञातिवाद	प्राज्ञातिपात
११८	घनप्यु०	घनमप्यु०

